

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 109 (№ 6)

Київ – 2016

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідомство про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 28 квітня 2016 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 16-04-28 від 28 квітня 2016 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Рецензенти:

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онисьченко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бєх В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусиниш Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 109 (6). – 404 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya
naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 109 (№ 6)

Kyyiv – 2016

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

*z filosofsk'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnia 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (nepepeestpaia)*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 1994 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 13 vid 28 kvitnya 2016 r.); Prezydyi VHO Ukrainy'skoyi Akademiyi Nauk (protokol № 16-04-28 vid 28 kvitnya 2016 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Retsenzenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vynnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherheha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredakторы:

Akopyan V. H., d–r filoz. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvylyuk O. P., d–r filoz. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filoz. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzhakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnykh nauk:

Voytsekhiv's'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filosofsk'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filoz. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filoz. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filoz. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Uvarkina O. V., d–r filoz. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 109 (6). – 404 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filosofsk'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershynya V. A.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat's'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELYNYS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Minsk)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal**

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 323

Солдатенко В. Ф.,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ,
головний науковий співробітник, Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (Україна, Київ),
veid@ipiend.gov.ua

ВАСИЛЬ ШАХРАЙ І ЙОГО ТВОРЧИСТЬ В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ (Ч. 2)

В статті робляться спроби відтворити досвід політичної діяльності, творчий шлях, оцінити літературний спадок одного із ідеологів українського комунізму В. Шахрая на тлі контрверсійних історіографічних дискусій.

Ключові слова: Українська революція, націонал-комунізм, РКП(б), КП(б)У, УКП, національне питання, національне відродження, національна державність, самостійність, незалежність.

(Продовження. Початок вип. 107)

Ідейна й політична еволюція Василя Шахрая не стала винятком, унікальним одиноким випадком у нашій вітчизняній історії. Дуже схожий шлях пройшов, зокрема Г. Лапчинський, а з ним (звісно з більшою, або меншою мірою індивідуальних відмінностей і своєрідностей, однак у принциповому відношенні в тому ж напрямку і тими ж шонайважливішими віхами) група «федералістів».

Георгій (Юрій) Федорович Лапчинський народився 7(19) квітня 1887 р. в Царському селі, що біля Петербургу, в родині лікаря. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. В 1905 р. вступив до більшовицької партії. За революційну діяльність неодноразово заарештовувався. В 1916 р. переїхав до м. Кременчука на Полтавщині, де влаштувався працювати адвокатом. В березні 1917 р. Г. Лапчинського обрали до складу Кременчуцької об'єднаної організації РСДРП, після розколу якої він залишився в рядах більшовиків. Г. Лапчинський був активним учасником процесу об'єднання більшовиків у всеукраїнську організацію РСДРП – Соціал-демократія України, обирався одним із дев'яти членів крайового партійного центру – Головного Комітету соціал-демократії України. На доповідь Г. Лапчинського „Про владу і державний устрій на Україні” І Всеукраїнський з'їзд Рад (11-12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою. Він був обраний членом ВУЦВК і призначений головним писарем (керуючим справами) Народного Секретаріату УНР, а згодом – народним секретарем соціального забезпечення (за сумісництвом).

З березня 1918 р. – Г. Лапчинський народний секретар судових справ (юстиції), бере участь на високих посадах у радянському державному будівництві [1]. Однак наприкінці літа 1919 р. він склав із себе повноваження секретаря ВУЦВК і в умовах денікінської навали на Україну разом із П. Поповим та Я. Ландером створив у Житомирі „Організаційне бюро групи федералістів”. Роз'яснюючи пізніше логіку появи групи і оформлення її

ідейних засад, Г. Лапчинський писав: „...Ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слинком і Павлом Поповим, розходячись із політикою товаришів, які офіційно керували партією, мала низку приватних нарад, на яких розробляла свої погляди на українську політику РКП, піддавала її критиці й схилилася до платформи, яку в загальних рисах можна формулювати як визнання необхідності цілком самостійного українського радянського уряду, який володіє всією повнотою влади, не виключаючи галузей військової та господарської, такого ж самостійного і незалежного від РКП партійного центра і рішучої орієнтації в політиці та підборі керівного партійного апарату на „внутрішні сили країни” [2, с. 84].

Серед побуджувальних мотивів, які зумовлювали народження подібних міркувань і висновків, Г. Лапчинський уважав: з одного боку – „русотяпську” політику частини КП(б)У, особливо надісланих з інших регіонів кадрів, які не здатні були враховувати українську специфіку, псували відносини з місцевим населенням, несерйозно ставилися до українських керівних партійних центрів, а з іншого – опозиційну реакцію на таке русотяпство тих місцевих партійців, які покладали відповідальність за очевидні помилки на московський керівний центр, а тому тяжіли до боротьбистів і „незалежників”, як прокомуністичні сили, чия позиція детерминувалася національними чинниками. Взаємосимпатії останніх викликали нарікання й рішучі нападки з боку тих, хто на перше місце висував інтереси „всеросійського” [2, с. 83]. Отже, погляди і, навіть, аргументи «федералістів» багато в чому співпадали з позиціями В. Шахрая і С. Мазлаха.

Відтак найрішучіше налаштовані „федералісти” (їх кількість сягала трьох десятків чоловік [3, с. 174]) в момент, коли радянська влада була по суті знищена в Україні білогвардійцями, непохитно вірили в її неминуче й швидке відродження з дещо іншою партією на чолі. Вони мріяли про створення „зі здорових елементів КП(б)У”, боротьбистів і укапів нової партії – „Української комуністичної партії (більшовиків)” – з неодмінним збереженням в ній керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У” [2, с. 85].

Свої політичні висновки „федералісти” запропонували Гомельській нараді партійних працівників неокупованих областей України і представників ЦК КП(б)У (листопад 1919 р.):

„1. Україна... має бути суверенною радянською соціалістичною республікою, яка управлятиметься винятково своєю радянською владою, вищим органом якої є Всеукраїнський з'їзд Рад.

2. Об'єднання України з іншими соціалістичними республіками незалежно від того, чи створені вони, чи будуть утворені на території колиш. Російської імперії або поза цією територією, допустиме лише на істинно-федеративних началах, а саме так, щоб спільні для всіх федеративних держав органи управління склалися з представників всіх членів федерації та щоб у межах

Україні такі органи діяли через посередництво місцевих – українських – органів радянської влади...» [2, с. 87].

Прямо кореспондувалися з підходами до державного будівництва і пропозиції в галузі партійного будівництва. У спеціальних тезах Г. Лапчинського, зокрема, говорилося: „Щоб об'єднати робітників і селян всієї України для боротьби за комуністичну революцію, щоб силами пролетаріату й бідного селянства успішно проводити комуністичну диктатуру, необхідно, щоб всі комуністичні сили на Україні об'єдналися в одну партію – Українську комуністичну партію більшовиків. ...Партія ця повинна бути цілком самостійною секцією Інтернаціонала, тобто повинна мати можливість на основі загальних принципів комуністичної програми і в погодженні з іншими секціями Інтернаціонала проводити комуністичну роботу в межах всієї України як Наддніпрянської, так і Наддністрянської...» [2, с. 89]. Знову спостерігається практична тотожність поглядів націонал-комуністів.

УКП(б) мала уважно враховувати в своїй діяльності національний склад населення України, національні особливості й інтереси українства, а для розв'язання нагальних завдань передбачалося скликати широку партійну конференцію [2, с. 89]. Однак С. Косіор, В. Затонський, направлені на нараду ЦК РКП(б), разом з Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими більшовиками, дезавуювали задуми „федералістів”, розвінчавши їх погляди.

Проте, «федералісти» не бажали так просто здаватися і здійснили кроки, спрямовані на те, щоб довести свою правоту, зокрема проінформували РКП(б) про сутність своїх поглядів і пропозицій. Так, П. Попов у листі до ЦК РКП(б) назвав завоювання України російськими військами «необдуманим кроком», який призведе до вибуху нових повстань та критикував відмову більшовиків від об'єднання з боротьбістами і здійснення курсу на їх знищення. Виходячи з таких фактів, він робив висновок про те, що «все це продиктоване не прагненням як можна швидше і легше дійти до радянської влади на Україні, а прагненням за будь-яку ціну зберегти її єдинство з Росією» [4, арк. 43]. П. Попов також виступив за впровадження автономії українського Раднаргоспу, твердячи, що у російського уряду завжди залишаться важелі впливу на українську сторону [4, арк. 43]. Особливу увагу один із членів «федералістів» надавав військовому питанню. Не сумніваючись у необхідності створення регулярної армії, П. Попов негативно поставився до намагання РКП(б) розчинити українські формування в армії РСФРР, а натомість, вважав, що мають бути утворені окремі українські загони з обов'язковим вживанням української мови [4, арк. 51].

Як і В. Шахрай, «федералісти» зробили спробу донести свою точку зору і до В. Леніна. На початку грудня 1919 р. П. Попов і Я. Ландер від імені 32 українських партійних діячів підписали заяву, в якій критикували практику мобілізації партійних працівників з російських губерній до України. У відповідь В. Ленін звернувся до Оргбюро ЦК РКП(б), запропонувавши оголосити догану... або зауважити їм, що їх пересуди щодо політики ЦК РКП(б) є порушенням дисципліни... Авторів треба взяти під нагляд і розподілити порізно серед тямущих працівників [5, с. 95]. Внаслідок цього, 18 грудня 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б) оголосило догану групі українських комуністів, а частині з них було відмовлено у поверненні в Україну.

Проте, незважаючи на офіційне оголошення догани і рішуче критичні зауваження В. Леніна, «федералісти» не зійшли зі своїх позицій.

Не змирившись з прийнятими ЦК РКП(б) рішеннями, Г. Лапчинський, після повернення з Москви, де брав участь у VIII конференції партії, продовжив пропагувати в Києві документи, в яких підхід російських комуністів до національного питання кваліфікувався як невірний, доводив, що російські пролетарі зацікавлені у збереженні економічної нерівності регіонів, а російська шовіністична інтелігенція – у збереженні гегемонії російської культури над окраїнами тощо. У лютому 1920 р. під час партійних зборів у Миському (центральному) районі Києва лідер «федералістів» запропонував резолюцію, яка при поіменному голосуванні збрала лише 10 голосів з 400 присутніх. Після цієї невдачі, він виступив з подібною декларацією на загальномиській партійній конференції, проте результат виявився таким же. Звичайно, така діяльність Г. Лапчинського викликала різко негативну реакцію керівництва більшовиків. 1 березня 1920 р. вищий орган КП(б)У заслухав питання про дії Г. Лапчинського і ухвалив рішення: «Зважаючи на ренегатство з боку Лапчинського, що виразилося у відкритому виступі і солідарності з боротьбістами, виключити з партії» [6, арк. 20]. 4 березня Політбюро підтвердило попереднє рішення, незважаючи на те, що думки розділилися: Г. Петровський і Х. Раковський проголосували за виключення; Д. Мануїльський і секретар засідань політбюро Рафаїл (Р. Фарбман), який мав право дорадчого голосу – проти [6, арк. 20]. Отже, навіть в таких елементах партійної кар'єри Г. Лапчинський як би проходив через випробування, які дещо раніше спіткали В. Шахрая.

Проте, і після цього «федералісти» продовжили свою діяльність, яка все більш починала нагадувати відверте протистояння з КП(б)У. У травні 1920 р. вони провели таємну нараду, на якій відновили свій партійний центр – «Оргбюро» у складі 5 чоловік. У листі до своїх прибічників «федералісти» пропонували створити в повітах «тісні дисципліновані групи з осіб, що поділяють погляди та добиватися партійних і радянських постів». ЦК РКП(б), дізнавшись про це, вжив рішучих заходів до ліквідації цієї групи і у квітні 1920 р. підтвердив рішення своєї української філії і виключив Г. Лапчинського з лав партії. Йому закидалося «складання та поширення декларації різко шовіністичного характеру», в яких заявлялося, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азійських чи африканських колоній [7, арк. 63-63зв].

Питання про «федералістів» обговорювалося і на IV конференції КП(б)У (Харків, 17-23 березня 1920 р.).

Виключений з партії Г. Лапчинський одержав мандат делегата конференції і форум мав розібратись у цій нестандартній, точніше – протиприродній ситуації. На пропозицію Д. Мануїльського, було створено спеціальну комісію для вивчення справи Г. Лапчинського. На затвердження конференції було внесено проект резолюції, в якому пропаганда поглядів Г. Лапчинського і його однодумців визнавалися несумісною з перебуванням в КП(б)У. Однак Г. Лапчинського пропонувалося залишати в рядах партії (за партійним Статутом конференція, як вищий орган, мала право відмінити рішення ЦК), оскільки він не був попереджений жодним партійним органом про неможливість поширення шкідливих ідей, документів.

Під час обговорення інциденту з Г. Лапчинським деякі делегати особливо наполягали на застосуванні до

Г. Лапчинського, його прибічників, навіть організацій, у яких підтримувалися погляди „федералістів”, жорсткіших санкцій і пояснювали це тим, що документи останніх використовувало праве крило боротьбистів проти лівої їх течії, яка тяжіла до КП(б)У. В результаті об'єднаний процес, що об'єктивно розвивався, неначебто зазнавав додаткових штучних гальмівних впливів [3, с. 34-39, 47, 172-183].

Втім, деякі делегати, зокрема з Волині, виступили на підтримку Г. Лапчинського, пропонуючи скасувати рішення ЦК про його виключення з партії. Їх пропозиція була підтримана децистами [3, с. 36].

Нескінченні колізії привели до того, що Г. Лапчинський разом з однодумцями опублікували в „Червоному прапорі” (органі УКП) заяву про розрив з КП(б)У і висловом впевненості, що зустрінуться з колишніми однопартійцями в майбутній УКП [8]. Ставши членом останньої, він у серпні 1920 р. був обраний і до її ЦК.

Після саморозпуску УКП Г. Лапчинський у 1926 р. відновив своє членство в КП(б)У, плідно працював на важливих посадах в органах радянської влади. В 1937 р. був незаконно репресований. Посмертно реабілітований.

Ознайомлення з основними віхами життєвого шляху, генеалогії поглядів Г. Лапчинського, групи його однодумців дає всі підстави для висновку і додаткового підтвердження вищевисловлених міркувань, що доля їх попередника В. Шахрая не залишилася чимось абсолютно унікальним, неповторним. В його особі в революційну добу зародилася оригінальна тенденція – а саме критично мисляча, національно свідомо когорта більшовиків, чия діяльність була пов'язана з Україною, шукала шляхів поєднання соціальних прагнень, втілюваних у соціалістичних теоріях, з глибинним національним інтересом. Так формувався рух на «зустрічному курсі» з тими націонал-комуністичними партіями (УКП(б), УКП), організаціями, які йшли від національних програм до їх зближення з планами революційного переустрою суспільства. Такий політичний синтез паліатив видавався тоді багатьом природним і перспективним. І ця сторінка історичного досвіду не повинна забуватися, має бути належним чином осмислена і оцінена.

Список використаних джерел

1. Див.: Харченко В. Георгій Лапчинський, лідер „групи федералістів”у КП(б)У // Комуніст України. – 2005. - № 1. – С. 76-80.
2. Лапчинський Г. Гомельское совещание (Воспоминания) // Комуніст України. – 2005. - № 1. – С. 84.
3. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17-23 березня. – Стенограма. – К., 2003 – С. 174.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 43.
5. Ленін В. До Оргбюро ЦК РКП(б). // Повне збір. – Т. 51. – С. 95.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 57 – Арк. 20.
7. Там само. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк. 63-63зв.
8. Червоний прапор (Київ). – 1920. – 5 липня.

References

1. Duv.: Kharchenko V. Heorhiy Lapchyns'kyu, lider „hrupy federalistiv”u KP(b)U // Komunist Ukrayiny. – 2005. - № 1. – S. 76-80.
2. Lapchyns'kyu H. Homel'skoe soveshchanie (Vospomynanyu) // Komunist Ukrayiny. – 2005. - № 1. – S. 84.
3. Chetverta konferentsiya Komunistychnoyi partiyi (bil'shovykiv) Ukrayiny 17-23 bereznya. – Stenohrama. – K., 2003 – S. 174.
4. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 129. – Ark. 43.
5. Lenin V. Do Orhbyuro TsK RKP(b). // Povne zibr. tv. – T. 51. – S. 95.
6. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 57 – Ark. 20.
7. Tam samo. – Op. 6. – Spr. 44. – Ark. 63-63zv.
8. Chervonyu prapor (Kyuyiv). – 1920. – 5 lypnya.

Soldatenko V. F., doctor of historical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences, Chief Researcher, Institute of Political and Ethnic Studies. Ivan Kuras NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), veid@ipiend.gov.ua

Basil fraudster and his work in historiographic discourse

The article attempts to recreate the experience of political activity, creative way, to evaluate a literary heritage of one of the ideologists of the Ukrainian communist, against the backdrop of controversial V. Shahray's historiographical debate.

Keywords: Ukrainian revolution, national communism, RCP (B), CP (B) U, PPC, national issues, national revival, national sovereignty, independence, independence.

Солдатенко В. Ф., доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАНУ, главный научный сотрудник, Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины (Киев, Украина), veid@ipiend.gov.ua

Василь Шихрай і його творчість в історіографічному дискурсі

В статті делаются попытки воспроизвести опыт политической деятельности, творческий путь, оценить литературное наследие одного из идеологов украинского коммунизма В. Шахрая на фоне противоречивых историографических дискуссий.

Ключевые слова: Украинская революция, национал-коммунизм, РКП (б), ВКП (б), УКП, национальный вопрос, национальное возрождение, национальная государственность, самостоятельность, независимость.

* * *

УДК 94(477)

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук,
академік Української академії наук,
завідувач відділу історичних студій,
Науково–дослідний інститут
українознавства (Україна, Київ),
Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П.,
здобувач історичного факультету,
Дніпропетровський національний
університет (Україна, Кривий Ріг),
Hai–Nyzhnyk@ukr.net

РУСЬКО–ЛИТОПИСНИЙ ВАРІАНТ СИМВОЛУ ВІРИ ТА ТЕОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ ЛАТИНСЬКОЇ І ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРИАДОЛОГІЇ

Аналізуються богословські термінологія та поняття Символу Віри в руській літописній літературі в контексті теологічних систем слов'яно–кирило–мефодіївської (слов'яно–візантійської), візантійської, латинської та арианської триадології.

Ключові слова: Символ Віри, єдиносущність, Повість временних літ, Слово про закон і благодать, Ізборник.

(Продовження. Початок Гілея, Вип. 108)

У догматі про іконопочитання, прийнятого рішенням VII Вселенського собору (787 р.), було чітко зазначено: «чрез зображення на іконах... чествовати... почитательним поклонінням, не істинним, по вірі нашій, богопоклонінням, еже належить єдиному Божеському еству, але почитанням по тому образу, якоже зображенню... Позаяк честь, що воздається образу, переходить до первообразного, й той, що поклоняється іконі вклоняється сутності, що зображена на ній» [16, с. 10–11]. Це може свідчити про те, що «Написание о правъ и вѣръ» Михаїла Сінкелла, швидше за все, було написане до 787 року й містило, згідно зі згаданим фрагментом, дещо сумнівне термінологічне формулювання. У «Того же написание о вере», натомість, за усіма пунктами позиція є стабільною: еством передається значення божественної сутності, а «божияго ества лица» (Іпостасі) мають свої «свойства» властивості. Вважаємо, що це пояснює причину вжитку терміну

«подібносущність», яким передбачалося не допустити злиття Іпостасей. При цьому виникає питання: що змусило укладача віровчення повернутися до затаврованого «аріанством» терміну? На наш погляд, історія його написання була нерозривно пов'язаною з місіонерською діяльністю солунських братів у Великій Моравії.

Справа у тому, що напередодні місії, у 857 р. папа Микола I висунув вимогу перед Візантією віддати престолу Святого Петра – Іллію, Епір, Македонію, Фессалію, Ахаїю, Мізію, Дакію, Дарданію, калібрійську і сицилійську патримонії, що були відібрані у пап іконоборцем Левом III Ісавром [27, с. 96]. Конфліктна ситуація загострилася іще й суперечкою про те, до чийої юрисдикції мала би відійти новохрещена Болгарія. Як наслідок, патріарха Ігнатія, що зайняв проримську позицію, було усунуто. 858 року патріархом Константинопольським став Фотій. У цей час, поки рівноапостольні Церкви обмінювалися анафемами, у 862 р. було укладено франко–болгарський союз і здійснено відносно вдалий похід проти Великої Моравії. Великоморавська верхівка, у свою чергу, пішла на військовий союз із Візантією. Того ж року в свою славнозвісну історичну місію відправляються Константин і Мефодій.

Тим часом, у 863 р. візантійські війська атакували Болгарію, змусивши її розірвати спілку з франками, після чого починають офіційне «константинопольське» хрещення цієї країни. Зі свого боку болгарський князь Борис чітко усвідомив, що новостворену Болгарську Церкву буде повністю поглинено Константинопольським патріархатом. Тож, скориставшись протиріччями поміж Візантією та Римом, які ще більше загострилися, й розраховуючи на здобуття автономії Болгарської Церкви, Борис відправляє посольство до папи римського. Не гаючи часу, папа Микола I, перехопивши ініціативу у Візантії, у відповідь відсилає римських місіонерів до Болгарії.

Свою чергою патріарх Фотій у 866–867 рр. уже розіслав Окружне Послання про хрещення болгар і русів, фіксуючи таким чином канонічне право Константинополя на ці території. У ньому, крім того, Рим було звинувачено у сіянні ересей серед новонавернених християн. Зокрема папський престол було звинувачено у розповсюдженні Символу Віри з «філіокве», що трактувалося Константинопольською патріархією як «хіопаторська ересь» (про виходження Святого Духа і від Сина). За кілька тижнів у столиці Візантії відбувся переворот й місце Фотія знову посів Ігнатій, а Болгарія, що так і не отримала бажаної церковної автономії від Риму, пориває з папською курією, виганяє римське духовенство з країни й знову приймає візантійських священнослужителів на чолі з архієпископом Стефаном, якого рукопоکлав Ігнатій.

Зі свого боку Рим приймає рішення про створення архієпископства, яке охоплювало територію Паннонії та Моравії на чолі з Мефодієм, що був рукопокладений папою Адріаном II. Більше того, папа дозволяє служити літургію слов'янською мовою (Константин, якому було запропоновано стати архієпископом, відмовився). Для франко–німецького духовенства таким чином складалася досить загрозлива перспектива втратити з під свого впливу ці території, адже вони офіційно охрестили моравян ще на початку 30–х років IX ст. й відтоді у Великій Моравії було створено церковну організацію, що підпорядковувалася баварському єпископату в Пассау, який перебував у політичній орбіті Франкської держави [47, с. 124].

Нагадаємо також, що ще у 796 р. для вироблення певних принципів місіонерської діяльності для навернення слов'ян та аварів збиралися єпископи Зальцбургський і Пассауский, патріарх Аквілейський, Алкуїн – вчитель і радник Карла Великого [39, с. 115]. Керуючись рішенням апостольського собору від 51 року (Діян. 15:28–29), було вироблено етапи навернення в християнство у такій послідовності: настановлення в вірі – хрещення – залучення до норм християнського життя [39, с. 115]. Враховано було також і право на «слов'янську десятину», яка не залежала від кількості врожаю й була фактично меншою, ніж у інших етнічних груп [39, с. 117].

Окрім цього, уся система християнської місії ґрунтувалася на:

– невизнанні рішень VII Вселенського собору (787 р.) про іконопочитання;

– запереченні догматичного вчення про Трійцю Василя Великого, Григорія Назіанзена, Григорія Нисського (віддавалася перевага лише вченням латинських отців, надто – Блаженного Августина);

– сповіданні про виходження Святого Духа від Отця і Сина, керуючись рішенням собору в Аахені від 809 р., що офіційно затвердив в імперії Карла Великого Символ Віри з філіокве.

Відомо, що німецькі місіонери вирішили проблему створення писемності і літературної мови слов'ян на основі латинської абетки. Тож у Моравії солунські брати зустрілися з міцним і небезпечним супротивником – німецьким духовенством, а сама місія Константина (Кирила) і Мефодія опинилася в площині лещат церковно–політичних комбінацій та інтриг. Відголоски тих суперечок простежуються в Життях святих братів, в буллі папи Стефана V, який після смерті Мефодія у 885 р. заборонив богослужіння слов'янською мовою: у Житті Мефодія німецьке духовенство звинувачується у «хіопаторській ересі» (філіокве), а в буллі папи Стефана V Мефодій зі своїми учнями – у сповіданні «символу віри» в редакції, прийнятій у Візантії, а не як у Франкській імперії Каролінгів [18, с. 70–92; 19, с. 93–101].

Німецькі, як і латинські, богослови стверджували, що Син і Святий Дух належать самій сутності Бога, на відміну від східних, які рухалися від троїстої природи Бога до їх єдності. Обидва підходи правомочні, проте жоден не був вільним від небезпеки еретичних непорозумінь: якщо перший давав привід для звинувачень в савелліанстві, модалізмі, то другий – в аріанстві. Ще Григорій Чудотворець, єпископ Неокесарійський (III ст.), Сина називав Образом і Подобою Божества [36, с. 112]. Це категорично заперечувалося Арієм – «Слово... що стосується до подібності слави і сутності, взагалі є чуждими тому і другому, і Батьку і Духові Святому» [3, с. 181–183]. Святий Іларій (IV ст.) навіть зробив спробу привести до одного знаменника «єдиносущність» і «подібносущність» у своїй праці «Про Святу Трійцю». Він, – наголошує отець Іоанн Мейєндорф, – писав, що «нема ніякого недоліку в цьому союзі досконалості, який складається з Отця, Сина і Святого Духа, безкінечному у вічності, подібному в Образі, доступному в Дарі» [36, с. 235].

На нашу думку, це завдання вдалося вирішити в «Того же написание о вере». У самому терміні «подібносущність» виражено дві складові розділеного Суцього. «Подібне» – виказує не сутність, а акциденцію властивостей, подібність їх форм. Властивості,

об'єднуючись з сутністю, виказують образи Іпостасей. Тож «Син... подібносущний і собіначальний отцю», а «Дух... отцю і синові подібносущний і соприсносущний». Таким чином, концепт «подібносущність», підсилений термінами «събезначальн» і «съприсносущно», передає значення як подібних по образу і однакових в сутності, так і «співвічних» (що заперечувалося Арієм та його послідовниками) і, навпаки, збігалось з висловом апостола Павла: «Сей, будучи сяяння слави і образ іпостасі Його» (Евр. 1:3). Якщо для латинян народження Сина було беззаперечним фактом – «від сутності» Отця й термін «єдиносутність» навіть сприяв такому розумінню (звідсіля філіокве), то термін «подібносущність», навпаки, заперечував такі відносини між Сином і Святим Духом. Оскільки «подібне», як філософсько-богословська категорія, чітко розмежує властивості кожної Іпостасі, де Отець є початком і причиною, і Сина (Він Його народжує), і Святого Духу (Він Його виводить із Своєї Іпостасі), то саме в площині цих Іпостасних відносин Отець «болий», «старій», «владика». А в поєднанні з терміном «сутність» показує існування і в Собі, і в іншому.

Отже, стверджувалася думка, що не божественна сутність є запорукою існуванню Іпостасей, а Іпостасі є одвічними носіями сутності Божества; з незмінністю властивостей, подібністю образів, як акциденції, що «мысльна, разделяема числом собствънымъ собствомъ» споглядаються в сутності, і де є місце людині бути співпричасником Божества, через акт обоження. Жертовність Сина Божого – це шлях до життя вічного. Така наскрізна ідея Символу Віри, із застосуванням терміну «подібносущність», була повним запереченням як вчення Арія, так і савелліанського злиття.

Вважаємо, що створення такого Символу Віри, поєднуючи термін «подібносущність» і «єдиносутність», було викликано необхідністю боротьби з німецькими богословами імперії Каролінгів, враховувало особливості суперечок між Сходом і Заходом, не порушувало жодної догматичної позиції у вченні про Трійцю та Божественну сутність, ставало «символом» точності передачі християнського віровчення слов'янською мовою, враховуючи її особливості.

Скоріш за все, цей богословський твір належить Константину. Припускаємо, що за його основу було взято грецький протограф Символу Віри, який був основою і для «Ізборника 1073 р.», час написання якого сходиться до фрагменту «Великого Апологета» Константинопольського патріарха Нікіфора I Ісповідника (близько 758–828 рр.). Переклад і відповідну редакцію твору, певно, було зроблено напередодні місії до Моравії в 60–х роках IX ст. «Ізборник» же, як і «Написання про праву віру» Михаїла Сінкелла, було перекладено з грецької на слов'янську мову для болгарського князя Симона після відмови від богослужіння грецькою мовою, здійсненого Преславським собором 893–894 років.

Таким чином вважаємо, що у нас є підстави стверджувати, що «Того же написание о вере» є богословським твором кирило–мефодієвської спадщини. Саме до цих традицій й апелював наш літописець і його відголоски зберіг Початковий літопис у написанні: «Бѣ единъ языкъ словѣнескъ: словѣни, иже сѣдяху по Дунаеви, их же прияха угри, и моравя, и чеси, и ляхове, и поляне, яже нынѣ зовомая русь. Симъ бо первое преложены книги моравѣ, яже прозвася грамота словѣнская... Нѣции

же начаша хулити словенскиа книги... Се же слышавъ папѣжъ римский, похули тѣх... Вы же, чада, божья послушайте ученья и не отрините наказанья церковного, якоже вы наказалъ Мефодий, учитель вашъ... Посем же Коцель князь постави Мефодья епископа въ Пании, на столѣ святого Оньдроника апостола, единого от 70, ученика святого апостола Павла... Тѣмже и словенську языку учитель естъ Павелъ, от него же языка и мы есмо Русь» [37, с. 40, 42].

Отже, можна з достатньою долею впевненості констатувати, що:

1. Включення саме цього Символу Віри до такого «офіційного» зводу як «Повість временних літ» залишило осторонь єдиний, визнаний у християнському світі, Нікео–Царгородський Символ Віри, текст якого підтверджувався рішеннями Вселенських соборів, включно із VII–им.

2. Стверджувався духовно–спадковий зв'язок Русі з: апостолом Павлом – Андроніком – кирило–мефодієвською церковнослов'янською спадщиною, що не давало приводу на канонічну зверхність ні Візантійському патріархату, ані Римському папі.

3. Великий князь Київський та його оточення могли здійснити подібні кроки лише за певних політико–ідеологічних умов та міркувань. Очевидно, вони розраховували на можливість визнання за Руською Церквою статусу автокефальної у тогочасному християнському світі [9; 11; 12].

4. Вважаємо, що скорочення, які відбулися при включенні такого Символу Віри до «Повісті временних літ», були зроблені з богословського огляду грамотно, з практичного – виправданно, а вилучений текст стосувався деталізації, не порушуючи ключових моментів. З точки зору вимог щодо короткого викладення християнського віровчення, текст не порушував головної ідеї – вчення про Трійцю, сотеріологічності спасіння та обрядовості.

5. Більше того, до вилученого тексту потрапили саме ті фрагменти, які були наглядною ілюстрацією протиріч, що відбулися в «Ізборнику 1073 р.». Невипадково укладач «Кормчої» Єфремовської редакції не вважав за доцільне дублювати очевидні антиквовані термінологічні формули, вносячи корективи навіть в таких місцях фрагментів, де для цього не було потреби. Це може свідчити про те, що текст Символу Віри в Ізборнику 1073 р. давньоруські книжники оцінювали досить критично. Іншими словами, окремі термінологічні формули Символу Віри в Ізборнику 1073 р. могли інтерпретуватися як такі, що викладені в теологічній системі західно–римської, а не східно–візантійської тріадології.

Проведений аналіз дозволяє нам стверджувати про те, що:

– неправомірно відносити Володимирове віровчення як одну із скорочених версій слов'яно–руського перекладу лібеллія (написання) Михаїла Сінкелла;

– літописний варіант Символу Віри у «Повісті временних літ», а також його повніша редакція в Троїцькому рукописі сягають витоків кирило–мефодієвської традиції, яка в свою чергу нерозривно була пов'язана з ранньохристиянською спадщиною патристичних творів авторів, зокрема Григорія Богослова, і не містить жодного фрагменту аріанської ересі;

– порівняльне вивчення текстів показує, що ми маємо справу з двома різними обробками, точніше з різними підходами, у викладенні східного (православного) віровчення;

– в «Ізборнику 1073 р.» простежуються термінологічні погрішності, неодноразові повторення і дублювання. В «Того же написание о вере», навпаки – присуття термінологічна збалансованість і виважена точність у застосуванні догматів. У зв'язку з цим, як на наш погляд, знімається теза П. Потапова про низький рівень освіченості руського книжника, який вносив цей текст у «Повість временних літ»;

– неправомірно ототожнювати семантичні особливості термінів «единосоущьнъ, коупносоущьнъ, единоестьвьнъ, подобносоущьнъ, равноетьвьнъ» не враховуючи їхніх догматично-специфічних навантажень. Кожен з них пройшов довготривалий шлях як становлення, так і визнання, й вживався у певних текстологічних місцях не дублюючи термін єдиносущність, а підкреслюючи, підсилюючи точність різних особливостей в християнському віровченні про Трійцю;

– наважитися включити термін «подібносущність» у Символ Віри міг богослов, який розумівся на усіх його позитивних і негативних теологічних особливостях. Саме тому, в сполученні з ним, було вжито такі термінологічні формули, якими усі підозри в неточності чи погрішності, або ж у еретичстві, передбачалося зняти.

Про юрисдикційне положення Руської Церкви у 50-ті роки XI ст. свідчить «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Дослідниками, які в різний час зверталися до «Слова...», написані десятки праць, більшість з яких присвячені вивченню філософського та патріотичного аспектів і меншою мірою релігійного. В історичній науці склалася усталена думка про те, що Іларіон є зачинателем філософського осмислення історії у вітчизняній духовній культурі [13, с. 57], що його «Слово...» – це «стрункий і органічний розвиток єдиної патріотичної думки», що воно, свого роду є патріотичним трактатом, який обґрунтовував незалежність Руської Церкви і руської державної політики від Візантії [43, с. 149].

«У «Слові...», – пише А. Карташев, – утверджується повнота сил руського християнства, прославляється його пишне зростання при св. Володимирі, котрого автор «ублажає», називає «блаженным» і возвеличує як героя віри, гідного канонізації. Все це – всупереч поглядам греків» [24, с. 169]. О. Замалеєв та В. Зоц, зіставляючи ідеї Іларіона та Арія, прийшли до висновку про те, що «давньоруський мислитель у трактовці людської сутності Христа дуже близько підходить до системи раннього християнського ересевчителя...», (що) нахил Іларіона в бік арианства виражав, у першу чергу, антивізантизм великокняжої влади, її протидію експансіоністським задумам Константинополя» [21, с. 48]. Л. Гумільов же, натомість, вважав, що «Слово...» було написано проти юдеїв і задля антипропаганди юдаїзму в Київській Русі [15, с. 315–317].

Немає серед учених й абсолютної згоди і щодо дати його написання. В. Горський з цього приводу резюмує: «М. Присьолов стверджував, що воно було створене між 1037 та 1043 рр.; німецький дослідник «Слова...» Л. Мюллер датує його 1050 р.; на думку М. Розова, воно було вимовлене у 1049 р. Сучасний російський історик А. Горський запропонував часові межі – не раніше 1937 р. і не пізніше 1050 р.» [13, с. 55]. Проте Л. Гумільов наполягав на тому, що «Слово...» було написано раніше, а проголошене в 1037 р. [15, с. 315].

Як нам уявляється, значення «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона нерозривно пов'язане

з релігійною політикою Великого князя Київського Ярослава Володимировича. Принциповим є вихідне положення пошуку: йти від джерела чи від проблеми. А. Кузьмін вважав, що різні підходи дадуть абсолютно різні висновки. Якщо йти за джерелом, дуже легко можна стати на його точку зору і не помітити дещо важливе. Постановка ж проблеми передбачає ширший погляд на саме джерело, зумовлює враховувати умови його походження, повніше використовувати напрацьований спеціалістами матеріал [28, с. 19]. З історичної точки зору нас, більшою мірою, цікавимо питання – які завдання мало у той час виконати «Слово...» Іларіона у церковній та політико-ідеологічній ситуації часів правління київського князя Ярослава Мудрого.

Церковна традиція передбачала лікування тіла Церкви від різних «хвороб» – учіння словом. Іоанн Златоуст у своїх повчаннях «Про священство» писав: «Коли душа страждає хворобою, що складається в неправих догматах, тоді вельми корисне слово, не тільки для огороження своїх, але й для боротьби зі сторонніми» [22, с. 453]. Він пояснював як необхідно боротися словом, тобто те, що повинно враховуватися під час написання слова. Досить розлога цитата цього богослова, що міститься нижче, на нашу думку, виправдовує її наведення саме у такому вигляді з огляду як на авторитетність вчення Златоуста в цілому, так, зокрема, і його думок в контексті проблем, які розглядаються тут нами.

«Наприклад, послідовники лжевчення Валентина і Маркіона, й одержимі однаковими з ними хворобами, виключають з числа Божественного Писання закон, даний Богом Мойсею; юдеї ж так пошановують його, що і тепер, коли вже час не дозволяє, намагаються уповні сповідувати його всупереч волі Божої. А церква Божа, уникає крайнощів тих та інших, іде осереднім шляхом, – і не погоджується підкорятися ігу закону, і не допускає хулити його, проте хвалить його і по припиненні його за те, що він був корисним свого часу... Також, одержимі шаленством Савеллія та біснуватію Арія, ті та інші з непомірності відпали від здорової віри... Так якщо хто скаже, що Божество єдине, то Савеллій негайно перевертуть це слово на користь божевільного вчення; якщо ж вкаже на відмінність, називаючи одного Отцем, другого Сином, третього Духом Святим, то виступить Арій й почне відносити різність лишь до розрізненості у сущності. Між тим, – наголошував Іоанн Златоуст, – потрібно відвертатися й уникати як нечестивного змішання Савеллієвого, так і божевільного розділення Арієвого, і сповідувати єдине Божество Отця і Сина і Святого Духа, але при тому у трьох Лицях; таким чином ми можемо загородити вхід тому й іншому» [22, с. 455–456].

Не знати таких Златоустових вимог до слова Іларіон не міг. Тим паче, що аналіз джерел, на котрі спирається автор «Слова...», демонструє його ерудованість. Дослідники «Слова...» переконливо вказують на знайомство Іларіона не тільки з книгами Старого і Нового Заповітів, але й з творами Георгія Амартола, Козьми Пресвітера, Єфрема Сирина, Августа Аврелія [13, с. 56]. Не кажучи вже про Іоана Златоуста, переклади творинь якого були досить популярними в Київській Русі.

Нагадаємо, що повний заголовок «Слова...» – «О законѣ, Моисѣомъ данѣмъ, и о благодѣти и истинѣ, исусомъ Христомъ бывшии и како законъ отиде, и вѣра въ вся языки прострѣся и до нашего языка рускаго, и похвала

кагану нашему Володимеру, от негоже крещени быхомъ, и молитва къ богу от всеа земля нашае. Господи, благослови, отче!» [40, с. 26]. «Слово...» складається з трьох частин: перша – розповідь про закон і благодать, похвала князю Володимиру Святославичу; друга – молитва; третя – текст Символа Віри з короткими формулами під назвою «Визнання віри».

Поклавши в основу першої частини «Слова...» послання святого апостола Павла до галатів, котрий, вживши алегорію, провів паралель між народженням синів Авраама від рабині Агарі й від вільної Сарри з одного боку, та існуванням двох заповітів: старого і нового, закону і благодаті з іншого, Іларіон практично повторює основи християнства, скомбіновані з біблійних цитат (Гал. 4:21–25), доповнені деякими іншими деталями. Джерелом закону є Бог. Він дав його євреям через Мойсея для того, щоб підготувати людей до сприйняття істини – благодаті. Стан закону – це рабство – тінь істини. Євреї не змогли скористатися законом для сприйняття благодаті, нового вчення – вчення Христа, з появою його на Землі. Проте доки Христос – Син Божий – був на землі в образі людини, це був, так би мовити, «перехідний період» співіснування закону і благодаті. Поступово благодать, володіючи новими якостями, яких не було у стані закону, витісняє його. «Яко иудейство стѣнемъ и закономъ оправдашешя, а не спасаешя, хрѣстиани же истиною и благодатию не оправдаются, нъ спасаются», – пише Іларіон, вторячи святому апостолові Павлові (Гал. 2:16; 3:11; 5:4) [40, с. 30].

Прикметно, що таке духовне переродження значно розширює національні, соціальні та релігійні рамки, і нове вчення вже поширюється на інші народи. Воно не обмежене кордонами одного юдейського народу – «Христианихъ же спасение благо и щедро простираяся на вся края земленыя» [40, с. 30], що також цілком узгоджується з вченням святого апостола Павла (Гал. 3:28–29). Чи означає це, що закон, за Іларіоном, протирічить обітованням Божим? У жодному разі ні! Автор «Слова...» вважає його дітопровідником до Христа: «Законъ бо прѣдътечя бѣ и слуга благодѣти и истинѣ, истина же и благодѣть слуга будущему вѣку, жизни нетлѣннѣи» [40, с. 26].

Інша справа – юдеї, котрим Бог дав закон як компас, що вказував на Голгофу, але значення якого народ цей не зрозумів. Стосовно цього народу Іларіон відводить особливе місце його жидівській невдячності: «Боимся, егда сътвориши на насъ, яко на Иеросалимѣ, оставлешимъ тя и не ходившимъ въ пути твоа» [40, с. 54], – звертаючись до Бога в своїй молитві, пише Іларіон. Тож якщо в Русі Київській і мала місце пропаганда юдаїзму (хоча навряд чи це досвірно, оскільки, як зауважує Л. Гумільов, посилаючись на І. Берліна, зазвичай «євреї з надзвичайною огидою ставилися до прозелітизму» [15, с. 316]), то вона могла застосовуватися методом змішаних шлюбів. Так, як колись застосовувалася у Хазарії. Додамо при цьому, що жидівські закиди проти християнської догматики були давно відомі й грекам, котрі знайшли їм змістовні та вичерпні спростування, багато з яких використав й Іларіон у своєму «Слові...».

Тож, критикуючи юдеїв, Іларіон не порушує рівноваги між законом і благодаттю, Старим і Новим Заповітом. Сам він запевняв: «И не иудейскы хулимъ, нъ хрѣстианскы благословимъ» [40, с. 40], ніби прагнучи довести, що в «Слові...» Іларіона ніякого протиставлення закону, даного тільки євреям, й благодаті, котра осяяла всі народи

землі, немає. В іншому ж випадкові, з богословської точки зору, у конфлікт вступали би дві концепції: веління закону Мойсея та нове вчення Ісуса Христа. В Іларіона ж ми, навпаки, спостерігаємо цілісну і непорушену ідею корисності першопочаткового закону, що був даний Богом Мойсею й який поступається місцем новому закону Христа – благодаті, що прийшов на зміну жорстким старозаповітним заповідям.

Ми вже згадували вище, що О. Замалеев та В. Зоц окремі аспекти арианської ересі знайшли «в твердженні книжника, що будь-який християнин може стати сином і причасником Бога. Чи означає це, – міркують дослідники, – що Іларіон підносить людину до «справжнього» сина божого – Ісуса Христа? Безумовно. При цьому він мислить так... – помилова благый бог человеческий род, яко и человеци плътяни крещением и благами дель сынове и причастницы богу бывають». Таким є висновок мислителя, і не можна не помітити близькості його суджень до поглядів арианства» [21, с. 47]. Показово, що В. Горський, посилаючись на М. Нікольського та у зв'язку з висловленими обставинами, вказував на наявність у «Слові...» «рис, близьких до адопціонізму, тобто божественному усиновленню людини через її хрещення» [13, с. 144].

На наш погляд, у наведеному уривку йдеться про велику роль хрещення, яке відкриває перспективу спасіння (Іоан 1:12–13). За великим рахунком, Іларіон узяв цитату з Євангелія від Іоанна, в якій дослідники знайшли елементи ересі, й торкнувся сотеріологічного вчення про обожнення людини через Божу благодать, а не Божественну сутність. У місці ж, де він пише про два ества, доволі точно викладено формулу Халкідонського (451 р.) Вселенського собору про Ісуса Христа як істинного Бога та істинної людини, єдиносущної Богу–Отцю (що, власне, заперечувалося Арієм), де й було представлено два ества, але одну Іпостась [40, с. 34] (Арій, нагомість, у своєму вчені, навпаки, знімав центральну для християнства ідею про боголюдину).

Для непосвяченого, могло здатися, як і у складній математичній формулі, що там не сказано нічого чітко зрозумілого, проте посвячені мусили були побачити істинне чудо богословської премудрості. «Ни къ невѣдущимъ бо пишемъ, нъ прѣзлѣиха насытъшем ся сладости книжна», – пояснював автор [40, с. 28]. Перш, ніж перейти до похвали Володимиру Святославичу, підводячи підсумок вищесказаному, Іларіон рішуче заявляє: «И тако вѣрующе къ нему и свѣтихъ отецъ седми съборъ прѣдание держаше, молимъ Бога и еще и еще поспѣшити и направити ны на путь заповѣдѣи его!» [40, с. 40]. Тобто вірити і постійно реалізовувати заданий ідеал як всезагальне церковне правило нового істинного вчення Христа – благодаті для нових істинних християн.

Той факт, що Символ Віри у літописі містить неортодоксальні положення Нікео–Царгородського Символу Віри, аніскільки не применшує його цілком православної спрямованості. Відтак, ми вважаємо, що укладачі віровчення чудово знали про релігійно–догматичні суперечки, належали до числа освічених людей свого часу, й свідомо пішли на виклад саме такого змісту Символу Віри, де було враховано кожен позицію православного сповідання. Протоіерей В. Ципін відмічав з цього приводу: «Історичний парадокс полягав у тому, що наша церква була залежною не тільки від Царгородського патріарха і Синоду, а й від імператора

ромеїв... У візантійській церковній державно-правовій свідомості василеве сприймався як хранитель догматів і християнського благочестя, як верховний захисник православ'я, а відтак, як самодержець (автократор) усіх православних народів. Нині це може видатися курйозом, але для середньовічної правової свідомості, далекої від племінного, національного сепаратизму, пронизаної унітарною, космічною ідеєю, було цілком природним, що всі православні державці вважалися васалами імператора» [49, с. 35].

Давня Русь, у зв'язку з такою інтерпретацією тексту Символу Віри, сама могла претендувати на самостійність і незалежність у державних і релігійних справах, оскільки в цей час вже діяв загальновізантійський усьому християнському світі Нікео-Царгородський Символ Віри. Якщо б в справі впровадження християнства, як державної релігії в Київській Русі, приймав участь якийсь рівноапостольний центр, можна припустити, що він ніколи не погодився би на таке зухвальство з боку майбутньої митрополії. Разом з тим вважаємо, що більш коректно говорити не про суперництво руських християн у богословських дискусіях як з візантійцями, так і з представниками римської церкви, а про екуменічну відкритість раннього київського християнства.

Список використаних джерел

3. Афанасий Великий (святитель). Творения. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. – Т.2. – 494 с.
9. Гай-Нижник П. П., Батрак О. П. Догматика віри в Кафолічній Церкві й запровадження християнства у Давній Русі (кінець IX – середина XI ст.). Нарис історико-герменевтичної інтерпретації / Павло Гай-Нижник, Олег Батрак. – К.: «МП Леся», 2015. – 278 с.
11. Гай-Нижник П. П., Батрак О. Русько-візантійська війна 1043 року: церковний та політико-ідеологічний аспекти протистояння в контексті релігійної політики Великого князя Київського Ярослава Мудрого / Павло Гай-Нижник, Олег Батрак // Україна дипломатична (Diplomatic Ukraine). – К., 2016. – Вип. XVII.
12. Гай-Нижник П. П., Батрак О. П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно-політичного поступу / Павло Гай-Нижник, Олег Батрак // Гілея. – 2015. – Вип. 102 (№11). – С.7–22.
13. Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В. С. Горский. – К.: Наукова думка, 1988. – 211 с.
15. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – М.: Институт ДИ–ДИК, 1997. – Кн.1. – 512 с.
16. Дамаскин Иоанн (преподобный). Три защитительных слова против порицающих святые иконы или изображения / Иоанн Дамаскин. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – 180 с.
18. Житие Константина // Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – С.70–92.
19. Житие Мефодия // Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – С.93–101.
21. Замалева А. Ф. Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалева, В. А. Зоц. – К.: Вища школа, 1987. – 184 с.
22. Златоуст Иоанн (святитель). Полное собрание творений Св. Иоанна Златоуста в 12 т. – М.: Православная книга, 1991. – Т.1. – Кн.2. – 899 с.
24. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви / А. В. Карташев. – М.: ТЕРРА, 1997. – Т.1. – 688 с.
27. Кривелев И. А. История религий / И. А. Кривелев. Очерки. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. – 445 с.
28. Кузьмин А. Г. Падение Перуна (Становление христианства на Руси) / А. Г. Кузьмин. – М.: Мол. Гвардия, 1988. – 240 с.
36. Мейендорф И. / протоиерей/. Введение в святоотеческое богословие / И. Мейендорф. – Мн.: Лучи Софии. 2001. – 384 с.
37. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / Вступ. статья Д. С. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. – М.: Худож. лит., 1978. – 413 с.
39. Ронин В. К. Принятие христианства в Карантанском княжестве / В. К. Ронин // Принятие христианства народами

Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М.: Наука, 1988. – 272 с.

40. «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI–XII века). – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – Т.1. – С.26–61.

47. Флоря Б. Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше / Б. Н. Флоря // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М.: Наука, 1988. – С.122–158.

49. Цыпин В. (протоиерей). От крещения Руси до нашествия Батыя / В. Цыпин // Вопросы истории. – 1991. – №4–5. – С.34–42.

References

3. Afanasy Velikiy (svyatitel). Tvorennya. – M.: Spaso-Preobrazhenskiy Vaalamskiy monastyr, 1994. – T.2. – 494 s.
9. Hai-Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Dogmatyka viry v Kafolichniy Tserkvi y zaprovadzheniya khrystyianstva u Davniy Rusi (kinets IX – seredyna XI st.). Narys istoryko-germenevtychnoi interpretatsii / Pavlo Hai-Nyzhnyk, Oleg Batrak. – K.: «MP Lesya», 2015. – 278 s.
11. Hai-Nyzhnyk P., Batrak O. Rusko-vizantiyska viyna 1043 roku: tserkovnyi ta polityko-ideologichniy aspekty religiynoi polityky Velykogo knyazya Kyivskogo Yaroslava Mudrogo / Pavlo Hai-Nyzhnyk, Oleg Batrak // Ukraina dyplomatychna (Diplomatic Ukraine). – K., 2016. – Vyp. XVII.
12. Hai-Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Khreschennya Rusi velykym knyazem Kyivskym Volodymyrom: obrannya viry i tsyvilizatsiynopolitychnogo postupu / Pavlo Hai-Nyzhnyk, Oleg Batrak // Gileya. – 2015. – Vyp.102 (№11). – S.7–22.
13. Gorskiy V. S. Filosofskie idei v culture Kievskoi Rusi XI – nachala XII v. / V. S. Gorskiy. – K.: Naukova dumka, 1988. – 211 s.
15. Gumilyov L. N. Drevnyaya Rus i Velikaya Step / L. N. Gumilyov. – M.: Institut DI–DIK, 1997. – Kn.1. – 512 s.
16. Damaskin Ioann (prepodobnyi). Tri zaschititelnykh slova protiv porutsayuschikh svyatyie ikony ili izobrazheniya / Ioann Damaskin. – M.: Svyato-Troitskaya Sergieva Lavra, 1993. – 180 s.
18. Zhytie Konstantina // Skazaniya o nachale slavyanskoi pismennosti. – M.: Nauka, 1981. – S.70–92.
19. Zhytie Mefodiya // Skazaniya o nachale slavyanskoi pismennosti. – M.: Nauka, 1981. – S.93–101.
- ruskoi literatury. XI – nachalo XII veka. – M.: Khudozh. lit., 1978. – S.305–391.
21. Zamaleev A. F. Mysliteli Kievskoi Rusi / A. F. Zamaleev, V. A. Zots. – K.: Vyscha shkola, 1987. – 184 s.
22. Zlatoust Ioann (svyatitel). Polnoe sobranie tvorenyy Sv. Ioanna Zlatousta v 12 t. – M.: Pravoslavnaya kniga, 1991. – T.1. – Kn.2. – 899 s.
24. Kartashev A. V. Ocherki po istorii russkoi tserkvi / A. V. Kartashev. – M.: TERRA, 1997. – T.1. – 688 s.
27. Kryvelev I. A. Istoriya religiy / I. A. Kryvelev. Ocherki. – M.: Mysl, 1988. – T.1. – 445 s.
28. Kuzmin A. G. Padenie Peruna (Stanovlennya khryistianstva na Rusi) / A. G. Kuzmin. – M.: Mol. Gvardiya, 1988. – 240 s.
36. Meyendorf I. /protoierei/. Vvedenie v svyatootecheskoe bogoslovie / I. Meyendorf. – Mn.: Luchi Sophii, 2001. – 384 s.
37. Povest vremennykh let / Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Nachalo russkoi literatury. XI – nachalo XII veka / Vstup. statya D. S. Likhachova. Sost. i obschaya red. D. S. Likhachova i L. A. Dmitrieva. – M.: Khudozh. lit., 1978. – 413 s.
39. Ronin V. K. Prinyatie khristianstva v Karantanskom knyazhestve / V. K. Ronin // Prinyatie khristianstva narodami Tsentralnoi i Yugo-Vostochnoi Evropy i kreschenie Rusi. – M.: Nauka, 1988. – 272 s.
40. «Slovo o zakone i blagodati» mitropolita Illariona // Biblioteka literatury Drevnei Rusi (XI–XII veka). – Sankt–Peterburg: Nauka, 2000. – T.1. – S.26–61.
47. Florya B. N. Prinyatie khristianstva v Velikoy Moravii, Chekhii i Polshi / B. N. Florya // Prinyatie khristianstva narodami Tsentralnoi i Yugo-Vostochnoi Evropy i kreschenie Rusi. – M.: Nauka, 1988. – S.122–158.
49. Tsy-pin V. (protoierei). Ot krescheniya Rusi do nashestviya Batiya / V. Tsy-pin // Voprosy istorii. – 1991. – №4–5. – S.34–42.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Batruk O. P., Applicant historical faculty of Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Kriviy Rig)

Rus–chronicle version of the Creed and theological systems of Latin and Byzantine triadology

Analyzes the theological terminology and concepts in the Creed Rus chronicle literature in the context of theological systems of the Slavic Cyril and Methodius (Slavic–Byzantine), Byzantine, Latin and Arian triadology.

Keywords: Creed, consubstantial, Tale of Bygone Years, Sermon on Law and Grace, Izbornik.

Гай–Нижник П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно–исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hal-Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П., соискатель исторического факультета, Днепротровский национальный университет (Украина, Кривой Рог)

Русько–летописный вариант Символа Веры и теологические системы латинской и византийской триадологии

Анализируются богословские терминология и понятия Символа Веры в русской летописной литературе в контексте теологических систем славяно–кирило–мефодиевской систем (славяно–византийской), византийской, латинской и арианской триадологии.

Ключевые слова: Символ Веры, единосущность, Повесть временных лет, Слово о законе и благодати, Изборник.

* * *

УДК 94(477):398.87:2–135.3«134/1648»

Юрченко О. О., аспірантка кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Kseniya.in4@gmail.com

ГЕНЕЗА ТА ЗМІСТ НУМЕРОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ В ОРІГІНАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКАХ КОЗАЦЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ: «ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ» (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТОЛІТТЯ)

Стаття є самостійним науковим дослідженням, присвяченим вивченню концепту числового символізму як складової світосприйняття людності українських земель в XV–XVIII століттях. Актуальність теми обумовлена необхідністю комплексного підходу до реконструкції історичного минулого, важливим елементом якого є система цінностей та народна культура.

Автору вдалося розкрити та систематизувати наявні зрізи семантичної природи чисел на прикладі пам'яток козацького літописання та запропонувати нову систему вивчення особливостей числового символізму. Поглибивши уявлення про досліджуване явище, розкривши його нові грані, автором було виділено основні контексти побутування зазначених чисел та природу їх ідейно–образного та художнього навантаження.

Ключові слова: символіка чисел, семантичний конструкт, українські козацькі літописи, «Літопис Самовидця».

Символ – багатогранне явище, здатне і покликане переводити абстракції в контекст, де вони починають працювати. Він має різні рівні своєї семантико–образної природи. За кожним символом закріпились кілька основних ідей, що породило його полісемічність (багатозначність). Така особливість походження дозволяє йому відповідати на запити різних епох та світоглядних систем. Один символ може мати різні сфери свого застосування, стати амбівалентним та багатозначним. Він будь–яке окреме явище з'єднує з усією сукупністю світового буття і тому не має справу лише з одним конкретним елементом. Окремим проявом символізму виступає нумерологія.

Символіка чисел як один з пріоритетних елементів світоглядної системи доби середньовіччя та ранньомодерного часу на українських матеріалах є темою не дослідженою. Для європейських студій ця проблематика є широко вивченою, але вітчизняна історична наука не презентує спеціального історіографічного дослідження, у якому б йшлося про нумерологію. Цією обставиною

і обумовлюється актуальність обраної проблеми дослідження.

Метою, яку ставить перед собою автор у даній статті, є розгляд основних семантико–символічних зрізів числової інформації на прикладі «Літопису Самовидця». Актуальним завданням є визначення можливих перспективних напрямів подальшої розробки теми з розширенням джерельної бази дослідження, яка дозволить більш репрезентативно та комплексно розкрити феномен числового символізму в свідомості руського православного соціуму доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

Літописи є описовими творами, в яких закладена просвітницько–узагальнююча мета подати історію народу для майбутніх поколінь. За жанровою особливістю козацькі літописи – це документально–художні нариси, тематично цілісні історико–літературні пам'ятки. За висловом дослідника М. Корпанюка літописець синтезував і переплітав історичні факти з емоційно–експресивним викладом, уникаючи надмірних занурень в подробиці і чисто наукового аналізу. Він писав для широкого кола читача так, щоб тому було цікаво, не переобтяжуючи його складною термінологією чи надмірним мимізуванням уваги на дрібницях чи складних фактах [5, с. 12–13]. Козацькі літописи носять белетристичний характер [4, с. 12–16], але це не зменшує їх ваги, оскільки дозволяє науковцям розкрити не тільки історичний фактологізм, але і систему світосприйняття людності українських земель.

Хрестоматійні події XVI–XVIII століть, пов'язані з утворенням полі етнічної Речі Посполитої, спільної боротьби з турецько–татарськими нападами, становлення козацького стану, колоніальний наступ польських магнатів на Україну, загострення міжконфесійних протистоянь вимагали нового висвітлення, яке знаходило вихід спочатку в крайовому літописанні. Національно–визвольна війна Богдана Хмельницького та становлення козацько–української держави стали поштовхом до розробки нової державницької ідеології, яка втілилась в козацькому літописанні.

Ці чинники зумовили акцентування на світській тематиці творів: письменники надавали перевагу зображенню героїзму козацтва в боротьбі за волю, державу з татарами, турками, поляками, московитами [5, с. 21]. Їх цікавили постаті гетьманів, їх заслуги та прорахунки, дипломатичні ігри та відносини з іншими державами, патріотизм на фоні громадянських воєн та розшматуванням сусідами, які скористалися слабкістю молодого, ще не зміцнілої української держави.

Утворення власної держави вимагало нових вимірів культурно–політичного життя і виставило на перший план нову еліту, як прагнула легалізації свого становища [8, с. 8–9]. Автори літописів були ідеологами козацько–шляхетського стану, однак намагалися висвітлити позитивні сторони та вади, які були тенденційним породженням тієї доби. Новий герой – козак – це і лицар, людина честі та захисник рідної землі та Церкви, і, водночас, жорстокий месник, руйнівник і грабіжник. Творці літописів через опис образів окремих героїв персоналізують в собі весь комплекс національного характеру українця з позитивним і негативними сторонами [5, с. 22]. Постаті головних діючих історичних осіб відбивають і ті нові, ренесансно–гуманістичні та просвітницькі практики, які все більше наповнювали собою суспільний світогляд [5, с. 25].

Не менш важливою мислиться нам і дидактична ціль літописів, які мали не просто описати події минулого, а виховати нащадків духовно–розвиненими, з високим рівнем національної самосвідомості. На всіх рівнях відчувається подих та вплив світоглядно–естетичних засадничих ідей Ренесансу, Бароко та Просвітництва.

На думку багатьох дослідників, козацьке літописання тематично та стилістично дуже близьке до народного героїчного епосу, який також активно розвивався в цей період. І. Франко зазначав, козацькі літописи є «грандіозною конструкцією Хмельниччини», яка носить яскравий літературний, а не історичний характер [9, с. 332]. На думку вченого, навколо Хмельницького зібрався величезний ареал легендарних та поетичних деталей, за якими криється інша історична реальність.

Окрему нішу серед цих творів займає «Літопис Самовидця», який відрізняється від інших оригінальним та загальноукраїнським викладом подій, позбавлений нашарування книжності та польських впливів [7, с. 10]. Літопис був написаний очевидцем подій війни Б. Хмельницького та Руїни. Своєю метою автор визначає ціннісну, оскільки прагне показати весь той пласт культури, знання, які становили суть світосприйняття суспільства. Він обирає конкретних історичних героїв, діяльних, які або пізнали себе і світ, або залишились духовно бідними [5, с. 765].

О. Левицький відзначив «об’єктивізм і безпристрасність» і що автор літопису в своєму творі виявляє цілковите мовчання про свої особисті погляди і судження. Дослідник ставить пам’ятку по достовірності на перше місце серед інших літописів та прирівнює до актових матеріалів [6, с. 86]. В. Антонович теж схилився до думки про високу цінність літопису, відзначаючи його фактологізм та правдивість [1, с. 27]. Дослідник також вказав на найдревніше походження твору [1, с. 28]. Про високу літературну цінність літопису знаходимо у М. Возняка [2, с. 368–371].

Зрештою, перед нами яскравий оригінальний, самобутній твір, який мав за мету зберегти пам’ять про козацькі події і легалізувати претензії козацької старшини до встановлення особової влади. Це вносить до літопису значну долю суб’єктивізму та прихованих контекстів емоційного ставлення до подій. Автор симпатизує Україні і виступає її патріотом, але йому притаманна становість у викладі подій. При цьому гуманістично–просвітницький світогляд вже міцно вкоренився, що спостерігається у засудженні тих, хто роздуває вогонь ворожнечі і змушує вир війни спалахнути з новою силою. Для літописця характерним є підсвідоме відбиття культурного рівня та ціннісних орієнтацій тогочасного суспільства. Воїнська епіка та героїка козацтва стимулюють їх оспівування через відтворювання найвідоміших досягнень, постатей. Гетьмани, які своїми образами уособлюють все військо, зображуються в масштабних і містких образах. Така монументальність та ідеальність є типовими ознаками того нового стилю, який почав формуватися на зламі історичних епох у житті нашого народу.

Козацькі літописи мисляться важливим джерелом для вивчення історії України, оскільки вони містять такі відомості, яких ми не знаходимо в жодному з інших джерел. Детальність описів, компактність викладу приваблюють увагу дослідників. Козацькі літописи є пам’ятками складних ідеологічних і політичних змін.

Кожен літописець намагається передати крізь призму корпоративного світогляду ті орієнтації, які відбивають його власну концепцію. Воїнська героїка та патріотизм наповнюють сторінки, але незримо проглядаються адресація на наступництво теперішніх гетьманів київським князям.

Нумерологічна інформація «Літопису Самовидця» містить кілька зрізів семантико–змістових зрізів, які впливають із специфіки самого джерела, оскільки згадана пам’ятка мала на меті подати фактологічну фіксацію подій становлення та розвитку козацької держави, прослідкувати логіку подій та подати їх первинну інтерпретацію. При цьому – це публіцистичний, белетристичний твір, розрахований на широке коло читачів.

З огляду на зазначені особливості ми маємо справу з пластом фактичної інформації, яка подає кількісні ілюстрації щодо чисельності війська ворогуючих сторін. Якщо порівнювати з літописом Самійла Величка, то ми можемо простежити більшу правдивість оповіді, меншу наявність схильності до перебільшення кількості військ. Так, наприклад, вказується на шість тисяч реєстровців, встановлену «Ордунацією» [10, с. 456], що відповідає дійсності.

Іншим тенденційним моментом виступає не значна, в порівнянні з іншими козацькими літописами, кількість вказівок на чисельність ворогуючих сторін. Таких прикладів ми нарахували 17, тоді як інші козацькі літописи містять значно більше вказівок на чисельність козаків, їх союзників та ворогів. Кількісні співвідношення важливі для відображення фактографічної складової оповіді та надання їй реалістичності. Однак, «Літопис Самовидця» виділяється меншими акцентами на зазначених елементах. В цьому причина криється у джерельній базі та стильовій направленості твору: монументальність уступає місце акцентуванню на конкретних діях героїв, відображенню його різноплановості, що впливає з тенденції ренесансно–гуманістичного світогляду.

З огляду на зв’язок автора з релігійними колами, нас зацікавило формулювання часових проміжків, які відбуваються під час великого посту:

«С которими и гетман войска запорожского Иван Мазепа вийшов шостой неделі, в пост великий перед Воскресеніем Христовим» [7, с. 149].

Такі формули були типовими для літописів козацького циклу, що відображає релігійні настрої автора та світоглядні традиційні орієнтації. Така увага до Великодня вказує на високу релігійність та почитивість до цього свята. Для стилю бароко є типовим поєднання світської та духовної тематики, моралі, етики [5, с. 775]. Об’єктивна розповідь синтезується з легендарною, документальність з чутками, реалістичність з суб’єктивністю, провіденційністю, вірою в забобони.

При аналізі ми спостерігаємо типову змістову семантичну конструкцію, яка закріпилася за числом три на позначення умовного проміжку часу. Так, читаємо:

«На що любо ся вмовляв Выговській усты, але серцем шукал того способу, – як бы тоє цілком опановати, и просил войска, жебы тоє до третего дня, тоєст до среды, отложено, на що войско позволило» [7, с. 76];

«Князь Трубецкій, видячи, же на войско трудно от орди, табор справивши и войско ушиковавши, третего дня рушил з под Конотопу и так оборонною рукою аж до Путивля пришол юже без шкоди» [7, с. 81];

«Що видячи князь тое розервання и обавляючися, жеби с того не вросло що злого, знову на третій день тую раду складает и приказует Бруховецькому, жеби в тую раду пришовиши, знаки войсковіе положил...» [7, с. 91];

«И так тое забойство третего дня почало ускромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міет» [7, с. 122].

Наведені приклади свідчать про переплетіння умовно-символічного і фактологічного контекстів. В козацьких думках та літописах раннього періоду трійка носила відносний, а не конкретний характер, часто маючи релігійне звучання. В літописах козацького циклу ми маємо більшу складову фактичності в її семантичному колі. Однак, ознакою просвітницького спрямування літописів є загальна естетизація змісту при художньо-аргументованому поданні інформації.

Літописці козацької доби прагнули поєднати в своїх творах героїчну епіку з повсякденним життям, виступаючи носіями ідеології світського прогресу, облагородженого твердою і свідомою вірою в Бога [5, с. 781]. Ми маємо справу з просвітницькою направленістю на заглибленістю, яка надає вчинкам та життю в цілому раціоналізаторського звучання. Автори козацьких літописів, і «Літопису Самовидця» зокрема, відходили від надмірної і невинуватої ідеалізації і акцентували свою увагу на більш реалістичному відтворенні дійсності, в тому числі – і при відображенні внутрішніх переживань. Літописці прагнули продемонструвати суспільству, що емоційність має підсилювати розумність, виваженість, а не ставати анархізмом та козацькою сваволею. Ці складні надбудови прослідковуються і при використанні нумерологічного матеріалу, який набуває реалістичного забарвлення при ледь відчутному відгомоні символічної ідейності.

Яскравим прикладом умовності виступає нижче наведений уривок. За іншими свідченнями комета була аж до початку лютого, тож трійка носить не точне документальне означення, а виступає типовим прикладом використання чисел для передачі відносної інформації, яка легко читається людьми того часу:

«На концу того року на Рождество лядское, 15 декабря, на небі уночі комета великая явилась, тоест от захода слонца з малою звїзди столп страшне великій, ясній, которій до полнеба досягал, а в той ясности през три ночи тривал, а напотом на многіе ночи по заході слонца являлся, тилко не так юже світел стоял» [7, с. 135].

Ще кілька контекстів побутування трійки ми знаходимо в «Літописі Самовидця»:

«А як войско виходило, на тот час розослал архиепископ черніговскій Лазар Баранович свої універсали по усей Україні, жеби народ заховивал три дни пост в тиждню, тоест: понеділок, середу и пятницю, ані їсти, ані пити» [7, с. 130];

«А старшого сина Григорія взял з собою околничий до города Сівска, и там по многих спитках голову оттяли, рубаючи разов три задля бошой муки, и так безчестно заребено без похорону, бо не дано и священника, жеби его исповідати» [7, с. 148].

В наведених прикладах ми можемо простежити умовно-символічне звучання, яке корініється в підсвідомому мисленні людності зазначеного періоду.

Як вже зазначалося, літописи канцелярського типу відображають історію козацтва в реалістично-романтичному піднесеному стилі [5, с. 786], тож такі фрагменти носять світський характер, але з адресацією на релігійні нотки.

Тож символічна складова уступила місце історичній, оскільки фіксація хрестоматійних для долі нашого народу подій мало першопочаткове значення.

На основі аналізу нумерологічного матеріалу літописів ми простежуємо поширення наступних семантичних конструкцій числової символіки:

- числа конкретно-фактологічного призначення (роки, дати як виразники точного хроносу);
- числа умовно-гіперболізованої семантики (круглі числа);
- числа образно-художнього призначення;
- етико-естетичні числові конструкції (число сім на позначення певних часових проміжків).

«Бідність» нумерологічної матриці пояснюється специфікою джерела. Доба бароко сама по собі дуже багата різними варіаціями числового символізму, однак в конкретному прикладі зовнішній фасад займають числа конкретно-історичного змісту, і лише в не яскраво вираженій формі ми спостерігаємо відбиток того символічного світосприйняття, яке було характерним для людності зазначеної доби.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Источники истории Юго-Западной Руси: литографированные лекции. – К., 1884.
2. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. – Львів: Світ, 1994. – [2-ге вид.]. – Кн. друга.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 томах / М. Грушевський. – Київ: «Наукова думка». – Т.8.
4. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т.1.
5. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005.
6. Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века / О. Левицький. – Киев: Университетская типография, 1875.
7. Літопис Самовидця / За ред. Я. І. Дзира. – Київ: «Наукова думка», 1971.
8. Петровський М. Нариси з історії України XVII–початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930.
9. Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1981. – Т.40.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006.

References

1. Antonovich V. Istochniki istorii Jugo-Zapadnoj Rusi: litografirovannye lekci. – K., 1884.
2. Voznjak M. Istorija ukrai'ns'koi' literatury. U dvoch knyгах: Navch. vyd. – L'viv: Svit, 1994. – [2-ge vyd.]. – Kn. druga.
3. Grushevs'kyj M. Istorija Ukrai'ny-Rusy: v 10 tomah / M. Grushevs'kyj. – Kyi'v: «Naukova dumka». – T.8.
4. Encyklopedija ukrai'noznavstva. Zagal'na chastyna (EU-I). – Mjunhen, N'ju-Jork, 1949. – T.1.
5. Korpanjuk M. Slovo. Hrest. Shablja: Ukrai'ns'ke monastyr's'ke cerkovne, svits'ke krajove litopysannja XVI-XVIII st., kompiljacii' kozac'kogo litopysannja XVIII st. jak istoriko-literaturne javyshhe. – K.: Smoloskyp, 2005.
6. Levickij O. Oчерк vnutrennej istorii Malorossii vo vtoroj polovine XVII veka / O. Levickij. – Kiev: Universitetskaja tipografija, 1875.
7. Litopys Samovydcja / Za red. Ja. I. Dzyra. – Kyi'v: «Naukova dumka», 1971.

8. Petrovs'kyj M. Narysy z istorii' Ukrai'ny XVII–pochatku XVIII stolit' (dosliady nad litypysom Samovydcja) / M. Petrovs'kyj. – Harkiv: Derzhavne vyd–vo Ukrai'ny, 1930.

9. Franko I. Rozbir dumy pro burju na Chornomu mori // Franko I. Zibrannja tvoriv: u 50 t. – K., 1981. – T.40.

10. Jakovenko N. Narys istorii' seredn'ovichnoi' ta rann'omodernoï' Ukrai'ny / N. Jakovenko. – K.: Krytyka, 2006.

Yurchenko O. O., post-graduate student of the Department of the ancient and modern Ukraine's history, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), Kseniya.in4@gmail.com

The genesis and content of numerialogical material in the original monuments Cossacks chronicle: «the Chronicle of Samovydet» (the second floor. XVII–XVIII centuries)

This article gives the attempt of reconstruction of numerical matrix in the Cossack annals on the example of detection and interpretation of semantic constructs of numbers three and seven. Our research reflected the studies of specific semantic cross-sections for number seven and three. The method of work is to identify the system of number repetitions in different semantic contexts and selection of its major features.

In particular, we succeeded to isolate the basic semantic contexts for the number three and seven, at the same time revealing main ideological imaginative and sacred foundations of their symbolic cross-section. Comparing contexts and breadth of application of seven and three, we saw the features of the use of these numbers and of their meaning. Numerical matrix is not limited to these concepts and modes and requires further study in a view of the breadth of its application.

Keywords: the symbolism of numbers, semantic constructs, Cossack annals, the Chronicle of Samovydet.

Юрченко О. А., аспірантка кафедри древньої і нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Kseniya.in4@gmail.com

Генезис и содержание нумерологического материала в оригинальных памятниках казацкого летописания: «Летопись Самовидца» (вторая пол. XVII–XVIII столетий)

Статья является самостоятельным научным исследованием, которое посвящено изучению концепта числового символизма как важной составляющей мировоззрения населения украинских земель в XV–XVIII столетиях. Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного подхода к реконструкции исторического прошлого, важным элементом которого есть система ценностей и народная культура.

Автору удалось раскрыть и систематизировать существующие срезы семантической природы чисел на примере памятников казацкого летописания и предложить новую систему изучения особенностей числового символизма. Углубивши представления об изучаемом явлении, было выделено основные контексты бытования указанных чисел и природу их идейно-образной и художественной нагрузки.

Ключевые слова: символика чисел, семантический конструкт, украинские казацкие летописи, «Летопись Самовидца».

***

УДК 902(477.83)

Омельчук Б. А.,
кандидат історичних наук, асистент
кафедри туризму, Національний
університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів),
sudar.lviv@gmail.com

**ЗАХІДНИЙ ВЕКТОР КУЛЬТУРНО–ЕКОНОМІЧНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ КНЯЖОГО ГАЛИЧА**

Аналізується процес становлення західного вектору культурно–економічних зв'язків столичного міста Галича. На тлі суспільно–політичної історії та географічного розташування міста аналізуються етнічні, торгові та культурні контакти. Подано характеристику найважливіших археологічних пам'яток цих контактів, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: Галич, археологічні колекції, торгово–економічні та культурні зв'язки, Угорщина, Скандинавія, німецькі міста.

Середньовічні міста та держави виникали і розвивалися значною мірою за рахунок торгівлі, головні напрями якої визначало не лише їх географічне розташування, але й політичні розрахунки. Особливо важливою була транзитна торгівля для формування території Галицько–Волинської держави (далі – ГВД). Вона розвивалася в значній мірі під впливом політичних стосунків. Відповідно до цього

формування міжнародних торгових зв'язків столиці ГВД прийнято поділяти на два етапи: X–XII ст. та XIII–XV ст.

Дослідженням торгівлі та міжнародних зв'язків в ГВД із залученням археологічних джерел останнім часом плідно займалися В. М. Петегирич, С. В. Терський, А. М. Копитко та інші [7; 15]. Шість художніх предметів цього часу західного походження з території Галицької і Волинської земель описано у монографії, присвяченій творам західного художнього ремесла в Східній Європі [3].

Однак, культурно–економічні зв'язки Галича у цих роботах досі досліджувались фрагментарно. Археологічні колекції з розкопок Галича довоєнного періоду, хоча й неодноразово ставали предметом ретельного наукового вивчення [16] та найбільш повно були опубліковані у фундаментальній монографії Я. Пастернака «Старий Галич», що вийшла друком у 1944 р., проте описувались, загалом, оглядово [13]. Особливо це стосується т.зв. масових знахідок.

Однак, Галицький археологічний комплекс, що є рештками одного з найбільших міст Східної Європи, виразно характеризує перебіг історичного процесу на Прикарпатті у ранньосередньовічний період. Історія його археологічного вивчення нараховує більше ста років. Приблизно такий же вік у колекцій археологічних предметів, що були зібрані на руїнах літописного міста археологами та краєзнавцями.

Колекції з розкопок княжого Галича надзвичайно важливі для з'ясування багатьох ключових питань історичного розвитку Східного Прикарпаття у ранньосередньовічний період. До нашого часу бодай фрагментарно збереглися матеріали з досліджень Ісидора Шараневича, Олександра Чоловського, Йосипа Пеленського, краєзнавчі збірки о. Лаврецького, інші випадкові знахідки з фондів збірок Музею НТШ та Національного музею у Львові, а також матеріали розкопок Я. Пастернака в Крилосі (1934–1940 рр.). Колекції таких основних українських музеїв Львова, як Музею Ставропітійського Інституту (заснований у 1889 р.), Музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1895), Музею Народного Дому (1906), Національного музею (1905) сьогодні зосереджені переважно у фондах двох львівських музеїв: Історичного (група «Київська Русь») та Національного (група «Давнє мистецтво»).

Саме ґрунтовний аналіз цих артефактів, як і знахідок з розкопок останніх десятиліть, ще недостатньо введених в науковий обіг, дозволяє зробити багато важливих висновків стосовно культурно–економічних зв'язків давнього Галича. Комплекс імпортованих предметів надзвичайно багатий. Тут і предмети мистецької вартості, виготовлені, переважно з бронзи, срібла та золота, різноманітні культові та утилітарні речі, як от скляний флакон з жіночого поховання в Успенському соборі тощо.

До виробів візантійського культурного кола належать, насамперед, оздоблені переважно емаллю золоті вироби: колт (знахідка сезону 1940 р.) та золота трапецієподібна підвіска до діадеми [1, ЛІМ–ІІІ–410, ЛІМ КР–42792; 13, с. 230–231: рис. 70: 4; 16, с. 9–10], а також чисельна колекція фрагментів візантійських амфор з міст Північного Причорномор'я. Торгівлю характеризують знахідки бронзових ваг [1, ЛІМ КР–16228, 21160] та свинцевих тягарців до них [1, ЛІМ КР–22530]. У крилоській колекції є також західноєвропейські монети [1, ЛІМ–568; 13, с. 247, рис. 82].

Вже у VIII–IX ст. неподалік верхів'їв р. Дністер пролягав важливий торговельний шлях «із хозар в немец», який, за визначенням О. В. Назаренка [11, с. 13], був «другою, поряд зі шляхом «із варяг в греки» основною віссю, вздовж якої концентрувались перші зовнішньополітичні зусилля молодого давньоруської держави». Під терміном «немец» розуміють не лише Центральну, але й частково, Північну Європу – Прибалтійський регіон.

Галич, як один з найдревніших центрів Прикарпаття, був важливою ланкою, що пов'язувала східнослов'янський регіон із цими країнами. Про безпосередню участь Галича в регіональній торгівлі свідчать скарби дирхемів, знахідки візантійських фолісів, а також сердолікових та бурштинових намистин [15].

Вже на ранньому етапі свого існування, як вважають, Галич міг бути своєрідною «станцією» на шляху поміж Угорщиною та корінними територіями давніх угорців на Сході Європи [22, s. 40–42]. Свідченням цього вважають знамениті «угорські» поховання в ур. «Діброва» поблизу Крилоса, досліджені 1936 р. Я. Пастернаком. Значний та цінний інвентар цих могил зберігся у фондах Національного музею [16, с. 17–18]. Однак інтерпретація цих поховань досі піддається сумніву. За угорський характер цих поховань, нібито свідчать 17 золотих та близько 20 срібних бляшок з вибитим стилізованим орнаментом і з маленькими дірками, відкриті в одному з цих поховань, намистини з сердоліку тощо. Автор розкопок Я. Пастернак ці поховання відносить до давньоугорських і датує рубежем IX–X ст., що на багато років стало загальноприйнятим висновком [23, s. 1–7: 19]. Щоправда київський археолог О. Моця заперечує ці висновки. На його думку «наявність курганних насипів, які практично невідомі на давньоугорських некрополях X–XI ст. [20; 21], та аналогічний набір інвентаря в могильних старожитностях кочівників епохи середньовіччя на території Східної Європи (для яких саме і характерні кургани) дозволяють відносити описані комплекси до археологічних пам'яток останніх» [10, с. 42; 9, с. 19–20]. Ці зауваження О. Моці, що до певної міри підтверджуються аналізом як поховального обряду, так і поховального інвентаря, який близький до пізніших (XI–XII ст.) печеніго–половецьких захоронень [14, с. 213–221], цілком вписуються у картину міжетнічних контактів у Галицько–Волинській державі, де протягом всього X–XIII ст. мешканці перебували в постійних контактах з тюркськими кочівниками [15]. Це засвідчено літописними повідомленнями та добре простежується в археологічному матеріалі. Тому багаті кочівницькі поховання на слов'янському дружинному курганному некрополі XI–XII ст. в околицях давнього долітописного Галича найімовірніше, не були давньоугорськими. Проте, суперечливі висновки вчених стосовно етнічної атрибуції згаданих дружинних поховань остаточно можуть бути перевірені лише спеціальними аналізами.

У зв'язку з цим слід зауважити, що озброєння та кінське спорядження слов'ян регіону Карпат все ж таки має певні сліди впливів з боку давніх угорців [6]. Їх племена на пару з печенігами довгий час контролювали степи Подністров'я. Наприклад, на найкраще вивчених розкопках Г. Б. Федорова в 1950–1960–х рр. кільцевих східнослов'янських городищах IX–XI ст. Екімауці і Алчедар (Молдова) у Пруто–Подністровському межиріччі було виявлено близько 480 наконечників стрілу. За цим матеріалом простежено зв'язки мешканців даної території

з іншими областями Східної Європи. Як виявилось, понад 43% наконечників стріл були характерні для фінно–угорських старожитностей, в тому числі 10% для угорських пам'яток, близько 31% – для Дунайської Болгарії і 18% – для старожитностей печенігів, тюрків та половців. Таким чином, вдалося підтвердити висловлювану раніше гіпотезу про угорську присутність на південних рубежах Галицької землі в IX–X ст. [18].

У процесі формування Київської держави одними з перших облаштувалися головні шляхи, які з'єднували різні території з центром та закордоном. Так, за висновками вчених, один з шляхів, які пов'язували Київ з Галичем, західніше міста мав два розгалуження – одно проходило вздовж підніжжя Карпат, через так звані «Російські Ворота», – до Угорщини і Подунав'я, друге, – уздовж Дністра, до Перемишля і далі на Краків і Регенбург. Дослідники ототожнюють цей шлях з літописним «соляним шляхом» [див. 4]. Релікти цієї назви знаходять в мікротопонімії околиць міст Галича і Перемишля. На думку більшості дослідників [3, с. 65], шлях з Угорщини пролягав до Галича напряму через Мукачеве та Верецький перевал. Період найактивнішої торгівлі із Заходом припадає, за спостереженням В.П. Даркевича на другу половину XII–першу половину XIII ст. [3, с. 68].

На першому етапі освоєння державних територій не обходилося без варязьких дружинників. Свого часу у Галичі було знайдено деталь ремінного роздільника у вигляді об'ємної голови дракона, виконаної в стилі Урнес¹, що відноситься до поясної гарнітури т.зв. готландського типу. За спостереженнями Ю. М. Лесмана [8], ця так звана петля–обойма з'єднувала кінець ремня з кільцем або приймачем пряжки. Готланд вважається найбільш імовірним місцем походження металевих елементів поясів в стилі Урнес, там же зосереджена найбільша кількість знахідок. У решті регіонів Скандинавії зустрінуті лише одиничні предмети. За межами острова найбільше знахідок зафіксовано в Південно–Західній Фінляндії, є вони і в Прибалтиці, де присутні також місцеві наслідування. На території Стародавньої Русі основна кількість таких ремінних роздільників і окремих обойм знайдена в похоронних комплексах Іжорського плато [8, с. 234–235], а також на Рюриковому городищі в Новгороді [17]. Галицька знахідка є крайньою південно–західною точкою поширення елементів поясної гарнітури готландського типу [13, с. 182, рис. 70, 25; 12]. Найбільш імовірним часом попадання готландських поясів на Русь є середина – третя чверть XII в. [17]. Можливо, обойма з Галича була провезена безпосередньо з о. Готланд.

Особливо тісними були стосунки Галицького князівства із країнами Центральної Європи. Матеріальними свідченнями цих стосунків є, зокрема, оздоблення мурованих храмів, які ознаковують окрему архітектурну школу Русі, створену під впливами німецької та угорської архітектури [5]. Відомо, що оздоблення монументальних будівель, насамперед храмів, вимагало значної кількості імпортованих матеріалів. Із Заходу поступав свинець, яких покривали, наприклад, Успенський собор Галича [16, с. 14–15]. Загалом благородні і кольорові метали вважаються безперечним об'єктом імпорту, оскільки в Прикарпатті

¹ «Урнеський» стиль, останній розквіт різновиду широко розповсюдженого в Скандинавії в той час «звіриного стилю». Характерними особливостями цього стилю є асиметричність і хвилястість орнаменту.

і на Волині практично немає їх родовищ, а ювелірне і бронзоліварне ремесла були тут добре розвинені і потребували сировини. Джерела походження цих металів встановлюють шляхом проведення масових хімічних аналізів вироблених з них знахідок.

Зокрема, з Німеччиною пов'язують формування окремих шкіл бронзоліварництва на Русі, наприклад, відливання дзвонів. Німеччина вважається найбільшим виробником дзвонів у Європі в XI–XIII ст. [3, с. 52]. Існування німецької колонії в Галичі ряд істориків обгрунтовують назвою літописних Німецьких воріт. Щоправда, В. П. Даркевич [3, с. 69] вважав літописні Німецькі ворота Галича лише військовим трофеєм.

Серед імпортних художніх виробів, відносно багато яких мали б привозити до Галича, збереглися лише одиниці. Так, на полі «Воскресенське» у Галичі, під час розкопок Я. Пастернака у 1930-і рр. було знайдено масивний уламок нижнього краю бронзового дзвону, що зберігся у фондах ЛІМ [1, ЛІМ КР–22064]. Неатрибутованою залишається бронзова фігурка людини, яка зберігалась у колекції Музею НТШ у Львові [1, ЛІМ–1168].

Важливим свідченням німецького імпорту є бронзова фігурка–водолій у вигляді фантастичної істоти – сенмурва, випадково знайдена в 1958 р. у с. Сапогів біля Галича. Російський мистецтвознавець К. Вагнер, що вперше опублікував цю знахідку, висловлював припущення, що вона, як і більшість подібних виробів, походить з Лотарингії [2, с. 254–259]. Ця думка досі є пануючою серед мистецтвознавців [3, с. 96].

Імпортні бронзові вироби західного художнього ремесла мали значне поширення у Галичині, про що свідчить також знахідка бронзового литого дзбанка (водолія) у формі бюста чоловіка з с. Михалків на Дністрі, виготовленого, найімовірніше, в області Гарц в Німеччині; уламок стінки бронзової чаші з рослинним орнаментом з території древнього Теребовля [1, КР–18540], виготовлений десь в Нижній Надрейні; з Волині, точніше – з Успенського собору Володимир–Волинського, походить рельєфна фігурка розп'ятого Христа, відлита з міді і оздоблена виїмчастою емаллю, позолотою і гравіюванням [3, с. 103].

До західної бронзоліварної традиції належить, очевидно, й кресало з бронзовим декоративним руків'ям, здогадно – імпорт із Франції [1, ЛІМ КР–8088], віднайдене поблизу «Золотого току» у Крилосі. На обламаний залізний штабці прикріплено відлиту з бронзи фігуру собаки в русі [16, рис. 1]. Відомо, що цей предмет має аналогії з розкопок Холма та середньовічного міста Ситно у Словаччині [16, с. 12].

У спорудженні оборонного храму квадрифолійної в плані форми, досліджуваній Я. Пастернаком та повторно у 1959 р. М. Каргером на полі «Мурованка» біля с. Побережжя, в 20 км униз за течією р. Дністер, як з'ясували, брали участь майстри запрошені із Франції [5].

Таким чином, багаті археологічні колекції з розкопок Галича, дають багато цікавого матеріалу для вивчення культурно–економічних зв'язків княжого Галича. Ймовірно, цей центр Східного Прикарпаття виник саме завдяки стосункам із Центральною Європою. В подальшому, культура міста формувалася під впливом німецьких земель та Угорщини. Проте, столичне місто Галичини, безперечно, не обмежувало своїй контактів з Західною та Центральною Європою лише цими землями,

свідченням чого є архітектура храму в с. Побережжя. З'ясувати увесь спектр культурно–економічних зв'язків княжого Галича, безперечно, допоможуть подальші польові дослідження.

Список використаних джерел

1. Фонди Львівського історичного музею.
2. Вагнер Г. К. Бронзовий водолей из древнего Галича / Г. К. Вагнер // Советская археология. – 1963. – №2. – С.254–258.
3. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XV вв.) / В. П. Даркевич. – М.: Наука, 1966. – 148 с.
4. Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси по археологическим данным / В. П. Даркевич // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1974. – Вып.138. – С.93–103.
5. Діба Ю. Р. Джерела архітектури Галича: квадрифолія з с. Побережжя / Ю. Р. Діба // Архітектурний вісник Київського Національного ун–тету будівництва та архітектури. – 2013. – Вип. 1. – С.13–24.
6. Казанский М. М. Вооружение и конское снаряжение славян V–VII вв. / М. М. Казанский // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2015. – №5. – С.43–95.
7. Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель (кінеш X – перша половина XIV ст.): дисертація канд. іст. наук / А. Д. Копитко. – Л., 2003. – 180 с.
8. Лесман Ю. М. Древнерусские находки поясной гарнитуры готландского типа в стиле Урнас / Ю. М. Лесман // XV конф. по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: Тез. докл.: Ч. I. – М., 2004. – С.231–237.
9. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К.: Наук. думка, 1990. – 153 с.
10. Моця О. П. Етнічний склад населення Південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток IX–XIII ст.) / О. П. Моця // Археологія. – К., 1992. – №1. – С.38–45.
11. Назаренко А. В. Русь и Германия во второй половине X века. Начало политических взаимодействий. Автореф. ... к.и.н. – М., 1989. – 20 с.
12. Парчевский М. Скандинавская находка из княжеского города Галича / М. Парчевский // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2011. – №5: Древности антов. – С.175–182.
13. Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно–історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано–Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944). – 345 с.
14. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – 304 с.
15. Терський С. В. Галицько–Волинська держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) / С. В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2000. – Вип. IX. – С.179–201.
16. Терський С. В. Археологічні матеріали з розкопок Галича у 2-й пол. XIX – 1-й пол. XX ст. у фондах львівських музеїв: проблема каталогізації / С. В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2008. – Вип. XII. – С.8–21.
17. Торопов С. Е. Случайные находки скандинавских предметов эпохи викингов в Приильменье: из коллекции Новгородского музея / С. Е. Торопов // Археологические вести. – Санкт–Петербург, 2014. – Вып.20. – С.225–252.
18. Чера С. В. К вопросу о выделении финно–угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимауцы / С. В. Чера // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2013. – №5. – С.197–202.
19. Ширинський С. С. Угорські речі в курганах Русі X ст. / С. С. Ширинський // Слов'яно–руські старожитності. – К., 1969. – С.118–124.
20. Koperski A. Resultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemysl, ul. Krasinskiego w 1979 roku / A. Koperski // Studia i materialy muzealne. – Przemysl, 1987. – S.10–15.
21. Kunysz A. Przemysl we pradziejach i wczesnym średniowieczu / A. Kunysz. – Przemysl, 1981. – 200 s.
22. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko–ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni / M. Parczewski. – Kraków, 1991. – 192 s.
23. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // Archeologia Hungarica. – 1937. – Bd.21. – S.1–7.

References

1. Fondy Lvivskoho istorichnoho muzeiu.
2. Vahner H. K. Bronzovyy vodoley iz drevnego Halycha / H. K. Vahner // Sovetskaya arheologiya. – 1963. – №2. – S.254–258.

3. Darkevych V. P. Proyzvedeniya zapadnoho khudozhestvennoho remesla v Vostochnoi Evrope (X–XV vv.) / V. P. Darkevych. – M.: Nauka, 1966. – 148 s.

4. Darkevych V. P. K ystoriy torhovykh svyazei Drevnei Rusy po arkheolohycheskym danniam / V. P. Darkevych // Kratkye soobshcheniya Ynstitutu arkheolohy AN SSSR. – 1974. – Vyp.138. – S.93–103.

5. Dyba Iu. R. Dzherela arkhitektury Halycha: kvadryfolia z s. Poberezhzhia / Iu. R. Dyba // Arkhitekturnyi visnyk Kyivskoho Natsionalnoho un–tetu budivnytstva ta arkhitektury. – 2013. – Vyp.1. – S.13–24.

6. Kazanskiy M. M. Vooruzhenye y konskoe snariazhenye slavian V–VII vv. / M. M. Kazanskiy // Stratum plus. – SPb.; Kysyhynev; Odessa; Bukharest, 2015. – №5. – S.43–95.

7. Kopytko A. D. Zovnishnoekonomichni zvyazky Halytskoi i Volynskoi zemel (kinets X – persha polovyna XIV st.): dysertatsiia kand. ist. nauk / A. D. Kopytko. – L., 2003. – 180 s.

8. Lesman Iu. M. Drevnerusskoye nakhodky poiasnoi harnyury hotlandskoho typu v style Urnas / Iu. M. Lesman // XV konf. po yzuchenyiu ystoriy, ekonomyky, yazyka y lyteratury Skandynavskyykh stran y Fynliandy: Tez. dokl.: Ch. I. – M., 2004. – S.231–237.

9. Motsia A. P. Pohrebalyne pamiatnyky yuzhnorusskykh zemel IX–XIII vv. / A. P. Motsia. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 153 s.

10. Motsia O. P. Etnichniy sklad naselennia Pivdenorusskykh zemel (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok IX–XIII st.) / O. P. Motsia // Arkheolohiia. – K., 1992. – №1. – S.38–45.

11. Nazarenko A. V. Rus y Hermaniia vo vtoroi polovyne X veka. Nachalo politycheskyykh vzaymodeistviy. Avtooref. ... k.y.n. – M., 1989. – 20 s.

12. Parchevskiy M. Skandynavskaia nakhodka yz kniazheskoho horoda Halycha / M. Parchevskiy // Stratum plus. – SPb.; Kysyhynev; Odessa; Bukharest, 2011. – №5: Drevnosti antov. – S.175–182.

13. Pasternak Ia. Staryi Halych: Arkheolohichno–istorychni doslidy u 1850–1943 rr. – Ivano–Frankivsk, 1998 (Krakiv; Lviv, 1944). – 345 s.

14. Stepy Evrazyy v epokhu srednevekoviya. – M., 1981. – 304 s.

15. Terskyi S. V. Halytsko–Volynska Derzhava ta Skhid (za arkheolohichnyimi zbirkami Lvivskoho istorychnoho muzeiu) / S. V. Terskyi // Naukovy zapysky (Lvivskyy istorychny muzei). – Lviv, 2000. – Vyp. IX. – S.179–201.

16. Terskyi S. V. Arkheolohichni materialy z rozkopok Halycha u 2–ii pol. 19 – 1–ii pol. 20 st. u fondakh Lvivskyykh muzeiv: problema katalohizatsii / S. V. Terskyi // Naukovy zapysky (Lvivskyy istorychny muzei). – Lviv, 2008. – Vyp. XII. – S.8–21. 17. Toropov S. E. Sluchainye nakhodki skandinavskikh predmetov jepokhi vikinov v Prylmenie: iz kolleksyi Novhorodskoho muzeia / S. E. Toropov // Arkheolohycheskye vesti. – Sankt–Peterburh, 2014. – Vyp.20. – S.225–252.

18. Chera S. V. K voprosu o vydeleny y fyno–uhorskoho komponenta v kolleksyi nakonechnykh strel s horodyshch Alchedar y Ekymautsy / S. V. Chera // Stratum plus. – SPb.; Kysyhynev; Odessa; Bukharest, 2013. – №5. – S.197–202.

19. Shyrinskiy S. S. Uhorski rechi v kurhanakh Rusi X st. / S. S. Shyrinskiy // Slov'iano–ruski starozhytnosti. – K., 1969. – S.118–124.

20. Koperski A. Resultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemysl, ul. Krasinskiego w 1979 roku / A. Koperski // Studia i materialy muzealne. – Przemysl, 1987. – S.10–15.

21. Kunysz A. Przemysl we pradziejach i wczesnym sredniowieczu / A. Kunysz. – Przemysl, 1981. – 200 s.

22. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko–ruskiej rubiezy etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni / M. Parczewski. – Kraków, 1991. – 192 s.

23. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // Archeologia Hungarica. – 1937. – Bd.21. – S.1–7.

Omelchuk B. A., PhD. in Historical Sciences, assistant at Chair of Tourism, Lviv Polytechnic National University (Ukraine, Lviv), sudar: lviv@gmail.com

Western vector of cultural and economic relationships of principal Halych

In the article the process of a western vector of cultural and economic relations of Halych as a capital city is analyzed. A medieval city Halych emerged and developed significantly due to the trade, the main trends of which were conditioned by a city geographical location and a political situation as well. Especially important function was a transit trade control during the formation of Halycia–Volyn territory.

Keywords: ancient Halych, archaeological collections, cultural and economic relations, Hungary, Scandinavia, German cities.

Омельчук Б. А., кандидат исторических наук, ассистент кафедры туризма, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), sudar:lviv@gmail.com

Западный вектор культурно–экономических связей княжеского Галича

Анализируется процесс становления западного вектора культурно–экономических связей столичного города Галича. На фоне общественно–политической истории и географического расположения города анализируются этнические, торговые и культурные контакты. Подана характеристика важнейших археологических достопримечательностей этих контактов, большинство из которых еще принадлежит углубленному изучению.

Ключевые слова: Галич, археологические коллекции, торгово–экономические и культурные связи, Венгрия, Скандинавия, немецкие города.

* * *

УДК 94:352(477.63)«18»

Глеуш В. М.,
аспірант історичного факультету,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя),
vtleush@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГУБЕРНАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Висвітлено особливості організації управління Катеринославської губернії в XIX – на початку XX ст. Доведено, що уряд Російської імперії поступово реформував губернські органи управління з метою уніфікації всіх сфер життя Катеринославської губернії для безболісного остаточного включення її до складу імперії. Саме тому в керівництві Катеринославської губернії в різні часи брали участь такі посадовці, як військовий губернатор, генерал–губернатор, губернатор, які мали здійснювати внутрішню політику Російської імперії в окраїнному південноукраїнському регіоні.

Ключові слова: Катеринославська губернія, управління, генерал–губернатор, губернатор, уніфікація.

Російська імперія протягом двох століть перманентно проводила адміністративно–територіальні реформи для реалізації своєї політики на місцях та організації відносин між центром та периферією. Це дозволяло державі здійснювати внутрішню політику та вирішувати нагальні питання державного управління, особливо на окраїнних територіях. Одну з головних ролей в адміністративно–територіальному устрої грали голови адміністративно–територіальних одиниць, тому до визначення керівних посад, кола обов'язків посадовців підходили особливо прискіпливо.

Вивченню інституту генерал–губернаторів, губернаторів та інших керівних посад в адміністративно–територіальних одиницях присвячено значна кількість наукових робіт. При цьому, початок дослідження цих питань припадає ще на середину та другу половину XIX ст. – період активних реформ державного управління Російської імперії, – коли діяльність губернаторів та органів влади адміністративно–територіальних одиниць опинилися у сфері зацікавленень здебільшого представників юриспруденції [40; 5; 27; 13; 10; 14; 8; 15; 9; 25; 26; 12]. Саме завдяки таким історико–юридичним працям поступово сформувалось уявлення про державний устрій Російської імперії.

У радянський час простежується деякий спад інтересу до історії діяльності державних інституцій Російської імперії, що вплинуло і на кількість досліджень з даного питання [11; 23; 22]. Однією з найвизначніших робіт радянського періоду є монографія М. Єрошкіна, у якій автор звернувся до історії функціонування вищих, центральних та місцевих органів влади Російської імперії [21]. М. Єрошкін влучно підмітив, що губернатори здійснювали свої функції через губернський канцелярський та разом вони поглинали всі функції держави в губернії, не залишаючи можливостей для розвитку інших ланок

місцевого державного апарату. З кінця у зв'язку з методологічними змінами в історичній науці дещо повертається інтерес до історії органів державного управління імперського періоду [6; 4].

Особливістю таких робіт є те, що вони спирались здебільшого на нормативно-правові акти, які публікувалися в офіційних виданнях, на кшталт Повного зібрання законів Російської імперії, Звід законів Російської імперії тощо. Це, в свою чергу, вплинуло на характер подання аналітичного матеріалу – автори могли робити лише узагальнюючі висновки щодо діяльності місцевих органів управління. Навіть якщо дослідники розширювали джерельну базу архівними документами місцевих управлінських установ, то здебільшого вони стосувалися центрально-російських інституцій. Не приділяючи достатньої уваги діяльності губернських та інших місцевих установ периферійних територій імперії, що значно відрізнялися від інших, дослідники втратили можливість всебічно освітити історію діяльності місцевих органів влади Російської імперії.

У останні два десятиліття простежується збільшення робіт з історії управління окремими регіонами Російської імперії, зокрема й південноукраїнським. Так, В. С. Шандра в ряді робіт освітила особливості проведення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії, специфіку генерал-губернаторства як форми управління українськими губерніями у складі імперії, та докладно вивчила діяльність Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова [42–44]. Адміністративно-територіальному устрою Південної України присвятили свої дослідження М. А. Панфьорова [30], І. В. Савченко [37]. Безпосередньо діяльності катеринославських губернаторів, але тільки на початку XX ст., присвячена робота О. Б. Шляхова [45]. Довідковий характер має видання «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області» [20]. Проте досі в історіографії не вибудувалася чітка структура органів управління південноукраїнських губерній у складі Російської імперії та особливості генерал-губернаторської та губернаторської влади Катеринославської губернії.

Із ліквідацією 1802 р. Новоросійської губернії та створенням трьох прикордонних губерній на півдні України (Катеринославської, Миколаївської (згідно з указом від 15 травня 1803 р. перейменованої у Херсонську в зв'язку з перенесенням центру губернії з Миколаєва до Херсону [32, с. 603]) та Таврійської) знов постало питання про єдине керівництво, як це було за часів Г. О. Потьмкіна та П. О. Зубова в останній чверті XVIII ст. Не дивлячись на певні недоліки такого управління (створення свого віце-королівства, певна непідконтрольність регіону), уряд розумів, що прикордонними губерніями, управління в яких ще не було уніфіковано, населення яких було різноманітне, як за наявністю станів, так і за національністю, треба керувати з єдиного центру. Роль такого єдиного центру мав виконувати військовий губернатор [31, с. 775]. Як зазначають дослідники В. В. Іваненко та М. Е. Кавун, була створена «триєдина система» управління, оскільки військовий губернатор мав контролювати одночасно три сусідні південноукраїнські губернії [24, с. 71]. Державна політика по відношенню до них була направлена на зміцнення державного впливу та посилення керованості територіями [36, с. 184].

Першим військовим губернатором після ліквідації Новоросійської губернії на початку 1803 р. був

призначений С. А. Беклешов [32, с. 482]. Наступниками були А. Розенберг (1804–1805), Е. де Ришельє (1805–1815), О. Ф. Ланжерон (1815–1822) [37, с. 95]. Цікаво, що військового губернатора С. А. Беклешова називали миколаївським, О. Ф. Ланжерона – херсонським, хоча, як було сказано вище, їх компетенція розповсюджувалася на три губернії. Напевно це було пов'язано з місцем перебування військового губернатора.

Військовий губернатор призначався з військових чинів, користувався правами начальника дивізії і у військових питаннях підпорядковувався військовому міністру. Хоча посада й мала назву «військовий губернатор», проте він завідував саме цивільними справами по південноукраїнських губерніях [28, с. 209]. У цивільних питаннях військовий губернатор підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ [36, с. 185]. Військовий губернатор як начальник губернії був посередньою ланкою між урядом та місцевими адміністративними установами [35, с. 67]. Військовому губернатору підпорядковувалися цивільні губернатори кожної з трьох губерній. Особливістю військових губернаторів було те, що їм підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація та поліція, а й військові частини місцевих військ та взагалі усі військові установи [21, с. 165; 31, с. 619; 32, с. 542].

У своїй діяльності військовому губернатору допомагала канцелярія. Штат канцелярії складався з правителя, двох секретарів, двох перекладачів та канцелярських службовців. Чиновники канцелярії мали займатися справами адміністративного, господарського, військового, поліцейського, судового управління. Цікаво, що прикордонне положення регіону обумовило створення при військовому губернаторі спеціальних чиновників, які займалися прикордонними справами [37, с. 96].

Уряд Російської імперії законодавчо не оформив положення про військових губернаторів. За традицією, що склалася протягом XVIII ст., військові губернатори формально мали те саме коло обов'язків, що і генерал-губернатори [37, с. 91]. До основних завдань військового губернатора відносились проведення оглядів губернії з метою контролю, прикордонні справи, як-то забезпечення непроникнення епідемії через кордон, недопущення втеч жителів Російської імперії тощо. Особлива увага приділялась торгівлі та всьлякій підтримці її розвитку. Уряд бачив невикористаний торгівельний потенціал на півдні, тому неодноразово наголошувалося про це військовому губернатору. Окрім того, військовий губернатор мав забезпечити роботу установ новостворених губерній. Так, на нього покладалось завдання будівництва нових будівель керівного складу губернського чиновництва, основних адміністративних та судових установ [32, с. 482; 17]. Окрім забезпечення матеріальної сторони справи, військовий губернатор мав відкоригувати штат нових місцевих органів влади та взагалі підготувати усе, щоб нові установи якнайшвидше відкрилися та одразу запрацювали без усіляких затримок [1, с. 258] Тож можемо назвати військового губернатора, особливо на початку XIX ст., перехідною посадою, яка мала підготувати та організувати роботу інших установ у регіоні.

У зв'язку зі стабілізацією роботи місцевих органів влади на теренах Південної України, а також з необхідністю збільшення контролю за розвитком торгівлі у азовських та чорноморських портах, на чому особливо наголошував уряд, посада військового губернатора була

скасована, а на його місці мав постати генерал–губернатор [33, с. 191–192]. Причиною утворення в 1822 р. генерал–губернаторства вбачаємо бажання пришвидшити темпи інтеграційних перетворень у південноукраїнському регіоні до складу Російської імперії. Також причинами створення генерал–губернаторства на теренах Південної України вважаємо розширення сфери контролю держави на місцях для подальшого освоєння природних ресурсів регіону, русифікації, входження до правового поля Російської імперії, створення ґрунту для подальшої територіальної експансії. Втім, не дивлячись на існування генерал–губернаторства, в «Своде законов Российской империи» зазначалось, що управління у Катеринославській губернії здійснювалось на загальних засадах [38, с. 1].

Цікавим є той факт, що для генерал–губернаторства, яке об'єднало три південноукраїнські губернії – Катеринославську, Херсонську та Таврійську, було обрано особливу назву – Новоросійське (з 1828 р. – Новоросійське та Бессарабське [43, с. 70]). На теренах сучасного українського півдня знов постала Новоросія. У XVIII ст. Новоросійська губернія врізних територіальних межах існувала в 1764–1775, 1775–1783, 1796–1802 рр. Г. Ф. Турченко вважає, що ця назва закріпилась за півднем України умисно. Це було зроблено у межах проведення політики, направленої на інтеграцію регіону до корінної російської території, перетворення його в частину етнічної Росії [41, с. 77]. Основна мета русифікаторської політики – сформувати російську ідентичність на теренах багатоетнічного півдня [43, с. 67]. Вочевидь було вирішено, що використання назви «Новоросія» дозволить якнайскоріше досягти успіху в цьому напрямку.

Обов'язки генерал–губернаторів були такими ж, як і військових губернаторів. Нових законодавчих актів, які б регулювали діяльність генерал–губернаторів, не виходило, тому обсяг владних повноважень, на думку В. С. Шандри, залежав від успіхів на шляху до централізації та уніфікації регіонів [42, с. 158]. Втім, імперська влада бажала бачити на посту генерал–губернатора чиновників, які б змогли здійснити інтенсивніше освоєння південноукраїнського регіону.

Генерал–губернаторами призначалися урядовці, адміністративні здібності яких дозволяли успішно реалізовувати російську державну політику в регіоні [7, с. 23]. Першим Новоросійським генерал–губернатором став А. Ланжерон, який до цього був військовим губернатором [33, с. 191–192]. Після нього менше року протягом 1822–1823 рр. перебував І. Інзов. А з 1823 і аж до 1854 р. пост генерал–губернатора займав М. Воронцов. Втім, останні декілька років, а саме протягом 1851–1854 рр., з'являється посада виконуючого обов'язки («исправитель дел») Новоросійського і Бессарабського генерал–губернатора. Це можна пояснити двома обставинами. По–перше, М. С. Воронцов як призначений кавказький намісник (1844–1854 рр.) напевне більше часу став проводити на Кавказі, а по–друге, судячи з того, що він сам просив імператора 1853 р. звільнити з державних посад, а 1856 р. помер, стан його здоров'я був незадовільний. Тому необхідна була людина, яка б допомагала виконувати генерал–губернаторські обов'язки. Після М. С. Воронцова 1854 р. вакансію тимчасово зайняв М. М. Анненков [16, с. 29], а 1855 р. – О. Г. Строганов, про що йдеться вже в адрес–календарі [2, с. 155]. Останнім новоросійським генерал–губернатором став П. Є. Коцебу (1862–1874 рр.).

Не дивлячись на те, що в Російській імперії генерал–губернаторська форма влади була ліквідована 1837 р., виключаючи окраїнні та столичні регіони, Новоросійське і Бессарабське генерал–губернаторство проіснувало аж до 1874 р. Саме до цього часу, на думку урядовців, уже були виконані завдання із приведення управління у південноукраїнських губерніях до загальноросійського зразка і Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії могли бути прирівняні до внутрішніх російських адміністративних одиниць. Із цього часу губерньська адміністрація перейшла до центрального підпорядкування. А усі роки існування генерал–губернаторства уряд намагався зробити усе можливе для уніфікації стратегічно важливого окраїнного регіону. На думку В. С. Шандри, скасування генерал–губернаторського устрою на півдні свідчило про зменшення дистанції між центром і периферією, переборення етноцентризму колишніх державних традицій, неможливість появи регіонального сепаратизму через досягнення лояльності етнічної еліти. Це свідчило про успішне формування унітарної, централізованої імперії [42, с. 157]. Капіталістичний розвиток, втягування південноукраїнського регіону в торгівельно–економічні стосунки з Росією зближало, нівелювалися відмінності і відпадала необхідність у особливому управлінні. Тому Новоросійське генерал–губернаторство зникло з карти Російської імперії. На відміну від інших окраїнних територій, степова Україна стала вже частиною Російської імперії.

Як вже було зазначено вище, військовому губернатору, а потім генерал–губернатору, підпорядковувались цивільні губернатори губернії. У першій половині XIX ст. діяльність губернаторів регламентувалась положеннями «Учреждений о губерниях» 1775 р., проте дія «Наставлений губернаторам» 1764 р. також не була відмінена. Лише 1837 р. вийшов новий «Общий наказ гражданским губернаторам», який, особливо не змінюючи положення та принципи «Учреждений о губерниях», дещо розширив обов'язки губернатора. У документі губернатор визначався «блостителем неприкосновенности верховных прав самодержавия, польз государства и повсеместного точного исполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего Сената и предписаний начальства» [34, с. 361].

Необхідно зазначити, що, якщо генерал–губернатор був вищим представником влади на місці, то губернатор був фактично виконавцем волі імператора та генерал–губернатора. Не даремно відомий дослідник XIX – початку XX ст. І. Блінов вважав губернатора лише першим чиновником в губернії, хоча по закону мав бути її власником [9, с. 170], як зазначено в наказі цивільним губернаторам. Це було пов'язано з тим, що губернатор знаходився у фактичному підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Губернатор перетворився лише на виконавця та оберіг імперських законів [4, с. 8]. Ще більше компетенція губернатора звужилась після проведення ліберальних реформ Олександра II. У ведення губернаторів не потрапив ряд установ, створених у 60–70–х роках XIX ст., на кшталт контрольних палат, губернських акцизних управлінь тощо [21, с. 209]. Але при цьому за губернатором залишалася основна влада в губернії. Губернатор був керівником місцевої адміністрації і виконував різні обов'язки з управління губернією, поліцією, нагляду за судами, в'язницями, становими

органами, завідував багатьма господарськими справами. З огляду на необхідність якнайшвидше інкорпорувати землі Південної України у склад Російської імперії, основним завданням цих посадовців були організація російської системи управління в регіоні та формування структури державних органів, аналогічної до загальноросійської. Губернатори мали займатися облаштуванням присутніх місць у губернському та повітових центрах. Вони дбали про формування чиновницького апарату новостворених органів влади та державних установ, організацію його роботи [7, с. 24].

Основні функції губернатора визначалися в «Общем наказе гражданским губернаторам» 1837 р., відповідно до положень якого губернатори «обязаны вследствие данной им власти охранять повсюду общественное спокойствие, безопасность всех и каждого и соблюдение установленных правил порядка и благочиния. Им поручено и принятие мер для сохранения народного здоровья, обеспечения продовольствия в губернии, доставление страждущим и беспомощным надлежащего призрения и высший надзор за скорым отправлением правосудия» [34, с. 361]. Губернські повноваження, про які йдеться у наказі 1837 р., розділені на 14 великих розділів: загальні обов'язки по губернії; по справах загального управління; «по охране законных прав, общественного благоустройства и благочиния»; по справах продовольства та господарства; по справах про повинності; «по охранению народного здравия»; «по опекам и общественному призрению»; по справах казенного управління; по судовим справам; по відношенню до воєнного відомства; по справах щодо прийому та здачі справ по губернії; по огляду губернії; по звітуванню та відповідальності; по взаємовідносинах з іншими органами та установами. Ці розділи якраз і відображали основне коло обов'язків цивільних губернаторів. Кожного року за результатами своєї діяльності губернатори мали надсилати свої звіти до імперського центру [29].

В останній третині XIX ст. простежується посилення влади губернатора у зв'язку з активним розгортанням революційного руху. У 80-х роках губернатор навіть отримав право впливати на суд. Губернатор став засідати у ще більшій кількості губернських «совещательных» установ, ніж у попередні десятиліття. Такі установи доповнювали діяльність губернського правління.

Функції губернатора залишились тими самими ж. Але у зв'язку із розвитком революційного руху, особливо починаючи з початку XX ст., чи не основним завданням губернатора стала боротьба з революціонерами. Революція 1905–1907 рр. кардинально змінила положення губернаторів, додавши до їх обов'язків ще додаткові.

Як свідчать матеріали ІІ фонду Держархіву Дніпропетровської області «Канцелярія Катеринославського губернатора», місцева влада займалася розшуком та арештом учасників революційного руху, вживала заходи проти розповсюдження нелегальної літератури, страйків робітників підприємств гірничо-рудної промисловості в Бахмутському, Слов'яносербському та інших повітах, революційних виступів студентів Катеринославського вищого гірничого училища, загального політичного страйку робочих в Катеринославі, що пройшов у серпні 1903 р., мітингів робітників Катеринославських залізничних майстерень, шахт Верхньодніпровського, Маріупольського, Олександрівського, Бахмутського, Слов'яносербського

повітів, фабрик та заводів губернії, виступів селян Новомосковського, Бахмутського та Олександрівського повітів. Губернатор, окрім того, разом зі своєю адміністрацією вирішував питання про виступи селян Катеринославщини проти проведення столипінської аграрної реформи. Важливим аспектом діяльності губернаторів був нагляд за діяльністю Юзівської, Луганської організацій РСДРП, розповсюдженням нелегальних соціал-демократичних прокламацій, безпосередньо за членами партії [19, с. 20].

Також важливим завданням для губернаторів була організація виборів до Державної Думи, яка проходила в нелегкі часи революційних подій. По-перше, ще з грудня 1905 р. на території губернії було оголошено військовий стан. По-друге, в'язниці були повні арештованими. По-третє, до губернатора весь час надходили рапорти від поліцейських чиновників із міст та повітів губернії про революційні сходки, страйки та заворушення. По-четверте, спостерігались численні порушення та зловживання під час виборів. 1 листопада 1907 р. була створена спеціальна комісія в Катеринославі, яка здійснювала нагляд за складанням списків виборців та достовірності про осіб, що були внесені до списків [18]. Не дивлячись на такі умови, на Катеринославщині вибори все ж були успішно проведені завдяки діяльності губернатора, посаду якого на той час займав С. В. Александровський [45, с. 19].

Втім, треба відзначити, що революційні події негативно вплинула на якість роботи катеринославських губернаторів, оскільки відзначається постійна зміна керівників губернії. Звичайно, це не сприяло гармонійній діяльності урядових структур регіону, функціонуванню основних ланок адміністративного апарату [45, с. 28]. Та були й такі губернатори, які ліберальніше ставилися до революційного та національного руху. Так, губернатор В. В. Якунін давав дозвіл на відкриття філій «Просвіти» у селах Катеринославської губернії, у результаті чого в 1912 р. відділення катеринославської «Просвіти» було відкрито в селі Перещепине, а 21 січня 1913 р. – дійська та гупалівська філії «Просвіти» [45, с. 27]. Втім, це було скоріше винятком, оскільки губернаторами призначали переважно російських військових, дворян, прихильників монархічного ладу, консерваторів, які більше за все бажали, щоб Російська імперія проіснувала якнайдовше. Такі адміністратори розглядали політичну стабільність у державі як запоруку успішності своєї адміністративної діяльності та подальшої управлінської кар'єри. Тому більшість губернаторів, у тому числі катеринославських, так ретиво боролися з революційним рухом.

Багато катеринославських губернаторів не обмежувались канцелярсько-паперовою роботою. Про це свідчить, наприклад, постійні об'їзди, які здійснював О. М. Клінгенберг, «ревізуючи місцеві селянські установи і роз'яснюючи селянам зміст опублікованих останнім часом розпоряджень уряду» [45, с. 20]. Губернатор О. М. Клінгенберг також відзначився поліпшенням поліцейської справи в Катеринославській губернії. Так, він одним із перших у Російській імперії запропонував використовувати службових собак для цілей карного розшуку [39, с. 21]. Це дозволило зробити ефективнішою боротьбу із злочинністю в регіоні, в тому числі з крадіжками вибухівки на рудниках та копальнях губернії, які поширилися в той час [45, с. 21].

Таким чином, протягом усього XIX ст. відбувається поступове реформування управління південноукраїнськими губерніями Російської імперії. Простежується еволюція керівних посад Катеринославської губернії – військовий губернатор, генерал-губернатор, губернатор. Це свідчить про поступове включення Катеринославської губернії до тіла Російської імперії та остаточну уніфікацію губернського управління в українному регіоні.

Список використаних джерел

- Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / Упорядники А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін.; передмова І. В. Савченко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 528+XLI с. – (Серія «Джерела з історії Південної України»; т.1).
- Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1855. – Санкт-Петербург: в Типографии Императорской Академии Наук. – Ч.2. – 202 с.
- Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1863. – Санкт-Петербург: в Типографии Императорской Академии Наук. – Ч.2. – 202 с.
- Алексеев С. А. Управление губерниями по «Наказу губернаторам» 1837 г. / С. А. Алексеев, Ц. Ц. Михеева // Вестник РУДН. Юридические науки. – 2008. – №2. – С.5–11.
- Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб., 1864. – 156 с.
- Архипова Т. Г. История государственной службы в России XVIII–XX века: учеб. пособие / Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцев, А. С. Сенин. – М.: «Современник», 1999. – 230 с.
- Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Микола Валентинович Бармак. – Львів, 2008. – 40 с.
- Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб.: Типография В. Безобразова и Ко, 1882. – 760 с.
- Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб.: Типо-лит. К. Л. Пентковского, 1905. – 366 с.
- Головачев А. А. Десять лет реформ / А. А. Головачев. – СПб., 1872. – 402 с.
- Государственные учреждения России XVIII века (законодательные материалы): [справочное пособие] / Сост. А. В. Чернов. – М., 1960. – 563 с.
- Готье Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II: [у 2 т.] / Ю. В. Готье. – Т.1.: Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727–1775 гг. – М., 1913. – 472 с.
- Градовский А. Д. История местного управления в России / А. Д. Градовский. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – 529 с.
- Градовский А. Д. Начала русского государственного права / А. Д. Градовский. – Т.1: О государственном устройстве. – СПб., 1875. – 436 с.
- Градовский А. Д. Системы местного самоуправления на Западе Европы и в России / А. Д. Градовский // Собр. соч. – Т. IX. – СПб., 1904.
- Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 / Под общ. ред. Б. В. Грызлова. – Москва: Объединенная редакция МВД России, 2003. – 480 с.
- Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.1. – Оп.221. – Спр.1.
- Там само. – Ф.159. – Оп.1. – Спр.1–6.
- Державний архів Дніпропетровської області: Путівник. У 2-х томах / Упорядники А. О. Івлєва, К. В. Левчук, О. С. Легостаєва та ін. – Т.1. – Дніпропетровськ: «Герда», 2009. – 485 с.
- Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2-х томах / Під ред. С. І. Світленко. – Т.1. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. – 448 с.
- Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 1997. – 357 с.
- Зайончковский П. А. Губернская администрация накануне Крымской войны / П. А. Зайончковский // Вопросы истории. – 9 сентября 1975. – С.33–45.
- Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия / П. А. Зайончковский. – М., 1970. – 444 с.
- Іваненко В. В. Від буферного до внутрішнього регіону: еволюція ролі Степової України в управлінській політиці Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип.10. – С.68–72.
- Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб., 1909. – Т.2. – 630 с.
- Лазаревский Н. И. Лекции по государственному праву / Н. И. Лазаревский. – Т.1. – СПб., 1908. – 519 с.
- Лохвицкий А. В. Губерния ее земские и правительственные учреждения / А. В. Лохвицкий. – СПб., 1864. – 228 с.
- Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1811. – В Санкт-Петербурге, при императорской Академии наук. – 512 с.
- Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год. Приложение ко Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринбург: Типография Екатеринбургского губернского правления, 1882. – 261 с.
- Панфорова М. А. Административно-территориальный устрій Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М. А. Панфорова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – Вип. VII. – С.119–127.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т.26. – 873 с.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т.27. – 1120 с.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – СПб., 1830. – Т.38. – 1352 с.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – СПб., 1830. – Т.12. – Ч.1. – 822 с.
- Романцов О. Функціонування інституту військових губернаторів у Кам'яниці-Подільському (1796–1825 рр.) / О. Романцов // Схід. – 2009. – №4 (95). – С.66–69.
- Росенко М. Історичний досвід здійснення державної політики та взаємодії інститутів державної влади у процесі управління територіями, що мали важливе значення для обороноздатності держави / М. Росенко // Актуальні проблеми державного управління. Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. – 2009. – №1. – С.184–191.
- Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Володимирівна Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 202 с.
- Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Санкт-Петербург, 1857. – Т.2. – Ч.1. – 1263 с.
- Сичинский Е. П. Уголовный сыск России в X – начале XX вв.: учеб. пособ. / Е. П. Сичинский. – Челябинск, 2002. – 119 с.
- Славатинский А. Исторический очерк губернского управления от Петра В. до учреждения о губерниях в 1775 году / А. Славатинский. – Киев, 1859. – 155 с.
- Турченко Г. Ф. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С.77–87.
- Шандра В. С. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії / В. С. Шандра // Регіональна історія. Збірник наукових статей. – 2007. – Вип.1. – С.155–166.
- Шандра В. С. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823–1854) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. 2002. – №1. – С.67–79.
- Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – №12. – С.20–24.
- Шляхов О. Б. На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку XX ст. / О. Б. Шляхов, В. І. Лазебник // Проблеми політичної історії України. – 2011. – Вип.6. – С.17–31.

References

- Administrativnyy ustroj Pivdennoi' Ukraïny (seredyna XVIII – persha polovyna XIX stolittja) / Uporjadnyky A. Bojko, V. Kozyrjev, V. Mil'chev ta in.; peredmovi I. V. Savchenko. – Zaporizhzhja: RA «Tandem-U», 2005. – 528+XLI s. – (Serija «Dzherela z istorii' Pivdennoi' Ukraïny»; t.1).
- Adres-kalendar'. Obshhaja rospis' vseh chinovnyh osob v gosudarstve, 1855. – Sankt-Peterburg: v Tipografii Imperatorskoj Akademii Naук. – Ch.2. – 202 s.

3. Adres-kalendar'. Obshhaja rospis' vseh chinovnyh osob v gosudarstve, 1863. – Sankt-Peterburg: v Tipografii Imperatorskoj Akademii Nauk. – Ch.2. – 202 s.
4. Alekseev S. A. Upravlenie gubernijami po «Nakazu gubernatoram» 1837 g. / S. A. Alekseev, C. C. Miheeva // Vestnik RUDN. Juridicheskie nauki. – 2008. – №2. – S.5–11.
5. Andreevskij I. O namestnikah, voevodah i gubernatorah / I. Andreevskij. – SPb., 1864. – 156 s.
6. Arhipova T. G. Istorija gosudarstvennoj sluzhby v Rossii XVIII–XX veka: ucheb. posobie / T. G. Arhipova, M. F. Rumjanceva, A. S. Senin. – M.: «Sovremennik», 1999. – 230 s.
7. Barmak M. V. Formuvannja vladnyh instytucij Rosijs'koi imperii' na pravoberezhnij Ukraini'ni (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.): avtoref. dys. ... doktora ist. nauk: spec. 07.00.01 «Istorija Ukrainy» / Mykola Valentynovyh Barmak. – L'viv, 2008. – 40 s.
8. Bezobrazov V. P. Gosudarstvo i obshhestvo. Upravlenie, samoupravlenie i sudebnaja vlast' / V. P. Bezobrazov. – SPb.: Tipografija V. Bezobrazova i Ko, 1882. – 760 s.
9. Blinov I. Gubernatory: Istoriko-juridicheskij ocherk / I. Blinov. – SPb.: Tipo-lit. K. L. Pentkovskogo, 1905. – 366 s.
10. Golovachev A. A. Desjat' let reform / A. A. Golovachev. – SPb., 1872. – 402 s.
11. Gosudarstvennye uchrezhdenija Rossii XVIII veka (zakonodatel'nye materialy): [spravochnoe posobie] / Sost. A. V. Chernov. – M., 1960. – 563 s.
12. Got'e Ju. V. Istorija oblastnogo upravlenija v Rossii ot Petra I do Ekateriny II: [u 2 t.] / Ju. V. Got'e. – T.1.: Reforma 1727 goda. Oblastnoe delenie i oblastnye uchrezhdenija 1727–1775 gg. – M., 1913. – 472 s.
13. Gradovskij A. D. Istorija mestnogo upravlenija v Rossii / A. D. Gradovskij. – SPb.: Pechatnja V. Golovina, 1868. – 529 s.
14. Gradovskij A. D. Nachala russkago gosudarstvennago prava / A. D. Gradovskij. – T.1: O gosudarstvennom ustrojstve. – SPb., 1875. – 436 s.
15. Gradovskij A. D. Sistemy mestnogo samoupravlenija na Zapade Evropy i v Rossii / A. D. Gradovskij // Sobr. soch. – T. IX. – SPb., 1904.
16. Gubernii Rossijskoj imperii. Istorija i rukovoditeli. 1708–1917 / Pod obshh. red. B. V. Gryzlova. – Moskva: Ob'edinennaja redakcija MVD Rossii, 2003. – 480 s.
17. Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti. – F.1. – Op.221. – Spr.1.
18. Tam samo. – F.159. – Op.1. – Spr.1–6.
19. Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti: Putivnyk. U 2-h tomah / Uporjadnyky A. O. Ivljeva, K. V. Levchuk, O. Je. Legostajeva ta in. – T.1. – Dnipropetrovs'k: «Gerda», 2009. – 485 s.
20. Dijachi derzhavnoi' vladny ta samovrjaduvannja Dnipropetrovs'koi oblasti: istorichni narysy: u 2-h tomah / Pid red. S. I. Svitlenko. – T.1. – Dnipropetrovs'k: ART-PRES, 2009. – 448 s.
21. Eroshkin N. P. Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii / N. P. Eroshkin. – M., 1997. – 357 s.
22. Zajonchkovskij P. A. Gubernskaja administracija nakanune Krymskoj vojny / P. A. Zajonchkovskij // Voprosy istorii. – 9 sentjabrja 1975. – S.33–45.
23. Zajonchkovskij P. A. Rossijskoe samodержavie v konce XIX stoletija / P. A. Zajonchkovskij. – M., 1970. – 444 s.
24. Ivanenko V. V. Vid buferного do vnutrishn'ogo regionu: evoljucija roli Stepovoi' Ukrainy v upravljajemyh politicy Rosijs'koi imperii' XVIII – pershoj' polovyny XIX st. / V. V. Ivanenko, M. E. Kavun // Chornomors'kij litopys. – 2010. – Vyp.10. – S.68–72.
25. Korkunov N. M. Russkoe gosudarstvennoe pravo / N. M. Korkunov. – SPb., 1909. – T.2. – 630 s.
26. Lazarevskij N. I. Lekcii po gosudarstvennomu pravu / N. I. Lazarevskij. – T.1. – SPb., 1908. – 519 s.
27. Lohvickij A. V. Gubernija ee zemskie i pravitel'stvennye uchrezhdenija / A. V. Lohvickij. – SPb., 1864. – 228 s.
28. Mesjaceslov s rospis'ju chinovnyh osob, ili obshhij shtat Rossijskoj imperii, na leto ot Rozhdestva Hristova 1811. – V Sankt-Peterburge, pri imperatorskoj Akademii nauk. – 512 s.
29. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii za 1881 god. Prilozhenie ko Vsepoddanejšemu otchetu Ekaterinoslavskogo gubernatora. – Ekaterinoslav: Tipografija Ekaterinoslavskogo gubern'skogo pravlenija, 1882. – 261 s.
30. Panf'orova M. A. Administratyvno-terytorial'nyj ustrij Pivdenno-Shidnoi' Ukrainy naprykinci XVIII – v pershij polovyny XIX st. / M. A. Panf'orova // Naukovi prac'i istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhja: RA «Tandem-U», 1999. – Vyp. VII. – S.119–127.
31. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (Sobranie pervoe). – SPb., 1830. – T.26. – 873 s.
32. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (Sobranie pervoe). – SPb., 1830. – T.27. – 1120 s.
33. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (Sobranie pervoe). – SPb., 1830. – T.38. – 1352 s.
34. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (Sobranie vtoroe). – SPb., 1830. – T.12. – Ch.1. – 822 s.
35. Romancov O. Funkcionuvannja instytutu vijs'kovyh gubernatoriv u Kam'janci-Podil's'komu (1796–1825 rr.) / O. Romancov // Shid. – 2009. – №4 (95). – S.66–69.
36. Rosenko M. Istorychnyj dosvid zdzijsnennja derzhavnoi' polityky ta vzajemodii' instytutiv derzhavnoi' vladny u procesi upravlinnja terytorijamy, shho maly vazhlyve znacennja dlja oboronozdatnosti derzhavy / M. Rosenko // Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja. Zbirnyk naukovykh prac' Odes'kogo regional'nogo instytutu derzhavnogo upravlinnja. – 2009. – №1. – S.184–191.
37. Savchenko I. V. Administratyvno-terytorial'nyj ustrij Pivdennoi' Ukrainy (1775–1822 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Iryna Volodymyrivna Savchenko. – Zaporizhzhja, 2004. – 202 s.
38. Svod zakonov Rossijskoj imperii, povoleniem gosudarja imperatora Nikolaja Pavlovicha sostavlennij. – Sankt-Peterburg, 1857. – T.2. – Ch.1. – 1263 s.
39. Sichinskij E. P. Ugolovnyj sysk Rossii v X – nachale XX vv.: ucheb. posob. / E. P. Sichinskij. – Cheljabinsk, 2002. – 119 s.
40. Slavatinskij A. Istoricheskij ocherk gubernskogo upravlenija ot Petra V do uchrezhdenija o gubernijah v 1775 godu / A. Slavatinskij. – Kiev, 1859. – 155 s.
41. Turchenko G. F. Istorychnyj vybir: Pivdenna Ukraina chy Novorosija / G. F. Turchenko // Naukovi prac'i istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – 2010. – Vyp. XXIX. – S.77–87.
42. Shandra V. S. General-gubernatorstva jak forma upravlinnja ukrai'ns'kymy gubernijamy u skladi Rosijs'koi imperii' / V. S. Shandra // Regional'na istorija. Zbirnyk naukovykh statej. – 2007. – Vyp.1. – S.155–166.
43. Shandra V. S. Novorosijs'kyj i Bessarabs'kyj general-gubernator M. S. Voroncov (1823–1854) / V. S. Shandra // Ukrain'ns'kyj istorychnyj zhurnal. 2002. – №1. – S.67–79.
44. Shandra V. S. Pro pryznachennja administratyvno-terytorial'nyh reform u Rosijs'kij imperii' / V. S. Shandra // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. – №12. – S.20–24.
45. Shljahov O. B. Na choli kraju: gubernatory Katerynoslavshhyny pochatku XX st. / O. B. Shljahov, V. I. Lazebnyk // Problemy politychnoi istorii Ukrainy. – 2011. – Vyp.6. – S.17–31.

Tleush V. M., postgraduate student of the Historical Department of Zaporizhia National University (Ukraine, Zaporizhia), vtleush@mail.ru

The peculiarities of the organization of the governor power in Katerynoslavs'ka guberniya

The article is dedicated to the coverage of the features of the organization of the Katerynoslavs'ka guberniya's governance in the 19th – early 20th century. It is proved that the government of the Russian Empire gradually reformed the provincial governments in order to unify all spheres of life of Katerynoslavs'ka guberniya for a smooth final inclusion in the empire. That is why in the management of Katerynoslavs'ka guberniya at different times took part such officials as the military governor, the governor-general, the governor, who had to carry out domestic policy of the Russian Empire in the frontier Southern Ukrainian region.

Keywords: Katerynoslavs'ka guberniya, governance, governor-general, governor, unification.

Тлеуш В. М., аспирант исторического факультета, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), vtleush@mail.ru

Особенности организации губернаторской власти в Екатеринославской губернии

Освещены особенности организации управления Екатеринославской губернией в XIX – начале XX в. Доказано, что правительство Российской империи постепенно реформировало губернские органы управления с целью унификации всех сфер жизни Екатеринославской губернии для безболезненного окончательного включения ее в состав империи. Именно поэтому в руководстве Екатеринославской губернией в разное время принимали участие такие должностные лица, как военный губернатор, генерал-губернатор, губернатор, которые должны были осуществлять внутреннюю политику Российской империи в окраинном южноукраинском регионе.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, управление, генерал-губернатор, губернатор, унификация.

* * *

УДК 94(477)

Гринчак М. О.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський
державний університет внутрішніх справ (Україна,
Дніпропетровськ), laborant81@rambler.ru

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ

Висвітлено основні групи джерел дослідження великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній середини XIX – початку XX сторіччя. Результатом проведеного дослідження є класифікація комплексу архівних та опублікованих матеріалів. Особлива увага приділена архівним джерелам. Наведено приклади використання документів з центральних і обласних архівів України. Джерельну базу подібних досліджень становить широкий комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Значна частина джерел зберігається у фондах центральних та обласних архівів України (Київ, Дніпропетровськ, Харків).

За функціональним призначенням та характером інформації використані джерела умовно можуть бути розподілені на декілька груп: законодавчі акти, статистичні матеріали, загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання, періодична преса та мемуари самих підприємців. Стверджується, що зазначені групи джерел є достатньо репрезентативними та вірогідними для досліджуваної проблематики.

Ключові слова: джерельна база, буржуазія, підприємці, архів.

В останні десятиріччя в Україні відкрилися нові можливості для розширення проблематики історичних досліджень. Увага вчених зосереджена на проблемах, які раніше були на периферії наукових і суспільних інтересів або вивчення яких мало заідеологізований характер. До них відносимо історію великої промислової буржуазії України, яка перетворилася на початку XX сторіччя в економічно панівний клас суспільства.

Актуальність дослідження визначається також тим, що тривалий час діяльність підприємців минулого була представлена епізодично та виключно в негативному аспекті. Для подальшої повноцінної наукової розробки проблематики діяльності промислової буржуазії південноукраїнських губерній необхідно виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, з'ясувати загальний рівень її розробки, у тому числі типологічний склад джерел.

Сьогодні джерельну базу подібних досліджень становить широкий комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Значна частина джерел зберігається у фондах центральних та обласних архівів України.

Найбільша кількість неопублікованих джерел по досліджуваній проблематиці вміщена у фондах Центрального державного істор. архіву України у м. Києві (ф. 442, 313, 575, 896, 1696, 1695, 2090, 2033, 2161). Там знаходимо цінну інформацію про розповсюдження офіційних документів царської Росії щодо особливостей торговельно-промислової політики держави, про взаємовідносини між підприємцями та органами влади, рішення та звіти колективного органу промисловців – з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Зокрема, фонд канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора (ф.442) містить в собі важливі дані про розповсюдження циркулярів та офіційних листів Міністерства Внутрішніх Справ щодо особливостей торговельно-промислової політики держави, змін в умовах діяльності підприємців. Окремі відомості про стан промислових закладів регіону, їх власників, взаємовідносини з працівниками надають матеріали канцелярії Київського окружного фабричного інспектора (ф.575), Катеринославського губерньського жандармського управління (ф.313).

У фонді ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії ЦДІАК (ф.2161) зберігаються численні договори, документи, постанови, рішення, як колективного органу підприємців, так і діловодні матеріали та статистичні відомості щодо чисельності робітників на окремих промислових підприємствах, їх матеріального та соціального забезпечення.

У документах Гірничого управління Півдня Росії ЦДІАК (ф.896) знаходимо матеріали про становище промислових робітників, циркуляри міністерств, переписку з окружними інженерами та з міністерством торгівлі та промисловості, а також циркуляри самого Гірничого управління. Також увагу привертають фонди Контори виборних від гірничопромисловців (ф.1696), в яких знаходимо цікаві матеріали стосовно взаємовідносин промисловців з владою та механізмів відстоювання підприємцями власних інтересів, а також, фонд Ради товариства грошової допомоги гірничопромисловим робітникам Півдня Росії (ф.1695), в якому знаходяться матеріали про взаємовідносини промислової буржуазії з робітниками. Інформація про наявність в Катеринославській губернії залізо – і трубопрокатних заводів, з вказівкою їхнього місця знаходження та власника містить у собі фонд Окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу (ф.2090). Крім того в цьому ж фонді знаходимо перелік промислових підприємств Катеринославської губернії на 1900 р.

Серед особистих фондів ЦДІАК м. Києва назвемо фонд князів Кугушевих (1888–1919) (ф.2033), які були власниками вугільних шахт товариства Брянських кам'яновугільних копалень. Серед особистого листування знаходяться листи, що висвітлюють становище на копальнях, а також проблеми, які доводилося вирішувати власникам шахт того часу.

Численні матеріали про роль підприємців у розвитку промисловості південного регіону зберігаються у фондах державних архівів Дніпропетровської (ДАДО) (ф. 11, 20, 23, 463, 681, 863) та Харківської (ДАХО) (ф. 3, 19, 44, 45, 487) областей, серед яких особливе значення мають розпорядження органів управління, статистичних установ, канцелярій фабричних інспекторів Катеринославської та Харківської губерній.

У Державному архіві Дніпропетровської області найбільша кількість матеріалів, що стосується розвитку промисловості південного регіону, знаходиться у фонді «Канцелярія катеринославського губернатора» (ф.11). Тут є дані про розвиток промисловості і про діяльність промисловців, а особливо багато матеріалів, що стосуються історії взаємовідносин підприємців та найманих робітників. Зокрема, це свідчення про вимоги, що висували робітники до власних господарів, донесення про страйки на підприємствах та способи їх подолання. Окрім того цікаві свідчення стосовно історії промисловості регіону знаходимо у фонді Дніпровського металургійного заводу. Тут можна знайти перелік металургійних підприємств Півдня України (ф.463). Для нашого дослідження ці документи важливі тим, що в них знаходимо перелік керівників великих промислових підприємств.

У Державному архіві Харківської області також міститься багато документів про роль промисловців у роботі органів управління різного рівня, участь

підприємців у суспільно-політичному житті регіону, їх позицію щодо формування виробничої та соціальної інфраструктури. Це матеріали фондів губернських, повітових та міських установ – Канцелярія Харківського губернатора (ф.30), Харківське губернське управління (ф.4), Харківське по фабричним та гірничозаводським справам присутствіє (ф.923).

Цінність існуючих в обласних державних архівах документів з досліджуваної проблематики в тому, що вони відображають різноманітні аспекти життя регіону, містять об'єктивну інформацію про усі сторони історії регіону, яку творили у тому числі і промисловці.

За функціональним призначенням та характером інформації використані джерела умовно можуть бути розподілені на декілька груп:

– законодавчі акти, що регламентують правовий статус підприємців, політику уряду у торговельно-промисловій галузі. Вони містяться у «Повному зібранні законів Російської імперії», «Зведенні законів Російської імперії», окремих тематичних збірниках тлумачення та пояснення нормативних актів;

– справочинні папери різних інституцій: губернських, повітових та міських земських зборів, управ, дум, з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, місцевих комітетів та комісій з окремих питань. Ці матеріали зосереджені як у фондах архівів, так і опубліковані окремими збірниками та виданнями;

– статистичні матеріали, що були підготовлені як на загальнодержавному, так і на рівні губерній та повітів. Їх аналіз дозволяє простежити чисельність підприємств та робітників, розміри виробництва та вартість виготовленої продукції, виявити участь підприємців не тільки у виробничій, але й у суспільній сфері життя регіону;

– загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання, що виходили у формі пам'ятних книжок, адрес-календарів, супутників-довідників залізниць, щорічних збірників. Хоча інформаційна насиченість цієї групи джерел не однакова, їх цінність полягає у тому, що розміщені у них дані можна зіставляли для певного порівняльного аналізу, уточнення рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури регіону;

– періодична преса, що мала характер офіційних джерел інформації губернських органів управління, колективних органів підприємств, приватних чи громадських видань. Матеріали преси відображали ставлення місцевих органів управління, населення регіону до ділових кіл Донбасу, участь торговельно-промисловців у суспільно-політичній, економічній, благодійній діяльності установ і закладів регіону, приватні ініціативи; містили велику кількість довідкових матеріалів різноманітного характеру про окремі сторони комерційної справи підприємців;

– мемуари підприємців. Вони вміщують відомості про умови праці у різних галузях економіки, відносини підприємців між собою, чинники впливу на їх діяльність.

I. Законодавчі акти. До цієї групи джерел належать матеріали громадських об'єднань та організацій. У дану групу входять також матеріали промислового та акціонерного законодавства, нормативні документи з'їздів (положення та статуту). Тут зосереджений великий за обсягом пласт організаційно-розпорядчих, довідково-інформаційних документів, допоміжних матеріалів, вивчення яких дозволяє визначити «технологію»

прийняття рішень, виявити загальні тенденції і специфічні особливості у вирішенні тих чи інших питань. Документи законодавчого характеру, які регламентували правовий статус підприємців, їх права та обов'язки, специфіку діяльності, становлять вагомe джерело дослідження особливостей розвитку підприємництва. Законодавчі акти важливі також з точки зору створення загальної характеристики ринкових умов періоду капіталістичної модернізації, уявлень про політику царського уряду стосовно підприємців та їх колективних установ і організацій, у роботі яких брали активну участь представники ділових кіл регіону.

Комплекс приватноправових комерційних актів відбиває так званий «рух» промислової власності, еволюцію організаційних форм промисловості Півдня. Значний потенціал комплексу також для оцінки підприємства різних соціальних шарів.

II. Справочинні матеріали. Це документація виробничої діяльності промислових підприємств: статуту, звіти, баланси акціонерних компаній, протоколи загальних зборів акціонерів, програми гірничопромислових з'їздів, списки учасників з короткими характеристиками, журнали, протоколи, стенограми з'їздів. Значний інтерес для дослідження різних аспектів діяльності промисловців мають друковані матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, що почали видаватися в 1874 р. і виходили щорічно до 1917 р. включно. На сьогодні «Труди з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії» майже в повному обсязі зберігаються в Державному архіві Харківської області. Характерною рисою з'їздів було те, що на них власники заводів та рудників піднімали та вирішували питання не тільки організації виробництва, але й функціонування мережі культурно-освітніх закладів, системи медичного обслуговування, влаштування телефонно-телеграфного зв'язку в регіоні, створення дієвих механізмів допомоги постраждалим від нещасних випадків на виробництві, тощо. Підприємці порушували клопотання перед урядом про виділення додаткових коштів на вирішення нагальних завдань розвитку регіону. У I частині «Трудів» розміщені звіти голови і посадових осіб з'їздів, діловодна документація, статистичні звіти. У II частині представлені стенографічні звіти засідань з'їздів. Значення цих джерел визначається унікальністю первинного матеріалу. Матеріали з'їздів відбивали безпосередній хід найважливіших економічних процесів (акціонування, концентрації виробництва, проникнення іноземного капіталу й т.д.) як би «зсередини», з позицій безпосередніх учасників і зацікавлених осіб. Вони містять різноманітну, цікаву інформацію про настрої, погляди, економічні інтереси різних груп промисловців.

III. Статистичні матеріали. Особливо важливою є промислова статистика, а також статистичні видання представницьких організацій. Дореволюційна статистика зосереджена як в архівних фондах, так і в опублікованих виданнях. По-перше дані, що стосуються промисловців Півдня можна знайти в опублікованих матеріалах переписів. Це «Перший загальний перепис населення Російської імперії в 1897 році», результати якого були опубліковані в Санкт-Петербурзі у 1905 р. [8].

Важливим джерелом для вивчення промисловості Російської імперії є «Список фабрик та заводів всієї Росії». Але це джерело має обмежену інформацію, бо укладачі довідника не завжди дотримувалися установлених правил,

інколи не вказували соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того довідник не містить в собі дані про підприємства, що підпорядковувалися технічному нагляду, який і здійснював їхній статистичний опис [11]. У різні роки видавалися також різноманітні статистичні видання з фабрично–заводської промисловості [12–16].

Необхідним для вивчення важкої промисловості півдня джерелом є галузеві статистичні збірки, такі як Статистичні таблиці з гірничої промисловості Росії, складені А. Кеппеном у 1879 р. [13]. У них містяться дані про видобуток вугілля в окремих регіонах. Досить повні та всеосяжні матеріали містяться в «Збірниках статистичних даних про гірничозаводську промисловість Росії», які щорічно готував Гірничий департамент [9]. Ці видання склалися по матеріалам звітів окружних інженерів і на первинному рівні – дані, що безпосередньо надавали самі власники підприємств.

Важливим джерелом є також земська статистика. Катеринославське губернське земство видавало «Збірники статистичних відомостей» по окремих повітам. По Бахмутському – є певний матеріал по історії буржуазії (походження вуглепромисловців за станом). Запровадження у 1885 р. «Положення про з'їзд вуглепромисловців Донецького басейну» сприяло поліпшенню становища статистичного обліку заводської організації. Відбувся подальший розвиток форм статистики, і, особливо, збільшення публікацій статистичних матеріалів. У середині 90–х років в умовах промислового піднесення ця статистична інформація виявилася недостатньою. На XXII з'їзді у 1897 р. при Раді з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії було створено особливе статистичне бюро для збору даних про гірничопромислову діяльність на Півдні Росії.

IV. Довідкові видання. Загальнодержавні довідкові видання – це різноманітні збірники, які переважним чином містять інформацію про промисловців регіону. Це довідник «Предпринимательство и предприниматели в России», який містить короткі біографічні описи підприємців Російської імперії [7]. Проте в цьому виданні немає імен багатьох підприємців Півдня, таких як С. Колачевський, М. Копилов та ін. Подібним виданням є історико–біографічний довідник «Деловой мир России» [2]. Незважаючи на те, що він містить цінну інформацію про деяких з промисловців південного регіону (Авдаков, фон Дітмар), тут також відсутні імена деяких підприємців нашого регіону (наприклад, немає О. А. Ауербаха). Короткі біографії місцевих підприємців німецького походження можна знайти в довіднику «Немцы России» [6].

Також цікаві матеріали знаходимо і в місцевих довідкових виданнях, таких як Адрес–календар м. Катеринослава. Тут містяться дані по південній промисловості, а також характеристики місцевої буржуазії [17–18].

Важливі дані стосовно розвитку промислових підприємств містяться і в промислових довідкових виданнях, таких як «Фабрики та заводи всієї Росії», а також підготовлені особливими комісіями Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі довідники по промисловості Російської імперії, де можна знайти зокрема і інформацію про південний регіон [19].

V. Періодична преса. Особливо важливими для дисертаційного дослідження є галузева періодика. Насамперед це газета «Гірничозаводський листок»

(пізніше Гірничозаводська справа), з яких автором опрацьовано більшість з опублікованих одиниць за період з 1888 по 1917 роки. Видання сприяло оприлюдненню та розповсюдженню новітніх досягнень гірничої промисловості, друкуючи науково–технічні матеріали з Росії та з–за кордону; редакція друкувала переважно статті оглядово–аналітичного характеру. Мали місце і полемічні статті, тому що нова справа викликала гарячі дискусії. Особливо важливим є те, що видання періодично публікувало матеріали, присвячені з'їздам гірничопромисловців. Видання досить часто наводило думку підприємців з тих чи інших питань економіки, а іноді і суспільно – політичних процесів. Деякі матеріали з розвитку промисловості можна знайти і в загальній періодиці. Наприклад, у газеті «Південний край» (1880–1918), в якій буржуазія викладала свою позицію.

Значимість залучення періодики як джерела інформації, визначається тим, що вона відбиває ту сторону історичних процесів, що оминалася при використанні статистики, приватноправових актів, а почасти й діловодства, індиферентних до специфіки подій, що вони фіксують. Повсякденність інформації періодики обумовлювала її послідовність, систематичність.

VI. Мемуари. Значні можливості для вивчення історії промисловості та промисловців відкриває використання джерел особистого походження. До них належать мемуари, дорожні замітки, авторами більшості яких були безпосередні практики промисловості.

У мемуарній літературі виділяємо спогади державних діячів, із чіткими іменами зв'язана промислова політика на рубежі XIX–XX ст. Це міністр фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте [4]. У своїх спогадах міністр торкається питань залізничного будівництва на Півдні України, зауважуючи, що з роками залізниці стають все більш розвинутими [4, с. 86]. Вітте неодноразово зазначав, що він вбачає в розвитку промисловості майбутнє країни, підтримуючи в цьому великого вченого та громадського діяча Д. І. Менделєєва [4, с. 132]. Виходячи із надзвичайної важливості розвитку промисловості, Вітте виступив ініціатором відокремлення департаменту торгівлі і промисловості із міністерства фінансів [4, с. 221]. Вітте висловлювався проти думки обер–прокурора К. П. Победоносцева про необхідність зберегти між промисловцями та робітниками старі патріархальні відносини, та вважав за необхідне встановити відповідальність фабрикантів за життя та здоров'я робітників [4, с. 332].

Для вивчення ментальних характеристик південного промислового підприємництва як особливої соціально–корпоративної спільності російської буржуазії незамінну, унікальну інформацію представляють спогади промисловців і керуючих компаній. О. А. Ауербах, в своїх мемуарах представляє характеристику деяких представників великої буржуазії країни [1]. У цій роботі можна знайти цінну інформацію про умови розвитку вугільної промисловості в перші десятиліття, про склад підприємств, взаємовідносини власників шахт.

З самого початку розвитку промисловості виникають праці, присвячені цьому розвитку. Через часову близькість до викладених подій та особисту участь авторів в них ці роботи також відносимо до мемуарної літератури.

Так, в брошурі «Будущность горнозаводского дела на Юге России» відомого діяча гірничої промисловості А. Ф. Мевіуса головна увага була зосереджена на

питаннях необхідності протекціонізму з боку уряду для вугільної промисловості [5]. Для вивчення буржуазії Півдня особливо важливим є те, що в дослідженні вперше зроблена оцінка внеску підприємців в розвиток економіки. Член Російського технічного товариства Л. П. Семечкін у своїй роботі «О каменноугольной и железодобывающей промышленности на Донецком крае» звертає увагу на необхідність розвитку сучасних шляхів сполучення для успішного становлення і розвитку вітчизняної промисловості [10]. Одним з головних аспектів, на якому зосереджував свою увагу автор, була необхідність посилення допомоги з боку уряду і суспільства промислому розвитку цього району. Робота цього автора є особливо цінною через той факт, що Л. П. Семечкін особисто їздив по новоствореним заводам регіону, а тому його дослідження відрізняються достовірністю та інформативністю. Іншою проблемою, якій присвятив увагу Л. П. Семечкін, був соціальний склад новоутвореної промислової буржуазії. Характеризуючи перших власників шахт, автор констатував переважання серед них поміщиків, які не мали великих капіталів, що негативно впливало на розвиток вугільної промисловості [10]. Автор негативно оцінює вплив іноземного капіталу. У праці Л. П. Семечкіна міститься дуже критичний аналіз діяльності Дж. Хьюза та створених ним підприємств. Він звинувачує іноземного підприємця в поганому технічному оснащенні заводу та в недостатній пристосованості підприємця до місцевих реалій [10].

Отже, представлені джерельні комплекси послідовно й повно відбивають, з одного боку, умови функціонування промисловості, з іншого боку – характеристики й результати розвитку виробництва, повсякденну практику підприємств, склад і вигляд промислового підприємництва Півдня України. Використання цих джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено проводити подальші наукові дослідження. Зазначені групи джерел є достатньо репрезентативними та вірогідними для досліджуваної проблематики.

Список використаних джерел

1. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития угольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Июль. – С.233–236.
2. Барышников М. Н. Деловой мир России: [Историко-биографический справочник] / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство–СПБ, 1998. – 448 с.: ил.
3. Бурыйшкін П. А. Москва купеческая: Записки / П. А. Бурыйшкін. – М.: Современник, 1991. – 304 с.
4. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. / С. Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
5. Мевіус А. Ф. Будущность горнозаводского дела на Юге России / А. Ф. Мевіус. – СПб.: Тип. М. О. Вольфа, 1867.
6. Немцы России. Энциклопедия. – М.: ЭРН, 1999. – Т.1: А–И. – 832 с.
7. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века. – М.: РОСПЭН, 1997. – 343 с.
8. Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам // Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.; Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: паровая скоропеч. П. О. Яблонского, 1905. – Т.1. – 459 с.
9. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1886 г.; Под ред. С. Кулибина. – СПб.: Горный ученый комитет, 1888. – 340 с.
10. Семечкин Л. П. О каменноугольной и железодобывающей промышленности на Донецком крае / Л. П. Семечкин. – СПб., 1872. – 28 с.
11. Список фабрик и заводов России 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. – М.: Л. и Э. Метцель и ко, 1910. – 1034 с.
12. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложненным акцизом, за 1900 год; Под ред. В. Е. Варзара. – СПб.: тип. Киршбаума, 1903. – 629 с.
13. Статистические таблицы по обрабатывающей фабрично-заводской, добывающей горной и горнозаводской промышленности России. 1892–1900 гг. – СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1901. – 14 с.
14. Статистико-экономический обзор Екатеринбургской губернии 1898 г. – Екатеринбург: Издание губернского земства, 1899. – 42 с.
15. Статистика несчастных случаев в горной, горнозаводской промышленности Юга России за 1900 г. – Харьков: Статистическое бюро совета съездов горнопромышленников Юга России, 1901. – 62 с.
16. Статистика несчастных случаев в горной, горнозаводской промышленности Юга России за 1903–1904 гг. – Харьков: Статистическое бюро совета съездов горнопромышленников Юга России, 1901. – 241 с.
17. Памятная книжка и адрес – календарь на 1900 г. – Екатеринбург: Типо-литография губернского правления, 1899. – 242 с.
18. Памятная книжка Екатеринбургской губернии на 1914 г. – Екатеринбург: Типо-литография губернского правления, 1914. – 283 с.
19. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. – К.: из-во т-ва Л. М. Фиш, 1913. – 1687 с.

References

1. Auferbah A. A. Vospominaniya o nachale razvitiya ugol'noj promyshlennosti v Rossii / A. A. Auferbah // Russkaja starina. – 1909. – Ijul'. – S.233–236.
2. Baryshnikov M. N. Delovoy mir Rossii: [Istoriko-biograficheskij spravochnik] / M. N. Baryshnikov. – SPb.: Iskusstvo–SPB, 1998. – 448 s.: il.
3. Buryshkin P. A. Moskva kupecheskaja: Zapiski / P. A. Buryshkin. – M.: Sovremennik, 1991. – 304 s.
4. Vitte S. Ju. Izbrannye vospominaniya, 1849–1911 gg. / S. Ju. Vitte. – M.: Mysl', 1991. – 708 s.
5. Mevius A. F. Budushhnost' gornozavodskogo dela na Juge Rossii / A. F. Mevius. – SPb.: Tip. M. O. Vol'fa, 1867.
6. Nemcy Rossii. Jenciklopedija. – M.: JeRN, 1999. – T.1: A–I. – 832 s.
7. Predprinimatel'stvo i predprinimateli v Rossii ot istokov do nachala XX veka. – M.: ROSPJEN, 1997. – 343 s.
8. Raspreделение naselenija po vidam glavnyh zanjatij i vozrastnym grupam po otдел'nyh territorial'nyh rajonom // Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g.; Pod red. N. A. Trojnickogo. – SPb.: parovaja skoropech. P. O. Jablonskogo, 1905. – T.1 – 459 s.
9. Sbornik statisticheskikh svedenij o gornozavodskoj promyshlennosti Rossii. Sostavljen po oficial'nyh dannym i chastnym istochnikam. 1886 g.; Pod red. S. Kulibina. – SPb.: Gornyj uchenyj komitet, 1888. – 340 s.
10. Semechkin L. P. O kamennougol'noj i zhelezodatel'noj promyshlennosti na Doneckom krjazhe / L. P. Semechkin. – SPb., 1872. – 28 s.
11. Spisok fabrik i zavodov Rossii 1910 g. Po oficial'nyh dannym fabrichnogo, podatnogo i gornogo nadzora. – M.: L. i Je. Metcel' i ko, 1910. – 1034 s.
12. Statisticheskie svedenija o fabrikah i zavodah po proizvodstvam, neoblozhennym akcizom, za 1900 god; Pod red V. E. Varzara. – SPb.: tip. Kirshbauma, 1903. – 629 s.
13. Statisticheskie tablicy po obrabatyvajushhej fabrično-zavodskoj, dobyvajushhej gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Rossii. 1892–1900 gg. – SPb.: tip. V. F. Kirshbauma, 1901. – 14 s.
14. Statistiko-jekonomicheskij obzor Ekaterinoslavskoj gubernii 1898 g. – Ekaterinoslav: Izdanie gubernskogo zemstva, 1899. – 42 s.
15. Statistika neschastnyh sluchaev v gornoj, gornozavodskoj promyshlennosti Juga Rossii za 1900 g. – Har'kov: Statisticheskoe bjuro soвета s#ezdov gornopromyshlennikov Juga Rossii, 1901. – 62 s.
16. Statistika neschastnyh sluchaev v gornoj, gornozavodskoj promyshlennosti Juga Rossii za 1903–1904 gg. – Har'kov: Statisticheskoe bjuro soвета s#ezdov gornopromyshlennikov Juga Rossii, 1901. – 241 s.
17. Pamjatnaja knizhka i adres – kalendar' na 1900 g. – Ekaterinoslav: Tipo-litografija gubernskogo pravlenija, 1899. – 242 s.
18. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1914 g. – Ekaterinoslav: Tipo-litografija gubernskogo pravlenija, 1914. – 283 s.
19. Fabriki i zavody vsej Rossii. Svedenija o 31523 fabrikah i zavodah. – K.: iz-vo t-va L. M. Fish, 1913. – 1687 s.

Greenchak M. O., Ph.D. in History, associate professor of Social and Humanities department of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine, Dnipropetrovsk), laborant81@rambler.ru

Scientific sources of studying large industrial bourgeoisie of south Ukrainian provinces of post-reform period

The article highlights the main groups of scientific sources of studying great industrial bourgeoisie of the second half of XIX – early XX century in Southern provinces of Ukraine. The result of the study is the classification of a range of archival and published materials. The archival sources are paid special attention to. Some examples of using documents from the funds of Ukrainian central and regional archives are given.

At this stage of a key base of such research is a wide range of archival and published materials. A significant portion of the sources stored in the funds of the central and regional archives of Ukraine (Kiev, Dnepropetrovsk, Kharkov).

Based on their functions and nature of the information used sources can be conditionally divided into several groups: Legislative acts, Business papers, Static materials, National and regional reference and informative publications, Periodical press, Entrepreneurs memoirs.

It is alleged that, these groups of sources have sufficiently representative and reliable for the researched problems.

Keywords: scientific sources, bourgeoisie, entrepreneurs, archive.

Гринчак М. А., кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина, Днепропетровск), laborant81@rambler.ru

Источниковая база исследования крупной промышленной буржуазии южно-украинских губерний пореформенной эпохи

Освещены основные группы источников исследования крупной промышленной буржуазии южно-украинских губерний середины XIX – начала XX века. Результатом проведенного исследования является классификация широкого комплекса архивных и опубликованных материалов. Особое внимание уделено архивным источникам. Приведены примеры использования документов из центральных и областных архивов Украины. Сегодня источниковую базу подобных исследований составляет широкий комплекс архивных и опубликованных материалов. Значительная часть источников хранится в фондах центральных и областных архивов Украины (Киев, Днепропетровск, Харьков).

По функциональному назначению и характеру информации использованные источники условно могут быть разделены на несколько групп: законодательные акты, деловые бумаги, статистические материалы, общегосударственные и региональные справочно-информационные издания, периодическая печать и мемуары предпринимателей. Утверждается, что указанные группы источников репрезентативны и достоверны для исследуемой проблематики.

Ключевые слова: источниковая база, буржуазия, предприниматели, архив.

***

УДК 378.663:636.084(092) П. Д. Пшеничний

Поливач М. А.,
аспірантка кафедри: «Історії та політології»,
Національний університет біоресурсів
та природокористування України
(Україна, Київ),
mariapolyvach@ukr.net

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ П. Д. ПШЕНИЧНОГО

Стаття присвячена талановитому вченому-новатору у галузі зоотехнії ХХ ст. – Павлу Дмитровичу Пшеничному. Показано формування наукового світогляду дослідника та становлення його як науковця. Детально описано навчальний процес, навчальні заклади та викладачі, які вплинули на вибір професії П. Д. Пшеничного.

Великі можливості формування наукового світогляду закладаються в навчальному процесі. Кожна наука вивчає закономірності явищ певної галузі об'єктивного світу і, відповідно, кожний навчальний предмет робить свій внесок у формування наукового світогляду молодої людини. Незмінно важлива роль у цьому процесі належить соціальній і професійній позиції педагога.

Формування світогляду досягається послідовним здійсненням морального, естетичного, екологічного, трудового та інших видів виховання. Науковий світогляд є основою для розвитку повноцінної особистості людини.

Ключові слова: П. Д. Пшеничний, Харківський зооінженерний інститут, Харківська державна зооветеринарна академія, годівля, НУБіП України, науковий світогляд.

Людина володіє цілісним уявленням про світ, якщо його система поглядів спирається на єдність свідомості, знань, переживань, і це означає, що формування

світогляду залежить від впливу різних життєвих факторів на інтелект, волю, емоції особистості, від її активної практичної діяльності.

Науковий світогляд проявляється у діяльності людини і визначається оптимальним засвоєнням понять, законів, теорій, готовністю обстоювати свої ідеали, погляди, переконання у повсякденному житті та роботі. На його визначальній ролі у поведінці людини наголошував В. О. Сухомлинський: «Переконання – це не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять. Переконаність ми спостерігаємо тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людини сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини».

У сучасних умовах особливо важливим є механізм формування наукового світогляду у молоді: свобода слова, гласність, політичний та інтелектуальний плюралізм, різноманіття релігії і т.п. Щоб суспільство було в змозі аналізувати всю цю інформацію та виділяти для себе важливу її частину, потрібно мати сформований науковий світогляд, який закладається з дитинства.

Стаття розкриває життєвий шлях та наукове становлення П. Д. Пшеничного. Акцентується увага на причинах вибору професії зоотехніка. Здійснено аналіз джерельної бази, яка висвітлює важливі біографічні дані про майбутнього академіка Української академії сільськогосподарських наук (УАСГН).

У радянський час активно друкувалися статті, збірники та наукові праці самого науковця, проте з часом його ім'я стало рідко з'являтися в друкованих виданнях. Авторству П. Д. Пшеничному належить велика кількість опублікованих наукових праць – понад 280, в тому числі: книги, монографії, статті, рекомендації, рецензії.

За роки Незалежності України професору П. Д. Пшеничному присвячено декілька статей, передусім приурочених до важливих дат і виданий один збірник наукових праць в 2003 р., на відзнаку 100-го ювілею академіка. Основними дослідниками його життя та діяльності є І. І. Ібатуллін, В. Д. Столюк, І. М. Березюк, Г. В. Танцуров, В. К. Кононенко, В. В. Отченашко, М. Ю. Сичов, Н. М. Слободянюк (більшість з них є учнями великого вченого).

Ставиться мета з'ясувати становлення наукового світогляду в Павла Дмитровича Пшеничного, причини вибору спеціальності вченого-зоотехніка. Розкривається соціально-економічний і політичний стан, в якому зростав дослідник; діяльність навчальних закладів в яких отримував освіту П. Д. Пшеничний та їх педагогічний склад.

У пореформенний період – після відміни кріпосного права в центральній та східній частині України (1861 р.) та після століпінських реформ – Російська імперія, до складу якої входила більша частина українських земель, залишалася переважно аграрною країною, де понад 80% населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві.

В др. пол. XIX – на поч. XX ст. провідними галузями сільського господарства Харківської губернії, в якій народився і зростав науковець, були: рільництво та тваринництво. У цих галузях селянам належала більша

частина виробленої валової продукції, яка протягом пореформеного періоду збільшувалась [8, с. 2].

Саме в такий перехідний період розвитку української історії народився майбутній видатний зоотехнік – Пшеничний Павло Дмитрович. Перехід від царської влади до радянської в Росії та знищення української влади більшовиками супроводжувалися страйками, веденням пробільшовицької пропаганди, формуванням Рад (робітничих і селянських депутатів), максимального залучення молоді до комсомолу, воєнні події – це все вплинуло на формування особистості, політичних та моральних поглядів юного П. Д. Пшеничного. Він, немов губка, ввібрав у себе декларовані більшовиками ідеали. В подальшому науковець стане вірним сином радянської системи та великодержавної ідеї. Та від особистих переконань П. Д. Пшеничного наукові досягнення академіка не втратили своєї значимості, актуальності, потрібності в наш час і були продовжені його учнями – наступним поколінням науковців.

Шлях до наукових висот у П. Д. Пшеничного був досить тернистим. І розпочався він зі вступу до Савинського земського початкового народного училища, коли юному Павлу виповнилося вісім років (в 1911 р.).

За даними біографів П. Д. Пшеничного – І. І. Ібатуліна, В. Д. Столюка, І. М. Березюка, Г. В. Танцурова, В. К. Кононенко, В. В. Отченашка, М. Ю. Сичова, Н. М. Слободянюка – по закінченню в 1914 р. Савинської земської початкової школи він працював учнем, а потім підручним слюсаря в Ізюмських головних майстернях Північно-Донецької залізниці (приблизно 1915 – 1918 рр.) [7, с. 158]. Цьому підтвердженням слугує запис в щоденнику, який вів науковець, про те, що після закінчення школи в десять з половиною років юного Павла влаштували учнем слюсаря в Ізюмській залізничній майстерні (після закінчення революції – Північнодонецький паровозовагоноремонтний завод). Вже через півтора роки він став підручним слюсаря, а ще через рік йому присвоїли I розряд і через 6 місяців – II розряд. Батьки, вчителі і друзі батька по заводу культивували у юнака бажання до навчання, до підвищення професійного рівня [3, арк. 1].

Паралельно з роботою на залізниці, в 1914/15 н/р Павло Дмитрович Пшеничний допомагав у Савинській земській початковій школі вчителям в їх роботі і робив це безкоштовно. З весни 1915 р., як зазначає в своєму щоденнику науковець, «мене влаштували розсильним і писарчуком в Савинське сільське правління, де я за рік роботи ґрунтовно освоїв переписування і рознесення паперів, розподіл листів по слободам Савинців, писання солдатських листів і бігання писарю за водою. За все це мені платили 30 руб. на місяць».

Продовжив свою освіту П. Д. Пшеничний у 1917 р. вступивши до 4 класу знову відкритого Савинського двокласного училища, яке закінчив в 1918 р. з 5 класами навчання» [2, арк. 7–8]. Після лютневої революції 1917 р. в Савинцях відкрили вище навчальне (міське) училище. В ньому з перервами вчився П. Д. Пшеничний і закінчив його у 1920 р.

Під час революційної боротьби 1918–1920 рр. та перетворення України в УРСР П. Д. Пшеничний служив добровольцем 13-ї армії в залізничному загоні при запасному батальйоні Робітничо-Селянської Червоної Армії [3, арк. 1]. Поясненням тому, що майбутній вчений

підтримував ворожу до України сторону, може бути те, що Харків був потужним робітничим центром, який добре заполітизували спочатку меншовики та есери, а згодом і більшовики.

Тривалий колоніальний стан України не міг не позначитися на рівні національної та політичної свідомості не тільки широких мас, але й багатьох лідерів українства, яким були також притаманні ілюзії і щодо революції, і щодо рівня демократії в Росії. Юний Павло Дмитрович Пшеничний не був винятком серед тих, хто повірив новій владі, адже її пропагандистські гасла та ідея повного рівноправ'я серед трудового люду, до якого входила родина Пшеничних, справляли неабияке враження на простий малоосвічений народ.

Паралельно з військовими діями у 1917 р. починає масово розвиватися молодіжний рух, звичайно під впливом соціалістів–революціонерів та соціал–демократів – меншовиків, а згодом – більшовиків. У жовтні 1918 р. для об'єднання та організаційного оформлення молодіжного руху був скликаний З'їзд молодіжних організацій, що і заклад підвалини молодіжного комуністичного руху у Росії, тобто комсомолу (комуністичний союз молоді). З'їзд об'єднав розрізнені союзи молоді в загальноросійську організацію та прийняв основні програмні принципи. У тезах, затверджених з'їздом, мовилося: «Союз ставить собі за мету розповсюдження ідей комунізму і залучення робочої і селянської молоді в активне будівництво Радянської Росії». Відповідно до Статуту ВЛКСМ (Всесоюзний ленинський комуністичний союз молоді), до комсомолу приймалися хлопці і дівчата віком від 14 р. до 28 р.

Зі встановленням радянської влади в Харкові, місцева молодь почала вступати до комсомолу. Не був винятком і Павло Дмитрович Пшеничний. В 17 р. (2 лютого 1920 р.) він стає членом Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу молоді (ВЛКСМ) або коротко – комсомолу [1, арк. 90]. З моменту вступу і до 1926 р. займає керівні посади в органах комсомолу Харківщини [2, арк. 8].

Досліджуючи процес формування наукового світогляду в П. Д. Пшеничного, на нашу думку, інтерес до сільськогосподарських наук у молодого Павла з'явився за часів навчання у Липковатівському нижчому сільськогосподарському училищі I розряду (було відкрите в 1902 р.) [9], в якому він навчався з перервами до 1922 р.

Ось як сам про це пише науковець: «Це був старий сільськогосподарський навчальний заклад, з фундаментальними будівлями, з добре обладнаними кабінетами і лабораторіями, з багатою бібліотекою, із зразковим польовим господарством, городом, садом, пасікою, фермою овець породи рамбульє–негретті, симентальською породою ВРХ, великої білої англійської свині, птахофермою з курами породи орпінгтон, багатими різними майстернями, з чудовим парком і численними алеями і т.д. Такої чистої і зразкової садиби та господарства я більше ніде не бачив. Тут працювали хороші викладачі, серед яких проф. С. О. Воробйов, Вишепан, В. І. Логокіській, Соколовський».

Ми багато займалися, працювали у господарстві, два рази на день займалися гімнастикою. Нас одягали, годували і взагалі утримували. У «Липкуватівці» я звик до колективного життя–буття, став неперебірливий до їжі, поздоровішав, розширився мій кругозір і я запалився до агрономії незгасимою любов'ю. Для мене як для педагога сільгоспвузу тепер ясно, що для того, що б студент набув

смаку до сільського господарства і до наук про с.–г. дуже важливий не тільки, а може бути і не стільки хороший підбір педагогів скільки наявність при вузі зразкового навчального господарства. Без нього ми випускаємо паперових «агрономів» та «зоотехніків» і будемо їх випускати. Не випадково багато наших агрономів прагнуть влаштуватися в місті хоча б діловодами.

Навесні 1922 р. за сприяння мого товариша Івана Федоровича Ткачова (нині професора) я перевівся з «Липкуватівки» в Харківське середнє сільськогосподарське училище. Це найстаріша і найкраща «землеробка» в Росії».

Згодом, бажаючи продовжити освіту в вищій школі, майбутній науковець в квітні 1923 р., склавши іспити, вступив до Харківського зоотехнікуму (згодом Харківський зоотехнічний інститут (ХЗІ)) на зоотехнічний факультет і закінчив його повний курс в 1926 р.

«Х.З.І. мав зразкове навчально–дослідне господарство, в якому ми багато працювали і проводили досліді по сільському господарству, хороший колектив професорсько–викладацького персоналу, відмінні лабораторії, бібліотеку і т.д.

Студенти тут виховувалися в праці – господарство інституту трималося на праці студентів. Займався я в інституті на «відмінно». З великим задоволенням згадую своїх вчителів, які створили з мене агронома–зоотехніка. Ось вони незабутні: В. А. Петров Володимир Антонович – ректор і політком інституту та зав. кафедри істмату та політекономії, проф. В. С. Михайлівський, проф. П. В. Серебровський, проф. Ф. П. Голєв, проф. С. Й. Воробйов, проф. М. О. Ремєзов, проф. І. П. Коротков, проф. Фесенко, проф. Ватіч, проф. Трувельт, проф. М. Д. Потьомкін, проф. О. М. Макаров, проф. Самодєлкін, проф. Кронштадт і багато інших, серед яких ст. скотар Сухоруков, ст. свинар Федот Іванович (прізвища не пам'ятаю), ст. конюх Ілля Юхимович (прізвища не пам'ятаю). Всі вони вміли створювати з нас не бухгалтерів і чиновників, а агрономів–зоотехніків. Академічні заняття ми відвідували справно і вчилися з інтересом. Особливо великий вплив на студентів мав проф. А. М. Макаров («годовник») ... Більшість студентів, які закінчили інститут зі мною, зі спеціалізацією по годівлі с.–г. тварин, свої дипломні роботи захищали саме по його тематиці.

Він втягнув у науково–дослідну роботу більшість студентів і чудово налагодив тваринництво учгоспа. Він був проректором інституту з учгоспу. У 1925–1926 рр. я працював на кафедрі проф. О. М. Макарова як кандидат, провів дослід від початку до кінця власними руками на тему: «Фізіологічне і економічне годування в продуктивності молочних корів», написав роботу з цього досліді і захистив її як дипломну 1 листопада 1926 р., а за тим і стажерський звіт.

В інституті я вів керівну профспілкуву і комсомольську роботу. Тут же в інституті я закохався в свою однокурсницю Анну Яківну Тицьку (теперішню мою дружину), але вигляду їй не показував ... соромився. Як згодом виявилось, вона теж мене любила» [2, арк. 9–11]. Варто зазначити, що цей навчальний заклад того ж року випустив перший випуск жінок–зоотехніків в Україні.

Яскравою сторінкою історії Харківського землеробського училища (ХЗУ) була підготовка спеціалістів, які в майбутньому стали видатними вченими і винахідниками в галузі сільського господарства,

відомими діячами української і російської культури: у 1891–1893 рр. тут навчався майбутній академік ВАСГНІЛ М. Ф. Іванов (з 1893 до 1897 р. – навчання у ХВІ, з 1900 до 1914 р. – працював у цьому ж інституті); у 1892–1896 рр. – академік ВАСГНІЛ А. П. Редькін; у 1894–1900 рр. – академік ВАСГНІЛ М. І. Дьяков; у 1901–1907 рр. – академік АН СРСР і академік ВАСГНІЛ, двічі Герой Соціалістичної праці В. С. Пустовойт; у 1903–1907 рр. – винахідник М. В. Ломакін, його батько В. І. Ломакін з 1885 р. працював у ХЗУ; з 1892 до 1896 р. – російський письменник і драматург К. А. Треньов; з 1893 до 1897 р. – український поет О. І. Олесь (Кандиба), він же з 1897 до 1902 р. навчався у ХВІ; з 1903 до 1907 р. – український письменник, драматург, теоретик театру і драми Я. А. Мамонтов; з 1906 до 1912 р. – український письменник О. А. Слісаренко; у 1908 р. стає до навчання майбутній український письменник Г. В. Михайличенко, але не закінчує його, тому що був виключений з політичних мотивів.

Після уніфікації вищої освіти в Україні Харківський зоотехнікум постановою колегії Наркомосвіти УРСР від 20 січня 1930 р. почав називатись Харківським молочно–зоотехнічним інститутом Народного комісаріату землеробства СРСР [11, с. 9–12]; з 1932 р. – Харківський зоотехнічний інститут, з 1960 р. – Харківський зооветеринарний інститут, а з 2001 р. – Харківська державна зооветеринарна академія [10]. Зараз академія має IV рівень акредитації та підпорядкована Міністерству аграрної політики України [6].

Під час навчання в зоотехнікумі П. Д. Пшеничний знайомиться та слухає лекції талановитого зоотехніка І. В. Бельгівського. Можливо саме це знайомство зумовило подальшу спрямованість досліджень П. Д. Пшеничного. В подальших роках, коли вже відомий та авторитетний зоотехнік – Павло Дмитрович Пшеничний починає працювати в у Харківському зооветеринарному інституті (з 1943 р.), була створена наукова школа годівлі сільськогосподарських тварин І. В. Бельгівського – П. Д. Пшеничного [5, с. 6–8]. Основоположником школи був І. В. Бельгівський. Він з учнями працював над вирішенням проблем вирощування здорового і високопродуктивного молодняка, а точніше: над основами фізіології травлення, питаннями теорії та практики виготовлення комбікормів. З приходом в наукову школу П. Д. Пшеничного її спрямування трохи змінилося. Останній спрямовував її діяльність на розроблення способів підвищення коефіцієнта корисної дії корму, вивчення питань вікової мінливості видових і господарсько–корисних ознак у тварин, формування продуктивності в онтогенезі та ін. [4, с. 29].

Перед закінченням інституту – у вересні та жовтні 1926 р. – разом з своїм товаришем Ілюшою Головченком, Павло Дмитрович працював у сільськогосподарському науковому комітеті Народного комісаріату землеробства УРСР в експедиції по обстеженню корів сірої української породи. «Пішки від села до села ми обійшли округи: Лубенську, Прилуцьку, Золотоніську, Ніжинську, Київську та оглянули десятки тисяч голів худоби. Це було і першою пробою зоотехнічних знань і великою практикою по екстер'єру і розпізнаванню порід худоби». Наприкінці експедиції молоді аграрії побували на Носівській сільськогосподарській дослідній станції, де зустрілися з проф. Б. Н. Веріго – зав. відділом тваринництва станції

[2, арк. 11]. Побувавши в експедиції, побачивши велику кількість ВРХ та побувавши на дослідній станції, майбутній академік відчув потрібність його спеціальності, потребу у вдосконаленні утримання, розмноження, виховування та створення нових кормових сумішей для сільськогосподарської худоби. Можливо саме ця експедиція безповоротно вплинула на вибір подальшого професійного напрямку роботи П. Д. Пшеничного. Він вирішив присвятити своє життя не просто спеціальності – зоотехнії, а саме дослідній справі, яка на той час була малорозвинена.

Навчаючись в кращих викладачів того часу П. Д. Пшеничний, після закінчення вишу в 1926 р. і до виходу на пенсію в 1978 р., пов'язує своє життя з науковим пошуком і розробкою основних проблем тваринництва. Він був активним громадським діячем, організатором і керівником багатьох з'їздів і конференцій з тваринництва. Приділяючи велику увагу поширенню знань з тваринництва, він часто виступав з доповідями і лекціями на всесоюзних, республіканських, обласних і районних нарадах, семінарах та конференціях [7, с. 160].

Підсумовуючи вищезазначене, варто відмітити, що П. Д. Пшеничний був непересічною людиною того часу, адже, не побоявся не послухатися батька та не продовжити слюсарну справу, пішов вчитися на аграрія. Спількування та співпраця з талановитими вчителями та викладачами – сучасниками П. Д. Пшеничного, обумовили формування особистості і вибір напрямку для подальших напрацювань та досліджень. Навчаючись на відмінно він завоював собі авторитет і в майбутньому разом зі своїм викладачем створюють потужну наукову школу «Бельговського–Пшеничного».

Таким чином, П. Д. Пшеничний протягом навчання в різних навчальних закладах набув практичні навички та знання в області зоотехнії, які в подальшому використовував і вдосконалював на теренах СРСР. То ж приклад П. Д. Пшеничного в формуванні особистості науковця є показовим, актуальним для наших сучасників і потребує подальшого вивчення та систематизації.

Список використаних джерел

1. Архів ВП НУБіП України. – Ф. особова справа Пшеничного П. Д. – 141 арк.
2. Архів нащадків Пшеничного. Щоденник П. Д. Пшеничного 1942 р. – 38 арк.
3. Архів нащадків Пшеничного. Щоденник. Октябр в моєй життє. П. Д. Пшеничного 1942 р. – 7 арк.
4. Бородай І. С. Становлення і розвиток вітчизняної зоотехнічної науки (друга половина XIX – початок XXI століття): автореф. ... д-ра істор. наук, спец. 07.00.07 / І. С. Бородай; конс. В. І. Вергунов; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 41 с.
5. Іванченко М. М. Научная школа, основанная И. В. Бельговским / М. М. Иванченко // Научное наследие И. В. Бельговского и современные проблемы зоотехнии и ветеринарии: Материалы Междунар. науч.–практ. конф. к 125-летию со дня рождения проф. И. В. Бельговского / ХЗВИ. – Х.: РИО ХЗВИ, 1995. – С. 6–8.
6. Каталог провідних підприємств України. Харківська державна зооветеринарна академія [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rada.com.ua/ukr/catalog/14786/>.
7. Колектив кафедри годівлі сільськогосподарських тварин і технології кормів ім. П. Д. Пшеничного. До 100-річчя від дня народження Академіка Павла Дмитровича Пшеничного // Аграрна наука і освіта. – 2004. – Т.5. – №1–2. – С.158–160.

8. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX– на початку XX ст. [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. О. Куліков; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

9. Липковатівський аграрний коледж. Історія [Електронний ресурс]: <http://www.lipdak.in.ua/home/pro-nas/istoria> – Назва з екрану.

10. Харківська державна зооветеринарна академія. Навчально-науковий центр тваринництва і рослинництва [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу: <http://www.zoovet.kh.ua/ua/pidrozdzili-akademiji/havchalno-naukovij-tsentr-tvarinnitstva-i-roslinnitstva>.

11. Харківський зооветеринарний інститут (1851–2001) [Текст]: часопис. – Х.: [Б.в.], 2001. – 62 с.

References

1. Arhiv VP NUBiP Ukrainy. – F. osobova sprava Pshenychnogo P. D. – 141 ark.
2. Arhiv nashhadkiv Pshenychnogo. Shhodennyk P. D. Pshenychnogo 1942 r. – 38 ark.
3. Arhiv nashhadkiv Pshenychnogo. Shhodennyk. Oktjabr v moej zhynzi. P. D. Pshenychnogo 1942 r. – 7 ark.
4. Borodaj I. S. Stanovlennja i rozvytok vitchyznanoi zootehničnoj nauky (druga polovyna XIX – pochatok XXI stolittja): avtoref. ... d-ra istor. nauk, spec. 07.00.07 / I. S. Borodaj; kons. V. I. Vergunov; M-vo osvity i nauky Ukrainy, DVNZ «Perejaslav-Hmel'nyckyj derzh. pedagog. un-t im. G. Skovorody». – Perejaslav-Hmel'nyckyj, 2014. – 41 s.
5. Ivanchenko M. M. Nauchnaja shkola, osnovannaja I. V. Bel'govskim / M. M. Ivanchenko // Nauchnoe nasledie I. V. Bel'govskogo i sovremennye problemy zootehnii i veterinarii: Materialy Mezhdunar. nauch.–prakt. konf. k 125-letiju so dnja rozhdennja prof. I. V. Bel'govskogo / HZVI. – H.: RIO HZVI, 1995. – S.6–8.
6. Katalog providnyh pidpryemstv Ukrainy. Harkivs'ka derzhavna zooveterynarna akademija [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.rada.com.ua/ukr/catalog/14786/>.
7. Kolektiv kafedry godivli sil'skogospodars'kyh tvaryn i tehnologii kormiv im. P. D. Pshenychnogo. Do 100-richchja vid dnja narodzhennja Akademika Pavla Dmytrovycha Pshenychnogo // Agrarna nauka i osvita. – 2004. – T.5. – №1–2. – S.158–160.
8. Kulikov V. O. Seljans'ke gospodarstvo Harkivs'koi gubernii v drugij polovyni XIX– na pochatku XX st. [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V. O. Kulikov; Harkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina; Harkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina. – H., 2005. – 19 s.
9. Lypkovativs'kyj agrarnyj koledzh. Istorija [Elektronnyj resurs]: <http://www.lipdak.in.ua/home/pro-nas/istoria> – Nazva z ekranu.
10. Harkivs'ka derzhavna zooveterynarna akademija. Navchal'no-naukovyj centr tvarynnyctva i roslynyctva [Elektronnyj resurs]. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://www.zoovet.kh.ua/ua/pidrozdzili-akademiji/navchalno-naukovij-tsentr-tvarinnitstva-i-roslinnitstva>.
11. Harkivs'kyj zooveterynarnyj instytut (1851–2001) [Tekst]: chasopys. – H.: [B.v.], 2001. – 62 s.

Polyvach M. A., graduate student of the Department of History and Political Science of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mariapolyvach@ukr.net

Formation of P. D. Pshenychnyi scientific outlook

The article is devoted to the talented scientist and a pioneer in the field of zootechnics of the 20th century, Pavel Dmitrievich Pshenychnyi. It shows the formation of scientific outlook of the researcher and his formation as a scientist. It describes detail the educational process, educational institutions and the teachers who influenced the choice of profession of P. D. Pshenychnyi.

Great possibilities of formation of scientific outlook are incorporated in the learning process. Each science studies the laws of phenomena specific area of the objective world and, accordingly, every school subject contributes to the formation of a scientific worldview of the young man. Social and professional position of the teacher has an important role in this process.

Formation of outlook is achieving by consistent implementation of moral, aesthetic, ecological, labor and other forms of education. The scientific outlook is the basis for the development of a full-fledged human personality.

Keywords: P. D. Pshenychnyi, Kharkiv Zootechnology Institute, Kharkiv State Veterinarian Academy, feeding, RULES, scientific outlook.

Польвач М. А., аспірантка кафедри «Історії та політології», Національний університет біоресурсів і природопользовання України (Україна, Київ), mariapolyvach@ukr.net

Формирование научного мировоззрения П. Д. Пшеничного

Статья посвящена талантливому ученому–новатору в области зоотехнии XX в. – Павлу Дмитриевичу Пшеничному. Показано формирование научного мировоззрения исследователя и становления его как ученого. Подробно описано учебный процесс, учебные заведения и преподаватели, которые повлияли на выбор профессии П. Д. Пшеничного.

Большие возможности формирования научного мировоззрения закладываются в учебном процессе. Каждая наука изучает закономерности явлений определенной области объективного мира и, соответственно, каждый учебный предмет вносит свой вклад в формирование научного мировоззрения молодого человека. Неизменно важная роль в этом процессе принадлежит социальной и профессиональной позиции педагога.

Формирование мировоззрения достигается последовательным осуществлением морального, эстетического, экологического, трудового и других видов воспитания. Научное мировоззрение является основой для развития полноценной личности человека.

Ключевые слова: П. Д. Пшеничный, Харьковский зооинженерный институт, Харьковская государственная зооветеринарная академия, кормление, НУБиП Украины, научное мировоззрение.

* * *

УДК 636.2.082:009:001

Апостол М. В.,
кандидат історичних наук, докторант,
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека (Україна, Київ),
apostolmv@online.ua

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКАДЕМІКА НААН М. В. ЗУБЦЯ (1938–2014)

Автором висвітлено основні віхи життєвого та творчого шляху доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН М. В. Зубця. З'ясовано умови й основні чинники формування його наукового світогляду та становлення пріоритетних творчих пошуків. Здійснено аналіз і систематизацію його наукової спадщини, обґрунтовано значення окремих наукових розробок для становлення сучасної теорії і методології породотворення в тваринництві. Охарактеризовано його внесок в організацію сільськогосподарської дослідної справи та системи вищої галузевої освіти в Україні. Розкрито консультативну та репрезентативну діяльність як складові наукової творчості вченого. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно–функціональних та історичних методів.

Ключові слова: тваринництво, зоотехнічна наука, селекція, сільськогосподарська дослідна справа, порода тварин, наукова школа.

На сучасному етапі державотворення в Україні відкрилися реальні можливості для вивчення та творчого використання історичного досвіду, зокрема у такій важливій галузі, як сільське господарство. Інтерес громадськості до проблем історії та культури, переоцінка низки концептуальних положень, подолання існуючих стереотипів потребують детальної інвентаризації та переосмислення глибинних пластів наукової спадщини, накопиченої кількома поколіннями вчених–аграріїв у єдиному контексті спадкоємності.

Доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН М. В. Зубець є знаковою постаттю в історії аграрної науки України другої половини XX – початку XXI ст. З його іменем пов'язані конструктивні здобутки та рішення, які визначили подальший розвиток дослідної справи у тваринництві на кілька десятиріч уперед. Це, насамперед, фундація сучасної теорії та методології породотворення, актуалізація проблеми збереження генофонду тварин. М. В. Зубець – визнаний організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Він доклав значних зусиль до здобуття та збереження статусу НААН як головного науково–методичного та координаційного центру розвитку АПК України.

Окремі питання становлення і розвитку селекційної науки у тваринництві України, організації сільськогосподарської дослідної справи знайшли відображення в наукових працях В. П. Бурката, І. С. Бордаї, В. А. Вергунова та ін. [1–3; 7]. Однак до цього

часу не проведено комплексного узагальнення напрямів діяльності академіка НААН М. В. Зубця, його внеску в становлення дослідної справи у тваринництві України, розроблення сучасної теорії і методології породотворення. З огляду на це, дані завдання висувалися на перший план при проведенні дослідження. Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на застосуванні системно–історичного підходу.

Народився М. В. Зубець 7 квітня 1938 р. у м. Нова Басань на Чернігівщині. У 1956 р. закінчив Київське професійно–технічне училище №1 при заводі «Більшовик», розпочав трудову діяльність токарем порційних автоматів. Своє становлення як визнаного фахівця у галузі зоотехнії розпочав із навчання в Українській академії сільськогосподарських наук. На формування його творчого світогляду значний вплив здійснили викладачі Академії, професори М. А. Кравченко, М. М. Колесник, К. Б. Свечин та інші, традиції та ідеї яких він розвинув у своїй науковій діяльності.

В 1962–1963 роках працював старшим зоотехніком Прилуцької держплемстанції, в 1963–1972 – зоотехніком–селекціонером і головним зоотехніком держплемзаводу «Тростянець» Ічнянського району Чернігівської області. Розробив оригінальну методику створення жирномолочного стада, в основу якої покладав виведення маточних родин зі стійкою і високою жирномолочністю протягом усіх лактацій. У 1972 р. М. В. Зубця призначено на посаду головного зоотехніка, а в 1973 р. – заступника начальника відділу по племінній справі Главку тваринництва Міністерства сільськогосподарства УРСР. Віхою цього періоду була підготовка та захист у 1974 р. кандидатської дисертації на тему: «Обоснование подбора в заводском стаде крупного рогатого скота». При розробленні її основних теоретичних положень він обґрунтував необхідність проведення цілеспрямованого добору в заводському стаді (на прикладі племзаводу «Тростянець») при розведенні за лініями, створив стадо симентальської худоби високої племінної цінності [4].

У 1983 р. його призначають заступником Міністра сільськогосподарства УРСР, наступного року – начальником Головного управління сільськогосподарської науки, пропаганди, запровадження науково–технічних досягнень і передового досвіду, членом колегії Міністерства сільськогосподарства УРСР, а в 1986–1990 роках – Держагропрому УРСР. Закономірним підсумком цього періоду був захист у 1990 р. докторської дисертації «Методы использования генофонда симментальской породы при чистопородном разведении и скрещивании», в якій він розробив нові концептуальні положення її селекційно–генетичного вдосконалення. Зокрема, запропонував метод багаторазового кільцювання на унікальних близькоінбредних тварин, прийоми формування заводських ліній на основі спадковості кращих за генотипом плідників і видатних рекордисток. Теоретично обґрунтував шляхи раціонального використання генофонду симентальської породи за внутрішньопородної селекції та схрещування, які забезпечують зростання виробництва молока і яловичини з урахуванням зональної специфіки ведення галузі [5].

В 1990 р. його обирають академіком НААН, а наступного року її віце–президентом. Упродовж 23 років він був членом Президії, 15 років – Президентом Академії, з 2011 р. – її Почесним Президентом. Значною заслугою

вченого є те, що за умов глибокої економічної кризи він завжди знаходив аргументи згуртувати учених Академії, спрямовуючи їх потенціал на відродження національної аграрної науки в інтересах держави та суспільства.

Вперше на базі створених наукових центрів в системі НААН під його безпосереднім керівництвом розроблено і апробовано ефективну систему впроваджувальної діяльності, що згодом стала методичною основою сучасних інноваційних перетворень в її діяльності. За його сприяння до реструктуризації Академії були залучені у свій час Світовий банк і Міжнародний центр з національних систем сільськогосподарських досліджень. Учений дотримувався чіткої наукової позиції, що структурна перебудова та розвиток вітчизняного аграрного сектора мають спрямовуватися на створення переважно крупних підприємств АПК на базі інтеграції і кооперації приватних власників.

Академік М. В. Зубець приділяв значну увагу вдосконаленню мережі наукових установ з урахуванням регіональних особливостей розвитку АПК. При цьому з великою далекоглядністю розставляючи відповідні кадри, зберігаючи розумну пропозицію між досвідом та молодістю. Не менш вагомий його внесок у зміцненні зв'язків фундаментальної науки з освітою і виробництвом. З цією метою він налагодив співробітництво більше ніж з 50 зарубіжними країнами.

М. В. Зубець представляв інтереси галузевої академічної науки в урядових і громадських структурах та іноземних галузевих академіях. Визнаючи високий авторитет вченого, його обрано іноземним членом РАСГН та НАН Республіки Білорусь. На VI Генеральній Асамблеї Союзу європейських академії прикладних наук у галузі сільського господарства, продовольства та природних ресурсів, що відбулася 27–28 травня 2010 р. в Одесі, його обрано президентом.

Учений висунув принципово нову гіпотезу генезису порід, покладену в основу нової теоретичної концепції селекційного перетворення генофонду тварин, основні концептуальні положення якої реалізовано при виведенні низки високопродуктивних спеціалізованих порід і типів великої рогатої худоби. Основна стратегічна мета при цьому полягала в залученні кращого світового генофонду та практично повному збереженні позитивних властивостей місцевих порід на основі складного відтворного схрещування [8].

Наукова спадщина вченого багатогранна і у більшості не втратила свого значення на сучасному етапі розвитку тваринництва. Такі її складові, як теорію породи та породотворення; теорію лінійного розведення; методичні основи управління генеалогією породи; основи вирощування, оцінки й раціонального використання плідників; методи збереження і раціонального використання генофонду тварин та інші, доцільно використовувати як теоретичну та методологічну основу при розробленні подальшої стратегії ведення галузі скотарства [2].

Ученим опубліковано біля 700 наукових праць, у тому числі 139 монографій, підручників, книг, брошур і програм з питань селекції та генетики тварин. Серед них слід першочергово відмітити такі: «Перевод сільського господарства на передові рубежі науково-технічного прогресса» (1986), «Підвищення м'ясної продуктивності великої рогатої худоби» (1988), «Преобразование генофонда пород» (1990), «М'ясне скотарство» (1991), «Довідник по м'ясному скотарству» (1994), «Довідник

зооінженерних термінів» (1995), «Племінна робота» (1995), «Генетика, селекція и биотехнология в скотоводстве» (1997), «Племінні ресурси України» (1998), «Напрями економічного зростання агропромислового комплексу України» (1999), «Вибрані твори» (2003) та ін. Академік М. В. Зубець є співавтором біля 40 методик, методичних рекомендацій, методів і способів, захищених авторськими свідоцтвами, патентами та винаходами, які знайшли широке впровадження у виробництві [6].

Одна із найбільших заслуг М. В. Зубця у заснуванні власної наукової школи «Селекція м'ясної худоби», де на принципах творчої співдружності вчених та спадкоємності поколінь знайшли ствердження і розвиток його кращі наукові традиції, ідеї та підходи. В активі його наукової школи 11 докторів та 18 кандидатів сільськогосподарських наук, таких відомих учених: І. П. Петренко, О. М. Жукорський, Ю. П. Полупан, І. В. Гузев, В. П. Бородай, К. В. Копилов, В. А. Вергунов та ін. [7].

Талант педагога, що ґрунтувався першочергово на фундаментальних знаннях теорії зоотехнічної науки та практики, віддавав освітянській справі на кафедрі розведення та генетики тварин імені М. А. Кравченка Національного університету біоресурсів і природокористування України. У 1995 р. йому присвоєно вчене звання професора зі спеціальності «розведення і генетика тварин».

В останні роки вчений активно займався законотворчою роботою, був народним депутатом України IV, V та VI скликань, головою підкомітету з питань науки Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти. Серед поданого ним 21 законопроекту з питань аграрної політики та сільськогосподарського виробництва, частина прийнята Верховною Радою України, решта – на доопрацюванні в різних парламентських Комітетах. Особливо вдячні народному депутату науковці галузевих академії за сприяння у прийнятті Закону України про внесення змін до Закону України «Про особливості правового режиму майнового комплексу Національної академії наук України» та Постанов Верховної Ради України «Про встановлення іменних стипендій Верховної Ради України для найбільш талановитих молодих учених» та «Про Премію Верховної Ради України найкращим молодим ученим у галузі фундаментальних і прикладних досліджень та науково-технічних розробок» [4].

У 1997 р. його обрано членом Комітету з присудження Державних премій України в галузі науки і техніки, а також членом Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи; у 1997–1999 роках – членом Комісії з питань аграрної та земельної реформи при Президенті України. З листопада 1998 р. – член президії ВАК України, а з грудня 1998 р. – Президії НАН України. Протягом 1998–2000 років – позаштатний радник Президента України. У 1999–2001 роках – член Комісії з питань аграрної політики при Президенті України. У 1999–2000 рр. – член Ради з питань інтелектуальної власності й трансферу технологій, з березня 2000 р. – Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президенті України. Із травня 2003 р. М. В. Зубець був членом Національної ради зі сталого розвитку України, а з червня 2003 р. – членом урядового комітету з реформування аграрного сектору.

За значний внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки, активну громадську, політичну і законотворчу діяльність М. В. Зубець був відзначений численними

урядовими нагородами, серед яких I–а премія НААН «За видатні досягнення в аграрній науці» (1995, 2001), премія ім. В. Юр'єва Національної академії наук України (1996), Державна премія України в галузі науки і техніки (1993, 1999). Він удостоєний звання Героя України (2009) і нагороджений двома орденами «Знак Пошани» (1971, 1976), орденами князя Ярослава Мудрого V і IV ступенів (1998, 2007), орденом Святого Володимира (2003), золотою медаллю ім. Ушинського Академії педагогічних наук України (2006), 3 медалями (1970, 1982, 1983) [4].

Отже, академік М. В. Зубець є не лише визнаним ученим, а й талановитим організатором галузевої дослідної справи та системи вищої освіти. Його становлення відбувалося під впливом наукових праць відомих учених у галузі зоотехнії М. А. Кравченка, М. М. Колесника, К. Б. Свечина в Українській академії сільськогосподарських наук. Формуванню його наукових пріоритетів сприяла робота в держплемзаводі «Тростянець» Ічнянського району Чернігівської області та відділі по племінній справі Главку тваринництва Міністерства сільського господарства УРСР. М. В. Зубець сприяв вдосконаленню мережі наукових установ з урахуванням регіональних особливостей розвитку АПК, зміцненню зв'язків фундаментальної науки з освітою і виробництвом. Вперше на базі наукових центрів в системі НААН розробив і апробував ефективну систему впроваджувальної діяльності. Представляв інтереси галузевої академічної науки в урядових і громадських структурах та іноземних галузевих академіях. Основні напрями наукової діяльності вченого: розроблення теорії і методології породотворення у скотарстві, актуалізація проблеми раціонального використання та збереження генофонду тварин.

На перспективу є доцільним узагальнення наукових розробок академіка М. В. Зубця щодо оцінки племінної цінності сільськогосподарських тварин, які покладено в основу вирощування і використання бугаїв–плідників, отримання тварин із рекордною продуктивністю.

Список використаних джерел

1. Бородай І. С. Розвиток теорії породотворення у скотарстві України в контексті науково–організаційних чинників / І. С. Бородай // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. – К., 2007. – Вип. 41. – С. 31–38.
2. Буркат В. П. Історичні аспекти розвитку теорії селекції у скотарстві України: монографія / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К., 2006. – 584 с.
3. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні. Від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К.: Аграрна наука, 2012. – 416 с.
4. Гладій М. В. Академік М. В. Зубець – талановитий учений, організатор, політичний і громадський діяч / М. В. Гладій // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. / НААН, ІРТГ. – К., 2015. – Вип. 49. – С. 6–13.
5. Єфіменко М. Я. Зубець Михайло Васильович / М. Я. Єфіменко // Вчені–селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К.: Аграрна наука, 1997. – С. 59–62. – («Українські вчені–аграрії XX ст.»; кн. 1).
6. Зубець Михайло Васильович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1966–2012 роки / НААН, ННСГБ, ІРТГ; уклад. В. А. Вергунов, М. М. Зубець, Т. Ф. Дерлеменко, О. П. Анікіна, І. С. Бородай, Л. А. Кириченко; наук. ред. В. А. Вергунов. – 3–те вид., перероб. і доп. – К., 2014. – 372 с. – (Біобібліогр. сер. «Академіки Нац. акад. аграр. наук України» / НААН, ННСГБ).
7. Інститут розведення і генетики тварин / УААН, ІРТГ; уклад.: М. Я. Єфіменко, І. В. Гузев, Л. О. Бегма та ін.; відпов. за вип. Ю. В. Мільченко, Є. М. Рясенко, І. С. Бородай. – Чубинське, 2004. – 813 с.
8. Полупан Ю. П. Академік Михайло Васильович Зубець (спогади про Вчителя) / Ю. П. Полупан // Зубець Михайло

Васильович: бібліографічний покажчик наукових праць за 1966–2012 роки. – К., 2014. – С. 68–75.

References

1. Boroday I. S. Rozvytok teorii porodoutvorennia u skotarstvi Ukrainy v konteksti naukovo–orhanizatsiynykh chynnykyv / I. S. Boroday // Rozvedennia i henetyka tvaryn: mizhvid. tem. nauk. zb. – K., 2007. – Vyp. 41. – S. 31–38.
2. Burkat V. P. Istorychni aspekty rozvytku teoriiy selektsiyy u skotarstvi Ukrainy: monohrafiya / V. P. Burkat, I. S. Boroday. – K., 2006. – 584 s.
3. Verhunov V. A. Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava v Ukraini. Vid zarozhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiynnyy aspekt / V. A. Verhunov; NAAN, NNSHB. – K.: Ahrarna nauka, 2012. – 416 s.
4. Hladiy M. V. Akademik M. V. Zubets' – talanovytyy uchenyy, orhanizator, politychnyy i hromads'kyi diyach / M. V. Hladiy // Rozvedennia i henetyka tvaryn: mizhvid. tem. nauk. zb. / NAAN, IRHT. – K., 2015. – Vyp. 49. – S. 6–13.
5. Yefimenko M. Ya. Zubets' Mykhaylo Vasylyovych / M. Ya. Yefimenko // Vcheni–selektsionery u tvarynyntstvi / nauk. red.: M. V. Zubets', V. P. Burkat. – K., 1997. – S. 59–62. – («Ukrayins'ki vcheni–ahraryi XX st.»; kn. 1).
6. Zubets' Mykhaylo Vasylyovych: biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1966–2012 roky / NAAN, NNSHB, IRHT; uklad. V. A. Verhunov, M. M. Zubets', T. F. Derlemenko, O. P. Anikina, I. S. Boroday, L. A. Kyrychenko; nauk. red. V. A. Verhunov. – 3–tye vyd., pererob. i dop. – K., 2014. – 372 s. – (Biobibliohr. ser. «Akademiky Nats. akad. ahrar. nauk Ukrainy») / NAAN, NNSHB).
7. Instytut rozvedennia i henetyky tvaryn / UAAAN, IRHT; uklad.: M. Ya. Yefimenko, I. V. Huzzev, L. O. Behma ta in.; vidpov. za vyp. Yu. V. Mil'chenko, Ye. M. Ryasenko, I. S. Boroday. – Chubyns'ke, 2004. – 83 s.
8. Polupan Yu. P. Akademik Mykhaylo Vasylyovych Zubets' (spohady pro Vchytelya) / Yu. P. Polupan // Zubets' Mykhaylo Vasylyovych: bibliohrafichnyy pokazhchik naukovykh prats' za 1966–2012 roky. – K., 2014. – S. 68–75.

Apostol M. V., Candidate of Historical Sciences, doctoral student, National Scientific Agricultural Library (Ukraine, Kyiv), apostolmv@online.ua

The life and career of academician NAAS M. V. Zubets (1938–2014)

The author has highlighted the key milestones of the life and career of the doctor of agricultural sciences, professor, academician of NAAS M. V. Zubets. The conditions and factors of formation of its scientific outlook and creative searches priorities were set. The analysis and systematization of its scientific heritage were made, the values of some scientific research for the development of the modern theory and methodology of breed creating in animal husbandry work were justified. The characteristic of his contribution to the organization of agricultural experimental work and the system of higher branch education in Ukraine was given. The advisory and representational activities as a component of his scientific work were revealed. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods.

Keywords: animal husbandry, animal science, breeding, agricultural experimental work, breed of farm animals, scientific school.

Апостол М. В., кандидат исторических наук, докторант, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека (Украина, Киев), apostolmv@online.ua

Жизненный и творческий путь академика НААН М. В. Зубца (1938–2014)

Автором освещены основные вехи жизненного и творческого пути доктора сельскохозяйственных наук, профессора, академика НААН М. В. Зубца. Выявлены условия и основные факторы формирования его научного мировоззрения и становления приоритетных творческих поисков. Осуществлены анализ и систематизация его научного наследия, обосновано значение отдельных научных разработок для становления современной теории и методологии породобразования в животноводстве. Приведена характеристика его вклада в организацию сельскохозяйственного опытного дела и систему высшего отраслевого образования в Украине. Раскрыты консультативная и репрезентативная деятельность как составные научного творчества ученого. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно–функциональных и исторических методов.

Ключевые слова: животноводство, зоотехническая наука, селекция, сельскохозяйственное опытное дело, порода животных, научная школа.

* * *

УДК 57.02:631:378:929

Балян І. В.,
заступник директора з науково-організаційних
та господарських питань, Закарпатська
державна сільськогосподарська
дослідна станція НААН
(Україна, с. Велика Бакта),
insbakta@ukr.net

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА М. М. КУЛЕШОВА З ЕКОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ У БІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Представлено аналіз науково-педагогічної діяльності визначного вченого-рослинника Миколи Миколайовича Кулешова. Учений, крім інших науково-організаційних напрямів діяльності, обіймав посади завідувача спеціалізованих кафедр трьох сільськогосподарських вузів з 1922 по 1968 рр. У другій половині творчого життя заснував наукову школу екологічного рослинництва, яка є унікальною. Концептуальними засадами її є вивчення сільськогосподарських рослин у взаємодії з екологічним середовищем їхнього зростання, основні положення отримали успішне становлення, витримали випробування часом. Таким чином, учений передбачив на декілька десятиліть наперед подальший розвиток наукового напрямку, який розвинули його послідовники. Виховав майбутніх визначних учених екологів, біологів, селекціонерів, рослинників. Серед його учнів – видатні вчені, академіки ВАСГНІЛ, керівники інститутів і великих сільськогосподарських підприємств, а також немало високопрофесійних спеціалістів-виробничників.

Ключові слова: науково-педагогічна діяльність, наукова школа, біологічне рослинництво, сільське господарство, М. М. Кулешов.

Микола Миколайович Кулешов – відомий український учений, дійсний член Академії наук УРСР, зробив вагомий внесок у прикладне рослинництво, проводив надзвичайно плідну науково-педагогічну роботу. Професор, крім ґрунтового вивчення сільськогосподарських культур у провідних науково-дослідних інституціях та важливої науково-організаційної роботи в галузі насінництва й контрольно-насіenneвої справи, упродовж переважної більшості періоду творчого життя обіймав посади завідувача кафедр трьох ВНЗ країни – спеціального землеробства Харківського сільськогосподарського інституту (1922–1926), рослинництва Іркутського та Омського сільськогосподарських інститутів (кінць 1933–1945), рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту (з 1945–1968).

У результаті багаторічної педагогічної діяльності професора утворилася наукова школа. На нашу думку, вона має всі ознаки класичної наукової школи – оформленої системи наукових поглядів, а також існування наукового співтовариства, що розділяє ці погляди. Нині існують багато визначень поняття «наукова школа». Основні ж її положення, насамперед, полягають у наявності таких дефініцій: *лідера*, стиль наукових досліджень, коло інтересів та ерудиція якого мають визначне значення для співробітників; не менше як *трьох поколінь учених-послідовників*; *наукового колективу*, об'єднаного системою спільних ідей, поглядів, наукових інтересів; *наукового осередку* у вигляді кафедри, відділу тощо; *високого рівня* наукових результатів, який має наукове визнання [1; 2].

Основні ідеї академіка вміщує його наукова спадщина, яка налічує понад 300 наукових праць. З них виокремлюються декілька ґрунтовних монографій та підручників, де акумулюються знання з актуальних питань рослинництва. Застосування вчення М. М. Кулешова про екологічне рослинництво дозволяє уникнути багатьох помилок, які зустрічаються на виробничтві при вирощуванні сільськогосподарських культур за інтенсивною технологією. Видатний рослинник одним із

перших почав розвивати екологічний напрям у біологічній науці, чим і опередив його на декілька десятиліть.

Правомірно стверджувати, що підготовка наукових кадрів з цього напрямку була надзвичайно успішною. Наукова школа рослинників-екологів, яку виховав учений, вважається унікальною. Її концептуальні засади полягають у дослідженні розвитку сільськогосподарських рослин у взаємодії з середовищем їхнього зростання. Всі положення виявилися безпомилковими і, витримавши випробування часом, успішно розвиваються донині. Їх актуально вивчати та застосовувати у сільськогосподарському виробництві при екологічно чистій агротехніці.

Школа М. М. Кулешова представлена численною плеядою вчених-аграріїв. Підготовкою кадрів найвищої кваліфікації (кандидатів та докторів сільськогосподарських наук) учений почав займатися у Харківському СГ ім. В. В. Докучаєва у 60-річному віці, коли відчув необхідність передати увесь свій накопичений унікальний досвід. Через його безпосередній вплив, особисте зацікавлення та небайдужість пройшли десятки аспірантів. У роботу зі своїми учнями він закладав не тільки досвід, а й усю душу. Серед них – видатні вчені, академіки ВАСГНІЛ, керівники інститутів і великих сільськогосподарських підприємств, а також немало високопрофесійних спеціалістів-виробничників. За різними даними, загалом під офіційним науковим керівництвом видатного вченого захистили дисертації більше 70 чоловік [3, с. 13; 4, с. 286]; за іншими – професором було підготовлено 50 кандидатів та докторів сільськогосподарських наук [5].

Варто звернути увагу на стиль роботи професора. Аспірантська кімната кафедри рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту – одночасно приймальня академіка, була людною. Він завжди перебував в оточенні викладачів, аспірантів, докторантів, тому майже ніколи не мав вільного часу. За порадами при підготовці дисертацій приїздили з усіх куточків країни. Не дивлячись на повну доступність і відкритість М. М. Кулешова, аспіранти харківського інституту інколи не могли потрапити навіть по декілька тижнів до нього за науковою порадою або для вирішення поточного питання, тому, що першочергова увага надавалася приїжджим здалеку або з інших установ.

Якщо конкретніше зупинитися на короткій характеристиці окремих яскравих постатей представників наукової школи академіка, то серед учнів М. М. Кулешова в післявоєнні роки, зокрема, був Г. В. Корнєєв, дисертація якого присвячена вирощуванню багаторічних трав на сіно та насіння [6]. Він навчався та працював упродовж 18 років у колективі сформованому навколо М. М. Кулешова та під його науковим керівництвом. Молодих учених очолюваної кафедри професор завжди орієнтував у всіх найактуальніших новітніх дослідженнях та наукових напрямках, вчив пов'язувати особливості росту та розвитку рослин з умовами сфери виростання, що визнано екологічним напрямом рослинництва, на основі якого повинні розроблятися науково обґрунтовані агротехнічні заходи [7].

До рослинницької школи М. М. Кулешова належить також його колега і соратник В. І. Григор'єв, який пройшов з професором на кафедрі рослинництва рука об руку десять років. Спогади В. І. Григор'єва свідчать як професор влучно і безпомилково міг після бесіди з аспірантами виявити суть справи, де необхідно підбадьорити, вселити надію, а в інших випадках, як-то кажуть, «опустити на землю», тобто реально оцінити ситуацію. Із аспірантського життя В. І. Григор'єв згадує події 1959 р.

Відомо, що польові експерименти є головними а аграрній науці і результати великою мірою залежать від погодних умов. Тому інколи виникає необхідність неодноразового їхнього повторення. З причин засухи виникла загроза їх зриву. Але М. М. Кулешов був переконаний, що рослини не загинули: «но ведь растения еще не погибли, живы, значит еще не умерла надежда на получение результатов исследования», що і підтвердилося – після довгоочікуваного запізнілого дощу на дослідних посівах вдалося отримати експериментальний матеріал. Проведені пошуки завершилися успішним захистом дисертації, присвяченої агробіологічному обґрунтуванню агротехніки високих урожаїв суданської трави в чистих та змішаних посівах в Харківській області [8].

М. М. Кулешов був противником широких поверхових досліджень: посіяв – зібрав. У відношенні планування експерименту любив повторювати: «Не помню, кто из великих сказал – «Считать важнейшей задачей из задач ученой из обществ детальное изучение двух квадратных вершков близлежащего болота»». Цими словами він націлював на пошук причинних зв'язків між продуктивними можливостями рослин та екологічними умовами їх вирощування. Микола Миколайович вимагав у всьому (в плануванні дослідження, в його проведенні, у складанні звіту) продуманості, вивірності, ретельності, чіткості.

Серед учнів наукової школи професора виокремлюються 4 доктори сільськогосподарських наук: І. А. Лукьяненко, Л. А. Марченко, Б. В. Палферов, А. Ф. Якименко. Професор, доктор сільськогосподарських наук А. Ф. Якименко з теплотою згадував спільну працю з М. М. Кулешовим. По демобілізації після війни у грудні 1945 р. розпочинав свою наукову діяльність асистентом кафедри рослинництва Харківського СГІ ім. В. В. Докучаєва саме під керівництвом професора М. М. Кулешова. Доля так склалася, що довелося і пропрацювати з ним упродовж 23 років, до самої смерті видатного вчителя. А. Ф. Якименко, у майбутньому також працівник викладацької ниви на кафедрі, настільки захоплювався генієм керівника, що з величезним інтересом прослуховував іноді двічі його лекції. Так зокрема було з усім курсом лекцій з рослинництва. Це дало йому багато новітніх, додаткових знань, як з методики подання лекційного матеріалу, так і, особливо, їхнього змісту.

Професор М. М. Кулешов був неперевершеним лектором, читав курс на високому теоретичному рівні, висококваліфіковано та захоплююче. Його лекції, навіть ті, які він читав для студентів, із великим зацікавленням слухали не тільки студенти, а й аспіранти та викладачі кафедри, черпаючи з них глибини думок, уміння показати, здавалося б, у вже давно відомого факту нові грані, які висвітлювали суть побаченого та почутого. Особисто М. М. Кулешов завжди бував на аспірантських лекціях, відвідував багато занять викладачів–початківців. Його зауваження та побажання за результатами цих відвідувань, як правило, надавалися в гумористичній формі, але завжди доброзичливо та глибоко змістовними [9].

Мова професора була виключно чіткою. Він ніколи не допускав неправильної вимови слів та болісно реагував на всякі викривлення мови. При цьому вмів не помічати у

співрозмовника такі недоречності. Але до своїх аспірантів, приділяв особливі підвищені вимоги. Професор, володіючи англійською, німецькою, французькою і навіть латиною, нерідко звертався до своїх аспірантів на іноземних мовах, показуючи приклад усесторонньо глибоко розвиненої особистості та спонукаючи учнів до постійного самоудосконалення.

Поряд із ґрунтовними знаннями професор мав винятковий дар порозуміння при спілкуванні. Завдяки найвищому рівню знань, багатющому досвіду, людяності, особистому прикладу він переконував людей, заохочував та надихав іти за науковим покликанням. Інтелегент найвищої культури, він випромінював довіру та доброзичливість, толерантне ставлення до співбесідника. Йому властиве було шанобливе звертання до всіх, незалежно від службового становища. Кулешов говорив, що до людей простих масових професій потрібно бути навіть більш уважним, ніж до тих, хто обіймав високі посади. Ніколи не міг відповісти грубістю на нетактовність. Коли у Харкові в 1964 р. організували телевізійний університет етики і культури, право його відкриття надали Миколі Миколайовичу [3].

Серед представників наукової школи були й такі, які захищалися не в рамках навчання аспірантурі. Педагогічна робота на кафедрі тісно поєднувалася з науковою. Так А. Ф. Якименку запропоновано з 1946 р. зайнятися науково–дослідними розвідками з культури проса на дослідному полі Інституту. Результатом досліджень без аспірантури при мудром керівництві М. М. Кулешова став успішний захист в 1951 р. кандидатської дисертації з проса [10]. Згодом у 1953 р. науковий консультант знову пропонує А. Ф. Якименку зайнятися пошуками, але вже з культури гречки. На основі проведених експериментів було написано та захищено в 1967 р. докторську, присвячену впливу способів обробітку та умов росту на урожайність культури проса і гречки [11].

Серед продовжувачів наукової школи акад. М. М. Кулешова – відомий учений доктор сільськогосподарських наук, професор Л. А. Марченко. Ще будучи студентом захоплювався лекціями академіка з рослинництва, які він читав спільно з Г. В. Пилипцем. У майбутньому доля склалася так, що працюючи агрономом колгоспу не раз згадував школу М. М. Кулешова. Надалі – аспірантура, праця на кафедрі рослинництва знову ж із М. М. Кулешовим. Прекрасне знання академіком проблем практичного землеробства, біології, екології дозволяло йому швидко та вірно визначати актуальні перспективні теми аспірантських робіт, напрямів для пошуків наукового ступеня. Він щедро ділився новітніми ідеями зі своїми співробітниками, дослідниками з багатьох куточків країни. До нього також приїздило багато видатних учених.

Згадує М. Р. Асика, що коли академік М. М. Кулешов був уже похилого віку, йому довелося співпрацювати з ним на кафедрі рослинництва Харківського СГІ ім. Докучаєва. Він у 1962 р. після десятирічного виробничого стажу, будучи вже головним агрономом господарства, вступає до аспірантури завдяки моральній підтримці вченого. В 1965 р. М. Р. Асика успішно захищає дисертацію, присвячену культурі чини [12].

Мережа навчальних закладів у 1959/60 навчальному році [10, арк. 4–9зв]

Школи	У містах		У селах		Разом	
	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість шкіл	Кількість учнів
Початкових	202	21.100	424	14.800	626	35.900
Восьми-річних	226	91.600	245	32.500	471	124.100
Середніх шкіл	249	196.800	54	17.400	303	214.200
Десяти-річних	177	111.800	54	13.400	231	125.200
Шкіл–інтернатів	55	18.100	–	–	55	18.100
Шкіл для переростків	–	–	–	–	–	–
Окремих класів для переростків	–	–	не має відомостей	не має відомостей	–	–
Лісних шкіл	1	100	–	–	1	100
Шкіл для сільських дітей	2	168	–	–	2	168
Шкіл для глухонімих дітей	3	313	1	157	4	470
Шкіл для розумово відсталих дітей	7	795	4	395	11	1190
Всього	9.022	440.776	782	78.652	1.704	519.428

Професор, заслужений працівник сільського господарства УРСР В. С. Цибулько також мав не тільки досвід спілкування та співробітництва з М. М. Кулешовим, коли в 1956 р. прийшов працювати на кафедру рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту, а й був його аспірантом. Академік йому відразу ж доручив вивчення озимих хлібів за різними видами пара і по кукурудзі різного використання. У результаті проведеного дослідження з озимої пшениці успішно захищена кандидатська дисертація [13]. Також виявилася можливість для В. С. Цибулько перевірити його припущення щодо біології розвитку рослин. Оскільки давнє зацікавлення темою по теорії стадійності, що свого часу була досить популярною, весь час потребувало детальнішого наукового пояснення, довелося по-новому переглядати її витоки, положення, покладені в основу експериментальні дані. Займався В. С. Цибулько цією проблемою паралельно з виконанням аспірантської роботи. Виявилось, що ніякої фізіолого–біохімічної основи під цією теорією не було, а теоретичні побудови мали суто натурфілософський характер і зроблені лише на основі фенологічних спостережень над рослинами, котрі піддавалися впливу яровизації та фітоперіодичним

впливам. Багато виникало з цього приводу неоднозначних здогадок та припущень про те, які ж фізіолого–біохімічні зміни протікають у рослин під дією яровизації і фотоперіодичних умов, що приводять до зміни довжини їхнього вегетаційного періоду, чому під впливом однієї і тієї ж довжини дня одні рослини прискорюють, інші ж уповільнюють свій розвиток. В кінці–кінців виникла робоча гіпотеза, що вселяла надії, але перевірку її потрібно здійснювати багато років. Довелося ґрунтовно освоювати фізіологічні, цитофізіологічні, біохімічні, анатомічні та інші методи досліджень і паралельно з технологічною темою розробляти біологічну. Коли М. М. Кулешов дізнався про «подвійне зацікавлення» В. С. Цибулько, то відкрито висловив деяке невдоволення розпорошеністю сил свого аспіранта. Професор завжди надавав великого значення екологічним та біологічним дослідженням у рослинництві та в кінці–кінців підтримував це починання. Але як завжди передбачливо та далекоглядно зауважив про те, що можливо на з'ясування та розв'язання проблеми буде потрібно все життя.

Перші дослідження виявилися результативними. Інтуїція не підвела. Але вивчення добової динаміки метаболітів у фотоперіодично активних об'єктів явно

Таблиця 2.

Кількість шкіл в Донецькій області у 1958/59 та 1959/60 навчальному році [10, арк. 10–13зв]

Школи	У 1958/59 навчальному році	У 1959/60 навчальному році
Початкові	1.666	1.686
Восьмирічні	630	626
Середні	472	471
Середні десятирічні	345	303
Школи–інтернати	206	231
Інші	13	55
Усього	3332	3372

вививало з режиму роботи. Вечірні проби рослинного матеріалу оброблялися до півночі, а через 2–2,5 години вже світало. Далі все нові й нові проби. І так упродовж цілого літа і навіть років.

В 1962 р. В. С. Цибулько представив науковій громадськості нову статтю з достатньо ретельним і критичним оглядом літератури з проблеми. Микола Миколайович схвалив її, а професори Ф. Ф. Мацков та Н. К. Крупський дали позитивні рецензії. Так була визнана тема, котру В. С. Цибулько поряд з багатьма іншими питаннями рослинництва розробляв багато років навіть і в роки незалежності України.

Професор уважно слідкував за розгортанням і цих досліджень. Він допоміг зокрема отримати особисту консультацію академіка М. Х. Чайлахяна. Михайло Христофорович спочатку підтримав напрям досліджень, але у майбутньому вони для нього виявилися незручними, так як не підтверджували його гормональної теорії розвитку – припущення того, що перехід рослин до цвітіння визначається накопиченням гормону цвітіння, існування якого до сих пір не підтверджено експериментально.

Кожна зустріч з учителем для В. С. Цибулько була визначною подією. Усі зустрічі мали не тільки величезне пізнавальне та виховне значення, а й вселяли почуття піднесення й оновлення, відкривались нові й нові світи незвіданих до того граней великого наукового життя.

З теми «Трофические закономерности изменения темпов индивидуального развития растений» була запланована, виконана та в 1973 р. успішно захищена докторська дисертація В. С. Цибулько. По частині отриманих результатів у 1978 р. видано монографію «Трофические закономерности фотопериодизма рас-

тений» (К.: Наук. думка) [14]. У 1990–х роках вийшла друком наступна його монографія «Метаболические закономерности фотопериодической реакции растений» [15], в якій зведені дані з трофічних, ензимологічних та гормональних закономірностей фотоперіодичної реакції рослин.

Вихованцями М. М. Кулешова були й інші вчені, які здобули широке визнання. Академік ВАСГНІЛ, Герой Соціалістичної праці, лауреат Ленінської премії, Заслужений діяч науки СРСР, доктор сільськогосподарських наук, генетик, рослинник, селекціонер, віце–президент Всесоюзного товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова, президент секції кукурудзи і сорго Європейської асоціації генетиків і селекціонерів рослин М. І. Хаджинов. Працював з ученим із напрямку контрольної–насіньної справи ще на дослідній станції під Харковом у 20–х рр. ХХ ст., та був його співробітником у Всесоюзному інституті рослинництва (відділ генетики) з культури кукурудзи. У подальшому автор відкриття світового виміру – цитоплазматичної чоловічої стерильності у кукурудзи, розробив теоретичні основи селекції і насінництва кукурудзи, вивів близько 20 сортів і гібридів та ін.

Серед однодумців – академік Академії наук Молдавської РСР, Заслужений діяч науки і техніки Молдавії, селекціонер, ботанік, генетик, доктор сільськогосподарських наук, президент Молдавського товариства генетиків і селекціонерів А. Є. Коварський, лауреат Ленінської премії академік Б. П. Орлов та багато інших. Видатні вчені країни вважали свого вчителя патріотом наукового рослинництва.

Таблиця 3.

Успішність учнів протягом 1958/59 та 1959/1960 навчальних років [10, арк. 24–31зв]

Успішність	У 1958/59 навчальному році, %	У 1959/60 навчальному році, %
Загальна успішність учнів	92,1	93,1
1 – 4 класів	95,7	96,2
5 – 8 класів	85,2	87,7
9 – 10 класів	90,3	90,9
Учні, які навчаються на «5»	43.241 (кількість)	42.408 (кількість)
Класів з повною успішністю	5.049 (кількість)	6.271 (кількість)

В 1965 р. виникла ідея зібрати всіх випускників-аспірантів, приурочити зустріч до 75-річчя М. М. Кулешова. Але він заперечив проти ювілейного зібрання та погодився на проведення творчої наукової конференції, де кожному представлялася можливість виступити з науковим звітом. При підготовці конференції на великій географічній карті Радянського Союзу відмітили прапорцями місця діяльності колишніх аспірантів професора та з'єднали їх кольоровими лініями з Харковом. Вийшла своєрідна схема. Лінії вели не тільки в усі кінці країни, а й далеко за її межі: в Китай, Іран, Афганістан та інші країни. На конференцію приїхали майже всі випускники, вони радо вітали та висловлювали глибоку вдячність Учителеві з великої літери.

Отже, у результаті дослідження школи академіка М. М. Кулешова, визначено що вона по праву належить до класичної наукової школи. Аналіз науково-педагогічної діяльності професора М. М. Кулешова засвідчив, що високий рівень досліджень у галузі прикладного рослинництва, вірність вибраних шляхів наукового пошуку, стратегія наукових ідей, розроблювана вченим та його послідовниками, привели до визначних успіхів та наукового визнання напряму екологічного рослинництва, відкрили широкий шлях перспективи розвитку наукових горизонтів. Як бачимо подальший поступ науки і практики засвідчив життєздатність та велику актуальність екологічного рослинництва донині, а також, безперечно, і в майбутньому, адже екологічне рослинництво передбачає вирощування чистої продукції в гармонії з навколишнім середовищем не шкодячи йому.

Список використаних джерел

1. Научная школа как структурная единица научной деятельности / Е. В. Устюжина, С. Г. Евсюков, А. Г. Петров [и др.]. – М.: ЦЭМИ РАН, 2011. – 73 с.
2. Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – 523 с. – (Науковедение: проблемы и исследования).
3. Асыка Н. Р. Светлая память о Николае Николаевиче Кулешове становится все ярче / Н. Р. Асыка // Воспоминания о Николае Николаевиче Кулешове академике АН УССР, соратнике Н. И. Вавилова. К 100-летию со дня рождения / Харьк. гос. аграр. ун-т им. В. В. Докучаева, Каф. растениеводства; редкол.: М. А. Бобро [отв. ред.] и др. – Х., 1991. – С.9–14.
4. Пилипец Г. В. Николай Николаевич Кулешов (1890–1968) [некролог] / Г. В. Пилипец, Г. Ф. Наумов // Цитология и генетика. – 1968. – Т.2, №3. – С.255–287.
5. Кулешов Микола Миколайович (1890–1968), академік, український вчений в галузі рослинництва: біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ; упоряд. В. М. Грама, Т. Ф. Дерлеменко, Л. Д. Полякова; відп. за вип. М. С. Слободяник. – К., 1998. – 84 с.
6. Корнеев Г. В. Приемы, обеспечивающие получение и сохранение современных, дружных и полных всходов многолетних злаковых трав при возделывании их на сено и семена: дис. ... канд. с.-х. наук / Г. В. Корнеев. – Х., 1952. – 164 с.
7. Вспоминает профессор Г. В. Корнеев // Воспоминания о Николае Николаевиче Кулешове академике АН УССР, соратнике Н. И. Вавилова. К 100-летию со дня рождения / Харьк. гос. аграр. ун-т им. В. В. Докучаева, Каф. растениеводства; редкол.: М. А. Бобро [отв. ред.] и др. – Х., 1991. – С.5.
8. Григорьев В. И. Агробиологическое обоснование агротехники высоких урожаев суданской травы в чистых и смешанных посевах в условиях Харьковской области: дис. ... канд. с.-х. наук / В. И. Григорьев. – Х., 1984. – 186 с.
9. Григорьев В. И. Десять счастливых лет / В. И. Григорьев // Воспоминания о Николае Николаевиче Кулешове академике АН УССР, соратнике Н. И. Вавилова. К 100-летию со дня рождения / Харьк. гос. аграр. ун-т им. В. В. Докучаева, Каф. растениеводства; редкол.: М. А. Бобро [отв. ред.] и др. – Х., 1991. – С.7–9.
10. Якименко А. Ф. Обоснование сроков и приемов уборки проса: дис. ... канд. с.-х. наук / А. Ф. Якименко. – Х., 1951.

11. Якименко А. Ф. Влияние приемов возделывания и условий произрастания проса и гречихи на высоту и качество урожая в Лесостепи УССР: дис. ... д-ра с.-х. наук / А. Ф. Якименко. – Х., 1967. – 387 с.

12. Асыка Н. Р. Опыт возделывания чины в Лесостепи Украины и центральной черноземной полосы РСФСР: дис. ... канд. с.-х. наук / Н. Р. Асыка. – Х., 1965. – 229 с.

13. Цыбулько В. С. Глубина залегания узла кущения озимой пшеницы в зависимости от сорта и условий произрастания: дис. ... канд. с.-х. наук. – Х., 1956. – 207 с.

14. Цыбулько В. С. Трофические закономерности фотопериодизма растений / В. С. Цыбулько. – К.: Наук. думка, 1978. – 208 с.

15. Цыбулько В. С. Метаболические закономерности фотопериодической реакции растений / В. С. Цыбулько. – К.: Аграр. наука, 1998. – 182 с.

References

1. Nauchnaja shkola kak strukturnaja edinica nauchnoj dejatel'nosti / E. V. Ustjuzhina, S. G. Evsjukov, A. G. Petrov [i dr.]. – М.: ЦЭМИ РАН, 2011. – 73 s.
2. Shkoly v nauke. – М.: Nauka, 1977. – 523 s. – (Naukovedenie: problemy i issledovanija).
3. Asyka N. R. Svetlaja pamjat' o Nikolae Nikolaeviche Kuleshove stanovitsja vse jarche / N. R. Asyka // Vospominanija o Nikolae Nikolaeviche Kuleshove akademike AN USSR, soratnike N. I. Vavilova. K 100-letiju so dnja rozhdenija / Har'k. gos. agrar. un-t im. V. V. Dokuchaeva, Kaf. rastenievodstva; redkol.: M. A. Bobro [otv. red.] i dr. – H., 1991. – S.9–14.
4. Pilipec' G. V. Nikolaj Nikolaevich Kuleshov (1890–1968) [nekrolog] / G. V. Pilipec', G. F. Naumov // Citologija i genetika. – 1968. – T.2, №3. – S.255–287.
5. Kuleshov Mykola Mykolajovych (1890–1968), akademik, ukrai'ns'kyj vchenyj v galuzi roslinnytva: biobibliogr. pokazhch. / UAAAN, CNSGB; uporjad. V. M. Grama, T. F. Derlemenko, L. D. Poljakova; vidp. za vyp. M. S. Slobodjanyk. – K., 1998. – 84 s.
6. Korneev G. V. Priemy, obespechivajushhie poluchenie i sohranenie sovremennyh, družnyh i polnyh vschodov mnogoletnih zlakovyh trav pri vozdeljvanii ih na seno i semena: dis. ... kand. s.-h. nauk / G. V. Korneev. – H., 1952. – 164 s.
7. Vspominaet professor G. V. Korneev // Vospominanija o Nikolae Nikolaeviche Kuleshove akademike AN USSR, soratnike N. I. Vavilova. K 100-letiju so dnja rozhdenija / Har'k. gos. agrar. un-t im. V. V. Dokuchaeva, Kaf. rastenievodstva; redkol.: M. A. Bobro [otv. red.] i dr. – H., 1991. – S.5.
8. Grigor'ev V. I. Agrobiologicheskoe obosnovanie agrotehniki vysokih urozhaev sudanskoj travy v chistyh i smeshannyh posevah v uslovijah Har'kovskoj oblasti: dis. ... kand. s.-h. nauk / V. I. Grigor'ev. – H., 1984. – 186 s.
9. Grigor'ev V. I. Desjat' schastlivyh let / V. I. Grigor'ev // Vospominanija o Nikolae Nikolaeviche Kuleshove akademike AN USSR, soratnike N. I. Vavilova. K 100-letiju so dnja rozhdenija / Har'k. gos. agrar. un-t im. V. V. Dokuchaeva, Kaf. rastenievodstva; redkol.: M. A. Bobro [otv. red.] i dr. – H., 1991. – S.7–9.
10. Jakimenko A. F. Obosnovanie srokov i priemov uborki prosa: dis. ... kand. s.-h. nauk / A. F. Jakimenko. – H., 1951.
11. Jakimenko A. F. Vlijanie priemov vozdeljvanija i uslovij proizrastanija prosa i grechihy na vysotu i kachestvo urozhaja v Lesostepi USSR: dis. ... d-ra s.-h. nauk / A. F. Jakimenko. – H., 1967. – 387 s.
12. Asyka N. R. Opyt vozdeljvanija chiny v Lesostepi Ukrainy i central'noj chernozemnoj polosy RSFSR: dis. ... kand. s.-h. nauk / N. R. Asyka. – Х., 1965. – 229 s.

13. Cybul'ko B. C. Glubina zaleganiya uzla kushheniya ozimoy pshenicy v zavisimosti ot sorta i uslovij proizrastaniya: dis. ... kand. s.–h. nauk. – X., 1956. – 207 s.

14. Cybul'ko V. S. Troficheskie zakonomernosti fotoperiodizma rastenij / V. S. Cybul'ko. – K.: Nauk. dumka, 1978. – 208 s.

15. Cybul'ko V. S. Metabolicheskie zakonomernosti fotoperiodicheskoj reakcii rastenij / V. S. Cybul'ko. – K.: Agrar. nauka, 1998. – 182 s.

Balyan I. V., Deputy Director for Scientific–organizational and economic issues of the Transcarpathian State Agricultural Experiment Station NAAS (Ukraine, Greater Bacta), insbaktia@ukr.net

Scientific and pedagogical activity of Professor M. M. Kuleshov from ecological direction in biological science

In the article is present an analysis of scientifically and pedagogical activities of prominent scientist–plant–grower of M. M. Kuleshova. A scientist, except scientific and organizational directions of activity, held positions of manager of the specialized departments of three agricultural institutes from 1922 to 1968. In the second half of creative life founded scientific school of ecological plant–grower, which is unique. By conceptual principles this is the study of agricultural plants in co-operating with the ecological environment of their growth, substantive provisions got the successful becoming, passed muster sometimes. Thus a scientist foresaw on a few decades beforehand subsequent development of scientific direction, which was developed by his followers. Educated the future prominent scientists of environmentalists, biologists, selectionists, plant–growers. Among his students are prominent scientists, academicians of VASKHNIL, leaders of institutes and large agricultural enterprises, and also many high–professional specialists.

Keywords: scientific and pedagogical activity, scientific school, biological plant science, agriculture, Mikhail Kuleshov.

Балян И. В., заместитель директора по научно–организационным и хозяйственным вопросам, Закарпатская государственная сельскохозяйственная опытная станция НААН (Украина, с. Большая Бакта), insbaktia@ukr.net

Научно–педагогическая деятельность профессора Н. Н. Кулешова из экологического направления в биологической науке

Представлен анализ научно–педагогической деятельности выдающегося ученого–растениевода Николая Николаевича Кулешова. Кроме других научно–организационных направлений деятельности, занимал должности заведующего специализированных кафедр трех сельскохозяйственных вузов с 1922 по 1968 гг. Во второй половине творческой жизни основал научную школу экологического растениеводства, которая является уникальной. Концептуальными принципами ее является изучение сельскохозяйственных растений во взаимодействии с экологической средой их роста, основные положения получили успешное становление, выдержали испытание временем. Таким образом, ученый предсказал на несколько десятилетий вперед дальнейшее развитие научного направления, которое развили его последователи. Воспитал будущих выдающихся ученых экологов, биологов, селекционеров, растениеводов. Среди его учеников – выдающиеся ученые, академики ВАСХНИЛ, руководители институтов и крупных сельскохозяйственных предприятий, а также немало высокопрофессиональных специалистов–производственников.

Ключевые слова: научно–педагогическая деятельность, научная школа, биологическое растениеводство, сельское хозяйство, М. М. Кулешов.

***

УДК 72.036:930.253(477)(Альошин)

Павленко С. Ф.,
кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
pavlenko_s_f@ukr.net

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОРПУСІВ КИЇВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В ОСОБОВОМУ
ФОНДІ П. АЛЬОШИНА**

Проаналізовано комплекс архівних документів особового фонду П. Альошина, які стосуються історії головного (червоного) і нинішнього гуманітарного корпусів Київського Національного університету імені Тараса Шевченка першої половини ХХ ст.

Проведено класифікацію архівних джерел даного фонду та визначено їх інформативний потенціал для вивчення означеної проблеми. Розглянуто внесок

архітектора П. Альошина у проектування майбутнього університетського містечка.

Ключові слова: історія, джерело, документ, архів, особовий фонд, споруда, корпус, університет, гімназія, відбудова, реконструкція, архітектор, П. Альошин, Київ.

Історія Київського національного університету імені Тараса Шевченка постійно є в полі зору вітчизняних дослідників, починаючи з першого півстолітнього ювілею від дня його відкриття у 1884 р. і донині. За цей час побачили світ сотні наукових праць і не менше документальних публікацій, які були присвячені різноманітним її аспектам, у тому числі й історії будівництва головного (червоного) корпусу, яке було завершено наприкінці 1843 р. [1, с. 217].

Проте в цілому історія університетських споруд у першій половині ХХ ст. та роль архівних документів фонду П. Альошина як її важливого джерела, залишалися поодинокими. Наприклад, до 150–літнього ювілею було видано збірник документів з історії університету, в якому опубліковано лише один документ, де згадуються його будівлі цього часу. Серед іншого в одному з них вказано, що у квітні 1945 р. університет було розміщено у 5 корпусах: «гуманітарному, хімічному, в буд. №60 по вул. Володимирській, в буд. №52 по вул. Леніна (нині вул. Б. Хмельницького – С. П.) та в приміщенні ботанічного саду» [2, с. 120–121]. Про внесок П. Альошина у післявоєнну відбудову головного корпусу та його планів розбудови університетського містечка в цьому збірнику документів, а також у пізніших виданнях згадувалося недостатньо. Тому, основним завданням даної публікації є спроба розглянути інформаційний потенціал джерел особового фонду П. Альошина, що зберігається у Центральному державному архіві–музеї літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМУ) для вивчення даної проблеми.

Життя та архітектурна спадщина митця неодноразово досліджувалися краєзнавцями, істориками культури та архітекторами. Серед них слід згадати праці В. Ясієвича [3], О. Мокроусової [4], М. Кадомської [5], Т. Скібіцької [6], Т. Ширяєва [7] та ін. Зокрема, відомо, що П. Альошин народився у Києві в 1881 р. в сім'ї багатого купця 2-ї гільдії артілі стельмахів. Статки батька дозволили йому спершу навчатися у відомій київській школі М. Мурашка, а згодом закінчити у Санкт–Петербурзі інститут цивільних інженерів у 1904 р. та Академію мистецтв у 1917 р. Під час визвольних змагань повернувся з дружиною до Києва, де згодом отримав звання академіка архітектури (1945 р.). Помер митець у 1961 р. й похований на Лук'янівському цвинтарі.

Ще під час перебування у Санкт–Петербурзі архітектор розробив декілька проєктів у Києві. Серед них найбільш знайомими є споруди так званого «Альошинського кварталу», який дотепер існує між вулицями Терещенківською, Володимирською, Б. Хмельницького (тодішньою Фундуклеївською) та бульваром Т. Шевченка (тодішнім Бібіковським). Серед найвідоміших його споруд – Будинок вчителя (первісно Педагогічний музей цесаревича Олексія), будівлі Науково–природничого музею та Інституту зоології (колишня 1–а жіноча Ольгінська гімназія), Головний зал Академії наук на розі вул. Володимирської та Б. Хмельницького, споруди по вул. Терещенківській та ін. [8, оп. 1, арк. 6–14].

Документи фонду П. Альошина були передані до ЦДАМЛМУ у 1967 р. з Київського науково–дослідного інституту технічної інформації, чим значною мірою зумовлено їх склад та зміст. Основу фонду складають

технічні та офіційні документи. Тим не менше, вони є доволі різноманітними за змістом, формою та походженням. Це, передусім, рукописні та машинописні офіційні листи від П. Альошина до ректора університету та інших інстанцій з приводу проектно-технічних та фінансових питань, протоколи засідань технічної ради Міністерства освіти та вченої ради університету, які містять висновки експертів щодо можливостей відбудови та модернізації корпусів, фарбування їх фасадів, а також кошториси, довідки, креслення, малюнки тощо.

Окремі справи одночасно мають у своєму складі і писемні, і технічні документи. Наприклад, у справі 169 зберігається коробка з 22-ма картонними паличками, на яких представлені зразки фарби для фасадів корпусів. Далі – паспорти фарби на картоні [8, спр. 169, арк. 3–29]. А потім розміщені писемні документи, в яких розглядаються проблеми фарбування та напису на головному корпусі університету. Слід зазначити, що переважна більшість як технічних, так і писемних документів є копіями, які в окремих випадках затверджені, наприклад, канцелярією університету, та мають відповідні підписи.

Інформацію документів за змістом умовно можна поділити на декілька різновидів: навчальну, екологічну, культурологічну, технічну, адміністративну, господарську, фінансово-економічну, особистісну тощо. Дуже показовими з точки зору поліінформативності є, наприклад, протоколи засідань різних державних колегіальних органів, які вирішували долю реконструкції та відбудови університетських споруд упродовж першої половини ХХ ст.

За часом походження спершу слід розглянути джерельну інформацію документів, що стосуються історії будинку 1-ї чоловічої гімназії м. Києва, тепер гуманітарного корпусу університету (бульвар Т. Шевченка, 14). П. Альошин планував брати участь у реконструкції цієї споруди, в зв'язку з чим віднайшов попередні проектні документи та створив власні, які згодом відклалися в його особовому фонді. Серед них одним з найцінніших, на нашу думку, є виконаний у кольорі план садиби 1-ї чоловічої гімназії 1904 р. [8, спр. 45, арк. 6]. З нього видно, що на той час гімназії належала уся територія майбутнього «Альошинського кварталу». Але згодом вона вже позиціонувалася як садиба Київського навчального округу. Про це свідчить її новий генеральний план, складений П. Альошином у Санкт-Петербурзі в червні 1909 р., з представленими на ньому будівлями 1-ї чоловічої гімназії, 1-ї жіночої гімназії (проект), Канцелярії Київського навчального округу (проект), Будинку просвіти (Педагогічний музей, проект). На цьому плані є власноручний підпис цивільного інженера П. Альошина [8, спр. 45, арк. 22].

Безпосередньо історія споруди 1-ї чоловічої гімназії в основному відображена в таких документах, як ескізи та плани її перебудови, що були запропоновані іншими авторами і вивчалися П. Альошином. Наприклад, проглядаючи ескізи розширення будинку, зроблені цивільним інженером Олтаржевським, на ескізі плану третього поверху Альошин олівцем написав: «Олтаржевский! позор». Можливо це було пов'язано з тим, що на цьому поверсі замість креаційного залу і бібліотеки було передбачено облаштування приміщення для лікарні [8, спр. 45, арк. 9].

Значну увагу архітектор приділяв зовнішнім елементам оздоблення своїх споруд. Зокрема, дуже

ретельно він поставився до проектування решіток для 1-ї гімназії. У його фонді збереглося чимало відповідних малюнків та ескізів, наприклад, авторська копія решітки у цоколя Імператорської Олександрівської гімназії з його власноручним підписом і датою: «1913. Киев» [8, спр. 45, арк. 11]. Певну інформативну цінність для сучасних дослідників історії київської архітектури та домобудівництва мають також і документи технологічні, зокрема, такі як «Описание и количество работ по ремонту фасадов здания Киевской мужской 1-й гимназии. К летнему ремонту в 1911 г.» [8, спр. 45, арк. 4].

Наступну за часом походження групу цінних джерел з історії університетських будівель складають повоєнні документи, коли особливо гостро постало питання їх відбудови та реконструкції. Так, у листопаді 1943 р. в повідомленні ректора О. Русько йшлося про збитки, завдані університету напередодні звільнення Києва німецькими окупантами: головний корпус було підірвано у п'яти місцях і спалено, «в огне погибло здание, вмещавшее в себе огромный научно-учебный комбинат, ...имеющее значение исторического памятника, находящееся в центре города и являющееся архитектурным украшением последнего». Тому не дивно, що до його відбудови були залучені кращі фахівці, передусім П. Альошин, які зіткнулися при цьому з великими труднощами, оскільки йшлося також і про загибель університетського архіву, в тому числі усіх матеріалів щодо будівництва його споруд [2, с. 113].

Під час засідання Науково-технічної ради Міністерства освіти УРСР, яке відбувалося 27 квітня 1946 р., в цілому було затверджено проект акад. П. Альошина по відбудові головного корпусу університету. Але при цьому, особлива увага зверталася на умови організації навчального процесу. Скажімо, експерт І. Строй серед іншого зауважив, що «передбачене проектом розміщення аудиторій на 4-му поверсі визнано невдалим, бо незначна висота приміщень (до 3,2 м) негативно впливатиме на нормальне проведення навчального процесу». А академіки А. Вербицький та А. Неровицький там же зазначили, що «вважають за доцільне додаткові сходи в роздягальні в східній і західній частині корпусу, продовжити до 4-го поверху для поліпшення обслуговування студентів» [8, спр. 165, арк. 16].

Хвилювали експертів і проблеми вентиляції приміщень. Запроектована система вентиляції в цілому була визнана правильною, проте в окремих малих приміщеннях було запропоновано витяжку зробити природною. «Управління Будівництва з таким спрощенням не може погодитись, бо влаштування механічної системи вентиляції у всьому корпусі не викликає труднощів ні в монтажі, ні в експлоатації» [8, спр. 165, арк. 17].

В проекті були враховані потреби використання технічних засобів у навчальному процесі, зокрема запроектовані спеціальні приміщення для фотолабораторій на кожному факультеті. Однак, експерт О. Русько вважав за доцільне «сконструувати роботу окремих факультетських фотолабораторій в єдину спеціальну фото-кіно-лабораторію, залишивши лише 2–3 поменьших фото-кіно-лабораторій при окремих факультетах» [8, спр. 165, арк. 18].

Приділили також значну увагу проблемі фарбування корпусів університету: «Щодо фарбування фасадів як головного корпусу, так і будинків, в яких міститься бібліотека АН УРСР та гуманітарний корпус Університету,

П. Г. Тичина рекомендує головний корпус фарбувати червоним кольором (за проектом), а фасади бічних корпусів пофарбувати в світлі кольори» [8, спр. 165, арк. 18]. Ухвалили також, що автор проекту П. Альошин має визначити місця встановлення барельєфу Т. Г. Шевченка та барельєфу першого ректора Університету М. О. Максимовича [8, спр. 165, арк. 19].

Цінну інформацію щодо відбудови університету містить протокол №34 об'єднаного засідання Архітектурних рад Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР і управління у справах архітектури м. Києва, що проходило через три місяці після попереднього, а саме 19 вересня 1946 р. На ньому підтвердили, що проект слід затвердити, але з певними зауваженнями: не влаштовувати житла у підвальних приміщеннях; не розташовувати аудиторій на четвертому поверсі, натомість поміняти їх місцями з приміщеннями на третьому поверсі; форма віконних отворів у новозведених стінах сходових клітин мала бути аналогічною до існуючих вікон. Оскільки питання фарбування фасадів корпусів все ще залишалося дискусійним, постановили: «Учитывая ответственное значение окраски фасадов здания университета, занимающего особое положение в архитектурном ансамбле города, считать необходимым организовать дополнительное обсуждение вопроса окраски фасадов с широким привлечением архитектурной общественности...» [8, спр. 165, арк. 71–81].

До складу цієї справи входить також «Пояснительная записка к эскизному проекту планировки территории Университета им. Т. Г. Шевченко, двух зданий институтов геологии и физики, а также административно-хозяйственного корпуса с надворными строениями» П. Альошина, датована 5 листопада 1946 р. Вона містить відомості про тогочасні споруди на території садиби університету і плани архітектора щодо створення університетського містечка. Зважаючи на інформативну цінність цього джерела, дозволю собі зробити доволі об'ємні цитати: «В настоящее время на участке будущего университетского городка им. Т. Г. Шевченко, помимо здания Университета им. Т. Г. Шевченко расположен ряд зданий, а именно: 1. Здание библиотеки, построенное в 1911 г. специально для университета по проекту проф. В. А. Осьмака... 2. Гуманитарный корпус, расположен по другую сторону университета симметрично с зданием библиотеки и законченное по проекту проф. В. А. Осьмака в 1936 г. 3. Два здания Института Химии, рядом стоящие по ул. Льва Толстого. 4. Небольшое здание метеорологической станции по той же ул. Толстого. 5. Три двухэтажных здания бывших университетских клиник, расположенных по бульвару Шевченко. 6. Ряд мелких хозяйственных построек...» [8, спр. 165, арк. 82].

Далі у записці автор пропонував прибрати усі дрібні будови, включно з лікарнями, і на їхньому місці поставити споруди двох нових інститутів симетрично по відношенню до головної осі червоного корпусу університету. «Образовавшийся впереди западного фасада здания университета и двух зданий институтов парадный парк мы намеряем подчеркнуть и архитектурно закончить сооружением монументальной прозрачной металлической решетки, воспроизведя в лучшем случае знаменитую решетку Беретти у зданий Академии наук... В центре парадного парка мы намеряем памятник Беретти. Вся территория участка, свободная от зданий и

необходимых проездов и служебных дворов, покрывается зеленью, площадками и скульптурами. В связи с тем, что физкультурный комплекс университета расположен в первом этаже с выходом в центре в образовавшийся парадный парк, намечается сооружение двух нормальных теннисных площадок... Общие размеры участка городка определяются 3343,00 x 190,00 м = 6,32 га» [8, спр. 165, арк. 83, 83зв].

Окрім триповерхових корпусів інститутів фізики і геології, планувалося спорудити і чотириповерховий адміністративно-господарський корпус на розі вулиць Володимирської та Л. Толстого з фасадом на останню [8, спр. 165, арк. 85–86].

Не маючи змоги в межах даної публікації навести детальні описи усіх приміщень, що планувалося розташувати в головному корпусі університету, на прикладі одного з них слід показати ступінь відповідальності, з якою П. Альошин ставився до своєї роботи, намагаючись не пропустити жодної потреби у навчанні майбутніх студентів. Це, зокрема, згадуваний вище фізкультурний комплекс, запланований до розміщення на першому поверсі західного фасаду головного корпусу. Він, на думку архітектора, мав включати такі приміщення: «1. Гимнастический зал. 2. Игровой зал (волейбол, баскетбол, тренажеры, теннис). 3. Подсобное помещение. 4. Помещение ДСО. 5. Помещение для поднимания тяжестей. 6. Помещение туристов и альпинистов. 7. Помещение для борьбы и бокса. 8. Помещение для фехтования. 9. Инструкторская. 10. Раздевалки верхнего и нижнего платья с душевыми и массажными. 11. Кабинет врача с приемной. 12. Курительная. 13. Комната отдыха. 14. Бильярдная. 15. Шахматы и шашки. 16. Фотолаборатория» [8, спр. 165, арк. 132].

Документи фонду П. Альошина переконливо свідчать, що архітектору інколи доводилося долати значні перешкоди, оскільки його час від часу намагалися відсторонити від справи відбудови університету через надмірну прискіпливість до збереження автентичності відновлюваних споруд. Наприклад, у виписці з постанови №10 засідання Президії Академії архітектури УРСР від 25 березня 1950 р., підписаної начальником її секретаріату В. Пономарьовим, йшлося про те, що «здание Университета являясь ценным художественным памятником первой половины XIX в., прежде всего, должно удовлетворять потребностям Советского Государства и вопрос в данном случае может идти не о реставрации, а о восстановлении и реконструкции здания, однако, без искажения его архитектуры». Водночас було визнано за доцільне «считать лишенным основания и нерациональным отстранение от авторского надзора и таким образом освобождение от ответственности автора проекта П. Ф. Алешина до полного окончания строительных работ по реконструкции здания Государственного Университета им. Т. Г. Шевченко» [8, спр. 165, арк. 23, 25].

З двох листів П. Альошина до тодішнього ректора університету О. Голика, датованих березнем 1954 р. видно, що робота над відновленням головного корпусу на той час вже підходила до завершальної стадії. Їх зміст присвячений проблемам його фарбування та напису на фасаді. Листи невеликі за розміром, але промовисті за змістом, ще раз демонструючи ставлення їхнього автора до своїх обов'язків, а також величезну повагу до історії головного корпусу університету та його творців В. та

О. Беретті. Архітектор спеціально вивчав ці проблеми і присвятив їм спеціальну ґрунтовну статтю [9], рукопис якої зберігається в його фонді [8, спр. 477, арк. 1–25]. Так, 15 березня він писав: «Уважаемый Александр Захарович! При сем прилагаю паспорт на окраску фасадов здания Университета. Считаю необходимым сделать следующие пояснения: Штукатурные поверхности следует основательно оскоблить и перетереть и окрасить за 2 раза лаковыми красками... 2. Все архитектурные металлические части... закрасить масляной краской, перекисью марганца или темным графитом..., за исключением кровли, водосточных труб и отливов с поясками, каковые желателно окрасить медяной на натуральной олифе и торшеро, каковые окрасить под старую бронзу. 3. Все деревянные части окрасить под дуб натуральный, пользуясь парадной дверью как образцом» [8, спр. 169, арк. 30].

А вже 22 березня продовжив: «Уважаемый Александр Захарович! По вопросу о надписи на здании университета сообщая следующее. 1. Надпись должна быть помещена не под карнизом, а на парапете: так она показана на исполнительном чертеже сына автора проекта здания академика А. В. Беретти и так она была помещена до последней войны уже в советское время так же, как постоянно до революции она размещалась на парапете. 2. О самой надписи. История Университета выдвигает следующие даты. Фактическое начало деятельности Университета – 1834 год. 1942 год – окончание строительства здания... Полагаю, что 1842–й год следует поместить в конце надписи, как это изображено на чертеже А. В. Беретти... Таким образом, надпись будет такой: Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. 1842. 3. На представленном проекте высота букв надписи преувеличена: она должна быть не более 50 см (1.50:3=50)... 5. На щипце над парапетом следует поместить герб Советской Украины, а над ним, следовало бы запроектировать группу, олицетворяющую науку, как это и было намечено В. И. Беретти...» [8, спр. 169, арк. 35].

В цілому, архітектор зробив значний внесок у відбудову та реставрацію споруд Києва в повоєнний час. Зокрема, він як експерт брав участь у відновленні дзвіниці Софійського собору. Так, у фонді архітектора зберігся документ, в якому він наполягав на необхідності збереження первісної колористики її фарбування, посилаючись при цьому як на відповідну літературу, так і на власні спогади. Фактично це один з небагатьох документів у фонді, що мають мемуарний характер [8, спр. 164, арк. 29, 30].

Підсумовуючи, слід зазначити, що документи з історії споруд КНУ імені Тараса Шевченка в особовому фонді П. Альошина складають вагомий джерельний масив для вивчення різноманітних аспектів їх реконструкцій та відбудов впродовж першої половини ХХ ст. Також вони є цінним носієм відомостей щодо проектів архітектора по створенню університетського містечка, яке мало, за його задумом, охоплювати київський квартал, обмежений вулицями Льва Толстого, Володимирською, бульваром Т. Шевченка та університетським ботанічним садом. Це містечко мало би стати (але на жаль не стало) ще одним прекрасним київським архітектурно-парковим комплексом з пам'ятником В. Беретті у центрі. В цілому ж документи фонду П. Альошина, що зберігаються в ЦДАМЛМУ є унікальними джерелами не лише з історії

споруд КНУ імені Тараса Шевченка, але в цілому історії вітчизняної культури, архітектури та освіти.

Список використаних джерел

1. Ульяновський В., Короткий В. З іменем Святого Володимира / В. Ульяновський, В. Короткий. – У 2-х кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн.1. – 398 с.
2. Київський університет. Документи та матеріали. 1834–1984 / Составители: Замлинский В. А. (рук.), Буравченков А. А., Долинский А. В. и др. – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.
3. Ясієвич В. С. Київський зодчий П. Ф. Альошин / В. С. Ясієвич. – К.: Будівельник, 1966. – 66 с.
4. Мокроусова О. Г. Культурна спадщина Києва в контексті історії архітектурних конкурсів ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 26.00.05 / О. Г. Мокроусова; НАН України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства. – Київ, 2014. – 22 с.
5. Кадомська М. До 100-річчя особняка Ковалевського в Києві: архітектор П. Альошин / М. Кадомська, О. Мокроусова // Пам'ятки України. – 2013. – №11. – С.2–13.
6. Скібіцька Т. Простота шляхетного стилю: оздоблення Педагогічного музею: архітектор П. Альошин / Т. Скібіцька, О. Мокроусова // Пам'ятки України. – 2013. – №11. – С.24–34.
7. Ширяєв Т. Невідомі 1930-ті у творчості П. Альошина: реконструкція київських готелів / Тарас Ширяєв // Пам'ятки України. – 2013. – №11. – С.36–51.
8. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.45, 164, 165, 169, 477.
9. Альошин П. Батько і син Беретті / П. Альошин // Архітектура Радянської України. – 1938. – №3. – С.39–48.

References

1. Z imenem Svyatoho Volodymyra: Kyyiv's'kyi universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv: u 2 kn. / uporyad.: V. Korotkyy, V. Ul'yanovs'kyi. – K.: Zapovit, 1994. – Kn.1. – 398 s.
2. Kievskiy universitet. Dokumenty i materyaly. 1834–1984 / sostaviteli: Zamlinskiy V. A. (ruk.), Buravchenkov A. A., Dolinskiy A. V. i dr. – K.: Vyshcha shkola, 1984. – 191 s.
3. Yasiyevych V. Ye. Kyiv's'kyi zodchyy P. F. Al'oshyn / V. Ye. Yasiyevych. – K.: Budivel'nyk, 1966. – 67 s.
4. Mokrousova O. H. Kul'turna spadshchyna Kyieva v konteksti istoriyi arkhitekturnykh konkursiv XIX – pochatku XX stolittya: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 26.00.05 / O. H. Mokrousova; NAN Ukrainy, Ukr. t-vo okhorony pamyatok istoriyi ta kul'tury, Tsentr pamyatkoznavstva. – Kyiv, 2014. – 22 s.
5. Kadoms'ka M. Do 100–richchya osobnyaka Kovalevs'koho v Kyievi: arkhitekt P. Al'oshyn / M. Kadoms'ka, O. Mokrousova // Pamyatky Ukrainy. – 2013. – №11. – С.2–13.
6. Skibits'ka T. Prostota shlyakhetnoho stylu: ozdoblennya Pedahohichnoho muzeyu: arkhitekt P. Al'oshyn / T. Skibits'ka, O. Mokrousova // Pamyatky Ukrainy. – 2013. – №11. – С.24–34.
7. Shiryayev T. Nevidomi 1930–ti u tvorchosti P. Al'oshyna: rekonstruktsiya kyiv's'kykh hoteliv / Taras Shiryayev // Pamyatky Ukrainy. – 2013. – №11. – С.36–51.
8. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv–muzey literatury i mystetstva Ukrainy. – F.8. – Op.1. – Spr.45, 164, 165, 169, 477.
9. Al'oshyn P. Bat'ko i syn Beretti / P. Al'oshyn // Arkhitektura Radyans'koyi Ukrainy. – 1938. – №3. – С.39–48.

Pavlenko S. F., PhD in History, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), pavlenko_s_f@ukr.net

Sources on the history of housings of the Kyiv National Taras Shevchenko University the first half of the twentieth century in the personal fond of P. Al'oshyn

Analysed the complex of archival documents from the personal fond of P. Al'oshyn related to the history of the main (red) and modern humanitarian housings of Kyiv National Taras Shevchenko University during the first half of the twentieth century.

Classification of archival sources and define their informative potential of the abovementioned problem. Examination of contribution of architect P. Al'oshyn in designing the future university campus.

Keywords: history, sources, documents, archive, personal fond, building, housing, university, gymnasium, rebuilding, reconstruction, architect, P. Al'oshyn, Kyiv.

Павленко С. Ф., кандидат исторических наук, доцент, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), pavlenko_s_f@ukr.net

Источники по истории корпусов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко первой половины XX ст. в личном фонде П. Алешина

Проанализирован комплекс архивных документов личного фонда П. Алешина, относящихся к истории главного (красного) и нынешнего гуманитарного корпусов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко первой половины XX ст.

Проведена классификация архивных документов данного фонда, исследован их информационный потенциал для изучения данной проблемы. Рассмотрен вклад архитектора П. Алешина в проектирование будущего университетского городка.

Ключевые слова: история, источник, документ, архив, личный фонд, здание, корпус, университет, гимназия, восстановление, реконструкция, архитектор, П. Алешин, Киев.

* * *

УДК 904(477.82):728. 81/.82

Пословська А. В.,
аспірантка кафедри археології,
давньої та середньовічної історії України,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк),
poslovska91@mail.ru

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МУРОВАНІХ ЗАМКІВ ВОЛИНИ

Розглядається питання історії та сучасного стану археологічних досліджень мурованих замків у Луцьку, Володимирі, Острозі, Дубно та Корці.

Мета роботи – показати як змінюються уявлення про історію замків Волині в залежності від результатів досліджень різних періодів. Серед мурованих замків регіону найбільш досліджуваним у різний час є Луцький. Історичну цінність мають рештки замку у Володимирі, який проіснував менше двох років. Розглянуто питання хронології культурного шару та виділено особливості замків у Дубно, Острозі, Корці.

На основі аналізу джерел та літератури замки розглядаємо не лише як оборонну споруду, архітектурну чи археологічну пам'ятку, але і як суспільно-політичний організм. Будівництво замків на Волині підтверджує існування цілих комплексів, яким відводилась важлива роль в системі оборони регіону.

Ключові слова: муровані замки, археологічні джерела, Волинь, Луцьк, Володимир, Острозь, Дубно, Корець.

Існуючий комплекс писемних джерел дозволяє вивчати історію замків Волині, однак на основі археологічних джерел ці дані можна значно доповнити та уточнити. Основу кладки ранніх замків становив, в основному, камінь, але велику частину архітектурних деталей було побудовано з цегли. На основі цього об'єктом дослідження обрано замки, в яких муровані елементи збереглися найкраще.

Археологічні дослідження замків Волині розпочалися з другої половини XIX ст. Вони проходили за ініціативи Київської археографічної комісії. Оборонні споруди Волині досліджував В. Антонович. В його «Археологічній карті» згадані замки у Клевані, Луцьку, Олиці, Володимирі, а також у Дубно та Острозі. З другої половини XX ст. дослідження замків Волині продовжилося. Історія Луцького замку стає об'єктом вивчення таких науковців, як Г. Логвин [9], М. Кучинко [7], М. Малевська [10], С. Терський [20], Б. Колосок [5]. Дослідження замку у Володимирі проводив С. Панишко [14]. Замок у Дубно досліджували І. Свешніков [19] та В. Гупало [4]. Замки у Корці, Острозі, Дубно стали предметом наукових зацікавлень Б. Прищепи [15; 16; 17].

Напевно, Луцький замок можна віднести до найбільш досліджуваних. У ревізії замку 1545 р. прямо зазначається, що його почав будувати великий князь Любарт, а

завершив князь Свидригайдло [8, с. 131]. Однак цьому судженню необхідно підтвердження, яке ми знаходимо в археологічних джерелах.

Перші спроби археологічних досліджень на території Луцького замку були пов'язані з відкриттям у 1852 р. гробниці при церкві св. Іоана Богослова. Історіографія проблеми дозволяє виділити декілька тверджень на час побудови замку. Першим розглянемо думку В. Антоновича, який вважав, що його збудував Вітовт [1, с. 48].

Наступне твердження говорить про неперервність традицій оборонного будівництва на території давнього городища. На цьому наголошує Я. Фітцке. Дослідник разом з інженером Я. Захватовичем відкрили сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища. На основі знайдених фрагментів кераміки воно було датоване XI–XII ст. [21, с. 96].

Важливими у вивченні оборонних споруд Луцька були археологічні дослідження П. Раппопорта. Результати цих досліджень лягли в основу нового датування. Так як Луцьк згадується в писемних джерелах з XI ст., то дослідник допускав можливість існування уже в цей час укріплень дитинця. П. Раппопорт вважав, що на початку чи в середині XIV ст. у Луцьку розпочалось будівництво цегляних укріплень. А на кінець XIV – початок XV ст. стіни Верхнього і частково Нижнього замку були цегляними [18, с. 67]. Отже, П. Раппопорт відносить будівництво замку до часів князювання Любарта.

Нове датування висунув Г. Логвин, який вважав, що Луцький замок був збудований ще в період правління Мстислава Даниловича та Юрія Львовича, у кінці XIII ст. – на початку XIV ст. [9, с. 150].

Результатами архітектурно–археологічних досліджень М. Говденко та М. Кучинка у 1978 р. стало припущення про спорудження цегляного замку наприкінці XIII ст. на фундаментах кам'яного замку попереднього часу [2, с. 319–320]. Пізніше М. Кучинко висловив нове твердження про побудову кам'яного замку ще в XI ст., а будівництво цегляного замку відніс до кінця XIII–XIV ст. [7, с. 146].

Інше датування належить М. Малевській, яка вважала, що початкові оборонні укріплення дитинця та час спорудження першого валу відносяться до X–XIII ст. На думку М. Малевської, кам'яний замок був побудований на місці дерев'яно–земляних укріплень дитинця не раніше середини XIV ст. [10, с. 309].

Дослідження на території Верхнього та Нижнього замків проводив С. Терський. Їх результатом став висновок про те, що основні будівельні роботи замку здійснювались за часів Любарта, а завершувалися у період правління Вітовта та Свидригайла [20, с. 50]. Археологічні дослідження С. Терського підтвердили і частково доповнили висновки М. Малевської.

Б. Колосок, спираючись на опис Луцького замку 1545 р., зазначає, що Верхній та Окольний замки почав будувати князь Любарт, а закінчував Свидригайдло, проте Окольний замок так і не був побудований [5, с. 46].

Таким чином, археологічні джерела підтверджують та дещо уточнюють дані писемних джерел з приводу спорудження Луцького замку.

Мурований замок був збудований також у сучасному Володимирі–Волинському, хоча він проіснував менше двох років. Історія Володимирського замку описана у Хроніці Яна із Чарнкова, окремі частини якої відомі нам завдяки перекладу Ю. Мициком [12]. Замок також

описується у Ревізії 1545 р., де зазначається, що він збудований за Казимира та був спалений [8, с. 103].

Вперше археологічні дослідження на місці замку у Володимирі провів В. Антонович, зокрема у 1891 р. були відкриті цегляні фундаменти стіни, яка оточувала замок. На думку дослідника, стіни були збудовані в XIV ст. королем Казимиром [1, с. 64]. Дослідження В. Антоновича підтвердили інформацію про будівництво Володимирського замку з Хроніки Яна з Чарнкова.

П. Раппопорт висловив припущення, що дитинець давньоруського Володимира в XIV ст. називали замком, який у 1340 р. був ще дерев'яним [18, с. 110].

Археологічні дослідження замку у Володимирі проводив М. Кучинко. У 1975 р. була досліджена стіна довжиною 10 м в північно-західній частині дитинця біля основи валу. Дослідник вважає, що це була частина монументальної споруди XIII–XIV ст. [6, с. 349].

У 1975–76 рр., 1982 р. та 1989 р. кам'яний замок у Володимирі досліджувала експедиція під керівництвом М. Малевської. На основі стратиграфічних даних, М. Малевська та Є. Шолохова період будівництва замку віднесли до середини XIV ст. і пов'язали його із згаданим у писемних джерелах об'єктом будівництва короля Казимира III, який був недобудований [11, с. 327–328].

Наступні дослідження на городищі у Володимирі проводились у 1997 р. Після цього археологічні розкопки відновились з 2010 р. У південно-східному куті дитинця були виявлені дві стіни. За матеріалом та характером кладки поперечна стіна була схожою на поздовжню і, можливо, являла собою елемент оборонної башти [14, с. 327]. Важливо, що фундамент та нижня частина стіни після консервації у 1370 р. не перебудовувалися, тому рештки замку можуть бути еталоном для порівняння інших знахідок аналогічного періоду.

Мурований замок розміщується також в Острозі. Володіння князів Острозьких описані в інвентарях, які упорядкував В. Атаманенко. Зокрема, в Акті поділу володінь В.–К. Острозького між його синами в 1603 р. згадується замок в Острозі. У фрагменті ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками 1620 р. згадується замок поруч з містом [13, с. 185]. Опис Острозького замку міститься також в інвентарі 1621 р. [13, с. 295–296].

З точки зору археології замок князів Острозьких вперше описав В. Антонович. Дослідник зазначав, що в Острозі є городище, захищене з двох сторін кручами, а з двох інших ровом. В замку розміщена давня церква Богоявлення, збудована в XV ст. князями Острозькими [1, с. 96].

Вперше стаціонарні археологічні дослідження на території замку проводив І. Бондар у 1957–1958 рр. На Замковій горі йому вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, знайдено фрагменти керамічних виробів доби Київської Русі та пізнішого часу [16, с. 185].

У 1967–1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила О. Годованок. Наявність готичних елементів в архітектурі та особлива форма бійниць, які частково збереглися у першому ярусі, дали змогу дослідниці припустити, що первісне ядро «Вежі мурованої», або як її ще називають палата князів Острозьких або Замок, було споруджено в кінці XIV – на початку XV ст. [3, с. 169]. «Вежа мурована» була житловою баштою, тобто спостерігаємо пристосування житлових споруд до вимог

оборони. Також це збережена будівля замку, збудована після татаро-монгольської навали на території Волині.

На думку Б. Прищепи, у XII – першій пол. XIII ст. Острог складався із замку в межах Замкової гори і розташованого поряд селища площею близько 1,5 га. Дослідник припускає, що в цей час він функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості [16, с. 189].

Будівництво замку в Дубно пов'язують з іменем князя Константина Острозького. Нагляд за земляними роботами по облаштуванню замку у Дубно здійснював О. Цинкаловський [19, с. 1]. З 1995 р. на території замку археологічні розкопки проводив І. Свешніков. Дослідник зробив висновок, що з кінця X ст. місце розташування Дубенського замку обирається для постійного проживання [19, с. 26]. На основі знайденої на замковому дворі монети Яна Казимира 1666 р. встановлено, що культурний шар над кам'яною бруківкою замкового подвір'я дагується першою половиною XVII ст. [19, с. 21].

Археологічні дослідження території замку у м. Дубно, розпочаті І. Свешніковим, продовжила у 1995–1997 рр. В. Гупало. Виявлені археологічні джерела підтвердили існування багатшарового поселення з непорушеним культурним шаром різних епох [4, с. 28].

Топографію Дубна на основі археологічних джерел і особливостей розташування бастионного замку відносно місця городища (його дитинця) досліджує Б. Прищеп. Йому вдалося встановити, що городище на схід від кам'яного замку князів Острозьких було дитинцем, а кам'яний замок збудовано, вірогідно, у межах околиного міста епохи Київської Русі [17, с. 168].

Про те, що в містечку Корці залишилися руїни замку, заснованого в кінці XIV ст., зазначав ще В. Антонович у своїй «Археологічній карті». Замок до кінця XVIII ст. декілька разів перебудовувався [1, с. 35]. У 1924–1925 рр. консерваційні роботи у Корецькому замку проводив лоблінський консерватор Є. Сенницький.

У 1989–1990 рр. дослідження проходили під керівництвом Р. Могитича. На території Корецького замку в шурфах простежено культурний шар XII–XIII ст., який перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язали із ординським погромом середини XIII ст. На думку І. Фуголь та Р. Могитич, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де був збудований палац Чарторийських [22, с. 34]. Проте на основі археологічних досліджень цього мису Б. Прищеп та В. Чекурков не виявили культурного шару XII–XIII ст. А щодо розміщення замку князів Корецьких, то археологічні джерела дозволяють стверджувати, що він був збудований на дитинці літописного міста [15, с. 320].

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі історичних досліджень археологічні джерела, поряд з писемними, дозволяють краще зрозуміти особливості функціонування замків, дають можливість конкретизувати багато аспектів їх історії, а також значно розширюють межі нашого пізнання про замки Волині. Археологічні дослідження дають підстави для встановлення етапів спорудження укріплень регіону, а також дозволяють висунути сміливі версії щодо етапів розбудови оборонних споруд Волині. Дослідження є перспективним та зумовлює необхідність подальшого опрацювання писемних джерел та проведення нових археологічних розкопок.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археол. съезда. – М., 1901. – С.1–133.
2. Говденко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке / М. М. Говденко, М. М. Кучинко // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С.319–320.
3. Годованюк О. М. Вежа мурована в Острозькому замку / О. М. Годованюк // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1969. – Вип.3. – С.164–172.
4. Гупало В. Д. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 р. / В. Д. Гупало. – Дубно: [б. в.], 1997. – 39 с.
5. Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування: історико-архітектурний нарис / Б. В. Колосок. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 124 с.
6. Кучинко М. Раскопки древнего Владимира–Волынского / М. М. Кучинко // Археологические открытия 1975 года. – Москва, 1976. – С.349–350.
7. Кучинко М. М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / М. М. Кучинко // УДЖ. – 1985. – №10. – С.144–146.
8. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – Київ, 2005. – 599 с.
9. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин – К.: «Мистецтво», 1968. – 463 с.
10. Малевская М. В. Исследования Луцкого замка / М. В. Малевская // Археологические открытия 1983. – Москва, 1985. – С.309.
11. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире–Волыском / М. В. Малевская, Е. В. Шолохова // Археологические открытия 1976 года. – Москва, 1977. – С.327–328.
12. Мицик Ю. Відомості про Україну XIVст. в Хроніці Яна з Чарнкова / Ю. Мицик // Магістеріум. – 2004. – Вип.17: Історичні студії. – С.92–97.
13. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с.
14. Панишко С. Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі / С. Д. Панишко // Старий Луцьк. Випуск 7. – Луцьк: Терен, 2011. – С.323–327.
15. Прищепя Б. А. Перші археологічні розкопки в Корці / Б. А. Прищепя, В. С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С.318–320.
16. Прищепя Б. Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя / Б. Прищепя // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С.183–191.
17. Прищепя Б. Основні результати археологічних досліджень Волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 рр. / Б. Прищепя // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Вип.16. – С.162–182.
18. Раппопорт П. А. Военное зодчество западных земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л.: Из-во «Наука», 1967. – №140. – 221 с.
19. Свешніков І. К. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. / І. Свешніков, В. Гупало. – Дубно: [б. в.], 1995. – 54 с.
20. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / С. В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
21. Фітцке Ян. Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку // Охріменко Г. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.
22. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок / І. Фуголь, Р. Могитич // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація». – Львів, 1993. – Число №1. – С.33–37.
4. Hupalo V. D. Zvit pro rezultaty roboty Dubnivskoi arkeolohichnoi ekspedytsii Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoj oblasti za 1997 r. / V. D. Hupalo. – Dubno: [b. v.], 1997. – 39 s.
5. Kolosok B. V. Lutsk – pamiatka arkhitektury ta mistobuduvannia: istoryko-arkhitekturnyi narys / B. V. Kolosok. – Lutsk: PVD «Tverdynia», 2011. – 124 s.
6. Kuchynko M. Raskopki drevnego Vladimira–Volynskogo / M. M. Kuchynko // Arkheolohycheskie otkrytiya 1975 hoda. – Moskva, 1976. – S.349–350.
7. Kuchinko M. M. Pro chas sporudzhennia i ranniu istorii Lutskoho zamku / M. M. Kuchinko // UIZh. – 1985. – №10. – S.144–146.
8. Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku. – Kyiv, 2005. – 599 s.
9. Lohvyn H. N. Po Ukraini. Starodavni mystetski pamiatky / H. N. Lohvyn. – K.: «Mystetstvo», 1968. – 463 s.
10. Malevskaia M. V. Issledovaniya Lutskoho zamka / M. V. Malevskaia // Arkheolohycheskie otkrytiya 1983. – Moskva, 1985. – S.309.
11. Malevskaia M. V. Arkhitekturno-arkheolohicheskie issledovaniya vo Vladimire–Volynskom / M. V. Malevskaia, E. V. Sholokhova // Arkheolohycheskie otkrytiya 1976 hoda. – Moskva, 1977. – S.327–328.
12. Mytsyk Yu. Vidomosti pro Ukrainu XIVst. v Khronitsi Yana z Charnkova / Yu. Mytsyk // Mahisterium. – 2004. – Vyp.17: Istorychni studii. – S.92–97.
13. Opysy Ostrozhhchyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. / Upor. V. Atamanenko; Redaktor L. Vynar. – Ostroh, 2004. – 384 s.
14. Panyshko S. D. Murovaniy zamok Kazymyry Velykoho u Volodymyri / S. D. Panyshko // Staryi Lutsk. Vypusk 7. – Lutsk: Teren, 2011. – S.323–327.
15. Pryshchepa B. A. Pershi arkeolohichni rozkopky v Kortsi / B. A. Pryshchepa, V. S. Chekurkov // ADU 2004–2005 rr. – K.; Zaporizhzhia, 2006. – S.318–320.
16. Pryshchepa B. Doslidzhennia istorychnoi topohrafiy Ostroha doby serednovichchia / B. Pryshchepa // Studii i materialy z istorii Volyni. – Kremenets, 2009. – S.183–191.
17. Pryshchepa B. Osnovni rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen Volynskykh mist epokhy Kyivskoi Rusi u 1991–2010 rr. / B. Pryshchepa // Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu. – 2012. – Vyp.16. – S.162–182.
18. Rapoport P. A. Voennoe zochestvo zapadnorusskikh zemel X–XIV vv. / P. A. Rapoport // Materyaly i issledovaniya po arkeologii SSSR. – L.: Yz-vo «Nauka», 1967. – №140. – 221 s.
19. Svieshnikov I. K. Zvit po rezultaty roboty Dubnivskoi arkeolohichnoi ekspedytsii Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoj oblasti za 1995 r. / I. Svieshnikov, V. Hupalo. – Dubno: [b. v.], 1995. – 54 s.
20. Terskyi S. V. Luchesk X–XV st. / S. V. Terskyi. – Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2006. – 252 s.
21. Fittske Yan. Vazhlyvi vidkryttia u zamku Liubarta v Lutsku // Okhrymenko H. V. Arkheolohichna spadshchyna Yana Fittske. – Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2005. – 488 s.
22. Fuhol I., Mohytych R. Koretskyi zamok / I. Fuhol, R. Mohytych // Visnyk instytutu «Ukrzakhidproekt–restavratsiia». – Lviv, 1993. – Chyso №1. – S.33–37.

References

1. Antonovych V. B. Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii / V. B. Antonovych // Trudy XI Arkheol. syezda. – M., 1901. – S.1–133.
2. Novdenko M. M. Arkhitekturno-arkheolohycheskie isledovaniya v Lutskom zamke / M. M. Novdenko, M. M. Kuchynko // Arkheolohycheskie otkrytiya 1978 hoda. – Moskva, 1979. – S.319–320.
3. Hodovaniuk O. M. Vezha murovana v Ostrozkomu zamku / O. M. Hodovaniuk // Ukrainske mystetstvovnavstvo. – Kyiv, 1969. – Vyp.3. – S.164–172.

Poslovska A. V., postgraduate student of the Department of archeology, ancient and medieval history of Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), poslovska91@mail.ru

Archaeological research sources in masonry castles of Volyn

The article researches the history and current state of archaeological research of stone castles in Lutsk, Volodymyr, Ostrog, Dubno, Korets.

The purpose of the study – pointed to the changes of ideas about the history of the Volyn castle depending on the results of these studies in different periods. The remains of the Volodymyr castle, which lasted less than two years, are of the historical value. The question of chronology of castle cultural layer in Dubno, Ostrog, Korets is studied.

On the analysis of the sources and scientific literature castles are reviewed not only as a fortification, architectural or archaeological monuments, but also as socio-political organisms. Construction of castles in Volyn region confirms the existence of unity complexes, which were assigned an important role in the defense area.

Keywords: masonry castles, archaeological sources, Volyn, Lutsk, Volodymyr, Ostrog, Dubno, Korets.

Пословская А. В., аспирантка кафедры археологии, древней и средневековой истории Украины, Восточноевропейский

национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк),
poslovska91@mail.ru

Археологические источники в исследованиях каменных замков Вольны

Рассматривается вопрос истории и современного состояния археологических исследований каменных замков в Луцке, Владимире, Остроге, Дубно, Корце.

Цель работы – показать, как меняются представления об истории замков Вольны в зависимости от результатов этих исследований разных периодов. Среди каменных замков региона наиболее изучаемым является Луцкий. Историческую ценность имеют остатки замка во Владимире, который просуществовал менее двух лет. Рассмотрены вопросы хронологии культурных напластований замков в Дубно, Остроге, Корце.

На основании анализа источников и литературы замки рассматриваем не только как оборонительное сооружение, архитектурную или археологическую памятку, но и как общественно-политический организм. Строительство замков на Вольны подтверждает существование целостных комплексов, которым отводилась важная роль в системе обороны региона.

Ключевые слова: каменные замки, археологические источники, Вольны, Луцк, Владимир, Острог, Дубно, Корце.

***

УДК 030

Бойко Ю. О.,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського (Україна, Київ),
Julia_b_n@ukr.net

ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розглянуто історію створення, процес становлення та розвиток Інституту енциклопедичних досліджень Національної академії наук України. На основі архівних документів, що відклалися у процесі діяльності установи, показано етапи становлення Інституту енциклопедичних досліджень від невеликого Координаційного бюро Енциклопедії Сучасної України до повноцінного інституту в структурі Національної академії наук України.

Ключові слова: Інститут енциклопедичних досліджень, Координаційне бюро, Енциклопедія Сучасної України, Енциклопедія українознавства, енциклопедистка, енциклопедія.

Постановою Президії НАН України від 14 квітня 2004 р. №121 в результаті реорганізації шляхом злиття Координаційного бюро Енциклопедії Сучасної України (КБ ЕСУ) та Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України було створено Державну установу «Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України» (ДУ ІенД), який перебуває у віданні НАН України та входить до складу Відділення історії, філософії і права НАН України [1, арк. 123].

Але історія становлення нового інституту не розпочиналася з нічого і його назва не виникла просто так. Фундамент для нового інституту був закладений ще на початку 90-х років ХХ ст. Розпорядженням Президії НАН України №329 від 5 березня 1996 р. було створене Координаційне бюро з питань підготовки та видання Енциклопедії Сучасної України на правах структурного підрозділу Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України.

Відповідно до постанови Президії НАН України від 5 листопада 1997 р. №374 Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України отримало статус самостійної науково-дослідної і науково-методичної установи з правом юридичної особи при Президії НАН України. Керівником КБ ЕСУ було призначено кандидата філологічних наук М. Г. Железняка [1, арк. 3]. Початковий штат співробітників КБ ЕСУ складався з чотирьох осіб. Новостворене КБ ЕСУ розпочало роботу з підготовки

методичних матеріалів для створення енциклопедії, яка буде охоплювати столітній період усіх сфер життєдіяльності країни. Нова енциклопедія отримала і нову назву – Енциклопедія Сучасної України.

Проте питання щодо створення української енциклопедії постало в Україні відразу після проголошення її незалежності. Стало можливим ознайомлення з Енциклопедією українознавства, що колись здавалася не лише недоступною, а й однозначно ворожою. Уже в 1993 р. було здійснено два перевидання Енциклопедії українознавства – одне у Львові під егідою Наукового товариства ім. Шевченка, друге у київському видавництві «Глобус».

Загалом ідея створення Енциклопедії українознавства належить Аркадію Жуковському – іноземному членові Національної академії наук України, професору Сорбони, довголітньому голові Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. На початку 90-х років ХХ ст. він запропонував зробити «невеличку енциклопедію на 3–4 томи» як доповнення до вже згаданої Енциклопедії українознавства, виданої в діаспорі в 1950–80-х роках під редакцією В. Кубійовича [2, арк. 8]. На його думку, енциклопедія мала охопити період 80–90-х років ХХ ст., насамперед роки перебудови та перші роки незалежності, містити статті про всі новітні події та явища, інституції, наукові та мистецькі напрями, а також відомих людей України [2, арк. 9]. Планувалося видати третю частину Енциклопедії українознавства (ЕУ–3) до 80-річчя заснування НАН України, яке відзначали у 1998 р. Перший робочий зошит (літера А) було підготовлено та приурочено до ювілею НАН України. Але, як засвідчив досвід, доповнити існуючі енциклопедії не так просто, тому що вони – вже завершений, самодостатній продукт.

Ще у 1947 р. Наукове товариство ім. Шевченка прийняло рішення про створення Енциклопедії українознавства. Перша частина цієї праці дістала назву ЕУ–1. Вона складається з 3-х томів, що охоплюють за тематичним принципом усі галузі українознавства. Очоловали редакційну колегію ЕУ Володимир Кубійович та Зенон Кузеля, серед авторів: Наталя Василенко–Полонська, Дмитро Дорошенко, Іван Огієнко, Роман та Степан Смаль–Стоцькі та інші українські діячі, які через примхи долі опинилися в еміграції. ЕУ–2 – це друга частина енциклопедії, словникова, що складається з 10-ти томів.

А. Жуковський планував видати та наповнити ЕУ–3 не лише новими статтями про події та нові реалії останніх років існування СРСР та перших років незалежності України, а й доповнити новою інформацією чимало статей, поданих у окремих 10-ти томах ЕУ–2. Це вносило плутанину, бо ЕУ–2 творилася протягом 37-ми років, статті на перші літери абетки були написані в 1950-х роках, з того часу на момент започаткування ЕУ–3 минуло понад 45 років, тому доповнювати ці статті було складно. Крім того, читачеві потрібно було мати комплект ЕУ–2, яку тоді лише розпочало перевидавати НТШ у Львові. Виникла дискусія серед членів ініціативної групи, яка утворилася у складі Комітету з питань науки і культури при Президії НАН України (КНК), щодо статусу, структури та наповнення ЕУ–3 [3, с. 52].

Аби чітко усвідомлювати всі етапи створення Енциклопедії Сучасної України та всіх учасників цього клопіткого процесу, варто сказати кілька слів про Комітет науки і культури при АН України, який був створений

постановою Президії АН України від 18 липня 1990 р. №179 [2, арк. 3]. Найважливішим його завданням була організація проведення і координація наукових досліджень з метою піднесення науково-технічного, економічного та культурного розвитку України. КНК АН України здійснював роботу зі встановлення наукових і культурних зв'язків, розвитку та координації наукових досліджень із різного роду зарубіжними українськими науковими і культурними центрами, асоціаціями, союзами, федераціями, науковими та навчальними інститутами, окремими вченими, інженерами, діячами культури [2, арк. 15]. Президія АН України постановою від 12 січня 1994 р. №2 постановила змінити назву КНК на Український міжнародний комітет з питань науки і культури при Академії наук України, зберігши стару аббревіатуру КНК при АН України [4, с. 135].

Отже, працівники Комітету з питань науки і культури провели підготовчу роботу зі створення словника енциклопедії, розіслали листи з анкетами та навіть замовили певну кількість статей. У процесі підготовчої роботи змінилася не лише назва, а й сама концепція енциклопедії. Остаточно від доповнюючого характеру ЕУ-3 відмовилися, коли почали отримувати відповіді на розіслані листи та анкети. Логіка зібраного матеріалу й те зацікавлення, яке виявила широка громадськість, підказували, що це має бути цілком самостійна оглядова енциклопедія із власним обсягом матеріалу, власними принципами його добору й інтерпретації, власним науковим і творчим обличчям. А назва енциклопедії мала засвідчувати, що ця енциклопедія присвячена розвитку незалежної української держави. Для кращого розуміння сучасних процесів державотворення редакція вирішила вмістити певну кількість статей про організації та осіб, котрі позитивно чи негативно впливали на події становлення сучасної України, з попередніх періодів насамперед української державності 1917–1920 рр. [3, с. 53].

Президія НАН України вже наприкінці 1995 р. відзначила актуальність і важливість створення енциклопедичного видання про сучасне політичне, економічне, наукове, культурне та духовне життя в Україні. Створення Енциклопедії Сучасної України мало базуватися на кращих традиціях як вітчизняного, так і зарубіжного енциклопедознавства. Енциклопедія Сучасної України повинна була стати своєрідним продовженням попередніх енциклопедичних видань про Україну та підготовкою до цілісного багатотомного видання.

За реалізацію цієї ідеї взялися науковці НАН України, низки галузевих академій та вищих навчальних закладів України. Професор А. Жуковський запропонував запросити до участі в праці над Енциклопедією Сучасної України Івана Дзюбу – академіка НАН України, головного наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Згода І. Дзюби ввійти до складу Головної редакційної колегії, більше того, разом з А. Жуковським та О. Романівим (тогочасним головою відновленого у Львові Наукового товариства ім. Шевченка) очолити її, остаточно вирішила питання місцезнаходження Головної редакції та координаційного центру в справі створення ЕСУ – в Києві.

Тому, виходячи з наукової вагомості створення такої енциклопедії, Президія НАН України відповідно до постанови від 6 грудня 1995 р. №319 виступила співзасновником та співвидавцем Енциклопедії Сучасної України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка.

Також погодилася з пропозицією НТШ та Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України про доцільність створення Координаційного бюро з питань підготовки та видання Енциклопедії Сучасної України [5, арк. 49]. Було визначено склад головної редакційної колегії Енциклопедії Сучасної України: І. Дзюба, А. Жуковський, О. Романів, М. Железняк, Д. Гусар–Струк, М. Жулинський, Л. Пиріг, І. Скрипник, П. Сохань, П. Толочко, А. Шпак, Я. Яцків.

Новостворене КБ ЕСУ розпочало роботу з підготовки методичних матеріалів для створення Енциклопедії Сучасної України. До співпраці залучили кількох колишніх працівників Української радянської енциклопедії. У той же час розпочалися перемовини з керівництвом видавництва «Українська енциклопедія ім. Миколи Бажана», спочатку А. Кудрицьким, а пізніше з М. Зяблюком, щодо об'єднання зусиль у праці над новою українською енциклопедією, однак домовитися не вдалося.

Натомість Президент НАН України акад. Б. Є. Патон підтримав починання щодо створення масштабної енциклопедії, і було прийнято кілька важливих постанов та розпоряджень Президії НАН України, у яких проект ЕСУ трактувався як пріоритетний напрям діяльності Національної академії наук України, а її установам було рекомендовано включати до наукових планів питання підготовки ЕСУ.

Відповідно до функцій, які були покладені на КБ ЕСУ: підготовка до друку Енциклопедії Сучасної України, інших енциклопедичних видань та проведення дослідження з енциклопедознавства, що включає широке коло теоретичних та прикладних проблем, створення загальних та галузевих енциклопедій і масштабів роботи, змінювався і штат працівників бюро, які долучалися до збору та опрацювання матеріалу, який ввійшов до перших томів енциклопедії. Так, у 2000 р. в Координаційному бюро ЕСУ працювало 7 осіб [6, арк. 32], а вже у 2001 р. – 88 осіб, значна частина з них – за контрактом [6, арк. 42].

Упродовж всієї своєї діяльності КБ ЕСУ розробило основні напрямки наукових досліджень: розробка теорії та методології енциклопедичних досліджень, вивчення та узагальнення світового досвіду створення тематичних та загальних енциклопедій, розробка концептуальних основ створення Національної енциклопедії України, загальних та галузевих енциклопедій, які були покладені в основу діяльності новоствореного Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (ІЕНД).

Головним завданням Інституту енциклопедичних досліджень було і є здійснення фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень в галузі енциклопедознавства для одержання нових наукових знань, сприяння науково-технічному прогресові, соціально-економічному та духовному розвитку суспільства, утвердження наукової державності. Інститут є провідною науково-дослідною установою і основним в Україні координаційним центром, який досліджує широке коло питань енциклопедознавства, розробляє наукові та методичні засади створення різних енциклопедичних видань, розробляє концепції, реєстр, принципи подання матеріалу, критеріїв його відбору, методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, створення системи посилань. Вивчає, аналізує та узагальнює світовий і національний досвід у галузі енциклопедознавства, зокрема з питань підготовки та друку енциклопедичних видань за сучасними технологіями [7, арк. 2].

Структурно Інститут енциклопедичних досліджень НАН України складається з чотирьох відділів – Відділ теорії та методології створення універсальних енциклопедій, основним завданням якого є створення концепції Української універсальної енциклопедії з метою подальшої її підготовки та видання як найвищого узагальнення і систематизації суми знань українців про світ і про себе, як свідчення інтелектуального і культурного потенціалу нашого суспільства. Формування баз даних (електронної та паперової) і фототеки для підготовки Української універсальної енциклопедії, частина яких може бути використана під час підготовки інших енциклопедичних видань; Відділ теорії та методології створення тематичних енциклопедій напрацьовує методичні засади складання словника та єдиних підходів до представлення матеріалу в тематичних енциклопедичних виданнях; Відділ науково-дослідної та науково-організаційної підтримки Енциклопедії Сучасної України займається підготовкою до видання багатотомної ЕСУ (замовлення статей авторам, фахове, наукове та літературне редагування статей, підготовка окремих статей, добір іконографічного матеріалу, підготовка верстки тощо); Відділ науково-дослідної роботи та науково-технічного забезпечення створює електронні бази даних, організовує та веде довідково-бібліографічний апарат. У 2009 р. розширилась наукова тематика інституту та відбулися структурні зміни – був створений Відділ теорії та методології створення спеціалізованих енциклопедичних видань [8, арк. 7].

Тематика науково дослідних робіт інституту закладена в самій назві установи, – це і розробка концептуальних засад та методики створення тематичних енциклопедій, Енциклопедії НТШ, розробка концептуальних засад створення Універсальної (національної) енциклопедії України, створення масштабного енциклопедичного довідника «Науковці України ХХ–ХХІ ст.: Метабібліографія. Історичні науки», створення та друк Енциклопедії Сучасної України та ін.

У 2006 р. інститутом розроблено основні параметри, тематичні та галузеві розділи національної Енциклопедії України «Українська Універсальна Енциклопедія». Також продовжено роботу над відомчими науково-дослідними темами, які були розпочаті в 2005 р. Так, у рамках науково-дослідної роботи «Розробка концептуальних засад та методики створення тематичних енциклопедій», співробітниками інституту проведено перший етап робіт з вивчення та аналізу світового та українського досвіду зі створення тематичних енциклопедій. Відповідно до постанови Бюро Президії НАН України від 5 липня 2006 р. №196 започатковано співпрацю з Науковим товариством ім. Шевченка над проектом «Енциклопедія НТШ» [9, арк. 55], з метою створення у сучасного читача різнобічного уявлення про багаторічний історичний розвиток однієї з найдавніших українських інституцій. Зокрема, розроблено концептуальні засади та методичне забезпечення такої енциклопедії, вивчено джерельну базу НТШ, особові архіви дійсних членів товариства. Підготовлено та систематизовано низку статей-персоналій про дійсних членів НТШ, загальних статей з історії та діяльності НТШ в Україні та за кордоном, підготовлено блок іконографічного матеріалу, опрацьовано архіви НТШ у м. Сарсель (Франція). Зібрана інформація розкриває основну наукову проблематику, над якою працювало і працює НТШ в Україні, а з 1947 р. – у різних країнах

Європи, Америки та Австралії. Ще одним орієнтиром навколо якого велось формування інформаційної бази для Енциклопедії НТШ є наголос на досягненнях і відкриттях українських та інших діячів НТШ у різних наукових галузях. В Енциклопедії НТШ матимуть повноцінне відображення форми міжнародних зв'язків НТШ. Крім загальної статті, яка подаватиме загальні відомості про співпрацю товариства з різними науковими центрами, культурно-освітніми установами, навчальними закладами, архівами, Енциклопедія НТШ дасть вичерпне уявлення про здобутки НТШ ще до створення академії наук України, а отже, змогу проаналізувати досягнення національної науки другої половини ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст. У 2012 р. був опублікований перший том Енциклопедії НТШ (літери А–Б), який містить 249 статей. Робота над Енциклопедією НТШ триває і сьогодні, співробітники ІнД продовжують збирати матеріал, уточнюють фактологічні дані, наповнюють довідковий апарат видання та планують подальший друк наступних томів Енциклопедії НТШ.

У рамках наукової теми «Розробка концептуальних засад створення Універсальної (національної) енциклопедії України», науковцями Інституту енциклопедичних досліджень вивчено та проаналізовано досвід Великої Британії, Франції, Польщі, Росії у створенні універсальних енциклопедій. Президія НАН України своєю постановою від 18 жовтня 2006 р. №264 «Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії» [9, арк. 67] відзначила актуальність та важливість підготовки в Україні енциклопедичних видань нового покоління для справи систематизації та поширення наукових знань, всебічної розбудови українського національного простору, утвердження інтелектуальної незалежності української нації і держави. Основним завданням цього проекту є розроблення і впровадження електронної бази даних Універсальної енциклопедії України та створення її фототеки, організація бібліографічного забезпечення.

Співробітниками інституту брали участь у 25-й Міжнародній українознавчій конференції, яку проводив у 2006 р. Іллінойський університет США, також презентували перші п'ять томів Енциклопедії Сучасної України в Бібліотеці української літератури в Москві, виступили організаторами «круглого столу» з українознавчих питань під час проведення Міжнародної конференції «Українська діаспора: проблеми, дослідження», яка проходила в Національному університеті «Острозька академія» 22–23 травня 2006 р.

Упродовж 2006–2009 рр. науковці інституту працювали над проектом «Енциклопедичний словник «Пантелеймон Куліш і його оточення», який розпочався відповідно до розпорядження Президії НАН України від 16 березня 2006 р. №302 в рамках комплексної програми наукових досліджень НАН України «Вивчення пам'яток вітчизняної історико-культурної спадщини та їх актуалізація в духовному житті сучасного українського суспільства» [9, арк. 45]. Основною метою підготовки енциклопедичного словника «Пантелеймон Куліш і його оточення» було створення персонального енциклопедичного словника джерелознавчого типу, актуальність якого викликана значною потребою у створенні фундаментальних україномовних персональних енциклопедій та словників-довідників, де систематизуються, верифікуються й узагальнюються історико-біографічні знання. На

початковому етапі виконання цієї тематики вивчено й проаналізовано рукописні та друквані джерела в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Центральному державному історичному архіві м. Києва, Львівській національній науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника, Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику ім. М. М. Коцюбинського, Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки, Інституті російської літератури «Пушкінський дім», Архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН.

У 2007 р. відповідно до розпорядження Президії НАН України від 4 квітня 2007 р. №221 розпочався другий етап створення словника. Співробітники інституту підготували анований реєстр гасел, який включає понад 500 позицій, та 80 статей, які ввійшли в перший робочий зошит, обсягом 80 сторінок, виданий накладом 100 примірників. У 2008 р. науковцями інституту було опрацьовано листування П. Куліша та підготовлено до друку другий робочий зошит. У 2009 р. опубліковано листування П. Куліша «Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи» та підготовлено видання «Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин». До видання ввійшли твори самого П. Куліша, спогади про нього та праці сучасних науковців, присвячені П. Кулішу [10, арк. 11].

У серпні 2007 р. керівництво інституту з робочою поїздкою відвідало м. Єреван (Вірменія), де ознайомилося з роботою редакції Вірменської енциклопедії та домовилося про співпрацю й взаємодопомогу у створенні енциклопедичних видань. Обговорено можливість підписання угоди про співпрацю в енциклопедичній справі у рамках великої угоди між НАН України та НАН Вірменії. Консультації з цього питання були продовжені на зустрічі з віце-президентом НАН Вірменії у жовтні 2007 р. під час перебування його в Києві.

Інститут енциклопедичних досліджень у 2008 р. брав участь у комплексній програмі наукових досліджень НАН України «Розвиток інтелектуального і духовного потенціалу та модернізація сфер науки, освіти, культури, управління» відповідно до розпорядження Президії НАН України №168 від 24 березня 2008 р. [11, арк. 46].

Вчена рада Інституту енциклопедичних досліджень НАН України у 2008 р. прийняла рішення про започаткування серії видань «Із словникової спадщини», у межах якої було здійснено перевидання низки термінологічних словників, підготовлених і опублікованих Всеукраїнською академією наук у 1920–1930-х роках [12, арк. 12]. Нині ці словники є бібліографічною рідкістю, а між тим містять багато цікавого й актуального лексикографічного матеріалу, який вкрай необхідний при створенні енциклопедичних видань тематичного та загального характеру. Були підготовлені до перевидання та вийшли друком такі словники: «Практичний словник виробничої термінології» та «Словник гірничої термінології», які видано Відділом термінології та номенклатури Науково-дослідного інституту мовознавства ВУАН у 1931 р.; «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування», виданий у 1928 р., «Словник музичної термінології» та «Словник геологічної термінології», які видано у 1931 р. Інститутом української наукової мови ВУАН; «Медичний російсько-український

словник», який видано Медичною секцією Одеського наукового товариства при Українській академії наук у 1928 р.

У 2009 р. перевидано словники: «Практичний російсько-український словник приказок» (1929), «Словник технічної термінології. Мірництво» (1930), «Словник фізичної термінології» (1932), «Словник хімічної термінології» (1928).

«Словник правничої мови», який вийшов друком у 1926 р. під редакцією А. Кримського, був підготовлений до друку інститутом у 2010 р. під назвою «Російсько-український словник правничої мови». Протягом 2011 р. співробітники інституту підготували ще три словники із започаткованої серії «Із словникової спадщини»: «Словник будівельної термінології», виданий у 1930 р., «Московсько-Український словник для військових» та «Словник чужих слів, що вживаються в українській мові», видані ще у 1918 р.

Також у 2009 р. започатковано щорічне видання наукового збірника Інституту енциклопедичних досліджень «Енциклопедичний вісник України», який висвітлює основні проблеми енциклопедистики, бібліографістики та архівознавства в Україні та за її межами. На сторінках збірника обговорюються питання теорії і практики енциклопедистики, історії енциклопедичної справи у світі та в Україні. Одним із завдань збірника є розширення міжнародної співпраці для забезпечення повноти та об'єктивності інформації про Україну в зарубіжних енциклопедичних виданнях, налагодження дієвого діалогу з іншими енциклопедичними центрами в Україні і за кордоном.

Упродовж 2007–2011 рр. співробітники Інституту енциклопедичних досліджень НАН України працювали над науково-дослідною темою «Науковці України ХХ–ХХІ століть», яку інститут виконував в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Культурно-цивілізаційний діалог ХХІ ст.: проблеми інтеграції України у світове співтовариство». З метою підготовки видання про науковців України, які працювали чи працюють у ХХ–ХХІ ст., науковці інституту підготували, доповнили, фахово і літературно відредагували понад 3,5 тисячі статей-персоналії про науковців України та 4 тисячі фотокарток. У 2010 р. опубліковано покажчик «Науковці України ХХ–ХХІ ст.: Метабібліографія. Історичні науки», який є першим етапом на шляху до створення масштабного енциклопедичного довідника «Науковці України ХХ–ХХІ століть». Основну частину покажчика становить опис біо- та бібліографічних видань про науковців України. Персоналії розташовано за алфавітом. Матеріали подано за схемою: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь і вчене звання та роки їх присудження. Видання є джерельною базою для вивчення історії науки, а також для дослідження розвитку сучасної національної персональної біобібліографії, присвяченої вченим України.

У рамках цільової комплексної програми наукових досліджень Відділення історії, філософії і права НАН України «Політико-правові, соціокультурні та цивілізаційні основи модернізації держави і суспільства в Україні» постановою Президії НАНУ від 6 липня 2011 р. №220, Інститут енциклопедичних досліджень розпочав роботу над темою «Енциклопедія як синтез складових інтелектуального потенціалу України», основна мета цього завдання – з'ясувати роль енциклопедичних видань

у створенні позитивного іміджу національної науки і культури в Україні та за кордоном; охарактеризувати енциклопедичні видання, створені в роки незалежності, як синтезований продукт діяльності науковців різного фаху.

Із року в рік науковці інституту працюють над аналізом, систематизацією та класифікацією різноманітних енциклопедичних та словникових видань з метою підготовки опису цих видань, а також для пошуку вироблення схеми критеріїв оцінки енциклопедичного видання. Так, у 2012 р. завершено роботу зі створення довідника «До джерел української енциклопедистики», що містить бібліографію найважливіших публікацій, які стануть у пригоді укладачам універсальних і тематичних енциклопедій. Також створено електронний довідник про енциклопедичні видання України з викладенням їх короткого змісту та вихідних даних з метою подальшого узагальнення інформації про наявні енциклопедичні видання в Україні.

Інститут енциклопедичних досліджень протягом багатьох років тісно співпрацює з Науковим товариством ім. Шевченка, зокрема його Європейським осередком, головне представництво якого знаходиться у Франції, та з Канадським інститутом українознавчих студій Альбертського університету, зокрема з редакцією Encyclopedia of Ukraine, щодо створення електронної версії Енциклопедії НТШ.

Також плідна співпраця і дружні стосунки склалися і з Інститутом досліджень української діаспори Національного університету «Острозька академія», з Інститутом енциклопедичних досліджень АН Молдови, Видавництвом «Білоруська енциклопедія імені Петруса Бровки» щодо організації енциклопедичної справи, наукової та видавничої діяльності. Співробітники інституту консультують та надають методичну та інформаційну допомогу редакціям Тернопільського енциклопедичного словника, Енциклопедії Волині, Черкащини та науково-дослідним установам, які працюють на ниві енциклопедичної справи.

У 2014 р. інститут продовжував роботу над створенням видань енциклопедичного характеру. Як результат плідної праці науковців інституту опубліковано «Словник гуцульських говірок Річки та Яворів Косівського району Івано-Франківської області», який презентує гуцульську говірку ХХ–ХХІ ст. Видання планується у чотирьох книгах, у 2014 р. вийшла книга перша, (літери А–Ж). Перша книга словника містить близько 3500 реєстрових статей, понад 70 сталих виразів і приказок та 150 фрагментів гуцульських народних співанок.

Опубліковано фотоальбом «Подорожі пані Олени Отт-Скоропадської в Україні», який хронологічно охоплює період з 1992 р. до 2005 р. Альбом присвячений 95-й річниці з дня народження пані Олени, яка була наймолодшою дочкою Гетьмана України Павла Скоропадського. Вона тісно співпрацювала спочатку з Координаційним бюро ЕСУ, а потім і з Інститутом енциклопедичних досліджень.

Спільно з Науковим товариством ім. Шевченка в Європі Інститут енциклопедичних досліджень організував Першу міжнародну наукову конференцію «Українська енциклопедистика», яка відбулася в Києві 23 червня 2008 р. у рамках VII Міжнародного конгресу україністів. У роботі конференції взяли участь науковці України, Білорусії, Грузії, Росії, Канади, Молдови [13, арк. 26].

За результатами роботи Другої міжнародної наукової конференції, яка проходила 17 червня 2011 р. в Києві, Інститутом енциклопедичних досліджень підписано дві двосторонні угоди про співробітництво в науковій та видавничій діяльності з Державною установою «Наукове видавництво «Башкирська енциклопедія» та з Державною установою «Інститут Татарської енциклопедії Академії наук Республіки Татарстан». Ініціативна група в складі: директора ДУ «Наукове видавництво «Башкирська енциклопедія» У. Г. Саїтова (Уфа, Російська Федерація), директора Інституту енциклопедичних досліджень АН Молдови К. М. Манолаке, заступника директора ДУ «Інститут Татарської енциклопедії АН Республіки Татарстан» Г. С. Сабірзянова та директора ІенД НАН України М. Г. Железняк – виступила з ідеєю створення Міжнародної асоціації енциклопедистів для координації діяльності науково-дослідних і видавничих організацій, які працюють в галузі енциклопедистики. Пропозиції щодо вступу до асоціації були надіслані установам Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Грузії, Казахстану, Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Росії та Болгарії. У вересні 2013 р. Міжнародна асоціація енциклопедистів розпочала свою діяльність.

Під час Третьої міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика», яка проходила в Києві 22–23 жовтня 2013 р. відбулася презентація електронної бази текстів класиків української літератури англійською мовою, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. З цими матеріалами можна ознайомитися на сайті Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Отже, ІенД НАН України є доволі молодою науково-дослідною установою в системі НАН України. Проте за час своєї діяльності інститут зумів зарекомендувати себе з найкращої сторони та в найкращих наукових традиціях.

Список використаних джерел

1. Ф. Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (далі – Ф. ІенД НАН України). – Оп.1. – Спр.2. – 10 арк.
2. Ф. Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України. – Оп.1. – Спр.22. – 54 арк.
3. Железняк М. Від ЕУ до ЕСУ (коротка історія феномену енциклопедії Сучасної України) // Українська енциклопедистика. Матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – К., 2014. – С.51–61.
4. Яцків Я., Железняк М., Ізотова І. Наука і культура України: долаючи кордони. – К., 2014. – 176 с.
5. Ф. Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України. – Оп.1. – Спр.3. – 56 арк.
6. Ф. ІенД НАН України. – Оп.1. – Спр.7. – 63 арк.
7. Там само. – Спр.37. – 35 арк.
8. Там само. – Спр.97. – 40 арк.
9. Там само. – Спр.42. – 76 арк.
10. Там само. – Спр.95. – 45 арк.
11. Там само. – Спр.68. – 71 арк.
12. Там само. – Спр.82. – 29 арк.
13. Там само. – Спр.64. – 29 арк.

References

1. F. Instytutu encyklopedycznych doslidzhen' NAN Ukrainy (dali – F. IEnD NAN Ukrainy). – Op.1. – Spr.2. – 10 ark.
2. F. Ukrain'skyj mizhnarodnyj komitet z pytan' nauky i kul'tury pry NAN Ukrainy. – Op.1. – Spr.22. – 54 ark.
3. Zheleznyak M. Vid EU do ESU (korotka istorija fenomenu encyklopedii' Suchasnoi' Ukrainy) // Ukrain'ska encyklopedystka. Materialy Tret'oi' mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii'. – K., 2014. – S.51–61.
4. Jackiv Ja., Zheleznyak M., Izotova I. Nauka i kul'tura Ukrainy: dolajuchy kordony. – K., 2014. – 176 s.

5. F. Ukrai'ns'kyj mizhnarodnyj komitet z pytan' nauky i kul'tury pry NAN Ukrai'ny. – Op.1. – Spr.3. – 56 ark.
6. F. IEnD NAN Ukrai'ny. – Op.1. – Spr.7. – 63 ark.
7. Tam samo. – Spr.37. – 35 ark.
8. Tam samo. – Spr.97. – 40 ark.
9. Tam samo. – Spr.42. – 76 ark.
10. Tam samo. – Spr.95. – 45 ark.
11. Tam samo. – Spr.68. – 71 ark.
12. Tam samo. – Spr.82. – 29 ark.
13. Tam samo. – Spr.64. – 29 ark.

Boiko J. O., Candidate of Historical Sciences, the National Library of Ukraine Vernadsky (Ukraine, Kyiv), Julia_b_n@ukr.net

The Institute of encyclopedic research of National Academy of Sciences of Ukraine: creation and activity

The process of formation and development of Institute of encyclopedic research of National Academy of Sciences of Ukraine is observed in the article. On the basis of archival documents, that are deposited in the process of activity of the institution, the stages of development of the Institute of encyclopedic research are described, from a small coordinating Bureau of the Encyclopedia of Modern Ukraine to a full institution in structure of the National Academy of Sciences of Ukraine. The scientists research topic of the institute has been observed, at which the scientists of the institution worked hard and are still working. The process of reviving encyclopedists in Ukraine in the first years of its independence is discovered.

Keywords: The Institute of encyclopedic research, the Coordinating Bureau of the Encyclopedia of Modern Ukraine, the encyclopedia of Ukrainoznavstva, encyclopedistika.

Бойко Ю. А., кандидат исторических наук, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского (Украина, Киев), Julia_b_n@ukr.net

Институт энциклопедических исследований Национальной академии наук Украины: история создания и деятельность

Раскрыт процесс становления и развития Института энциклопедических исследований Национальной академии наук Украины. На основе архивных документов, которые отложились в процессе деятельности учреждения, показано этапы становления института от небольшого Координационного бюро Энциклопедии Современной Украины до полноценного института в структуре Национальной академии наук Украины. Освещено научно-исследовательскую тематику института, над которой плодотворно и упорно работали и работают ученые учреждения. Раскрыто процесс возрождения энциклопедистики в Украине в первые годы ее независимости. Представлены сведения о Энциклопедии украиноведения, которая в течение долгого времени была единственной энциклопедией, которая подавала краткие сведения о различных аспектах украинской истории.

Ключевые слова: Институт энциклопедических исследований, Координационное бюро, Энциклопедия Современной Украины, Энциклопедия украиноведения, энциклопедистика, энциклопедия.

* * *

УДК 7.072.2

Січка М. Л.,
методист, Київський університет
ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ),
marianasana9@gmail.com

Наукові дослідження історії українського мистецтва у Всеукраїнській академії наук

Висвітлюється діяльність мистецтвознавців Києва з дослідження історії українського мистецтва та напрямки за якими воно здійснювалось. Увагу зосереджено на проблематиці з історії українського мистецтва, яку опрацьовували мистецтвознавці у Всеукраїнській академії наук (ВУАН). Проаналізовано напрями роботи Кабінету українського мистецтва та його структурних підрозділів. Зокрема, тематику за якою працювали молоді мистецтвознавці Києва, очолювані О. П. Новицьким, Ф. Л. Ернстом, Д. М. Щербаківським та В. М. Зуммером. Проведений аналіз звітів і опублікованих робіт мистецтвознавців дозволив встановити, що мистецтвознавчі установи ВУАН проводили вивчення історії українського мистецтва «з найдавніших часів і до сучасності», зокрема систематичні біографічні дослідження, у тому числі з ішевченкознавства, ступівали українське мистецтво за видами (архітектура, музика, театр, образотворче мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, тощо), розвивали музеєзнавство. Також у статті розглянуто вплив ідеологічного тиску на роботу мистецтвознавців.

Ключові слова: історія українського мистецтвознавства, кафедра українського мистецтва ВУАН, Кабінет українського мистецтва ВУАН, тематика досліджень, О. П. Новицький.

Заснування Української академії наук (УАН; з 1921 р – Всеукраїнська академія наук) у 1918 р. та кафедр історії мистецтв при ній дали значний поштовх для розвитку українського мистецтвознавства як окремої галузі наукового знання. У межах однієї установи вдалось консолідувати зусилля вчених, які розробляли різних теми наукового напрямку.

Ще на підготовчому етапі створення УАН у 1918 р. було визначено завдання наукових досліджень з мистецтвознавства: вивчення пам'ятників українського мистецтва, заповнення «білих плям» історії української культури, а також вивчення греко-римського, візантійського та східного мистецтв, які розглядалися як найближчі до української культури і тому важливі для досліджень матеріальних (у т.ч. археологічних) пам'яток. Таким чином, у проєкті Відділу історії мистецтв Комісії по заснуванню УАН передбачалась робота за двома напрямками: українське мистецтво та мистецтво Візантії, сходу та античності. Також УАН повинна була взяти на себе функції збереження, охорони, дослідження та музеєфікації (речі мали передаватись до Українського національного музею) археологічних пам'яток. Так само акцентувалась увага на дослідженні історії української музики. Українському мистецтву надавалась особлива вага не лише як складовій частині української історії та культури, але й як галузі науки, що до того часу не мала можливості розвиватись у повній мірі. Крім гострих питань збереження культурних цінностей, що знищувались або вивозились за кордон, дослідження у цій галузі, мали дати основу для встановлення факту існування окремого національно українського стилю [28, с. 122–125].

Хоча в подальшому мистецтвознавці не отримали власного відділу і їх робота була розпоршена у розмаїтій структурі Академії, продуктивною була їх робота при Історико-філологічному відділі, у кабінетах, комітетах і комісіях, а також у музеях ВУАН. Дослідники консолідувались у них для розв'язання різних наукових проблем, пов'язаних з вивченням історії українського мистецтва, які мали тісні міжпредметні зв'язки з археологією, етнографією, пам'яткоохоронною справою, музеєзнавством, історією світового мистецтва тощо. Вивчення результатів їх досліджень є важливим для розуміння внеску вчених у розвиток мистецтвознавчої науки.

Наукової проблематики з мистецтвознавства, яка опрацьовувалась у межах ВУАН, частково торкались у біографічних розвідках життя та діяльності мистецтвознавців 1920–1930 рр. [4; 5; 10; 11]. Дослідження з історії світового мистецтва докладно розглянуто у статті І. О. Ходак [46]. Долю мистецтвознавчих видань ВУАН та репресії проти мистецтвознавців розглянуто у працях С. І. Білокоя [6]. Вплив марксистської методології на тематику досліджень з історії українського мистецтва висвітлено у статті О. І. Боня [9]. Проте бракує висвітлення тих напрямів наукової діяльності, за якими працювали мистецтвознавці Києва у ВУАН протягом 1922–1934 рр. при розробці історії українського мистецтва.

Таким чином, завданням статті є з'ясувати напрями досліджень та розглянути теми, які опрацьовували кафедри мистецтвознавства у ВУАН пов'язані з історією українського мистецтва та їх вплив на подальший розвиток українського мистецтвознавства.

До 1921 р. основним представником мистецтвознавчої галузі в УАН був академік по кафедрі археології

М. Ф. Біляшівський, який відповідно зосередив свою роботу на галузі археології, пам'яткоохоронній справі та музейній діяльності. Мистецтвознавчі установи почав створювати в Академії Ф. І. Шміт після обрання його академіком по кафедрі історії всесвітнього мистецтва у червні 1921 р. Проте на вивчення українського мистецтва у ВУАН почали зосереджуватись після переїзду до Києва у вересні 1922 р. О. П. Новицького, якого було обрано академіком по кафедрі історії українського мистецтва. З 1924 р., після виїзду Ф. І. Шміта до Ленінграду, дослідження українського мистецтва стало провідним у створених ними мистецтвознавчих інституціях ВУАН. Крім того, мистецтвознавчі дослідження проводились і у художніх музеях Києва, які були у віданні ВУАН – Музеї мистецтв (до 1924 р. імені В. Н. та Б. І. Ханенків) та Київській картинній галереї¹.

Таким чином, у 1920 рр. основну мистецтвознавчу діяльність було розподілено між чотирма структурними групами Академії: дослідженням візантійського та світового мистецтва займалась кафедра та Кабінет Ф. І. Шміта (1921–1924 рр.); українського мистецтва – відповідні кафедра та Кабінет О. П. Новицького (1922–1934 рр.); пам'яткоохоронною роботою та музеєфікацією здебільшого займались Археологічна комісія, з 1924 р. – Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). Також дослідження мистецтва проводились у музеях ВУАН – Музеї мистецтв, Київській картинній галереї та музеях при кабінетах мистецтв (Музеї–кабінеті вивчення дитячої художньої творчості при Кабінеті всесвітнього мистецтва, Музеї українських діячів та Театральному музеї при Кабінеті українського мистецтва). Крім того, мистецтвознавців долучали до роботи над складанням довідкових статей в Енциклопедичній та Біографічній комісіях.

Основне студіювання українського мистецтва проводилось у відповідному Кабінеті, заснованому і очолюваному О. П. Новицьким. Кабінет був не лише приміщенням, де проводились засідання і накопичувався науковий матеріал для дослідження, але й структурною одиницею ВУАН (на відміну від кафедри українського мистецтва), яка мала свої підрозділи (музеї, комісію, гурток) та співробітників (штатних, позаштатних та членів гуртка). З лютого 1924 р., як нештатний співробітник почала працювати мистецтвознавець і етнограф Н. А. Коцюбинська, а з 1930 р. штатними співробітниками стали мистецтвознавець Ф. Л. Ернст та музикознавець А. М. Бабій.

Також дослідженням українського мистецтва займались такі підрозділи ВУАН: секції мистецтв та археології колишнього Українського наукового товариства у Києві (УНТ), Археологічний комітет (пізніше – ВУАК з його підрозділами, в якому створено мистецкий відділ). Через те, що О. П. Новицький очолював секцію українського мистецтва Науково–дослідної кафедри (НДК) мистецтвознавства Вишого (з 1926 р. – Київського) інституту народної освіти, а частина співробітників Кабінету та гуртківців були аспірантами та співробітниками НДК, то й засідання цієї секції проводились у Кабінеті українського мистецтва. Тісна співпраця установ ускладнює розмежування досліджень, які проводились для НДК, від досліджень для ВУАН.

Тісною була співпраця Академії з Всеукраїнським музейним городком (ВМГ) та Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка (ВІМШ).

Кабінет українського мистецтва консолідував молодих дослідників Києва для вивчення українського мистецтва та підготовки наукових кадрів у гуртку «Studio». У 1926 р. 14 осіб увійшло до гуртка: К. І. Білоцерківська, М. В. Венгржановська, Н. С. Венгржановська, М. І. Вязьмітіна, Н. В. Геппенер (за чоловіком Лінка), А. В. Іванова–Артюхова, Н. А. Коцюбинська, П. А. Кульженко (дівоче прізвище Голубкова), Т. А. Мішківська, Л. Д. Мулявка, Г. В. Мороз, М. О. Новицька, О. Т. Сафонова, Є. Ю. Спаська [27, арк. 1]. Для керування їх науковою роботою О. П. Новицький долучив до роботи гуртка Д. М. Щербаківського, Ф. Л. Ернста та В. М. Зуммера, які були обрані на почесних членів 20 січня 1926 р. [40, арк. 1].

Про теми, над якими працювали гуртківці та які були актуальними для того періоду, можна дізнатись з переліку лекцій запрошених професорів, які проводились для мистецтвознавців та тематики їх виступів у гуртку. Доповіді гуртківців базувались не стільки на літературних та архівних джерелах (яких бракувало), але здебільшого на речовому матеріалі. Як музейному (на основі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, Музею мистецтв, Сільськогосподарського музею, Всеукраїнського музейного городка), так і етнографічному та археологічному (зібраному самими дослідниками у експедиціях та розкопках). Тому такі дослідження тісно пересікались з музеєзнавством і висвітлювали різноманітні етапи розвитку мистецтва на території України та різні галузі народного мистецтва.

Основною особливістю дослідження українського мистецтва на поч. ХХ ст. була малодослідженість давніх зразків та зв'язок з народним мистецтвом. Майже повна відсутність не лише методів, а й літератури, що зумовило розгалужену тематику з історії українського мистецтва, яка пересікалась з археологією та етнографією, а також сприяла розробці власних методів опрацювання матеріалу. Результатом таких колективних напрацювань гуртка на семінарах Д. М. Щербаківського стала доповідь Є. Ю. Спаської «Статистично–описовий метод праці з масовим матеріалом», яку було зачитано 18 квітня 1926 р. [39, арк. 21–22].

Співробітництво з музеями сприяли розвитку музеєзнавчих досліджень при ВУАН, вивченні методів збирання і формування музейної колекції, а також розробки власної методики опрацювання тематичного матеріалу, побудови експозиції, тощо. Цією роботою керували Д. М. Щербаківський [39, арк. 21] та Ф. Л. Ернст. Обстеження музеїв молоді мистецтвознавці проводили з одного боку з метою навчитись музейній справі, а з іншого – для збирання та аналізу матеріалів з розбудови музейної справи в Україні. Наприклад, Н. А. Коцюбинська оглянула музей на Вінниччині «з мистецького погляду», Є. Ю. Спаська – обстежила Чернігівський музей [40, арк. 34], А. В. Артюхова ознайомилась з роботою та станом Роменського округового музею [40, арк. 40–40зв], М. О. Новицька оглянула музеї Катеринослава – Красвий та Музей мистецтва [40, арк. 30]. Чимало доповідей було зроблено на основі музейних матеріалів. Наприклад, О. Т. Сафонова досліджувала історію окремих керамічних форм на матеріалах ВІМШ, А. В. Артюхова підготувала доповідь «Ге за збіркою Всеукраїнського історичного

¹ Тепер – Національний музей російського мистецтва.

музею», а Н. В. Геппенер обробила збірку Подільського посуду з Сільськогосподарського музею (53 речі).

Зібраний фактичний матеріал з історії музеїв, описи їх колекцій, рецензії на виставки, наукові експозиційні пошуки стали основою для наукових праць М. О. Макаренка [35], С. О. Гілярова [29; 30], Ф. Л. Ернста [23; 24; 25; 26; 31], А. С. Дахновича [45, с. 215–224], В. Є. Козловської [32; 33], М. О. Новицької [45, с. 159–168], П. П. Курінного [45, с. 159–168, 212–215], Н. В. Геппенер [14], М. І. Вязьмітіної [12; 13].

Узагальнюючими в цьому напрямі стали праці М. Ф. Біляшівського [7; 8] та В. В. Дубровського [45, с. 13–26], які піднімали питання про роль музеїв у суспільстві. Дослідниками було порушено широке коло питань музейної справи, наголошено на значенні музеїв у збереженні та дослідженні пам'яток культури.

Основні досягнення з розробки матеріалів музейних збірок увійшли до видання «Український музей», яке вийшло у березні 1924 р. і було присвячене 100-річчю ювілею існування музеїв в Україні. Головним редактором збірника був директор ВМГ, мистецтвознавець П. П. Курінний. Цей збірник було перевидано у 2007 році зусиллями Всеукраїнської асоціації музеїв та С. І. Білокозя [45].

Одним з основних напрямів досліджень для розвитку українського мистецтвознавства стало вивчення та укладання біографій діячів культури в Україні. Тут також не обійшлося без музейної бази – нею став Музей українських діячів при Кабінеті українського мистецтва. Він утворився з відділу українських діячів УНТ, який було передано у відання кафедри українського мистецтва після об'єднання УНТ з УАН. Зокрема, до музею увійшли колекції М. В. Лисенка, М. Ф. Біляшівського, Г. І. Нарбута, Г. Г. Павлуцького, Т. Г. Шевченка та ін. У музеї працювала Є. Я. Рудинська, як нештатний співробітник та консерватор. У 1930 р. у музеї діяли три відділи (наук точних та гуманітарних, мистецтва, діячів революції) та планувалося створити ще відділ науки та мистецтва національних меншин.

Проте основну частину роботи зі збирання біографічних матеріалів проводив Ф. Л. Ернст, оскільки він був редактором з мистецтва у Біографічній комісії ВУАН, а після згортання її роботи у 1932 р. продовжив свою працю у Кабінеті українського мистецтва над «Словником діячів мистецтва на Україні». Робота у Біографічній комісії дозволила Ф. Л. Ернсту підготувати низку статей, зокрема відомості про український період Гайрїха Гольпайна [22; 45, с. 277–279] та пейзажиста Гроте [16], а також некрологи мистецтвознавців, з якими він працював [15; 17; 18; 19; 20], і ґрунтовну розвідку про Д. М. Щербаківського [21]. Крім того надруковано було його огляд діяльності мистецтвознавця М. П. Сичова [1]. Також готувалась до друку, але у світ не вийшла «Кенігсберський богослов і чернігівський архітект Адам Церникау» [4, с. 71].

Також члени гуртка «Studio» зробили свій внесок у написання історії українського мистецтвознавства в особах: до Є. Ю. Спаської потрапив архів народної дослідниці П. Я. Литвинової, на основі якого дослідниця підготувала доповідь про давні чернігівські кахлі [11, с. 165], а також віддала шану глухівській дослідниці народного мистецтва написавши нарис її життя [44]; окремим художником присвячені були і дослідження А. В. Артюхової доповіді «Соціальні основи в творчості Ярошенка» [40, арк. 44–

44зв], «Ге за збіркою Всеукраїнського історичного музею» [40, арк. 46] та видання «Ілюстратори М. В. Гоголя» [2], «К. О. Трутовський – ілюстратор» [3]. Що характерно, дослідниці працювали під науковим керівництвом Ф. Л. Ернста.

Важливий внесок зробив О. П. Новицький у розвиток шевченкознавства. На час його роботи у ВУАН припадають дослідження автопортретів та графіки Т. Г. Шевченка. Також академіком було зроблено порівняння художніх стилів Т. Г. Шевченка та К. П. Брюлова і Рембрандта. Крім того, ним були зроблені примітки до малюнків художника у трьох збірниках «Шевченко та його доба» та працював над підготовкою VIII тому повного академічного видання творів Т. Г. Шевченка до якого мали увійти «Маларські твори Шевченка» [10, с. 235–236].

Дослідженням історії театрального мистецтва в Україні займався Театральний музей при Кабінеті українського мистецтва, який було засновано 30 січня 1923 р. з колекції мистецького об'єднання «Березіль», а у жовтні 1926 р. – передано ВУАН. Консерватором музею та науковим співробітником був П. І. Рулін [42].

Іншим видом мистецтва, яке дістало глибокого вивчення завдяки роботі не лише Кабінету українського мистецтва, але й роботі ВУАК, зокрема Софійській комісії [41], стала історія архітектури. У Кабінеті матеріали з української архітектури розробляли як співробітники (О. П. Новицький, Ф. Л. Ернст, Н. А. Коцюбинська), так і гуртківці. О. П. Новицький займався дослідженням історії фортифікаційного будівництва. Н. А. Коцюбинська вивчала архітектуру замкових будов у м. Хмільнику, робила архітектурні обміри церков на Поділлі, у тому числі дерев'яних, у співавторстві з В. Г. Левицькою вона підготувала монографію про фрескові орнаменти Софійського собору, яку проте не було видано [5]. Колективна робота гуртка над формуванням картотеки всіх датованих пам'яток українського мистецтва в подальшому стала основою для підготовки довідкового видання з історії української архітектури «Енциклопедії української архітектури». Такий масштабний проект було заплановано О. П. Новицьким та Ф. Л. Ернстом у жовтневому «перспективному п'ятирічному плані» Кабінету українського мистецтва за 1930 р. Ця праця мала стати довідковою книгою архітекторів, студентів архітектурних вищих навчальних закладів, тощо. До 1932 р. було закінчено збирання матеріалу для енциклопедії і вже складались окремі статті до неї. Матеріали до енциклопедії збереглись у фонді О. П. Новицького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Над дослідженням історії музики у Кабінеті українського мистецтва з 1930 р. працював музикознавець А. М. Бабій, яким було підготовлено популярний нарис «Розвиток музичної культури на Україні після Жовтня», а на 1933 р. планувалося дослідження по темах «Троїста музика» та «Духовні ударні інструменти» і «роди пісень на правобережній Наддніпрянщині».

Проте найбільш розмаїтим у ВУАН було дослідження українського народного мистецтва, яке також велось у співпраці з музеями Києва. Тематика досліджень тут була розгалужена. З одного боку вивчалось селянське мистецтво, народні промисли: гончарство та кераміку (досліджували – Н. А. Коцюбинська, Є. Ю. Спаська, М. І. Вязьмітіна,

О. Т. Сафонова, Н. В. Гепенер), шиття та тканину (М. О. Новицька, Л. Д. Мулявка), дерев'яне різьблення (Н. С. Венгржановська, М. І. Вязьмітіна, Н. А. Коцюбинська, М. О. Новицька), хатні розписи (Т. А. Мішківська [36; 37; 38], Н. А. Коцюбинська), рушники та килими (Н. А. Коцюбинська, Т. А. Мішківська, Г. В. Мороз), писанка (Т. А. Мішківська, Л. Д. Мулявка), паперові рушники та квіти (Л. Д. Мулявка, Є. Ю. Спаська), тощо. З іншого боку, формувалася новий вид промислового мистецтва, яке стало поєднанням народних впливів та проектної роботи художників та мистецтвознавців (наприклад, Є. Ю. Спаська протягом 1926–1931 рр. керувала виробництвом у київському товаристві «Текстильхудожекспорт» [43]). Колективна робота гуртківців по формуванню кореспондентської мережі для дослідження народних промислів стала основою для укладання мап художньої промисловості Н. А. Коцюбинською.

Історія розвитку мистецтва на території України досліджувалася здебільшого на базі музеїв, але завдяки роботі ВУАК, у якому було передбачено і мистецький і археологічний підрозділи, дослідження проводились і на археологічних пам'ятках. Результати досліджень друкувались у виданні «Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету» та «Хроніка археології та мистецтва».

Співробітництво ВУАН і ВІМШ над дослідженням українського мистецтва було яскраво виражено у роботі Золотарської комісії, яка протягом 1923–1926 рр. перебувала у складі Кабінету українського мистецтва, а з 1926 р. приєдналась до ВУАК, але збірка якої знаходилась у Першому державному музеї¹ і опрацьовувалась М. Ф. Біляшівським, Д. М. Щербаківським, А. Ф. Середою, Ф. Л. Ернстом і Ю. Ф. Красицьким. Комісія займалась вивченням коштовностей, що були вилучені із церков та молитовних будинків.

Крім Золотарської комісії, українські коштовності досліджували і члени гуртка «Studio»: Н. А. Коцюбинська досліджувала срібництво у Кам'яниці на Вінниччині [5; 34], М. В. Венгржановська підготувала тему «Золотарство» та «Рубель за експонатами історичного музею», а Є. Ю. Спаська тему «Техніка Ніжинського золотарства» для доповідей у гуртку [39, арк. 11–13зв].

Гуртківці також долучились і до досліджень історії розвитку мистецтва на території України на основі археологічних розкопок та обробки зібраного по музеях матеріалу. Результати археологічних розкопок, у яких брали участь гуртківці у формі доповідей зачитувались на засіданнях. Наприклад Н. А. Коцюбинська підготувала звіт «Про розкопки в садибі б. Трубецького», які проводились під керівництвом С. С. Гамченка, Є. Ю. Спаська взяла участь у археологічній конференції в Керчі.

На тематику наукових досліджень значно вплинула марксистська методологія. З одного боку, вчені аналізували вплив економіки на мистецтво, а з іншого були вимушені застосовувати формаційний підхід для визначення періодизації розвитку мистецтва на території України. Це яскраво видно з документів пов'язаних з виданням шеститомного «Українського мистецтва» О. П. Новицького [6, с. 158, 165–171]. Початковий план видання «Українське мистецтво: Матеріали до історії».

¹ Так протягом 1919–1924 рр. називався Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, який у 1934 р. було розформовано на кілька музеїв, у т.ч. Національний художній музей України.

було розроблено Ф. Л. Ернстом, М. О. Макаренком, І. І. Вроною за формаційною моделлю, підрозділи було розбито за видами мистецтв і 21 квітня 1930 р. надіслано О. П. Новицькому для опрацювання. Очевидно, що формаційний підхід був обов'язковим, але автори намагались поєднати його зі стилістичною хронологією. У своїй відповіді до видавництва О. П. Новицький зауважує, що перший том краще скласти «не по етнографічній групіровці, а за ознаками соціологічними» [6, с. 169].

Вплив радянської ідеології також позначився і на тематиці досліджень. Наприклад, промоційною роботою учениці Ф. Л. Ернста А. В. Артюхової стала праця «Соціальні коріння паралелей і розходжень між українською літературою і малярством доби промислового капіталізму». До того у гуртку вона готувала теми: «Соціальні основи в творчості Ярошенка» [40, арк. 44–44зв], «Картина Ярошенки «Кочегар» і оповідання Гаршина «Художники» – соціологічна аналіза» [40, арк. 38–39].

Показово, що й сам Ф. Л. Ернст розробляв подібні теми: у звіті Кабінету українського мистецтва за 1932 р. говориться, що він займався дослідженням будівництва соціалістичного Києва. Але під цією назвою крились студії золотоговерхого Києва [11, с. 165].

Проте застосування марксистської методики та вибір тематики досліджень не влаштували владу і наприкінці 1920 рр. ідеологічний тиск набував форм «псевдонаукових публікацій», які, як зазначає С. І. Білокінь, писали «про початок терору як про культурну революцію» [6, с. 134]. Користуючись ярликами «петлюрівщина», вони почали з розгрому праць, перейшли на особистості та критику цілих установ, а закінчили – знищенням цілої наукової галузі, а подекуди і фізичним знищенням науковців.

Через їх нищівну критику у науковців погіршилась справа з виданням підготовлених праць, вже видані роботи вилучались та знищувались. Така доля спіткала не лише окремі статті, але й цілі збірники. Наприклад, збірник «Український музей» був звинувачений Є. В. Холостенком А. А. Хвилею у «формалістико-ідеалістичній схоластиці», «архівному гробокопательстві» та «націоналістичних думках, одверто скерованих проти Радянської влади», четверте число «Хроніки археології та мистецтва» вийшло друком у березні 1933 р. але його наклад було повністю знищено [6, с. 447–494].

У 1933 р. почалась нова хвиля репресій: О. П. Новицького у газетах звинувачено у націоналізмі, 23 жовтня 1933 р. було заарештовано Ф. Л. Ернста і невдовзі звільнено, як класового ворога, з роботи у ВУАН, а пізніше – 28 жовтня 1942 р. – розстріляно. Н. А. Коцюбинську заарештували 18 жовтня 1934 р., а 11 грудня 1937 р. – розстріляли. 1937 р. А. М. Бабія було звинувачено в українському націоналізмі та розстріляно. Підготовлені академіком кадри спершу було розподілено по інших неакадемічних установах (здебільшого музеях), а пізніше масово звільняльнено з роботи із забороною працювати у наукових установах.

Смерть 24 вересня 1934 р. О. П. Новицького, який не зважаючи на хворобу та репресії продовжував працювати, остаточно зупинила роботу, очолюваних ним, установ та сповільнила дослідження з історії українського мистецтва у ВУАН.

Мистецтвознавчі установи ВУАН, під керівництвом академіка О. П. Новицького, розробляли питання з історії українського мистецтва «з найдавніших часів і до

сучасности», зокрема велись систематичні біографічні дослідження, у тому числі з шевченкознавства, вивчалось українське мистецтво за видами (архітектура, музика, театр, образотворче мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво, тощо), розвивалось музеєзнавство.

Таким чином, широке коло наукової проблематики дало можливість сформуватись українському мистецтвознавству як самостійній галузі науки та дало основу для підтвердження самобутності українського стилю, його оригінальності та водночас зв'язку з розвитком світового мистецтва.

Нова хвиля репресій на початку 1930 рр. призупинили розвиток українського мистецтвознавства, особливо дослідження українського мистецтва: опрацьовані теми не видавались, вже видані – критикувались та засуджувались як «буржуазно-націоналістичні» або «петлюрівські», тиражі знищувались. Проте праці мистецтвознавців, які вдалось зберегти, на сьогоднішній день є цікавими не тільки для істориків науки, але й для нових поколінь мистецтвознавців, адже вони є самостійним джерелом для вивчення знищених пам'яток, а зібрані для Кабінету українського мистецтва матеріали народної творчості – потребують глибокого мистецтвознавчого та історичного дослідження.

Список використаних джерел

- [Ernst F.] M. P. Sychov: Rekomendacija Vseukrajn'skogo Istorychnogo muzeju im. Shevchenka v Kyjevi // Materialy do obrannja novyh akademikov. – Kyiv: Vprnauka; VUAN, 1929. – №93. – С.1–2.
- Артюхова А. В. Ілюстратори М. В. Гоголя / А. В. Іванова-Артюхова. – Київ: [б. в.], 1927. – 33 с.
- Артюхова А. В. Костянтин Трутовський – ілюстратор. – Київ: Київ-Друк, 1929. – 24 с.
- Білокінь С. І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.
- Білокінь С. І. Коцюбинська Наталя Антонівна / С. І. Білокінь // Мистецтво України: Біографічний довідник. – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. – С.328.
- Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – Дрогобич: «Колос», 2013. – Т.2. – 1066 с.
- Біляшівський М. Ф. Наші національні скарби / М. Ф. Біляшівський // Шлях. – 1918. – №4. – С.80–83.
- Біляшівський М. Ф. Справа українського мистецтва / М. Ф. Біляшівський // Шлях. – 1918. – №1. – С.48–50.
- Бонь О. І. «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О. І. Бонь // Сумська старовина. – 2007. – №21–22. – С.123–132.
- Бонь О. І. Академік Олекса Новицький у київському шевченкознавстві 1920–1930 років / О. І. Бонь // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 29 травня 2014 р. м. Київ. – С.232–243.
- Бонь О. І. Федір Ернст та його діяльність у мистецтвознавчих наукових осередках у 1920–1930 роках / О. І. Бонь // Кращезнавство: наук. журн. – 2012. – №3. – С.161–169.
- Вязьмітіна М. [І.] Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерево) / М. І. Вязьмітіна // Мистецтвознавство. – Харків: [б. в.], 1928. – Зб. 1. – С.129–145.
- Вязьмітіна М. І. Мистецтво країн Ісламу: Каталог / М. І. Вязьмітіна. – Київ: [б. в.], 1930.
- Геп[і]єнер Н. [В.] Печери Київської Лаври. – Харків-Київ: Пролетар, 1930. – 64 с.
- [Ernst F.] Ф. Вадим Львович Модзалевський, 1873–1920 / Ф. Л. Ернст // Збірник Секції мистецтв [УНТ]. – Київ: [б. в.], 1921. – [Том] I. – С.132–133.
- Ернст Ф. Л. Види Київва середини XIX віку, що їх писав художник Гротте / Ф. Л. Ернст // Записки Історично-Філологічного відділу [ВУАН]. – 1927. – Кн. XIII–XIV. – С.404–415.
- Ернст Ф. Академік М. Ф. Біляшівський / Ф. Л. Ернст // Життя й революція. – 1926. – Квітень. – Ч.4. – С.120.
- Ернст Ф. Григорій Григорьевич Павлуцкий / Ф. Л. Ернст // Среди коллекционероv. – Москва: [б. в.], 1924. – Май-июнь. – №5–6. – С.58–59.
- Ернст Ф. Николай Федорович Беляшевский: Некролог / Ф. Л. Ернст // Киевский пролетарий. – 1926. – 22 апреля. – №91 (253). – С.5.
- Ернст Ф. Памяти Н. Ф. Беляшевского / Ф. Л. Ернст // Известия. – Москва: [б. в.], 1926. – 25 апреля. – №95 (2726). – С.6.
- Ернст Ф. Подвижник музейної справи: Пам'яті передчасно загиблого Д. М. Щербаківського / Ф. Л. Ернст // Пролетарська правда. – 1927. – 9 червня. – №128 (1741). – С.6.
- Ернст Ф. Український портрет від кінця XVIII століття до наших днів / Ф. Л. Ернст // Щербаківський Данило та Ернст Федір. Український портрет: Виставка укр. портрету XVII–XX ст. – Київ: [б. в.], 1925. – С.34–35.
- Ернст Ф. Л. Георгій Нарбут та нова українська книга / Ф. Л. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1926. – №3 (12). – С.5–35.
- Ернст Ф. Л. Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів / Ф. Л. Ернст. – К.: ДВУ, 1926. – 170 с.
- Ернст Ф. Л. Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута / Ф. Л. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1925. – №1–2. – С.180–181.
- Ернст Ф. Л. Як збиралися малярські твори Шевченкові у Всеукраїнським історичним музеї ім. Т. Шевченка / Ф. Л. Ернст // Життя й революція. – 1929. – Кн. III. – С.122–130.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. X. – Спр.18693. – 3 арк.
- Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали / П. С. Сохань (відп. ред.), В. Г. Шмельов (ст. упоряд.). – Київ: Наукова думка, 1993. – 572 с.
- Каталог: Музей мистецтв Української академії наук / С. О. Гіляров. – Київ: Видання музею, 1927. – 75 с.
- Каталог картин / Музей Мистецтв ВУАН; склав С. О. Гіляров. – Київ: ВУАН, 1931.
- Київ: Провідник / За ред. Ф. Л. Ернста. – К.: ВУАН, 1931. – 739 с.
- Козловська В. Є. Археологічний музей ВУАН / В. Є. Козловська // Україна. – 1932. – №1–2.
- Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві / В. Є. Козловська; мал. Ю. Ю. Павлович. – Київ: [б. в.], 1928. – 40 с.
- Коцюбинська Н. А. Дещо про кам'янецьких срібників / Н. А. Коцюбинська // Україна. – 1930. – №5–6. – С.85–89.
- Макаренко М. Музей мистецтв б. ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української Академії Наук: Провідник. – К.: Червон. шлях, 1924. – 144 с.
- Мішківська Т. А. Настанні розписи у містечку Козині на Білоцерквіщині / Т. А. Мішківська // Хроніка археології та мистецтва. – Київ: Окрліт, 1930. – Ч.1. – С.41–47.
- Мішківська Т. А. Огляд літератури про розпис селянських хат / Т. А. Мішківська // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – Київ: [б. в.], 1927. – С.177–190.
- Мішківська Т. А. Огляд літератури про розпис селянських хат / Т. А. Мішківська // Записки Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. – Київ: [б. в.], 1930. – Т.1. – С.313–317.
- Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф.43. – Од. зб. 315. – 31 арк.
- Там само. – Од. зб. 316. – 49 арк.
- Новицький О. П. Спроби реконструкції Київської Софії / О. П. Новицький // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – Київ: [б. в.], 1930. – Т.1. – С.247–260.
- Рулін П. І. Український театральний музей: завдання й перспективи / П. І. Рулін. – Київ: [б. в.], 1927. – 28 с.
- Спаська Є. Ю. Спогади про мого найсворішого вчителя Данила Щербаківського / Публ. С. І. Білокіня // Наука і культура. – 1990. – Вип.24. – С.272–286.
- Спаська Є. Ю. Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами / Є. Ю. Спаська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн.7. – С.168–199.
- Український музей. – Зб. 1: Репр. перевид. 1927 р. / Ред. рада: С. П. Крелевель (голова), В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – Київ: Фенікс, 2007. – 478 с.
- Ходак І. О. Кафедра всесвітнього мистецтва Всеукраїнської академії наук: інституції, персоналії, основні напрями досліджень / І. О. Ходак // Вісник ХДАДМ. – 2014. – №4–5. – С.115–122.

References

- [Ernst F.] M. P. Sychov: Rekomendacija Vseukrai'ns'kogo Istorychnogo muzeju im. Shevchenka v Kyjevi // Materialy do obrannja novyh akademikov. – Kyi'v: Vprnauka; VUAN, 1929. – №93. – S.1–2.

2. Artjuhova A. V. Iljustratory M. V. Gogolja / A. V. Ivanova-Artjuhova. – Kyi'v: [b. v.], 1927. – 33 s.
3. Artjuhova A. V. Kostjantyn Trutovs'kyj – iljustrator. – Kyi'v: Kyi'v–Druk, 1929. – 24 s.
4. Bilokin' S. I. V oboronu ukrai'ns'koi' spadshhyny: Istoryk mystectva Fedir Ernst / S. I. Bilokin'. – Kyi'v: In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2006. – 286 s.
5. Bilokin' S. I. Kocjubyns'ka Natalja Antonivna / S. I. Bilokin' // Mystectvo Ukrai'ny: Biografichnyj dovidnyk. – Kyi'v: «Ukrai'ns'ka encyklopedija» im. M. P. Bazhana, 1997. – S.328.
6. Bilokin' S. I. Masovyj teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennja / S. I. Bilokin'. – Drogobych: «Kolosa», 2013. – T.2. – 1066 s.
7. Biljashivs'kyj M. F. Nashi nacional'ni skarby / M. F. Biljashivs'kyj // Shljah. – 1918. – №4. – S.80–83.
8. Biljashivs'kyj M. F. Sprava ukrai'ns'kogo mystectva / M. F. Biljashivs'kyj // Shljah. – 1918. – №1. – S.48–50.
9. Bon' O. I. «...Metodologija v mene ne vidpovidaє suchasnym vymogam, zato moi' znannja i'm neobhidni» / O. I. Bon' // Sums'ka starovyna. – 2007. – №21–22. – S.123–132.
10. Bon' O. I. Akademik Oleksa Novyc'kyj u kyi'vs'komu shevchenkoznavstvi 1920–1930 rokiv / O. I. Bon' // Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovo–praktychnoi' konferencii' 29 travnja 2014 r. m. Kyi'v. – S.232–243.
11. Bon' O. I. Fedir Ernst ta jogo dijat'nist' u mystectvoznavchych naukovyh osередkah u 1920–1930 rokah / O. I. Bon' // Krajeznavstvo: nauk. zhurn. – 2012. – №3. – S.161–169.
12. Vjaz'mitina M. [I.] Islams'ki zbirky Harkivs'kogo hudozhn'o–istorychnogo muzeju (bronz, keramika, derevo) / M. I. Vjaz'mitina // Mystectvoznavstvo. – Harkiv: [b. v.], 1928. – Zb. 1. – S.129–145.
13. Vjaz'mitina M. I. Mystectvo krai'n Islamu: Katalog / M. I. Vjaz'mitina. – Kyi'v: [b. v.], 1930.
14. Gep[p]jener N. [V.] Pechery Kyi'vs'koi' Lavry. – Harkiv–Kyi'v: Proletar, 1930. – 64 s.
15. E.[rnst] F. Vadym L'vovych Modzalevs'kyj, 1873–1920 / F. L. Ernst // Zbirnyk Sekcii' mystectv [UNT]. – Kyi'v: [b. v.], 1921. – [Tom] I. – S.132–133.
16. Ernst F. L. Vydj Kyi'va seredy XIX viku, shho i'h pysav hudozhnyk Grote / F. L. Ernst // Zapysky Istorychno–Filologichnogo viddlu [VUAN]. – 1927. – Kn. XIII–XIV. – S.404–415.
17. Ernst F. Akademik M. F. Biljashivs'kyj / F. L. Ernst // Zhyttja j revoljucija. – 1926. – Kvitin'. – Ch.4. – S.120.
18. Ernst F. Grygorij Grygor'jevych Pavluckyj / F. L. Ernst // Sredy kollekcjonerov. – Moskva: [b. v.], 1924. – Maj–yjun'. – №5–6. – S.58–59.
19. Ernst F. Nikolaj Fedorovych Beljashevskij: Nekrolog / F. L. Ernst // Kyevs'kyj proletarij. – 1926. – 22 aprelja. – №91 (253). – S.5.
20. Ernst F. Pamjaty N. F. Beljashevskogo / F. L. Ernst // Yzvestija. – Moskva: [b. v.], 1926. – 25 aprelja. – №95 (2726). – S.6.
21. Ernst F. Podvyzhyk muzejnoi' spravy: Pam'jati peredchasno zagyblogo D. M. Shherbakivs'kogo / F. L. Ernst // Proletars'ka pravda. – 1927. – 9 chervnja. – №128 (1741). – S.6.
22. Ernst F. Ukrai'ns'kyj portret vid kincja XVIII stolittja do nashyh dniv / F. L. Ernst // Shherbakivs'kyj Danylo ta Ernst Fedir. Ukrai'ns'kyj portret: Vystavka ukr. portretu XVII–XX st. – Kyi'v: [b. v.], 1925. – S.34–35.
23. Ernst F. L. Georgij Narbut ta nova ukrai'ns'ka knyga / F. L. Ernst // Bibliologichni visti. – 1926. – №3 (12). – S.5–35.
24. Ernst F. L. Georgij Narbut: Posmertna vystavka tvoriv / F. L. Ernst. – K.: DVU, 1926. – 170 s.
25. Ernst F. L. Posmertna vystavka tvoriv G. I. Narbuta / F. L. Ernst // Bibliologichni visti. – 1925. – №1–2. – S.180–181.
26. Ernst F. L. Jak zbyralysja maljars'ki tvory Shevchenkovi u Vseukrai'ns'kim istorychnim muzei' im. T. Shevchenka / F. L. Ernst // Zhyttja j revoljucija. – 1929. – Kn. III. – S.122–130.
27. Instytut rukopysu Nacional'noi' biblioteki Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo. – F.10. – Spr.18693. – 3 ark.
28. Istorija Akademii' nauk Ukrai'ny. 1918–1923. Dokumenty i materialy / P. S. Sohan' (vidp. red.), V. G. Shmel'ov (st. uporjad.). – Kyi'v: Naukova dumka, 1993. – 572 s.
29. Katalog: Muzej mystectv Ukrai'ns'koi' akademii' nauk / S. O. Giliarov. – Kyi'v: Vydannja muzeju, 1927. – 75 s.
30. Katalog kartyn / Muzej Mystectv VUAN; S. O. Giliarov. – Kyi'v: VUAN, 1931.
31. Kyi'v: Providnyk / Za red. F. L. Ernsta. – K.: VUAN, 1931. – 739 s.
32. Kozlovs'ka V. Je. Arheologichnyj muzej VUAN / V. Je. Kozlovs'ka // Ukrai'na. – 1932. – №1–2.
33. Kozlovs'ka V. Je. Providnyk po arheologichnomu viddlu Vseukrai'ns'kogo istorychnogo muzeju im. T. Shevchenka u Kyi'vi / V. E. Kozlovs'ka; mal. Ju. Ju. Pavlovych. – Kyi'v: [b. v.], 1928. – 40 s.
34. Kocjubyns'ka N. A. Deshho pro kam'janec'kyh sribnykiv / N. A. Kocjubyns'ka // Ukrai'na. – 1930. – №5–6. – S.85–89.
35. Makarenko M. Muzej mystectv b. im. B. I. ta V. M. Hanenkov Ukrai'ns'koi' Akademii' Nauk: Providnyk. – K.: Chervon. shljah, 1924. – 144 s.
36. Mishkivs'ka T. A. Nastanni rozpysy u mistechku Kozyni na Bilocerkvishyni / T. A. Mishkivs'ka // Hronika arheologii' ta mystectva. – Kyi'v: Okrlit, 1930. – Ch.1. – S.41–47.
37. Mishkivs'ka T. A. Ogljad literatury pro rozpys seljans'kyh hat / T. A. Mishkivs'ka // Zapysky Vseukrai'ns'kogo arheologichnogo komitetu. – Kyi'v: [b. v.], 1927. – S.177–190.
38. Mishkivs'ka T. A. Ogljad literatury pro rozpys seljans'kyh hat / T. A. Mishkivs'ka // Zapysky Vseukrai'ns'kogo arheologichnogo komitetu VUAN. – Kyi'v: [b. v.], 1930. – T.1. – S.313–317.
39. Naukovi arhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii' im. M. Ryl's'kogo NAN Ukrai'ny. – F.43. – Od. zb. 315. – 31 ark.
40. Tam samo. – Od. zb. 316. – 49 ark.
41. Novyc'kyj O. P. Sproby rekonstrukcii' Kyi'vs'koi' Sofii' / O. P. Novyc'kyj // Zapysky Vseukrai'ns'kogo arheologichnogo komitetu. – Kyi'v: [b. v.], 1930. – T.1. – S.247–260.
42. Rulin P. I. Ukrai'ns'kyj teatral'nyj muzej: zavdannja j perspektivy / P. I. Rulin. – Kyi'v: [b. v.], 1927. – 28 s.
43. Spas'ka Je. Ju. Spogady pro mogo najsvorishogo vchytelja Danyla Shherbakivs'kogo / Publ. S. I. Bilokonja // Nauka i kul'tura. – 1990. – Vyp.24. – S.272–286.
44. Spas'ka Je. Ju. Pelageja Jakivna Lytvynova: Narys i'i' zhyttja ta praci za i'i' rukopysamy ta rodynnymy dokumentamy / Je. Ju. Spas'ka // Etnografichnyj visnyk. – 1928. – Kn.7. – S.168–199.
45. Ukrai'ns'kyj muzej. – Zb. 1: Repr. perevyd. 1927 r. / Red. rada: S. P. Krolevec' (golova), V. M. Kolpakova (vidp. red.) ta in. – Kyi'v: Feniks, 2007. – 478 s.
46. Hodak I. O. Kafedra vsesvitn'ogo mystectva Vseukrai'ns'koi' akademii' nauk: instytucii', personalii', osnovni naprjamy doslidzhen' / I. O. Hodak // Visnyk HDADM. – 2014. – №4–5. – S.115–122.

Sichka M. L., *Methodist of Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), mariasana9@gmail.com*

The issues of Ukrainian art history researches in the art–historical institutions of All–Ukrainian Academy of Sciences

The article is devoted to the work of Kyiv Researchers in Ukrainian art history and directions in which it was carried out. The attention focused on the issues of Ukrainian art history that art historians worked out in the All–Ukrainian Academy of Sciences (UAS). The author analyzes directions of scientific work in the Cabinet of Ukrainian art history and its units. Specifically, subjects on which young scientists worked in Kyiv in group «Studio», headed by O. P. Novytskyi, T. L. Ernst, D. M. Shcherbakivskiy and V. M. Zummer. The analysis of reports and art historians' publications revealed that institutions of art in the UAS were studying the history of Ukrainian art «from ancient times to modernity» based museum, ethnographic and archaeological material. In addition, the UAS conducted a systematic biographical research, including important contribution that was made by O. P. Novytskyi in Shevchenko studies. Also Ukrainian art was studied by types: architecture, music, theatre, visual arts, national and industrial arts and crafts, and so on. The scientists in UAS and museums developed museum studies. Also, the article discusses the impact of ideological pressure of soviet government on work of art historians.

Keywords: History of Art, the department of Ukrainian Art history of All–Ukrainian Academy of Sciences, the Cabinet of Ukrainian Art history of All–Ukrainian Academy of Sciences, the issues of Ukrainian Art history researches, O. P. Novytskyi.

Сичка М. Л., *методист, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), mariasana9@gmail.com*

Направления научных исследований по истории украинского искусства в искусствоведческих учреждениях Всеукраинской академии наук

Освещается деятельность искусствоведов Киева по исследованию истории украинского искусства и направления, по которым оно осуществлялось. Внимание сосредоточено на проблематике истории украинского искусства, которую исследовали искусствоведы Всеукраинской академии наук (ВУАН). Проанализированы направления работы Кабинета украинского искусства и его структурных подразделений. В частности, тематика над которой работали молодые искусствоведы Киева, возглавляемые А. П. Новицким, Ф. Л. Эрнстом, Д. М. Щербаковским и В. М. Зуммером. Проведенный анализ отчетов и опубликованных работ искусствоведов позволил установить, что искусствоведческие учреждения ВУАН проводили изучение истории украинского искусства «с древнейших времен и до современности», в частности систематические биографические исследования, в том числе в сфере шевченковедения; изучали украинское искусство по видам (архитектуру,

музыку, театр, изобразительное искусство, декоративно-прикладное искусство и т.д.); развивали музееведение. Также в статье рассмотрено влияние идеологического давления на работу искусствоведов.

Ключевые слова: история искусствоведения, кафедра украинского искусства ВУАН, Кабинет украинского искусства ВУАН, тематика исследований, А. П. Новицкий.

* * *

УДК 94:[329.73(477.83/.86)]:070«XX»

Олешко Н. П.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
Харківський національний
автомобільно-дорожній університет
(Україна, Харків),
sufika19@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ НАДНІПРЯНСЬКОЮ ПРЕСОЮ БОРЬБИ УКРАЇНЦІВ ЗА ВИБОРЧУ РЕФОРМУ ДО ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дана публікація присвячена боротьбі українського народу, зокрема української сеймової репрезентації, за реформування виборчої системи до крайового Галицького сейму протягом 1907–1914 рр. крізь призму української надніпрянської преси даного періоду. Наші завдання – дослідити і проаналізувати надані конкуруючими сторонами проекти сеймової реформи; визначити наслідки проведення сеймової реформи; показати статистичний та аналітичний матеріал, що містився на шпальтах українських надніпрянських періодичних видань.

Методологічною основою є принципи історизму й об'єктивності. Використано загальнологічні (аналіз і синтез), порівняльно-історичний, описовий методи, метод періодизації та причинно-наслідковий аналіз. Результати дослідження можуть бути використані у подальших наукових розробках з історії преси, України, а також при викладанні курсів та спецкурсів з цих дисциплін.

У висновку можна зазначити, що, не зважаючи на значне збільшення українських мандатів у крайовому законодавчому органі та у його комісіях, новий виборчий закон забезпечив польську більшість у сеймі та крайовій адміністрації. Поряд із тим, фактично залишив основу для польсько-українського протистояння.

Ключові слова: боротьба за виборчу реформу, виборча система, Галицький сейм, українська надніпрянська преса, український сеймовий клуб.

Після реформування загального виборчого права на порядку денному національно-визвольної боротьби українців Галичини постала реформа виборчого права до галицького сейму, про що інформувалося на шпальтах «Літературно-наукового вісника» [6, с. 214]. У харківському часописі «Сніп» наголошувалося на тому, що «Сейм – крайовий законодавчий орган, і хто панує в ньому, той панує в країні», а з того часу, як австрійський парламент утворено на демократичних засадах загального голосування, сейм став анахронізмом, який необхідно було реформувати [12, с. 2]. Сейм на той момент залишався польсько-шляхетським і не відповідав змінам у напрямку демократизації суспільства.

Українці мали меншість у галицькому сеймі, де депутатські місця здебільшого належали полякам. У сеймі українська фракція складалася з 6 націонал-демократів, 1 соціал-демократа, 6 москвофілів, 1 безпартійного українця та 1 безпартійного москвофіла [7, с. 189]. Для українського народу сеймова реформа набувала особливого значення, бо він все ще сподівався на задоволення своїх вимог. Між іншим, проведення сеймової реформи було необхідним і для успішної діяльності в австрійському парламенті, який урахував зміну співвідношення національних сил у Галицькому краї. Натомість сейм не хотів урахувувати такі зміни, що посилювало політичну нестабільність у Галичині.

Метою даної публікації є дослідження боротьби українського народу за реформу виборчої системи до

галицького сейму протягом 1907–1914 рр. на підставі залучення матеріалів української надніпрянської преси початку ХХ ст.

Останнім часом певні аспекти з даної проблематики проаналізовано науковцями. Зокрема, на основі польських та українських архівних матеріалів проаналізовано польсько-українське протистояння у боротьбі за політичну реформу в контексті боротьби обох народів за виборче право Ю. Плеканом [11]. Загальна характеристика реформування виборчої системи, зокрема в австрійському парламенті за матеріалами української надніпрянської преси початку ХХ ст. досліджено Н. Олешко [9], за матеріалами галицької преси О. Босак [1], історико-політологічний аналіз виборчих систем Австро-Угорщини та Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В. Яремчуком [15].

Основною джерельною базою даного питання є матеріали української надніпрянської преси 1906–1914 рр.

У «Літературно-науковому віснику» відзначалося намагання польської сеймової більшості зміцнити свої позиції ще у діючому галицькому сеймі. Оскільки повноваження сейму закінчувалися 27 грудня 1907 р. [6, с. 213], то польська сеймова фракція, заявляючи про свою готовність вирішувати це питання, насправді робила все, щоб перенести його розгляд на наступний період. Для розгляду проектів з виборчої реформи до галицького сейму було вибрано комісію, яка протягом весняної сесії повинна була розглянути всі запропоновані проекти, а восени сесію 1907 року повністю присвятити цьому питанню [6, с. 214].

Українська надніпрянська преса наводила приклади трьох основних проектів, які були надані на розгляд комісії та представляли три напрями крайової політики того часу: офіційний проект комітету сеймової комісії, проект депутата польського кола С. Гломбінського та проект депутата українського клубу Є. Олесницького [6, с. 215].

Проект голови українського сеймового клубу Є. Олесницького відображав політичну думку українських демократів і був створений на засадах принципів демократизму, зокрема мало бути безпосереднє та таємне голосування в сільській курії [13, арк. 594]. За цим проектом передбачалося 148 місць у сеймі, поділених між польськими та українськими кандидатами у такий спосіб: польським кандидатам діставалося 37 міських мандатів і 47 сільських (разом – 84); українським – 64 селянських, тобто українські виборці мали б змогу обрати своїх депутатів у сільських округах Східної Галичини. У процентному відношенні це виглядало так: 57% – полякам, 43% – українцям, відповідно до процентного відношення польського й українського населення Західної та Східної Галичини разом [6, с. 215].

За проектом С. Гломбінського, передбачалося 155 виборчих мандатів, поділених на дві групи: група загального голосування і додаткова група, яка б відповідала палаті панів у австрійському рейхсраті. Додаткова група обирала б 40 депутатів, за яких би голосували всі виборці, що мали університетську освіту та платили податок або платили тільки вищий за розміром податок. Тобто це мала бути суто польська група. Група загального голосування обирала б 43 депутатів у міських округах, ці мандати дісталися б лише польським депутатам, і 72 у сільських. При цьому із сільських округів лише 28 у Східній Галичині мали українську більшість, тому українці

могли б обрати 28 депутатів. Тобто поляки обрали б 127 депутатів (82%), а українці – 28 (18%) [6, с. 216]. Отже, за проектом С. Гломбінського, усі політичні привілеї, які належали до реформи польській шляхті, мали при новій системі виборів залишатися у поляків.

Третій проект було представлено комітетом сеймової комісії з виборчої реформи. Він відображав інтереси польської шляхти, яка противилась демократичним реформам і не хотіла віддавати роками усталену свою владу до рук демократів, а тим більше втратити політичний контроль над галицькими українцями. За цим проектом, сейм мав складатися із 212 членів, поділених на три групи: I – група з 8 єпископів римо-, греко- і вірмено-католицького обряду; II – професійна група зі 102 депутатів, що б обиралася від 5 груп – групи великих землевласників, якій виділялося 53 мандати; групи міщан, якій виділялося 20 мандатів; групи торговельно-промислової палати – 12 місць; групи інтелігенції – 11 місць; групи ремісничих організацій – 6 депутатів; III – група загального голосування зі 102 депутатів, які б склалися з 20 депутатів, обраних у міських округах і 82 депутати, обрані у сільських округах. За цим проектом, українці здобули б 37 мандатів (18%), а поляки 167 (82%) [6, с. 217]. «Літературно-науковий вісник» окреслював, на нашу думку, важливу спільну рису обох польських проектів – якщо попередня система надавала українським кандидатам 31% місць у галицькому сеймі, то за новими польськими проектами лише 18% [6, с. 217].

Таким чином, за матеріалами української преси, можна зазначити що польські проекти не тільки не відповідали принципам демократизму, а, навпаки, були ще гіршими за попередню виборчу систему та ще більше обмежували права українського населення Галичини. Поряд із цим, можна констатувати такий факт: якщо раніше польська адміністрація шляхом фальсифікацій проводила своїх кандидатів, то тепер вона намагалася буцімто легітимним шляхом зберегти свій стан володіння.

Разом із тим, польська сеймова фракція, намагаючись перешкодити впровадженню політичних реформ, протягом 1907 р. уникала розгляду питання про реформу сеймового виборчого закону, поки не закінчився законодавчий період і його було перенесено на першу сесію нового законодавчого періоду сейму [5, с. 541]. При цьому, нові вибори було вирішено проводити за старими правилами: 25 лютого 1908 р. у сільській курії, 2 березня в міській курії, 3 березня в курії торговельно-промислових палат і 6 березня в курії великих землевласників [6, с. 218].

У «Літературно-науковому віснику» констатувався той факт, що між закінченням законодавчого періоду та новими виборами був невеликий проміжок часу, що обмежувало період агітації. Це було одним із перших заходів польської адміністрації з метою ослаблення шансів українських кандидатів під час виборів. За прогнозами журналу, основними аренами виборчих баталій мали бути сільські округи східної частини Галичини з переважно більшою кількістю українських виборців, у яких поляки намагатимуться допустити до сейму якнайменше українських представників, яким за старим виборчим законом надавалося лише 46 мандатів [6, с. 219; 10, с. 77]. За угодою, яку уклали між собою консерватори та людовці (селянська партія), майже всі сільські мандати західної частини Галичини мали дістатися людовцям. Людовці мали за це допомогти консервативній шляхті перемогти в

Східній Галичині. Після виборів людовці мали приєднатися до польського кола в парламенті, а в сеймі співпрацювати з польською шляхтою [8, с. 420].

Польські політичні діячі в Галичині на чолі із С. Гломбінським під проводом швехполяків (націонал-демократів) продовжили шовіністичну політику щодо сеймової виборчої реформи – усталення своєї більшості і в галицькому сеймі. В цей же період відбулося зближення польської шляхти з людовцями, які мали значне представництво в парламенті. До парламентських виборів, за матеріалами української преси, людовці стояли в опозиції до польських проектів виборчої реформи, проголошували рівноправність українського населення. Вони разом з українськими політичними партіями могли б стати одним з основних політичних чинників у Галичині в боротьбі з консервативно-шляхетською владою [8, с. 417], але національні вимоги української фракції змусили людовців спільно з польським колом виступити проти українців.

Отже, всі польські партії в союзі з москвофілами намагалися перемогти у виборах до галицького сейму, а українцям необхідно було здобути хоча б ті 49 місць у сеймі, щоб зберегти свої позиції.

Українська преса повідомляла, що перед виборами до сейму австрійський уряд пообіцяв вплинути на галицьку адміністрацію щодо проведення справедливого голосування [3, с. 346]. А галицький намісник А. Потоцький, після переговорів українського клубу з австрійським урядом видав польській адміністрації розпорядження, за яким поляки у своїй політиці щодо українського народу мали діяти в межах закону [8, с. 423]. Не зважаючи на це вибори до галицького сейму пройшли, як і раніше, з порушеннями закону.

Українська наддніпрянська газета «Дніпрові хвилі» наголошувала на проведенні «виборів» на засадах махінацій і кривавих розборів під проводом намісника А. Потоцького [2, с. 162], починаючи від укладання виборчих бюлетенів і фальшування результатів виборів, коли бюлетені заздалегідь надавалися старостам для того, щоб вони знали, яким має бути підсумок голосування в тих чи інших сільських округах на користь польських або москвофільських кандидатів, до вбивства українського студента Марка Каганця польським поліцейським [7, с. 185, 186]. Це свідчило про впевненість польської крайової адміністрації в безкарності своєї діяльності.

Українські партії під час виборів в основному діяли спільно, але були й прояви міжпартійної боротьби. Зокрема, боротьба між націонал-демократами та радикалами в Коломиї та Станіславові призвела до перемоги москвофілів [7, с. 189].

Із матеріалів української преси нами встановлено склад галицького сейму після лютого-березневих виборів 1908 року. До нього увійшли, по-перше, зі 149 членів сейму – 127 польських депутатів: 73 консерватори, 29 демократів, 19 людовців, 4 клерикали і 2 безпартійні. По-друге, українські депутати, з яких 8 націонал-демократів, 3 радикали, 1 безпартійний та 8 москвофілів [7, с. 186, 189].

За матеріалами українських наддніпрянських видань, можна з'ясувати наслідки проведення виборів до галицького сейму. По-перше, збільшилася кількість членів українського клубу за рахунок націонал-демократів та радикалів порівняно з попереднім сеймом. По-друге, українська фракція в галицькому сеймі залишилася в абсолютній меншості проти польсько-москвофільського союзу. По-третє, через утворення союзу польських

консерваторів і людовців, і ті й інші зміцнили свої позиції у сеймі; людовці приєдналися до польського кола в австрійському парламенті, що вплинуло на збільшення польського кола (було 54 члени, стало 70) [7, с. 192] та погіршення становища української парламентської фракції. По-четверте, перевага польських консерваторів та небажання польської більшості унеможливило найближчим часом проведення реформи виборчого права до галицького сейму. Отже, галицький сейм залишився в рамках польської більшості.

Протягом 1909–1910 рр. зрушень щодо вирішення даного питання не відбулося через проведення опортуністичної політики українськими фракціями в австрійському парламенті й галицькому сеймі та небажання польських політиків проводити цю реформу. Із кінця 1910 р. до кінця 1912 р. було намагання з українського боку проводити українсько–польські перемовини, що в основному закінчувалися непорозуміннями, небажанням польськими політиками поступатися українцям, обструкцією українських політичних кіл. Для польської політичної тактики, за визначенням української преси, було характерним розпочинати переговори з українцями тільки у випадку скрутного становища поляків, та ще й коли залишалось мало часу для того, щоб знайти порозуміння [14, с. 359]. Характерним для періоду українсько–польських нарад, засідань та переговорів періоду 1912–1913 рр. було: виявлення нової головної перешкоди до якнайшвидшого вирішення питання щодо сеймової виборчої реформи в Галичині – це не так українсько–польське протистояння, як протистояння польських консервативних і демократичних сил, при цьому консервативна польська шляхта не хотіла випускати зі своїх рук шанс зміцнення свого становища у сеймі; намагання створення компромісних проєктів виборчої реформи, при цьому неспроможність української сторони створення свого компромісного проєкту, що було тактичною помилкою української репрезентації [16, с. 177]; розпуск галицького сейму через упертість противників реформи та їх небажання піти на компроміс з українцями і призначення нових виборів до галицького сейму на кінець червня 1913 року [2, с. 161].

Успішне для української політичної сеймової репрезентації проведення виборів до галицького сейму в червні 1913 року, на жаль, не виправдало сподівань українців і польських прихильників реформи. В «Украинской жизни» відзначалися дві головні причини перемоги противників виборчої сеймової реформи: значний вплив польських єпископів і духовенства на виборців–селян та так звану українську загрозу, вкотре висунуту польськими шовіністами [4, с. 91]. Відтак польсько–українська конфронтація продовжилася. Таким чином, знов була відтворена польська сеймова більшість на чолі з подоляками і вшехполяками, яка вкотре висунула проєкт сеймової виборчої реформи з подальшим обмеженням українського виборчого права. Ніяких переговорів між українськими та польськими політиками з приводу чергового проєкту не відбулося.

Непослідовна та непринципова політика українського сеймового клубу під тиском австрійського уряду, довірливість голослівним обіцянкам польських політиків щодо проведення нових переговорів з приводу заснування українського університету призвели до капітуляція української репрезентації [17, с. 383].

Увечері 14 лютого 1914 р. Галицький сейм остаточно ухвалив виборчу реформу [17, с. 381]. За новим виборчим законом, склад галицького сейму мав бути таким: вірилістів – 13, з яких 4 українці; кількість депутатів – 215, обраних від курії великих землевласників (45 депутатів, у тому числі 1 українець), цензової курії міст (45 депутатів, українців – 6); загальної курії міст (12 депутатів, українців – 3); промислових і торгівельних палат (5 депутатів); промислових товариств Львова та Кракова (2 депутати); сільських громад (106 депутатів, українців – 48) [17, с. 384]. Таким чином, загальна кількість депутатів у галицькому сеймі, за новим виборчим законом, – 228, з яких українцям надавалося 62 місця – тобто 27,2%. Крайова адміністрація складалася з маршала і 8 членів, з яких 2 українці.

Однією з найважливіших постанов нового виборчого закону «Літературно–науковий вісник» називає ту, яка визначає кворум і необхідну кількість голосів для ухвалення тих чи інших рішень [17, с. 385]. Для ухвалення поточних питань необхідна була присутність більшої половини сейму та здобуття більшості голосів. Для зміни складу сейму і постанов крайового статуту про сполуку панських економій з місцевими громадами необхідна присутність 186 членів сейму і двох третин голосів. Для зміни інших постанов і виборчої системи передбачено присутність 171 члена сейму і двох третин голосів. Отже, внести будь–які зміни до виборчого закону було дуже складно.

На сторінках «Літературно–наукового вісника» відзначалося, що новий виборчий закон до сейму називався загальним, таємним безпосереднім, але залишався нерівним. Це спостерігалось, по–перше, у збереженні куріальної системи; по–друге, у впровадженні плюралізму в курії сільських громад, де для двох третин виборців, що платили в громаді найвищий безпосередній податок, передбачено мати два голоси, також в загальній міській курії надавалося окремо право голосу на основі податкового цензу; по–третє, у запровадженні пропорційної системи в двомандатних 14–ти виборчих сільських округах, де в кожному з округів має обертися один польський і один український депутат, які разом наберуть понад 70% голосів [17, с. 386].

Зааналізом нового виборчого галицького законодавства, в українській наддніпрянській пресі робилися такі основні висновки: 1) новий закон забезпечував певну кількість мандатів українській сеймовій репрезентації та обрання українських депутатів згідно з національним кадастром; 2) разом із тим збереглося фактичне домінування поляків у Галичині; 3) польські політики забезпечили собі сеймову більшість, що негативно впливало на позитивне вирішення українського питання; 4) ухвалення нового виборчого закону в Галичині принесло перемогу польській репрезентації. Таким чином, зберігалася основа для польсько–українського суперництва у краї [17, с. 393].

Отже, можна зробити певні висновки. Зрушення питання про демократизацію крайового законодавчого органу відбулося восени 1910 року. Активна політична боротьба за вирішення цього питання проводилася з осені 1910 року до середини 1913 року. До моменту ухвали нового виборчого закону спостерігався поступовий відхід українського політичного проводу від своїх принципових національних вимог. Через це прийнятий новий виборчий закон до галицького сейму фактично зберігав обмеження прав українського населення у краї.

Серед позитивних моментів нового сеймового виборчого права, з точки зору української преси в Наддніпрянській Україні, можна виділити значне збільшення українських мандатів у крайовому законодавчому органі та наявність українських мандатів у комісіях крайового органу влади. Це впливало на рішення сейму із принципів питань. Введення національного кадастру сприяло обранню українських депутатів у курії сільських громад. Отже, відбулася часткова демократизація виборчої реформи.

Серед негативних моментів нового виборчого права у Галичині українська наддніпрянська преса відзначала податковий цenz як основи нового виборчого закону; відмову надати виборчі права жінкам; збереження польськими політиками своєї сеймової більшості; збереження великими землевласниками свого представництва у галицькому сеймі; збереження станової виборчої системи, яка забезпечувала переважну більшість мандатів для поляків. Разом із тим, склад крайової галицької адміністрації передбачалося формувати польською більшістю в галицькому сеймі.

Відтак, новий виборчий закон до крайового органу влади тільки частково відповідав демократичним засадам, хоча міг стати важливим чинником для мирного врегулювання польсько-українських стосунків. Він забезпечив польську більшість у сеймі та крайовій адміністрації, але фактично залишив основу для польсько-українського протистояння.

Список використаних джерел

1. Босак О. І. Видображення боротьби за виборчі реформи галицькою пресою напередодні I світової війни / О. І. Босак // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 2006. – №44. – С.138–145.
2. Великий момент в житті галицької України // Дніпрові хвилі. – 1913. – №10. – С.161–163.
3. Грушевський М. На українські теми. Два роки галицької політики / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т.47, Кн.8. – С.340–355.
4. Донцов Д. После выборов / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1913. – №7–8. – С.87–93.
5. Лозинський М. З австрійської України / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.40, Кн.12. – С.539–547.
6. Лозинський М. З австрійської України / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т.41, Кн.1. – С.213–224.
7. Лозинський М. З австрійської України. Вибори до галицького сейму / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т.42, Кн.4. – С.185–194.
8. Лозинський М. З австрійської України. Польсько-українські відносини і сеймові вибори / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т.41, Кн.2. – С.415–425.
9. Олешко Н. П. Здобуття українцями парламентської трибуни в Австро-Угорській імперії на початку XX ст. / Н. П. Олешко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – №715. – Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип.8. – С.38–45.
10. Панейко В. Між демократією та олігархією / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т.47, Кн.7. – С.76–89.
11. Плекан Ю. В. Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до австрійського парламенту та Галицького сейму: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ю. В. Плекан. – Чернівці, 2004. – 17 с.
12. 15 січня 1912 р. // Сніп. – 1912. – №3. – С.1–3.
13. ЦДА України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.95.
14. Цегельський Л. Справа виборчої реформи для галицького сейму / Л. Цегельський // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т.60, Кн.11. – С.357–377.
15. Яремчук В. Виборчі системи та українські політичні партії Австро-Угорщини й Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Яремчук // Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2010. – Вип.50. – С.365–375.
16. IGNOTUS. Галицька криза / IGNOTUS // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т.64, Кн.10. – С.177–185.
17. IGNOTUS. З австрійської України. Виборча реформа / IGNOTUS // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т.65, Кн.2. – С.381–393.

References

1. Bosak O. I. Vidobrazhennia borotby za vyborchi reformy halytskoiu presoiu naperedodni I svitovoi viiny / O. I. Bosak // Polihrafiia i vydavnycha sprava. – Lviv, 2006. – №44. – S.138–145.
2. Velykyi moment v zhytti halytskoi Ukrainy // Dniprovii khvyli. – 1913. – №10. – S.161–163.
3. Hrushevskiy M. Na ukraïnski temy. Dva roky halytskoi polityky / M. Hrushevskiy // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1909. – T.47, Kn.8. – S.340–355.
4. Doncov D. Posle vyborov / D. Doncov // Ukrainskaja zhizn'. – 1913. – №7–8. – S.87–93.
5. Lozynskiy M. Z avstriiskoi Ukrainy / M. Lozynskiy // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1907. – T.40, Kn.12. – S.539–547.
6. Lozynskiy M. Z avstriiskoi Ukrainy / M. Lozynskiy // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1908. – T.41, Kn.1. – S.213–224.
7. Lozynskiy M. Z avstriiskoi Ukrainy. Vybory do halytskoho seimu / M. Lozynskiy // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1908. – T.42, Kn.4. – S.185–194.
8. Lozynskiy M. Z avstriiskoi Ukrainy. Polsko–ukraïnski vidnosyny i seimovi vybory / M. Lozynskiy // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1908. – T.41, Kn.2. – S.415–425.
9. Oleshko N. P. Zdobuttia ukraïnsiamy parlamentskoi trybuny v Avstro–Uhorskii imperii na pochatku XX st. / N. P. Oleshko // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. – Kharkiv, 2006. – №715. – Ser.: Istoriiia Ukrainy. Ukraïnoznavstvo: istorichni ta filosofski nauky. – Vyp.8. – S.38–45.
10. Paneiko V. Mizh demokratiieiu ta oliharkhiieiu / V. Paneiko // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1909. – T.47, Kn.7. – S.76–89.
11. Plekan Yu. V. Polsko–ukraïnske protystoiannia v borotbi za reformuvannia vyborchoho zakonodavstva do avstriiskoho parlamentu ta Halytskoho seimu: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. / Yu. V. Plekan. – Chernivtsi, 2004. – 17 s.
12. 15 sichnia 1912 r. // Snip. – 1912. – №3. – S.1–3.
13. TsDIA Ukrainy. – F.295. – Op.1. – Spr.95.
14. Tsehelskyi L. Sprava vyborchoi reformy dlia halytskoho seimu / L. Tsehelskyi // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1912. – T.60, Kn.11. – S.357–377.
15. Iaremchuk V. Vyborchii systemy ta ukraïnski politychnii partii Avstro–Uhorshchyny y Rosii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / V. Yaremchuk // Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – Kyiv, 2010. – Vyp.50. – S.365–375.
16. IGNOTUS. Halytska kryza / IGNOTUS // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1913. – T.64, Kn.10. – S.177–185.
17. IGNOTUS. Z avstriiskoi Ukrainy. Vyborchia reforma / IGNOTUS // Literaturno–naukovyi visnyk. – 1914. – T.65, Kn.2. – S.381–393.

Oleshko N. P., Candidate of Science in History, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Kharkiv National Automobile and Highway University (Ukraine, Kharkiv), sufika19@gmail.com

Covering the Struggle of the Ukrainians for the Reform of the System of Elections to the Galician Sejm by the Naddniprovska Press at the Beginning of the XX Century

The publication considers the struggle of the Ukrainian people, in particular, of the Ukrainian Sejm representation, for reforming the system of elections to the regional Galician Sejm during 1907–1914 through the prism of the Ukrainian-language Naddniprovska press of the given period. Our tasks are to study and analyze the projects of the Sejm reform submitted by the competing parties; determine the consequences of implementing the Sejm reform; present the statistic and analytic material placed on the pages of Ukrainian Naddniprovska periodic publications.

The methodological basis of the research is the principles of historicism and objectivity. There were used general logical methods (analysis and synthesis), comparative historical, descriptive method, method of periodization and causal analysis. The research results can be used in further scientific developments on the history of press, Ukraine as well as in teaching courses and special courses in these disciplines.

It can be concluded that in spite of the considerable increase in the number of Ukrainian mandates in the regional legislative body and its commissions, the new election law ensured the Polish majority in the Sejm and regional administration. Along with that, it actually preserved the basis for the Polish–Ukrainian confrontation.

Keywords: struggle for the electoral reform, electoral system, Galician Sejm, Ukrainian Naddniprovska press, Ukrainian Sejm Club.

Oleshko N. P., кандидат исторических наук, доцент кафедры украинологии, Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет (Украина, Харьков), sufika19@gmail.com

Освещение украинской надднепрянской прессой борьбы украинцев за избирательную реформу в Галицкой сейм в начале XX в.

Данная публикация посвящена борьбе украинского народа, в частности украинского сеймового представительства, за реформирование избирательной системы в краевой Галицкой сейм на протяжении 1907–1914 гг., сквозь призму украинской надднепрянской прессы данного периода. Наши задания – исследовать и проанализировать представленные конкурирующими сторонами проекты сеймовой реформы; определить итоги проведения сеймовой реформы; показать статистический и аналитический материал, который размещался на страницах украинских надднепрянских периодических изданий.

Методологической основой являются принципы историзма и объективности. Использовано общелогические (анализ и синтез), сравнительно-исторический, описательный методы, метод периодизации и причинно-следственный анализ. Результаты исследования могут быть использованы в последующих научных разработках с истории прессы, Украины, а также при чтении курсов и спецкурсов по этим дисциплинам.

В заключении можно обозначить, что, не смотря на значительное увеличение украинских мандатов в краевом законодательном органе и в его комиссиях, новый избирательный закон обеспечил польское большинство в сейме и краевой администрации. Наряду с этим, фактически оставил основу для польско-украинского противостояния.

Ключевые слова: борьба за избирательную реформу, избирательная система, Галицкой сейм, украинская надднепрянская пресса, украинский сеймовый клуб.

* * *

УДК [070.486(=161.2):659](438)«1918/1939»

Ніронович І. І.,
асистент кафедри теорії і практики журналістики,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка (Україна, Львів),
nironovych@ukr.net

РЕКЛАМА В УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ВИДАННЯХ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1918–1939 РР.)

Визначальною функцією української реклами в науково-технічних виданнях в умовах Польської держави (1918–1939) стала її національна складова, яка виявилася в пропагуванні технічних знань серед українських підприємців та спеціалістів, в інформуванні читачів про здобутки інженерної думки та наукові відкриття.

Ключові слова: реклама, науково-технічні видання, українці, Польща.

Модернізаційні процеси, які відбулися у міжвоєнний період не лише змінювали технічний і технологічний стан виробництва та його продукції, але й були промоторами представлення виробів і послуг у рекламі, яка змінювалася не менш швидкими темпами, ніж саме виробництво.

Нова продукція що стала результатом «здобутків промислової революції»: перші автомобілі, сільськогосподарська техніка, вироби фірми «Кодак», кінематографічне обладнання та ін. вела до створення відповідних профільних технічних видань, які не лише рекламували новітні технології, а й інформували про їх використання, удосконалення тощо.

За визнанням сучасних дослідників, які простежили процеси появи і розвитку реклами технічного оснащення, поступової суцільної індустріалізації було зазначено, що завдяки промисловій революції на початку XX ст. обсяг витрат на рекламу в Америці збільшився до 500 млн. доларів [1, с. 93]. Індустріалізація стала головним рушієм маркетингу. Аналогічні процеси відбувалися і в Європі й зачепили міжвоєнну Польщу.

В українській історіографії лише схематично відображена реклама в науково-технічних виданнях Східної Галичини у міжвоєнний період. Окремі аспекти досліджуваної проблематики представлені у наукових працях В. Георгієвської [1].

Метою даної статті є висвітлити особливості здійснення реклами в українських науково-технічних виданнях у міжвоєнній Польщі.

Особливе місце в науково-технічному просвітництві читачів Західної України у 1920-х – 1930-х рр. займав український двомісячник «Технічні вісті». Журнал подавав у популярному викладі науково технічну інформацію, а також друкував рекламні оголошення, які стосувалися діяльності приватних підприємців, інженерів, землемірів і ін. Серію матеріалів про «Будову металу» публікував проф. І. А. Феценко–Чопківський. Редакція інформувала про зміст наукових робіт публікацій дослідника металів. Зокрема, І. А. Феценко–Чопківський опублікував у виданні наступні статті: «1. Будова металу: кристал, атом, протон, електрон, ізобар; механізми кристалізації і класифікація металів за їх кристалографічними кристалами; 2. Алотропія металів і механізм алотропованих змін. 3. Стани: тверді розчини і механізми упорядкування двох і більше металів у твердому розчині. Механізми дифузії. Електрична провідність. Хімічні сполуки. 4. Легкі стани, проблеми самополіпшення. 5. Зміцнення металів і станів. Вплив холодної обробки. 6. Рекристалізація, блакитна крихкість» [2].

Рекламні оголошення видання мали свою специфіку. Передовсім вони носили господарське спрямування. У рекламі роботи архітектора Віктора Трача (Львів, вул. Театральна, 3) йшлося про виготовлення ним планів і кошторисів для будівництва церков, приходств, читалень, народних домів і інших житлових і господарських будинків. Зазначалося, що названий архітектор береться за виконання всякого роду будови. Завершувала рекламне оголошення всякого роду будови. Завершувала рекламне оголошення дуже важлива вказівка «обіймає технічний нагляд при будовах» (тобто здійснює технічний контроль при будівництві) [2].

Наступне оголошення торкалося діяльності інженера Павла Дурбака. Зокрема зазначалося: «авторизований інженер-механік, записаний знаком судовий для машин і промислових заводів»; далі вказувалася адреса: Львів, вул. Чарнецького, 26. Завершувала рекламне оголошення інформація про діяльність інженера: проект і будова промислових заводів; вироблення консенсів (дозволів – І. Н.) на будівництво промислових заводів у влади [2].

Подібним було рекламне повідомлення про інженера Ярослава Стефановича, в якому вказувалося: «авторизований цивільний інженер будівництва і землемір»; далі йшла виділена шрифтом адреса інженера: Львів, вул. Карпінського, 15 (малими літерами друкувалися підказки про місцезнаходження – «коло техніки», тобто «біля політехніки», «біля політехнічного інституту»). Далі йшлося про зміст роботи інженера: «плани, кошториси, виконання будинків, мостів, робіт залізничних, дорогових (звичайних доріг – І. Н.), копії з кадастрових меж (планів – І. Н.), плани для розподілу землі, до контрактів і процесів, технічна порада, заступництво перед властями» [2]. Остання частина інформації – «заступництво перед властями» виділялася і була надрукована з нового рядка і з відступом.

Оригінальністю у виданні відзначалася рекламна колонка про ливарню дзвонів Михайла Брилинського. Реклама цієї ливарні зустрічається у більшості українських періодичних видань, а супроводжує її графічне зображення дзвона та ідентичний за змістом текст: «Одинока українська відливарня дзвонів (далі виділено великими літерами – І. Н.) Михайла Брилинського; вказано адресу: Львів – Замарстинів, вул. св. Михайла, 14; дрібними літерами набрано інформаційний текст: «Відливає мелодійні дзвони довільної величини з найкращого металу о чистім і звучнім

голосі, під порукою чистої гармонії як також витривалості». В рекламі також зазначалося: «Куплю розбиті дзвони, на жадання переливаю на нові». (текст виділявся шрифтом – І. Н.). Завершувало рекламну колонку повідомлення: «Відливаю з усяких металів відливи як бронзівничі, машиніві, будівельні, плоськорізьби, фігури і т. Інше» [2].

Аналіз рекламних повідомлень у «Технічних Вістях» засвідчує, що кількість технічних бюро і окремих власників, які виконували землемірні роботи, оформляли кадастрові книги, займалися вимірювальними роботами для будівництва храмів, житлових будинків та виробничих приміщень в українському середовищі була значною.

У рекламі «механічно–помірового бюро» інженера Витовта Монастирського зазначалося, що воно є «перше українське» і що діє з 1902 року, а відповідно В. Монастирський був представлений як «цивільний геометр», що має відповідні юридичні дозвільні документи для проведення цього виду діяльності. У дужки була взята нібито другорядна, але дуже важлива інформація, що інженер – «колишній асистент кафедри мірництва Львівської політехніки». Відповідно великим шрифтом подано адресу інженера: Львів, вул. Павлинів, 17 (при цьому зазначено що ця вулиця є бічною від вулиці Личаківської, яка була однією з центральних у місті Львові – І. Н.). Окремо виділено в рекламі опис робіт, які виконує В. Монастирський: «виміри нестандартних земельних ділянок, ґрунтові наділи (парцеляції), з'єднання ґрунтів в одну площу (комасації), плани земельних ділянок, межі, плани кадастрових книг і інші поради у всіх технічних вимірах і ін. [2]. Інформація про роботи інженера подана дуже детально для того щоби бажаючі змогли побачити її окремі види і тим самим зростали шанси їх звернення до майстра.

Подібні рекламні оголошення на цій же сторінці зустрічаємо про технічне бюро інженерів Євгена Нагірного та Альбіна Борщівського. Зміст роботи цієї установи технічного бюро наступний: «Виконує проекти і обчислення на церкви, народні доми, мости, фабрики і пр. (іде довга переривиста лінія, яка демонструє, що перелік цих робіт можна ще продовжувати – І. Н.). Окремим рядком у рекламному оголошенні зазначено, що це технічне бюро надає документацію на «Залізні і залізобетонні конструкції» [2]. (Ймовірно такі роботи виконувалися меншою кількістю установ – І. Н.).

Рекламну колонку продовжує геодезичне і картографічне бюро інженера Михайла Федецького. У ньому йдеться про математичну освіту інженера, його технічні знання та юридичні підстави для ведення власної справи. Зазначено, що бюро М. Федецького знаходиться на вул. св. Тереси, 2 (вказано, що це біля церкви св. Юра – І. Н.). Опис діяльності, який представляє інженерно–геодезичну практику М. Федецького завершується інформацією про його участь у виготовленні планів для нафтових родовищ [2]. Як і у випадку реклами технічного бюро Є. Нагірного та А. Борщівського інформація про справи інженера завершується переривистою лінією, яка підкреслює, що перелік виконуваних робіт інженера є досить значним і його можна було б у тексті ще продовжувати.

На цій же сторінці представлена реклама діяльності інженера і архітектора Лева Левинського. За друкованою площею вона відповідає двом рекламним оголошенням технічного бюро Є. Нагірного й А. Борщівського та Михайла Федецького. Увага читача на цій рекламі концентрується ще й в тому, що це єдине оголошення на

сторінці на якому подано графічне зображення церкви (зображення близьке до собору св. Юра – І. Н.).

Оригінальністю відзначалися українські рекламні повідомлення швейних машин, тому що пошук широких засобів реклами був обумовлений значною конкуренцією на ринку цієї продукції. Скажімо реклама магазину Юліана Ломаги, який реалізував і технічно обслуговував машини для шиття складалася на сторінці журналу «Центрореклами» із трьох блоків: перший блок – це малюнок, де зображено хлопчика, який перелазить через паркан і розриває штанці; у нижній частині малюнка писаними літерами, можна сказати і дитячим почерком зазначено: «Тепер тобі допоможе машинка до шиття»; далі, нижче по тексту, зображено швейну машинку і великими латинськими літерами виведено її назву PFAFF; другий блок, який розміщено посередині рекламної сторінки, присвячений інформації про саму фірму «PFAFF»: подано з підкресленням текст – «найкращі якості машини до шиття і до писання» (текст виділяється як шрифтом, так і підкресленням – І. Н.); третій рекламний блок стосувався власника: виділено імя і прізвище – «Юліан Ломага»; зазначено, що він виконує усі «механічні наприви» та вказано адресу магазину: «Львів, вул. Валова, 11» із зазначенням телефону – «228–20» [3].

Кожен із наведених рекламних блоків здійснює свої функції: перший – демонструє необхідність використання швейних засобів, другий – переконає у якості продукції і значимості фірми, третій – зазначає власника закладу і подає інформацію про роботу яку він здійснює.

Із тогочасних прикладів рекламувалися електро– і радіо– приладдя, радіоприймачі, грамофони у тексті рекламних оголошень, виділялися особи, які ці прилади доставляли: інженер Богачевський і інженер Мацюрак. Далі вказувалася адреса закладу – «Львів, Руська, 1, тел. 116–48» [3, с. 15]. Рекламні оголошення супроводжувалися також описом самих приладів, їхніми фотографіями та ін.

Із новітніх пристроїв рекламувалася електрична установка для вудження м'яса «Поділля» (у рекламні зазначалося прізвище власника – Іван Майка та його адреса – Тернопіль, Ринок 12, тел. 29). Для більшої переконливості у читачів в якості продукції, так і для її поширення подавався текст: «... на замовлення висилає в цілу Польщу і закордон першорядну вудженину і м'ясні консерви» [3, с. 15].

Модерно була представлена у пресі реклама «водопровідного та каналізаційного устаткування, центрального опалення. У рекламних оголошеннях виділялися «інсталяції» (устаткування – І. Н.); далі йшла інформація про їх встановлення: «проводить швидко – дешево – солідно»; знову зазначалася назва фірми «Водопровід» із вказівкою на її місцезнаходження: «Тернопіль, вул. Міцкевича, 27» [3, с. 16].

Оригінальністю відзначалася кінореклама в пресі, де були представлені як самі кінофільми, так і кінотеатри, в яких вони демонструвалися. Шрифтом виділялася в рекламі назва кінотеатру, наприклад, – «CASINO»; далі йшов текст про його діяльність «наймодерніше львівське звукове кіно висвітлюватиме по черзі в тому часі такі фільми...». Для реклами фільмів того часу характерною була асоціація з артистичною зіркою у головній ролі. Наприклад: 1) Ромео і Джулія з Нормою Шпірар; 2) Жнива – з Аттілою Гербігер; 3) Камеліова дама – з Гретою Гарбо; 4) Лицар без зброї – з Марленою Дітріх» [3, с. 4].

Кінець 1930–х рр. відзначався рекламою світла та світлових приладів. Йшлося не лише про використання

світлових ефектів у вуличному освітленні, але і в рекламі кінозалів, банків і, щонайбільше, торгових будинків і магазинів. Найбільше це було пов'язано зі Львовом.

Місцеві фахівці світлової рекламу поділяли на: а) зовнішню (поза магазинним приміщенням; нею виступали світлові афіші на екранах встановлених на вулицях, дахах крамниць; загальні оголошення, які розміщувалися на спеціальних вивісках), та б) внутрішню (безпосередньо пов'язану з самим оснащенням торгового закладу) [3, с. 4].

У статті «Світляна» опублікованій у журналі української реклами «Центрорекляма» зазначалося, що внутрішнє освітлення торгового центру має важливе значення, а внутрішня світлова реклама поділялася на: «1) освітлення виставкового вікна; 2) освітлення вивіски; 3) освітлення самого торгового залу».

Рекомендували також шиби, які відділяли вітринну рекламу – «виставкове вікно» від торгового залу. Для них рекомендували використовувати матове скло, щоби лампи розташовані у вітрині в ній же не відбивалися і таким чином не створювали дискомфорту («різання очей») у відвідувачів торгового залу [3, с. 5].

Аналіз світлової реклами показує, що журнал «Центрорекляма», залишаючись головним пресовим органом української реклами, висвітлював усі процеси, пов'язані з технічними новинками у рекламі та їхнім впровадженням і реалізацією на практиці.

Традиційно для Львова і Галичини важливими були друкарські роботи. Реклама технічних засобів у друкарській справі була пов'язана зі Львовом, бо починаючи ще з 70–х рр. XIX ст., друкарні займали вагоме місце у виробництві промислової продукції міста. Міжвоєнний період 1920–х – 1930–х рр. характеризувався технологічними змінами у друкарстві, активним впровадженням зарубіжних технічних новинок, зацікавленням власників друкарень у їхній модернізації, як умові конкуренції на ринку. Показовою є реклама фірми «Репродукція». Як правило її рекламні оголошення займали цілу журнальну сторінку. У центрі оголошення містилася назва фірми «Репродукція» із зазначенням адреси та телефону – Львів, Ринок, 42 тел. 232–07; з правого та лівого боків сторінки подавався невеликий за обсягом текст (справа – «друкарські кліші, черткові, сіткові, кольорові, мосяжні штанци»; таким же шрифтом зазначено – «виконує»; зліва – «нова – дешева – українська клішарня; провінцію обслуговує негайно») [3, с. 5]. Рекламний ефект досягався завдяки простору аркуша і малому тексту, вміщеному на ньому.

Окрім науково-технічної інформації та реклами «Технічні Вісті» друкували матеріали і про національне життя. Розлогі рекламні оголошення вміщувалися щодо просвітницького часопису «Народна Просвіта», який був головним виданням товариства у Львові. В інформації подавався перелік філій і читалень товариства, короткі анонси про його роботу.

Національно-просвітницька колонка «Технічних вістей» завершувалася рекламою тижневика «Наше Життя» і, зокрема, закликами до його передплати. У тексті містився оклик: «Передплачуйте!» – Читайте «Наше Життя». Нижче подавалася інформація: «Хто бажає запізнатися з першого джерела з політичним становищем і суспільно-економічним життям українського народу у Холмщині, Підляшші, Волині та Поліссі хай читає тижневик «Наше Життя»; далі у тексті зазначалося, що часопис: «Наше життя» є одиноким органом національно-

політичної думки на згаданих землях, єдиним незалежним оборонцем українця–селянина, виразником його інтересів і бажань, і найціннішим в своєму роді часописом, бо в кожному правдивому і невідкупному його слові світиться жива і неприкрашена дійсність, яку мальовничо рисують не платні ремісники–кореспонденти, як по часописах багатих, сильних світу сього, а вільні мистці слова і пера, невідкупні сількори (селяни–кореспонденти)» [3, с. 17].

Розлога, як для реклами інформація звершувалася умовами передплати, яка у краї складала на: три місяці – 2, 5 зл.; місячна – 90 грш., окремих номер – 20 грш.; річна передплата видання в Америку складала – 3 дол. [3, с. 17].

Таким чином, науково-технічні видання певним чином також відображали окремі аспекти українського національно-культурного та політичного життя, рекламували суспільно-політичні видання та організовували їх передплату. Реклама у науково-технічних виданнях демонструвала впровадження технічних винаходів як у саме виробництво та у сферу послуг, так і свідчила про вдосконалення рекламних оголошень у пресі. Визначальною рисою української реклами у науково-технічних виданнях стала її національна складова, яка виявлялася через пропагування технічних знань і винаходів, інформування читачів про здобутки кооперативного руху і банківської справи, про конкурентні можливості українського бізнесу.

Список використаних джерел

1. Георгієвська В. Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX – початок XX ст.): навч. посіб. / В. Георгієвська, Н. Сидоренко. – К.: АДЕФ–Україна, 2010.
2. Технічні Вісті. – 1925. – Лютий–березень. – Ч.2–3.
3. Центрорекляма. Журнал української реклами. – Львів, 1937. – Січень. – Ч.1.

References

1. Georgijevs'ka V. Istorija ukrains'koji zhurnalistyky: stanovlennja ta rozvytok reklamno-dovidkovoji presy na terytoriji Shidnoji Ukrainy (XIX – pochatok XX st.): navch. posib. / V. Georgijevs'ka, N. Sydorenko. – K.: ADEF–Ukraina, 2010.
2. Technichni Visti. – 1925. – Ljutyj–berezень. – Ch.2–3.
3. Centrorekljama. Zhurnal ukrains'koji rekljamy. – L'viv, 1937. – Sichen'. – Ch.1.

Nironovych I. I., Assistant of the Department of Theory and Practice of Journalism, Lviv University (Ukraine, Lviv), nironovych@ukr.net

Advertising in the Ukrainian scientific and technical publications in interwar Poland (1918–1939)

The defining function of Ukrainian advertising in scientific and technical journals in a Polish State (1918–1939) was its national component, which had been determined in the promotion of technical knowledge among Ukrainian businesses and the public to inform the readers about the achievements of engineering and scientific discoveries.

Keywords: advertising, scientific and technical publications, Ukrainians, Poland.

Ниронович И. И., ассистент кафедры теории и практики журналистики, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), nironovych@ukr.net

Реклама в украинских научно-технических изданиях в межвоенной Польше (1918–1939 гг.)

Определяющей функцией украинской рекламы в научно-технических изданиях в условиях Польского государства (1918–1939 гг.) стала её национальная составляющая, которая определялась в пропагандировании технических знаний среди украинских предпринимателей и общественности, в информировании читателей о достижениях инженерной мысли и научных открытиях.

Ключевые слова: реклама, научно-технические издания, украинцы, Польша.

* * *

УДК 94(477)

Махорін Г. Л.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і політології,
Житомирський національний агроєкологічний
університет (Україна, Житомир),
mahoring@mail.ru

ФОРМИ ОПОРУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ЧАСИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.

Розкриваються форми протестних дій українських селян у відповідь на організованій радянською владою голодомор українського народу.

Ключові слова: радянська влада, колективізація, Голодомор, «бабські бунти», волинки, прокламації.

Сучасні воєнні дії на Сході України свідчать про те, що наша боротьба за незалежність ще не завершена. У зв'язку з цим набуває ще більшої актуальності досвід національно-визвольної боротьби і опору чужинської владі українського народу, зокрема у часи Голодомору 1932–1933.

Цьому аспекту історичного дослідження приділяли увагу ряд вчених. Зокрема, Б. К. Патриляк [1], чия кандидатська дисертація безпосередньо присвячена означеній проблемі. У контексті своїх досліджень торкалися проблеми спротиву українського селянства також Станіслав Кульчицький [2], Василь Марочко [3]. Не обійшли увагою цей аспект драматичної боротьби українського народу і філософи, зокрема Олександр Штоквиш [4]. Настрої населення у період Голодомору 1932–1933 рр. проаналізував Н. В. Бем [5], а Т. Орлова об'єктом аналізу обрала жінку і її роль у протестних діях проти радянської влади [6].

Незважаючи на те, що в Україні був недосів зернових на площі в 2,2 мільйони гектарів і загинуло 800 тисяч гектарів озимини, Рада Народних Комісарів СРСР визначила для УСРР на врожай 1932 року явно нереальний для виконання хлібозаготівельний план обсягом у 356 мільйонів пудів. 6 липня 1932 р. про це було видано постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б). На III Всеукраїнській партконференції обговорення хлібозаготівельного плану викликало гостру дискусію, деякі делегати рішуче протестували проти завищених обсягів. Але Молотов і Каганович, які прибули на конференцію, не допустили зменшення плану. Однак відкрите або приховане незадоволення значної частини парткерівників в Україні залишилося. Сталін у листі до Кагановича 11 серпня 1932 року писав: «Самое главное сейчас – Украина. Дела на Украине из рук вон плохо. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело. Как утверждают, не лучше» [2, с. 252].

Так, заступник голови ДПУ УСРР Карлсон повідомляв: «Зав. Орготделом Носовского райпарткома Черниговской области вышел из партии, сдал в РПК свой партийный билет, мотивируя несогласием с линией партии на селе. Проведенным следствием установлено, что Яременко по постановлению бюро РПК был прикреплен по хлебозаготовкам к селу Лихачево, где проявил полнейшую бездельность. За время его пребывания в селе с 10 по 15. XI. Был заготовлен только 1 цнт. зерно–хлеба ... Яременко в беседе с членами партии – директором бурякосовхозобъединения Твердовским и инженером–

экономистом сахаровода Преподобным, высказывал свое несогласие с линией, при чем Твердовскому он сказал: «Я не хочу подчиняться директивам партии и Правительства по хлебозаготовкам, особенно о бесспорном изъятии хлеба у отдельных категорий населения. Эти постановления партии нереальны, они не могут быть применены в наших условиях к крестьянству, так как последние не только голодают. Проведение в жизнь директив партии по хлебозаготовкам вызовет всеобщее восстание населения против соввласти» ... » [7, арк. 48].

У цій же архівній справі констатується ситуація у Харківській області: «Заворгоделом Дрибинский Ново–Водолажского района отказался работать по хлебозаготовкам и вместе с пред. Райпрофсовета членом бюро РПК Смолкиным дезертировал из района. В с. Ордынка предсельсовета Нетецкий, предпотребкооперации Чернышенко и секретарь партячейки Валоновой пьянствуют и хлебозаготовками не занимаются. Они ведут разговоры: «Хотя у многих членов партии заберут партбилеты и отдадут под суд, но плана хлебозаготовки ни в коем случае не выполним». В с. Княжное секретарь партгруппы Лойко считает план хлебозаготовок нереальным и ничего к выполнению плана не делает. То же отмечено в сс. Ракитное, Ст. Водолага, Новоселовка, Просьяное, Станичное и др. Правооппортунистическими настроениями проникнут также руководящий состав отдельных колхозов. Предколхоза с. Ордынка Чернышенко, член партии, хлеб в счет хлебозаготовок не вывозит, заявляя: «План нереален, если его выполним, колхозники будут голодать» [7, арк. 62, 63].

Така ж ситуація була і на Полтавщині: «Предрайисполкома Кобеляжского района Бема говорил: «Многие колхозы уже не имеют семян, самое большее мы сможем выполнить план на 15%. Пусть приезжают из обкома резники и начинают сами заготавливать хлеб». Аналогичные факты оппортунистических настроений и проявлений выявлены в 18 сельсоветах и 30 колхозах района» [7, арк. 471, 472].

По Житомирщині фіксувалося таке ж ставлення до хлібозаготівельних планів. Для прикладу, «по селу Кукільні, за повідомленням нашого уповноваженого партосередок майже ніякої роботи не проводить щодо організації колгоспної маси навколо здійснення планів хлібозаготівель й так зорієнтував весь партосередок. Тут мав місце той факт, що кандидати партії намагалися не прийняти план, а крім того, в своїх виступах заявили: «Коли б ми знали, що серед нас буде така робота, що нам прийдеється виконувати такі обов'язки, ми б зовсім не пішли до лав партії...».

В селі Журбинця голова сільради в розмові з уповноваженим МПК заявив: «план нереальний, ми хліба не дамо, жінки наші візьмуть вила й поубивають тих, що захотять взяти хліб» [8, арк. 49, 50].

Тому цілком зрозумілими є результати хлібозаготівельних компаній. Так, у Бердичівському районі станом на 25 жовтня 1932 р. «Гальчин виконав план лише на 16%, Журбинці – 23,8%, в Жидівці (тепер с. Радянське) – 24%, Бистрик – 29,7%» [8, арк. 75].

Така ж картина була по всій Україні. Станом на 5 жовтня 1932 р. з 23270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. А станом на 25 жовтня річний план хлібозаготівель було виконано на 39% [2, с. 257].

Отже, песимістичне ставлення до реальності виконання хлібозаготівельних планів, намагання добитися

їх суттєвого зменшення або навіть саботажне невиконання цих планів з боку деяких місцевих керівників – це вияв спротиву політиці вищого партійного керівництва.

Найбільш поширеною формою спротиву селян непомірним хлібозаготівля було переховування зерна. Переважно намагалися його сховати у спеціально викопаних ямах. А невелику кількість – у грубці, печі тощо. У своєму щоденнику поїздки по Україні Л. Каганович записав: «Єдинокличники прячут у колхозників, особливо тех колхозов, которые выполнили хлібозаготовки». Як бачимо, це свідчить про солідарність селян–одноосібників та колгоспників. Ще одним підтвердженням цього є те, що сама влада констатувала вияви співчуття селян–бідняків до заможних господарів, яких розкуркулювали і висилали до Сибіру.

У згаданому вище щоденнику Л. Каганович радив: «Надо село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы. Добровольно вскрывающим ямы надо дать амнистию... Искать так. Чтобы сами добровольно раскрывали ямы, так как иначе у нас не хватит сил перекопать всю землю» [9, с. 505, 509].

І влада, дійсно, застосовувала до тих, хто переховував хліб, все жорстокіші заходи. Так, В. Балицький доповідав, що «за 4 місяця после начала хлібозаготовок до 15 ноября было арестовано по хлібозаготовительным делам 11 тыс. чел. За месяц с 15 ноября по 15 декабря – 16 тыс. чел., в том числе 435 партийцев, 2260 чел. из колхозного аппарата, в том числе 409 председателей и 441 бухгалтер и счетовод, а также 107 председельсоветов. К расстрелу приговорено 108, но еще на рассмотрении 100 человек» [9, с. 498].

Але такі каральні дії викликали ще більший протест людей, антирадянські настрої все наростали. 6 травня 1932 року секретар Житомирського міського партійного комітету Маєв повідомляв Київському обласному парткому: «Поруч із здоровими виступами мали місце в деяких селах виступи антирадянські з боку окремих селян. Як то: «Радвладі вірити не можна, закони в них сьогодні одни, завтра другі! Сьогодні зменшили, а завтра збільшать» (с. Псища), «Хоч плани хлібозаготівлі зменшено, але додатковими планами все одно до решти заберуть» (с. Вацьків)» [10, арк. 76].

Рятуючись від голодної смерті, селяни вирушали у пошуках хліба у Західну Україну, Білоруську Республіку, Центрально–Чорноземний округ Російської федерації – їх дивувало, чому тут, на не дуже родючих землях немає голоду, а в Україні з її чорноземами є.

Так втеча від голоду – одна із форм пасивного спротиву селян радянській політиці, це один із шляхів порятунку людей від голодної смерті. Інші селяни вбачали порятунок у колективному саботуванні хлібозаготівельних планів і завдань. Як свідчить інформаційний лист до вінницького обласного бюро КП(б)У, направлений 21 липня 1932 р., «в с. В. Нізгурцях (тепер Бердичівського району) один із колгоспників, бувший церковний староста... розповсюджував агітації такого змісту «Забрали увесь хліб, але коли б люди були не дурні і організовано не виконували б всіх компаній та повписувались з колгоспів, то держава мусіла б забезпечити селян» [8, арк. 35].

Однією з форм спротиву непомірним хлібозаготівлям і дієвим засобом агітації до непокори було також розповсюдження листівок, прокламацій, звернень, відозв тощо. Це у 1932 році набуло характеру масового явища по всій Україні, як у селах, так і містах.

У селі Демківці Любарського району в травні 1932 р. була вивішена листівка, у якій говорилося: «Не вірте комуністам, вони брешуть». У інформаційній збірці від 21 липня 1932 року, надісланій до Вінницького обласного бюро КП(б)У, йдеться про те, що «в адресу Сингаївської та Хажинської сільрад (тепер це Бердичівського району) невідомо ким через пошту було направлено по 1 примірнику листівок–відозв антирадянського змісту за підписом «Городской комитет рабочей партии» [8, арк. 37].

Ще більш радикальною формою виявлення спротиву діям влади були усні відкриті заклики до повстання, до застосування фізичної сили, зброї і т.д. У с. Садках Бердичівського району, як свідчить архівний документ, «одним з виступавших колгоспників було так заявлено: «Потопимось в крові, а хліба не дамо», а другий колгоспник на цих же зборах закликав присутніх зовсім не обмірковувати пляну: «Доки нас будуть дурити і мучити». Там же в селі Садках, коли зібралось багато людей, один з громадян, – Хомич накинувся на голову сільради, взяв його за груди й почав кричати: «Або тобі смерть, або нам смерть, доки будеш дурити нас, ти плян хлібозаготівлі прийняв, а хто його буде виконувати. Ви з головою колгоспу хочете нас подушити, нам таких непотрібно, давай збори, щоб їх повикидати (голова сільради і колгоспу в село надіслані), а поставити своїх. Бий його, коли вилами, вони всі гади». Голова с/р примушений був втікати» [8, арк. 39].

Викладені вище настрої селян, які формувалися у відповідь на дії влади, агітація до опору цим діям – все це в кінцевому результаті закономірно призводило до активних виступів, серед яких було самочинне розбиття хлібних складів, розбирання картопляних кагатів, розвантаження вагонів, самочинне збирання хліба, масовий вихід з колгоспів з розбиранням раніше усупільненого майна і навіть замахи на тих, хто здійснював хлібозаготівлі, а також організовані повстання. Влітку 1932 року це набуло характеру загального явища по всій Україні.

І дійсно, як свідчить довідка секретно–політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі й діяльність антирадянського елементу» від 5 серпня 1932 року, особливої активності селянський рух набував протягом червня–липня, і саме в Україні. Адже, якщо по всьому СРСР відбулося 1630 селянських виступів за 1932 рік, то тільки в УСРР – 923, тобто майже 60% від загальної кількості [2, с. 262].

У квітні 1932 р. у Потіївському районі селяни громили колгоспні комори. У травні 1932 року секретар Любарського райпарткому повідомляв обласний комітет ЦК КП(б)У про те, що «У селі Провалівка колгоспники розібрали насіннесу картоплю, у селі Стрижівка населення вночі вибирає із землі для їжі посаджену картоплю та моркву–висадку на насіння».

Виступи селян, які супроводжувалися самочинним розбиранням хліба та інших продовольчих запасів, а також вимогою віддати їм усупільнене раніше майно, влада називала волинками. Заступник Народного комісара юстиції і Генерального Прокурора УСРР А. Приходько констатував факти волинок як у нашому краї, так і по всій Україні:

«1. Пулінський район Київської області. Волинкою було охоплено 12 сел і таке супроводилося розграбуванням склепів і посів матеріалом. Всього по району розібрано 336 центнерів.

Під час цих дій було нанесено побої уповноваженим РВК Локтівою і Петровій, і голові РВК Майстру. В селі

Солодирі під час волинок намагалися забити секретаря РПК т. Остера та зам. голови РВК т. Кауля, але їм пощастило врятуватися. Деякі характерні штрихи з Пулінських волинок: В основному натовпі волинщиків – це жінки і лише в поодиноких випадках буди і чоловіки. В окремих селах до цих волинок приєднувався і актив села, в складі волинщиків і навіть за ватажків були, наприклад, в с. Карпові, активістка біднячка Виговська, що до цього часу працювала 2 роки головою с/р, в с. Адамівці на чолі натовпу в 70 жінок була член сільради активістка Бондаренко, в с. Юльянівці приймали участь у волинці дружини червоноармійців і навіть мати двох членів партії, що працюють зараз на ударних будівництвах в БССР. Вимоги, що їх виставляли волинщики, – це негайна видача хліба і взагалі харчів. В окремих селах було чути з натовпу вимоги повернути куркулів, переобрати сільраду Ю надати всім виборчих прав тощо. Колгоспники в окремих селах хоча й прямої участі у волинках не брали, все ж співчували їм. Серед волинщиків різко виділяється велика кількість осіб, надто виснажених та попухлих».

Найрадикальнішою формою спротиву хлібозаготівлям були терористичні акти щодо активістів, а також місцевих керівників та уповноважених райкомів, які організували і проводили конфіскацію хліба. Щомісяця Народний комісар юстиції і Генеральний прокурор УРСР В. Поляков повідомляв С. Косіору про такі випадки.

Отже, у період Голодомору 1932–1933 років український народ не був безвольною жертвою, а виявляв рішучий спротив у різних формах непомірним хлібозаготівлям і показав себе у тих надзвичайно складних умовах гідним слави запорозьких козаків, а також тих, хто у подальші роки боровся за українську державність, за право бути господарем на своїй, Богом даній землі.

Список використаних джерел

1. Патриляк Б. К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927–1933 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Богдан Казимирович Патриляк. – К., 2012. – 16 с.
2. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення / Станіслав Володимирович Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
3. Марочко В. Голодомор 1932–1933 / Василь Марочко. – К., 2007. – 64 с.
4. Штоквиш О. Опір українських селян геноциду 1930–1933 рр. / О. Штоквиш // День. – 2014. – 1 грудня.
5. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. В. Бем. – К., 2004. – 18 с.
6. Орлова Т. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) / Т. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5481.
8. Там само. – Спр.5852.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007.
10. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5851.

References

1. Patryljak B. K. Opir ukrai'ns'kogo seljanstva social'no-ekonomichnym zahodam radjans'koi' vlady u 1927–1933 rr. Aftoref. dys. ... kand. ist. nauk 07.00.01 / Bogdan Kazymyrovych Patryljak. – K., 2012. – 16 s.
2. Kul'chyc'kyj S. Golodomor 1932–1933 rr. jak genocyd. Trudnoshhi usvidomlennja / Stanislav Volodymyrovych Kul'chyc'kyj. – K.: Nash chas, 2007. – 424 s.
3. Marochko V. Golodomor 1932–1933 / Vasyly' Marochko. – K., 2007. – 64 s.

4. Shtokvysh O. Opir ukrai'ns'kyh seljan genocydu 1930–1933 rr. / O. Shtokvysh // Den'. – 2014. – 1 grudnja.
5. Bem N. V. Politychni nastroi' ukrai'ns'kogo seljanstva v umovah sucil'noi' kolektyvizacii' sil's'kogo gospodarstva (kinec' 1920-h – 1933 rr.). Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / N. V. Bem. – K., 2004. – 18 s.
6. Orlova T. Zhinka v istorii' Ukrai'ny (vitczyznjana istoriografija XX – pochatku XXI st.) / T. Orlova. – K.: Logos, 2009. – 584 s.
7. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kykh ob'jednan' Ukrai'ny (dali – CDAGOU). – F.1. – Op.20. – Spr.5481.
8. Tam samo. – Spr.5852.
9. Golodomor 1932–1933 rokiv v Ukrai'ni. Dokumenty i materialy. – K., 2007.
10. CDAGOU. – F.1. – Op.20. – Spr.5851.

Mahorin G. L., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History and Political Science, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), mahoring@mail.ru

Forms of resistance of the Ukrainian peasantry during Golodomor of 1932–1933

In article moulding boxes of protest operations of the Ukrainian peasants in reply to organized by the Soviet authority Golodomor the Ukrainian people reveal.

Keywords: the Soviet authority, collectivisation, Golodomor, «female bundles», delays, leaflets.

Махорин Г. Л., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, Житомирский национальный агроэкологический университет (Украина, Житомир), mahoring@mail.ru

Формы сопротивления украинского крестьянства во время Голодомора 1932–1933 гг.

Раскрываются формы протестных действий украинских крестьян в ответ на организованный советской властью голодомор украинского народа.

Ключевые слова: советская власть, коллективизация, Голодомор, «женские бунты», волонки, прокламации.

* * *

УДК 94(Укр)/37.01

Лаврут О. О.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
та методики їх викладання, Донецький обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти
(Україна, Слов'янськ),
lavrut.olga@gmail.com

Відлуння Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» в Українській РСР: досвід перших років

Протягом 1950–60-х років радянський уряд здійснював пошук моделей розвитку освіти. Починаючи з 1954 р., знання української мови, на противагу російській, як зазначають дослідники, було зовсім не обов'язковим. У освітній галузі це виявилось, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. У одній зі статей Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» зазначалось, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів. Але не всі діти були охоплені навчанням. Серед причин, котрі перешкоджали цьому був низький рівень навчально-виховної роботи в закладах освіти, що спричиняло дургоріччю, відмову від отримання освіти взагалі; відсутність приміщень і належних умов, стан здоров'я тощо.

Для проведення навчально-дослідної роботи освітніх закладів виділялися земельні ділянки, де учнями прищеплювались практичні навички вирощування сільськогосподарських культур. Відсутність належних умов навчання призводило до навчання у декілька змін. Причинами цього стали відсутність приміщень, потреба у відповідних фахівцях, густина населення.

Лиша успішність була в учнів початкової ланки школи, в порівнянні із іншими ланками. Причинами невисокої якості знань учнів стали такі: формальний характер контрольно-оцінювальної діяльності педагогів; невміння застосовувати набуті теоретичні знання на практиці; низький рівень розвитку мислення учнів, невміння довести твердження та власну думку; плутанина у поняттях; використання учнівством нерациональних способів обчислення тощо. У кінці 50-х – початку 60-х рр. законодавчі акти у загальних рисах декларували рівноправність у вивченні рідної та російської мов.

Ключові слова: школа, заклад, освіта, учні, діти, успішність, кількість, навчання, процес, формалізм.

Освіта виконує певні функції, однією із яких є соціальна мобільність. Вона покликана «йти в ногу» із суспільними викликами, з одного боку, з іншого – засвоювати і надавати необхідні знання учасникам освітнього процесу. Протягом 1950–60-х років радянський уряд здійснював пошук моделей розвитку освіти. У 1958/59 навчальному році у колишньому СРСР були прийняті відповідні законодавчі акти, які мали змінити особливості навчально-виховного процесу. Ці питання розглядали різні фахівці. Умовно роботи можемо поділити на ті, котрі висвітлювали загальні тенденції розвитку суспільства УРСР та його культуру [1]. Вплив законодавства та ідеології на становище освіти і їх русифікаторського впливу спричинили інакомислення у республіці [2]. Особливості навчально-виховного процесу теж знайшли відображення у працях дослідників [3, с. 79–86; 4, с. 54–57]. Краєзнавчі аспекти залишаються актуальними [5; 6], проте фахівці не досить глибоко розглянули нашу проблему [7]. Тому, метою дослідження є вивчення особливостей функціонування шкіл Української РСР протягом 1958–1960 рр. на прикладі Донецької області. Реалізувати її допоможуть виконання таких завдань:

- вивчення історіографічної та джерелознавчої спадщини;
- характеристика змін в освітньому процесі;
- окреслення перспектив дослідження.

Джерелами до вивчення нашого дослідження стали матеріали Державного архіву Донецької області, які дозволили вивчити мережу освітніх закладів, кількісний склад учнівства у них, особливості навчального процесу та якості знань [10; 11].

Починаючи з 1954 р., знання української мови, на противагу російській, як зазначають дослідники, було зовсім не обов'язковим. У освітній галузі це виявилось, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. У одній зі статей Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» зазначалось, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів. Батьки самостійно мали вирішувати у школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Продовженням цього стала й доповідна записка Міністерства освіти республіки до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР». Недивно, що українська мова, як мова навчання, уже на рубежі 50–60-х рр. ставала прерогативою сільських шкіл, і відсоток учнів, які навчались нею у містах, знизився. Зокрема, у м. Вінниці їх відсоток складав 49, Хмельницькому – 42,2, Житомирі – 36,5, Запоріжжі – 23,8, Луганську – 5,2, Кадіївці – 3,8 відповідно [8].

У першому документі зазначалось, що навчально-виховна робота у восьмирічній школі повинна бути побудована на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно корисної праці. Тому, Рада Міністрів СРСР мала здійснити заходи зі зміцнення матеріальної бази шкіл, ліквідації багатозмінності занять, організації виробничого навчання, надання старшокласникам навчальних місць для проходження професійного навчання та виробничої практики [9].

У Донецькій області протягом 1959/60 навчального року діяльність відділів освіти, згідно річного звіту про роботу шкіл і відділів народної освіти, була спрямована на виконання рішень XXI з'їзду КПРС та XXI з'їзду КПУ, прийнятих Верховною Радою СРСР, Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти», рішень грудневого пленуму ЦК КПРС і січневого пленуму ЦК КПУ, постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Вище зазначене дало можливість продемонструвати мережу закладів, діяльність восьмирічних, середніх шкіл з виробничим навчанням, шкіл-інтернатів, шкіл робітничої та селянської молоді, заочних та спеціальних шкіл, відповідно до народногосподарського плану, створення навчально-виробничої бази для трудового виховання, виробничого навчання. Документ наголошував про перехід до нових навчальних планів та програм. У звіті зазначалось про «подолання відриву навчання від життя, поліпшення якості знань, практичних вмінь та навичок, поліпшення ідейного та наукового рівня навчання у школах всіх типів, перебудові методичної роботи відповідно до марксистсько-ленінських вимог, поліпшення політехнічного рівня кадрів». Документ наголошував на вивченні та впровадженні передового педагогічного досвіду у практику освіти, підготовку педагогічних та керівних кадрів, поліпшенні стану внутрішньошкільного контролю [10, арк. 1–3зв].

Мережа навчальних закладів, в основному, забезпечувала навчанням дітей віком від 7 до 15 років, що демонструє наступна таблиця.

Як показує таблиця, кількість шкіл у 1959/60 навчальному році склала 1.704, де отримували освіту 519.428 дітей. Більшість закладів знаходилась у містах (922 проти 782). у селах переважали початкові (424 із кількістю 14.800 осіб проти 202 із 21.100 відповідно) та восьмирічні (245, де навчались 32.500 осіб, у містах – 226 і 91.600 осіб відповідно). У містах переважали середні школи (249 із 196.800 учнями проти сільської місцевості – 54 із 17.400 дітьми), десятирічні (177 із 111.800 проти 54 та 13.400 учнями відповідно). Тут же функціонували і 55 інтернатів із 1.800 дітьми, 1 лісна школа із 100 особами, 2 школи для сільських дітей із контингентом 313 осіб – у містах, і 1 – із 157 дітьми у селі. Працювали й 11 шкіл для розумово відсталих дітей, із них – 7 у містах (із 795 дітьми) та 4 (395 відповідно) у селах. Тобто, місто продовжувало відігравати роль освітнього центру. Тут переважали середні та десятирічні школи із відповідним контингентом дітей.

У порівнянні з попереднім – 1958/59 навчальним роком збільшилась кількість шкіл-інтернатів. Зокрема,

Прослідковуючи динаміку протягом двох навчальних років, можна зазначити в цілому про збільшення цих типів навчальних закладів із 3.332 до 3.372 відповідно. Але кількість восьмирічних, середніх та середніх десятирічних зменшилась з 630 до 626, із 472 до 471 та з 345 до 303 відповідно.

Все ж, 412 шкіл області не виконали Закону «Про загальне обов'язкове навчання»: не були охоплені навчанням 5.480 дітей (що складало 1,05% від загальної кількості учнів). У тому числі серед учнів 1 – 4 класів – 509 дітей, 5 – 7 – 1.430 і 1.074 відповідно, котрі ніколи не навчались у школі. Із цієї загальної кількості не були охоплені навчанням 376 розумово відсталих дітей, 81

глухонімих, 33 сліпих і 601 хворих відповідно; 2.467 – які закінчили 7 класів, але не мали повних 15 років і не навчалися у 8–10 класах. В цілому 1.924 особи не відвідували школу без поважних на те причин. План прийому до 8 класів області був виконаний лише на 22% (проти майже 25%, що регламентував народногосподарський план розвитку освітньої сфери). У тому числі у містах – 19,7% та селах – 2%.

Протягом 1959/60 навчального року у 22 районах ці питання обговорювались на обласних нарадах завідуючих міських та районних відділах народної освіти, нараді при завідуючому обласного відділу народної освіти, виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих. В області працював 101 інтернат при школах на 2.600 учнівських місць. Кількість дітей, котрі не відвідували школи без поважних причин складала 436 осіб. Деякі виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, серед них зазначали Мар'їнський, Авдіївський, Костянтинівський райони, Макіївку, – не організували належний облік дітей шкільного віку і, таким чином не виконали постанову Ради Міністрів УРСР від 26 серпня 1959 р. за №1314 «Про затвердження інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку». Для дітей, які жили більше, ніж за 3 кілометри організовували підвіз. Таких осіб нараховувалось 2.276. Незадовільно ця справа була у Тельманівському, Старо-Бешівському, Авдіївському районах.

Причинами невиконання закону про всеобуч називали наступні:

- низький рівень навчально-виховної роботи в закладах освіти, що спричиняло другорічництво, відмову від отримання освіти взагалі,

- відсутність приміщень і належних умов (наприклад у Авдіївському, Слов'янському, Олександрівському і Старо-Бешівському районах не були відкриті інтернати для учнівства) тощо.

На майбутній навчальний рік планувалось збільшити кількість місць в інтернатах на 935, відкрити 10 шкіл, 609 груп продовженого дня з охопленням 16,4 тисячі учнів 1–8 класів [10, арк. 14–23зв].

Щодо навчально-матеріальної бази шкіл у 1959/60 навчальному році вона була такою. Почали діяти 24 масові школи на 11.200 учнівських місць. Для шкіл-інтернатів побудували 21 навчальний корпус на 9.660 місць і 46 гуртожитків на 15.310 учнівських місць. При цьому й колгоспи надавали допомогу. Так, вони побудували 23 школи на 2.564 учнівські місця. Були звільнені і пристосовані до навчально-виховного процесу 49 шкільні приміщення на 11.150 учнівських місць, добудовані 472 класні кімнати на 14 тисяч місць. Тобто, в цілому відбулось збільшення кількості місць на 53.100.

Теж саме можна відмітити і щодо навчальних кабінетів, майстерень, робочих кімнат, але 76 школи їх зовсім не мали. Для проведення навчально-дослідної роботи освітніх закладів виділялися земельні ділянки, де унцям прищеплювались практичні навички вирощування сільськогосподарських культур. Протягом 1959/60 навчального року земельними ділянками була забезпечена 1.561 школа (у минулому році – 1.365 відповідно). Проте 119 міських шкіл не мали навчально-дослідних ділянок, тому користувались базами інших шкіл або обласної станції юних натуралістів, інституту вдосконалення вчителів.

Відсутність належних умов навчання призводило до навчання у декілька змін: так у 1958/59 навчальному році у

першу зміну навчалися 67% всіх учнів, наступного року – майже 66% відповідно. Проте школи працювали і в три зміни, особливо у великих містах та промислових центрах Донецької області: у Макіївці, Сталіно, Чистяковому. Причинами цього стали відсутність приміщень, потреба у відповідних фахівцях, густота населення. Педагогічний склад включав в себе 28.016 вчителів, із них 21.897 – жінки. За освітньою підготовкою 9.914 осіб мали вищу освіту, незакінчену вищу – 5.884, середню – 805, незакінчену середню – 248 осіб відповідно, заочно отримували освіту 36.170 педагогів. Крім них у школах працювали і інші фахівці – за сумісництвом: інженери, техніки, агрономи, кваліфіковані робітники. Стаж педагогічної роботи вчителів був різним: 4.626 осіб мали до 50 років стажу, майже 2 тисячі осіб – від 25–50 років, інші – від – 5 до 25 відповідно. Педагоги підвищували власний освітній рівень: вони були охоплені курсами, семінарами тощо.

Згідно зі згаданим звітом успішність учнів шкіл Донецької області в зазначений період була такою:

Отже, у документі зазначено про загальне поліпшення успішності учнів області – на 1%. Краща успішність була в учнів початкової ланки школи, в порівнянні з іншими ланками. Це можна пояснити більшою авторитетністю дорослих (учителів та батьків) щодо молодших школярів, меншою навантаженістю тощо. У середній ланці успішність спадала у порівнянні із попередньою, і у старшій – дещо піднялась. Якщо взяти окремі предмети, то природничо-математичні мали вищі показники за соціально-гуманітарні. Це пояснювалось загальними тенденціями розвитку освітньої галузі цього періоду, коли віддавали більше перевагу саме цим дисциплінам. Окрім цього, варто враховувати і соціально-економічний потенціал області, потребу у відповідних фахівцях [10, арк. 31–33зв].

Згідно із матеріалами «Про недоліки в знаннях випускників шкіл, виявлені на вступних екзаменах до в.н.з.» Міністерство освіти УРСР видало відповідний Наказ від 22 жовтня 1962 р. за №153. У документі йшлося про об'єднання зусиль педагогів загальноосвітніх та викладачів вищих навчальних закладів шляхом організації та проведення семінарів, олімпіад з різних предметів, обміну передового педагогічного досвіду. Особливий акцент здійснювався на боротьбі із озокамилюванням та лібералізмом в процесі оцінювання знань учнів та студентів. Так, наприклад, рівень знань з математики був нижче середнього і у 55% учнів – незадовільний. Проте згідно із тією картинкою, яку відділи освіти надавали на розгляд громадськості, ці відсотки були набагато вищими. Власне самі чиновники породжували процеси дезінформації та брехні.

Причинами невисокої якості знань учнів стали такі: формальний характер контрольно-оцінювальної діяльності педагогів; невміння застосовувати набуті теоретичні знання на практиці (наприклад, формулу в процесі розв'язування вправи чи задачі); низький рівень розвитку логіко-математичного мислення учнів, невміння довести твердження та власну думку; плутанина у поняттях «означення», «ознака», «теорема», «аксіома»; використання учнівством нерациональних способів обчислення; слабкість знань властивостей функцій та їх графіків.

Результати іспитів з української мови показали позитивні оцінки у 92–98% абітурієнтів. Усні іспити презентували кращі оцінки за письмові. Абітурієнти чітко і послідовно викладали думки, правильно будували

речення. Проте серед недоліків виділялися наступні: невміння розкрити тему твору, скласти до нього план, висловити послідовно власну думку; незадовільне засвоєння лексичних норм літературної мови; низьку стилістичну грамотність, культуру та чистоту мовлення (писали так: «січас» замість «тепер», «лучче» замість «краще», «лапата» замість «лопата», «мішас» замість «заважає»); неохайність в оформленні робіт тощо, що призводило до викривлення змісту. Абітурієнти неправильно використовували розділові знаки, не виділяли вставні слова, не вміли використовувати розділові знаки при прямій мові, спостерігалась відсутність сталих знань про будову слова, правопис префіксів (наприклад, «зпитав», «прекращали»), правопис відмінкових закінчень іменників, займенників та прикметників, складених кількісних числівників, ненаголошених особових закінчень дієслів (зокрема, «бачемо», «ростимо», «знаймо»); *не* з дієсловами і написання слів разом та через дефіс. Будуючи речення, використовували два підмети (наприклад, «Чапавс і Пархоменко – вони...»). Серед фонетичних помилок частими залишались позначення на письмі м'якості приголосних і правопис слів іншомовного походження. У мовленні випускників шкіл і відповідно – абітурієнтів в.н.з., використовувались прості висловлювання (як їх називали «просторіччя»), змішування різномовних елементів, відсутність чіткої дикції. Враховуючи вище зазначене, Наказ Міністерства освіти наголошував на усуненні цих недоліків [11, арк. 27–29зв].

Протягом декількох навчальних років після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» відбулись деякі зміни в освітньому процесі шкіл Української РСР. Збільшилась мережа навчальних закладів та кількість учнів у них. У сільській місцевості переважали початкові та восьмирічні школи, а у містах – десятирічні та середні. Тому, очевидним став його русифікаторський вплив на освіту, у чому й полягала політика радянського уряду. Поряд із цим закладами існували й інші – інтернати різних типів. Проте, не дивлячись на мирний час, не всі діти відвідували заклади. Існували як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Навчально-матеріальна база шкіл поступово поліпшувалась, що виявилось у будівництві закладів, кімнат, майстерень, виділенням земельних ділянок тощо. Успішність учнів залишалась на середньому рівні. Кращою вона була в учнів початкової ланки школи. У навчально-виховній роботі залишався формальний підхід, успішність була невисокою. У кінці 50–х – початку 60–х рр. законодавчі акти у загальних рисах декларували рівноправність у вивченні рідної та російської мов.

Перспективою нашого дослідження є вивчення обраного питання в пізніші періоди історії УРСР.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960–х рр.: причини, інструментарій, діапазон // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Х.: Видавництво «Права людини», 2013. – №1.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–ті рр. XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: «Рідний край», 2000. – 616 с.
3. Лаврут О. О. Реалізація освітньої політики в УРСР у II половині 1940–х – I половині 1980–х років: історіографія питання // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.106 (3). – С.79–86.

4. Лаврут О. О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960–х роках: деякі аспекти проблеми // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип.103 (12). – С.54–57.

5. Саржан Анатолій Опанасович. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40–х – кінець 80–х рр. XX ст.: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 40 с.

6. Саржан А. О. Новітня історія Донбасу: Навчальний посібник. – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.

7. Стяжкіна О. В. Культурні процеси в Донбасі в 1960–ті – на початку 90–х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1996. – 18 с.

8. Савойська С. В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90–ті роки XX – поч. XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.

9. Лаврут О. О. Мовний аспект функціонування закладів освіти в УРСР у 1960–х – першій половині 1980–х років // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип.10. – С.87–90.

10. Державний архів Донецької області. – Ф.Р.2852. – Оп.1. – Спр.237.

11. Там само. – Оп.2. – Спр.1.

References

1. Bazhan O. Protestni akcii' naseleння Ukrai'ns'koi' PCP u drugij polovyni 1950 – na pochatku 1960–h rr.: prychny, instrumentarij, diapazon // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – H.: Vydavnytvo «Prava ljudynty», 2013. – №1.

2. Bazhan O. G., Danyljuk Ju. Z. Opozycja v Ukrai'ni (druga polovyna 50–h – 80–ti rr. XX st.) / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. – K.: «Ridnyj kraj», 2000. – 616 s.

3. Lavrut O. O. Realizacija osvity'oi' polityky v URSR u II polovyni 1940–h – I polovyni 1980–h rokiv: istoriografija pytannja // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytvo «Gileja», 2016. – Vyp.106 (3). – S.79–86.

4. Lavrut O. O. Vyrobyne navchannja uchniv shkil Ukrai'ns'koi' RSR u 1950–1960–h rokah: dejaki aspekty problemy // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytvo «Gileja», 2015. – Vyp.103 (12). – S.54–57.

5. Sarzhan Anatolij Opanasovych. Zminy v social'no–ekonomichnij sferi Donbasu. Druga polovyna 40–h – kinec' 80–h rr. XX st.: avtoref. ... d–ra ist. nauk: 07.00.01 / Donec'kyj nacional'nyj un–t. – Donec'k, 2004. – 40 s.

6. Sarzhan A. O. Novitnja istorija Donbasu: Navchal'nyj posibnyk. – Donec'k: Stalker, 1999. – 463 s.

7. Stjazhkina O. V. Kul'turni procesy v Donbasi v 1960–ti – na pochatku 90–h rokiv: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Donec'kyj derzh. un–t. – Donec'k, 1996. – 18 s.

8. Savojs'ka S. V. Vprovadzhenja ukrai'ns'koi' movy jak derzhavnoj' u sferu osvity Ukrai'ny v 90–ti roky XX – poch. XXI st.: istorychnij aspekt (na materialah vyshhyh navchal'nyh zakladiv): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nacional'nyj pedagogichnyj un–t im. M. P. Dragomanova. – K., 2007. – 20 s.

9. Lavrut O. O. Movnyj aspekt funkcionuvannja zakladiv osvity v URSR u 1960–h – pershij polovyni 1980–h rokiv // Gurzhijs'ki istorychni chytannja: Zbirnyk naukovyh prac' / Red. kol.: V. A. Smolij, O. I. Gurzhij, A. G. Morozov ta in. – Cherkasy: Vyd. Chabanenko Ju. A., 2015. – Vyp.10. – S.87–90.

10. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti. – F.R.2852. – Op.1. – Spr.237.

11. Tam samo. – Op.2. – Spr.1.

Lavrut O. A., Ph.D., assistant professor of social and humanitarian disciplines and teaching methods of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education, Assoc. (Ukraine, Slavyansk), lavrut.olga@gmail.com

Echo law «On strengthening the link with school life and further development of the education system in the Ukrainian SSR»: First Experience years

During the 1950–60s Soviet government were searching models of education. Since 1954, knowledge of the Ukrainian language, in contrast to Russian, as the researchers were not mandatory. In the educational field it turned out, especially in the infamous law voluntary choice of languages that are anchored in the laws of the

USSR of December 24, 1958 and the USSR on April 17, 1959 In one of the articles of the Law «On strengthening the link with school life and further development of public education in the Ukrainian SSR» stated that teaching in schools of Ukraine in the mother tongue of students. But not all children were covered by the study. Among the reasons that prevented it was the low level of educational work in educational institutions that caused the second year, the rejection of education in general; lack of premises and appropriate conditions, health and so on.

For the teaching and research of educational institutions allocated land, where students practical skills instilled growing crops. Lack of proper training conditions led to several changes in education. The reasons were the lack of space, the need for appropriate specialists population density.

Better performance was in elementary school level, in comparison with other parts. The reasons for poor quality of students' knowledge are the following: formal control and assessment of teachers; inability to apply the acquired theoretical knowledge in practice; low level of students' thinking, inability to prove the allegations and his own opinion; confusion in concepts; apprenticeship irrational use of calculation methods and more. In the late 50's – early 60's Legislation in general declared equality in the study of native and Russian languages.

Keywords: school, institution, education, students, children, success, number, learning process, formalism.

Лаврут О. А., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин и методики их преподавания, Донецкий областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Славянск), lavrut.olga@gmail.com

Эхо Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» в Украинской ССР: опыт первых лет

В течение 1950–60-х годов советское правительство осуществляло поиск моделей развития образования. Начиная с 1954 г., знание украинского языка, в противовес русскому, как отмечают исследователи, было совсем необязательным. В сфере образования это проявилось печально, прежде всего, в праве оброчности выбора языков, что закреплялось в законодательных актах СССР от 24 декабря 1958 и УССР от 17 апреля 1959 г. В одной из статей Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» отмечалось, что обучение в школах Украины осуществляется на родном языке учащихся. Но не все дети были охвачены обучением. Причинами этого был низкий уровень учебно-воспитательной работы в учреждениях образования, второгодничество, отказ от получения образования вообще; отсутствие помещений и надлежащих условий, состояние здоровья и т.д.

Для проведения учебно-исследовательской работы образовательных учреждений выделялись земельные участки, где ученикам прививались практические навыки выращивания сельскохозяйственных культур. Отсутствие надлежащих условий обучения обуславливало обучение в несколько смен. Причинами этого стали отсутствие помещений, потребность в соответствующих специалистах, плотность населения.

Лучшая успеваемость была в учащихся начального звена школы, в сравнении с другими звеньями. Причинами невысокого качества знаний учащихся стали следующие: формальный характер контрольно-оценочной деятельности педагогов; неумение применять полученные теоретические знания на практике; низкий уровень развития мышления учащихся, неумение доказать утверждение и собственное мнение; путаница в понятиях; использование ученичеством нерациональных способов вычисления и тому подобное. В конце 50-х – начале 60-х гг. законодательные акты в общих чертах декларировали равноправие в изучении родного и русского языков.

Ключевые слова: школа, учреждение, образование, ученики, дети, успешность, количество, обучение, процесс, формализм.

* * *

УДК 94(477)«1918/1921»: [316.34:341.71–051]

Ластовець Н. О.,
аспірантка історичного факультету,
Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків),
nlo_17@mail.ru

Освітній рівень та вікова сегрегація українських дипломатичних представників початку ХХ століття

Розглянуто роль вікового фактору та освітнього рівня у діяльності українських закордонних представників початку ХХ століття. За допомогою структурного аналізу та роботи з базами даних досліджений вплив вікової сегрегації на взаємодію в середині дипломатичного представництва. Становлення України, як самостійного суб'єкта міжнародних відносин, наклало відбиток на підборі кадрів для діяльності закордоном. Встановлено закономірність між призначенням на посаду та фахом дипломатичних

представників. Ця проблематика розглянута за допомогою аналізу кадрового наповнення дипломатичних місій УНР та Української держави, поставлених перед представництвом завдань та аналізу результатів діяльності.

Ключові слова: дипломатичне представництво, вікова сегрегація, освітній рівень, міжнародні відносини.

Успіх дипломатичного представництва насамперед залежить від компетенції всіх його членів, починаючи від голови і закінчуючи урядовцем. Питання про віковий розподіл та освітній рівень є важливими в контексті порозуміння в середині місії чи посольства, збережені єдиного курсу зовнішньої політики молодого державного утворення. За допомогою кількісних методів стає можливим аналіз таких важливих складових як вікова сегрегація та встановлення окремих закономірностей відбору представників для репрезентації України на міжнародній арені на початку ХХ століття.

Дослідження різних аспектів становлення українських дипломатичних місій, незважаючи на активну розробку даної тематики, залишається актуальним. Складний і суперечливий час ставив перед діячами того періоду ряд необхідних для виконання завдань. В першу чергу детальному розгляду підлягали знакові постагі. Створений в 2000 році Г. Стрельським навчально-довідковий посібник [8] на сучасному етапі вимагає перегляду та уточнення. В ньому приведені короткі біографічні відомості про дипломатів, які необхідно розширити та доповнити.

В посібнику відображений кадровий склад дипломатичних представництв не в повному об'ємі. Серед діячів можна зустріти лише секретарів, але вплив урядовців та аташе на встановлення міжнародних відносин був не меншим. Найбільш відомим і чи не єдиним прикладом, поширеним в наукових працях, є діяльність секретаря І. Мазуренка направлена на розвал місії УНР в Італії [6, с. 177].

Оскільки державу, окрім голови представництва, репрезентує штат працівників, то напрямок аналізу закордонних дипломатичних представництв заслуговує детального вивчення. Вплив пересічного урядовця чи аташе на політику початку ХХ століття може послугувати маркером для визначення зовнішніх та внутрішніх орієнтирів чи їх відсутності в українському уряді того часу.

Вивчення історії України початку ХХ століття з залученням архівних джерел і без надмірного ідеологічного забарвлення стало можливим лише з створенням незалежної держави. Джерела з даної теми представлені насамперед архівними матеріалами [10; 11; 12; 13], документами дипломатичної переписки [10; 12] та замітками в періодичних виданнях [5]. Вони в сукупності дають відмінну від загальноприйнятої картину розвитку подій, в якій постають як зовсім нові, так і маловідомі особистості, що вплинули на розвиток та становлення дипломатичних відносин.

Історіографія проблеми традиційно ділиться на три частини. В радянський час побутувала думка про «буржуазно-націоналістичний», «контрреволюційний» характер українських державних утворень початку ХХ століття. На відміну від радянського бачення історії для емігрантської історіографії була характерна акцентуація на проблемі сприйняття/несприйняття України як держави [7].

Починаючи з 90-х років ХХ століття, з появою можливості працювати з раніше недоступними архівними

джерелами, побачили світ наукові розвідки, присвячені різним аспектам діяльності українських національних урядів. В роботах В. Соловйової [6], Д. Табачника [9], І. Дацьківа [2], присвячених міжнародним відносинам України, джерела досліджуються з наукових позицій, зроблена спроба неупереджено висвітлити історію України із залученням архівних документів. Головна увага дослідника зосереджена на процесі встановлення міжнародних відносин, їхніх політичних передумовах та ставлення до України інших держав. Складу представництв був частково перерахований, але це не набуло форми системного аналізу, що відкриває широкий простір для подальшого дослідження.

Головним завданням статті є встановлення закономірностей формування дипломатичних представництв періоду української революції та вплив кадрового складу на встановлення дипломатичних контактів. За основу для теоретичних викладок бралася інформація систематизована в базах даних дипломатичних представників періоду української революції, створена автором.

Через ряд чинників, що негативно впливали на ствердження української державності ефективна та злагоджена робота місії була необхідна для становлення України на міжнародній арені. В сучасних дослідженнях основна увага зміщена на політичне середовище в якому знаходилася держава та вплив її внутрішніх негараздів на політику. Через недостатнє врахування людського фактору залишаються поза увагою складові, які не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Аналіз сукупності інформації про дипломатичних представників всього періоду української революції дає змогу стверджувати, що наймолодшому дипломату на 1919 р. було лише 20 років. М. Шумицький спочатку був призначений радним місії УНР у Франції, а згодом відбулось його призначення головою представництва до Аргентини, яке через брак коштів так не було відправлене [10, арк. 121]. Найстарший представником був Г. Афанасьєв – міністр закордонних справ Гетьманату П. Скоропадського, призначений після демісії уряду в кінці жовтня 1918 року [3, с. 378] якому станом на 1918 рік виповнилося 70 років. Такий віковий розподіл не був характерний для всієї сукупності дипломатів.

Найбільшою віковою групою були представники від 30 до 40 років, другою за чисельністю була група від 40 до 50 років, групи за 50 і за 20 мали паритет у представництвах періоду визвольних змагань. Пропорційно 40% дипломатичних представників були віком від 40 до 30 років, 30% становили групу від 40 до 50, а останні 30% припадали на молодшу та старшу вікову групи.

З цього слідує, що представникам майже трьох поколінь було складно знайти спільність в рамках однієї дипломатичної структури. Політика, що провадилася різними представництвами часто була направлена на досягнення однієї цілі, але зовсім різними шляхами. Так у своєму листі барон М. Василько до Порша писав: «не через мою вину, а в наслідок того, що ми оба різно розуміємо наші службові обов'язки, стався формальний перерив наших особистих відносин» [13, арк. 22].

Особливості вікового складу простежувалися в кожному з державних утворень того періоду. Період центральної Ради ознаменувався достатньо різким перепадом віку у призначених представників.

Найстаршому – С. Шелухіну було 54 роки (на 1918 рік) і він брав участь у переговорному процесі з РСФРР. Наймолодший був О. Севрюк (25 років), делегат у Брест–Литовську, представник в Німеччині від Центральної Ради. Середній вік дипломатів того періоду становив – 36 років. Відповідно – 50% становили 40–30 річні, 30% – 30–20 річні та 20% припадало на вікову категорію від 40 до 50 років.

Дещо іншу картина спостерігається під час вивчення періоду Гетьманщини. Хоча наймолодшим представником був М. Шраг (24 роки), якого було призначено радником представництва в Угорщині, але такий вік був нетиповим для того часу. Найстарший представник – Г. Афанасьєв також був винятком із загального правила. Найбільшою віковою групою були представники 40 – 30 років, що становили, як і в період Центральної Ради, половину від загальної кількості дипломатів. Другою за чисельністю виступала група 50 – 40 річних – 30%, і 20% припадало на найстаршу та молодшу вікові групи. Середній вік дипломатів Гетьманщини становив 41 рік.

Відносно періоду Директорії УНР. Слід звернути увагу на ротацию кадрового складу та право приємності діячів Центральної ради, досить велика кількість яких від'їздила за кордон різноманітними представництвами. Найстаршим представником УНР був М. Шелухін, діяч Центральної Ради та делегат на Паризькій мирній конференції, наймолодшим – виступав М. Шумицький, який був самим юним дипломатом української революції (по наявних на даний момент даних). В середньому, вік дипломатичних представників періоду Директорії УНР коливався в межах 39–40 років, але середній віковий розподіл станом на 1920–1921 рр., хоча показує зростання частки 40–50 літніх, але воно не критичне для аналізу.

Цікавою є також градація голів дипломатичних представництв. Для періоду Центральної ради була характерна ситуативний розподіл репрезентантів. Так, представником у Німеччині був 25 річний О. Севрюк, про якого Д. Дорошенко відзивався як про здібну людину, але неприродну для ролі посла [3, с. 267]. Представники в Туреччині, Австро–Угорщині та Румунії були старшої вікової групи. Зібрання репрезентантів з різних поколінь унеможливило їх ефективну співпрацю.

Період Гетьманату ознаменувався більш рівним віковим розподілом серед голів дипломатичних місій. Середній вік для голови представництва був 39 років. Загалом, посади займали діячі від 37 років і вище.

В цьому відношенні вирізняється Директорія УНР. Хоча наймолодшому голові було всього 20 років (на 1919 рік), а найстаршому 54 роки, але процентне співвідношення голів дипломатичних представництв дає змогу стверджувати переважання старшої вікової групи (від 40 до 55) серед голів дипломатичних місій. Другою за чисельністю виступає 20–30 річних і мінімальна кількість 30–40 річних.

Ситуація з радниками в період Директорії повторює ситуацію з головами (переважання 40–55 річної групи). Відносно Гетьманату та Центральної Ради – інформація не є репрезентативною.

Станова градація дипломатичних представників була досить відчутною, хоча найбільшу кількість становила інтелігенція, але вагомою була частка вихідців з духовенства та, як не дивно, дворянства. Майже на рівні з дворянами були вихідці з селянського стану, а найменше – представників міщанства.

Рівень освіченості членів дипломатичних представництв на момент вступу на посаду був майже 100%. Загальна більшість представників, що перебували в іноземних країнах в ранзі голів дипломатичних представництв, радників, та аташе мали вищу освіту.

Розподіл по вихідцям зі станів дає майже однакові результати рівня освіченості: дворянство – 100%; інтелігенція – 100%; духовенство – 95% (неповна вища та середня – 5%); селяни – 100%; міщани – 96% (середня – 4%).

Цей розподіл достатньо умовний (враховуючи кількість проаналізованих дипломатичних представників), тому, що станова приналежність деяких членів дипломатичних місій викликає сумнів і не була включена до вибірки.

Найчастіше члени дипломатичних місій отримували освіту в університетах Російської імперії та Австро-Угорської імперії. Також частина отримувала, найчастіше це був другий університет в якому навчався представник, освіту в Німеччині, Франції, Італії та Швейцарії.

Серед навчальних закладів найбільше випускників відповідно, було Київського та Львівського університетів, за ними в трійку найбільш популярних входив Віденський університет. Також популярним був Петербурзький університет. Новоросійський (Одеський), Берлінський та Лейпцігський університети також були достатньо популярними навчальними закладами.

Непоодиноким була наявність двох і більше спеціалізацій в середовищі дипломатичних представників. Рекордсмени студіювалися в чотирьох і більше навчальних закладах Російської, Австро-Угорської імперії та Європи. Прикладами можуть слугувати такі постаті як В. Липинський та Д. Дорошенко, які були випускниками імперських та європейських навчальних закладів.

Тенденцією було отримання освіти за межами держави або рідного університету. Наприклад, піддані Австро-Угорської монархії виїздили для продовження навчання до Відня або Берліна, а в Російській імперії – до Санкт-Петербургу чи Москви.

Питання про фахову кваліфікацію представників українських державних утворень викликає жваву дискусію. Переважна більшість дослідників безспідставно стверджує тезу про відсутність політичного та управлінського досвіду, а питання фаху найчастіше оминається і згадується тільки в найбільш показових випадках, як сталося з Г. Сидоренком, що був за фахом інженером [8] шляхів сполучення. Тим не менш, фахова приналежність розкриває закономірності як внутрішньої так і зовнішньої політики.

Відповідно, найбільшу кількість діячів дипломатичних представництв за кордоном становили юристи, на другому місці за кількістю були військові, третіми – історики. Базову освіту як юристи так і історики отримували там, де була змога. Частина продовжувала студіювання в інших університетах, в тому числі, університетах сусідніх держав.

Простежується наступна закономірність: випускники різноманітних університетів Російської імперії продовжували навчання або в іншому університеті імперії (Московському, тощо), або в вищих навчальних закладах Австро-Угорщини. Найбільш популярними серед них були Віденський та Варшавський університети.

Піддані Австро-Угорської монархії навчалися переважно у Львівському університеті і продовжували

навчання або в рамках імперії (Віденський та Варшавський університети), або виїздили до Німеччини для продовження навчання у Берлінському, Лейпцігському та Цюріхському університетах.

Слід врахувати, що українські дипломатичні представники мали не тільки високий загальний рівень знань, але й по декілька спеціальностей. Найбільш типовим поєднанням було юрист-історик-мовознавець, рідше зустрічалось поєднання юридичної спеціалізації з військовим вишколом. Такі сполучення дають змогу стверджувати про ознайомленість представників в закономірностях правового регулювання та політичної обстановки, що найменше в передумовах її створення/існування. Наряду з перерахованими професіями були поширеними інженерна спеціальність та фізико-математичний фах, але вони представлені в меншій мірі.

Отже, фахова кваліфікація та рівень базових знань українських дипломатичних представників не викликає сумнівів. Головною проблемою з якою зіткнулися дипломати у відносинах в середині представництв були вікова, станова та партійна градації, які потребують ще глибшого розгляду для встановлення загальних закономірностей.

Список використаних джерел

1. Галаган М. З моїх споминів (1880–ті – 1920 р.) / М. Галаган; передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
2. Дацьків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І. Дацьків. – Т.: Астон, 2009. – 519 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – 632 с.
4. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 116 с.
5. Ми і вони (зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність України часів Української революції 1917–1921 років) / упорядники: О. Копиленко, І. Мищак, О. Рафаїльський. – К.: Ін-т законодавства ВР України, 2012. – 312 с.
6. Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. / В. Соловйова. – Київ–Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.5: Директорія і Антанта / М. Стахів – Л.: ВЦ НТШ, 1964. – 248 с.
8. Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-визвольного відродження (1917–1920 рр.): біографічний довідник / Г. Стрельський. – К.: Дип. Академія України, 2000. – 49 с.
9. Табачник Д. Українська дипломатія. Нарис історії / Д. Табачник. – К.: Либідь, 2006. – 763 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2592. – Оп.3. – Спр.14.
11. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.100.
12. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.101.
13. Там само. – Ф.4456. – Оп.1. – Спр.1.

References

1. Galagan M. Z moi' hspomyniv (1880–ti – 1920 r.) / M. Galagan; peredmova: T. Ostashko, V. Solovjova. – K.: Tempora, 2005. – 656 s.
2. Dac'kiv I. Dyplomatiya ukrai'ns'kyh derzhavnyh utvoren' u zahysti nacional'nyh interesiv 1917–1923 rr. / I. Dac'kiv. – T.: Aston, 2009. – 519 s.

3. Doroshenko D. *Moi' spomyny pro nedavnye mynule (1914–1920 roky)* / D. Doroshenko. – K., 2007. – 632 s.

4. Kudlaj O. *Stvorennja ta dijai'nist' narodnogo ministerstva mizhnarodnyh sprav Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki (cherven' 1917 – kviten' 1918 rr.)* / O. Kudlaj; NAN Ukrai'ny, In-t istorii'Ukrai'ny. – K., 2008. – 116 s.

5. *My i vony (zovnishnja polityka ta zovnishn'oekonomichna dijai'nist' Ukrai'ny chasiv Ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1921 rokiv)* / uporjadnyky: O. Kopylenko, I. Myshhak, O. Rafai'l's'kyj. – K.: In-t zakonodavstva VR Ukrai'ny, 2012. – 312 s.

6. Solovjova V. *Dyplomatychna dijai'nist' ukrai'ns'kyh nacional'nyh urjadiv 1917–1921 rr.* / V. Solovjova. – Kyi'v–Donec'k: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2006. – 394 s.

7. Stahiv M. *Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. T.5: Dyrektorija i Antanta* / M. Stahiv – L.: VC NTSh, 1964. – 248 s.

8. Strel's'kyj G. *Ukrai'ns'ki dyplomaty doby nacional'no-vyvol'nogo vidrozhennja (1917–1920 rr.): biografichnyj dovidnyk* / G. Strel's'kyj. – K.: Dyp. AkademiyaUkrai'ny, 2000. – 49 s.

9. Tabachnyk D. *Ukrai'ns'ka dyplomatiya. Narys istorii'* / D. Tabachnyk. – K.: Lybid', 2006. – 763 s.

10. *Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny.* – F.2592. – Op.3. – Spr.14.

11. *Tam samo.* – F.2592. – Op.1. – Spr.100.

12. *Tam samo.* – F.2592. – Op.1. – Spr.101.

13. *Tam samo.* – F.4456. – Op.1. – Spr.1.

Lastovets N. O., graduate student of the Faculty of History, Kharkiv National University V. N. Karazin (Ukraine, Kharkiv), nlo_17@mail.ru

The educational level & age segregation Ukrainian's diplomatic representatives on the beginning XX century

In this article are considered questions of international relations during the period of Ukraine's revolution. The authors describe the main concepts, methods and procedure for assessing staff diplomatic missions. Relations between Ukraine and other World countries were the constant evolutionary adjustment system in the direction of stability relations. In this article standing the following tasks: a comprehensive analysis of the literature on trade and diplomatic activity Ukraine's diplomatic missions on the beginning XX century; developed the characteristic age and education segregation, ets. The practical significance of the work is that the fundamental conclusions can be used in generalizing works on the history of Ukraine foreign policy.

Keywords: diplomatic missions, age segregation, the educational level, international relations.

Ластовец Н. А., аспирантка исторического факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), nlo_17@mail.ru

Образовательный уровень и возрастная сегрегация украинских дипломатических представителей начала XX века

Рассмотрена роль возрастного фактора и образовательного уровня в деятельности украинских заграничных представительств начала XX века. С помощью структурного анализа и работы с базами данных исследовано влияние возрастного деления на эффективность работы представительств. Становление Украины, как самостоятельного субъекта международных отношений, наложило отпечаток на подбор персонала для деятельности заграничней. Выведено закономерность между назначением на должность и специальностью дипломатических представителей. Эта проблематика рассматривается с помощью анализа кадрового наполнения дипломатических миссий УНР и Украинского государства, поставленных перед ними заданий и анализа результатов.

Ключевые слова: дипломатическое представительство, возрастная сегрегация, образовательный уровень, международные отношения.

***

УДК 930.1:355.40(477)«1939/1945»

Лісов О. С.,
старший науковий консультант науково-організаційного центру, Національна академія Служби безпеки України (Україна, Київ), a.lisov@ukr.net

Діяльність радянських спецслужб в Україні у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): НОВІТНЯ ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Аналізуються наукові праці українських учених з історії діяльності радянських структур розвідки та контррозвідки в УРСР на початковому етапі Другої світової війни та під час німецько-радянської війни.

Ключові слова: розвідка, контррозвідка, органи державної безпеки, Друга світова війна, німецько-радянська війна, репресії, історіографія.

З урахуванням подій останніх років, зокрема тимчасовою окупацією території АР Крим та м. Севастополя внаслідок збройної агресії Російської Федерації, а також тимчасовою окупацією території окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, актуалізується потреба у вивченні досвіду функціонування спецслужб на окупованих супротивником територіях. Зазначене зумовлює необхідність історіографічного аналізу наукового доробку вітчизняних учених з історії функціонування радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні у період Другої світової війни.

Загальну характеристику радянської та сучасної вітчизняної історіографії теми знаходимо у роботах Д. В. Веденєєва та Д. А. Міценка, О. С. Лісова, В. О. Паливоди та ін. [1–3].

Мета – систематизувати та проаналізувати науковий доробок вітчизняних учених з історії функціонування радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні у період Другої світової війни.

Відновлення державного суверенітету і незалежності України на початку 90–х рр. ХХ ст. сприяли створенню нової історіографічної ситуації в країні, пов'язаної з переходом від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння вітчизняної історії.

Завдяки цьому нових обрисів системності й цілеспрямованості набрав розвиток військово-історичних досліджень, зокрема заснування наукового напрямку досліджень з історії розвідки і контррозвідки в Україні, активними розробниками і координатором якого стали Національна академія СБ України, Галузевий державний архів СБ України, Інститут історії України НАН України.

Проаналізувавши доробок сучасних вітчизняних учених з історії радянських структур розвідки та контррозвідки у період Другої світової війни, можна умовно об'єднати ці дослідження у декілька змістовних груп.

Перша група охоплює археографічні публікації І. Біласа, Д. Веденєєва, М. Вівчарика, Т. Вронської, В. Даниленка, А. Кентія, В. Козенюка, С. Кокіна, В. Косика, В. Пилипчука, В. Сергійчука, В. Сідака, С. Склярєнка та інших дослідників, що висвітлюють історію функціонування радянських органів державної безпеки у 1939–1945 рр.

До другої групи досліджень відносяться роботи В. Гриневича, Т. Гунчака, В. Клокова, М. Ковалюка, В. Кучера, Ф. Левітаса, О. Лисенка, І. Муковського, П. Панченка, П. Тронька, О. Уткіна, А. Чайковського та інших учених, в яких висвітлюється розвиток суспільно-політичної та оперативної обстановки на теренах України в роки Другої світової війни, зокрема окреслюються основні завдання радянських органів державної безпеки у цей період.

Праці першої і другої групи проаналізовані нами у попередній роботі [3].

Дослідження системи функціонування радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні у 1939–1945 рр. відносяться до третьої групи робіт.

Аналіз нормативно-правових основ діяльності радянських спецслужб в Україні на початковому етапі Другої світової війни здійснено у дисертаційних дослідженнях Л. В. Бородича та О. І. Олійника [4–5].

Процес створення радянських органів державної безпеки на Західній Україні висвітлюється у статтях Д. В. Веденєєва, І. Ільюшина та О. Пшеннікова, на Північній Буковині – у дисертації Ю. В. Сайфуліної, в Південній Бессарабії – у дисертації Є. Д. Шибко [6–9]

Свої особливості мало розроблення теми у закритих працях науковців НА СБ України, які призначалися суто для службового користування та підготовки відомчих кадрів. Під науковим керівництвом професора В. К. Тополенка підготовлено та захищено В. Л. Биховим, Г. С. Биструхіним та С. Г. Мельниченком дисертації, у яких досліджено діяльність радянських спецслужб в Україні у тому числі періоду Другої світової війни [10–12]

Зокрема, аналіз діяльності радянської військової контррозвідки в Україні у 1941–1945 рр. здійснено у дисертації В. Л. Бихова. Науковець висвітлює розвиток оперативної обстановки напередодні нападу Німеччини на СРСР та під час німецько–радянської війни, проаналізував вплив змін у ній на формування організаційних структур військової контррозвідки, дослідив її основні функції, завдання, форми і методи діяльності в умовах стратегічної оборони та наступальних операцій [10].

Сферою наукових інтересів Г. С. Биструхіна стало дослідження історії діяльності партизанських з'єднань. Науковець розкрив особливості організації спеціальними підрозділами радянських органів державної безпеки розвідувально–диверсійної і партизанської боротьби у тилу противника під час німецько–радянської війни [11, с. 60–62, 111–115].

Особливості функціонування підрозділів візуального спостереження радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни досліджено у дисертації С. Г. Мельниченка [12, с. 79–83].

Нормативно–правове регулювання діяльності радянської військової контррозвідки у 1939–1945 рр. проаналізовано у статті О. Божка. Дослідником розкривається воєнно–політична обстановка в СРСР, що впливала на організаційно–структурні зміни військової контррозвідки. Автор робить висновок, що від масштабних дій Червоної Армії в наступі чи обороні прямо залежала структурна приналежність особливих відділів, котрі на різних етапах історії Другої світової війни входили до складу НКВС–НКДБ та НКО [13].

Дослідженню нормативно–правових та організаційно–структурних основ функціонування військ НКВС у часи Другої світової війни та післявоєнний період присвячена дисертаційна робота О. М. Калюка «Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико–правовий аспект». Проаналізувавши діяльність прикордонних військ, дислокованих в Україні, науковець робить висновок, що її правовою основою, виступали відомчі нормативні документи, які нерідко характеризувались відсутністю вираженої концепції, обґрунтованої стратегії їх організаційної будови і шляхів вирішення функціональних завдань [14]

Серед узагальнюючих праць необхідно згадати колективну роботу В. В. Цибулькіна, Л. М. Рожена, Д. В. Веденєєва та ін. «Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України». Окремий нарис «З вогню та в полум'я»: війна розвідок в Україні у 1939–1945 рр.» висвітлює протистояння радянських та німецьких розвідувальних органів в Україні у період Другої світової війни [15, с. 382–415]

Особливості контррозвідувального пошуку німецьких агентів, замаскованих під радянських військовослужбовців досліджено у статті А. С. Чайковського. На думку автора, серед основних демаскувальних ознак німецьких агентів були підроблені радянські нагороди і документи [16]

Важливе місце в історіографії теми відіграє дослідження О. Р. Лебедєва. Проаналізувавши нормативно–правові акти, котрі регулювали агентурну роботу радянських органів державної безпеки у період Другої світової війни, автор доходить висновку, що накази, директиви та вказівки того часу унормовували особливості негласного співробітництва у фронтових умовах, на захопленій противником території та у його тилу, а також порядок формування та використання агентури (спеціальних агентурних груп) для виконання бойових завдань [17, с. 93–96]

Доволі актуальною, враховуючи сучасну оперативну обстановку в Україні, є публікації Д. Веденєєва http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=. Проаналізувавши особливості зафронтової роботи радянських структур розвідки та контррозвідки у період німецько–радянської війни, науковець робить висновок, що такий досвід заслуговує на вивчення й творче використання в інтересах підготовки органів і підрозділів СБ України до дій в особливий період, зокрема на випадок організації та оперативного забезпечення опору на тимчасово окупованій території, протидії антиурядовим (екстремістським, терористичним) збройним формуванням повстансько–підпільного типу [18]

У статті В. Семистяги досліджено історію становлення та функціонування школи IV Управління НКВС УРСР у м. Ворошиловград (м. Луганськ). Автор зосередив свою увагу на ролі радянських органів державної безпеки в підготовці кадрів для організації партизанського руху та диверсійно–розвідувальної роботи на окупованій німцями території України [19]

Більш ґрунтовно питання підготовки відомчих кадрів розкрито у публікації Т. Вронської та С. Ляковської, у якій висвітлено діяльність Школи удосконалення оперативного складу УДБ НКВС УРСР (м. Київ), Української міжрайової школи НКДБ СРСР (м. Харків) та інших навчальних закладів радянських спецслужб [20]

Діяльність радянських органів державної безпеки щодо вивчення суспільно–політичних настроїв населення України у роки Другої світової війни висвітлено у роботі В. Гриневича [21]

Одним із важливих завдань структур радянської розвідки, на думку Д. Веденєєва, був збір інформації щодо релігійної політики окупаційної нацистської влади на території України. Науковець наголошує, що оперативні заходи радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні, спрямовані на відвернення зусиль ворожих спецслужб із використання релігійних громад та діячів з підривною метою, мали позитивне значення для створення умов стійкої безпеки на звільненій території [22]

Проаналізувавши праці третьої групи робимо висновок, що досвід діяльності радянських спецслужб у період Другої світової війни безперечно є актуальним, а результати його критичного аналізу можуть бути використані в удосконаленні оперативно–службової

діяльності СБ України із врахуванням сучасної суспільно-політичної та оперативної обстановки в Україні.

До четвертої групи відносяться роботи у яких розкривається карально-репресивна діяльність органів державної безпеки УРСР у період Другої світової війни. Комплексні дослідження І. Г. Біласа, В. М. Нікольського, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка хронологічно охоплюють період кінця 1920-х – початку 1950-х рр. Разом з тим, окремі розділи цих робіт присвячені репресивній діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у 1939–1945 рр. Детальний аналіз вказаних робіт проведений нами у попередніх роботах [3; 23]

Історіографія державно-конфесійних відносин в Україні у 1939–1945 рр. дозволяє виділити роботи О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пашенка, які досліджували роль органів державної безпеки у реалізації радянської релігійної політики [24–26]

Історіографія карально-репресивної діяльності органів державної безпеки в Україні у 1939–1945 рр. доповнюється дослідженнями з історії примусового виселення з постійних місць проживання різних категорій громадян УРСР. Діяльність радянських спецслужб щодо депортації громадян УРСР за національною ознакою під час Другої світової війни досліджували В. Адамівський, А. Айсфельд, В. Мартиненко, І. Винниченко, Й. Надольський, М. Сивирин, Д. Хаваджи та ін. [27–32].

Важливе місце у сучасній вітчизняній історіографії теми посідає питання протиборства радянських спецслужб з ОУН і УПА. Аналіз робіт цієї проблематики, а також нормативно-правових актів, що сприяли дослідженню проблеми ОУН і УПА в Україні детально проаналізовані нами у попередній публікації [33]

Розгляд праць четвертої групи уможливило досягнення масштабності репресивної політики більшовиків у період Другої світової війни, зокрема залучення радянських спецслужб до її реалізації.

Дослідження персоналії та біографій керівників радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни складають п'яту групу робіт.

Інформативним дослідженням цієї групи є робота В. М. Чиснікова, у якій висвітлюються біографії керівного складу радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни, а саме І. О. Серова, П. Я. Мешика, В. Т. Сергієнка, С. Р. Савченка, М. К. Ковальчука, П. І. Івашутіна та ін. [34].

Доволі плідну роботу у цьому напрямі здійснив В. Золотарьов. Декілька його робіт присвячені відтворенню сторінок біографій керівного та оперативного складу регіональних органів державної безпеки у різних регіонах УРСР на початковому етапі Другої світової війни: на Харківщині (у співавторстві з Ю. Шаповалом), на Чернігівщині (у співавторстві з О. Бажаном), на Житомирщині (у співавторстві з О. Бажаном, С. Тиміряєвим), на Донеччині та Луганщині (у співавторстві з В. Стюпкіним) [23]

Сучасна вітчизняна історіографія радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни має широку теоретико-методологічну базу, концептуальний плюралізм і багатовекторність. Величезне розмаїття думок і подій, що об'єктивно служать переосмисленню й спростуванню суперечливих радянських концепцій міжнародних та міждержавних відносин, відкривають розсекречені нині документи

спецслужб. Завдяки ґрунтовному аналізу розсекречених документальних масивів вітчизняним історикам вдалося накопичити значний фактологічний матеріал та зробити певні узагальнення з досліджуваної теми.

Наукові роботи вітчизняних дослідників з історії радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни можна об'єднати у такі змістовні групи: 1) археографічні праці; 2) публікації загального характеру, в яких розкривається розвиток суспільно-політичної та оперативної обстановки в Україні у 1939–1945 рр.; 3) дослідження системи функціонування радянських органів державної безпеки в Україні; 4) карально-репресивна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні; 5) дослідження історико-біографічного характеру.

Результати критичного аналізу досвіду діяльності радянських структур розвідки та контррозвідки в УРСР у період Другої світової війни можуть бути певним чином використані спецслужбами України в сучасних складних умовах оперативної обстановки.

Перспективними напрямками дослідження є: підготовка комплексної роботи з історії діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у період Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Веденєв Д. В. Провідні напрями історіографії розвідувальної діяльності партизанського руху в Україні в 1941–1944 рр. / Д. В. Веденєв, Д. А. Мищенко // Труды Нац. ун-ту оборони України. – 2009. – №1. – С.185–194.
2. Паливода В. О. До питання про історіографію діяльності оперативних груп органів державної безпеки України під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. О. Паливода // Сб. депон. работ. – 1995. – №1. – С.116–122.
3. Лісов О. С. Концептуальні та археографічні засади дослідження історії радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) / О. С. Лісов // 36. наук. праць Нац. акад. СБУ. – 2015. – №56. – С.268–274.
4. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. В. Бородич. – Х., 1999. – 164 арк.
5. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Олійник. – Х., 2000. – 205 арк.
6. Веденєв Д. В. Органи та війська державної безпеки СРСР у Західній Україні (1939–1941 рр.) http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M&S21COLORTERMS=0&S21STR=/ Д. В. Веденєв // Держ. безпека України. – 2004. – №1. – С.154–159.
7. Ільошин І. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) / І. Ільошин, О. Пшенніков // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2. – С.424–433.
8. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940–1947 рр.: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. В. Сайфуліна. – Л., 2009. – 222 арк.
9. Шибко Є. Д. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в південній частині Бессарабії (1940–1948 рр.). Інкorporація та освоєння острова Зміїний: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Є. Д. Шибко. – Л., 2012. – 216 арк.
10. Быхов В. Л. Военная контрразведка в действующей советской армии в Украине периода 1941–1945 годов: дис. ... канд. ист. наук: 21.00.04 / В. Л. Быхов. – К., 1999. – 215 с.
11. Быструхин Г. С. Партизанские действия как метод деятельности специальных подразделений органов государственной безопасности (на опыте Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и «горячих точек» второй половины XX ст.): дис. ... канд. юр. наук: 21.07.01 / Г. С. Быструхин. – К., 2003. – 256 с.

12. Мельниченко С. Г. Становлення організаційно-правових засад діяльності радянських підрозділів візуального спостереження в Україні (1918–1991 рр.): дис. ... канд. юр. наук: 21.07.01 / С. Г. Мельниченко. – К., 2014. – 415 арк.
13. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. / О. Божко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С.281–315.
14. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / О. М. Калюк. – К., 2006. – 182 арк.
15. Цибулькін В. В. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / В. В. Цибулькін, Л. М. Рожан, Д. В. Веденєв та ін. – К.: «Преса України», 2011. – 536 с.
16. Чайковський А. С. З історії німецької розвідки та радянської контррозвідки (1941–1945 рр.) / А. С. Чайковський // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.79–90.
17. Лебедев О. Р. Становлення і розвиток конфіденційного співробітництва органів державної безпеки в Україні (XX – початок XXI століття): монографія / О. Р. Лебедев. – К.: Нац. акад. СБУ, 2014. – 244 с.
18. Веденєв Д. В. З історії діяльності зафронтових опергруп органів державної безпеки під час визволення України від нацистських загарбників http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21ISTN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=/ Д. В. Веденєв // Держ. безпека України. – 2005. – №1. – С.165–169.
19. Семистяга В. З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху / В. Семистяга // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1. – С.384–390.
20. Вронська Т. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська, С. Лясковська // Красзнавство. – №3. – 2013. – С.111–123.
21. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 2007. – 520 с.
22. Веденєв Д. Протиборство радянських та гітлерівських спецслужб у релігійному середовищі України (1941–1945 рр.) / Д. Веденєв // Вісник СБУ. – 2013. – №62–63. – С.143–164.
23. Лісов О. С. Новітня вітчизняна історіографія органів державної безпеки Радянської України у 1918–1939 рр. / О. С. Лісов // Наук. вісник Нац. акад. СБУ. – 2014. – №52. – С.252–261.
24. Лисенко О. С. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / О. С. Лисенко. – К., 1998. – 403 с.
25. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945): монографія / М. І. Михайлуца. – О., 2008. – 392 с.
26. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. – Полтава, 1997. – Ч.1. – 354 с.
27. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині XX століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Адамовський. – К., 2004. – 200 арк.
28. Айсфельд А. Фільтрація і оперативний учёт етнічних немців України органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы / А. Айсфельд, В. Мартыненко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – №2. – С.79–164.
29. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
30. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Й. Е. Надольський. – Луцьк, 2006. – 238 арк.
31. Сивирин М. А. Депортація та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. А. Сивирин. – Тернопіль, 2004. – 188 арк.
32. Хаваджи Д. Р. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до автономної республіки Крим у складі України (1941–1996 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Д. Р. Хаваджи. – Харків, 2005. – 22 с.
33. Лісов О. С. Сучасна вітчизняна історіографія спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії / О. С. Лісов // Зб. наук. праць Нац. акад. СБУ. – 2013. – №45. – С.234–242.

34. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника / В. Чисніков // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2. – С.362–373.
35. Шаповал Ю. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.
36. Бажан О. Керівний склад ЧК–ГПУ–НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках / О. Бажан, В. Золотарьов // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. – Кн.1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С.722–731.
37. Золотарев В. А. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад / В. А. Золотарьов, О. Г. Бажан, Є. П. Тимирязев // Реабілітовані історією. Книга третя. – Житомир: Полісся, 2010. – С.9–23.
38. Золотарев В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасі: люди і документи. 1919–1941 / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. – Донецьк: Алекс, 2010. – 512 с.

References

1. Vjedjenjev D. V. Providni naprjamy istoriografii' rozviduval' noi' dijat'nosti partyzans'kogo ruhu v Ukraini v 1941–1944 rr. / D. V. Vjedjenjev, D. A. Mishchenko // Trudy Nac. un–tu obrony Ukrainy. – 2009. – №1. – S.185–194.
2. Palyvoda V. O. Do pytannja pro istoriografiju dijat'nosti operativnyh grup organiv derzhavnoi' bezpeky Ukrainy pid chas Velykoi' Vitshynanoi' vijny (1941–1945 rr.) / V. O. Palyvoda // Sb. depon. rabot. – 1995. – №1. – S.116–122.
3. Lisov O. S. Konceptual'ni ta arheografichni zasady doslidzhennja istorii' radjans'kyh struktur rozvidky ta kontrol'nyh v Ukraini pid chas Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945 rr.) / O. S. Lisov // Zb. nauk. prac' Nac. akad. SBU. – 2015. – №56. – S.268–274.
4. Borodych L. V. Vnutrishni j prykordonnij vijs'ka v Ukraini u 1917–1941 rr. (istoriko–pravovij aspekt): dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01 / L. V. Borodych. – H., 1999. – 164 арк.
5. Olijnyk O. I. Narodnyj komisariat vnutrishnih sprav Ukrainy (1917–1941 rr.): struktura, funkcii', dijat'nist': dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01 / O. I. Olijnyk. – H., 2000. – 205 арк.
6. Vjedjenjev D. V. Organy ta vijs'ka derzhavnoi' bezpeky SRSR u Zahidnij Ukraini (1939–1941 rr.) / D. V. Vjedjenjev // Derzh. bezpeka Ukrainy. – 2004. – №1. – S.154–159.
7. Il'jushyn I. Dijat'nist' operativno–chekists'kyh grup NKVD u zahidnyh oblastjah Ukrainy (veresen'–zhovten' 1939 r.) / I. Il'jushyn, O. Pshennikov // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 2000. – №2. – S.424–433.
8. Sajfulina Ju. V. Vstanovlennja i rozbudova radjans'kogo derzhavnogo rezhymu v Pivnichnij Bukovyni v 1940–1947 rr.: istoriko–pravove doslidzhennja: dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01 / Ju. V. Sajfulina. – L., 2009. – 222 арк.
9. Shybo Ju. D. Vstanovlennja i rozbudova radjans'kogo derzhavnogo rezhymu v pivdennij chastyni Bessarabii' (1940–1948 rr.). Inkorporacija ta osvjoennja ostrova Zmii'nyj: istoriko–pravove doslidzhennja: dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01 / Ju. D. Shybo. – L., 2012. – 216 арк.
10. Byhov V. L. Voennaja kontrazvedka v dejstvujushhej sovetskoj armii v Ukraine perioda 1941–1945 godov: dis. ... kand. ist. nauk: 21.00.04 / V. L. Byhov. – K., 1999. – 215 с.
11. Bystruhin G. S. Partizanskie dejstvija kak metod dejatel'nosti special'nyh podrazdelenij organov gosudarstvennoj bezopasnosti (na opyte Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. i «gorjachih toček» vtoroj poloviny XX st.): dis. ... kand. jur. nauk: 21.07.01 / G. S. Bystruhin. – K., 2003. – 256 с.
12. Mel'nichenko S. G. Stanovlennja organizacijno–pravovyh zasad dijat'nosti radjans'kyh pidrozdiliv vizual'nogo sposterezhenja v Ukraini (1918–1991 rr.): dys. ... kand. jur. nauk: 21.07.01 / S. G. Mel'nichenko. – K., 2014. – 415 арк.
13. Bozhko O. Osoblyvi viddily v systemi organiv derzhavnoi' bezpeky 1918–1946 rr. / O. Bozhko // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 2001. – №2. – S.281–315.
14. Kaljuk O. M. Vijs'ka NKVS (MVS) v Ukraini (1939–1953 rr.): istoriko–pravovij aspekt: dys. ... kand. jur. nauk: 12.00.01 / O. M. Kaljuk. – K., 2006. – 182 арк.
15. Cybul'kin V. V. Narysy z istorii' rozvidky sub'ektiv derzhavotvorenja na terenah Ukrainy / V. V. Cybul'kin, L. M. Rozhen, D. V. Vjedjenjev ta in. – K.: «Prеса Ukrainy», 2011. – 536 с.
16. Chajkovs'kyj A. S. Z istorii' nimec'koi' rozvidky ta radjans'koi' kontrol'nyh (1941–1945 rr.) / A. S. Chajkovs'kyj // Ukr. ist. zhurn. – 2004. – №3. – S.79–90.

17. Lebedjev O. R. Stanovlennja i rozvytok konfidencijnogo spivrobotnytstva organiv derzhavnoi' bezpeky v Ukraї'ni (XX – pochatok XXI stolittja): monografija / O. R. Lebedjev. – K.: Nac. akad. SBU, 2014. – 244 s.

18. Vjedjenjejev D. V. Z istorii' dijali'nosti zafrontovych opergrup organiv derzhavnoi' bezpeky pid chas vyzvolennja Ukraї'ny vid nacysts'kyh zagarbnykiv / D. V. Vjedjenjejev // Derzh. bezpeka Ukraї'ny. – 2005. – №1. – S.165–169.

19. Semystjaga V. Z istorii' shkoly osoblyvogo pryznachennja Ukraї'ns'kogo shtabu partyzans'kogo ruhu / V. Semystjaga // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1997. – №1. – S.384–390.

20. Vrons'ka T. Systema pidgotovky kadriv organiv derzhavnoi' bezpeky u roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny / T. Vrons'ka, S. Ljaskovs'ka // Krajeznavstvo. – №3. – 2013. – S.111–123.

21. Grynevych V. A. Suspil'no–politychni nastroi' naselennja Ukraї'ny v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945 rr.) / V. A. Grynevych. – K.: In–t polit. i etnonac. doslidzhen' NAN Ukraї'ny, 2007. – 520 s.

22. Vjedjenjejev D. Protyborstvo radjans'kyh ta gitlerivs'kyh specluzhb u religijnomu seredovyshhi Ukraї'ny (1941–1945 rr.) / D. Vjedjenjejev // Visnyk SBU. – 2013. – №62–63. – S.143–164.

23. Lisov O. S. Novitnja vitchyznjana istoriografija organiv derzhavnoi' bezpeky Radjans'koi' Ukraї'ny u 1918–1939 rr. / O. S. Lisov // Nauk. visnyk Nac. akad. SBU. – 2014. – №52. – S.252–261.

24. Lysenko O. Je. Cerkovne zhyttja v Ukraї'ni. 1943–1946 rr. / O. Je. Lysenko. – K., 1998. – 403 s.

25. Myhajluca M. I. Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukraї'ny v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945): monografija / M. I. Myhajluca. – O., 2008. – 392 s.

26. Pashhenko V. Pravoslav'ja v novitnij istorii' Ukraї'ny / V. Pashhenko. – Poltava, 1997. – Ch.1. – 354 s.

27. Adamovs'kyj V. I. Deportacii' naselennja Ukraї'ny v pershij polovyni XX stolittja: prychny, naslidky, shljahy povnennja na Bat'kivshhynu: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V. I. Adamovs'kyj. – K., 2004. – 200 ark.

28. Ajsfel'd A. Fil'tracija i operativnyj uchjot jetnicheskikh nemcev Ukrainy organami NKVD–NKGB–MVD–KGB vo vremja Vtoroj mirovoj vojny i v poslevoenne gody / A. Ajsfel'd, V. Martynenko // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2010. – №2. – S.79–164.

29. Vynnychenko I. I. Ukraї'na na 1920–1980–h: Deportacii', zaslannja, vyslannja / I. I. Vynnychenko. – K.: Rada, 1994. – 126 s.

30. Nadol's'kyj J. E. Deportacijna polityka stalins'kogo totalitarnogo rezhymu v zahidnyh oblastjah Ukraї'ny (1939–1953 rr.): dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / J. E. Nadol's'kyj. – Luc'k, 2006. – 238 ark.

31. Syvyrin M. A. Deportacija ta peremishnennja naselennja zahidnyh zemel' Ukraї'ny 40–h – pochatku 50–h rr. XX st.: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / M. A. Syvyrin. – Ternopil', 2004. – 188 ark.

32. Havadzhy D. R. Polityko–pravove reguljuvannja nacional'noi' deportacii' z Kryms'koi' ARSR ta repatriacii' do avtonomnoi' respubliky Krym u skladi Ukraї'ny (1941–1996 rr.): istoryko–pravove doslidzhennja: avtoref. dys... kand. jur. nauk: 12.00.01 / D. R. Havadzhy. – Harkiv, 2005. – 22 s.

33. Lisov O. S. Suchasna vitchyznjana istoriografija special'nyh pidrozdi div ruhu ukrai'ns'kyh nacionalistiv ta ukrai'ns'koi' povstans'koi' armii' / O. S. Lisov // Zb. nauk. prac' Nac. akad. SBU. – 2013. – №45. – S.234–242.

34. Chysnikov V. Kerivnyky organiv derzhavnoi' bezpeky Radjans'koi' Ukraї'ny (1918–1953 rr.). Materialy do biografichnogo dovidnyka / V. Chysnikov // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2000. – №2. – S.362–373.

35. Shapoval Ju. ChK–DPU–NKVS na Harkivshhyni: ljudy ta doli (1919–1941) / Ju. Shapoval, V. Zolotar'ov. – Harkiv: Folio, 2003. – 477 s.

36. Bazhan O. Kerivnyj sklad ChK–GPU–NKVD Chernigivshhyny u 1918–1941 rokah / O. Bazhan, V. Zolotar'ov // Reabilitovani istorijeju: U dvadcaty semy tomah. Chernigivs'ka oblast'. – Kn.1. – Chernigiv: RVK «Desnjans'ka pravda», 2008. – S.722–731.

37. Zolotarev V. A. ChK–GPU–NKVD Zhytomyrshhyny u 1919–1941 rokah: struktura ta kerivnyj sklad / V. A. Zolotar'ov, O. G. Bazhan, Je. R. Timirjajev // Reabilitovani istorijeju. Knyga tretja. – Zhytomyr: Polissja, 2010. – S.9–23.

38. Zolotarev V. A. ChK–GPU–NKVD v Donbasse: ljudy i dokumenty. 1919–1941 / V. A. Zolotarev, V. P. Stepkin. – Doneck: Aleks, 2010. – 512 s.

Lisov O. S., senior research consultant of scientific–organizational center of National Academy of the Security Service of Ukraine (Ukraine, Kyiv), a.lisov@ukr.net

Soviet secret services activity in Ukraine in the period of the Second World War (1939–1945): contemporary national historiography

The article deals with the analysis of research efforts of Ukrainian scientists in history of functioning of the Soviet intelligence and counterintelligence structures in Ukrainian SSR during the first stage of the Second World War and during the German–Soviet War.

Keywords: intelligence, counterintelligence, state security structures, the Second World War, the German–Soviet War, repressions, historiography.

Лисов А. С., старший научный консультант научно–организационного центра, Национальная академия Службы безопасности Украины (Украина, Киев), a.lisov@ukr.net

Деятельность советских спецслужб в Украине в период Второй мировой войны (1939–1945 гг.): новейшая национальная историография

Анализируются научные работы украинских ученых по истории деятельности советских структур разведки и контрразведки в УССР на начальном этапе Второй мировой войны и во время германо–советской войны.

Ключевые слова: разведка, контрразведка, органы государственной безопасности, Вторая мировая война, германо–советская война, репрессии, историография.

* * *

УДК 94(477.8)«1941»

Ніколаєва Н. Б.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), nimrodel–n@yandex.ua

РЕПРЕСІЇ НКВД ПРОТИ ПІДОЗРІЛИХ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ КИЇВСЬКИХ ВИКЛАДАЧІВ І НАУКОВЦІВ ОДРАЗУ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО–РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 22 ЧЕРВНЯ 1941 Р.

Йдеться про репресії, які були проведені чекістами в м. Києві одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р. Проаналізовано архівні кримінальні справи на заарештованих викладачів і науковців Н. Калачевську, М. Марченку, виявлені в архівах НКВД–КГБ УРСР.

Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих.

У НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елементу». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько–радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в тому числі науковців, було заарештовано чекістами. Проводячи такі арешти, співробітники НКВД намагалися подати у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Ключові слова: НКВД, Друга світова війна, німецько–радянська війна, арешти, репресії, чекісти, викладачі.

Особливе місце у історії політичних репресій проти викладачів Київського державного університету (КДУ) займають ті репресії, які були проведені чекістами після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р.

Арешти викладачів були здійснені в перші ж дні після нападу німців. Це свідчить про наявність в системі НКВД–НКДБ УРСР таємних обліків (картотек) щодо «неблагонадійних» осіб. Очевидно, що радянська влада стежила за «неблагонадійними», намагалася забезпечити себе від своїх же громадян, яких підозрювала у симпатіях до німців. На жаль, поки що інформація про те, як проводилася робота зі створення таких обліків, а також дані про всіх заарештованих викладачів – уривчаста і неповна.

В архівах НКВД–КДБ на сьогодні вдалося виявити декілька характерних прикладів, які добре ілюструють арешти київських викладачів і науковців після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., і які варто розглянути детальніше.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що вона досі була маловивченою і про неї все ще небагато інформації у наукових публікаціях.

Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому до наукового обігу вводяться раніше маловідомі документи спецслужб СРСР, в першу чергу – матеріали архівних кримінальних справ на репресованих київських викладачів.

Історіографія питання вкрай обмежена. На цю тему і досі вкрай мало публікацій. Саме тому вкрай важливо вивчати і вводити до наукового обігу раніше маловідомі джерела – архівні матеріали більшовицьких спецслужб.

Прикладом того, як радянська влада заарештовувала підозрілих їй київських викладачів після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., можуть бути долі Калачевської Наталії Володимирівни, Марченка Михайла Івановича, Кримського Агагангела Юхимовича.

Калачевська Наталія Володимирівна

Однією з заарештованих 22.06.1941 р. викладачів КДУ, запідозрених у «антирадянській агітації» та «антирадянських настроях», була Калачевська Наталія Володимирівна. Вона народилася у 1900 році в с. Гучин Чернігівської губернії (нині – Чернігівська область). У 1941 р. жила у м. Києві, на вул. Ворошилова (нині – Ярославів Вал), б. 14, кв. 42. За національністю – росіянка, громадянка СРСР. Була безпартійною. Мала вищу освіту. Її батько в царські часи був адвокатом, помер в 1921 р., мати – Калачевська Клавдія Степанівна, 1883 р.н., працювала в туберкульозному інституті завідувачем бібліотекою. Перший чоловік – Фойницький, з яким вона розлучилася ще в 1921 р. Другий чоловік – Шапоровський, помер в 1933 р. в Москві. Син – Шапоровський Володимир Георгійович народився в 1924 р., вчився у середній школі №98 в м. Києві. Був у неї також прийомний брат – Дудка Ісак Іванович, колишній льотчик і офіцер царської та врангелівської армій. В 1939 р. був заарештований НКВС УРСР за т.зв. «контрреволюційну діяльність» і висланий в область Комі на 6 років.

На момент початку радянсько-німецької війни у червня 1941 р. Н. Калачевська працювала старшим викладачем англійської мови на факультеті західних мов та літератури у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Також була секретарем вченої ради факультету західних мов і літератури КДУ, а ще працювала в науково-дослідному інституті мовознавства при Академії наук УРСР над складанням англо-українського словника. На момент арешту вона мала практично готову наукову роботу – кандидатську дисертацію, яка була майже готова до публічного захисту. Ця біографічна інформація виявлена у офіційній анкеті заарештованої, складеній 26.06. 1941 р. слідчим НКВД Аносовим, а також з протоколу допиту заарештованої і її листів з проханням про реабілітацію [3, арк. 1–7, 20–27].

За що ж чекісти заарештували Н. Калачевську? Уявлення про це дають матеріали архівної кримінальної справи №37329–фп на викладачку, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ).

22 червня 1941 р., тобто в день нападу Німеччини на СРСР, керівництвом НКДБ УРСР було підписано ордер

№41 на арешт Калачевської Н. В. [3, арк. 3]. Поза всяким сумнівом, той факт, що ордер був підписаний в перший же день війни свідчить про наявність в НКВС–НКДБ УРСР компрометуючих матеріалів на Н. Калачевську, а також на інших запідозрених у «антирадянських настроях». Це і не дивно: перед війною чекісти уважно відстежували настрої населення і відмічали для себе «неблагонадійних». Вельми активно діяла чекістська агентура, яка писала доноси. Скоріше за все, існували окремі списки на осіб, запідозрених у «антирадянській діяльності» або ввійманих на антирадянських висловах. З початком війни «неблагонадійні» люди одразу ж, з першого дня війни – заарештовувалися.

23 червня 1941 р. співробітник НКДБ УРСР Григорович на підставі ордеру №41 НКДБ УРСР від 22.06.1941 р. в присутності двірника Оленича Івана Мойсейовича та свідка Лихоцької Любові Андріївни провів обшук в квартирі Н. Калачевської [3, арк. 4].

28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов розглянув матеріали на Калачевську Н. В. Він встановив, що на початку 1920–х рр. Калачевська Н. В. працювала в АРА (американській організації допомоги), а ще вирішив, начебто вона надавала активну допомогу та підтримку «контрреволюційній організації» (т.зв. Центр дії, 1923 р.) шляхом видачі її членам посилок, отриманих від АРА. Крім того, чекістам було відомо, що перший чоловік Калачевської – Фойницький був офіцером білої армії, а в 1924–1925 рр. був заарештований за «контрреволюційну діяльність» та засуджений. Н. Калачевська також надавала допомогу та підтримувала письмовий зв'язок з засудженим за «контрреволюційну діяльність» Дудкою Ісаком Івановичем. На думку чекістів, Н. Калачевська була «противником існуючого ладу, проводила антирадянську агітацію та брехала про керівників комуністичної партії та радянського уряду».

Перший і єдиний допит Н. Калачевської датований 22 липня 1941 р. Його провів все той же старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов.

На розпитуваннях про зміст розмов з знайомими, можна сказати, слідство і закінчилося.

21 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов (вже у Новосибірську) прийняв постанову про пред'явлення обвинувачення Н. Калачевській. У постанові знову зазначалися обвинувачення у зв'язках з АРА, «Центром дії», поширенні неправдивих свідчень про керівництво СРСР, занадто великий інтерес до політики Англії, намір зав'язатись з представниками англійського посольства для надання допомоги в боротьбі проти СРСР... Після пред'явлення обвинувачення слідчий ще раз допитував заарештовану, чи поширювала вона антирадянські чутки і брехню про керівників СРСР. Заарештована відповіла, що ні. У своє виправдання навіть сказала, що вона лише «захоплювалась мудрістю наших вождів». Що й казати, тюрма – не рідний дім, і щоб викрутись годилися і такі зізнання [3, арк. 19].

Далі слідчий повідомив Н. Калачевській, що у слідства є інформація про бажання заарештованої зав'язатись з представниками англійського посольства і запропонувати надання потрібної допомоги в роботі проти СРСР, для чого планувалося використати відрядження у Москву. Н. Калачевська відповіла, що ніяких подібних намірів вона не мала і в Москву їхати не збиралась.

Тоді слідчий заявив, що антирадянські висловлювання Н. Калачевської начебто підтверджувались документальними даними в вимагав відповідати по суті питання. Але Калачевська відповіла, що ніяких антирадянських вилловлювань вона не говорила, і їх не могло бути [3, арк. 19–20].

16 серпня 1941 р. начальник управління НКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Бекман затвердив обвинувальний висновок у справі №147620 на Н. Калачевську. Документ підготував старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. На той час обвинувачувана Н. Калачевська утримувалася під вартою в тюрмі №1 м. Новосибірська. Речових доказів за справою, як і слід було очікувати – не було.

Н. Калачевську обвинувачували за ст. 58–10 ч.1 КК РРФСР (треба сказати, що чекістам не було принципово, за статтями КК УРСР чи РРФСР судити в'язнів). В документі зазначено, що «НКВС УРСР було отримано інформацію про злочинну діяльність Н. Калачевської», яка була заарештована 23.06.1941 р. і притягнута до відповідальності. Проведеним слідством (якщо це так можна назвати) було «встановлено», що Н. Калачевська «була антирадянськи налаштована і з січня 1941 р. за місцем проживання в Києві систематично проводила антирадянську агітацію, спрямовану проти керівників Комуністичної партії та радянського уряду». Про це, очевидно, були окремі свідчення когось з інформаторів НКВС, які зберігалися в справі в окремому пакеті, але до наших днів цей документ не зберігся, тому говорити про його зміст важко. Там же містилась інформація про намір Н. Калачевської зв'язуватись з працівниками англійського консульства для надання допомоги в роботі проти СРСР. Не забули і про роботу Н. Калачевської в АРА в 1922–23 рр., приписавши їй зв'язки з антирадянським людсьми, членами контрреволюційної організації (центр дій), які отримували матеріальну допомогу з–за кордону у посылках. Тим не менше, обвинувачувана не визнала себе винною в цих злочинах. Врахувавши усе викладене (тобто власну брехню), автори обвинувального висновку запропонували слідчу справу №147620 на Н. Калачевську передати Прокурору Новосибірської області для подальшого направлення на розгляд Особливої наради НКВС СРСР [3, арк. 22–23].

У витязі з протоколу №74 від 12 жовтня 1941 р. Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР зазначено, що вислухавши матеріали справи №147620 на Н. Калачевську члени наради постановили запроторити її у виправно–трудоий табір строком на 3 роки, рахуючи строк з 23 червня 1941 р. [3, арк. 26].

Інформації про те, як склалася доля Н. Калачевської після звільнення, у справі, на жаль, немає.

Відновлення історичної справедливості щодо Н. Калачевської сталося лише в відновленій Українській державі. 4 січня 2000 р. Н. Калачевська була реабілітована прокуратурою Київської області. У висновку, підписаному в.о. прокурора Київської області державним радником юстиції 2 класу Г. П. Середою зазначалося, що Н. Калачевська була засуджена лише за агентурними наклепами, які нічим не були підтвержені. Крім того, вона була репресована позасудовим органом без будь–яких

підстав, тому підлягала реабілітації [3, арк. 27]. Висновок уклад начальник відділу старший радник юстиції О. М. Ольховець. Таким чином, викладачці хоч і з записанням, але все ж було повернуте добре ім'я.

Марченко Михайло Іванович

Наскільки недовіжливо ставилась радянська влада до українських радянських істориків після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941 р. свідчить доля вченого Михайла Марченка.

Марченко Михайло Іванович народився 19.09.1902 в с. Гатне Києво–Святошинського району Київської області. Його батьки були селянами, мати – Марченко Феодора Антонівна померла в 1911 р., батько – Марченко Іван Кирилович помер в 1933 р. Був одружений, дружина – Марченко Ксенія Іларіонівна, 1906 р.н., діти – Лариса 1924 р.н., Ніна 1929 р.н. та Анна 1929 р.н. Мав братів Василя 1905 р.н., Степана 1907 р.н. та Івана 1910 р.н. [2; 7].

М. Марченко закінчив у 1922 р. Боярський сільськогосподарський технікум, потім – інститут Червоної професури в м. Харкові, а у 1937 р. – його аспірантуру. У 1937–39 рр. був старшим науковим співробітником, зав. відділом історії феодально–кріпосницької епохи інституту історії АН УРСР. Одночасно читав лекції в Київському державному університеті [2; 7].

У жовтні 1939 р., після подій т.зв. «золотого вересня» (приєднання Західноукраїнських земель до УРСР) М. Марченко був призначений керівництвом УРСР на посаду ректора Львівського університету, яким залишався до серпня 1940 р., а за сумісництвом був професором кафедри історії СРСР Київського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем сектором епохи феодалізму Інституту історії України АН УРСР (1941 р.). Висока посада у Львові дала можливість вченому ознайомитись з багатьма новими та цікавими документами з історії середньовічної України у львівських бібліотеках і архівах, та використати їх для написання своїх наукових праць. Зокрема, у 1940 р. М. Марченко захистив кандидатську дисертацію. Крім того, М. Марченко був наближеним до львівської влади, добре знав всіх радянських керівників міста і області, тому мав певний вплив на ситуацію у Львові. Тим не менше, у радянських партійних чиновників за 1939–1940 р. до нього набралось чимало претензій: то звинувачували, що він вивісив на університеті назву «Львівський український державний університет», то він без попередження проводив в університеті серйозні зміни, про що постфактум дізнавалися у обкомі КП(б)У і злилися за «відсутність субординації». Ректором Львівського університету М. Марченко пробув до кінця серпня 1940 р., коли керівництвом УРСР було прийнято рішення про його заміну на іншу людину [2; 4; 7].

В день початку радянсько–німецької війни 22 червня 1941 р. наркомом державної безпеки УРСР старшим майором держбезпеки П. Мешиком було затверджено постанову про арешт М. Марченка. Постанову підготували старший оперуповноважений 3 відділу НКДБ УРСР сержант держбезпеки Пастухов, заступник начальника 3 відділу НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Шаров та начальник 3 управління НКДБ УРСР капітан держбезпеки Дроздецький. Вченому інкримінували «висловлення націоналістичних антирадянських поглядів» та «проявлення тенденції до організованої контрреволюційної роботи проти радянської влади». Також звинувачували в тому, що під час ректорства в

Львівському державному університеті М. Марченко «грубо перекручував національну політику Комуністичної партії», «замість очистки університету від реакційних фашистських елементів фактично брав їх під свій захист і покривав їх ворожу діяльність». А ще чекісти у постанові на арешт написали, буцімто вчений «був тісно зав'язаний з націоналістичними елементами з числа студентів і професури, у своїх виступах і доповідях протаскував націоналістичні ідеї, вихваляв терористичні та еміграційні настрої, проходив за свідченнями заарештованих членів ОУН» [4, арк. 3–5]. Крім того, у чекістів були підозри, що вчений намагався уникнути від явки у військкомат. Що й казати, на відумування подібних фантастичних звинувачень слідчі НКВС були великі майстри, і давно набили на цьому руку.

Якби М. Марченку подібні звинувачення були пред'явлені в 1937 р., то він, скоріше за все, на волю б не вийшов. Але у 1944 р. ситуація була іншою: війська Червоної армії просувались на Захід, тому у радянської влади вистачало інших турбот, окрім розправи з політ'язнями. На користь вченого свідчила також його репутація, радянська освіта, робота в державних інституціях, відсутність стягнень. В результаті 8 лютого 1944 р. начальник управління НКДБ по Новосибірській області комісар держбезпеки Калінін затвердив постанову про припинення справи на М. Марченка у зв'язку з недоведеністю обвинувачень проти нього і недоцільністю подальшого утримання під вартою [4, арк. 150–151]. 12 лютого 1944 р. М. Марченко був звільнений з Новосибірської тюрми [4, арк. 152].

У подальшому вчений працював доцентом кафедри історії СРСР Новосибірського педагогічного інституту (1944 р.), доцентом кафедри історії СРСР Київського педагогічного інституту (1945–53 рр.). У КДУ обіймав посаду доцента (1953 р.), професора (1962 р.) кафедри історії СРСР історико-філософського факультету. У 1960 р. захистив докторську дисертацію на тему «Украинская историография (с древних времен до середины XIX в.)», був автором близько 80 праць з історіографії та історії України і СРСР. М. Марченко написав чимало праць, серед яких головними були: *Борьба России и Польши за Украину в другой половине XVII ст. (1654–1664)*. – К., 1941; *Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.)*. – К., 1959; *Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. – К., 1961. Помер М. Марченко 22.01.1983 р. в м. Києві [2; 5; 7; 8].

В кінці дослідження слід зробити певні висновки.

Як видно з наведених матеріалів, у НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елемента». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в т.ч. науковців, було заарештовано чекістами. Проводячи такі арешти співробітники НКВД намагалися заборотити у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Треба сказати, що на сьогодні все ще мало інформації про те, скільки ж людей тоді потрапили під арешт та що з ними відбулося далі. У цій статті наведено лише найбільш показові випадки. Також все ще мало інформації про чекістів – виконавців арештів, та їх керівництво. Механізм репресій літа 1941 р. відомий у загальних рисах, але питання потребує подальшого наукового опрацювання.

Сподіваємося, ці питання зацікавлять інших науковців, будуть вивчатися в подальшому і на них згодом будуть надані вичерпні відповіді.

Список використаних джерел

1. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. Збірник наукових праць. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 116 с.
2. Архів Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 1974. – Стр.52–пвс на Марченка М. І.
3. Галузевий державний архів СБУ. – Ф.6. – Спр.37329–фп.
4. Там само. – Спр.31982–фп.
5. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004.
6. Кримський Агатангел Юхимович // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75. 1930–2005: Матеріали до історії / В. Г. Складенко (відп. ред.). – К.: Довіра, 2005. – С.375–376.
7. Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика. Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – №1.
8. Учені вузів української РСР. – К., 1968.

References

1. Agatangel Kryms'kyj – uchenyj, pys'mennyk, ukrai'neć'. Zbirnyk naukovykh prac'. – Luc'k: Volyn'ska knyha, 2007. – 116 s.
2. Arhiv Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu im. T. Shevchenka. – 1974. – Spr.52–pvs na Marchenka M. I.
3. Galuzevyj derzhavnyj arhiv SBU. – F.6. – Spr.37329–fp.
4. Tam samo. – Spr.31982–fp.
5. Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja / pid red. prof. G. D. Kaz'myrchuka. – K., 2004.
6. Kryms'kyj Agatangel Juhymovyč // Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukraїny – 75. 1930–2005: Materialy do istorii' / V. G. Skljarenko (vidp. red.). – K.: Dovira, 2005. – S.375–376.
7. Rubl'ov O. S. Malovidomi storinky biografi' ukrai'ns'kogo istoryka. Myhajlo Marchenko // UIZh. – 1996. – №1.
8. Ucheni vuziv ukrai'ns'koi' RSR. – K., 1968.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), nimrodel-n@yandex.ua

Repressions against suspicious for the NKVD and Soviet power Kiev teachers and researchers after the beginning of the German–Soviet war on June 22, 1941

Political repressions in Kyiv after the beginning of German–Soviet war in June 1941 are analyzed in this article. Author analyzed archival criminal cases of lecturers and research officers N. Kalachevska, M. Marchenko from the KGB archives.

The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrests of Kiev teachers conducted immediately after the start of the German–Soviet war June 22, 1941, and also to follow the fate of arrested ones.

In the NKVD of the USSR, obviously, there were «unreliable element counts». The presence of compromising information about citizens became the reason for their arrest, even if the information had not been sufficiently proven. That is why immediately after the start of the German–Soviet war on June 22, 1941 suspicious people, including academics, were arrested by the KGB. Conducting these arrests, the NKVD officers tried to imprison all the people whom officers considered as «unreliable» and «suspicious» ones.

Keywords: NKVD, Second World War, German–Soviet war, arrests, repressions, teachers.

Николаева Н. Б., кандидат исторических наук, научный сотрудник исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), nimrodel-n@yandex.ua

Репрессии НКВД против подозрительных для советской власти киевских преподавателей и ученых сразу после начала немецко-советской войны 22 июня 1941 г.

Речь идет о репрессиях, которые были проведены чекистами в г. Киеве сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г. Проанализированы архивные уголовные дела на арестованных преподавателей и ученых Н. Калачевскую, М. Марченко, обнаруженные в архивах НКВД–КГБ УССР.

Задачей этой статьи является проанализировать причины и обстоятельства арестов киевских преподавателей, проведенные сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г., проследить судьбу арестованных.

В НКВД УССР, очевидно, существовали «учеты неблагонадежного элемента». Именно наличие компрометирующей информации о гражданах становилось причиной их ареста, даже если информация не была достаточно

проверенной. Именно поэтому сразу же после начала Великой Отечественной войны 22.06.1941 г. положительные лица, в том числе ученые, были арестованы чекистами. Проводя такие аресты, сотрудники НКВД пытались посадить в тюрьму всех, кого считали «неблагонадежными» и «подозрительными».

Ключевые слова: НКВД, Вторая мировая война, немецко-советская война, аресты, репрессии, чекисты, преподаватели.

* * *

УДК 323.2«1950/1980»

Ярошинський О. Б.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу
історичних студій, Науково-дослідний інститут
українознавства (Україна, Київ),
ist.studii@ukr.net

СТРАТЕГІЯ ВИЗВОЛЕННЯ РІДНОГО НАРОДУ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В ТЕОРІЇ ЛІДЕРІВ ОУН(Б): КІНЕЦЬ 1950–Х – 1980–ТІ РР.

Робляться спроби відтворити практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України в кінці 1950-х – 1980-х рр. на основі програмових засад і публічних заяв цієї політичної організації в українській діаспорі.

Стверджується, що стратегія відновлення державної незалежності України ОУН(б) ґрунтувалася на тезах, сформульованих свого часу С. Бандерою. Ключовою частиною визвольної концепції цієї організації була ідея про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН(б)), націоналізм, революційно-визвольна боротьба, С. Бандера, С. Ленкавський, Я. Стецько.

Здобуття Україною незалежності в 1991 році стало наслідком самовідданої боротьби багатьох поколінь українського народу за волю свого краю. Для українців, які опинилися поза межами Батьківщини, відновлення державної самостійності України було найбільшою мрією, «провідною зорею» й найвищим прагненням [24, с. 5]. Задля досягнення державної незалежності України зарубіжні українці доклали неймовірних зусиль. Організацією постійних акцій протесту, інформаційних кампаній в мас-медіа проти поневолення України українська діаспора привернула увагу органів влади, політичних сил та громадськості різних країн до української проблеми. Багато уваги було приділено налагодженню співпраці українських емігрантських об'єднань з європейськими та американськими організаціями і політичними партіями, органами влади США, Канади, Австралії, країн Західної Європи з метою інформування їх про визвольні змагання українського народу, а також здобуття підтримки в боротьбі за державну незалежність України. Науковці діаспори підготували та видали іноземними мовами значну кількість дослідницьких праць, в яких висвітлювали історію України, пригноблене становище УРСР у складі СРСР, переслідування і злочини з боку Комуністичної партії Радянського Союзу та державних органів влади СРСР щодо українців, нехтування їхніми правами, обґрунтовуючи тим самим потребу державної незалежності України задля ліквідації пригноблення та забезпечення вільного і демократичного розвитку українського народу. Завдяки наполегливим зусиллям української громади країн Заходу було створено

дієву систему національної освіти та виховання, що забезпечувала підготовку національно-свідомого молодого покоління зарубіжних українців, здатного заповнити кадрові прогалини внаслідок відходу від активної громадсько-політичної діяльності старшого покоління еміграції та продовжити справу боротьби за українську державність. Фінансова, організаційна та ідеологічно-інформаційна підтримка закордонними українцями зумовила швидку розбудову та активну діяльність національно-демократичних сил в Україні.

На жаль, не так багато наукових праць присвячено різним аспектам боротьби української діаспори за державну незалежність України. Комплексне історичне дослідження згаданої проблеми провів Ю. Недужко в дисертаційному дослідженні «Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)» [8; 9]. До питань, що залишилися поза увагою цього та інших дослідників, належить питання про шляхи реалізації декларованих українськими політичними організаціями діаспори завдань з відновлення державної незалежності України після поразки національно-визвольних змагань.

Метою цієї праці є простежити теоретичні засади й практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України в кінці 1950-х – 1980-х рр.

Насамперед варто згадати про те, що в липні 1991 р. під час VIII-го Великого (Надзвичайного) Збору ОУН(б) було заявлено, що Організація у своїй діяльності ніколи не відступала від засад, викладених у «Концепції визвольної боротьби» С. Бандери [13, с. 140]. Вочевидь йшлося передусім про підготовлену в 1958 р. С. Бандерою для «внутрішнього організаційного користування» програмову працю «Перспективи української національно-визвольної революції» [11]. У ній «Бийлихо» (псевдонім С. Бандери) досить чітко подає своє розуміння суті визвольної революції в Україні та варіантів здобуття влади революційною ОУН під час «вищої стадії» цієї боротьби – «революційно-визвольного зриву». Так, С. Бандера зазначав, що антибільшовицька революція мала пройти у дві фази. Під час першої фази члени ОУН мали вести пропагандивну й організаційну роботу з метою досягнення відповідного рівня «революційної готовності цілого народу». Тоді ж «свідомі й організовані революціонери» мали проникнути в ряди радянської армії, й не привертаючи до себе зайвої уваги «приготовлятися до майбутніх завдань». А в другій, вирішальній, фазі визвольної боротьби мав би відбутися «всенародній збройний зрив» – повстання. З початком повстанських дій, на думку С. Бандери, варто було у першу чергу звільнити з неволі всіх ув'язнених з політичних мотивів. Після встановлення контролю над «поважною територією», повстанці мали проголосити державність і створення уряду, адже це мало «важливе значення в сенсі міжнародного права». Врешті, після визволення України українці разом з іншими національними силами мали знищити СРСР й більшовицьку політичну систему. Крім того, С. Бандера наголошував на тому, що справжньою революцією не може вважатися зміна керівних сил «нормальним порядком, напр., через зміну уряду, вибори, плебісцит і т.п.», навіть якщо у перспективі це буде відповідати «змістові революції» [2].

Після смерті С. Бандери ідеологія Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів (ЗЧ ОУН) на чолі з С. Ленкавським (1959–1968) фактично не зазнала кардинальних змін й залишилася вірною ідейним засадам ОУН (бандерівців). Так у зверненні ЗЧ ОУН з приводу першої річниці загибелі С. Бандери Провід ЗЧ Організації підтвердив сталість свого бачення минулого, сучасного і майбутнього «революційно–визвольної боротьби українського народу». Йшлося про те, що ОУН «під іменем Степана Бандери» була тим «єдиним речником» української політики на рідних землях, що повела за собою широкі маси українського народу на «осамітнену» боротьбу проти «двох імперіальних потуг» [4, с. 2]. У вільному світі, зазначалось у зверненні, С. Бандера продовжив «ясну концепцію української визвольної політики, що перейшла вогневі випробування другої світової війни і найтяжчий терор большевицької окупації України» у той спосіб, що повів боротьбу проти «українських опортуністичних партій» (бо ж союзником української нації «не є автоматично кожний, хто декларує себе визволителем від комунізму або носієм власного ладу»), що вносили «плутанину» в цю «ясну концепцію», а також очистив лави ОУН від «політично хитких елементів», частини «зопортунізованих» на еміграції своїх членів, які усіляко намагалися «захитати стійкість організації і притемнити ясність ідеологічно–політичних позицій» [4, с. 3]. Те, що така визвольна політика «Провідника і найкращого бойового Друга» С. Бандери була єдино правильною, а ОУН стала ще більш монолітною і «внутрішньо споєною» «підтвердив» скоєний проти нього «атентат». Однак така «найрадикальніша» спроба «захитати» ОУН, тобто «викликати замішання в лавах нашої Організації, розбити ідейну і організаційну споєність наших кадрів, а далі посягти в народі зневіру в ОУН як провідного чинника і головної рушійної сили української національно–визвольної революції» не досягла своєї мети [4, с. 3].

Провід ЗЧ ОУН запевняв, що Організація Українських Націоналістів протягом всього свого існування «нестримно» йшла «твердим і встеленим безчисленими жертвами» шляхом боротьби за визволення свого народу та побудову Самостійної Держави, далі ступає «невпинно» по цьому шляху і з цього шляху «позначеного кров'ю наших найкращих Друзів, окропленого кров'ю Степана Бандери» ніколи і за жодних умов не зійде, тому що це ... «єдиний шлях до нашої остаточної мети» [4, с. 3]. Автори звернення нагадали найважливіші, на їх погляд, слова С. Бандери про революційну боротьбу «до повного вичерпання, до загину», про те що «великий час не за горами!», й додали від себе упевненість, що цей великий час справді «гряде», найвища жертва у визволенні народу – «кров його синів», що «друзі націоналісти» завжди готові на поклик «у вирішальну годину», та що «наш бій дасть перемогу!» [4, с. 3].

Загалом у цьому зверненні й була виражена подальша стратегія діяльності ОУН(б) в еміграції. Впродовж наступних тридцяти років ОУН(б) й далі завзято поборювала «внутрішні відцентрові тенденції лівих і ліберальних кіл» [25, с. 89] з, умовно кажучи, демократичного табору української політичної діаспори, виявляючи таким чином претензії на провідну роль партії не лише в діаспорі, а й в усьому українському національно–визвольному русі. ОУН(б) намагалася здобути безпосередній або опосередкований вплив

на різноманітні економічні, політичні, громадські, молодіжні, жіночі, культурницькі, ветеранські діаспорні українські організації (зокрема повністю опанувала Український Конгресовий Комітет Америки), здебільшого просуваючись через т.зв. «фасадні» або «споріднені» організації, що входили до Українського Визвольного Фронту (Організація Оборони Чотирьох Свобід України, Ліга Визволення України, Антибільшовицький Блок Народів, Товариство колишніх вояків УПА та ін.). Завдяки своїй організованості («споєності» кадрів) ОУН(б) майже вдалося стати домінуючою силою емігрантського життя, однак через свої неприховані амбіції й схильність до диктату серед земляків члени Організації («наші духом люди») здобули своєрідну славу «тоталітаристів» («ортодоксів»). Досить влучно про це явище висловився свого часу. Лисяк–Рудницький: «Філістерські та шкурницькі елементи, що на терені США звили собі кубло при асекураційно–допомогових товариствах та що разом з тоталітарно–націоналістичними політичними групами творять так званий українсько–американський «естаблішмент» ... та всіма приступними їм засобами намагаються задушити прояви критики й дискусії» [7, с. 392]. Однак, суперництво між «революційними» оунівцями й рештою політичних опонентів тривалий час розділяло й виснажувало сили еміграційних організацій, що служили їхнім прикриттям.

Що ж до «основної мети» – визволення України та побудови самостійної держави, в статтях і матеріалах очільників ОУН(б) незмінно домінувала риторика про невідворотність «революційного зриву» на рідних землях на чолі з «єдиноправильною» організацією. Лідери ОУН(б) пильно вдивлялися в міжнародну ситуацію у світі, вбачаючи в перманентних загостреннях міжнародних відносин ознаки наближення Третьої світової війни та пов'язаних з нею «певних шансів» під час зіткнення на полі бою військових сил США та СРСР [21, с. 967]. На випадок вибуху світової війни очевидно мала стати в нагоді й розроблена ЗЧ ОУН в середині 1950–х рр. воєнна концепція, яка, проте, не була позбавлена певних протиріч. З одного боку, намагаючись скористатися з атмосфери воєнного протистояння, ЗЧ ОУН робили ставку на власні сили й проголошення української державності за прикладом похідних груп ОУН 1941–1942 рр. («ставка на революційні протибольшевицькі процеси, які мають ділати в Краю, в підпіллі і в советській армії на фронті, ставка на нищення большевицького панування й визволення України в революційній боротьбі повстанням, а не на випертя большевиків з України чужими військами») [18, с. 106], а з іншого – визнавалася власна допоміжна роль українських сил у майбутній війні. Зокрема створення за допомогою провідних держав антирадянського блоку окремого українського легіону й перекинення його десантом «на терени української визвольної боротьби» бачилося кращим варіантом («підиривна дія в ворожому заплілі і пряме підсилювання нашої революції») за той, коли українці будуть просто «розпорошені в чужих арміях» [18, с. 97].

У цілому, в розглядуваний період визвольна стратегія ОУН(б) не зазнала якихось суттєвих світоглядно–ідеологічних зрушень. Так, навіть в кінці 1987 р. редактори «бандерівського» «Вісника» вважали актуальним передруквати статтю Я. Стецька тридцятирічної давності «Україна – революційна проблема світу»,

в якій стверджувалося, що для спасіння України не гріх по диявольській Москві й «атомовою» бомбою «переважити». При цьому, за умови «виконання нами моральних обов'язків супроти Бога й вітчизни» («виконання волі Божої»), нам (усім українцям чи «наших духом братам–націоналістам»? – О. Я.) не варто боятися якогось «універсального знищення», бо ж в такому разі «ми не можемо бути предметом знищення» [22, с. 449]. До того ж, превентивне застосування Заходом атомної зброї автором не виглядало «абсолютно неетичним», позаяк в цьому випадку, жертва «злочинного наїзника» боронить своє право на життя, захищає «етичні і правні засади», «правопорядок», «правовість і правду», а це є вище за «ідеал безборонності» і «овече вижидання на страту злочинцями», і тому не входить в суперечність із християнським вченням, й тим більше оправдане «мотивом й метою» [22, с. 449]. Щоправда в тій же статті Я. Стецько все ж таки визнавав найкращим той варіант перемоги «спільного світового фронту боротьби проти большевизму», а отже визволення української нації, що передбачав «без кінечности вживати атомової зброї», але коли Захід «поставить ставку на властиву й єдино вирішальну силу», тобто українську визвольну революцію, і прийме ідеї цієї революції «за свої» [22, с. 448]. Знову ж таки, само собою розумілося, що ті ж американці мали б бути зацікавлені у якнайбільшому сприянні визвольному рухові в Україні з діаспорним оунівським «десантом» на чолі. Тобто мав би повторитися сценарій 1941 року – «модернові дивізії» західної антибільшовицької коаліції блискавичним ударом відкидають ворога до Москви, а на «теренах» лідер ОУН(б) вже зачитує оновлений «Акт відновлення Української Держави»... Проте, чіткої відповіді на питання, яким чином можна було змінити настанову керівних чинників США щодо дотримання Ялтинських домовленостей 1945 р. про розподіл сфер впливу в Європі, Я. Стецько не надав.

Узагалі президент Антибільшовицького Блоку Народів і голова проводу революційної ОУН Я. Стецько (1968–1986) у своїй епістолярній спадщині виглядає досить рішучим. Він відкидав будь–які «пацифістичні» балачки, вважав мирне співжиття між народами і державами не тільки неможливим, а й «морально не завжди корисним» [21, с. 977]. «Слушну», «етично виправдану» війну «за правду і волю», «за Бога і Батьківщину», «за Божу волю» він вважав джерелом героїзму і відродження людства, що очищає людство від «гедонізму й егоїзму» («Шлунок людини був би повним, але серце було б порожнім»). В рай на Землі, тобто можливість мирного співіснування країн і народів, Я. Стецько не вірив, адже, на його думку, Земля була і завжди залишиться «долиною сліз, крові і поту». Тільки боротьба за високі Божі й людські ідеали і смерть за них, за Я. Стецьком, є дороговказом «на шляху буття і боротьби», піднімає людину на вершини людського духу й божого благословіння за життя і після фізичної смерті [22, с. 968–969]. Таким чином, українська суверенна держава мала б відновитися не «якось автоматично, закономірно», а внаслідок боротьби за свободу і державну незалежність, найголовнішою передумовою якої (боротьби) мало бути існування волі («власно–підметного прагнення») до визволення України і здобуття державної незалежності. Я. Стецько запевняв, що українські націоналісти якраз і мають цю *волю до боротьби* й ніколи не припинять *визвольної боротьби* усіма можливими способами, навіть якщо до цієї ідеї буде негативно ставитись увесь світ [20, с. 1332].

І все ж, з усіх можливих способів ведення боротьби, що згадувались у програмових працях і публічних заявах провідників революційної ОУН, можна відзначити лише більші чи менші успіхи лідера ОУН на, як тоді говорили, «зовнішньо–політичному фронті» – здобуванні «приятелів та прихильників» визвольної боротьби українського народу. Я. Стецько, як «голова Української Держави, створеної у 1941 році» і президент АБН мав ряд зустрічей із багатьма керівниками держав, у т.ч. й з Річардом Ніксоном, Рональдом Рейганом, Джорджем Бушем та іншими, які через нього засвідчували співчуття українському визвольному рухові [1; 3; 5; 10; 16; 17; 19].

Проте за кордоном, в умовах західних ліберально–демократичних цінностей, ОУН(б) було нелегко утримувати заявлені ідеали щодо чистоти власної націоналістичної свідомості: «створити суспільство надхнене духом високих і шляхетних ідей предків, наповнене традиціями нашої землі, великокняжого, а потім козацького Києва, Батурина, Чигирини, лицарства Запорозького, Лаври Київської, нашої Віри і патріотизму нашої благословенної св. Апостолом Андрієм Землі» на чолі з провідною верствою – Орденем світських і духовних лицарів Хреста і Меча. За задумом ідеологів революційної ОУН цей Орден нового лицарства України мав вести націю «на тяжкім шляху визволення і сповнення її великої історичної місії ... шляхом негнutoї безкомпромісової боротьби з силами Зла» не за партійними програмами, а на «спільноті духу». Вказувалося, що членство ОУН мало бути групою «найкращих у нації», «ізбраними», яке своєю кров'ю, жертвами, жертвенністю і боротьбою, відчуттям честі і обов'язку, патріотизму й героїзму, відразу до особистого збагачення, «одушевлене одним духом, одною вірою, одним ідеалом, одною етикою і одною волею ... окупить право і обов'язок створити вільну націю і її вільну державу» [6, с. 606].

На відміну від усіляких «згангренуваних» запроданців або знесилених і обдурених «у лоні нашої ж таки нації», які дбають лишень про «економічний добробут» Орден нового лицарства мав стати на позиції «притаманні Україні та її місії», такі як ворожість до «збанкрутованої демократії» з її «ідолами гроша, вигоди і руйнуючої всяку суспільну дисципліну розперезаної «свободи», що веде до анархізації суспільства», з її «вільними виборами» і «виборчими картками» [6, с. 606]. Член Ордену лицарства мав й у спадок своїм дітям (лицарським синам) передати віру в те, що вирішальна битва за «незалежну із сильною владою національну державу», без сумніву, неминуча (цей момент наступить після «упадку большевицького режиму і по розвалі сприяючої йому західної мафії («демократії»)) і «попередить період анархії».

У цій боротьбі, в утриманні влади не могло бути жодного компромісу з ворожими силами – «ні «демократичним» шляхом установчих зборів, «вільних виборів» і т.п.», бо «за таких умов безумством був би такий «плебісцит»!»*, адже, мовляв, за що у підсумку можуть проголосувати

¹ * Такий погляд на суспільний устрій майбутньої Української держави яскраво засвідчує прихильність його автора до «бандерівської» течії, яка не прийняла демократичних нововведень в програмових засадах на III–му Великому Зборі 1943 р., з доповненнями і уточненнями прийнятими в червні 1950 р. на III–й Конференції ОУН в Україні, що проголошували «демократичний державний порядок» та «свободу політичних і громадських організацій» [14; 15], вважаючи їх лише тимчасовим тактичним кроком в конкретно–політичних умовах.

мільйони зайд, чужоплемінних і чужовірних, ворожих Україні, зігнаних на нашу землю людей, коли в цей час в Україні будуть відсутні мільйони українців, «що вислані або залишені поза межами нашої території». Тим більше, що Україна вже провела «свій плебісцит крові» – забиті на полях боїв, замучені у ворожих тюрмах і концтаборах, померлі від штучного голоду, замучені за Церкву і націю, за її велику Правду мільйони «вже вирішили долю України як незалежної від усіх наїзників нації» на чолі з «новими лицарями України» [6, с. 606–607].

У зв'язку із сказаним вище тісно пов'язаний ще один важливий аспект визвольної стратегії, що стосується ставлення «нових лицарів» до населення підрадянської України. Адже концепція «визвольного зриву» у своїй основі передбачала існування певної підтримки місцевих мешканців («революційні протибольшевицькі процеси») новоявленому «десанту» з їхніми світоглядними, державотворчими ідеями, в допомозі у формуванні новопосталих органів влади тощо. У даному питанні неважко помітити існування явних суперечностей в риторичі ОУН(б), що полягали з одного боку в декларуванні потреби пропаганди й агітації на рідних землях, переконаності, що там ще залишилися законспіровані кадри, а з іншого – виявлялось відверте побоювання щодо спілкування української еміграції, зокрема молоді, з «висланниками московсько–советського окупантського режиму». Так, Центральна Управа Спілки Української Молоді на своєму засіданні 27–28 лютого 1965 р. прямо забороняла розмови з мешканцями України, які приїжджали в країни Заходу за т.зв. «культурним обміном», бо такі розмови можуть мати фатальні наслідки «з погляду виховання української молоді», «внести розбиття і замішання в рядах української еміграції» та «погашування визвольних прагнень тамошньої молоді», навіть якщо «між тими висланниками можуть знаходитись і вартісні з національного погляду одиниці». Керівники молодіжного крила революційної ОУН непокоїлись про можливість проникання серед молоді через спілкування зі своїми однолітками з України «т.зв. «прогресизму» і советофільства» [12, с. 471].

Революційна ОУН в діаспорі протягом багатьох років різко засуджувала всякі спроби налагодження контактів з підрадянською Україною, насторожено ставилася й до українських дисидентів, навіть якщо тим вдавалося вирватися з СРСР, – як до ідейних комуністів, або ж провокаторів з КГБ. Навіть після проголошення незалежності України, це націоналістичне середовище ігнорувало візит Голови Верховної Ради України Л. Кравчука в США (вересень 1991 р.) як колишнього «лакея–коляборанта і яничара».

Демократизація суспільно–політичного життя України в роки горбачовської «перебудови» поставила перед ОУН(б) суттєві виклики, пов'язані з появою більших «шансів» у реалізації стратегічних засад Організації по здобуттю влади, коли з'явилася реальна можливість застосування політичних програм і світоглядних настанов не в ув'язненому, а в конкретному середовищі. Проте в цей, здавалось би найочікуваніший час, згадки про українську національну революцію в публіцистиці й ухвалах партії поступово переходять з площини мілітаристської риторики у більш прагматичну площину масштабної пропагандистсько–ідеологічної роботи («...для підвищення національної свідомості і політичної виробленості

українського народу у підготовці до збройної боротьби» [23, с. 137].

Таким чином можемо зробити висновок про те, що стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України Організації Українських Націоналістів (бандерівців) у досліджуваній період ґрунтувалася на тезах, сформульованих свого часу С. Бандерою. Ключовою частиною визвольної концепції цієї організації була ідея про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави. Для того щоб здійснити це завдання ОУН(б) намагалася консолідувати членів власної організації, здобути вирішальний вплив у різноманітних діаспорних українських організаціях, заручитися підтримкою всього антибільшовицького руху за кордоном. Серед інших українських політичних організацій української діаспори, прихильники ОУН(б) послідовно поширювали переконання про невідворотність збройної боротьби проти колоніальної влади та своєї провідної ролі в майбутніх кардинальних змінах на рідних землях.

Список використаних джерел

1. Баган О. Геополітичні погляди Ярослава Стецька / Олег Баган // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.8–10.
2. Бандера С. Перспективи Української Революції: Репр. вид. / Гол. ред. В. Іванишин. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1998. – 656 с.
3. Гайдамаха А. Ідейний світ Ярослава Стецька. Причинок до інтелектуальної біографії Ярослава Стецька / Андрій Гайдамаха // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.18–21.
4. Звернення Проводу Закордонних Частин ОУН у першу річницю смерті сл. п. Степана Бандери // Вісник / ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1960. – Рік XIV. – Ч.10 (144). – С.2–3.
5. Кармелюк А. Ярослав Стецько в координатах часу й простору / Андрій Кармелюк // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.6.
6. [Ленкавський С.?] О. В. Суттєві елементи націоналістичної ідеології // Визвольний шлях (Лондон). – 1965. – Річник XVIII (XII). – Кн.6 (208). – С.603–607.
7. Лисяк–Рудницький І. В обороні інтелекту / Іван Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С.381–407.
8. Недужко Ю. В. Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40–х – початок 90–х років ХХ століття): Автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01 / Юрій Вікторович Недужко; Переяслав–Хмельницький держ. пед. ун–т ім. Г. Сковороди. – Переяслав–Хмельницький, 2010. – 35 с.
9. Недужко Ю. В. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40–х – початок 90–х років ХХ століття) / Юрій Вікторович Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 620 с.
10. Олесків В. Ярослав Стецько – людина великих ідей і чину / Василь Олесків // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.32–33.
11. Перспективи української національно–визвольної революції (Вишкільні матеріали з курсу влаштованого Проводом ЗЧ ОУН). Книжка І. – Видання Організаційно–Кадрової Референтури, 1958. – 144 с.
12. Підсумки і плани діяльності Центральної Управи СУМ–у // Визвольний шлях (Лондон). – 1965. – Річник XVIII (XII). – Кн.4 (206). – С.470–471.
13. Постанови в кадрово–організаційних справах і зв'язку // Визвольний шлях (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн.2 (527). – С.136–140.

14. Про уточнення і доповнення до Програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (червень 1950 р.) // ОУН в світлі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б.м., 1955. – С.103–121.
15. Програма Організації Українських націоналістів. – К.; Львів, 1950. – 8 с. Режим доступу: <http://readera.org/other/1950-r-kyueyev-lviv-prohrama-oun-ukhvalena-iii-10110331.html>.
16. Романишин О. Внесок Ярослава Стецька в ідеологічно-політичні основи дії суспільно-політичних структур / Олег Романшин // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.24–25.
17. Романів С. Діяльність Ярослава Стецька на міжнародній арені / Стефан Романів // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.22–23.
18. Сич О. Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання холодної війни (1945–1950-ті рр.) / Олександр Сич // Український визвольний рух: Науковий збірник / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Зб. 9. – С.79–114.
19. Стецько С. Дипломатична діяльність Ярослава Стецька / Слава Стецько // Гомін України (Торонто). – 2012. – Рік LXIV. – №38 (3470). – 9 жовтня. – С.26–27.
20. [Стецько Я.] Карбович З. Необхідність нашої боротьби / Зіновій Карбович // Визвольний шлях (Лондон). – 1969. – Річник XXII. – Кн.12 (261). – С.1331–1334.
21. Стецько Я. Питома вага України по обабіч залізної заслони / Ярослав Стецько // Визвольний шлях (Лондон). – 1963. – Річник X (XVI). – Кн.9/115 (189). – С.963–986.
22. Стецько Я. Україна – революційна проблема світу / Я. Стецько // Вісник / Видає Головна управа ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1987. – Рік XL. – Ч.8. – С.445–456.
23. Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали і постанови. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів, 1988. – 238 с.
24. Україна – е! // Сучасність (Нью-Йорк; Київ). – 1992. – №1. – С.5–6.
25. Чировський М. 50 років Українського Конгресового Комітету Америки / М. Чировський // Вісник / Видає Головна управа ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1991. – Рік XLIV. – Ч.2. – С.85–90.
1. Bahan O. Neopolitychni pohljady Jaroslava Stec'ka / Oleh Bahan // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.8–10.
2. Bandera S. Perspektyvy Ukrain's'koi Revoljucii: Repr. vid. / Hol. red. V. Ivanyshyn. – Drohobych: Vyd. firma «Vidrodzhennja», 1998. – 656 s.
3. Hajdamakha A. Idejnyj svit Jaroslava Stec'ka. Prychynok do intelektual'noi biohrafii Jaroslava Stec'ka / Andrij Hajdamakha // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.18–21.
4. Zvernennja Provodu Zakordonykh Chastyn OUN u pershu richnyku smerti sl. p. Stepana Bandery // Visnyk / OOChSU. – Nju-Jork, 1960. – Rik XIV. – Ch.10 (144). – S.2–3.
5. Karmeljuk A. Jaroslav Stec'ko v koordynatakh chasu j prostoru / Andronik Karmeljuk // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.6.
6. [Lenkav's'kij S.?] O. V. Suttievi elementy nacionalistychnoi ideolohii // Vyzvol'nyj shljakh (London). – 1965. – Richnyk XVIII (XII). – Kn.6 (208). – S.603–607.
7. Lysjak–Rudnyč'kyj I. V. oboroni intelektu / Ivan Lysjak–Rudnyč'kyj // Lysjak–Rudnyč'kyj I. Istorychni ese. – K.: Osnovy, 1994. – T.2. – S.381–407.
8. Neduzhko Ju. V. Dijal'nist' ukrain's'koi diaspory shhodo vidnovlennja derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (sередyna 40–kh – pochatok 90–kh rokiv XX stolittja): Avtofef. dys. ... d–ra ist. nauk: 07.00.01 / Jurij Viktorovyh Neduzhko; Perejaslav–Khmel'nyč'kyj derzh. ped. un–t im. H. Skovorody. – Perejaslav–Khmel'nyč'kyj, 2010. – 35 s.
9. Neduzhko Ju. V. Ukrain's'ka diaspora v procesi vidnovlennja derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (sередyna 40–kh – pochatok 90–kh rokiv XX stolittja) / Jurij Viktorovyh Neduzhko. – Luc'k: Volyn's'ka oblasna drukarnja, 2009. – 620 s.
10. Oles'kiv V. Jaroslav Stec'ko – ljudyňa velykykh idej i chynu / Vasyľ Oles'kiv // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.32–33.
11. Perspektyvy ukrain's'koi nacional'no–vyzvol'noi revoljucii (Vyshkil'ni materijaly z kursu vlashtovanoho Provodom ZCh OUN). Knyzhka I. – Vydannja Orhanizacijno–Kadrovoi Referenty, 1958. – 144 s.
12. Pidsumky i pljany dijaj'nosti Central'noi Upravy SUM–u // Vyzvol'nyj shljakh (London). – 1965. – Richnyk XVIII (XII). – Kn.4 (206). – S.470–471.
13. Postanovy v kadrovo–orhanizacijnykh spravakh i zv'jazku // Vyzvol'nyj shljakh (London). – 1992. – Richnik XLV. – Kn.2 (527). – S.136–140.
14. Pro utochnennja i dopovnennja do Prohramovykh postanov Treťoho Nadzvyčajnogo Velykoho Zboru Orhanizacii Ukrain's'kykh Nacionalistiv (cherven' 1950 r.) // OUN v svitli postanov Velykykh zboriv, Konferencij ta inšykh dokumentiv z borot'by 1929–1955 rr. – B.m., 1955. – S.103–121.
15. Prohrama Orhanizacii Ukrain's'kykh Nacionalistiv. – K.; L'viv, 1950. – 8 s. Rezhym dostupu: <http://readera.org/other/1950-r-kyueyev-lviv-prohrama-oun-ukhvalena-iii-10110331.html>.
16. Romanyshyn O. Vnesok Jaroslava Stec'ka v ideolohichno–politychni osnovy dii suspil'no–politychnykh struktur / Oleh Romanyshyn // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.24–25.
17. Romaniv S. Dijal'nist' Jaroslava Stec'ka na mizhnarodnij areni / Stefan Romaniv // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.22–23.
18. Sych O. Vjijs'kova polityka Zakordonykh Chastyn OUN v umovakh rozhortannja kholodnoi vijny (1945–1950–ti rr.) / Oleksandr Sych // Ukrain's'kyj vyzvol'nyj rukh: Naukovyj zbirnyk / In–t ukrainoznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrainy. – L'viv, 2007. – Zb. 9. – S.79–114.
19. Stec'ko S. Dyploamatychna dijaj'nist' Jaroslava Stec'ka / Slava Stec'ko // Homin Ukrainy (Toronto). – 2012. – Rik LXIV. – №38 (3470). – 9 zhovtnja. – S.26–27.
20. [Stec'ko Ja.] Karbovyh Z. Neobkhdnist' nashoi borot'bi / Zinovij Karbovyh // Vyzvol'nyj shljakh (London). – 1969. – Richnyk XXII. – Кн.12 (261). – S.1331–1334.
21. Stec'ko Ja. Pytoma vaha Ukrainy po obabich zaliznoi zaslony / Jaroslav Stec'ko // Vyzvol'nyj shljakh (London). – 1963. – Richnyk X (XVI). – Кн.9/115 (189). – S.963–986.
22. Stec'ko Ja. Ukraina – revoljucijna problema svitu / Ja. Stec'ko // Visnyk / Vydaie Holovna uprava OOChSU. – N'ju–Jork, 1987. – Rik XL. – Ч.8. – S.445–456.
23. S'omyj Velykyj Zbir Orhanizacii Ukrain's'kykh Nacionalistiv (OUN). Materialy i postanovy. – B.m.: Vydannja Orhanizacii Ukrain's'kykh Nacionalistiv, 1988. – 238 s.
24. Ukraina – ye! // Suchasnist' (N'ju–Jork; Kyiv). – 1992. – №1. – S.5–6.
25. Chyrov's'kyj M. 50 rokiv Ukrain's'koho Kongresovoho Komitetu Ameriky / M. Chyrov's'kyj // Visnik / Vydaie Holovna uprava OOChSU. – N'ju–Jork, 1991. – Rik XLIV. – Ч.2. – S.85–90.

References

Yaroshynskiy O. B., *Candidate of Historical Sciences, senior researcher of Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), ist.studii@ukr.net*

The strategy of liberation of the native people and the restoration of state independence of Ukraine in the theory of the leaders of the OUN(b): the end of the 1950s – 1980s.

The article attempts to reproduce the practical steps of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera) on the liberation of their people from the colonial situation in the USSR and the restoration of state independence of Ukraine during 1950s – 1980s years on the background of program's principles and public statements of this political organization in the Ukrainian diaspora.

It is alleged that the strategy of restoration of independence of Ukraine the OUN(b) based on theses formulated his time Bandera. A key part of the liberation of the concept of the organization was the idea of the removal of the Soviet system of power in Ukraine by force of arms and setting government that would represent the views of revolutionary nationalists (followers of Bandera) on the future structure of the Ukrainian State.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN(b)), nationalism, revolutionary–liberation struggle, S. Bandera, S. Lenkavsky, J. Stetsko.

Ярошинский О. Б., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник отдела исторических студий, Научно-исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), ist.studii@ukr.net

Стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України в теорії лідерів ОУН(б): кінець 1950-х – 1980-е гг.

Делаются попытки воспроизвести практические шаги Организации Украинских Националистов (бандеровцев) по освобождению родного народа от колониального положения в СССР и восстановления государственной независимости Украины в конце 1950-х – 1980-х гг. на фоне программных основ и публичных заявлений этой политической организации в украинской диаспоре.

Утверждается, что стратегия восстановления государственной независимости Украины ОУН(б) основывалась на тезисах, сформулированных в свое время С. Бандерой. Ключевой частью освободительной концепции этой организации была идея об устранении советской системы власти в Украине вооруженным путем и установление правительства, которое представляло бы взгляды революционных националистов (последователей Бандеры) относительно будущего устройства Украинского государства.

Ключевые слова: Организация Украинских Националистов (ОУН(б)), национализм, революционно-освободительная борьба, С. Бандера, С. Ленкавский, Я. Стецко.

***

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри культурології,
Полтавський національний педагогічний університет ім.
В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
lukyanenko.ov@gmail.com

Відображення повсякдення колективів педінститутів УРСР доби «відлиги» у періодиці епохи (Ч. 2)

Иллюстрируются зміни у характері опису окремих елементів повсякдення студентів та викладачів педагогічних вищих навчальних закладів України періоду десталінізації (1953–1964 рр.) на сторінках газети «Радянська освіта». Застосування методу контент-аналізу дозволило показати тлумачення викладачами вищих ролей самообслуговування у вишах; виявити ставлення до умов проживання, здоров'я та до цінової політики; порівняти тлумачення девіантної поведінки; з'ясувати підходи до формування естетичних смаків та моди.

Ключові слова: повсякдення, вища педагогічна школа, десталінізації, мода, самообслуговування, девіації, здоров'я.

Тема девіантної поведінки студентської молоді та викладачів у протоколах партійних зборів часто піднімалася у площині боротьби з алкоголізмом. Чого гріха таїти, серед освітян було немало любителів перехилити чарчину. Проте, на сторінках преси часів «відлиги» ми не знайшли жодної згадки про хмільні походеньки освітян. Єдина згадка аморальної поведінки молоді під дією алкоголю стосувалася уже згадуваних Донецького та Київського політехнічних інститутів [1]. Про застороги стосовно розпивання алкоголю студентами-педагогами невідомо. Складається враження, що майбутні учителі вели чи не святий спосіб життя. Підтвердження цьому є єдина критична замітка про спиртні напої, написана викладачами Черкаського педінституту у грудні 1963 р. Працівники вищу переймалися, що навпроти входу до закладу працювала пивниця, щоранку приймаючи усіх «спраглих»: «Довга черга хитається, мов осіннє павутиння... і дзвін бокалів, і сміх, і жарти...». Дописувач не згадав ні слова про те, що серед відвідувачів закладу були шановані освітяни та їхні вихованці. Натомість він обурювався, що розташування пивниці не співвідносилось із моральним образом освітянина: «чи довго «доход» (як сказав керівний товариш) цінуватиметься вище виховання і, зрештою, вище поваги до великого педагогічного колективу?» [2].

За таких умов легко скласти образ педагога–противника алкоголю, який, побачивши саму лише пивну, обминатиме її, як чорт кадилицю з ладаном. Проте, непрямі свідчення говорять зворотнє. Керівництво педагогічних вишів було добре обізнане у тому, що їхні підопічні проводять вечірки не лише з чаєм. У грудні 1961 р. ніжинська молодь обурювалася у відкритому листі, що серед викладачів не було довіри до студента: «Чому нам, двадцятирічним людям, не довіряють? Нам, яким через рік країна довірить найдорожче – своїх дітей?». Відповідь на своє питання студенти давали мимоволі у своїх же питаннях до вишівського керівництва. Ректорат не дозволяв присутність сторонніх на території гуртожитку без пояснення причин. На дверях лише повісили табличку «Вхід заборонено!». Ніби виправдовувались перед керівництвом, студенти обіцяли, що будуть вправно хазайнувати в стінах рідного гуртожитку, аби дозволили вхід гостям. Чи не найприкметніше – це їхній варіант «місця зустрічі» – студентського буфету без алкоголю та без продавців: «у кімнаті розставимо столики, захотів їсти – заходи, випий чаю, з'їж бутерброд, залиш гроші». Отже, підсвідомо, студентство знало закиди своїх вихователів, тому ніби доводило їм свою моральність. Задля більшого ефекту вони намагалися протиставити критикованим «посиденькам» свій варіант нового плідного дозвілля у гуртках самодіяльності, фіззарядку та тренування на свіжому повітрі, а також дні та години заняття музикою. Вкотре питання девіантної поведінки заступилося проблемою морального виховання. Навіть краще сказати, формування нової людини, бо студенти зауважували: «Нам виховувати людину комуністичного суспільства! Але ж і самі мусимо відповідати йому [новому ідеалу]!» [3].

Останні дві замітки у пресі, що з'явилися в наприкінці десталінізації, були написані у тому ж дусі. Відхильна поведінка молоді педагогічних інститутів та їхніх наставників розглядалася виключно як пережиток минулого, який варто було викоринювати із щодення освітян. У вересні 1963 р. секретар Львівського промислового обкому партії В. Маланчук вкотре нагадав про це у своєму зверненні до освітян. У ньому зауважувалося, що виховання людини комуністичної праці зобов'язувало до багатьох речей вихователів «суперлюдини» соціалізму. Плекання у молоді рис нової людини на основі принципів морального кодексу будівника комунізму унеможлилювали саме існування хиб у думках та справах [4]. Схожі думки пролунали під саму завісу епохи з вуст студентки ІІ курсу філологічного факультету Житомирського ДПІ Галини Бондар. Вона заявила, що в прискореному переході до комунізму роль морального начала в житті людей зростала, тому й поведінку молоді у побуті визначали вже власні переконання, а не адміністративне регулювання взаємовідносин [5]. Хоча, в тоталітарному суспільстві можна було лише декларувати відстороненість апарату влади від щоденного вибору громадян.

Здоров'я як специфічна категорія повсякденності освітянських колективів не було популярним у дописах до газети. За дванадцятиліття лише 2 публікації привертали увагу читача до однієї з основних тем у житті кожної людини. Уперше це питання вирінуло у липні 1959 р. та стосувалося специфічної теми – голосу учителя. Педагоги Київського ДПІ підняли дійсно злободенне питання. Вони безперечно вірно переконували широкий загал у тому, що голос є тим інструментом учителя, яким він після навчання

у виші, на превеликий жаль, так і не вмів правильно послуговатися. Педагоги звертали увагу на те, що викладачі вишів та вчителі взимку і влітку заповнювали лікарні з проханням допомоги їхньому перевтомленому чи хворому горлові. У більшості освітян не було протягом року часу на лікування голосу, в організмі відбувалися запальні процеси через нервову роздратованість, частим явищем були покашлювання та дертя у горлі. Велика кількість педагогів в кінці обстеження отримувала діагноз «Фонастенія». Люди говорили ледь чути, шепотом, їхня мова була ускладнена та болісна, нервова система через це була порушена. У найгірших випадках траплялося, що функція мови могла зникнути взагалі.

Київські освітяни слушно наголошували, що вищий школі варто було випускати з вузів учительську молодь із здоровим голосовим апаратом. Проте, студентки II курсу Київського ДПІ Ж. Ільницька та І. Марус зауважували: «Хіба фізики, математики, вихователі дитячого садка та інші майбутні педагоги можуть користуватися своїм голосом за особистим бажанням і розсудом, не знаючи нічого з анатомії, фізіології та гігієни голосу? Хіба знання з фоніатрії для майбутніх учителів менш важливі, як спортивні заняття та ряд інших, яким відведено чимало часу?».

Такі зауваження вимагали поставити фоніатричне обслуговування на сучасному рівні. Тим паче, що прикладів допомоги молоді у їхньому виші було достатньо. Прикрість полягла у тому, що молоді люди вже вступали до вишів з хворими, нездоровим голосовим апаратом. Так, студент Київського ДПІ Н. мав затримку мутації голосу, з 7–8 класу після мутаційної пори хлопечє говорив не чоловічим, а дитячим чи навіть жіночим голосом. Раніше його лікували гормонами та фізіотерапією. Проте, таке лікування було неефективним. Студент звернувся до фоніатричного кабінету інституту. Через 3 дні лікування його голос був уже низьким басового чоловічого звучання. Ефект від роботи лікаря–фоніатора був навіть більшим. Маючи слух, студент розпочав займатися вокалом. У навчальному закладі констатували сумну статистику, що, окрім студентів, 75% викладачів вишу мали потребу в профілактиці лікування нездорового голосового апарату [6].

Вдруге тема здоров'я студентів була піднята у лютому 1963 р. також київськими освітянами. У столиці обурювалися медичним обслуговуванням молоді. На кінець доби деєталінізації більше 75 тисяч студентів вузів обслуговувалися в одній міській клінічній лікарні на вулиці Володимирській. Педагоги констатували нестерпні умови надання медичних послуг. На неймовірно велику армію студентів виділили лише 14 невеличких кабінетів загальною площею 200 м². У них дійсно не було де розвернутися, а лікарі приймали у дві зміни. У такій лікарні просто не було місця для зали для відвідувачів, приміщення для канцелярії та бухгалтерії. Не існувало ресестратури, фізіотерапевтичний кабінет та лабораторія було занадто тісні. Проблема підсилася, коли до цієї «мікро–лікарні» приєднали ще на всі медичні вузи та технікуми. Колектив закладу виріс із 78 до 182 осіб. Це мало б покращити обслуговування молоді. Проте, приміщення залишилися ті ж самі. Прикметно, що влада ще у 1957 р. виділила кошти на спорудження нової будівлі. Проте, навіть шість років потому нових площ так і не було. Крайнього освітянам знайти було важко. Міськрада скидала вину на Міністерство охорони здоров'я, там відповідальність перекладали на райвиконком. Викладачі

та студенти педінституту справедливо обурювалися, що керівники були повністю бездіяльними. Вони не те що не будували, а навіть не могли повернути довоєнного приміщення лікарні по вулиці Саксаганського, 122. Там на початку 1960–х розмішувалася поліклініка №6 Радянського району Києва, яка за всіма планами сама чекала на розширення та переїзд до нової будови [7].

Ставлення освітян до моди також не було позбавлене уваги преси. «Відлига» важко відходила від канонів соціалістичного смаку, який мав протиставлятися ідеалам буржуазної краси. Однак, як вино зі статей, потяг до закордонного та забороненого іноді перевершував бажання бути частиною радянської маси.

Найхарактернішим способом сформувати естетичні смаки молодого покоління освітян була іронія. Через знущення над канонами краси закордону студентам намагалися показати їхню відсталість та реакційність. Так, у липні 1960 р. світ побачила перша за часи деєталінізації замітка про моду. Автор наголошував, що завдання радянського учителя було прищеплення скромності, почуття міри в усьому. Проте, викладачі та студенти навкруги нього демонстрували протилежні уподобання: «В одній – панбархат, в другій – панчохи гвинтом, у третьої костюми з коштовних матеріалів». Класичне розмежування «ми–вони» діяло і у процесі плекання почуття прекрасного. Автор зауважував негативні сторони характеру тих, хто одягався не так, як інші, ніби інший одяг обов'язково передбачав й «інакшість» поведінки: «Спогорта позирають на скромно одягнених учителів, а там золоті годинники, перстні та інші надмірності».

Аксесуари вважалися елементом негідного канону, такого, що виходить за усі дозволені тоталітарним ладом межі: золоті годинники і брошки, пишні, дорогі косинки, взуття на високих підборах та багато іншого підпадало під категорію «зайвого». Автор одночасно із цим виправдовував такий хрестовий похід проти «не–радянських надмірностей»: «Ми за здорові смаки в усьому: ми не проти красивого одягу і мод. Але в усьому має бути почуття міри». Тих же, хто намагався продемонструвати свій потяг до нешаблонної моди, робили емоційно затаврованими. Відбувалося підсвідоме розмежування радянських естетів – тих, за ким варто було йти та наслідувати, – та «інакших», які, виглядали неповноцінними, такими, що потребують співчуття та допомоги: «І як прикро дивитися на тих, кого зраджує ці почуття».

Ба більше – учительку відмовляли у праві використання косметики та вибору якісного, приємного до тіла одягу. Автор вимальовував негідний образ педагога наступним чином: «біля вікна підмальовує губи блондинка у капроновій блузочці... а та блузочка... ну, сказати прямо – ніби й немає її, отої блузочки – так, клята, і просвічує. Мов сльоза, прозора. Капрон один словом, що поробиш!». Під «естетичну заборону» разом із красивим взуттям потрапляли навіть хвилини перед дзеркалом. Складалося враження, що радянський педагог народжувався досконалим і не потребував доповнень: «в кутку учительської, перед трюмо, пишаючись, наче кошеня у попелі, викручувалася молода вчителька, сукня якої прилипла до тіла, мов після дрібного дощу». Висміювалися навіть природні способи любителів красивого одягу захиститися від нападів критиків. На зауваження автора статті щодо ходіння «в каблучках і

панабархаті», одна з модниць відповіла, що її зовнішній вигляд «конституцією не заборонений». Піднята на сміх, освітянка виглядала реакційною міщанкою. У цій же публікації на осуд громади виносилися яскраві риси тих, кого називали стилями. Проте, сам автор жодного разу не вжив цього терміну. До негідної зовнішності молодих людей зараховувалися «вузьенькі модні спідниці у дівчат і штанці у хлопців, сукні «воблип». Та чи не найжорсткішою критики зазнали зачіски юнаків та дівчат. У 1960–х відчувався вплив закордонного кіно, що почало проникати у Союз після Другої Світової війни. Разом із ним молоді люди змінили й уподобання у стилі. Дівчат поносили за «дикі, несамовиті, і неймовірні чуби», що при погляді ззаду авторові нагадували «буйний кінський табу». Юнаків вичитували за «чудернацькі їжаки» у 3–4 сантиметри: «стовбичить ця штука на всій голові страшно й глянути» [8].

У таких жорстких умовах нав'язування естетичного ідеалу повинні були існувати радянські альтернативи. Вони й були. Проте, здебільшого негативні, ті, що відлякували любителів прекрасного від слідування соціалістичним канонам моди. У травні 1962 р. на сторінках «Радянської освіти» з'явилася публікація, що прямо не стосувалася освітянського модного канону. Проте, описана у ній ситуація яскраво демонструвала модний глухий кут, у якому опинялися громадяни, коли йшли за одягом до магазинів. Прикметно, що джерелом критики виступила адміністратор Харківського універмагу «Дитячий світ» Галина Алексеева. Жінка скаржилася, розглядаючи хлопчачий костюм з трикотажу чорно-бурого кольору: «Ну хто купить таку річ?». Коли продавці ми на фабриці відмовилися брати такі товари на реалізацію, виробники їм заявили: «Беріть, що дають. Іншого не буде». Така ж ситуація склалася й у відділі дівчачого вбрання. Під час вибору на доньку Леночку демісезонної сукні все, начебто було добре: матеріал і фасон були гарними, проте, коли застєбнули всі гудзики, то дівчинка стала схожа... «на справжнє опудало». Пальто було схоже на конструктор з різних деталей: рукава реглан в пальто не дозволяли підняти руки догори чи навіть вбік, гудзики були пришиті з різних сторін. У такій ситуації виробники заявили: «Нічого, переробите вдома». І таких «переробок» на вітринах магазинів було вдосталь. Як приклад, «унікальне зимове пальто трьох розмірів – одного розміру плече, другий на рукав, третій на довжину». Проблема радянської моди була озвучена працівниками легкої промисловості та торгівлі однозначно: подіум та масове виробництво не відповідали одне одному: «на виставках не відвести очей, барвисто, якісно» [9].

Цікаво прослідкувати еволюцію поглядів на моду учителя та моду у школі. У першій публікації автор нещадно критикував модників. Цей соціальний запит на осуд був виконаний уповні. Однак, у 1963 р. ситуація кардинально змінюється. Тепер уже критика «інакших» стає засуджуваною як негідна поведінка. Прикладом цьому була історія однієї учениці Тамари, що навчалася в одній з провінційних шкіл УРСР. автор скаржився на початку, що у вчителів завжди була біда з цією дитиною: «то вона вузьеньку спідничку одягне, то нігті нафарбує, а це, бач, зачіску, наче стріху, нагонила...». Негативний початок публікації підсилювався й діями класного керівника, яка поведилася з дівчиною у кращих зразках іронічного приниження несхожої на інших. Побачивши дівчину з

новою зачіскою, оголосила: класний керівник: «колгосп просив нас допомогти збирати сіно. Згребти його треба і скласти в копиці. А я бачу, що дехто в нас уже і в клас приносить оті копиці – на голові». Коментарі колег були тотожними. Історик старого гарту Ольга Сильвестрівна різко відзначила: «нічого потоками всяким стилям. Школа є школа». Мораль історії на перший погляд була зрозумілою. Радянська мода мала бути стриманою ще зі шкільної лави. Проте, фінал публікації різнився засудженням... учителів з а гострий язик. Наслідком розмов стало те, що учениця перестала ходити до школи [10].

Скоріш за все, влада та інтелігенція зрозуміли необхідність формування не просто інакшого модного зразка, але гідного та піднесеного. Саме тому ще в січні 1963 р. на останній шпальті газети відводять чільне місце темі одягу радянського учителя. Публікація висувала нові вимоги до тогочасного одягу – природність, простоту та гармонію функцій, а також обережний добір окремих ліній з моди. Експерти зауважували, що одяг інтелігента доби «відлиги» ставав зібранішим, акуратнішим, ясніше виділялася природна пропорція модельної постаті, позбавленої каркасних форм.

На розсуд читачів пропонувалися три малюнки «ідеальної радянської освітянки». Довжина спідниці у неї мала б бути 4–6 см нижче коліна, але жінкам радили враховувати свій вік. Прикметно, що модель №3 позиціонувалася як особливо зручна сукня та рекламувалася як костюм викладачів шкіл та вузів. Читачам наголошували, що ця модель демонструвалася на ювілейній міжнародній виставці у м. Пловдив (Болгарія) під девізом «Вчителька». Модельери рекомендували: «Тут доречно нагадати про ракурсну до місця зачіску, і загальну підтягнутість, адже без них ніяке найакуратніше плаття не буде вас прикрашати».

Була й своя пропозиція щодо зовнішнього вигляду чоловіків–освітян. Цікаво, що модельєри 1963 р. уже виправдовували колишні «перегини»: «вже життям встановлено, що вузькі брюки – це не тільки зручно, але й робить чоловічу постать більш стрункою і підтягнутою». Студентам і викладачам–чоловікам пропонувалася й альтернатива класичному піджаку – куртка з пістряво ткани шерсті, а також однотонні брюки, близькі за кольором до тканини куртки.

Проте, разом з усіма послабленнями, освітянам нагадували про їхню ідеологічну залежність: «професія викликає потребу мати в одязі більше скромності порівняно з іншими спеціальностями». Ідеалом виглядала учителька, яка одягалася так, щоб у цьому бути прикладом учням – «модно, але не крикливо». Одягатися «не крикливо», а, отже, педагогічно незручно, все ще залишалося носити на роботу взуття на високих підборах, виявляти обмеженість у доборі прикрас. З іншого боку, доба вимагала розкутості. Тому експерти наголошували: «Та не треба додержуватися й іншої крайності. Не бійтеся модним одягом підірвати свою гідність і свій авторитет. Адже вони залежать від внутрішніх якостей викладача, а підібраний із смаком одяг тільки підвищать престиж учителя. Адже культура одягу – це складова частина загальної культури людини» [11].

Питання заробітків та цін було якимось поза межам для періодичної преси. За 12 років «відлиги» лише єдина стаття відривала широкому загалові суми виплат молодим освітянам. У квітні 1960 р. оголосили про те, що до 90–річчя Леніна у державі планували присудити студентам

вишів 2,2 тис. стипендій по 880 крб. та 100 стипендій по 1,1 тис. крб. для аспірантів [17]. До цієї згадки преса жодним чином не афішувала дискусій з приводу перегляду утримання молоді чи заробітної плати викладачів.

Паралельно з цим «Радянська освіта» через специфіку тематики видання не давала матеріалу про ціни та доступність товарів. Це унеможливило розрахунки купівельної спроможності педагогів та їхніх вихованців. Єдина позиція, що періодично була представлена на шпальтах газети, це друкована навчальна продукція. На початку 1950-х років таким чином рекламувалися книги з історії (13 книг) та філософії (1 позиція) [12; 14], іноземної та російської мови (8 та 2 видання відповідно) [13], літератури (2 книги) [15], хімії та математики (по 1 виданню) [16]. Видання можна було придбати у магазинах обласних книгторгів.

Важко вирахувати, що міг собі дозволити купити студент зі стипендією у 250–362 крб. на місяць, орієнтуючись лише на такий обмежений перелік. Проте, можна зробити принаймні побіжний аналіз пропозиції. Найдорожчим продуктом була книга П. Єфименка «Первобытное общество» (37,6 крб.). Найдешевшим – брошура Н. Дайри «Подготовка к экзамену по истории в 9–10 классах» (0,75 крб.). Середня вартість 27 видань, рекламованих упродовж 1953–1954 років складає 10,61 крб. У такий «усереднений» блок можна включити «Історію середніх віків для учительських інститутів» І. Семенов (10,2 крб.), «Хрестоматію по зарубіжній літературі середніх віків» (10,65 крб.) та «Історію стародавнього Риму» М. Машкіна (10,8 крб.). Загалом 16 творів із переліку мали ціну, нижчу за 10 крб. Прикметно, що україномовні варіанти підручників коштували дешевше їхніх російськомовних копій. Наприклад, перший том підручника з Нової історії за 1640–1989 роки українською оцінювався 8,85 крб., у той час як російський – 9,6 крб., а книга П. Лященка «Історія народного господарства СРСР» в українському перекладі (21,25) коштувала на 3,55 крб. дешевше російського (24,8).

Серед філологічних видань було 4 словники. Три з них орієнтувалися на російську мову (російсько–англійський, –німецький, –латиський 1952 року видання). Кожен з них мав тезаурус у 22–25 тис слів. Проте, один англо–український словник на 50 тис слів був і найдорожчим – 17,5 крб. проти 6 крб. російсько–англійського та 12,6 крб. латисько–російського видання. Інші 4 видання стосувалися методики викладання іноземної мови. Не дивно, що 2 видання з 4 у післявоєнному світі були присвячені виключно методиці німецької мови («Збірник граматичних і орфографічних вправ та диктантів з німецької мови» Кудрявцевої О. та «Разработки уроков немецкого языка» Богданової І. І.). До того ж, методичні видання були досить дешевими. Двоє названих нами брошур можна було придбати за 3,65 та 1,65 крб. відповідно. Останні 2 мовні посібники торкалися вивчення російської. Щодо хрестоматій та підручників з літератури, то за два роки освітянам запропонували лише 2 новинки з галузі – «Хрестоматію по зарубіжній літературі середніх віків» (10,65 крб.) та «Радянську літературу народів СРСР» (18,9 крб.). Блок історичних творів об'єднував праці з історії первісності (1), давнього світу (1), середніх віків (5, з них 1 – «Київська Русь» Б. Грекова), нового часу (2), історії СРСР (3) та методики історії (1).

Тож, блок повсякденних освітян був представлений пресі доволі специфічним колом питань, обмеженим

ситуативними інтересом. До нього входили проблеми моди, здоров'я, навчальної літератури, девіацій та моральності.

Список використаних джерел

1. Студентський дім // Радянська освіта. – 9 березня 1963. – №19. – С.1.
2. Мордань В. Пиворіз... під інститутом // Радянська освіта. – 1 грудня 1963. – №95. – С.1–2.
3. Дмитренко Л., Коваленко Л. Громадські начала в життя // Радянська освіта. – 2 грудня 1961. – №96. – С.3.
4. Маланчук В. Берегти честь змолоду // Радянська освіта. – 7 вересня 1963. – №71. – С.2.
5. Новомінський А. Рубіж зрілості // Радянська освіта. – 10 червня 1964. – №46. – С.2.
6. Деражне І., Рудченко П. Берегти голос учителя // Радянська освіта. – 4 липня 1959. – №27. – С.3.
7. Чижов В. Студентській поліклініці – краще приміщення // Радянська освіта. – 2 лютого 1963. – №9. – С.2.
8. Максимович О. І сміх, і гріх // Радянська освіта. – 9 липня 1960. – №55. – С.4.
9. Самойленко В. Розмова без свідків // Радянська освіта. – 26 травня 1962. – №41. – С.2.
10. Ходосов К. Тамара не з'явилась // Радянська освіта. – 27 квітня 1963. – №33. – С.4.
11. Ровна Т. Одягайтесь красиво! // Радянська освіта. – 26 січня 1963. – №7. – С.4.
12. Книги з історії // Радянська освіта. – 18 квітня 1953. – №16. – С.4.
13. Книги для викладачів іноземних мов // Радянська освіта. – 25 липня 1953. – №30. – С.1.
14. Книги з історії // Радянська освіта. – 22 серпня 1953. – №34. – С.4.
15. Книги з літератури // Радянська освіта. – 28 листопада 1953. – №48. – С.2.
16. Є в продажі такі книги // Радянська освіта. – 27 лютого 1954. – №9. – С.4.
17. Стипендія імені Володимира Ілліча Леніна // Радянська освіта. – 23 квітня 1960. – №33. – С.4.

References

1. Student's'kyi dim // Radians'ka osvita. – 9 bereznya 1963. – №19. – S.1.
2. Mordan' V. Pyvoriz... pid instytutom // Radians'ka osvita. – 1 hrudnya 1963. – №95. – S.1–2.
3. Dmytrenko L., Kovalenko L. Hromads'ki nachala v zhyttya // Radians'ka osvita. – 2 hrudnya 1961. – №96. – S.3.
4. Malanchuk V. Berehty chest' zmolodu // Radians'ka osvita. – 7 veresnya 1963. – №71. – S.2.
5. Novomyns'kyi A. Rubizh zrilosti // Radians'ka osvita. – 10 chervnya 1964. – №46. – S.2.
6. Derazhne I., Rudchenko P. Berehty holos uchytelya // Radians'ka osvita. – 4 lypnya 1959. – №27. – S.3.
7. Chyzhov V. Student's'kiy poliklinitsi – krashe pryмышchennya // Radians'ka osvita. – 2 lyutoho 1963. – №9. – S.2.
8. Maksymovych O. I smikh, i hrih // Radians'ka osvita. – 9 lypnya 1960. – №55. – S.4.
9. Samoilenko V. Rozmova bez svidikiv // Radians'ka osvita. – 26 travnya 1962. – №41. – S.2.
10. Khodosov K. Tamara ne z'yavylas' // Radians'ka osvita. – 27 kvitnya 1963. – №33. – S.4.
11. Rovna T. Odyahaytes' krasyno! // Radians'ka osvita. – 26 sichnya 1963. – №7. – S.4.
12. Knyhy z istoriyi // Radians'ka osvita. – 18 kvitnya 1953. – №16. – S.4.
13. Knyhy dlya vykladachiv inozemnykh mov // Radians'ka osvita. – 25 lypnya 1953. – №30. – S.1.
14. Knyhy z istoriyi // Radians'ka osvita. – 22 serpnya 1953. – №34. – S.4.
15. Knyhy z literatury // Radians'ka osvita. – 28 lystopada 1953. – №48. – S.2.
16. Ye v prodazhu taki knyhy // Radians'ka osvita. – 27 lyutoho 1954. – №9. – S.4.
17. Stypendiya imeni Volodymyra Illichy Lenina // Radians'ka osvita. – 23 kvitnya 1960. – №33. – S.4.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

The display of the daily life of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» in the periodical press of the epoch (P.2)

The article shows the changes in the character of the description of the individual elements of the everyday life of students and teachers of pedagogical universities of Ukraine in the period of de-Stalinization (1953–1964) in the newspaper «Soviet education». The application of content analysis has allowed to make interpretations of teachers of the role of self-catering in the universities; to reveal attitudes to living conditions, health and the pricing policies; to compare interpretation of deviant behavior; to clarify approaches to the formation of aesthetic tastes and fashion.

Keywords: everyday, higher pedagogical school, de-Stalinization, fashion, self-catering, deviations, health.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

Отображение повседневной жизни коллективов пединститутів УССР времен «оттепели» в периодике эпохи (Ч.2)

Иллюстрируются изменения в характере описания отдельных элементов повседневности студентов и преподавателей педагогических вузов Украины периода десталинизации (1953–1964 гг.) на страницах газеты «Советское образование». Применение метода контент-анализа позволило показать толкование преподавателями вузов роли самообслуживания в вузах; выявить отношение к условиям проживания, здоровью и к ценовой политике, сравнить толкования девиантного поведения; выявить подходы к формированию эстетических вкусов и моды.

Ключевые слова: повседневность, высшая педагогическая школа, десталинизация, мода, самообслуживание, девиации, здоровье.

***

УДК 101+316+316.3+316.4

Сайфудинова Е. В.,
соискатель кафедры всемирной истории
и методологии науки, Южноукраинский национальный
педагогический университет им. К. Д. Ушинского
(Украина, Одесса),
saifudinova@gmail.com

ОТНОШЕНИЕ К ТРУДУ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ В КОНЦЕ XX – ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЯХ XXI ВВ.

Профессиональная деятельность молодых людей, вступающих в полноценную, ответственную, взрослую жизнь, является одним из важнейших феноменов современной социальной реальности. Оценка места, которое занимают труд и профессия в жизни молодых людей, какие условия труда готовы выбирать молодые люди, чего они ждут от профессиональной деятельности – ответы на все эти вопросы, полученные в результате исследования мнения респондентов в конце XX – первых десятилетиях XXI века. Историкографическая оценка текущих тенденций развития общества, приведенные в работе, дали возможность отследить процесс выбора профессии молодыми людьми, а также влияние, которое они оказывают на современное общество. Молодые люди при выборе профессии обращают внимание на второстепенные факторы, демонстрируя крепкую и стабильную связь с родительской семьей, уделяя мало внимания профессиональной самореализации и самоусовершенствованию. Поэтому дальнейшее развитие сферы профессионального образования и адаптации обязательно должно учесть текущую ситуацию при формировании перспективных программ, направленных на профессиональное обучение молодежи.

Ключевые слова: труд, профессиональная занятость, молодежь, профессиональный выбор, самоидентификация, самореализация, профессиональная мобильность.

(статья друкується мовою оригіналу)

Основным направлением для дальнейшего исследования труда в социальной философии является изучение трудовой деятельности, процессов организации труда, ценностных ориентаций, прогнозирование и управление ими, поскольку раскрытие человеком своих способностей, приобретение полезных навыков, обогащение общемировых знаний в процессе труда создает материальную и духовную основу нашего мира – ценности существующей цивилизации. С экономической

точки зрения индивиды принимают участие в производстве прибавочного продукта всем спектром своих способностей, умений и талантов. В современных условиях, когда осуществляется гуманизация и интеллектуализация производства, экономическими ресурсами труда и занятости выступают и чисто трудовые способности (квалификация, опыт, производственные навыки и т.д.), а также интеллектуальные, гуманитарные личностные ценности самой личности [2, с. 23–24]. Занятость населения представляет собой сложную социально-философскую категорию, которая обобщает социальные и экономические отношения по поводу включения индивида в общественно-полезную деятельность, где ее можно рассматривать как систему отношений между индивидами касательно обеспечения рабочими местами и участием в общественном производстве [8, с. 96].

Для всех возрастных категорий занятость включает в себя трудовую, социально-политическую, культурную и другую деятельность, где все структурные составляющие занятости являются важными и формируют ценностные ориентации, которые становятся основными компонентами механизма, осуществляющего внутреннюю регуляцию такой разновидности социального поведения, как выбор профессии, особенно у молодежи, вступающей в жизнь [1, с. 110]. В любом возрасте можно рассматривать профессиональную деятельность через индивидуальные ценности: «интересную работу», «материальное благосостояние», «профессиональные успехи», «общественное признание». При анкетировании, проводившемся в 1998–99 гг. и в 2014–2015 гг. среди молодых людей, обучавшихся в ВУЗах Одессы и Одесской области среди вопросов, призванных оценить отношение к труду, профессии, выбору, были заданы вопросы, которые раскрывают состояние ценностных ориентаций современных молодых людей.

В конце XX века на второй план, по сравнению с «материальной обеспеченностью» и «социальными взаимоотношениями» (друзьями, любовью, семьей) [6, с. 55], занявшими первое место, отходит все, что так или иначе связано с профессиональным успехом. Профессия является не средством профессиональной самореализации, а только одним из средств обеспечения собственной жизни у молодых людей. К тому же лишь для 3% женщин и 8% мужчин (из опрошенных респондентов) главным в жизни является успешная деятельность в избранной профессии. Семья и воспитание детей стали основными для 13% женщин, и для 16% мужчин. Сочетать и то, и другое хотело бы большинство из опрошенных респондентов – 84% женщин и 76% мужчин.

Говоря о труде как об одной из составляющей жизни, молодые люди очень редко выбирают его как «самое главное в жизни», как было в 90 гг. XX века, так и сейчас – только 10% опрошенных из общего числа выбирают в качестве главного «работу» (данные 2014–15 гг.). «Семья и дети» стали главным для 28% респондентов обоих полов, остальные же – 67% девушек и 54% молодых людей собираются сочетать семью и работу. За период в 15 лет количество молодых людей, которые хотели бы посвятить себя карьере, выросло более чем в 2 раза, если говорить об относительных показателях. Аналогично, выросло количество и парней и девушек, считающих главным в жизни «семью и детей». Такая трансформация

мнения респондентов возможна за счет уменьшения третьей категории, избравших в качестве главного «сочетание профессиональной деятельности и семьи» [7, с. 89–90]. По данным 2014–15 гг. главной составляющей профессиональной деятельности большинство из опрошенных называют хороший заработок: 35% женщин и 37% мужчин, а также то, что работа не должна быть утомительной и не вызывать отрицательных эмоций считают 22% женщин и 14% мужчин. И только далее следует проявление творческой инициативы и раскрытие своих интеллектуальных способностей: для 17% женщин и 20% мужчин. О достижении высокого общественного положения говорят 14% женщин и 17% мужчин. Затем следует работа, которая должна позволить сохранить время для проведения разнообразного досуга – для 11% женщин и 9% мужчин.

Целью профессиональной деятельностью молодежи во втором десятилетии XXI века является «заработок, который может обеспечить материальный достаток», о чем говорят 30% опрошенных респондентов в общем. Это главное для всех возрастных категорий – об этом говорят и в 18, и в 28, и в 35 лет. На второе место среди предпочтений при выборе профессии выходит «работа в хороших условиях, чтобы она не была утомительной, не вызвала отрицательных эмоций», ее указывают 26% респондентов в 2014 г.: 28% женщин и 23% мужчин. На третьем месте выходят профессии, позволяющие «проявлять творческую инициативу, полностью раскрыть свои интеллектуальные способности». Этот пункт выделили в 2014 г. 17% респондентов, причем девушки среди них преобладали – 19% отметили его, как предпочтительный, среди юношей – 14%. О славе, высоком общественном положении, признании окружающих (четвертое место) и сохранении достаточного времени для разнообразного досуга с друзьями (пятое место) заявило практически равное число респондентов – 12% и 11% в 2014 г. – парни и девушки дали практически равное количество положительных ответов [4, с. 47–48].

Все также как в 1998–99 гг., так и в 2014–15 гг. молодые люди рассматривают профессиональную деятельность как процесс, позволяющий удовлетворять и собственные материальные потребности, и ценности социального и коммуникативного характера. Речи об индивидуальной профессиональной самореализации в профессиональной деятельности еще нет. Молодые люди пока только стремятся достигнуть момента, когда появится возможность реализовать себя в профессиональном или социальном плане, отдавая предпочтение ценностям нижней ступени в иерархии А. Маслоу [5, с. 112–114], т.е. реализовывая свои потребности, связанные с физическим и социальным благополучием, стабильностью, безопасностью. За прошедшие 15 лет отношение молодых людей к труду не изменилось в сторону большей профессионализации внутри самой профессии. Если говорить о будущих перспективах, то большинство, как и в конце XX века, так и сейчас, рассматривают работу как обеспечение комфортного образа жизни в настоящий момент – «достаточный материальный заработок», «не вызывающая отрицательных эмоций, не утомительная», «оставляющая возможность для разнообразного досуга и общения с близкими и друзьями». А число тех, кто рассматривает профессию как возможность реализовывать творческое, интеллектуальное начало или же средство добиться

общественного признания или славы сократилось среди обеих категорий. Таким образом, несмотря на кажущиеся амбиции нашей молодежи, молодые люди в том возрастном диапазоне, где они находятся, еще не готовы к профессиональным конфликтам, противопоставлению себя и профессиональной среды, которые всегда сопровождают процесс профессионального роста, получения общественного признания (славы) или же реализацию своего творческого и интеллектуального потенциала.

Сегодня, когда важнейшие ценности молодежи связаны с индивидуальным развитием, чувством собственного достоинства и установлением более доверительных контактов с другими людьми, эти показатели подчеркивают имеющуюся тенденцию. Шкала ценностей, определенная нашим менталитетом, зависит, в первую очередь, от экономической ситуации в стране, но она остается в тех же рамках, что и ценности европейцев, переживающих экономические и социальные кризисы в более мягкой форме. Учитывая, что молодые люди в возрасте от 16 до 35 лет находятся в том состоянии, когда преобладает поисковый стиль жизни – желание найти свое место в жизни, позиционировать, отделить себя от остальных членов своей социальной группы, уже не говоря о том, чтобы «отделить» свою социальную группу от остальных. В этом положении для молодых людей главным критерием отличия выступает «непохожесть» чужого стиля жизни на свой собственный стиль, т.е. индивидуализация себя. В этом возрасте индивидуализация проявляется в образе жизни, хобби, увлечениях, но не в профессиональной деятельности. В сферу профессиональных интересов индивидуализация попадет позднее, когда молодые люди пройдут первичную профессиональную адаптацию, накопят необходимый опыт для профессиональной деятельности, освоят исполнение принятых в профессии правил и приемов, захотят начать поиск новых решений и получить полную самостоятельность, которая позже и приведет к профессиональной индивидуализации уже не молодых людей, а зрелых профессионалов, которые смогут пережить и профессиональный рост, славу и, конечно, профессиональный конфликт.

Подтверждает это анализ отношения к внутреннему содержанию труда – соотношение технического и творческого подхода к выполняемой работе. Согласно исследованиям конца XX века о желании использовать освоенные приемы и правила, не трогать время на самостоятельный поиск новых решений говорят 3% женщин и 2% мужчин. Желание проявлять личную инициативу, помимо выполнения хорошо известных приемов, присуще 19% женщин и 13% мужчин. Равномерное сочетание обоих вариантов хотели бы использовать 40% женщин и 36% мужчин, практически на самостоятельную работу нацелены 28% женщин и 30% мужчин. Полностью самостоятельная работа, связанная с поиском новых решений, устроит 10% и 19% мужчин. В целом, мужчины хотят быть более самостоятельными в перспективной профессиональной деятельности. Интересно также отношение молодых людей к внутреннему содержанию выполняемой ими работы (данные 2014–15 гг.) – поиск новых решений, полной самостоятельности в исполнении работы интересуют только 13% респондентов, причем из них 18% – это мужчины и только 9% девушки. Противоположное

мнение – «выполнение хорошо освоенных приемов и правил, чтобы не тратить время на поиск самостоятельных решений» – выбрали 9% опрошенных девушек и 7% опрошенных молодых людей. Наибольшее же количество ответов продемонстрировали 31% респондентов (примерно поровну – мужчин и женщин), выбрав «принятие самостоятельных оригинальных решений, не исключая стандартных операций». Также поровну распределились ответы респондентов обоих полов: «выполнение хорошо освоенных приемов, не исключая личной инициативы» и «в равной степени выполнение освоенных приемов и поиска новых решений» – по 24%.

Если рассматривать в ретроспективе отношение к проявлению инициативы и творческого начала в профессиональной деятельности, то в прошлый период больше всего респондентов предпочли «одинаковое сочетание поиска новых решений и выполнение освоенных приемов» (40% девушек и 36% молодых людей). Сегодня (исследования 2014–15 гг.) эта группа значительно уменьшилась в размере, как и группа тех, кто предпочитает поиск новых решений и полной самостоятельности. При рассмотрении соотношения стандартного и творческого подхода к труду, ведущим фактором при выборе респондентами обоих полов варианта поведения, выступает, как и 15 лет назад, возраст респондента – чем старше респондент, тем больше творчества, инициативы, самостоятельности он выбирает в профессиональной деятельности вне зависимости от пола. В конце прошлого века выборка респондентов в этом вопросе отразила мнения мужчин в возрасте от 17 лет до 35 лет, и женщин от 18 и 40 лет соответственно. Основная масса ответов (более 70%) и у мужчин и у женщин приходится на средний возраст 21–24 года, т.е. время окончания обучения в высших и средних специальных учебных заведениях, время, когда они вступают в самостоятельную профессиональную жизнь. Мужчины готовы к работе с использованием хорошо освоенных приемов и полному отсутствию самостоятельности, в среднем только к 23 годам (женщины к 19 годам). Мужчины готовы начать работу, для которой свойственно выполнение хорошо освоенных приемов в 24 года, женщины чуть раньше, в 22 года. По остальным трем категориям, с возрастающим объемом самостоятельности, значительного различия между средним возрастом женщин и мужчин не наблюдается, это промежуток между 23 и 24 годами. Интересный разброс мнений показал опрос, проведенный в 2014–15 гг. (со схожей возрастной структурой респондентов), при этом сместив полученные ответы, где возможен более самостоятельный способ поведения в более ранние возрастные группы. Полная самостоятельность и поиск новых решений теперь возможны для молодых людей в 22,7 года и для девушек в 22,2; принятие самостоятельных решений, не исключая стандартных операций, в 22 и 23,2 года, соответственно, и в равной мере выполнение освоенных приемов и поиск новых решений в 22,2 и 22,1, соответственно. Как видно из приведенных выше данных, снижение возраста готовности (в разной степени) к самостоятельной работе видно в каждой группе молодых людей и девушек в среднем на полтора–два года (от 24–23,5 до 22–22,5). Но при этом средний возраст, когда молодые люди претендуют на исполнение хорошо освоенных приемов и правил, без самостоятельного

поиска решения вырос с 21,31 года (средний для обоих полов) в 1998–99 гг. до 22,08 лет, соответственно, в 2014–15 гг. Таким образом молодые люди за истекшие 15–20 лет демонстрируют снижение того возраста, когда они, по их собственному мнению, будут готовы использовать самостоятельность и творческий подход (в разном объеме) при исполнении профессиональных обязанностей. Это еще раз на практическом примере показывает некоторую инфантильность молодежи в профессиональной сфере.

Использование творческого подхода в профессиональной деятельности, рассмотрено в исследованиях прошлого века как один из факторов, влияющих на самоидентификацию уровня жизни (оценка респондентами своего уровня жизни по шкале от 1 до 5). Оценивая точку зрения девушек и юношей на наличие творчества и самостоятельности в их профессиональной деятельности, через призму их же оценки собственного уровня жизни, мы можем сделать следующие выводы: чем больше они готовы использовать творчество и самостоятельность в профессиональной сфере, тем выше самооценка уровня жизни молодыми людьми. Это характерно и для молодых людей всех возрастных категорий, опрошенных в 1998–99 гг. Но при анализе ответов респондентов женского пола была выявлена следующая особенность, требующая корректной интерпретации – наиболее высокие оценки уровня жизни были продемонстрированы категориями девушек, которые выбрали диаметрально противоположные варианты собственной профессиональной деятельности – выполнение хорошо освоенных приемов и правил при полном отсутствии самостоятельности (новаторства) и поиск новых решений (полная самостоятельность). А самые низкие показатели, относительно текущего уровня жизни, показали респонденты, которые выбрали в качестве ответов выполнение в основном освоенных приемов (правил) и в равной мере выполнение освоенных приемов и поиска новых решений, незначительно возрастая в категории, выбравшей «принятие в основном самостоятельных решений, а также нестандартные операции».

Такое колебание между подходами к профессиональной деятельности у женщин и мужчин можно объяснить несколькими причинами. Во-первых, это определенная «негласная» дискриминация по половому признаку, которая еще существует в профессиональной деятельности, где женщина может быть высокопрофессиональным (и хорошо оплачиваемым) исполнителем. Во-вторых, имеющаяся, к сожалению, общая социальная пассивность женщин, которые выбирают «женский» несамостоятельный тип поведения или «мужской» активный тип поведения. В-третьих, наличие их «второй профессиональной стези» – семьи, которой большинство из них уделяет больше внимания, чем мужчинам. Женщинам для того, чтобы добиться профессионального или социального успеха (поднять собственную самоидентификацию своего собственного уровня жизни), необходимо либо находиться в стадии подчинения руководству и не проявлять инициативы, что гарантирует стабильность психологического состояния и, следовательно, стабильность в оценке уровня жизни, либо же, наоборот, стремиться к самостоятельности, оригинальности в профессиональной деятельности, а, возможно, и в личностных характеристиках, добиваться успеха (повышения самоидентификации своего уров-

ня жизни) через реализацию своих оригинальных идей. Разница между подходами, в данном случае, зависит от особенностей психологии, личностной активности, способностей каждого индивида и требует особенного внимания со стороны исследователя, дабы не использовать при формировании выводов собственную субъективную точку зрения.

Вернемся к другим характеристикам, таким как наполнение труда, которые предопределяет личностное отношение человека к выполняемой работе. Как показывают современные исследования, удовлетворенность работой чаще возникает у тех индивидов, работа которых связана с творчеством, и чем больше творчества и меньше стандартизированной, формализованной деятельности, тем выше удовлетворенность [3, с. 59]. Также оно определяется и профессиональной квалификацией, личностными характеристиками конкретного работника даже при прочих равных характеристиках, скажем, технической оснащенности рабочего места. Поэтому остановимся на следующей категории, которой необходимо уделять большое внимание – условия труда. Это комплекс социально-экономических, технико-организационных и естественно-природных факторов, в которых происходит трудовой процесс. Они влияют на здоровье и работоспособность человека, на его отношение к труду, степень удовлетворенности трудом и эффективность труда и, конечно, на текучесть кадров.

При рассмотрении вопроса о готовности молодых людей выбрать работу с теми или иными «изъянами» (факторами профессиональной деятельности, которые могут негативно повлиять на нее, вплоть до ухода из профессии, с конкретного рабочего места и т.д.), как девушки, так и молодые люди, демонстрируют достаточную устойчивость относительно некоторых факторов, практически полностью отрицая целый ряд из них, и оставаясь равнодушными к определенным, причем половозрастные характеристики не всегда имеют значение при выборе.

Во-первых, остановимся подробно на тех характеристиках, которые являются практически неприемлемыми для молодых людей. Как молодые люди, так и девушки практически однозначно называют группу факторов, с которыми они категорически не хотят сталкиваться при профессиональной деятельности. На первом месте вредные для здоровья условия труда (68% и 82% опрошенных, соответственно), второе место у девушек и третье у молодых людей (72% и 51% опрошенных соответственно) – выполнение грязной работы, на третьем месте у девушек (69%) и четвертом месте у молодых людей (45%) исполнение работы с опасностью для жизни, и четвертое место у девушек (50%) и второе место у молодых людей (57%) занимает выполнение работы, на которой невозможно рассчитывать на высокую материальную обеспеченность. В целом группа факторов, которые мало устраивают молодых людей и девушек выглядит практически одинаково, за исключением того, что большее количество опрошенных женского пола отреагировали на каждый поставленный вопрос отрицательно, чаще высказывая несогласие с условиями работы. При этом из перечисленных факторов три (вредные условия, грязная работа, опасность) относятся непосредственно к самому процессу трудовой деятельности, и только фактор материального положения –

к результату труда. Следовательно, опрошиваемые респонденты, несмотря на возраст, частичное наличие профессии (в большинстве они студенты ВУЗов) имеют достаточно четкое представление о том, как выглядит их будущая профессиональная деятельность и достаточно четко (хотя где-то и идеалистически) оценивают свои перспективы как лица, вовлеченные в процесс трудовой деятельности.

Ко второй группе мы отнесем факторы, которые вызывают у респондентов положительную реакцию (они согласны на их наличие в своей профессиональной деятельности). К их числу можно отнести работу с повышенной ответственностью, работу дополнительно для приработка, работу в сжатые сроки, однообразную работу (у девушек) и работу с длительным пребыванием в замкнутом коллективе и однообразную работу (у молодых людей). Первые два фактора едины для обеих половых групп, различаясь только количеством респондентов, выбравших их, остальные присутствуют в разных группах. На первом месте у девушек (62% опрошенных) и на втором месте у молодых людей (57% опрошенных). На втором месте у девушек (55% опрошенных) и первом месте у молодых людей (60% опрошенных) работа с повышенной ответственностью. На третьем месте у девушек (37% опрошенных) работа с необходимостью укладываться в сжатые сроки и готовность выполнять однообразную работу у молодых людей (41% опрошенных). На четвертом месте – у девушек согласие на однообразную работу (35% опрошенных, при этом 40% девушек отнеслись к ней нейтрально) и работа в условиях длительного пребывания в замкнутом коллективе у молодых людей (40% опрошенных).

К третьей группе мы отнесем факторы, которые на момент опроса не вызвали ни положительной, ни отрицательной реакции – это работа, требующая частой разлуки с семьей (41% опрошенных девушек и 34% опрошенных молодых людей), работа в условиях сурового климата (34% опрошенных девушек и 37% опрошенных молодых людей), работа, которая требует постоянно жертвовать свободным временем (45% опрошенных девушек и 36% опрошенных молодых людей).

Таким образом, рассмотрев отношение молодежи к труду, выбору профессии, месту труда и профессиональной деятельности в жизни молодежи можно сделать следующие выводы. Во-первых, отношение к труду у молодых людей, за последние 20 лет так и остается процессным, т.е. и молодые люди и девушки уделяют гораздо больше внимания процессу организации своей деятельности, т.е. аспектам, связанным с непосредственным процессом профессиональной деятельности и других активностей (хобби, семья, друзья и т.д.), а не получению результата (заработку, успеху, славе и т.д.). Даже вопрос о материальном благополучии они рассматривают как состояние в процессе профессиональной деятельности, а не как ее результат. Учитывая весь спектр проведенных исследований мнения молодых людей о собственной профессиональной деятельности, можно заключить, что профессия не является для молодых людей основной сферой приложения своей активности, и не является источником удовлетворения всех собственных потребностей, а только части из них. Тем более тесная связь с родительской семьей, в которой проживает

основная часть молодых людей и девушек, позволяет большинству из них не особенно углубляться в трудовую деятельность, предпочитая, те варианты, которые дадут хорошее материальное благосостояние, свободное время, хорошее эмоциональное состояние и т.д.

Во вторых, отношении к профессиональной деятельности постепенно эволюционирует, в последние 15–20 лет от равнодушия к двум полярным направлениям – профессиональной карьере и семье. При этом мы уже можем констатировать, что количество, как молодых людей, так и девушек, которые предпочитают профессиональную карьеру, значительно возросло. Именно эти молодые люди в дальнейшем и станут тем основанием общества, которое в будущем сформирует профессиональную структуру общества.

В–третьих, необходимо рассматривать труд и профессиональную деятельность как одну из основных жизненных потребностей молодых людей, пусть ими и не признаваемую, но зримо и отчетливо присутствующую в их жизни. Она инициирует формирование главной производительной силы общества – работника, который способен к производительной деятельности, создающий как материальные, так и интеллектуальные ценности. Труд выступает в качестве процесса, а занятость как состояние субъекта в процессе деятельности (или ее отсутствия) [9, с. 58], при этом суть занятости лежит в сфере самоусовершенствования и самоактуализации человека и познание человеком окружающего мира, через трансформацию собственной профессиональной карьеры. Сфера занятости молодых людей представляет собой пространственно-социальную среду, где взаимодействуют человек и общество, в которой происходит взаимодействие всех субъектов и формируются отношения занятости, в процессе чего становится возможным обеспечить реализацию способностей личности как в общественно полезной деятельности, так и процессе личностного совершенствования, которое может выступать в виде профессионального роста (карьерного роста и т.д.), а само желание работать является атрибутивной характеристикой сферы занятости.

Список использованных источников

1. Головаха Е. И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи / Евгений Иванович Головаха. – Киев: Наукова думка, 1988. – 144 с.
2. Климов С. М. Интеллектуальные ресурсы общества / Сергей Михайлович Климов. – СПб.: ИВЭСЭП; Знание, 2002. – 199 с.
3. Кон М. Л. Социальная структура и личность в процессе радикальных изменений: анализ Украины в период трансформаций / М. Л. Кон, В. И. Паниотто, В. Е. Хмелько, Х.–Ф. Хунг // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С.24–64.
4. Молодежь в производственной и непроизводственной сфере (социальные и психолого–педагогические аспекты). Учебное пособие / А. М. Ткаченко, В. Я. Хмельнюк, В. Н. Соколов и др. – Киев–Одесса: НПО ППА, 1998. – 240 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
6. Сайфудинова Е. В. Некоторые аспекты профессиональной деятельности молодежи / Е. В. Сайфудинова // Научные труды молодых ученых Одесского государственного политехнического университета. – Одесса, 1997. – С.54–57.
7. Сайфудинова Е. В. Трансформация отношения к труду и профессиональной деятельности у студентов одесских ВУЗов в конце XX – начале XXI столетия / Е. В. Сайфудинова // Релігія, релігійність, філософія і гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний і міжнародний аспекти. Збірник наукових праць (за матеріалами Міжнародної науково–практичної конференції). – Рубіжне – Харків – Київ – Житомир – Бакун – Ніш – Зелена Гора, 2014. – С.89–92.

8. Слезингер Г. Э. Труд в условиях рыночной экономики: Учебное пособие / Григорий Эммануилович Слезингер. – М.: ИНФРА–М, 1996. – 336 с.

9. Райхлин Э. И. Основы экономической теории. Безработица и инфляция / Эрнст Ильич Райхлин. – М.: Наука, 1998. – 180 с.

References

1. Golovaha E. I. Zhiznennyye perspektivy i professional'noe samoopredelenie molodezhi / Evgenij Ivanovich Golovaha. – Kiev: Naukova dumka, 1988. – 144 s.
2. Klimov S. M. Intellekturnye resursy obshchestva / Sergej Mihajlovich Klimov. – SPb.: IVJeSJeP; Znanie, 2002. – 199 s.
3. Kon M. L. Social'naja struktura i lichnost' v processe radikal'nyh izmenenij: analiz Ukrainy v period transformacij / M. L. Kon, V. I. Paniotto, V. E. Hmel'ko, H.–F. Hung // Sociologija: teorija, metody, marketing. – 2005. – №3. – S.24–64.
4. Molodezh' v proizvodstvennoj i neproizvodstvennoj sfere (social'nye i psihologo–pedagogicheskie aspekty). Uchebnoe posobie / A. M. Tkachenko, V. Ja. Hmel'njuk, V. N. Sokolov i dr. – Kiev–Odessa: NPO PPA, 1998. – 240 s.
5. Maslou A. Motivacija i lichnost' / Abraham Maslou; [per. s angl. A. M. Tatlybaevoj]. – SPb.: Piter, 2008. – 352 s.
6. Sajfudinova E. V. Nekotorye aspekty professional'noj dejatel'nosti molodezhi / E. V. Sajfudinova // Nauchnye trudy molodyh uchenyh Odesskogo gosudarstvennogo politehnicheskogo universiteta. – Odessa, 1997. – S.54–57.
7. Sajfudinova E. V. Transformacija otnoshenija k trudu i professional'noj dejatel'nosti u studentov odesskikh VUZov v konce XX – nachale XXI stoletija / E. V. Sajfudinova // Religija, religijnist', filosofija i gumanitarystika u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'nyj i internacional'nyj aspekty. Zbirnyk naukovyh prac' (za materialamy Mizhnarodnoi' naukovo–praktichnoi' konferencii). – Rubizhne – Harkiv – Kyi'v – Zhytomyr – Baku – Nish – Zelena Gura, 2014. – S.89–92.
8. Slezinger G. Je. Trud v uslovijah rynochnoj jekonomiki: Uchebnoe posobie / Grigorij Jemmanuilovich Slezinger. – M.: INFRA–M, 1996. – 336 s.
9. Rajhlin Je. I. Osnovy jekonomicheskoi teorii. Bezrabotica i infljacija / Jernst Il'ich Rajhlin. – M.: Nauka, 1998. – 180 s.

Sajfudinova O. V., Applicant of the Department of World History and Methodology of Science of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), saifudinova@gmail.com

Attitude to work and professional activity of young people in the late twentieth century – the first decades of the XXI century

Professional activities of young people entering into a full responsible adult life is one of the most important phenomena of contemporary social reality. Evaluation of the position occupied by work and the profession in the lives of young people, whose working conditions are ready to choose the young people what they expect from a professional activity – the answers to all these questions, resulting opinion survey respondents at the end of XX – the first decades of XXI century. Historiographical assessment of current trends in the development of society, given the work made it possible to track the process of career choice by young people, as well as the impact they have on modern society. Young people, when choosing a career, pay attention to the secondary factors, demonstrating a strong and stable relationship with the parent family, paying little attention to professional self-realization and self-improvement. Therefore, further development of the sphere of professional education and adaptation must necessarily take into account the current situation in the formation of long-term programs aimed at the professional training of young people.

Keywords: work, professional employment, youth, professional choice, self-identity, self-realization, professional mobility.

Sajfudinova O. V., здобувач кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Україна, Одеса), saifudinova@gmail.com

Ставлення до праці і професійної діяльності молодих людей в кінці XX – перших десятиліттях XXI ст.

Професійна діяльність молодих людей, що вступають в повноцінне, відповідальне, доросле життя, є одним з важливіших феноменів сучасного соціального реалізму. Оцінка місця, яке займають праця і професія у житті молодих людей, які умови праці готові вибирати молоді люди, чого вони чекають від професійної діяльності – відповіді на всі ці питання, отримані в результаті дослідження думки респондентів в кінці XX – перших десятиліттях XXI століття. Історіографічна оцінка поточних тенденцій розвитку суспільства, наведених в роботі, дали можливість відстежити процес вибору професії молодими людьми, а також, вплив, який вони чинять на сучасне суспільство. Молоді люди, при виборі професії, звертають увагу на другорядні фактори,

демонструючи міцний та стабільний зв'язок з батьківською сім'єю, приділяючи мало уваги професійній самореалізації та самовдосконаленню. Тому подальший розвиток сфери професійної освіти та адаптації обов'язково має враховувати поточну ситуацію при формуванні перспективних програм, спрямованих на професійне навчання молоді.

Ключові слова: праця, професійна зайнятість, молодь, професійний вибір, самоідентифікація, самореалізація, професійна мобільність.

* * *

УДК 94(477)94(437.1/2)

Корсак Р. В.,

доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри туристичної інфраструктури і сервісу, факультет туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Фуртій В. В.,

магістр—туризмознавець факультету туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), vovafurtiy@gmail.com

Україна – ЄС: співробітництво у сфері туризму (початок XXI ст.)

Здійснено дослідження співробітництва України – ЄС у сфері туризму на початку XXI ст. Автори дійшли висновку, що співпраця України та ЄС у сфері туризму сприяє можливості просування національного туристичного продукту на європейський ринок, залучення до інформаційного простору, передового досвіду організації туристичної діяльності, поживлення євроінтеграційних процесів у нашій державі. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: Україна, ЄС, розвиток туризму, політика, співробітництво, проекти, угоди.

У XXI ст. співпраця України з ЄС у сфері туризму розвивається під впливом факторів властивих саме індустрії гостинності та туризму, а також таких факторів зовнішнього середовища, як політика і право, економіка і фінанси, культура, соціодемографічні зміни, розвиток торгівлі, транспорту, інфраструктури та науково – технічного прогресу. Західний кордон України став кордоном між Україною та ЄС – та втіленням курсу на європейську інтеграцію у межах реалізації спільних угод і проектів. Сьогодні актуальним є питання співпраці України з високорозвиненими державами та використання їхнього досвіду, що слугуватиме гарантом успіху та допоможе розвинути національну стратегію формування політики у сфері туризму та інституційного забезпечення відповідно до норм ЄС.

Тема співробітництва України та ЄС у сфері туризму стала предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, велику увагу у своїх дослідженнях цьому напрямку приділяли Н. Антонюк [2], Н. Василюх [5], О. Краєвська [14], С. Селецький [23], С. Сировець [25], в яких туризм розглядається як напрям співробітництва України з Європейським Союзом. Оскільки, Україна посідає одне з провідних місць в Європі за рівнем забезпеченості цінним природно-ресурсним потенціалом, це викликає інтерес до України як стратегічного партнера та сусіда для країн Європейського Союзу [5, с. 160–165].

Розвиток співпраці України з ЄС у сфері туризму відбувається згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері туризму». Забезпечення євроінтеграційної діяльності є невід'ємною складовою реалізації державної

політики у сфері туризму, що визначається Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. №1282-IV» (розділ VII, ст.35) [14, с. 269–278]. Через Спеціальне представництво України при ЄС туристичним відомством України подано заявку щодо включення України у перспективні програми співробітництва у сфері туризму, зокрема фінансової та технічної допомоги, а також інвестиційні проекти ЄС [23, с. 139–165]. У ст.72 Розділу VII «Економічне співробітництво» УПС йдеться про туризм і визначаються такі заходи: «Сторони розширюють та розвивають співробітництво між ними, яке включає: сприяння туризму, співробітництво між офіційними туристичними організаціями, збільшення потоку інформації, передачу «ноу-хау», вивчення можливостей спільної діяльності, підготовку персоналу з метою розвитку туризму» [2, с. 476].

15.06.2001 р. Указом Президента України №435/2001 «Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання» з 1 липня 2001 р. було скасовано реєстрацію паспортних документів іноземців в органах внутрішніх справ [27].

21 травня 2002 року керівництвом туристичного відомства України було проведено зустріч з заступником директора представництва Європейського банку реконструкції і розвитку в Україні В. Френсісом. Згодом, представники туристичного відомства України 30 – 31 травня 2002 р. взяли участь у Міжнародній конференції Ради Європи з питань українсько-словацького транскордонного співробітництва (м. Ужгород, Закарпатська область – м. Михаловец, Словацька Республіка) [23, с. 139–165]. З метою розвитку ринку послуг, дотримання рівних прав і свобод громадян було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 року №1136 «Про забезпечення дотримання законодавства під час надання послуг іноземцям та особам без громадянства» щодо встановлення рівних цін і тарифів на послуги, що надаються як українцям, так і іноземцям і особам без громадянства. Відбувалася гармонізація законодавства України у галузі туризму з директивами та іншими актами ЄС. З урахуванням євроінтеграційних завдань було видано Указ Президента України від 11 березня 2003 р. №207 «Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України» та прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. №390-р «Про затвердження заходів щодо розвитку іноземного та внутрішнього туризму». Це відповідало світовому досвіду та надавало додаткового імпульсу розвитку потужного туристичного та курортно-рекреаційного потенціалу України, збільшенню обсягів надання туристичних послуг. Рішенням Верховної Ради України з 1 січня 2004 р. було скасовано готельний збір, що підвищувало конкурентоспроможність готельних послуг [13].

Задля посилення значення туризму як пріоритетної сфери економіки було внесено пропозиції у частині туризму до проекту «Спільної доповіді з оцінки стану виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС». Зокрема, були здійснені офіційні переклади відповідних нормативно-правових актів з метою адаптації законодавства України у сфері туризму до законодавства ЄС, розроблені заходи щодо державної підтримки розвитку молодіжного та дитячого туризму, затверджена розпорядженням Кабінетом Міністрів

Україні від 12.05.2004 р. №298–р. «Концепція державної політики України щодо розвитку молодіжного туризму», яка передбачала реалізацію комплексу завдань з пріоритетних напрямів стимулювання розвитку усіх видів молодіжного туризму та ін. [17].

Туристичні послуги, що надаються в Україні, визначені Державним класифікатором продукції та послуг ДК–16, розробленим у відповідності до класифікації, діючої в Європейському Союзі. Зокрема, це національні стандарти України: ДСТУ 4268: 2003 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги», ДСТУ 4269: 2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів» [23, с. 139–165].

В Україні за сферу туризму з 2005 р. відповідає Міністерство культури і туризму. Розвиток міжнародного туристичного співробітництва було головною функцією і першорядним напрямом його діяльності. У межах реалізації міжурядових і міжвідомчих угод про співробітництво у сфері туризму було створено 10 міжвідомчих робочих груп з такими країнами ЄС: Австрією, Італією, Латвією, Литвою, Німеччиною, Польщею, Словаччиною, Словенією, Угорщиною та Чехією. У межах двостороннього туристичного співробітництва відбулося кілька важливих візитів міністрів туризму і керівників відповідних туристичних відомств до іноземних країн, що значною мірою сприяло налагодженню конструктивного діалогу, оптимізацію взаємодії у забезпеченні стабільних туристичних потоків, збільшенні обсягів туристичних обмінів, підвищенню економічної ефективності туристичних зв'язків насамперед, з керівниками таких країн, як Австрія, Греція, Італія, Німеччина, Франція, Польща, Латвія, Литва, Словенія [3, с. 7–12].

22 квітня 2005 р. Україна отримала запрошення від керівництва Європейської туристичної комісії (ЄТК) приєднатися до цієї організації. Під час візиту до Австрії Президента України В. Ющенка (12 липня 2005 р.) та його зустрічі з Президентом ЄТК А. Оберашером була висловлена підтримка набуття Україною членства у ЄТК найближчим часом. А 18 жовтня 2005 р. Україна була одностайно прийнята до ЄТК на засіданні Генеральної асамблеї цієї організації (м. Відень, 16–19 жовтня 2005 р.). Завдяки своєму членству у ЄТК Україна отримала доступ до інформаційно–аналітичних матеріалів, взяла участь у наповненні інтернет–порталу, який є одним із пріоритетних напрямів діяльності ЄТК й створюється з метою пропагування туристичних ресурсів країн–учасниць в Європі та за її межами [28].

27 жовтня 2006 р. у Гельсінкі (Фінляндія) відбувся Саміт Україна – ЄС на найвищому рівні, на якому обговорювалися важливі питання і було прийнято низку рішень. Зокрема, це підписання угод між Україною і ЄС про спрощення в'їзного режиму та реадмісії. Це надало можливість українським громадянам подорожувати вільніше та легше [22].

На території України при підтримці ЄС створювалися системи туристичних інформаційних центрів, у рамках програм технічної допомоги Twinning Projects. Загальною метою реалізації цього проекту було створення ефективної та дієвої системи розповсюдження інформаційно–рекламних матеріалів через забезпечення функціонування мережі центрів туристичної інформації в регіонах України [25].

Одним із напрямів співпраці з ЄС у сфері туризму була участь у Національній програмі TACIS, яка створена

для підтримки малих і середніх підприємств з метою забезпечення ефективного функціонування туристичної інфраструктури за напрямками міжнародних транспортних коридорів. Було прийнято Програму розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей у 2004–2010 рр. Першочерговими заходами щодо реалізації Програми були визначені саме будівництво, реконструкція автомобільних доріг та облаштування їх туристичною інфраструктурою та об'єктами сервісу [4, с. 37–39].

21 травня 2008 р. Голова Представництва Європейської Комісії в Україні Ж. Тейшейра, послы та офіційні представники країн ЄС відвідали м. Яремче (Івано–Франківська обл.), де ознайомилися з ходом впровадження двох проектів ЄС: «Велоукраїна» та «Програма розвитку трансграничного туризму». Партнерами проекту «Велоукраїна» виступив Карпатський Національний Природний Парк, місцеві громадські організації та румунська партнерська організація Asociația Pentu Turisim, Cultura și Tineret. Проект реалізовувався у рамках програми трансграничного співробітництва Румунія–Молдова–Україна. [16].

У 2011 році Рада міністрів підтвердила Проект технічного завдання з розвитку туризму в автономії програми ЄС «Підтримка спільної ініціативи співпраці в Криму», повідомив перший заступник голови Ради міністрів АРК П. Бурлаков. Обсяги фінансування, які були надані Європейським Союзом у рамках реалізації проекту, становлять 5 млн. євро [7].

30 листопада 2012 року на відкритті I Київського міжнародного туристичного форуму голова представництва Європейського Союзу в Україні Я. Томбінський заявив, що європейські експерти допоможуть Україні розкрити її туристичний потенціал. У цілому, дипломат відзначив величезний потенціал України у розвитку туристичної галузі [8].

Успішним проведенням чемпіонату Європи з футболу у 2012 році Україні вдалося практично заново сформувати позитивний імідж привабливого туристичного напрямку. За підсумками 2012–2013 р. Україна вперше потрапила у міжнародні туристичні рейтинги і путівники. Туристам з усього світу Україну рекомендували відвідати Globe Spots, TripAdvisor, The National Geographic Traveler, The Lonely Planet та інші [26].

26 квітня 2013 року Європейський Союз оголосив новий конкурс проектів для підтримки регіональної політики України. Конкурс дав можливість регіональним та місцевим органам влади отримати фінансову підтримку для реалізації стратегій розвитку своїх регіонів на суму 31 мільйон євро. Він складався з двох «лотів» для обласного рівня і для рівня району, населеного пункту [9].

Після Євро–2012 на Сході України у 2013 р. спостерігалось збільшення потоку туристів, зацікавлених у відвідуванні нових креативних туристичних брендів, розташованих у промислових зонах. На жаль, внаслідок ускладнення політичної ситуації на Сході України та проведення на зазначеній території антитерористичної операції (АТО) говорити про зростання туристичних потоків у регіон наразі неможливо. Зрозуміло, що військові загрози на регіональному рівні не сумісні із створенням успішних туристичних брендів та унеможливають на цей час розвиток туризму на території Сходу України.

Водночас, вибудовуючи позитивну перспективу – стабілізацію ситуації на Сході України, розвиток Донецької та Луганської областей, вже сьогодні слід говорити про перспективи розвитку туристичної сфери регіону, у тому числі про перспективи розвитку промислового туризму та його інфраструктури [15]. Що стосується ситуації на півдні України, то туристичні оператори ЄС більше не можуть запропонувати туристичні послуги у Криму або Севастополі. Зокрема, європейські круїзні судна більше не можуть зупинятися у портах Кримського півострова, за винятком екстрених випадків. Це стосується всіх суден, що належать або контролюються європейським компаніям або плавають під прапором держави-члена. Нові санкції набули чинності 20 грудня 2014 р. А 19 червня 2015 р. Рада ЄС продовжила до 23 червня 2016 року обмежувальні заходи у відповідь на нелегальну анексію Криму і Севастополя [1; 6; 20; 10].

Впродовж січня–травня 2014 року на території Львівщини за гранти Європейського Союзу було здійснено реалізацію туристичних проєктів: «Гео–Карпати – українсько–польський туристичний шлях», «Стимулювання розвитку туризму у Карпатському регіоні шляхом покращення сервісу та безпеки туристів», «Спільна промоція туристичних можливостей та культурно–історичної спадщини Львівської області, Підкарпатського та Люблінського воєводств», «Транскордонна співпраця для рекреаційного туризму польсько–українського прикордоння», «Через кордони без бар'єрів – інтеграція неповносправних осіб через туризм і культуру», інші [12]. 14 серпня 2014 року у м. Одеса відбулась стартова конференція, присвячена початку реалізації проєкту «Туризм як каталізатор економічного розвитку сільських територій», який реалізовувався завдяки фінансуванню Європейського Союзу в Україні. Головною метою проєкту є розвиток зеленого туризму та туристичної інфраструктури Одеської області. Строк реалізації проєкту складав 24 місяці. Розмір інвестицій від Представництва ЄС в Україні складала біля 340 тис. євро. Партнерами проєкту виступили Одеське обласне агентство реконструкції та розвитку, а також Біляївська та Роздільнянська районні державні адміністрації. Бенефіціаром проєкту являється Одеська обласна державна адміністрація [19]. 30 жовтня 2014 року відбулося відкриття Проєкту «Підтримка економіки Закарпатської області через розвиток та популяризацію її туристичного потенціалу», який фінансувався Європейським Союзом. Проєкт був спрямований на розвиток регіональної туристичної інфраструктури, впровадження ефективної регіональної політики в сфері туризму, а також промоцію регіональних туристичних напрямків. Загальний бюджет проєкту складав майже 900 000 євро, з яких більшу частину надає Європейський Союз [18].

19 вересня 2015 року, за підтримки проєкту ЄС у Вороновиці Вінницької області відбувся Ярмарок туризму та урочисте відкриття Інформаційного центру розвитку туризму. Обидва заходи проходили у пам'ятці XVIII ст. – палаці Грохольських–Можайських. Фасад цього палацу було відновлено за кошти Європейського Союзу. Проєкт був спрямований на представлення та привернення уваги до туристичного потенціалу Вінницького району [11]. 4 червня 2015 року група міжнародних експертів, сформувала Європейською комісією та презентувала проєкт з підтримки туризму в Україні. Результатом проєкту стали рекомендації з розвитку туризму у країні, які увійшли до «Концепції державної цільової програми

розвитку туризму і курортів в Україні до 2022 року» [21]. 15 грудня 2015 року Європейська комісія представила звіт, яким оцінила хід виконання Україною умов для запровадження безвізового режиму з ЄС. Про те, що звіт буде позитивним для України, раніше повідомляло видання *Die Welt* з посиланням на дипломатичні джерела у Брюсселі. За даними європейських ЗМІ, у результаті звіту Євросоюз може до кінця 2016 р. скасувати візовий в'їзд для громадян України. Таке спрощення позитивно б позначилося на інтенсифікації туристичних відносин України з ЄС. Прес–аташе представництва Єврокомісії в Україні Д. Стулік повідомив РБК–Україна, що безвізовий режим буде діяти тільки для власників біометричних паспортів. Втім, лібералізація в'їзду не буде стосуватися скасування робітників і національних віз [24].

Отже, станом на 2016 р. Україна зацікавлена у продовженні та поглибленні євроінтеграційного напрямку, насамперед, з урахуванням завдань адаптації туристичного законодавства України до відповідних директив і стандартів ЄС. Практичний досвід країн з розвиненим туризмом доводить необхідність надання державної підтримки розвитку туризму, зокрема фінансування міжнародної діяльності як одного з основних напрямів реалізації державної політики у сфері туризму, що є передумовою розвитку міжнародного туризму, формування галузі як високоприбуткового сектора економіки, чинника соціального розвитку та культурного піднесення країни при збереженні її самобутності, гармонійної інтеграції України в європейські та світові глобалізаційні туристичні процеси.

Співпраця України та ЄС у сфері туризму повинна знаходити широке висвітлення у ЗМІ, також необхідно проводити в Україні міжнародні спеціалізовані семінари, конференції з залученням вітчизняних та іноземних організацій для вивчення передового досвіду організації туристичної діяльності, освоєння туристичних ринків, визначення перспектив розвитку новітніх технологій надання туристичних послуг, формування туристичної стратегії та стандартів обслуговування, а також брати участь у відповідних заходах за кордоном. Також, варто налагодити систему обміну досвідом на постійній основі з відповідними структурами ЄС та державними органами із сфери туризму країн – членів ЄС щодо законодавчого та організаційного забезпечення високопродуктивної туристичної діяльності, зокрема адаптації національного законодавства у сфері туризму до норм ЄС.

Список використаних джерел

1. Анексія Криму Росією (2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Антонюк Н. В. Європейський Союз: політика, економіка, право: Навчальний посібник / За ред. Н. В. Антонюк, М. М. Микієвича. – Львів, 2005. – 532 с.
3. Антонюк Н., Занько Ю. Державна політика України у сфері туризму: досвід і проблеми реалізації // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип.24. – С.7–12.
4. Бейдик О., Сировець С. Суспільно–географічні аспекти взаємодії України та Євросоюзу в рекреаційно–туристській галузі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2007. – Вип.54. – С.37–39.
5. Василюк Н. В. Розвиток ринку туристичних послуг у контексті розвитку транскордонного співробітництва // Вісник Чернівецького торговельно–економічного інституту. – 2010. – Вип.3. – С.160–165.

6. Додаткові санкції торкнуться торгівлі енергоресурсами з Криму і декількох категорій товарів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/worldabus/3457155-novi-sanktsii-yes-proti-krymu-nabudut-chynnosti-vzhe-v-subotu-zmi>.

7. Євросоюз інвестує 5 млн. євро в туризм Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/yevrosoyuz-investuye-5-mln-eyvro-v-turizm-krimu.html>.

8. ЄС допоможе Україні підняти туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/SOCIETY/es_pomozhet_ukraine_podnyat_turizm.html.

9. ЄС оголосив конкурс проєктів для підтримки регіонального розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_03_6_uk.htm

10. ЄС продовжив на рік санкції проти Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubriciac/1856374e_s_prodovgiv_na_rik_sanktsii_proti_krimu_2065841.html

11. За підтримки ЄС у Вороновиці відкриють Центр розвитку туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vn.presspoint.in.ua/2015/09/17/40487>

12. Звіт про проведену роботу департаментом міжнародного співробітництва та туризму обласної державної адміністрації за 5 місяців 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://loda.gov.ua/tyr_plany_roboty

13. Концепція державної політики України щодо розвитку молодіжного та дитячого туризму: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 р. №298-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/348-98-%D0%BF>

14. Краєвська О., Присяжнюк Ю. Співпраця України та Європейського Союзу у сфері туризму: політико-правовий аспект // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип.24. – С.269–278.

15. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України «Щодо перспектив розвитку промислового туризму на Сході України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1561/>

16. Новини співпраці з ЄС. Бюлетень Представництва Європейської Комісії в Україні. №30 5 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eeas.europa.eu/>

17. Нормативно правова база у галузі туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.odessa.gov.ua/normativno-pravova-baza-u-galuzi-turizmu/>

18. Представництво ЄС запрошує журналістів на відкриття проєкту, що підтримує розвиток туризму в Закарпатті (29/10/2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2014/2014_10_29_01uk.htm

19. Проєкт ЄС підтримує туризм та створить нові робочі місця в сільській місцевості на Одещині (20/08/2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eeas.europa.eu/>

20. Рада ЄС затвердила нові економічні санкції проти Криму. Порти та інвестиції під заборону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2014/12/18/7028917/>

21. Розвиток туризму в Україні під егідою ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/>

22. Саміт Україна–ЄС 27 жовтня 2006 року, м. Гельсінкі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/2852>

23. Селецький С. І. Правове регулювання туризму в Україні: [Навчальний посібник]. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 178 с.

24. Синдром відміни: безвізовий режим не сильно вплине на туристичний потік з України в ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/>

25. Сировець С. Ю., Стафійчук В. І. Туризм як напрям співробітництва України з Європейським Союзом. Матеріали наукової конференції «Молоді науковці – географічні науки». – К., 2006.

26. Туризм і Україна. Несостоявшийся расцвет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/>

27. Указ Президента України №435/2001 «Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435/2001>

28. Україна стала членом Європейської туристичної комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/>

References

1. Aneksija Krymu Rosijeju (2014) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

2. Antonjuk N. V. Jevropejs'kyj Sojuz: polityka, ekonomika, pravo: Navchal'nyj posibnyk / Za red. N. V. Antonjuk, M. M. Mykijevycha. – L'viv, 2005. – 532 s.

3. Antonjuk N., Zan'ko Ju. Derzhavna polityka Ukrainy u sferi turizmu: dosvid i problemy realizacii // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija mizhnarodni vidnosyny. – 2008. – Vyp.24. – S.7–12.

4. Bejdyk O., Syrovec' S. Suspil'no-geografichni aspekty vzajemodii' Ukrainy ta Jevrosojuzu v rekreacijnno-turysts'kij galuzi // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Geografija. – 2007. – Vyp.54. – S.37–39.

5. Vasylyha N. V. Rozvytok rynku turystychnyh poslug u konteksti rozvytku transkordonnogo spivrobitnytstva // Visnyk Chernivc'kogo tovgovel'no-ekonomichnogo instytutu. – 2010. – Vyp.3. – S.160–165.

6. Dодаткові санкції торкнуться торгівлі енергоресурсами з Криму і декількох категорій товарів [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/world/worldabus/3457155-novi-sanktsii-yes-proti-krymu-nabudut-chynnosti-vzhe-v-subotu-zmi.7>

7. Jevrosojuz investuje 5 mln. jevro v turizm Krymu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/groshi/yevrosoyuz-investuye-5-mln-eyvro-v-turizm-krimu.html>.

8. JeS dopomozhe Ukraini pidnyaty turizm [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zn.ua/SOCIETY/es_pomozhet_ukraine_podnyat_turizm.html.

9. JeS ogolosyv konkurs proektiv dlja pidtrymky regional'nogo rozvytku Ukrainy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_03_6_uk.htm

10. JeS prodovzhyv na rik sankcii' proty Krymu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/rubriciac/1856374e_s_prodovgiv_na_rik_sanktsii_proti_krimu_2065841.html

11. Za pidtrymky JeS u Voronovyci vidkryjut' Centr rozvytku turizmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vn.presspoint.in.ua/2015/09/17/40487>

12. Zvit pro provedenu robotu departamentom mizhnarodnogo spivrobitnytstva ta turizmu oblasnoi' derzhavnoi' administracii' za 5 misjaciw 2014 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://loda.gov.ua/tyr_plany_roboty

13. Koncepcija derzhavnoi' polityky Ukrainy shhodo rozvytku molodizhnogo ta dytjachogo turizmu: Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.05.2004 r. №298-r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/348-98-%D0%BF>

14. Krajevs'ka O., Prysjazhnjuk Ju. Spivpracija Ukrainy ta Jevropejs'kogo Sojuzu u sferi turizmu: polityko-pravovyj aspekt // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija mizhnarodni vidnosyny. – 2008. – Vyp.24. – S.269–278.

15. Nacional'nyj instytut strategichnih doslidzhen' pry Prezidentovi Ukrainy «Shhodo perspektiv rozvytku promysloвого turizmu na Shodi Ukrainy» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/1561/>

16. Novyny spivpraci z JeS. Bjuletен' Predstavnytstva Jevropejs'koi' Komisii' v Ukraini. №30 5 chervnja 2009 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eeas.europa.eu/>

17. Normativno pravova baza u galuzi turizmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://culture.odessa.gov.ua/normativno-pravova-baza-u-galuzi-turizmu/>

18. Predstavnytstvo JeS zaprosjuje zhurnalisty na vidkryttja proektu, shho pidtrymuje rozvytok turizmu v Zakarpatti (29/10/2014) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2014/2014_10_29_01uk.htm

19. Proekt JeS pidtrymaje turizm ta stvoryt' novi robocni misca v sil's'kij miscevoosti na Odeshhyni (20/08/2014) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eeas.europa.eu/>

20. Rada JeS zatverdyla novi ekonomichni sankcii' proty Krymu. Porty ta investycii' pid zaboronoju [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2014/12/18/7028917/>

21. Rozvytok turizmu v Ukraini pid egidoju JeS [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://blogs.korrespondent.net/>

22. Samit Ukraini-na-JeS 27 zhovtnja 2006 roku, m. Gel'sinki [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/2852>

23. Selec'kyj S. I. Pravove reguluvannja turizmu v Ukraini: [Navchal'nyj posibnyk]. – K.: «Centr uchbovovi' literatury», 2012. – 178 s.

24. Syndrom vidminy: bezvizovyj rezhym ne syl'no vplyne na turystychnyj potik z Ukrainy v JeS [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.rbc.ua/ukr/>

25. Syrovec' S. Ju., Stafijchuk V. I. Turyzm jak naprjam spivrobotnytstva Ukraїny z Jevropejs'kym Sojuzom. Materialy naukovoi konferencii' «Molodi naukovci – geografichnij naucci». – K., 2006.

26. Turizm i Ukraina. Nesostojavshijsja rascvet [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rian.com.ua/>

27. Ukaz Prezidenta Ukraїny №435/2001 «Pro dodatkovı zahody shhodo realizacii' prava ljudyny na svobodu peresuvannja i vil'nyj vybir miscja prozhyvannja» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435/2001>

28. Ukraїna na stala chlenom Jevropejs'koi' turystychnoi' komisii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ukr.obozrevatel.com/>

Korsak R. V., doctor of historical sciences, professor, Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru

Furtiy V. V., master, Uzhgorod National University, faculty of Tourism and international, communications (Ukraine, Uzhgorod), vovafurtiy@gmail.com

Ukraine – EU: cooperation in tourism beginning of the XXI century

In the article the research collaboration Ukraine – EU tourism at the beginning of XXI century. The authors concluded that the study of Ukraine – EU cooperation in the tourism sector have shown that Ukraine attaches great importance to cooperation with the European Union in view of the possibility of promoting the national tourist product in the European market, involving information space, excellence of tourism, revival integration processes in our country. Because of their tourism and recreational potential Ukraine has all chances to become one of Europe's leading tourist destinations. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, system, specific, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Keywords: Ukraine, EU, tourism development, politics, cooperation, projects, deal.

Korsak R. V., доктор исторических наук, профессор, и.о. заведующего кафедрой туристической инфраструктуры и сервиса, факультет туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Furtiy V. V., магистр—туризовед факультета туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), vovafurtiy@gmail.com

Украина – ЕС: сотрудничество в сфере туризма (начало XXI века)

Проведено исследование сотрудничества Украина – ЕС в сфере туризма в начале XXI века. Авторы пришли к выводу, что исследование уровня сотрудничества Украины и ЕС в сфере туризма показали, что Украина уделяет большое внимание развитию сотрудничества с Европейским Союзом с учетом возможности продвижения национального туристического продукта на европейском рынке, привлечение к информационному пространству, передового опыта организации туристической деятельности, оживление евроинтеграционных процессов в нашем государстве. Ведь по своему туристско-рекреационным потенциалом Украина имеет все возможности стать одним из ведущих европейских туристических центров. Раскрытие темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов познания: анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. В научном исследовании отдают предпочтение историческим методам исследования: историко-генетическим, историко-сравнительным, историко-синтетическим, историко-диахронным, эмпирическим анализа и тому подобное.

Ключевые слова: Украина, ЕС, развитие туризма, политика, сотрудничество, проекты, соглашения.

***

ДК (94+63)(438)«195/199»

Священко З. В., доктор исторических наук, профессор кафедры загалыної історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), zinadasvyachenko09@rambler.ru

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ПОЛЬЩІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Проаналізовано особливості аграрних перетворень у Польщі в другій половині ХХ ст., звертається увага на комуністичні експерименти у галузі аграрних віносин та їх наслідки. Зазначено, що тоталітаризм у Польщі мав

певні відмінності від радянського тоталітаризму, що особливо виявилось у проведенні аграрної реформи. Саме в Польщі відмінністю було визнання селянської трудової власності на землю, що завадило комуністам здійснити колективізацію сільського господарства. Зроблено висновок про те, що кооперативна система зазнала в Польщі цілковитого краху, чим довела свою нежиттєздатність. Характерною рисою розвитку сільського господарства була низька ефективність капітальних вкладів, що пояснювалося насамперед великою розпорошеністю землеволодінь, незацікавленістю комуністичної держави у підтримці селян-одноосібників. Така ситуація на селі тривала аж до кінця існування в Польщі комуністичного режиму, тобто до кінця 80-х рр. минулого століття, коли в Польщі розпочалося становлення демократичних засад розвитку держави. Польща після багатьох спроб реанімувати сільське господарство повернулася до приватного господарювання.

Ключові слова: Польща, аграрна реформа, кооперування, приватне господарювання.

У 1948–1949 рр., після розгрому політичних сил опозиції, у країнах Центральної та Південно–Східної Європи насаджуються тоталітарна система, що на тривалий час стало трагедією народів регіону. Тоталітаризм у цих країнах насаджувався за радянським зразком, водночас тоталітарна система кожної окремої країни мала свої особливості, характерні риси. Певні відмінності від радянського тоталітаризму мав тоталітаризм у Польщі, що особливо виявилось у проведенні аграрної реформи. Саме в Польщі відмінністю було визнання селянської трудової власності на землю, що завадило комуністам здійснити колективізацію сільського господарства. Причини, що змусили комуністів піти на цей крок, були скоріше історичними, аніж ідеологічними. На відміну від Російської імперії, де віками панувала общинна власність на землю з її постійними переділами, внаслідок чого у селянина не виробилася психологія земельного власника, в Польщі традиційно закріпилася індивідуальна приватна власність на землю.

Аграрне питання завжди займало особливе місце в суспільному житті Польщі, багато в чому визначаючи її історичну долю, тому обрана тема дослідження є актуальною.

Питання аграрних перетворень у Польщі в другій половині ХХ ст. в українській історіографії висвітлено недостатньо. Науковці більше уваги приділяють проблемі розвитку українсько–польських відносин з притаманними їм суспільно–політичними, економічними, національними та релігійними особливостями. Є ряд узагальнюючих праць з історії Польщі, серед яких виділяється дослідження Л. Зашкільняка та М. Крикуна [1]. Історико–правовий аспект аграрних реформ в Польщі розглядається О. Я. Паславською [2] та ін. Але загалом запропонована тема дослідження залишається відкритою.

Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити особливості аграрних перетворень у Польщі в другій половині ХХ ст., звернувши увагу на комуністичні експерименти у галузі аграрних відносин та їх наслідки.

Так, проведення земельної реформи в Польщі почалося ще до кінця Другої світової війни. Щоб повернути на свій бік селянство, яке становило більшу частину населення країни, нова влада ініціювала проведення аграрної реформи. Вона здійснювалася на основі декретів Польського комітету національного визволення (ПКНВ) від 6 вересня 1944 р., Тимчасового уряду від 18 січня 1945 р. і Тимчасового уряду національної єдності (ТУНЄ) від 6 вересня 1946 р. Відповідно до цих декретів конфіскувалися володіння громадян Третього райху, польських громадян німецької національності та осіб, звинувачених у співробітництві

з окупантами. Вилучалися також землі поміщиків, якщо їхня загальна площа перевищувала 100 га або 50 га орних земель. За символічну плату наділи до 5 га передавались у трудову власність сільськогосподарським робітникам і малоземельним селянам (на північних і західних землях, що увійшли до Польщі після 1945 р., – до 7–15 га) [3].

Реформа відбувалася повільно: чимало людей займали вичікувальну позицію, нерідко траплялися випадки відмови селян від запропонованих наділів. Тоді за порадою Й. Сталіна з жовтня 1944 р. керівництво ППР розпочало проведення парцеляції революційним шляхом: заохочення антипоміщицького руху селян, радикальне обмеження компетенції земельних комітетів, які раніше опікувалися реформою, організація і направлення в село робітників і військових бригад. Розв'язання земельного питання в тій формі, в якій його пропонувала нова влада, сприймалося селянами–власниками без ентузіазму, оскільки вони прагнули до створення рентабельних господарств і збільшення своєї і власності. Два–три гектари землі, отримані безземельними згідно з декретами, не давали можливості вийти в «міцні господарства», що для багатьох було заповітною мрією. Саме це обіцяли прибічники С. Миколайчика, які об'єдналися 22 серпня 1945 р. в Польське стронніцтво людове (ПСЛ). Людовці вимагали перетворення сільського господарства на основу економіки, створення рентабельних сільських господарств за рахунок великих володінь.

У кінцевому підсумку перемогли ті, хто мав реальну владу. До кінця 1949 р. польські селяни (1 млн. 68 тис. сімей) отримали 6 млн. 70 тис. га землі. Із загальної кількості селянських господарств 26% становили тепер новостворені і 8,6% – зміцнені під час реформи. Це забезпечило підтримку нового режиму з боку значної частини селян. Водночас аграрна реформа привела до зниження продуктивності праці і товарності сільського господарства, яке зробило крок назад – до натурального стану [4, с. 260].

Поразка ПСЛ у боротьбі за владу призвела до того, що у цей період була проведена нова земельна реформа, яка мала перш за все політичний, а не економічний характер, і передбачала дві цілі: 1. націоналізацію земель, наслідуючи радянські зразки націоналізації і колективізації; 2. формування класу селян для нової комуністичної влади.

Націоналізація земель відбувалася за всіма «радянськими правилами», позбавляючи власників не лише землі, але в примусовому порядку вони повинні були протягом 3–х днів покинути даний повіт (район) без будь–якого матеріального відшкодування. Вони мали право тільки на невеликі наділи землі, але в іншому повіті, або на отримання допомоги в розмірі середньомісячного заробітку державного службовця. За цією реформою безземельні селяни отримували невеликі ділянки (до 5 га середньої якості), для городництва – до 2 га, а службовці – до 1 га [2, с. 329].

Наприкінці 1940–х рр. у Польщі утворився політичний режим тоталітарного типу з монопольною владою Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Узявши на озброєння сталінську модель соціалізму, керівництво правлячої партії намагалося вирішити всі складні проблеми перетворення суспільства силовими методами. Це стосувалося і сільського господарства.

У 1951 р. ПОРП вчинила тиск на селянство, щоб прискорити колективізацію селянських господарств. Для

цього було застосовано засоби економічного примусу – високі податки для приватних господарств і пільги для кооперативів і державних господарств. Однак така політика призвела до зменшення поставок продовольства до міст. Навесні 1952 р. уряд повернувся до системи обов'язкових поставок продуктів селянами, а в містах – до карткової регламентації основних продуктів харчування (м'яса, цукру). Тоді польські комуністи розпочали кампанію «боротьби з куркулем», який нібито саботував народну владу. Проти селян польська влада застосувала службу безпеки і війська, які конфіскували продукти, змушуючи селян вступати до кооперативів.

У 1951 р. відомі сутички селян з міліцією й армією у варшавському, білостоцькому, вроцлавському та інших воєводствах. У травні 1951 р. ЦК ПОРП спеціальним рішенням засудив «перегини» процесу колективізації в повіті Грифіце, де брутальність місцевих керівників переходила всі межі [1, с. 566]. Однак загальна лінія на кооперування сільського господарства не зазнала змін.

В 1951–1952 рр. була введена система примусової задачі державі продуктів сільгоспвиробництва. Жорсткі плани поставок, адміністративні репресії спричинювали зубожіння навіть багатих та рентабельних у минулому господарств.

У 1952 р. було ув'язнено кілька тисяч селян, які не виконали обов'язкових поставок [2, с. 329]. Це дуже нагадує «боротьбу з куркулем» і колективізацію в Україні у 1930–1933 рр., наслідком якої став страшний за своїми масштабами голодомор.

У період форсованої колективізації капіталовкладення в сільське господарство знизилися в порівнянні з кінцем 40–х рр. на 24%, а капіталовкладення безпосередньо в селянські господарства зменшилися більш ніж в три рази [5].

У 1953 р., під впливом подій в СРСР, було проголошено збереження курсу на кооперування села та припинення економічного тиску на індивідуальних господарів. Кількість сільськогосподарських кооперативів збільшилася майже до 8 тис. [6, с. 279].

ІІ з'їзд ПОРП (березень 1954 р.) висунув завдання упродовж двох останніх років шестирічки розгорнути «велику битву за піднесення сільського господарства», було вирішено збільшити витрати на сільське господарство на 8%. Утім, кооперування села загальмувалося. Повсюдне використання методів адміністрування і примусу компрометували саму ідею колективної праці в очах селян, які вперто не бажали добровільно розлучатися зі своїми наділами.

Незважаючи на примус, селяни добровільно не йшли в кооперативи. До кінця 1955 р. було створено 9,7 тис. кооперативів, які об'єднували 205 тис. селян і господарювали на 9,2% земельних угідь. Внаслідок такої тотальної колективізації загальний стан сільського господарства погіршився: держава не допомагала селу коштами, перед загрозою колективізації селянство перестало дбати про поліпшення стану господарств. У підсумку обсяг продукції сільського господарства зменшився [1, с. 566].

Повільно зростала і чисельність державних сільських господарств (ДСГ): з 1950 по 1955 р. їхня кількість збільшилася з 5679 до 6165. Обробляючи в 1955 р. 12,6% сільськогосподарських угідь, вони давали 11% валової продукції сільського господарства [4, с. 268]. Таким чином, сільське господарство, як і раніше, залишалося дрібновласницьким, базувалося на дрібних і середніх

одноосібних господарствах. Рівень їх товарності й агротехнічної оснащеності зростав дуже повільно.

На січневому (1955 р.) пленумі ЦК ПОРП було дано критичну оцінку економічній політиці, яка так і не забезпечила поліпшення становища на селі. На 1955 р. поставлено завдання підвищити реальну зарплату та доходи селянства на 15–20% [6, с. 279]. Але ці рішення залишилися не виконаними.

Політика колективізації в Польщі зазнала поразки в 1956 р., коли В. Гомулка, з нагоди обрання його Першим секретарем ПОРП, у своєму виступі висловив думку, що не можна штучно підтримувати господарства, які не дають прибутку. Це стало початком самоліквідації таких господарств. Так, лише за три місяці 1956 р. 80% їх припинили своє існування [7, с. 30]. На початку 1957 р. кількість виробничих кооперативів на селі скоротилася до 1812, а кількість селянських сімей, що входили до них, – до 25 тис. у 1958 р. (1,4% сільськогосподарських угідь) [4, с. 272].

Отже, насильницьке створення виробничих кооперативів в Польщі, без належного обліку сформованих аграрних відносин, економічних, політичних, культурно-побутових, психологічних факторів, призвело до того, що тут в 1956 р. значна частина виробничих кооперативів розпалася, а головним постачальником сільськогосподарської продукції залишилося індивідуальне господарство (на частку якого в кінці 70–х рр. доводилося 80% всіх сільськогосподарських площ) [3].

Аграрна політика ПОРП не мала підтримки селянства. Навіть надання певних пільг кооперативам не викликало зростання їхньої чисельності: в 1960 р. їх налічувалося лише 1905 [6, с. 285].

У 1957 р. продовжуються зміни у аграрній політиці. 9 січня 1957 р. ПОРП і ЗСЛ оголосили спільний документ «Директиви нової політики в сільському господарстві». У ньому йшлося про відмову від швидкої колективізації, підтримку державою приватних селянських господарств, сприяння розвитку простих форм кооперації, підвищення закупівельних цін тощо. Після публікації «Директив» почали розпадатися сільськогосподарські кооперативи (залишилися лише 15%, або 1,5 тис. госп-в). У 1957 р. індивідуальним селянам належало 85,4% земельних угідь, кооперативам – 1,2%, держгоспам – 13,4% [1, с. 573].

Зміни політики щодо села, збільшення державних інвестицій у приватні селянські господарства (з 1,5 млрд. злотих у 1956 р. до 3,2 млрд. злотих у 1958 р.) дали ефект уже до кінця 50–х років, коли продукція сільського господарства за п'ять років зросла на 20,2% (1956–1960 рр.) [1, с. 575].

На III з'їзд ПОРП (березень 1959 р.) в аграрному секторі був узятий курс на підтримку нижчих форм виробничої кооперації (без усупільнення землі), насамперед сільськогосподарських гуртків. У 1960 р. налічувалося 326 тис. таких гуртків, у яких брало участь 3,6 млн. чоловік [4, с. 272]. Але ставка на розвиток сільськогосподарських гуртків також успіху не мала. Тим часом індивідуальні господарства навіть за підтримки держави були не в змозі задовольнити потреби країни своєю продукцією. В 1961–1965 рр. Польща імпортувала 12 млн. т зерна [6, с. 285].

У роки так званої другої п'ятирічки керівництво ПОРП знову повернулося до ідеї колективізації сільського

господарства, яке не вписувалося в загальну схему одержавленої економіки. У 1962 р. ЦК ПОРП ухвалив таємну постанову про завершення колективізації приватних селянських господарств до кінця 1980 р. Однак спроби змусити селян створювати кооперативи з допомогою економічних важелів (зниження податків, перерозподілу коштів, техніки і земель на користь кооперативів) не принесли бажаних результатів. Кількість кооперативів зменшилась до 1,2 тис. (займали 13% угідь разом з державними господарствами) [2, с. 330]. Неврожай 1962 р. поставив сільськогосподарське виробництво у складну ситуацію і змусив керівництво країни відмовитися від прискореної колективізації. Було збільшено виділення державних коштів на підтримку приватного виробника, підвищено закупівельні ціни на продукцію села. Вирішено підтримати розвиток найпростішої форми кооперування – «земельних товариств» (*kulek rolnychuch*), які поширювали знання з агрокультури і сприяли збуту продукції [1, с. 578].

Характерною рисою розвитку сільського господарства була низька ефективність капітальних вкладів, що пояснювалося насамперед великою розпорошеністю землеволодіння, незацікавленістю комуністичної держави у підтримці селян-одноосібників. Сільськогосподарське виробництво в 1960–ті роки збільшилося всього на 25%, а середня урожайність зернових – 12,4 ц з гектара – була однією з найнижчих у регіоні. Основну масу селян, як і раніше, становили одноосібники. Вони володіли на правах власності 85% сільськогосподарських угідь і виробляли 86,5% валової продукції сільського господарства [4, с. 273].

У 1966–1970 рр. виконувався третій 5–річний план, основні показники якого були формально затверджені сеймом в листопаді 1966 р. Передбачалося, що національний дохід зросте на 34%, промислова продукція – на 44%, сільськогосподарська – 17%, реальна зарплата – 10%. Планові показники в цілому виконувалися.

За умов контролю держави над закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію і неврожаю 1970 р. постачання населення продуктами харчування погіршилося, біля магазинів зросли черги [1, с. 589].

Кооперативи у 1970 р. обробляли всього 1,7% земельних угідь, решту – держсільгоспи. Щоб хоч як-небудь впливати на одноосібні селянські господарства, держава розвивала мережу сільськогосподарських гуртків, які сприяли вирішенню питань сівозміни, застосування добрив, використання сільськогосподарської техніки тощо. На кінець 1970 р. в країні їх налічувалося 35 тис. [4, с. 274].

Щоб врятувати ситуацію на селі, керівництво держави у 1974 р. вдавалося до певних компромісних дій. Державний земельний фонд почав приймати від селян земельні ділянки взамін за призначення пенсій та пожиттєвих виплат. Продаж землі в приватні руки було припинено, натомість вона передавалася державним господарствам і кооперативам. У результаті дещо збільшився колективний сектор у сільському господарстві (з 17% у 1971 р. до 21% земельних угідь у 1975 р.), але переважну масу сільськогосподарської продукції на споживчий ринок надалі постачали індивідуальні селянські господарства [7, с. 32].

Держава продовжувала політику пріоритетного фінансування колективних господарств. У несприятливих кліматичних умовах (неврожаї 1974 і 1975 рр.) сільське господарство не могло забезпечити споживчий ринок

продовольчими товарами, насамперед зерном та м'ясом, а уряд змушений був імпортувати продовольство. Труднощі з продуктами харчування відбилися на споживчому ринку: знову з'явилися черги і «дефіцити» [1, с. 606].

Продукція сільського господарства в 1976–1980 рр. знизилася на 8%, а в рослинництві – на 16%. Причиною цього були неврожаї, зменшення ареалу оброблюваної землі, некорисні структурні зміни в економіці [1, с. 611].

Така ситуація на селі тривала аж до кінця існування в Польщі комуністичного режиму, тобто до кінця 80-х рр. минулого століття, коли в Польщі розпочалося становлення демократичних засад розвитку держави. Поряд із змінами в державному, господарському, політичному та суспільному житті держави Польща шукала шляхів виходу з економічної кризи, у тому числі й аграрної. Розпочалося реформування аграрного сектора економіки, яке було спрямоване на реструктуризацію. Польща після багатьох спроб реанімувати сільське господарство вибрала модель роздержавлення і викупу земельних ділянок, тобто повернення до приватного господарювання.

Таким чином, після завершення Другої світової війни і приходу до влади правлячої ПОРП в аграрній сфері Польща цілком копіювала радянський досвід. У галузі сільського господарства передбачалося кооперування щонайменше чверті селянських господарств і збільшення виробництва на 63%. Утім, кооперування села загальмувалося. В подальшому кооперативна система зазнала в Польщі цілковитого краху, чим довела свою нежиттєздатність. Польща після багатьох спроб реанімувати сільське господарство повернулася до приватного господарювання.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
2. Паславська О. Я. Аграрна реформа в Польщі (історико-правовий аспект) / О. Я. Паславська // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 48. – С. 327–334.
3. Аграрные реформы в странах Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uris.org.ua/vseobschaya-istoriya-gosudarstva-i-prava/agrarnye-reformy-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy>
4. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навч. посібник / В. П. Газін, С. А. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.
5. Экономическое и политическое развитие Польши в конце 1940-х – 1960-х гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/arch/1_kurs/Slav_Caruk/2012/7.pdf
6. Яровий В. І. Новітня історія країн Східної Європи. 40–ві – 90–ті роки XX ст.: Курс лекцій: Навчальний посібник / В. І. Яровий. – К.: Либідь, 1997. – 269 с.
7. Stelmachowski A. Prawo rolne / Andrzej Stelmachowski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 2003.

References

1. Zashkil'nyak L. O. Istorija Pol'shhi: Vid najdavnishyh chasiv do nashyh dnev / L. O. Zashkil'nyak, M. G. Krykun. – L'viv: L'viv's'kyj nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka, 2002. – 752 s.
2. Paslavs'ka O. Ja. Agrarna reforma v Pol'shhi (istoriko-pravovyy aspekt) / O. Ja. Paslavs'ka // Aktual'ni problemy derzhavy i prava. – 2009. – Vyp. 48. – S. 327–334.
3. Agrarnye reformy v stranah Central'noj i Vostochnoj Evropy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uris.org.ua/vseobschaya-istoriya-gosudarstva-i-prava/agrarnye-reformy-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy>
4. Gazin V. P. Novitnja istorija kraj'n Jevropy ta Ameryky (1945–2002 roky): Navch. posibnyk / V. P. Gazin, S. A. Kopylov. – K.: Lybid', 2004. – 624 s.
5. Jekonomicheskoe i politicheskoe razvitie Pol'shi v konce 1940-h – 1960-h gg. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/arch/1_kurs/Slav_Caruk/2012/7.pdf

www.hist.bsu.by/images/stories/files/uch_materialy/arch/1_kurs/Slav_Caruk/2012/7.pdf

6. Jarovij V. I. Novitnja istorija kraj'n Shidnoi' Jevropy. 40–vi – 90–ti roky XX st.: Kurs lekcij: Navchal'nyj posibnyk / V. I. Jarovij. – K.: Lybid', 1997. – 269 s.

7. Stelmachowski A. Prawo rolne / Andrzej Stelmachowski. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 2003.

Svyaschenko Z. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of World History, Uman State Pedagogical University Paul Tychny (Ukraine, Uman), zinaidasvyachenko09@rambler.ru

Features agricultural transformation in Poland in the second half twentieth century

The features of agrarian reforms in Poland in the second half of the twentieth century. Draws attention to communist experiments in the field of agrarian relations and their consequences. Indicated that totalitarianism in Poland had some differences from Soviet totalitarianism that turned particularly in carrying out agrarian reform. It is in Poland difference was the recognition of peasant labor ownership of land, which prevented the Communists implement collectivization of agriculture. It is concluded that the cooperative system in Poland suffered complete collapse of what has proved unviable. A characteristic feature of agriculture was inefficient capital contributions, owing primarily dispersed large land holdings, lack of interest of the communist state in supporting individual farmers. The situation in the village lasted until the end of the communist regime in Poland, ie the late 80's. Last century, when Poland began the foundations of democratic development. Poland, after many attempts to revive agriculture has returned to private entities.

Keywords: Poland, agrarian reform, cooperation, private entities.

Священко З. В., доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), zinaidasvyachenko09@rambler.ru

Особенности аграрных преобразований в Польше во второй половине XX в.

Проанализированы особенности аграрных преобразований в Польше во второй половине XX в., обращается внимание на коммунистические эксперименты в области аграрных отношений и их последствия. Отмечено, что тоталитаризм в Польше имел определенные отличия от советского тоталитаризма, что особенно проявилось в проведении аграрной реформы. Именно в Польше отличием было признание крестьянской трудовой собственности на землю, что помешало коммунистам провести коллективизацию сельского хозяйства. Сделан вывод о том, что кооперативная система претерпела в Польше полный крах, чем доказала свою нежизнеспособность. Характерной чертой развития сельского хозяйства была низкая эффективность капитальных вложений, что объяснялось, прежде всего, большой раздробленностью земельладений, незаинтересованностью коммунистического государства в поддержке крестьян-единоличников. Такая ситуация на селе продолжалась вплоть до конца существования в Польше коммунистического режима, то есть до конца 80-х гг. прошлого века, когда в Польше началось становление демократических принципов развития государства. Польша после многих попыток реанимировать сельское хозяйство вернулась к частному хозяйствованию.

Ключевые слова: Польша, аграрная реформа, кооперирование, частное хозяйствование.

* * *

УУДК 327(470+571:575.146–542)«1884»:355.343

Фалько С. А.,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры социальных и правовых дисциплин,
Национальная академия Национальной гвардии
Украины (Украина, Харьков),
faekosergey65@gmail.com

Военно-инструкторская миссия под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.)

Статья посвящена малоизученной проблеме взаимоотношений военного ведомства Российской империи и мусульманских государств Центральной Азии в 80–е гг. XIX в. В работе анализируются особенности военно-инструкторской деятельности русской армии на Востоке. На основе раннее не использованных архивных материалов детально разбирается деятельность военной миссии под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарском эмирате в 1884 г. В исследовании рассматривается роль туркестанского генерал-губернатора генерал-лейтенанта М. Г. Черняева в иницировании военного сотрудничества России с Бухарой.

В работе автором были использованы общенаучные и специально-исторические методы исследования.

В процессе исследования выявлены: причины взаимодействия военных России с бухарцами в 1884 г.; особенности функционирования военных инструкторов в специфических условиях Азии; результативность деятельности военных инструкторов России в Бухаре. Вскрываются причины борьбы между Главным штабом и М. Г. Черняевым по вопросу о целях деятельности инструкторов России в Бухаре.

Ключевые слова: Российская империя, военные-инструкторы, миссия, русская армия, Главный штаб, Военное министерство, Туркестан, Центральная Азия, Бухарский эмират.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Изучение места и роли вооруженных сил (далее ВС – С. Ф.) в обществе на Востоке являются неизменно актуальной исторической проблемой. Армия – важная часть государственной системы любой страны. История модернизации по западному образцу азиатского континента в конце XIX в., в свете успехов, достигнутых во многих странах Востока в начале XXI в. и сегодня востребованная тема для исследований.

Реформы конца XIX в. в азиатских странах, если взять их в целом, были отражением стремления ряда стран Востока вырваться единым рывком из состояния отсталости и сравняться с демонстрировавшими свое превосходство европейцами. В первую очередь встать на путь европеизации и реформ побуждало стремление преодолеть военную слабость [1, с. 231].

Вопрос исследования деятельности военных инструкторов России в странах Азии во второй половине XIX в. не раз становился предметом изучения историков. Деятельности российских военных инструкторов в Персии посвятили свои работы Н. К. Тер-Оганов [2], О. А. Красняк [3], О. А. Гоков [4] Ф. Казем-Заде [5]. Деятельность русской военной миссии в Корее рассматривается в работах корейского исследователя Ким Ен-Су [6] и российского историка А. Н. Хохлова [7]. Последний также занимался изучением деятельности русских военных инструкторов в цинском Китае [8]. Этой же теме посвятил часть своей работы И. М. Попов [9]. Отдельные эпизоды этой теме поднимал историк В. Г. Дачышен [10]. Интересно исследование Е. В. Добычиной [11] о планах использования российской военной миссии в исследуемый период в Китае. Работы вышеуказанных авторов охватывают различные аспекты деятельности миссий: военные, политические, финансовые, а также вопросы межведомственных отношений. Большинство исследователей в своих работах опирались на документы из фондов Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ). Другие исследователи, к примеру, Н. К. Тер-Оганов при изучении истории инструкторских миссий России в Персии шире использовали документы Российского государственного военно-исторического архива (далее – РГВИА). Историки изучали работу российских миссий в Персии, Корее, Китае и др. странах, однако к анализу деятельности военных инструкторов в Бухаре в конце XIX в. они еще не обращались.

Исследование посвящено, казалось бы, незначительному эпизоду деятельности военного ведомства России – военно-инструкторской миссии (далее миссии – С. Ф.)*¹ под руковод-

ством полковника К. В. Церпицкого*² в Бухарский эмират, в 1884 г. Работа ставит задачу изучение такого многостороннего явления как взаимодействие российской императорской армии и мусульманского государства в сфере военного сотрудничества.

Термин «военный инструктор», распространенный в русской военной литературе в 1880-х гг. не вполне соответствует современному значению. В русской армии под инструкторами понимались офицеры, на которых возлагались задачи по обучению пользованию оружием. Такие штатные должности были введены с 1861 г. в связи с перевооружением армии новым стрелковым оружием. Со временем понятие инструктор охватило и другие особенности военного дела. К ним следует отнести: обучение приемам тактической подготовки, преобразование организации подразделений и частей, качества образования кандидатов на офицерские должности и др. аспектам военного дела. Но в 80-е гг. XIX в. именно стрелковая подготовка и знание материальной части оружия приобрели первостепенное место в инструкторской деятельности [12, с. 372].

Исследователями не уделялось должное внимание военно-политической составляющей такого сотрудничества. Зачастую, многие вопросы этого направления взаимоотношения Петербурга и Бухары рассматривались вскользь, через призму стереотипов, что приводило к неточностям и ошибкам.*³

Изучение архивных материалов фонда «Главный штаб Военного министерства» фонда 400 РГВИА и его составляющей Азиатской части Главного штаба*⁴ позволило ввести в научный оборот новые документы из истории деятельности российской армии в Туркестане. Документы 401 фонда, Военно-ученый комитет

военно-технические, разведывательные, культурные, финансовые и другие задачи, которые, как правило, ставит политическое и военное руководство страны посылающей миссии.

² *Церпицкий Константин Викентьевич (11 декабря 1849 – 14 ноября 1905) – русский военачальник, генерал, участник военных кампаний 1873, 1875–1876, 1878 и 1880 в Туркестане, китайской кампании 1900–1901 и Русско-японской войны 1904–1905 гг. Происходил из потомственных дворян Гродненской губернии. 1-е Павловское военное училище (1867). Участвовал в кампаниях в Туркестане в 1873, 1875–1876, 1878 и 1880 гг. с 1882 – полковник. С ноября 1904 по сентябрь 1905 – командир 10-го армейского корпуса, принявшего участие в боях под Ляояном и Мукденом во время русско-японской войны.

³ *Изначально, ошибка в оценке деятельности миссии К. В. Церпицкого была допущена российским востоковедом Д.Н. Логофетом. Который, не привел никакой верной информации о деятельности миссии за исключением года и имени фамилии начальника миссии. [Логофет Д. И. Страна Бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние / Д.И. Логофет. – СПб.: Изд. Березовского, 1909. – 240 с.]. Б. И. Искандаров упоминает о миссии ошибочно указав год и не раскрыл причины передачи оружия [Искандаров Б. И. Из истории Бухарского эмирата / Б. И. Искандаров. – М.: Изд-во восточной литературы, 1958. – 132 с.]. Недостатки указанных работ воспроизведены в исследовании Р. Э. Холиковой. [Холикова Р. Э. Из истории военного дела в Бухарском эмирате / Р. Э. Холикова // Молодой ученый. – 2014. – №9. – С.399–402].

⁴ *Азиатская часть Главного штаба к 1880-м гг. включала в себя заведующего азиатскими делами, его помощника и 2-х офицеров корпуса топографов. По Положению о Военном министерстве 1869 г. к ведению Азиатской части относилось в пределах Кавказского, обоих Сибирских, Оренбургского и Туркестанских во военно-административное и военно-народное управление, ряд вопросов, связанных с управлением и действием войск, составлений известий из военных журналов для обнародования; снаряжение военно-ученых и др. экспедиций, устройство укреплений и путей сообщений. (РГВИА – из описи фонда 400 Л.1).

¹ *Под термином военно-инструкторской миссии автор в контексте нашего исследования, подразумевает в первую очередь инструкторские функции русской миссии 1884 г. в Бухарский эмират. Вместе с тем любая военная миссия выполняет политические,

дополняют указанные материалы, позволяя оценить масштабы военной помощи России Бухарскому эмирату.

Начав реформы, призванные модернизировать свои армии, правители Востока призвали на помощь европейских военных инструкторов.

Начав реформы, все больше азиатских стран приглашают европейские военные миссии в свои ВС. Для примера можно вспомнить некоторые из них. С 1882 по 1895 гг. немецкая миссия возглавляемая полковником фон дер Гольцем работала в Османской империи [13]. Другая группа офицеров из Германии обучала войска Цинской империи в 1884–1894 гг. [11; 14]. В Тегеране действовала австрийская военная миссия [2, с. 43]. Подконтрольную Англии армию Египта обучали с 1882 г. британские инструкторы [15].

Следует отметить, что на 1883 г. российское военное ведомство уже имело определенный опыт деятельности миссий за рубежом [16].

Впервые, в этот период, российские офицеры использовались с целью оказания помощи в обучении военных Цинской империи в 1861–1862 г. [17]. В 60–е гг. XIX в., несмотря на свой статус зависимого княжества в составе Османской империи – Сербия начинает создавать национальные ВС. Сербским властям в 1867–1868 гг. была оказана помощь российской военной миссией во главе с генштабистом Г. А. Леером [18].

Посылка инструкторов и оружия в Бухару была одним из элементов т.н. «Большой игрой» [19]. Тема исследования, без сомнения соприкасается и с этим важным фактором политической жизни региона – борьбой между Россией и Англией за сферы влияния. К началу 80–х гг. XIX в. это противостояние в центральноазиатском регионе перешла в заключительную стадию – окончательному определению границ сфер влияния двух империй.

Поводом к миссии стал т.н. Памирский вопрос. Бекства Шуган и Вахан традиционно считались спорными территориями для государств региона. С 1873 г., на основании договора между Россией и Великобританией эти области признавались зоной влияния Бухарского эмирата, который с 1868 г. являлся русским протекторатом.

Предлогом к захвату их афганцами послужило появление летом 1883 г. на Памире российской экспедиции под руководством капитана ГШ Д. В. Путяты [20]. Шуган и Вахан были заняты афганскими войсками в сентябре 1883 г. [21].

Особенность политического положения Бухарского эмирата в 80–е гг. XIX в. было в его зависимом положении от Петербурга. Следует отметить, что зависимость эта в 80–е–90–е гг. XIX в. была достаточно номинальной. Вопрос о финансовом контроле Бухары остался в проектах. Судебная система продолжала работать в рамках шариата [22, с. 421]. Высший контроль за Бухарой по поручению царя лежал на генерал-губернаторе Туркестана [23, с. 294].

ВС эмирата, по мнению наблюдавших их российских военных, были слабы. Обратим внимание на оценку войск эмирата в Главном штабе^{*1} и Ташкентском военном

¹ *Главный штаб русской императорской армии был образован в результате военных реформ 31 декабря 1865 (12 января 1866) г. путём слияния Инспекторского департамента с Главным управлением Генерального штаба был образован Главный штаб, который ведал вопросами управления вооруженными силами, мобилизацией, делами по личному составу и комплектованию войск и военных учреждений, их устройством, службой, размещением, боевой подготовкой и хозяйством.

округе. В исследуемый период, этот вопрос освящали ряд материалов офицеров русской армии [24]. Сведения об армии эмира поступали в штаб Туркестанского военного округа, который системно собирал информацию о ВС бухарского эмирата.

По мнению офицеров, Бухарская армия не являлась реальной боевой силой. Бухарские сарбазы сохранялись, как охранно-полицейская сила режима [23, с. 303]. Однако, многие российские военные считали необходимым учитывать бухарский фактор в регионе. Оценки войск эмира указывали на необходимость учета возможности, что в случае вооруженного противостояния с Англией или Афганистаном бухарцы перейдут на сторону противника. Этот факт мог ухудшить для России общую ситуацию в регионе.

В этой сложной обстановке появилась идея в ответ на афганскую активность в регионе послать в Бухару партию современных ружей. Инициатором предложения был генерал-губернатор Туркестана генерал М. Г. Черняев. 25 мая 1882 г. генерал-губернатором Туркестанского края был назначен произведенный в генерал-лейтенанты М. Г. Черняев [25, с. 261].

Благодаря своей деятельности в Туркестане в 1860–х гг. Черняев создал себе негативную репутацию в глазах петербургского генералитета. «Своеволие его, неповиновение, самодурство дошли до явного нарушения основных правил службы. Увлекаемый неутомимой жаждой военной славы, Черняев не соразмерял своих предприятий со средствами», – вспоминал позже военный министр генерал Д. А. Милютин [26, с. 340].

М. Г. Черняев начал свое вторичное управление Туркестаном энергично. Он выдвинул предложение о ликвидации Бухарского и Хивинского ханств, которое подверглось обсуждению на Особом совещании по азиатским делам 24 июня 1882 г. Предложение было отклонено. Главным мотивом отказа оппонентов Черняева были финансовые расходы и опасение конфликта с Англией. Решение совещания, было одобрено Александром III [27, с. 308].

Однако, захват горных бекств на Памире стимулировал Черняева на активные действия. Он, в декабре 1883 г. предложил непосредственно императору Александру III, минуя Главный штаб, новый подход. Путем передачи современного стрелкового оружия войскам эмира и передвижением боевых частей на границу с эмиратом оказать политическую поддержку протекторату России [28, л. 3]. Главный штаб, несмотря на неоднократные обращения Черняева, в течение двух недель не отвечал генерал-губернатору [29, с. 14].

Только после этого генерал обратился напрямую к Александру III. И в декабре 1883 г. получил согласие Петербурга на военную демонстрацию в пользу Бухары [29, с. 15].

После отказа от неоднократных инициатив М. Г. Черняева, касающихся изменения внешней политики России в регионе, у главы русского Туркестана ухудшились и без того напряженные отношения с руководителями внешнеполитического и военного ведомств империи. Об этом позже он докладывал Александру III: «...при первом слухе о возможности столкновений между английскими афганцами и нашими бухарцами я обратился к военному министру с телеграммой, в которой, высказывая мое мнение и ничего не предпринимая, просил указаний.

Не получая ответа на две своих телеграммы в течение двух недель, я решился в таких важных обстоятельствах обратиться к Вашему величеству» [29, с. 14].

Как и предполагалось, в Главном штабе болезненно отнеслись к столь явному нарушению субординации. Отношения между Черняевым и руководством Военного министерства все более накалялись.

Начальник Главного штаба генерал-адъютант Н. Н. Обручев ответил на очередную попытку Черняева обращения к царю, минуя прямое армейское начальство, телеграммой ограничивающей любую возможную инициативу туркестанского генерал-губернатора [28, л. 8].

Главный штаб в телеграмме от 13 декабря четко ограничил возможности инициативы Черняева во внешнеполитической области отсекая любые возможности для маневра в этом направлении. Обручев, прикрываясь авторитетом императора, предупреждал Черняева: «Государь император повелевает Вам, воздержаться от всякого шага который мог бы вовлечь нас в военные действия, полагая, что употребление наших войск может быть допущено лишь, в случае если опасность угрожала нашим собственным пределам или если в самой Бухаре произошла революция, которая вынудила бы нынешнего эмира настоятельно просить лично для себя нашей защиты» [28, л. 3–4].

Но, что действительно раздражало петербургское военное руководство, так это прямое нарушение субординации руководителем Туркестана. На этот факт Н. Н. Обручев особо указывал М. Г. Черняеву. Уверенный в недопустимости прямого, минуя центральный орган управления армией – Главным штаб, обращения к императору. «Направление же Ваших телеграмм помимо Министерств (военного и МИД) признается его величеством излишним, так как все они представляются без промедления на Высочайшее воззрение», – требовал Н. Н. Обручев от упрямого генерала 14 декабря 1883 г. [28, л. 5].

В это время, штаб Туркестанского округа начал выполнение указания своего начальника генерал-лейтенанта М. Г. Черняева.

В декабре 1883 г. он, через начальника штаба округа дал приказание начальнику артиллерии округа подготовить к отправке из ташкентского артиллерийского склада новые ружья Бердана [28, л. 29].

Уже меньше чем через неделю, 27 декабря 1883 г., ружья вывез из Ташкента специальный транспорт под командой штабс-капитана Естифеева. 24 января, через Каты-Курган, транспорт Естифеева с оружием и боеприпасами для сарбазов Музаффара прибыл в столицу эмирата. Уже с первых шагов военного сотрудничества с бухарцами чины русской армии встретились с беспечностью, неорганизованностью и легкомыслием в отношении к переданному оружию. При передаче транспорта бухарскому командиру Шериф-бею Инаке, он принялся считать ружья и патроны в упакованном виде. Бухарцы ограничились распаковкой одного лишь ящика с ружьями и одного с патронами, сумками, а другие ящики не захотели вскрывать. На этом приемка оружия закончилась.

Тем временем М. Г. Черняев отправил письмо эмиру Бухары [28, л. 30]. В этом послании Музаффару, российский генерал, впервые предлагал прислать российскую инструкторскую миссию «прошу Вас уведомить меня, желаете ли Вы получить таких инструкторов, дабы я мог отдать соответствующие распоряжения» [28, л. 33]. Целью

работы чинов императорской армии в эмирате Черняев видел в обучении сарбазов Бухары использованию и хранению новейшим оружием. Российский генерал писал: «Обращение с посылаемыми мною ружьями и стрельба из них требует известной подготовки, которую вероятно не имеют солдаты вашей армии то в случае желанья Вашего Высочества я мог бы послать Вам офицеров и несколько солдат, которые научат Ваши войска как нужно обращаться с оружием» [28, л. 34].

Так начала реализовываться вторая часть плана Черняева по усилению российского влияния в Бухаре. Посылка российских офицеров в войска эмира.

Вопрос кадрового обеспечения миссии решался в соответствии с финансовыми возможностями штаба округа. На подбор офицеров в команду полковника Церпицкого влияло и временное ограничение работы миссии, и ее конкретная задача – ознакомить бухарцев только с правилами обращения и хранения оружия переданного 24 января 1884 г.

Когда происходило снаряжение инструкторов в Бухару, около 200 российских офицеров находилось в Болгарии. Несколько десятков инструкторов, несли службу в милиции Восточной Румелии [30]. Миссия, из кавалерийских офицеров, работала в Тегеране, обучая Персидскую казачью бригаду (ПКБ) [2; 3; 4]. Готовилась к отправке миссия инструкторов в Черногорию [31, л. 48]. В 1884 г. полковником Н. Я. Шнеуром велись переговоры о посылке российских офицеров и в Корею [32, л. 123].

Системы подбора офицеров в миссии была разнообразна. Э. В. Экк писал о офицерах посланных в Восточную Румелию: «Все офицеры были выбраны Главным штабом по округам исключительно по аттестационным спискам, причем брались аттестованные, без чьих-либо рекомендаций, результат получился блестящий» [33, с. 48]. В Тегеране посланные, штабом Кавказского военного округа кавалерийские офицеры служили на основании специального контракта с персидским правительством [2, с. 53].

Но при посылке в Бухару в 1884 г., ввиду ограниченного времени обучения, а так же отсутствия взаимодействия с Главным штабом, было решено оговорить условия работы российских офицеров путем обсуждения с эмиром в процессе переписки, не заключая формальный контракт [28, л. 32]. В январе 1884 г., в Ташкенте, следуя инициативе Черняева, генерал-майором Н. И. Гродековым был осуществлен подбор пяти офицеров и пятнадцати унтер-офицеров. Главу инструкторов, командира 12-го линейного Туркестанского батальона, полковника К. В. Церпицкого, лично назначил генерал-губернатор Туркестана. Люди подбирались из состава дислоцированных в Туркестане линейных батальонов*¹.

¹ *Линейные батальоны были основным типом русской пехоты на окраинах России. Они были особой категорией войск и не входили в стратегические расчеты командования на случай войны, не предназначались для передислокации, обладали худшей выучкой и использовались для хозяйственных целей. По штату линейный батальон насчитывал 920 солдат, 20 унтер-офицеров и 4 офицера (в обычном полковом пехотном батальоне при той же численности солдат насчитывалось 96 унтер-офицеров 16 офицеров). В конце XIX в. линейные батальоны четырехротного состава несли службу в трех округах, сопредельных с азиатскими границами. Среди офицеров служба на отдаленных границах считалась трудной и не слишком престижной. Малоуспешные ученики кадетских корпусов выпускались после первого специального класса прапорщиками в линейные батальоны.

Этими офицерами стали: из 1-го и 3-го Туркестанских стрелковых батальонов подпоручики Динов и Кононов; из 1-го, 3-го, 19-го Туркестанских линейных батальонов подпоручики Синицын, Коломийцев и прапорщик Смирнов. Нижние чины, были подобраны из линейных батальонов расположенных в Самарканде и Каты–Кургане [28, л. 30].

Черняев, в это время был неожиданно вызван императором в Петербург. 24 января, заранее уверенный в успехе своей инициативы, он дает распоряжение оставшемуся за него генерал–майору Иванову [28, л. 33] готовить инструкторов к убытию в Бухару.

6 февраля 1884 г. во время аудиенции в Зимнем дворце, уступив противникам туркестанского начальника, Александр III доводит Черняеву свое решение: «Вы поссорились со всеми. Вам нельзя там оставаться» [34, с. 444]. Царь переводит генерала в Военный совет при военном министре, что, по сути, было почетной отставкой.

Следует отметить, что удаление в феврале 1884 г. из Туркестана Черняева и временное назначение, генерала Н. И. Гродекова, на должность временно исполняющего обязанности генерал–губернатора в корне изменило судьбу миссии полковника В. К. Церпицкого. Руководство Военного министерства и туркестанские генералы изменили цели и задачи инструкторов.

С 1 февраля, в соответствии с указаниями Черняева генералы Гродеков и Иванов, начали готовить инструкторов к отправке в Бухару. Для главы миссии была подготовлена инструкция, где указывались, задачи миссии и срок ее выполнения [28, л. 30]. Цели для людей Церпицкого ставились конкретно: «По прибытию в Бухару выбрать с согласия эмира ...из состава войск эмира несколько десятков человек. Этих набранных им людей обучать затем детально правилам хранения и ухода за оружием, сборке и разборке винтовок, устройству, прицеливанию и правилам производства стрельбы, дабы они могли быть инструкторами для распространения полученных знаний в среде остальных войск Эмира. Срок пребывания военной миссии в Бухаре ограничить одним месяцем» [28, л. 34].

Кроме того, окружным штабом предложено собрать возможно подробные сведения о ВС и военных возможностях Бухарского эмирата [28, л. 7]. Что было обязательной задачей для офицеров во время командировок за границу [35, с. 153]. Целью сбора информации была оценка внешнеполитических угроз и проблемных вопросов региона [36].

Отдельным пунктом в инструкции указывалось: «Необходимо, чтобы каждый из Ваших подчиненных был проникнут осознанием, что русская военная команда, отправляясь в Бухару, должна представлять собою образец дисциплины и порядка», – завершал генерал детализацию задач, стоящих перед миссией [28, л. 35–36].

Таким образом, Черняев решил пойти на второй серьезный шаг, после передачи оружия, в помощи модернизации войск союзной России Бухары. Перевооружение части сарбазов новейшими винтовками системы Бердана и подготовка инструкторов из бухарцев для освоения обращения современным оружием могла увеличить боеспособность войск эмира. Однако, эта идея сразу вызвала недовольство в Главном штабе русской армии. Военный министр и начальник Главного штаба откровенно опасались перехода эмира на сторону Британии в случае неудачи русского оружия в Центральной Азии.

10 февраля 1884 г., по договоренности с бухарскими властями, на российско–бухарской границе в Каты–Кургане отряд российских инструкторов пересел на присланные для перевозки инструкторов в Бухару 2 коляски и 4 арбы. Миссии были выделены 25 лошадей с охраной, состоящей из нукеров Маррами–Баши Керимжана [28, л. 20].

Через пять дней, днем 17 февраля, команда полковника Церпицкого прибыла в столицу эмирата. Состав миссии был официально представлен эмиру Музаффару. Во время аудиенции после обычной длительной и торжественной восточной церемонии правитель Бухары сообщил российскому полковнику, что он давно уже ожидал прибытия к нему оружия и военной миссии. Со слов посла Бухары присутствовавшего на коронации Александра III эмир знал, что в Петербурге бухарскому дипломату была обещана военная помощь России [28, л. 29].

После отстранения М. Г. Черняева от управления Туркестанским краем 22 февраля, в Ташкент от Н. Н. Обручева, была послана зашифрованная телеграмма временно командующему войсками за №207. В ней четко разъяснялось временному руководству Туркестанским военным округом, что: «При разрешении передачи бухарцам несколько сот ружей, вовсе не имелись в виду берданки, поэтому если туда посланы берданки то следовало бы под благовидным предлогом их возратить, заменить другими или снять прицелы или по крайней мере ограничить их число до крайней степени» [28, л. 33].

Руководитель Главного штаба русской армии указывал, что: «Военным министерством никогда не имелось в виду посылать наших офицеров в качестве инструкторов для обучения армии Бухарского эмира, ... командировку в Бухару офицеров и нижних чинов надобно по возможности сократить» [28, л. 33].

Генерал–майор Н. И. Гродеков в ответ на это уведомил, что им посланы соответствующие инструкции полковнику К. В. Церпицкому. Сориентировавшись в изменившейся конъюнктурной обстановке, временно исполняющий обязанности туркестанского начальника – генерал Н. И. Гродеков прислал в Главный штаб обстоятельный доклад, раскрывший многие детали посылки партии оружия и миссии Церпицкого в Бухару. Взяв за основу докладную Гродекова, Азиатская часть Главного штаба 18 марта 1884 г. подготовила обстоятельный доклад [28, л. 22]. Этот документ вскрывает конфликт взглядов на военное сотрудничество между Ташкентом и Петербургом.

Уже на начальной стадии организации и снаряжения инструкторской миссии в Бухару, когда транспорт с оружием для эмира двигался по дорогам Туркестана в сторону столицы эмирата, П. С. Ванновский и Н. Н. Обручев начали собирать данные о всех инициативах Черняева, проводимых в обход командования.

10 января и 23 февраля 1884 г. генералу Ф. К. Зейн–Витгенштейну¹, посетившему с дипломатической миссией Бухару в декабре 1883 г. [37, с. 2], по поручению П. С. Ванновского дважды посылается запрос с целью

¹ *В начале 1880–х гг. эмир Музаффар, демонстрируя верноподданнические чувства, пожаловал императору Александру III бухарский орден Восходящей звезды. В ответ на этот жест в 1883 г. Музаффар был награжден российским орденом Святой Анны первой степени, украшенным бриллиантами. В Бухару эту награду доставило специальное посольство во главе с генерал–майором князем Ф. К. Зейн–Витгенштейном.

выяснения сути закулисных инициатив Черняева по отношению к эмирату. «Прошу Вас сообщить, какие инструкции были получены Вами от бывшего генерал-губернатора Черняева... в Вашу командировку в Бухару», – вопрошал руководитель Главного штаба [28, л. 21]. Целью запросов был сбор материалов, компрометирующих политику ташкентского генерал-губернатора.

С 23 февраля 1884 г., Н. Н. Обручев, через штаб Туркестанского округа пытается выяснить, суть указаний данных Церпицкому при его убытии в командировку. «Благоволите телеграфировать, какие инструкции даны полковнику Церпицкому и командированным с ним офицерам», – приказывает начальник Главного штаба в своей телеграмме [28, л. 15]. Этот факт указывает, что относительно передачи оружия и посылки инструкторов в Бухару Ванновский и Обручев знали лишь в общих чертах. Показательна пометка, оставленная Военным министром на телеграмме из Ташкента с указанием целей посылки офицеров в Бухару: «Не научить бы нам бухарцев в ущерб себе». Далее министр приказывает: «Надо принять меры, чтобы командировка эта скорее закончилась» [28, л. 16]. Указания Обручева, отосланные 25 февраля в штаб округа, были более конкретны: «Надо попытаться заменить винтовки Бердана винтовками Крнка (устаревшими на то время – С. Ф.)» [28, л. 16].

Получив указание от генерала Гродекова о фактическом запрете обучения бухарских военных, Церпицкий докладывал: «Относительно тех ружей, которыми они (сарбазы – Ф. С.) теперь вооружены, ... при накоплении значительной ржавчины, нельзя будет даже заряжать, не говоря уже о том, что скорострельная стрельба сделается невозможной» [28, л. 30]. Начальник миссии вообще скептически относился к своему служебному заданию: «...заранее уверен в совершенной бесполезности занятий с бухарцами. Бухарские солдаты относятся к своему оружию самым беспечным образом, вследствие чего настоящее их вооружение, а также и те 1000 винтовок, которые ныне им высланы, в самом скором времени обратятся в палки» [28, л. 32].

Позже российский полковник узнал, что еще тормозит процесс обучения сарбазов эмира. Почти месяц, до 11 марта, в столице Бухарского ханства инструкторы не приступали к работе по причине празднеств, посвященных новому году по мусульманскому календарю. Однако, существовала и другая причина, по которой занятия все откладывались. Оказалось, что по прибытию миссии в Бухару, по городу распространились слухи между жителями и сарбазами, что «русские думают занять Бухару и хотят преобразовать тут новое войско, перенимают униформу одежды на русский образец» [28, л. 33], в этом и заключалась, по их мнению, главная задача присланных инструкторов. «Вследствие подобных слухов тревожащих настроение умов населения, эмир... отдал приказ командующему войсками Али-Мадсту под предлогом праздника привести (инструкторов) к себе на базу в Ширебадан», – докладывал полковник [28, л. 32]. Таким образом, остаток марта миссия вновь бездействовала. И лишь к концу месяца офицеры начали обучение бухарцев. «По самой сокращенной программе, ... сделав вид, что инструкторы обучают сарбазов. Кроме того при осмотре берданок, которые, должны быть переданы в распоряжение инструкторов, полковник Церпицкий постарался сделать их для нас по возможности

безвредными. Это можно было достигнуть тем, что боек ударника будет накретен (так), что он не будет разбивать капсюля в патроне, и бухарцы в будущем, не зная основательно сборки и разборки, никогда не догадаются о причинах такого явления», – уточнял Гродеков, по докладу главы миссии [28, л. 32]. «Эти ружья, побывав у бухарцев лишь несколько недель, считаются вовсе негодными к употреблению. Разрешение полковнику Церпицкому остаться в Бухаре столько времени, чтобы возможно было уехать из нее прилично, не дав основания бухарцам заподозрить, что инструкторы на самом деле не обучают их должным образом...», – сообщал далее временный генерал-губернатор информацию, полученную от миссии [28, л. 33].

В связи с данными генерал-адъютантом Обручевым указаниями о сворачивании работы миссии инструкторов, интересна оценка, данная главе миссии Гродековым 30 марта 1884 г. В докладной, посланной в Петербург, генерал-майор подытоживал: «Вообще докладываю, что полковник Церпицкий – офицер надежный, если командировать инструкторов в Бухару было ошибкой, то, надеюсь, он ее парализует в значительной степени» [28, л. 33].

Приказания руководителей Главного штаба полностью нивелировали саму идею сотрудничества с союзным эмиратом. На первое место вышло опасение использования против России переданного оружия.

Весной в судьбе миссии появляется новое обстоятельство, задержавшее ее отъезд из Бухары. 4 апреля 1884 г. генерал-адъютант Н. О. Розенбах, заменивший Черняева в Ташкенте, неожиданно запрашивает Петербург о разрешении офицерам миссии принять награды от бухарского эмира. Текст документа сообщал: «Эмир Бухарский, желая выразить свою глубокую благодарность Государю Императору, пожелал вверенной мне военной миссии (наградить) орденом «Восходящей звезды»» [28, л. 26]. Ситуация требовала доклада П. С. Ванновского императору. Позже, все офицеры и коллежский асессор Сейфулин, бывший при миссии, были награждены высшим орденом Бухары. Церпицкий сообщал в штаб округа: «Награды задерживают миссию (в Бухаре), дабы срочность, требуемая Ташкентом не вызвала волнений и подозрений (так как) в Бухаре не спокойно» [28, л. 26]. Это событие вынудило Главный штаб принять решение на продление деятельности группы полковника Церпицкого в эмирате еще на месяц. 17 апреля, разрешение монарха на продление работы миссии еще на месяц было сообщено в Ташкент.

В апреле 1884 г. по деятельности Черняева было проведено своего рода служебное расследование, где детально раскрывались точка зрения генералитета Главного штаба, на инициативы бывшего генерал-губернатора.

25 апреля 1884 г. Обручев, следуя логике линии борьбы с политикой генерала Черняева, направил требование в Главное артиллерийское управление русской армии провести ревизию оружия в складах Туркестана. Целью проверки было выявление возможных нарушений. Однако, ревизия, подтвердив факт передачи 1000 винтовок бухарцам других случаев не выявила. Все 18 531 винтовки, которые должны были находиться на складах округа, были в наличии [28, л. 43–44].

Вышеприведенные факты проверки оружия, имевшие задачей выявить просчеты Черняева в его руководстве

Туркестаном, а также переписка с МИДом по вопросу о деятельности снятого генерал-губернатора наглядно показывали острую борьбу Главного штаба против его политики. В подтверждение этого утверждения стоит процитировать резолюцию Н. Н. Обручева, наложенную им на одном из документов этого периода: «Этим мы обличим политику Черняева» [28, л. 40].

В первых числах мая 1884 г. члены миссии благополучно вернулись в Ташкент и были направлены по местам предыдущей службы [28, л. 46]. Так закончилась трехмесячная бухарская эпопея полковника К. В. Церпицкого и его офицеров.

Военно-политическим инициативам периферийных руководителей, подобных Черняеву, было трудно реализоваться без поддержки в лице императора. Последовательное, системное давление высшего генералитета Главного штаба и руководителей внешнеполитического ведомства на Александра III привело к падению излишне инициативного генерал-губернатора и сворачивания его не обычной политики.

Разумеется, в сложное политическое поле, сложившееся в подконтрольном России Туркестане и прилегающих регионах Центральной Азии кроме военного вплетались и другие факторы влияния: экономический, религиозный, культурный и другие, но роль военно-политической составляющей влияния России в регионе трудно переоценить.

Рассматривая итоги исследования, выделим ряд аспектов рассмотренных в работе.

Политический аспект показывает два взгляда на сотрудничество с Бухарой. Проводником осторожной политики, в отношении с восточными странами, был Н. Н. Обручев. Генерала поддержал МИДа России. Им противостоял сторонник глубокого сотрудничества с Бухарой М. Г. Черняев. Безусловно, свою роль в конфликте с Черняевым сыграло вопиющее нарушение служебной субординации генералом. Этот случай и сделал его мишенью атаки правящей петербургской элиты.

Очевидно, что причиной посылки миссии послужила инициатива генерал-лейтенанта Черняева. Она была основана на желании показать как Афганистану и Великобритании, а так и эмиру Бухары, что Россия занимает сильную бескомпромиссную позицию, не позволившую безнаказанно захватывать земли ее союзника на Памире.

Документы свидетельствуют, что это касалось не только внешнеполитических вопросов, но и возможных антиправительственных волнений, что и санкционировал Александр III.

Инициатива Черняева, наряду с уже имеющимися ранее случаями, продолжала колониальную практику России в форме такого проникновения в политическую структуру стран Востока, как безвозмездная передача оружия и посылка инструкторов. Именно она была особенностью российской формы сотрудничества в военной сфере со странами Азии. Как правило, таким способом Россия начинала влиять на эти страны не только в военной сфере, но и в политике.

Закрепившись в центральноазиатском регионе, к началу 90-х гг. XIX в. военное ведомство России приходит к решению о необходимости сокращения вооруженных сил бухарского эмирата. Это осуществилось на протяжении 1891–1894 гг. [38, л. 1–115].

Еще одной задачей Церпицкого был сбор информации о военно-политическом положении в Бухаре. Ташкент был заинтересован в системном поступлении в штаб округа материалов о ситуации в регионе, с целью более детального понимания реального положения дел в Хиве, Бухаре, Афганистане.

Передача оружия и посылка инструкторской миссии показала неоднозначность оценки событий, происходящих в регионе, как в Главном штабе, так и в штабе военного округа, расположенного в Ташкенте. Как показали дальнейшие события второй половины 80-х – начала 90-х гг. XIX в., зачастую, несмотря на кажущуюся радикальность взглядов, господствующих в среде «туркестанских» офицеров, в штабе военного округа в Ташкенте более реалистично смотрели на события, происходящие в этом обширном регионе. И наоборот, П. С. Ванновский и Н. Н. Обручев не были знакомы с особенностями центральноазиатских реалий и зачастую переносили европейские практики на свою управленческую деятельность в Азии. Они предпочитали не рисковать своим служебным положением, наблюдая за происходящим в Азии из Петербурга. Они руководствовались общегосударственной безопасностью и задачами обороны империи, в первую очередь на ее западных рубежах. Петербургские генералы не понимали истин Востока, усвоенных офицерами-туркестанцами: любая уступка России в этом мусульманском регионе виделась местной политической элитой как проявление слабости со стороны русских. Именно знание реальной ситуации, специфики местных традиций и толкала М. Г. Черняева, К. П. Кауфмана, М. Д. Скобелева и других офицеров, знакомых с Туркестаном к решительным, неординарным в понимании европейских норм поступкам – вести себя уверенно, решительно и храбро, но не по-государственному.

Следует отметить, что в Тегеране и Бухаре был накоплен позитивный опыт взаимоотношений с восточными ВС. Продолжался сбор уникальной информации, которая была использована при анализе ситуации в регионе и печаталась в изданиях Военного министерства. Сбор материалов, организованный любым другим способом, не давал такую полноту картины о состоянии ВС той или иной страны, ее военных возможностях. Работа инструкторов позволяла, что называется изнутри изучить быт, особенности боевой подготовки, организацию управления и другие аспекты армий Востока. Зачастую в докладах, присланных при выполнении инструкторских миссий, излагались особенности политики, экономики, культуры, религиозные аспекты стран, где работали офицеры. Указывались национальные особенности, социальные противоречия и другие материалы, требующие длительных, непосредственных контактов на всех уровнях взаимодействия. Именно это и позволяли осуществлять миссии инструкторов в странах Востока. Офицеры-инструкторы начинали разбираться в сложных хитросплетениях восточного мира. Они становились, как сейчас принято называть, военными востоковедами.

В длительной перспективе миссии инструкторов позволили взять под контроль наиболее боеспособные части Ирана и Бухары, что было очевидным фактом политического успеха офицеров русской армии, руководивших миссиями. ВС Ирана, Бухары, Хивы

перенимали методику боевой подготовки, несение служебных обязанностей. В этих странах переводились боевые уставы и служебные документы на язык, употребляемый в служебной деятельности войск. Позже схожая практика повторилась в Корее и Монголии.

Еще одним важным фактором работы инструкторов было укрепление авторитета русской армии и империи в глазах стран, где работали инструкторы. Таким образом, оказывалось косвенное влияние на политическую верхушку азиатских стран.

События 1884 г. связанные с деятельностью миссии полковника К. В. Цепицкого в Бухарском эмирате дополняют сложную картину положения российских властей в Туркестане в ту эпоху. Архивные материалы дают перспективы для дальнейшего исследования темы расширения влияния военного ведомства России в 80–е – 90–е гг. XIX в. в Хивинском ханстве и Бухарском эмирате.

Список использованных источников

1. Всемирная история: в 6 т. т.5: на пути к индустриальной цивилизации / отв. ред. В. С. Мирзеханов. – 2014. – 940 с.
2. Тер-Оганов Н. К. Персидская казачья бригада. 1879–1921 гг. / Н. К. Тер-Оганов. – М.: Институт востоковедения РАН, 2012. – 352 с.
3. Красняк О. А. Становление иранской регулярной армии в 1879–1921 гг.: По материалам архивов русской военной миссии / О. А. Красняк. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 160 с.
4. Гоков О. А. Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // Canadian American Slavic Studies. – 2003. – Vol.37. – №4. – P.395–414; Гоков О. А. Кризис в Персидской казачьей бригаде 1889–1895 гг. / О. А. Гоков // Клио. – 2008. – №2. – С.91–98.
5. Казем–Заде Ф. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии / Ф. Казем–Заде. – М.: Центрполиграф, 2004. – 544 с.
6. Ким Ен–Су. Русские военные инструкторы в Корею и Корейская армия / Ким Ен–Су // Русский сборник: исслед. по истории России / ред.–сост. О. Р. Айрапетов, М. Иванович, М. А. Колеров, Б. Меннинг. – М., 2006. – Т.2. – С.218–244.
7. Хохлов А. Н. Д. В. Путята и его план модернизации корейской армии (1896–1898) / Хохлов А. Н. // Вестник Центра корейского языка и культуры. – СПб.: Изд–во С.–Петербург. ун–та, 2013. – Вып.15. – С.172–202.
8. Хохлов А. Н. Военная помощь России Китаю в конце 50–х – начале 60–х годов XIX в. / А. Н. Хохлов // Страны Дальнего Востока и Юго–Восточной Азии: История и экономика. – М., 1967. – С.121–130; Хохлов А. Н. Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А. Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая: сб. ст. – М., 1968. – С.203–244; Хохлов А. Н. Англо–франко–китайская война (1856–1860 гг.) и вопрос о помощи России Китаю / А. Н. Хохлов // Документы опровергают. – М., 1982. – С.284–339.
9. Попов И. М. Россия и Китай: 300 лет на грани войны / И. М. Попов. – М.: Астрель; Ермак, 2004. – 510 с.
10. Дацышен В. Г. Русский военный советник в Китае полковник П. П. Воронов / В. Г. Дацышен // Военно–исторический журнал. – 2012. – №5. – С.38–44.
11. Добычина Е. В. Разведка России о японском военном влиянии в Китае на рубеже XIX–XX веков / Е. В. Добычина // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.123–138.
12. Энциклопедия военных и военно–морских наук / составлена под редакцией генерал–лейтенанта Г. А. Леера. Т.3. – СПб.: тип–я В. Безобразова, 1888. – 584 с.
13. Силян А. С. Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции / А. С. Силян / Германский империализм и милитаризм. Сборник статей. – М.: Издательство «Наука», 1965. – С.64–91; Силян А. С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века / А. С. Силян. – М.: Изд–во «Наука» Глав. ред. Восточной лит–ры, 1971. – 258 с.; Wallach L. Jehuda. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preußisch–deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919 / Jehuda L. Wallach. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1976. – 284 s.
14. Российский государственный военно–исторический архив (далее – РГВИА). – Ф.401. Канцелярия Военно–ученого комитета Главного штаба. – Оп.4/928. – Д.9. Военный агент в Китае (1884 г.). – 78 л.
15. Черчилль У. Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии, 1897–1900 / У. Черчилль. – М.: Эксмо, 2004. – 560 с.
16. Гросул В. Я. Россия и формирование национальных регулярных армий Молдавии и Валахии / В. Я. Гросул // Вопросы истории. – 2001. – №5. – С.141–146.
17. Хохлов А. Н. Военная помощь России Китаю в конце 50–х – начале 60–х годов XIX в. / А. Н. Хохлов // Страны Дальнего Востока и Юго–Восточной Азии: История и экономика. – М., 1967. – С.121–130; Хохлов А. Н. Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А. Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая: сб. ст. – М., 1968. – С.203–244; Хохлов А. Н. Англо–франко–китайская война (1856–1860 гг.) и вопрос о помощи России Китаю // Документы опровергают. – М., 1982. – С.284–339; Попов И. М. Россия и Китай: 300 лет на грани войны / И. М. Попов. – М.: Астрель; Ермак, 2004. – С.149.
18. Милотин Д. А. Воспоминания. 1865–1867 / Милотин Д. А. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 696 с.; Нигалатий М. В. Перспективы сербско–русского военного сотрудничества в 60–е – нач. 70–х гг. XIX в. Дисс. ... канд. истор. наук. – М., 2009. – 198 с.
19. Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско–британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е. Ю. Сергеев. – М.: Т–во науч. изд. КМК, 2012. – 454 с.; Хопкирк П. Большая игра против России. Азиатский синдром / Питер Хопкирк. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 581 с.; Постников А. В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке: (монография в документах) / А. В. Постников. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 512 с.
20. Гоков О. А. Памирская экспедиция 1883 года / О. А. Гоков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х.: НМЦ СД, 2004. – С.128–134.
21. Лисицына Н. Н. Афганский эмир Абдурахман–хан и англо–русское соперничество на Среднем Востоке / Н. Н. Лисицына // Восточный архив №17. – 2008. – С.20–32.
22. Бартольд В. В. Сочинения. – Т.2 (1) / В. В. Бартольд. – М.: Изд–во восточной лит–ры, 1963. – 1020 с.
23. Центральная Азия в составе Российской империи / С. Н. Башина, Д. Ю. Арапова, Н. Е. Бекмаханова. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
24. Костенко Л. Ф. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. / Л. Ф. Костенко // Военный сборник. – 1870. – №10. – С.249–260; Арендаренко Г. Бухарские войска в 1880 г. / Г. Арендаренко // Военный сборник. – 1881. – №10. – С.340–368; Крестовский В. В. В гостях у эмира бухарского / В. В. Крестовский. – СПб.: издательство А. С. Суворина, 1887. – С.432; Арендаренко Г. А. Досуги в Туркестане / Г. А. Арендаренко. – СПб.: изд–во А. С. Суворина, 1889. – 666 с.; Шубинский П. П. Очерки Бухары / П. П. Шубинский. – СПб.: изд–во А. С. Суворина, 1892. – 108 с.; Сборник новейших сведений о вооруженных силах европейских и азиатских государств / под ред. В. П. Целебуровского. – 13–е изд. – СПб.: Воен. тип., 1894. – 884 с.; Сборник новейших сведений о вооруженных силах европейских и азиатских государств / под ред. А. Е. Тизенгаузена. – 12–е изд. – СПб.: Воен. тип., 1893. – 884 с.; Бухара и Афганистан в начале 80–х годов XIX века: (Журналы командировок Г. А. Арендаренко) / отв. ред. Н. А. Халфин. – М.: Наука, 1974. – 142 с.
25. Басханов М. К. Русские военные востоковеды до 1917 г.: библиогр. словарь / М. К. Басханов. – М.: Вост. лит., 2005. – 295 с.
26. Милотин Д. А. Воспоминания. 1865–1867 / Д. А. Милотин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 696 с.
27. Глущенко Е. А. Россия в Средней Азии. Завоевания и преобразования / Е. А. Глущенко. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 575 с.
28. РГВИА. – Ф.400. – Оп.1. – Д.912. О командировании полковника Церпицкого, 13.12.1883 – 04.05.1885. – 48 л.
29. «Я всецело предан служению краю». Письмо Александру III // Источник. Документы русской истории. – 2003. – №3 (63). – С.13–14.
30. Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. / Н. Р. Овсяный. – СПб.: Изд–во Военно–исторической комиссии Главного Штаба, 1904. – 175 с.
31. РГВИА. – Ф.401. Военно–ученый комитет Главного штаба. – Оп.4/928. – Д.32. О посылке военной миссии в Черногорию. – 248 л.

32. Там же. – Ф.447. Китай 1660–1916 гг. – Оп.1. – Д.11. О стремлении корейского правительства выйти из-под вассальной зависимости от Китая и ориентации его на Россию. – 202 л.

33. Эрк Э. В. От Русско-турецкой до Мировой войны. Воспоминания о службе 1868–1918 / Эрк Э. В. – М.: Кучково поле. – 2014. – 576 с.

34. Глушенко Е. А. Герои Империи. Портреты российских колониальных деятелей. – М.: XXI век – Согласие, 2001. – 464 с.

35. Рябиков П. Ф. Разведывательная служба в мирное и военное время / П. Ф. Рябиков // Антология истории спецслужб: Россия, 1905–1924. – М., 2007. – С.111–411.

36. Свод военных постановлений 1869 г. Ч.1. Военные управления. Кн.1. Военное министерство и состоящие при нем особые учреждения Военно-окружные управления. – 2-е изд. – СПб.: Гос. тип., 1893. – 317 с.

37. Крестовский В. В. В гостях у эмира бухарского / В. В. Крестовский. – СПб.: изд-во А. С. Суворина, 1887. – С.420.

38. РГВИА. – Ф.400. Главный штаб Военного министерства. – Оп.1. – Д.1541. О сокращении армии эмира бухарского. – 115 л.

References

1. Vsemirnaya istoriya: v 6 t. t.5: na puti k industrialnoy tsivilizatsii / otv. red. V. S. Mirzhanov. – 2014. – 940 s.

2. Ter-Oganov N. K. Persidskaya kazachya brigada. 1879–1921 gg. / N. K. Ter-Oganov. – М.: Institut vostokovedeniya RAN, 2012. – 352 s.

3. Krasnyi O. A. Stanovlenie iranskoj reguljarnoy armii v 1879–1921 gg.: Po materialam arhivov russkoj voennoj missii / O. A. Krasnyak. – М.: Izdatelstvo LKI, 2007. – 160 s.

4. Gokov O. A. Rossijskie ofitseri i persidskaya kazachya brigada (1877–1894 gg.) / O. A. Gokov // Canadian American Slavic Studies. – 2003. – Vol.37. – №4. – P.395–414; Gokov O. A. Krizis v Persidskoj kazachey brigade 1889–1895 gg. // Klio. – 2008. – №2. – S.91–98.

5. Kazem-Zade F. Borba za vliyanie v Persii. Diplomaticheskoe protivostoyanie Rossii i Anglii / F. Kazem-Zade. – М.: Tsentrpoligraf, 2004. – 544 s.

6. Kim En-Su. Russkie voennye instruktory v Koree i Koreyskaya armiya / Kim En-Su // Russkij sbornik: issled. po istorii Rossii / red.-sost. O. R. Ayrapetov, M. Yovanovich, M. A. Kolerov, B. Menning. – М., 2006. – Т.2. – S.218–244.

7. Hohlov A. N. D. V. Putyata i ego plan modernizatsii koreyskoj armii (1896–1898) / Hohlov A. N. // Vestnik Tsentra koreyskogo yazyka i kultury. – SPb.: Izd-vo S.–Peterb. un.–ta, 2013. – Vyp.15. – S.172–202.

8. Hohlov A. N. Voennaya pomosch Rossii Kitayu v kontse 50–h – nachale 60–h godov XIX v. / A. N. Hohlov // Stranyi Dalnego Vostoka i Yugo-Vostochnoy Azii: Istoriya i ekonomika. – М., 1967. – S.121–130; Hohlov A. N. Popyitki ukrepleniya manchzhurskikh voysk v Kitae vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. / A. N. Hohlov // Voprosy istorii i istoriografii Kitaya: sb. st. – М., 1968. – S.203–244; Hohlov A. N. Anglo-franko-kitayskaya voyna (1856–1860 g.g.) i vopros o pomoschi Rossii Kitayu / A. N. Hohlov // Dokumenty oprovergayut. – М., 1982. – S.284–339.

9. Popov I. M. Rossiya i Kitay: 300 let na grani voynyi / I. M. Popov. – М.: Astrel: Ermak, 2004. – 510 s.

10. Datsyishen V. G. Russkij voennyj sovetnik v Kitae polkovnik P. P. Voronov / V. G. Datsyishen // Voennno-istoricheskij zhurnal. – 2012. – №5. – S.38–44.

11. Dobyichina E. V. Razvedka Rossii o yaponskom voennom vliyanii v Kitae na rubezhe XIX–XX vekov / E. V. Dobyichina // Voprosy istorii. – 1999. – №10. – S.123–138.

12. Entsiklopediya voennykh i voenno-morskikh nauk / sostavlena pod redaktsiyey general-leytenanta G. A. Leera. T.3. – SPb.: tip-ya V. Bezobrazova, 1888. – 584 s.

13. Silin A. S. Fon der Golts i ego voennaya missiya v Turtsii / A. S. Silin / Germanskij imperializm i militarizm. Sbornik statey. – М.: Izdatelstvo «Nauka», 1965. – S.64–91; Silin A. S. Ekspansiya Geramni na Blizhnem Vostoke v kontse XIX veka / A. S. Silin. – М.: Izd-vo «Nauka» Glav. red. Vostochnoy lit.–ryi, 1971. – 258 s.; Wallach L. Jehuda. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919 / Jehuda L. Wallach. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1976. – 284 s.

14. Rossiyskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv (RGVIA). – F.401. Kantselyariya Voennno-uchenoj komiteta Glavnogo shtaba. – Op.4/928. – D.9. Voennyj agent v Kitae (1884 g.). – 78 l.

15. Cherchill U. Indiya, Sudan, Yuzhnaya Afrika. Pohody Britanskoj armii, 1897–1900 / U. Cherchill. – М.: Eksmo, 2004. – 560 s.

16. Grosul V. Ya. Rossiya i formirovanie natsionalnykh reguljarnykh armiy Moldavii i Valahii / V. Ya. Grosul // Voprosy istorii. – 2001. – №5. – S.141–146.

17. Hohlov A. N. Voennaya pomosch Rossii Kitayu v kontse 50–h – nachale 60–h godov XIX v. / A. N. Hohlov // Stranyi Dalnego Vostoka i Yugo-Vostochnoy Azii: Istoriya i ekonomika. – М., 1967. – S.121–130; Hohlov A. N. Popyitki ukrepleniya manchzhurskikh voysk v Kitae vo vtoroy polovine XIX – nachale XX v. / A. N. Hohlov // Voprosy istorii i istoriografii Kitaya: sb. st. – М., 1968. – S.203–244; Hohlov A. N. Anglo-franko-kitayskaya voyna (1856–1860 g.g.) i vopros o pomoschi Rossii Kitayu // Dokumenty oprovergayut. – М., 1982. – S.284–339; Popov I. M. Rossiya i Kitay: 300 let na grani voynyi / I. M. Popov. – М.: Astrel: Ermak, 2004. – S.149.

18. Milyutin D. A. Vospominaniya. 1865–1867 / Milyutin D. A. – М.: «Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2005. – 696 s.; Nigalaty M. V. Perspektivy serbsko-russkogo voennogo sotrudnichestva v 60–e – nach. 70–h gg. XIX v. Diss. ... kand. istor. nauk. – М., 2009. – 198 s.

19. Sergeev E. Yu. Bolshaya igra, 1856–1907: mify i realii rossijsko-britanskikh otnosheniy v Tsentralnoj i Vostochnoy Azii / E. Yu. Sergeev. – М.: T-vo nauch. izd. KMK, 2012. – 454 s.; Hopkirk P. Bolshaya igra protiv Rossii. Aziatskij sindrom / Piter Hopkirk. – М.: RIPOL KLASSIK, 2004. – 581 s.; Postnikov A. V. Shvatka na «Krysishe Mira»: politiki, razvedchiki i geografyi v borbe za Pamiir v XIX veke: (monografiya v dokumentah) / A. V. Postnikov. – М.: Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2001. – 512 s.

20. Gokov O. A. Pamiirskaya ekspeditsiya 1883 goda / O. A. Gokov // Aktualn problemi vltchiznyanoYi ta vsvetlnoYi IstoriYi: Zblrnik naukovih prats. – H.: NMTs SD, 2004. – S. 128–134

21. Lisitsyina N. N. Afganskiy emir Abdurrahman-han i anglo-russkoe sopernichestvo na Srednem Vostoke // Vostochnyy arhiv №17. – 2008. – S.20–32.

22. Bartold V. V. Sochineniya. – T.2 (1) / V. V. Bartold. – М.: Izd-vo vostochnoy lit.–ryi, 1963. – 1020 s.

23. Tsentralnaya Aziya v sostave Rossiyskoj imperii / S. N. Bashina, D. Yu. Arapova, N. E. Bekmahanova. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008. – 464 s.

24. Kostenko L. F. Puteshestvie v Buharu russkoj missii v 1870 g. / L. F. Kostenko // Voennyj sbornik. – 1870. – №10. – S.249–260; Arendarenko G. Buharskie voyska v 1880 g. / G. Arendarenko // Voennyj sbornik. – 1881. – №10. – S.340–368; Krestovskiy V. V. V gostyah u emira buharskogo / V. V. Krestovskiy. – SPb.: izdatelstvo A. S. Suvorina, 1887. – S.432; Arandarenko G. A. Dosugi v Turkestane / G. A. Arandarenko. – SPb.: izd-vo A. S. Suvorina, 1889. – 666 s.; Shubinskiy P. P. Ocherki Buhari / P. P. Shubinskiy. – SPb.: izd-vo A. S. Suvorina, 1892. – 108 s.; Sbornik noveyshih svedeniy o vooruzhennykh silah evropeyskikh i aziatskikh gosudarstv / pod red. V. P. Tsebrovskogo. – 13–e izd. – SPb.: Voen. tip., 1894. – 884 s.; Sbornik noveyshih svedeniy o vooruzhennykh silah evropeyskikh i aziatskikh gosudarstv / pod red. A. E. Tizengauzena. – 12–e izd. – SPb.: Voen. tip., 1893. – 884 s.; Buhara i Afganistan v nachale 80–h godov XIX veka: (Zhurnaly komandirovok G. A. Arendarenko) / otv. red. N. A. Halfin. – М.: Nauka, 1974. – 142 s.

25. Bashanov M. K. Russkie voennye vostokovedy do 1917 g.: bibliogr. slovar / M. K. Bashanov. – М.: Vost. lit., 2005. – 295 s.

26. Milyutin D. A. Vospominaniya. 1865–1867 / Pod red. L. G. Zaharovy. – М.: «Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2005. – 696 s.

27. Gluschenko E. A. Rossiya v Sredney Azii. Zavoevaniya i preobrazovaniya. – М.: ZAO Izdatelstvo Tsentrpoligraf, 2010. – 575 s.

28. RGVIA. – F.400. – Op.1. – D.912. O komandirovani polkovnika Tserpitskogo, 13.12.1883 – 04.05.1885. – 48 l.

29. «Ya vsetelo predalsya sluzheniyu krayu». Pismo Aleksandru III // Istochnik. Dokumenty russkoj istorii. – 2003. – №3 (63). – S.13–14.

30. Ovsyaniiy N. R. Bolgarskoe opolchenie i Zemskoe voysko. K istorii grazhdanskogo upravleniya i okkupatsii v Bolgarii 1877–78–79 gg. / N. R. Ovsyaniiy. – SPb.: Izd-vo Voennno-istoricheskoy komissii Glavnogo Shtaba, 1904. – 175 s.

31. RGVIA. – F.401. Voennno-uchenyj komitet Glavnogo shtaba. – Op.4/928. – D.32. O posylke voennoy missii v Chernogoriyu. – 248 l.

32. Там же. – F.447. Китай 1660–1916 гг. – Оп.1. – Д.11. О стремлении кореyskogo pravitelstva vyiiti iz-pod vassalnoy zavisimosti ot Kitaya i orientatsii ego na Rossiyu. – 202 l.

33. Ekk E. V. Ot Russko-turetskoj do Mirovoj voynyi. Vospominaniya o sluzhbe 1868–1918 / Ekk E. V. – М.: Kuchkovo pole, 2014. – 576 s.

34. Gluschenko E. A. Geroi Imperii. Portrety rossiyskikh kolonialnykh deyateley. – М.: XXI vek – Soglasie, 2001. – 464 s.

35. Ryabikov P. F. Razvedyivatel'naya sluzhba v mirmoe i voennoe vremya / P. F. Ryabikov // Antologiya istorii spetssluzhb: Rossiya, 1905–1924. – M., 2007. – S.111–411.

36. Svod voennykh postanovleniy 1869 g. Ch.1. Voennye upravleniya. Kn.1. Voennoe ministerstvo i sostoyaschie pri nem osobnye uchrezhdeniya Voeno-okruzhnyie upravleniya. – 2–e izd. – Spb.: Gos. tip., 1893. – 317 s.

37. Krestovskiy V. V. V gostyah u emira buharskogo / V. V. Krestovskiy. – Spb.: izd–vo A. S. Suvorina, 1887. – S.420.

38. RGVIA. – F.400. Glavnyiy shtab Voennogo ministerstva. – Op.1. – D.1541. O sokraschenii armii emira buharskogo. – 115 l.

Falco S. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Legal disciplines of National Academy of National guard of Ukraine (Ukraine, Kharkov), faekosergey65@gmail.com

Military advising and training mission under the command of Colonel K. V. Tserpitsky to the emirate of Bukhara (1884)

This article is related to understudied subject of relations between the Russian imperial military and the semi-independent Islamic states of Central Asia in 1880s. The article reviewed a matter of the military advising and training activity of the Russian army in the East. On the base of previously unknown archival materials, the history of a mission under the command of Colonel Konstantin Tserpitsky to the Emirate of Bukhara in 1884 is discussed in full details. The article also studied the role of Lieutenant-General Mikhail G. Cherniaev, the Governor-General of Turkestan, in facilitating the military relations between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara is considered.

The author used General scientific and special historical methods of research In the article.

The research revealed reasons for the military cooperation of Russia with Emirate of Bukhara in 1884; the peculiarities of functioning military trainers in the specific conditions of Asia for example the mission to Emirate of Bukhara; the effectiveness Russian military instructors in Emirate of Bukhara. The reasons of the struggle between the Main headquarters and Mikhail G. Cherniaev at the issue of the purpose of The Russian of trainers of work in Bukhara are revealed.

Keywords: The Russian Empire, the military trainers, the mission, the Russian army, Glavny staff, War office, Turkestan, Central Asia, the Bukhara Emirate.

Фалько С. А., кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних та правових дисциплін, Національна академія Національної гвардії України (Україна, Харків), faekosergey65@gmail.com

Військово-інструкторська місія під керівництвом полковника К. В. Церпицького в Бухарській еміраті (1884 р.)

Стаття присвячена маловивченій проблемі взаємовідносин військового відомства Російської імперії та мусульманських держав Центральної Азії у 80-х роках XIX ст. У роботі висвітлюються проблеми військово-інструкторської діяльності російської армії на Сході. На основі не використуваних раніше архівних матеріалів детально аналізується діяльність військової місії під керівництвом полковника К. В. Церпицького в Бухарському еміраті у 1884 р. У дослідженні розглядається роль туркестанського генерал-губернатора генерал-лейтенанта М. Г. Черняєва в ініціюванні військового співробітництва Росії з Бухарою.

Автор використав загальнонаукові та спеціально-історичні методи наукового дослідження.

У ході дослідження виявлено: причини взаємодії військових Росії з бухарцями у 1884 р.; особливості функціонування воєнних інструкторів у специфічних умовах Азії; результативність діяльності воєнних інструкторів Росії в Бухарі. Виявлено причини боротьби між Главним штабом та Черняєвим з питання про цілі праці інструкторів імперії в Бухарському еміраті.

Ключові слова: Російська імперія, військово-інструктори, місія, російська армія, Главний штаб, Воєнне міністерство, Туркестан, Центральна Азія, Бухарський емірат.

***

УДК 94(479.24)

Исмаилов У. С., преподаватель, Гянджинский государственный университет, докторант, Институт Истории НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА XV–XVI ВЕКОВ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья написана, главным образом, на основе советских и отечественных источников, критически проанализированных и сопоставленных с данными других первоисточников – дошедших до нас документов той эпохи на европейских, а также восточных языках. Отдельные произведения для

решения поставленной задачи были использованы впервые в отечественной историографии.

Ключевые слова: история Азербайджана XV–XVI вв., советская историография, первоисточники.

(стаття друкується мовою оригіналу)

С середины XV века о взаимоотношениях Азербайджана со странами Западной Европы стали приобретать и политический характер. Точнее, сказать возросла роль внешнеполитического фактора во взаимном сближении Азербайджана с европейскими странами.

Обширные дипломатические связи государства Аг–Гоюнлу с западными странами, в частности, с Венецианской республикой, были установлены в период правления Узун Гасана (1453–1478), то есть задолго до прихода к власти Сефевидов, а в XVI веке эти отношения ещё более расширились.

Одной из основных причин расширения взаимоотношений Азербайджана со странами Западной Европы, вернее, приобретения ими всё более политического характера, была агрессивная внешняя политика Османской империи. Поэтому для более полного уяснения этого процесса необходимо обратить внимание как на отношения между государствами Аг–Гоюнлу и Сефевидов с Турцией в исследуемый период, так и на внешнюю политику соответствующих европейских государств в связи с усилением Османской империи.

Надо отметить, в исследованиях зарубежных авторов, посвящённых истории Ирана, Турции и отдельных государств Европы, хоть и бессистемно, но встречаются некоторые сведения по вопросу о роли агрессивной внешней политики Османской империи во взаимном сближении стран Азии и Европы. Содержащаяся в этих научных работах данные в большинстве случаев поверхностны и очень кратки, не раскрывают истинных причин установления дипломатических отношений между государствами Азербайджана и государствами Западной Европы [2, с. 98–99].

Европейские историки, говоря об антитурецкой политике своих стран в средние века, пытаются доказать, что эта политика носила только оборонительный характер, они уделяют основное внимание османской агрессии.

Говоря об азербайджанской государственности XV–XVI веков, должны определить какие государства существовали в этот период истории Азербайджана. Это труды по истории государства Ширваншахов, Аг–гоюнлу, Гара–гоюнлу и Сефевидов. Мы не можем обойти тот период истории, в котором были написаны эти труды, то есть в советский период во всех областях науки существовала цензура и господствовала коммунистическая идеология. И это мешала ученым объективно исследовать проблемы азербайджанской государственности [4, с. 178–181].

Но, несмотря на все трудности советского периода, были азербайджанские ученые которые старались быть объективными. В частности можно отметить таких ученых как Отгай Эфендиев, Ягуб Махмудов, Бахтияр Ахмедов, Зия Бунятов, Сара Ашурбейли, Фазил Ибрагимов, А. Рахмани, и другие.

Рассмотрим государственность Ширваншахов, которые правили в Азербайджане с 861 по 1538 года, но рассматриваемый нами период охватывает период правления в государстве Ширваншахов династии Дербендидов (1382–1538). В частности, в период правления основателя династии Дербендидов –

Ибрагима I (1382–1417) государство Ширваншахов не была самостоятельным государством, так как была в вассальной зависимости от государства Тимуридов (1370–1507). Но, несмотря на зависимость, главной политикой Ибрагима I было объединение азербайджанских земель в единое государство. Об этом отмечают А. Бакиханов в труде «Гюлистан-Ирам» (1991 г.) и С. Ашурбейли в труде «Государство Ширваншахов» (1983 г.). А также нам известно, что государство Ширваншахов было самым долго существовавшим феодальным государством Ближнего и Среднего Востока [3, с. 178–181].

Азербайджанский исторический архив Азербайджанского архивного управления не содержит сколько-нибудь значительного числа Сефевидских ферманов. Можно отметить лишь одну незначительную коллекцию грамот иранских шахов и различных местных ханов, выданных на имя Варанды.

Следует отметить небольшую, но чрезвычайно интересную серию жалованных ферманов на имя наследственных шейхов суфийско-дервишской обители при особо почитаемом шиитами мазаре Биби-Эйбат, сестры восьмого шиитского имама Али Рзы близ Баку, в селении того же имени (ныне Биби-Эйбатский нефтяной район или Сабаильский район).

Серия ферманов на имя наследственных шейхов составила из копий, снятых академиком Б. Дорном с подлинных документов, представленных в 1845 г. в Бакинский уездный суд наследниками биби-эйбатских шейхов – ахундом Нур-Мамедом и для обоснования своих владельческих прав. Документы эти, по-видимому, в рукописном отделении ИВАН.

Из опубликованных персоязычных ферманов можно отомстить серию жалованных грамот, выданных на имя наследственных владетелей Илису и Джара (северо-западный Азербайджан). Наиболее ранний из этих документов датирован 1562 г. документы опубликованы в Актах Кавказской Археографической Комиссии (АКАК) под редакцией известного кавказоведа А. Берже.

Со времени шаха Тахмасиба I (1524–1576) шахскому правительству приходилось опасаться усиления могущества той самой новой кызылбашской военно-кочевой знати, при поддержке которой Сефевиды пришли к власти. Шах Аббас I, при поддержке гражданской бюрократии, начавшей складываться при нём новой военной аристократии из выслужившихся гулямов и других кадров созданного этим шахом постоянного войска, и крупного купечества [1, с. 188–191].

Отметим, прежде всего, обнаруженную в 1935 г. в Нахичеване и изданную в 1936 г. Институтом имени академика Н. Я. Марра Грузинского филиала Академии Наук СССР серию «Нахичеванских рукописных документов». В нашу задачу не входит оценка данной публикации. Отметим лишь, что чтение текста, проредактированного советским иранистом профессором Ю. Н. Марром, не вызывает сомнений.

Не меньшую ценность для нашей работы представляет и другая серия официальных документов местного происхождения, также изданная Институтом имени академика Н. Я. Марра Грузинского филиала Академии Наук СССР, так как она охватывает также период господства Сефевидов не только в городе Ардебиле, но и в городе Тебризе, со времени образования государства Сефевидов.

Следует отметить, что персоязычные документальные источники в XV–XVI веках выявлены и изучены ещё

далеко недостаточно, поэтому оценка их значения и особенностей в полной мере была бы преждевременной.

Материалы персоязычной эпиграфики данного периода почти совсем не изучены и слабо выявлены, хотя некоторые надписи являются настоящими документами. Не останавливаясь специально на вопросе о персоязычной эпиграфике как об источнике по феодальным отношениям стран Южного Кавказа, в том числе Азербайджана, указаны лишь две персидские надписи исключительного значения в сборнике, изданном Н. Ханьковым.

Источниками по историографии Стран Южного Кавказа могут служить лишь большие исторические сочинения типа «всеобщих историй», либо специальные исторические сочинения, посвященные истории государств Азербайджана XV–XVI веков, или, наконец изображению деятельности того или иного исторического лица, написанные авторами из разных народностей, в основном азербайджанцами.

Деление персоязычных нарративных источников по истории Ирана и Азербайджана на указанные две группы является обычным в трудах известных востоковедов – историков и литературоведов. Источники обеих групп не дают систематического изложения истории стран Южного Кавказа, а обращаются к этим странам лишь по временам, обычно в связи с происходящими в этих странах событиями крупного масштаба [5, с. 31–32].

Переходим к обзору отдельных нарративных источников. Первым по времени персоязычным нарративным источником рассматриваемого нами периода является «Шахан-шах-намэ» («Книга царя царей») – хроника царствования первого шаха из династии Сефевидов – Исмаила I, доведенная до 1512 г., приписываемая историку Кемальадину Беннаи.

Другой историк Хондемир сообщает немало вкрапленных в его рассказ отдельных подробностей о социально-экономическом положении Азербайджана XV–XVI веков. Очень ценны сообщаемые Хондемиром в третьей и четвертой частях третьего тома сведения о положении эксплуатируемых классов при владычестве султанов Аг-Гоюнлу и о податных реформах Узун Гасана и его внука Короткого Ахмеда, а также о Кызылбашском движении в прикаспийских областях в XV–XVI веках сведения Хондемира о деятельности первых Сефевидов – ардебильских шейхов – почти целиком основаны на рассказе источника XIV века – «Сафват-ас-сафа». Содержательны также приводимые Хондемиром биографические данные о деятелях времени правления шаха Исмаила I [7, с. 178–181].

По истории Ширвана и отчасти Южного Азербайджана Хуршах сообщает ряд деталей и подробностей, которых нет у других историков XVI века (например у Искендера Мюнши и Гасан бека Румлу).

Таким образом, в изучаемый период Азербайджан с его геополитической значимостью становится основным объектом внимания не только Османской империи, но и сферой интересов Русского государства. История государств Азербайджана XV–XVI веков нашла своё определенное отражение в советской русской историографии.

С другой стороны, во многих документах изучаемого периода нет четкого различия между Ираном и Азербайджаном, что требовало скрупулезного подхода, и лишь по конкретным данным, например, названиям

местностей, городов, товаров можно было выделить среди них Азербайджан. Интересен тот факт, что сами русские цари в XVII веке, строго соблюдая титулование, выделяли Азербайджан, обращаясь в своих грамотах к шахам Сефевидской империи как к государям «Персидских и Ширванских земель...» [6, с. 108–109].

Почти во всех дипломатических документах, относящихся к «Персидским делам» наиболее часто встречаются названия азербайджанских городов – Шемаха (Шамаха), Кенжу (Гянджа), Бако (Баку), Тавриз (Тевриз), что позволяет конкретизировать эти материалы и относить их непосредственно к истории Азербайджана.

Помимо этого, большое значение имели для нас и сочинения авторов, предметом исследования которых являлся не только средневековый период истории Азербайджана, а именно В. Алексеева, К. З. Базилевича, В. А. Гордлевского, Ю. В. Готье, И. Б. Грекова, П. Грязневича, Б. Н. Заходера, Е. С. Зевакина, А. А. Зимина, С. П. Карпова, Г. Новицкого, А. Д. Новичева, Е. Пахомова, М. Петрушевского, С. Ф. Платонова, И. Плотникова, Ф. Полянского, И. Смирнова, А. Соколова, С. О. Шмидта, Н. Штокмара, а также произведения авторских коллективов.

Данная тема было изучена также турецкими историками. Особенно современных авторов в своем труде перечислил Т. Наджафли.

Список использованных источников

1. Ашурбайли С. Ширваншахлар дювляти. – Баку, 1997.
2. Бакыханов А. А. Эцлестани-Ирjam. – Баку, 1991.
3. Ялизаджа Я. Азербайсань XIII–XIV ясрлар социал-игтисади ва сийаси тарихи. – Баку, 1956.
4. Яфандийев О. Я. XVI ясрин яввяляриндя Сяфявиляр дювлятинин йаранмасы. – Баку, 1961.
5. Пахомов Е. А. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории Ширваншахов XI–XV вв. – Баку, 1923.
6. Петрушевский И. П. Азербайджан в XV–XVII вв. – Баку, 1949.
7. Рахмани А. А. «Тарихи-Алям арайи Аббаси», как источник по истории Азербайджана. – Баку, 1960.

References

1. Ashurbajli S. Shirvanshahlar djuvljati. – Baky, 1997.
2. Bakyhanov A. A. Jeclestani-Irjam. – Baky, 1991.
3. Jalizadja Ja. Azbajbajcanyn XIII–XIV jaslrlar sosial-igtisadi vja sijasi tarihi. – Baky, 1956.
4. Jafandijev O. Ja. XVI jasin javvjalarindja Sjafjaviljar djuvljatinin jaranmasy. – Baky, 1961.
5. Pahomov E. A. Kratkij kurs istorii Azerbajdzhana s prilozheniem jekskursa po istorii Shirvanshahov XI–XV vv. – Baku, 1923.
6. Petrushevskij I. P. Azerbajdzhan v XV–XVII vv. – Baku, 1949.
7. Rahmani A. A. «Tarihi-Aljam araji Abbasi», kak istochnik po istorii Azerbajdzhana. – Baku, 1960.

Ismaylov U. S., teacher, Ganja State Universtet, doctoral student, Institute of History of ANAS (Azerbaijan), matlabm@yandex.com

Study of the history of Azerbaijan state XV–XVI centuries in soviet historiography

This article was written mainly on the basis of Soviet and Russian sources, critically analyzed and matched with data from other primary sources - the extant documents of the era in European and Oriental languages. Selected works for the task were used for the first time in the national historiography.

Keywords: history of Azerbaijan XV–XVI centuries, Soviet historiography, the original sources.

Ісмаїлов У. С., викладач, Гянджінський державний університет, докторант, Інститут Історії НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.com

Дослідження державності історії Азербайджану XV–XVI століть в радянській історіографії

Стаття написана, головним чином, на основі радянських і вітчизняних джерел, критично проаналізованих і зіставлених з даними інших періоджерел - дійшли до нас документів тієї епохи на європейських, а також східних мовах. Окремі твори для вирішення поставленого завдання були використані вперше у вітчизняній історіографії.

Ключові слова: Історія Азербайджану XV–XVI ст, радянська історіографія, періоджерела.

***

УДК 902.477

Омаров А.,
докторант, Бакинський
державний університет
(Азербайджан, Баку),
matlabm@yandex.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ГОСУДАРСТВОМ СЕФЕВИДОВ И АНГЛИИ В XV–XVII ВЕКАХ

Обращается внимание на некоторые источники на английском языке. На основе этой источниковедческой базы анализируется взаимосвязь между Азербайджанским государством Сефевидов и Англии путем выяснения действий компании Ost-IND. Определяется место и значение Азербайджана в указанный период в эпоху Великих географических открытий, когда многие западноевропейские страны целенаправленно занимаются поиском новых торговых путей, соединяющих Европу с Азербайджанским государством Сефевидов Индии и Китая.

Ключевые слова: восточные страны, Англия, Россия, торговля, колониальная политика.

(статья друкється мовою оригіналу)

Хронологические рамки Великих Географических открытий совпадает с историей Азербайджанскими государствами Аккоюну и Сефевидов. А так как оба государства находились в путях этого мирового процесса и в большей степени взаимовлияние с Европейскими странами происходили при Сефевидов, следует особо обратить внимание на важные события, происходившие между европейскими странами, в том числе с Англией.

Великие Географические открытия – это время развитого средневековья, когда в старом материке происходили новые события не только в географическом плане, но и в целом феодальных обществах. Это также время, когда появились новые, сильные государства, Европейский Ренессанс и соответственно время гениев во всех областях науки и культуры. За 2–3 столетия человечество завоевало полностью весь Земной шар, появились новые и «позорные» для всего человечество колонии: произошел период накопления первичного капитала; время, когда человечество создал огнестрельные оружия, морскую–военную армаду, повторили процесс эксплуатацию человека человеком создавав «рынки рабов» и многое новое, что до этого времени в социально–экономических отношениях между различными классами и странами так обширна и повсеместно не происходили. В результате «старый континент» – Евразия вырос в 10 раз, в политической карте мира появились ранее неизвестные, богатые острова, вместе с ними зажиточные люди, познали новые культуры, новые материи с богатейшими минеральными и человеческими ресурсами. С этими новшествами у населения стран Европы и Азии появилась конкуренция из–за всего что происходило в мире. В этой конкуренции никаких «человеческих законов» не было. С образованием мировой колониальной системы образовались ранние капиталистические отношения.

Основной характерной чертой этих отношений были абсолютно новые, жестокие методы.

С применением таких «нечеловеческих методов» по отношению к своим собратьям произошли массовое истребление древних культур Центральной и Южной Америки; переселение целых народов с их исторических родных земель и другие события. Внутри христианской религии отделились различные группировки и всевозможные течения, которые с крестом в руках шли в передовых рядах на эти новоявленные земли. Религиозные деятели, создав «иезуитский орден», поощряли инквизицию и объявили самых известных грабителей и разбойников в ряды святых. Среди них моряк Энрико, Франческо Алмейда, Васко Да Гама, разбойник Алфонс Албукерки и другие. Известный договор Торделсиляс (1494) разделили новый мир между католических королей Испании и Португалии. Этот договор оставался в силе до конца XVI столетия. В 1588 году с победой Англии над Испанской «Неподимой Армады» договор потерял свое значение. Из-за борьбы за колонии появились новые государства – Англия и Голландия. Они продолжали старые, обработанные методы Испании и Португалии в новых землях. Но в начальном этапе политические деятели этих двух стран поступали так, как будто защищали местное население от отъявленных врагов – испанцев и португальцев. А на самом деле происходил следующий этап в капиталистических странах – раздел завоеванных колоний, поиск новых рынков, овладение дешевыми рабочими силами.

Итак, период расцвета международного морского разбойничества Португалии, Голландии и Англии совпадает с периодом торговых связей с Восточными странами, куда входил также Азербайджанское государство Сефевидов.

В английской историографии отношения между Европейскими странами, участвовавшими в Великих Географических открытиях и Сефевидами, рассмотрены с точки зрения зажиточных классов. Все западноевропейские ученые–историки, в том числе и английские историки, экономисты в своих трудах рассматривают огромную роль колонизаторов, капиталистов и государственных деятелей своей страны в дальнейшем развитии народов. Главным источником для изучения этой проблемы особую ценность составляет «Сборник государственных документов» [24]. В этот сборник включены договоры, заключенные со всеми восточными странами, их полный текст, акты английского парламента, письма короля, акты тайного совета и их решения, протоколы, связанные с компанией Ост–Инд, письма английских торговцев и дипломатов, также их полные отчеты. Все документы точные и поэтому являются самыми достоверными ценными сведениями. Этот состав документов доказывают некоторые неточности и субъективные заключения английских ученых по поводу некоторых важных проблем, существующие между Азербайджанским государством Сефевидов и Англией.

Среди таких вопросов нам не безинтересен факт о том, что руководители компании Ост Инд от своих представителей требовали выгонять персов (азербайджанцев – А. О.) из Ормуза и взят город в свои руки, а в других документах против Испании заключить договор о дружбе с Сефевидским правителем Шах Тамасибом I [24, с. 23–25]. Таких примеров достаточное количество.

В изучении данного вопроса сборник, составленный английским проповедником и торговцем С. Парчас имеет огромную роль. В этом ценном источнике автором собраны и составлены письма английских королей разным правителям восточных стран, отчеты руководителей и участников экспедиции, инструкции и решения компании Ост Инд, памфлеты и публикации известных идеологов ранних колонистов и меркантилистов [23, с. 1–20]. Однако, в данном сборнике имеются некоторые недостатки. Отсутствуют статистические данные о прибыли и объём общей торговли английских торговцев с восточными странами, в том числе и сефевидами. С другой стороны, здесь некоторые события нашли свое отражение неправдоподобным образом. Интересно, что автор английскую колониальную политику своей страны описывает настолько «красиво и помпезно» и совсем без силы и оружия, что видимо из-за этого при первой же публикации компания отблагодарила автора в размере 100 фунтов стерлингов [16, с. 226].

Ярмы защитником ранней буржуазии Англии является Томас Мен и его труды, посвященные торговым отношениям с восточными странами. Его книга «Рассуждение о торговле Англии с Ост Индией. Богатства Англии во внешние торговли» была опубликована в 1621 году. В этой книге автор на примере торговых связей разработал впервые классический английский меркантилизм [6, с. 63]. Эту книгу современники Томаса Мен и несколько поколений после него считали «библией капитализма» [20; 23; 24]. В указанной публикации по сути Т. Мен защищает интересы компании Ост–Инд, так как он также являлся членом этого учреждения и старался всячески доказывать, что торговля с колониями и внутри них могут освободить государства от многомиллионной нищиз и бедняков. Тем самым Англия в те годы якобы полностью освободится от безработных и соответственно от недовольных бездельников. Таким путем, по его мнению, торговля с другими странами является основным рычагом при усилении государства и английской монархии [6, с. 131].

Колониальная политика Англии в период раннего капитализма изучена в трудах историка Т. Кларка. Его труды охватывают конференции, посвященные колониальным отношениям между Англией и Голландией. Такие конференции проводились дважды – 1613 и 1615 гг. В книге собраны официальные документы, составленные английскими властями, различные акты, принятые Английской и Голландской компании Ост–Инд, письма и секретные сообщения послов обеих стран и другие. Книга состоит из двух частей. В первой части указанные документы, а во второй комментарии этим документам. На основе этих объяснений и комментариев написана история конкуренции между странами юго–восточной Азии, Англии и Голландии. Среди вышеуказанных авторов Т. Кларка можно оценить самыми объективными. Он на основе изучения торговли восточных стран неоднократно отмечает, что методы торговли в них куда сильнее в экономическом плане, нежели в Европе, и в том числе Англии. Например, его тезис о том, что «европейцы проводили конкуренцию со своими врагами с помощью военно–морскими силами и поэтому эта торговля носит воинственный характер. Поэтому главный признак европейской цивилизации на Востоке является оружие» оправдывается всеми известными фактами в истории Ост Инд [22, с. 24–25].

Политика Востока в Англии хорошо изучена У. Фостером. Его книга охватывает 1583–1619 годы и основными источниками является дневники и сообщения английских дипломатов, которые проезжали через Сефевидских земель, добирались в Индию [20].

Английский историк Маргарет Уилбар в своей известной книге «Компания Ост–Инд и Британская империя на Дальнем Востоке» также восхваляет своих соотечественников в восточных странах; по ее мнению, англичане в отличие от португальцев вошли в восточные страны и в Индию не как завоеватели, а как «мирные торговцы» и всегда соблюдали английского этикета. Так якобы продолжалось до середины XVII века. И только после некоторых событий английская буржуазия превратилась в колонизаторов [19].

Идеологом и крупным защитником компании Ост–Инд и восточной политики Англии является А. Райт. Повторяя в другом аспекте предыдущих ученых историков, автор выявляет основную характерную черту колониальной политики компании и целом своей страны тех столетиях. Он пишет, что «главной целью с самого начала было покупать в дешёвых и продать в богатых странах» [18, с. 111]. По мнению автора роль Англии, в освобождении Ормузского пролива и самого города от португальцев дают им право на владение этими землями. Он пишет, что «в районе Персидского залива история прав Британии имеет 300 летнюю историю» [18, с. 135]. Его основные выводы и научные заключения в дальнейшем были защищены также историками Ж. Брамли и Е. Кусман [17].

Английский историк Дж. У. Паркер в своих трудах немного по–другому объясняет деятельность компании Ост–Инд по отношению восточных стран и Индии. Он считает, что «переход к колониализму начинается через 50 лет от времени создания компании [16, с. 226]. Якобы торговцы во избежание от эксплуатации Английских властей были вынуждены перейти к более жестким методам [16, с. 228].

Историк Т. Бейер вовсе описывая отношения англичан и английского торгового капитала в восточных странах пишет, что «это был результат вечного конфликта между Западом и Востоком» [15, с. XXIII].

Английский ученый–историк Джон Холл в своей научной деятельности изучал и опубликовал не только историю Европейских стран в пределах указанных столетий, но и ранний капиталистический период Англии. Среди основных причин, из–за чего английский капитализм победил в восточных странах, он особое место отводит внутренним распрям и разногласиям внутри господствующих классов у самих восточных стран [10, с. 9–10]. При этом оставаясь идеологом английской буржуазии, он не упоминает о сопротивлении восточных народов против колонизаторов. Сравнивая с другими странами, он также особо хвалит английских торговцев–капиталистов [10, с. 21–25].

В таком же направлении писали свои труды Е. Томпсон, Г. Гаррат. Они отмечали, что английский торговый класс натворил чудеса в восточных странах и лишь после некоторых событий взяли в руки оружия [14, с. 5].

Все эти субъективные оценки историческим событиям опровергает другой английский историк–ученый А. Поллард, который точно сформулировал свои идеи таким образом: «начиная с периода правления Елизаветы и VII Генриха проводились в жизнь политические господства

англичан, т.к. без политического властвования торговля была очень опасна, особенно в восточных странах» [11, с. 306–307].

Таким образом, в кратком изложении становится ясным тот факт, что Азербайджанское государство Сефевидов как таковой не упоминается в английской историографии. Однако, при внимательном изучении этих источников выявляются некоторые маршруты, которые имели определенную роль при создании компании Ост–Инд. Корабли Англии в пути на юго–западную Азию проходили через земли Сефевидов, которую упоминают в своих трудах как Персия. Этот путь им было известно со времен крестовых походов. Путешественник Милтон называл «пролив Ормуза–ключом Персии» и точно определял место этого пролива и одноименного города как центр Персидско–Индийской торговли [7, с. 92].

Город Ормуз был захвачен в 1507 году Португалией и до 1622 года находился под из власти дальнейшими захватами ближайших городов и местностей как Гомбрун, Кишм, Харак, Бахрейн они создали здесь свой форпост. Следует отметить, что указанные года и населенные пункты места в те столетия входили в состав Сефевидского Азербайджанского государства.

Еще в первой половине XVI века английская торговый класс с помощью компании «Москва» через Россию доходили до Ормуза и изучали детально возможности связей с Индии через этот пролив. Спустя 20 лет представитель этой компании М. Локк также отмечал о самой безопасной пути из Индии в Персии, оттуда через Каспийское море в Англии [13, с. 241]. В 80–х годах XVI ст. прекратились торговые отношения с Сефевидами через Москву. Однако, попытки восстановления этих связей продолжались. Среди просьб к Московскому княжеству можно указать ходатайства посла Англии Дж. Флетчера о восстановлении прав англичан по Волжско–Каспийскому пути [8]. Английский историк Е. Чейн писал, что «англичане, получая некоторые важные выходы на некоторые торговые пункты, стали воспользоваться древними и лучшими путями во всем Востоке» [12, с. 111].

В некоторых изданиях имеются данные свидетельствующие о подготовке военного захвата этих торговых факторий. Для этой цели 1591 году некоему К. Холл было поручено изготовлять военное снаряжению для захвата потерянных мест английскими торговцами [12, с. 35]. Имеется документ с предложений о реставрации компании «Москва», составленный резидентом Англии Дж. Мерик, где точно указано, что основной целью всех послов Англии в России, является налаживание торговых взаимоотношений с Сефевидами [10, с. 100–101]. Однако все эти попытки не увенчались успехом. С началом XVII века компания Ост–Инд попытался наладить этих связей через Индийский океан [11, с. 25; 7, с. 74].

Следует отметить, что во второй половине XVI–XVII веков все известные и сложившиеся торговые круги западных стран, в том, числе и Англии, рассматривали Россию как «важный мост», соединяющий Европу с Азией, в том числе с Сефевидами [9]. Внимание европейцев привлекали два маршрута на Восток, связанные с русским государством. Первый из них «Северо–восточный проход», пролегалый вдоль побережья Сибири; одновременно западное купечество интересовались Великим Волжским путем речной магистрали, соединявший Европу с Сефевидами. Обсуждение вопроса использование земли и некоторые

водные ресурсы России для торговли с Сефевидами стало одной из составляющих русско-европейской отношений рассматриваемого периода. Речь шла, прежде всего, о попытках европейцев закрепиться на Великом Волжском пути [5, с. 302–330]. Соответственно, Англия, имевшая регулярные торговые и дипломатические связи с Москвой, проявило наибольшую настойчивость к стремлению проникновению на Восток через Россию [8]. Главным заказчиком и союзником западных купцов в решении транзитной проблемы становились их национальное правительство. Наиболее ярко связь между интересами купечества и политикой государства проявилась в деятельности английской Московской компании пытавшийся обнаружить «северо-восточный проход» и наладить торговлю с Персией по Волге. В этих отношениях, возникающих по поводу транзитной торговли с Востоком, участвовали и сами Сефеvidы. В этот период Азербайджанское государство Сефеvidов активно налаживало торговые связи, как Западной Европы, так и с Россией, используя, в том числе и волжскую речную путь [1, с. 41; 2, с. 34; 3, с. 107–108; 4, с. 214–218].

Итак, в эпоху Великих Географических открытий многие западноевропейские страны целенаправленно занимались поиском новых торговых маршрутов, соединивших Европу через Сефеvidского государства, с Индией и Китаем. Это те государства, которые в силу объективных причин не могли напрямую противостоять своим конкурентам, контролировавшим основные торговые магистрали. Одновременно эти страны переживали процесс бурного развития капиталистических отношений. В Англии, как и в Нидерландах, Франции, Швеции, Дании, Голштейн возникали новые отрасли промышленности, которые требовали притока восточного, особенно азербайджанского шелка-сырца. В этих странах торговцы-купечество получали хорошую поддержку со стороны своих государств. Сочетание этих социально-экономических факторов привело к попыткам указанных стран подчинить себе восточные рынки и ведущие к ним маршруты с использованием различных механизмов военного, политического и экономического воздействия. Интерес к альтернативным торговым путям был обусловлен общей расстановкой сил, характерной для тогдашней мировой торговли. В то же время вопрос о торговой экспансии европейцев, особенно англичан на Востоке стал одной из важных отношений XVI–XVII веков. Главной из сторон в этих отношениях была Сефеvidская Азербайджанская держава. На всем протяжении указанных столетий сефеvidские правители – шахи, преследуя собственные экономические, политические цели, пытались переместить магистральные пути национального экспорта. Это означает, что интересы Сефеvidов и Англии в определенном смысле совпадали. Одним из следствий такой политики стало заключенные договора о выводе азербайджанского шелка-сырца через Россию (1667 г.). С другой стороны, в начале XVII века Сефеvidы стали активно привлекать английских и других европейских купцов на внутренний рынок, используя морской путь, открытый Васко да Гамой.

Список использованных источников

1. Асташкин Р. С. Европейцы и Великий Волжский путь в середине XVI – нач. XVII вв. (источниковедческий аспект) // Платоновские чтения: Сборник научных трудов. – Самара, 2002. – Вып.4. – 302 с.

2. Асташкин Р. С. Англия и Россия: поиск пути на Восток (1553–1584) // Платоновские чтения. – Самара, 2003. – Вып.5. – 284 с.

3. Артикулы привилегии, которые король Персии шах Аббас дал английским купцам в 1586 году // Экономические связи между Россией и Швецией в XVII веках. – М.: Институт истории СССР, 1981–1982 гг. – 234 с.

4. Второе путешествие в Персии, совершенные в 1564 году Т. Алькоком, Дж. Ренном и Р. Чайни // Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – Типография «Печатный двор», 1938. – 56 с.

5. Горсей Дж. Путешествия сэра Джерома Горсея // Россия XVI века. Воспоминания иностранцев. – М.: Наука, 1985. – 54 с.

6. Мен Т. Богатство Англии по внешней торговле или баланс нашей торговли как регулятор нашего богатства // Меркантилизм. – Л.: ОГИЗ–СОЦЭЖИЗ, 1933. – 340 с.

7. Мижнев П. Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии. – СПб., 1902. – 228 с.

8. РГАДА. – Ф.35. Отношения России с Англией в 1556–1710.

9. Там же. – Ф.77. Отношения России с Персией 1588–1719.

10. Холл Дж. История юго-восточной Азии. – М.: Политиздат, 1958. – 187 с.

11. Pollard A. The Political History of England (1547–1603). V.6, I. – 1911. – P.23.

12. Wright A. Early English adventures in the East. – L., 1917. – P.123.

13. The voyage of Thomas Best to the East India 1612–1614. – L., 1934. – P.241.

14. Thomson E. and Garraft G. / Rise and Fulfillment of British rule in India. – L., 1971. – P.5.

15. Beer G. Z. The origins of the British colonial system 1578–1660. – N–Y, 1908. – P. XXIII.

16. Parker J. Books to builds an Empire. – Amsterdam, 1965. – P.226.

17. Britain and Netherland in Europe and Asia, Papers delivered to the Third Anglo–Dutch historical conference. Ed by J. S. Bromley and E. N. Kossemann. – L., 1968. – P.34.

18. Rayt A. Early English adventures in the East. – L., 1917. – P.111.

19. Wullbur M. E. The East India Company and the British Empire in the Far East. Stanford Univ. press. – N–Y, 1945. – P.157.

20. Foster W. The English factories in India. Supplementary Calendar of Documents Relating to India. – L., 1928. – P.123.

21. Early travels in India (1583–1619). – Oxford, 1921. – P.76.

22. Clark G. N. The Colonial conferences between England and Netherlands in 1913 and 1615. v.1–2. – L., 1940–1951.

23. Hakluyt us Posthumous of Purchas his Pilgrims / v.1–20. – Qlazzqow, 1905–1907. – P.579.

24. Calendar of State Papers. Colonial series East India, China and Persia. 1513–1616. Ed by W. Noel, Sainsbury, by the L., W. Fortesqye and by C. Headlam, I.1862; CSP, 1617–1621, I.1870.

References

1. Astashkin R. S. Evropejcy i Velikij Volzhskij put' v seredine XVI – nach. XVII vv. (istochnikovvedcheskij aspekt) // Platonovskie chtenija: Sbornik nauchnyh trudov. – Samara, 2002. – Vyp.4. – 302 s.

2. Astashkin R. S. Anglija i Rossija: poisk puti na Vostok (1553–1584) // Platonovskie chtenija. – Samara, 2003. – Vyp.5. – 284 s.

3. Artikuly privilegii, kotorye korol' Persii shah Abbas dal anglijskim kupcam v 1586 godu // Jekonomicheskie svjazi mezhdu Rossiej i Shveciej v XVII vekah. – M.: Institut istorii CSSR, 1981–1982 gg. – 234 s.

4. Vtoroe puteshestvie v Persii, sovershennye v 1564 godu T. Al'kokom, Dzh. Rennom i R. Chajni // Anglijskie puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI v. – Tipografija «Pechatnyj dvor», 1938. – 56 s.

5. Gorsej Dzh. Puteshestvija sjera Dzhheroma Gorseja // Rossija XVI veka. Vospominanija inostrancev. – M.: Nauka, 1985. – 54 s.

6. Men T. Bogatstvo Anglii po vneshnej trgovle ili balans nashej trgovli kak reguljator nashego bogatstva // Merkantilizm. – L.: OGIz–SOCJeKGIZ, 1933. – 340 s.

7. Mizhnev P. G. Istorija kolonial'noj imperii i kolonial'noj politiki Anglii. – SPb., 1902. – 228 s.

8. RGA DA. – F.35. Otnoshenija Rossii s Anglij v 1556–1710.

9. Tam zhe. – F.77. Otnoshenija Rossii s Persiej 1588–1719.

10. Holl Dzh. Istorija jugo–vostochnoj Azii. – M.: Politizdat, 1958. – 187 s.

11. Pollard A. The Political History of England (1547–1603). V.6, I. – 1911. – P.23.
12. Wright A. Early English adventures in the East. – L., 1917. – P.123.
13. The voyage of Thomas Best to the East India 1612–1614. – L., 1934. – P.241.
14. Thomson E. and Garraft G. / Rise and Fulfillment of British rule in India. – L., 1971. – P.5.
15. Beer G. Z. The origins of the British colonial system 1578–1660. – N–Y, 1908. – P. XXIII.
16. Parker J. Books to builds an Empire. – Amsterdam, 1965. – P.226.
17. Britain and Netherland in Europe and Asia, Papers delivered to the Third Anglo–Dutch historical conference. Ed by J. S. Bromley and E. N. Kossemann. – L., 1968. – P.34.
18. Rayt A. Early English adventures in the East. – L., 1917. – P.111.
19. Wullbur M. E. The East India Company and the British Empire in the Far East. Stanford Univ. press. – N–Y, 1945. – P.157.
20. Foster W. The English factories in India. Supplementary Calendar of Documents Relating to India. – L., 1928. – P.123.
21. Early travels in India (1583–1619). – Oxford, 1921. – P.76.
22. Clark G. N. The Colonial conferences between England and Netherlands in 1913 and 1615. v.1–2. – L., 1940–1951.
23. Hakluyt us Posthumous of Purchas his Pilgrims / v.1–20. – Qlazqow, 1905–1907. – P.579.
24. Calendar of State Papers. Colonial series East India, China and Persia. 1513–1616. Ed by W. Noel, Sainsbury, by the L., W. Fortesqye and by C. Headlam, 1.1862; CSP, 1617–1621, 1.1870.

УДК 026.7

Мамедов М. А.,
заместитель декана
библиотечно–информационного факультета,
доцент, Бакинский государственный
университет (Азербайджан, Баку),
m.mehmanali@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЧИТАТЕЛЕЙ В НАУЧНО–ОТРАСЛЕВЫХ БИБЛИОТЕКАХ (ОПЫТ РАБОТЫ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО– ТЕХНИЧЕСКОЙ БИБЛИОТЕКИ)

Рассмотрена деятельность одной из крупнейших библиотек республиканского уровня Азербайджана – Республиканской научно–технической библиотеки, которая имеет богатую историю и крупнейший в стране фонд. Она была создана как Центральная техническая библиотека треста Азнефть в 1930 на базе Библиотеки Бакинского клуба нефтяников. В статье проанализировано библиотечно–информационное обслуживание инженерно–технических работников в отраслевых библиотеках. Также дан анализ фонда Республиканской научно–технической библиотеки, предоставления библиотечной книги, количества читателей, книгооборот, комплектации фонда, проведения научных и массовых мероприятий, осуществляемых совместно с читателями–экспертами.

Ключевые слова: отраслевые библиотеки, инженерно–технический персонал, научно–техническая литература, библиотечные фонды, библиографическое обслуживание.

(статья друкується мовою оригіналу)

Omarov A., Doctoral student of Baku State University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Mutual relations between the Azerbaijani state of Sefevi and England in XV–XVII centuries

In the article, some sources are examined in English language. Based on this историко–географической base the analysis of interrelation is conducted between the Azerbaijani a state of Sefevide with England through finding out of actions of company Ost–Ind. At determination, a place and value among other east countries in the days of the Great geographical opening are clear also value of Azerbaijan in the indicated centuries in the epoch of the Great Geographical opening many западноевропейские countries purposefully engaged in the search of new trade routes, connecting Europe with Sefevide by the state By India and China. Those states could not straight resist to the competitors controlling basic trade highways. At the same time, these countries experienced the process of rapid development of capitalist relations. In England, as well as in Netherlands, France, Sweden, Denmark arose up new industries of industry, that required an inflow east, especially Azerbaijani an. In these countries, got good support from the side of the states. Combination of these socio–economic factors resulted in the attempts of the indicated countries to subordinate to itself east markets and conducting to them routes with the use of different mechanisms of military, political and economic influence. Interest in alternative trade routes was conditioned by the general placing of forces, characteristic for of that time world trade. At the same time question about trade expansion Europeans, especially Englishmen on East became one of important relations of XVI – XVII of centuries. Main from parties in these relations there was Sefevi the Azerbaijani an state. Along the whole length of the indicated centuries there are sefevide rulers of, pursuing own economic, political aims, the main ways of national export tried to move. It means that interests of Sefevide and England coincided in certain sense. Became one of consequence pls of such politics the celled agreements on the conclusion of Azerbaijani an through to Russia (1667). On the other hand, at the beginning the XVII century of Sefevide began actively to attract English and other European merchants to the internal market, using marine way open Vasko and Qama.

Keywords: east countries, England, Russia, trade, colonial politics.

Omarov A., докторант, Бакинский государственный университет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Взаємини між Азербайджанською державою Сефевідів і Англії в XV–XVII століттях

Звертається увага на деякі джерела англійською мовою. На основі цієї джерельної бази аналізується взаємозв'язок між Азербайджанською державою Сефевідів і Англії шляхом з'ясування дій компанії Ost–IND. Визначається місце і значення Азербайджану в зазначений період в епоху Великих географічних відкриттів, коли багато західноєвропейських країн цілеспрямовано займаються пошуком нових торгових шляхів, що з'єднують Європу з Азербайджанською державою Сефевідів Індії та Китаю.

Ключові слова: східні країни, Англія, Росія, торгівля, колоніальна політика.

* * *

Исторически в Азербайджане нефтяная промышленность обладала более высоким техническим уровнем развития по сравнению с другими промышленными отраслями. Эта особенность, прежде всего, связана с обилием запасов нефти и газа в нашей стране. Стабильное развитие высокой производительности, передовой техники и технологии в сфере нефтедобычи и нефтепереработки, информационная потребность инженерно–технических работников в этой сфере еще в 20–30–х гг. XX века создала необходимость в создании отраслевых технических библиотек.

Для формирования и развития в республике нефтяного сектора на научной основе был создан ряд научных учреждений научно–исследовательского, проектно–конструкторского и испытательного характера, а в их составе были организованы библиотеки отраслевого технического профиля. Некоторые из них продолжают свою деятельность и сейчас.

Библиотечно–информационное обслуживание должно обладать документально–информационной базой, как в традиционной, так и электронной форме. Еще с 40–х гг. прошлого века на примере научно–технических библиотек в предприятиях нефтедобычи и нефтепереработки были созданы такие документальные фонды, и в последующие годы это дело с точки зрения сбора документов в фонды непрерывно развивалось. Одной из таких библиотек с богатым фондом является Республиканская Научно–техническая библиотека, являющаяся одной из ведущих отраслевых библиотек нашей республики.

В удовлетворении библиотечно–информационных потребностей отдельных групп читателей, работающих в нефтяной промышленности нашей страны, в том числе инженерно–технических работников, квалифицированных рабочих создание Республиканской Научно–технической библиотеки (РНТБ), сформировавшейся как методический центр для библиотечных сетей предприятий промышленности республики, явилось важным событием в 20–х гг. XX вв.

Видный ученый–библиотековед, заслуженный деятель науки, проф. А. Халафов показывает, что РНТБ была создана в 1923 году и в 1957 году получила статус Республиканской научно–технической библиотеки [1, с. 8]. Именно после 1957 года в библиотеке были созданы новые отделения и отделы и, в библиотеке, впервые в бывшем Союзе был применен ряд инноваций.

Входящая в сеть научно–отраслевых библиотек Республиканская научно–техническая библиотека «выполняет функции информации, межбиблиотечного абонементов и центра для других библиотек, действующих в соответствующей области» [2, с. 8]. Технические библиотеки являются библиографическими и информационными учреждениями, которые служат научно–техническому прогрессу и обширному техническому просвещению, повышению уровня профессиональных знаний работников и распространению передового производственного опыта. В отличие от сети массовых библиотек, технические библиотеки в основном комплектуют свои фонды современной научно–технической литературой, в том числе периодическими изданиями, нормативно–техническими документами (патенты, стандарты и нормы, ценовые таблицы и т.д.) и неопубликованными материалами.

Главной особенностью для всей сети технических библиотек является их скоординированная деятельность с информационными органами и функционирование на базе единого справочного фонда с целью оказания содействию производственным задачам. Среди этих библиотек Республиканская Научно–Техническая Библиотека занимает особое место. Документальный фонд РНТБ состоит из 14.734.154 экземпляров. Из них 12.257.760 экземпляров являются патентными документами (хранятся в Республиканском Патентном Фонде), 928.915 экземпляров являются нормативно–техническими документами, которые хранятся в Республиканском Фонде Стандартов. Библиотека в 2005 году оказала услугу 20.401 читателю.

Состав читателей состоит из научных сотрудников, инженерно–технических работников, студентов, учащихся на степени бакалавра, в магистратуре и т.д. Библиотека осуществляет свою деятельность посредством следующих отделов: отдел абонемента и обслуживания, отдел комплектации, отдел научной каталогизации, информационно–библиографический отдел, научно–методический отдел, отдел зарубежной литературы, отдел дифференциального информационного обслуживания и исследовательских работ, отдел выполнения разовых запросов предприятий и учреждений.

В РНТБ по отношению к читателям активно применяются различные формы и методы библиотечно–информационного обслуживания. Из них особенно широко распространилась организация дней информации и специалиста, открытого просмотра литературы, системы ИРИ (Избирательного Распространения Информации), организация обслуживания в режиме ДОР (Дифференцированное Обслуживание Руководителей) для управленческого персонала. Для решения этих задач нельзя довольствоваться только лишь комплектацией научно–технической и производственно–технической литературы в фонды РНТБ. Применение новых библиотечно–библиографических и информационных

методов в пропаганде этой литературы всегда являлось актуальным.

Одной из главных задач, стоящих перед библиотекой, является удовлетворение профессиональных информационных потребностей в основном инженерно–технических работников, предприятий и учреждений. С этой целью используются библиографические и реферативные сведения и информационные издания. В РНТБ общеобразовательное, научное и профессиональное информационное обслуживание по своему содержанию носит комплексный характер (политическая, научная, техническая и производственная литература на определенный запрос), охватывает не только специалистов, но и категории читателей–экспертов.

Научные или производственные трудности, с которыми сталкиваются читатели в процессе конкретной деятельности, вопросы, о которых они не знают, создают у них профессиональные информационные потребности. Кроме этого, для формирования и развития отдельных групп читателей, как личности существуют и другие формы информационных потребностей (например, политическая, эстетическая, художественная и т.д.). Ясно осознанные, конкретизированные части информационных потребности читателей проявляются в информационных запросах. И поэтому, на изучение информационной потребности не надо смотреть, как на далекую от библиотеки работу. Другими словами, на основе изучения информационной потребности не только отдельных групп читателей, но и потенциальных групп читателей, проживающих на территории, где осуществляет обслуживание определенная библиотека, можно организовать библиотечное дело более эффективным образом.

Республиканская научно–техническая библиотека считается республиканским центром, оказывающим справочно–библиографическое библиотечное обслуживание министерствам, компаниям, предприятиям и учреждениям, научно–исследовательским и проектным организациям, студентам ВУЗов, а также отдельным лицам, проводящим исследования в области науки и техники. РНТБ наряду с тем, что является одной из самых больших научно–отраслевых библиотек республики, также является большим учреждением, которое занимается, как традиционной пропагандой книг и библиотечно–библиографическим обслуживанием, так и научно–исследовательской работой и методической деятельностью, отражающей в себе авторские свидетельства, патенты и патентную литературу, нормативно–технические документы, журналы зарубежных стран и другую литературу.

В 2010 году количество читателей в Республиканской научно–технической библиотеке составило 7187 человек. 5712 человек было обслужено по абонементу и читательскому залу, 216 человек по межбиблиотечному абонементу, 961 человек по республиканскому патентному фонду, 514 человек по фонду нормативно–технических документов. Самым большим и требующим ответственности отделением отдела обслуживания является отдел обслуживания читателей. Здесь общее количество читателей составляет 5712 человек. Из этих читателей 3912 человек прошли регистрацию в этом году.

В течение 2010 года читателям было предоставлено 42347 экземпляров литературы. Из них посредством абонементов и читального зала было предоставлено 7312 печатных экземпляров, 310 экземпляров зарубежной литературы, 129730 печатных экземпляров патентной литературы, в течение года было проведено 12 выставок новой литературы. Поступившие в библиотеку в этом году 1250 экземпляров и возвращенные читателями 7312 экземпляров литературы посредством УДК были поставлены на свое место. В фонд нормативно-технических документов в течение 2010 года поступило 32 экземпляров журналов. Со стороны сотрудников отдела научной обработки и комплектации нормативно-технических документов было пронумеровано 1500 технических условий и поставлено на свое место в фонде. В 2010 году 120000 устаревших и просроченных, уничтоженных документов были выведены из фонда, и при этом был составлен акт.

В течение 2011 года количество читателей Республиканской Научно-Технической Библиотеки составило 6486 человек. Из них количество читателей посредством абонементов и читального зала составило 5636 человек, межбиблиотечного абонементов 216 человек, Республиканского патентного фонда 42 человек, Фонда нормативно-технических документов 392 человек [4].

4109 читателей отдела обслуживания прошли регистрацию в этом же году. Этим читателям было предоставлено всего 114582 экземпляров литературы. Из них посредством абонементов и читального зала читателям было предоставлено 25325 печатных экземпляров, межбиблиотечного абонементов 41 печатных экземпляров, патентной литературы 106783 печатных экземпляров, нормативно-технических документов 3933 печатных экземпляров литературы. По итогам 2011 года посредством отдела обслуживания читателям было предоставлено 7526 печатных экземпляров литературы. Из них читателям было предоставлено 3672 книг, 3743 журналов и 751 печатных экземпляров справочного характера. Количество обратившихся в библиотеку в течение 2012 года читателей составило 6681 человек. Из них количество читателей посредством абонементов и читального зала составило 5910 человек, межбиблиотечного абонементов 216 человек, республиканского патентного фонда и фонда нормативно-технических документов 412 человек. В 2012 года 4270 читателей отдела обслуживания прошли регистрацию, этим читателям было предоставлено всего 89862 экземпляров литературы. В 2012 году в библиотеку поступило 343 экземпляров новых книг.

В течение 2013 года количество читателей библиотеки составило 6928 человек. Количество новых читателей, пришедших в библиотеку в течение года, составило 231 человек. Из этих читателей 80 человек записались в библиотеку на основе удостоверении личности. 151 читателю же было оказано устное справочно-библиографическое обслуживание посредством телефона. Так, эти читатели были проинформированы посредством телефона о приобретении новой литературы, отвечающей требованиям сегодняшней науки и техники. Для этих читателей есть специальный регистрационный журнал. Там указывается только их имя, фамилия, отчество, содержание их запросов.

В Республиканской научно-технической библиотеке одну из важных форм обслуживания читателей составляет МБА. Отдел МБА построил свою работу на основе взаимного использования библиотечных фондов республики.

В данный момент отдел МБА имеет 741 пользователей. 287 абонентов являются активными, а 454 пассивными абонентами. Посредством МБА в сентябре 2002 года было предоставлено 903 экземпляров литературы, из которых 183 экземпляров составили книги и брошюры, литература научно-технического характера, 491 экземпляр журналы, 95 экземпляров стандарты и другие нормативные документы. В сентябре 2002 года для удовлетворения потребностей читателей было приобретено 53 экземпляров книг из других библиотек.

Отделение вело регистрацию 135 экземпляров литературы, которая была предоставлена абонентам. Каждый обратившийся в библиотеку в течение года читатель был зарегистрирован, приняты читательские запросы, соответствующая информация и литература были предоставлены читателям. Количество читателей Республиканской научно-технической библиотеки составляет 6681 человек (по состоянию 1 января 2016 г.). Из них посредством абонементов и читального зала обслуживаются 5910 человек, межбиблиотечного абонементов 216 человек, Республиканского патентного фонда 43 человек, Фонда нормативно-технических документов 412 человек, а из отдела обслуживания 4270 читателей прошли регистрацию в новом году. Этим читателям было предоставлено всего 89.862 экземпляров литературы. Из них посредством абонементов и читального зала было предоставлено 7732 экземпляров, межбиблиотечного абонементов 103 экземпляров, патентной литературы, 80.870 экземпляров, 1260 экземпляров нормативно-технических документов.

Картотека пользователей МБА недавно была проверена и были уточнены адреса и другие данные пользователей. Сейчас Отдел МБА имеет 728 членов. За 2015 год в отдел поступили 800 запросов.

Если библиотека не может удовлетворить реальный информационный запрос читателя имеющейся в своем фонде литературой, то этот запрос выполняется с использованием системы МБА. РНТБ, которая с момента своего создания работает по техническому профилю, для эффективной организации своей работы, удовлетворения информационных потребностей высококвалифицированных читателей, приобретения необходимой литературы поддерживала межбиблиотечные связи с рядом фундаментальных библиотек Советского Союза. В настоящее время главными центрами, с которыми РНТБ осуществляет обмен документами через систему МБА, являются Центральная Научная Библиотека НАНА и Национальная Библиотека им М. Ф. Ахундова.

Обслуживание по системе МБА является самой удобной формой обслуживания, используемой для полного удовлетворения запросов научных работников, возникающих в связи с их исследовательскими работами. В современный период возникшая, как следующий этап развитая МБА Электронная доставка документов предоставляет научным сотрудникам и специалистам возможность стать непосредственным читателем ведущих мировых библиотек.

В Республиканской научно–технической библиотеке применяются как индивидуальные, так и групповые и массовые формы обслуживания для повышения профессионального уровня читателей, обогащения научных знаний, усовершенствования производственного опыта. Во время оказания индивидуального библиотечного обслуживания к каждому читателю подходят с учетом его особенностей. В Республиканской научно–технической библиотеке каждый читатель может приобрести и использовать литературу по интересующей его области посредством читального зала, непосредственно картотеки или же книжной полки. А в обслуживании по абонементу для нахождения шифра, определяющего место требуемых документов в фондохранилище, необходимо осуществить поиск в каталоге. В это время читатель, в первую очередь, обращается в библиотеку. Сотрудник библиотеки – библиограф дает читателю индивидуальную библиографическую консультацию, рекомендации по использованию каталогов и картотек, справочно–информационных библиографических средств.

Для улучшения и расширения индивидуального библиотечно–информационного обслуживания специалистов, привлечения большего количества читателей и исчерпывающего удовлетворения их конкретных творческих потребностей Республиканская научно–техническая библиотека, в первую очередь, должна стараться спланировано и правильно комплектировать свой фонд в соответствии со своим профилем и новой литературой.

Кроме всего этого, в Республиканской научно–технической библиотеке в различные времена организуются мероприятия, определенные выставки, связанные с историческими событиями и различными знаменательными датами. В библиотеке в Отделе массовых мероприятий каждый год организуются годовые отчеты. Отдел массовых мероприятий служит повышению информационно–библиографического уровня специалистов. Отдел массовых мероприятий Республиканской научно–технической библиотеки с целью донесения передового опыта работы до специалистов республики внутри страны и за рубежом регулярно предоставляет библиографическую информацию о поступившей в библиотеку литературе, организует тематические выставки, а также выставки открытых осмотры. Так, отдел занимается пропагандой научно–технической библиотеки, как внутри библиотеки, так и за ее пределами. С этой целью отдел два раза по средам недели давал сотрудникам и читателям сети Республиканской научно–технической библиотеки информацию о поступившей в библиотеку новой литературе.

РНТБ работает скоординировано с другими библиотеками, устанавливает связи с другими библиотеками и организациями в осуществлении определенных мероприятий. В связи с определенными массовыми мероприятиями библиотека по заказу читателей приобрела и предоставила им 98 экземпляров литературы из Библиотеки Управления Делами Президента Азербайджанской Республики, Национальной Библиотеки имени М. Ф. Ахундова и других библиотек. На основе новой литературы было проведено 5 выставок новой литературы. На этих выставках принимало участие 284 читателей. Из них 182 человек были студентами, а 102 человек специалистами разных профессий, учеными, инженерно–техническими работниками и т.д.

Каждый сотрудник Республиканской научно–технической библиотеки, поставившей перед собой цель близкое ознакомление своих читателей с достижениями научно–технического прогресса для исчерпывающего удовлетворения их разносторонних запросов, информационных потребностей пользуется всеми формами и методами библиотечно–библиографического обслуживания. Исследуемая нами Республиканская научно–техническая библиотека тоже старается составить свой план работы в этом направлении путем обоснования производственных планов организации, которой она подчиняется. Библиотека оказывает информационное обслуживание по обеспечению научных сотрудников и специалистов необходимыми материалами, удовлетворению многоотраслевых, сложных запросов, направлению их чтения, широкой пропаганде существующей новой научно–технической литературы.

В своевременном и регулярном предоставлении научно–технической информации всем группам читателей справочно–библиографическое обслуживание, осуществляемое в обладающем рядом преимуществ режиме «запрос–ответ», является самой широко распространенной в Республиканской научно–технической библиотеке. Для организации этого обслуживания используются справочно–информационные фонды Республиканской научно–технической библиотеки и других научно–исследовательских информационных органов. Во время этого обслуживания исследуется информационный запрос такого–либо специалиста, связанный с осуществлением программ или же решением научно–технической проблемы (например, обработка синтетических каучуков на пластической основе), подготавливается и предоставляется ему исчерпывающим образом. Запрос может быть отправлен в форме тематического библиографического, фактографического и другого запроса. Информация, предоставленная на основе запроса, составляется в форме письменной и устной справки. Большую часть данных читателям в течение года справок составляют тематические библиографические справки.

Республиканская научно–техническая библиотека для удовлетворения сложных запросов инженерно–технических работников, научных экспертов широко использует формы и методы массового информационного обслуживания. В состав организуемого библиотекой массового информационного обслуживания входит организация выставок, дней информации, открытых просмотров. В основном массовые мероприятия, осуществляемые для пропаганды текущей литературы в соответствии со своим содержанием, целью и направлением читателей, организуются как для общей читательской аудитории, так и для отдельных групп читателей, лаборантов, технологов, инженеров и т.д.

Например, в библиотеках проводятся открытые просмотры и тематические выставки научно–технической литературы, связанной с различными областями, что дает возможность для открытия фонда перед читателями. Вообще, в Научно–Технической Библиотеке организуемые для пропаганды научно–технической литературы среди специалистов такие мероприятия, как «День специалиста», «День информации» и другие мероприятия играют большую роль в эффективной организации библиотечно–информационного обслуживания.

Они создают условия для занимающихся научно–исследовательской работой читателей в целях

приобретения новой информации, связанной со своей темой и проблемами, производственными задачами. Организуемые в библиотеке книжные выставки служат для демонстрации книг и периодических изданий, нормативно-технических, проектно-конструкторских документов, промышленных каталогов, авторефератов научно-исследовательских работ рекомендательного характера и других документов различных учреждений и организаций. Здесь в основном отражаются журналы, которые связаны с техникой, нефтяной, химической промышленностью нашей страны и зарубежных стран.

В Республиканской научно-технической библиотеке, наряду с выставками, организованными под названием «Новая литература», «Авторефераты», «Азербайджанская нефть сегодня» и т.д., проводятся также выставки, связанные с определенной темой (например, «неорганическая химия», «нефть и нефтепереработка» и т.д.), событиями и историей (проф. праздниками, юбилеями видных ученых института и т.д.).

Выводы. По мере роста сети библиотек для работников нефтяной промышленности научно-техническая библиотека Азербайджана превратилась в крупнейшую техническую библиотеку. Со временем руководство все библиотеки промышленных предприятий, министерств технического профиля, проектных, конструкторских институтов и бюро, неакадемических НИИ было передано в ведение этой библиотеки. С 1957-го года библиотека была передана в ведение Госплана Азербайджанской ССР и стала называться нынешним именем. В данное время Библиотека находится в ведении Государственного Комитета по Стандартизации, Метрологии и Патентам. В структуру Библиотеки входят также Республиканский патентный фонд, Фонд нормативно-технических документов и Депозитарный фонд технической литературы. В последнее время развитие научно-технического прогресса требует вооружения армии молодых ученых, интеллигенции современными научными знаниями, удовлетворения их информационных запросов на более высоком, профессиональном уровне, оказания им более прогрессивного библиотечно-информационного обслуживания. И поэтому научно-технические библиотеки и информационные органы нашей республики должны полностью достичь оперативного удовлетворения информационных запросов научных сотрудников и специалистов и предоставлять эффективное обслуживание для пропаганды научно-технической литературы среди них.

Список использованных источников

1. Аленькова С. А. Подход к оценке эффективности государственных вложений в развитие библиотечного дела // Библиотековедение. – М., 2014. – №3. – С.19–22.
2. Вахчусhev М. В. Правовые аспекты использования электронных библиотек в ВУЗе. – М., 2015. – №5. – С.44–53.
3. Мамедов М. А. Формирование и развитие сети Научных и Научно-Технических Библиотек в Азербайджанской Республике // Библиотековедение – Информация. – Б., 2013. – №1. – С.73–79.
4. Мамедов М. А. Организация библиотечно-информационного обслуживания специалистов в сетях Научно-Технических Библиотек. – Б., 2003. – 111 с.
5. Рустамов А. М. Основные направления развития новой информационной технологии в библиотеках Азербайджанской Республики // Научные и технические библиотеки. – 2007. – №2. – С.21–31.

6. Каратыгина Т. Ф. Научно-технические библиотеки (НТБ) // Библиотечная энциклопедия / Рос. Гос. Б-ка. – М.: Пашков дом, 2007. – С.702–703.

References

1. Alen'kova S. A. Podhod k ocenke jeffektivnosti gosudarstvennyh vlozhenij v razvitie bibliotecnogo dela // Bibliotekovedenie. – М., 2014. – №3. – С.19–22.
2. Vahchushev M. V. Pravovye aspekty ispol'zovanija jelektronnyh bibliotek v VUZe. – М., 2015. – №5. – С.44–53.
3. Mamedov M. A. Formirovanie i razvitie seti Nauchnyh i Nauchno-Tehnicheskijh Bibliotek v Azerbajdzhanskoj Respublike // Bibliotekovedenie – Informacija. – Б., 2013. – №1. – С.73–79.
4. Mamedov M. A. Organizacija bibliotечно-informacionnogo obsluzhivaniya specialistov v setjah Nauchno-Tehnicheskijh Bibliotek. – Б., 2003. – 111 s.
5. Rustamov A. M. Osnovnye napravlenija razvitija novoj informacionnoj tehnologii v bibliotekah Azerbajdzhanskoj Respubliki // Nauchnye i tehnicheskie biblioteki. – 2007. – №2. – С.21–31.
6. Karatygina T. F. Nauchno-tehnicheskie biblioteki (NTB) // Bibliotecnaja jenciklopedija / Ros. Gos. B-ka. – М.: Pashkov dom, 2007. – С.702–703.

Mammadov M. A., Deputy Dean of Library and Information Department, Associate Professor, Baku State University (Azerbaijan, Baku), m.mehmanali@gmail.com

The organization of information prevising of readers in branch scientific libraries (experience of activity of the republican scientific-technical library)

On the basis of the activities of the largest by volume of his collection Azerbaijan Republic– Republican Scientific and Technical Library examines the properties of library and information activity of branch libraries, modern requirement of service of readers the in libraries, particularly to engineering and technical personnel. Particular attention is paid to modern methods and operational services such as Selective Dissemination of Information services and services with the use of online technologies. As the growth of the network of libraries for the oil industry workers the scientific and technical library of Azerbaijan has turned into the largest technical library. Over time, all of the library management of industrial enterprises, ministries, technical profile, design, engineering institutes and offices of non-academic scientific research institute was transferred to the management of the library. Since 1957, the library was transferred to the jurisdiction of the State Planning Committee of the Azerbaijan SSR, and became known as the current name. At this time, the Library is in charge of the State Committee for Standardization, Metrology and Patents. The structure also includes the National Libraries Patent Foundation, regulatory and technical documents and NDC technical literature.

Keywords: branch library; engineering and technical personnel, scientific and technical literature, library collections, bibliographic service.

Мамедов М. А., заступник декана бібліотечно-інформаційного факультету, доцент, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), m.mehmanali@gmail.com

Організація інформаційного забезпечення читачів в науково-галузевих бібліотеках (досвід роботи Республіканської науково-технічної бібліотеки)

Розглянуто діяльність однієї з найбільших бібліотек республіканського рівня Азербайджану – Республіканської науково-технічної бібліотеки, яка має багату історію і найбільший в країні фонд. Вона була створена як Центральна технічна бібліотека тресту Азнафта в 1930 на базі бібліотеки Бакинського клубу нафтовиків. У статті проаналізовано бібліотечно-інформаційне обслуговування інженерно-технічних працівників в галузевих бібліотеках. Також дано аналіз фонду Республіканської науково-технічної бібліотеки, надання бібліотекою книг, кількості читачів, книгообороту, комплектації фонду, проведенні наукових і масових заходів, здійснюваних спільно з читачами-експертами.

Ключові слова: галузеві бібліотеки, інженерно-технічний персонал, науково-технічна література, бібліотечні фонди, бібліографічне обслуговування.

* * *

Abbasova E. I.,
scientific worker,
Department of «Archaeology
of early medieval ages», Institute of Archaeology
and Ethnography ANAS (Azerbaijan),
abbasova1957@mail.ru

METAL WORKING ART IN AGHSU

Azerbaijani land rich natural resources paved the way for the development of metallurgy since ancient times and throughout the Middle Ages and in subsequent periods. Archaeological researches give reason to say that working art had had a special place among the other developed fields of art in medieval cities of Azerbaijan. The often discovery of fused copper ore masses and wastes during the archaeological excavations near the ancient mines give reason to say that in the Middle Ages metal was melted in the mines. During the archaeological excavations carried out in different regions of Azerbaijan have been found hammer and axe which were widely used in agriculture.

Keywords: Metal working, Middle Ages, Azerbaijan, Archaeological researches.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Handicraft of metallurgy had a special place in medieval cities of Azerbaijan along with many developed vocation fields. One of basic, mainly leading factors in development of this occupation is richness of the area of Azerbaijan with raw-material resources, with useful fossils, as well as precious stones, colourful metal's clay and kaolin deposits [8, p. 6–7]. Existence of mainly rich deposits created ground for development of metallurgy occupation in last middle ages like previous.

Though one of the places where the ancient art of primitive metal working continued for many centuries is Lahij village of the Ismayilli region until recently it was continued in many mountainous regions of Azerbaijan [7, p. 62–63]. The often discovery of fused copper ore masses and wastes during the archaeological excavations near the ancient mines give reason to say that in the Middle Ages metal was melted in the mines. During the archaeological excavations carried out in different regions of Azerbaijan have been found hammer and axe which were widely used in agriculture [6, p. 63, 75].

Though internal and external wars occurred in last middle ages made negative influence on various fields of craftsmanship and caused stagnacy, it did not touch handicraft of metallurgy, on the contrary handicraft developed in a high level. Basic factors substantiating it include production sites, smelter, and smithery furnaces, workshops, industrial hollows, tools applied during the work, home and economy facilities which were displayed as a result of archaeological excavations implemented in last medieval cities of Azerbaijan. Blacksmith and brazier workshops revealed as a consequence of archaeological excavations in medieval Agsu town assume pretty urgent significance from stand of study of handicraft fields related with metallurgy in Azerbaijani cities in XVIII century.

Smithery and brazier workshops, tools and other material cultured remnants used in work process of masters working there were displayed in 6th, 7th and 8th squares of III excavation site during the investigations, and hollows were displayed from blacksmith pits, and nearby places, generally, in III excavation site.

Mass character and kind variety of findings substantiate functioning of several workshops simultaneously in the explored area. As we mentioned earlier, a great number of metal wastes were revealed around smith workshop in 8th square in III site. Stone articles of various size and shape used by blacksmiths were also displayed from that area. Inner part of various-size troughs made of mine stones is hewed, and surface of some stones is grinded straight and plane. There are rests of rust into almost most stone troughs. Apparently, after blacksmiths and braziers forge hot iron or copper products on flat and smooth stones, they cooled it off into stone troughs full of water. It's interesting that tools used by masters were revealed in smith workshops displayed in Agsu. Chisel, scissors, thimble, tools for copper forgery, as well as miniature, tools used in decoration, a pair of tongs, a hammer, an axe, iron-graver, hole-graver, fretwork and other samples applied in masonry can be example for that.

AgSU investigations revealed that metallurgy developed not only due to traditional industry, but enriched in last middle ages like previous years. Masters working in metallurgy applied many methods while producing this or other product in last middle ages. Production and carving, simple forgery, steel or iron welding, timbering, material incision, hewing, flattening, stamping and other methods are broadly applied by Azerbaijani craftsmen. Blacksmiths receiving orders from various fields of handicraft prepared necessary tools, household and economy equipments. From this point, frequent orders created ground for development and formation of different fields of handicraft. The following tools belonged to blacksmiths were displayed from the excavation site. An iron hammer is of small size, circular, sharp and board-like shape.

An iron axe found from 7b square of IV excavation site probably belonged to masters occupied with handicraft of wood-making. The tool sharpened with the purpose to cut or hew wooden material has a holder and a wide hole to put through a wooden helve. The rest of wooden humus was fixed on the hole cities (photo 1).

One of cutting tools used for cutting, crumbling, and clipping in home and economy is a hook. Wooden helves of hooks completely decomposed since they kept under the ground for a long time. Their sharp parts lost their shape. Hooks were used mostly as a cutting tool in gardening economy and continue today to be used. Width of blade of hock found in IV excavation site is 7 sm, length of its handle is 31 sm, and thickness is 7 sm. Analogical samples are known from last medieval layers of Baku, Shamakhi and Nakhchievan cities (photo 2).

Findings prove that iron scissors played important role in home of population in last middle ages. Scissors found as a half form from III and IV excavation sites are made of metal switches. After metal was smoothed by hot forgery method, a small hole was opened from the middle towards handle to hitch switches one another. Their handles were flattened and wrapped back in a circular form. Other scissors were found from V field (photo 3). Iron scissors were exposed to strong oxidization since it stayed under the ground for a long time. Similar samples of scissors are known from other medieval

monuments. Samples of nail that differ in size from one another are known from the fourth and thirteenth century excavations of Ganjabasar [5, p. 78–79] and Gabala [1, p. 53–57].

Nails of various shape and size are mostly encountered iron things in the excavation site. They are mostly used in construction. Length of large nails is 15–22 sm, length of little nails is 3–5 cm cities (photo 4). Head parts of theirs become pointed towards the end, though they are in a form of circle, cap, and mushroom like. Breadth of a part of both big and little nails is circular, while a part of others is of square form. Samples having thin and podgy end are come across during

the excavation along with rough nails. They were probably prepared for usage inside houses.

Samples of bolt and ring are frequently encountered in Agsu excavations. Bolts are divided into two groups for their form. A part of them is made in a stick form, following that equally wrapped and become pointed, and the wrapped part is taken into ring-shaped form to hang lock. An end of iron bolts is mainly forged and become pointed, while another end was used together with midvar in a ring form. Bolts are mostly used in closing doors, windows, trunks and cases. Some bolts consist of two parts, while some others contain of one part.

photo 1

photo 3

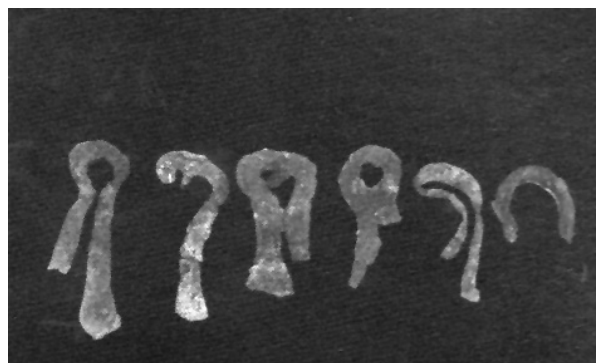

photo 5

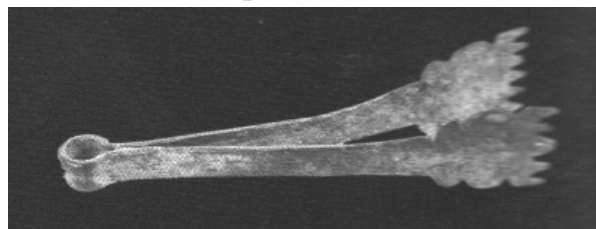

photo 6

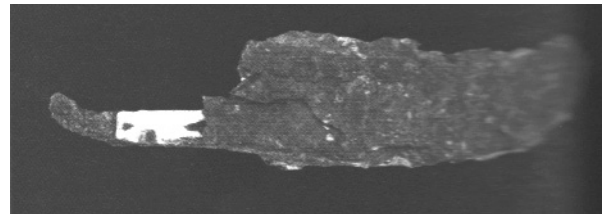

photo 2

photo 4

photo 7

One part of the bolt used in closing of gate and doors provides the movement and a semicircular hole opened in its other part for closing the door. A bolt and its parts were usually prepared by narrow and long iron board (photo 5).

Industrial process of copper items is implemented by stages like handcraft of blacksmith. A piece of copper is initially forged by hot forgery method and flattened. Special pincers and a pair of tongs are used while working. Copper taken from the furnace warps being forged by hammers and the process continues till flattening. Flattened copper is cut by iron cutter in a due size; hewed and put in order and each part wraps in different directions for combining at subsequent stage. Archaeological materials show that some plates are prepared respectively in several parts, afterwards combined one another, and tinned. Ruffled pieces of the plate are forged in a heated condition (welding) and fastened. Referring to archaeological materials we can say that artisan braziers preferred welding method in middle ages. There are few amount of copper items found from the excavation unlike iron products. They can be divided into household items, water plates and tools for their usage purpose. Five various-size tweezers were displayed from V excavation site. The samples of tweezers not distinctive from contemporary ones for shape and sizes are used in engraving over flour products (photo 6).

One kind of copper tools found mostly during Agsu excavations is thimble. Thimbles (photo 7) are widely used in standards. They are usually prepared in forgery way being more fine than copper. The part which is put through the finger is wide, it gets tight towards ending, and turns cupola-like in the end. Upper sides of theirs are decorated with point patterns in order the string to keep firm during touch. Described thimbles were displayed in all last medieval monuments of Azerbaijan during archaeological excavations [2, p. 168–198].

We can conclude by generalizing all the mentioned that Agsu was important craftsmanship centre like other cities of Azerbaijan in XVIII century. Referring to Agsu materials we can say that development of craftsmanship did not always develop over rising line. In connection with many objective and subjective factors, decline was substituted by progress or vice versa at times.

Analyses show that metallurgy and its branches developed high enough in last middle ages. Remnants of smith and brazier workshops, hotbeds, industrial furnaces and metal mouldings and hollows displayed from there, coal rest, as well as tools used in the process confirm all mentioned [4, p. 62–65].

References

1. Abbasova E. I. Regarding the metalworking, found as a result of archaeological excavations in Gabala City in 2008–2009. Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography. – Baku, 2010. – №2. – P.53–57.
2. Abbasova E. I. Metal products found during the archaeological excavations in Agsu: their technology and classification. Medieval Agsu town. 1st vol. – Baku: CBS, 2010. – P.168–198.
3. Bashirov R. Y. Medieval metal working art of Nakhchivan: IX–XVII centuries (abstract of dissertation). – Baku, 2006. – P.30.
4. Jabiyev G. J., Khalilli F. S. Archaeological excavations in Agsu, Azerbaijan // Archaeology Times, Online Magazine, Issue 2, Jan–Feb, 2012. – P.62–65.

5. Mammadov A. M. Ganjabasar in IV–XIII centuries (historical-archaeological research). – Baku: Elm, 1993. – 204 p.

6. Novruzlu A. I. The medieval art of Azerbaijan (XIV–XVII centuries). – Baku: Elm, 1997. – 420 p.

7. Ibrahimov F. A. Metal working art in medieval towns of Azerbaijan (IX–XIII centuries). – Baku: Elm, 1988. – 176 p.

8. Ibrahimov F.A. History of metal working in Baku (IX–XVII centuries). – Baku: Elm, 1995. – P.69.

Аббасова Е. І., науковий співробітник, Департамент «археології раннього середньовіччя», Інститут археології та етнографії НАНА (Азербайджан), abbasova1957@mail.ru

Металлообробне мистецтво в Агсу

При археологічних розкопках, вироблених в 2010–2013 роках в пам'ятках середньовічного міста Агсу і Шихмязід, частина виявлених матеріально-культурних знахідок відноситься до металевих виробів. Знайдені сокира, гак, рить, інструмент малювання та інші предмети були виявлені в різних квадратах розкопки. Використовувані в побуті і господарстві предмети були виготовлені з міді і металу. Вони були використані способом кування, різання і зварювання. При археологічних розкопках середньовічної місцевості Агсу були виявлені необроблений метал і шлаки, залишки в майстернях ковалів та мідників, поряд з іншими областями, показувало інтенсивний розвиток металлообробки.

Ключові слова: металлообработка, середні століття, Азербайджан, археологічні дослідження.

Аббасова Э. И., научный сотрудник, Департамент «археологии раннего средневековья», Институт археологии и этнографии НАНА (Азербайджан), abbasova1957@mail.ru

Металлообрабатывающее искусство в Агсу

При археологических раскопках, произведенных в 2010–2013 годах в памятниках средневекового города Агсу и Шихмязид, часть обнаруженных материально-культурных находок относятся к металлическим изделиям. Найденные топор, крюк, рить, инструмент рисования и другие предметы были обнаружены в разных квадратах раскопки. Используемые в быту и хозяйстве предметы были изготовлены из меди и металла. Они были использованы способомковки, резки и сварки. При археологических раскопках средневековой местности Агсу были обнаружены необработанный металл и шлаки, остатки в мастерских кузнецов и медников, наряду с другими областями, показывало интенсивное развитие металлообработки.

Ключевые слова: металлообработка, средние века, Азербайджан, археологические исследования.

***

УДК 94(479.24)

Гасанов Б. К.,
научный сотрудник отдела «История Карабаха»,
Институт Истории НАН Азербайджана (Азербайджан),
bosa6983@gmail.com

РАЗВИТИЕ ХЛОПКОВОДСТВА В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Представлена информация о состоянии хлопковой отрасли сельского хозяйства и предпринимателей, которые занимались хлопководством в начале двадцатого века в развитых уездах Карабахского региона Северного Азербайджана. Освещены акционерные компании, созданные в связи с хлопководством в Азербайджане и их деятельности в этот период.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, Зангезур, Джеваншир, Джебраил (Карягин–1904), хлопок.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кризис мировой экономики начала XX века оказал свое негативное влияние на империю Царской России, а так же и на промышленность Азербайджана. Несмотря на столь сложную ситуацию в Северном Азербайджане –

колонии Царской России, развивалась рыночная экономика, возникали новые отрасли промышленности.

В этот период в уездах Карабахского региона Северного Азербайджана (Шуше, Зангезуре, Джеваншире и Джабраиле – с 1904 года Карягинский уезд) наряду с обработкой шелка, производства вина, отраслей пищевой промышленности развивалась обработка таких технических растений, как хлопок. Наличие благоприятных климатических условий в Карабахском регионе Азербайджана, получение высокого урожая с каждой десятины посевной площади, создавало благоприятные условия для развития хлопководства. Проведение первого съезда в 1904 году в Агдаше хлопкоробов Кавказа сыграло значительную роль в развитии хлопковой отрасли в Северном Азербайджане.

В начале XX в. в связи с развитием хлопководства в Северном Азербайджане стала появляться новая отрасль промышленности по переработке хлопка. Построенные предпринимателями первые заводы по переработке хлопка были мелкие предприятия с низким уровнем производительности.

Это были хлопкоочистительные установки, приводимые в движение с применением тягловой силы, или же с применением ручной силы, которые при надобности перемещались в другие места. Но, спустя некоторое время появились двигатели, приводимые в движение керосином. Эксплуатация их требовало оснащенные необходимым оборудованием отдельные помещения, а так же высококвалифицированных мастеров.

Таким образом, в регионах стали появляться хлопкоочистительные, хлопкоперерабатывающие заводы, число которых увеличивалось из года в год [1, с. 32].

Правительство царской России для развития хлопководства в Северном Азербайджане в 1909 году создало кредитно-долговой банк в его окраинах, в том, числе в центре Карабаха – Шуше. Кредитные фирмы выдавали кредит хлопкосеющим крестьянам для увеличения производства хлопка [3, с. 49].

Царская Россия, предоставляя кредиты местному населению, тем самым ввергала их в долги и эксплуатировала их труд. Империя, развивая отрасли в соответствии со своими экономическими интересами, старалась обеспечить как свой внутренний спрос, также и вывозить сырьё на иностранные рынки.

Поэтому царское правительство начало ускорять процесс ввода на местах в эксплуатацию заводов по переработке хлопка. В 1911 году в Северном Азербайджане (без Нахичевани) в целом действовало 48 заводов по переработке хлопка – в Бакинской губернии 14, в Елизаветпольской губернии 34. В большинстве из этих заводов двигатели приводились в движение керосином или паром, и в каждом из них в среднем работало около 22–25 наемников, а годовой объем производства достигал 2 млн. рублей [14, с. 13–16].

В Северном Азербайджане хлопководство было широко распространено в Нахчыванском, Шушинском, Джеванширском, Елизаветпольском, Арешском, Гейчайском, Джавадском уездах.

В 1900 году в стране приблизительно 17,8 тыс. десятин земельных участков было занято под посев хлопчатника [16, с. 5]. В начале XX века в Шуше площади под возделывание риса были отведены под хлопчатник. Росту посевных площадей хлопчатника с 1900–го по 1913–й год с 19 до 105 тыс. десятин только в Бакинской и Елизаветпольской губерниях, т.е. 5,5 кратному увеличению способствовало использование тракторов. В этот период из 152 используемых в земледелии в Царской России тракторов, 6 находились в Северном Азербайджане. Во владениях Гасан бека Гусейнова в Евлахе имелся 1 трактор, во владениях Ф. Везирова 1, и 2 в хозяйстве действующего в Агдаме Акционерного Общества «Кавказский хлопок». В этот время при выращивании хлопчатника были применены новые методы. Так, применение метода грядковых посевов облегчило работу при выращивании хлопка. С хлопковых полей Северного Азербайджана каждый год в среднем собиралось 5–6 миллионов пудов хлопка, из которых на долю Шуши приходилось 3200 пудов [3, с. 48].

В 1905–1906–х гг. при подстрекательстве и поддержке Царской России целенаправленно организованная дашнакскими армянами армяно-азербайджанская резня оказала очень сильное негативное влияние на развитие хлопководства во всех губерниях и уездах Южного Кавказа, являющегося прибыльной отраслью того времени. Так, в ходе резни, многие заводы были разрушены, а работающие на этих заводах люди, чтобы спастись от уничтожения, вынуждены были покинуть места своего проживания. Можно утвердить, что с 1905–го по 1907–е гг. часть хлопкоочистительных заводов приостановила свою деятельность и понесла крупные убытки. Так, в депеше от 20 февраля 1907 года Тифлисского Главного Консульства в Министерство Иностранных Дел говорилось: «В результате прошлогодних беспорядков... в Зангезурском санджаге свирепствует полная нищета, равно как и в Шушинском и Газахском санджагах хлеба нет. В Джеванширском санджаге стоимость одного пуда обычного хлеба дошла до двух рублей» [4, с. 237]. На страницах газеты «Газе хаят» о тяжелом положении крестьян Зангезурского и Джеванширского уездов сообщалось следующее: «Из-за того, что сельское население Зангезурского уезда оказалось в бесконечной нужде, покидает свои поселения и переезжает в другие города, в особенности в Баку. Эти переселенцы, несмотря ни на какие преграды, даже на бурю, покидают свои дома, дабы хотя бы спастись от голода».

Жители селений Даллар, Суруф, Галадереси, Сырхавенд, Гаджи Гервенд и Паправенд Джеванширского уезда, чтобы тоже не умереть с голоду, продали за бесценок свой скот и домашние принадлежности и разошлись по разным селам. «Тазә һәуат». №180, 1907 [5].

Этот межнациональный конфликт наряду с тем, что оказал негативное влияние на развитие производства хлопка в Карабахе, также в целом нанес тяжелый удар по экономике региона. В хлопковом сезоне 1910–го года в Елизаветпольском уезде с каждой десятины было собрано

88 пуд., Джеванширском уезде 62, Шушинском уезде 80, а Газахском уезде 100 пудов хлопка [10, с. 63]. В 1911 году со всех посевных площадей Нахичеванского уезда в среднем с десятины было собрано 60 пудов хлопка [9, с. 159]. В 1912 г. в Нахичеванском уезде функционировало 51 крупных и мелких хлопкоочистительных заводов, которые с географической точки зрения располагались в отдельных селах таким образом: 4 в Нахичевани, 2 в Ордубаде, 2 в Яйджи, 4 в Джульфе, 2 в Нехраме, 5 в Джехри, 3 в Тумбулде, 3 в Тезекенде, 2 в Кузнуге, 1 в Абругунусе, 2 в Шыхмахмуде, 1 в Халилли, 1 в Халхале, 1 в Йарымдже, 4 в Юхары Азе, 2 в Азнабурте (Чалхангале – Г. Б.), 1 в Гарабейли (Гараханбейли – Г. Б.), 1 Хоке, 1 в Гошадизе, 1 в Шекерабаде, 1 в Алиабаде, 2 в Гадживердиляре, 1 в Джамалабаде, 1 в Дахсаре [13, с. 84–85].

В 1913–ом году в Нахичеванском уезде с каждой десятины было получено от 80 до 90 пудов урожая, в Арешавском уезде 100 пудов, в Газахском уезде 120 пудов, Елизаветпольской губернии от 90 до 100 пудов, а в Карягинском уезде в среднем 95 пудов (12, 13–6; 16–17, 27). В 1912 году в Иреванском уезде более половины (28) из 54 существовавших хлопкоочистительных предприятий принадлежало азербайджанскому капиталу. В целом, из 200 хлопкоочистительных предприятий в Иреванской губернии, 80 принадлежало азербайджанским предпринимателям [13, с. 66–78]. По мере расширения посевных площадей, собранный урожай с каждым годом возрастал. Если в 1900 году в Северном Азербайджане было собрано чуть более 148 тысяч пудов хлопка, то 1913 году эта цифра достигла 1 150 370 пудов [1, с. 42]. В 1913 году на долю Елизаветпольской губернии приходилось больше 42% хлопка, который из Южного Кавказа отправлялся в Царскую Россию и другие страны [14, с. 202].

Из-за того, что Царская Россия не могла удовлетворять потребности своей промышленности собственными хлопководческими хозяйствами, российские предприниматели в начале XIX века вынуждены были ввозить большую часть хлопка из зарубежных стран. Поэтому царизм в своих колониях – Средней Азии и в Северном Азербайджане начал принимать меры для развития хлопководства. Самой важной из этих мер было наложение таможенного налога на дешевый хлопок, привозимый из зарубежных стран, который конкурировал со среднеазиатским и северо-азербайджанским хлопком.

Это привело к росту цен на местный хлопок, который заинтересовал предпринимателей, занимавшихся хлопководством, и дало толчок развитию хлопководства в Северном Азербайджане [1, с. 41]. В этой области учреждались акционерные общества, большинство которых создавались на основе личных семейных предприятий. Привлекает особое внимание дата учреждения акционерного общества «Кавказский хлопок», шире внедрявшегося в легкую промышленность Северного Азербайджана. Еще до учреждения общества для покупки земельных угодий в Карабахе (в Зангезурском уезде – Г. Б.) были подписаны контракты с князем Хасай ханом Уцмиевым. Хасай хан, согласно условиям контракта,

подписанного 14 июня 1912 года в городе Владикавказе, должен был продать два своих имения И. Ф. Скрепинскому. Первым имением был «Кенгерли I», а вторым – «Пир Гасанли». Сам «Пир Гасанли» также назывался Кенгерли Пир Гасана. Общая площадь «Кенгерли I» была 6285 десятин, а «Пир Гасанли» 1990 десятин. В целом, было куплено 8,3 десятин земли. В среднем за каждую десятину земли было дано 44 руб. – первое имение было продано за 276,540 руб., второе – за 87,560 руб., а оба вместе взятые за 364,100 руб. Первое имение в 1907 году было передано Мусе Нагиеву в качестве залога. Поэтому, И. Ф. Скрепинский проведя переговоры с М. Нагиевым после уплаты под залог денег вместе с процентами, пришли к соглашению о завершении работ по купле-продаже. Вопрос был решен именно таким образом.

После этого этапа на основе тех земель в августе 1912 года в соответствующем министерстве был утвержден устав создаваемого акционерного общества. 15 октября общество уже начало свою работу.

Посевная площадь общества «Кавказский хлопок» насчитывала 5300 десятин, также имелись обширные сенокосные участки. Известное имение общества «Трудовое» находилось в Шушинском уезде. Из земель Везирова в Джеванширском уезде более 2000 десятин было взято в аренду. В 1915 году капитал общества достиг 1,5 млн. руб. [12, с. 57–58]. В 1913 году в Карабахском хозяйстве акционерного общества «Кавказский хлопок» работало 2 трактора [15, с. 20]. Отнюдь не все акционерные общества организовывались таким путем.

Большинство из них были созданы на основе личных семейных предприятий. Указанные предприятия в 1914 году перешли во владения фирмы «Торгово-промышленное товарищество на паях Б. Арзуманов». Первоначальный основной капитал компании в 4 млн. руб. был увеличен до 5 млн. руб. в 1915 году. В правление акционерного общества были избраны шушинские купцы, проживающие в Карабахе. Часть акций находилась в их руках. А контрольный пакет находился в портфеле Б. Арзуманова. Главный офис «Торгово-промышленного товарищества на паях Б. Арзуманов» находился в Москве, а отделения располагались в губерниях. В Карабахском регионе действовали хлопкоочистительные заводы товарищества. Годовой оборот товарищества достигал более 20 млн. руб. В 1925 году чистая прибыль компании была около 1,3 миллионов руб. [12, с. 59]. По данным газеты «Кавказское сельское хозяйство» Г. З. Тагиев приобрел в Джеванширском уезде (впоследствии было названо «Евлахским имением») земельный участок в размере 26 тыс. десятин. В «Евлахском имении» выдающегося азербайджанского мецената и миллионера Г. З. Тагиева в начале XX века на площади примерно в 5500 десятин выращивался рис, изюм, пшеница, ячмень и хлопок. В этом хозяйстве, в основном, разводился хлопок и рис. Из года в год, с получением большой прибыли от хлопководства, эта культура становилась причиной увеличения посевных площадей. В 1910 году их площадь была доведена до 1200 десятин. Г. З. Тагиев ежегодно в среднем из Евлахского имения получал прибыль в 20 млн.

рублей [11, с. 16]. Велика була роль «Московской торгово-промышленной компании», которая взяла в аренду участки в уездах Карабаха, на которых возделывалось много хлопка.

В период деятельности в Северном Азербайджане компания довела свой капитал от 0,75 млн. руб. до 1,5 млн. руб. В 1909 году хлопкоочистительный завод Ф. Везирова в Гиндархе был сдан в аренду компании [12, с. 59]. В 1916-ом году было основано «Елизаветпольское сельскохозяйственное и торгово-промышленное» Акционерное Общество. Учредителями были генерал-лейтенант в отставке Я. А. Панчулидзе и советник при дворе Л. К. Стефанский.

Приобретаемые для общества земельные участки должны были быть более 15 ты. десятин. Основной капитал составлял 2,5 млн. руб., который был разделен на 25 тыс. акций, каждая из которых равнялась 100 руб. [12, с. 63].

Как видно, царская Россия проводила колониальную политику, притесняя в уездах местных предпринимателей, заменяя их лицами русской национальности, которые поддерживали проекты аграрных реформ, реализуемых царской Россией. Капитал акционерного общества «Кавказский хлопок», начавшего функционировать в Елизаветпольской губернии с 1912-го года с начальным капиталом 600 тыс. руб., в 1916-ом году уже насчитывал 5 млн. рублей [2, с. 18]. «В хлопкоочистительной промышленности Карабаха более 4/5 рабочих составляли азербайджанцы» [6, с. 20]. Можно сказать, что начиная с начала XX века хлопководство заняло основное место в хозяйстве Карабахского региона Северного Азербайджана и производство хлопка стало расти с каждым годом. Информация в связи с этим ростом дана в изданной в 1910 году памятной книжке Елизаветпольской губернии. В этих сообщениях говорится, что если в 1890-ом году хлопковые площади насчитывали 1870 десятин, то в 1903 году эта цифра составляла 15000 десятин, а в 1913 году, то есть за 10 лет эта цифра возросла до 61700 десятин. В эти годы населением было собрано и сдано в производство 2 245 000 пудов хлопка-сырца, что составляло примерно 684 000 тыс. пуд. очищенных волокон, стоимостью более 10 млн. рублей [8, с. 150]. Самой большой проблемой в хлопководстве, с которой сталкивались каждый год, была саранча, которая уничтожала значительные площади под хлопок. В период с 1902 по 1912 гг. в результате налета саранчи только в 1910 году в Шушинском уезде был нанесен огромный ущерб посевам хлопка, а в Лянкяранском, Джавадском, Карягинском и Нахичеванском уездах Северного Азербайджана посева хлопка были уничтожены полностью [1, с. 42].

Данные 1901 года показывают, что в Джабраилском уезде Елизаветпольской губернии 61 400 десятин земли были покрыты личинками саранчи. В 1904-ом году в Шушинском уезде уничтоженные саранчой посева достигали 75 тысяч десятин [1, с. 37].

Несмотря на убытки, нанесенные саранчой и другими вредителями, в 1913 году хлопком было засеяно более 105 тыс. десятин, что в 5,5 раза больше по сравнению с началом века, и было собрано более 5 миллионов пудов урожая.

Несмотря на то, что выращивание хлопчатника было трудоемким, в целом это было очень прибыльным делом. В то время пуд хлопка-сырца продавался за 77 руб., что было в 12 раз дороже пшеницы, в 17 раз дороже ячменя и в 7 раз дороже риса. Хлопок был целиком товарной продукцией. Потребность промышленности царской России в хлопке росла быстрыми темпами. Ежегодно из Америки миллионами пудами покупался очищенный хлопок. Поэтому, царское правительство, сделав Северный Азербайджан своей колонией, провело здесь ряд мероприятий для развития хлопководства. Объем основного капитала общества, учрежденного Г. З. Тагиевым увеличившись в 2 раза, был доведен до 2 млн. руб. Летом 1914-го года была образована «Контора объединенных фабрик Г. З. Тагиева», которая объединяла производительную деятельность «Кавказского Акционерного Общества» по переработке волокнистых веществ в Баку с «Каспийским Обществом Мануфактуры».

В годы Первой мировой войны, «Контора объединенных фабрик Г. З. Тагиева» в основном выполняла военные заказы. Только в 1915 году для нужд фронта было отправлено 4 млн. метров бязи и 300 млн. метров парусины [2, с. 19]. Мировая война 1914–1918 гг. оказала негативное влияние на развитие хлопководства. Рост цен на зерно и дефицит этого продукта в годы войны вынудили население выращивать пшеницу и ячмень в больших количествах в ущерб хлопка [3, с. 49].

Как видно, занимающая видное место в экономической жизни Карабахского региона Северного Азербайджана хлопковая промышленность, уже в начале XX века была представлена акционерными обществами. Большая часть этих обществ в уездах Северного Азербайджана была сосредоточена в руках высокопоставленных чиновников царской России. И это усложняло образ жизни местного азербайджанского населения. Чтобы избавиться от невыносимых условий, сформированных в соответствии социально-экономическими интересами царской России, большая часть местного населения вынужденно покидала обжитые места, что оказало отрицательное влияние на все отрасли экономики в регионе.

Список использованных источников

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900–1920-ci illər). – Bakı: Elm, 2008. – 696 s. + 40 s. illüstrasiya.
2. Əziz T. Ə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. – Bakı: Zaman, 1997. – 256 s.
3. Məmmədov N. R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900–1917-ci illərdə. – Bakı, 2005. – 170 + 18 s.
4. Osmanlı sənədlərində Qarabağ. AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı Dövlət Arxivləri ümumi müdürlüyü. – Bakı: Şərq-Qərb, 2011. – 616 s.
5. «Tazə həyat» qəzeti. – 1907. – №180.
6. Vəliyev T. T., Məmmədov F. N. İnqilab bərrikadalarında. – Bakı: Azər nəşr, 1987. – 166 s.
7. Кавказское сельское хозяйство. – 1897. – №197.
8. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 год. Издание Елисаветпольского Губернского Статистического Комитета. – Елисаветполь: Типография Елисаветпольского Губернского Правления, 1910. – 595 с.
9. Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье в 1913 году. Вып. III. – Тифлис: тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914. – 84 с.
10. Петрович П. Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1910 г. – Тифлис: тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1911. – 232 с.

11. Петрович П. Хлопководство в Закавказье. – Тифлис: тип. Канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1912. – 16 с.

12. Социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции в Азербайджане. – Баку: Элм, 1983. – 190 с.

13. Тимофеев С. Н. Статистика хлопководства в Закавказском крае за 1912 г. – Тифлис: Типография Губернского статистического управления, 1914. – 95 с.

14. Тимофеев С. Н. Статистика хлопководства в Закавказском крае за 1913 г. – Тифлис: Типография Губернского статистического управления, 1915. – 94 с.

15. Умаев А. А. Проникновение капитала в сельское хозяйство Азербайджана (виноградарство и хлопководство). Автореф. дис. канд. – Баку, 1965. – 34 с.

16. Юсупов И. Н. Развитие хлопководства в дореволюционном Азербайджане (конец XIX – нач. XX вв.). Автореф. дис. канд. – Баку, 1957. – 15 с.

References

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900–1920-ci illər). – Bakı: Elm, 2008. – 696 s. + 40 s. illüstrasiya.

2. Əziz T. Ə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. – Bakı: Zaman, 1997. – 256 s.

3. Məmmədov N. R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900–1917-ci illərdə. – Bakı, 2005. – 170 + 18 s.

4. Osmanlı sənədlərində Qarabağ. AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı Dövlət Arxivləri ümumi müdürlüyü. – Bakı: Şərq-Qərb, 2011. – 616 s.

5. «Təzə həyat» qəzeti. – 1907. – №180.

6. Vəliyev T. T., Məmmədov F. N. İnkilab barrikadalarında. – Bakı: Azərneşr, 1987. – 166 s.

7. Kavkazskoe sel'skoe hozjajstvo. – 1897. – №197.

8. Pamjatnaja knizhka Elisavetpol'skoj gubernii na 1910 god. Izdanie Elisavetpol'skago Gubernskago Statisticheskago Komiteta. – Elisavetpol': Tipografija Elisavetpol'skago Gubernskago Pravlenija, 1910. – 595 s.

9. Itogi urozhaja i sostojanie skotovodstva v Zakavkaz'e v 1913 godu. Vyp. III. – Tiflis: tip. Kanceljarii namestnika E.I.V. na Kavkaze, 1914. – 84 s.

10. Petrovich P. Sel'skohozejstvennyj obzor po Zakavkaz'ju za 1910 g. – Tiflis: tip. Kanceljarii namestnika E.I.V. na Kavkaze, 1911. – 232 s.

11. Petrovich P. Hlopkovodstvo v Zakavkaz'e. – Tiflis: tip. Kanceljarii namestnika E.I.V. na Kavkaze, 1912. – 16 s.

12. Social'no-jekonomicheskie i politicheskie predposylki socialisticeskoy revoljucii v Azerbajdzhane. – Baku: Jelms, 1983. – 190 s.

13. Timofeev S. N. Statistika hlopkovodstva v Zakavkazskom krae za 1912 g. – Tiflis: Tipografija Gubernskago statisticheskogo upravlenija, 1914. – 95 s.

14. Timofeev S. N. Statistika hlopkovodstva v Zakavkazskom krae za 1913 g. – Tiflis: Tipografija Gubernskago statisticheskogo upravlenija, 1915. – 94 s.

15. Umaev A. A. Proniknovenie kapitala v sel'skoe hozjajstvo Azerbajdzhana (vinogradarstvo i hlopkovodstvo). Avtoref. dis. kand. – Baku, 1965. – 34 s.

16. Jusupov I. N. Razvitie hlopkovodstva v dorevoljucionnom Azerbajdzhane (konec XIX – nach. XX vv.). Avtoref. dis. kand. – Baku, 1957. – 15 s.

Hasanov B. K., researcher at the Department «History of Karabakh», the Institute of History of National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), bosa6983@gmail.com

The development of cotton production in the Karabakh region of Northern Azerbaijan in the beginning of XX century

The article reflects information about the state of cotton-farming industry and the entrepreneurs who were engaged in cotton-growing at the beginning of the twentieth century in developed uyezds of Karabakh region of Northern Azerbaijan.

Here was illuminated joint stock companies established in relation with cotton-growing in Azerbaijan and their activities during this period.

The article also provides with information about the colonial policies of Tsarist Russian Empire, how forcing out local entrepreneurs it brought ethnic Russians supporting the agrarian reforms of Tsarist Russia instead of them.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, Zangezur, Javanshir, Jabrail (Garyagin–1904), cotton.

Hasanov B. K., *науковий співробітник відділу «Історія Карабаху», Інститут Історії НАН Азербайджану (Азербайджан), bosa6983@gmail.com*

Розвиток бавовництва в Карабахському регіоні Північного Азербайджану на початку ХХ століття

Представлена інформація про стан бавовняної галузі сільського господарства та підприємців, які займалися бавовництвом на початку двадцятого століття в розвинених повітах Карабахського регіону Північного Азербайджану. Висвітлено акціонерні компанії, створені в зв'язку з бавовництвом в Азербайджані і їх діяльності в цей період.

Ключові слова: Азербайджан, Шуша, Зангезур, Джеваншир, Джебраїл (Карягин–1904), бавовна.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 009

Вашкевич В. М.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

В період науково-технічного прогресу наука отримала суспільне визнання, а наукова картина світу здобула домінуюче становище в культурі. В цей період наука вже не потребувала обґрунтувань власного світогляду з боку філософії чи релігії, більш того наукова картина світу радикально протиставила себе ненауковим формам знання, втрапивши єдність з іншими елементами культури, що поглибило розкол на окремі наукові картини світу.

Ключові слова: історична еволюція, наукової картини світу, науково-технічний прогрес.

До середини ХУІІІ ст. найбільш впливовою наукою в Європі була астрономія. В її досягненнях була зацікавлена і держава, що розвивала мореплавання (для поживлення торгівлі та захоплення колоній), і християнська церква, що потребувала точного календарного числення релігійних свят. Висхідним пунктом картини світу, створеної в ХУІІІ ст. Галілеєм було вчення Коперника, яке містило кінематичну схему Сонячної системи і яке стало відправною точкою розвитку астрономічної механіки, що дозволило застосувати поняття земної механіки до космосу. «З самого свого виникнення коперніканство було пов'язано з ідейним розвитком європейського суспільства» [1, с. 14]. Система Коперника близько трьох сторіч стояла в центрі не тільки астрономічних проблем, але і в центрі філософських дискусій. В астрономії середньовіччя проводилась суорова межа між недосконалою, «гріховною» землею різноманітних катастроф та лихоліть та «досконалими» небесними сферами. Середньовічна астрономія відтворювала погляди Аристотеля та Птолемея про непорушну Землю і рівномірно-кругові рухи небесних тіл.

Вчення Коперника отримало математичне підтвердження в працях німецького астронома Іоганна Кеплера, який використовував матеріали спостережень Тіхо Браге для розвитку «коперніканської астрономії». Найважливішими аргументами на користь геліоцентричної системи стали закони Кеплера, згідно яких сонце є джерелом сили для обертання планет навколо нього. Астрономія починає відмовлятися від теологічних аргументів, схоластичних доказів про «небесну довершеність» і зближається з механікою (дійсне об'єднання земної та небесної механіки було здійснено лише Ньютоном). Після Коперника небесну механіку досліджував Кеплер, раціоналістична суть якої мала б привести до єдиної системи. Галілей продовжив переворот в науковому світогляді та методах науки, довівши, що всесвіт можна досліджувати за допомогою раціональних методів механіки. Галілей висував експеримент як основу наукового методу пізнання природи. В 1610-1611 роках було опубліковано роботу Галілео Галілея «Зоряний вісник», де він повідомляє про власні астрономічні

відкриття, зроблені за допомогою розробленого ним телескопа: наявність гір та кратерів на поверхні Місяця, супутників Юпітера, фаз Венери, обертання Сонця навколо осі та плями на ньому [2, с. 110-111].

«Картина світу, намальована Галілеєм в «Діалозі», була єдиною, яка охоплювала всю світобудову картиною інерційних рухів» [1, с. 84], але Галілей не переніс поняття земної механіки на космос. Після досягнень Галілея астрономія швидко перетворилась в науку, яка оперує кількісними поняттями та точними вимірами, що допускали математичну обробку. В іншому стані перебували фізичні, хімічні, геологічні та біологічні явища. На початку ХУІІІ століття експеримент був переважно якісним. Декарт здійснив сміливу спробу пояснення всіх відомих тоді явищ природи рухом тіл, створивши таким чином, картину світу, де не було нічого окрім рухливої матерії. Ця картина охоплювала і макрокосм, і мікркосм. Вона узагальнила гігантську масу емпіричних спостережень, в багатьох випадках містила правильні пояснення фізичних, хімічних і фізіологічних явищ, але й містила багато фантастичних припущень [1, с. 85-86].

Хоча геліоцентрична концепція сонячної системи ще не давало змоги побудувати єдину наукову картину світу, яка б охоплювала всю природу та узагальнювала всю суму природничо-наукових знань, вона стала центральним елементом фізичної картини світу в новоєвропейській науці. «Наукове знання, – пише В. Г. Кузнецов – об'єднується в цілісний науковий світогляд, який все ближче і конкретніше описує об'єктивний світ» [1, с. 5]. Доповнюючими елементами наукової картини світу стали нова математика та фізика, пов'язані з іменами Готфріда Вільгельма Лейбніца та Ісаака Ньютона.

Лейбніц став предтечею сучасного розуміння логіки. На відміну від Декарта, який гадав, що правильність простих висновків можна виявити інтуїтивно, Лейбніц наголошував – виведення суджень ґрунтується на правилах, коректне застосування яких можна встановити незалежно від змістовних міркувань, особливо якщо йдеться про умовивід в межах формального числення. Він здійснив також новаторські досягнення – узагальнення численних, нескінченно малих (незалежно від Ньютона). Якщо математичні здобутки Лейбніца і Ньютона збігались, їхні натурфілософські погляди різко контрастували. Ньютон уважав простір абсолютним, тобто припускав, що простір може існувати і без речей. Натомість Лейбніц розглядав простір як відносний, на його думку простір ґрунтується на відношеннях між субстанціями, отже без субстанцій не могло б бути і простору. За гіпотезою Ньютона, рух планет Сонячної системи мусив би зупинитись, якби час від часу не втручався Бог; Лейбніц гадав що такий погляд веде до руйнування справжнього поняття Бога [3, с. 81].

Лейбніц був синтетичним мислителем, всі сторони його досліджень увінчувало ідея єдності світу на основі єдиних принципів буття. «Природа повинна завжди пояснюватись математично і механічно при умові, якщо

ми будемо пам'ятати, що принципи законів механіки і сили не залежать від одних тільки математичних обчислень, а мають визначені метафізичні причини» [4, с. 77]. Основні метафізичні причини проявляються в доцільності світу або гармонійному порядку. Лейбніц вважав, що Бог створив найкращий із можливих світів, причому мав план творення, завдяки чому значна багатоманітність поєднано з величним порядком в «чудесну гармонію природи» [3, с. 82].

Більшість істориків науки визнають, що саме праця Ньютона «*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*» (1684-1686), тобто, сучасною мовою, «Математичні основи фізики» ознаменувала появу наукової картини світу. Як фізичний, так і математичний рівень праці Ньютона значно перевершували рівень праць його попередників. У цій роботі була відсутня метафізика, з її неясно сформульованими, часто надуманими «першопричинами» природних явищ. Ньютон, наприклад, не декларує, що в природі діє закон тяжіння, а строго доводить цей факт, обгрунтовуючи наявною картиною руху планет і їх супутників, що можна спостерігати. Метод Ньютона – це створення моделі явища, «не вигадуючи гіпотез», а потім уже, якщо даних достатньо, пошук його причин. Такий науковий підхід, початок якому було покладено ще Галілеєм, означав кінець старої фізики, підвладної метафізичним забобонам. Якісний (субстанційний) опис природи поступився місцем кількісному (математичному) – значну частину книги Ньютона займають, креслення, таблиці і розрахунки.

У цій книзі Ньютон ясно визначив засадничі поняття механіки, ввів деякі нові, включаючи такі найважливіші фізичні величини, як маса, сила й кількість руху. В ній сформульовано три закони механіки, описані також невідомі Кеплеру гіперболічні й параболічні орбіти небесних тіл. Ньютон побудував свій математичний апарат і загальну структуру книги максимально близько до тодішнього стандарту наукової строгості – «Начал» Евкліда, але значно перевершив науковий рівень останньої. Ньютон створив фізичну картину світу, яка тривалий час панувала в науці (як ньютонівська теорія простору і часу). Простір і час він вважав абсолютними, постулюючи це положення, яке неможливо було емпірично перевірити в ті часи. З таким розумінням простору і часу у Ньютона тісно пов'язана ідея дальності – миттєвої передачі дії від одного тіла до іншого на відстань через порожній простір. В такому вигляді ньютонівська теорія дальності та його картина світу панували до XIX століття.

Отже, класичною наукою XVIII століття стало ньютоніанство, в якому наукова картина світу однозначно визначена дуже точними умовами. В ній не було місця випадковості, всі частини ретельно узгоджені між собою «подібно шестерням якоїсь космічної машини» [5, с. 14]. Широке розповсюдження механістичного світогляду співпало з розквітом машинної цивілізації, яка захоплено сприймала образ всесвіту як величезного, але простого та однорідного механізму. «Саме поширення механістичного світогляду лежить в основі знаменитого вислову Лапласа про те, – пише О. Тоффлер, – що істота, яка здатна охопити всю сукупність даних про стан Всесвіту в будь-який момент часу, могла б не тільки точно передбачити майбутнє, але й до найдрібніших подробиць відновити минуле» [5].

Отже, генеза європейської науки нового часу уможливила появу першої в історії людства наукової

картини світу XVIII століття. Вона здійснила перехід до дискурсивно-логічного мислення та включила в себе такі елементи природничих наук як геліоцентризм, принцип інерції та вчення про однорідність простору, динамізм та механічний детермінізм, який спирався на методи експериментальної перевірки. І попри те що «наукові праці XVII-XVIII століття містили елементи метафізики та містики» [6, с. 110], тобто філософські та релігійні ідеї, наукова картина світу ґрунтувалась на теоретичних засадах науки, а не інших форм суспільної свідомості. Цьому сприяла зацікавленість в новій картині світу суспільства, що зростала пропорційно впровадженню наукових здобутків у реальне життя, передусім, в промисловість [5, с. 14].

Як часто використовують вираз «сучасна наука», не замислюючись, що такою її зробив майже чотириста років тому Френсіс Бекон (1561 – 1626 рр.). Саме він чітко визначив зміст і смисл наукового методу пізнання, виділив у ньому значення експерименту і вказав на індукцію як на головний шлях до гіпотези. В такому сенсі «сучасність» науки не зростає внаслідок заміни реторт на адронний колайдер, а пера на комп'ютер. Більше того, хоча багато законів природи, які в попередні періоди науки здавалися універсальними, виявилися справедливими лише в певних умовах, поки немає підстав припускати обмеженість або недостатність самого наукового підходу до вивчення природи. Безумовно, наука – найбільше досягнення людської цивілізації, оскільки включає в себе дієвий критерій істинності знання – силу його передбачення. «Істина, – писав Ф. Бекон, – дочка часу, а не авторитету». Один з творців емпіризму – філософського напрямку, який визнає, що головне в пізнанні – власний досвід. Його робота «Новий Органон» (1620), у якій він перевизначив завдання природничої науки, що повинна стати засобом для експериментального відкриття. «Знання – сила», стверджував Ф. Бекон, і наука втілила цей метод посилення влади людини над природою.

Ф. Бекону вдалося вражаюче точно визначити не стільки мету знання, скільки його роль у майбутньому світі науково-технічного прогресу, і перш за все в капіталістичній Англії. Саме її досягнення заворожують європейську думку XIX століття, можна приписати їх також впливу філософії Ф. Бекона («utility and progress» – користь і вдосконалення!).

Наука Нового часу орієнтувалась на експеримент, який здатен перевіряти наукові істини. Це головна відмінність нової науки від традиційного знання (старої науки, філософії та релігії). Також увага приділялась пошуку правильного методу, щоб робити нові відкриття. Це остаточно відкривало науку, «з езотеричних практик вона перетворювалась на відкриту систему» [7, с. 23].

Більшість дослідників дотримуються точки зору, що еволюція сучасної наукової картини світу здійснює рух від класичної до некласичної, а потім до постнекласичної картини світу. Європейська наука утворила класичну наукову картину світу в XVIII столітті на основі наукових поглядів Галілея та Ньютона, ця картина існувала протягом досить довгого періоду, від часів Ньютона до кінця XIX століття. Вона спиралась на досягнення фізики і претендувала на привілейоване володіння істинним знанням про світ. Синергетики зображають її графічний образ як прогресивно спрямований лінійний рух з жорстко однозначною детермінацією. Минуле тоді визначає

теперішнє так само, як і теперішнє визначає майбутнє, а всі стани і явища в світі, від безкінечно віддаленого минулого до далекого майбутнього, можуть бути прораховані та передбачені. Класична картина світу здійснювала опис об'єктів, які існують самі по собі в строго заданій системі координат. Основною умовою ставала вимога елімінації всього того, що стосувалося або суб'єкта пізнання, або того, що заважало досягти істини.

Строго однозначна причинно-наслідкова залежність підносила до рангу пояснювального еталона. Вона зміцнювала претензії наукової раціональності на виявлення якогось загального правила або єдино вірного методу, що гарантує побудову істинної теорії. Природничо-науковою базою даної моделі був Всесвіт, описаний Ньютоном, з її постійними мешканцями: всезнаючим суб'єктом та всезнаючим «демоном» Лапласа – істотою, що знає стан справ у Всесвіті на всіх її рівнях, від дрібних часток до загального цілого. Позбавлені значущості окремі події не чинили ніякого впливу на субстанціонально неперушній просторово-часовий континуум. Це непрямим чином підтверджувало приховані теологічні постулати світобачення, коли все, що відбувається в фатальній передвизначеності спрямовувалося до реалізації наперед покладеного задуму (провидіння). Кризи кінця XIX ст. похитнули постулати класичної картини світу. З об'єктивністю стали конкурувати конвенції.

Некласична картина світу, що прийшла на зміну класичній, народилася під впливом перших теорій термодинаміки, що заперечують універсальність законів класичної механіки. З розвитком термодинаміки з'ясувалося, що рідини і газу не можна представити як чисто механічні системи. Складалося враження, що в термодинаміці випадкові процеси виявляються не чимось зовнішнім і побічним, а є суто іманентними системі. Перехід до некласичного мислення був здійснений у період революції в природознавстві на межі XIX-XX століть, особливо під впливом теорії відносності. Графічна модель некласичної картини світу спирається на образ синусоїди. У ній виникає більш гнучка схема детермінації, ніж в лінійному процесі, і враховується новий фактор – роль випадку. Розвиток системи мислиться направлено, але її стан у кожний момент часу не детермінований.

Антична атомістика знала тільки, що в основі явищ природи лежить неперервний рух незнищених часток. Відродження висунуло поняття відносного руху у Всесвіті, позбавленого центру, що допомогло сформулювати механічне уявлення про світ. Воно з'явилося в XVII і досягло більш повного розвитку у XVIII ст. Це уявлення прагнуло замінити різноманітну картину природи схемою переміщення без-якісних часточок. Природознавство в XVII – XVIII століттях по своїм панівним тенденціям було не тільки механічним, але і механістичним. Також воно включало певні закони руху тіл – ньютоніві закони класичної механіки – і було в цьому сенсі класичним [8, с. 346-347]. Конкретна історична відмінність картини світу ХУП-ХУІІІ ст. полягало в тих постулатах, які були подолані, а потім були замінені іншими в XIX ст. та XX ст. при цьому картина світу не повернулася назад, не наблизилася до неподільних і чисто якісних уявлень античності, – навпаки, вона стала ще більш однозначною та кількісно (тобто математично) визначеною.

В XIX ст. були відкриті окремі межі картини світу. Вони заставили відмовитись від механіцизму, але

уявлення про природу залишилось механічним, оскільки елементарними поняттями природознавства були ті ж переміщення тожотних собі тіл. Уявлення це було класично-механічним, оскільки досліджувало постійні маси та визначені в кожний момент їх координати та швидкості. В XX ст. були знайдені загальні межі класичної механічної картини природи. Елементарним поняттям виявилось переміщення змінних мас, підкорене релятивістським законам. Далі було вияснено, що переміщення частки пов'язано з хвильовим процесом і що цей зв'язок перешкоджає одночасному визначенню суміжних механічних змінних. Тепер механічна картина світу наштотується на ще більш загальні кордони. Вона обмежується макроскопічними процесами і це стосується не тільки класичної механіки, а меж всієї механіки та виведення її законів з більш загальних закономірностей буття [8, с. 350].

Прикметною рисою розвиненої науки стало осмислення власних засад, що привело до відкриття поняття «картини світу» в самому природознавстві. «Вперше поняття фізичної картини світу достатньо глибоко було проаналізовано більше ста років тому назад Г. Герцем. В більш частковому вигляді це поняття, що означало по суті механістичну картину світу, увійшло в науку ще в XVIII столітті у зв'язку з успіхами механіки Ньютона. Що стосується поняття природничо-наукової картини світу, то його зазвичай вживали лише в смислі загальних уявлень про природу» [9, с. 33]. Згодом це поняття проаналізував М. Планк, який констатував в сучасній йому науці «...повне вивільнення фізичної картини світу від індивідуальності (тобто – суб'єктивності) творчого розуму» [10, с. 49]. Цей видатний фізик показав важливість наукової картини світу для розвитку науки – «опорою всієї їх [великих вчених Коперника, Ньютона, Гюйгенса] діяльності було неперушне переконання в реальності їх картини світу» [10]. Він відзначав, що «складний вираз «картина світу» став вживатись тільки з обережності, щоб з самого початку виключити можливість ілюзій» [10, с. 50], що наука абсолютно точно відтворює дійсність в теоретичних побудовах.

М. Планк вказує на наукову картину світу як на мету та ідеал наукового пізнання. «З давніх часів, з тих пір, як існує вивчення природи, воно мало перед собою в якості ідеалу кінцеву, вищу задачу: об'єднати строкату багатоманітність фізичних явищ в єдину систему, а якщо можливо, то в одну-єдину формулу» [10, с. 23]. Для Планка було важливим пояснити, як різні концепції та відкриття, зроблені їх творцями можуть бути поєднаними в єдиній фізичній картині світу (закони динаміки, механіки та електродинаміки, другий закон термодинаміки та атомістична теорія тощо). Він вважав, що це можливо здійснити тільки за допомогою синтезу достовірно встановлених на основі дослідів знань без претензії на конечне вирішення проблеми.

На хвилі успіхів природничих наук та всебічного проникнення результатів наукової діяльності в життя людей, в XIX-XX столітті виявляється сцієнтистська тенденція витлумачення природничо-наукового знання як найвищого вияву науковості; звідси – провідна ідея сцієнтизму про винятковість природничої науки, яка нібито єдина здатна пояснити весь суспільний прогрес. Наука ідеалізується, в неї починають вірити. Цей «успішний» образ науки містить наступні елементи [11, с. 267-268]:

• тверде переконання в тому, що історія науки є процес накопичення чітко встановлених, тобто експериментально доведених істин;

• оскільки наука містить в собі лише доведене знання, то центральною проблемою неklasичної епістемології, природно, стала проблема обґрунтування (причому фінального, раз і назавжди), а не генези наукового знання. Ця проблема виступала у двох варіантах – раціоналістичного та емпіричного фундаменталізму. Граничним і останнім за часом виразом емпіричного фундаменталізму став згодом неопозитивізм;

• зворотним боком наукового фундаменталізму з'явилося тверде переконання в тому, що помилки повинні бути вилучені з історії науки, як такі, що не мають до неї відношення. У зв'язку з цим серед логіків і філософів була поширена думка, що однією з головних завдань логіки та методології має бути «очищення» розуму, у тому числі й наукового, від помилок (як це намагався робити з «ідолами розуму» Ф. Бекон). З цієї точки зору будь-який підручник, що досить повно викладає предмет тієї чи іншої дисципліни, є, по суті, дистильованою історією, тобто історією даної дисципліни за вирахуванням помилок;

• з цими проблемами найтіснішим чином пов'язана і проблема демаркації, тобто проблема розрізнення науки від ненаукових форм знання. Якщо зростання науки, згідно кумулятивістського погляду на її історію, полягає в накопиченні доведених, емпірично обґрунтованих істин, то все інше має бути еліміновано з науки. Позитивісти стали стверджувати, що між наукою та філософією існує непереборна прірва і тому з науки повинні бути усунені «метафізичні принципи» та інші соціокультурні впливи;

• нарешті, найхарактернішою рисою кумулятивізму незалежно від його конкретно-історичної форми, є народжена ним картина незмінної та статичної історії науки.

В часи науково-технічного поступу прихована месіянська мета науки як колективної діяльності – слугувати покращенню життя людини і суспільства практичними результатами – перетворилась на більш свідоме завдання – слугувати науково-технічному розвитку людства. Тому в другій половині XIX століття, «після широкого суспільного визнання внаслідок промислового застосування наукового знання, наука починає набувати реальної світоглядної автономії, отримуючи своє власне обґрунтування, а не філософське чи релігійне» [7, с. 7]. Виникнувши на перетині природничих наук та промисловості, технічні науки проявили свої специфічні риси, які відрізняли їх від природознавства. Вони здобули власне предметне поле, особливі методи дослідження та картину світу. Технічні інновації в промисловості стали все більше залежати від результатів науково-технічних досліджень. Дж. Бернал писав з цього приводу: «уряди засвоїли, що наукові дослідження дуже прибуткові... досягнення економічного росту національного доходу тепер напряму залежить від кількості наукових досліджень в минулому, результати яких можна використати в теперішньому. І темпи зростання в майбутньому залежать від об'єму досліджень в теперішньому» [12, с. 258]. Технічні науки стали не тільки забезпечувати потреби промисловості, але і випереджати її розвиток, опановуючи технології майбутнього.

В період науково-технічного прогресу починає складатись і система соціально-гуманітарних наук.

Особливо впливовою стає економічна наука та соціологія. «Виникнення соціально-гуманітарних наук завершило формування науки як системи дисциплін, що охоплюють всі основні сфери світобудови: природу, суспільство та людський дух. Наука отримала звичні для нас риси універсальності, спеціалізації та міждисциплінарних зв'язків» [13, с. 87]. Але становлення дисциплінарної системи науки зумовило вузьку спеціалізацію знання, диференціацію наук, кожна з яких досліджувала достатньо невеликий фрагмент реальності. Картина світу почала «фрагментуватись» [13, с. 88], оскільки наукові дисципліни приділяли уваги більше власній проблематиці, ніж загальнонауковим засадам.

Отже, в період науково-технічного прогресу наука отримала суспільне визнання, а наукова картина світу здобула домінуюче становище в культурі. В цей період наука вже не потребувала обґрунтувань власного світогляду з боку філософії чи релігії, більш того наукова картина світу радикально протиставила себе ненауковим формам знання, втрапивши єдність з іншими елементами культури, що поглибило розкол на окремі наукові картини світу.

Сучасну науку називають Великою наукою. Наприкінці XX століття чисельність вчених в світі перевищила 5 мільйонів осіб. Наука включає близько 15 тисяч дисциплін та десятки тисяч наукових журналів, тому минуле століття називали віком сучасної науки. Нові джерела енергії та інформаційні і нано-технології стали найбільш перспективними напрямками сучасної науки. Зростають тенденції інтернаціоналізації науки, а сама наука стає предметом міждисциплінарного комплексного аналізу.

А. М. Мостепаненко стверджує, що стрижнем сучасної природничо-наукової картини світу є фізична картина світу, яка містить характерні для сучасного етапу фізичного пізнання уявлення про природу. «Під фізичною картиною світу можна розуміти ідеальну модель природи, визначену основними принципами фізики, яка лежить в основі фізичних досліджень протягом цілого історичного етапу» [9, с. 5]. Однак наш попередній розгляд показав значне ускладнення сучасної картини світу і проблематичність питання про її єдність.

До Ейнштейна історики науки не звертали уваги на той факт, що наука знаходиться в постійному русі. Революція в хімії наприкінці XVIII століття викликала значні занепокоєння у вчених: фундаментальні розходження між захисниками і противниками флогістона призвели до запеклих дискусій. Згодом відбулась революція в оптиці XIX століття, яка спростувала вичерпність ньютонівської теорії світла. «Одні вчені цього періоду впали в стан, близький до істерії, – пише Дж. Агассі, – інші схилилися до обскурантизму... існують дані, що після революції в оптиці навіть Лаплас переживав глибоку інтелектуальну кризу» [14, с. 124].

Але попри всі значні зміни, які відбулися в науці та філософії, стабільність залишалась ідеалом науки та її раціональності [14, с. 125]. Тільки Ейнштейн відкрито і чесно заявив, що наука може помилятись і суспільство бурхливо переживало такий погляд на науку, оскільки для західної цивілізації питання про роль науки в житті людей на той час було дуже важливим. М. Полані в праці «Логіка свободи» став на шлях критики об'єктивізму та раціональної ролі науки. Він стверджував, що одні люди

вирять в науку, інші – в Біблію. Все залежить від вибору точки зору, яка є доволіною і залежить від особистих уподобань. Вибір також може бути зумовлений традицією, в якій існує людина. М. Полані заперечував об'єктивний стандарт раціональності, бо вважав особистий смак, стиль чи спосіб виразу впливають і на науку, а не тільки на релігійні, мистецькі чи інші суб'єктивні фактори в житті людини [14, с. 126].

Потрапивши під критику, захисники об'єктивізму погодились із твердженням про надмірне перебільшення ідеї стабільності науки завдяки її раціональності та об'єктивності. Хюбнер [15] констатує, що історична ситуація істотно змінилася. В XX столітті виникають сумніви в науково-технічному прогресі, що проявилось в соціальних проблемах, пов'язаних з руйнацією довкілля, небезпекою атомної енергії. Пізнане в наукових колах усвідомлення неможливості дати науці абсолютне обґрунтування проникає в суспільну свідомість, але, можливо, виявиться більш ефективним в більш тривалій перспективі. При такому розумінні ролі науки абсолютно виключається можливість для людини відчувати себе зобов'язаним науці тільки тому, що вона одноосібно претендує на володіння істиною. Адаже зберігається тенденція байдужості науки до того, куди веде людство науковий прогрес і яку реальність він нам показує.

Завдання, генероване науковою картиною світу, переростає в проблему, рішення якої передбачає трансформацію висхідних онтологічних принципів. Хюбнер справедливо підкреслює, що рушійною силою розвитку наукових систем є прагнення позбутися суперечностей і нестійкості, прагнення до гармонізації системного ансамблю наукових знань. Але самі ці суперечності та нестійкості найчастіше виникають в результаті взаємодії теорій та засад науки з досвідом. Суперечності не тільки свідчать про невідповідність принципів характеру досліджуваних об'єктів, але й виявляють «слабкі ланки» підстав, які підлягають критиці й можливим змінам.

Сучасна наука і тип цивілізації, в якому вона виникла, є особливими історичними станами. Як справедливо наголошується в книзі К. Хюбнера новоевропейська наука була нерозривно пов'язана з появою нової системи цінностей, які сформувалися в епоху Ренесансу, а потім були розвинуті в епоху Реформації і Просвітництва. Ці цінності стали духовною основою культури техногенного світу – того особливого типу цивілізаційного розвитку, який прийшов на зміну безроздільного панування першого і більш раннього типу цивілізації-традиційним суспільствам. Техногенна цивілізація на відміну від традиційних суспільств різко прискорює темпи соціального розвитку: види діяльності, їх засоби й цілі стають динамічними, традиція тут постійно модернізується, а інновації, творчість виступають пріоритетними цінностями. Головним фактором соціальних змін стає розвиток техніки і технології. Вони призводять до прискорення відновлення предметного середовища, в якому відбувається життєдіяльність людини. А це супроводжується змінами соціальних зв'язків, появою нових соціальних відносин, нових типів спілкування і нових форм комунікації.

«Теоретичний реалізм» П. Фейерабенда стверджує, що актуальне зростання знання здійснюється в результаті розмноження (проліферації) теорій, які є неспівставними

(дедуктивно не пов'язаними єдиною логічною підставою і використовують різні поняття і методи). Досвід є завжди теоретично навантаженим, а прийняття тієї чи іншої теорії обумовлює систему сприйняття. Принцип проліферації (розмноження теорій), який обґрунтовує методолог, дозволяє створювати і розробляти теорії, несумісні з прийнятими точками зору, навіть якщо останні достатньо підтвержені і загально визнані. Висуненням тези про неспівставність, взаємну неперевідність (incommensurability) змісту альтернативних теорій і концепцій, що належать різним або одного й того ж етапу розвитку науки, П. Фейерабанд посилює вимоги принципу проліферації.

Позиція теоретичного і методологічного плюралізму відштовхується від того, що безліч рівноправних типів знання є реальністю, яка свідчить про розвиток науки і особистості. Періоди боротьби альтернатив, згідно П. Фейерабенду, – найбільш плідні періоди. Витоки альтернативних концепцій коріняться в різних світоглядних і методологічних позиціях вчених. Ідею плюралізму теорій він розширює до плюралізму традицій. У зв'язку з цим наука як ідеологія наукової еліти повинна бути позбавлена свого центрального місця і зрівняна з міфологією, релігією і навіть магією. Така різко виражена антисциєнтистська позиція спрямована отримала назву «методологічного анархізму» [16]. Більше того, в XX ст. виникає явище суспільного спротиву науці та домінуванню наукової картини світу – це явище Дж. Холтон назвав «антинаукою» [17].

Він зазначає, що навіть у такій розвиненій країні, як США «... «пронаукова» картина світу кінця XX ст. представляє погляди і позицію нестійкої, вразливої, зовсім не могутньої суспільної меншості» [17, с. 30]. Стисло він подає узагальнену версію цього контр-світогляду: «в центрі ідеал суб'єктивності, а не об'єктивності, якісний, а не кількісний характер результатів; особистісний, а не інтерсуб'єктивності характер пізнання; егоцентризм; чуттєво-конкретна, а не абстрактно-теоретична форма знання; субстанційний, а не інструментальний тип раціональності; унікальний, одиничний, а не узагальнений характер результатів; визнання права і можливості робити «відкриття» для всіх бажаючих, а не тільки для інтелектуальної еліти та експертів-професіоналів; установка на практичну користь, інтерес, на таємниче і чудове (на відміну від проблемної організації наукового дослідження); незацікавленість у перевірці на фальсифікованість; опора на віру, на гадки, переконання; поклоніння авторитету» [17, с. 31]. Тобто «антинаука» відроджує в сучасному суспільстві всі вади людської свідомості та світогляду, з якими боролася ще класична наука. Але сучасна картина світу не вичерпується негативним образом науки.

Той же Дж. Холтон спробував скласти перелік «найголовніших компонентів і ознак, які і філософ, і соціолог визнали б характерними для ідеалізованої моделі «модерністської картини світу» з притаманною їй суворістю орієнтацією на науку» [17, с. 40]. Цей перелік змістовно-тематичних блоків «модерністської картини світу», якщо стисло його охарактеризувати, згідно поглядів Холтона виглядає таким чином: високий статус «об'єктивності»; підсумкове прагнення до кількісних (математичних), а не якісних результатів; інтерсуб'єктивність, надособистісний, універсальний характер результатів; антиіндивідуалізм;

інтелектуально-теоретичний, абстрактний характер результатів на протипагу даними чуттєво-безпосереднього досвіду, деєротизація, дезантропоморфізація пізнання; швидше інструментальне, ніж субстанціальне розуміння раціональності; проблемна настанова дослідження; настанова на доказовість; тенденція до тиражування і відтворюваності результатів; спеціалізація; скептичне ставлення до авторитетів, інтелектуальна самостійність і автономія; раціоналістичне, засноване на ідеалах Просвітництва, неприйняття будь-якої сакралізації будь-якого предмета; неприйняття бездоказових думок, але при цьому відкритість для компетентних дискусій, аргументованої критики і нового досвіду; чітко виражений секулярний, антитрансцендентний, антиметафізичний характер загальної настанови діяльності; еволюційне на протипагу статичному і катастрофічному (революціоністському) розуміння реальності; неухажне ставлення до усвідомлення сенсу і підстав своєї діяльності, космополітизм і глобалізм; активізм, прогресизм [17, с. 42].

Хоча історія науки не позбавлена драматичних моментів, все ж такі неправильні уявлення про історію науки як «історії помилок» та уявлення про зміну наукових ідей як серії «крахів» на кшталт геологічної катастрофи Кювье. Разом з тим історія картини світу заперечує традиціоналізм, погляд на класичне природознавство як на прикінцеве вирішення основних проблем, що залишило наступним поколінням тільки часткові доопрацювання. «Ігнорування корінної відмінності сучасної картини світу від класичної, ігнорування нових ідей, які докорінно змінили, конкретизували і узагальнили класичне природознавство, так само несумісне з історичним підходом до науки, як й ігнорування історичної спадкоємності наукового розвитку» [8, с. 5].

Так позитивний образ науки простежується не тільки у низки філософів науки в ХХ столітті, а й у самих представників науки, в тому числі і природничої науки. «Наукова думка, – зазначав В. І. Вернадський, – охопила всю планету, всі розміщені на ній держави. Всюди утворились чисельні центри наукової думки та наукового пошуку. Це – головна передумова переходу біосфери в ноосферу» [18, с. 62]. Наш визначний співвітчизник також оптимістично дивився на роль філософії в розвитку науки. В. І. Вернадський писав: «я дивлюсь на значення філософії в розвитку знання інакше, ніж більшість натуралістів, і надаю їй великого, плідного значення. Мені видається, що це сторони одного і того ж процесу – сторони цілком невіддільні. Якби одна з них заглухла, припинився б живе зростання іншої... Філософія завжди містить зародок, інколи навіть наперед бачить цілі області майбутнього розвитку науки, і тільки завдяки одночасній роботі людського розуму в цій області виходить вірна критика невідворотно схематичних побудов науки. В історії розвитку наукової думки можна ясно і точно прослідкувати таке значення філософії, як коріння та живої атмосфери наукового пошуку» [19, с. 7].

Оптимістичного погляду на роль науки в сучасному суспільстві та можливості побудувати сучасну наукову картину світу дотримується і В. С. Стюпін. Він вважає, що наукова картина світу належить до теоретичних знань, які реалізуються в різних формах, тому вона відрізняється від теорій, хоча поза зв'язком з нею теорія не отримує достатнього обґрунтування. При

виявленні картини світу як наукової онтології можуть бути зняті багато непорозуміннь і критичні заперечення, що неминуче виникають як реакція на жорстку тезу, згідно з якою «наукові факти ніколи не виявляються як такі, а виникають тільки на підставі нової теорії». На думку В. С. Стюпіна, величезне різноманіття ситуацій в історії науки свідчить, що емпіричний пошук здатний відкривати нові факти, до побудови конкретних теорій, що пояснюють ці факти. Але в цих ситуаціях емпіричні дослідження цілеспрямовані науковою картиною світу, яка ставить завдання емпіричного пошуку та окреслює поле засобів для їх вирішення. Безпосередня взаємодія картини світу і досвіду набагато частіше зустрічається в науці, ніж взаємодія розвинених теорій і досвіду, оскільки науки не відразу досягають високого рівня теоретизації. Причому зв'язок картини світу і досвіду двосторонній, завдяки чому картина світу здатна уточнюватися і конкретизуватися (під впливом нових фактів). Наукові революції можуть бути раціонально зрозумілі лише при врахуванні зв'язків між досвідом, теоріями і підставами науки. Система знань розвивається гармонійно до тих пір, поки характеристики реальності, виражені в науковій картині світу, відповідають особливостям досліджуваних об'єктів, а методи, що застосовуються при їх вивченні, відповідають прийнятним ідеалам і нормам наукового пізнання [13, с. 220].

В. С. Стюпін обґрунтовано визнає сучасну наукову картину світу як універсально-еволюційну. Універсальний еволюціонізм ґрунтується на поєднанні ідеї еволюції та ідеї системного підходу, а визначальний вклад в утвердженні цього фундаментального принципу побудови сучасної загальнонаукової картини світу внесли: «по-перше, теорія нестационарного Всесвіту; по-друге, синергетика; по-третє, теорія біологічної еволюції та розвинена на її основі концепція біосфери та ноосфери» [13, с. 646].

Список використаних джерел

1. Кузнецов В. Г. Развитие научной картины мира в физике XVII-XVIII в.в. / В. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 342 с.
2. Виргинский И. С. Очерки истории науки и техники XVII-XIX веков / И. С. Виргинский. – М. : Просвещение, 1984. – 288 с.
3. Рьод В. Шляхи філософії: з XVII по XIX ст. / В. Рьод ; [пер. з нім.]. – К. : Дух і літера, 2009. – 388 с.
4. Лейбниц Г. В. Сочинения : в 4-х т. / Г. В. Лейбниц. – М. : Мысль, 1982-89.
5. Тоффлер О. Предисловие. Наука и изменение / О. Тоффлер // Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой ; [пер. с англ., общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова]. – М. : Прогресс, 1986. – С.11-33.
6. Гайденок П. П. К предьстории становления новоевропейской науки / П. П. Гайденок // Философия, наука, цивилизация ; [под ред. В. В. Казотинского]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 6-30.
7. Меркулов И. П. Научное познание: когнитивно-эволюционный ракурс / И. П. Меркулов // Научный процесс: когнитивный и социокультурный аспекты. – М. : ИФРАН, 1993. – С. 4-27.
8. Кузнецов Б. Г. Эволюция картины мира / Б. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 352 с.
9. Мостепаненко А. М. Философия и естественнонаучная картина мира / А. М. Мостепаненко // Философия и развитие естественнонаучной картины мира : межвуз. сб. ; отв. ред. А. М. Мостепаненко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – С. 5-20.
10. Планк М. Единство физической картины мира / М. Планк. – М. : Наука, 1966. – 288 с.
11. Койре А. Очерки истории философской мысли / А. Койре ; [пер. с фр. ; общая ред. А. П. Юшкевича]. – М. : Прогресс, 1985. – 286 с.

12. Бернал Дж. Д. Двадцять п'ять лет спустя / Дж. Д. Бернал // Наука о науке : Сб. статей : пер. с англ. [под ред. В. Н. Столетова]. – М. : Прогресс, 1966. – С. 225-280
13. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
14. Агасси Дж. Наука в движении / Дж. Агасси // Структура и развитие науки. – М. : Прогресс, 1978. – С. 121-161.
15. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1996. – 448 с.
16. Фейерабенд П. Ответ на критику / П. Фейерабенд // Структура и развитие науки. – М. : Прогресс, 1978. – С. 419-478.
17. Холтон Дж. Что такое «антинаука»? / Дж. Холтон // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 26-58.
18. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. Размышления натуралиста : в 2-х кн. / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1977. – Кн. 2. – 192 с.
19. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский ; [сост. С. Бахракова и др.]. – М. : Наука, 1981. – 359 с.

References

1. Kuznetsov V. H. Razvytye nauchnoy kartyny myra v fizyke KhVII-XVIII v.v. / V. H. Kuznetsov. – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1955. – 342 s.
2. Vyrhynskyy Y. S. Ocherky ystoryy nauky y tekhnky XVII-XIX vekov / Y. S. Vyrhynskyy. – M. : Prosveshchenye, 1984. – 288 s.
3. R'od V. Shlyakhy filosofiyi : z XVII po KhIKh st. / V. R'od ; [per. z nim.]. – K. : Dukh i litera, 2009. – 388 s.
4. Leybnys H. V. Sochyneniya : v 4-kh t. / H. V. Leybnys. – M. : Mysl', 1982-89.
5. Toffler O. Predysloviye. Nauka y yzmeneniye / O. Toffler // Pryhozhen Y., Stenher Y. Poryadok yz khaosa: Novyy dyaloh cheloveka s pryrodoy ; [per. s anh., obshch. red. V. Y. Arshynova, Yu. L. Klymontovycha, Yu. V. Sachkova]. – M. : Prohress, 1986. – S. 11-33.
6. Haydenko P. P. K predyystoryy stanovleniyya novoevropeyskoy nauky / P. P. Haydenko // Fylosofiya, nauka, tsyvylyzatsyya ; [pod. red. V. V. Kazutyynskoho]. – M. : Эдыторьял URSS, 1999. – S. 6-30.
7. Merkulov Y. P. Nauchnoye poznyanye: kohnyutvno-эволюцыйныe rakurs / Y. P. Merkulov // Nauchnyy protsess: kohnyutvnyy y sotsyokul'turnyy aspekty. – M. : YFRAN, 1993. – S. 4-27.
8. Kuznetsov V. H. Эволюцыйныe kartyny myra / V. H. Kuznetsov. – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1961. – 352 s.
9. Mostepanenko A. M. Fylosofiya y estestvennonauchnaya kartyna myra / A. M. Mostepanenko // Fylosofiya y razvytye estestvennonauchnoy kartyny myra : mezhvuz. sb. ; otv. red. A. M. Mostepanenko. – L. : Yzd-vo Lenynhr. un-ta, 1981. – S. 5-20.
10. Plank M. Edynstvo fizycheskoy kartyny myra / M. Plank. – M. : Nauka, 1966. – 288 s.
11. Koyle A. Ocherky ystoryy fylosofskoy mysly / A. Koyle ; [per. s fr. ; obshchaya red. A. P. Yushkevycha]. – M. : Prohress, 1985. – 286 s.
12. Bernal Dzh. D. Dvadtsat' pyat' let spustya / Dzh. D. Bernal // Nauka o nauke : Sb. statey : per. s anh. [pod red. V. N. Stoletova]. – M. : Prohress, 1966. – S. 225-280
13. Stepin V. S. Teoreticheskoye znaniye / V. S. Stepin. – M. : Prohress-Tradytsyya, 2000. – 744 s.
14. Ahassy Dzh. Nauka v dvyzheniy / Dzh. Ahassy // Struktura y razvytye nauky. – M. : Prohress, 1978. – S. 121-161.
15. Khyubner K. Ystyna myfa / K. Khyubner ; [per. s nem.]. – M. : Respublyka, 1996. – 448 s.
16. Feyerabend P. Otvet na krytyku / P. Feyerabend // Struktura y razvytye nauky. – M. : Prohress, 1978. – S. 419-478.
17. Kholton Dzh. Chto takoye «antynauka»? / Dzh. Kholton // Voprosy fylosofy. – 1992. – № 2. – S. 26-58.
18. Vernadskyy V. Y. Nauchnaya mysl' kak planetaroye yavleniye. Razmyshleniyya naturalysta : v 2-kh kn. / V. Y. Vernadskyy. – M. : Nauka, 1977. – Kn. 2. – 192 s.
19. Vernadskyy V. Y. Yzbrannyye trudy po ystoryy nauky / V. Y. Vernadskyy ; [sost. S. Bastrakova y dr.]. – M. : Nauka, 1981. – 359 s.

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophy, Professor, Head of Department, National Pedagogical University. Drahomano (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

The historical evolution of scientific world

During the scientific progress science has gained public recognition and scientific world has gained a dominant position in the culture. During this period,

science is no longer needed its own outlook studies from philosophy or religion, in fact the scientific world itself radically opposed unscientific forms of knowledge lost unity with other elements of culture that deepened the split into separate scientific world view.

Keywords: historical evolution, scientific world, scientific and technological progress.

Vashkevich V. H., doctor of philosophical sciences, professor, head of the department, National Pedagogical University im. M. P. Dragomanova (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

Историческая эволюция научной картины мира

В период научно-технического прогресса наука получила общественное признание, а научная картина мира получила доминирующее положение в культуре. В этот период наука уже не нуждалась обоснований собственного мировоззрения со стороны философии или религии, более того научная картина мира радикально противопоставила себя ненаучным формам знания, потеряв единство с другими элементами культуры, углубило раскол на отдельные научные картины мира.

Ключевые слова: историческая эволюция, научной картины мира, научно-технический прогресс.

* * *

УДК 111.32:165.211

Козачинська В. В.,
кандидат філософських наук,
докторант, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kozachynska@ukr.net

ЕКСПЛІКАЦІЇ САМОСТІ: «РОЗМИКАННЯ» ВИМІРУ Я

Полівекторність концептуалізації самості – результат онтологічного «розмикання» Я як вияву «трансцендентного в іманентному» (Левінас – Рено). Про це свідчать теорії самості як розмікненого буття «від першої особи» (П. Рікер, В. Декомб, С. Шов'є), визначуваного етичним ставленням до Іншого (Рікер) або множинною ідентичністю мінливої «Я-ідеї» (Шов'є). Заперечуючи уявлення про тожсамість, Д. Денет висуває метафору «центру нарративної гравітації». Д. Захаві виходить з ідеї вихідного почуття «власності» й перспективи першої особи. Відтак, зміст Я-самості трансгерує від структур інтрасуб'єктивної множинності до «експансії» інтрасуб'єктивних форм, яким властиве як доцентрове, так і відцентрове спрямування.

Ключові слова: суб'єктивність, самість, ідентичність (тожсамість), буття «від першої особи», Інший.

Антропологічна палітра сьогодення визначається ідеєю «розриву» тожсамого змісту Я й виявленням суб'єктивності як «трансцендентного в іманентному» (Левінас – Рено). В «ацентричному» *постметафізичному* обшарі, що спростує уявлення про *метафізично особистісну «єдність»* індивіда, суб'єкт як «*дивідність»* (Лакан – Жижек), ідентичність якого є функцією розрізнення (Діріда), нездатний уявити себе без ідентифікації з *Іншим*. Будучи об'єктом аналізу у своїй «самості», суб'єкт, як розмірковує П. Рікер, вже не є підставою – *subjectum*, – і проблема полягає в усвідомленні неминучої антиномії сталості й мінливості досвіду особистості [1, с. 362].

У постсучасності, як стверджує П.Козловський, після заледве чи не втрати тайни й трансцендентності центру особистості в об'єктивуючих теоріях Я у проєктах *модерну*, самість відкривається знову. При цьому функціонально-відносному тлумаченню самості у модерні *постмодерна культура*, за переконанням Козловського, протиставить її метафізично-субстанційне пояснення, ідею особистості як «неподільної й вихідної субстанції» [2, с. 68]. Визначаючи особистість як «ентелехіальну монаду», теорія самості постмодерну, на думку Козловського, повертається до усвідомлення того, що самість не розчиняється цілком у відносинах зі світом та суспільством, що «...людина – це монада: сутність, що є *єдність (Einheit)*, а також і *єдиність (Allein-heit = solutudo)*» [2, с. 71].

Сучасності притаманне усвідомлення хибності «універсальної» людини, визначуваної, скоріше, через нередукваність, випадковість, трансгресію. Тож, чи визначається структурною природою суб'єктивності існування особистісної «самості» як певного конститутивного осердя, відносно якого стверджують, з одного боку, про «самоактивність» Я, а з іншого, – про субстантивність, суб'єктивну цілісність і Я-центрованість?

Виходячи з плюральності «автономізації й гетерономізації» образу людини й уявлень про суб'єктивність як виявлення «трансцендентного в іманентному» (А. Рено) [3, с. 302], бачимо завданням аналізу стратегій «усутнення» людського в сучасних теоріях самості. *Мета статті* – осмислення полівекторної специфіки сучасних уявлень про самість у концептуальному обширі онтологічного «розмикання» виміру Я.

З часів Декарта самість, або Я людини наділяли статусом засновку, що є осердям індивідуальності, особливою якісною властивістю, що відрізняє її від інших. Тожсамість забезпечує при цьому метафізично особистісну єдність індивіда протягом життя. Утім, спроможність виявлення змісту Я як чогось предметного і тожсамого спростував ще Д. Юм. Уявлення про самоактивність самості як джерело смислів, з якого випливає особистісне засвоєння світу, та свободу волі як засновок відповідальності є неприйнятними для тих, хто стверджує наразі про неможливість виокремлення самості.

Д. Денет наполягає на тому, що уявлення про глибинну «перлину самості» виникло через прихильність до «дефективного набору картезіанських метафор і невинуватої довіри до власної інтуїції» [4, с. 174]. Людині притаманне уявлення про самість, бо у самовідчуття Я є потужний біологічний засновок. Мінімальну схильність відрізнити себе від іншого, що виникла колись у тварин, можна назвати «біологічною самістю», що є, утім, за Денетом, тільки абстракцією, функціональним принципом організації еволюції, причому для «самосності» птахів, термітів, павуків, які несвідомо залучають життєву територію до свого «Я», не потрібна «усвідомленість» чи «мудрість».

Висловлювання на кшталт: «У центрі мого світу перебуває моє Я» – породжують інтуїцію, яка підказує, що самість є прихованою внутрішньою структурою окрім того, що виявляють дослідження функціонування мозку, мовленнєвих продуктів та зовнішньої поведінки. Ці інтуїції, за Денетом, належать до ілюзій «Картезіанського Театру». Покінчити з нескінченним регресом в обґрунтуванні свідомості–самості можна, на його думку, відкинувши її трансцендентальну сутність. Саме погляд «від третьої особи» зумовлює «розлоге» убачання в суб'єкті раціонального дівця з різноманітними прагненнями (при цьому будь-яка нерациональна система поведінки, – комах, тварин тощо – виявляється наділеною інтенційністю).

Е. Бенвеніст у статті «Про суб'єктивність у мові» (1958) ствердив, що тільки мова завдяки граматичним засобам вираження особистих відношень конститує суб'єкта як суб'єкта. Відтак «думати про себе, щоб мати можливість говорити про себе» обертається на «думати про себе лише за можливості говорити «я»». Для означення наближеності

індивідуальної свідомості до дискурсу й культурних одиниць – «меме» Денет використовує метафору самості як «центру нарративної гравітації» (замість формули «центр нарративної гравітації», за аналогією з абстракцією «фізичного центру гравітації»).

Психологічна чи нарративна самість, як і біологічна, за Денетом, не є якоюсь річчю в мозку, а тільки абстракцією чи принципом функціональної організації. У такий спосіб люди «сплітають» себе за допомогою різноманітних дискурсів, інтегруючи їх у більш чи менш когерентний вузол. При цьому звична ідея стійкого Я як реального й єдиного агента чи центру є цілком прийнятною для психологічних, соціальних та класифікаційних цілей, маючи виключно прагматичний, а не теоретичний статус. Отже, думка про себе як про тожсамих суб'єктів досвіду, є, за переконанням Денета, ілюзією.

Натомість С. Шов'є у дослідженні «Суб'єктивність, особистість і ідея самості» (2012) виходить з ідеї особистості людини як «того, що саме вона міркує від першої особи про те, чим вона є», – тобто, не просто з відношення до себе, що передує ідеї самості, а з ідеї Я, що дає мені відношення до себе [5, с. 124]. Тоді, за Шов'є, «ми отримуємо винятково просту концепцію того, що... людська особистість – це людська істота, але така, у якій є певна ідея самої себе, інакше кажучи, є якесь Я. Тобто, особистість – це індивід, узятий разом з ідеєю себе, яку вміщує у собі. Якщо можна було б повністю змінювати її зміст, то можна було б мати нову особистість. Тоді у разі серйозної зміни змісту (якщо, скажімо, послаблюється пам'ять) матимемо справу з особистістю інакшою, сильно зміненою.

Шов'є наголошує, що під «сучасною теорією суб'єктивності» можна розуміти таку ідею, що поділяється більшістю сучасних філософів, а саме ідею про те, що ми маємо просте і безпосереднє відношення до нас самих, у глибині якого можемо, вже унаслідок, мати відношення до світу [5, с. 122]. Якщо визнати, що значна частина сучасної філософії спирається на «патологічне» тлумачення того, що нам дозволяє мислити у першій особі, промовляти «я», то, – ставить питання Шов'є, – чи повинно це змусити нас відмовитися від ідеї суб'єктивності як самовідношення? Відповідь на це, на погляд Шов'є, залежатиме від того, чи можна запропонувати пояснення відношення до себе, яке б не відбувалося через подвоєння суб'єкта як «введення малого суб'єкта у великий».

Надихаючись концепцією особистості Лока, Шов'є стверджує, що для цього достатньо прийняти, «1) що суб'єкт – це передусім свідомо істота, яка пізнає, здатна фіксувати плінний зміст своєї свідомості в поняттях чи ідеях; 2) але не достатньо бути таким, щоб бути суб'єктом: свідомість може бути безособистою; 3) свідомим і таким, що пізнає, є суб'єкт, або істота, наділена суб'єктивністю, якщо вона має, серед інших своїх ідей або понять, також і ідею себе; 4) й ця ідея себе, ідея *de se*, не є ідеєю, що презентує самосвідомого індивіда, але ідеєю, що уявляється йому самому й іншим. Відношення до себе не передує ідеї самості, але, навпаки, ідея «я» (*le moi*), дає мені ставлення до себе...» [5, с. 127].

За Шов'є, концепт особистості при цьому визначено «когнітивістськи, у протиставленні субстанціалістській концепції», оскільки ідентичність особистості не є ідентичністю субстанції, але ідентичністю ідеї: «...Я, що складає особистість, не є чимось внутрішнім і сталим. Це

динамічна ідея, що наповнюється й порожніє із плином часу і властивостей пам'яті» [5, с. 125]. Саме така теорія особистості, відмінної від субстанційної й біологічної ідентичності людського індивіда дозволяє пояснити схильність вірити в історії на кшталт Джекіла й Хайда Стівенсона.

До речі, ці історії пояснюватиме й метафора «центру наративної гравітації» (Денет), визначаючи ідею *множинної самості*. Так, висновки на підставі досліджень синдрому множинної особистості (MPD), пацієнтів з розсіченими півкулями мозку чи людей, у яких відсутні відчуття, та шеругу інших відхилень, змушують сумніватися в загальній думці про існування єдиної самості, прив'язаної до одного тіла (мозку). Ті, хто переніс психологічну травму, іноді нібито «вигікають» в інші уявні особистості, створюючи інші «самості». Багато суперечок виникло у зв'язку з операціями з розсічення мозку (зокрема, при захворюваннях епілепсією).

Насправді, за Д. Денетом і Н. Хемфрі, фізичне вторгнення у мозок людини змінило вербальні умови оповідності цими суб'єктами своїх історій. Так само хвиною, за Денетом, є ідея *самототожності* й *тривалості* самості. Й дійсно, історії «серій несталих ідентичностей» героїв Бекета і Буццаті, Сартра й Камю, обертаючись, попри вигаданість, на *історію* самої *суб'єктивності*, є вкрай мінливими у своїй «ментальній картотеці», аби продовжувати обстоювати хоч якусь «єго-центровість» Я. Утім, художнього образу замало для ствердження чогось достеменного, хоча саме ця дискурсивна «інтертекстуальність» визначає необхідність меж антропологічної рефлексії. Залишимо остеронь і вузько медичний аспект розладу «втрапи себе».

Адже неklasичний образ людини відпочатку складався як дискурс «розкладу» моноцентричного, а отже одностороннього антропологізму, обертаючись здобутками *антропологізму полісутнісного*. Розірвавши коло «центрованості», «рухлива» суб'єктивність стикається з пізнанням себе через *інакшість* у собі й *інішність* Чужого, трансцендуючи за *межі іманентного змісту Я до «третьої особи»*. Крім екстрасуб'єктивної плюральності не зводимих один до одного індивідів, *інтрасуб'єктивна множинність* досвіду комунікації з «іншим (чужим) собою», на відміну від психологічної рефлексії, є збиранням суб'єктивності в єдине свого внутрішнього досвіду.

Утім, людина водночас іманентна й трансцендентна щодо навколишнього світу, адже у звичному для нас досвіді повсякденності трансцендування в бік Чужого аж ніяк не дорівнюватиме руйнуванню особистісної тожсамості людини, котра, як віддиференційовуючи свою «Я-ідею» від чужих смислів зовнішнього світу, так і вдивляючись у «лики чужості» власної ідентичності, продовжує ототожнювати себе зі властивою їй внутрішньою «Я-самістю». Парадоксально, але здається, що чим більше вимірив «усутнюється» в людині, тим більше підстав говорити про цілісність.

Ні колізійність людської психіки, ні суперечливість особистісної природи не спростовують питання «цілісності» (тожсамості). Очевидно, дискусії про можливість збереження протягом певного тривалого часу (можливо, цілого життя) єдності «ідеї Я» («ідей-Я»), завдяки якій ідентичність особистісної структури залишається тожсамою, – як і осмислення «неунітарності»

полівекторної природи суб'єктивності в цілому, – слід спрямовувати у річище вихідних умов внутрішнього досвіду.

Так, виходячи з ідеї нередукованого характеру «власності» (*for-me-ness, mineness*) емпіричної присутності як мінімальних умов суб'єктивності, данський феноменолог Д. Захаві стверджує, що самість не є ані незалежним від плину людської свідомості самототожним «єго-поліусом», ані лишень соціальним (наративним) конструктом або ілюзією, що виникає у рефлексії. Жодний досвід самості не існує без виконання *мінімальних умов*, означених через «перспективне володіння» або «присутність чи маніфестацію досвіду від *першої особи*» (тобто, дорефлексивне почуття самості є підставою будь-якого наступного ставлення до себе у рефлексії чи наративі) [6, с. 334].

Ознакою такої самості є *ідентичність*: кожне переживання наділено не щоразу новим баченням, а тим самим. Самість, за Захаві, є «*всюдисутим* виміром даності від першої особи у множині мінливих переживань» [6, с. 327]. Єдність переживань засновано не на тотожності властивої для кожної з частин цілого форми, а на факті їх дорефлексійного переживання як «моїх»: «Чи є два темпорально відмінні переживання моїми, залежить від того, чи мають вони один і той самий характер *даності від першої особи*, а не від того, чи є вони частиною одного безперервного плину свідомості... Самість не об'єднує активним чином розрізнені фрагменти досвіду, так само як вона не є якимось додатковим елементом, який необхідно додати до досвіду, щоб забезпечити його єдність. Скоріше..., всі переживання, що розділяють одну й ту саму присутність даності..., є моїми. Тобто, єдність досвіду (як синхронна, так і діахронна) конституційована його індивідуальним характером» [6, с. 329].

Утім, такі ознаки первинної самості, як «даність у перспективі першої особи», «мінімальна самосвідомість» тощо залишаються лише дескриптивними, що робить очевидною необхідність прояснення їх трансцендентальної конституції. Виправданним є й сумнів, наскільки мінімальною є самість, яку з феноменологічного погляду доволі складно структуровано. Підставою сучасних теорій ідентичності можуть бути ті дослідження передрефлексивної й докогнітивної організації суб'єктивності, що узгоджуються з концепцією мінімальної самості, спрямованою на прояснення її трансцендентальної структури.

Інтенції віднайдення єдності ідентичності як деякого «трансцендентного–іманентного» (Левінас – Рено) експліковано, зокрема, в обраному П. Рікером «третьому шляхові», де суб'єктивність виявляє себе через діалектику (тож)самості – залежності Я від «інакшого, ніж Я». Результатом переосмислення метафізичного суб'єкта крізь призму аналітичної філософії мови й аналітичної теорії дії виявилось найбільш визнане у колах аналітичних філософів США фундаментальне дослідження П. Рікера «Я–сам як інший» (1990).

Рікер формулює ідею *людини спроможної*, – або ж «більш значну ідею особистості, – спираючись на сучасні дослідження в галузі філософії мови, діяльності, оповідання й моралі» [7, с. 5]. Причому саме етичний принцип, уможливаючи *Cogito* як нормативний акт волі, дозволяє, за Рікером, повернутися до «граматики суб'єктивності», де граматико–синтаксичним структурам

відповідає воля дієвця у першій особі. Адже в *Cogito* убачали або абстрактну, позбавлену значущості істину, або ж трансцендентальну підставу, що обґрунтовує саму себе, «що однак досягається ціною втрати його відношення з особистістю, з... *я-ми* з діалогу, з ідентичністю історичної особи, з «*Я*» відповідальності» [7, с. 26].

Панорамність «герменевтики *Я-сам*» дозволяє мислителю розкрити ідею ідентичності як герменевтики «*Я*», що розгортається у діалектичному зіткненні *idem* (тотожність, ідентичність) та *ipse* (самість). Причому «інакшість... належить до сутнісного змісту й онтологічного конститування самості, – така риса різко відрізняє цю... діалектику від діалектики самості й тотожності, в якій домінував диз'юнктивний характер...» [7, с. 371]). Для врахування «інакшості в осерді самості», слід, за Рікером, виходити зі взаємодії між феноменологічним та онтологічним рівнями дискурсу (де феноменологічною відповідністю інакшості будуть різні види досвіду *насиновості*).

Засадова властивість цієї діалектики – це «заборона для «*Я*» посідати місце підстави, що цілком відповідає кінцевій структурі «*Я*», що не виступатиме ні вивисшеною, як у філософіях *Cogito*, ні приниженою, як у філософіях анти-*Cogito*. У передмові я говорив про «розірване *Cogito*», щоб означити цю надзвичайну онтологічну ситуацію, яка виступає об'єктом *розіраного свідчення* в тому сенсі, що іншість, поєднана з самістю, свідчить про себе лише в розрізнених досвідах – відповідно до різноманітності побутування іншості» [7, с. 371–372].

Рікер наголошує на суперечливості поняття ідентичності. Як незаторкувана часом «сталість незмінної субстанції», тожсамість, за працею «Пам'ять, історія, забуття», притаманна характеру чи, точніше, генетичній формулі індивіда, незмінній від зачаття до смерті як біологічний засновок його ідентичності. Тоді, за думкою Рікера, вона є самототожністю (*idem, memete*). Однак існує й інша, не пов'язана з незмінністю характеру модель «змінної» ідентичності, спрямована на відокремлення її від тотожності, *idem*, в якій вона прагне до злиття з самістю – *ipse*, пале завдяки *Я* самість позбавляється від тотожності.

Рікер з'ясовує місце характеру як сукупності схильностей, за якими впізнають людину, щодо ідентичності, – тут *idem* та *ipse* прагнуть перешкоджати їх розрізненню. Проте, схильність пов'язана зі звичкою та водночас із деякими набутими якостями, завдяки яким «до складу тотожності входить інше»; людина ідентифікує себе не тільки «за характером», а й «за цінностями, нормами, ідеалами, моделями, героями» [7, с. 151]. Відмінність ідентичності *Я* в якості емблематичного образу ідентичності, яку означено у Рікера поняттям «самість» (*ipseite*), й ідентичності тотожного окреслює «слово, якого дотримались». Саме зобов'язання і його виконання свідчать про збереження самості як ідентичності, протилежної ідентичності характеру.

Оповідність виступає тут пропедевтикою *етики*: «В ірреальному просторі вигадки ми не припиняємо вивчати нові засоби оцінки дій та персонажів. Умоглядні досліди, які ми проводимо у великій лабораторії уяви, є також досвідами, що проводяться у світі добра і зла» [7, с. 199]. У такий спосіб, до нарративної природи самості додається самість етичного й морального гатунку. Причому засадничою ознакою самості-*ipse* виявляється,

на думку Рікера, підтримання себе, свого *Я*. На відміну від субстанційної усталеності характеру, самість підтримує своє *Я* сама, що засвідчує її *етичну* площину.

Самість, отже, є способом поведження особистості, коли інший може розраховувати на неї. Це значить, що самість виявляє себе перед іншим і для іншого, визначає суб'єкта, «здатного позначати себе як автора своїх слів та дій, – не субстанційно застиглого, а відповідального за свої слова і справи» [7, с. 8]. Зв'язок телеологічного й деонтологічного надає Рікеру підстав для виокремлення у самості ознак самооцінки й самоповаги. Якщо перша відповідає етичному («благому», добродієвному) намірові, то самоповага – деонтологічному моменту. Разом ці риси презентують позиції експлікації та «стадії зростання» людської самості.

Висновки. «Розмикання» онтологічного обшину *Я* є визначальним у теоріях самості як розімкнутого буття «від першої особи» (П. Рікер, В. Декомб, С. Шов'є), що визначається етичним принципом волі «суб'єкта спроможного» у Рікера, або ж впливає з ідентичності несталої «*Я-ідеї*» у Шов'є. Спростовуючи ідею тожсамості, Д. Денет висуває метафору «центру нарративної гравітації», що визначає множинність самості. Д. Захаві обстоює самість як вимір досвіду, що включає в себе перспективу від першої особи й можливість мінливості.

З огляду на концептуальні коливання суб'єктивного між «субстантивно»-іманентним та «розщепленим», розімкнено-екстатичним способами виявлення специфічно людського, сучасну концептуалізацію моделей самості означає трансгресія від структур внутрішньої, *інтрасуб'єктивної «множинності»* (як і асуб'єктності, «анонімності») до «експансивності» трансцендентних інтерсуб'єктивних форм, яким властиве як відцентрове, так і доцентрове спрямування.

Список використаних джерел

1. Рікер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / Пер. с фр. – М.: Издательство «Медиум», 1995. – 411 с.
2. Козловский П. Культура постмодерна / Пер. с нем. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
3. Рено А. Эра индивида. К истории субъективности / Пер. с фр. – СПб.: «Владимир Даль», 2002. – 474 с.
4. Юлина Н. С. Головоломки проблемы сознания: концепция Дэниела Деннета. – М.: Канон+, 2004. – 544 с.
5. Шов'є С. Суб'єктивність, личність и идея самости. In: Суб'єктивність и ідентичність. [Пер. с фр. Е. К. Карпенко]. – Москва: Высшая школа экономики, 2012.
6. Zahavi D. Unity of Consciousness and the Problem of Self / Gallagher S. The Oxford Handbook of the Self. – New York: Oxford University Press, 2011.
7. Рикёр П. Я-сам как другой / Пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с.

References

1. Riker P. Konflikt interpretac'iy: Oчерki o germenевtike / Per. s fr. – M.: «Medium», 1995. – 411 s.
2. Kozlovski P. Kul'tura postmoderna / Per s n'em. – M.: Respublika, 1997. – 240 s.
3. Reno A. Era individa. K istorii sub'ektivnosti / Per. s fr. – SPb.: «Vladimir Dal'», 2002. – 474 s.
4. Yul'ina N. S. Golovolomki problemy soznaniya: konc'epciya Deniela Denneta. – M.: Kanon+, 2004. – 544 s.
5. Shov'e S. Sub'ektivnost', lichnost' I ideya samosti. In: Sub'ektivnost' I identichnost'. [Per. s fr. E. K. Karpenko]. – Moskva: Vysshaya shkola ekonomiki, 2012.
6. Zahavi D. Unity of Consciousness and the Problem of Self / Gallagher S. The Oxford Handbook of the Self. – New York: Oxford University Press, 2011.

7. Riker P. Ya–sam kak drugoy / Per. s fr. – M.: Izdat'el'stvo humanitarnoy lit'eratury, 2008. – 416 s.

Kozachynska V. V., Ph.D., doctoral, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), kozachynska@ukr.net

Explications of the Self: «extension» of the «I» – dimension

Plural specificity of the human Self is defined by idea of the «I» – dimension as manifestation of «transcendent in immanent» (A. Renaut). Openness of contemporary discourse of the Self is decisive in theories of the identity as the excessive «first-personal» being (P. Ricoeur, V. Descombes, S. Chauvier), which is determined by Other as the key factor of constitution of the «first-person perspective» agent (Ricoeur), or by multiple identity of the dynamic «I–idea» (Chauvier). D. Dennett denies the identity and the Self. Foundation of Self as the «for–me–ness», «mineness» ownership by theory of the minimal Self (D. Zahavi) corresponds to study of primary subjective structures.

Keywords: subjectivity, Self, identity, «first–person perspective» subject, Other.

Козачинська В. В., кандидат філософських наук, докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), kozachynska@ukr.net

Экспликации самости: «размыкание» измерения Я

Поливекторность концептуализации самости – результат онтологического «размыкания» измерения Я. Об этом свидетельствуют современные теории самости как «открытого» бытия «от первого лица» (П. Рикер, В. Декомб, С. Шовье), в которых самость определяется Другим как основанием конституирования «субъекта возможного» (П. Рикер), или идентичностью внутренне нестабильной «Я–идеи» (Шовье). Д. Деннет отрицает самоидентичность и самость, а Д. Захави исходит из идеи «опытного» измерения базовой структуры минимальной самости в перспективе первого лица.

Ключевые слова: субъективность, самость, идентичность (самотождественность), бытие «от первого лица», Другой.

* * *

УДК 140.83:17.023.4

Іванова Н. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач відділення «Дошкільне виховання»,
Луцький педагогічний коледж (Україна, Луцьк),
iva_chumbas@mail.ru

ПАРАМЕТРИ «ЛІНІЙНОГО» ТА «ПРОДУКТИВНОГО» МИСЛЕННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО–РЕФЛЕКСИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Аналізується проблема мислення в контексті рефлексивної діяльності. Акцентується увага на проблемі самотворення людини, основою якої постає мисленнєва рефлексія в процесі самопізнання, що в результаті призводить до виникнення свободи як умови самореалізації «Я». Обґрунтована необхідність переходу від «лінійного» до «продуктивного» мислення, в ситуації якого здійснюється розвиток соціального пізнання і діяльності.

Ключові слова: рефлексія, мислення, людина, пізнання, «лінійний», істина, творчість.

Починаючи з перших етапів становлення філософії до нашого часу загальноприйнятою була думка, що самопізнання являє собою шлях до принципової зміни людини. Знання про фактори впливу на її поведінку та мислення повинні відкрити нові можливості для діяльності в соціумі, культурі та науці. Сьогодні прибічники інформаційно–технологічного прогресу переконані в його впливі на прискорення насамперед практичної діяльності, а вже потім – на мислення. Однак, сучасний спосіб рефлексивного мислення є не досягненням інформаційних технологій, а окремий випадок рефлексивності як загальної властивості людського буття. Визнання пізнавальної, мисленнєвої рефлексивності закладено в поняття «соціокультурного буття» – навіть якщо воно і не зовсім чітко виражено. Сам денотат слова «культура» володіє полісемантичним рефлексивним характером, тому воно може означати

як соціальну реалізацію («культуру»), так і властивості окремо взятих індивідів («культурний», «культурений»). В результаті, той чи інший спосіб пізнання і осмислення життя постає не лише інтелектуальною, але й культурною діяльністю, побудованою на виокремленні і наданні переваги певній стратегії мислення. Виходячи з вищевказаного, постає завдання виявити основні аспекти рефлексивної діяльності в соціокультурному і пізнавальному процесі.

Вивченню соціокультурного простору, який створюється людиною і одночасно сам творить людину мислячу, присвячена значна кількість публікацій зарубіжних і вітчизняних науковців. Насамперед, необхідно виокремити змістовні та оригінальні роботи І. Берліна, М. Епштейна, І. Мердока, Д. Марголіса, М. Фуко, Р. Сміта, Е. Кассірера, Л. А. Мікешіної, С. В. Пролєєва, В. М. Розіна, В. П. Савельєва та інших, які означили предметне поле дослідження.

В соціально–філософському та історико–філософському пізнанні розроблена досить значна кількість концепцій, в яких визначаються основні параметри розвитку мислення людини. Однак, постає завдання доповнити знання стосовно питання рефлексивності мислення як умови самотворення людини в контексті її соціальності.

Метою статті є вивчення і конкретизація рефлексивності як характеристики мислення, що відкриває перспективи його нелінійної, продуктивної сутності, адекватної вимогам і потребам сучасного суспільства і наукового пізнання.

Людина визначається тим, як вона розуміє не лише навколишній світ, інших людей, але й саму себе. В ряді філософських робіт, в яких розробляється проблема мислення, зазначається, що спосіб розуміння людьми самих себе впливає на зміст їх мисленнєвої діяльності. Тобто, впливає фактично на те, як вони «створюють самі себе». Відомий мислитель І. Берлін з цього приводу писав: «Переконання людей стосовно їх власної поведінки складають частину розуміння як самих себе так і інших, як людських істот; а це розуміння, в свою чергу, є невід'ємною частиною (свідомою або несвідомою) картини світу» [10, с. 13].

Вказане твердження змушує згадати про існуючу протилежність «світу людей» стосовно «світу природи»: «в першому випадку знання і мислення відтворює і перетворює суб'єкт пізнання, у другому – цього не відбувається. Предмети не досліджують предметів, і навіть тварини не вивчають тварин, а люди людей вивчають. «Здатність до рефлексивного мислення, – пише Дж. Фланган, – є найпершою серед тих людських властивостей, які роблять науки про людину чимось виключним. Тут рефлексія і мислення постають однією із властивостей об'єктів наукового дослідження об'єктів, які виступають одночасно суб'єктами дослідження» [11, с. 375].

Ряд дослідників вважають, що людська діяльність імпліцитно включає в себе рефлексію і мислення: кожний новий досвід рефлексії та одержаного за її допомогою знання і формує розуміння, яке в результаті змінює суб'єкт пізнання, тобто світобачення людини. Індивіди «первісно задані діючими, соціальними силами, які формують їх здатність до саморозуміння, і в ході реалізації цієї здатності вони змінюють себе та інших, як і ті самі

передумови, під впливом яких інші індивіди будуть надалі освоювати аналогічну щодо власної, хоча і відмінної в деяких специфічних рисах, здатність до рефлексії і мислення» [13, с. 165], – говорить Й. Марголіс. Дана позиція виходить з принципової неможливості поділу (розділення) в гуманітарних науках суб'єкта і об'єкта. Навіть в найбільш чітко контрольованих ситуаціях процес пізнання як умова одержання знання в якості джерела мислення веде за собою зміну в існуванні як суб'єкта, так і об'єкта. В силу чого сформувалося розуміння, згідно з яким ідея об'єктивності повинна враховувати той факт, що об'єктивність, як така, створюється інтелектуально-продуктивною діяльністю індивідів в осмисленні їх взаємодій зі світом.

Відомо, що знання про людину не може бути нейтральним або прогностичним, оскільки те ж саме передбачення, або моделювання варіантів майбутнього, безперечно змінює її. Адже людина здатна до мислення, чого не може невіглас. «Оскільки доступне нам знання про наші власні інтелектуальні здібності є знання рефлексивне, – писав С. Хемпшир, – то і об'єкт такого знання, і суб'єкт пізнання обидва змінюються і розширюють сферу своєї компетенції» [12, с. 255]. Іншими словами, компетентна діяльна людина не просто володіє певним розумінням на основі осмислення себе самого, але в більшості і конститується цим розумінням: Людина є тією істотою, яка сама себе визначає, реалізує, здійснює (self-defining). Зміну визначень, які даються нею самій собі, доповнює зміна у характеристиці того, що є вона сама як людина, оскільки її також потрібно постійно переосмислювати. Тобто спосіб нашого буття і спосіб говорити про те, як ми живемо, – речі взаємозалежні і взаємопов'язані. Саме наявність «рефлексивного кола» (Г. Гусдорф), в якому обертаються буття і мислення, обумовлюють доцільність таких починань (проектів), як написання історії наук про людину. З точки зору М. Фуко, в науках про людину мислення є «одночасно і знанням, і зміною суб'єкта пізнання, і рефлексією, і перетворенням способу буття того, про що вона рефлектує. Мислення приводить в рух все те, чого вона торкається» [9, с. 348].

Дослідження рефлексивності, здійснене в нашу епоху французьким філософом М. Фуко, показало, що вона створює передумови для критичної, отже, наукової позиції (установки). Він був схильний вважати, що сучасне знання про те, що означає бути людиною, передбачає подвоєння сутності як суб'єкта, так і об'єкта пізнання. «Людина є дивний емпірико-трансцендентальний дулет, оскільки вона – така істота, в якій народжується знання того, що робить можливим кожне пізнання» [9, с. 392–393]. Принагідно зауважимо, що М. Фуко вважає, що коли Р. Декарт висунув «Cogito» в якості «чистого мислення», він уявляв здатність раціонального і ясного представлення (репрезентації) світу у вигляді мислення (розмислу). Отже, картезіанське «Я», представлено в якості суб'єкта і об'єкта мислення, предметністю не володіє (не має плоти). В дев'ятнадцятому столітті дана ситуація змінилася, «Я» стало суб'єктом і об'єктом гуманітарних наук. Виникають нові гуманітарні науки, а разом з ними нові парадокси рефлексивності. «Якщо дійсно людина в світі є місцем емпірико-трансцендентального подвоєння, якщо «їй доводиться бути тією парадоксальною фігурою, в якій емпіричний зміст пізнання звільняють із себе самих ті умови, котрі робили їх можливими, то людина і не

можне бути представленою в безпосередній прозорості мислення (cogito); однак вона не може також і спочивати у предметній бездіяльності того, що недосяжне і ніколи не буде доступним самосвідомості та самоосмисленню» [9, с. 343].

Сучасні суб'єкти пізнання взаємопов'язані між собою подвійним чином: на відміну від Р. Декарта, індивіди в наші дні не можуть стверджувати істину в якості чистого мислення (cogito); але вони не можуть і пізнавати себе в якості частин природи. Ми не володіємо трансцендентною істиною, але і не можемо «сховатися» від неї, оголосивши себе тільки нерелексивними «дітьми» природи. В результаті сучасне «Я» позиціонує себе в якості деміурга; однак, в той же час рефлексує з приводу цього «Я» перетворює його в один з об'єктів вивчення в світі. В результаті, парадоксальним чином одночасно сприймає себе і вільним, і детермінованим кінечністю. Це специфічно сучасна комбінація, яка характеризує конституюючого себе суб'єкта, який, завдяки рефлексивному мисленню і реальності, об'єктивує себе в якості предмету гуманітарних наук. На це вказує амбівалентне значення слова «суб'єкт», яке «одночасно є дисципліна, дисциплінарне пізнання, і те, знанням, про що вона є, – стан сушого» [7, с. 115–116], – зазначав в свій час Р. Декарт.

В даному контексті «сушим» можна назвати проблему самотворення людини мислячої. Адже розмисел, міркування про себе є одночасно самоформуванням, самостворенням. Говорячи словами Д. Віко «людина, внаслідок безкінечної природи людського розуму, робить саму себе правилом Всесвіту там, де розум губиться від незнання» [2, с. 72]. Для цього в першу чергу потрібно фіксувати думки інших людей. Адже для самопізнання недостатньо ні саморефлексії, ні інтуїції; нам потрібно помістити наше мислення в контекст, який є одночасно семантичним, культурним, історичним. «Тільки у взаємодії зі світом індивіди усвідомлюють свої ідентичності, і тільки в процесі створення цих ідентичностей людський світ набуває форму» [15, с. 63], – стверджує Д. Нельсон. Якщо прийняти це положення, то слід визнати і те, що самопізнання людини потребує історичного осмислення, яке не може замінити ніякий об'єм біологічних знань, релігійну мудрість або психологічних бесід.

Це стало відправним пунктом для М. Фуко. «Якщо звести людину до її емпіричної складової, – писав він, – ми не дамо відповідь на запитання: чи можливе пізнання; якщо ж зробити наголос виключно на трансцендентну складову, то неможливо ні говорити про об'єктивність, ні знайти причини всього того, що є незрозуміле і випадкове в емпіричній природі людини» [9, с. 41–42]. В силу чого і виникла необхідність перегляду поглядів попередніх теоретиків, таких як Е. Кассіер, і більш віддалених в часі мислителів, таких як І. Кант. З їх точки зору, «людське» за своєю сутністю полягає в діяльності з подолання «форми» досвіду. Різні види діяльності, різні цілі по-різному оформлюють досвід, так що жодна з наук не володіє монополією на істину. «Пізнання, мова, міф, мистецтво, – писав Е. Кассіер, – всі вони не просто дзеркала, які відображають дане буття, зовнішнє або внутрішнє, таким, яким воно є; вони – не індиферентні опосередкування, а скоріше джерела світла, умови бачення і начала будь-якого формоутворення» [4, с. 27]. Історія в цілому та історія мислення зокрема є пізнанням цього «формування» і

знанням про «формування» як репрезентація людської особистості, знання про «формування» як самотворення.

Гуманістично орієнтовні мислителі, особливо філософи двадцятого століття, прагнули вияснити, в якому смислі можна сказати, що людські істоти вільно, відповідно до власного задуму, створюють самих себе такими, які вони є, тобто якими себе вважають. Розвиваючи думку Д. Віко про те, що поняття «самотворення» тісно пов'язане з поняттям «свободи», А. Мердок стверджує: «Наша свобода є не просто свобода вибирати і поступати інакше, вона ще і свобода мислити і вірувати інакше, по-іншому бачити світ, знаходити в ньому інші конфігурації і описувати їх іншими словами» [14, с. 72–73].

В чому ж полягає значення свободи для самореалізації, самоздійснення і самотворення людини? Хоча, за своїм історичним походженням поняття «свободи» політичне, але, починаючи з епохи Просвітництва, як мінімум, мислителі розвивали його (поняття «свободи») в рамках метафізичних та етичних проблем. В такому контексті свобода витікає зі здатності судити і діяти в світлі рефлексії над судженнями, мисленням і діяльністю. Тобто у відповідності зі смислом і значимістю свого мислення і своєї практичної діяльності. Саме існування таких явищ, як наратив і діалог – в розмовах, перекладах, мистецтвах, науках тощо, – свідчить про те, що ми «самі є людьми культури, що ми володіємо здібністю і волею, які дозволяють нам свідомо зайняти певну позицію щодо світу і надати йому смисл» [1, с. 379], – писав М. Вебер. В тому, що смисл є результатом тривалого осягнення людиною свого призначення і місця в житті, ніхто і раніше, а тим більше сьогодні, не має сумніву. В силу чого «об'єктивна наука, – писав Ж. Старобінський, – котра хоче привести свідомість до її витоків, повинна погодитися з тим, що також породжена рішеннями і несе в собі рішення майбутнього: вона не в силах визначити заднім числом вибір, який породив її на світ. Ця свобода, яка шукає наосліп, раптом розуміє, що вона вийшла на шлях осмислення світу, щоб пізнати свої витoki і тільки потім, ймовірно, побачити своє народження. В кінці причинного ланцюга, який ми намагаємося відтворити, повинно опинитися наше існування... Але на початку ми самі вийшли на пошук своїх витоків. Ми – джерело нашого пошуку джерела. Коло замикається, і починається інша дія» [8, с. 377–378].

Саме тут, в контексті даного розмислу, у феноменології свідомості, мислення та розуміння, міститься свобода. Як би далеко не заходив аналіз (пізнання) в зображенні людини результатом чогось іншого, у фундаментальному смислі вона все рівно залишається причиною. Навіть найбільш принципівий методолог соціальної науки, найбільш іронічний постмодерніст – всі вони мають певне уявлення про «людське». Переконаність, з якою вони (вчені, дослідники) щось здійснюють, містить в собі визнання того, що вони володіють свободою, яка дозволяє їм це робити. Наприклад, у постмодернізмі не лише відкриваються горизонти сучасного мислення, але й вимога жити так, щоб можна було вийти за усталені межі. Навіть описуючи систему тотального контролю, подібно «паноптикуму», життя людини повинно полягати в мисленнєвому самотворенні себе і в створенні оточуючого світу. В цьому відношенні філософ змушений йти шляхом видатних мислителів, «відданих ідеалу особистої свободи і репрезентуючи світ як

«царство» випадкового і непередбачуваного» [8, с. 379]. Тому свобода, як осмислений вибір, є «феноменальною реальністю» (О. Герцен) людського розуму, без якої ми не могли б функціонувати як соціальні істоти.

В певному смислі, свобода є також результатом відповідного використання мови як способу самовизначення в світі. Розмова, міркування вголос здатні як зміцнювати, так і трансформувати досягнуті соціальні смисли. Завдяки мові індивіди перебувають в сфері самотворення себе як мислячих особистостей, завдання яких полягає у визначенні смислу свого існування. Смисл є те, що, за визначенням, виникає лише в опосередкованій мовою рефлексивній, мисленнєвій діяльності людини. Якщо біологічна наука показує життя, і яка рефлексує з приводу себе самої, вона неповна без знання природи цієї рефлексії. Але знання рефлексії і є знання мови, історії, генези соціокультурного життя, а також того, що С. Лангер назвала «трансформуючою», «перетворюючою» природою «людського розуміння» [6, с. 48–49]. Адже, осмислюючи той чи інший феномен, ми кожного разу зупиняємося там, де це відповідає нашим цілям – науковим, моральним, екзистенціальним, практичним.

З огляду на дану ситуацію, особливого значення набуває мисленнєва діяльність в соціально-філософських науках. Завдяки цій діяльності ми розуміємо смисл тверджень про людський світ – як про світ реальний, так і трансцендентний, ідеальний світ наших уявлень. Шлях рефлексивного мислення сприяє здійсненню ідеальних цілей людини. Адже шлях до самопізнання – це не досягнуте на певних привілейованих умовах проникнення в глибини свідомості, а інтерпретація, осмислення того, що дійсно роблять індивіди. Сучасне відчуття умовності речей слабо узгоджується з уявленнями стародавніх мислителів про мудрість як вихід за межі світу смертних, у вічність. Згадаємо метафору «печери» у Платона: філософ вірив, що людству належить печеру покинути і вийти на зовні, на яскраве сонячне світло. Подолання антиномії випадковості і трансценденції вимагає такого словесного виразу, в якому може буде відображене історико-культурне походження цієї самої антиномії. Історія культури загалом, і мислення зокрема містить смисл в собі самій. Те, що в ній видається суперечливим цьому смислу, – «непостійність всього земного – в дійсності і є її справжньою основою, – писав Г. Х. Гадамер. – Адже в самому мінливому прихована ця таємниця невичерпної продуктивності людського життя» [3, с. 250]. Історико-культурне і філософське осмислення вказує на відносний характер людського пізнання і властиву йому перспективність, але також і на його невичерпні можливості. Отже, глибина, варіативність, загадковість, принципова відкритість реалізується в актах рефлексивного мислення. Це і є процес самотворення людини, який адекватно описується через мову.

Сьогодні ряд представників соціально-гуманітарної науки вважають, що в контексті синергетики, як вченні про самоорганізацію, можна знайти об'єктивний смисл самотворення і самореалізації. Теорія самоорганізації, на думку одного з її головних творців І. Пригожина, є революцією не лише в науці, але і в мисленні. Адже відбувається перехід від «лінійного» мислення до «нелінійного», «спонтанного». Ми переходимо «до усвідомлення, – вказує О. Н. Князева, – що природа, за виразом Яна Стюарта, «безжалюбно нелінійна».

Нелінійність означає наявність «важких хвостів» у функціях розподілу ймовірностей, отже, існує ймовірність здійснення навіть малоімовірних подій. Експериментальні події скоріше норма, ніж виключення для складного світу. Нелінійність означає можливість розростання флуктуацій (ефект метелика). Нелінійна система проходить через стан нестабільності і відчутним чином залежить від початкових умов: малі події, незначні відхилення, флуктуації можуть привести до колосальних наслідків. Синергетичні ефекти нелінійних взаємодій не можуть бути передбачені в їх віддалених наслідках. Окрім того, нелінійність означає масштабну інваріативність, самоподібність структур світу як в їх просторовому, так і в часовому аспекті» [5, с. 82]. «Нелінійне» мислення, таким чином, обумовлює продуктивний пошук істини в пізнанні і соціальній діяльності.

Системи, які досягнули рівня складності, на якому вони стають такими, що самоорганізуються, наділені здатністю до самоспостереження та самоаналізу. Така рефлексивна діяльність із самоспостереження є когнітивною. Відповідно до концепції «аутопоезису» (тобто виробництва себе), живий організм постійно генерує і уточнює власну організацію. Організм, який володіє нервовою системою, здатен генерувати рефлексивність, котра є властивістю живого. Завдяки цій властивості наявний стан системи може себе змінювати. Саме вона (зміна) дозволяє здійснювати коло мисленнєвих взаємодій, які постійно відтворюють світ. Мисленнєва рефлексивність людини, або колективна пізнавальна діяльність має ту ж структуру, що і живі системи. Отже, ця замкненість на собі, ця взаємопов'язаність діяльності з досвідом показує, що кожний акт пізнання приносить нове знання, і на його основі створює свій світ. Властивість живих систем до самоорганізації особливо властива для людини і людського суспільства. Люди – це не атоми або молекули, а індивіди зі своїми намірами, мотиваціями і емоціями. В принципі, їх індивідуальна поведінка і прийняття рішень може бути пояснена через аналіз динаміки мозку як системи, здатної до самоорганізації. Когнітивна динаміка детермінована параметрами порядку, які характеризують процес рефлексивного мислення, на основі якого приймаються рішення і мотивації індивідів.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций / Д. Вико. – М.; К.: REEL–book – NSA, 1997. – 656 с.
3. Гадамер Г.–Х. Истина и метод / Г.–Х. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
4. Кассирер Э. Философия символических форм / Э. Кассирер. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 703 с.
5. Князева Е. Н. Как возможно мышление о сложном и управление сложностью? / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2010. – №10. – С.81–83.
6. Лангер С. К. Философия в новом ключе / Исследования символика / С. К. Лангер. – М.: Республика, 2000. – 287 с.
7. Смит Р. Быть человеком. Историческое знание и сотворение человеческой природы / Р. Смит. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 362 с.
8. Старобинский Ж. Действие и реакция / Ж. Старобинский. – СПб.: Владимир Даль, 2008. – 467 с.
9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб.: А–cad, 1994. – 406 с.
10. Berlin I. The First and the Last intro / I. Berlin. – London: Granta Books, 1999.
11. Flanagan J. Consciousness Reconsidered / J. Flanagan. – Mass.: MIT PRESS, 1992. – 398 с.
12. Hampshire S. Thought and Action / S. Hampshire. – New York: Viking Press, 1960. – 251 с.
13. Margolis J. The Flux of History and the Flux of Science / J. Margolis. – Berkeley: University of California press, 1993. – 248 с.
14. Murdoch I. Metaphysics and ethics / I. Murdoch. – New York: Penguin Press, 1998. – 296 с.
15. Nelson J. S. Allan Megal and Donald N. Mc Closkey / J. S. Nelson. – Madison: University of Wisconsin Press, 1987. – 169 с.

References

1. Veber M. Izbrannye proizvedeniya / M. Veber. – M.: Progress, 1990. – 808 s.
2. Viko D. Osnovaniya novoy nauki ob obshhej prirode nacij / D. Viko. – M.; K.: REEL–book – NSA, 1997. – 656 s.
3. Gadamer G.–H. Istina i metod / G.–H. Gadamer. – M.: Progress, 1988. – 704 s.
4. Kassirer Je. Filosofija simvolicheskikh form / Je. Kassirer. – SPb.: Universitetskaja kniga, 2001. – 703 s.
5. Knjazeva E. N. Kak vozmozhno myshlenie o slozhnom i upravlenie slozhnost'ju? / E. N. Knjazeva // Voprosy filosofii. – 2010. – №10. – S.81–83.
6. Langer S. K. Filosofija v novom ključe / Issledovaniya simvoliki / S. K. Langer. – M.: Respublika, 2000. – 287 s.
7. Smit R. Byt' chelovekom. Istoricheskoe znanie i sotvorenie chelovecheskoj prirody / R. Smit. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2014. – 362 s.
8. Starobinskij Zh. Dejstvие i reakcija / Zh. Starobinskij. – SPb.: Vladimir Dal', 2008. – 467 s.
9. Fuko M. Slova i veshhi. Arheologija gumanitarnyh nauk / M. Fuko. – SPb.: A–cad, 1994. – 406 s.
10. Berlin I. The First and the Last intro / I. Berlin. – London: Granta Books, 1999.
11. Flanagan J. Consciousness Reconsidered / J. Flanagan. – Mass.: MIT PRESS, 1992. – 398 s.
12. Hampshire S. Thought and Action / S. Hampshire. – New York: Viking Press, 1960. – 251 s.
13. Margolis J. The Flux of History and the Flux of Science / J. Margolis. – Berkeley: University of California press, 1993. – 248 s.
14. Murdoch I. Metaphysics and ethics / I. Murdoch. – New York: Penguin Press, 1998. – 296 s.
15. Nelson J. S. Allan Megal and Donald N. Mc Closkey / J. S. Nelson. – Madison: University of Wisconsin Press, 1987. – 169 s.

Ivanova N. V., PhD in Philosophical Sciences, associate professor, Head of Department «Preschool education», Lutsk' pedagogical college (Ukraine, Lutsk), iva_chumbas@mail.ru

The parameters of «linear» and «productive» thinking in the intellectual–reflective activity

The article is devoted to the analysis of the problem of thinking in the context of reflective activity. The attention is focused on the problem of human self-creation, which is based on thinking reflection in the process of self-learning, and which results in the emergence of freedom as a condition of self-realization of an Ego. The necessity of transition from «linear» to «productive» thinking is grounded, in the situation of which the development of social cognition and activities takes place.

Keywords: reflection, thinking, human, cognition, «linear», truth, creativity.

Ivanova N. V., kandidat filozofskih nauk, docent, zavedujucaya otdeleniem «Doшкольное воспитание», Луцкий педагогический колледж (Украина, Луцк), iva_chumbas@mail.ru

Параметры «линейного» и «продуктивного» мышления в интеллектуально–рефлексивной деятельности

Анализируется проблема мышления в контексте рефлексивной деятельности. Акцентируется внимание на проблеме самосозидания человека, основой чего является мыслительная рефлексия в процессе самопознания, что в результате приводит к возникновению свободы как условия самореализации «Я». Обоснована необходимость перехода от «линейного» к продуктивному мышлению, в ситуации которого осуществляется развитие социального познания и деятельности.

Ключевые слова: рефлексия, мышление, человек, познание, «линейный», истина, творчество.

***

УДК 316.772:004.73.8.5

Качмар О. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри мистецьких дисциплін початкової
освіти, Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Україна, Івано–Франківськ),
Oleksandra75@mail.ru

ТРОЛІНГ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ У ВІРТУАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Проведено дослідження суті тролінгу як універсального явища, а також філософський аналіз агресивної складової цієї форми віртуальної комунікації.

Встановлюються причини тролінгу та наводиться типологізація тролінгу. Аналізується процес дестабілізації етики мережевих комунікацій під впливом тролінгу.

Ключові слова: тролінг, троль, соціальна агресія, віртуальні мережі.

Інформаційна структура суспільства інтенсивно розвивається і, як наслідок, з'являються нові соціальні явища, що суттєво впливають на розвиток і соціалізацію особистості. Природно, що основним джерелом таких феноменів виступає мережа Інтернет. Популярність Інтернету зумовлює низка специфічних ознак: децентралізація, своєрідна семантика і семіотика, швидкість поширення інформації, можливість спілкування, одночасне виконання кількох соціальних ролей. Усі ці особливості реалізуються в явищі Інтернет–спілкування, яке в останні роки стало доступним кожному члену суспільства, суттєво вплинувши на характер суспільної взаємодії і, як наслідок, соціалізацію особистості.

Для успішного входження особистості в соціальне середовище, для ефективних взаємовідносин, самореалізації, особистісного розвитку, а разом з тим фізичного і душевного комфорту потрібно значну увагу звернути на такий важливий аспект, що може супроводжувати її в процесі комунікативної взаємодії, як проблема тролінгу.

Сучасні інформаційні технології істотно збільшили можливості міжособистісного і масового спілкування в мережі Інтернет, створили віртуальне середовище для різного виду online–спілкування, основу якого становить молодіжна спільнота, котра дедалі більше віддає перевагу різним формам «кібер–взаємодії». При цьому взаємодія здійснюється за допомогою різноманітних сервісів: форумів, блогів, Internet–щоденників, групових Internet–ігор, соціальних мереж тощо. Разом з тим, виникли нові види і форми агресивної поведінки людей в мережі Інтернет: тролінг, флеймінг, гепіслепінг, булінг та ін. Вони досить різноманітні і недостатньо вивчені. Для таких агресивних дій людини є багато термінів, дефініції яких не однозначні, неточні та не відображають ні причин агресії, ні її особливостей.

Тролінг як соціальний феномен виник у 90–х роках ХХ століття в просторі Інтернету. Багато користувачів почали викладати у мережу повідомлення провокаційного характеру заради розваги. Як правило, це були поодинокі випадки, але поступово сформувалася група осіб, об'єднаних подібним стилем Інтернет–спілкування.

Вважається, що першими серед західних вчених, хто досить всебічно займалися вивченням явища «тролінгу», є Дж. Донат, Дж. Гірш та А. Галінський. Певні аспекти проблемного поля цього явища також активно досліджуються і вітчизняними вченими (Ю. Данько, С. Могилко та інші). Однак слід визнати, що є суперечність

між необхідністю редукції кіберагресії, запобігання їй та недостатнім рівнем наукового і методичного дослідження даних питань. Це дозволяє констатувати наявність проблеми і робить актуальним проведення досліджень у зазначеному напрямі. Тому можна стверджувати, що обрана проблема є актуальною, має соціальну значущість і потребує теоретико–методологічного вивчення.

Мета статті – на основі аналізу зарубіжних та вітчизняних публікацій, присвячених дослідженню мережевої комунікації, розглянути феномен «тролінгу» як форму соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах.

Україномовна версія Вікіпедії дає таке визначення даному поняттю: «Тролінг (від англ. trolling) – розміщення в Інтернеті на форумах, у групах новин, у вікі–проектах тощо, провокаційних повідомлень із метою викликати флейм, конфлікти між учасниками, образи, війну правок, марнослів'я тощо. Сучасне значення терміну «тролінг» з'явилося в Usenet–конференціях у кінці 1980–х. Більшість вважає, що це поняття є скороченням фрази «trolling for suckers», яка відноситься до виду техніки спортивного риболовлі, в якій «trolling», напевно, походить від «trawling» (тралення, ловля на мормишку).

Слово, ймовірно, набуло популярності завдяки своєму другому значенню – «тролі», які часто згадуються в фольклорі скандинавських країн, зокрема, в дитячих казках, як потворні, неприємні істоти, які творять зло і завдають шкоду. Підкреслюється неприязнь тролів до сторонніх, особливо до тих, хто збирається порушити їх спокій.

В Інтернет–термінології, «троль» – це людина, яка розміщує брутальні або провокаційні повідомлення, наприклад, у дискусійних форумах, перешкоджає обговоренню, або ображає його учасників [8]. Основною метою тролінгу є привернення уваги до власної особи. Створюючи певний віртуальний образ, троль прагне загального визнання, популярності, намагається залишити яскраве враження про себе, неважливо, позитивне чи негативне, головне – самовираження, виокремлення з натовпу [6, с. 57]. Деякі ознаки троля: постійні спроби перейти на особистості в розмові; використання теми суперечки тільки для виклику емоційної реакції співрозмовника; удавана недалекість і непоінформованість або, навпаки, знання всього на світі; думка корінним чином відрізняється від думки локальної більшості; невихованість, хамська поведінка; зачіпання завідома провокативних тем [9].

Аналіз сучасної соціально–гуманітарної літератури свідчить, що дослідниками проблемного поля «тролінгу» виокремлюються такі поняття, як «мережевий тролінг» та «Інтернет–тролінг».

Мережевий «тролінг» – це розробка завідомо провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками мережевого спітовариства, «хвилю правок» (активне цілеспрямоване втручання в текст повідомлень у контексті пропаганди та нав'язування власної позиції), а також увести користувачів у безглузду конфронтацію. Важливо відзначити, що «тролі» здійснюють свою діяльність будь–якими доступними їм засобами: від примітивного розміщення образливих повідомлень до плідної цілеспрямованої роботи в команді собі подібних з метою внесення хаосу до вибраного ними сайту чи форуму як жертви [7, с. 135].

«Інтернет–тролінг» – явище, яке починається з певного жарту, розіграшу, нехитрих і прямолінійних висловлювань – «тролінг»–атаки, метою якої є знищення певної конференції або news–групи (сукупності новин), або доведення конкретної людини до нервового зриву [1, с. 1982].

Перше згадування поняття у науковій літературі належить Джуліт Донат, яка в 1996 році підкреслила двозначність ідентифікації у вільному «віртуальному суспільстві»: «У фізичному світі існує вроджена єдність із самим собою, оскільки тіло забезпечує необхідну й прийнятну ідентифікацію. Нормою є: одне тіло – одна особистість. У віртуальному світі все інакше. Усе базується на словах, а не на фактах». «Тролінг – це гра в підробку особистості, при цьому ніхто, крім гравця, про неї не знає. Троль намагається зарекомендувати себе як типовий користувач, розділяючи спільні інтереси і проблеми групи», – зазначає Донат [12].

Мотивами появи і розвитку «тролінгу» в мережі Інтернет можуть служити інтерес, цікавість, бажання самоствердитися, посперечатися, проявити дотепність, розважитися, бажання проявити агресію та негативні емоції. Так, М. Акуліч, зокрема, зазначає, що «декому це просто приносить задоволення посперечатися і розважити за рахунок інших себе й аудиторію, інші намагаються таким чином перешкоджати дискусії». Є люди, для яких «тролінг» – це самоствердження, гра, боротьба інтелекту. Існує уявлення, що тролінгом займаються тільки закомплексовані люди, але насправді все не так. Часом серед кращих «тролів», зокрема, можуть бути й дорослі серйозні люди, що займають солідні посади і таким чином дають собі емоційну розрядку [2]. При цьому він наводить дані, відповідно до яких багато людей один або два рази пробували публікувати провокаційні повідомлення в Інтернеті просто з цікавості. Не оцінюючи дане судження з психологічних і культурологічних позицій як норму чи девіацію, можна відзначити, що такий мотив соціального тролінгу також можливий. Р. Внебращних [3, с. 50], досліджуючи цей феномен, проводить паралель «тролінгу» з явищем «енергетичного вампіризму». На його думку, найбільш успішні «тролі» здатні створити напругу в цілому ряді спільнот, зіштовхуючи їх між собою і використовуючи проєкції публічності в ЗМІ для привернення уваги широкої громадськості. Р. Внебращних робить висновок, що «судячи з останніх сценаріїв комп'ютерних або фейсбуківських революцій, «тролінг» може перетворитися на затребувану спеціалізацію представників цілої низки професій, наприклад, таких як журналістика, світова політика, міжнародна економіка та ряду інших». Якщо розглядати «тролінг» як негативне явище, в такому ракурсі, безсумнівно, зручніше за все аналізувати його як форму соціальної агресії. Цю точку зору поділяє й І. Шкляєв, пропонуючи таке соціологічне визначення агресії: агресія – ворожа внутрішня установка або ворожий тип дій індивіда чи групи стосовно іншого індивіда або групи. Виражається в поведінці, яка спрямована на заподіяння шкоди або збитку іншій особистості чи групі як фізично, так і морально [11, с. 26].

На думку І. Ксенофонтвої, феномен «тролінг» пов'язаний з анонімістю й абсолютно неможливий в умовах, відмінних від анонімістичності при здійсненні мережевої комунікації [5]. Форуми, чати і спільноти постійно відвідуються людьми, єдина мета яких полягає

в тому, щоб когось вилаяти або з кимось посваритися, причому все це не виходячи з тіні цілковитої мережевої анонімістичності.

Виходячи з цього, можна зазначити, що «тролінг» як форма соціальної агресії має свої унікальні характеристики: по–перше, «тролінг» може існувати виключно у віртуальних спільнотах; по–друге, він володіє специфічними механізмами швидкого збудження лавиноподібної агресії, миттєвого розповсюдження на більшість учасників віртуального співтовариства; по–третє, необхідно врахувати, що унікальність «тролінгу» як форми соціальної агресії полягає в тому, що в потенційній жертви конфлікту відсутня можливість фізичного або візуального контакту з ініціатором самої конфліктної ситуації. Найважливішим джерелом появи і поширення «тролінгу» є мережева анонімістичність [4].

Анонімістичність мережевого спілкування дозволяє «тролеві» отримувати емоційну розрядку, проявляти низькі якості й почуття, викликаючи негативну реакцію інших людей практично безкарно. Це сприяє тому, що «троль» відчуває себе впевнено і значущо, відчуває свою перевагу порівняно з іншими людьми, дозволяє собі бути таким, який він є насправді без будь–яких соціокультурних обмежень. Недавні дослідження Дж. Гірша і А. Галінського з Північно–західного університету США, присвячені аналізу психології «тролінгу» і незвично сильного впливу «тролів» на учасників мережевого спілкування, дозволили з'ясувати певні моменти в їхній поведінці в межах інтернет–дискусій. На думку вчених, спонтанне занурення в режим тролінгу практично неминуче для користувачів, які обрали анонімну форму спілкування, якщо їхня здатність до самоконтролю недостатньо розвинена. У цілому, «тролі» демонструють весь набір поведінкових реакцій, характерних для людини, що перебуває під впливом алкоголю. А. Галінський вважає, що психологічна ілюзія «зняття заборон», викликана анонімістичністю, призводить до оголення істинного характеру людини, але, з іншого боку, в такому стані люди максимально схильні до впливу і легко піддаються переконанню: «По суті, зняття обмежень може як виявити справжню сутність людини, так і сформувати її, як би суперечливо це не звучало». Інтернет–дискусія анонімних учасників форуму або соціальної мережі, згідно з висновками дослідників, подібна спілкуванню людей, які випили, а суть її відображає істинні спонукання тих, хто спілкується [10].

На думку С. Могилко [6, с. 59–60], тролів можна умовно поділити на дві групи: тролі–провокатори та тролі–егоцентристи. Перша група – тролі–провокатори – застосовують такі тролінгові засоби:

1. Офтоп (або офтопик, від англ. off topic) – будь–яке повідомлення в інтернет–мережі, що виходить за рамки заздалегідь встановленої теми спілкування.

2. «Роздування» сторінки: розміщення зображень великого розміру з метою зробити попередні повідомлення важкодоступними до прочитання.

3. Медіаатака: звукові файли, що драгують слух, шокують зображення в повідомленні або посилання на ресурси з подібним змістом. Найчастіше посилання замасковані.

4. Спонування на суперечку (наприклад, коментарі з расистським змістом).

5. Самовпевнені твердження: вираження власної думки як загальноприйнятого факту без аргументації або

аналізу, розпалення «релігійних війн» (holy war) (linux rulez – windows suxx, intel rules – amd suxx, rap rulezz – black–metal suxx і т.д.).

6. Спойлер, тобто навмисна публікація розв'язки свіжого й популярного на даний момент кінофільму або роману.

7. Повнення або перефразовування дуже спірної минулої теми, особливо в невеликих колах інтернет–суспільства.

8. Навмисне й повторне неправильне написання ніків (імен, псевдонімів) інших користувачів з метою образити їх або викликати в них роздратування.

Друга група – тролі–еґоцентрики – ставлять за мету одержати якомога більше відповідей на свої повідомлення й завоювати надмірну увагу в колективі. Ними застосовуються такі засоби:

1. Рекламування іншого форуму, що є конкурентом або якого не люблять у певних колах Інтернет–спільноти.

2. Явний обман у самоідентифікації: «У мене, як у справжнього самурая, проблеми з фільмом «Сім самураїв».

3. Манера вести дискусію в тоні кваліфікованого експерта, не маючи можливості продовжувати дискусію на рівні внаслідок нестачі знань про обговорюваний предмет (ламерство).

4. Повідомлення, що містять очевидний недолік або помилку: «Я думаю, «Бумер» – найкращий фільм».

5. Прохання про допомогу з неправдоподібним або непорядним завданням або проблемою: «Як вимити нічний горщик? Я не хочу, щоб все приготоване в ньому було однаковим на смак». «Навчіть мене програмувати за вечір».

6. Навмисно наївні запитання: «Чи можу я використати мастинове масло замість води, готовлячи вермішель?»

7. Ретельно сконструйовані й чітко аргументовані міркування й теорії, що базуються на явно неправильному твердженні або вигаданому факті.

8. Політично спірні повідомлення: «Я думаю, Ющенко – найкращий (найгірший) президент серед всіх».

9. Розігрування безвинності по закінченні флейму.

10. Офтопні скарги на особисте життя або погрози самогубства – часом не що інше, як троль, який благає про допомогу.

11. Узагальнюючі параноїдальні відповіді на повідомлення інших людей–інакодумців: «Не може бути, що ви всі дійсно так вважаєте, насправді ви об'єднуєтесь проти мене».

12. Навмисна гра на почуттях людей у зв'язку зі спрямованістю співтовариства: наприклад, поява на форумі любителів кішок з темою «Десять страв із кошатини».

13. Одночасне використання кількох ніків для роздування власного флейму – суперечки із самим собою, участь у перепалці по обидва боки й тим самим її штучне підігрівання.

14. Троль–«герой–коханець»: отримує гострі відчуття від послідовного загравання й інтриг онлайн із жінками групи. Це підбурює суспільну конкуренцію серед жінок, які колись думали, що ласкаві імена, вірші, освідчення в коханні присвячувалися винятково їм. Також часто наївна реакція жінок на його дії провокує чоловіків групи на наслідування його манери і змагання у завоюванні жіночої уваги, в результаті чого переважна частина групи концентрується на флірті і переставляє виконувати свою основну мету.

15. Будь–яка комбінація вищевикладеного: наприклад, троль поєднує спонування на суперечку з бідністю мови й манерою негідників, разом з цим граючи «героя–коханця».

Крім так званих «товстих тролів», які відкрито порушують правила ресурсу, ображають його учасників, викликають конфліктні ситуації, існують і так звані «тонкі тролі». «Товстий тролінг» можна зафіксувати відразу. Зазвичай, з перших же постів (повідомлення на веб–форумі) «товсті тролі» ведуть себе досить різко і навіть грубо, їхня думка докорінно відрізняється від думки локальної більшості. Вони розраховують на ефект «вибуху бомби» і як наслідок – жвавої дискусії з цього приводу, що кращим чином служить досягненню їхньої мети – викликати хаос і повернути увагу до своєї особи. Заради цієї мети вони втручаються в обговорення і самовпевнено сперечаються, підкріплюючи свої доводи посиланнями на різні джерела, частіше – малодостовірні й невизначені. «Тролі» заходять в активні теми для того, щоб перетворити їх на масоване пояснення їм, що вони неправі і, тим самим, відвести дискусію в русло спору і перетворити її в скандал. Вони порушують теми, уже самі назви яких викликають бурю емоцій і обурення. Вони відкрито грублять учасникам, адміністраторам сайтів та модераторам, нехтують правилами форуму й елементарними нормами етики Інтернет–спілкування, ігнорують прохання інших учасників припинити і офіційні попередження за порушення правил. Розпізнати «тонкий тролінг» набагато складніше, його значущість і ступінь впливу залежить від того, наскільки добре «троль» знає психологію особистісної та колективної поведінки. «Тонкий троль» діє на межі правил, прийнятих у середовищі, де він діє, не порушуючи їх безпосередньо і часто провокуючи адміністрацію на перевищення повноважень або на порушення власних же правил. «Тролі» цієї категорії відзначаються глибокими знаннями в галузі психології, що дозволяє їм впливати на людей з використанням витончених методів. У багатьох випадках жертви «тонкого тролінгу» навіть не усвідомлюють того, що «спіймалися на гачок» [1, с. 1984]. Брак спілкування і комунікативного досвіду, нерозвиненість комунікативних здібностей та реалізації їх у соціальній реальності, можуть сприяти тому, що людина починає здійснювати свої комунікативні компетенції, вибудовувати комунікативні стратегії й тактики у віртуальній реальності, стаючи при цьому не тільки активним, позитивним Інтернет–користувачем й Інтернет–комунікатором, а й «тролем».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз феномена тролінгу дозволяє зробити висновок про те, що тролінг як соціальне явище негативно впливає на віртуальну комунікацію в цілому, так як кожен користувач мережі Інтернет може піддаватися нападкам мережевих агресорів. Тролінг, будучи агресивною маніпуляцією, метою своєю ставить породження відповідної негативної реакції конкретної аудиторії, від декількох користувачів до цілих спільнот. Неможливість фізично відреагувати провокаційним діям троля, нездатність «помститися» може стати причиною психоемоційної дестабілізації «жертв». Найбільшою небезпекою в даній ситуації є можливе перенесення досади і роздратування «жертви» троля на реальних людей, що спричиняє комунікативні девіації у вигляді скандалів, сварок і т.п.

Одним з перспективних напрямків подальших наукових досліджень нам представляється вивчення

мотивів, установок і властивостей характеру кібер-агресорів як предикторів, які обумовлюють виникнення соціально-небезпечних форм поведінки в Інтернет-просторі. З урахуванням специфіки взаємодії людей в соціальних мережах, необхідний новий підхід до вивчення мотивації агресивної особистості, включаючи розробку відповідного психодіагностичного інструментарію, а також ефективних методів корекції і профілактики різних форм кібер-агресії.

Список використаних джерел

1. Акулич М. М. Інтернет-тролінг як девіація / М. М. Акулич // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие. – Сессия 13; Российская социология сегодня: IV очередн. всерос. социол. конгр., окт. 2012 г.: тезисы докл. – Уфа, 2012. – С.1981–1987.
2. Акулич М. М. Інтернет-тролінг: поняття, содержание и формы / М. М. Акулич // Вестн. Тюмен. гос. ун-та. – 2012. – №8. – С.47–54.
3. Внебрачных Р. А. Тролинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах / Р. А. Внебрачных // Вестн. Удмурт. ун-та. – Серия 3: Философия. Социология. Психология. Педагогика. – 2012. – Вып.1. – С.48–51.
4. Данько Ю. А. «Тролінг» як новий вид віртуальної комунікації / Ю. А. Данько // Український соціум. – 2013. – №4. – С.17–25. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2013_4_4.
5. Ксенофонтowa И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг / И. В. Ксенофонтowa // Интернет и фольклор: сб. ст. / отв. ред. А. С. Каргин. – М.: Гос. республ. центр рус. фольклора, 2009.
6. Могилко С. В. Тролінг як спосіб психологічної маніпуляції в Інтернеті / С. В. Могилко // Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді «Родзинка – 2008»: X Всеукр. студ. наук. конф., ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – С.57–60.
7. Семенов Д. И. Сетевой троллинг как вид коммуникативной деятельности / Д. И. Семенов, Г. А. Шушарина // Междунар. журн. эксперимент. образования. – 2011. – №8. – С.135–136.
8. Тролінг: Вільна енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Тролінг>.
9. Тролінг – хуліганство або культура спілкування? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://merfo.com.ua/troling-huliganstvo-abo-kulturaspilkuвання/>.
10. «Троллики и нолики»: Прогнозы социологов сбываются – социальные сети наполняются «агентами влияния» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://earth-chronicles.ru/news/2011-08-31-6647>.
11. Фролов С. С. Социология организаций / С. С. Фролов: учеб. – М.: Гардарики, 2001. – 384 с.
12. Judith S. Donath. Identity and Deception in the Virtual Community [Electronic resource]. – Access mode: <http://smg.media.mit.edu/people/Judith/Identity/IdentityDeception.html>.

References

1. Akulich M. M. Internet-trolling kak devyatsiya / M. M. Akulich / Sotsiologiya i obshchestvo: global'nye vyzovy i regional'noe razvitiye. Sessiya 13; Rossiiskaya sotsiologiya segodnya: IV ocherednoy vs Rossiiskii sotsiologicheskii kongress, okt. 2012 gr.: tezisy dokl. – Ufa, 2012. – S.1981–1987.
2. Akulich M. M. Internet-trolling: ponyatie, soderzhanie i formy / M. M. Akulich // Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – №8. – S.47–54.
3. Vnebrachnykh R. A. Trolling kak forma sotsial'noi agressii v virtual'nykh soobshchestvakh / R. A. Vnebrachnykh // Vestn. Udmurt. un-ta. Seriya 3: Filosofiya. Sotsiologiya. Psikhologiya. Pedagogika. – 2012. – Vyp.1. – S.48–51.
4. Dan'ko Yu. A. «Trolling» iak novyi vyd virtual'noi komunikatsii / Yu. A. Dan'ko // Ukrain'skii sotsium. – 2013. – №4. – S.17–25. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2013_4_4.
5. Ksenofontova I. V. Spetsifika komunikatsii v usloviyakh anonimnosti: memetika, imidzhbordy, trolling / I. V. Ksenofontova / Internet i fol'klor: sb. st., отв. red. A. S. Kargin. – M.: Gosudarstvennyi respublikanskiy tsentr russkogo fol'klora, 2009.
6. Mogylo S. V. Trolling iak sposib psyhologichnoi manipulyatsii v Interneti / S. V. Mogylo // Aktual'ni problemy pryrodnychych ta

gumanitarnykh nauk u doslidzhenniah students'koi molodi «Rodzynka – 2008»: X Vseukr. stud. nauk. konf., ЧНУ ім. Б. Хмельныт'skogo. – Черкасы: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельныт'skogo, 2008. – С.57–60.

7. Semenov D. I. Setevoi trolling kak vid kommunikativnoi deyatel'nosti / Semenov D. I., Shusharina G. A. // Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. – 2011. – №8. – S.135–136.

8. Trolling: Wil'na entsyklopediia Wikipedia [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Тролінг>.

9. Trolling – huliganstvo abo kulturaspilkuвання? [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://merfo.com.ua/troling-huliganstvo-abo-kulturaspilkuвання/>.

10. «Trolliki i noliki»: Prognozy sotsiologov sbyvayutsya – sotsial'nye seti napolnyayutsya «agentami vliyaniya» [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://earthchronicles.ru/news/2011-08-31-6647>.

11. Frolov S. S. Sotsiologiya organizatsii / S. S. Frolov: uchebnik. – M.: Gardariki, 2001. – 384 s.

12. Judith S. Donath. Identity and Deception in the Virtual Community [Electronic resource]. – Access mode: <http://smg.media.mit.edu/people/Judith/Identity/IdentityDeception.html>.

Kachmar O. V., Ph.D., associate professor, assistant professor of art disciplines of primary education, V. Stefanyk National Precarpathian University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), Oleksandra75@mail.ru

Trolling as a form of social and individual aggression in the virtual networks

The paper studied the essence of trolling as a universal phenomenon, and philosophical analysis of the aggressive component of this form of virtual communication.

Consideration is given to the reasons and typology of trolling, as well as to the process of destabilization of ethics of network communication under trolling.

Keywords: trolling, troll, social aggression, virtual networks.

Kachmar A. B., кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры художественных дисциплин начального образования, Прикарпатский национальный университет им. Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), Oleksandra75@mail.ru

Trolling як форма соціальної та індивідуальної агресії в віртуальних мережах

Проведено дослідження суті тролінга як універсального явлення, а також філософський аналіз агресивної складової цієї форми віртуальної комунікації. Установлюються причини тролінга і приводиться типологізація тролінга. Аналізується процес дестабілізації етики мережових комунікацій під впливом тролінга.

Ключові слова: тролінг, тролль, соціальна агресія, віртуальні мережі.

* * *

УДК 101.8+37.011.32+364.446

Кірик Т. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Київський медичний університет Української асоціації
народної медицини (Україна, Київ),
kirikt@ukr.net

СУСПІЛЬСТВО І МЕДИЦИНА У ХХІ СТОЛІТТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ НОВИХ ЯВИЩ І ПРОТИРІЧ

ЗМІ не вказують проблеми людства у довготривалій перспективі і шляхи подолання криз. Розглянуто розрив між законами розвитку медичної практики та іншими сферами суспільно-економічної діяльності. Досліджено імовірні зміни медицини і медичної освіти у світлі головних тенденцій суспільної еволюції в ХХІ ст. Відзначено, що медичні ВНЗ потребують сприятливіших умов для використання найновіших відкриттів у точних науках і медицині.

Ключові слова: суспільні кризи, прогрес точних наук, медицина і ринок, прогрес у медицині, розвиток національної медичної освіти у ХХІ ст.

Актуальність кожного науково дослідження визначається за документами ДАК України поєднанням критичного аналізу обраного питання та корисних рекомендацій для усунення наявних проблем і перешкод. Відомо, що для успішності своєї індивідуальної діяльності кожна людина, а насамперед лікар, повинен мати змогу отримувати найновішу фахову інформацію,

співставляти її важливі елементи з власним практичним досвідом, урешті, як мінімум, проходити ефективну додаткову підготовку у спеціальних умовах. Одночасно він має потребу в формуванні правильного уявлення про національні та світові події, адже лишається громадянином і має виконувати обов'язки та самоудосконалюватися.

Головне знаряддя цього удосконалення – інформаційне поле, в якому перебуває фахівець і громадянин. Старше покоління лікарів формувалися у тих умовах, що існували в СРСР і Радянській Україні. Для теми нашої статті важливо вказати, що у ті часи були відсутні антинаукові чи відверто брехливі твори про фізичний стан і ментальну діяльність людини, пропаганда антинаукових теорій і матеріалів та ін. На жаль, в сучасній Україні практично зникли обмежувальні бар'єри для антинаук, що різко знизило якість нашого національного інформаційного поля й помітно ускладнило діяльність всієї медичної сфери й відповідного сектору вищої школи.

У доволі невизначеному стані перебувають філософські науки, які в другій половині ХХ ст. в глобальному обсязі обрали шлях відходу від наукового раціоналізму й поширення постмодерністських учень аж до меж релятивізму і навіть ірраціональності. Українська філософія лише частково постраждала від цієї тенденції, концентруючи увагу на обґрунтуванні стратегії національного політичного, економічного, соціального, культурного та освітнього розвитку у працях В. Андрушенка, В. Кременя, С. Клепка, З. Самчука та ін. Близькими до теми нашої статті є праці тих науковців, хто цікавився медичною та освітою в майбутньому (прикладом є публікації [1; 3; 7] та ін.).

Нашою метою є розвиток цієї тематики з врахуванням найновіших подій у науках і медицині. Зокрема, проаналізуємо кілька важливих суперечностей і протиріч, що зміцнилися в Україні останнім часом у комплексі «суспільство і медицина» й можуть виявити себе негативним чином у майбутньому.

Утримуючись від детального опису чималої кількості обраних нами методів дослідження, аналізу і формування заключних висновків і результатів, відзначимо, що їх спільною основою є фундаментальні закони філософії, а конкретним наповненням – виявлення ультра-нових явищ, протиріч, досягнень і відкриттів, що дадуть нам змогу достатньо успішно досягнути мети дослідження. Ми врахуємо недоліки праць наших попередників, які зазвичай використовували матеріали, що у часі відставали на 3–5 років ([1; 3; 7] та ін., хоч для статей футурологічного плану це очевидний недолік). Наш текст також відставатиме, але на місяці.

У сфері «явищ» першість ми віддаємо не комп'ютеризації та інформатизації, хоч вони дуже помітні та справді істотно впливають, наприклад, на поведінку студентів у стінах медичних та інших ВНЗ, оцінку ними навчального процесу, діяльності викладачів і консультантів, розподіл 24 годин кожної доби тощо. Для медицини в цілому та її становищі у суспільстві разом з діяльністю для нього і кожного окремого громадянина більш важливим є якісні і доволі малопомітні зміни в характері наукових досліджень, що не отримують належного відтворення в загальному інформаційному полі через складність подій та їх віддаленість і від буденного досвіду, і від наданої в системі навчання і виховання фахової підготовки. Цей прорив стався нещодавно у

повній відповідності з відомим законом філософії про неминучість стрибкоподібного переходу безперервних однонаправлених кількісних змін в якісні. Засвідчимо це двома особливо важливими для цієї статті прикладами – електронної інтеграції знань і поява розриву між практикою медицини і науковими відкриттями.

Раніше інтеграцію знань найуспішніше здійснювали люди, яких шанобливо називали «науковцями–енциклопедистами». Для цього їм необхідно було познайомитися з великою кількістю пасивних носіїв інформації – від папірусних сувоїв аж до ілюстрованих наукових часописів. Ці носії ніяким чином не могли взяти участь в інтеграції – все робила людина з визначеними природою можливостями головного мозку і пам'яті. У даний момент вже розпочала ера, яку ми ризикнемо назвати часом «активних носіїв інформації».

Загальновідомо, що на зміну тисячоліть припав особливо швидкий розвиток цифрової інформаційної техніки та трансформація її з унікальних багатотонних електронно–обчислювальних машин на реле і вакуумних радіолампах в кремнієву е–техніку, багато продукції якої може носити і безперервно використовувати кожна людина (що й роблять наші студенти, постійно перебуваючи «в мережах»). З приходом Інтернету настало, як передбачали науковці–синергетики, перетворення інформаційної сфери в паралельний до суспільства світ поєднаних речей, а також значне підвищення інтелектуального рівня пристроїв, які ми вже звикли називати «комп'ютерами».

Минулого року надійшло повідомлення про те, що комплекс з дуже потужного комп'ютера і спеціальної бази даних дав змогу науковцям досягти реального поєднання знань з сотень наук. У недалекому майбутньому можна буде сказати, що з усіх багатьох тисяч наук і секторів досліджень.

Для цього відома фірма ІВМ організувала спільну працю понад 600 представників різноманітних наук (дані про їх точне число ми не розшукали у відкритих джерелах), які за багато місяців увели в базу даних і власні знання, і те, що вони відшукали в часописах та інших джерелах. Для підвищення ефективності використання цього масиву сучасної інформації ІВМ звернулася до кращих на Землі систем оцінювання й аналізу е–інформації не на основі пошуку обраного науковцем терміну (ми до цього вже звикли в доступному Інтернеті), а через роботу з фразами і сентенціями. Вважаючи, що система стала доволі розумною, її назвали «Ватсон» (кілька десятків матеріалів можна розшукати в <http://www.dailytechinfo.org/> для слова «Watson»).

У результаті запит науковців «Ватсон, як можна видалити з морської води сіль і отримати питну воду?» дав змогу пристрою з інтеграції сучасних знань з багатьох наук дуже здивувати всіх присутніх тим, що після сподіваного переліку відомих їм процесів і засобів (випаровування з конденсацією, виморожування, зворотній осмос, молекулярні сита тощо) наголосив на тому, що найбільш ефективним є спосіб очищення, який Природа реалізувала у діяльності особливих gland у частини морських птахів – вони видаляють сіль і скеровують в організм прісну воду. Очевидно, що у даний момент прірва між фізиками–хіміками та орнітологами надто широка для поєднання наявних знань, тому всі опріснювальні установки мають низьку ефективність, бо їх конструктори нічого не знали про досягнення біологів (точніше – орнітологів).

Зазначимо, що вказаний для творців «Ватсона» успіх в інтеграції знань є усього лише першим кроком по нескінченному шляху. Для прогресу його господарі трохи спеціалізували програму і доручили клону з іменем «Росс» виконувати функції універсального експерта-порадника у фірмі, яка займалася правовим забезпечення ліквідації великих і малих фірм-невдах [8]. На радість адвокатів, вони тепер можуть звернутися до машини з розгорнутим запитом, на який швидко отримують зручну для подальшого використання відповідь.

Та найголовніше все ж ми вбачаємо у тому, що в цьому спілкуванні стрімко зростають інтелектуальні можливості перших в історії людства активних джерел інтегрованої інформації – нові машини–21 не потребують сну і не втомлюються (єдине, про що слід подумати заздалегідь – як їх захистити від шкідливих для них вірусних програм). Розпочавши з легких для формалізації тем – аналізу правничих документів, хімічних чи фізичних технологій, – поліпшені й більш інтелегентні «ватсоні» неминуче використовуватимуться в медицині XXI століття. До цього мають долучитися і науковці України, і вся система медичної освіти.

До опису позитивного процесу появи активно-інтеграційних інформаційних джерел для лікарів й інших професіоналів додамо згадку про менш приємне явище – швидке збільшення розриву між практикою медицини і науковими відкриттями. Тут, на наш погляд, ми стикаємося з менш очевидним проявом вже згаданого закону переходу кількісних змін в якісні перетворення: у не такому вже й віддаленому минулому в процес лікування по-справжньому глибоко були залучені переважно дві особи (лікар і пацієнт), то в наш час нерідко просто неможливо скласти списки учасників і провести кордони розмежування. Та ще гіршим є те, що невпинно зростає інтервал часу між формулюванням ідеї нових ліків до їх поширення у мережі аптек і лікарень. Колись це були тижні чи місяці, у даний момент – 12–17 чи й більше років.

Причина цього у тому, що раніше ліки у вигляді порівняно простих хімічних сполук чи поєднання речовин з навколишнього середовища (найбільш відоме джерело – лікарські рослини) виготовляв і застосовував сам лікар. У наші часи все набагато складніше, що ми засвідчимо зверненням до інформації, яка оприлюднила світові бази даних у середині травня 2016 року.

Наголосимо насамперед на тому, що потужні комп'ютери разом з накопиченням знань науковців та інформації в базах даних дали змогу виконати попередній розрахунок складних математичних моделей бажаних для досягнення поставленої мети штучних білків, що стали відігравати роль конструкторів-монтажників для отримання цінних речовин чи малодоступних ліків з дешевих і простих сполук.

Г. Григорян так оцінює виконане ними та його перспективи: «Ми навчилися точно проектувати процес самопоєднання. Тепер легко розробити синтетичні білкові структури, які будуть збирати інші наноструктури, що володіють необхідними нам властивостями. Більш того, в своїх дослідженнях ми помітили дивне явище – під час складання молекули фулерену виробляється електрика, і це вказує на те, що в даному процесі задіяні не тільки одні хімічні закони» [4].

Якщо тут роль монтажника нових і корисних наноматеріалів та лікарських препаратів має виконувати

змодельована і збудована особлива білкова молекула, то в датських експериментах науковці спромоглися примусити працювати на людину модифіковані мікроводорослі як вмілі й керовані монтажники [2], а у знаменитому американському Гарварді комплексна група з хіміків та інших науковців удосконаленими хімічними методами спершу подрібнила оборонні засоби захисту одних бактерій проти нападу інших (макроліди) на багато фрагментів, а пізніше примусила їх поєднатися в нові конфігурації, які вже в перших експериментах засвідчили вбивчу ефективність проти тих вірусів та інших наших ворогів, які в останні роки набули повної неуразливості проти пеніциліну та інших поширених засобів лікування [5].

Практично одночасно з останнім повідомленням широко отримали виступи окремих лікарів і консультантів фармацевтичних компаній з попередженнями про те, що дарвінівська еволюція швидко зводить до нуля цінність сучасних ліків, бо віруси і мікроби стають резистентними [6]. Наше пояснення цих песимістичних матеріалів просте – всіх громадян готують до покірною сприйняття подальшого підвищення цін на нові ліки.

Рамки статті не дають змоги навести приклади того, якою великою проблемою стає тестування, адже воно повинно бути безпечним і швидким. У дійсності ж ситуація загострюється тому, що хімічна складність сучасних ліків зумовлює комплексність дії на організм хворого – лікування органу–цілі й цілком можливе приховане пошкодження чогось іншого. Так не раз бувало в минулому, але в наш час від науковців та всіх інших вимагають виключення помилок, адже навіть найменша негайно стає центром уваги національних і світових ЗМІ з формуванням недовіри до сучасної науки і медицини. Поширені сучасні методи створення нових ліків вимагають у цьому разі великого подовження часу тестувань і перевірок, що лише збільшує мало не до нескінченності інтервал часу між появою ліків та їх використанням у лікарнях. Тут ми маємо вже згадану нами відмінність у темпах поширення інновацій в інформаційно-комунікаційній сфері, де тестування практично миттєві і не загрожують життю всіх учасників, та еволюції сучасної медицини, де кількість проблем зростає, хоч науковці щиро намагаються їх подолати якомога швидше для досягнення початку застосування нових засобів у лікарнях.

У важливих для теми статті публікаціях можна розшукати нову інформацію і про головні труднощі медичної сфери сьогодення, і про шляхи їх подолання для отримання медицини XXI століття. Використаємо найновішу – велике інтерв'ю двох російських фахівців Р. Сайгітова (медицина) і О. Чулка (економіка). Цитуємо головні положення і міркування:

«Р. Сайгітов: Терміни від розробки ліків до їх впровадження в медицині вкрай великі. І тут повинен бути прогрес. Багато в чому ці очікування пов'язані з розвитком інформаційних технологій, зокрема зі спробами комп'ютерного моделювання живих організмів – клітин, тварин, людини. Такі моделі дозволять просунутися за межі вже реалізованої концепції, а саме – комп'ютерного молекулярного скринінгу, що полягає у виборі перспективних лікарських хімічних або біологічних субстанцій.

А. Чулок: А далі 3D-принтер, який буде ці персональні ліки друкувати ...

Та повернемося до моделювання. Приватний бізнес зацікавлений скоротити час клінічного випробування ліків, наприклад, з 12 до трьох років. Адже кожен рік – це втрачені мільярди доларів. У світі зараз кардинально змінюються бізнес-моделі і самі основи конкурентоспроможності. Лабораторії в класичному розумінні великих тварин (свиней, мавп, коней тощо) стають потрібні міждисциплінарні дослідження та створення інфраструктури для їх проведення, насамперед програми і суперкомп'ютери, бази даних, яких, на жаль, у Росії немає» [9].

Продовжуючи, експерти все ж вимушені лишатися песимістами щодо можливості значного скорочення часу руху від ідей до ліків. Відзначають перспективність створення великих тварин (свиней, мавп, коней тощо) з настільки глибоко зміненими генами, що їхні органи можна буде пересаджувати людям без ризику смертельного відторгнення.

Ми змушені обмежитися тільки коротким переліком тих життєво важливих тем і проблем, які достатньо детально пояснили науковці.

1. Глибоке редагування генома людини у найближчий час дасть змогу ще в дитячому віці ліквідувати значну небезпеку успадкованого генетичного дефекту. Тоді усього кілька правильно модифікованих клітин змінять функціонування всього організму. Експерти вказують на високу доступність у США отримання будь-яким громадянином аналізу скринінгу своєї ДНК з уточненнями щодо потенційних небезпек у старшому віці, але визнають, що істотних наслідків для поведінки людей і медицини загалом воно ще не має. Але персоналізація ліків і лікування буде продовжуватися обов'язково. До цих слів росіян додамо останню новину – у лабораторних тварин з розвинутою стадією СНІДу науковці успішно видалили всі гени з ДНК в усіх органах [11].

2. Другою перспективною тенденцією є біосенсори – уведені в організм людини насамперед для діагностики хвороб і/чи їх лікування, відновлення функціонування тих чи інших органів тощо. Російські експерти застерігають від того, що бізнес намагатиметься вести нечесну рекламу для отримання надприбутків. Як приклад вони наводять надзвичайно поширені у США антидепресанти і стимулятори мозкової активності. У розвиток теми «біосенсори» вкажемо, що на допомогу наявним приладам для спостереження мікро- і наноб'єктів щойно виготовили революційний «мікроскоп» з багатого вищою чутливістю і можливостями застосування [10].

3. Мобільні нейроінтерфейси та рух до неймовірно малих пристроїв вже привели до перших успіхів у створенні сенсорних керованих протезів та до імплантації пристроїв для керованого виділення точних доз ліків навіть тоді, коли людина забуває про продовження лікування чи потайки, як наркоман чи алкоголік, не хоче ніяких змін. У даний момент науковці вже виготовили перші варіанти цих пристроїв, які розчиняються в організмі після завершення завдання і цим ліквідують необхідність застосування хірургічних операцій.

4. Підсумовуючи, російські експерти вказали на очевидні ознаки вичерпання ефективності наявних систем створення, сертифікації і поширення ліків навіть у США, що лишаються світовим лідером. У провідних приватних фірмах прибуток на кожний вкладений долар стрімко рухається до нуля і ще сумніших перспектив. Доводиться

визнати, що навіть країни-лідери, що успішно вирішили неперодолані в Україні проблеми соціального захисту всього населення, намагаються знайти шлях до якісної і персоналізованої медицини не тільки для мільйонерів, а для всього населення. Наприкінці російські експерти попереджають про останнє досягнення сучасної медицини – столітні особи все частіше повільно і невідворотно згасають через глибоке енергетичне виснаження, а не через судинні хвороби чи рак.

Та зовсім не ці уроки медицини початку XXI століття ми вважаємо найбільш повчальними для сучасної України. Десятки років її розвитку по шляху перетворення в особливі приватні послуги справили нищівний вплив на етос медичної сфери, на все глибше розмивання і відхилення від головних засад європейського гуманізму і Присяги Гіппократа.

На щастя, генетичний архетип мислення і поведінки українців в цілому скерований на несприйняття агресивного індивідуалізму, вславлення досягнення багатства за будь-яку ціну та ін. Автор та колеги в ПВНЗ «Київський медичний університет Української асоціації народної медицини» під час навчальної і виховної роботи діють саме в цьому стратегічному напрямі, адже висока якість і справжня безпека життя можливі тільки для всього соціуму на засадах дотримання справедливості, доброти, порядності.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Т. В. Параметри «нового світу»: критико-аналітичний аналіз світових футурологічних прогнозів // Гілея. – 2011. – №44 (2). – С.602–612.
2. Водоросли с измененной ДНК научили синтезировать любое химсоединение (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.
3. Годзь Н. Б. Проблемы медицины та футурология // Гілея. – 2014. – Вип.82 (3). – С.209–213.
4. Григорян Г. Ученые научились синтезировать молекулы и наноструктуры при помощи специальных искусственных белков (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5000) 15–05–2016.
5. Майерс Э. Новый способ получать мощные антибиотики (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.
6. Мендельсон М. Что если антибиотики перестанут действовать (URL: <http://nv.ua/opinion/mendelson/chto-esli-antibiotiki-perestanut-dejstvovat-130672.html>) 24–05–2016.
7. Москалик Г. Ф. Освіта майбутнього: погляд філософа // Гілея. – 2016. – Вип.105 (№2). – С.295–297.
8. Первого в мире робота-адвоката приняли на работу (URL: <http://newsland.com/user/4296648049/content/pervogo-v-mire-robotadvokata-priniali-na-rabotu/5237026>) 16–05–2016.
9. Сайгитов Р., Чулок А., Зотин А., Кваша М. Технологии с витальным исходом (URL: <http://csef.ru/ru/nauka-i-obshchestvo/direction-topics/6192>) 15–2–2016.
10. Созданы «атомарные» датчики, которые станут новым «окном» в наноразмерный мир (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.
11. Ученые смогли «вырезать» гены ВИЧ из ДНК живых организмов (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.

References

1. Andrushhenko T. V. Parametry «novogo svitu»: krytyko-analitychnyj analiz svitovyh futurologichnyh prognozov // Gileja. – 2011. – №44 (2). – S.602–612.
2. Vodorosli s izmenennoj DNK научили синтезировать l'jubye himsoedinenija (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.
3. Godz' N. B. Problemy medycyny ta futurologija // Gileja. – 2014. – Vyp.82 (3). – S.209–213.
4. Grigorjan G. Uchenye nachilis' sintezirovat' molekuly i nanostrukтуры pri pomoshhi special'nyh iskusstvennyh belkov (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5000) 15–05–2016.

5. Majers Je. Novyj sposob poluchat' moshhnye antibiotiki (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.

6. Mendel'son M. Chto esli antibiotiki perestanut dejstvovat' (URL: <http://nv.ua/opinion/mendelson/chto-esli-antibiotiki-perestanut-dejstvovat-130672.html>) 24–05–2016.

7. Moskalyk G. F. Osvida majbutn'ogo: pogljad filosofa // Gileja. – 2016. – Vyp.105 (№2). – S.295–297.

8. Pervogo v mire robota–advokata prinjali na rabotu (URL: <http://newsland.com/user/4296648049/content/pervogo-v-mire-robota-advokata-prinjali-na-rabotu/5237026>) 16–05–2016.

9. Sajgitov R., Chulok A., Zotin A., Kvasha M. Tehnologii s vital'nym ishodom (URL: <http://csef.ru/ru/nauka-i-obshchestvo/direction-topics/6192>) 15–2–2016.

10. Sozdany «atomamy» datchiki, kotorye stanut novym «oknom» v nanorazmernyj mir (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.

11. Uchenye smogli «vyrezat'» geny VICH iz DNK zhivyh organizmov (URL: https://vk.com/topic-692972_25780992?offset=5060) 23–05–2016.

Kiryk T. V., Ph.D., Associate Professor, Kiev Medical University of Ukrainian Association of Folk Medicine (Ukraine, Kyiv), kiriki@ukr.net

Society and medicine in the XXIst century: the philosophical analysis of the new phenomena and contradictions

Media do not indicate problems of mankind in the long run, and ways to overcome crises. The gap between the laws of the development of medical practice and other areas of socio-economic activities is considered. Possible changes in medicine and medical education in the light of the main trends of social evolution in the XXIst century are investigated. It was noted that medical schools require an enabling environment for the use in the activity of the latest discoveries in the sciences and medicine.

Keywords: social crisis, the progress of the sciences, medicine and the market, progress in medicine, the development of national medical education in the XXIst century.

Кирик Т. В., кандидат педагогических наук, доцент, Киевский медицинский университет Украинской ассоциации народной медицины (Украина, Киев), kirikt@ukr.net

Общество и медицина в XXI веке: философский анализ новых явлений и противоречий

СМИ не указывают проблемы человечества в долгосрочной перспективе и пути преодоления кризисов. Рассмотрен разрыв между законами развития медицинской практики и другими сферами общественно-экономической деятельности. Исследованы возможные изменения медицины и медицинского образования в свете основных тенденций общественной эволюции в XXI в. Отмечено, что медицинские ВУЗы требуют благоприятных условий для использования в своей деятельности новейших открытий в точных науках и медицине.

Ключевые слова: общественные кризисы, прогресс точных наук, медицина и рынок, прогресс в медицине, развитие национального медицинского образования в XXI в.

* * *

УДК 930.1.

Гнилицкая И. С., ассистент кафедры философии, Харьковский национальный университет радиоэлектроники (Украина, Харьков), inessakost@gmail.com

К ВОПРОСУ ОБ ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКОМ СТАТУСЕ ИСТОРИИ

Рассматривается трансформация проблемы эпистемологического статуса истории. Автор приходит к выводу, что история институционализировалась под влиянием следующих интеллектуальных тенденций: веры в возможности науки, секуляризации, а так же роста иррационализма. Эти тенденции способствовали формированию представления об объекте исследования историка как социальной реальности прошлого, которая включает в себя не только систему общественных связей, материальной и духовной культуры, но и мыслительные и поведенческие аспекты существования отдельного человека, что не является в строгом смысле научным. Это противоречие и обусловило длительные дискуссии об эпистемологическом статусе истории. Трансформация критериев научности от классического к неклассическому и постнеклассическому образцам не только не сняла это противоречие, но существенно радикализовала его.

Однако, неопределенный эпистемологический статус позволяет истории выполнять сегодня ряд важных общественных функций.

Ключевые слова: эпистемологический статус истории, научная рациональность, историческая наука.

(статья друкується мовою оригіналу)

Вопросы о надежности наших знаний о прошлом, способности историков быть не менее объективными в своих исследованиях, чем ученые–естествоиспытатели, достоверности и значимости исторических объяснений вызывают острые дискуссии с последней трети XIX в. – времени академического оформления исторической дисциплины. Такая длительная неопределенность, по мнению ведущих исследователей, стала одной из предпосылок современного системного кризиса исторической дисциплины [6, с. 253; 10, с. 18]. Соответственно, сегодня проблема эпистемологического статуса истории не только не теряет актуальности, но и приобретает новую остроту.

Проблему эпистемологического статуса истории нельзя назвать неизученной: за время существования истории в качестве академической дисциплины были скрупулезно проанализированы объект исследования историка [15], специфика эмпирического и теоретического базисов исторического знания [14]. Был так же проведен сравнительный анализ познавательных методов и средств, использующихся в исторических и естественнонаучных исследованиях [12, с. 25].

Однако необходимо подчеркнуть, что знание о прошлом рассматривалось вне контекста влияния на его становление интеллектуальной атмосферы. Под исследованием специфики истории подразумевалось выяснение уровня соответствия исторического знания естественнонаучным критериям, однако историчность, изменчивость самих критериев научности фактически не принималась исследователями во внимание, хотя, безусловно, на практике оказывала влияние на формирование знания о прошлом.

Таким образом, представляется актуальным проследить: во–первых, влияние интеллектуальной атмосферы последней трети XIX в. – начала XX в. на формирование объекта истории; во–вторых, выяснить взаимосвязь эпистемологического статуса истории и господствующего на протяжении того или иного периода времени идеала научной рациональности, что и определяет *цель* настоящего исследования.

Становление истории в качестве научной, институционализированной дисциплины происходит в последней трети XIX – начале XX в. параллельно с другими социогуманитарными науками – политологией, социологией, экономикой, этнологией, психологией и др. [14, с. 15].

Интеллектуальная атмосфера этого периода определялась такими, весьма противоречивыми тенденциями, как безграничная вера в науку и стремление внедрить научный способ познания во все доступные человеку аспекты реальности; секуляризация общественной жизни; а так же неоидеалистическая реакция на натурализм середины XIX в.

Очарованность возможностями научного метода, ставшая следствием головокружительных успехов новоевропейского естествознания XVII – XIX вв. [7, с. 296], способствовала укреплению позиций философии

позитивизма. Філософи–позитивисти середини XIX в. підкривали, що, поскільки доступна людському поясненню реальність – одна, то і логіка дослідження різних аспектів реальності так же повинна бути єдиною, і спробували вписати області о людині і суспільстві (в тому числі – о минулому людства) в існуючу «сім'ю» наук [11, с. 10]. Позитивисти уподобили процеси, що відбуваються в суспільстві, процесам, що відбуваються в природі, і, впевнені в відповідності законів природи і суспільства, поставили завдання виявлення вічних і незмінних законів суспільної динаміки. С допомогою цих законів передбачалося не тільки пояснювати минуле і теперішнє, але і передбачувати майбутнє [11, с. 10–12]. В позитивізмі, таким чином, історія предстала в якості науки о закономірностях суспільного розвитку.

Упевненість в тождестве природних і естественных процессов позволила позитивистам существенно «подтянуть» категоріально–понятійний апарат і теоретико–методологічну базу і історического дослідження і створити з області знань о минулому інституціалізовану дисципліну [14, с. 88]. На територію історического були введено ряд естествонаучных принципів і методів, організуючих і направляющих процесс изучения прошлого. Так, благодаря позитивізму, історики: предпринимать попытку использовать в своих исследованиях научные принципы – принцип истины, конкретности, историзма, объективности, всесторонности, системности, опору на источники, историографической традиции; начинают использовать общенаучные и специальные методы познания – историко–генетический, историко–сравнительный, историко–типологический, историко–системный, ретроспективный, метод исторической периодизации, метод диахронического анализа, нацеленные на достижение объективного знания; пытаются подчинить изучение прошлого научным целям – собиранню, описанию, анализу, обобщению і поясненню фактів; обнаружению законов развития общества, мышления і познания; систематизации полученных знаний; объяснения сущности явлений і процессов; прогнозированию событий, явлений і процессов; установлению направлений і форм практического использования полученных знаний.

В целом, благодаря вкладу позитивистов, объектом пристального интереса историков становятся экономическая і политическая сферы общественной жизни, тогда как мечты і порывы отдельного человека, «заброшенного в историю» объявляются ненаучными. История предстает как наука о закономірностях суспільного розвитку минулого, зрозумімого в якості механіческого і прямолинейного.

Однако вера в познавательные возможности научного метода была не единственной тенденцией, определившей интеллектуальный климат последней трети XIX – начале XX в. Не меньшее влияние на становление исторической дисциплины оказала секуляризация общественной жизни.

Падение уровня доверия к традиционным религиозным концепциям, ставшее особенно ощутимым во второй половине XIX в., обусловило необходимость поиска такой области знания, которая переняла бы на себя общественные функции религии [7, с. 296]. Этой областью судилось стать история, во многом потому, что со времен Геродота

историков интересовали мотивы человеческих действий – традиционное поле внимания священнослужителей. Для западных интеллектуалов второй половины XIX ст. история стала «религией нашего времени» [20, s. 8.]. В исторической науке видели потенциал, позволяющий усовершенствовать религиозные концепции человека і мира, используемые в общественных делах ранее, а так же способность дать ответы на самые злободневные вопросы XIX в. [2, с. 26–28].

Светские историки, трансформируя традиционную цель религии: спасение индивида, і тем самым – излечение общества, поставили задачу разработать і внедрить проект идеального общественного строя [11, с. 12]. Претендуя на место религии, история, таким образом, унаследовала ее функции – воспитания і социализации индивида путем прививания ему определенных правил і навыков поведения, а так же создания і обоснования норм общественного поведения [2, с. 26–28]. Однако реализация этих функций требовала от историков, во–первых, «возвращения» в историческую дисциплину отдельного человека, способного стать примером для остальных, а во–вторых, руководства концепцией личности, если і признающей детерминацию человеческих действий, то только от высших, общечеловеческих ценностей, что идет в разрез с позитивистским проектом.

Таким образом, секуляризация общественной жизни способствовала расширению сферы исследовательского интереса ученого–историка за пределы закономірностей исторического процесса, к отдельным историческим личностям, их целям, ценностям, мотивам і результатам действий.

Еще одной интеллектуальной тенденцией, оказавшей влияние на формирование истории, стала неоидеалистическая реакция на натуралистическую парадигму середины XIX в. Она проявилась в укреплении позиций иррационализма в философии второй половины XIX – начале XX в. В это время были открыты новые глубины сознания, а именно подсознание в разных его видах: будь то классовый интерес, воля к власти или подавленные желания. Как отмечает Н. И. Копосов, «в результате работ Маркса, Ницше і Фрейда произошло грехопадение разума, который перестал казаться инструментом, самой природой предназначенным для объективного познания» [7, с. 297]. Соответственно, человеческие действия і мыслительные акты стали пониматься в качестве непрозрачных, неподдающихся строгому рациональному объяснению. Получила очертания идея о том, что механизмы сознания принципиально отличны от механизмов, «запускающих» природу, а значит, если на территории исторического і действуют какие–то закономірности, то они функционируют по совершенно отличным от естествонаучных принципам. Несопоставимость исторического знания со знанием естествонаучным попытались обосновать представители школы историзма – В. Дильтей, Г. Зиммель, Г. Риккерт і др. Они показали, что естественные науки изучают мир, «чуждый человеку», противопоставленный, противоположенный ему. Единственным способом познания этого мира является конструирующая деятельность рассудка, формирующая категоріальный апарат, пригодный для объяснения этой внешней по отношению к человеку реальности [3, с. 134]. Науки же о духе, в частности история,

изучают «внутреннюю реальность» человека, к которой необходимо применение особого методологического инструментария. Так, понимание исторических событий достигается путем «сопереживания», «вживания», «вчувствования» и других иррациональных приемов, не могущих быть переведенными в рациональные понятия [4, с. 140].

Таким образом, под влиянием иррационалистических тенденций, укрепилось понимание истории не как исследующей закономерности общественного развития, но как изучающей индивидуальные, неповторимые моменты жизни человека прошлого. Сформировалась понимание исторической науки, альтернативное позитивистскому.

Тенденции, определившие интеллектуальный климат последней трети XIX – начале XX в. способствовали предельному расширению границ объекта, исследуемого историками. К началу XX в. объект истории стал определяться предельно широко, в качестве социальной реальности прошлого, в которую вошли: система личности, охватывающая мыслительные и поведенческие аспекты существования человека; система общественных связей; система материальной и духовной культуры [14, с. 123]. Таким образом, человек как эмоциональное, волящее существо, подверженное мукам выбора, «проник» в историческую науку – объектом исследования историка стала реальность прошлого в ее человекообразном измерении.

Это обстоятельство обусловило формирование и развитие двух параллельных стратегий исторического познания: сциентистской, базирующейся на желании придать истории «естественнонаучный» вид и апеллирующей к общественным структурам, и антисциентистской, основанной на стремлении сохранить фигуру человека, заброшенного в историю [1, с. 41]. Представляется, что наличие неискоренимых противоречий между двумя этими стратегиями и послужило предпосылкой для дальнейших непрекращающихся дискуссий об эпистемологическом статусе истории.

Анализируя ход и содержание этих дискуссий, можно констатировать, что их сущностное содержание в тот или иной период соотносится с периодами господства того или иного идеала рациональности. Так, дискуссии начала XX в. – 1940–х гг. основывались на рефлексии критериев научности, сформированных на базе классического идеала рациональности. В классическом идеале рациональности предлагались следующие линии демаркации научного знания от ненаучного. Научным считалось знание, направленное на обнаружение объективных законов природы, общества, мышления и познания; знание, нацеленное на достижение объективной истины (причем под объективностью понималось соответствие знания своему объекту); знание, ориентированное на изменение окружающей действительности и управление ролевыми процессами; знание строго доказуемое, оперирующее обоснованными результатами и достоверными выводами, а так же знание, полученное в результате применения постоянной методологии и специальных материальных средств, используемых для исследования и образующее целостную систему понятий, теорий, гипотез, законов, закрепленных в языке [16, с. 253]. На территории исторического дискуссии развернулись по

каждому из пунктов: познания прошлого таким, каким оно было на самом деле, возможности обнаружения и функционирования законов исторического развития, реализации прагматической функции истории, применения естественнонаучной методологии, существования в историческом знании эмпирического и теоретического базисов [11, с. 111]. Результатом этих дискуссий можно считать признание исследователями того обстоятельства, что классические критерии научности не соответствуют специфике исторической дисциплины, являясь для нее слишком «жесткими» [14, с. 112].

В середине XX в. произошел переход от классического к неклассическому типу рациональности. В неклассической рациональности были постулированы понимание объективности не как объективности, а как интересубъективности; осуществлена замена поиска законов на поиск закономерностей; произошло признание относительности истины, получила обоснование возможность параллельного существования различных конкретных теоретических обобщений, в каждом из которых может содержаться момент объективно–истинного знания [16, с. 311].

Смягчение критериев научности обусловило возможность обоснования особого эпистемологического статуса истории на том основании, что она имеет в своем распоряжении сходные с естественнонаучными теоретические знания, но не полные и логически не выверенные [15, с. 17]. Однако, с укреплением позиций неклассического идеала рациональности, дискуссии об эпистемологическом статусе истории не только не утихли, но вышли на новый уровень. Смягчение критериев научности спровоцировало усиление позиций сторонников «антисциентистского» образа исторической дисциплины, попытавшихся на основании того обстоятельства, что ученый–историк всегда конструирует некий образ прошедшего, представить историю в качестве рода литературы [18, с. 24]. В 1950–х – 1970–х гг. историками и философами истории обсуждались возможность существования на территории исторического теоретического знания и функционирования научных объяснений [13, с. 8], однако и в этих дискуссиях так же не было достигнуто единой позиции.

Выход из тупика в попытках создать из истории научную дисциплину, наметился со становлением постнеклассической рациональности. Произошедшее в указанном типе рациональности признание неразрывной связи субъекта и объекта познания; еще большая трансформация идеала объективности в сторону интересубъективности; отказ от претензий на достижение абсолютной истины и построения исчерпывающих систем; внедрение принципа дополнительности; перенос внимания с изучения общих закономерностей на изучение уникальных объектов, формирование представления о законе не как жесткой причинно–следственной связи, а как локальной регулярности; признание невозможности точных предсказаний развития системы в любой точке ее существования; синтез описательных и объяснительных стратегий, трансформация познавательных механизмов от объяснения явления к его пониманию, но не в качестве мистической процедуры «вчувствования», а рациональной реконструкции; внедрение процедуры интерпретации данных; включение в когнитивные процедуры этических категорий и ценностных ориентиров

[16, с. 380] способствовали тому обстоятельству, что предметность, инструментарий и даже цели естественнонаучных и гуманитарных дисциплин стали «не столь разнонаправлены, и уж во всяком случае, вполне соотносимы» [9].

Если в классической рациональности между историей и естественными науками проходила «берлинская стена», и историки, несмотря на большой соблазн приобщиться к настоящей науке, не могли самостоятельно разрушить эту стену, то со становлением неклассической и особенно постнеклассической рациональности брешь в ней пробили сами естествоиспытатели. С формированием синергетики, по мнению многих специалистов, методология естественных наук существенным образом мигрировала в сторону гуманитаристики – исследование уникальных объектов и формулировка обобщений больше не противопоставляется в самом естествознании [21, р. 24].

Дискуссии 1990 – начала 2000-х гг. об эпистемологическом статусе истории отражали рефлексии историков касательно возможности применения по отношению к обществу прошлого идеи о сложноорганизованных системах и специфике их развития. Сторонники «сциентистского» образа истории ратовали за понимание истории как системы событий и процессов, поведение которой, подобно другим системам, подчинено определенным законам и правилам. В зависимости от них исторический процесс может развиваться либо линейно (нехаотично), либо нелинейно (хаотично), но в любом случае останется детерминированным в хаосе [23, р. 70; 20, р. 25; 22, р. 50].

Сторонники же «антисциентистского» подхода подчеркивали, что рассмотрение общества как системы демонстрирует естественнонаучный взгляд, так как подразумевает взгляд извне: так ботаник наблюдает за ростом растения, метеоролог – за погодой и т.п., однако историк не может отделить себя от человечества прошлого. В истории, как и в других гуманитарных науках, главным элементом является человек, его деятельность и мотивации, а так же поступки, которые не могут быть полностью рационально объяснены [17, с. 251].

Таким образом, дискуссии об эпистемологическом статусе истории в конечном итоге сводятся к спору о том, детерминировано ли поведение человека внешней средой, или же человек, в отличие от других природных объектов, является свободным в своих действиях в каждый момент своей жизни. Смягчение критериев научности от классического к неклассическому и постнеклассическому образцу только радикализовало спор, предпосылки которого были заложены еще в период институционализации истории. Несмотря на современные «вызовы» пост- и трансгуманизма [8, с. 4; 6, с. 184–185], однозначный ответ на вопрос о природе человека все еще не дан. И пока этот вопрос окончательно не решен, между историей и естествознанием остается последний барьер. История ценой своей научной репутации по-прежнему балансирует между сциентистским и антисциентистским направлением, что позволяет ей выполнять ряд функций, сегодня приобретающих все более важное общественное значение.

Список использованных источников

1. Вжозек В. *История – Культура – Метафора. Постанья неклассичної історіографії* [Текст] / В. Вжозек. – К., 2012.
2. Вілсон Б. *Соціологія релігії* [Текст] / Б. Вілсон. – Київ, 2002. – 343 с.

3. Дильтей В. *Категории жизни* [Текст] / В. Дильтей // *Вопросы философии*. – 1995. – №10. – С.129–143.

4. Дильтей В. *Наброски к критике исторического разума* [Текст] / В. Дильтей // *Вопросы философии*. – 1988. – №4. – С.135–152.

5. Доманська Е. *Історія та сучасна гуманітаристика* [Текст] / Е. Доманська. – Київ, 2012. – 263 с.

6. Зверева Г. И. *Обращаясь к себе: самопознание профессиональной историографии в конце XX в.* [Текст] / Г. И. Зверева // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. – М., 1999. – №1. – С.250–266.

7. Копосов Н. Е. *Как думают историки. Критика социальных наук* [Текст] / Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

8. Лекторский В. А. *Возможны ли науки о человеке* // *Наука глазами гуманитария* [Текст] / В. А. Лекторский. – М., 2005. – С.3–15.

9. Лекторский В. А. *Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке?* [Текст] / В. А. Лекторский // *Вопросы философии*. – 2004. – №3.

10. Лубский А. В. *Альтернативные модели исторического исследования* [Текст] / А. В. Лубский. – М., 2005. – 339 с.

11. Могильницкий Б. Г. *История исторической мысли XX в. Выпуск II. Становление «новой исторической науки»* [Текст] / Б. Г. Могильницкий. – Томск, 2003. – 178 с.

12. Розов М. А. *О соотношении естественнонаучного и гуманитарного познания. Проблема методологического изоморфизма* [Текст] / М. А. Розов // *Наука глазами гуманитария*. – М., 2005. – С.23–58.

13. Рузанкина Е. А. *Неклассический идеал научности в исторической науке* [Текст] / Е. А. Рузанкина. Автореф. дисс... к.ф.н. – Новосибирск, 2005. – 16 с.

14. Савельева И. М., Полетаев А. В. *История как теоретическое знание* [Текст] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. – М., 2000. – Вып.3. – С.15–33.

15. Савельева И. М., Полетаев А. В. *Теория исторического знания* [Текст] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб., 2007. – 512 с.

16. Степин В. С. *Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различия* [Текст] / В. С. Степин // *Постнеклассика: философия, наука, культура*. – СПб., 2009. – С.249–295.

17. Топольский С. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наративу* [Текст] / С. Топольський. – К., 2012.

18. Уайт Х. *Метаісторія. Історичне воображение в Европе XIX ст.* [Текст] / Х. Уайт. – Екатеринбург, 2002. – 528 с.

19. Kosellek R. *Wozu noch Historie?* [Text] / R. Kosellek // *Historische Zeitschrift*. – 1971. – Bd. 212. H. 1. S.8.

20. McCloskey D. N. *History, Differential Equation, and the Problem of Narration* [Text] / D. N. McCloskey // *History and Theory*. – 1991. – P.21–36.

21. Prigogine I., Stengers I. *La Nouvelle Alliance* [Text] / I. Prigogine, I. Stengers. – Gallimard, Paris, 1979.

22. Reisch G. *Scientism Without Tears: A Reply to the Roth and Ryckman* [Text] / G. Reisch // *History and Theory*. – 1995. – №1. – P.45–58.

23. Shermer M. *Exorcising Laplace's Demon: Chaos and Antichaos* [Text] / M. Shermer // *History and Theory*. – 1995. – №1. – P.68–77.

References

1. Vzhozek V. *Istoriya – Kultura – Metafora. Postannya neklasichnoyi istoriografii* [Text] / V. Vzhozek. – K., 2012.

2. Vilson B. *Sotsiologiya religiyi* [Text] / B. Vilson. – Kiyiv, 2002. – 343 s.

3. Diltey V. *Kategorii zhizni* [Text] / V. Diltey // *Voprosyi filosofii*. – 1995. – №10. – S.129–143.

4. Diltey V. *Nabroski k kritike istoricheskogo razuma* [Text] / V. Diltey // *Voprosyi filosofii*. – 1988. – №4. – S.135–152.

5. Domanska E. *Istoriya ta suchasna humanitaristika* [Text] / E. Domanska. – Kiyiv, 2012. – 263 s.

6. Zvereva G. I. *Obrashchayas k sebe: samopoznanie professionalnoy istoriografii v kontse XX v.* [Text] / G. I. Zvereva // *Dialog so vremenem. Almanah intellektualnoy istorii*. – M., 1999. – №1. – S.250–266.

7. Kopusov N. E. *Kak dumayut istoriki. Kritika sotsialnyh nauk* [Text] / N. E. Kopusov. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2001. – 326 s.

8. Lektorskiy V. A. *Vozmozhnyi li nauki o cheloveke* // *Nauka glazami humanitariya* [Text] / V. A. Lektorskiy. – M., 2005. – S.3–15.

9. Lektorskiy V. A. Vozmozhna li integratsiya estestvennykh nauk i nauk o cheloveke? [Tekst] / V. A. Lektorskiy // Voprosy filosofii. – 2004. – №3.

10. Lubskiy A. V. Alternativnyie modeli istoricheskogo issledovaniya [Tekst] / A. V. Lubskiy. – M., 2005. – 339 s.

11. Mogilnitskiy B. G. Istoriya istoricheskoy myisli XX v. Vyipusk II. Stanovlenie «novoy istoricheskoy nauki» [Tekst] / B. G. Mogilnitskiy. – Tomsk, 2003. – 178 s.

12. Rozov M. A. O sootnoshenii estestvennonauchnogo i gumanitarnogo poznaniya. Problema metodologicheskogo izomorfizma [Tekst] / M. A. Rozov // Nauka glazami gumanitariya. – M., 2005. – S.23–58.

13. Ruzankina E. A. Neklassicheskiy ideal nauchnosti v istoricheskoy nauke [Tekst] / E. A. Ruzankina. Avtoref. diss... k.f.n. – Novosibirsk, 2005. – 16 s.

14. Saveleva I. M. Istoriya kak teoreticheskoe znanie [Tekst] / I. M. Saveleva, A. V. Poletaev // Dialog so vremenem. Almanah intellektualnoy istorii. – M., 2000. – Vyip.3. – S.15–33.

15. Saveleva I. M. Teoriya istoricheskogo znaniya [Tekst] / I. M. Saveleva, A. V. Poletaev. – SPb., 2007. – 512 s.

16. Stepin V. S. Klassika, neklassika, postneklassika: kriterii razlicheniya [Tekst] / V. S. Stepin // Postneklassika: filosofiya, nauka, kultura. – SPb., 2009. – S.249–295.

17. Topolskiy E. Yak mi pishemo i rozumiemo Istoriyu. Taemnitse istorichnoyi narratsiyi [Tekst] / E. Topolskiy. – K., 2012.

18. Uayt H. Metaistoriya. Istoriicheskoe vobrazhenie v Evrope XIX st. [Tekst] / H. Uayt. – Ekaterinburg, 2002. – 528 s.

19. Kosellek R. Wozu noch Historie? [Text] / R. Kosellek // Historische Zeitschrift. – 1971. – Bd. 212. H. 1. S.8.

20. McCloskey D. N. History, Differential Equation, and the Problem of Narration [Text] / D. N. McCloskey // History and Theory. – 1991. – P.21–36.

21. Prigogine I., Stengers I. La Nouvelle Alliance [Text] / I. Prigogine, I. Stengers. – Gallimard, Paris, 1979.

22. Reisch G. Scientism Without Tears: A Reply to the Roth and Ryckman [Text] / G. Reisch // History and Theory. – 1995. – №1. – P.45–58.

23. Shermer M. Exorcising Laplace's Demon: Chaos and Antichaos [Text] / M. Shermer // History and Theory. – 1995. – №1. – P.68–77.

Hnylytska I. S., assistant lectures of the Department Philosophy of Kharkov National University of Radio Electronics (Ukraine, Kharkov), inessakost@gmail.com

To the issue of the epistemological status of the history

The transformation problems of the epistemological status of history is considered in this paper. The author comes to conclusion that the history of institutionalized influenced by the following intellectual tendencies: believe in the possibility of science, secularization, the growth of irrationalism. These trends contributed to a perception of the object of research by historians as the social reality of the past. This reality includes not only public relations system, material and spiritual culture, but also mental and behavioral aspects of the existence of the individual, that is not strictly scientific. This contradiction led to lengthy discussions about the epistemological status of history. The transformation of the criteria of science from classical to non-classical and post-non-classical models, has not only not removed this contradiction, but radicalized it substantially. However, the uncertain status allows epistemological history today perform a number of important public functions.

Keywords: epistemological status of history, Scientific Rationality, historical science.

Гнилицька І. С., асистент кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки (Україна, Харків), inessakost@gmail.com

До питання про епістемологічний статус історії

Розглянуто трансформацію проблеми епістемологічного статусу історії. Автор наголошує, що інституалізація історії відбувалась під впливом наступних інтелектуальних тенденцій: віри в можливість науки, секуляризації суспільного життя, а також зростання ірраціоналізму. Ці тенденції сприяли формуванню уявлення про об'єкт дослідження історика як соціальної реальності минулого, до якої відноситься не тільки система суспільних зв'язків, матеріальної та духовної культури, але й мисленнєві й поведінкові аспекти існування окремої людини, що не є в строгому сенсі науковим. Це протиріччя зумовило довготривалі дискусії щодо епістемологічного статусу історії. Трансформація критеріїв наукового знання від класичного до неklasичного і постнеklasичного зразків не тільки не зняла це протиріччя, але й істотно радикалізувала його. Але невизначений статус дозволяє історії виконувати сьогодні ряд важливих функцій.

Ключові слова: епістемологічний статус історії, наукова раціональність, історична наука.

* * *

УДК 1+316.774+159.955

Нарядько Г. Я., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології і менеджмента соціокультурної діяльності, ГУ «Южноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru

Карапєтров В. В., студент фізико–математического факультета, ГУ «Южноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В РАЗВИТИИ ЭЛЕМЕНТОВ ПАНОРАМНОГО МЫШЛЕНИЯ

Рассматривается понятие «панорамное мышление» и исследуется влияние СМИ на его развитие. Актуальность исследования обусловлена необходимостью социальнo-философского осмысления влияния средств массовой информации в развитии элементов панорамного мышления в обществе. Развитие панорамного мышления – это необходимая реакция личности на возрастание сложности современного мира. Панорамное мышление – это способ мышления, в процессе которого происходит преодоление эволюционной отгороженности человеческого менталитета – узости поля сознания. Панорамное мышление может считаться термином, которое включает в себя мышление других типов в массе людям не свойственное – такое как системное, латеральное, нестандартное, объемное, прорывное, масштабное, полного спектра, параллельное, более чем однотрековое. Приведены признаки и схема панорамного мышления. Указаны этапы воздействия СМИ на общество. Описаны два подхода к проблеме влияния СМИ на мышление. Приведены положительные и отрицательные стороны панорамного мышления в настоящее время. Выявлена одна из главных задач СМИ – информирование при развитии панорамного мышления должно быть направлено на создание логично сознательного, а не эмоционального отношения к тому, что происходит.

Ключевые слова: панорамное мышление, СМИ, узкое мышление, общество, личность.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью социальнo-философского осмысления влияния средств массовой информации на развитие элементов панорамного мышления в обществе. Развитие панорамного мышления – это необходимая реакция личности на возрастание сложности современного мира.

Комплексным исследованием феномена медиа (в историческом, культурологическом, философском, социологическом, искусствоведческом, педагогических аспектах) занимались ведущие ученые XX века: А. Базен, Р. Барт, Д. Белл, В. Беньямин, М. Маклюэн [5], Ч. Пирс, Д. Соссюр, Л. Мастерман, Ю. Кристева, К. Леви–Стросс, М. Бахтин, Ю. Тынянов, Л. Выготский, Ю. Лотман, В. Библиер и др. Эстафету исследований продолжили ученые XXI века: А. Якимович, А. Федоров, Г. Мельник [6], Н. Кириллова, В. Савчук, А. Мацяк, А. Баршполец, Л. Найденова, Г. Мироненко, А. Голубева, В. Резун и др.

В исследованиях Н. Н. Богомоллова, Г. В. Грачева, Ю. М. Ермакова, И. А. Ильина, А. П. Назаретяна, Л. К. Мальника, Ю. Я. Шерковина СМИ рассматриваются как формы социальнo-информационного бытия политической культуры в процессе создания «индустрии производства информации» и становления информационной цивилизации.

В работах Р. Ф. Абдеева, Р. Г. Апресяна, Е. Ч. Андруласа, А. М. Гусейнова, А. В. Лукьянова, Г. А. Тульчинского, В. А. Энтина анализируются процессы общества и СМИ как условных форм коммуникативной деятельности.

Еще одна группа источников социальнo-философского и социальнo-психологического характера, затрагивающая

проблемы массовых информационных процессов, всестороннего и глубокого воздействия СМИ на сознание людей, – это работы Б. А. Грушина, Ю. П. Буданцева, В. В. Ворошилова, И. Дзялошинского [2], Л. Г. Кайда, С. Г. Корконосенко, В. И. Кузина, Г. М. Мануйлова, Е. И. Пронина, Е. П. Прохорова, С. К. Рощина, М. И. Скуленько, П. Таранова, А. А. Тертычный, А. К. Укледова, А. Н. Шустова.

Целью работы является осмысление роли средств массовой информации в развитие элементов панорамного мышления.

Понятие панорамного мышления и дефицита панорамного мышления были введены В. Н. Третьяковым в 1995 г. В статье «Криминальный диагноз: узкоумие» [10]. В этом же году они были развиты в заявке на исследовательский грант, который был направлен в белорусское отделение USA|IREX/

Ранее панорамное мышление вспоминалось, но не определялось в книге Дэвиса Кларка «Страна Руперта: гобелен культуры» (1946) и книге Карла Хэйза «Организация работы в менеджменте» (1960).

Панорамное мышление использовалось в юриспруденции, в картографировании и визуализации когнитивных процессов.

Панорамное мышление противопоставляются туннельному мышлению.

Существует единство или аналогия двух представлений о том, что возвышается над сущим, что трансцендентно по отношению к сущему, т.е. к Бытию, по Хайдеггеру, и к Логосу – аналогу Бытия, представленному в сфере математики числовыми и геометрическими объектами. Способ мышления, который приводит к Бытию, Хайдеггер называет бытийным мышлением. А Л. Г. Антипенко именуется соотносимым с ним аналог панорамного мышления, имея в виду, что он включает в себя опыт построения неевклидовой (воображаемой) геометрии Лобачевского и Воображаемой логики Васильева.

Эволюционно особенность менталитета людей – это узость поля сознания (УПС). УПС у пралюдей и еще более древних человеческих предков была преимуществом в выживании из-за коррелятивно связанных с ней высокоскоростных поведенческих реакций. Условия жизни современного человека кардинально изменились и усложнились, выросла в несколько раз средняя продолжительность жизни. Теперь УПС стала недостатком, который В. Н. Третьяков диагностирует как дефицит панорамного мышления [10].

Панорамное мышление – способ мышления, в процессе которого происходит преодоление эволюционной отягощенности человеческого менталитета – узости поля сознания.

Панорамное мышление может считаться термином, который включает мышление других типов в массе людям не свойственное – такое как системное, латеральное, нестандартное, объемное, прорывное, масштабное, полного спектра, параллельное, более чем однотрековое.

Важно отметить: такое мышление имеет разные уровни развития, и потому его можно целенаправленно развивать.

В науке, обучении, производственной, аналитической деятельности, в быту, в поступках человек проявляет способности панорамно мыслить, если он:

- 1) обладает живым умом, креативностью;

- 2) обладает открытостью ума, то есть человек готов воспринимать новое, даже если оно не согласуется с его мировоззрением или даже противостоит;

- 3) в экстремальных ситуациях не теряет самообладания;

- 4) с честью выходит из трудных ситуаций морального выбора.

Основными признаками панорамного мышления являются: продуктивность; критичность; системность, целостность, интегративность, многомерность, многогранность; умение выявлять и разрешать противоречия; диалогичность; разрешение проблемности на надситуативном уровне; наличие системы установок, понимаемых как особая предрасположенность к целостному, полипарадигмальному, поликультурному, межнаучному освоению феноменов образования; осмысление фактического соотношения традиционного и нового; диалектичность.

Возвышение человека до глубочайшего раскрытия его сущности сил и творческих потенциалов, до признания его индивидуального гения уникальным и незаменимым является одним из главных моментов панорамного мышления. При этом доброжелательность, гуманизм и альтруизм являются обязательным условием успешности возвышения человека.

Панорамность предполагает максимальную широту представлений, то есть экстенсивное их расширение (вширь) до некоего максимума (или оптимума). Следовательно, панорамное мышление – это разновидность экстенсивного показателя мышления (расширения мышления до целостного восприятия всего наблюдаемого мира). Значит, возможны и интенсивные показатели мышления (углубление мышления до фундаментального понимания явления, т.е. знать немного обо всем и всё о немногом).

Если говорить об оптимальном панорамном мышлении, то необходимо вспомнить полноту охвата панорамной мысли всего материального мира и всего культурного богатства человечества. Чем больше полнота системы знаний, тем труднее sobлюдности её непротиворечивость, о чём и свидетельствует теорема Геделя о неполноте формальных систем.

Одним из ведущих источников получения информации в современном мире являются СМИ. В науке существуют два подхода к проблеме возможностей СМИ: медиаориентированный и медиацентристский. Согласно первому подходу, человек рассматривается как активный и критически настроенный потребитель информации; СМИ не могут подчинять себе сознание человека, наоборот, человек приспособляет СМИ к своим потребностям. Человек выбирает из информационного потока те сообщения, которые соответствуют его потребностям, тем самым формируя рынок информации. Так, например, по мнению О. Н. Березкиной, при анализе СМИ как инструмента воздействия на массовое сознание следует помнить, что, в первую очередь, они являются средством коммуникации. Человек не просто механически перерабатывает полученную информацию, он отсеивает ненужную, индивидуально сортирует информацию по степени важности, сам устанавливает очередность восприятия. Массовая аудитория – это, прежде всего, индивиды и личность, а не пассивная масса для потребления духовной продукции. Попытки СМИ навязать кардинальные изменения в стереотипах

часто сталкиваются с активным психологическим сопротивлением, являются результатом селективного отношения человека не только к самой информации, но и к ее источнику. Большинство людей не поддаются манипуляции со стороны СМИ, так как полученные реципиентом сообщения воспринимаются не автоматически, они предусматривают определенные личностно-творческие реакции. Под последним подразумевается совокупность взглядов и интересов индивида или некоторые внутренние факторы, которые иногда существенно изменяют результаты скрытого воздействия. Медиаориентированный подход широко распространен как в отечественной, так и в зарубежной литературе.

Согласно медиацентристскому подходу, аудитории СМИ – пассивная масса, склонная к внушению и постороннему управлению. СМИ создают для этой обезличенной массы новую реальность, иллюзорный мир. Представители медиацентристского подхода считают, что СМИ нивелируют индивидуальность человека, лишают его самостоятельности и свободы выбора. Как отмечает Т. Томпсон, один из представителей этого направления, СМИ являются суррогатами, лицемерными, унижающие человеческое достоинство явления, склонны к упрощению, СМИ – массовое производство, что игнорирует индивидуальные вкусы. Они порабощают разум и разрушают естественную культуру [7].

Панорамное мышление, владелец которого оперирует смыслами нефиксированной длины и воспринимает семантические структуры произвольной сложности, совершенствует текстовое познание, что приводит к его эволюции. Следствием этого является улучшение качества понимания информации и получения знаний, что, по мнению экспертов, придает социальную свободу, при условии присутствия которой, развиваются творческие способности и сам процесс творения, ведь критическое восприятие информации развивает творческое начало и креативный потенциал человека. Поэтому, прежде всего, эти тенденции отражаются в создании материалов СМИ и их творческой деятельности, которой сейчас не хватает творческих поисков авторов.

В процессе функционирования СМИ осуществляется двусторонняя связь между коммуникатором и реципиентом (тем, кто воспринимает информацию), происходит своеобразное общение – не личное, а с помощью массовых форм связи. Понятно, что деятельность СМИ имеет важные общественно-политические последствия, поскольку характер массовой информации, адресованной аудитории, определяет в значительной степени его отношение к действительности и направление социальных акций.

Обычные люди, по мнению А. Корочинского, все чаще переходят из категории потребителей медийных продуктов в категорию партнеров-поставщиков информации для СМК или самостоятельных коммуникаторов, создают и распространяют собственные медиатексты в беспрецедентно широких масштабах – до глобального. Субъектами массовых коммуникаций в информационном социуме становятся рядовые граждане, освоив возможности самовыражения в блогосфере, социальных сетях, на видеопорталах, форумах. Если раньше в основном народ «безмолвствовал», то сегодня он вполне способен артикулировать с помощью медийных

средств свои настроения, ожидания, инстинкты, планы, осуществлять массовую мобилизацию [4].

По диалогической (интерактивной, субъективно-субъектной) модели коммуникации, которая доминирует в современном мире, взаимоотношения СМИ и аудитории строятся на принципах равноправного диалога и партнерства. В «постжурналистскую эру» аудитория сама становится творцом или соавтором новостей, производя различную информацию – пусть и на аматорском уровне – в общем, не в меньших объемах, чем СМИ, причем нередко оказывается оперативнее их. Однако, конечно, нельзя ставить знак равенства между профессиональными коммуникаторами и коммуникаторами-любителями. Теперь, по утверждению Ф. Вебстера, аудитория креативная, имеет самосознание и рефлексию. Среди интеллектуалов растет интерес к информационной работе. Сейчас журналисты и все, кто работает в креативных отраслях, рассматриваются как проводники в мир информационного общества. Эти люди наиболее подготовлены к тому, чтобы вести за собой будущее. Они – ключевые игроки в информационном обществе, которое вырисовывается как постиндустриализм – новый эволюционный этап развития цивилизации.

Несмотря на пассивность, социальную апатию, лень, чисто потребительские настроения масс, сейчас, благодаря широкому доступу к глобальной сети, а также новейшим цифровым технологиям и устройствам, созданы предпосылки для роста активного сегмента медийной аудитории. Значительно расширились возможности проявления креативных способностей зрительской, слушательской и читательской публики, ее оперативного реагирования на выступления СМИ. «Интерес породил появление активных аудиторий-пользователей, которые не только хорошо разбираются в технике, но и взяли на себя функцию создателей содержания. Такие активные аудитории, выполняя часть творческих и минимум социальных функций журналистов, с легкостью находят своих потребителей в сети Интернет. В XX веке создавать и распространять новости могли практически только журналисты. Сегодня мировые СМИ утратили монопольное положение: в Интернет ринулись миллионы людей, которые публикуют статьи, фотографии, аудиозаписи и видеоролики. Благодаря стремительному развитию технологий практически каждый желающий теперь может публично «самовыражаться», размещая свои материалы в Интернете.

Будущее СМИ А. Калмыков видит в множественном полилоге субъективных информационно-коммуникационных образований: сообществ, информационных агентств и изданий, различных интернет-ресурсов и др. [8].

В результате человек, как прогнозировал У. Эко, разделится на тех, кто смотрит телевизор, и тех, кто с помощью персонального компьютера самостоятельно добывает и производит информацию. Однако вопрос здесь не только в интеллектуальных способностях, а скорее, в желании выбирать, которое в современном сложнейшем мире, совсем не обязательно должно возникать во всех случаях.

Задачи информирования СМИ при развитии панорамного мышления направлены на создание логически сознательного, а не эмоционального отношения к тому, что происходит. Зритель (читатель) должен стать активным, а не подвластным манипулятивным приемам.

Список использованных источников

1. Брайант Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Брайант, С. Томпсон. – М., 2004. – 432 с.
2. Дзялошинский И. М. Журналистика соучастия. Как делать СМИ полезными людям / Иосиф Дзялошинский. – М.: Престиж, 2006. – 104 с.
3. Исаева Л. Г. Средства массовой информации как фактор формирования духовной культуры российского общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Исаева Людмила Георгиевна. – Уфа, 2005. – 19 с.
4. Короченский А. Журналистика после СССР: два десятилетия обретений и утрат / Александр Короченский // Журналистика постсоветских республик: 20 лет спустя: сборник трудов Международной научно-практической конференции. – Белгород: Константа, 2012. – С. 8–11.
5. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн. – М.: Жуковский: Канон–пресс, 2003. – 480 с.
6. Мельник Г. С. Mass-media: психологические процессы эффекты / Г. С. Мельник. – СПб.: изд-во СПб ун-та, 1996. – 160 с.
7. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований / М. М. Назаров. – М.: УРСС, 2006. – 311 с.
8. Потятиник Б. В. Медиа: ключи до розуміння. Серія: Медіакритика / Б. В. Потятиник – Львів: ПАІС, 2004. – 312 с.
9. Тимохов О. В. Панорамне мислення у соціофілософському вимірі / О. В. Тимохов // Матеріали Всеукраїнської Інтернет-конференції молодих учених та студентів «Актуальні питання соціально-філософської думки». – Одеса: ПНПУ, 2014. – С. 16–18.
10. Третьяков В. Н. Криминальный диагноз: узкоумие / В. Н. Третьяков // Столица. – 1995. – 20 янв.

References

1. Brajant Dzh. Osnovy vozdejstvija SMI / Dzh. Brajant, S. Tompson. – M., 2004. – 432 s.
2. Dzialoshinskij I. M. Zhurnalistika souchastija. Kak zdelat' SMI poleznymi ljudjam / Iosif Dzialoshinskij. – M.: Prestizh, 2006. – 104 s.
3. Isaeva L. G. Sredstva massovoj informacii kak faktor formirovanija duhovnoj kul'tury rossijskogo obshhestva: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk / Isaeva Ljudmila Georgievna. – Ufa, 2005. – 19 s.
4. Korochenskij A. Zhurnalistika posle SSSR: dva desjatiletija obretenij i utrat / Aleksandr Korochenskij // Zhurnalistika postsovetских республик: 20 let spustja: sbornik trudov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Belgorod: Konstanta, 2012. – S. 8–11.
5. Makljujen M. Pnimanie media: vneshnie rasshirenija cheloveka / M. Makljujen. – M.: Zhukovskij: Kanon–press, 2003. – 480 s.
6. Mel'nik G. S. Mass-media: psihologicheskie processy jeffekty / G. S. Mel'nik. – SPb.: izd-vo Spb un-ta, 1996. – 160 s.
7. Nazarov M. M. Massovaja kommunikacija v sovremennom mire: metodologija analiza i praktika issledovanij / M. M. Nazarov. – M.: URSS, 2006. – 311 s.
8. Potjatynik B. V. Media: kljuchi do rozuminnja. Serija: Mediakrytyka / B. V. Potjatynik – L'viv: PAIS, 2004. – 312 s.
9. Tymohov O. V. Panoramne myslennja u sociofilosofskomu vymiri / O. V. Tymohov // Materialy Vseukrai'ns'koi' Internet-konferencii' molodyh uchenyh ta studentiv «Aktual'ni pytannja social'no-filosofskoi' dumky». – Odesa: PNP, 2014. – S. 16–18.
10. Tret'jakov V. N. Kriminal'nyj diagnoz: uzkoumie / V. N. Tret'jakov // Stolica. – 1995. – 20 janv.

Naradko G. Ya., PhD, associate professor of philosophy, sociology and management of socio-cultural activities South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Karapetrov V. V., a student of physics and mathematics South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

The role of the media in the development of elements of panoramic thinking

In the article a concept view thought is examined and influence of mass medias is investigated on his development. Research actuality is conditioned by the necessity of socially – philosophical comprehension of influence of mass medias for development of elements of the view thought in society. Development of the view thought is a necessary reaction of personality on growth of complication of the modern world. The view thought – it is a method of thought in the process of that takes place the overcoming of evolutionary burden of human mentality, – narrowness of the field of conscience. The view thought can be considered a term, that plugs in itself thought

of other types in bulk to the people not peculiar – such as a system, non – standart, volume, breach, scale, complete spectrum, parallel, more than onetrack. Signs over and chart of the view thought are brought. The stages of influence mass medias are indicated on society. Two approaches are described to the problem of influence of mass medias on thinking. Positive and negative parties of the view thought are brought presently. One of main tasks of mass medias is educed – informing at development of the view thought must be sent to creation logically of conscious, but not emotional attitude toward that takes place.

Keywords: panoramic thinking, media, narrow thinking, society, personality.

Naradyko G. Ya., kandidat filozofskych nauk, dozent kafedry filozofii, sociologii ta menedzhmentu sociokulturnoi dijalnosti, DZ «Pivdennoукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru

Karapetrov V. V., student fiziko–matematичного факультету, DZ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса), marlinna@yandex.ru

Роль засобів масової інформації в розвитку елементів панорамного мислення

Розглядається поняття «панорамне мислення» і досліджується вплив ЗМІ на його розвиток. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю соціально-філософського осмислення впливу засобів масової інформації на розвиток елементів панорамного мислення в суспільстві. Розвиток панорамного мислення – це необхідна реакція особистості на зростання складності сучасного світу. Панорамне мислення – це спосіб мислення, в процесі якого відбувається подолання еволюційної навантаженості людського менталітету – вузькості поля свідомості. Панорамне мислення може вважатися терміном, який включає в себе мислення інших типів в масі людей не властиве – таке як системне, латеральне, нестандартне, об'ємне, проривне, масштабне, повного спектру, паралельне, більш ніж одотрекове. Наведено ознаки панорамного мислення. Вказані етапи впливу ЗМІ на суспільство. Описано два підходи до проблеми впливу ЗМІ на мислення. Наведено позитивні та негативні сторони панорамного мислення в даний час. Виявлена одна з головних задач ЗМІ – інформування при розвитку панорамного мислення повинно бути направлено на створення логічно свідомого, а не емоційного ставлення до того, що відбувається.

Ключові слова: панорамне мислення, ЗМІ, вузьке мислення, суспільство, особистість.

***

УДК 130.2

Петренко Д. В., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры теории культуры и философии науки, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), Dmitrypetrenko@yandex.ua

ФЕНОМЕН ТЕХНИКИ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Рассмотрено философско-антропологические концепции техники в философии конца XIX – XX веков. Исследование теоретических стратегий соотношения человеческого и технического позволяет раскрыть ряд антропологических операций, артикулирующих представления о человеке, и разработать оригинальную классификацию философских антропологий техники.

В философии техники конца XIX–XX веков формируется четыре стратегии для понимания темы «человек и техника»: проекционная, имманентно-критическая, трансцендентно-критическая и реконструкционная. Эти четыре стратегии философской антропологии техники не представляют все возможные линии концептуализации взаимосвязи человека и техники. Тем не менее, данные стратегии обозначили основные конфигурации диспозитивов, которые распределяют экономию человека/животного, естественного/искусственного, природы/культуры, человеческого/технического. Данные стратегии проявляются не только в различных философских концепциях, но и в теоретических исследованиях гуманитарных и социальных наук, которые обращаются к изучению темы «человек и техника».

Ключевые слова: антропология техники, антропологическая машина, человеческое, животное, техническое.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Забвение, отсутствие, утрата, подмена – типичные определения, сопутствующие различным философским попыткам осмысления техники в XX веке. Если тема «техника и культура» в достаточной степени исследована

в истории философии техники XIX – XX веков, то антропологический аспект интерпретации техники и технического зачастую остается на втором плане, что отображается в некоторой непроясненности стратегий концептуализации со–отношения человека и техники. Исследование антропологических аспектов различных направлений философии техники является *актуальным*, так как оно позволит не только прояснить концептуальные стратегии антропологии техники, формирующиеся с конца XIX века, но также и поможет обозначить истоки артикуляций «человеческого/технического» в современных философских и научных концепциях, маркировавших ряд кризисов в культуре XX века. *Цель статьи* – философская реконструкция антропологии техники, что, возможно, приблизит к пониманию некоторых аспектов антропологической машины [1, с. 44], в XIX–XX веках прочерчивающей складку человеческого в игре исключений/отторжений животного и технического.

Несмотря на то, что техническое было объектом различных философских размышлений от Аристотеля до Ламетри, возникновение и легитимацию философии техники связывают со второй половиной XIX века, а точнее с выходом в 1877 году работы Э. Каппы «Основные направления философии техники. К истории возникновения культуры с новой точки зрения». Выделение философии техники в автономный раздел философии исследователи зачастую объясняют реакцией на практические успехи индустриальной эпохи, наглядно проявившие себя в XIX веке. Железные дороги, электричество, фотоаппарат стали вызовом для многих мыслителей, которые поставили себе задачу перенести вопрос о технике в центр философских размышлений. Этот жест осуществляется многими философами, в том числе, и благодаря антропологическому осмыслению техники, поэтому уже первые работы по философии техники были ориентированы на антропологическую рефлексию. Так вопрос «что есть техника?» соединяется с вопросом «что есть человек?». Как писал Л. Мамфорд, осмысляя причины возникновения философии техники в работе «Миф машины», «Мы не сможем понять роль, которая играла техника в развитии человека, если не взглянем в глубины исторически сложившейся природы человека» [5, с. 10]. Преобразования, которые произошли в понимании человеческого с начала XIX века, непосредственно связаны с этой ставкой философии на тему «человек и техника». Капп, опираясь на философскую антропологию Л. Фейербаха, разрабатывает концепцию органической проекции «исходящий от человека внешний мир механистической работы может быть понят лишь как реальное продолжение организма» [2, с. 24]. Конечно же, подобные идеи, связывающие человеческое тело и технику, высказывались и ранее, но важно, что данная концепция формулируется в XIX веке, прочертившем новую конфигурацию человеческого, в результате чего проблема «человек и техника» актуализируется в своей радикальной имманентности.

Концепция Каппы строится на изначальном различии «человек/техника». Между человеком и техникой существует разрыв. Как пишет последователь Каппы А. Эспинас, техника «есть продолжение органа, его проекция во–вне» [11, с. 149]. Орган продлевается в техническое приспособление, но не сливается с ним. Человек не становится машиной, а использует ее.

Эта концепция будет присутствовать и у З. Фрейда, который в «Недовольстве культурой» констатировал, что многочисленные технические изобретения сделали человека «так сказать богом на протезах, величественным, когда употребляет все свои вспомогательные органы, но они с ним не срослись и доставили еще немало хлопот» [7, с. 222]. Конечно, у Фрейда вряд ли уже найдем технооптимизм Каппы и Эспинаса, технические протезы – искусственные органы без тел, «доставляющие хлопоты».

Впрочем, еще за десять лет до выхода работы Каппы К. Маркс радикально поставит вопрос о связи техники и эксплуатации рабочих. В XIII главе первого тома «Капитала», пытаясь осмыслить последствия промышленной революции XVIII века, Маркс приходит к выводу, что переход от ремесленных технологий производства к машинным кардинально меняет характер труда. Рабочий теперь становится составляющей средства производства – машины. Как пишет Маркс, «В мануфактуре рабочие являются членами одного живого организма. На фабрике мертвый организм существует независимо от них, и они присоединены к нему как живые придатки» [4, с. 360]. Живая рабочая сила полностью подчиняется мертвому труду машины. Тем не менее, Маркс подчеркивает, что причина отчуждения рабочего заключается не в самой машине, а в том, как она используется при капиталистическом способе производства. Маркс, по сути, создает одну из влиятельнейших линий понимания техники в XX веке, основанную на герменевтике подозрительности. Не стоит доверять технике, за ней скрываются интересы собственников капитала – эта максима становится базовой, например, для многих линий медиа–исследований: от радикальных разоблачений адептов Франкфуртской школы до мягкой критики масс–медиа бермингемских cultural studies. Следует отметить, что концепция машины у Маркса не столь однозначна, об этом свидетельствует написанный еще в 1857 году в рамках создания набросков «К критике политической экономии» «Фрагмент о машинах».

Для Маркса техника со–участвует в отчуждении человека только из–за подчинения буржуазии, но сама по себе, хоть и противостоит живому труду, угрозы человечеству не представляет. Более того, согласно концепции последователя Маркса Э. Блоха, будучи освобожденной от капиталистического производства, техника будет развиваться в со–ответствии творческим устремлениям человека. Здесь проявляет себя еще одна установка: соединять технику и мораль. Так, в работе Ф. Бона «О долге и добре», вышедшей в 1898 году, задачи техники связываются с актуализацией идеи добра. С точки зрения немецкого философа, техника должна подчиниться новой раскройке моральной сферы, которая образовалась после Канта. Подобные концепции исходят из того, что техника нейтральна и находится по ту сторону добра и зла, но при неправильном использовании она может стать инструментом разрушения подлинно человеческого – процесса, артикулируемого в XIX веке под разными именами: отчуждение, нарушение требований категорического императива, утрата духовности.

Преодоление инструменталистских и органопроекции стратегий понимания техники осуществляется в рамках так называемой историцистской линии философии жизни. Это популярное в конце XIX начале XX века направление философии было реакцией на гегемонию естественнонаучного познания. В. Дильтей, Г. Зиммель

открывают понимание имени жизнь совершенно отличное от постулируемого в естественных науках, маркируя им принципиально неопределимый, иррациональный поток, никогда не сводимый к застывшим формам. Здесь техника занимает амбивалентное положение, так как, с одной стороны, она – преграда жизненному порыву, а с другой – его же порождение.

Противопоставление «техника – жизнь» оказало огромное влияние на литературные, театральные и кинематографические сюжеты начала XX века. Различного рода неодоленные и неподконтрольные порождения человечества атакуют читателей и зрителей с литературных страниц, театральных сцен и экранов кинотеатров. Техника несет опасность человеческому, она подменяет жизненный порыв механистическим воспроизведением – одна из важнейших установок искусства немецких экспрессионистов. Страх и трепет, вызываемые техникой, могут быть преодолены только ее осмыслением – к такому выводу приходит ряд философов, обратившихся к философско-исторической рефлексии темы «человек и техника». Техника бросает вызов человеку, значит, она должна быть помыслена в своем развитии. Здесь возникает один из важнейших парадоксов, волновавших философов техники конца XIX начала XX века. С одной стороны, техническое представляет угрозу человеческому, с другой, – если человек отличен от животного, то одной из его главных особенностей должна быть способность к изобретательству, увенчанная созданием техники. Так возникает важная триада «животное/человек/техника».

Различие «человек/животное» в центре философских построений Х. Ортеги-и-Гассета. Человек не есть животное, потому что он может преодолевать естественные потребности и создавать нечто излишнее. Техника, понимаемая Ортегой-и-Гассетом довольно-таки широко как способность изобретать, становится центральной чертой, обозначающей человеческую исключительность и запускающей систему различий, формирующих оппозицию «человек/животное». Задача испанского философа – создать историческое прочтение соотношений человека и животного, человека и техники. Здесь уже намечается своеобразный раскол: с одной стороны, техника – маркер человеческого, с другой, – она управляется человеческим желанием. Определенные конфигурации желания и техники могут вызвать диссонанс, который приводит к тому, что Ортега-и-Гассет называет кризис человеческого желания. Поэтому история человека и история техники и совпадает, и не совпадает. Историческое прочтение необходимо Ортеге-и-Гассету только для одного жеста – констатации расхождения технического и человеческого. Разрыв намечается в XIX веке и связывается с фигурой человека–техника, которую испанский философ именуется «инженер». Результат изобретательства инженера радикально отличен от техники–случая и техники–ремесленника. Новый тип отношения к технике приводит к тому, что «человек вот-вот готов утратить реальные представления о технике и о тех, к примеру, духовных условиях в которых она возникает и, словно первобытный дикарь, видеть в подобных вещах обыкновенные дары природы, которые уже налицо и не требуют каких-либо усилий с его стороны» [6, с. 222]. Итак, сохранение человеческого, останавливающего процесс дегуманизации, воплощаемый фигурами инженера и технократа, связано с «духовными

усилиями». Отсутствие этих усилий вычитает собственно человеческое, которое замещается первобытным дикарем, а то и животным. Человек у Ортеги-и-Гассета – это обозначение промежутка между машиной и животным. Ни жизненная стихия, ни организованный механизм, человек становится именем призрака. Историческая реконструкция серии человек–техника необходима Ортеге-и-Гассету для двух операций: 1) очерчивание складки человеческого; 2) фиксация точки предательства, в которой техника становится источником забвения «духовных условий» человеческого. Очевидна и причина обращения Ортеги-и-Гассета к философии техники: не только подвергнуть критике ситуацию доминирования техники в XIX и XX веках, а и выявить исторические условия развития техники, и, таким образом, создать повествование, в котором будет полнота, утрата и восстановление изначального состояния. Основными акторами этого повествования должны стать животное, дикарь и инженер, ограничивающие и в то же самое время очерчивающие фигуру человека.

Животное и техника становятся важными операторами в философии О. Шпенглера. Более того, Шпенглер совершает оригинальную процедуру – расширяет использование имени техника и на деятельность животного, что позволяет, по его утверждению, преодолеть инструментальные интерпретации техники. Конструируя и удерживая различие «человек/животное» Шпенглер предлагает понимать под техникой «тактику всей жизни в целом» [10, с. 457]. Техника, с точки зрения немецкого философа, – способ обращения с вещами, а не инструментальное их использование. Здесь берет начало серия парадоксов, пронизывающих шпенглеровскую философию. Техника как тактика жизни присуща и человеку, и животному. Но человек, утверждает Шпенглер, не является животным, так как способен на независимую от вида деятельность. Техника в человеческой ситуации становится маркером изобретательства, независимого от каких-либо принуждений. Возникает вопрос: зачем словом техника маркировать деятельность того, что немецкий философ называет животное? Аргумент с преодолением инструментальной интерпретации технического явно недостаточен. Судя по всему, эта операция необходима Шпенглеру для создания исторической ретроспективы технических изменений, которая позволит обосновать скандальное положение о закате Европы, объявляющее технику одной из причин кризиса фаустовской культуры. Расширение истории техники до животного понадобилось Шпенглеру для того, чтобы добавить убедительности его историческим аргументам, ниспровергающим абсолютизацию узкого понимания технического. Задача Шпенглера – вырвать имя техника из тисков сциентизма, для этого он соотносит технику с фигурой животного, которая служит удобным и в то же время провокативным оператором этого действия. Даже у животного есть техника, говорит Шпенглер, уточняя: техника, понимаемая определенным образом. Техника и, соответственно, человек/животное должны занять заранее приготовленные им места в шпенглеровском повествовании, основанном на описании события утраты, неизменно ведущего к тотальной катастрофе.

Немецкий философ именем «техника» маркирует актуализации жизни, а затем устанавливает различие «человек/животное». Таким образом, техника, с одной

стороны, объединяет фигуры человека и животного, с другой – обозначает радикальный раскол между ними. Оппозиция «человек/животное» вступает в конфликт с другим важным для Шпенглера противопоставлением: естественное/искусственное. Если техника присуща и человеку, и животному, то ее необходимо соотносить с естественным, но в таком случае выделение области человеческого, которое Шпенглер называет культура, не может быть связано с искусственным. Будучи характеристикой и человека, и животного, и естественным, и искусственным, техника становится плавающим означающим, подрывающим выстраиваемые Шпенглером оппозиции.

Техника, согласно Шпенглеру, актуализирует изобретательную способность, но она же в фаустовской культуре становится одной из причин кризиса. Как пишет немецкий философ, «Творение поднимается на творца. Как некогда микрокосм–человек поднимался на природу, так восстает теперь микрокосм–машина против нордического человека. Властелин мира сделался рабом машины. Взбесившаяся упряжь влечет низвергнутого победителя к смерти» [10, с. 485–486]. Восстание против природы и выделение человеческого оканчивается стиранием этой процедуры машиной.

Описывая естественность в работе «Человек и техника», Шпенглер рисует удивительную картину нарастания интенсивности в мире природной жизни, которая сводится немецким философом к условной триаде: растение, травоядное животное, хищное животное. Имя растение маркирует крайний случай проявления жизни и отсутствие движения. То, что Шпенглер называет растением, лишено технической тактики и выполняет функцию нулевой точки жизни. Парадоксально, что предел другой стороны – доминирование техники на завершающей стадии фаустовской культуры – в своем наиболее радикальном проявлении также приводит к точке абсолютного покоя – смерти. Повествование Шпенглера начинается и заканчивается в топосе, который Ж. Лакан в «Этике психоанализа» обозначил как место «смерти, посягающей на область жизни, и жизни, вступающей во владения смерти» [3, с. 322]. Нарушенная полнота «природного» запускает ряд процессов возвращающих экономии мысли Шпенглера в исходную точку, соединяющую до неразличимости Эрос и Танатос, наслаждение и смерть. Техника становится оператором и нарушения, и восстановления. История техники здесь становится историей, как производства, так и уничтожения животного и человека, культуры и цивилизации.

Если подводить итог, то можно обозначить, по крайней мере, четыре стратегии философского осмысления темы «человек и техника». Первая – *проекционная*, техника здесь понимается как проекция человеческих возможностей или данностей (Э. Капп, А. Эспиназ, З. Фрейд, Х. Закссе). Задача философии здесь – обосновывать эволюцию человеческих способностей, либо просто констатировать их развитие. Вторая, *трансцендентно-критическая*, исходит из положения, что техника реализовывает интересы скрытых социальных, экономических или политических сил, направляющих ее против человека, и соответственно задача философии – распознать и поименовать эти силы, а также осуществляемые ими деструктивные процедуры (К. Маркс, Ф. Энгельс, Э. Блох, Т. Адорно, Г. Маркузе). Третья стратегия, *имманентно-критическая*, ориентирована на историческое исследование техники в своей автономности и фиксацию точки утраты,

предательства, переворачивания, забвения, в которой техника начинает представлять угрозу человеческому. Философия здесь намечает критерии опасности и идентифицирует их проявления в контексте исторического рассмотрения техники (Х. Ортега–и–Гассет, О. Шпенглер, Л. Мамфорд, с рядом оговорок М. Хайдеггер). Четвертая стратегия, *реконструкционная* (также в смысле М. Фуко ее можно назвать археологической), ставит своей задачей нейтральное воспроизведение истории техники и ее антропологических аспектов, поэтому представители этой стратегии несколько критически относятся ко всяким соотношениям их исследований с философией (Д. Хедрик, А. Пейсей, В. Фаульштих). Следует отметить, что реконструкционная стратегия все же опирается на имплицитные философские предпосылки, задающие определенное понимание истории, техники, природы и человека, некритически принимаемое исследователями.

Несомненно, обозначенные стратегии философской антропологии техники не представляют в полной мере все возможные линии концептуализации связи «человек/техника». Тем не менее, данные схемы прочертили основные конфигурации диспозитивов, распределяющих экономии человеческого/животного, естественного/искусственного, природного/культурного, человеческого/технического не только в различных философских концепциях, но и в теоретических построениях гуманитарных и социальных наук, обращающихся к исследованию темы «человек и техника».

Список использованных источников

1. Агамбен Д. Открытое / Джорджо Агамбен [пер. с итал. Б. Скурапова]. – М.: РГГУ, 2012. – 112 с.
2. Капп Э. Антропологический критерий / Эрнст Капп [пер. с нем.] // Роль орудия в развитии человека. – Ленинград: Прибой, 1925. – С.21–24.
3. Лакан Ж. Этика психоанализа. Семинары. Книга 7 (1959–60) / Жак Лакан [пер. с фр. А. Черноглазов]. – М.: Гнозис, Логос, 2006. – 416 с.
4. Маркс К. Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Том 7. Капитал / Карл Маркс, Фридрих Энгельс [пер. с нем.]. – М.: Политическая литература, 1987. – Т.7. – 629 с.
5. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Льюис Мамфорд [пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скурапов]. – М.: Логос, 2001. – 408 с.
6. Ортега–и–Гассет Х. Размышления о технике / Хосе Ортега–и–Гассет [пер. с исп.] // Ортега–и–Гассет Х. Избранные труды. – М.: Весь мир, 2000. – С.164–232.
7. Фрейд З. Недовольство культурой / Зигмунд Фрейд [пер. с нем. А. Боковиков] // Фрейд З. Собрание сочинений в 10 томах. – Т.9 Вопросы общества и происхождение религии. – М.: СТД, 2008. – С.197–270.
8. Хайдеггер М. Вопрос о технике / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. Бибихин] // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.221–237.
9. Цехмистро И. Холистическая философия науки / Иван Цехмистро. – Харьков: Университетская книга, 2002. – 368 с.
10. Шпенглер О. Человек и техника / Освальд Шпенглер [пер. с нем. А. Руткевича] // Культурология XX век. Антология. – М.: Юрист, 1995. – С.454–496.
11. Эспиназ А. Соответствующее состояние техники / Альфред Эспиназ [пер. с фр.] // Роль орудия в развитии человека. – Ленинград: Прибой, 1925. – С.148–169.

References

1. Agamben D. Otkryitoe / Dzhordzho Agamben [per. s ital. B. Skuratova]. – M.: RGGU, 2012. – 112 s.
2. Kapp E. Antropologicheskij kriteriy / Ernst Kapp [per. s nem.] // Rol orudiya v razvitiy cheloveka. – Leningrad: Priboy, 1925. – S.21–24.
3. Lakan Zh. Etika psihoanaliza. Seminariy. Kniga 7 (1959–60) / Zhak Lakan [per. s fr. A. Chernoglazov]. – M.: Gnozis, Logos, 2006. – 416 s.

4. Marks K. Engels F. Izbrannyye sochineniya v 9 t. Tom 7. Kapital / Karl Marks, Fridrih Engels [per. s nem.]. – M.: Politicheskaya literatura, 1987. – T.7. – 629 s.

5. Mamford L. Mif mashiny. Tehnika i razvitie chelovechestva / Lyuis Mamford [per. s angl. T. Azarkovich, B. Skuratov]. – M.: Logos, 2001. – 408 s.

6. Ortega-i-Gasset H. Razmyishleniya o tehnikе / Hose Ortega-i-Gasset [per. s isp.] // Ortega-i-Gasset H. Izbrannyye trudyi. – M.: Ves mir, 2000. – S.164–232.

7. Freyd Z. Nedovolstvo kulturoy / Zigmund Freyd [per. s nem. A. Bokovikov] // Freyd Z. Sobranie sochineniy v 10 tomah. – T.9 Voprosyi obshchestva i proishozhdenie religii. – M.: STD, 2008. – S.197–270.

8. Haydegger M. Vopros o tehnikе / Martin Haydegger [per. s nem. V. Bibihin] // Haydegger M. Vremya i bytie. Stati i vystupleniya. – M.: Respublika, 1993. – S.221–237.

9. Tshemistro I. Holisticheskaya filosofiya nauki / Ivan Tshemistro. – Harkov: Universitetskaya kniga, 2002. – 368 s.

10. Shpengler O. Chelovek i tehnika / Osvald Shpengler [per. s nem. A. Rutkevicha] // Kulturologiya XX vek. Antologiya. – M.: Yurist, 1995. – S.454–496.

11. Espinas A. Sootvetstvuyushee sostoyanie tehniki / Alfred Espinas [per. s fr.] // Rol orudiya v razvitii cheloveka. – Leningrad: Priboy, 1925. – S.148–169.

Petrenko D. V., Ph.D. Associate Professor Theory of Culture and Philosophy of Science Department V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), Dmitrypetrenko@yandex.ua

The phenomenon of technology in the context of philosophical anthropology

The article deals with the examination of philosophical reflections as to the interrelation of a man and technology. The purpose of article is to research the anthropological aspects of various directions in philosophy of technology forming from the end of the XIX century. The presented research will also help to designate the origins of the articulation of «human/technical» in the modern philosophical and scientific conceptions.

The examination of philosophy of technology of the end of the XIX century – the first half of the XX century allows allocating of four strategies for understanding the subject «a man and technology». These four strategies of philosophical anthropology of technology do not present integrally all possible directions of conceptualization of the interrelation of a man and technology. Yet, the given schemes have drawn the basic configurations of dispositives, which distribute the economy of the human/animal, natural/ artificial, inherent/cultural, human/technical. The specified strategies are evident not only in various philosophical conceptions, but also in theoretical research of humanitarian and social sciences, which deal with the studies of the subject «a man and technology».

Keywords: anthropology of technology, anthropology of machine, human, animal, technical.

Петренко Д. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри теорії культури і філософії науки, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), Dmitrypetrenko@yandex.ua

Феномен техніки в контексті філософської антропології

Розглянуто філософсько-антропологічні концепції техніки у філософії кінця XIX – XX сторіч. Дослідження теоретичних стратегій співвідношення людського і технічного дозволяє розкрити ряд антропологічних операцій, які артикулюють уявлення про людину, і розробити оригінальну класифікацію філософських антропологій техніки.

У філософії техніки кінця XIX – XX сторіч формується чотири стратегії розуміння теми «людина і техніка»: проєкційна, іманентно-критична, трансцендентно-критична і реконструкційна. Ці чотири стратегії філософської антропології техніки не представляють усі можливі лінії концептуалізації взаємозв'язку людини і техніки. Проте, дані стратегії позначили основні конфігурації диспозитивів, які розподіляють економію людини/тварини, природнього/штучного, природи/культури, людського/технічного. Ці стратегії виявляються не тільки в різних філософських концепціях, але й в теоретичних дослідженнях гуманітарних і соціальних наук, які звертаються до вивчення теми «людина і техніка».

Ключові слова: антропологія техніки, антропологічна машина, людське, тваринне, технічне.

***

УДК 111.852

Полянська В. І.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, Миколаївський
національний університет ім. В. О. Сухомлинського
(Україна, Миколаїв),
vikip@ukr.net

СПІЛЬНОСТІ ІДЕЙ РОСІЙСЬКОГО ФОРМАЛІЗМУ, СТРУКТУРАЛІЗМУ І АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ НОВОЇ КРИТИКИ

Показано зв'язок ідей російського формалізму, європейського структуралізму і американської Нової критики. Визначена складність дослідження, яка полягає в тому, що структуралізм, а пізніше нова критика, формувалися в різних історичних умовах, на різних теоретико-методологічних підставах. Зв'язок російського формалізму з чеським структуралізмом простежується в аналізі всієї структуралістської концепції в естетиці, в тому числі, і в контексті постструктуралізму, коли твори мистецтва розглядаються як сукупність прийомів. У статті робиться акцент на спробу формалістів осмислити естетичну проблему не тільки як зміну форм, а й розкрити взаємозв'язок форми і змісту в філософському контексті. Досліджується спадщина представників американської Нової критики, в контексті якої виділяється три типи «приймів» формально-поетичного посилення художнього сприйняття: метр, художній сюжет і стежки, що свідчить про тісний зв'язок Нової критики з російським формалізмом.

Ключові слова: ідеї російського формалізму, структуралізм, американська Нова критика.

Майже сто років продовжуються дискусії з приводу взаємозв'язків між російським формалізмом, структуралізмом і англо-американською Новою критикою. Факт визнання ідей російської формальної школи наступними школами структуралізму і постструктуралізму є засадничим в процесі дослідження запропонованої теми. Обґрунтованість основних позицій в російському формалізмі і структуралізмі стало питанням принципового самовизначення. На теренах новітніх естетичних досліджень, що по-різному оцінюють російський формалізм, є питання, на які майже всі теоретики дають однакові відповіді. Серед них – питання про походження європейського структуралізму.

Одноставність критиків різних переконань полягає в безсумнівності того факту, що структуралізм зародився ще в Московському лінгвістичному гуртку і є пов'язаним безпосередньо з ім'ям Романа Якобсона. Зв'язок формалізму із структуралізмом визнавали практично всі відомі дослідники естетики I половини ХХ століття.

У дослідницькій літературі, присвяченій зв'язку формалізму і структуралізму, неодноразово відображався вплив на структуралізм таких філософів як Е. Гуссерль, М. Дессуар, Ф. Соссюр. Серед сучасних фахівців в галузі естетики цю проблему досліджували такі філософи як А. Горних, А. Грякалов, Е. Тоддес, Н. Ржевська та інші.

Вважається, що структуралізм офіційно почав формуватися в Празі в 20-і роки ХХ сторіччя. Лідерами і засновниками цієї течії були Р. Якобсон, Я. Мукаржовський, П. Матезіус. Після Другої світової війни його центром стали США, а в 60-і роки – Тартуська школа в СРСР на чолі з Ю. Лотманом. Структуралісти переосмислили ідеї формалістів що до динамічності форми, відмовились від вульгарного порівняння форми і змісту, розглядаючи їх як прояви одних і тих самих структур.

Згодом структурний метод став одним із найпопулярніших методів як в науці, так і в мистецтві, трохи пізніше – в естетиці і літературознавстві.

Визначення структуралізму як цілісної естетичної концепції є досить складною справою, оскільки

структуралізм складається з окремих шкіл, що сформувалися в різних історичних умовах і на різних теоретико-методологічних підставах.

Аналіз взаємозв'язку російського формалізму і чеського структуралізму пов'язано з ім'ям Романа Якобсона, одного з апологетів російського формалізму, що пізніше переїхав до Праги і створив разом з його чеськими колегами (Я. Мукаржовський, П. Матезіус), празьку структуралістську школу.

Празький лінгвістичний гурток, як він тоді називався, продовжував традиції Московського. У структуралістській школі брали участь князь Н. Трубецький, Е. Поліванов, Ю. Тинянов та інші теоретики формалізму. Разом з Ю. Тиняновим, якому в кінці 20-х років вдається ненадовго приїхати до Праги, Якобсон запропонував основи нового підходу до розвитку мови і літератури. Суть цього підходу зводилася до необхідності зв'язку літературознавчого, історичного і соціологічного аналізу. Згідно з цим «питання про конкретний вибір шляху або принаймні домінанти може бути вирішене тільки шляхом аналізу співвіднесеності літературного ряду з іншими історичними рядами. Ця співвіднесеність (система систем) має свої структурні закони, що підлягають дослідженню [8, с. 36–37].

В. Ерліх, відомий дослідник російського формалізму, назвав питання про взаємозв'язки формалізму і структуралізму найважливішим для розуміння всієї структуралістської доктрини. Він не просто позначив загальні ідеї російського формалізму і чеського структуралізму, але й запропонував свою класифікацію методів, висунув ідею пріоритету російського формалізму, проникнення методологічних принципів формалістичної школи в середовище Празького лінгвістичного гуртка. Він ввів поняття «слов'янський структуралізм», яке об'єднує російську формальну школу, чеський і польський структуралізм.

Отже, саме тезами Якобсона і Тинянова почався структуральний підхід до літератури і мови, що прийшов на зміну формалістичному підходу, зосередженому тільки на літературних прийомах.

В процесі дослідження взаємозв'язків російського формалізму і структуралізму, Ян Мукаржовський наполягав на тому, щоб відрізнити російський неформалізм від «фантома формалізму гербартианського толку» [4, с. 347]. Мукаржовський намагався дати всебічний аналіз походження структуралізму, уникаючи його безпосереднього виведення з будь-якої теорії, але й не заперечував при цьому безсумнівність зв'язків з формалізмом: «Науковий напрям, що представляється Празькою школою, виходить як з вітчизняних традицій, так і з досягнень російського формалізму, і визначає себе як структуралізм, основним поняттям якого є структура, осмислена як динамічне ціле» [7, с. 190]. Мукаржовський, досліджуючи погляди І. Герберта, прагнув на формально-естетичних засадах побудувати самостійні науки про мистецтво. Для досягнення своєї мети Мукаржовський вважав за необхідне вивчати естетичне як формальне відношення, визнати самоцінність цього відношення, проголосити самообумовленість «естетичного».

Зв'язок російського формалізму з чеським структуралізмом найбільш виразно простежується в аналізі всієї структуралістської концепції в естетиці, у тому числі і в контексті постструктуралізму.

Празька школа виступила як симбіоз чеської і російської естетичної думки, в якій були використані також і досягнення західноєвропейської естетики. Як для формалістів, так і для структуралістів витвори мистецтва вважалися системами прийомів, функції яких проявляються як синхронічно, так і діахронічно.

Контекст методологічних засад формалізму і структуралізму позначений не тільки загальним часом походження, але і смисловим навантаженням. Можна стверджувати, що саме досвід російського формалізму виявився потужним імпульсом для структуралізму (як чеського, так і французького), постструктуралізму, та американської «Нової критики». Болгарська дослідниця Юлія Крістева відзначає, що в цьому немає нічого дивного, оскільки спочатку «російський формалізм склався на базі структурної лінгвістики (що прийшла на зміну порівняльно-історичному мовознавству) і поетичної практики футуристів (які акцентували увагу на мовному матеріалі і на правилах його «виробки» у «витвір мистецтва») [2, с. 459].

В свій час чеський переклад роботи В. Шкловського «Про теорію прози» викликав бурхливу дискусію щодо основної проблеми художньої творчості і наукової естетики, а саме – про співвідношення змісту і форми в мистецтві. В. Шкловський визначив свою стратегію тим, що залишився у межах руху форми і продовжив вивчати тільки її зміни. В. Шкловський не просто досліджував естетичну проблему «зміни літературних форм», але й спробував у філософському контексті осмислити взаємозв'язки форми і змісту. Піддавши сумніву тезу про «нейтральність мистецтва», В. Шкловський проголосив підтримку мистецтва як суспільного явища. Але якщо у В. Шкловського в працях різного періоду наявні суперечності щодо даного питання, у Мукаржовського простежується послідовність тверджень щодо суспільних зв'язків мистецтва. Мукаржовський вважає за потрібне поставити в епіцентр розгляду сам твір, як такий, звільнивши його від всіх зв'язків, які об'єднують його з іншими рядами явищ. Така ізоляція у нього носить характер тільки методологічного прийому. Роман Якобсон так позначає цей прийом: «Предмет літературознавства не література, а літературність, тобто те, що робить даний текст літературним твором» [8, с. 95]. Ця методика є деяким відступом в порівнянні з абсолютною автономією художньої творчості у В. Шкловського. Вона була б допустима, якби метою вивчення твору була б тільки формальна динаміка.

Інтерес до знакової проблематики, означеної Шкловським і Якубінським, знайшов своє продовження в праці Мукаржовського «Мистецтво як семіологічний факт», яка була презентована на Міжнародному конгресі з філософії в 1934 році. Чеські структуралісти прагнули на формально-естетичній основі будувати самостійні науки про мистецтво.

Засадами їхньої побудови були такі принципи:

- а) естетичне повинно розглядатися як формальне ставлення;
- б) признання самоцінності цього ставлення;
- в) проголошення самообумовленості естетичного, яке не вимагає ніякого іншого вищого принципу.

Аналізуючи структуралістичні концепції в естетиці при подальшому зверненні до постструктуралізму, питання про зв'язки російського формалізму із європейським

структуралізм стає все більш актуальним. Філософські підходи показують принципову близькість ідей російської формальної школи, структуралізму 30–40-х років і французького структуралізму, що в подальшому мали потужний вплив на естетику і філософію в інших країнах.

У 30-і роки центром структуралізму стають США (Якобсон) та Франція (Леві–Стросс, Р. Барт, А. Ж. Греймас). В 60-і роки – Тартуська школа, очолена Юрієм Лотманом. Структуралізм продовжив та переосмислив деякі ідеї формалістів, на яких необхідно зосередитись більш докладно. Для цього доречно простежити становлення Тартуської школи, адже вона географічно та історично є прямим «спадкоємцем» російських формалістів. Вважається, що датою заснування Тартуської школи є 1964 рік, коли було організовано першу «літню семіотичну школу», яку очолив завідувач кафедри російської літератури Тартуського Державного університету Юрій Лотман. З'являється Тартусько–московська школа, що об'єднала незадоволених існуючою методологією науки вчених, які шукали нових шляхів та можливостей. Ю. Лотман разом з московськими вченими опанував структуралістські методи паралельно та незалежно один від одного. Лотман читав лекції з структуральної поетики, московські вчені виступали з доповідями на симпозіумах що до структурного вивчення знакових систем.

У своїй монографії «Структура художнього тексту» Лотман наполегливо впроваджує ідею про мистецтво як «культурну універсалью», яка виявляється в тому, що «мистецтво виконує унікальну і разом з тим життєво важливу для самого існування культури функцію: воно створює засоби для її самовираження» [4, с. 92].

Для Лотмана мистецтво – це модель дійсності. За цих умов саме модель є лише віддзеркаленням вже існуючої дійсності, в якій народжується його моделюючий фрагмент. За Лотманом, якщо витвір мистецтва є моделлю, то саме мистецтво має бути тим, що моделює системи. Мистецтво є «особливим чином організована мова» [4, с. 98], тоді як «виртори мистецтва – тобто повідомлення на цій мові – можна розглядати як тексти» [4, с. 99].

Лотман вважав, що природна мова не є лише засобом передачі готової інформації, але й моделюючою системою. Згідно із структуралістською позицією, мова розпадається на дві пересічні галузі: на власне мову і мову.

Саме тут, за Лотманом, виникає проблема тексту. Для напрямів структурної лінгвістики цієї проблеми, що стала вже на той час класичною, не існувало: текст належить до галузі мови, отже, таким чином, для науки про мову самостійного інтересу текст не уявляє. Очевидно, що такий підхід може бути продуктивним стосовно аналізу мистецтва: текст в мистецтві має такі властивості, які не виводяться із власне мови. А саме: «рамка» тексту, його точка зору, деякі композиційні засади. Для Лотмана є принципово важливим той факт, що текст володіє власною структурою.

Розмежування метра і ритму в тексті було запропоновано ще А. Білим, задовго до виникнення структуралізму. Пізніше це питання було розглянуто формалістами: Жирмунським, Якобсоном, Тарановським. Вони переформулювали цю проблему в контексті теорії інформації. За формалістами метр – це код, а ритм – є повідомленням. Подібне інформаційне трактування ритму об'єднувало його з імовірнісною моделлю, було додатковим обґрунтуванням його статистичного аналізу.

Стосовно власне структуралістських розробок, тут необхідно вказати на результати, одержані Р. Якобсоном і Н. Трубецьким ще в 1930-х рр.

При уважному розгляді стає очевидним, що письменники досліджують саме систему російського ямбу. Метр, за їхнім розумінням – це характеристика чергування позицій, яка не є способом їх реалізації.

Конфлікт метра і ритму для Лотмана містить подвійний інтерес, який є і самостійною проблемою віршознавчого опису, і найбільш виразним проявом загально–естетичної закономірності: «Якщо залишити осторонь ті художні системи, які будуються згідно принципам естетики тотожності, то в неповній еквівалентності ритмічних рядів можна побачити прояв достатньо загальної властивості мови мистецтва. У художніх системах сучасності сама структура художньої мови інформативна. Деякий заданий в тексті або групі текстів тип впорядкованості повинен весь час знаходитися в конфлікті з деяким нерегульованим його матеріалом» [3, с. 139].

Досліджуючи школи в естетиці і літературознавстві, вважаємо необхідним докладніше сконцентрувати увагу і на англо–американській Новій критиці, яка посіла міцні і довготривалі позиції. Одержавши ідеї з робіт англійських теоретиків літератури (А. Річардс, Т. Еліот, У. Емпсон) в 20-х роках ХХ століття, так звана Американська Нова Критика набула статусу офіційної методології. «Нові критики» писали підручники з теорії літератури, видавали наукові журнали. Відкидаючи існуючі у той час напрями в літературній критиці, «нові критики» пропонували свій підхід, свої методи.

Один з основоположників і авторів «Нової критици», Джоуел Спінгарн, в своїх відкритих лекціях вказував на основні елементи «старої критици», які, на його думку, потрібно було замінити. Перший – створення твору за правилами наперед визначеного жанру, другий міститься в необхідності винесення етичного судження про витвір мистецтва; третій – у відокремленні стилю від критици. Англо–американська формальна літературна критика, відмовившись від перелічених вище тверджень «старої критици», із самого початку самовизначалася як «нова» стосовно низці застарілих принципів, що вивчають літературний твір. Методика, що склалася в процесі нового вивчення, будувалася на виділенні досить невеликих текстів і студіюванні їх в якості замкнених «просторових об'єктів», «закритих систем». Американський дослідник В. Лейг відзначив, що завданням такого читання було «дослідження і оцінка структури, що складалася з приведення до спільного знаменника комплексу текстових елементів – лінгвістичних, риторичних, семантичних, філософських і психологічних... Як правило, формальне прочитання Нової критици вважалося виконаним, коли виявилася структурна єдність, рівнозначність і гармонія різнопорядкових елементів тексту. Коли різні напруги, конфлікти і розбіжності приводилися до стану загальної структурованості» [1, с. 31].

Саме у цьому «нові критики» бачили як мету критици, так і саму суть літератури. Текст, на їх думку, не є чимось зовнішнім, але він виробляє зв'язані іманентні конструкції. Саме тому завдання критици полягає в тому, щоб оцінити, наскільки ефективно цей текст працює, «оголити» конструкцію твору. У цій перспективі «загальноформальної стратегії», на наш погляд, можлива реконструкція теорії «нових критиків», яка робить

ключовою тезою цінність поетичного твору, яка виникає зі встановлення цілісної системи формальних відносин. На думку Річардса, «значення твору, в кінцевому результаті, визначається не істинністю цих відносин, але «загальною ментальною дією», яку воно здатне надати через максимальну різноманітність формальних взаємозв'язків [2, с. 174].

Ідеї Річардса послідовно розвиваються в Американській Новій критиці Дж. Ренсомом, У. Емпсоном та іншими критиками. Подібно російським формалістам, Ренсом в якості засадничого принципу Нової критики закріплює за словами поетичного тексту не просто функцію позначення речей, а уявлення самої «речової» речі. Ренсом бачить в творі не тільки вираз авторських думок, а більш за все сукупність формальної поетичної техніки і «одиничної речі». Ренсом виділяє три типи «прийомів» формально-поетичної інтенсифікації сприйняття: метр, художній сюжет і тропи, що свідчать про тісний зв'язок Нової критики з російським формалізмом.

Органічність і онтологічність поетичного твору становить ядро Американської Нової критики, яке знаходилося в контексті філософії ХХ століття. Але є очевидним той факт, що Новій критиці бракує відповідної традиції, роботи Ренсома та інших «нових критиків» мають більш метафізичний та декларативний характер.

Американська формальна традиція на першому етапі мала підстави для звинувачень її у схоластичності, відірваності від соціально-історичних реалій. Нові ж критики виходили з факту існування історичних понять, одночасно визнаючи їх реальність.

Методологічне самообмеження рамками тексту привело «нових критиків» до вивчення особливого надфразового значення тексту, що лежить по той бік логіки, моралізаторства або філософського ідеалізму. І те, що ця «потойбічність» текстуального значення описується в Новій критиці в принципово схожих з російською формальною школою термінах і значеннях, свідчить про стратегічний збіг американського і російського «формалізмів» в підході до феномену поетичного символізму. З російським формалізмом американську Нову критику об'єднує і присутність в текстурі художнього твору чогось абсолютно трансцендентального як вербального порядку, так і безпосереднього досвіду онтологічної будови речі.

Ідеї російських формалістів багато в чому визначили розвиток теорії літератури і естетики ХХ століття, давши імпульс чеському і французькому структуралізму, англо-американській Новій критиці і постструктуралізму, позначивши коло проблем сучасної естетичної думки, мистецтвознавства, літературознавства.

Список використаних джерел

1. Leitch V. American Literary criticism / V. Leitch. – N.Y., 1988.
2. Richards A. Principles of Literary criticism / A. Richards. – N.Y., 1934.
3. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / пер. с франц. Г. К. Косикова, Г. К. Нарумова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 656 с.
4. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. М. Лотман. – Т. I–III. – Таллинн: Александра, 1992–1993.
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1998.
6. Никитин Н. Н. Вредные мысли: Писатели об искусстве и о себе. Сб. статей / Н. Н. Никитин. – М., 1924.
7. Никитина Е. Русская литература от символизма до наших дней: литературно-социологический семинарий / Е. Ф. Никитина;

предисл. Н. К. Пиксанова. – М.: Никитинские субботники, 1926. – 544 с.

8. Новалис Ф. Фрагменты / Ф. Новалис // Литературная теория немецкого романтизма. Документы. – Л., 1934.

9. Якобсон Р. О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским / Р. Якобсон // Сборник по теории поэтического языка. – Прага, 1923. – Вып.5.

References

1. Leitch V. American Literary criticism / V. Leitch. – N.Y., 1988.
2. Richards A. Principles of Literary criticism / A. Richards. – N.Y., 1934.
3. Kristeva Ju. Izbrannye trudy: Razrushenie pojetiki / per. s franc. G. K. Kosikova, G. K. Narumova. – M.: ROSSPJeN, 2004. – 656 s.
4. Lotman Ju. M. Stat'i po semiotike i topologi kul'tury / Ju. M. Lotman. – Т. I–III. – Tallinn: Aleksandra, 1992–1993.
5. Lotman Ju. M. Struktura hudozhestvennogo teksta / Ju. M. Lotman. – SPb.: Iskusstvo, 1998.
6. Nikitin N. N. Vrednye mysli: Pisateli ob iskusstve i o sebe. Sb. statej / N. N. Nikitin. – М., 1924.
7. Nikitina E. Russkaja literatura ot simvolizma do nashih dnei: literaturno-sociologicheskij seminarij / E. F. Nikitina; predisl. N. K. Piksanova. – М.: Nikitinskie subbotniki, 1926. – 544 s.
8. Novalis F. Fragmenty / F. Novalis // Literaturnaja teorija nemetskogo romantizma. Dokumenty. – L., 1934.
9. Jakobson R. O cheshskom stihe preimushhestvenno v sopostavlenii s rus'kim / R. Jakobson // Sbornik po teorii pojeticheskogo jazyka. – Praga, 1923. – Vyp.5.

Poljanskaya V. I., Ph.D., professor, head of the philosophy department of the Mykolajiv National University V. A. Sukhomlynsky (Ukraine, Mykolaiv), vikip@ukr.net

The generality of the ideas of Russian formalism, structuralism and Anglo-American New criticism

The connection between the ideas of Russian formalism, structuralism European and American new criticism. Denotes the complexity of the study lies in the fact that structuralism and later New Criticism, formed in different historical conditions, on different theoretical and methodological grounds. Communication with the Russian formalism, structuralism Czech observed in the analysis of the whole structuralist concepts in aesthetics, including in the context of post-structuralism, when works of art are considered as a set of techniques. The article focuses on the attempt to understand the formalist aesthetic issue, not only as a change of form, but also to reveal the relationship of form and content in philosophical context. We investigate the heritage of the representatives of the American New Criticism, which stands out in the context of three types of «tricks» formal poetic amplification of artistic perception: the meter, the plot and artistic path, which indicates the close relationship with the critics of New Russian formalism.

Keywords: ideas of Russian formalism, structuralism, American New criticism.

Полянская В. И., доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой философии, Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомлинского (Украина, Николаев), vikip@ukr.net

Общность идей русского формализма, структурализма и англо-американской Новой критики

Показана связь идей русского формализма, европейского структурализма и американской Новой критики. Обозначена сложность исследования, заключающаяся в том, что структурализм, а позже новая критика, формировались в разных исторических условиях, на разных теоретико-методологических основаниях. Связь русского формализма с чешским структурализмом прослеживается в анализе всей структуралистической концепции в эстетике, в том числе, и в контексте постструктурализма, когда произведения искусства рассматриваются как совокупность приёмов. В статье делается акцент на попытке формалистов осмыслить эстетическую проблему не только как смену форм, но и раскрыть взаимосвязь формы и содержания в философском контексте. Исследуется наследие представителей американской Новой критики, в контексте которой выделяется три типа «приёмов» формально-поэтического усиления художественного восприятия: метр, художественный сюжет и тропы, что свидетельствует о тесной связи Новой критики с русским формализмом.

Ключевые слова: идеи русского формализма, структурализм, американская Новая критика.

* * *

УДК 101.1

Саонов В. В.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, політології, психології та права,
Одеська державна академія будівництва та архітектури
(Україна, Одеса),
marlinna@yandex.ru

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Досліджено стан та проблеми екологічної політики в Україні. А саме аналізуються власне поняття «екологія», «політика», «екологічна політика»; визначаються методологічні складові екологічної політики: протиріччя, закони, принципи; зміст екологічної політики: сукупність принципів, цілей і завдань державної діяльності. Робиться висновок, що реалізація екологічної політики може здійснюватися за наступними основними напрямками та пріоритетами: створення єдиної екологічної інформаційної інфраструктури; пошук і впровадження науково-технічних рішень і технологій, направлених на збереження природи; формування правової системи екологічних законів і механізму їх реалізації; розробка і впровадження програм збереження і поліпшення здоров'я населення; екологічна освіта і виховання населення; підготовка екологічних кадрів. Визначені основні напрямки сучасних досліджень екологічної політики. Стерджується, що формування сучасної екологічної політики держави потребує термінового запровадження нових принципів і підходів та дієвих заходів держави, суспільства, агентів освіти, спрямованих на імплементацію європейської екологічної ініціативи, впровадження державної екологічної складової в усі галузі економіки та сфери діяльності, в тому числі освіти і виховання, які забезпечать збереження, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів з урахуванням процесів глобалізації економіки, розвитку в країні ринкових відносин, положень ряду міжнародних зобов'язань України в галузі охорони навколишнього природного середовища, формуванні екологічного мислення громадян.

Ключові слова: екологія, екополітика, екологічне мислення, екологічне виховання, екологічна освіта.

Першочерговою функцією будь-якої держави є забезпечення її національної безпеки, яка включає й екологічну складову, що особливо актуалізується у світлі останніх подій в Україні.

Основними цінностями людської цивілізації є права людини на мир, екологічну безпеку, добробут, свободу, конституційний порядок.

Перед світом, державою Україна багато різноманітних викликів. Проблема безпекової екологічної політики в даний час по значущості та гостроті висунулась на центральне місце і вийшла на рівень таких проблем, як боротьба з тероризмом та сепаратизмом, роззброєння, врегулювання регіональних і міжнародних конфліктів, ліквідація наслідків гібридних воєн.

Актуальність проблеми визначається наступними обставинами.

По-перше, практичними потребами забезпечення екологічної політики людства на національному і глобальному рівнях. Екологічна ситуація в світовій спільноті характеризується не просто як кризова, а як катастрофічна.

Суспільство все більш і більш схиляється до думки про те, що для виявлення міжлюдської діяльності в рамках системи «суспільство – природа», для подолання екологічної кризи, що склалася, необхідна наявність науково розробленої екологічної політики держави, а саме, визначити загальну стратегію і пріоритети, форми і напрями екологічних заходів, їх зв'язаність з законом національної безпеки.

Глобальні зміни клімату, екологічний тероризм, антиекологічна експансія космосу (наприклад, транспортування гелію-2 з Місяця) з необхідністю вимагають колективної політичної волі в проведенні превентивних екологічних заходів щодо недопущення сповзання до екологічного апокаліпсису.

Україна входить в десятку країн світу з якнайгіршою екологічною ситуацією. Такий висновок обнародувала

американська неурядова організація Blacksmith Institute. Щорічно вказана науково-дослідна установа називає найзабрудненіші місця планети. Україна потрапила в перелік екологічно небезпечних держав через землі навколо Чорнобильської атомної станції. До списку також увійшли Перу, Замбія, Китай, Індія, Киргизстан, Домініканська республіка, окремі міста в Росії.

У світі 2 млрд. людей п'ють брудну воду. А в Україні найбрудніша вода в Європі – (в Україні 25 параметрів води, а в світі 100). Вода стала чинником національної безпеки.

Україна може перетворюється на екологічний смітник Європи (ядерне сховище (для ВЯП – відпрацьованого ядерного палива – альтернатива – переробка, а поки збереження в контейнерах, пеналах).

Непередбачені екологічні наслідки добичі сланцевого газу, техногенних аварій та пожеж, ядерних сховищ.

По-друге, висуненням в розряд сутнісних проблем проблему виживання людини і суспільства в цілому, їх залежності від радикальної гуманізації всіх соціальних відносин, у тому числі і екологічних; необхідністю екологічного вимірювання діяльності всіх інститутів суспільства. Соціально-екологічне пізнання повинне стати чинником існування і розвитку цивілізації.

У соціальній практиці дуже нечітко вимальовується усвідомлення важливості теми, хоча йдеться про майбутнє усього людського роду. Розвиток екологічного стану на планеті спонукає людей до пошуку шляхів подолання екологічної кризи.

По-третє, ускладненням екологічної діяльності і зростанням об'єму завдань, що виконуються в рамках державних програм по демілітаризації діяльності військово-промислового комплексу, конверсії військового виробництва.

Першочерговою функцією будь-якої держави є забезпечення усіх складових, особливо екологічної, національної безпеки, що актуалізується у світлі останніх подій в Україні.

Це обумовлює необхідність постійної дії суб'єктів екологічної політики на стан екології, ступінь її якості, на вдосконалення екологічного знання, екологізацію всієї системи освіти на основі парадигми екологічного імперативу.

Екологічний імператив – складова частина філософії політики: навчити людину самостійно, творчо мислити і екологічну рефлексію почати з себе.

З системної кризи суспільства потрібна методологія системного виходу з нього.

Незавершеність політичної, конституційної, судової, освітньої реформ, реформи децентралізації веде до того, що про «зелені проблеми», «зелену економіку», екологічну безпекову політику згадують перед виборами і після екологічних катастроф, фінансуючи екологічні проекти за залишковим принципом. У чергову річницю аварії на ЧАЕС нагадаємо положення статті 16 Конституції України: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу і обов'язком держави» [1, с. 6].

Термін «політика» має великий зміст та обсяг. За думкою Платона, політика це – «мистецтво жити разом».

Додамо, що політика – це мистецтво жити разом у гармонії з законами природи.

Розглянемо категорію «екологія». Термін «екологія» був введений відомим німецьким науковцем Е. Геккелем у 1866 році в книзі «Загальна морфологія організмів».

Екологія (від грецького *oikos* – дім, *logos* – наука) – це наука про взаємодії живих організмів і їх спільнот між собою і з навколишнім середовищем.

Сама ж екологія як галузь наукового дослідження була закладена дуже давно: у перших індійських епосах «Махабхараті» і «Рамаяні» зазначається про те як природні умови впливають на психологічний ті фізичний стан людини.

Остаточне становлення ідей класичної екології сталося після появи теорії Ч. Дарвіна. Значний внесок у подальший розвиток екології як науки зробили українці В. І. Вернадський, М. Левітт, В. Межжерін та інші.

Екологічна політика держави – це науково обгрунтована система поглядів, ідей, принципів, відповідних екологічних відносин, а також діяльність соціальних інститутів держави, яка спрямована на вирішення протиріч між природою і суспільством, забезпечення екологічної безпеки країни і громадян.

Для знаходження найбільш прийнятних форм співіснування людини і природи це не тільки вираховування антропогенних чинників, а також всебічне екологічне обгрунтування господарських проєктів, організація постійного моніторингу стану довкілля, запровадження незалежної, обов'язково компетентної служби екологічних експертів, охорона окремих важливих природних об'єктів, контроль за раціональним використанням природних ресурсів, поліс тронній розвиток екологічної освіти, виховання, а найголовніше – екологічної свідомості.

У свідомості людини повинні закарбуватися методологічні складові екологічної політики: протиріччя, закони, принципи.

До основних суперечностей природи і суспільства відносяться: між потребою суспільства в збільшенні обсягу і якості використовуваної води і обмеженням її запасом, тривалим циклом самоочищення в природі; між потребою в чистому повітрі і перевищенням гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин; між потребами суспільства в енергії і речовині і зменшенні їх фізичного обсягу і зниженням їх запасів, тривалістю відновлення.

Головна суперечність природи і суспільства – між потребами суспільства, що ростуть, в натуральних умовах життя і природних джерелах сировини і обмеженими можливостями природи щодо їх задоволення, порушенням меж динамічної екологічної рівноваги.

До принципів взаємин природи і суспільства відносяться наступні: принцип провідної ролі еволюції біосфери в навколишньому середовищі; принцип геоеквівалентного обміну у сфері матеріального виробництва; принцип домінуючого впливу невикористаного природокористування на характер матеріального виробництва; принцип облагороджування природи людиною; принцип оптимізації соціоприродної взаємодії.

До основних законів природи і суспільства відносяться: закон хвилеподібного розвитку ноосфери; закон домінування багатства засобами праці; закон послідовного виробничого освоєння форм руху матерії;

закон відповідності стану природного середовища характеру і темпам розвитку цивілізації [2, с. 145, 154].

Екологічні закони мають ще й громадсько–політичні функції, бо екологічні знання є необхідними для ефективного розв'язання проблем управління соціальними процесами і в державі, і в усьому світі. Наприклад, сформульовані американським екологом Б. Коммонером (1974):

– «усе пов'язане з усім»; це означає, що жива динаміка складних і розгалужених екологічних ланцюжків утворює єдину взаємопов'язану систему; в абстрактному варіанті це твердження повторює відоме діалектико–матеріалістичне твердження про всезагальний зв'язок речей і явищ;

– «усе повинне кудись подітися»; це неформальне перефразування фундаментального фізичного закону збереження матерії. Тут Б. Коммонер ставить одну з найважчих проблем прикладної екології – проблему асиміляції біосферою відходів людської цивілізації;

– «природа знає краще»; цей закон викликає в літературі найбільшу критику; це положення розпадається на дві відносно незалежні тези: перша, перегукується з відомим лозунгом «Назад до природи», який нині не може бути прийнятим в силу своєї нереалістичності; друга, пов'язана з закликком до обережності при використанні природних екосистем;

– «ніщо не дається дарма»; цей екологічний закон об'єднує в собі три попередніх закони; на думку Б. Коммонера, «глобальна екосистема є єдиним цілим, в межах якої ніщо не може бути вигране або втрачене і яка не може бути об'єктом загального покращення; усе, що було взяте з неї людською працею, повинне бути відшкодоване. Плати за цим векселем не можна уникнути; вона може бути тільки відстрокована».

Екологічна політика держави своєю безпосередньою метою має відновлення природних систем, що деградували, ослаблення, а в деяких сферах повне усунення несприятливих екологічних наслідків, пов'язаних з антропогенною діяльністю, забезпечення права кожної людини на здорове екологічне середовище.

Зміст екологічної політики складають: сукупність принципів, цілей і завдань державної діяльності, законодавчо закріплених у формі актів і рішень уряду, по визначенню заходів уряду і його органів, які спрямовані в сукупності на забезпечення національної безпеки.

Реалізація екологічної політики може здійснюватися за наступними основними напрямками та пріоритетами: створення єдиної екологічної інформаційної інфраструктури; пошук і впровадження науково–технічних рішень і технологій, направлених на збереження природи; формування правової системи екологічних законів і механізму їх реалізації; розробка і впровадження програм збереження і поліпшення здоров'я населення; екологічна освіта і виховання населення; підготовка екологічних кадрів [3, с. 280].

Екологічна політика має багато вимірів. Вона і категорія політична, і соціальна, і етична, і економічна. Є ефективний інструмент тоді, коли адекватно фінансується.

Основні напрямки сучасних досліджень екологічної політики: дослідження впливу різних чинників довкілля (зокрема й антропогенного походження) на біосистеми різного рівня інтеграції (організмового, популяційного, біоценотичного тощо). З'ясування специфіки дії екологічних чинників на поширення, чисельність та

еволюцію організмів на нашій планеті. Розроблення проблем популяційної екології та екології екосистем – вивчення структурно–функціональної організації популяційних систем, угруповань рослин, тварин, і мікроорганізмів, біотичних угруповань, дослідження структури й особливостей функціональної стійкості екосистем.

Вивчення закономірностей трансформації енергії та кругообігу в екосистемах і біосфері, дослідження динаміки біогеоценотичного покриву, біотичних угруповань, екосистем. Розроблення підходів і методів, що забезпечують системні екологічні дослідження, моделювання сукцесій них та еволюційних процесів в екосистемах. Вивчення дії екологічних чинників на продуктивність популяції окремих видів рослин і тварин, біотичних угруповань і екосистем, з'ясування механізмів взаємодії компонентів екосистем, що забезпечують їх цілісність і стійкість. Розроблення і впровадження методів екологічного моніторингу та систем біондикації, моніторингові дослідження стану довкілля й біоти екосистем. Розробка методів формування антропогенного навантаження на екосистему, прогнозування стану природних комплексів і екосистем під впливом екологічних чинників. Розв'язання проблем збереження природних комплексів і біорізноманіття в сучасних умовах та опрацювання наукових основ заповідної справи. Математична екологія, моделювання екологічних та соціальних процесів.

Екологічна політика є інструментом євроінтеграції України. У 2012 році Європейська комісія представила нову Програму дій Союзу з охорони навколишнього середовища до 2020 року, яка проходить під гаслом: «Жити добре в межах можливостей нашої планети». Дана Програма направлена на підвищення екологічної сталості в Європі та перетворення ЄС на інклюзивну і сталу «зелену» економіку. Серед основних тематичних пріоритетів такі: захист, збереження та розвиток природного капіталу ЄС; перетворення ЄС на ресурсозберігаючу, «зелену» та конкурентоспроможну низьковуглецеву економіку; захист громадян ЄС від екологічних тисків та ризиків для здоров'я і благополуччя; максимізація переваг екологічного права ЄС; поліпшення доказової бази екологічної політики; забезпечення інвестицій у екологічну та кліматичну політику та досягнення відповідної вартості інвестицій; поліпшення екологічної інтеграції та узгодженості політики; підвищення сталості міст ЄС; підвищення ефективності діяльності ЄС щодо реагування на регіональні та глобальні екологічні та кліматичні виклики.

В області екологічної освіти і виховання сучасних кадрів, вдосконалення екологічного інформаційного забезпечення навчально–виховного процесу необхідно: в учбових планах з гуманітарних дисциплін розширити тематику і об'єм часу, якій пов'язаний з вивченням взаємозв'язку природи і суспільства; ЗМІ частіше включати в програми матеріали з проблем екологічної політики; покращення екологічної інформованості; розширити наявну систему включення студентів в підготовку, педагогічних, виховних, архітектурних, будівельних проєктів з екологічною складовою.

Головною проблемою реалізації ефективної державної екологічної політики є повільна інтеграція екологічної складової на принципах сталого розвитку в усі галузі економіки та сфери діяльності.

Екологічна складова ще не стала обов'язковою складовою розроблених у державі стратегій, національних та регіональних програм розвитку, зокрема державних цільових програм.

Соціально–економічні реформи, політична модернізація в Україні відбуваються без достатнього врахування екологічного чинника, що призводить до подальшого послаблення екологічної політики та інституцій, сповільнення необхідних змін у законодавстві, послаблення дієвості моніторингу та контролю за дотриманням екологічних вимог.

Усі ці фактори призвели до істотного зниження ефективності управління в галузі охорони довкілля на державному та регіональному рівні.

Протягом останніх років забезпечено подальший розвиток нормативно–правової бази у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки, топографо–геодезичної та картографічної діяльності.

Таким чином, формування сучасної екологічної політики держави потребує термінового запровадження нових принципів і підходів та дієвих заходів держави, суспільства, агентів освіти, спрямованих на імплементацію європейської екологічної ініціативи, впровадження державної екологічної складової в усі галузі економіки та сфери діяльності, в тому числі освіти і виховання, які забезпечать збереження, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів з урахуванням процесів глобалізації економіки, розвитку в країні ринкових відносин, положення ряду міжнародних зобов'язань України в галузі охорони навколишнього природного середовища, формуванні екологічного мислення громадян.

Необхідно, щоб вимірювання національної ідеї громадян України починалося з біоідеї, екоідеї: (екологічна краса – врятує світ).

Список використаних джерел

1. Конституція України. – К.: Просвіта, 2014.
2. Комаров В. Д. Соціальна екологія: філософские аспекты / В. Д. Комаров. – Л., 1990.
3. Заверуха Н. М. Основи екології: навч. посібник [2–е вид.] / Н. М. Заверуха, В. В. Серебряков. – К.: Каравела, 2011.

References

1. Konstytucija Ukrai'ny. – K.: Prosvita, 2014.
2. Komarov V. D. Social'naja jekologija: filosofskie aspekty / V. D. Komarov. – L., 1990.
3. Zaveruha N. M. Osnovy ekologii': navch. posibnyk [2–e vyd.] / N. M. Zaveruha, V. V. Serebrjakov. – K.: Karavela, 2011.

Sazonov V. V., PhD, Associate Professor of Philosophy, Political Science, Psychology and Law Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), marlinna@yandex.ru

Formation of modern ecological policy of the state

The article investigates the status and challenges of environmental policy in Ukraine. Namely analyzed the concept of «ecology», «policy», «environmental policy»; determined by methodological components of environmental policy: contradictions, laws, principles and content of the environmental policy; a set of principles, goals and objectives of state activity. It is concluded that the implementation of environmental policy can be carried out in the following main directions and priorities: the creation of a unified environmental information infrastructure; search for and implementation of scientific and technical solutions and technologies aimed at the conservation of nature; the formation of the legal system of environmental laws and the mechanism for their implementation; development and implementation of programs to preserve and improve the health of the population; environmental education and education of the population; training of environmental specialists. The basic directions of modern environmental policy research. It is argued that the formation of the modern state environmental policy requires urgent implementation of new principles and approaches, and effective action of the state, society, education agents, aimed at the

implementation of European environmental initiatives, the implementation of the state environmental component in all economic sectors and activities, including education and training that will ensure the conservation, sustainable use and restoration of natural resources, taking into account the processes of economic globalization, the development of market relations in the country, the provisions of a number of international obligations in the field of environmental protection, formation of ecological thinking of citizens.

Keywords: ecology, environmental policy, environmental thinking, environmental education, environmental education.

Сазонов В. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, политологии, психологии и права, Одесская государственная академия строительства и архитектуры (Украина, Одесса), marlinna@yandex.ru

Формирование современной экологической политики государства

Исследовано состояние и проблемы экологической политики в Украине. А именно анализируются само понятие «экология», «политика», «экологическая политика»; определяются методологические составляющие экологической политики: противоречия, законы, принципы, содержание экологической политики: совокупность принципов, целей и задач государственной деятельности. Делается вывод, что реализация экологической политики может осуществляться по следующим основным направлениям и приоритетам: создание единой экологической информационной инфраструктуры; поиск и внедрение научно-технических решений и технологий, направленных на сохранение природы; формирование правовой системы экологических законов и механизма их реализации; разработка и внедрение программ сохранения и улучшения здоровья населения; экологическое образование и воспитание населения; подготовка экологических кадров. Определены основные направления современных исследований экологической политики. Утверждается, что формирование современной экологической политики государства требует срочного внедрения новых принципов и подходов и действенных мер государства, общества, агентов образования, направленных на имплементацию европейской экологической инициативы, внедрения государственной экологической составляющей во все отрасли экономики и сферы деятельности, в том числе образование и воспитание, которые обеспечат сохранение, устойчивого использования и воспроизводства природных ресурсов с учетом процессов глобализации экономики, развития в стране рыночных отношений, положений ряда международных обязательств Украины в области охраны окружающей природной среды, формирования экологического мышления граждан.

Ключевые слова: экология, экополитика, экологическое мышление, экологическое воспитание, экологическое образование.

***

УДК 101.1:316.37

Суський Я. С.,
аспірант кафедри соціальної філософії та філософії
освіти, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
suskiy_yar@ukr.net

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛЮДИНИ У ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Стаття присвячена філософському аналізу репрезентації людини у теорії соціальних систем та теорії Т. Парсонса, зокрема. Проаналізовані основні наукові роботи, які на думку автора, мають відношення до даної проблематики. Проведено дослідження людини як цілісної системи та підкреслюється специфіка буття людини в світлі теорії соціальних систем. В статті пропонується для розгляду зв'язок соціальної системи до її органічної основи та до фізичного світу. Зазначаються приклади потреби людини в соціальних відносинах. Автор пише про модифікацію процесу ідентифікації в теорії соціальної дії та виокремлює ідентифікації з чотирма основними типами колективності, що формують основи структури особистості, на якій вибудовується система дорослих ролей. Підкреслюється значення «особистості» – як підсумок розвитку індивіда, найбільш повне відображення всіх людських якостей. Для зв'язкового опису та аналізу людської особистості як системи виокремлюються категорії її гіпотези, засновані на чотирьох основних змінних. Наприкінці мова йде про ролі теорію особистості. Актуальність подальшого дослідження залишається вкрай важливою. Якщо людина і суспільство підкоряються одним і тим же закономірностям, то це говорить нам про можливість дослідження людини як системи в рамках соціальної філософії.

Ключові слова: теорія соціальних систем, соціалізація, суспільство, людина, роль, особистість, індивід.

В людині як цілому все важливо: не тільки те, що відрізняє її від інших речей, але і те, що з'єднує її, є для неї

спільним. Крім того, саме поняття специфічності відносно. Якась властивість людини, узятя окремо і тому здається неспецифічною, але включаючись в цілісну природу людини, стає специфічною. Окремі структурні рівні людини як цілого, наприклад, фізичний і хімічний, теж зазвичай розглядаються як неспецифічні. Однак людська істота має певну хімію і фізику. Інша хімія і фізика утворюють не людську істоту. Тільки вся повнота людської природи, а не окремі «сутності» людини можуть дати уявлення про специфіку її буття в соціальному просторі. Потрібно виходити з того, що людина є саме річ (в логічному сенсі слова), а не властивість і не відношення. Річ не складається з властивостей і відносин, а має властивості, проявляє себе у відносинах. Описавши властивості людини, ми ще не охарактеризуємо її структуру, а, значить, не зможемо і визначити її природу, що представляє собою сукупність структури і властивостей (функцій). Природа людини не зводиться ні до діяльності, ні до сукупності суспільних відносин, вона значно багатша і складніша. «Проблема людини» концентрує навколо себе всі інші філософські питання, оскільки будь-яке з них припускає у своїй підставі рішення проблеми людини, її природи, положення в світі й суспільстві.

Широкої популярності в середині ХХ століття набуває праця Т. Парсонса «Про структуру соціальної дії» [3]. Американський вчений, соціолог синтезував теоретичні підходи своїх попередників та розробив загальну теорію дії і, зокрема, соціальної дії як системи, що самоорганізовується. В останній, яка задана набором функціональних проблем будь-якої системи, він аналітично виокремлює підсистему особистості. Орієнтації дійової особи (актора) описуються при цьому за допомогою набору стандартних змінних. Цю теоретичну мову Т. Парсонс використовував для опису будь-якої системи.

Філософський словник визначає «структуру» як сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Приступаючи до вивчення об'єкта, відомого нам не повністю або невідомого зовсім, ми припускаємо: для того, щоб він існував і зберігався в часі, повинні здійснюватися певні функції. Тому важливо виділити ті частини об'єкта, які забезпечують виконання цих функцій. У цьому основа структурно-функціонального аналізу, запропонованого Т. Парсонсом.

Як відомо, поняття соціальної дії вперше було введено Максом Вебером, якому важливо було підкреслити, що дія, яку чиняє нормальна, культурна людина, містить в собі багато елементів, які чинять спротив зовнішньому спостереженню [1]. Однак ці елементи відомі кожній людині з власного внутрішнього досвіду: це мотиви, цілі, засоби досягнення результату, норми, що визначають дозволене і недозволене та інше. Флоріан Знанецький вводить поняття «визначення ситуації», яке людина робить як перед початком дії, так і в її ході. Крім того, необхідно враховувати цінності і установки, що мають величезне значення в концепції Ф. Знанецького [2].

Цікава доля теорій Т. Парсонса в науковому просторі СРСР, де з початку 1960-х рр., коли соціологія як наука була знову визнана і було дозволено займатися нею, науковці, що прийшли в цю область стали озиратися по сторонах у пошуках якогось матеріалу для роздумів на соціологічні теми [8].

Мета статті. Окреслити постановку проблеми та коротко аргументувати репрезентацію людини як системне явище у теорії соціальних систем. Виокремити значення процесу соціалізації та ролі теорії особистості в даному питанні.

Суспільство являє собою багатокomпонентну і багаторівневу соціальну систему, що включає в себе безліч змінних, основною з яких є людина. Що ж таке «людина»? Поняття «людина» вживається для характеристики загальних, притаманних усім людям якостей і здібностей. Це поняття підкреслює наявність у світі такої особливої спільності, як людський рід, людство, що відрізняється від усіх інших матеріальних систем тільки її властивими способами життєдіяльності.

Дослідження людини як цілісної системи ми можемо віднайти у працях американського мислителя Талкотта Парсонса. Важливими підсистемами тут виступають культура, соціум, особистість та організм. Уявлення про людину як систему передбачає врахування її природно-біологічних ознак і соціальних якостей. Все, що пов'язано з будовою людського тіла і його функціонуванням (обміном речовин, продовженням роду, принципом самозбереження і боротьбою за існування), є вираженням природної характеристики людини. Ці інстинктивні акти, почуття і афекти, вольові якості і риси характеру, властивості пам'яті і задатки – все це є вираз її біологічної природи, яка визначається генетичним матеріалом. Важливість не тільки функціонального, але і структурного аспекту природи людини відзначається і в роботах західних філософських антропологів. Так, Г. Плеснер намагається розгорнути питання про специфіку людського існування в двох напрямках – горизонтальному і вертикальному. Перше розглядає способи стосунку людини до світу і її діяльності в світі. У другому досліджується природне положення людини в світі як організму в ряду організмів. Причому, перший напрям дослідження має, згідно Плеснером, витікати з другого, «культура должна исследоваться как специфическое выражение целого человека как конкретного жизненного единства» [6, с. 102]. Таким чином, структурний аналіз не тільки не виключається, але й служить початковим етапом розгляду специфіки буття людини в світі.

Розгляд зв'язку соціальної системи до її органічної основи та до фізичного світу, як вважає Т. Парсонс, має розпочатися з розгляду фізичних вимог органічного життя – саме так, це бачить американський соціолог. Первинними серед цих проблем є забезпечення їжею і житлом, однак і багато інших чинників також є проблемою. Від відносно простих інструментів і навичок первісних людей до дуже складних систем сучасності, є соціально організованою здатністю активно контролювати і змінювати об'єкти фізичного середовища, інтереси і потреби людей. Технологічні процеси очевидним чином служать реалізації людських потреб і бажань. Технічні навички залежать від культурного середовища: внесок окремої людини в суму технічного знання – це завжди набуток, а не створення повністю нової системи. Технологічні завдання в цьому сенсі завжди здійснюються в соціально зазначеній ролі. Результати в більшості випадків є результатом колективно організованого процесу, а не праці окремої особистості. Така організація повинна розглядатися як прикордонна структура між суспільством як системою та органічним фізичним середовищем.

Соціальні якості людини, такі як дружба чи ворожнеча, любов чи ненависть, патріотизм чи космополітизм і т.д., обумовлюються спільним колективним існуванням людей. Ми можемо споглядати це на прикладі потреби дитини в соціальних відносинах. Важливість цієї потреби визначається тим, що дитина спочатку знаходиться в залежному становищі. В результаті цієї залежності соціально опосередкований контекст соціальних відносин, у якому задовольняються або не задовольняються органічні потреби, стає, мабуть, настільки ж важливим, як і безпосереднє задоволення або відсутність задоволення самих органічних потреб. Надзвичайна чутливість дитини до реакцій значущих для неї дорослих, особливо матері, відкриває дорогу новим можливостям появи фрустрації і навіть травм. Дитина розвиває потреби у відповідних установках дорослих по відношенню до неї. Саме на основі таких нових потреб людина досягає рівнів організації, недоступних тваринам. Навчання зразкам поведінки, що належить культурі дорослих, вимагає нових типів узагальнення, що включають символи, які абстраговані від конкретних ситуацій і співвідносяться з класами об'єктів за допомогою мови. Для того щоб навчитися узагальнювати, необхідно відволіктися від деяких прихильностей, дуже важливих на ранніх стадіях розвитку. Це заміщення здійснюється за допомогою такого роду механізму: дитина формує соціальну прихильність, яка перевершує задоволення будь-якої приватної органічної потреби за допомогою об'єкта. Така прихильність дозволяє дитині відмовлятися від задоволення більш ранніх типів і здобувати нові прихильності, які, незважаючи на те, що ускладнюють отримання колишніх задовольень, забезпечують позитивні реакції з боку значущого соціального об'єкта. Засвоєння узагальнення прийнятно для дитини лише тоді, коли вона відчуває, що дорослі хочуть від неї здійснення певних дій і що її люблять.

Напевно, найбільш значущою характеристикою ототожнення в цьому сенсі є прийняття дитиною в релевантних контекстах цінностей дорослого: дитина починає хотіти для себе того, чого хоче для неї дорослий.

«Ценностные ориентации и другие компоненты культуры наряду со специфическими составными частями, включающими культурную традицию в форме навыков, знаний и т.п., передаются следующему поколению. Через процесс социализации системы ожиданий организуются в образцы выбора, эффективным критерием которого является дифференциальная значимость различных альтернатив для баланса удовлетворения–отсутствия удовлетворения» [3, с. 191].

Модифікація процесу ідентифікації З. Фрейда в теорію соціальної дії підкреслює роль залучення індивіда через процес соціалізації до статусу членства у колективі [5]. Наприклад, нормальна дитина зазвичай досягає, окрім сімейної орієнтації, ідентифікації з чотирма основними типами колективності, набуваючи здатності досягати відповідних цілей, незалежно від конкретних моделей санкцій, що були задіяні під час процесу інтерналізації. Т. Парсонс виділяє такі типи ідентифікації:

- Підгрупа однолітків в цілому, що є уособленням молодіжної культури;
- Школа, яка є прототипом організації, спрямованої на досягнення певних цілей шляхом дотримання нормативності;
- Асоціації однолітків, що є прототипами організацій, призначених формувати й вдовольняти спільні інтереси;

– Між статеві діади, що є прототипом суто дорослих відносин, з відкритим еротичним компонентом [4].

Ці ідентифікації формують основу структури особистості, на якій вибудовується система дорослих ролей. Причетність до молодіжної культури веде до засвоєння цінностей суспільства в цілому. В процесі соціалізації особистістю засвоюються, більшою чи меншою мірою, стандарти та ідеали його групи, так що вони стають ефективними мотиваційними силами в його власній поведінці, незалежно від зовнішніх санкцій.

Отже, потрібно зазначити, що в процесі соціалізації особистість починає орієнтуватися на бажання, в яких для неї втілюються цінності батьків, і її органічні потреби стають культурно організованими потребами, оформленими таким чином, що їх задоволення шукається у напрямках, що дозволяють особистості інтегруватися в цю систему взаємодії.

Людство існує як специфічна матеріальна реальність. Але людство як таке самостійно не існує. Живуть і діють конкретні люди. Існування окремих представників людствами виражаємо поняттям «індивід», яке найчастіше вживається в значенні «конкретна людина». При такій постановці питання не фіксуються як особливості дії різних вихідних факторів та різних соціальних умов життєдіяльності. Однак повністю абстрагуватися від дії цих факторів неможливо. Очевидно, що існують великі відмінності між життєдіяльністю дитини і дорослої людини, членом первісного суспільства та більш розвинених історичних епох. Щоб відобразити конкретно-історичні особливості розвитку людини на різних рівнях її індивідуального та історичного розвитку ми будемо використовувати поняття «особистість». Індивід в даному випадку розглядається як відправний момент для формування особистості, особистість – як підсумок розвитку індивіда, найбільш повне втілення всіх людських якостей.

Особистість є предметом вивчення низки гуманітарних наук, передусім, філософії, психології, соціології. Філософія містить безліч теорій особистості, які відрізняються одна від одної кардинальними методологічними установками. Соціальний стан індивіда прямо пов'язаний з характером і змістом праці та умовами його життя, з його статтю, віком, етнічної та релігійної приналежністю, сімейним станом і положенням в системі управління суспільними процесами.

Особистість – це відносно стійка і цілісна система соціальних якостей, що характеризують даного індивіда, придбаних і розвинутих ним в процесі взаємодії з іншими людьми і є продуктом суспільного розвитку. Але й поняття особистості потребує уточнення. Справа в тому, що воно може бути застосоване як до певної людини, підкреслюючи її індивідуальність, так і для позначення соціального типу особистості.

Т. Парсонс у своїй роботі «Про структуру соціальної дії» [2] пише, що для зв'язкового опису та аналізу людської особистості як системи потрібні категорії й гіпотези, засновані на чотирьох основних змінних:

1. Основи психології поведінки: мотивація, баланс між задоволенням і відсутністю задоволення, первинні потреби і можливі потреби в соціальних відносинах, пізнання і навчання, так само як і основні механізми когнітивного та катексично-оцінюючого навчання та регулювання. Котрі включають дослідження таких механізмів навчання, як диференціація та узагальнення, в яких панує когнітивний інтерес, а також підкріплення, придушення, гальмування, заміщення, ототожнення й імітація.

2. Процеси розміщення, за допомогою яких зусилля, спрямовані на задоволення, розподіляються між різними доступними об'єктами і обставинами, а можливості задоволення розподіляються між різними потребами. Ці процеси утримують конфлікт і тривогу у межах, необхідних для нормальної роботи системи особистості. При порушенні ж безперешкодного перебігу цих процесів потрібно включення в дію спеціальних механізмів захисту і регулювання.

3. Механізми захисту і регулювання, за допомогою яких різні компоненти диспозицій потреб внутрішньо інтегровані в систему і спрямовані на об'єкти.

4. Інтеграція потреб особистості, у якійсь мірі здатну до самоконтролю та цілеспрямованим діям. Характер, що триває особистості може бути зрозумілий тільки у співвіднесенні порівняно незалежних проміжних рівнів інтеграції у структурі особистості з механізмами регулювання, що зв'язують ці рівні один з одним. Органічні підстави структури потреб особистості продовжують функціонувати протягом усього життя. Але в силу пластичності людського організму вони безпосередньо детермінують поведінку дорослої людини набагато менше, ніж поведінку багатьох інших біологічних видів. Через навчання і досвід взаємодії вони інтегруються з символічними структурами культурних традицій, утворюючи систему взаємозалежних набутих потреб, багато з яких тісно переплетені з прихильностями до специфічних об'єктів та зі специфічними системами рольових очікувань.

«Структура человеческой личности в высшей степени автономна и социализирована в сравнении со своим физиологическим основанием. Кроме того, личность обычно обладает высокой степенью автономии по отношению к социальной ситуации в любой конкретный момент в том смысле, что изменения социальной ситуации не вызывают полностью соответствующих изменений в системе личностей» [3, с. 192].

Нас, звісно, цікавить рольова теорія особистості, яка користується значним успіхом в сучасних дослідженнях. Процес засвоєння індивідом соціальних ролей, що здійснюється в ході соціалізації особистості, включає в себе три основні компоненти:

– перший з них полягає в інтерналізації індивідом мотивацій, що конкретизуються у вигляді прийнятних для даного суспільства і даної сукупності ролей в цьому суспільстві орієнтирів поведінки;

– другим компонентом цього процесу є надання суспільством індивіду сприятливих для нього умов діяльності відповідно до продиктованих йому ролей;

– й третім, нарешті, оскільки індивід взаємодіє з іншими людьми в системі колективів, основною умовою їх солідарності є дотримання виконання індивідами належних рівнів лояльності по відношенню до колективних інтересів і потреб.

«На всех стадиях процесса социализации, с социологического стороны взаимопроникновения описывается с помощью сущностного понятия роли» [4, с. 472].

Роль як одиницю соціальної системи ми будемо розуміти, як систему взаємодії множинності осіб, аналізованої в рамках системи координат теорії дії. Безумовно, соціальна система складається з взаємин індивідуальних акторів. Тому взаємини представляють

собою такі сукупності діючих сторін, оформлених у вигляді відносин, в яких вони орієнтовані один на одного, враховують один одного. Для аналітичних цілей, як правило, найбільш важливою одиницею соціальної структури є не конкретна особа, а її роль.

«Роль – это такой организованный сектор ориентации актора, который конституирует и определяет его участие в процессе взаимодействия. Она включает набор взаимно соотносенных ожиданий, касающихся действий как самого актора, так и тех, с кем он взаимодействует. И актор и те, с кем он взаимодействует, имеют такие ожидания» [3, с. 194].

Підкреслюючи, що саме ролі, а не особистості є одиницями соціальної структури, ми можемо зрозуміти необхідність деякого елемента люфту у відносинах між структурою особистості і виконанням ролі. Рольові ситуації можуть приймати для актора будь-які значення, які можливі для ситуацій загалом. Їх значення, що роблять вплив на мотивацію поведінки, будуть різні для різних особистостей. Але оскільки впорядкованість реакцій особистості суттєва для підтримки стабільності певного сектора соціальної системи, існують деякі механізми контролю для утримання потенційного різноманіття реакцій актора в більш вузьких межах, ніж ті, які визначаються простим поєднанням ситуації та особистості актора без уточнення рольових очікувань.

«Важной характеристикой большинства социальных ролей является то, что действия, необходимые для их выполнения, не предписываются во всех подробностях, а допустимым считается некоторый диапазон варибельности. Отклонение в известных пределах не влечет санкций» [3, с. 196].

Цей діапазон свободи дозволяє акторам з різними типами особистостей в цілому відповідати очікуванням, пов'язаним з ролями, без надмірних напружень. Треба також зауважити, що рольові очікування дійсно здійснюють вплив на індивідуального актора, який цілком може породжувати напругу, що мають значний вплив на різні типи особистостей. Цей вплив здійснюється в таких діях, які в свою чергу викликають множинну соціальних наслідків і часто призводять до розвитку нових механізмів соціального контролю, або породжують тенденцію до змін, або і те, і інше. При посередництві описаних механізмів особистість і рольова структура утворюють надзвичайно взаємозалежні системи.

З точки зору соціальної системи, роль – це певний елемент узагальненої стандартизації дій індивідів, що входять в цю систему. Але це не просто статистична тенденція. Важливе значення тут мають категорії мети й стандарту. З точки зору актора його роль визначена нормативним очікуванням членів групи, сформованим в соціальних традиціях цієї групи. Наявність таких очікувань складає істотну особливість ситуацій, в яких знаходиться актор. Прийняття або неприйняття цих очікувань тягне за собою санкції схвалення і нагороди або осуду і покарання. Більше того, очікування складає частину його власної особистості.

В центрі уваги нашого аналізу знаходиться зв'язок між нормативними системами, у той час як ролі є компонентами більш віддаленими за напрямом особистісним системам, а цінності та норми є компонентами, більш віддаленими в бік культурних систем. Соціальна роль означає тут не просто як сектор конкретної системи дій даного індивіда,

але як саме такий сектор в тій мірі, в якій він одночасно і підпорядкований певній сукупності нормативних очікувань на рівні соціальної системи, і пов'язаний з сукупністю відносин з іншими виконавцями такого типу, що разом вони складають колектив.

Висновки і пропозиції. Уявлення про людину як систему передбачає врахування її природно-біологічних ознак і соціальних якостей. Людина залежна від соціальних відносин, в процесі яких формуються її соціальні якості під впливом спільного колективного існування. Через процес соціалізації відбувається залучення до статусу членства у колективі, особистість починає орієнтуватися на бажання, в яких для неї втілюються цінності батьків, колективу, групи і т.д., її органічні потреби стають культурно організованими потребами, оформленими таким чином, що їх задоволення шукається у напрямках, що дозволяють особистості інтегруватися в цю систему взаємодії. Тут же, і реалізуються соціальні ролі індивідів. Соціальна роль визначена нормативним очікуваннями членів групи, до якої належить особистість, та формується в соціальних традиціях таких груп. Сукупність таких взаємодій, в процесі яких індивіди виконують певні соціальні ролі, що є живою та динамічною тканиною соціальної системи. Напевно, повна характеристика особистості визначається її статусно-рольовим набором. Її елементи не завжди гармонійно поєднуються один з одним, а іноді і зовсім призводять до внутрішнього рольового конфлікту.

Підхід філософії до проблеми людини відрізняється від безлічі наук своєю специфікою постановки та вирішення питань. Вона концентрує навколо себе всі інші філософські питання, оскільки будь-яке з них припускає у своїй підставі рішення проблеми людини, її природи, положення в світі і суспільстві. Буття людини, взагалі, системне явище. Усе пов'язано з усім, все впливає на все. Людина – це система систем, що існує в системі. А закони, за якими живуть складні системи – фундаментальні. Коли елементи об'єднуються в систему, виникає щось нове, і у цього нового виникають властивості, яких не було і не могло бути у окремих елементів, незалежно від їх природи. Якщо людина і суспільство підкоряються одним і тим же закономірностям, то це говорить нам про можливість дослідження людини як системи в рамках соціальної філософії.

Список використаних джерел

1. Гайдено П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность: Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с.
2. Знанецкий Ф. Исходные данные социологии // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.61–75.
3. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
4. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.462–478.
5. Парсонс Т. Социальная структура и личность / Пер. з англ. В. Верлюки і В. Кебуладзе. – Дух і літера, 2011. – 338 с.
6. Плеснер Г. Ступени органического и человек // Проблема человека в западной философии. – М.: Изд-во «Прогресс», 1988. – 552 с.
7. Чеснокова В. Макс Вебер. Социальное действие // Язык социологии. – М.: Издательство ОГИ, 2010. – С.51–79.
8. Чеснокова В. Талкотт Парсонс. Попытка создания общей теории // Язык социологии. – М.: Издательство ОГИ, 2010. – С.422–455.

References

1. Gaidenko P. P., Davydov U. N. Istorija i racionalnost: Sociologia Maxa Webera i Weberovskij renessans. – M.: Politizdat, 1991. – 367 s.
2. Znaniyecki F. Ishodnie dannie sociologii // *Americanskaya sociologicheskaya mysl.* – M.: MGU, 1994. – S.61–75.
3. Parsons T. O stryktire socialnogo deistviya / T. Parsons; per. s angl. – M.: Academicheskij proekt, 2000. – 880 s.
4. Parsons T. Sistema koordinat deistviya i obshaya teoriya system deystviya: kyltyra, lichnost i mesto socialnix sistem // *Americanskaya sociologicheskaya mysl.* – M.: MGU, 1994. – S.462–478.
5. Parsons T. Sotsialna structura i osobistist / Per. s angl. V. Verloki i V. Kebuladze. – Duh i Litera, 2011. – 338 s.
6. Plesner G. Stypeni organicheskogo i chelovek // *Problema cheloveka v zapadnoi filosofii.* – M.: «Progress», 1988. – 552 s.
7. Chesnokova V. Max Weber. Socialnoe deistvie // *Yazik sociologii.* – M.: «OGI», 2010. – S.51–79.
8. Chesnokova V. Talcott Parsons. Popitka sozdania obshei teorii // *Yazik sociologii.* – M.: «OGI», 2010. – S.422–455.

Suskiy Y. S., postgraduate student, department of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), suskiy_yar@ukr.net

Representation of human in the theory of social systems

The article is devoted to philosophical analysis of human representation in the theory of social systems and T. Parsons theory, in particular. The basic scientific work, which the author believes to be relevant to this issue. A study of man as an integrated system and emphasizes the specificity of human existence in the light of the theory of social systems. In the article the link to review the social system to its organic base and the physical world. Indicate examples of human needs in social relations. Author writes about a modification of the identification process in the theory of social action and identification of isolates four main types of collectivity that form the basis of personality structure, which is built on a system of adult roles. Emphasized the importance of «individuals» – as a result of the individual, the most complete realization of all human qualities. For coherent description and analysis of the human person as the system distinguishes categories and hypotheses based on four key variables. At the end it comes about the role of personality theory. The urgency of further research is extremely important. If the person and society obey the same laws, it tells us the opportunity to study how human systems within social philosophy.

Keywords: social systems theory, socialization, society, man role, personality, individual.

Суский Я. С., аспирант кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), suskiy_yar@ukr.net

Репрезентация человека в теории социальных систем

Статья посвящена философскому анализу репрезентации человека в теории социальных систем и теории Т. Парсонса, в частности. Проанализированы основные научные работы, которые, по мнению автора, имеют отношение к данной проблематике. Проведено исследование человека как целостной системы и подчеркивается специфика бытия человека в свете теории социальных систем. В статье предлагается для рассмотрения связь социальной системы к ее органической основе и к физическому миру. Указываются примеры потребности человека в социальных отношениях. Автор пишет о модификации процесса идентификации в теории социального действия и выделяет идентификации с четырьмя основными типами коллективности, формирующие основу структуры личности, на которой выстраивается система взрослых ролей. Подчеркивается значение «личности» – как итог развития индивида, наиболее полное воплощение всех человеческих качеств. Для связанного описания и анализа человеческой личности как системы выделяются категории и гипотезы, основанные на четырех основных переменных. В конце речь идет о ролевой теории личности. Актуальность дальнейшего исследования остается крайне важной. Если человек и общество подчиняются одним и тем же закономерностям, то это говорит нам о возможности исследования человека как системы в рамках социальной философии.

Ключевые слова: теория социальных систем, социализация, общество, человек, роль, личность, индивид.

* * *

УДК 008

Цвібель А. О.,
аспірантка, Київський національний університет ім.
Тараса Шевченка (Україна, Київ), asiya@bell@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ФІЛОСОФІЇ ПРАГМАТИЗМУ

Окреслено основні джерела прагматичної думки як філософії та методології дії та сприйняття, що є суттєвими для більш широкого розуміння смислів прагматичної філософії. Дослідження демонструє тісні теоретичні

зв'язки між ключовими європейськими напрямками та прагматизмом. Виявлено основні джерела прагматизму та підкреслено відмінності між лініями думки головних постатей американської течії: Ч. Пірса, Дж. Дьюї, У. Джеймса. У статті прослідковано трансформацію базових понять, які прагматизм запозичив у європейських філософів. Репрезентовано дослідження теоретичних витоків прагматизму відомих філософів, а також власні наукові розвідки автора. Проведений аналіз актуалізує питання походження прагматизму з класичної філософії та рефлексії на раціоналізм, що мали ключову роль у становленні ідей прагматизму, його швидкому поширенню та амбівалентності ключових принципів напрямку. Дане дослідження важливе для вивчення ролі прагматизму як рефлексивної течії на західно-філософську думку в цілому.

Ключові слова: прагматизм, дія, сприйняття.

Діалектична єдність загальнолюдського та національно-самобутнього репрезентує те, як національно-специфічне постає системою взаємовпливів, протиставлень вчень та систем. Прагматизм є гнучким у науковому сенсі – таким, що адаптується, згідно з вимогами сучасності. Прагматизм дозволяє плюралізм та суперечності без необхідності їх вирішення – вони відпочатково «знімаються» специфікою прагматичної максими і тлумачення істини, яка не претендує на абсолют чи гранично можливу об'єктивність. Так, Джеймс посилається на Пірса, не розділяючи антиноміалістичну позицію останнього. Цікаво прослідкувати і джерела: думка Пірса ідейно апелює до Канта. Він вважає прагматизм вченням для специфічного кола людей. На відміну від Джеймса та Дьюї – вони намагаються популяризувати напрям, представити його як практичний і доступний. Джеймс ідейно тяжіє до британської філософії (Бергсон та емпіризм), Дьюї, як не дивно, – до Гегеля (зокрема, натуралістична спрямованість його вчення). Плюралізм інтересів кожного з основоположників та дослідників прагматизму, редукція та популяризація суттєво ускладнює визначення його принципів, методів та походження. Однак, спільні риси прослідкувати нескладно.

В основі прагматизму лежить теорія «сумніву–віри», заснована на понятті «прагматичної віри» І. Канта і теорія значень. Кант у «Критиці чистого розуму» (далі КЧР) підкреслює, що коли необхідно діяти, але немає повних знань про обставини дії, людина мусить робити деяке передбачення і вірити, що його дія буде успішною [10, с. 95–96]. Тобто, якщо людині не вистачає знань для рішення про дію, вона має спиратись на прагматичну віру для вчинення дії. Прагматична віра як емпірично визначена для Канта – найслабша, суб'єктивна і випадкова, її легко зруйнувати – однак згодом, у інших філософів поняття прагматичної віри набуває центральне значення. Якщо сумнів у сенсі Ч. Пірса постає станом скептичного вибору між альтернативними рішеннями, то віра є готовністю до дії за обраним алгоритмом і впевненість в успіху такої дії [13, с. 243, 239]. У Джеймса переосмислює ключову частину вчення Пірса і додає поняття волі до віри як найбільш продуктивного елемента діяльності людини [5, с. 13]. Теорія Джеймса окреслена ним самим як радикальний емпіризм. Теорію інструменталізму запровадив Д. Дьюї: згідно із нею, поняття постають інструментами подолання сумніву на шляху до віри [7, с. 105; 6, с. 268].

В основі філософії лежать практичні смисли, пов'язані з діяльністю людини. Багато із філософських течій розглядає поняття «дії» не як основне – як дещо, що є залежним від інших процесів чи понять – свідомість, суспільство, розум тощо. У таких підходах питання про дію завжди зводиться до ієрархії важливості проблем. Згідно «піраміди потреб» А. Маслоу [11], існує кілька

рівнів класифікації людських потреб. Як правило, потреби знаходяться на рівні підсвідомості. Коли ж визнається нерациональність редукції проблем, тоді з'являється усвідомлення прагматичного повороту. Визначення смислу філософування у прагматизмі з необхідністю залежить від тлумачення діяльності суб'єкта і особистісного сприйняття світу. Такий підхід свідчить про тісний взаємозв'язок прагматизму із роботами Й. Фіхте, Д. Юма і загалом ідеалістичного напрямку у філософії з його переконанням про домінуючу роль суб'єкта щодо об'єкта.

Вважається, що назва «прагматизм» походить від грецького «прагма», що у перекладі означає «діло, дія». Однак існує точка зору, що назва є трансформацією поняття «прагматичної віри» І. Канта [1, с. 41]. Основною тезою прагматизму є переконання у тому, що людська сутність проявляється у дії, а цінність мислення (чи її відсутність) є залежною від життєвої практичної корисності (дієвості) цього мислення. Значним чином на появу прагматизму вплинув не лише розвиток філософії та психології (Ф. Ніцше, А. Бергсон, Д. Юм), але й розвиток науки (Ч. Дарвін, М. Лобачевський). Революційні зміни зумовили перегляд підходів до пізнання й тлумачення істини і знання. Тепер ці поняття тлумачились у відповідності до суб'єктивної життєвої практики й корисності замість об'єктивної реальності та абстракцій.

Важливу роль у появі прагматизму відіграло вчення І. Канта. Ч. Пірса не можна назвати неокантіанцем. Філософська позиція Пірса є самостійною спробою зрозуміти систематичне вивчення логічної проблематики, яка у Канта виражена у розмежуванні формальної і трансцендентальної логіки й розтлумачена у функціях трансцендентального суб'єкта апперцепції. За такої точки зору, Пірс радше наслідує Гегеля (попри власне заперечення цього [18, с. 322]): теза про «необмежену комунікативну спільноту», яка для Апеля є «вершиною» філософії Пірса, описується в термінах логічної структури слідом за Гегелем. Реальність для Пірса включає ідею спільноти, що не має визначених меж і володіє здатністю до необмеженого зростання пізнання [18, с. 311]. Тобто спільнота Пірса (community) межує з поняттям «спільноти» (Gemeinde) Гегеля (на противагу Апелю). Таким чином, зв'язок Пірса з Кантом у даному випадку – через філософію Гегеля. Усіх трьох об'єднує опис «повсякденної реальності» – але з різних кутів точки зору. Поняття «спільноти» у Пірса та Гегеля є своєрідним описом безпосереднього шляху до реальності. Ці поняття ведуть до мети, з якою пов'язані наші вчинки. Кінцева мета вчинків знаходиться у безпосередньому зв'язку із трансцендентальною єдністю аперцепції: розсудок, уся логіка і трансцендентальна філософія загалом мають перебувати у відношенні із синтезом аперцепції.

Прагматизм намагається подолати слабину потужних філософських течій шляхом заперечення очевидно можливих похибок. Наприклад, Д'юї заперечує об'єктивність істини, оскільки об'єктивна істина означає відмову від сутнісних концепцій пізнання. Таким само є заперечення від об'єктивізму Гегеля чи формалізму Канта. Відомий дослідник західної філософії, А. Зотов підкреслює, що істина у прагматизмі набуває не лише інструментальних характеристик як belief, але і вимагає інтерсуб'єктивного переконання у практичних наслідках (мова про warranted assertibility) [8, с. 120]. Наслідком еволюції істинного вірування у прагматизмі (що тяжіє до

інтерсуб'єктивного самоствердження) стало укорінення даної концепції в європейську соціологічну думку. Адже філософія Нового часу мала в основі вчення Декарта про філософське мислення, що полягає в тому, аби приймати на істину лише те, що є доступним для розуму.

На противагу цьому, згодом починається відмова від «інтелектуалізму». Перш за все у Німеччині вона пов'язана з іменем Рудольфа Германа Лютце. В англійській частині світу – це, передусім, Уільям Джеймс. В обох випадках, мав місце значний і очевидний вплив Імануеля Канта. Ще у «КЧР» він зазначає, що варто обмежити знання щоби звільнити місце для віри. Таким чином, Кант обґрунтовує незамінну і категоричну роль досвіду в репрезентації феноменів будь-чого. Кант вважав, що немає іншого способу репрезентації існування будь-чого, окрім тих причинно-обумовлених феноменів з яких складається «досвід».

Об'єктивність вимагає зауважити, що Г. В. Ф. Гегель намагався зняти розмежування між «феноменами» і «ноуменами» І. Канта заради ідеалу єдності. [2] А. Шопенгауер, спираючись на британський емпіризм, зокрема Берклі, трансформував «феномени» Канта на «ідеї» [15, §1, §21]. Дія при цьому виявляє себе не як алгоритм взаємодії ідей, але як цілеспрямована, смисловантажена, цілорациональна. Отже, щоби бачити сенс, ми маємо виявити необхідність його віднайдення чи відсутність такої потреби. Очевидне підкреслене Шопенгауером: ми мислимо ідеї як одиничні прояви волі. Кант, Гегель і Шопенгауер створюють одну систему координат: «річ-у-собі» Канта як Єдине (наближене до Абсолюту Гегеля) є втіленням джерела окремих ідей у розумінні Шопенгауера. Річ-у-собі Канта, зважаючи на попередню аргументацію, є ядром Волі (не свідомою для окремої особистості).

Воля, що проявляє себе для індивіда, дозволяє йому пізнавати та відтворювати світ. Прагматична складова волі стосується будь-якого знання, за винятком мистецтва. Лише у мистецтві (якщо мова про автентичне, істинне мистецтво, описане ще у Василя Кандинського [9, с. 11–17]) – прагматизм відсутній. Якщо мовити про Шопенгауера, його уявлення про волю – результат у тому числі впливів східної філософії, вчення Е. фон Гартмана, З. Фрейда (Фройда) та інших. Інструменталістський підхід європейця до думки, скоригований під впливом філософії Сходу, надивовиж цікаво підводить нас до розуміння основ учення Джеймса (в його понятті волі до віри також відображено вплив А. Шопенгауера та Ф. Ніцше). Однак, це не єдина лінія від Канта до Джеймса в історії філософії.

Незважаючи на те, що Джеймс відверто не терпів головний заклик неокантіанців, ще одна постать доводить прямий зв'язок прагматизму з кенінгсберзьким філософом – неокантіанець Ф. А. Ланге. У другому виданні «Історії матеріалізму» Ланге висуває версію кантіанства, пов'язану із трансформацією феноменів у відчуття. Дж. Пасмор аналізує: якщо Кант намагався знайти «загальні форми мислення», до яких завдяки аналізу дистинкцій традиційної логіки підводиться досвід, то Ланге прагне вивести ці форми із психології [12, с. 73]. На його думку, людина доповнює реальність своїм власним креативним світом. Ланге не визнає метафізику через її беззмістовність.

Прагматична трансформація сучасного філософського мислення почалася з реконцептуалізації інтелектуального

начала. Як свідчить К. Ф. Гетман, якщо взяти до уваги працю Г. Когена «Кантова теорія досвіду» (1871), докторську дисертацію В. Віндебанда «Про достовірність пізнання» (1873) і перше видання «Предмета пізнання» Г. Рікєрта (1892), то знайдемо відповідь на суперечку про сучасне формулювання трансцендентальної філософії Канта. «Психологія з емпіричної точки зору» Ф. Brentano (1874) і «Філософія арифметики» Е. Гусерля (1891) являють собою перші кроки до феноменології Гусерля [4, с. 19–20]. Усі ці проекти не містять прагматизму як такого, однак ці праці заклали фундамент для переосмислення свідомості взагалі. Прагматичні ідеї в німецькій філософії початку ХХ століття слід розглядати у процесі розвитку: від питань свідомості до питань дії. Ми не можемо стверджувати повну трансформацію свідомості у зв'язку із проникненням тенденцій прагматизму. Тому варто говорити лише про поворот до прагматичної філософії у Європі. «Прагматична реконструкція» або деструкція почалась, перш за все, у філософії свідомості. Остання ж трансформувалась завдяки неокантіанству: конкретний суб'єкт набув ознак трансцендентальної функції. «Свідомість» (невизначене) перейшла до «дії» (конкретне, має відношення до конкретної особи).

Наприклад, поняття дії у А. Гелена корелює із прагматичними ідеями. Базис теорії дії Гелен закладає у ще у ранніх творах. Його «дія» є центральною категорією антропології і репрезентує перецінку свідомості. Гелен стверджує, що свідомість – лише один з елементів, що реалізується дією [3, с. 165–167]. Прагматичний елемент у Гелена простежується там, де мова заходить про хибу інших концепцій Нового часу: дія розглядалась як наслідок порядку, покладеного свідомістю. Дія постає не реалізацією орієнтацій, віднайдених у пізнанні. Навпаки, пізнання витлумачується як одна із фаз дії, яка, разом із тим, засвідчує існування останньої. Думка, згідно із якою пізнання не «керує» дією, а, навпаки, є керованим за допомогою орієнтацій, які визначає дія – є типово прагматичною позицією, нейтральною відносно можливих позицій політичної філософії. Ідеї А. Гелена помітно пов'язані із прагматичною думкою У. Джеймса.

Британська та німецька філософії органічно поєднані головним з французьких неокантіанців Шарлем Ренув'є. Його філософія, подібно Ланге, була версією Канта у душі британського емпіризму [12, с. 75]. Однак, на відміну від Берклі, Ренув'є вважає, що феномени не існують лише завдяки самому суб'єктові, адже «я» – теж є синтезом уявлень та переконань, рівним з іншими «я». Така епістемологія уподібнює його думку до Джеймсової. Хоча Джеймс вважав недостатньою філософію, яка би не мала за основу досвід. Ренув'є поєднував свій емпіризм з ідеями захисту свободи волі. Традиція емпіризму мала за висхідну точку детермінізм. Джеймс заперечував, що людина є цілком обумовленою і будь-яке виявлення нашої волі – результат дії фізичних законів. Тому захист свободи волі за Ренув'є у другому з його «Дослідів загальної критики» був сприйнятий Джеймсом як можливе пояснення його особистої дисгармонії ідей [19]. Ренув'є також вплинув на позицію Джеймса щодо емпіризму і детермінізму: ця думка лежить в основі його нарисів «Волі до віри» (1895). На думку Джеймса, пристрасна від природи людина завжди робить вибір на основі емоцій. Джеймс прагнув тому довести, що є гідна відповідь на питання про детермінізм. Ключ до свого питання Джеймс віднайшов у Пірса. Джеймсові, своєрідно розуміючи ідеї Пірса, вдавалось використовувати їх для обґрунтування власних ідей. У роботі

«Прагматизм» Джеймс пише розділ «Концепція істини прагматизму», де зазначає, що прагматизм тлумачить істину як життєвий орієнтир [17, с. 90].

Ще одна лінія теоретичних витоків пов'язана із судженнями. Вони є діями, за допомогою яких ми висуваємо до інших індивідів запит на значимість певних справ або речей, які «виникають» як наслідок приписування або заперечення. Так виявляється проблема теорії сприйняття. Карл Гетман вважає, що спосіб, який має засвідчити надійність і зрозумілість людської діяльності розрізнення, і є «сприйняттям». Сприйняття постає процесом (фізіологічна концепція), поведінкою (телеологічна концепція) або дією (прагматична концепція). Така поняттява конструкція відповідає постатям Маха, Гусерля та Гайдегера [4].

Найближчим до прагматичної концепції у даному контексті виступає Гайдегер. Особливої уваги потребує розгляд відображення прагматичного повороту в концепції допредикативного досвіду. Ця тема в німецькій філософії розгортає значення прагматичних тенденцій. Більше того, саме у межах цієї теми прагматизм реалізував себе в німецькій традиції найбільш суттєво, заклавши основи для більш ґрунтовних рецепцій прагматизму в європейській філософії. Але такий прагматичний поворот відносно традицій американського прагматизму є змістовно самостійним. Прагматичне перетворення в даному випадку відбувалось не відносно І. Канта, а радше відносно Е. Гусерля. Такий прагматичний поворот у двадцяті роки здійснив М. Гайдегер у своєму переосмисленні трансцендентальної феноменології, зокрема в «Бутті і часі» [14]. Отже, концепція допредикативного досвіду Гайдегера містить прагматичну складову: сприйняття як дія включається в прагматичний контекст саме тому, що зникає його особлива роль (у традиційній теорії пізнання). «Надання матеріалу» для вищих здібностей пізнання втрачає сенс, оскільки є вже виконано прагматично. З точки зору Гайдегера, допредикативний досвід уможливується тільки в тому сенсі, що не будь-який досвід із необхідністю виконується через предикацію. Тобто, можна стверджувати, що людина здатна помислити такий вид досвіду, який ще не володіє предикативною структурою. Якщо говорити про філософію прагматизму за лінією думки від Гусерля до Гайдегера, то вона не є прямою, а буде містити багато суперечностей. Згадаємо, що Гуссерль взагалі заперечував прагматизм як релятивістську концепцію. Детальніше про це пише Гетман: Гайдегер не згодний з даним твердженням і говорить про це у Фрайбурзьких лекціях [4, с. 44–46]. Однак, Гайдегер згодний із критикою біологізму прагматиків.

У концепції тут-буття Гайдегера трансцендентальна основа приписується конкретному людському тут-буттю. Помітні чіткі паралелі між критикою Гусерля Гайдегером і критикою Пірсом форм ідеалізму. До Гайдегера Пірс підкреслював те, що апіорне трансцендентально-філософське дослідження тісно пов'язане із донауковим і дофілософським досвідом конкретного, трансформованого історично та мовно. Будь-яка філософська реконструкція уможливується на базі допонятійного ставлення до реальності.

Виникнення філософії прагматизму має значно більше ідейно-теоретичних витоків, ніж зазначено. Чого варта лише постать Ральфа Уолдо Емерсона (1803–1882) [16]. Однак, стаття окреслює основні напрямки теоретичних зв'язків, які по-перше, характеризують саме філософські чинники виникнення прагматизму, а по-друге, є найбільш важливими і

цікавими для подальших досліджень і порівнянь у філософії. Прагматизм увібрав у себе незліченну кількість ідей з різних філософських шкіл і традицій. Однак, всі вони прямували для підтвердження єдиної мети і концепції напрямку – філософія має не розмірковувати про поняття як такі, але своєю кінцевою метою мати надання чітких настанов для успішного життя людини у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Богомолов А. С. Буржуазная философия США XX века. – М.: Мысль, 1974. – 343 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии духа. Берлин 1827/1828. В записи Иоганна Эдуарда Эрдмана и Фердинанда Вальтера / пер. с нем. К. Александрова. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 304 с.
3. Гелен А. Про систематика антропологии // Проблема человека в западной философии: Сост. и послесл. П. С. Гуревич. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.
4. Гетманн Карл Фридрих. От сознания к действию. Прагматические тенденции в немецкой философии первых десятилетий XX века / Перевод Н. С. Плотникова // Логос. – 1999. – №1 (11). – С.19–47. – http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1999_1_03.htm
5. Джеймс У. Воля к вере и другие очерки популярной философии // Воля к вере. – М.: Республика, 1997. – 431 с.
6. Дьюи Дж. Демократия и образование. – М.: Педагогика–Пресс, 2000. – 384 с.
7. Дьюи Дж. Реконструкция в философии // Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Пер. с англ., послесл. и примеч. Л. Е. Павловой. – М.: Республика, 2003.
8. Зотов А. Ф. Современная западная философия: Учебн. – М.: Высш. шк., 2001. – 784 с.
9. Кандинский В. О духовном в искусстве. – М.: «Архимед», 1992. – 107 с.
10. Кант И. Критика чистого разума // Сочинения в 6–ти тт. – М.: Мысль, 1964. – Т.3.
11. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
12. Пассмор Дж. Сто лет философии: Пер. с англ. – М.: «Прогресс–Традиция», 1998. – 496 с.
13. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
14. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В. В. Библихина. – Харьков: Фолио, 2003. – 510 с.
15. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление // Собр. соч. в пяти томах / Сост., вступ. ст., прим. А. А. Чанышева. Пер. Ю. И. Айхенвальда под ред. Ю. Н. Попова. – Москва: Московский Клуб, 1992. – Т.1. – 395 с.
16. Essays and Poems by Ralph Waldo Emerson. With an Introduction and Notes by Peter Norberg. – New York: Barnes & Noble Classics, 2005. – 519 p.
17. James William. Pragmatism. – Dover Philosophical Classics, 1995. – 116 p.
18. Peirce C. S. Application of C. S. Peirce to the Executive Committee of the Carnegie Institution // The New Elements of Mathematics by Charles S. Peirce (C. Eisele, ed.). – The Hague: Mouton Publishers, 1976. – Vol.4.
19. William James. Some problems of philosophy; a beginning of an introduction to philosophy. – New York: Longmans, Green, 1911. – 264 p.

References

1. Bogomolov A. S. Burzhuzaznaja filosofija SSHA XX veka. – M.: Mysl', 1974. – 343 s.
2. Gegel' G. V. F. Lekcii po filosofii duha. Berlin 1827/1828. V zapisi Ioganna Jeduarda Jerdmana i Ferdinanda Val'tera / per. s nem. K. Aleksandrova. – M.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2014. – 304 s.
3. Gelen A. Pro sistematika antropologii // Problema cheloveka v zapadnoj filosofii: Sost. i poslesl: P. S. Gurevich. – M.: Progress, 1988. – 552 s.
4. Getmann Karl Fridrih. Ot soznaniya k dejstviju. Pragmaticheskie tendencii v nemecskoj filosofii pervyh desjatiletij XX veka / Perevod N. S. Plotnikova // Logos. – 1999. – №1 (11). – S.19–47. – http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1999_1_03.htm

5. Dzhejms U. Volja k vere i drugie ocherki populjarnoj filosofii // Volja k vere. – M.: Respublika, 1997. – 431 s.

6. D'jui Dzh. Demokratija i obrazovanie. – M.: Pedagogika–Press, 2000. – 384 s.

7. D'jui Dzh. Rekonstrukcija v filosofii // D'jui Dzh. Rekonstrukcija v filosofii. Problemy cheloveka / Per. s angl., poslesl. i primech. L. E. Pavlovoj. – M.: Respublika, 2003.

8. Zotov A. F. Sovremennaja zapadnaja filosofija: Uchebn. – M.: Vyssh. shk., 2001. – 784 s.

9. Kandinskij V. O duhovnom v iskusstve. – M.: «Arhimed», 1992. – 107 s.

10. Kant I. Kritika chistogo razuma // Sochinenija v 6–ti tt. – M.: Mysl', 1964. – T.3.

11. Maslou A. Motivacija i lichnost'. – Spb.: Evrazija, 1999. – 478 s.

12. Passmor Dzh. Sto let filosofii: Per. s angl. – M.: «Progress–Tradicija», 1998. – 496 s.

13. Pirs Ch. S. Izbrannye filosofskie proizvedenija. – M.: Logos, 2000. – 412 s.

14. Hajdegger M. Bytie i vremja / Per. s nem. V. V. Bibihina. – Har'kov: Folio, 2003. – 510 s.

15. Shopenгаuєr A. Mir kak volja i predstavlenie // Sobr. soch. v pjati tomah / Sost., vstup. st., prim. A. A. Chanysheva. Per. Ju. I. Ajhenva'l da pod red. Ju. N. Popova. – Moskva: Moskovskij Klub, 1992. – T.I. – 395 s.

16. Essays and Poems by Ralph Waldo Emerson. With an Introduction and Notes by Peter Norberg. – New York: Barnes & Noble Classics, 2005. – 519 p.

17. James William. Pragmatism. – Dover Philosophical Classics, 1995. – 116 p.

18. Peirce C. S. Application of C. S. Peirce to the Executive Committee of the Carnegie Institution // The New Elements of Mathematics by Charles S. Peirce (C. Eisele, ed.). – The Hague: Mouton Publishers, 1976. – Vol.4.

19. William James. Some problems of philosophy; a beginning of an introduction to philosophy. – New York: Longmans, Green, 1911. – 264 p.

Tsvibel A. O., postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), asiyabell@gmail.com

Theoretical sources of the philosophy of pragmatism

The article outlines the main sources of pragmatic thought as the philosophy and methodology of action and perception. This is essential for a broader understanding of the meanings of pragmatic philosophy. Research shows a close theoretical connection between key European lines and pragmatism. In the article are showed the basic sources of pragmatism and is stressed the differences between the main lines of thought of American philosophy figures: Charles Pierce, John Dewey, William James. Is showed investigation of the transformation of the basic concepts that pragmatism borrowed from European philosophers. The article represents theoretical research the origins of pragmatism by famous philosophers and scientific exploration by the author. The analysis actualizes the question of origin pragmatism from classical philosophy and reflections on rationalism, which had a key role in the development of pragmatic ideas, its rapid spread and ambivalence of the main principles. This research is important to study the role of pragmatism as reflective reaches into western philosophical thought in general.

Keywords: pragmatism, action, perception.

Цвибель А. А., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), asiyabell@gmail.com

Теоретические истоки философии прагматизма

Обозначено основные источники прагматической мысли как философии и методологии действия, которые являются существенными для более широкого понимания смыслов прагматической философии. Исследование демонстрирует тесные теоретические связи между ключевыми европейскими направлениями и прагматизмом. Выявлено основные источники прагматизма и акцентировано на различиях между линиями мысли главных личностей американского течения: Ч. Пирса, Дж. Дьюи, У. Джеймса. В статье отслежено трансформацию базисных понятий, которые прагматизм позаимствовал у европейских философов. Представлено исследование теоретических истоков прагматизма известных философов, а также собственные научные исследования автора. Проведенный анализ актуализирует вопрос происхождения прагматизма из классической философии и рефлексии на рационализм, что сыграло ключевую роль в становлении идей прагматизма, его быстрому распространению и амбивалентности принципов направления. Данное исследование является важным для изучения роли прагматизма как рефлективного течения на западную философию в целом.

Ключевые слова: прагматизм, действие, восприятие.

* * *

Чернышов В. А.,
аспирант кафедры философии,
Донецкий национальный университет МОН Украины
(Украина, Винница),
elena_andrienko8@mail.ru

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ КАК ВИД ТЕХНОЛОГИЙ «МЯГКОЙ СИЛЫ»

Статья посвящена философскому исследованию феномена благотворительных организаций как институционального основания технологий «мягкой силы». Сделан вывод о том, что благотворительность как гуманитарная технология имеет функцию политико-социального влияния и контроля, и выступает инструментом вмешательства членов обеспеченных социальных слоев в жизнь и развитие менее обеспеченных слоев населения.

Ключевые слова: влияние, общественное сознание, общество, интересы.

(статья друкється мовою оригіналу)

«Мягкая сила» (англ. «soft power») представляет собой форму политического влияния, основанного на симпатии, добровольном участии и привлекательности. «Мягкая сила» является понятием, противоположным «жесткой силе» (англ. «hard power») как принуждению, основанному на милитаристских и санкционных механизмах. В своей основе «мягкая сила» включает язык и культуру страны, которые проявляются в широком спектре форм и гуманитарных технологий, одной из которых выступает благотворительность.

Целью данной работы является социально-философское исследование феномена благотворительности как гуманитарной технологии «мягкой силы».

Проблема социально-политического значения благотворительности рассматривалась многими авторами, среди которых следует особо подчеркнуть работы Р. Аткинсона [1], Дж. Андреони [2], К. Клотфельтера [3] и В. Ходжкинсона [4].

Р. Аткинсон ставит закономерный вопрос о том, является ли благотворительность служанкой рынка, или же общество выступает своеобразной «школой благотворительности» [1, с. 13–17]. По аналогии с Аристотелем, который разделял формы материи на основе комбинации двух качеств – температуры и влажности, Р. Аткинсон выделяет экономический и политической показатели и обрисовывает четыре организационные формы общества: частные прибыльные и добровольные организационные формы; государственные (неприбыльные и недобровольные); филантропические (неприбыльные и добровольные); хозяйственные (прибыльные и недобровольные). Функциональная специфика филантропического сектора, на первый взгляд, состоит в том, что он подчиняется как рынку, так и государству. Но нельзя забывать, что в рамках либеральной демократии и капиталистической рыночной экономики филантропическая отрасль должна быть добровольной и плюралистически направленной.

Благотворительность призвана предоставлять всем членам общества возможность жить в соответствии с определенными социально-экономическими стандартами. При этом существует ряд проблемных и даже парадоксальных аспектов. Первый парадокс состоит в том, что в демократическом обществе имеет место не одно возможное видение общественно-экономического блага, а множество его моделей, каждая из которых имеет свои границы и проявления. Большинство этих моделей пересекаются с другими общественными секторами – государственным, хозяйственным или частным, и

нуждаются в тесном взаимодействии с ними. Поэтому иногда очень сложно разграничить благотворительность как неприбыльную и бескорыстную деятельность и благотворительность как инструмент скрытого влияния и достижения политических целей. Второй парадокс выражается в том, что либеральная демократия и рыночная экономика не способны обеспечить единые критерии выбора между конкурирующими стандартами филантропии. Третий парадокс состоит в том, что даже в условиях рыночной экономики мы не можем абсолютно свободно выбирать стандарты благотворительной активности, поскольку даже сами организации филантропического сектора имеют разные видения социального и индивидуального блага и стремятся распространить в общественном сознании свои собственные критерии того, что есть благом. Итак, сами члены общества оказываются продуктами, а не только определяющим фактором филантропического сектора.

Один из важных функциональных аспектов благотворительности заключается в том, чтобы совершенствовать мировую рыночную систему, исходя из двух критериев: покупка желаемого и обеспечение получения того, что желаемо, но на данный момент недоступно. Благотворительность призвана обеспечивать те потребности, которые не может обеспечить рынок и политическая система. Исследование феномена благотворительности в аспекте технологий «мягкой силы» непременно обращает внимание исследователей к наиболее фундаментальным политическим и этическим вопросам классической философии. Очевидно, что, с одной стороны, общество не может избирать принципы и критерии благотворительной активности, целиком абстрагируясь от рыночного и других социальных секторов, а с другой стороны – филантропический сектор вырабатывает определенные стандарты блага и представления о том, какую именно помощь следует предоставлять.

Благотворительность как гуманитарная технология способствует экономической адаптации нуждающихся членов общества в сложные переходные периоды. Экономическая дезадаптация происходит от неравномерного распределения материальных благ между различными слоями общества. Ощущение экономической дезориентации может быть как объективным, так и субъективным. Субъективная дезориентация выступает более значимой для активизации благотворительной деятельности.

Кроме того, благотворительность как гуманитарная технология, имеет маркетинговую функцию, которая заключается в помощи донорам в развитии общественно-значимых процессов, а также культивации в обществе гуманистических и альтруистических мотивов социальной активности.

Необходимо отметить, что потребность в благотворительности имеют и сами доноры. Благотворительность в современном мире тесно переплетена с бизнесом, а отдельные ее формы, например, фандрайзинг, превратились в высокопрофессиональную индустрию с торговыми организациями и профессиональной аккредитацией (в некоторых американских университетах даже введена научная степень по фандрайзингу) [2, с. 57]. В США еще в 1995 г. 25 благотворительных организаций потратили

около 25 млн. долл. каждая на фандрайзинг и около 14% дохода – на раздачу благотворительных средств [3, с. 46]. Современная американская благотворительность характеризуется следующими чертами: узкая направленность и максимально конкретные задачи, деловой характер (благотворительность осуществляется при непосредственном участии специалистов по маркетингу, внешним связям, человеческим ресурсам, а также при участии местной власти); ориентация на местное сообщество; партнерство со многими организациями и отдельными людьми; экономность (в том числе, контроль над реализацией средств, выделенных на благотворительность); инициативность; комплексный характер (использование комбинаций разных форм социального поощрения благотворительности); поддержка и пропаганда волонтерства.

В качестве гуманитарной технологии благотворительность имеет такое позитивное функциональное направление как консолидация общества на основе приобщения его членов к прогрессивным преобразованиям. В идеале участие в процессе консолидации должны принимать все общественные организации. Теоретически, консолидация общества может инициироваться «снизу», но реалии сегодняшнего дня показывают, что в переходные периоды общественного развития только наиболее сильные организации, которые имеют масштабные контакты и финансовую стабильность, могут абстрагироваться от собственных интересов и направлять свои усилия на то, чтобы установить ведущие социальные интересы и выделить ресурсы для их защиты. В этом контексте возрастает значение государственной поддержки благотворительных организаций, а также поддержки крупного бизнеса, хотя это не всегда воспринимается позитивно. В российском обществе существует проблема общественного недоверия благотворительным организациям, которую можно преодолеть только с помощью грамотной социальной рекламы и весомых достижений в этой отрасли. Можно выделить следующие причины, которые тормозят развитие благотворительности в современной России: 1) слишком высокий уровень лаберализации и недостаточная социализация хозяйственной практики; 2) социальная ответственность предпринимателей так и не стала отдельным институтом; 3) в экономике наблюдается нехватка морального капитала. Эти причины одинаково справедливо отнести ко многим постсоветским странам. На сегодняшний день чрезвычайно важно налаживать сотрудничество в системе «донор – объект благотворительности – государство».

Говоря о благотворительности в контексте технология «мягкой силы» нельзя не коснуться некоторых ее политических функций. Во-первых, это функция налаживания политической коммуникации и обратной связи между правительством и обществом. Примером активного и успешного взаимодействия политики и благотворительности являются филантропические структуры Швеции и Нидерландов. Добровольные объединения и благотворительные организации, которые были созданы по инициативе населения, могут расширять границы ответственности правительства, создавать программы развития общества и в исключительных случаях – менять правительственную политику. Но они не могут управлять, осуществлять функции государства, определенные законом [4, с. 75].

Во-вторых, необходимо выделить антикризисную функцию благотворительности. Ситуация глобального экономического кризиса подтвердила необходимость выработки альтернативных путей поддержки населения, одним из которых является благотворительность. Для достижения максимальной антикризисной эффективности благотворительные организации должны располагать государственной поддержкой. При этом следует отметить, что, не смотря на кризисное состояние социального государства, современное правительство не может избежать выполнения функций социальной защиты, социальной помощи и развития, поскольку высокое качество жизни не только обеспечивает высокий производственный потенциал, но и относится к неотъемлемым социальным правам человека, защищать которые – задача государства. Развитый социальный институт благотворительности уже неоднократно на протяжении истории демонстрировал свои стабилизирующие возможности после войн, революций и других социально-политических потрясений, когда государство было неспособно выполнять свои социальные функции в полном объеме. Разумеется, институт благотворительности не может полностью заменить государство. Государство также должно изменять и совершенствовать свои функции в сторону возрастания инвестиционной составляющей отношений между человеком и государством как субъектом социальной защиты.

В-третьих, благотворительность выполняет имиджевую функцию. Благотворительность выступает инструментом повышения социального статуса и проявления феномена, который в англоязычной литературе получил название «social status games» (то есть «игры социального статуса»). Еще индейцы Доколумбовой Америки оценивали статус своих сограждан не только по уровню материальной обеспеченности, но и по их благотворительной активности, то есть бескорыстной помощи нуждающимся. Историческое развитие филантропии в Великобритании, США, России и многих других странах мира показывает, что благотворительность часто служила маркировкой, которая отделяет богатых людей от уважаемых и достойных членов общества. Стоит стоять, например, известное моральное наставление русскому дворянству, которое учило наследникам благородных семей поступать так, чтобы другие прощали им их богатство и власть. Русские купцы в конце XIX в. широко использовали благотворительность как инструмент укрепления репутации. Именно с этого времени в русский язык прочно вошли выражения «ударить по рукам» и «честное купеческое слово». Уже тогда предприниматели осознавали, что благотворительность помогает в развитии дела, при этом, в отличие от современности, добро и выгода часто противопоставлялись.

Логично, после заселения Америки европейцами там не было наследной аристократии, поэтому благотворительные пожертвования приобрели особое значение для улучшения собственного социального имиджа и повышения престижа. В США благотворительность с самого начала была способом получения доступа в элиту. Не случайно благотворительность и социально ответственный бизнес в американском обществе можно сравнить с категорическим императивом И. Канта. Помощь местному сообществу в сфере ликвидации различных форм нетерпимости, бедности, жилищных

и образовательных проблем, а также проблем охраны здоровья и трудоустройства в развитых странах Запада не менее важно, чем зарабатывание денег. Даже если за благотворительностью стоят имиджевые интересы, это само по себе, не всегда плохо, если только эти интересы не выступают единственными и доминирующими.

И, наконец, самое важное заключается в том, что благотворительность как гуманитарная технология имеет функцию политико-социального влияния и контроля. Она выступает инструментом коррекции и вмешательства членов обеспеченных социальных слоев в жизнь и развитие менее обеспеченных слоев населения.

Список использованных источников

1. Atkinson R. *Philanthropy's Function: A Neo-Classical Reconsideration* / R. Atkinson. – New York: New York University's National Center of Philanthropy and the Law, 2009. – 28 p.
2. Andreoni J. *Philanthropy* / J. Andreoni. – Wisconsin: Madison, 2006. – 80 p.
3. Clotfelter C. T. *The Impact of Tax Reform on Charitable Giving* / C. T. Clotfelter. – Cambridge: MIT Press, 1990. – 133 p.
4. Hodgkinson V. *The Nonprofit Sector and the New Global Community: Issues and Challenges* / V. Hodgkinson, R. Sumariwalla // *The Nonprofit Sector in the Global Community: Voices from Many Nations*. – San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1992. – 289 p.

Chernyshov V. A., post-graduate student of the Chair of Philosophy, Donetsk National University MES of Ukraine (Ukraine, Vinnitsa), elena_andrienko8@mail.ru

Charity as a kind of «soft power» technologies

The article is devoted to the philosophical inquiry of the phenomenon of charity organizations as the institutional basis of «soft power» technologies. It was concluded that charity as humanitarian technology has a function of political and social influence and control. It is the instrument of interference of representatives of richer social layers into life of less rich social layers.

Keywords: influence, social consciousness, society, interests.

Чернишов В. А., аспирант кафедри філософії, Донецький національний університет МОН України (Україна, Вінниця), elena_andrienko8@mail.ru

Благодійність як вид технологій «м'якої сили»

Стаття присвячена філософському дослідженню феномена благодійних організацій як інституційного підґрунтя технологій «м'якої сили». Зроблено висновок про те, що благодійність як гуманітарна технологія має функцію політико-соціального впливу та контролю, і є інструментом втручання членів забезпечених прошарків в життя менш забезпечених шарів населення.

Ключові слова: вплив, суспільна свідомість, суспільство, інтереси.

* * *

УДК 316.42

Джалілова О. М.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ),
aledzha@gmail.com

РИЗИК У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена визначенню сутності поняття «ризик». Особлива увага в статті приділена методологічному аналізу концепції ризику в роботах відомих дослідників: У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана. Автор дає характеристику поняттю «суспільство ризику», що активно використовується у соціологічних, економічних, політичних та інших дослідженнях. Втім, його визначення залишається серйозною проблемою через неоднозначність тлумачень «феномену ризику». В статті аналізуються дослідження соціальних ризиків. Виявлена специфіка сучасного суспільства яка полягає в тому, що соціальна реальність змінюється з великою швидкістю, змушуючи членів суспільства і суспільство в цілому функціонувати в таких ситуаціях, в яких відсутні правила поведінки в індивідуальній або суспільній практиці, в наявному досвіді взаємодії. Акцентується увага на проблемі соціальних змін сучасного суспільства під впливом високіх наукомістких технологій.

Ключові слова: ризик, суспільство, безпека, соціальна реальність.

Ризики завжди супроводжували життя і людини, і суспільства, однак усвідомлення важливості їх вивчення прийшло зовсім нещодавно, в середині ХХ століття, і було пов'язане з появою глобальних проблем.

У сьогодишньому світі відбувається загострення кризових явищ, наростання хаосу, невизначеності, викликаних збільшенням конкуренції, надають допуск обмежених і невідтворюваних ресурсів; масовим впровадженням як недостатньо апробованих і високоризикових інновацій, так і нерівномірністю розвитку, причому не тільки між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, центром і периферією, а й між динамічно розвиненими і консервативними регіонами і країнами.

На початку ХХІ століття інтенсивність і різноманіття ризиків наростають настільки швидкими темпами, що вчені стали говорити про ризик як невід'ємну рису сучасного суспільства, здатної привести його до руйнування і загибелі. За останні десятиліття з'явився цілий ряд нових ризиків, які стали частиною життя сучасної людини. Сьогодні суспільство породжує все нові види ризиків, які роблять його нестабільним і схильним до саморуйнування. Ризик стає характеристикою соціального життя. Сучасне суспільство поступово перетворюється на суспільство високого ризику.

Можна сказати, що до соціальних ризиків відносяться такі явища і процеси соціальної сфери суспільства, які несуть небезпеку соціальної дестабілізації і є досить складними за своєю структурою, специфічних функцій і соціетальних наслідків, що ускладнюють якісне прогнозування їх розвитку. Соціальні ризики є індикатором рівня соціальної напруженості як на локальному, регіональному рівні, так і на рівні всього світового співтовариства.

З цих позицій можна мати на увазі соціальний ризик, як небезпеку, що виникає в рамках соціальної сфери суспільства, що має негативні соціальні наслідки і яка позначається на життєдіяльності індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому.

Ряд авторів визначають суспільство ризику як специфічний спосіб організації соціальних зв'язків, взаємодії і відносин людей в умовах невизначеності, коли відтворення життєвих засобів, фізичних і духовних сил людини здобувають не соціально спрямований характер, а переважно випадковий, імовірнісний, якого витісняють виробництвом самого ризику.

Таким чином, поняття «ризик» не є новацією. Соціальні ризики існували протягом людства і простежувалися ще в працях давньогрецьких мислителів: Платона, Аристотеля, Сенеки. У цих роботах мова йде про те, що на стадії первісного суспільства найбільш значущими ризиками, яким піддавалися люди, були природні (екологічні) ризики, а також ряд медичних (хвороби і смертність). У період рабовласницького ладу крім перерахованих набули значення економічні і військові ризики. У період античності виникає новий тип ризику – духовний, який описується Платоном.

Перехід до індустріальної стадії розвитку супроводжувався посиленням соціальних ризиків, що виникли в період рабовласницького суспільства. Причому дане посилення було детерміновано рядом економічних і політичних ризиків, пов'язаних з процесами обгородження, частковою заміною ручної праці машинною, масовими

міграціями, зростанням злочинності, географічними відкриттями і рядом інших факторів.

В кінці XVIII – початку XIX століття відбувається формування і розвиток техногенного ризику, пов'язаного з науково-технічним процесом, що посилюється механізацією виробничих процесів, численними відкриттями в природничих науках. Крім того, протягом XIX століття здійснюється накопичення національних (етнічних) ризиків. В середині XX століття, на думку вчених, відбувається перехід до нового шаблю у суспільному розвитку – так званого постіндустріального або інформаційного суспільства, не тільки увібрав в себе всі колишні види ризиків, але і генерував безліч нових. До їх числа можна віднести такі, як ризик тероризму, інформаційний ризик і ін.

Філософське осмислення ризику знаходить відображення в роботах мислителів XV–XVIII століть Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Б. Паскаля, А. Гелена, О. Рена, А. Н. Уайтхеда, Р. Кантільйона. Поняття «ризик» зустрічається у Н. Макіавеллі в роботі «Государ», де він долі протиставляє здатність людини визначати свою долю і активну діяльність, а отже, ризик. Т. Гоббс описує стан суспільства, яке, висловлюючись сучасною термінологією, ми назвали б станом «абсолютного ризику», і пропонує «суспільний договір» як певний спосіб «мінімізації ризику». Математичні теорії французького філософа XVII ст. Блеза Паскаля призвели до усвідомлення того, що людина може приймати рішення в ситуації з невизначеним результатом і передбачити майбутнє за допомогою чисел. У філософській антропології німецького філософа А. Гелена людина наділена статусом «істота, яка ризикує з конститутивними можливостями нещастя». В своїх міркуваннях американський філософ, відомий дослідник ризику Ортвін Ренн характеризує «ризик як поділ реальної дійсності і можливості».

Американський філософ А. Н. Уайтхед, аналізуючи причини глобальних цивілізаційних зрушень, виявляє їх в метафізичному вимірі людського буття, які він називає «пригодою», без якого не було б розвитку людства, а також висуває ідею, що в міру розвитку людської цивілізації, ступінь соціальної стабільності і безпеки зменшується. У працях французького економіста Р. Кантільйона ризик розглядається як функціональна характеристика підприємництва. Також слід відзначити роботи К. Ясперса, Ж. Бодрійяра, які досліджують взаємини людини з сучасним світом, занедбаність, розгубленість сучасної людини. Ясперс закликає ризикувати, оскільки в цьому він бачить єдину можливість справжньої комунікації з іншими людьми і свого самовираження. Французький соціолог Ж. Бодрійяр вказує на ризик деградації, виснаження, який прихований в культурі XX століття.

Першими вивчати соціальний ризик стали такі вчені, як У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман, П. Словік, С. Ліхейстайн, М. Дуглас, А. Віддавскі, К. Дейк та інші. Різні дослідники по-різному визначають поняття соціального ризику, вкладаючи в нього специфіку досліджуваної соціальної групи або конкретної сфери діяльності. Але визначення поняття «ризик» в різних дослідженнях тісно пов'язаний з такими поняттями як безпека, загроза, невизначеність, ймовірність подій з тим чи іншим результатом. Це виражає важливі риси ризику, а також у визначеннях поняття ризику завжди простежується процес прийняття рішення в умовах невизначеності результату подій.

Першим запропонував поняття «суспільство ризику» німецький соціолог Ульріх Бек. Його концепція «суспільства ризику», в якому предметом дослідження є соціальні зміни як фактори ризику в суспільстві в епоху пізнього або високого модернізму. У своїй праці «Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну» У. Бек виділяє дві ключові теорії: теорія «суспільства ризику» і теорія «рефлексивної модернізації» [2, с. 384].

У теорії «суспільство ризику» У. Бек стверджує, що в процесі розвитку сучасне індустріальне суспільство, що характеризується розподілом благ, поступово витісняється «суспільством ризику», що виникає, характерною ознакою якого є виробництво і споживання ризиків. На думку У. Бека, «суспільство ризику» починає формуватися тоді, коли ризики, вироблені індустріальним суспільством, починають виходити з-під контролю соціальних інститутів, що забезпечують безпеку індустріального суспільства, і домінувати в публічному і індивідуальному дискурсах. Лейтмотивом його роботи «Суспільство ризику» служить наступна теза: створення нових технологій веде до виробництва нових технологічних (насамперед індустріальних) ризиків. Він виділяє такі особливості ризику: по-перше, ризик завжди створюється в соціальній системі; по-друге, обсяг ризику є функцією якості соціальних відносин і процесів; і третє, ступінь ризику залежить від експертів і експертного знання.

Проблема ризику безпосередньо пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з одного боку, і з непередбаченими (негативними) наслідками модернізації, з іншого. Не випадково, У. Бек проводить аналогію – виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінюється виробництвом і розподілом ризику в сучасному суспільстві ризику. З цієї логіки можна прослідити попереднє визначення ризику. «Ризик – це систематична взаємодія суспільства з погрозами і небезпеками, які індуковані і вироблені процесом модернізації як таким. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрозової сили модернізації і породжуваних її почуттів невпевненості і страху» [2, с. 21].

Німецький соціолог каже про те, що соціальні ризики являють собою не одноразові акти, а процеси, що мають певні фази: поширення і споживання ризику. Остання фаза – фаза споживання ризику – веде до його накопичення і зростання. Отже, концентрація ризику веде до «ефекту бумеранга», тобто народжується зворотний зв'язок, і споживання ризику стає одночасно його початком і виробництвом.

Визначаючи соціальні особливості ризику, У. Бек говорить про те, що ризики стають некалькульованими, неконтрольованими і латентними. Ризики не можуть бути сприйняті органами чуття людини і піддані математичній калькуляції. Такі ризики сприймаються і осмислюються людьми тільки через знання. На думку У. Бека, все суспільство розділене на експертів ризику і не експертів. Експерти ризику – це певні посередники між наукою і громадськістю, наприклад, засоби масової інформації, які впливають на готовність населення сприймати деякі явище як ризик. Важливо відзначити, що деякі загрози спеціально виділяють для того, щоб відвернути увагу від іншого ризику. Не експертами є люди – жертви різних катастроф, наприклад, екологічних, які виявляються в залежності від оцінок експертів.

Як вже було сказано, в концепції сучасного суспільства У. Бека, крім теорії «суспільства ризику», існує і теорія

«рефлексивної модернізації». Тут У. Бек розглядає відмінність між поняттями «рефлексія» і «рефлексивність». Під рефлексією У. Бек розуміє соціальне усвідомлення і осмислення процесів, що породжуються суспільством ризику, іншими словами – це знання і усвідомлення, що відбуваються в суспільстві процесів, пов'язаних з різними ризиками. А під рефлексивністю вчений розуміє зіткнення суспільства з наслідками свого функціонування, в той же час «соціальна рефлексивність передбачає незнання, тобто не осмислення проблем, а мимовільне і непомітне зіткнення суспільства з результатами його розвитку, з ризиками і небезпеками, що породжуються процесом модернізації» [2, с. 135].

Рефлексивність означає самознищення індустріального суспільства. Вона породжує глибокі соціальні кризи в суспільстві. Рефлексія ж розуміється як соціальне усвідомлення змін, що відбуваються. Вона включає в себе «публічну і наукову рефлексію, експертизу і контрекспертизу, вироблення альтернативних оцінок і професійних практик, а також дискусії всередині організацій і професійних кіл з приводу власного розвитку» [2, с. 137].

На думку британського соціолога Ентоні Гідденса, ризик є процесом модернізації і активізується процесами глобалізації. Ризик є «спутником системи, який прагне до встановлення панування над природою і рефлексивного творення історії» [6, с. 107]. Ризик в концепції Е. Гідденса аналізується на рівні соціуму. На його думку, ризик є результатом модернізації і активізується процесами глобалізації. Глобалізація інтенсифікує процеси соціального виробництва. Зростає складність соціальних систем і відносин. Е. Гідденс, як і У. Бек, відзначає «збільшення числа ненавмисних наслідків соціальних процесів у суспільстві. Сьогодні людина оточена ризиками, що йдуть від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з-під контролю не тільки індивідів, але і величезних організацій, включаючи держави» [5, с. 274].

Небезпека пов'язана з ризиком, вважає Е. Гідденс, і навіть відноситься до визначення, що таке ризик: наприклад, ризик потонути при перетині Атлантики в маленький шлюпці більша, ніж на океанському лайнері, так як варіація небезпек в першому випадку вище. Однак, хоча небезпека і ризик тісно пов'язані, їх відмінність не залежить від того, чи оцінює індивід альтернативи в соціальній дії чи ні. Людина, яка ризикує чимось, визнає небезпеку. Звичайно, існує можливість відхилити дію, яка потенційно ризикована, без усвідомлення наскільки ризиковані самі індивіди. Іншими словами, якщо люди не визнають небезпек, то вони їм піддаються. У цьому місці виникає інша проблема – чи приймають індивіди відповідальність за ризик своєї дії або ж вони перекладають її на інших.

Е. Гідденс вводить важливу для нашого дослідження тезу: ризик створює свої середовища, які впливають на величезні маси індивідів (наочний приклад, великі міста). Безпеку в такому середовищі він визначає як «специфічний набір мінімізованих небезпек. Суб'єктивне переживання безпеки в середовищі ризику зазвичай тримається на балансі між довірою і рівнем прийнятного ризику. Аналіз розподілу ризику діяльності при поточному стані справ і знань становить профіль ризику, що створює ризиковану середу» [6, с. 119–120].

Е. Гідденс вважає, що вторгнення абстрактних систем, таких як інформація, грошові системи, розподіл праці, комунальні послуги, засоби метеорологічного моніторингу тощо, разом з динамічною природою знання означає, що свідомість ризику проникає в діяльність практично кожної людини. Дослідження ризику і оцінки ризику – один із способів «колонізації майбутнього», а це означає, що «весь світ майбутніх подій відкритий для перетворення людьми в тих межах, які, наскільки це можливо, встановлюються в результаті оцінки ризику» [6, с. 107].

«Колонізація майбутнього» створює нові форми ризику, найчастіше інституційно організовані, впливу яких піддається кожна людина. Для таких форм ризику перш за все властиво рефлексивне відстеження. У зв'язку з цим Гідденс виділяє «адаптивні реакції суб'єктів щодо усвідомлення ризику» [6, с. 116]. До адаптивних реакцій суб'єктів щодо усвідомлення ризику Е. Гідденс відносить: прагматичне прийняття ризику, яке означає концентрацію на щоденних проблемах для «виживання», постійне подолання; витриманий оптимізм є постійною вірою в краще, незважаючи на будь-які небезпеки, наявні в сьогоденні; цинічний песимізм передбачає пряму причетність до неприємностей, які викликані небезпеками зі значними наслідками; радикальне зобов'язання – це практична боротьба з існуючими джерелами безпеки.

Е. Гідденс розглядає ризик в тісному взаємозв'язку з таким поняттям як довіра. Гідденс вважає, що соціальна дія, яка завжди ризикована, виникає в результаті прийняття рішення, яке стосується довіри до соціальної системи. Довіра, за Гідденсом, – «це умова для зниження або мінімізації ризику. Таким чином, відсутність довіри може призвести до деструктивних наслідків для соціальної системи» [6, с. 130].

Вивчення соціального ризику розглядається в роботах німецького соціолога Н. Лумана. У своїй роботі «Поняття ризику» Н. Луман розглядає онтологічні підстави у вивченні ризику і, на його думку, «поняття ризику ставить під питання раціональну природу діяльності людини» [8, с. 150]. Н. Луман говорить про те, що ризик є основною рисою соціальної реальності, де вибір дії – вибір з безлічі альтернатив – є невизначеність майбутнього. Таким чином, Н. Луман стверджує, що немає поведінки, вільної від ризику.

Н. Луман спирається на логіку обчислення форм Дж. С. Брауна при визначенні поняття ризику, відповідно до якої, дослідник повинен оперувати не об'єктом, а розрізненням. Так, для визначення ризику Н. Луман використовує два розрізнення: «ризик / надійність» і «ризик / небезпека». На думку Н. Лумана, розрізнення «ризик / надійність», і розрізнення «ризик / небезпека» побудовані асиметрично. В обох розрізненнях поняття ризику означає «складний комплекс обставин, з якими зазвичай доводиться мати справу, щонайменше, в сучасному суспільстві» [8, с. 151]. Відмінність «ризик / надійність» розкриває проблему вимірювання, відмінність «ризик / небезпека» підкреслює, що рішення стосовно ризику грає певну роль. Небезпека ж – це те, на яку ніхто не наражається. Внаслідок цього Н. Луман дає визначення ризику: «ризик не означає «факту», що існує незалежно від того, чи спостерігаємо за ним і ким саме спостерігається» [8, с. 154]. Дослідник стверджує, що вільної від ризику поведінки не існує: для розрізнення «ризик / надійність» не існує абсолютної

надійності, а розрізнення «ризик / небезпека» означає, що якщо рішення взагалі приймається, то ризику уникнути не можна.

Особливу увагу Н. Луман приділяв проблемі попередження ризику. Під попередженням ризику Н. Луман розуміє «підготовку до невизначених майбутніх збитків – зменшення ймовірності збитку або зменшення його розмірів» [8, с. 156]. Таким чином, попередження можливо практикувати і в разі небезпеки, і в разі ризику.

Н. Луман предметно розглядає особливості ризиків в різних сферах суспільства (політичної, економічної і технічної), а також ризик в організації.

Етимологія слова «ризик» не дає задовільної відповіді щодо його природи. Тут Н. Луман змінює стратегію дослідження і переводить аналіз поняття ризику на рівень другого порядку. Використовуючи досить складний і тонкий концептуальний апарат, він намагається пояснити ризик через розрізнення, яка є в спостерігача. Справа в тому, що ситуації, які позначаються як ризик, які зведені в одному понятті, зводять і множину відмінностей. Дана множина формується іншим – множиною випадковості, контингенції. Можна сказати простіше – знову ставиться під сумнів раціональна природа ризику. Тут відзначимо істотну деталь. Н. Луман поміщає випадковість ризикованих дій на шкалу «теперішнє – майбутнє»: «Те, що може статися в майбутньому, залежить від рішення, яке слід прийняти в сьогодні. Бо про ризик говорять тільки в тих випадках, коли може бути прийнято рішення, без якого не було б шкоди» [8, с. 154].

З цих міркувань цілком очевидно виводяться два параметра ризику. По-перше, за Н. Луманом, ризик виникає з безлічі контингенцій, тобто випадково. Аналіз ризику в термінах раціональної поведінки індивіда, а, значить – можливість передбачення наслідків соціальної дії, не цілком адекватний. Ніхто насправді не зможе повністю спрогнозувати ризик. Але тоді який же сенс у теоріях ризику, поняття якого пов'язані з кількісною калькуляцією? Може бути, вся справа тільки в тому, щоб поставити (як в деяких теоріях моралі) якийсь ідеал, що дозволяє побачити свою (і інших людей теж) невідповідність вимогам раціональності. По-друге, проблема ризику виникає в результаті рішення. Саме цьому аспекту присвячені численні праці в економічних науках, соціально-політичному аналізі і теорії прийняття рішень. Н. Луман вважає, що важливо побачити в цьому випадку соціальну сторону. Наприклад, рівень прийнятного ризику різний для тих, хто приймає політичні рішення, і тих, кого ці рішення стосуються.

На сьогоднішній день недостатньо дослідницьких робіт з вивчення соціального ризику в різних соціальних групах і спільнотах. Ризики впливають на всі сфери суспільства, особливо, на систему цінностей; на форму і масштаби колективної соціальної дії: так, розростання ризиків до глобальних масштабів, з одного боку, може призвести до глобалізації соціальної дії, виходу соціальних суб'єктів – громадських рухів, політичних партій і т.д. на транснаціональний рівень, з іншого боку, протилежним наслідком є соціальна апатія; інституційному рівні суспільства утворюються нові соціальні інститути, необхідні для підтримки громадських та екологічних балансів, інститут екологічної освіти, екологічного менеджменту; на політичному рівні – систематичні аварії і катастрофи можуть сприяти популярності ідеї сильної

влади, посилити тягу мас до авторитаризму і навіть до тоталітарних форм правління.

Науково-філософське осмислення граничних підстав буття, природи соціуму і людини, їх взаємовідносини допоможуть усунути наявні ризики і запобігти потенційно негативним. Важлива роль у цьому процесі належить освіті. Вона, з одного боку, забезпечує грамотність населення в області знань про ризики і питань безпеки, а з іншого боку – освіта допоможе підвищити професіоналізм людей, які працюють в галузі управління ризиками.

Таким чином, специфіка сучасного суспільства полягає в тому, що соціальна реальність змінюється із запаморочливою швидкістю, змушуючи членів суспільства і суспільство в цілому функціонувати в таких ситуаціях. В цьому випадку невизначеність виступає конструктивною ознакою, тобто середовищем появи ризику, тому зростання невизначеності може спричинити за собою ще більший ризик. Ризик є об'єктивною категорією сучасного наукового аналізу, оскільки вносить невизначеність у наші дії елементи присутні в самій навколишній для нас реальності, тоді як зміст поняття «ризикованої поведінки» є суб'єктивним.

Список використаних джерел

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. Альгин. – М.: Мысль, 2000. – 152 с.
2. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек; [пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории и структуризации / Э. Гидденс; [пер. с нем. Тюрина И.] – М.: Академ. проект, 2003. – 302 с.
4. Бехман Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний: [монография] / Г. Бехман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц]. – М.: Логос, 2010. – 248 с.
5. Вилдавски А., Дейк К. Теория восприятия риска: кто боится, чего и почему / А. Вилдавски, К. Дейк; [пер. с англ. Ковалева А. Д.] // THESIS. – 1994. – Вып.5. – С.268–276.
6. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс; [пер. с англ. Баньковской С. П.] // THESIS. – 1994. – Вып.5. – С.105–134.
7. Дуглас М. Риск как судебный организм / М. Дуглас; [пер. с англ. Ковалева А. Д.] // THESIS. – 1994. – Вып.5. – С.250.
8. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман; [пер. с нем. Филиппова А. Ф.] // THESIS. 1994. – Вып.5. – С.135–160.
9. Платон Апология Сократа // Диалоги: Пер. с древнегр. – Харьков: Фолио, 1999. – С.11–34.
10. Рубанец О. М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень: [монографія]. – К.: Вид. ПАПАНА, 2006. – 420 с.

References

1. Al'gin A. P. Risk i ego rol' v obshhestvennoj zhizni / A. Al'gin. – M.: Mysl', 2000. – 152 s.
2. Bek U. Obshhestvo riska: Na puti k drugomu modernu / U. Bek; [per. s nem. V. Seledel'nika, N. Fedorovoj]. – M.: Progress-Tradicija, 2000. – 384 s.
3. Giddens Je. Ustroenie obshhestva: Oчерk teorii i strukturacii / Je. Giddens; [per s nem. Tjurina I.] – M.: Akadem. projekt, 2003. – 302 s.
4. Behman G. Sovremennoe obshhestvo: obshhestvo riska, informacionnoe obshhestvo, obshhestvo znanij: [monografija] / G. Behmann; [per. s nem. A. Ju. Antonovskogo, G. V. Gorohovoj, D. V. Efiremenko, V. V. Kaganchuk, S. V. Mesjac]. – M.: Logos, 2010. – 248 s.
5. Vildavski A., Dejk K. Teorija vosprijatija riska: kto boitsja, chego i pochemu / A. Vildavski, K. Dejk; [per. s angl. Kovaleva A. D.] // THESIS. – 1994. – Vyp.5. – S.268–276.
6. Giddens Je. Sud'ba, risk i bezopasnost' / Je. Giddens; [per. s angl. Ban'kovskoj S. P.] // TNESIS. – 1994. – Vyp.5. – S.105–134.
7. Duglas M. Risk kak sudebnyj organizm / M. Duglas; [per. s angl. Kovaleva A. D.] // TNESIS. – 1994. – Vyp.5. – S.250.
8. Luman N. Ponjatje riska / N. Luman; [per. s nem. Fillipova A. F.] // TNESIS. 1994. – Vyp.5. – S.135–160.

9. Platon Apologija Sokrata // Dialogi: Per. s drevnegr. – Har'kov: Folio, 1999. – S.11–34.

10. Rubanec' O. M. Informacijne suspil'stvo: kognityvnyj kreatyv postneklasychnyh doslidzhen': [monografija]. – K.: Vyd. PARAPAN, 2006. – 420 s.

Dzhalilova O. V., graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), aledzha@gmail.com

The risk in modern society: socio–philosophical analysis

The article is devoted to defining the essence of the concept of «risk». Particular attention is paid to the article methodological analysis of the concept of risk in the works of renowned researchers: U. Beck, E. Giddens, N. Luhmann. The author characterizes the concept of «risk society», which is widely used in the social, economic, political and other studies. However, its definition remains a serious problem because of the ambiguity of interpretations «of the phenomenon of risk». It is analyzed the study of social risks in the article. The specificity of modern society means that the social reality is changed of high speed, forcing members of the community and society as a whole to function in such situations where there are no rules of conduct in the individual or social practice, the interaction of the experience. The attention is focused on the problem of social change in modern society under the influence of high technologies.

Keywords: risk society, the danger, the social reality.

Джалилова А. Н., аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), aledzha@gmail.com

Риск в современном обществе: социально–философский анализ

Статья посвящена определению сущности понятия «риска». Особое внимание в статье уделено методологическому анализу концепции риска в работах известных исследователей: У. Бека, Э. Гидденса, Н. Лумана. Автор дает характеристику понятию «общество риска», которое активно используется в социологических, экономических, политических и других исследованиях. Впрочем, его определение остается серьезной проблемой из-за неоднозначности толкования «феномена риска». В статье анализируется исследование социальных рисков. Выявлена специфика современного общества, заключающаяся в том, что социальная реальность меняется с большой скоростью, заставляя членов общества и общество в целом функционировать в таких ситуациях, в которых отсутствуют правила поведения в индивидуальной или общественной практике, в имеющемся опыте взаимодействия. Акцентируется внимание на проблеме социальных изменений современного общества под воздействием высоких наукоемких технологий.

Ключевые слова: риск, общество, опасность, социальная реальность.

* * *

УДК 1(091)

Стокалич И. С.,

младший научный сотрудник, Центр гуманитарного образования Национальной академии наук Украины (Украина, Киев), stokalich@outlook.com

Философская антропология Н. Бердяева в оценке О. Клемана

Анализируются антропологические и социально–философские идеи Н. Бердяева в контексте европейской философии первой половины XX в. Цель статьи – представить рецепцию идей Бердяева в Европе на основе работы О. Клемана «Бердяев, русский философ во Франции». В исследовании применяются методы герменевтической интерпретации и сравнительного анализа текстов. Основополагающим в авторской интерпретации творчества Бердяева является следующее положение: философ рассматривает широкий круг вопросов из области философии истории и социальной философии, философии религии и этики, однако исходным и объединяющим началом его учения является философская антропология, проблемы свободы, апологии творчества, смысла истории, личности, персонализма как философского мировоззрения. Исследование О. Клемана позволяет утверждать не только связь с европейскими мыслителями, такими как Г. Марсель, Ж. Маритен, Э. Мунье, П. Л. Лансберг, наличие общего интереса к проблемам экзистенциальной и феноменологической философии, к антропологическим темам, но и взаимное влияние на выработку философских концепций. Особое влияние философия Н. Бердяева оказала на французский религиозный персонализм, в первую очередь на учение Э. Мунье.

Ключевые слова: история философии, французский персонализм, философская антропология Н. Бердяева, рецепция философских идей.

(статья друкується мовою оригіналу)

Учение Н. А. Бердяева отличает широкий круг поставленных философских вопросов, рассматриваемых

мировоззренческих тем. Философ интересуется проблемами философии истории и социальной философии, философии религии и этики, взаимосвязи цивилизации и культуры, массового человека и личности, свободы и детерминации, дуализма духа и материи, проблемами познания, творчества и др., тем не менее, исходным и объединяющим началом его «философского мировоззрения» является философская антропология. Как пояснял сам мыслитель: «В центре моего философского творчества находится проблема человека. Поэтому вся моя философия в высшей степени антропологична. Поставить проблему человека – это значит в то же время поставить проблему свободы, творчества, личности, духа и истории. <...> Философия моя экзистенциального типа, если пользоваться современной терминологией. Но она может быть также отнесена к философии духа» [1, с. 19]. Об актуальности бердяевских постановок вопросов о человеке, смыслах его индивидуального и общественного бытия свидетельствует внимание к творчеству «великого киевлянина» (как называли философа ещё при жизни) современных исследователей, в частности, известных украинских и российских учёных: И. В. Бычко [2, с. 29–41], С. Б. Крымского [2, с. 6–12; 3], М. В. Поповича [2, с. 72–74], В. Г. Табачковского [2, с. 41–52], П. П. Гайдено [4], М. Н. Громова [5], Н. В. Мотрошиловой [6]. В этих исследованиях подчёркивается принадлежность философа к киевской школе экзистенциальной философии; в качестве актуальной проблемы историко–философского дискурса обсуждается вопрос о персонализме и/или экзистенциализме бердяевской философии; соотносится дореволюционный и послереволюционный, эмигрантский опыт философствования, соответственно – проблематика работ того или иного периода; ставятся вопросы о языке философии Бердяева, историософичности, эсхатологичности его мышления; анализируется критика философом тоталитарных режимов, феномена большевизма; интерпретируется идея богостроительства, принятая философом, а также актуализируются в контексте особенностей бытия современного человека бердяевские идеи свободы, антроподицеи, апологии творчества, смысла истории, личности, которая и «есть сама свобода».

Кроме того, отдельно стоит выделить обращение исследователей к теме связи идей Н. А. Бердяева с западной философской традицией, его оценки таких течений как философия жизни, экзистенциализм, философская антропология. Прежде всего, подчёркивается особый интерес Бердяева к неклассической философии XIX века в лице А. Шопенгауэра, С. Кьеркегора, Ф. Ницше [4, с. 453–458; 6, с. 251–257]. Что касается философии XX века, то обращается внимание на бердяевскую критику хайдеггеровского экзистенциализма и высокую оценку философии любви М. Шелера, хотя и с критическими замечаниями за «принятие свободы духа», «неумение вскрыть активность жизни» [6, с. 244–245]. Многие исследователи отмечают также анализ Бердяевым учений З. Фрейда, К.–Г. Юнга, Ж.–П. Сартра, К. Ясперса. Причём, мысль Бердяева по отношению к творчеству западных коллег была довольно критичной, в частности, имело место размежевание с А. Бергсоном [6, с. 254–258]; во французском экзистенциализме Н. А. Бердяеву недовагошество и творческую мощь» [4, с. 458], хотя

внимание французских философов к художественным образам литературных произведений Ф. М. Достоевского – Кириллова, Ивана Карамазова, Великого инквизитора и др., он отмечал, видя в этом связь экзистенциальной мысли.

Гораздо меньше существует исследований, посвящённых оценке творчества Н. А. Бердяева западными мыслителями. В этом отношении имеет место обращение к классификации бердяевских работ, разработанной современным немецким философом Вольфгангом Дитрихом, где подаются основные понятия и их определения, идеи и тенденции в понимании поставленных Бердяевым проблем в определённые годы [6, с. 306–320]. Особо следует отметить работу французского исследователя А. Аржаковского, изданную в Киеве, в которой упоминается вклад богослова, философа Оливье Клемана в бердяевоведение, в частности, речь идёт о рассмотрении французским мыслителем «взаимодействия французской и русской эмигрантской мысли в 1925–1950 гг.» [7, с. 596]. Автор, цитируя О. Клемана: «...мне кажется, что Бердяеву есть, что сказать нам», справедливо подчёркивает значимость философского творчества Н. А. Бердяева и для нынешних поколений в аспекте не только европейской, а и планетарной перспективы.

Отсюда, цель статьи – проанализировать рецепцию идей, философского творчества Н. А. Бердяева в европейской философии на основе исследования О. Клемана «Бердяев, русский философ во Франции». В исследовании применяются методы герменевтической интерпретации и сравнительного анализа текстов.

В годы эмиграции связь Н. А. Бердяева (встречи, личная дружба, творческие контакты) с европейскими мыслителями, такими как Г. Марсель, Ж. Маритен, Э. Мунье (представляющими французский экзистенциализм и персонализм), П. Л. Лансберг (представитель немецкой школы философской антропологии, ученик М. Шелера), была непрерывной. Об этом свидетельствуют, в частности, дневниковые записи Л. Ю. Бердяевой, жены философа [8, с. 90, 96, 136, 173, 191]. Н. А. Бердяева приглашали публиковаться в основанном в 1932 г. журнале «Esprit», органе христианского направления персонализма. Философ высоко оценивал встречи, организуемые Г. Марселем, на которых присутствовали не только французские интеллектуалы, но и иностранцы: испанцы, немцы, русские, как «единственные философские собрания в Париже, которые удались и долго продержались» [8, с. 256]. На этих философских форумах чаще всего обсуждались проблемы экзистенциальной и феноменологической философии, философско-антропологические темы. Но это внешний контекст жизни и деятельности Н. А. Бердяева во Франции.

Если же представить содержание работ философа в эмигрантский период, то его, как, возможно, никогда ранее, интересовали вопросы социокультурных оснований общественных изменений, особенно в аспекте роли христианского мировоззрения, религиозной философии в исторических трансформациях; исторические перспективы, судьба, как России, так и всего мира в век глубоких цивилизационных изменений. Н. А. Бердяев имел особый взгляд на происходящие в XX веке на родине и в Европе события. Он считал, что «давно зревшие» в человеческих умах революции взорвали существующий мир, изменив его необратимо, породив апокалиптический

настроения, прежде всего через действия огромнейшей разрушительной силы. При этом силы созидания оказывались слабее, что привело к уничтожению уникального «древа жизни» прежнего мира – культуры, берущей начало из мистических откровений Христа. Выстраивая, таким образом, религиозно-христианскую онтологию, связывая с ней основания всего сущего, Н. А. Бердяев в таком же ключе понимает и человека, его роль в социокультурном бытии.

В его философско-антропологическом учении человек рассматривается как существо духовного мира, заключающее в себе всё мироздание. Созданный по воле Бога простым и уязвимым, брошенный в мир природы и естественных стихий, человек на протяжении всей своей истории мучительно пытается осознать себя, найти путь к истине, отыскать выход из тотальности довлеющих над ним законов природной необратимости и необходимости, познать жизнь, преодолеть страх смерти. Философ показывает важность для человека стать на путь, ведущий к Небу, тем самым прийти к источнику духа, далёкой священной горе откровений и образов, живущих в сокровенных глубинах человеческого сердца – только тогда человек способен в своей истории преодолеть силы закаливания, разложения и разрушения, действующие в материально-чувственном мире [9, с. 209]. Как видим, бердяевская философская антропология соединяет в себе мотивы религиозной и экзистенциальной философии. Сам философ называет своё учение «философией дуалистической», указывая, что «Это есть дуализм духа и природы, свободы и детерминации, субъекта и объективации, личности и общего, царства Бога и царства Кесаря» [1, с. 19]. Темы, поднятые мыслителем, в конечном счёте, сводятся к осмыслению исторического пути человечества, поиску смыслов истории и смыслов человеческого бытия, оправдываемых посылами христианской культуры Востока и Запада.

Отметим, что не только Н. А. Бердяев, но и другие религиозные философы – В. С. Соловьёв, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк, подчёркивали трагичность грядущей истории, заложенной антиномией несправедливой власти и христианским поиском правды, связанным с идеями всеединого Божьего мира, любви, справедливости и братства. Ещё В. С. Соловьёв, которого считают предтечей философии «серебряного века», размышляя о вопросе исторического воплощения идеи добра в социальной жизни, обратил внимание на апокрифические произведения, бытовавшие на Руси ещё в XV ст., в этом же аспекте рассматривал культуру Возрождения, причём не только западноевропейского, но и поздневизантийского [10, с. 23]. Апеллируя к древнему апокрифу, повествующему о тайне земной власти, философ пронизательно описывал демонический смысл не столько самой власти, сколько человеческих стремлений к безграничной власти, вне осознания великой ответственности властвующего человека перед Богом [11]. Такой подход, как показывает мыслитель, конечно, выступал антиподом христианского понимания смысла власти. Последователи Соловьёва, в том числе и Бердяев, сохраняли в своих интерпретациях феномена власти, смыслов социального бытия установку на христианское учение. Считалось, что всякая власть, отступающая от христианского принципа построения Нового Иерусалима, несла в себе отступничество (апостасия) от своего имени и звания, выступая тем самым инструментом контроля и рабства.

Итак, для данной религиозно–философской традиции в целом характерно воссоздание теократической модели общественной жизни, имеющей своё начало в евангельском повествовании – это служило императивом в понимании оснований преобразования социальной действительности, преодоления царства несправедливости и зла, что подчёркивают и современные зарубежные исследователи [12, с. 232]. Отсюда, вполне понятно, почему Н. А. Бердяева так беспокоила столь быстро происходящая в обществе смена традиционного религиозного мировоззрения радикальными настроениями, в которых весьма своеобразно проявлялась и «религиозность», но иного, превращённого, толка. В своей «веховской» статье он отмечал, что социальные учения, рождающиеся в Европе XVIII, XIX вв., очень легко прививались в революционных кружках: «Русская интеллигенция хотела жить и определять своё отношение к самым практическим и прозаическим сторонам общественной жизни на основании материалистического катехизиса и материалистической метафизики» [13, с. 27]. При этом, как подчёркивал мыслитель, всякое западное учение, будь то французский социализм или философия Ницше, а за ним и Маркса, всё воспринималось через призму нечаевского народолюбия. В этих сложных исторических обстоятельствах складывалось особое порядка поклонение народу – в нём видели мученика, исповедника правды, великого страдальца, в общем, некую социальную и культурную истину – и в этом непременно присутствовал «религиозный» аспект революционного изменения действительности, ставилась мессианская задача обновления общества, практического осуществления идеала справедливости. Н. А. Бердяев разъяснял, что русский атеист, а он же и социалист, и народник, и революционер – человек верующий, а «русская революция» представляет собой некое логическое разрешение духовных исканий человека, его жажды истинного устройства жизни, но оказалась в действительности торжеством демонических сил, полной аннигиляцией тысячелетнего пути исторического развития человечества.

Надежда человека на свободу как возможность сбросить с себя безысходность, освободиться от чувства угнетённости миром объективации (как некоего оригеновского низвержения человека в материю, не соответствующую его духовной сущности), преодолеть своё ничтожное существование в этом мире, что всегда являлось истоком революций, как показывает философ, не оправдалась. Осмысление свободы Бердяевым выходит за узкое для человека поле обыденной повседневности, объективной причинности, обожествленной материи, где человек рассматривается лишь мгновением, каплей в океане истории. Для него свобода – категория индивидуально–личностная, в духовном значении аристократическая, связанная с религиозными смыслами человеческого бытия. В своём антропологическом дискурсе философ исходит не из чуждой человеку природы, а из духовных начал божественной природы, понимания свободы как атрибута Бога, человека как сына Бога и свободы, поэтому, безусловно, нельзя не согласиться с мнением, что Бердяев – гуманист религиозный [14, с. 28]. Религиозность его учения проявляется и в социальной философии. В контексте современной философии, восприимчивой прежде всего к коммуникативному типу рациональности,

особенно значимо, на наш взгляд, понимание Бердяевым проблемы социального общения как основы общественно–исторического бытия: «Фундаментальной проблемой, – пишет он, – является проблема отношений между личностью и обществом. Общество представляет собой объективацию человеческих отношений. Внутри общества «я» может остаться одиноким и не встретиться с «ты». Для социологии личность есть ничтожная часть, подчинённая обществу. Для экзистенциальной философии, напротив, общество является частью личности, её социальной стороной. В личности имеется духовной начало, глубина, которая не определяется обществом, в ней есть духовная основа. Человек принадлежит двум сферам: царству Бога и царству Кесаря. На этом основаны права и свобода человека» [1, с. 23]. Бердяев различает понятия коммуникации и общения: первая может быть и в ситуации разобщения, отчуждения людей друг от друга; общение же рождается только в обществе, умеющем объединять в своём историческом развитии принцип личности и принцип общности (Gemeinschaft), отсюда, делает вывод мыслитель: «Реальность общества определяется реальностью человеческого общения, реальностью «мы». Объективированное общество, подавляющее личность, возникает из разобщения людей, из их греховного эгоцентризма» [там же].

Из этих идейных подходов и размышлений, синтетически представляющих социально–философский и христианско–мировоззренческий дискурсы, рождается бердяевский персонализм, исходящий из принципа личности в понимании задач и смыслов общественного бытия. Не беря во внимание круг проблем, поставленных философом всем его творчеством, которые мы попытались представить выше, невозможно, на наш взгляд, проанализировать работу О. Клемана, истолковывающую в большей степени как основы антропологического учения Н. А. Бердяева, так и истоки персонализма в целом, связи бердяевской философии с европейской, прежде всего французской философией. Как указывает Оливье Клеман, присутствие русской философской мысли во Франции 30–40–х гг. XX ст. имело место в лице Н. А. Бердяева и Л. Шестова. По мнению исследователя, созвучность русской философии с немецкой мыслью того времени сыграла роль в том, что именно она стала проводником последней во Франции, актуализируя внимание на таких именах как Э. Гуссерль, М. Шелер, М. Хайдеггер. С приходом к власти Гитлера, отмечает О. Клеман, главный интерес философского сообщества составили учения М. Шелера и П. Л. Ландсберга. Их персоналистские взгляды оформлялись в контексте обращения к проблеме Духа, что делало их созвучными позиции Н. А. Бердяева, да и в целом европейский персонализм также тяготел к христианству [15, с. 90].

Если же говорить о французской философии, то персонализм Н. А. Бердяева, как констатирует О. Клеман, близок прежде всего Э. Мунье, считавшему, кстати, Бердяева первым европейским гуманистом современности [15, с. 96]. Гуманизм бердяевской философии подчёркивают и современные западные исследователи, указывая, что его антропология культивирует духовное достоинство, что говорит не столько о наследовании гуманизма эпохи Возрождения – Марселио Фичино, Пико де Мирандолла, сколько о традиции православного Востока, антропологическом учении Григория

Нисского, истолковывающего человеческую личность тождественной своим духом божественному началу [12, с. 8]. Н. А. Бердяев активно сотрудничал с Э. Мунье, консультировал французского философа по проблематике русской философской традиции, о чём свидетельствуют и дневниковые записи Л. Ю. Бердяевой: «Ещё одно начинание обсуждалось. Это: общение в франц<узами> и беседы с ними на темы современных событий и их духовного смысла» [8, с. 191]. По приглашению Э. Мунье Н. А. Бердяев публикует в журнале «l'Esprit» статью «Verite et mensonge du communisme» («Истина и ложь коммунизма»), которая вышла, как отмечает О. Клеман, не только в первом номере, посвящённом России, но и после входа германских войск во Францию [15, с. 93].

В данной статье Н. А. Бердяев остро критикует историческое христианство, не реализовавшее стоявшие перед человечеством исторические задачи, что особо подчёркивает французский мыслитель. В его оценке данной работы имеет место, как можно понять, солидарность с бердяевскими мыслями, в частности, в том, что социализм уходит своими корнями в практику первохристианства, евангельского повествования Средних веков и Реформации; позднее он оформляется исторически во французском социализме первой половины XIX века, развиваясь далее, вплоть до взглядов Шарля Пегу (1873–1914), французского поэта, публициста, своеобразно соединяющего идеи социализма, французского национализма и монархии. Однако, как показывает Бердяев, социализм, который практически превратился в коммунизм, стремящийся к реализации нового общественного порядка с помощью силы, в этой своей попытке уничтожить зло применяет метод террора ко всем негодным. В противоположность такой негуманной практике христианство, несущее в своей основе идею свободы, поставило рамки всякому социальному злу, сделав возможным изменять общество в Духе и Христе. Критикуя политическую доктрину коммунизма, Н. А. Бердяев обращает внимание на недопущение главенства экономики над духовным началом, классового подхода к решению общественных проблем, перестройки общества исключительно по законам природного, материального мира. Главную идеологическую ложь он видит в забвении личностного начала, отрицании трансцендентного в человеке, что приводит к тотальному порабощению человека «Царством Кесаря» в виде общественного и технического монизма. Отсюда правде коммунизма мыслитель противопоставляет цельность христианских начал [15, с. 94].

В исследовании О. Клемана сопоставляются взгляды двух персоналистически мыслящих философов – Н. А. Бердяева и Э. Мунье. Они оба осуждают насилие как политический принцип, считают недопустимым рассматривать существование человека лишь в социальном контексте, критически истолковывают марксизм, не считая его исходящим, согласно Мунье, «из природы человека» (работа «Революционный персонализм»). Они оба критикуют «дух буржуазии» как категорию метафизическую и религиозную. Н. А. Бердяев не приемлет буржуазный дух в силу того, что тот определяет цели и ценности в связи с материальной реальностью. По его мнению, буржуазия, как консервативная, так и революционная, не ценит человека, его небесного начала; положение современной буржуазии в истории

философ определяет как трагикомическое, считая, что даже христианская часть буржуазии игнорирует на практике Христа и Его Крест в размышлениях об устройстве земной жизни [15, с. 95]. Э. Мунье, определяя «метафизику» буржуазии, указывает на то, что она конструирует человека, по сути, лишённого смысла бытия, потерявшего Любовь, то есть, чувственный мир для такого человека не представляет собой нечто ценностно значимое, прекрасное. Человек, таким образом, обречён на блуждание в мире предметов, ведь любовь и смысл как атрибуты чувственного мира обретаются в литургии, в мистерии, в причастии Бога.

Мы видим, что общность христианско-мировоззренческих установок в понимании человека и мира, а также кризис современной цивилизации, послужили основанием принципиальных совпадений в подходах религиозных философов, в видении ими образов грядущего Апокалипсиса, связанного с укреплением нового типа «сверхчеловека», по сути – Антихриста. В этом плане О. Клеман отмечает взаимовлияния в понимании антропологических и цивилизационных проблем Бердяева, Мунье, Блоя, Пегу, Маритена и Шелера. Речь идёт, в частности, о том, что представленные на страницах «l'Esprit» персоналистические произведения Э. Мунье, такие как «Новый Ренессанс», «Манифест персонализма», созвучны в отдельных элементах «Новому Средневековью» Н. А. Бердяева. Однако имеют место и несовпадения: Средневековье представляется Мунье временем религиозной нетерпимости и отсутствия свободы, отсюда его видение духовного обновления (как призвания человека приблизиться к Духу, приняв вызов преображения и всей вселенной) связывается с концепцией «нового» Ренессанса, смысл которого выражается следующим положением – Бог предстоит перед человеком, человек – пред Богом. При этом свободу идентифицирует Э. Мунье не как возможность сиюминутного выбора, но как призыв Бога. Н. А. Бердяев в своих суждениях о кризисе и путях выхода из него менее оптимистичен, считая, что историческое христианство не может быть «повторено», тем более в том виде, как его знали прежде. К тому же, христианство омрачило евангельскую проповедь утопическими учениями о теократии, в которых уже нет места свободе, а дух христианства заключён в тесные рамки идеологий. Поэтому Бердяев предпочитает говорить о новом христианстве, где человечество преображается в богочеловечество [15, с. 96–97]. В отличии от своих французских коллег, Бердяев не пытался использовать отмершие, по его мнению, опустошённые общественной историей идеи ренессансного гуманизма, считая, что как индивидуализм, так и коллективизм, вследствие своей духовной безосновательности, на нынешнем этапе исторического развития не имеют права быть принятыми в качестве примера. По его мнению, Бог ждёт от человека любви в свободе творчества [15, с. 99].

О влиянии Н. А. Бердяева на философскую мысль Франции указывает также использование его категориально-понятийного строя философствования. Так, развивая мысль о духовном содержании человеческого бытия, Н. А. Бердяев вводит в обиход французского персонализма термин синергии – сорботничества, взятый им из православного богословия Григория Нисского. К бердяевским определениям и трактовкам этики закона, этики любви, идеи творчества как призвания человека

обращается Жан Лакруа в таких работах как «Personne et Amour» («Личность и любовь») и «La Destination de l'homme» («Назначение человека»). Востребовано было и бердяевское понятие, вводимое им в антропологию и социологию, «коммунистичности», связанное не только со славянофильским термином «соборности» (единства во множестве), но и обязанного своими философскими корнями экклесиологии [см.: 14, с. 27; 15, с. 100]. При этом, как отмечает О. Клеман, Н. А. Бердяев прямо не наследовал ни славянофильскую традицию, ни близкие ему социологические подходы немецких мыслителей – Г. Зиммеля, Ф. Тённиса, Н. Гартмана. Так же, как и Э. Мунье, он рассматривал человечество в контексте термина «monde de l'op», как общество единомышленников, живое общество, общество разумное, в конце концов, как свободное единение личностей, объединённых святостью.

Итак, под влиянием Н. А. Бердяева Э. Мунье и его сторонники не принимали как капитализм, так как в нём терялась личность, так и идеологию коммунизма, которая также была откровенно антиперсоналистической. Индивидуализм и коллективизм как принципы противоположных общественных систем признавались мыслителями–персоналистами одинаково злом, направленным против личности. Отсюда и идея прогресса как некая историческая программа общественных преобразований, при пренебрежении к личности, воспринималась негативно, так как разворачивалась в реальной человеческой истории как торжество смерти и несправедливости. Земная история, таким образом, расценивалась как трагедия. Разрешение исторических противоречий персонализм в целом связывал с формированием особого типа личности, понимающей эсхатологическую перспективу истории – с этой личностью, сопрячённой свободе и божественному бытию, что представлено в размышлениях Н. А. Бердяева и Э. Мунье, связывался альтернативный ход истории человечества.

Текстуальный анализ работы О. Клемана позволяет также утверждать, что философская антропология и социальная философия Н. А. Бердяева соединяли в себе принципы религиозного и экзистенциального философствования. Наиболее продуктивной и актуальной для современности является понимание Н. А. Бердяевым социального общения, различение им понятий «коммуникация» и «общение»: коммуникация может быть в ситуации разобщения людей, а общение рождается только в обществе, соединяющем в своём развитии принцип личности и принцип общности.

Список использованных источников

1. Бердяев Н. А. Моё философское миросозерцание / Н. А. Бердяев // Н. Бердяев о русской философии; [сост., вступ. ст. и примеч. Б. В. Емельянова, А. И. Новикова]. – Ч.1. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 288 с.
2. Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва): Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. Вип.1. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 648 с.
3. Крымский С. Б. Ценностно–смысловой универсум Н. А. Бердяева / Сергей Крымский // Сергей Крымский: Мудрецы всегда в меньшинстве (Статьи разных лет) / С. Б. Крымский; [сост. Д. С. Бурого]. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 400 с.
4. Гайденок П. П. Проблема свободи в екзистенційній філософії Н. А. Бердяєва / П. П. Гайденок // Гайденок П. П. Прорыв

к трансцендентному: Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997. – 495 с. – (Философия на пороге нового тысячелетия).

5. Громов М. Н. Николай Александрович Бердяев / М. Н. Громов // Громов М. Н. Изборник 70. – Тверь: Альфа-пресс, 2013. – 560 с.

6. Мотрошилова Н. В. Николай Бердяев и философия Запада / Н. В. Мотрошилова // Мотрошилова Н. В. Мыслители России и философия Запада (В. Соловьёв, Н. Бердяев, С. Франк, Л. Шестов). – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 477 с.

7. Аржаковский А. А. Журнал Путь (1925–1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции / А. А. Аржаковский. – К.: Феникс, 2000. – 656 с.

8. Бердяева Л. Ю. Профессия: жена философа / Л. Ю. Бердяева; [сост., авт. предисл. и коммент. Е. В. Бронникова]. – М.: Молодая гвардия, 2002. – 262 [10] с.: ил. – (Мемуар. сер.; Вып.1).

9. Бердяев Н. А. Дух и реальность: основы богочеловеческой духовности / Н. А. Бердяев. – Мн.: Издательство Белорусского экараха, 2011. – 512 с.

10. De Blasio A. The End of Russian Philosophy. Tradition at the Turn of the 21 st Century / Alyssa De Blasio. – Dickinson College, USA, Pelgrave Macmillan, 2014. – 209 p.

11. Соловьёв В. С. Византизм и Россия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/s/solowxew_wladimir_sergeewich/text_0190.shtml.

12. Gamburg G. M. and Randall A. Poole. A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity / G. M. Gamburg, A. Poole Randall. – Cambridge University Press, 2010. – 406 p.

13. Бердяев Н. А. Философская истина и интеллигентская правда / Н. А. Бердяев // Вехи. Интеллигенция в России. Сборники статей. 1909–1910. – М.: «Молодая гвардия», 1991. – 462 с.

14. Nicolaus G. C. G. Jung and Nikolai Berdyaev: Individuation and the Person: A Critical Comparison / Georg Nicolaus. – London and New-York: Routledge, 2010. – 240 p.

15. Clément O. Berdiaev, un philosophe russe en France / Olivier Clément. – Paris: Desclée de Brouwer (DDB), 1991. – 248 p.

References

1. Berdyaev N. A. Moe filosofskoe mirosozertsanie / N. A. Berdyaev // N. Berdyaev o russkoy filosofii; [sost., vstup. st. i primech. B. V. Emel'yanova, A. I. Novikova]. – Ch.1. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1991. – 288 s.

2. Metamorfozy svobody: spadshhyna Berdjajeva u suchasnomu diskursi (do 125-riчhchja z dnja narodzhennja M. O. Berdjajeva): Ukraї'ns'kyj chasopys rosїjs'koi' filosofii'. Visnyk Tovarystva rosїjs'koi' filosofii' pry Ukraї'ns'komu filosofskomu fondi. Vyp.1. – K.: Vyd. PARAPAN, 2003. – 648 s.

3. Krymskiy S. B. Tsennostno–smyslovoy universum N. A. Berdyaeva / Sergey Krymskiy // Sergey Krymskiy: Mudretsy vseгда v men'shinstve (Stat'i raznykh let) / S. B. Krymskiy; [sost. D. S. Burago]. – K.: Izdatel'skiy dom Dmitriya Burago, 2012. – 400 s.

4. Gaydenko P. P. Problema svobody v ekzistentsial'noy filosofii N. A. Berdyaeva / P. P. Gaydenko // Gaydenko P. P. Proryv k transtsendentnomu: Novaya ontologiya XX veka. – M.: Respublika, 1997. – 495 s. – (Filosofiya na poroge novogo tysyacheletiya).

5. Gromov M. N. Nikolay Aleksandrovich Berdyaev / M. N. Gromov // Gromov M. N. Izbornik 70. – Tver': Al'fa–press, 2013. – 560 s.

6. Motroshilova N. V. Nikolay Berdyaev i filosofiya Zapada / N. V. Motroshilova // Motroshilova N. V. Mysliteli Rossii i filosofiya Zapada (V. Solov'ev, N. Berdyaev, S. Frank, L. Shestov). – M.: Respublika; Kul'turnaya revolyutsiya, 2006. – 477 s.

7. Arzhakovskiy A. A. Zhurnal Put' (1925–1940): Pokolenie russkikh religioznykh mysliteley v emigratsii / A. A. Arzhakovskiy. – K.: Feniks, 2000. – 656 s.

8. Berdyaeva L. Yu. Professiya: zhena filosofa / L. Yu. Berdyaeva; [sost., avt. predisl. i komment. E. V. Bronnikova]. – M.: Molodaya gvardiya, 2002. – 262 [10] s.: il. – (Memuar. ser.; Vyp.1).

9. Berdyaev N. A. Dukh i real'nost': osnovy bogochelovecheskoy dukhovnosti / N. A. Berdyaev. – Mn.: Izdatel'stvo Belorusskogo ekzarkhata, 2011. – 512 s.

10. De Blasio A. The End of Russian Philosophy. Tradition at the Turn of the 21 st Century / Alyssa De Blasio. – Dickinson College, USA, Pelgrave Macmillan, 2014. – 209 p.

11. Solov'ev V. S. Vizantizm i Rossiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/s/solowxew_wladimir_sergeewich/text_0190.shtml.

12. Gamburg G. M. and Randall A. Poole. A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason, and the Defense of Human

Dignity / G. M. Gamburg, A. Poole Randall. – Cambridge University Press, 2010. – 406 p.

13. Berdyaev N. A. Filosofskaya istina i intelligentskaya pravda / N. A. Berdyaev // Vekhi. Intelligentsiya v Rossii. Sborniki statey. 1909–1910. – М.: «Molodaya gvardiya», 1991. – 462 s.

14. Nicolaus G. C. G. Jung and Nikolai Berdyaev: Individuation and the Person: A Critical Comparison / Georg Nicolaus. – London and New–York: Routledge, 2010. – 240 p.

15. Clément O. Berdiaev, un philosophe russe en France / Olivier Clément. – Paris: Desclée de Brouwer (DDB), 1991. – 248 p.

Stokalich I. S., junior researcher, Center of arts education of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), stokalich@outlook.com

Philosophical anthropology Berdyaev in assessing O. Clément

This article analyzes the socio–anthropological and philosophical ideas Berdyaev considered in the context of European philosophy of the first half of the twentieth century. The purpose of the article – to present the reception of ideas, philosophical creativity Berdyaev in Europe through the work of O. Clément «Berdyaev, a Russian philosopher in France». The study used methods of hermeneutic interpretation and comparative analysis of texts. Fundamental in the author's interpretation of creativity Berdyaev is the following situation: the philosopher considers a wide range of topics from the field of philosophy of history and social philosophy, philosophy of religion and ethics, but the source and unifying principle of his teachings is a philosophical anthropology. The most important anthropological problems posed by N. A. Berdyaev – freedom, apology of creativity, sense of history, the idea of the person, personalism as a philosophical outlook. Study O. Clément suggests not only communication (meetings, personal friendship, creative contacts) with European thinkers such as G. Marcel, Jacques Maritain, E. Mounier, P. L. Lansberg, the presence of a common interest in issues of existential and phenomenological philosophy, to anthropological themes and mutual ideological influence on the development of philosophical concepts. Special influence philosophy N. A. Berdyaev had on French religious personalism, primarily on the teachings of E. Mounier.

Keywords: history of philosophy, French personalism, philosophical anthropology N. Berdyaev, reception of philosophical ideas.

Stokalich I. S., молодший науковий співробітник, Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України (Україна, Київ), stokalich@outlook.com

Філософська антропологія М. Бердяєва в оцінці О. Клемана

Аналізуються антропологічні та соціально–філософські погляди М. Бердяєва в контексті європейської філософії першої половини ХХ ст. Мета статті – представити рецензію ідей М. Бердяєва в Європі на основі роботи О. Клемана «Бердяєв, російський філософ у Франції». У дослідженні застосовуються методи герменевтичної інтерпретації та порівняльного аналізу текстів. Основним у авторській інтерпретації творчості Бердяєва є наступне положення: філософ розглядає широке коло питань з філософії історії та соціальної філософії, філософії релігії та етики, проте вихідним і об'єднуючим началом його вчення є філософська антропологія, проблеми свободи, апології творчості, сенсу історії, особистості, персоналізму як філософського світогляду. Дослідження О. Клемана дозволяє стверджувати не тільки зв'язок з європейськими мислителями, такими як Г. Марсель, Ж. Маритен, Е. Муньє, П. Л. Лансберг, наявність спільного інтересу до проблем екзистенціальної та феноменологічної філософії, до антропологічних тем, але й взаємний вплив на вироблення філософських концепцій. Особливий вплив філософії М. Бердяєва справила на французький релігійний персоналізм, в першу чергу на вчення Е. Муньє.

Ключові слова: історія філософії, французький персоналізм, філософська антропологія М. Бердяєва, рецензія філософських ідей.

* * *

УДК 37.013.73(477)

Довбня В. М.,
доктор філософських наук, доцент,
Чернігівський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського
(Україна, Чернігів),
prorector_chippo@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКО–ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА ЯК КУЛЬТУРНО–ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ

В контексті філософії освіти, соціокультурної та суспільно–політичної дійсності проаналізовано філософсько–педагогічну спадщину Григорія Ващенка – знакової постаті в історії української освіти ХХ ст. Завдяки системному підходу розкрито проблему складності й багатоаспектності життєвого і

творчого шляху педагога–теоретика. Виявлено вкоріненість філософсько–педагогічної спадщини Г. Ващенка в українській інтелектуальній традиції, котра виконує філософсько–методологічну функцію, є джерелом розвитку філософії освіти, теорії педагогіки й водночас орієнтиром удосконалення наукових знань. Зообути наукові результати надають філософсько–педагогічній спадщині Г. Ващенка критеріальної виразності, переконливості й аргументованості, актуалізують соціокультурні та національно–культурні ресурси, показують співзвучність із сучасними контекстами освітніх трансформацій.

Ключові слова: філософсько–педагогічна спадщина, українська інтелектуальна традиція, освітня концепція Г. Ващенка, освітня політика, філософія освіти, «вольова, харизматична людина», українська національна ідея.

Педагог–теоретик Григорій Ващенко (1878–1967), піднявшись у своїй творчості до певного філософського рівня, зміг сконцентрувати в освітній концепції найкращі зразки української, європейської та світової інтелектуальної культури. Однак ставлення до його творчого доробку сьогодні є неоднозначним і свідчить про розрив із попередніми історичними етапами розвитку філософсько–педагогічної думки в Україні. Тому тема філософсько–педагогічної спадщини є однією з актуальних проблем сучасної філософії освіти, що передбачає аналіз очевидної суперечності між значущістю філософсько–освітніх ідей української педагогічної традиції, у т.ч. і Г. Ващенка, і нинішніми уявленнями про людину й освіту. За таких обставин зростає важливість пізнавального синтезу на основі комплементарності різних теоретико–методологічних підходів для дестереотипізації мислення й подолання одновимірності пізнання, що й сьогодні перешкоджають осмисленню творчості й поворотів життєвого шляху Г. Ващенка. У цьому аспекті наша оцінка спадщини Г. Ващенка може бути критеріальним виміром спроможності суспільства та його системи освіти відповідати викликам перехідної епохи.

Пізнання Г. Ващенка як українського вченого розпочалося в 90–х роках ХХ століття з науково–публіцистичних праць А. Г. Погрібного – засновника Всеукраїнського педагогічного товариства імені Г. Г. Ващенка. Із часом до цієї справи долучилися О. Вишневський, А. Алексюк, А. Бойко. У Бельгії освітні ідеї пропагує О. Коваль, у Німеччині – Г. Хілліг. У сучасний період найбільший внесок у вивчення й популяризацію освітнього вчення Г. Ващенка зробили такі вітчизняні вчені, як: Г. Бугайцева, О. Коваль, Н. Дічек, Б. Добрянський, Р. Іванський, А. Литвин, Р. Михайлишин, А. Окопний, А. Іванченко, Є. Коваленко, О. Ковальчук, Н. Яковець. Однак праці Г. Ващенка науковці розглядають головним чином у контексті педагогіки і психології, тому інтелектуальний континентум асоціює вченого насамперед як педагога і психолога. Властиві творам Г. Ващенка філософські рефлексії лише побіжно відображені в дослідженнях О. Гурової, І. Мищишина, Т. Шмельової, В. Яковенко. Про деякі особливості дискурсу Г. Ващенка писали С. Клепко, П. Кононенко, М. Свідло, В. Шевченко.

Аналіз стану вивчення філософського складника творів Г. Ващенка в науковій літературі показав, що цей напрямок його творчості практично не досліджений, тому й виникла нагальна суспільна потреба у створенні цілісного й об'єктивного портрета педагога–теоретика та пошуку відповіді на питання про його інтелектуальні здобутки в освітанській галузі.

Автор цієї статті протягом досить тривалого часу досліджував життєтворчість педагога–філософа, написавши й видавши близько трьох десятків розвідок, а також навчально–методичний посібник «Філософія освіти

Г. Г. Ващенко» [3]. Крім цього, на основі комплексного теоретичного та історико-філософського аналізу репрезентував авторське бачення освітнього вчення Г. Ващенко у відповідній монографії [4]. Також слід зауважити, що автор продовжував досліджувати освітній доробок Г. Ващенко, написаний як в Україні, так і в еміграції. У результаті добув важливий науковий матеріал, що знайшов своє втілення в докторській дисертації: «Філософсько-педагогічна спадщина Григорія Ващенко в контексті української інтелектуальної традиції».

Таким чином, цілісно осмислюючи життєвий і творчий шлях Г. Ващенко, об'єктивно з'явилася потреба узагальнити та систематизувати основні силові лінії нашого дослідження й концептуально висвітлити сучасне бачення філософсько-педагогічної спадщини українського вченого.

Критична рефлексія та продуктивна пам'ять стосовно постаті Г. Ващенко не дасть поринути безслідно в забуття його спадщини, і ми будемо намагатися зробити свій скромний внесок для зміни суспільної свідомості навколо його імені. Однак розуміємо, що навіть найуспішніше та найбільш значуще філософське дослідження само собою не достатнє для подолання того маргінального становища, на яке приречена не лише спадщина, а й саму людину тоталітарна система. Адже склалася ситуація, коли серед освітян України постать Г. Ващенко викликає поєднання суперечливих і навіть діаметрально протилежних уявлень, стереотипів і думок. Такий стан в оцінці мислителя, на наш погляд, спричинений принаймні двома обставинами. З одного боку, через ідеологічні перекручення, свідоме замовчування всього, що пов'язане з постаттю педагога-теоретика, деякі кола української педагогічної громадськості продовжують з обережністю ставитись до Г. Ващенко та його творчості. Відчуття розриву з минулим загострюється ще й тим, що окремі українські дослідники історії педагогіки продовжують називати Г. Ващенко «конформістом, колабораціоністом, пристосованцем...», його творчу спадщину характеризують як «знехтування загальнолюдськими цінностями», виховний ідеал у сучасному розумінні вважають «досить абсолютизованим» і т.п. З іншого боку, сама творча спадщина мислителя містить суперечливі положення, що потребують уточнення, ретельного дослідження. Отже, ситуація, що склалася навколо постаті Г. Ващенко, актуалізувала потребу в об'єктивному та неупередженому аналізі його творчого доробку.

Водночас, ми не могли недооцінювати потенціал тих ідей Г. Ващенко, які на часі та співзвучні із сучасними проблемами освіти й могли бути пропозиційними для освітньої політики. Ідеться про національний компонент в освіті, духовну переорієнтацію змісту виховання, узгодження свободи особистості з благом суспільства.

Слід визнати, що найбільш показовою, урахувавши українське коріння філософсько-педагогічної спадщини Г. Ващенко, є *українська інтелектуальна традиція*. Вона виявляється в передачі духовних цінностей українського народу від покоління до покоління, в утвердженні ідеї самостійної України, у формуванні національного виховного ідеалу під гаслом «Служба Богові й Батьківщині!», у визначенні Людини як найвищої цінності, у використанні і знань, і віри, і моралі, й інтелекту. У цій перспективі українська інтелектуальна традиція, що ґрунтується на українській національній ідеї

та загальнолюдських цінностях, кордоцентризмі, антеїзмі, свободі, схарактеризована гуманістичним і особистісно зорієнтованим підходом, спрямована на підтримку життєдіяльності суспільного організму, наслідування й наступності соціокультурного й духовного досвіду поколінь. Одна з форм впливу української інтелектуальної традиції на сучасне й майбутнє полягає в теоретичному осмисленні та творчому використанні в суспільній практиці досвіду минулих поколінь, у конституюванні цілей, ідеалів і цінностей освіти. При цьому, окрім звернення до конкретно-історичних освітніх надбань («Повчання» В. Мономаха, подвижництво П. Могили, осягнення Г. Сковороди, «Людина як предмет виховання» К. Ушинського, «Серце відаю дітям» В. Сухомлинського, «Становлення громадянина» О. Захаренка тощо), інтелектуальна традиція сприяє комплексному й системному виявленню як передумов, закономірностей та особливостей становлення освітньої парадигми у структурі життєдіяльності суспільства, так і доцільності її буттєвого функціонування. Таким чином, українська інтелектуальна традиція виконує філософсько-методологічну функцію, є джерелом розвитку філософії освіти, теорії педагогіки й водночас орієнтиром удосконалення наукових знань.

Утім, механічна екстраполяція, як і поверхова рефлексія виховного досвіду минулих поколінь, не дає жодних позитивних результатів. Вирішальне значення набуває необхідність ґрунтовної, переконливої рефлексії на тему освітньої дійсності, що зумовлюється і теоретико-методологічною, і соціально-виховною каузальністю, адже освіта є тим засобом, який детермінує національно-державний поступ, динаміку й ступінь інтегрованості суспільства в міжнародні структури.

Та все ж таки чому уявлення про філософсько-педагогічну спадщину Г. Ващенко перебувають у стані невизначеності, амбівалентності й суперечливості в судженнях як вчених-теоретиків, так і педагогів-практиків? Можливо, тому, що відверто тенденційне висвітлення освітньо-наукової діяльності Г. Ващенко, пересмикнування біографічних фактів, перекручення відомостей, навішування ярликів на його особу й педагогічну творчість за доби СРСР стали нормою і навіть своєрідною ідеологічною модою. Такий висновок зміцнюється ще й тим, що в наш час триває домінування вульгаризованих підходів і стереотипів до філософсько-педагогічної спадщини окремих освітян. Надзвичайно живучою є інтелектуальна упередженість до творчого доробку тих теоретиків і практиків освіти, які свого часу емігрували з України. Неприйнятність таких світоглядних орієнтацій на філософсько-педагогічну спадщину загалом і Г. Ващенко зокрема в наш час є очевидною й невмотивованою. Ідучи у фарватері подібних стереотипів, суспільство фактично торує шлях до національно-державного безпам'ятства, зневіри й байдужості. Натомість однією із сучасних філософсько-освітніх і педагогічних тенденцій у цивілізованому світі є зростання інтересу й звернення до національної освітньої спадщини з метою пошуку в ній тих елементів, які б сприяли модернізації освіти.

Чим обумовлена світоглядна вразливість творчої спадщини в сучасній Україні? На нашу думку, це результат відсутності в суспільній свідомості щонайменше фактору наступності поколінь, які несуть у собі суспільний досвід. Український посттоталітарний соціум отримав

в історичний спадок значний період буття в умовах колоніальної системи, що призвела до порушення зв'язків між поколіннями й родової структури особистості, проблематизувала легітимацію суспільного спадку. Пам'ять людини про свій родовід обмежувалася кількома поколіннями, «дух родоводу» втрачав культурно-онтологічну даність, природна національна свідомість містила незначний рефлексійний складник. У результаті були порушені такі ключові принципи освіти, як системність, послідовність і наступність.

Важливою зміною є перехід до нового світоглядно-теоретичного забезпечення генезису українського суспільства. Такий перехід потребував вирішення проблеми співвідношення традиційних національних та універсальних цінностей, взаємовідношення цілераціональності спадку та його ціннісної раціональності. Річ у тім, що суспільна думка вимірює освітню спадщину здебільше під певним кутом зору замість того, щоб бачити багатогранно, у всіх вимірах традиційних національних та універсальних цінностей українського суспільства. Тому положення, норми й цінності, які мають національну специфіку, за доби «переоцінювання всіх цінностей» мають бути узгоджені з положеннями, нормами та цінностями міжнародної спільноти.

Що ж до ірраціональної основи світоглядних поглядів Г. Ващенка. По-перше, ірраціональне як об'єктивно зумовлений вимір світовідношення ґрунтується на цілісності й нероздільності думки й буття. Але підхід Г. Ващенка до категорії ірраціональне фактично є тотожним ірраціоналізмові – філософсько-світоглядній течії, згідно з якою людський розум обмежений у процесі пізнання. Г. Ващенко вважав, що наукове мислення не здатне вповні осягнути світ. Досягнення істини, її повнота, з погляду Г. Ващенка, забезпечується позараціональними видами духовної діяльності, серед яких, передусім, виділяв волю, характер, інтуїцію та уяву. По-друге, ірраціональне як нерозумне у Г. Ващенка – це не лише те, що не можна осягнути розумом, а й думка про те, що світові події, процеси та явища життя незалежні від об'єктивно детермінованих законів. Звідси – деяка смислова нечіткість та аргументаційна претензійність світоглядно-теоретичних пропозицій в освітній сфері. З іншого боку, ідеалістично-релігійний світогляд Г. Ващенка, його заповідь служити Богові й Вітчизні як основний меті українського народу, утверджували в української молоді міцну волю й суцільність характеру до таких абсолютних вартостей, як Бог і Батьківщина [1, с. 173]. Отже, у праці «Виховний ідеал» (1946) Г. Ващенко ілюстративно показово продемонстрував семантичну виразність, чітку ієрархію світоглядних пріоритетів виховного ідеалу української молоді.

Продовжуючи творення освітньої концепції, Г. Ващенко в добу пізнього індустріалізму у двотомній праці «Виховання волі і характеру» (1952–1957) сформував образ «вольової, хар'актерної людини», яка повинна подолати колоніальний і постколоніальний (радянський) синдром денационалізованої людини. Цей тип людини відбиває зміни суспільної уяви в бік національно-культурного складника. Виявляючи волю і характер, така людина збагачується культурою українського народу й рухається в напрямку до національно визначеної особистості, яка творить самостійну Україну як свій мікрокосмос. Ідея

українського державотворення пронизує духовний світ «вольової, хар'актерної людини» Г. Ващенка. Стверджуючи себе як мікрокосмос, «вольова, хар'актерна людина» стає громадянином України й підноситься до макрокосму або великого світу, стаючи водночас і громадянином світу.

Далі слід сказати, що філософсько-педагогічна творчість Г. Ващенка (зокрема праця «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема» (1953) сприяла поширенню ідеї свободи, упровадженню її у свідомість педагогічної громадськості, пропонуючи «шляхи свободи» через погодження свободи особистості з потребами суспільства. Г. Ващенко заперечував урівноважувальну версію свободи як необхідності й висловив думку, згідно з якою людина має свободу волі, але відносну й обмежену [2, с. 340]. Зміст ідеї Г. Ващенка щодо двоїстого характеру свободи полягав у поясненні впливу на людину зовнішньої природи, власного тіла, природних і набутих психічних властивостей, умов суспільного життя.

Тепер ми можемо ліпше зрозуміти й підстави смислового переакцентування щодо взаємовідношення держави й освіти. Якщо колоніальна держава за допомогою контрольованої школи й освіти, на думку Г. Ващенка, творила абстрактно-культурну «масову», власне, денационалізовану людину, людину відчужену «неімущу» (пролетаря), то Українська держава, як показав це Г. Ващенко в праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» (1957), розглядатиме національно-культурне існування «природним» і буде вирішувати проблеми буття власного народу серед інших народів світу. Провідником цієї лінії буде школа або ж освіта в цілому. Тоталітарні способи й методи регламентації суспільного буття Г. Ващенко відкидає, натомість пропонуючи спосіб соціокультурного існування в Україні людини на ґрунті вироблених упродовж тисячоліть архетипів життєустрою та світопорядку, теоретико-методологічним носієм якого має стати українська філософія [2, с. 65].

Очевидно, що філософсько-педагогічна спадщина Г. Ващенка є не лише актом творчості однієї конкретної людини. Це віддзеркалення системи освітньо-виховних цінностей насамперед українського народу, центром якої є людина. Водночас освітня концепція Г. Ващенка формувалася як реальність у рамках органічного зв'язку зі світовою історією й культурою. Не випадково нова соціокультурна й суспільно-політична реальність в Україні не лише загощила проблему творчої спадщини Г. Ващенка, а й нарощувалася в освіті й вихованні молодого покоління потенціалу національної, людиноцентричної педагогіки почуттів, мислення та діяння. А логіко-гносеологічні та соціально-культурні виміри філософсько-освітньої концепції Г. Ващенка спрямовані на обстоювання гуманістичної перспективи, етики ненасильства, демократизацію освіти, свободи особистості, взаємозбагачення культури. Тому його підходи до освіти співзвучні із сучасними світовими тенденціями.

Які причини неоднозначного тлумачення Г. Ващенка? Щоб нам легше було відповісти на це запитання, розглянемо цю проблему за допомогою історичного ретроспективного підходу. Тоді одна з причин буде пов'язана із загальним станом суспільних наук у СРСР. Цей стан можна охарактеризувати як моноідеологізм. Друга причина – залежність освітньої думки від соціокультурної та суспільно-політичної ситуації в Україні та поза її

межами. Третя – пов'язана із суперечливістю окремих філософсько-освітніх положень Г. Ващенка. Річ у тім, що становлення освітніх поглядів Г. Ващенка зазнало впливу філософського та соціокультурного контексту, що зумовило історичну обмеженість і суперечливість деяких поглядів педагога. Четверта причина зумовлена наявністю й поширенням у сучасній українській педагогіці задогматизованих, упереджених, хибних уявлень про мислителя, відсутністю творчого підходу до підготовки навчальних програм, посібників, підручників із гуманітарних дисциплін. Ось чому проблемний характер творчого доробку Г. Ващенка спонукає до роздумів, дискусій, пошуків альтернативних варіантів, що в цілому свідчить про евристичний потенціал мислення вченого. Так само подолання стереотипного підходу, створення масиву знань та уявлень щодо спадщини Г. Ващенка виявляється можливим у результаті включення у філософсько-освітній простір сукупності підходів, способів та методів, розширення змісту методологічних принципів, взаємодії із соціокультурним контекстом та відмови від ідеолого-філодоксичних кліше.

Підсумовуючи, можемо твердити, що добути наукові результати надають філософсько-педагогічній спадщині Г. Ващенка критеріальної виразності, переконливості й аргументованості, актуалізують соціокультурні та національно-культурні ресурси, достатні для максимально вичерпного з'ясування іманентно українських і духовно-екзистенційних основ світогляду й буття мислителя та закономірностей функціонування освіти в умовах становлення глобалізованого світу і посилення регіональних тенденцій.

Значення нового філософського переосмислення ідей української педагогічної еліти об'єктивно зростає в умовах посилення інтеграційних процесів і повороту України на демократичний шлях розвитку. У колізіях нашого часу слід усе частіше звертатися до філософського осмислення творчого доробку українських педагогів минулого, творчих напрацювань сучасних вітчизняних і зарубіжних авторів з метою подолання тоталітарної спадщини, переосмислення концептуальних пріоритетів освіти.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко // Твори. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – Т.1. – 191 с.
2. Ващенко Г. Свобода людини як філософсько-педагогічна і політична проблема / Г. Ващенко // Твори. Праці з педагогіки та психології. – К.: «Школяр» – «Фада» ЛТД, 2000. – Т.4. – С.326–361.
3. Довбня В. М. Філософія освіти Г. Г. Ващенка: навчально-методичний посібник / В. М. Довбня. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 300 с.
4. Довбня В. М. Філософсько-педагогічна спадщина Григорія Ващенка в контексті української інтелектуальної традиції: монографія / В. М. Довбня. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2012. – 444 с.

References

1. Vashchenko H. Vyhovnyi ideal / H. Vashchenko // Tvory. – Poltava: Red. haz. «Poltavskiy visnyk», 1994. – T.1.–191 s.
2. Vashchenko H. Svoboda liudyny yak filosofichno-pedahohichna i politychna problema / H. Vashchenko // Tvory. Pratsi z pedahohiky ta psykholohii. – K.: «Shkoliar» – «Fada» LTD, 2000. – T.4. – S.326–361.
3. Dovbnya V. M. Filosofii osvity H. H. Vashchenka: navchalno-metodychniy posibnyk / V. M. Dovbnya. – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2010. – 300 s.
4. Dovbnya V. M. Filosofsko-pedahohichna spadshchyna Hruhorii Vashchenka v konteksti ukrainskoi intelektualnoi tradytsii: monohrafiya / V. M. Dovbnya. – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2012. – 444 s.

Dovbnya V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Docent, Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. Ushynskiy (Ukraine, Chernihiv), prorector_chippo@ukr.net

Philosophical-pedagogical heritage of Hrihory Vashchenko as a cultural-historical phenomenon

The philosophical-educational legacy of Hrihory Vashchenko – a key figure in the history of Ukrainian education of the XXth century—is analyzed in the article in the context of philosophy of education, socio-cultural and socio-political reality. Thanks to a systematic approach the problem of complexity and multi-aspects of life and creative path of the educator and theoretician is opened. The rootedness of philosophical and educational heritage of H. Vashchenko in Ukrainian intellectual tradition, which performs philosophical and methodological function, is a source of educational philosophy, theory and pedagogy, and, at the same time, is a guide to improving scientific knowledge, is found. The results obtained give to philosophical-pedagogical heritage of H. Vashchenko a critical expression, persuasiveness and validity, actualize socio-cultural and national-cultural resources, show harmony with modern contexts of educational transformations.

Keywords: philosophical and pedagogical heritage, Ukrainian intellectual tradition, educational concept of H. Vashchenko, educational policy, philosophy of education, «strong-willed, characteristic man», Ukrainian national idea.

Довбня В. Н., доктор философских наук, доцент, Черниговский областной институт последипломного педагогического образования им. К. Д. Ушинского (Украина, Чернигов), prorector_chippo@ukr.net

Філософсько-педагогічне насліддя Григорія Ващенка як культурно-історичне явлення

В контексте філософії образования, соціокультурної та общественно-політичної дійсності проаналізовано філософсько-педагогічне насліддя Григорія Ващенка – незаурядної личности в історії українського образования ХХ в. Благодаря системному підходу раскрыто проблему сложности и многоаспектности жизненного и творческого пути педагога-теоретика. Выявлено укорененість філософсько-педагогічного насліддя Г. Ващенка в українській інтелектуальній традиції, которая выполняет философско-методологическую функцию, является источником развития философии образования, теории педагогики и одновременно ориентиром совершенствования научных знаний. Полученные научные результаты предоставляют философско-педагогическому насліддю Г. Ващенка критеріальну виразність, переконливість і аргументованість, актуалізують соціокультурні та національно-культурні ресурси, показують созвучність с сучасними контекстами образовательных трансформаций.

Ключевые слова: философско-педагогическое наследие, украинская интеллектуальная традиция, образовательная концепция Г. Ващенко, образовательная политика, философия образования, «волевой, характерный человек», украинская национальная идея.

***

УДК 165.242.1

Лаута О. Д.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, Національний університет
біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ),
elena.lauta@gmail.com

Пугач Х. Р.,
студентка економічного факультету,
Національний університет біоресурсів і
природокористування
України (Україна, Київ),
elena.lauta@gmail.com

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ДОСВІДУ Е. ГУСЕРЛЯ ЯК ОДНА З КЛЮЧОВИХ ЗАСАД СПРІЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ

Досліджується феноменологічна концепція часу, яка є синтезом внутрішніх фаз переживання. Запропонована Е. Гуссерлем темпоральна структура сприйняття слугує джерелом всіх феноменологічних аналізів часу. Розкривається вплив темпоральності на потік людської свідомості. Проаналізовані сутнісні особливості потоку свідомості як найважливішої складової феноменологічної концепції іманентного часу Е. Гусерля.

Ключові слова: феноменологія, досвід, час, темпоральність, ретенція, темпоральний потік свідомості.

Феноменологічна концепція часу є однією з ключових засад філософії досвіду Е. Гусерля, що дає широке поле для міркувань в різних галузях та дисциплінах. Це пов'язано з тим, що хоча кожен має певне уявлення про те, чим виступає час, проте, коли ми робимо спробу збагнути зміст таких понять як, наприклад, свідомість

часу, встановити вірне співвідношення між об'єктивним та суб'єктивним усвідомленням часу, феноменологічний зміст переживань часу, і яким чином індивідуальна об'єктивність може конституюватися у свідомості як така.

Темпоральність у філософсько-культурній сфері розроблялась в працях Августина, Аристотеля, О. Гуревич, І. Канта, М. Хайдеггера. Проблема феноменологічної концепції іманентного часу знайшла своє відображення у великому числі наукових праць та досліджень. Так, зокрема дослідженням співвідношення іманентного часу та рефлексії займаються В. І. Молчанов, Ю. О. Орлова, проблемою усвідомлення часу – В. І. Молчанов, П. П. Гайденко, Е. В. Леденева.

Метою статті є дослідження та аналіз теоретичних джерел щодо розгляду та систематизації наукових підходів дослідження категорії часу у філософсько-темпоральному аспекті.

Феноменологічний аналіз внутрішнього потоку свідомості передусім передбачає виключення об'єктивного часу (як і інших настанов трансцендентного плану). Адже в загальноприйнятому відношенні кожне переживання, як і кожне реальне буття може мати своє місце в єдиному об'єктивному часі, отже, і переживання сприйняття часу як таке, і саме уявлення про час. Але те, на що спрямовує Гусерль, не є існуванням світового часу, чи тривалістю будь-якої речі, проте, час і тривалість як такі, тобто, як абсолютні даності, що характеризують іманентний час протікання свідомості. Щоб збагнути цю фундаментальну різницю, феноменолог наводить кілька характерних прикладів. Зокрема, з червоним кольором: «червоне, що сприймається, є феноменологічно даним, котре в момент функції схоплення фігурує як об'єктивна якість; але це червоне саме по собі не виступає цією якістю. Якість у власному сенсі, тобто, як властивість наявної речі, не є червоним, що відчувається, а є сприйнятим червоним» [2, с. 8]. Відповідно до цього Гусерль розрізняє часове, що сприймається та часове, що відчувається. Якщо перше є втіленням об'єктивного часу, то друге виступає в якості феноменологічно даного, за посередництвом емпіричного схоплення якого конституюється відношення до об'єктивного часу. Предмету притаманна тривалість, феномену – зміни. Тобто Гусерль дає зрозуміти, що об'єктивність конституюється не в «первинних» змістах, а у властивостях схоплення і в закономірностях, що належать до сутності цих властивостей.

Не менш складною, ніж демаркація на суб'єктивний та об'єктивний час, виступає проблема його походження. У даному випадку Гусерль, перш ніж запропонувати свій варіант бачення проблеми, пропонує відштовхуватися від концепції свого вчителя Ф. Brentano, що апелював до поняття «первинні асоціації», тобто до безпосередніх уявлень пам'яті (таких, що приєднуються, відповідно до закону, що не знає винятків, до відповідних уявлень у сприйнятті без будь-якого опосередкування). Це найпростіше збагнути на прикладі з мелодією, який наводить Гусерль: «Коли, наприклад, звучить мелодія, то окремий тон не зникає цілком, разом з припиненням стимула, що його викликав, і, відповідно, збудженням нерву. Коли звучить новий тон, попередній не зникає без сліду, інакше ми б не могли помітити відношення послідовних тонів, ми б мали в кожен момент один тон, і тоді в проміжку до появи іншого тону – незаповнену паузу, однак ніколи не мали б уявлення про саму мелодію»

[2, с. 13]. З іншого боку, як справедливо зазначає Гусерль, справа не обмежується перебуванням уявлень про тон у свідомості, оскільки якби вони залишались незмінними, замість мелодії ми б отримали акорд одночасних тонів або, взагалі, їхню дисгармонійну суміш. Отже, завдяки тому, що кожне відчуття певного тону після зникнення джерела його збудження, пробуджує з себе самого подібне уявлення, що має часову визначеність і тому, що ця визначеність безперервно змінюється, можна володіти сприйняттям мелодії, в котрому окремі тони мають своє визначене місце і свою конкретну часову границю. Brentano, на погляд Гусерля, демонструє тут продуктивний характер фантазії, який полягає в тому, що вона творить новий момент уявлення, а саме, його часовий момент, що не змогли виявити його попередники. Адже вони постійно змішували суб'єктивний та об'єктивний час, вважаючи, що про походження даного поняття можна вести мову, як про походження понять кольору, тону і т. ін. Звідси випливає, що тривалість кольору ми відчуваємо, як і сам колір; отже, за аналогією до якості та інтенсивності часова тривалість розглядалася як іманентний момент відчуття, що на погляд феноменолога, виступає очевидною помилкою: «Тривалість відчуття і відчуття тривалості – дві різні речі. І так само при послідовності. Послідовність відчуттів і відчуття послідовності не є одним і тим самим» [2, с. 14].

Для Гусерля залишилося загадкою, чому його вчитель в своїй теорії інтуїтивного досвіду не помітив очевидні відмінності між сприйняттям часу і фантазією часу. З іншого боку, виникає питання: якщо первинна інтуїція часу є продукт фантазії, що тоді відрізняє цю фантазію часового від тієї фантазії, в котрій усвідомлюється попереднє часове, що не поєднане в одному потоці з текучим сприйняттям? Багато недоліків та суперечностей, які можна помітити у вченні Brentano про час, Гусерль пов'язує з тим, що Brentano не розділяє акт і зміст, зміст схопленого і, власне, схоплений предмет. Також його не влаштовує спроба презентувати минуле як нерезальне, неіснуюче. Натомість, Гусерль стверджує, що вся царина первинних асоціацій є теперішнє та реальне переживання. Загалом, питання про те, яким чином можлива свідомість часу навіть для Гусерля багато в чому залишилося відкритим.

У ситуаціях, пов'язаних з музичною пам'яттю, зникнення пунктів часової тривалості тона є аналогічним, на погляд Гусерля, до зникнення пункту перебуваючого в стані спокою предмета від моєї свідомості, якщо я все далі і далі відходжу від нього. Даний предмет залишається просторово незмінним, зберігає своє місце, і це ж можна стверджувати про музичний тон, який зберігає свій час, будь-який часовий пункт є не оберненим, він тікає в глиб свідомості, і тому дистанція від живого «Тепер» стає все більшою. Цікавою є думка про те, що тон залишається одним і тим самим, але в тому способі, в якому він подається, є постійно інший музичний тон.

Ретенція – ключове поняття в аналізі Гусерлевої концепції часу – свідомості, яке розгортається через порівняльний опис ретенційної свідомості і свідомості вихідного пункту «виробництва» предмета, що триває. Цей пункт втілює первинне враження, постійно змінюючись, він, тим не менше, утримується в свідомості. При чому враження від актуального тона постійно змінюється від одного стану ретенційної свідомості до іншого, воно

потрапляє в своєрідний континуум ретенцій, в котрому кожна ретенція вже сама по собі є континуумом, що є потоком попередніх відбитків.

Сприймаючи музичний тон, тобто покладаючи його як тепер існуючий, ми в такому типі життя свідомості, як сприйняття, помічаємо близькінечність ретенції, що нагадує своєрідний шлейф. Як зазначає Молчанов: «Ретенція утримує не просто окремі точки об'єкту, що триває, а і утворює єдність ретенційної свідомості» [3, с. 65].

Для Гусерля було важливим провести відмінність між ретенцією та вторинним згадуванням (наприклад, якоїсь симфонії, почутої кілька днів тому) або щойно-згадуванням. На відміну від останнього вторинне пригадування відтворює одночасно і континуум ретенційних модифікацій, і вихідний момент сприйняття. Відносно сприйняття як раз і виявляється дана відмінність. Слухаючи мелодію, ми розрізняємо тепер-даний тон, називаючи його сприйнятим, і всі попередні, котрі вже не можна позначити як дещо просто сприйняте.

Акти відтворення мелодії можуть виконуватися в різноманітних формах. Пригадування тієї чи іншої музичної фрази може народжуватися випадково, сама музична фраза може отримувати в цьому відтворенні якісь невизначені риси, на хвилі цієї репрезентації можуть спливати якісь переважаючі миттєві фази схоплення протікання мелодії. Інша форма відтворення має місце, коли пригадування мелодії ніби повертає до життя всі темпоральні структури сприйняття, хоча і з індексом «репродуктивної модифікації». І тут розуміння також «безпосередньо» базується на ретенції: якщо припинилася мелодія, котра міститься всередині єдності ретенції, то ми знову звертаємо увагу на яку-небудь частину без її повторного відтворення. В актах знову-пригадування теперішність нам виявляє себе в інший спосіб, ніж в актах сприйняття. Тепер знову-пригадування не дається сприйнятті, а уявляється, тобто, в акті уявляється «Тепер», котре вже не є даним. Ця неданість є сутнісною властивістю фантазії-уявлення (репродукції).

Модифікація свідомості, пов'язана зі зміною репродукованого тепер-тона в попередній тон, має властивість постійного відтінювання. Подібно до того, як перше безперервно відтінюється у все більш віддалене від нього минуле, відтінюється й інтуїтивна свідомість часу, тому акти первинної свідомості, імпресії, сприйняття можна назвати постійно мінливими актами. Переживання тона, його репродукція чи фантазія про нього в кожному з своїх очевидних актів корелюються з цілим континуумом таких відтінків.

Важливим є виділення Гусерлем специфічної інтенційної структури, котра властива далеко не всім переживанням, – другу інтенційність. В протилежність інтенційності, що конститує час, дана структура встановлює репродуктивну свідомість уявленого іманентного об'єкта, єдність згаданого. Кожному пригадуванню притаманна, таким чином, інтенція первинного очікування (протенція), котра конститує майбутнє як таке. Вона сама модифікується в процесі пригадування. І хоча на відміну від первинного пригадування, знову-пригадування не є очікування, тим не менш воно також має горизонт, спрямований в майбутнє.

У кожному музичному творі як часовому об'єкті можна відрізнити: по-перше, його зміст з притаманною йому

тривалістю і, по-друге, її часове положення. Відтворюючи буття мелодії, що відтінюється в минуле, ми опиняємося в ситуації додатковості між відтворенням виконаної тривалості тональної структури та інтенцією відносно часового положення мелодії. Саму тривалість неможливо помислити поза подвійним характером інтенції часового зв'язку, що проявляється в формах інтенції минулого та майбутнього. Відтворюючи мелодію, структури пам'яті утримують часовий горизонт, на якому виконується мелодійний малюнок. Але відклади життя свідомості, в котрих міститься відтворення мелодії як таке, що складається з ланцюга крокуючих один за одним моментів, внаслідок чого ми маємо ряд «асоціативних» інтенцій, суттєво відрізняються від тих відкладів, в яких містяться структури відтворення самого часового горизонту; останні створюють континуум, в якому присутній обернений зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього, а сама інтенція є в даному випадку «інтенцією на ряд можливих виконань» темпоральних зв'язків. За Гусерлем така інтенція є «пустою», позбавленою будь-якої оприявленості, спрямованістю на ряд подій, що створює «темне середовище» для предметностей пригадування, що ніби покриває їх туманом.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, феноменологія часу Гусерля, феноменологічний опис найделікатніших контрастів, що характеризують темпоральні відмінності, володіють внутрішньою цінністю для власне естетичних побудов, оскільки поряд зі структурами інтенційності, активності свідомості містять в собі структури, що дозволяють схоплювати ті інтуїтивно здійснені темпоральні процеси, котрі складають такий величезний пласт в естетичних дослідженнях.

Філософія досвіду Е. Гусерля відкриває невичерпні можливості для подальших розробок та досліджень, зокрема вона демонструє потужні методологічні засади, що дозволяють своєрідно «прочитати» сучасну літературу, кінематограф, живопис, музику і т. ін. Тонке аналітичне пояснення феномена сприйняття музичного звука, здійснене Гусерлем в контексті філософії часу-свідомості, відкриває перед естетикою нові методологічні можливості, що дозволяють представити її в якості філософії свідомості, рефлексивної структури, рельєфної онтології неklasичного типу.

Список використаних джерел

1. Гайдено П. П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / П. П. Гайдено. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
2. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени / Э Гуссерль. Собр. соч. – М.: Гнозис, 1994. – 162 с. – Т.1: Феноменология внутреннего сознания времени. – 1994. – 162 с.
3. Мінаков М. Історія поняття досвіду: Монографія / Мінаков М. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2007. – 380 с.
4. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / М. Мерло-Понті; [пер. з фр. О. Йосипенко]. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 552 с.
5. Молчанов В. И. Время и сознание: критика феноменологической философии / В. Молчанов // Исследования по феноменологии сознания. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. – С.29–191.
6. Орлова Ю. О. Время и рефлексия / Ю. О. Орлова // Метафизические исследования. Понимание. – СПб., 1997. – Вып.1. – С.181–189.
7. Полунін О. В. Особливості переживання. Межі суб'єктивного теперішнього / О. В. Полунін // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / [за ред. Н. В. Чепельові]. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т.2, Вип.6. – С.170–182.

References

1. Gaydenko P. P. Vremya. Dlitel'nost'. Vechnost'. Problema vremeni v yevropeyskoy filosofii i nauke / P. P. Gaydenko. – M.: Progress–Traditsiya, 2006. – 464 s.
2. Gusserl' E. Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni / E Gusserl'. Sobr. soch. – M.: Gnozis, 1994. – 162 s. – T.1: Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni. – 1994. – 162 s.
3. Minakov M. Istoriya Ponyattya dosvidu: Monohrafiya / Minakov M. – K.: Vydavets PARAPAN, 2007. – 380 s.
4. Merlo–Ponti M. Fenomenolohiya spryynyattja / M. Merlo–Ponti; [Per. z fr. O. Yosypenko]. – K.: Ukrayinsky tsentr dukhovnoyi kultury, 2001. – 552 s.
5. Molchanov V. I. Vremya i soznaniye: kritika fenomenologicheskoy filosofii / V. Molchanov // Issledovaniya po fenomenologii soznaniya. – M.: Izdatel'skiy dom «Territoriya budushchego», 2007. – S.29–191.
6. Orlova Yu. A. Vremya i refleksiya / Yu. A. Orlova // Metafizicheskoye issledovaniya. Ponimaniye. – Spb., 1997. – Vyp.1. – S.181–189.
7. Polunin O. V. Osoblyvosti perezhivannya. Mezhi sub'yektivnoho teperishnoho / O. V. Polunin // Aktualni problemy psykholohiyi: Pyskholohichna hermenevtika / [za red. N. V. Chepelyevoyi]. – K.: DP «Informatsiyno-analitychne ahentstvo», 2010. – T.2, Vyp.6. – S.170–182.

Lauta O. D., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), elena.lauta@gmail.com

Pugach H. R., student of economic faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), elena.lauta@gmail.com

E. Husserl temporality of experience as one of the key principles of perception

We study the phenomenological concept of time, which is the internal phase synthesis of experiences. Husserl proposed temporal structure of perception serves as a source of phenomenological analysis time. It reveals the impact on the flow of temporality of human consciousness. Analyzed the essential features of the stream of consciousness as an essential component of the concept of immanent phenomenological time E. Husserl. It is noted that the phenomenology of time Husserl, phenomenological description of the most sensitive contrasts that characterize the temporal differences have intrinsic value for its own aesthetic theories, because along with the structures of intentionality, activity awareness includes a structure that allows capture those intuitively made temporal processes that constitute a huge layer of aesthetic studies.

Keywords: phenomenology, expiriens, time, temporality, retention, temporal stream of consciousness.

Лаута Е. Д., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), elena.lauta@gmail.com

Пугач К. Р., студентка экономического факультета, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), elena.lauta@gmail.com

Темпоральность опыта Е. Гуссерля как одна из ключевых основ восприятия информации

Исследуется феноменологическая концепция времени, которая является синтезом внутренних фаз переживания. Предложенная Э. Гуссерлем темпоральная структура восприятия служит источником всех феноменологических анализов времени. Раскрывается влияние темпоральности на поток сознания. Проанализированы сущностные особенности потока сознания как важнейшей составляющей феноменологической концепции имманентного времени Э. Гуссерля.

Ключевые слова: феноменология, опыт, время, темпоральность, ретенция, темпоральный поток сознания.

* * *

УДК 17.023.32:316.3316:342.3

Ленард-Криськів І. В.,
аспірантка кафедри філософії та соціології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ),
oven88@ukr.net

КАСТОКРАТИЧНИЙ ПРИНЦИП СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ ЯК ОЗНАКА ЗАКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА: МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

Проаналізовано характерні особливості новітньої української політичної філософії. Досліджено критерії закритості людського суспільства. Названі критерії залучаються для дослідження філософських концепцій М. Міхновського.

Ключові слова: закрите суспільство, стани, каста, стратифікаційна система, кастова система, статус особистості.

Суспільство відкрите і закрите - терміни, вперше запропоновані А. Бергсоном і запроваджені К. Поппером для характеристики соціально-політичних систем, властивих різним суспільствам на тих чи інших етапах історичного розвитку.

Закрите суспільство характеризується статичною соціальною структурою, обмеженою мобільністю, нездатністю до інновацій, традиціоналізмом, авторитаризмом [6, с. 456].

Закритесуспільствоу процесі побудови стратифікаційної системи орієнтується на приписаний статус особистості. В результаті – формується жорстка система стратифікації, обмежується доступ до привілейованих груп нових членів. Таким чином, варто наголосити, що історичними типами соціальної стратифікації, які притаманні суспільству закритого типу є:

- 1) каста;
- 2) стани.

Каста – спадкові групи людей, що займають певне місце в соціальній ієрархії, пов'язані з традиційними заняттями і обмежені в спілкуванні один з одним [6, с. 457]. Кастова система надзвичайно складна і в різних місцевостях має різну структуру, причому ці відмінності настільки істотні, що йдеться, власне, не про одну систему, а про розмаїття різних, досить слабо пов'язаних вірувань та звичаїв. Проте деякі принципи широко поділяються. Браміни, що належать до найвищої варни, є найдосконалішими з погляду чистоти, недоторканні — найменш чисті. Браміни повинні уникати певних контактів з недоторканими, і лише останнім дозволяється контактувати із тваринами або речовинами, які вважаються нечистими.

Кастова система тісно пов'язала з вірою індуїстів у відродження; вони вірять, що індивіди, які нехтують обов'язками та ритуалами своєї каста, у наступному втіленні відродяться в нижчому становищі. Індійська кастова система ніколи не була абсолютно статичною. Хоча індивідам забороняється переходити з каста в касту, групи в цілому можуть змінювати, й часто змінюють, свою позицію в кастовій ієрархії.

Поняття каста часто вживається поза індійським контекстом, там де дві або більше етнічні групи великою мірою сегреговані одна від одної і де домінують поняття расової чистоти. За таких обставин існують суворі табу (іноді й закріплені в законі), що забороняють змішані шлюби між названими групами. Коли в південних штатах США було скасовано рабство, межа розділу між чорними й білими залишилася такою нездоланою, що,

характеризуючи цю систему соціальної стратифікації, дехто вживав термін «каста». Поняття «каста» також застосовували до південноафриканських реалій, де донедавна між білими й чорними існувала найсуворіша сегрегація, і змішані шлюби між ними заборонялися законом.

Необхідно сказати, що крім існування каст закрите суспільство дуже часто характеризується наявністю станів, як ще одного притаманного йому типу соціальної стратифікації.

Стани були складовою європейського феодалізму, проте існували й у багатьох інших традиційних цивілізаціях. Феодальні стани склалися з різних страт (верств) і мали різні обов'язки та права стосовно один одного, деякі з них обумовлювалися законом. У Європі найвищий стан складався з аристократії та дворянства. Духівництво утворювало другий стан, нижчий за своїм статусом, але наділений багатьма певними привілеями [7, с. 528].

До так званого «третього стану» належав простолюд – кріпаки, вільні селяни, купці та ремісники. На відміну від каст, між станами до певної міри дозволялися змішані шлюби та індивідуальна мобільність. Наприклад, простолюдям могли дарувати дворянство у винагороду за великі заслуги перед монархом; купці іноді могли купити собі титул. Залишки цієї системи збереглися у Великій Британії, де досі визнаються спадкові титули, а відомих бізнесменів, високих урядовців та інших можуть прийняти в дворянство або зробити перами на подяку за їхні послуги.

Станова система в минулому мала тенденцію розвиватися там, де існувала традиційна аристократія, побудована на шляхетному походженні. У феодальних системах, як у середньовічній Європі, стани були тісно пов'язані з місцевою маєтною спільнотою: вони утворювали скоріш локальну, ніж національну систему стратифікації. В більш централізованих традиційних імперіях, таких як Китай або Японія, вони були організовані здебільшого на національній основі. Іноді відмінності між станами опиралися на релігійні вірування, хоча лише зрідка такою мірою, як у кастовій системі індусів.

В українській філософії каста зі станами ототожнив Д. Донцов, але його попередником був М. Міхновський. Філософи, безумовно, виходили із розуміння каста як закритої системи. Ці концепти дають підставу для зарахування українських мислителів до прибічників закритого типу суспільства.

Аналізуючи кастократичний принцип створення українського суспільства, варто відзначити, що, фактично В. Липинським, М. Міхновським та Д. Донцовим завершуються концептуальні побудови універсальних політико-ідеологічних моделей українського державотворення. Проводячи паралель між поглядами мислителів: В. Липинського, який був прихильником класократичного принципу побудови українського традиційного суспільства та М. Міхновського – прибічника кастократичного принципу, необхідно наголосити на тому, що:

1) М. Міхновський виступав прихильником закритого типу суспільства. Філософ наголосив на тому, що «чужинці не можуть ані мати права приватної власності на землю та селитьби, ані користуватися національною власністю» [4, с. 153].

2) В. Липинський, який виступав за відкритий тип українського суспільства, заперечував такий підхід, вважаючи його шкідливим для державного будівництва. Визначальним для мислителя був територіальний принцип, за яким українцями визначались не лише ті, хто мав етнічну приналежність до них, а й усі ті, хто проживав в Україні. Цей принцип, до речі, закріплений в сучасній Конституції України.

М. Міхновський – видатний ідеолог, мислитель і лідер самостійної течії українського руху. Заслуги мислителя, якого можна назвати предтечею волевого українського націоналізму в тому, що він вдало підхопив настрої українських мас, де-не-де несміливо висловлені кращими представниками молоді інтелігенції, усвідомив його та сформулював у своєму геніальному нарисі – «Самостійна Україна», якому судилося відіграти небуденну роль в історії нашого визвольного руху [4, с. 55].

Слова М. Міхновського: «Кожна людина є складовою частиною своєї нації, тому й доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації, нація ж може розвиватися вільно з користю тільки тоді, коли матиме власну самостійну державу» [4, с. 153]. Із наведених слів чітко випливає те, що філософ був однозначним прихильником закритого типу розвитку українського суспільства. Тобто, «Україна – для українців» [4, с. 153], і ніхто не має втручатися в її внутрішні справи. Стабільне і благополучне життя кожного громадянина безпосередньо залежить від держави з одного боку, а розвиток суспільства є показником зацікавленості всіх його членів.

Проблеми України та Росії вперше розглядалися з погляду та позицій державності. «Українська мрія» у вигляді питання про звільнення нації з'явилася світові завдяки наполегливості та вірі М. Міхновського в щасливу долю української держави [1, с. 14].

У своїй промові український мислитель характеризував утиски українського народу з боку Російської імперії. Про це свідчать слова філософа: «Яким правом російське царське правительство поводить з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклітих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів?» [4, с. 153]. Як бачимо, М. Міхновський був незадоволений тогочасною ситуацією панування Росії над Україною, і всякими способами прагнув боротися за гідне становище нашої держави.

М. Міхновський був однозначним прибічником кастократичного розвитку української національної спільноти. На його думку, у суспільстві для його успішного розвитку мають існувати так звані каста, тобто, становища людей як складових частин суспільства.

Філософ виділяв такі каста (стани) в українському суспільстві того часу:

- 1) селяни – найпростіші громадяни;
- 2) робітники;
- 3) інтелігенція.

Варто наголосити на тому, що М. Міхновський як і В. Липинський покладав великі надії на інтелігенцію, еліту нації, яка повинна та зобов'язана взяти на себе правління державою. Головне завдання інтелігенції – боротьба з росіянами. Окреслюючи першочергові завдання нової української інтелігенції, яку мислитель вважав рушійною силою національної революції, він констатував: «Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ,

до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить в сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок» [4, с. 153].

Вперше в історії української національно-політичної думки філософ наголошував саме на необхідності боротьби супроти Росії, продовжуючи, таким чином, сподівання Т. Шевченка. М. Міхновський виголошував такі головні засади політичного «вірую» молодого українця:

1) відновлення національно-державної самостійності України, а не боротьба за зміну режиму в Росії;

2) боротьба за права нації, а не класові інтереси тої, чи іншої класи і плекання серед усіх верств українського народу почувань національної солідарності, а не класової ненависті;

3) створення в українській державі справедливого соціального ладу;

4) ідейна відданість кожної української людини справі національного визволення.

Необхідно сказати, що активні пошуки М. Міхновським шляхів негайного вирішення суспільних проблем призвели до захоплення ідеями соціалізму. Це помітно позначилося на його працях, зумовивши насичення соціалістичними ідеями видань УНП.

Ідеї соціалізму у поєднанні із закличками до національно-визвольної боротьби зумовили появу цілком нового для української політики підходу – національного визволення заради соціального добробуту. Це дозволяє відокремити соціалізм М. Міхновського від інших тогочасних соціалістичних теорій та ідентифікувати його як окремий національно-соціалістичний напрямок українського національно-визвольного руху [6, с. 241-249].

Український ідеолог та мислитель в основу своєї концепції кладе ідеал: «одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» [4, с. 153]. Досягнення цього ідеалу має здійснюватися за допомогою «велетенської і непоборної» сили – націоналізму. Саме націоналізм, за М. Міхновським: «єднає, координує сили, рве до боротьби, запалює фанатизмом поневолену націю в її боротьбі за самостійність» [4, с. 53]. З цієї позиції філософські погляди мислителя тяжіють до ідеалізму.

Проте, обгрунтовуючи ідею «нової України» він зазначав: «З того часу українська нація помалу завмирає, республіканська свобода нівечиться, надія знесилюється, але потім знову відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України» [4, с. 32]. Аналізуючи вказані слова, потрібно сказати, що первинна ідея поступово матеріалізується. Тобто, М. Міхновський повністю не заперечував матеріальні цінності, але ідеї незалежності української держави все ж віддавав переваги.

Буття у мислителя, як духовне, так і соціальне характеризується як відчуття свого існування та свого індивідуального національного «Я». Саме існування, на думку філософа, є так званним протестом проти насилля над сучасними українцями та їхніми предками. Національне існування він не бачить окремо від постійної боротьби за своє власне національне існування. Таким чином, боротьба за незалежність та розвиток України є, по суті, основним завданням кожного громадянина, якого би він становивши не був у суспільстві.

Ще одним доказом відстоювання закритого типу розвитку українського суспільства М. Міхновським, було

те, що мислитель протягом усього свого життя говорив про те, що Україна має самостійно відроджуватись і ніхто не повинен втручатись у її справи.

Український філософ виголосив десять заповідей, яких обов'язково повинен дотримуватись кожен українець:

1) єдина й неподільна від Карпат і до Кавказу самостійна, вільна Українська Демократична Республіка – це національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал;

2) усі люди – твої брати, але «москалі, ляхи та жиди» – вороги нашого народу, доки вони панують над нами й визискують нас;

3) Україна для українців. Отже, проганяй звідусіль з України чужинців-гнобителів;

4) усюди й завжди вживай українську мову. Нехай ані дружина твоя, ані діти не дають поганити твоєї господи чужинцям-гнобителям;

5) шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде твоєму народові й тобі;

6) не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів;

7) не стань ренегатом-відступником;

8) не обдирай власного народу, працюючи на ворогів України;

9) допомагай своєму землякові поперед усіх;

10) не бери собі дружину з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо це додає їм сили й відваги; не підтримуй гнобителів наших, бо зрадником станеш.

Головна ідея діяльності М. Міхновського полягає в теоретичній формулі права нації на самовизначення. Таким чином, основна праця мислителя - «Самостійна Україна» спрямована на вдосконалення української самосвідомості. Мислитель наводив надзвичайно багато аргументів на користь незалежності нашої держави. При цьому виокремлюються дві проблеми:

1) пов'язана із незаконністю анексії України;

2) пов'язана із недотриманням як особистих, так і колективних прав українців в Російській імперії.

Мислитель постійно наголошував на тому, що потрібно боротись із довготривалим гнобленням Росії. Визвольну боротьбу поневоленого народу повинна очолювати й нею керувати його інтелігенція, як рушійна сила своєї держави. М. Міхновський невтомно заохочував українців боротись, не боятися і впевнено відстоювати свої права: «треба бути державно незалежною нацією, треба не бути рабом, треба бути паном себе і своєї долі, щоб лаштуватися в своїй державі, на своїй території по своїй уподобі» [4, с. 154]. Зі слів українського філософа чітко видно, що йде цілковите заохочення до боротьби як внутрішньої, так і зовнішньої. Кожна людина, як особистість, повинна керувати своєю долею, своїм життям, для того, щоб знайти своє місце, у своїй державі. Для цього необхідно докладати неабияких зусиль. Таким чином, кожен громадянин, як невід'ємна частина своєї держави, безпосередньо впливає і на її розвиток. Головним є те, що ніхто не повинен втручатись в названі процеси, які мають внутрішньодержавний характер. Зазначені процеси також дають нам підстави вважати М. Міхновського прихильником закритого типу українського суспільства.

Аналізуючи зміст праці «Самостійна Україна», варто сказати, що всі слова її автора - М. Міхновського виокремлюють дві підстави реалізації права української нації на самовизначення. Першу підставу можна окреслити як формально-юридичну. В контексті її обґрунтування автор аналізує формальні причини припинення державної незалежності України та юридичну можливість її відновлення в майбутньому. Друга підстава національного самовизначення може бути охарактеризована як природно-правова. Така назва є цілком прийнята, адже мислитель цілком слушно робить висновок про те, що порушення природних прав людини за національною ознакою може бути припинено лише у власній державі цієї нації [9, с. 320].

Формально-юридична підстава права української нації на самовизначення випливають із першої тези формули М. Міхновського «... кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави...» [4, с. 153] та обґрунтовується шляхом історично-правового аналізу еволюції української державності.

В продовження свого обґрунтування, мислитель критично оцінював аргументи про давність набуття українських територій як легальну підставу їх перебування під юрисдикцією Росії. М. Міхновський сформулював наступні заперечення до такого підходу: по-перше, не може бути на підставі давності те, що було отримане злочинним шляхом. Давність може мати місце лише у відносинах, оформлених правом, але аж ніяк у безправних стосунках України з Росією; по-друге, термін давності не може поширюватися на злочини проти свободи.

Отже, М. Міхновським обґрунтовані формально-юридичні підстави для можливості реалізації українською нацією права на самовизначення аж до утворення власної, незалежної держави. Також одностороннє недотримання російською стороною Переяславського договору та інкорпорація України у складі Росії. Тому відсутність дійсно правового зв'язку між Російською імперією та українською нацією дозволяє останній визначити політичний статус на власний розсуд.

Також варто наголосити на тому, що рушійною силою національного визволення має стати нова еліта - «українська інтелігенція третьої формації». Якісна ознака нової еліти - відданість українському народові. На відміну від попереднього українофільського руху, що мав «характер недоношеної розумом етнографічної теорії». Тому нова еліта повинна бути організатором та виразником загальносуспільних інтересів, володіти політичною волею до боротьби за національні права [8, с. 245-246].

М. Міхновський, оцінюючи роль української інтелігенції, чітко вказує на те, що це нова плеяда людей, яка на перше місце ставить національні проблеми та потреби. Тому якщо ця інтелігенція є дійсно заступником народу, а також єдиною свідомою частиною нації, то «стерно національного корабля належить їй» [5, с. 585].

Необхідність такої боротьби випливає як із права окремої людини, так і колективного права цілої нації. Таким чином, боротьба за національну свободу може набувати різних форм - від культурної аж до збройного повстання - «ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято від нас теж силою» [4, с. 153].

Таким чином, варто наголосити на тому, що видатний український мислитель - М. Міхновський впевнено відстоював права українців на своїй рідній землі. Всі його думки і слова вказують на те, що філософ був прихильником розвитку саме закритого українського суспільства. Ніхто збоку не повинен, і просто не має права втручатись у внутрішні справи нашої держави. Тільки самі українці, на чолі з розумною інтелігенцією, повинні й просто зобов'язані боротись за своє краще майбутнє.

Список використаних джерел

- Білий Д. Микола Міхновський /Д. Білий// – націонал-соціаліст // Воля. – 2007. – № 1-3/ С.-12-21.
- Бутенко А.П. Вплив діяльності Миколи Міхновського на суспільно-політичне життя України 1899-1907 рр. /А.П. Бутенко// Вісник Київського славистичного університету. – Київ, 2004. – Вип. №18 -С. 241– 249.
- Мірчук П. – «Микола Міхновський –апостол української державності»/П. Мірчук// – Лондон, - 1960. – 96 с.
- Міхновський М. Самостійна Україна /М. Міхновський// Націоналізм: Антологія.-К.: Смолоскип, 2000.-153 с.
- Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початку XX) /Ю. Левенець// – К.: Стилюс, 2001.-585с.
- Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городенко – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
- Социологический словарь./сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга/ научн. ред. Г. Н. Соколова, И. Я. Писаренко./редкол.: Г. П. Давидюк и др.-2-е изд. /перераб. и доп. – Мн. Университетское, 1991. – 528 с.
- Турченко Федір. Бібліографічний покажчик Миколи Міхновського (1873-1924) / Федір Турченко // Молода нація. – 2003. - №2(27). – С. 245-246.
- Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2006.-320 с.

References

1. Bilyy D. Mykola Mikhnovs'kyu – natsional-sotsialist // Volya. – 2007. – № 1-3
2. Butenko A.P. Vplyv diyal'nosti Mykoly Mikhnovs'koho na suspil'no-politychne zhyttya Ukrayiny 1899-1907 rr. // Visnyk Kyuyivs'koho slavistychnoho universytetu. – Vyr. № 18. – Kyuyiv, 2004. – S. 241– 249.
3. Mirchuk P. – «Mykola Mikhnovs'kyu». – London, - 1960. Mykola Mikhnovs'kyu – apostol ukraiyins'koyi derzhavnosti
4. Mikhnovs'kyu M. Samostiyna Ukrayina // Natsionalizm: Antolohiya.-K.: Smoloskyp, 2000.-S.153.
5. Levenets' Yu. Teoretyko-metodolohichni zasady ukraiyins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky: problemy stanovlennya ta rozvytku (druha polovyna XIX – pochatku XX) . – K.: Stylos, 2001.-585s.
6. Sotsyolohichna entsyklopediya / Ukladach V.H. Horodenko – K.: Akademvydav, 2008. – 456 s.
7. Sotsyolohychesky slovar'. Sost. A. N. Elsukov, K. V. Shul'ha. Nauchn. red. H. N. Sokolova, Y. Ya. Pysarenko: Redkol.: H. P. Davydyuk y dr.-2-e yzd. Pererab. y dop. – Mn. Unyversytetskoe, 1991. – 528 s.
8. Turchenko Fedir. Bibliohrafichnyy pokazhchik Mykoly Mikhnovs'koho (1873-1924).

Lenard-Kryskiv I. V., agraduate student of philosophy and sociology, SHEE «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University» (Ivano-Frankivsk, Ukraine), oven88@ukr.net

Caste principle of creating a Ukrainian national community as a feature of a closed society: Mykola Mikhnovsky

Ukrainian peculiarities of modern political philosophy are analyzed. Criteria of closed human society were investigated. Named the criteria are involved to research of philosophical concepts M. Mikhnovskiy.

Keywords: closed society, caste, caste stratification system, caste system, the status of the individual, personality.

Lenard-Kryskiv I. V., aspirantka kafedry filozofii i sociologii, GBVZ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна), oven88@ukr.net

**Кастократический принцип создания украинского национального сообщества как признак закрытого общества:
Николай Михновский**

Проанализированы характерные особенности новейшей украинской политической философии. Исследованы критерии закрытости человеческого общества. Названы критерии, привлекаются для исследования философских концепций Н. Михновского.

Ключевые слова: закрытое общество, станы, касты, стратификационная система, кастовая система, статус личности.

* * *

УДК 94(100)*05

Лукашенко А. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
країнознавства та міжнародного туризму,
Київський міжнародний університет (Україна, Київ),
al.lukaschenko@gmail.com

**ДРУГОЙ ОСЬОВИЙ ЧАС СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ:
ФОРМУВАННЯ ДУХУ КАПІТАЛІЗМУ В МЕЖАХ
ДУАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ХРИСТІАНСТВА**

Здійснено аналіз головних критеріїв і характерних рис осьового часу Карла Ясперса, простежено причини й особливості трансформаційних процесів Європи XV–XVII ст., яким згідно із критеріями Карла Ясперса надано статус Другого осьового часу. Мета статті полягає у аналізі трансформації християнського дуалістичного світогляду «приреченості» у нову світоглядну парадигму, результатом реалізації котрої стає формування суспільства сучасного типу. Встановлено механізми формування суспільства сучасного типу, а саме: ринкової економіки, засад внутрішньої політики та геополітичних стандартів. Виявлено специфіку формування нової світоглядної парадигми, яка полягала у розгортанні історії під впливом не «божого промислу», а людської діяльності. В процесі написання статті було використано низку методів, зокрема: метод аналізу та синтезу; ретроспективний, описовий, порівняльний.

Ключові слова: осьовий час, капіталізм, протестантська етика, есхатологія, християнський дуалізм, християнство, Церква.

Для того, щоб зрозуміти куди рухається людство та історія, потрібно чітко з'ясувати світоглядні мотивації історичної поведінки людини. Основою ж світогляду завжди була і залишається релігія, навіть у період атеїзму мотивація людини все одно обумовлена вірою чи невірою людини в Бога, що й визначає її поведінку. Проблематика даної статті безпосередньо пов'язана із науковою концепцією Першого осьового часу К. Ясперса. Крім того, стрижневою ідеєю статті є вплив духовного чинника на мотиваційну поведінку творця історії – людини. Духовність як фактор історичного творення завжди залишається актуальним питанням у сучасних дослідженнях.

Так, мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності визначення Другого осьового часу через демонстрацію впливу останнього на хід світової історії, завдяки формуванню протестантської етики, духу капіталізму та прориву в опануванні матеріального світу та утворенні сучасного світогляду; що було можливим у межах заданих координат системи християнського дуалізму.

Перший осьовий час (за К. Ясперсом, «осьовий час», «Перший осьовий час» – формулювання наше через виокремлення «Другого осьового часу») – термін, що позначає період між VIII і II ст. до н.е., коли відбувся різкий поворот в історії. На думку К. Ясперса, саме в цей час з'явилася людина сучасного типу і тому саме в цей період можна говорити про вісь світової історії. Головним критерієм для дослідника у виокремленні Першого осьового часу був вплив подій останнього на розвиток всього людства. Для аргументації останнього факту К. Ясперс констатує таке: упродовж осьового часу в Китаї виникли всі напрямки китайської філософії,

в Індії склались Упанішади, сформувався буддизм; у філософії були розглянуті всі можливості філософського осмислення буття, аж до скептицизму, матеріалізму, софістики та нігілізму; в Ірані Заратустра вчив про світ, де йде боротьба добра зі злом; у Греції – це був час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона, трагіків, Фукідіда і Архімеда. Як зауважує К. Ясперс, усе, пов'язане з вищезазначеними іменами, з'явилось майже одночасно як на Сході, так і на Заході, незалежно один від одного. «Нове, що виникло в цю епоху в трьох згаданих культурах, зводиться до того, що людина усвідомлює буття в цілому, саму себе і свої межі. Перед нею відкривається жах світу і власна безпорадність. Стоячи над прірвою, людина ставить радикальні питання, вимагає звільнення і спасіння» [6, с. 42]. Дослідник стверджує, що в осьовий час були розроблені ті основні категорії, якими людина мислить дотепер і закладені основи світових релігій. Найважливішою характеристикою цього часу Карл Ясперс називає прорив міфологічного світогляду – перехід від міфу до логосу. В осьовий час, прагнучи до ідеалу й усвідомлюючи свою безпорадність, людина звертається до зовнішньої сили – до всемогутнього Бога, що живе поза світом і здатний врятувати людину за своєю доброю волею.

Автор також робить зауваження про пасажі щодо Другого осьового часу в деяких розділах своєї роботи. У людській історії автор виявляє так звані два дихання. Перше веде від прометеївської епохи через велич культури давнини до осьового часу з усіма його наслідками. Друге починається з епохи науки і техніки і, можливо, веде до нового, ще далекого другого осьового часу, до справжнього становлення людини. Крім того, К. Ясперс, використовуючи метод парадоксу, вступає так би мовити сам із собою в полеміку і, виокремлюючи два осьових часи, перший – неолітична революція, другий – період 1500–1800 рр. в Західній Європі, спочатку надає статус другого місця осьовому часу 1500–1800 рр., наголошуючи на тому, що це наша історична основа, а потім взагалі лишає цю історичну основу статусу осьового часу. Так, наше виокремлення періоду XV – XVII ст. як осьового часу не суперечить ідеям і твердженням Карла Ясперса, радше дане дослідження розвиває і доповнює його [6, с. 119].

Ми підійшли до питання обґрунтування Другого осьового часу і його хронологічних меж, а саме XV–XVII ст. Суттєві трансформації цього періоду, які відомі навіть аматорам історичної науки, не пояснювали ані науково-технічним переворотом, ані великими географічними відкриттями, навіть протестантством чи то реформами Нікона. Поштовх до такого епохального зрушення варто шукати в світоглядних принципах доби середньовіччя, основою яких була есхатологічна картина бачення світу, що передавалася людством від покоління до покоління через міфи, древні релігійні вірування, культури й особливого розквіту набула саме в медієвістичну епоху. А це відбулося винятково за рахунок кульмінації в системі протистояння християнського дуалізму, а саме в протистоянні божественного і диявольського. (Так, нам відомо, що без постаті Диявола і похідної від нього зріховності людини не можливе ні перше, ні друге пришествя Христа, а отже, і вся есхатологічна картина бачення світу). Але, як це не парадоксально, саме ідея кінця перетворюється в цей період, раннього нового часу, в ідею прогресу, тотальна релігійність, при якій сенс

життя середньостатистичного європейця полягав у кредо: «народитися, жити, померти і бути судимим» [1, с. 126] перетворюється в перші приклади атеїзму. Спираючись на один із критеріїв визначення осьового часу К. Ясперса, що полягав, як ми пам'ятаємо, у прориві світогляду, вважаємо за необхідне пояснити причини згаданого прориву та його наслідки.

Серед цих праць ми для прикладу називаємо роботи таких дослідників: А. Гуревич, М. Малерб, Н. Тальберг, К. Армстронг, М. Елліаде, Ж. Ле Гофф, Е. Поньйон, М. Бейджент, Р. Лі, Ж. Делюмо, Ж. Мінуа, П. Лоб'є та ін. [4]. Водночас слід зазначити, що узагальнених, систематизованих праць щодо заданої проблематики, на жаль, немає. У зв'язку з цим, нами була здійснена історична розвідка щодо впливу есхатологічних очікувань на трансформаційні процеси в Європі XV–XVII ст. [2]. Тому, спираючись на власні дослідження, роботи згаданих науковців і переслідуючи мету, порушену в даній статті, дозволимо собі аксіоматично сприймати есхатологічні очікування як світоглядну парадигму середньовічної доби, вплив котрої на Західноєвропейську та Східноєвропейську ойкумену коротко ми анонсуємо нижче¹.

1. Церкві вдалося насадити культ гріховності через концепцію первородного гріха. У такій ситуації сама Церква віддала людину повністю на поталу Диявола, як батька гріха та спокуси. Крім того, для утримання своєї влади Церква не гребувала жодними засобами, щоб переконати людину в тотальній її гріховності, а отже, у гострій потребі в послугах її священиків. Саме тому 1000 рік перетворився в істерію есхатологічного розпаду, розуміння невідповідності критеріям Бога і страх перед Страшним Судом.

2. Тотальне безальтернативне апокаліптичне майбутнє дає поштовх масовому невідладному, уже церкві апокаліптичному культу. Стає очевидним підсвідомий бунт середньовічної людини проти тотальної гріховності і неспроможності виправдати вимоги Бога. Бунт проти гріховності, проти Диявола і проти Церкви (а отже, майже і проти самого Бога) породив феномен компромісної логіки, за якої Папа Римський іде на поступки населенню і приймає догмат про чистилище, щоб хоча б трішечки надати шансів людині потрапити до Царства небесного, а не в руки Диявола. А інквізиція була проявом прагнення людини очистити своє суспільство від скверни. Зрештою, у всій цій катавасії Папа стає Антихристом, що було абсолютно закономірним і саме тому він забороняє пророкувати кінець світу, а отже намагається зняти напругу в протистоянні добра і зла, Бога і Диявола в душах людей.

3. У протистоянні між офіційною католицькою позицією щодо християнського дуалізму й апокаліптики та масовою есхатологічною свідомістю, втомленою від боротьби з диявольським гріховним началом, виникає ще один суб'єкт – зріла світська влада, прошарок майбутньої буржуазії, світогляд і діяльність якої йшла врозрід із католицькою церквою. Саме тому світська влада, використовуючи всі можливості науково-технічного

прогресу в масовій пропаганді (друкарський верстат, гравюра, театр тощо) використовує вже неконтрольований церквою масовий апокаліптичний культ у становленні своєї влади, основою якої був прогрес. *Прогрес як торжество матеріального, а не духовного начала.* Протестантизм звільнив людину від апокаліптичного страху кредом – «спасіння вірою» (Мартін Лютер), дав свободу у вільному виборі релігії через індивідуалізм і утвердження світських засад громадського життя та затвердив нову світоглядну протестантсько-капіталістичну парадигму, яка стає лідируючою за результатами Тридцятилітньої війни. *Так, помічаємо, що протестантизм звільнив людину від духовних митарств, маніпуляцій Папи, дав поштовх до матеріального прогресу, але водночас унеможливив духовне самовдосконалення людини «спасінням вірою».* *Так, у цілому все залишилося як і було – людина опинялася як і раніше в руках так ненависного, але близького за гріховністю, Диявола і шансів у неї стало ще менше в наближенні до Царства небесного. Ілюзія спасіння дала вивільнення енергії, яка вже йшла не на апокаліптичні істерії, а на створення матеріального благополуччя. Діяльність протестантів у цій сфері вважалася виконанням волі Бога. Не дарма протестанти, на думку М. Вебера – найуспішніші у світі люди.*

Тепер з'ясуємо масштаб цивілізаційних зрушень. Капіталізм, виникаючи як явище Західного світу, стає домінуючою системою світового масштабу, що так само, як неолітична революція, перші цивілізації або ареали культурних та інших зрушень «осьового часу», були спочатку локалізовані в певних центрах випереджаючого розвитку, а потім поширювалися по всьому світу, виводячи людство на нову стадію еволюції, так і капіталізм, утвердившись у Західній Європі та Північній Америці, розпочав звідси свою «тріумфальну ходу» по земній кулі. Тобто наслідком історичних подій і світоглядних зрушень XV – XVII ст. стала сучасна світова економічна й геополітична системи, а звідси – і повсякденне життя жителя тієї чи іншої країни.

Юрій Павленко розвинув твердження К. Ясперса щодо «неосьового часу» як винятково європейського явища. Дослідник у своїй доказовості спирався на локалізований західноєвропейський ареал і поняття капіталізму. Так, «ми схилиємося до висновку, що капіталізм у його суворому, марксістсько-зюмбартовсько-веберівському розумінні виступає не як стадія загальнолюдського поступу, а як фаза еволюції суспільства західного типу, західного шляху або західної лінії розвитку. Його виникнення та тимчасове панування у світі відіграли величезну роль в історії людства. Але він не зміг і радше не зможе оволодіти всім людством. Якщо скористатися тойнбіанською термінологією, «виклики», які він кинув усім незахідним цивілізаціям, на певний час приголомшили їх, але незабаром останні почали давати на них «відгуки», оволодіваючи тими технічними засобами, завдяки яким (та й не тільки їм) Захід упродовж XVI–XIX ст. утвердив свою гегемонію над людством» [5]. Ми повинні чітко усвідомлювати, що «відгуки» незахідних цивілізацій на «виклики» Заходу будуть обумовлені саме специфікою останніх.

Отже, період XV – XVII ст. – це Другий осьовий час, історична основа суспільства індустріально-інформаційних технологій і сучасних міжнародних

¹ Зазначимо, що даний дискурс дещо розширює горизонти згаданого нами дослідження оскільки розглядає середньовічну есхатологію з призми її мотиваційної основи, а саме християнського дуалізму.

відносин, у яких західний блок у своїй експансії на незахідні країни використовує торгіву марку ринкової економіки й демократії. Проте відкритим для подальшого дослідження залишається таке питання: у якому напрямку прямує людство під впливом Другого осьового часу і чи можна назвати утвердження капіталізму дійсно прогресом?

Список використаних джерел

1. Гуревич А. Я. Культура и общество Средневековой Европы / Арон Яковлевич Гуревич. – М., 1989. – 458 с.
2. Лукашенко А. Есхатологічні очікування та їх вплив на суспільно–трансформаційні процеси в Європі / Лукашенко А. І. – К.: КиМУ, 2012. – 224 с.
3. Малерб Мишель. Религии человечества / Мишель Малерб. – М., 1997. – 546 с.
4. Тальберг Н. История христианской церкви / Н. Тальберг – К., 2004. – 320 с.; Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том 3: от Магомета до Реформации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://v.v.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_4/13.php; Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе / Карен Армстронг. – К., 2004. – 464 с.; Гофф Жак ле. Цивилизация средневекового запада [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/ie_goff_zliak/; Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году / Эдмон Поньон. – М., 1999. – 342 с.
5. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ / Юрий Павленко. – К.: Феникс, 2002. – 328 с.
6. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 224 с.

References

1. Gurevich A. Ja. Kul'tura i obshchestvo Srednevekovoj Evropy / Aron Yakovlevich Gurevich. – M., 1989. – 458 s.
2. Lukashenko A. Eshatologichni ochikuvannja ta i'h vplyv na suspil'no–transformacijni procesy v Jevropi / Lukashenko A. I. – K.: KyMU, 2012. – 224 s.
3. Malerb Mishel'. Religii chelovechestva / Mishel' Malerb. – M., 1997. – 546 s.
4. Tal'berg N. Istorija hristianskoj cerkvi / N. Tal'berg – K., 2004. – 320 s.; Jeliade M. Istorija very i religioznych idej. Tom 3: ot Magometa do Reformacii [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://v.v.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_4/13.php; Armstrong Karen. Istorija Boga. Tysjacheletie iskanija v iudaizme, hristianstve i islame / Karen Armstrong. – K., 2004. – 464 s.; Goff Zhak le. Civilizacija srednekovogo zapada [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://lib.aldebaran.ru/author/ie_goff_zliak/; Pon'on Je. Povsednevnaia zhizn' Evropy v 1000 godu / Jedmon Pon'on. – M., 1999. – 342 s.
5. Pavlenko Ju. Istorija mirovoj civilizacii. Filosofskij analiz / Jurij Pavlenko. – K.: Feniks, 2002. – 328 s.
6. Jaspers Karl. Smysl i naznachenie istorii / Karl Jaspers. – M.: Politizdat, 1991. – 224 s.

Lukashenko A. I., Ph.D. in History, Associate Professor of Geography and International Tourism Kyiv International University (Ukraine, Kyiv), al.lukaschenko@gmail.com

The second time axis of world history: the formation of the spirit of capitalism within dualistic worldview of Christianity

The article analyzes the main criteria and characteristics of the axial age Karl Jaspers, traced the causes and characteristics of transformation processes in Europe XV–XVII centuries. According to which criteria Karl Jaspers given the status of second axial age. The purpose of the article is to analyze the transformation of dualistic Christian worldview «doom» in a new ideological paradigm, the result of the implementation of which is the formation of modern type of society. Established mechanisms of modern society types, namely: market economy, the principles of domestic politics and geopolitical standards. The specific formation of a new ideological paradigm, which consisted in the deployment history influenced not «Divine» and human activity. In the process of writing has been used a number of methods including: a method of analysis and synthesis, retrospective, descriptive, comparative.

Keywords: time axis, capitalism, Protestant ethics, eschatology, Christian dualism, Christianity, Church.

Лукашенко А. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма, Киевский международный университет (Украина, Киев), al.lukaschenko@gmail.com

Второе осевое время мировой истории: формирование духа капитализма в пределах дуалистического мировоззрения христианства

Проведен анализ основных критериев и характерных черт осевого времени Карла Ясперса, проследжены причины и особенности трансформационных процессов Европы XV–XVII вв., которым согласно критериям Карла Ясперса предоставлен статус второго осевого времени. Цель статьи заключается в анализе трансформации христианского дуалистического мировоззрения «обреченности» в новую мировоззренческую парадигму, результатом реализации которой становится формирование общества современного типа. Установлены механизмы формирования общества современного типа, а именно: рыночной экономики, основ внутренней политики и геополитических стандартов. Выявлена специфика формирования новой мировоззренческой парадигмы, которая заключалась в развертывании истории под влиянием не «божьего промысла», а человеческой деятельности. В процессе написания статьи были использованы ряд методов, в частности: метод анализа и синтеза, ретроспективный, описательный, сравнительный.

Ключевые слова: осевое время, капитализм, протестантская этика, эсхатология, христианский дуализм, христианство, Церковь.

* * *

УДК 233:267

Бегей О. І.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально–гуманітарних дисциплін,
Львівський інститут економіки і туризму
(Україна, Львів),
oksana.begey@ukr.net

СТАН ТА МАЙБУТНЄ РЕЛІГІЇ В СЕКУЛЯРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується становище релігії в сучасному західному суспільстві. Висвітлюються прояви секуляризації в суспільно–політичній та соціокультурній сферах, зокрема, поширення «неоязичництва», вплив інформаційних технологій на релігійне життя. З'ясовуються особливості ситуації постмодерну та її значення для релігійного світогляду, оцінка дослідниками нових можливостей, яке створює нова соціокультурна ситуація для успішного поширення християнства. Розглядаються прояви десекуляризації, які є ознаками формування постсекулярного суспільства.

Ключові слова: релігія, секуляризація, десекуляризація, культура, традиція, суспільство.

Релігійна ситуація країнах Західної цивілізації (за іншою термінологією Півночі – для протиставлення країнам Півдня) зумовлена багатьма історичними, політичними чинниками, які відрізняються в різних європейських країнах, однак характеризується багатьма спільними для них процесами, проблемами тощо. Однією з найважливіших тенденцій розвитку сучасної релігії у цих країнах є секуляризація – процес, при якому, за визначенням Н. Смелзера, підлягають сумніву вірування в надприродне і пов'язані з ними ритуали, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив [6, с. 227].

Секуляризації, її впливу на європейське соціально–політичне, соціально–культурне життя присвячені праці таких соціологів релігії, як Ж.–П. Віллема, Б. Вілсона, Жицінського, В. Сленського, Д. Сміта [1; 2; 3; 5; 7]. Водночас, потребує ґрунтовних досліджень питання впливу соціокультурних змін на суспільно–релігійні відносини, проявів секуляризації а також десекуляризації в сучасних європейських країнах.

Метою статті є аналіз проявів секуляризації в країнах Заходу; з'ясувати особливості ситуації постмодерну та її значення для релігійного світогляду; розглянути прояви десекуляризації в суспільно–релігійних відносинах.

Як підкреслив відомий соціолог Н. Смелзер, секуляризації сприяють: 1) розвиток науки, яка сьогодні здійснює вплив практично на все людське життя; 2) розвиток держави, яка ставить перед собою завдання

задоволення більше матеріальних потреб громадян, ніж духовних; 3) розвиток капіталізму, що зменшує вплив церкви, орієнтуючи людей на антирелігійні цінності накопичення та прагнення розкішного життя; 4) компроміси з спірних питань релігії; 5) втрата спільності – сучасна людина більш мобільна, частіше ніж колись змінює місце проживання, через що їй важко зберігати тривалі зв'язки з однією релігійною спільнотою; 6) значна кількість різноманітних світських заходів, що є конкурентами церковних заходів [6, с. 228].

Секуляризацію ще можна охарактеризувати як прояв суверенної влади держави, що визначає простір, який Бог може займати в суспільстві. Вона послаблює релігію й підвалини традиційного способу життя, робить людину більш вільною й розкутою, підносить її гідність, але, водночас, і примушує її сумніватися у вищих цінностях [5, с. 39]. Як зауважує В. Сленський: «Християнство для більшості, що номінально до нього належить, перестає в ХХ ст. бути компендіумом непорушних норм і правил, що надавали системуютьоруючого виміру людським спільнотам... В ХХ ст. моральна ситуація набирає таких обрисів, коли жодна з норм вже не видається непорушною й назавжди усталеною» [5, с. 29].

На особливості європейського релігійного життя впливають прояви сучасного періоду постмодерну, що сформувався в країнах Заходу в останні три десятиліття. Однією з характерних його ознак є заперечення висхідної лінії суспільного, культурного розвитку, успадкованої від Просвітництва віри в пізнавальні можливості людського розуму. Сумнів щодо особливої ролі мислячого суб'єкта призводить до заперечення поняття істини, релятивізму.

Культура ХХ ст. значною мірою розмила межі між добром та злом. А. Ястребов, зокрема, зазначає, що сьогодні все більше поширеною є думка: «По–перше, немає необхідності вірити в Бога, щоб робити добро; по–друге, у ХХІ ст. від Бога, напевне, більше незручностей, ніж переваг» [9, с. 137].

Одним із феноменів сучасної цивілізації є відродження язичництва, – М. Якупов зазначає, що поступово західна культура повертається до світогляду, сутність якого – досягнення матеріального благополуччя без віри в Бога. Поширюється язичницька етика, що тримається на принципі «Я тобі, ти – мені» [8, с. 175]. М. Якупов підкреслює: «Сучасна псевдорелігія, коли віруючий опускає в церковний ящик для пожертвувань євро, очікуючи, що Бог винагородить його мільйоном, по суті являє язичницьке ставлення до Всевишнього» [8, с. 178]. В ролі сучасних ідолів та фетишів виступають такі предмети сучасної техногенної цивілізації, як автомобілі, кухонні гарнітури, модний одяг тощо.

Як зазначає Б. Вілсон, у сучасному світі спостерігається потужна, підсилена індустрією розваг, тенденція проводити своє дозвілля, чекаючи від нього збудження й новизни. Тим часом релігії, яка по суті повинна залишатися незмінною, стає дедалі важче конкурувати з різноманітними комерційними постачальниками розваг, які повсякчас пропонують людям новий матеріал і новий досвід [2, с. 94].

Великий вплив на сучасну релігію здійснюють комп'ютерні технології. Їх розвиток відбувається на фоні кризових тенденцій у традиційних релігіях, широкого поширення релігій «нового віку», секуляризації, індивідуалізації, лібералізації, приватизації релігійного життя.

Технологія вимагає розвитку набагато раціональніших способів мислення. Пристрої змушують людину поводитися й думати суто «раціонально». Як зазначив Б. Вілсон, порівняння релігії з іншими соціальними інститутами унаочнює той високий рівень внутрішньої раціоналізації, що його досягли інші інститути, тимчасом як у релігії запровадження раціональних структур має чіткі межі [2, с. 94].

Кібертехнології здатні посилювати приватизацію релігії, що суперечить традиційним релігіям, пропонувати нові шляхи її реалізації. Разом з тим, наголошує А. Забіяко, приватизація релігійності, що суперечить традиційним релігіям, може бути до певної міри мінімізована завдяки вмілому застосуванню цих же кібертехнологій [4, с. 90]. Релігійні конфесії не відкидають нових засобів комунікації, вбачаючи в Інтернеті ефективний засіб у своїй місіонерській діяльності.

Проте, релігійні та духовні виміри при науковому розгляді різноманітних суспільно–політичних явищ часто аналізуються недостатньо. Дослідження подій міжнародної політики зосереджені більше на ідеологічних питаннях, балансі влади тощо. Водночас, підхід який відокремлює духовне і матеріальне, раціональне та ірраціональне, секулярне та релігійне робить неможливим повне уявлення історичного періоду, що охоплює всі ці категорії. Прикладом, який показує взаємодію політики та релігії Холодна війна. Ще у 1948 р. Г. Моргентгау у книзі «Політичні відносини між націями» застеріг від уявної секулярної раціональності міжнародної системи – на його думку, сума забобонів не дуже змінилася, але нині вона більше стосується політичних справ, а не релігійних. На його думку, ілюстрацією цього підходу є США, де Холодну війну представляли як глобальний конфлікт між релігійними та безбожними людьми, в якій християнство було присвоєне західними пропагандистами за його антикомуністичний арсенал. За Р. Хаберські, Холодна війна охоплювала злиття Бога та нації, що зробила холодну війну інстанцією американської громадянської релігії [10, с. 4].

Демократію та секуляризм особливо пов'язують з західною модерністю, тоді як релігія в інших суспільствах модернізується по–іншому. Сьогодні відбувається геополітична трансформація: зменшується у демографічному відношенні вага країн Заходу (Півночі) з притаманними їм секуляризаційними процесами (в 1900 р. – 32% світового населення і 18% в 2000 р., передбачають що у 2050 р. населення Півночі буде мати близько 10–12%). Натомість зростає релігійний світ Півдня з притаманними йому різними шляхами модерності, що відображають інший досвід модернізації та розвитку суспільно–релігійних відносин. Відбувається зростання світового впливу нових держав – Китаю, Бразилії, Південної Африки, Індії [10, с. 116].

Європейський секуляризм зіткнувся з ще одним викликом – потребою реагувати на прибуття в Європу значної кількості мусульман з відмінним релігійним досвідом, в якому релігія завжди була важливою частиною життя людини. У цій ситуації релігійні актори можуть відігравати значну роль в культурній дипломатії, міжрелігійному діалозі, в допомозі створити базу для нового плюралістичного та збалансованого європейського порядку. Варто наголосити, що виважений підхід до релігійних питань виступає важливим мірилом європейської безпеки.

Проявом секуляризації та водночас проблемою є те, що релігійність обмежується сферою приватного життя. На думку французького соціолога Ж.-П. Віллема, релігійність, яку часто розуміють виключно як культову діяльність, не зводиться до культу. Прагнучи замкнути релігійність у храмах, забувають про те, що для прихильників тієї чи іншої релігії вона торкається життя в цілому та має різні виміри: освітній, культурний, соціальний. Секуляризація суспільства прагне змусити забути про всеохоплюючий характер релігій, той факт, що вони торкаються всіх аспектів життя віруючих [1, с. 163].

Можна погодитися з думкою Ж.-П. Віллема, що помилкою є те, що релігія зникає з навчального простору. Релігія, зазначає він, є не лише культовими інституціями, але також вони репрезентують культури, що включають усі виміри людського досвіду та викликають наслідки в усіх сферах діяльності та самовираження людини. Їх не можна звести до ірраціональності; вони несуть у собі також раціональність: західна модерність є незрозумілою без християнської, іудейської традиції. Релігія є надто важливою річчю, щоб залишити її самому тільки духовництву – знання релігії є необхідне для розуміння як минулого, так і сьогодення [1, с. 164].

Сучасному постіндустріальному суспільству, позначеному бурхливим технологічним розвитком, бурхливим розвитком засобів комунікації, притаманний культурний парадокс: з одного боку, дедалі чіткіша вимога персональної автономії діячів, з другого – суто колективні фактори ризику, які треба вирішувати. З огляду на ядерну безпеку, на проблеми забруднення довкілля, певні епідеміологічні ризики, проблеми тероризму, нові можливості, надані біологічними відкриттями (маніпуляції з генетикою, клонування), держава не може вдовольнитися роллю бюрократичного нейтрального регулювальника етичного вибору людей. Можна погодитися з Ж.-П. Віллемом, що держава не може перекласти з себе всю відповідальність на громадянське суспільство та стати бюрократичним апаратом з питань множинності практик, що надані на вільний вибір індивідуальних та колективних діячів (наприклад, медиків). Майбутнє людини й суспільства стало проблематичним та залежить від фундаментального вибору, оскільки виклик полягає в тому, щоб вибудувати плюралізм, який створював би життєвий сенс, а не обмежувався плеканням релятивізму (відносності), що просто ставить поряд різні наявні погляди [1, с. 208].

Водночас, поруч з секуляризаційними процесами, в країнах Заходу спостерігається тенденція до збільшення ролі релігії в публічній сфері. Слідуючи процесу секуляризації, який здавалося призвів до приватизації та занепаду релігійної віри, сьогодні відбувається також «повернення сакрального», «глобальне відродження релігії», і таким чином «десекуляризація світу» – всі вони кидають виклик домінуючому секулярному дискурсу. Тут мова не йде про перевагу релігійного над світським, але швидше про співзалежність цих сфер [10, с. 5]. За П. Бергером, «*«де секуляризація» позначає різні заяви глобального відродження релігії як реакція на секуляризацію»* [цит. за: 10, с. 130].

Це відновлення стосунків між державою та релігіями на основі етичних факторів не означає повернення релігії як влади, а відновлення ролі релігії в громадському просторі та звільнення модерності від утопій [1, с. 221–222].

Відчутні зміни в суспільно-релігійних відносинах, недоліки секуляризму зумовили появу поняття «постсекуляризм», – феномен, що виник в результаті прагнення зрозуміти роль організованої релігії та духовності у формуванні сучасного життя.

Постсекулярна трансформація є результатом невдоволення станом секулярного суспільства, усвідомлення невдоволення, що такі цінності як демократія, свобода, рівність не найкращим чином забезпечуються в секулярних рамках, які, навпаки, можуть бути потенційним місцем ізоляції, домінування, жорстокості. Відбувається відхід від різкого поділу на секулярне і релігійне, що вважається одним з фундаментальних вимірів Західної модерності. Результатом цього стало те, що релігійні організації все більше постають в ролі інтерпретаторів найгостріших суспільних етичних проблем. Це не виражається у негайному зростанні релігійності, але швидше у зміні в світогляді тих, хто раніше вважали релігію такою, що зникає [10, с. 2].

В основі постсекуляризму дослідники виокремлюють три виміри: 1) постсекуляризм може бути описаний як фактичне розмивання кордонів між секулярним та релігійним; 2) постсекуляризм включає розгляд влади, яка є інтерактивна, що об'єднує держави, міжнародні організації, релігійні інституції; 3) поява нових форм спільнот – це, в свою чергу, веде до появи нових форм постсекулярних ідентичностей що кидають виклик існуючим секулярним формаціям спираючись і на секулярні і на релігійні уявлення [10, с. 6].

За умов реальної та все зростаючої однорідності поведінки людей знову стверджується право на культурну, релігійну, мовну відмінність. Таким чином, формується те, що І. Ламбер назвав моделлю «плюралістичної секуляризації», тобто «моделлю, за якої релігія не повинна справляти вплив на суспільне життя, але може в повному обсязі відігравати свою роль як духовна, етична, культурна і навіть, у дуже широкому сенсі, політична сила, за умов поваги до автономії індивідів та до демократичного плюралізму» [1, с. 17]. Еволюцію сучасної релігійної віри та політики влучно зауважив М. Гоше: «Релігійна віра зараз перестає бути політичною. Вона позбавляється своєї прадавньої причетності до форми спільноти людей. Цей відрив від стовбура, з якого вона виросла, відкриває їй інше майбутнє. Зі свого боку, політична віра перестає тепер бути релігійною. Вона звільняється від примусу, що їй сакральна модель таємно продовжувала накладати на будь-який можливий прояв суспільства. Це звільнення від тих первісних рамок, в яких трималося розуміння нашого світу, вводить нас у нову епоху політики і, ширше, історичної дії» [цит. за: 1, с. 205].

Навіть у тих країнах, де церква і держава відокремлені давно, відбувся перехід від негативно забарвленої нейтральності щодо церков до надання їм більшої ролі у громадській сфері. Зокрема, у Франції, зазначає Ж.-П. Віллем, влада не відмовляється вдаватися до підтримки з боку церков для залагодження певних питань або відповіді на певні виклики, наприклад, у зв'язку з проблемою наркоманії, насильства, стикаючись з такими викликами як біоетика тощо [1, с. 66].

В сучасній церкві постмодернізм розглядають по-різному: і новим ворогом подібно до секулярного гуманізму, і як можливість оживити церковне життя [7, с. 19].

Деякі дослідники, зокрема, Д. Сміт наголошують на існуванні нерозуміння християнами постмодернізму і пропонують дивитися на постмодерн як на умову, яку християни повинні в деякому сенсі вітати [7, с. 24]. Теза ідеолога постмодерну Ж. Дерріда «немає нічого крім тексту» повинна підштовхнути християн повернути два ключові акценти служіння церкви: а) центральне становище Писання як зв'язуючої ланки в нашому розумінні світу в цілому; б) роль общини в тлумаченні Писання, добитися повернення оповідного характеру християнської віри, а не сприймати її як зібрання ідей [7, с. 25]. Як зазначив Ю. Жицінський, постмодерна людина доти залишатиметься глухою до євангельської вістки, доки вона буде асоціюватися для неї з християнством як суто доктриною, тобто набором умоглядних тверджень і постулатів [3, с. 9].

Беручи до уваги, що постмодернізм відкидає традицію, на думку Д. Сміта для постмодерністської церкви немає нічого кращого, ніж бути давньою, відродити традицію, оскільки «відмова від традиції на користь модерну показала свою неспроможність». Ідеї, традиції готують до прийняття інших ідей, традицій і життєвого досвіду без втрати контакту з власними коренями. Люди за природою підлягають впливу традицій і можуть повністю знайти себе, тільки знаходячись в традиції. Водночас, повернення традиції має бути не просто ностальгією, романтичною втечею в минуле, а новим повторенням традиції в постмодерністському контексті [7, с. 173].

Отже, релігійна ситуація в країнах Заходу є неоднозначна, позначена різними тенденціями: постмодернізмом, секуляризацією, впливом сучасних інформаційних технологій. У ній поєднуються як задоволення потреб індивідуального духовного пошуку, так і здатність церковних організацій відповідати на виклики сучасності. Важливо наголосити, що церква в мінливому світі надалі залишається інституцією, що уособлює традицію та непорушні цінності. Релігії є великими культурними сегментами, через які створювалися уявлення про людину й світ, що глибоко проникли в світогляд людини західного суспільства. Можна висувати, що суспільні зміни спонукають до переосмислення ролі релігії в європейському суспільному житті – перегляду усталеного підходу на релігію як приватну справу людини та усунення релігії з публічної сфери. Соціокультурна ситуація постмодерну ставить нові виклики та можливості для релігійних інституцій, зокрема, у місіонерській діяльності. Для західних суспільств важливим завданням є усвідомити можливості релігійних інституцій у громадському просторі.

Список використаних джерел

1. Віллем Ж.-П. Европа і релігії: ставки XXI ст. – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с.
2. Вілсон Б. Соціологія релігії. – К., 2002. – 287 с.
3. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. – Вид-во Українського Католицького Університету, 2004. – 200 с.
4. Забияко А. П. Язычество: от религии крестьян до кибберрелигии // Религиоведение. – 2008. – №4. – С.88–103.
5. Сленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.
6. Смелзер Н. Социология. – М.: Наука, 1984. – 374 с.
7. Смит Д. Церковь и постмодернизм. Как найти место в церкви Литару, Фуко и Деррида? – Черкасы: Коллоквиум, 2012. – 214 с.
8. Якупов М. Т. Возвращение язычества и трансформации религии // Религиоведение: научно-теоретический журнал. – 2009. – №3. – С.175–179.
9. Ястребов А. Ломка постмодернического тростника. Кросс-литературный проект «человек спрашивает у Бога и сам отвечает» // Религиоведение. Научно-теоретический журнал. – 2008. – №1. – С.135–149.
10. Towards a postsecular international politics: new forms of community, identity, and power / edited by Luca Mavelli and Fabio Petito. – New York: Palgrave Macmillan, 2014. – 276 p. (Culture and religion in international relations).

References

1. Villem J.-P. Europa y religii: stavky XXI st. – K.: Dych i lytera, 2006. – 331 s.
2. Wilson B. Sociologiya religii. – K., 2002. – 287 s.
3. Zhuczinc'kyj Y. Bog postmodernistiv. – Vyd-vo Ukraine'kogo Katoluc'kogo Universytetu, 2004. – 200 s.
4. Zabiako A. P. Yazuchestvo: ot religii krest'yan do kiberreligii // Religiovedeniye. – 2008. – №4. – S.88–103.
5. Yelens'kyj V. Religiya pislya komunizmu. Religijno-soczial'ny zminu v proczezi transformacziy central'no- i sxidnoeurops'kuh suspik'stv: focus na Ukraini. – K.: NPU imeni M. P. Dragomanova, 2002. – 419 s.
6. Smelzer N. Sociologiya. – M.: Nauka, 1984. – 374 s.
7. Smit D. Czerkov' i postmodernizm. Kak nayti myesto v czerkvi Lyotardu, Foucault i Derrida? – Cherkassu: Kollocvium, 2012. – 214 s.
8. Yakupov M. T. Vozvrashchenie yazuchestva i transformacziy religii // Religiovedeniye. – 2009. – №3. – S.175–179.
9. Yastrebov A. Lomka postmodernicheskogo trostnika. Kross-literaturnyj projekt «chelovek sprashivaet u Boga i sam otvechaet» // Religiovedeniye. – 2008. – №1. – S.135–149.
10. Towards a postsecular international politics: new forms of community, identity, and power / edited by Luca Mavelli and Fabio Petito. – New York: Palgrave Macmillan, 2014. – 276 p. (Culture and religion in international relations).

Behei O. I., PhD. in History, Associate Professor of Chair of Social and Humanitarian Disciplines, Lviv Institute of Economics and Turism (Ukraine, Lviv), oksana.behey@ukr.net

The state and future of religion in secular society

In the article the author analyzes the position of religion in modern Western society. Highlights signs of secularization in the socio-political and socio-cultural spheres, in particular, the spread of «Neopaganism», the impact of information technology on religious life. Also the author analyzes features of postmodern situation and its implications for religious outlook, assessment of researchers new opportunities, which creates a new social and cultural situation for the successful spread of Christianity. Desecularization is considered as manifestations of the signs, which confirm the formation of post-secular society.

Keywords: religion, secularization, deseekularization, culture, tradition and society.

Бегей О. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Львовский институт экономики и туризма (Украина, Львов), oksana.behey@ukr.net

Состояние и будущее религии в секулярном обществе

Анализируется положение религии в современном западном обществе. Освещаются проявления секуляризации в общественно-политической и социокультурной сферах, в частности, распространение «неоязычества», влияние информационных технологий на религиозную жизнь. Выявляются особенности ситуации постмодерна и ее значение для религиозного мировоззрения, оценка исследователями новых возможностей, которое создает новая социокультурная ситуация для успешного распространения христианства. Рассматриваются проявления десекуляризации, которые являются признаками формирования постсекулярного общества.

Ключевые слова: религия, секуляризация, десекуляризация, культура, традиция, общество.

* * *

УДК 21(470)«18/19»

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент,
Вінницький національний медичний університет
ім. М. І. Пирогова
(Україна, Вінниця),
kvergeles@gmail.com

РОСІЙСЬКА РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ

Аналізуються головні напрями російської релігійної філософії, які визначаються як спіритуалізм і матеріалізм. Головним для методології російської релігійної філософії є антинормізм, який дозволяє виявити як її основну проблематику, так і протиріччя сучасного суспільного руху людства. У статті наголошується на прагненні російської філософії відшукати універсальні моральні цінності, які її перетворюють дійсність, спрямують людство на пошуки свободи і творчості. У цьому аспекті її підкреслюється утопічність такого підходу до проблем соціального розвитку.

Ключові слова: людина, соціум, релігія, релігійна філософія, православ'я, релігійність, свобода, необхідність, творчість, антинормія.

Проблема значущості цінностей релігійної філософії й православної релігії обумовлена, перш за все, тим, що сьогодення в зв'язку з визначенням геополітичних, економічних і соціокультурних позицій України гостро ставить питання щодо статусу цих цінностей. Безперечно, православні цінності функціонували не тільки в українській філософії, але й в межах російської традиції філософування, яка є актуальною в аспекті реалізації системи цінностей в бутті людини. Російська релігійна філософія є багатограним феноменом, який є результатом синтезу релігійного і світського типів мислення, вона привнесла у загальнолюдське мислення нове світосприйняття. Соборно-софійні уявлення є традиційними для російської релігійної філософії й водночас значущими для подальшої їх розробки у світлі глобалізаційних процесів, що відбуваються у цілому світі. Положення щодо однополярного світу та про його однонаправлений розвиток є, на нашу думку, необґрунтованими, і це постає все більше очевидним в зв'язку з політичною нестабільністю і глобальними проблемами. Саме тому й виникає нагальна потреба створення синтезуючих концепцій розвитку людства, що будуть містити і закономірну інтеграцію, універсалізацію світу, і прагнення народів та націй зберегти власну самобутність та унікальність. Для оформлення концепцій такого плану постає важливим звернення до розробок багатьох російських мислителів, які обґрунтували ідею соборності не тільки в аспекті соціальних груп, але й у використанні до розвитку людства в цілому. Духовно-моральні аспекти соціального життя, що є пріоритетними для російської релігійної філософії, знову таки привертають дослідницьку увагу в сучасному світі.

Аналіз російської релігійної філософії як евристичного напрямку, який здатний виробити концепції соціальних перетворень сучасного світу на ґрунті ствердження пріоритетності духовно-моральної проблематики, дозволяє сформувати нове розуміння кризових явищ у сучасності, яке допоможе їх подоланню в найближчій перспективі. Не зважаючи на велику кількість публікацій, що присвячені розгляду російської релігійної філософії, як в українській філософії, так і в зарубіжній, ідея видатного російського мислителя В. Зеньковського щодо необхідності розгляду внутрішньої боротьби у російській філософії через протистояння спіритуалізму

і матеріалізму як протилежних онтологічних інтуїцій російської думки й дотепер не має свого адекватного втілення. Це передбачає дослідження і складових російської традиції філософування, і протилежних спіритуалістичних і матеріалістичних онтологічних течій в контексті діалектичного протиріччя.

Значущими для дослідження християнських джерел російської філософії є біблійні тексти. І в цьому плані заслуговують на особливу увагу творчі пошуки К. Аксакова, І. Герцена, А. Григор'єва, Ф. Достоевського, І. Кіреєвського, О. Хомякова та ін. Також важливим є аналіз класичних праць М. Бердяєва, С. Булгакова, Б. Вишеславцева, М. Гершензона, І. Ільїна, Л. Карсавіна, М. Лосського, В. Лосського, В. Соловйова, П. Флоренського та ін. Творчість цих мислителів розглядалася в працях як українських, так і зарубіжних мислителів – В. Акулініна, Г. Водолазова, В. Горського, А. Гулігі, І. Іванової, Л. Когана, Л. Конотоп, В. Кравченко, С. Рашковського та ін.

Російська релігійна філософія, виходячи зі своїх онтологічних пріоритетів, апелює безпосередньо до живого буття, що передує людині й пізнання якого не обмежується можливостями розуму. Фактично, такий підхід ґрунтується на якісно іншому, відмінному від утилітарно-позитивістського, світогляді, на більш складному розумінні процесів розвитку, що обумовлюють взаємодію Божественного і людського в історії, що приводить її до кардинально іншої постановки онтологічних, антропологічних, гносеологічних, етичних, аксіологічних та інших проблем сучасної філософії, вирішення яких надає можливості для пошуку якісно інших стратегічних цілей розвитку людства, що визначаються не тільки матеріалістичним, але й духовно-метафізичним сприйняттям Всесвіту. Відомий дослідник російської філософії О. Лосєв зазначає: «...Бог – це не тільки всемогутність, але й милість, й істина, і він прагне не тільки того, щоб усе існувало в одному (Богові), але також і щоб одне, Бог, був у всьому, він прагне вільної Всеєдності, прагне, щоб хаотична множинність природи добровільно об'єдналася з Богом. Тому Бог наділяє хаос свободою об'єднатися з ним, єдність сотвореного світу розпадається і перетворюється на механічне співіснування атомів» [4, с. 96].

Відсутність стабільності у сучасному світі є наслідком взаємопов'язаних і взаємообумовлених глобальних проблем – економічних, політичних, екологічних, демографічних та ін., що детермінуються проблемами моралі й моральності. Подолання моральної кризи є можливим тільки завдяки соціальному цілепокладанню. Слід зазначити, що визначення цілей розвитку соціуму не повинно бути суб'єктивним і для цього їх необхідно узгоджувати з універсальними моральними нормами. Сучасна глобальна проблема моралі та моральності обумовлена, перш за все, недостатнім впливом цих норм на життя суспільства. Вияву та об'єктивації універсальних моральних норм сприяє підвищена увага до освіти, виховання.

Метою статті є вияв евристичних можливостей концепцій російської релігійної філософії, що інтерпретуються в зв'язку з сучасними глобальними змінами.

Положення про мораль і моральність, які обґрунтовує російська релігійна філософія, можна розглядати як один із дієвих альтернативних факторів осмислення та перетворення суспільних реалій.

У філософсько-соціальному аспекті релігію правомірно розглядати як конкретну систему ціннісно-цільових зв'язків, що обумовлюють життєдіяльність соціуму у відповідності до трансцендентних ідеалів, уявлення про які спираються на авторитет, який вважається сакральним, а релігійність можна розглядати, з одного боку, як таку, яка ґрунтується на безумовній вірі й повністю не раціоналізовану впевненість людей і соціуму в правильності та необхідності цілей, методів та засобів, що пропонуються релігійною системою, а з іншого боку – як прагнення до осягнення істини, що формує світогляд і відповідну йому релігійну систему. Релігійність, при такому підході, репрезентує впевненість людей і соціуму, яка ґрунтується на безумовній вірі в авторитетні джерела, у правильності та необхідності цілей, методів та засобів, що обґрунтовує конкретна релігійна система. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє стверджувати універсальну значущість релігій як цілеутворюючих сил, які привносять елементи свободи і творчості в процес суспільного розвитку, спрямовують його до заданих цілей та допомагають подолати хаос у діях людей і соціуму в цілому. У зв'язку з цим важливим є положення видатного українського філософа С. Б. Кримського, що оточуючий світ був «семіотичною системою» [2, с. 24–25]. Український філософ зазначає: «Людська творчість споріднена з безоднею та осяяна блискавками небезпеки, бо завжди є доланням межі звичної комфортності буття, викликом та зачаклуванням позалюдських стихій. Тут виявляється та загадкова обставина, що на вищих регістрах творчого процесу людина стає виконавцем нею самої викликаної логіки, яку іноді в філософській літературі звать «псігрупою» – глибинною силою протистояння ніщо. Так завжди, в усіх аспектах буття, особливо в евристичних, пізнавальних процесах людина неминуче опиняється поряд з таїною, виявляється сама породженням чи репрезентацією таємниці» [2, с. 41].

Сам процес формування релігійної свідомості передбачає не тільки віру в авторитетні джерела, але й раціонально-теоретичну апологетику, яка вже й виступає як релігійна філософія, що розглядається як найважливіше висвітлення позакультової релігійної діяльності, яка опосередковано, через релігійну свідомість, впливає на культуру діяльності, релігійні взаємовідносини, інституції та організації, розвиває їх та принципово змінює.

Розуміння протиріч як антиномій, що не заперечуються синтезою, а позначають кордони їх можливостей, дозволяє узгодити дії свободи і необхідності в процесі соціального розвитку. У російській релігійній філософії головною антиномією історії є антиномія Божественного і людського, в якій мислиться цілепокладання, що має свій вираз у певному Божественному впливі – пророцтва, передрікання, Божественні писання, сам факт Боговтілення та ін.

Соціум розвивається у відповідності до тенденції, що задається висхідним результативним вектором, який припускає закономірні регресивні прояви, але які прагнуть до єдиної мети – до перетворення природи і людства, у якому протиріччя – Божественне і людське, не знищуються, а зливаються в єдине ціле. Антиномічний процес розвитку можна схематично репрезентувати у вигляді двох ліній, що сходяться й які символізують прояви протилежностей в соціально-природному середовищі.

Російська релігійна філософія є світоглядною системою, як самобутньо інтерпретує дійсність. На нашу думку, її припустимо розглядати як спробу філософської систематизації й узагальнення положень богослов'я і світського мислення, що розуміються як протиріччя. У відповідності до антиномічної методології, шляхи такої синтези можуть бути різними, співвідношення протилежностей змінюється, свідченням чого є розмаїття конкретних філософських побудов російської релігійної філософії, які об'єднують прагнення прояснити перспективи розвитку соціуму та обґрунтувати значення моралі, засоби та перспективи досягнення соціальних цілей. Антиномізм як методологічна основа російської філософії дозволяє подолати детермінізм Гегеля [1], який закладено в його схемі історичного розвитку, обумовленою діалектичною тріадою. Дії свободи та необхідності у процесі соціального руху суміщають розуміння протиріч як антиномій, що не заперечуються синтезою, але позначають кордони його потенційних можливостей, які закладені у цих антиноміях і передбачають вільні дії у варіантах актуалізації, у виборі шляхів синтези, що надає можливості пояснення як багатоманіття природного світу, так і людської свободи. Але, слід зазначити, що така діалектична інтерпретація має певні обмеження в її використанні: по-перше, найбільш ефективно її використовувати в релігійних системах, тому що антиноміям опосередковано передбачає наявність свобідного діяча, який є трансцендентним макрокосмосом; по-друге, тільки при розгляді загальних закономірностей процесу розвитку, в тих випадках, коли існування протиріч не обмежується відносно недовгими часовими інтервалами; а також для філософських систем, коли протиріччя виникають та існують у межах певного проміжку часу, де традиційна діалектика не тільки не втрачає своєї значущості, але є головним методологічним принципом.

Щодо наявності протиріч у певній системі, то в цьому випадку є показовою концепція християнської моральності Вол. Соловйова. Впродовж усього життя філософ прагнув вирішити питання можливих шляхів удосконалення людства. З одного боку, Вол. Соловйов системно обґрунтував процес духовно-поступового розвитку людства, а з іншого – заперечував можливість самостійного духовного відродження людства. Це протиріччя було значущим стимулом для розвитку російської релігійної філософії, яка у подальшому прагнула подолати таку подвійну позицію російського філософа. Дилема, яку поставив Вол. Соловйов – людська свобода або Божественна необхідність, мала велике значення для подальшого розвитку російської релігійної традиції філософування. Для розуміння співвідношення в процесі соціального розвитку детермінації й свобідної волі у положеннях антиномії Божественної необхідності і свободи людини можна виділити наступні протиріччя – «Божественна необхідність – Божественна свобода», «людська свобода – людська необхідність». В такий спосіб, можна відшукати й іншу антиномію, що передує першій, але в дійсності супроводжує її – антиномія Божественної свободи і природної необхідності. Отже, постає можливим наступне філософсько-релігійне осмислення суспільного розвитку – людина існує у світі природної необхідності й вона повинна проникнутися творчою Божественною свободою, що дозволить їй спрямувати перетворення світу природної необхідності у відповідності до Божественної необхідності.

На нашу думку, головними здобутками російської релігійної філософії постали, по-перше, проголошення важливості переорієнтації філософських, етичних, соціальних та ін. досліджень від природно-необхідного до творчої свободи людини як прояву Божественної свободи і, по-друге, положення про найвищу роль людства у процесі перетворення світу, що відповідає Божественному задуму.

Також важливим є те, що в межах російської традиції філософування правосвідомість щільно пов'язана з моральністю, а через неї – з релігійністю. При цьому суспільна мораль розуміється подвійно: існують моральні норми універсальні, безумовні, що завжди приймаються у просторі й часі, об'єктивні, що надаються людині, незалежно від неї (Вол. Соловйов). Духовно-творча свідомість людини не тільки розпізнає ці норми, але й формує унікальні, особливі моральнісні норми, що змінюються у просторі й часі, тобто норми відносні, суб'єктивні. Виходячи з цього, схему відомого російського мислителя Є. Трубецького, на якій сфери моральності й права репрезентовані як дві окружності, що перетинаються, а природне право є сферою їх перетинання, можна доповнити, якщо виділити в цій окружності заштриховану серцевину, що позначає універсальні моральні норми, перетинання з якою правничої окружності й буде умовно позначати природно-правничі норми, що втілені у конкретному законодавстві.

В процесі аналізу соціальної дійсності сучасного світу, слід спиратися на положення Вол. Соловйова, яке було фундаментальним для більшості представників російської традиції філософування кінця XIX – початку XX ст., щодо зростання любові до людини, зростання справедливості та солідарності у світі. Але, слід зазначити, що без превалювання універсальної моралі над розумно обмеженими матеріальними потребами, всі положення про рівність та єдність людства залишаються тільки теоретичними положеннями, а вірніше – утопією. Представники російського духовно-культурного ренесансу на зламі XIX і XX ст. стверджували «хрупкість», «тендітність» всевітньо-історичного руху людства, про пов'язані з цим рухом катастрофи. З великою проникливістю про катастрофічність розвитку Росії говорили такі філософи, як Вол. Соловйов і Л. Шестов, С. Булгаков і С. Франк, І. Ільїн і Л. Карсавін.

В сучасній версії глобалізації головна ставка робиться на людину (індивідуально-суб'єктивний розум, потреби, інтереси, цілі), а суто Божественному в житті людей і народів залишається вже небагато місця. Такий стан не може зберігатися впродовж тривалого відрізка часу і людська свобода, яка тяжіє до природної необхідності, поступово змінює напрям свого прагнення, тобто поступово набуває риси Божественної свободи, а світова спільнота обирає такий вектор свого історичного розвитку, що обумовлюється Божественною необхідністю. Це – на номенальному рівні, а на феноменальному ми бачимо в сьогоденні не тільки України, але й багатьох інших країн світу підвищений інтерес саме до духовних проблем.

Виходячи з багатьох положень російських філософів, феномен соціального цілепокладання можна конкретизувати. Всілякий індивід і кожний соціум мають свої цілі, що визначаються на певному історичному етапі. Якщо чітко виокремити ці цілі, тоді можна прояснити головні характеристики життя як окремої людини, так і соціуму. Ці цілі або виводяться з індивідуального світогляду і визначаються прагненнями людини –

суб'єктивні цілі, або відчуваються, прояснюються, тобто є заданими незалежно від суб'єкту (об'єктивні, універсальні цілі). Робити якісь прогнози на ґрунті суб'єктивних цілей неефективно, оскільки останні виходять із неконстантної свободної волі людини, змінюються під впливом обставин і не підводяться під які-небудь закономірності.

Що стосується об'єктивних цілей, то вони є доступними для прогнозування, оскільки є незмінними, константними.

Уявлення про духовно-моральнісну кризу як таку, що визначає інші глобальні проблеми і тезу про необхідність починати вирішення останніх саме з вирішення моральної проблеми, що спирається, перш за все, на виховання та освіту, мають евристичний характер. При цьому, освіту не слід розуміти як навчання кого-небудь чому-небудь, йдеться про постійний процес самостворення людиною себе самої, свого змісту, свого образу. Кожне суспільство, яке прагне до стабільного майбутнього, повинно на перший план виносити проблеми освітнього характеру, оскільки всі інші залежать, в тій чи іншій мірі, від людей, які наповнюють конкретним змістом всі суспільні інституції, які приводять їх у дію та вдосконалюють. Але, від того, щоб освітній процес був дійсно ефективним, необхідними є: справедливість держави, яка вивіряє правничу систему завдяки універсальним моральним нормам; обернення держави і церков одне до одного з метою сумісного перетворення соціуму; відкритість офіційних релігійних інституцій, їх готовність до теоретичного діалогу і до активної практичної діяльності.

Висновки. Соціальна функція релігії є, перш за все, у цілепокладальній діяльності, напрям якої залежить від конкретних історичних умов і соціальних уявлень. Це дозволяє говорити про релігійність всілякої соціально-філософської системи, яка описує та обґрунтовує цілі розвитку суспільства, що відповідно детермінує в ній і засоби, що передбачаються для їх досягнення, і ставлення до філософії історії. Тому всіляка система, яка прагне зазирнути до майбутнього і на основі свого бачення здійснити історичну ретроспективу, тобто така система, що прагне відшукати смисл в історії, постає, у певній мірі, системою релігійною. Російська релігійна філософія засобом реалізації стабільного майбутнього вважала створення універсальних моральних норм і цінностей. В контексті процесів, що відбуваються у сучасному світі, такий підхід є утопічним.

Ми приймаємо положення В. Зеньковського, що період систем російської філософії визначали дві основні течії – слабо репрезентовану, яка шукала ґрунт у гносеології й більш впливову, творчу, яка спиралась на онтологічну установку, при цьому до останньої можна віднести і спіритуалістів, і матеріалістів. Саме тому в методологічному плані правильним є аналіз систем російської філософії, для яких характерно превалювання онтологічної проблематики і розгляд цих систем через внутрішню боротьбу наявних у них протилежностей.

Список використаних джерел

1. Гегель Г. Лекции по философии истории // Гегель Г. Феноменология духа. Философия истории / Г. Гегель. – М.: Эксмо, 2007. – С.477–880.
2. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
3. Лосев А. Ф. Античный космос и современная наука / А. Ф. Лосев. Бытие – имя – космос. – М.: Мысль, 1993. – С.61–612.

4. Лосев А. Ф. Страсть к диалектике. Литературные размышления философа / А. Ф. Лосев. – М.: Советский писатель, 1990. – С.14–67; 68–102.

References

1. Gegel' G. Lekcii po filosofii istorii // Gegel' G. Fenomenologija duha. Filosofija istorii / G. Gegel'. – М.: Jeksmo, 2007. – С.477–880.
2. Kryms'kyj S. B. Pid sygnaturoju Sofii' / S. B. Kryms'kyj. – К.: Vyd. dim «Kyjevo–Mogylyans'ka akademija», 2008. – 367 s.
3. Losev A. F. Antichnyj kosmos i sovremennaja nauka / A. F. Losev. Bytie – imja – kosmos. – М.: Mysl', 1993. – С.61–612.
4. Losev A. F. Strast' k dialektike. Literaturnye razmyshlenija filosofa / A. F. Losev. – М.: Sovetskij pisatel', 1990. – С.14–67; 68–102.

Vergeles K. M., PhD, Associate Professor, Vinnitsa National Medical University Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com

Russian religious philosophy of XIX – early XX century in the context of contemporary globalization issues

This article analyzes the main trends of Russian religious philosophy, defined as spiritualism and materialism. Central to the methodology of Russian religious philosophy is the antinomy which allows to identify its main problems and contradictions of modern social movement of humanity. The article focuses on the quest to find the Russian philosophy of universal moral values and transform reality will direct humanity in search of freedom and creativity. In this respect, and emphasized this utopian approach to social development.

Keywords: man, society, religion, religious philosophy, orthodoxy, religion, freedom, necessity, creativity, antinomy.

Vergeles K. H., кандидат философских наук, доцент, Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com

Русская религиозная философия XIX – начала XX века в контексте современных глобализационных проблем

Анализируются основные направления русской религиозной философии, которые определяются как спиритуализм и материализм. Главным для методологии русской религиозной философии является антинизм, который позволяет выявить как ее основную проблематику, так и противоречия современного общественного движения человечества. В статье отмечается стремление русской философии отыскать универсальные нравственные ценности, которые и преобразуют действительность, направят человечество на поиски свободы и творчества. В этом аспекте и подчеркивается утопичность такого подхода к проблемам социального развития.

Ключевые слова: человек, социум, религия, религиозная философия, православие, религиозность, свобода, необходимость, творчество, антинизм.

* * *

УДК 286

Шевчук В. М.,
аспірант кафедри релігієзнавства
та теології гуманітарного факультету, Національний
університет «Острозька академія»
(Україна, Острог),
shevasheff@gmail.com

ИНТЕГРАЦИЯ ЦЕРКВИ «СЛОВО ЖИТТЯ» В СХІДНІЙ УКРАЇНІ

Підсумовано історію українських неоп'ятидесятників із церкви «Слово життя», адже за роки існування в Україні, церква «Слово життя» виросла і кількісно, і якісно. Функціонує більше 300 церков по всій Україні, хоча розташовані вони здебільшого у східних, центральних та південних регіонах країни. Проаналізовано шляхи і умови виникнення та розвитку цієї церкви в Східній Україні. У своїй діяльності «Слово життя» проводить активну евангелізацію та душпастирську роботу (масові заходи, співпраця з іншими конфесіями), налагоджує роботу місій та співпрацю з іноземними партнерами (конференції, навчальні семінари та програми), відкриває навчальні заклади (біблійні інститути, недільні школи) і бере активну участь у соціальних заходах (реабілітаційні центри, освіта для сиріт, обіді для бідних). Автор визначає роль даної церкви у релігійному та суспільному житті країни.

Ключові слова: церква «Слово життя», неоп'ятидесятники, пастор, Ульф Екман, Леонід Падун.

«Слово життя» – це неоп'ятидесятницька група церков харизматичного напрямку. Її відносять до Міжнародного об'єднання помісних протестантських

общин п'ятидесятників, більш відоме як «Рух віри». Перша община була заснована ще у 1983 році Ульфом та Бригіттою Екман в шведському місті Уппсала. Цього ж року вони відкрили і Біблійний центр, який швидко став чи не найбільшою біблійною школою у Швеції. За роки своєї діяльності церква значно виросла до 3000 активних послідовників, а біблійну школу закінчили 18000 учнів. Тож не дивно, що згодом «Слово життя» розширило свої кордони і з'явився релігійний центр «Слово життя» в Україні (м. Донецьк). Важливо досліджувати нові релігійні рухи в Україні, адже одні можуть позитивно і органічно влитися у релігійне життя країни, а деякі з них можуть бути деструктивними і шкідливими для українського суспільства.

Інформація про діяльність церкви «Слово життя» в Україні зустрічається здебільшого в інтернет-джерелах, рідше в періодичних чи наукових виданнях. Також є ряд конфесійних джерел (блоги, відеозаписи, книги), її авторами є українські (Л. Падун, В. Гусев, А. Тищенко) та закордонні (У. Екман, М.–О. Ісхоел, В. Вітнюк) лідери неоп'ятидесятницьких центрів. Тож, саме відсутність наукових досліджень цього релігійного об'єднання, актуалізує дану тематику.

Постановка завдання. Потрібно дослідити виникнення, особливості розвитку та успішного функціонування церкви «Слово життя» на сході України з метою подальшого вивчення цього релігійного об'єднання.

Вчення церкви «Слово життя» відповідає традиційним християнським уявленням та є характерним для церков неоп'ятидесятників. Послідовники прагнуть у всіх деталях відповідати Слову Божому та роботи все так, як вчить Біблія. Щодо теології церкви, то помітно, що велика увага приділяється темі особистого спілкування віруючого з Богом. Ця особливість просліджується не тільки у вченні церкви, а також, навіть більше, у текстах проповідей та пісень (які виступають як одна із форм молитви). Для групи церков, які відносяться до «Руху віри», характерним є проповідування «теології процвітання» і церква «Слово життя» не є виключенням. Проте, лідери церкви проаналізували своє вчення та, у 2006 році, відмовилися від проповідей на тему фінансового процвітання [5].

Основною особливістю вчення «Слова життя» є різноманіття інтерпретації відносин віруючого зі Святим Духом (зокрема, через служіння Господу в церкві). Основою для цього виступають біблійне уявлення про помазання Духом Святим (цій темі присвячені книги багатьох лідерів «Руху віри») та слова апостола Павла про «Дари Духа» (1Кор. 12:7–10).

У соціальній сфері церква, опираючись на деякі цитати зі Святого Письма, виступає за підтримку та повагу державної влади (здебільшого ця ідея взята із доктринального вчення Джона Бівера). Проте це не заважає церкві «Слово Життя» виступати проти абортів, евтаназії, впливу сексуальних меншин на суспільство, а пасторами церкви пропагується повна відмова від спиртних напоїв та наркотиків. Також церква бере активну участь у сфері милосердя: часто влаштовуються обіді для бідних, проводяться навчальні програми для малозабезпечених дітей та для людей з вадами слуху, створено більше 30 благодійних проектів по збору коштів для жертв стихійних лих та дітей–сиріт, церква створює та підтримує реабілітаційні центри для сиріт, безхатченків, для залежних від алкоголю та наркотиків.

У 1989 році було відкрито місіонерський проект у країнах пострадянського простору, а згодом і на Близькому Сході та в Азії. За 15 років роботи «Слово життя» вислало понад 1500 місіонерських груп в 55 країн. Україна не стала виключенням і у 1990 році було відкрито першу церкву в Донецьку. Передумовами для цього стали політичні перипетії, що відбувалися тоді в СРСР, які дали людям можливість вільно сповідувати їхню віру, а також відкрили шлях у країну для різних релігій.

Пастором першої церкви «Слово життя» в Україні став Леонід Падун, який і до сьогодні очолює її. Спершу громада нараховувала лише 8 членів, але вже через рік вона збільшилася майже до п'яти сотень послідовників. Зібрання спочатку проводилися у квартирі пастора, а згодом у БК «Енергозаводу». Починаючи від 1995 і аж до 2005 року донецька громада орендувала приміщення старого кінотеатру «Сталь», що по вулиці Ткаченка. Протягом цих років члени громади поступово відремонтували та переобладнали приміщення з залом на 1000 осіб. Громада неодноразово стикалася з різними перепонами з боку державних інстанцій (підвищення ціни будівлі, заборона на зібрання та інше). Та у 2006 році, завдяки жертвам парафіян та партнерській програмі (про яку відомості відсутні), будівля кінотеатру була офіційно придбана. Також у 2005 році донецька громада «Слово життя» отримала у власність земельну ділянку площею 2,6 га на вулиці Соколиній (в центральній частині Донецька) під будівництво нового центру із залом на 7000 осіб, офісними приміщеннями та паркінгом [3].

У 1991 році набув чинності Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», що дозволило церкві «Слово життя» отримати статус юридичної особи. 1993 року було відкрито Біблійну школу, яку через два роки реорганізували в інститут, який отримав статус духовно-навчального закладу. Викладачами були здебільшого українці, котрі завершили навчання в Біблійних школах у Швеції та Прибалтиці. Тривалий час донецька церква підтримувала партнерські стосунки з центральною церквою «Слово життя» у Швеції. У 1997 році пастор Падун попросив, засновника церкви, Ульфа Екмана, щоб той став його особистим пастором, на що той погодився. З 2002 року церква «Слово життя» у м. Донецьк виконувала роль регіонального біблійного центру, тобто проводилася підготовка проповідників з метою їх подальшої місіонерської діяльності в країнах Азії.

Проте, в кінці 2012 р. – на початку 2013 р. році партнерські стосунки донецького та шведського центрів «Слова життя» припинилися. Причиною тому стали листи із Донецька, які отримало шведське керівництво церкви «Слово життя». Про авторів чи зміст листів достеменно невідомо, але 20 листопада 2012 року, у Донецьку, відбулася зустріч Леоніда Падуну та представників шведського центру. Останні запропонували Падуну (як єпископу УХЄЦ) піти у тимчасову відставку, на що той відмовився. Згодом єпископ заявив, що хтось навмисне намагається розколоти УХЄЦ та налаштувати проти нього шведське керівництво [2].

В кінці січня 2013 року відбулася зустріч між Леонідом Падуну та Ельфом Екманом, якого супроводжували інші представники «Слово Життя Інтернешнл». На цій зустрічі Падун вибачився та запропонував шляхи для примирення, але йому відмовили, аргументуючи це «невідповідними стилем лідерства та керівництва, етичними нормами у

роботі з фінансами, стилем життя і поведінкою, що не відповідають християнським стандартам». Таку позицію підтримали і підписали лідери інших центрів «Слово життя» (Швеції – У. Екман, Росії – М.–О. Ісхоел та В. Вітюк, Вірменії – А. Симонян, Азербайджану – Р. Халілов), додавши, що не лише листи, а й особисті спостереження і власний досвід спонукали їх до цього. На початку лютого 2013 року, єпископ Падун заявив, що лише 28 церков із 347 вийшли із УХЄЦ, а вже весною, цього ж року, стало відомо, що 235 церков покинули УХЄЦ. На сьогодні, через ситуацію на сході України та відсутність офіційних даних, точно не відомо про склад УХЄЦ, та очевидно, що основним став київський центр [4].

Церква «Слово життя» відома тим, що часто організовує різні конференції та благодійні заходи. Наприклад, весною 2009 року на конференції УХЄЦ у Донецьку було розпочато благодійну програму «Йосиф», яка була покликана допомогти харчами та одягом нужденним. У вересні 2010 року на базі донецького центру «Слово життя» відбулася міжнародна конференція, в якій взяли участь Ульф Екман та Карл–Густав Северін. 2011 року, з нагоди святкування Міжнародного Дня захисту дітей, донецька громада разом з представниками УПЦ КП та УГКЦ (близько 40 священників та 800 парафіян) провели спільний хресний хід. В червні 2012 року Леонід Падун запросив патріарха УПЦ КП Філарета на богослужіння, під якого вони обговорили розвиток міжконфесійних стосунків та важливість духовного відродження в Україні. А вже у вересні цього ж року відбулася конференція на будівельній площадці нового храму донецької громади «Слово життя». У ній взяли участь пастори Маттс–Ола Ісхоел (Москва), Стефан Сальмонсон (Йончопінг, Швеція) та Маттс–Ян Седенберг (Харків). Також церква співпрацює з телеканалом CNL і, свого часу, сприяла проведенню туру Максима Максимова (президента CNL) по Україні [8].

Представники різних регіональних громад «Слова життя» в Україні (близько 30 громад на той час), в кінці 1993 року, на зборах в Донецьку утвердили створення Духовного центру незалежних християнських церков Повного Євангелія України, а очолив його, звісно ж, Леонід Падун. У квітні наступного року цей центр було офіційно зареєстровано, а вже у 1999 році дана релігійна спільнота стала називатися Українська Християнська Євангельська Церква (УХЄЦ).

До складу УХЄЦ входять два центральні управління у Києві та Донецьку, вісім обласних центрів, три місії та три духовно-навчальні заклади церкви «Слово життя». Церковна спільнота організовує щорічні конференції та намагається активно діяти і в міжконфесійних стосунках (неодноразова участь у Всеукраїнській раді церков), і у відносинах з державою (зустрічі з політичними діячами, участь у політичних акціях). Також УХЄЦ є членом деяких релігійних асоціацій, таких як Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, Рада Євангельських Протестантських Церков України, Рада представників християнських церков України, а також Українське Біблійне товариство. Офіційний сайт донецької громади повідомляє, що представники УХЄЦ беруть участь в державній Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, а також співпрацюють з робочою групою при Мінкультури, яка розробляє законопроекти у сфері свободи віросповідання [10].

УХСЦ включає в себе також такі церкви як: Нове покоління, Перемога, Божа Слава, Блага Вість, Джерело життя, Голгофа, Гефсіманія, Вєфіль та інші. Вони розташовані здебільшого у східних та центральних регіонах України. Сама ж церква «Слово життя» має обласні центри у Донецьку, Харкові, Києві, Львові, Луганську, Одесі, Полтаві, Житомирі, Запоріжжі та Сімферополі. До кожного з обласних центрів належить ще декілька районних громад церкви. Нові церкви відкриваються за усталеною схемою: спочатку створюється обласний центр з повною базою (церква, недільна школа і т.д.), а далі євангелізація регіону продовжується з новоствореного центру, а не з головного чи первинного управління. Така децентралізована система організації є однією із ключових особливостей «Слова життя» [9].

Найбільше громад «Слова життя» було засновано саме на сході України, це пояснюється тим, що перший центр був відкритий у Донецьку. На сході країни, досі існують та активно працюють громади у Харкові, Запоріжжі, Бердянську та Мелітополі. Остання була заснована ще в 1990 році, за ці роки громада виросла до 800 членів. Володимир Токарев очолює мелітопольську церкву «Слово життя», на її базі працює недільна школа та газета «Добра вість», також було відкрито Теологічний інститут. Мелітопольська громада активно співпрацює з іноземними партнерами церкви. Так, у 2009 році, спільно з міжнародним університетом «Бачення», було проведено навчальну програму для українських студентів, а серед викладачів були й іноземні доктори теології (Дж. Гафернер, Р. Родден, С. Джораш). Саме місіонери з Мелітополя відкрили нові церкви в АР Крим, у Запорізькій, Херсонській та Дніпропетровській областях. Великі громади були у Краматорську, Горлівці, Мар'їнці, Слов'янську, Шахтарську та інших населених пунктах, але за умов АТО громадам стало небезпечно продовжувати свою діяльність, тому про долю таких спільнот достеменно невідомо.

Весною 2014 року представники ДНР задекларували свою «конституцію», у якій пише, що «первісною та пануючою вірою є Православна віра..., що сповідується Руською Православною Церквою (Московський Патріархат)». 8 липня 2014 року на засіданні Ради Євангельських Протестантських Церков України було підписано Заяву глав українських євангельських протестантських церков про релігійні переслідування на сході України. У цьому документі йдеться про напади сепаратистів на священників та прихожан євангельських церков, про пошкодження майна та захоплення бойовиками церков та культових споруд. Глави церков закликали представників ОБСЄ, ООН, ЄС та Ради Європи «докласти максимум зусиль для припинення та ескалації релігійної нетерпимості на територіях східної України, підконтрольних сепаратистам».

Сепаратисти активно перешкоджають представникам євангельських церков проводити богослужіння, викрадають членів церков та захоплюють їхні будівлі. Лише за травень 2014 року, у Донецьку, Горлівці, Шахтарську, Дружківці, у Торезі та Слов'янську було взято в полон ряд пасторів та служителів, яких до того ж жорстоко побили. 8 червня бойовики полонили чотирьох членів церкви «Преображення Господнього» у Слов'янську, а на наступний день розстріляли їх та

спалили тіла у автомобілях, щоб це виглядало, як смерть від обстрілу українських військових [7].

14 червня на мосту в м. Маріуполі, внаслідок теракту сепаратистів, загинув Сергій Скоробагач, який очолював церкву «Відродження» та був головою місцевої ради церков. 15 червня у Горлівці бойовики захопили, обікрали та пошкодили офіс церкви «Нове покоління». Наступного дня ці ж лиходії відібрали будівлю місцевої церкви «Слово життя» де влаштували тимчасовий штаб, а самих прихожан протримали декілька годин та відпустили згодом. 17 червня бойовики зайняли будівлю реабілітаційного центру «Вечірнє світло» у Донецьку, близько 30 людей протримали добу у полоні та, на щастя, відпустили наступного дня [11].

У місті Торез, 19 червня, сепаратисти захопили церкву «Слово життя». Через три дні було захоплено пастора та будівлю церкви «Слово життя» у Шахтарську, згодом священника відпустили, а будівлю продовжували використовувати у власних цілях. Останніми за місяць, 26 червня, постраждали пастор та його дружина із Дружківки, їх викрали з церкви та тиждень протримали у полоні. 9 липня бойовики зайняли приміщення Донецького Християнського Університету, аргументуючи це військовим станом у місті, вони вигнали учнів та викладачів, але хоча б дозволили їм забрати особисті речі та техніку. В кінці місяця внаслідок артилерійського обстрілу була зруйнована будівля церкви адвентистів у м. Дебальцево.

13 серпня, у Донецьку, сепаратисти захопили будівлю церкви «Слово життя» (про яку вже згадувалося раніше), що на вул. Ткаченка, 100. Таким чином, громада втратила можливість проводити богослужіння та здійснювати роботу біблійного інституту та недільної школи [6]. Леонід Падун прокоментував це так: «незважаючи на те, що в місті знаходиться безліч порожніх будівель, представники «ДНР» вирішили забрати Божий дім, який не був порожній жодного дня і в якому постійно проходило служіння Богу і надавалася допомога нужденним людям»; «Немає слів, щоб виразити біль і печаль! Понад двадцять років ми вкладали свої серця, свої фінанси в будівлю Церкви і тепер нас позбавили можливості збиратися для молитов і служіння Богу» [1]. Невдовзі пастор Падун, разом із родиною, був вимушений покинути Донецьк. Наскільки відомо, останнім часом Леонід Падун перебував у Києві та вів телепередачу «Вічне» на першому національному. Також у єпископа Падуна є свій блог – leonidpadun.org, у якому він періодично публікує проповіді на різні теми, новини про себе та життя церкви. В березні 2016 пастор Леонід Падун проповідував у церквах «Слова життя» в Ізраїлі (Єрусалим, Хайфа, Ашдод).

Висновки. За роки своєї діяльності в Україні, церква «Слово життя» виросла і кількісно, і якісно. Функціонує більше 300 церков по всій Україні, хоча розташовані вони здебільшого у східних, центральних та південних регіонах країни. «Слово життя» проводить активну євангелізацію та душпастирську роботу (масові заходи, співпраця з іншими конфесіями), налагоджує роботу місій та співпрацю з іноземними партнерами (конференції, навчальні семінари та програми), відкриває навчальні заклади (біблійні інститути, недільні школи) і бере активну участь у соціальних заходах (реабілітаційні центри, освіта для сиріт, обіди для бідних). Православні церкви України у цьому плані діяльності значно відстають

від протестантських. Тому, починаючи з 1989 року, з початку релігійного «буму» в країні, коли з'явилося безліч нових і старих протестантських церков, вони розвинулися та збільшилися більш ефективно ніж православні церкви. «Слово життя» є однією із тих протестантських церков, які, не дивлячись на деякі сумні моменти, позитивно себе зарекомендували і зайняли своє місце у релігійному житті України.

Список використаних джерел

1. Блог Леоніда Падуна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://leonidpadun.org/>.
2. В «Слове Життя» назвали причини конфлікту з Леонідом Падуном [Електронний ресурс]: [Християнський мегапортал «Invictory»]. – Режим доступу: <http://www.invictory.com/news/story-43408-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%96%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8.html>.
3. Життя церкви. Українська Християнська Євангельська Церква [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wolua.org.ua/church-life/>.
4. Заявлення: із об'єднання Падуна вийшли 235церквей із 345 [Електронний ресурс]: [Християнський мегапортал «Invictory»]. – Режим доступу: <http://www.invictory.com/news/story-45674-%D0%A3%D0%A5%D0%95%D0%A6.html>.
5. Основи віровчення Української Християнської Євангельської Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wolua.org.ua/virovchennya.html>.
6. Представники «ДНР» забрали будівлю євангельської церкви в Донецьку [Електронний ресурс]: [Інститут релігійної свободи]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1457:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk.
7. Релігійні переслідування на Донбасі: у небезпеці служители церков та храми [Електронний ресурс]: [Інститут релігійної свободи]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1470%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.
8. У Донецьку пройшов міжцерковний форум на тему «Роль Церков у розвитку суспільства та держави» [Електронний ресурс]: [Інститут релігійної свободи]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?view=article&catid=34%3Aua&id=395%3A1&format=pdf&option=com_content&lang=uk.
9. Украинская Христианская Євангельская Церковь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cerkvi.com/?d=22>.
10. Христианская церковь Слово Життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wol.com.ua/aboutus.html>.
11. Хронологія терору: бойовики «ДНР» і «ЛНР» переслідують християн Донбасу [Електронний ресурс]: [Інститут релігійної свободи]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1456:1&catid=34:ua&Itemid=61.

References

1. Bloh Leonida Paduna [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://leonidpadun.org/>.
2. V «Slove Zhyzny» nazvaly prychny konflykta s Leonydom Padunom [Elektronnyi resurs]: [Khrystyianskyimehaportal «Invictory»]. – Rezhym dostupu: <http://www.invictory.com/news/story-43408-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%96%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8.html>.
3. Zhyttia tserkvy. Ukrainska Khrystyianska Yevanhelska Tserkva [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wolua.org.ua/church-life/>.
4. Zaiavlenye: iz obedyenyia Paduna vyshly 235tserkvei iz 345 [Elektronnyi resurs]: [Khrystyianskyi mehaportal «Invictory»]. – Rezhym dostupu: <http://www.invictory.com/news/story45674%D0%A3%D0%A5%D0%95%D0%A6.html>.
5. Osnovy virovchennia Ukrainskoi Khrystyianskoi Yevanhelskoi Tserkvy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wolua.org.ua/virovchennya.html>.
6. Predstavnyky «DNR» zabraly budivliu yevanhelskoi tserkvy v Donetsku [Elektronnyi resurs]: [Instytut relihiinoi svobody]. – Rezhym dostupu: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1457:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk.
7. Relihiini peresliduvannia na Donbasi: u nebezpetsi sluzhyteli tserkov ta khramy [Elektronnyi resurs]: [Instytut relihiinoi svobody]. –

Rezhym dostupu: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1470%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk.

8. U Donetsku proishov mizhtserkovnyi forum na temu «Rol Tserkov u rozvytku suspilstva ta derzhavy» [Elektronnyi resurs]: [Instytut relihiinoi svobody]. – Rezhym dostupu: http://www.irs.in.ua/index.php?view=article&catid=34%3Aua&id=395%3A1&format=pdf&option=com_content&lang=uk.

9. Ukrainskaia Khrystyianskaia Evanhelskaia Tserkov [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://cerkvi.com/?d=22>.

10. Khristianskaia tserkov Slovo Zhyzni [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wol.com.ua/aboutus.html>.

11. Khronolohiia teroru: boiovyky «DNR» i «LNR» peresliduiut khrystyian Donbasu [Elektronnyi resurs]: [Instytut relihiinoi svobody]. – Rezhym dostupu: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1456:1&catid=34:ua&Itemid=61.

Shevchuk V. M., graduate student of religious studies and theology Humanities Faculty of the National University «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), shevasheff@gmail.com

Integration of the church «Word of Life» in Eastern Ukraine

This article summarizes the history of Ukrainian neopentecostal church «Word of Life», as the years of its activity in Ukraine, the church «Word of Life» has grown both quantitatively and qualitatively. Operates more than 300 churches across Ukraine, but they are mostly in the eastern, central and southern regions of the country. Analyzed ways and conditions of formation and development of this church in eastern Ukraine. «Word of Life» is actively evangelizing and pastoral work (events, cooperation with other denominations), establishing the mission and cooperation with foreign partners (conferences, seminars and programs) opens educational institutions (Bible Institute, Sunday schools) and actively participate in social activities (rehabilitation centers, education for orphans, lunches for the poor). The author defines the role of the church in religious and public life of country.

Keywords: Church «Word of Life», neopentecostal, pastor, Ulf Ekman, Leonid Padun.

Шевчук В. Н., аспірант кафедри релігієзнавства та теології гуманітарного факультета, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Острог), shevasheff@gmail.com

Интеграция церкви «Слово жизни» в Восточной Украине

Обобщено историю украинских неоянтаристических из церкви «Слово жизни», ведь за годы существования в Украине, церковь «Слово жизни» выросла и количественно, и качественно. Функционирует более 300 церквей по всей Украине, хотя расположены они в основном в восточных, центральных и южных регионах страны. Проанализированы пути и условия возникновения и развития этой церкви в Восточной Украине. В своей деятельности «Слово жизни» проводит активную евангелизацию и пастырскую работу (массовые мероприятия, сотрудничество с другими конфессиями), налаживает работу миссий и сотрудничество с иностранными партнерами (конференции, семинары и программы), открывает учебные заведения (библейские институты, воскресные школы) и активно участвует в социальных мероприятиях (реабилитационные центры, образование для сирот, обеды для бедных). Автор определяет роль данной церкви в религиозной и общественной жизни страны.

Ключевые слова: церковь «Слово жизни», неоянтаристические, пастор, Ульф Экман, Леонид Падуна.

* * *

УДК 94(100)

Лишний Б. В.,
аспірант кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне),
lamajko92@ukr.net

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ МЕРЕЖІ ПРАВОСЛАВНИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

Зроблена спроба на основі статистичних даних зробити аналіз динаміки та тенденцій розвитку мереж православних релігійних інституцій на території Волині. Відзначається важливе значення аналізу релігійної мережі в регіонах, для розуміння релігійної ситуації в Україні в цілому.

Ключові слова: релігія, держава, релігійна мережа, релігійна організація.

Невпинно розвиватись і бути вільною релігія, а отже і суспільство може лише тоді, коли для цього створені відповідні умови. Динаміка кількісних змін, які відбуваються у середовищі православних конфесій

є дзеркальним відображенням тих трансформацій, що відбуваються в нашому соціумі. Слід усвідомити, що розуміння особливостей релігійної ситуації у цілому в Україні невіддільне від розуміння основних процесів розвитку мережі церковно-релігійних інституцій в регіонах. Зокрема надзвичайно важливими факторами є їх конфесійна належність та територіальна поширеність.

Оскільки територія історичної Волині відзначається надзвичайною релігійною активністю та високим відсотком зареєстрованих релігійних організацій – всебічний науковий аналіз історичного розвитку релігійної мережі на даній території, має непересічне наукове значення. Детальне дослідження динаміки змін релігійної мережі православних конфесій на території Волині також важливе тим, що православні громади складають половину від загальної кількості об'єднань віруючих, усіх конфесій в Україні. Дослідження даної проблеми допоможе більш широко осмислити релігійну ситуацію в цілому Україні, адже стан та тенденції розвитку мережі церковно-релігійних інституцій значною мірою визначають соціальну ситуацію в країні. Все вище зазначене визначає актуальність даної теми.

В даній статті зроблена спроба на основі статистичних даних зробити аналіз динаміки та тенденцій розвитку мереж православних релігійних інституцій на території Волині.

Мета статті полягає у дослідженні та всебічному аналізі динаміки змін релігійної мережі на території Волині (2000–2014).

В сучасній українській науці проблематика змін та динаміки розвитку українського православ'я надзвичайно широко розроблена. Проте слід зауважити що переважна більшість досліджень здійснена у всеукраїнському контексті. Регіональні особливості динаміки розвитку релігійних інституцій іноді незаслужено залишаються поза увагою науковців.

Теоретичним підґрунтям при написанні даної статті стали праці таких істориків, філософів та релігієзнавців, М. Бабій, В. Бондаренко, Л. Виговський, А. Герасимчук, В. Єленський, С. Зідорук, А. Колодний, Н. Стоколос, Л. Филипович, Є. Харьковченко, Л. Шугаєва. Науково обґрунтовані теоретичні і практичні розробки спрямовані на подолання міжцерковної боротьби містяться у працях В. Єленського, А. Колодного, Н. Стоколос, Л. Стасюк, Є. Л. Шугаєвої. Слід відмітити, що статистична інформація, яка нас цікавить, взята із сайту Центру Разумкова, а також офіційних електронних ресурсів української православної церкви.

Територія історичної Волині охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північну частину Тернопільської та Хмельницької областей.

Динамікою в статистиці прийнято називати процес розвитку, руху соціально-економічних явищ у часі. Дослідження динаміки дає змогу охарактеризувати процес розвитку явищ, розкрити основні шляхи, тенденції і темпи цього розвитку.

Перш ніж розглядати динаміку розвитку релігійних організацій на території Волині потрібно коротко дати характеристику знаковим подіям, що дали поштовх для екстенсивного розвитку українського релігійного життя. Починаючи з 1988 року, відколи зникла потреба в обмеженні створення релігійних організацій, тому

їхня кількість на території України та історичної Волині у всі наступні роки характеризувалась постійним приростом. Протягом першого десятиліття незалежності, спостерігалось розширення мережі духовних навчальних закладів, видавничої діяльності церков та будівництва нових храмів [2, с. 42].

Можна припустити, що із здобуттям незалежності українська церква, вийшовши із маргінесу перейшла на якісно вищий рівень функціонування. Майже за десятиліття остаточно закінчилося формування її інститутів та управлінських структур. Найважливішу та роль в релігійному житті країни продовжують відігравати найбільші православні церкви – УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату та УАПЦ [1, с. 834].

На даний час, на території історичної Волині діє значна кількість православних релігійних організацій. Загалом на території Волинської області офіційно зареєстровано – 1310 релігійних організацій із них православних – 867, що становить більше половини від усіх зареєстрованих релігійних організацій в області [7, с. 102]. Більшість зареєстрованих на сьогодні релігійних громад на Волині є християнськими. Приблизно половина з них є православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти. Домінуючу позицію в житті українців православ'я посідає через ідентифікацію його з українською культурою та традиціями.

Загалом православні конфесії Волинської області представлені 14 монастирями, 6 духовними навчальними закладами із 1203 слухачами. Відповідно у Рівненській області – зареєстровано 565 статутів релігійних громад Української православної церкви та 275 статутів релігійних громад Української православної церкви Київського Патріархату, Українська православна автокефальна церква – зареєстровано 20 статутів [6, с. 4]. Загалом Рівненська єпархія є найчисельнішою і знаходиться в межах Рівненської області. Монастирі, монастирські подвір'я та скити Рівненської єпархії станом на 2006 становили 7 монастирів. Із них чоловічих – 2, жіночих – 5. Кількість монахів за офіційними даними на 2006 р. становила – 397. У 2007–2008 рр. кількість монахів дещо зросла і становила – 403 [4]. Городоцьке відділення духовне училище при Свято-Миколаївському Городоцькому жіночому монастирі по підготовці регентів-псаломщиків. 2006 – 31 учениця, 2007 – 25 учениць, 2008 – 25 учениць Регентсько-катехизаторське духовне училище при Свято-Троїцькому Корецькому ставропігійному жіночому монастирі. 2006 – 38 учениць, регентське відділення – 26, швейний – 12, 2007 – 36 учениць, регентське відділення – 24, швейне – 12, 2008 – 39, 26 регентське відділення, швейне – 13 [4].

За даними Інституту релігійної свободи Житомирщина у 2012 році стала одним із регіонів, що мав найбільший приріст релігійних організацій. На 2014 рік кількість зареєстрованих релігійних організацій в Житомирській області складає – 1450, з них Української православної церкви – 598, Української православної церкви Київського патріархату – 208, об'єднаних в 24 благочиння, 4 монастирі та одне духовне училище [6, с. 3].

Можна зробити висновок, що період екстенсивного розвитку релігійної мережі продовжувався, кількість православних релігійних організацій на території історичної Волині у порівнянні з першим десятиліттям незалежності України виросла майже в 5 разів. Проте

в період із 2008 по 2014 в той час як статистичні дані зацікавлених релігійних організацій звітували про тривалий християнський бум в Україні [6, с. 3], інші дослідження приходять до висновку про уповільнення темпів зростання нових конфесій [6, с. 4]. Говорячи про аналіз динаміки розвитку релігійних організацій слід відзначити декілька проблем, що характерні українській статистичній науці. Зокрема недоліком є те, що органи влади і національні експертні центри надають і аналізують чисельність релігійних організацій, нічого не говорячи про кількість вірян у Церквах. У кращому випадку вони використовують лише дані соціологічних опитувань [5].

Православні релігійні організації в свою чергу звітують лише про кількість своїх організацій, називаючи приблизні підрахунки стосовно своїх членів. Одною з причин такої поведінки можна назвати слабкі комунікації [3, с. 43]. Інша проблема в аналізі динаміки розвитку релігійних організацій полягає в тому, що православні Церкви називають кількість своїх парафіян не в абсолютному вимірі, а у відсотках від загального населення країни. Таким чином це спрощує справу зарахування до своїх лав декілька зайвих відсотків віруючих [3, с. 44].

Отже, можна прийти до висновку, що Волинь є особливим регіоном не так через свою динаміку росту православних релігійних організацій скільки своєю структурою релігійного життя. Також аналізуючи наявну джерельну базу можна зробити висновок, що період екстенсивного розвитку релігійної мережі продовжувався в період із 2000 по 2008 рік, кількість православних релігійних організацій на території історичної Волині за цей період значно зростає. Проте в період із 2008 по 2014 статистичні дослідження свідчать про уповільнення темпів зростання православних конфесій.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / Під ред. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Єленський В. Нація і релігія: Україна / В. Єленський // Людина і світ. – 2003. – №6. – С.39–48.
3. Колодний Н. А. Релігійна мережа України: конфесійні та регіональні зрізи. 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uars.org.ua/article.php?id=327>
4. Офіційний сайт православної церкви Київського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info>
5. Офіційний сайт православної церкви Московського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua>
6. Центр соціологічних досліджень Разумкова / Соціологічні дослідження / Релігія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_1.pdf
7. Яроцький П. Л. Релігія в країнах Східної та Центральної Європи після соціалізму / П. Л. Яроцький // Українське релігієзнавство. – 2010. – №56. – С.89–104.

References

1. Akademichne relihiyevnavstvo: Pidruchnyk / Pid red. A. Kolodnoho. – K.: Svit Znan, 2000. – 862 s.
2. Yelens'ky V. Natsiya i relihiya: Ukraina / V. Yelens'ky // Lyudyna i svit. – 2003. – №6. – S.39–48.
3. Kolodnyy N. A. Relihiyna merezha Ukrayiny: konfesiyni ta rehional'ni zrivy. 2009 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uars.org.ua/article.php?id=327>
4. Ofitsiyynyuy sayt pravoslavnoyi tserkvy Kyivivs'koho patriarkhatu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cerkva.info>
5. Ofitsiyynyuy sayt pravoslavnoyi tserkvy Moskovs'koho patriarkhatu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://orthodox.org.ua>
6. Tsentr sotsiolohichnykh doslidzhen' Razumkova / Sotsiolohichni doslidzhennya / Relihiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_1.pdf

7. Yarots'ky P. L. Relihiya v krayinakh Skhidnoyi ta Tsentral'noyi Yevropy pislya sotsializmu / P. L. Yarots'ky // Ukrainy's'ke relihiyevnavstvo. – 2010. – №56. – С.89–104.

Lyshnij B. V., graduate student, department of philosophy, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), lamajko92@ukr.net

The dynamics of development of the network of Orthodox religious organizations on the territory of Volyn

In this article author make an attempt based on statistical data to analyze the dynamics and trends of the networking Orthodox religious institutions on the territory of Volyn. Noted the importance of analyzing the religious network in the regions to understand the religious situation in Ukraine as a whole.

Keywords: religion, state, religious network, a religious organization.

Лишний Б. В., аспирант кафедры философии, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), lamajko92@ukr.net

Динамика развития сети православных религиозных организаций на территории Волыни

Предпринята попытка на основе статистических данных провести анализ динамики и тенденций развития сетей православных религиозных институтов на территории Волыни. Отмечается важное значение анализа религиозной сети в регионах, для понимания религиозной ситуации в Украине в целом.

Ключевые слова: религия, государство, религиозная сеть, религиозная организация.

* * *

УДК 215:001.8 23/28

Maskevich O. L.,
Associate Professor of Philosophy
and Economic Theory Department, Vinnytsia Institute
of Trade and Economics of Kyiv National University of
Trade and Economics
(Ukraine, Vinnytsia),
madlena2702@gmail.com

VALUE ORIENTATIONS OF THE MODERN UKRAINIAN FAMILY: RELIGIOUS STUDIES PERSPECTIVE

The existence of Ukrainian modern family and its evolution seriously affected by changes in social, political, spiritual, cultural and educational spheres of society. The family is a reflection of the processes taking place in society, and it can not be isolated from them. For their part, religious leaders believe that the consequence of the crisis of the family served as the secularization of society, which is manifested and family life.

The purpose of the article is to show the position and characteristics of the relationship of the Orthodox Church on the issue of the family institution, and to identify the value and effectiveness of Christian values in this field in today's environment.

The views of the Orthodox Church on the state of Ukrainian modern family and the possibility of its development through the preservation of Christian values in it, which are referred to in the social teaching of the Orthodox Churches. Consider the value of the Church as a regulator of family relations on the basis of its centuries-old experience.

Speaking for the preservation of the Orthodox family values in the new social and spiritual realities, the Church must be ready to upgrade their traditional family doctrine, to keep its value of one of the leading regulators in this area.

Keywords: Orthodox values, spiritual and moral values, marriage, family.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Marriage, family, family relations are not only the reflection of the current social relations, but also the reflection of the many problems that are inherent in the modern state, society, working collectives, individuals and, to some extent, in the family institution. It is clear that the state and its structures, local authorities, non-governmental organizations and society as self-regulator of its relations in many cases can not cope with modern challenges in the family area, and can not fulfill the tasks connected with creating conditions of the strengthening of the family as the primary and fundamental

society's unit, strengthening of a sense of duty to parents, children and other family members; building family relations on an equal footing, mutual love and respect, mutual help and support; ensuring every child with family care, the right of spiritual and physical development [8, p. 1–3]. The percentage of marriages and families that break up and the number of single-parent families remains high; the number of orphans and children deprived of parental care does not decrease; the phenomenon of the children's adoption by foreigners is still a disgrace to society, etc.

In these circumstances the Ukrainian Orthodox Church, referring to its age, experience and traditions, wants to establish a sacred-religious influence on the modern family, thinking this approach means family's relations recovery, it warrants overcoming negative processes in the society and guarantee religious priorities' recovery in society.

The important role of the family in society, its fundamental role in all social structures – whether it is religious or secular state – is certified in basic conceptual documents of the institutions of marriage and family. «Basic Social Concept of the Ukrainian Orthodox Church» says: «The family is like a little Church. It is an organism, whose members live and build their relations based on the law of love. The experience of family communicating teaches person to overcome sinful egoism and lays the foundations for sound citizenship. The right attitude to others, to people, to society is formed in the family» [4]. Extraordinary weight is given to marriage and family by The Ukrainian Orthodox Church of Kiev Patriarchate. «The family is called home church, – stated in the Declaration of the Jubilee Local Council of UOC–KP. – It implements a love that exists between Christ the Savior and the Church. There is no strong healthy society, nation and strong state without family» [1, p. 16].

For comparison, the main Ukrainian legislative document regulating family – The Family Codes of Ukraine (2002) refers to a family as «primary and fundamental group unit of society. The state protects the family, childhood, motherhood, fatherhood, – stated in it – it creates conditions for strengthening family» [7, p. 3]. From this part it can be seen that the modern secular state, society, traditions of family considered crucial initial formation, and the strength of it depends on the stability of society.

Realizing the extreme importance of the family and marriage and relations between the sexes for society, the Ukrainian Orthodox Church consider their competence and their duty to help to overcome the negative effects and processes in the family sphere. Scholars are interested in family and, especially, in woman because she is the keeper of the hearth, spreader of Orthodox values and reproducer of the Orthodox faith in the new generations. Hence, there is the course for the development of detailed system of rules and orthodox morality, which has strong connection with matrimonial Code regulating the place of women in family and society, marriage and sex; rules that form people's views on childbirth, encourage them to have many more of children.

Patriarch Filaret in one of his speeches said: «The main task of the European community in the third millennium should be a revival of the Christian family. Only a Christian family can overcome the evils of modern society, including demographic crisis. The family can be the basis of spiritual healing. In order to create a normal family we must not only worry about creating the material conditions for families, but also for giving an education to children based on Christian morals and prepare them for family life» [3, p. 17].

Among the main problems that led this institute to disruption and degradation, most researchers – not only religious but also secular – noted that there was process of depreciation until the disappearance of traditional family values happened, which were the main basis for the existence of family relations.

The notion «family values» in a secular sense has a very wide range of meanings, so we should specify what the most of us mean using that. Family values are based on the principles of mutual relations between the spouses as well as on relations between parents and children, love, caring, understanding, patience, faithfulness, sacrifice, respect, compassion, mutual support, honesty, sincerity, trust and many others. They are not just important, but are fundamental and form the basis of well-being of the family.

Researcher L. I. Savinov believes that the ancestral family values include:

- A complex spectrum of relations between man and woman, whose highest value is love;
- Childbirth – value, in which achievements are manifested not only by biological instinct, but also by important spiritual and social skills;
- Different value orientations, with help of which family members have the opportunity to join the world of humanity. This is facilitated by the role of wife, husband, father, mother, son, daughter, etc [6, p. 49].

According to A. V. Shubarо it is typical for modern society to have changes in its philosophical values and priorities. Transformation, under the influence of globalization, occurred and significantly affected the professional, moral and psychological, aesthetic, family relations between men and women, and general the institution of the family. The idea of a woman, her role and place in the modern society is changing. This significantly influences the system of family values. The formation of harmonious personality, based on family, should consider both the traditional moral and modern spiritual values. Falling authority of spiritual values can lead to spiritual disaster. In this context it is interesting to know the moral experience of the Christianity, which considers marriage as a sacrament [9].

Church wants to strengthen families, to prevent the destruction of family traditions. The emphasis is put on the fact that the faith community of men and women who are members of the religion of Christ, is an essential condition for truly Christian religious marriage. Church does not sanctify marriages between Orthodox and non-Christians. However, the church recognizes such marriages lawful and does not consider people living in mixed marriages, those that are sinful cohabitation.

The church's attitude to divorce, which is considered to be a sin, is ambiguous because this phenomenon leads to negative consequences, mental suffering and considered to be a big social loss, to injury unprotected child's mind. Assessing the widespread practice of modern couple divorces, the Church states: «What is happening now is a tragedy for people and the nation» [4]. On the other hand, the Orthodox Church, in some cases («because of imperfections of spiritual marriage» and for the «salvation of sinners») have the possibility to marry a second, third and even fourth time.

Objectively assessing the situation, it should be noted that the Church's recognition of the marriage abolishment questions the idea of sacrality of marriage and its divine origin. However, the church has to take this step, since the fact of divorces has

turned into such scale that non-recognition would only be compromising for the church itself. In addition, It should be noted that stricter conditions of divorce's recognition in the Catholic Church is also found to be ineffective.

The processes occurring in the modern world and their negative impact on family and family relationships disturbs leaders of the Orthodox Church. Particular attention is drawn to the problem of destruction of traditional bonds between parents and children, degradation of social value of motherhood and fatherhood, children orphans with living parents, sexual promiscuity and premarital relationships.

What is proposed in this situation by the Orthodox Church? UOC Metropolitan Volodymyr says that spiritual assistance should be given to newly established families in preparation for the sacraments wedding, christening and education of children and, of course, the assistance should be given to families in build «a small home church». It is becoming a matter of constant concern in all the parishes of the Ukrainian Orthodox Church, as the Christian strong and large families living in the Orthodox tradition are the basis for a future Church and the Ukrainian nation [5].

The assessment of the situation of family sphere UOC MP outlined in the Declaration of the Jubilee Local Council of the UOC-KP «The Church and the world at the beginning of the Third Millennium» (2001). Sacrament Wedding is the basis for creating «a home church», therefore, there must be a prayer. We must fast together to participate in the life of the Church, worship, sacraments. When there is no such things, then the house built on sand, and it will not stay for long. The Orthodox Church has clearly defined its position on this issue, referring to the order designated in the Scriptures: «He ... said, 'Have not you read that He who created people made them male and female? And he said, «a man shall leave his father and mother, and shall bow to his wife – and the two shall become one flesh» because they are no more two people, but one flesh. Therefore what God has joined together, – one must not put asunder! «They said to him, «Why then did Moses command to give a writing of divorcement, and to put asunder?». He said to them, «For your hardness of heart Moses allowed you to divorce with your wives, at first it was not so» (Matt. 19: 4 – 8).

Although the Church insists on the indissoluble unity of husband and wife and the only possible reason for divorce the Gospel considers adultery, it allows the second and sometimes the third marriage as a justification of human weakness and imperfection. Perhaps this is an indication that in our time the sacrament of marriage just turned to the tradition and the wedding – a tribute to fashion.

Sharing the opinion written in the Declaration, we believe that the main reason of the collapse of the family is still in the moral aspect. Because of the loss of spiritual principles, we have a whole series of family and social problems, including the so-called sexual revolution, alcoholism and drug addiction, which is a direct consequence of the lack of normal family, a healthy psychological atmosphere. One of the most important problem of modern families, that do not contribute to their strengthening, is the problem of deliberate abortion of pregnancy, which is also widely spread. Church equates abortion to murder, because it considers the origin of human beings to be the gift of God, so the attempt on the life of the future of the individual considers a violation of the commandment «Thou shalt not kill». Although the Orthodox Church do not banish women who had an abortion,

it encourages them to repentance and emphasises that the human race resumption is one of the purposes of the marriage established by God [2, p. 178].

Pondering the points of the Orthodox churches on the modern family, family relations in the context of the Christian values, we can not say that no matter how timely Church, particularly the Ukrainian Orthodox church, is trying to participate in activities aimed at strengthening of the Ukrainian modern family, the measures of the church, in our opinion, has not been able to significantly change the situation. In many cases they are the same declarative as many «events», «application», «projects» of secular authorities. The many reasons for this, and the actions are not directed towards total individualization of private life or the traditional isolation of the family. In our view, the weakness of the influence of the Orthodox Church in our country in family, family relationships sphere has a few reasons:

- Forgetting or to some extent loss of the Church's historical experience of the impact on family and family relations;

- Depreciation and forgetting of national and national-religious traditions of the family sphere;

- The Orthodox Churches' underestimation of modern individual work with families, especially with young families, with children from Orthodox families; briefing down the influence and holding only big events, religious rites and ceremonies;

- Weak coordination of the Orthodox Church with state and public institutions;

- the Orthodox clergy's not understanding that old methods of influencing on family, as well as the return of the Church's status quo today may not be effective since not only the conditions changed, but the object and the subject of influence.

- Unwillingness of the Orthodox Church clergy to use modern methods and means, not taking into account the characteristics of the current generation, their psychology, mentality, youth culture etc; inability to conduct such work using electronic media and the mass media.

To sum up, it can be noted that the existence of the modern Ukrainian family and its evolution seriously affected by changes in social, political, spiritual, cultural and educational spheres of our society. The family is a reflection of the processes taking place in a society, and family can not be isolated from them. However, religious leaders believe that the main family's crises consequence is the secularization of society, which can be traced in family life. Secularization allows to achieve life goals without need to take in consideration his/her actions with a supernatural world, if it is potential approval or condemnation. This process led a family to the loss sacred, secret divine nature. However, modern human is becoming the one, who is unable to make a sacrifice for any social community, to put the public interests above personal. Our society has made concession to the individual and his desires. The inevitable consequence of this is decrease of respect in marriage, family values, customs and traditions, including the Christian ones. The values were replaced by a new set of values that are generally unrelated to spiritual faith. The processes that are taking place in the family sphere, put forward new requirements: limitations of the men's dictature, reconstruction of hierarchical relations within the family and so on. If the Orthodox Church wants not to lose its role of a leading regulator in the sphere, it has to be ready to modernize its traditional doctrine of the family.

Список використаних джерел

1. Декларація Ювілейного Помісного собору УПЦ КП «Церква і світ на початку третього тисячоліття» / Ювілейний Помісний собор УПЦ КП 9–10 січня 2001 року. Документи і матеріали. – К.: Вид-чий відділ УПЦ КП, 2001.
2. Декларація Ювілейного Помісного собору Української Православної Церкви Київського Патріархату «Церква і світ на початку третього тисячоліття» // Документи Ювілейного Помісного собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, присвяченого святкуванню 2000-ліття Різдва Христового / Ювілейний Помісний собор Української Православної Церкви Київського Патріархату 9–10 січня 2001 року. Документи і матеріали. – К., 2001.
3. Доповідь Святішого Патріарха Київського і всієї Руси–України Філарета на Ювілейному Помісному соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 9–10 січня 2001 року. Документи і матеріали. – К., 2001.
4. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www/patriarchia.ru/ua/1207692.html>
5. Офіційний сайт Української Православної Церкви [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua>.
6. Савинов Л. И. Семья и общество: история, современность и взгляд в будущее: [ред. В. В. Петров]. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1992.
7. Сімейний Кодекс України.
8. Сімейний Кодекс України / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002. – №21–22.
9. Шубаро О. Б. Христианские семейные ценности в современном обществе / О. Б. Шубаро // Материалы Межд. науч. конф. «Семья и женщина в современном мире: социальные и культурные аспекты», г. Минск, Ин-т философии АН РБ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/39181>.

References

1. Deklaracija Juvilejnogo Pomisnogo soboru UPC KP «Cerkva i svit na pochatku tret'ogo tysjacholittja» / Juvilejnyj Pomisnyj sobor UPC KP 9–10 sichnja 2001 roku. Dokumenty i materialy. – K.: Vyd-chyj viddil UPC KP, 2001.
2. Deklaracija Juvilejnogo Pomisnogo soboru Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu «Cerkva i svit na pochatku tret'ogo tysjacholittja» // Dokumenty Juvilejnogo Pomisnogo soboru Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriarhatu, prysvjachenogo svjatkuvanju 2000–littja Ryzdva Hrystovogo / Juvilejnyj Pomisnyj sobor Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriahatu 9–10 sichnja 2001 roku. Dokumenty i materialy. – K., 2001.
3. Dopovid' Svjatishogo Patriarha Kyi'vs'kogo i vsijej' Rusy–Ukrai'ny Filareta na Juvilejnomu Pomisnomu sobori Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy Kyi'vs'kogo Patriahatu 9–10 sichnja 2001 roku. Dokumenty i materialy. – K., 2001.
4. Osnovy social'noi' koncepcii' Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www/patriarchia.ru/ua/1207692.html>
5. Oficijnyj sajт Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://orthodox.org.ua>.
6. Savinov L. I. Sem'ja i obshhestvo: istorija, sovremennost' i vzgljad v budushhee: [red. V. V. Petrov]. – Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta, 1992.
7. Simejnyj Kodeks Ukrai'ny.
8. Simejnyj Kodeks Ukrai'ny / Vidomosti Verhovnoi' Rady (VVR), 2002. – №21–22.
9. Shubarо O. B. Hristianskie semejne cennosti v sovremennom obshhestve / O. B. Shubarо // Materialy Mezhd. nach. konf. «Sem'ja i zhenshhina v sovremennom mire: social'nye i kul'turnye aspekty», g. Minsk, In-t filosofii AN RB [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/39181>.

Маскевич О. Л., старший викладач кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету (Україна, Вінниця), madlena2702@gmail.com

Ціннісні орієнтири сучасної української сім'ї: релігієзнавчий аспект

На існування української сучасної сім'ї та її еволюцію серйозно впливають зміни у соціально-політичній, духовно-культурній та освітній сферах нашого суспільства. Сім'я є відзеркаленням процесів, що відбуваються у суспільстві, і

вона не може бути ізольованою від них. З свого боку, релігійні діячі вважають, що наслідком кризи сім'ї послужила секуляризація суспільства, яка проявилась і сімейному житті людини.

Мета статті полягає в тому, щоб показати позицію та особливості ставлення православних Церков на проблему інституту сім'ї, а також виявити значення та дієвість християнських цінностей в цій сфері в умовах сьогодення.

Проаналізовано погляд православної Церкви на стан сучасної української сім'ї та можливості її розвитку шляхом збереження в ній християнських цінностей, про які йде мова в соціальному вченні православних Церков. Розглянуто значення Церкви як регулятора сімейних відносин на основі її багатовікового досвіду.

Виступаючи за збереження православних сімейних цінностей в нових соціальних і духовних реаліях, Церква повинна бути готова до модернізації своєї традиційної сімейної доктрини, щоб зберегти своє значення одного з провідних регуляторів у цій сфері.

Ключові слова: православні цінності, духовно-моральні цінності, шлюб, сім'я.

Маскевич Е. Л., старший преподаватель кафедры философии и экономической теории, Винницкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета (Украина, Винница), madlena2702@gmail.com

Ценностные ориентиры современной украинской семьи: религиозный аспект

На существование украинской современной семьи и ее эволюцию серьезно влияют изменения в социально-политической, духовно-культурной и образовательной сферах общества. Семья является отражением процессов, происходящих в обществе, и она не может быть изолированной от них. Со своей стороны, религиозные деятели считают, что следствием кризиса семьи послужила секуляризация общества, которая проявилась и семейной жизни человека.

Цель статьи заключается в том, чтобы показать позицию и особенности отношения православных Церквей на проблему института семьи, а также выявить значение и действительность христианских ценностей в этой сфере в современных условиях.

Проанализирован взгляд православной Церкви на состояние украинской современной семьи и возможности ее развития путем сохранения в ней христианских ценностей, о которых идет речь в социальном учении православных Церквей. Рассмотрено значение Церкви как регулятора семейных отношений на основе ее многовекового опыта.

Выступая за сохранение православных семейных ценностей в новых социальных и духовных реалиях, Церковь должна быть готова к модернизации своей традиционной семейной доктрины, чтобы сохранить свое значение одного из ведущих регуляторов в этой сфере.

Ключевые слова: православные ценности, духовно-нравственные ценности, брак, семья.

* * *

УДК 289.1:504.03

Мельничук В. В.,

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри суспільних наук, Житомирський національний агроєкологічний університет (Україна, Житомир), vikam18@rambler.ru

ОСМИСЛЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ У ПРАВОСЛАВНОМУ ВІРВЧЕННІ: ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Аргументовано важливість актуалізації морального аспекту екологічних проблем. Метою дослідження є здійснення філософсько-релігієзнавчого аналізу особливостей осмислення глобальних екологічних проблем у православному вірвченні. Розглянуто тлумачення природи у православ'ї, згідно з яким вона вважається «храмом Божим», котрий людина зобов'язана доглядати і оберігати, а також керуватися у своїй життєдіяльності моральними нормами, враховуючи не лише власні потреби та бажання, а можливості природи.

Автором проаналізовано шляхи вирішення екологічних проблем, які пропонує православна церква – концепції «нового аскетизму» і «свхаристійного способу життя», суть яких полягає в самообмеженні та самоконтролі, а також у житті з почуттям вдячності за наявні блага, зокрема перед природою. Обґрунтовано дієвість цих концепцій в сучасному світі, оскільки вони передбачають передусім зміни у світогляді людини, а це є однією з найважливіших умов подолання глобальних екологічних проблем.

Ключові слова: екологічні проблеми, православ'я, «новий аскетизм», «свхаристійний спосіб життя».

Початок ХХІ ст. став періодом глобальних змін і випробувань в усіх сферах суспільного життя, що вимагає від світового співтовариства негайних світоглядних трансформацій, адже без них неможливе вирішення

сучасних проблем. Так, заслуговує на особливу увагу екологічна криза, яка ставить під загрозу майбутнє існування людства. Її подолання неможливе без зміни ціннісних орієнтирів людини, оскільки усвідомлення масштабів негативного впливу на навколишнє середовище та важливості його мінімізації відбулося ще не до кінця, хоча й значно активізувалася діяльність щодо охорони навколишнього середовища. До процесу вирішення проблем екології долучаються різні соціальні інституції, зокрема і православна церква.

Екологічні проблеми в сучасних умовах стосуються не лише навколишнього середовища, а самої людини, її духовності та світогляду. Тому, при виробленні шляхів їх вирішення, акцент робиться не лише на раціональному природокористуванні, контролі за технологіями та прийнятті законів, спрямованих на захист довкілля, а й на формуванні нового типу відношення людини до природи і нових людських якостей [7, с. 167]. На цьому аспекті у вирішенні окреслених проблем вже декілька десятиліть тому наголошував Президент Римського клубу А. Печчеї. Він вважає, що людство не встигає адаптуватися відповідно до тих змін, які воно саме ж спричиняє, тому вирішення всіх негараздів знаходиться всередині людини, в її сутності. Будь-яка проблема в кінцевому підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їх вдосконалення, тому що лише через їх розвиток можна досягти зміни всієї матеріально орієнтованої цивілізації [8, с. 14]. Важко не погодитися з висловленими ідеями і з тим, що майбутнє людства залежить не лише від його ціннісних орієнтирів людства загалом, а й від моральних якостей кожної людини зокрема.

Сьогодні першочерговим завданням постає зміна самої людини, її моралі та духовності. Слід зазначити, що сучасна глобальна екологічна криза, де всі елементи людської системи виявилися нерівноваженими між собою, є наслідком нездатності людини піднятися до того рівня, який відповідає її ролі у світі, усвідомити свої обов'язки і відповідальність. А. Печчеї зауважував, що найважливішим, від чого залежить доля людства, є людські якості, які не є якостями окремих елітарних груп, а саме «середні» якості мільярдів жителів планети [8, с. 44–45]. Тобто майбутнє залежить від кожного з нас, а вирішення екологічних проблем – від здатності людини усвідомити необхідність встановлення рівноваги між людськими бажаннями та вичерпними природними ресурсами. Економіка повинна задовольняти потреби людей, але її розвиток повинен вписуватися в межі екологічних можливостей планети.

Відтак, дедалі більшого поширення набуває тенденція тлумачення взаємодії людини і природи не як протиставлення, а як співбуття, адже природа є своєрідною ланкою, яка пов'язує людину з людиною. Для того, щоб вона не знехтувала своєю природною сутністю, необхідним є формування відчуття єдності з життям, поваги до нього в усіх проявах і прагнення до розуміння навколишнього середовища. Тому, не навчившись берегти природу та грамотно взаємодіяти з нею, людство приречене на загибель [7, с. 168–169]. Оскільки екологічна криза значною мірою є наслідком духовної кризи сучасного суспільства, то ставлення людини до природи набуває такого ж морального значення, як і ставлення людей один до одного. Саме ця обставина, як вважає М. Кисельов, є причиною переходу морального імперативу в екологічний.

Саме тому важливою є актуалізація морального аспекту осмислення екологічних проблем, на якому

особливо акцентують увагу представники релігійних інституцій, зокрема православної церкви, такі як Патріарх Константинопольський Варфоломій (який за його увагу до проблем екології відомий як «Зелений Патріарх»), митрополит Талінський і Естонський Алексій, а також богослови О. Пруденко, С. Шумило, М. Заболотський та інші.

Зважаючи на це, метою дослідження є здійснення філософсько-релігійнознавчого аналізу особливостей осмислення глобальних екологічних проблем у православному вивченні.

Варто зазначити, що причиною всіх екологічних негараздів, які сталися і стануться в майбутньому, згідно з православним вивченням, є гріховність людини, неправильне розуміння нею природи. Оскільки поширюється не лише байдужість та зневага до традицій, віри, а й здійснюється цілеспрямоване руйнування «храму Божого» – природи, і будівництво на його місці так званого «раю на землі». Тобто сучасна цивілізація власними діями ставить себе на межу приреченості, зникнення.

Досягнення екологічної рівноваги залежить не тільки від здатності узгодити безмежні потреби людства можливостями природи, а й від здатності відновити рівновагу між людьми і цивілізацією, яку вони ж створюють. Передусім потрібно відновити рівновагу всередині себе – між тим, ким ми є, і що ми робимо. Екологічна криза є проявом духовної кризи людини, тому для її подолання кожен повинен усвідомити свою відповідальність за стан довкілля.

Згідно з християнським світоглядом, природа, як і людина, є творінням Бога, тобто вона досконала і має Божественний порядок, який ніхто не має права порушувати. Вся природа має Божественну цінність, тому заслуговує на повагу і захист як творіння Бога. Людина зобов'язана цінувати її так, як вона цінується Богом. Захищати її означає охороняти цінності як прояв Божого духу. Коли людина руйнує творіння Бога, тим самим порушуючи Божественний порядок і ображаючи Творця, вона вчиняє гріх. Тому захист природи є релігійним обов'язком. Бог має абсолютну владу над усіма творіннями, тому людина не має права управляти життям інших живих істот, оскільки всі життя є рівноцінними [3, с. 69–72]. Слова із Біблії «володій і господарюй» розумілися занадто буквально, адже людина повинна берегти величне царство природи, господарем якого вона була поставлена, а не плондрувати і знищувати його, тому що у всіх живих істотах відображена мудрість Божя. Природа – це храм Божий, де кожна рослина, тварина, дерево, пташка – все оспівує велич Боже [10, с. 26]. Якщо щось є священним, то воно має цінність, незалежно від своєї корисності, воно цінне саме по собі, тому утилітаристський підхід до навколишнього середовища повинен бути замінений аксіологічним.

Людство повинно пам'ятати: безоглядне використання досягнень науки і техніки, виснаження озонового шару, промислові відходи, винищення лісів, нещадне використання корисних копалин, відповідно до православного вивчення, – є результатом людської гріховності. Проблема полягає в тому, як спонукати людей мати повагу до життя, її недостатність виявляється в забрудненні Землі, екологічних проблемах. Сьогодні людина не навчилася використовувати технічні досягнення так, щоб водночас зі своєю діяльністю не завдавати шкоди планеті [2]. Гостро постала необхідність усвідомити

моральну кризу, тоді ми зрозуміємо необхідність обмеження своїх майже необмежених можливостей.

В нинішніх умовах важко оцінювати й засуджувати фактори порушення гармонії між людиною і природою. Існує точка зору згідно з якою причиною цього є християнство. Можна також звинувачувати науку з її тотальним підходом до змін у природі, антропоцентризмом [9, с. 26–27]. Проте необхідно об'єднати зусилля науковців і релігійних діячів для збереження того, що ще не знищено, для пошуку шляхів подолання екологічної кризи, або хоча б мінімізації її наслідків.

Згідно з релігійним світоглядом, кожен універсум повинен оцінюватися не в залежності від ефективності оволодіння природними чи соціальними силами, тобто не за кількістю зовнішніх благ, а в залежності від того, чи має він гармонію з самим собою, розвиненість внутрішнього світу, тобто, згідно з християнським світоглядом – блаженне життя. Належний стан внутрішнього світу визначає відповідність його з фундаментальними принципами світобудови; людина знаходить свою точку опори в тій мірі, в якій вона виривається з повсякденних думок, почуттів, переживань до вічних начал всього сущого [6, с. 43–44]. Сучасній людині досягнути такого стану надзвичайно важко через нервові напруження, страхи, проблеми, які постійно супроводжують її життя.

Практичний досвід злиття людини з навколишнім середовищем в основному залишається за межами теоретичних досліджень, проте він є важливим для гармонізації відносин людини з навколишнім середовищем. Його можна назвати над-екологічним, тому що він відноситься до психічної рівноваги людини з навколишнім світом, а не власне екологічної. Механізми переключення свідомості на безконфліктність стосовно природи відсутні, це здійснюється спонтанно [5, с. 41]. Запитання, чи варто просто розчинитися в природі, що передбачає повну самовіддачу, є досить актуальним.

Сучасна людина потрапила в залежність від створеного нею світу, витіснивши буття, яке відкривається лише свідомості, здатній спостерігати теперішнє. Людина, яка живе у світі своїх турбот, думає лише про те, що нею вже зроблено, або буде плани на майбутнє; теперішнє цікавить її в тій мірі, в якій воно дозволить оцінити результати попередньої діяльності і спрогнозувати майбутнє. Теперішнє для такої людини є проміжним пунктом, який знаходиться на одній осі з минулим і майбутнім, сприймається як кордон, який їх розділяє. Необхідним є досягнення особливого духовного настрою, щоб вийти з кругообігу турбот, які не дають людині можливості сприймати теперішнє і змушують жертвувати теперішнім заради минулого і майбутнього.

Саме релігія може показати шлях до теперішнього, до буття. Адже, з позиції релігії, буття – найбільше благо для людини. Все інше, що відбувається в її житті, має сенс тому, що вона володіє буттям. Проте людина, за винятком екстремальних ситуацій, не сприймає буття як самоцінність, що переважає володіння будь-яким благом [6, с. 46]. Розуміння цінності життя, його сенсу втрачається у сучасному світі.

Піднімаючи питання причини цього, В. Гайденко припускає, що людина, можливо, набуває відчуття буття на лоні природи, проте воно не може бути ототожненим з відчуттям задоволення. Людина активно взаємодіє із зовнішнім світом, бореться за виживання як біологічна

і соціальна істота, ризикуючи в цій взаємодії щось недоотримати або втратити, тому відчуває свою кінечність. Страх і турбота запрограмовані в структурі особистості, яка ототожнює своє «я» з даним способом існування. Лише вихід за межі власного «я», відмова від благ світу, від турбот про самого себе дасть можливість доторкнутися до буття – вічного теперішнього [6, с. 47]. Можливо, тому після усвідомлення небезпеки екологічних проблем для людини, першою реакцією стала спроба змінити не себе, а навколишнє середовище, щоб воно стало таким, яким було, але це не принесло очікуваних результатів, оскільки лише зміна самої людини може вплинути на стан середовища її існування. Отже, залишається відкритим запитання: чи зможе людство у ХХІ столітті вирішити проблеми, які постали перед ним у попередньому столітті?

Людина, підкоривши собі планету, повинна навчитися управляти нею, бути лідером, а згідно з православним світоглядом – дбайливим господарем. Якщо вона це зробить, знайде для цього сили, усвідомить всю відповідальність, яка покладається на неї, тільки тоді майбутнє буде належати людству. Проявом прагнення до самозміни, А. Печчеї вважав новий гуманізм, який в змозі забезпечити в людині таку трансформацію, піднести її можливості до нового рівня відповідальності у світі [8, с. 181]. Людство у її взаємодії з природою насамперед має керуватися моральними нормами, враховувати не лише свої потреби, а й інтереси та можливості природи. Зважаючи на вище зауважене, православна церква не лише теоретично осмислює проблеми сучасності, зокрема й екологічні, а й вносить пропозиції для їх вирішення, які є досить актуальними в умовах споживацького суспільства.

Для подолання екологічної кризи православ'я пропонує концепції «нового аскетизму» і «свхаристійного способу життя». Згідно з якими, потрібно задовольнятися мінімальними благами, адже, щоб отримати ті, на які раніше, потрібно було витратити велику кількість енергії та часу, сьогодні, за умов високого рівня розвитку науки і техніки, їх отримувати значно простіше, тому людина має більше вільного часу, який можна використовувати в двох напрямках. По-перше, працювати над подальшим розвитком науки та техніки, шукати шляхи їх впровадження у виробництво, створювати нові технологічні процеси, за допомогою яких можна більш ефективно використовувати природу і т.д. Проте є й інший шлях. Задовольняючись мінімальним, яке дають вже наявні науково-технологічні досягнення, присвятити своє життя «духовному осмисленню своїх обов'язків по відношенню до буття природного світу» [1, с. 39].

Другий шлях, з точки зору православ'я, є більш прийнятним, оскільки його дотримання оберігає природу від людського недбальства. Приклад такого осмислення життя «подають нам із давнини християнські аскети–сподвижники» [1, с. 39]. Аскетизм завжди був притаманний православ'ю, суть якого полягала у постійному духовному вдосконаленні, сьогодні аскетичний спосіб життя знаходить відображення у концепції «нового аскетизму».

Ця концепція виражає вимоги сучасного життя. Вона стосується не тільки ставлення людини до природи, але й до інших сфер її життєдіяльності. Неприборкане прагнення, виражене в слові «більше», захоплює людину,

стає стимулом її життя. Вона не має можливості (та й бажання) критично осмислити вже пройдене, досягнуте. Прагнення отримати більше відсуває на другий план духовне вдосконалення особистості, можливість визначити субстанційне в діяльності людини. Відповідно, щоб знайти себе, щоб зберегти природу, щоб не стати рабом матеріального «більше», людина повинна перейнятися ідеєю «нового аскетизму», яка являє собою «основу етико-релігійної концепції сучасного життя» [11, с. 5].

Аскетизм включає в себе поняття «аскетичний етос», котрий передбачає піст й інші духовні практики, які допомагають осягнути все, що сприймається людиною як даність, а насправді є даром Божим, наданим не лише для задоволення особистих потреб, а й для того, щоб розділяти його з іншими.

Аскетичний етос – це прагнення і дисципліноване зусилля, спрямовані на захист дару творіння й збереження природи неущожденною. Це боротьба за самообмеження і самоконтроль, що є вираженням любові до всього людства і творіння. Лише така любов здатна вберегти людство від марнотратства і занепаду [4, с. 189–190]. Православна церква пропонує звернутися до «добровільного самообмеження», тобто обмеження деяких можливостей заради блага Землі. Природа руйнується через людську слабкість, жадібність, корисливість, самозакоханість, подолати які можна за допомогою «екологічної аскези», а також за допомогою зміни поведінки в напрямку звільнення від господарювання тих речей і технологій, які знищують довкілля [2]. Для того, щоб виправити ситуацію, яка склалася, людина повинна повернутися до «євхаристійного» й «аскетичного» способу життя, виявляючи вдячність, приносячи хвалу Богу за дар творіння, до якого ставитися відповідально і дбайливо.

Зауважимо, що слово «євхаристія» походить від гр. «eucharistia», тобто «благодаріння», «подяка». Саме так у православному віровченні розуміється сенс літургії. В закликах здобувати «євхаристійний дух» наголошується, що навколишній світ є даром, який потрібно приймати із вдячністю. Саме так православ'я уникає проблеми домінування людини над світом, панування та експлуатація природи пов'язані з первородним гріхом, що є наслідком егоїзму, жадібності, відчуження від природи. Подяка є ознакою та засадничою характеристикою людини, яка є насамперед євхаристійною істотою, здатною до вдячності, тому вона має використовувати природні ресурси з цим почуттям. На думку православних богословів, той, хто дякує, переживає радість осягнення того, за що він вдячний. І навпаки, хто не відчуває потреби дякувати за чудо й красу світу, а виявляє лише егоїзм і байдужість, той не здатен відчутти глибшу божественну радість, а перебуває у стані постійного незадоволення [4, с. 187–189].

Для збереження довкілля людство повинно замислитися над ставленням один до одного, до повсякденного життя, щоденних звичок. В сучасних умовах гостро постають питання: наскільки людина готова жертвувати своїми надлишковими вподобаннями, щоб забезпечити іншим базове право на виживання? чим готова поступитися, щоб навчитися ділитися? коли навчиться говорити: «Досить»? як спрямувати увагу від своїх бажань на потреби ближнього? Адаже, як зауважує Патріарх Константинопольський Варфоломій, якщо ми не полегшимо болю інших і переймаємося лише

власними інтересами, то робимо безпосередній внесок у страждання та злиденність всього світу [4, с. 244].

Варто визнати, що, хоча й людство стало уважнішим до питань, які стосуються навколишнього середовища, але й досі ігнорує певні фундаментальні проблеми людського добробуту, що є суперечливим. Поширення турботи на матеріальне творіння неминуче вимагає змін також і у ставленні до людей один до одного [4, с. 244]. Тобто без світоглядних трансформацій неможливе відновлення рівноваги в системі «людина – природа».

Отже, екологічні проблеми в умовах глобалізованого світу набули нового змісту, перемістилися в сферу моральності людства, його світоглядних установок. Людина є визначальною ланкою, яка здатна змінити ситуацію, що склалася в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем.

Православна церква активно долучається до того, щоб допомогти людині усвідомити своє місце і роль у світі, зрозуміти, що природа є першоосною для її теперішнього і майбутнього існування. Згідно з православним богослов'ям, екологічні проблеми спричинені гріховністю людини, тому дуже важливим є усвідомлення необхідності бережливого ставлення до навколишнього середовища. Шляхи подолання окреслених проблем, які пропонує православна церква (концепції «нового аскетизму» і «євхаристійного способу життя»), можуть бути досить дієвими в умовах сучасної екологічної кризи, оскільки і науковців, і богословів об'єднує думка про те, що її вирішення не можливе без подолання духовного занепаду, зміни ціннісних орієнтирів людства.

Список використаних джерел

1. Алексий, митрополит Таллинский и Эстонский. Христианский взгляд на экологическую проблему / Митрополит Таллинский и Эстонский Алексий // Журнал Московской патриархии. – 1974. – №4. – С.35–39.
2. Башкиров В. Православие и экологический кризис [Электронный ресурс] / Владимир Башкиров. – Режим доступа: <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302/Page0499.html>.
3. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / Борейко Владимир Евгеньевич. – Издание третье, дополненное. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. – 228 с.
4. Варфоломій Константинопольський. Моральні проблеми глобалізації / Варфоломій Константинопольський // Людина і світ. – 2002. – №3. – С.42–44.
5. Василенко Л. И. Экологическая этика: от натурализма к философскому персонализму / Л. И. Василенко // Вопросы философии. – 1995. – №3. – С.37–42.
6. Гайденок В. П. Природа в религиозном мировосприятии / В. П. Гайденок // Вопросы философии. – 1995. – №3. – С.43–52.
7. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії / М. М. Кисельов // Практична філософія. – 2000. – №1. – С.166–184.
8. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи; пер. с англ. О. В. Захаровой. – М.: Издательство «Прогресс», 1980. – 302 с.
9. Пруденко О. Д. Экологические воззрения в Библии и современность / О. Д. Пруденко // Гуманитарный экологический журнал. – 2000. – Т.2. – Вып.2. – С.27–31.
10. Шумило С. Православ'я і екологія / Сергій Шумило // Людина і світ. – 2001. – №4 (квітень). – С.22–27.
11. Sabolotski N. A. New asceticism – Christian answer to the changing. The View of Christian Peese Conference Concerning the Population Problem. A memorandum of the Christian Peese Conference to the World Population. Conference and the Population Tribune. – Bucharest, 1974. – August 18–30. – P.1–5.

References

1. Aleksij, mitropolit Tallinskij i Jestonskij. Hristianskij vzgljad na jekologicheskiju problemu / Mitropolit Tallinskij i Jestonskij Aleksij // Zhurnal Moskovskoj patriarii. – 1974. – №4. – S.35–39.

2. Bashkirov V. Pravoslavie i jekologicheskij krizis [Elektronnyj resurs] / Vladimir Bashkirov. – Rezhym dostupu: <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302/Page0499.html>.

3. Borejko V. E. Proryv v jekologicheskiju jetiku / Borejko Vladimir Evgen'evich. – Izdanie tret'e, dopolnennoe. – K.: Kievskij jekologo–kul'turnyj centr, 2003. – 228 s.

4. Varfolomij Konstantynopol's'kyj. Moral'ni problemy globalizacii' / Varfolomij Konstantynopol's'kyj // Ljudyna i svit. – 2002. – №3. – S.42–44.

5. Vasilenko L. I. Jekologicheskaja jetika: ot naturalizma k filosofskomu personalizmu / L. I. Vasilenko // Voprosy filosofii. – 1995. – №3. – S.37–42.

6. Gajdenko V. P. Priroda v religioznom mirovosprijatii / V. P. Gajdenko // Voprosy filosofii. – 1995. – №3. – S.43–52.

7. Kysel'ov M. M. Biologichna etyka v systemi praktichnoi' filosofii' / M. M. Kysel'ov // Praktichna filosofija. – 2000. – №1. – S.166–184.

8. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva / Aurelio Pechchei; per. s angl. O. V. Zaharovoj. – M.: Izdatel'stvo «Progress», 1980. – 302 s.

9. Prudenko O. D. Jekologicheskije vozzrenija v Biblii i sovremennost' / O. D. Prudenko // Gumanitarnij jekologicheskij zhurnal. – 2000. – T.2. – Vyp.2. – S.27–31.

10. Shumylo S. Pravoslav'ja i ekologija / Sergij Shumylo // Ljudyna i svit. – 2001. – №4 (kviten'). – S.22–27.

11. Sabolotski N. A. New asceticism – Christian answer to the changing. The View of Christian Peese Conference Concerning the Population Problem. A memorandum of the Christian Peese Conference to the World Population. Conference and the Population Tribune. – Bucharest, 1974. – August 18–30. – P.1–5.

Melnychuk V. V., Ph.D. (Philosophy), senior lecturer in social sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), vikam18@rambler.ru

Understanding of global environmental issues in the Orthodox doctrine: philosophical and religious analysis

The article argued the importance of mainstreaming the moral dimension of environmental problems. The research is the realization of philosophical and religious analysis features of understanding of global environmental problems in Orthodox doctrine. The interpretation of nature Orthodoxy is considered, as the «temple of God», which has the duty to look after, protect and be guided in his life by moral norms, given not only for its own needs and desires, and capabilities of nature.

The author analyzes ways to address environmental issues, offered by the Orthodox Church – the concept of «new austerity» and «eucharistic lifestyle», the essence of which is the self-imposed limitation and self-control, and in life with a sense of gratitude for the benefits available, especially for nature. Proved the validity of these concepts in the world today, especially because they involve changes in the outlook of man, and it is one of the most important conditions for overcoming global environmental problems.

Keywords: Orthodoxy, environmental issues, «the new austerity», «eucharistic lifestyle».

Мельничук В. В., кандидат философських наук, старший преподаватель кафедры общественных наук, Житомирский национальный агроэкологический университет (Украина, Житомир), vikam18@rambler.ru

Осмысление глобальных экологических проблем в православном вероучении: философско–религиоведческий анализ

Аргументировано важность актуализации морального аспекта экологических проблем. Целью исследования является осуществление философско–религиоведческого анализа особенностей осмысления глобальных экологических проблем в православном вероучении. Рассмотрены толкования природы в православии, согласно которому она считается «храмом Божиим», за которым человек обязан ухаживать и оберегать его, а также руководствоваться в своей жизнедеятельности нравственными нормами, учитывая не только собственные потребности и желания, а возможности природы.

Автором проанализированы пути решения экологических проблем, которые предлагает православная церковь – концепции «нового аскетизма» и «евхаристического образа жизни», суть которых заключается в самоограничении и самоконтроле, а также в жизни с чувством благодарности за наличные блага, в частности перед природой. Обосновано действенность этих концепций в современном мире, поскольку они предусматривают, прежде всего, изменения в мировоззрении человека, а это является одним из важнейших условий преодоления глобальных экологических проблем.

Ключевые слова: православие, экологические проблемы, «новый аскетизм», «евхаристический образ жизни».

***

УДК 1(091):78

Карпенко О. О.,
аспірантка, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ),
konerpark@mail.ru

ИДЕЯ АБСОЛЮТНОЙ МУЗЫКИ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФИИ XIX СТОЛЕТЬЯ

Актуальность исследования идеи абсолютной музыки в вимірі історії філософії зумовлюється потребами перезавантаження традиційних підходів до розподілу окремих дисциплін гуманітарного знання і до розуміння історії взагалі. Мета дослідження полягає в реконструкції ключових моментів концептуалізації абсолютної музики у XIX столітті. Методи дослідження: історико–філософська реконструкція, метод контекстуального аналізу, метод міждисциплінарного узагальнення у межах підходу інтелектуальної історії, метод абстрагування у межах підходу історії ідей. Дослідження показало, що ідея абсолютної музики корелює з розвитком інструментальної музики наприкінці XVIII століття. Розвиток симфонічної форми довершив становлення ідеї про те, що музика є не так засобом вираження думки, як самою думкою. Цей поворот у розумінні музики мав декілька ліній розвитку: від Вагнерової музичної драми до уявлень про чисту музику Е. Гансліка. Аж до початку минулого століття ідея абсолютної музики продовжує привертати увагу як композиторів (Ф. Бузоні) та музичних критиків, так і філософів (О. Лосев).

Ключові слова: абсолютна музика, ідея, романтизм, інструментальна музика, філософія музики, чисте мистецтво.

Новітні міждисциплінарні синтези визначають той горизонт евристики, до якого прагне сучасна наука. Історикам філософії теж треба активніше долучатися до опрацювання проблемних полів, нерозподілених інституалізованими напрямками фахового знання. саме до таких тематичних формацій належить дискурс, де лінії філософування обплітають форми музичного мистецтва. Ажте синтез музики та філософії завжди чинить спротив спробам окреслити його межами певної таксономії або класифікації. Спеціальна естетична теорія музики не втримує іманентних потужностей власного предмету і відкриває необхідність онтологічного розуміння музики в її сингулярності, в її принциповій відмінності від інших мистецтв, в її подобі до мислення як такого.

Історико–філософська реконструкція загальної логіки становлення ідеї абсолютної музики в європейській культурі складає важливе завдання для сучасної науки, що має наразі виконувати поряд із функцією суто пізнавальною ще й функцію збереження культурних смислів. І філософія, і музика в їх сучасних формах втрачають здатність відтворювати смисли, закодовані у безцінному багатстві творів світової культури, що мотивує до пошуку альтернативних герменевтик історично завершених дискурсів минулого.

Ідея абсолютної музики приваблює саме своєю абстрактністю, від якої й треба рухатися до конкретних контекстів та ситуацій філософського осмислення буття, схопленого музичною формою.

Дослідженню загальнотеоретичних та філософських аспектів музичного мистецтва свої праці присвятили Р. Вагнер, Е. Ганслік, О. Лосев, К. Дальгауз, О. Михайлов, Ю. Холопов, В. Холопова, К. Зенкін, Т. Чередиченко, В. Мартинов, М. Аркадьєв та інші. У вітчизняній філософській думці розробкою питань музично–естетичного та музично–філософського спрямування займаються такі дослідники як О. В. Рябініна, С. Ю. Балакірова, І. В. Живоглядова, Ю. О. Шабанова, А. М. Тормахова.

Мета дослідження полягає в реконструкції ключових моментів концептуалізації абсолютної музики у філософії XIX століття.

В історико-філософському контексті абсолютна музика виникає, користуючись терміном Алена Бадью, як художня подія, тобто з'являється як нова форма, котра раніше не існувала, і починає вмещувати у собі усі ціннісні компоненти, виступати носієм нових сенсів. Прикладом такого руху від функціональності до абстракції є з'ява «чистого мистецтва» або «мистецтва заради мистецтва» – естетичної концепції, котра стверджує самоцінність та автономність мистецтва. І першою виокремлюється саме «абсолютна музика», адже з-поміж усіх інших видів мистецтва музика вирізняється своєю щонайбільшою наближеністю до чистої форми та абстракції.

Як зазначає німецький музикознавець К. Дальгауз у книзі «Ідея абсолютної музики» (1978 р.) поняття «абсолютна музика» сформувалося приблизно у 1800 році на зорі епохи романтизму і мало численні трактування. У творчості таких письменників як В. Ваєнродер, Л. Тік, Е. Т. А. Гофман ми знаходимо вислови «музика як така», «власне музика», за якими стоїть розуміння музики у значенні абсолютної, тобто позбавленої функціональності та афектів, що сприймаються емпірично, і такою виступає сучасна інструментальна музика, позбавлена тексту.

У «Вченні про душу інструментальної музики сьогодення» В. Ваєнродера, статті «Симфонії» Л. Тіка, рецензії на П'яту симфонію Л. Бетховена Е. Т. А. Гофмана абсолютна музика репрезентована формою симфонії. Так, В. Ваєнродер виділяє у музиці відсутність афектів і почуттів земного світу, «виокремленого світу для самого себе». У музиці романтики вбачають «мову світу духу», на кшталт санскриту чи ієрогліфів. Симфонію називають «оперою, яка створена інструментами, музичною драмою» (Е. Т. А. Гофман), «драмою в інструментах» (В. Ваєнродер, Л. Тік).

Абсолютна музика – музика вільна від позамузичних впливів і вимог, що існує за власними специфічними іманентними законами «музично-прекрасного», яка є виразом ідеалу та досконалого в мистецтві.

Е. Курт у своїй книзі, присвяченій творчості А. Брукнера, виділяє два основні значення терміна «абсолютна музика» – перше, як автономний музичний твір, друге – музичне втілення вищих духовних начал («абсолюту»).

Поняття «абсолютна музика» сягає своїм корінням німецької філософії, зокрема, воно пов'язане з поняттям «абсолютного», котре вмещує широкий спектр тлумачень, основними з яких є розуміння «абсолютного» як «ідеального», «самодостатньої сутності». Філософським підґрунтям такого погляду на художню творчість виступають ідеї І. Канта про чисту форму мистецтва, І. Гегеля про абсолютний дух, Ф. Шеллінга про абсолютно вільну творчість.

І. Кант у своїй роботі «Критика здатності судження» (1790 р.) проголошує ідею сутнісної єдності філософського і естетичного, точною перетину котрих є суб'єкт та його духовні структури. І хоча мислитель надає перевагу вокальним жанрам і розглядає музику як «вишукану гру відчуттів» у контексті теорії афектів, подібно Ж.-Ж. Руссо і Д. Дідро, але його погляди на мистецтво, як творення через свободу, та визнання об'єктивних якостей музичного твору як такого, що слугує гармонізації духовної сфери сприймаючої особистості, носять прогресивний характер щодо становлення ідеї автономності музичного мистецтва.

Класик німецького ідеалізму Г. Гегель розглядає музику як найбільш досконалу форму буття людської суб'єктивності. «Для музичного виявлення прийнятним є лише внутрішній світ, у якому відсутні об'єкти, абстрактна суб'єктивність як така. Це – наше цілковито порожнє «я», самобуття без будь-якого подальшого змісту. Тому головним завданням музики є втілення у звуках не самої предметності, а, навпаки, той спосіб, у який рухається всередині себе сокровенніше самобуття в його суб'єктивності та ідеальній душі» [5, с. 289]. В гегелівському розумінні музика відтворює не індивідуальний внутрішній світ людини, а об'єктивний Дух, котрий виявляє себе у внутрішньому світі людини, музика трансформує нескінченне в почуття.

Для Ф. Шеллінга музика виступає як звукова форма Універсуму, відображення сутності природи, абсолютно замкнене в собі ціле, чиста потенція, якій властивий рух або становлення. Мислитель виокремлює мистецтво звуків як вищу форму духовної діяльності людини, закони якої є фундаментальними для усіх інших видів мистецтва. Ф. Шеллінг осмислює такі основоположні компоненти музичної творчості як ритм, мелодія, гармонія у якості філософських категорій. Наразі, ритм виступає особливою єдністю у множинності, котра міститься у самій музиці або «музика у музиці». Ритм заключає у собі наступну єдність – гармонію, або модуляцію, котра зберігає у відмінності тотожність модуляції і виявляє себе у музичному творі як неподільному цілому. Ритм (кількість) і гармонія (якість) привіюються у третій єдності – мелодії.

Музичну форму філософ уявляє у формі вічних речей, котра втілює чисту сутність буття. Затребувана форма музики – послідовністю, позаяк час є загальною формою перетворення нескінченного у скінченне. На думку Ф. Шеллінга, мистецтво відображає ідеї, а філософія забезпечує їх тотожність і зв'язок з першоджерелом, з Абсолютом.

Філософська ідея Абсолюту була застосована до інструментальної музики у судженнях йенських романтиків (І. Гердер, І. В. Гете, Ж.-П. Ріхтер, Е. Т. А. Гофман). Так, Ж.-П. Ріхтер вважає, що музика – це гармонійне відлуння трансцендентного світу, це подих ангелу у нашому внутрішньому світі. «Чисте мистецтво» розуміється митцями як духовне, високе, досконале, здатне до самовираження.

Поряд із зрушеннями у філософсько-літературній площині, протягом XVIII століття композиторами і теоретиками музики велась неупинна робота над удосконаленням логічної впорядкованості музичних творів, яка б надала музиці самодостатності не тільки у виражальній сфері, а й за внутрішньою логікою. Митці прагли наблизити музику до мовлення, зробити її виразною, чіткою, внутрішньо структурованою, щоб вона не потребувала тлумачення словом і була зрозумілою безпосередньо. Німецькі теоретики ретельно розробляли музичний синтаксис, на кшталт мовленнєвого: питання – відповідь, стійкість – нестійкість, щоб були чутними коми, крапки, двокрапки. Згодом кропіткі пошуки власного музичного мовлення призводять до формування класичного музичного синтаксису: мотив, фраза, речення, період.

Здобутки епохи Просвітництва у сфері музичного синтаксису стали одним із головних чинників становлення автономності музики. Підтвердженням цього фактору

виступає й досвід музичного авангардизму, коли, відкривши третій вимір звуку – сонорність, композитори захопились пошуками нових можливостей музики, і мало не знехтували структурними побудовами, що призвело б знову до перетворення музики із самостійної одиниці до зображально–ужиткової.

Таким чином, відмежувавшись від слова, сповнившись власними смислами, розробивши власну унікальну мовленнєву структуру з живими інтонаціями та чіткою логічною побудовою, музика акумулює усі свої досягнення саме в інструментальних жанрах, де здійснюється перехід до суб'єктивного «я» і виокремлюється в автономну музику, а згодом підіймається до височин абсолютної музики.

Отже, кінець XVIII – початок XIX століть позначається поступовим становленням автономності музики, котра невпинно набуває здатності до самовираження. На з'яві самостійності музики у цей період наголошує у своїх дослідженнях О. Михайлов: «Так, на межі XVIII – XIX століть музика остаточно стає автономною, уперше починає потребувати специфічно естетичної уваги, певної цілеспрямованої установки слуху, навички слухати музику «зсередини» музичного твору, як думку і смисл» [8, с. 9]. Новий музичний феномен у німецькій літературі здобув назву абсолютна музика (*absolute Musik*).

Вважається, що сам термін «абсолютна музика» вперше був вжитий Р. Вагнером у 1846 р. в «Програмі до Дев'ятої симфонії Бетховена», де композитор вказує на домінуючі й довершені позиції інструменталізму, як вияву найвищих виражальних можливостей музики у якості самостійного мистецтва звуків. У вагнерівському розумінні «абсолютна музика» є безпосереднім виразом «нескінченного». Нагадаємо, що філософсько–музичні інтенції композитора формуються в одному просторі з шопенгаурівсько–ніцшевськими ірраціональними концепціями, в котрих музика посідає одне з найважливіших місць, як втілення Світової волі та Першоєдиного. Понятійний спектр «абсолютної музики» Р. Вагнера досить широкий і включає такі поняття як «абсолютна мова звуків», «абсолютна мелодія», «абсолютна гармонія», «абсолютний музикант». Інструментальна музика для німецького композитора виступає неперевершеним носієм чистих сенсів, квінтесенцією абсолютного, чистого мистецтва, ці ідеї знайшли відображення у ранній праці Р. Вагнера «Про сутність німецької музики» (1840 р.).

Згодом погляди Р. Вагнера на абсолютну музику зазнають трансформації. Так, захопившись ідеєю створення «довершеної музичної драми», вибудовуючи філософське обґрунтування власної концепції, композитор переосмислює ідею абсолютної музики, яка, на його думку, зайшла в глухий кут і потребувала виходу, який він вбачав у новому залученні слова до музики. У нарисі Р. Вагнера «Опера і драма» (1850–1851 р.) народжується нова форма – «музична драма» і народжується вона саме з абсолютної музики. Звичайно, їй притаманна програмність, що контрастує з уявленнями про чисту музику, однак роль оркестру в музичній драмі приголомшує, він уподібнюється античному хору; щодо вокальної лінії, то вона втрачає самостійність і незалежність, що мала в опері, і вирізняється речитативністю та повною співвідповідністю з оркестровою партією; увесь твір підпорядковується наскрізному драматургічному розвитку. Зважаючи на вищевказане, ми можемо з повною впевненістю

значити, що Р. Вагнер переносить основні принципи симфонізму або крупної форми на власний концепційний витвір мистецтва – музичну драму, в якій знаходить новий розвиток ідея абсолютної музики, котру уособлює оркестр, як носій чистого інструменталізму.

Таке бачення абсолютної музики поділяє і Ф. Ніцше, котрий відносить музичну драму Р. Вагнера «Трістан і Ізольда» до абсолютної музики, позаяк в ній виявляється «внутрішня сутність» драматичних подій. Філософ розширює межі поняття абсолютна музика, розуміючи останню не тільки як еманіпацію музики від мови, а й взагалі, розглядаючи процес трансформації музичної форми як неминучий поступ історичного розвитку.

І хоча Р. Вагнер у своїх пізніх працях наділяє поняття «абсолютної музики» негативним значенням, однак, музикознавство, філософія та естетика наслідують від композитора саме перше значення поняття як вичерпний прояв музичної специфіки, її власне естетичної сутності, глибокого онтологічного виміру.

Ідея абсолютної музики у XIX столітті мала чисельну кількість прихильників та найбільш палко її одстоював австрійський музикознавець Е. Ганслік. Погляди на музичне мистецтво він виклав у своїй книзі «Про музично–прекрасне» (1854 р.), яка кілька разів перевидавалась і редагувалась автором, але так і залишилася, на думку О. Михайлова, не до кінця осмисленою і зрозумілою як його сучасниками, так і на теренах сьогодення.

Зазвичай припускаються до цитування даного фрагменту трактату: «Музика складається із звукорядів, звукоформ. Вони не мають ніякого іншого змісту, окрім самих себе. Ефект, котрий справляє музична п'єса, кожен оцінює: означає словами в міру своєї індивідуальності, ніякого змісту того ж самого, окрім як сприйняті слухом звук оформи, немає – адже музика говорить не просто через звуки, вона тільки звуки й говорить» [4]. За цим Е. Гансліка проголошують формалістом і на подальше дослідження його роботи не виявляють спроможності. О. Михайлов спростовує це судження і проводить глибокий і детальний аналіз як історичного середовища, в якому виникла робота Е. Гансліка, так і філософсько–музичних ідей, котрі були притаманні цій епосі. Австрійський музичний теоретик виступає проти ставлення до музики як до мистецтва афектів, проти однобічного чуттєвого та загально–ужиткового ставлення до мистецтва звуків, яке простежувалося в тогочасній дійсності. Е. Ганслік висуває твердження, що прекрасне сприймається за допомогою розуму у формі уявлень і суджень, а також за допомогою чистого споглядання. Водночас, музичний теоретик запевняє: «Ми зовсім не маємо наміру виключати духовний зміст, постійно вказуючи на музичну красу; ми не визнаємо можливості краси без цього змісту. Стверджуючи, що прекрасне у музиці по суті міститься у звуках, ми тим самим тільки вказуємо на тісний зв'язок духовного змісту з цими звуковими формами» [4].

Трактат Е. Гансліка сповнений протиріч між формальним та духовним у музиці, він не вирізняється послідовністю та логічністю висловлювань, але виникає вчасно і влучно як втілення музично–філософських інтенцій епохи. О. Михайлов висловлює думку, що складається враження, що музичний теоретик спинився на досягнутому і у його розумінні абсолютна музика досягла свого піку і застигла у своєму розвитку. Консервативність поглядів Е. Гансліка виявилась у погляді на музичне

мистецтво як «естетичне у собі», «музичний твір у собі», котрий особливо й не потребує слухача, на зразок «істини у собі» Б. Больцано: «Прекрасне залишається прекрасним, навіть якщо воно не здійснює ніякого враження на оточуючих» [4]. Така позиція музичного теоретика виростає на ґрунті постійної полеміки з Р. Вагнером і жорсткого неприйняття його ідей. Проте Е. Ганслік, спираючись на моцартівський ідеал музики, занурюється в естетизм і не знаходить узгодження класичної парадигми з тогочасними музично-естетичними проблемами. Виходячи з цього, трактат музикознавця «Про музично-прекрасне» залишається відкритим твором і викликає дискусії та суперечливі характеристики і у контексті сучасних музично-філософських дискусій.

Інструментальну музику як «чисте», «абсолютне мистецтво звуків» розуміли Ф. Ліст, Ш. Гуно, В. Калінніков, Г. Ларош. Ідея абсолютної музики набуває все більшого розповсюдження серед композиторів різних стилів і напрямків наприкінці XIX ст. та початку XX ст. як втілення гармонійного поєднання змісту та форми. Сучасний німецький музикознавець Г. Еггебрехт наголошує: «Музика означає не щось позамузичне, вона означає саму себе».

Наприкінці XIX століття поняття «абсолютна музика» наповнюється новими музичними смислами, з ним пов'язують свободу творчості від традиційних структурних шаблонів. О. Гостинський, А. Хальм займаються створенням музичних форм з довершеною схематикою, розробкою композиційної тектоніки, що продовжує лінію «абсолютної музики».

Ідею абсолютної музики підтримав і розвинув Ф. Бузоні, розуміючи під «абсолютною музикою» свободу від усталених форм, а не зводячи її лише до власне музичних якостей симетрії та архітектоніки. На думку композитора, абсолютна музика виявляє себе у прелюдійних і зв'язках бетховенських творів, оскільки вони позбавлені симетрії і періодичності.

Вартими уваги й детального дослідження є музично-філософські розвідки російського філософа О. Лосева. У полі зору філософа знаходиться музичне пізнання, чиста та структурна музика, чистий музичний досвід, типи музичного світовідчуття та їх оформленість, що мають безпосереднє відношення до «абсолютної музики». О. Лосев виокремлює із усіх видів пізнання світу музичне пізнання як таке, самостійне та самодостатнє. У музиці філософ вирізняє «первинну до-образну або до-структурну основу або чистий музичний досвід» [7, с. 604] та структурну музику, яка ущільнюється до образу і слова. Зразком чистої музики, на думку О. Лосева, виступають квартети Л. Бетховена, сонати О. Скрябіна, симфонії Ф. Шуберта, щодо структурної музики – це «Петрушка» І. Стравінського.

Спрямовуючи свою думку до просторово-часового континууму музики мислитель фіксує цілковитий хаос, адже музика не створює ніяких предметів, вона змальовує чисту сутність предмета, але не сам предмет. Ймовірно ця сутність є «неомірно більш загальною, ніж індивідуальність предмета, і тому вона має змогу відповідати нескінченній кількості просторово-часових предметів» [7, с. 604]. Чистій музиці не притаманна пізнавальна оформленість й тому просторово-часовий пласт буття зостається поза її межами, вона оперує сенсами та сутностями предметів, зображаючи їх чисту

якість, на відміну від чистої думки, яка має пізнавальну оформленість, однак не охоплює чисту якість і сутність предмета.

О. Лосев констатує наявність існування двох основних типів світовідчуття: споглядального та дієвого, які розглядаються у метафізичній і психологічній площині. Споглядальному притаманна логіка, спокій, ясність, оптимізм, це «світ чистих дзеркальностей і пластичностей» [7, с. 631]; дієвий – глибинний, зображує хаос, до-логічну структуру почуття, екстатичний, ірраціональний, песимістичний, це «світ сліпих і аморфних ликів, світ безформних бентежних множин» [7, с. 631]. «Гегелівське поняття і шопенгауєрівська воля без передпосилання поняття суб'єкту, якщо розглядати їх як чисті предметності, – цілком онтологічні характеристики саме цих двох світовідчуттів по відношенню до їхнього об'єкту. Найглибше цією антитезою пройнявся Ніцше, котрий ризикнув ототожнити її з відмінностями грецьких божеств – Аполлона і Діоніса» [7, с. 625].

На конкретних музичних прикладах філософ пропонує простежити оформленість світовідчуття в області чистого музичного досвіду. Тож музичний ряд оформленості чистої музики виглядає так по низхідній: органна прелюдія Es-dur І.-С. Баха, скрипковий концерт Л. Бетховена, друга симфонія С. Рахманінова, «Політ Валькірій» Р. Вагнера, «Прометей» О. Скрябіна. Для класифікації типів музичного світовідчуття філософ залучає принцип актуальної особистості і виділяє наступні типи: епічне, коли душа поринає у спокій і предмети сприймаються в їх роз'єднаності та позаособистій даності; драматичне, коли музика змушує душу ніби втілитися безпосередньо у предмети, стати ними і тим самим ніби знищити ці предмети; ліричне, коли музика зберігає предмет ніби то споглядальним та між тим змушує деяким чином й уживатися в нього [7, с. 605].

Виходячи з цього, філософ стверджує, що «найбільш досконалим і величним витвором людської творчості є музична драма, в якій первинна, безформна основа музики доходить до Логосу і розквітає образом» [4, с. 606]. О. Лосев зауважує, що народжені образи є суто символічними і являють собою лише зовнішній вираз музики, яка зостається чистою сутністю світу, невимовною, а тому й потребує символіки. Музика, яка досягла ступеню образу вже не є первинною та чистою музикою, долаючи хаос вона «готова обручитися зі світлом і останньою гармонією істинного та всесвітнього Слова, Логосу» [7, с. 612].

Зосереджуючи увагу на музичній драмі, філософ наголошує, що саме в ній відбувається глибинний синтез звуку і слова, які у своєму первинному значенні є абсолютно несумісними: перший є носієм чистої якості і до-предметності, в той час як друге являє собою оформленість та структурність. Яким же чином відбувається гармонійне поєднання звуку і слова в музичній драмі? О. Лосев припускає, що слово, наділене поетичністю, втрачає свою первинну оформленість, в свою чергу чисте музичне буття у своєму розвитку набуває форм і «напружується до слова, до Логосу» [7, с. 606]. Філософ підкреслює важливість принципу оформлення, як в гносеологічному аспекті – описове зображення структури пізнання, так і в метафізичному – характеристика ступеню наближення первинно-єдиного хаосу до всесвітньої свободи всеєдності [7, с. 613].

Висновки. Закінчуючи наш екскурс, зазначимо, що шляхи еволюції ідеї абсолютної музики від початку XIX століття приводять нас до сьогодні, до розуміння сучасного мистецтва. Буде правомірним сказати про той значний вплив, який здійснила романтична метафізика музики на розвиток не тільки власне самої музики, а й на формування та трансформації інших видів художнього творчості як у XIX, так і в XX та XXI століттях. Абсолютна музика стоїть у витоків європейського чистого мистецтва, котре зародилося у XIX столітті й набуло свого розквіту у XX столітті. Творчість композиторів-авангардистів демонструє як інтелектуалізм, антипсихологізм та неісторичність поглядів Е. Гансліка, так і потяг до синкретичності та масштабності, які притаманні Р. Вагнеру. Можливо, ознаямившись з ідеєю абсолютної музики, зробивши спробу осягнути її у всій цілісності, включаючи суперечливість, ми краще зрозуміємо сучасне мистецтво, котре сповнене кодів і шифрів, чистих та абстрактних сенсів.

Список використаних джерел

1. Бадью А. Философия и событие. Беседы с кратким введением в философию Алена Бадью / А. Бадью. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2013. – 192 с.
2. Вагнер Р. Избранные работы / Р. Вагнер; пер. с нем. Е. Маркович и др. – М.: «Искусство», 1978. – 695 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
3. Вакенродер В.–Г. Фантазии об искусстве / В.–Г. Вакенродер; пер. с нем. А. С. Дмитриева. – М.: Искусство, 1977. – 263 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
4. Ганслик Э. О прекрасном в музыке [Электронный ресурс] / Э. Ганслик. – Режим доступа: http://az.lib.ru/g/ganslik_e/text_1880_o_prekrasnom_v_muzyke-oldorfo.shtml
5. Гегель Г. Эстетика Т.3 / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1971. – 534 с.
6. Зенкин К. Музыкальный смысл как энергия (energia) [Электронный ресурс] / К. Зенкин. – Режим доступа: <http://lib.vkarp.com/2013/01/27/>
7. Лосев А. Ф. Форма – Стиль – Выражение / А. Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1995. – 944 с., 1 л. портр.
8. Михайлов А. В. Музыка в истории культуры: Избранные статьи / А. В. Михайлов. – М.: Московская гос. консерватория, 1998. – 264 с.
9. Михайлов А. В. Эдуард Ганслик и австрийская культурная традиция [Электронный ресурс] / Михайлов А. В. – Режим доступа: <http://lib.vkarp.com/2013/01/27/%d0%bc%d0%b8%d1%85%d0%b0%d0%b9%d0>
10. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки / Ф. Ницше; пер. с нем. Г. А. Рагинского. – СПб.: Азбука, Азбука – Аттискус, 2012. – 208 с.
11. Холопова В. Н. Феномен музыки / В. Н. Холопова. – М.: Директ – Медиа, 2014. – 378 с.

References

1. Bad'ju A. Filosofija i sobytie. Besedy s kratkim vvedeniem v filosofiju Alena Bad'ju / A. Bad'ju. – М.: Institut Obshhegumanitarnykh Issledovanij, 2013. – 192 s.
2. Vagner R. Izbrannye raboty / R. Vagner; per. s nem. E. Markovich i dr. – М.: «Iskusstvo», 1978. – 695 s. – (Istorija jestetiki v pamjatnikah i dokumentah).
3. Vakenroder V.–G. Fantazii ob iskusstve / V.–G. Vakenroder; per. s nem. A. S. Dmitrieva. – М.: Iskusstvo, 1977. – 263 s. – (Istorija jestetiki v pamjatnikah i dokumentah).
4. Ganslik Je. O prekrasnom v muzyke [Elektronnyj resurs] / Je. Ganslik. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/g/ganslik_e/text_1880_o_prekrasnom_v_muzyke-oldorfo.shtml
5. Gegel' G. Jestetika Т.3 / G. Gegel'. – М.: Mysl', 1971. – 534 s.
6. Zenkin K. Muzikal'nyj smysl kak jenergija (energia) [Elektronnyj resurs] / K. Zenkin. – Rezhim dostupa: <http://lib.vkarp.com/2013/01/27/>
7. Losev A. F. Forma – Stil' – Vyrazhenie / A. F. Losev. – М.: Mysl', 1995. – 944 s., 1 l. portr.
8. Mihajlov A. V. Muzyka v istorii kul'tury: Izbrannye stat'i / A. V. Mihajlov. – М.: Moskovskaja gos. konservatorija, 1998. – 264 s.

9. Mihajlov A. V. Jeduard Ganslik i avstrijskaja kul'turnaja tradicija [Elektronnyj resurs] / Mihajlov A. V. – Rezhim dostupa: <http://lib.vkarp.com/2013/01/27/%d0%bc%d0%b8%d1%85%d0%b0%d0%b9%d0>

10. Nicshe F. Rozhdenie tragedii iz duha muzyki / F. Nicshe; per. s nem. G. A. Rachinskogo. – SPb.: Azbuka, Azbuka – Attikus, 2012. – 208 s.

11. Holopova V. N. Fenomen muzyki / V. N. Holopova. – М.: Direkt – Media, 2014. – 378 s.

Karpenko O. O., postgraduate student, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Sloviansk), konepark@mail.ru

Idea of absolute music in the philosophical context of the 19th century

The research of the idea of absolute music in the dimension of the history of philosophy is determined by the need to restart the traditional approaches to differentiation of special disciplines in humanities and understanding of history as a whole. The objective of the study is to reconstruct the key moments of the conceptualization of absolute music in the nineteenth century. Methods of the analysis include historical–philosophical reconstruction, contextual analysis method, interdisciplinary generalization within the approach of intellectual history, the method of abstraction within the approach the history of ideas. The research has shown that the idea of absolute music was correlated with the development of instrumental music in the late eighteenth century. The development of the symphonic form completed the formation of the idea that music is not a means of expression, but the very thought itself. This shift in understanding of music received several lines of development: from Wagner's music dramas to concepts of pure music by E. Hanslick. Until the beginning of the century vulgar idea of absolute music continued to attract the attention of both composers (F. Busoni) and music critics and philosophers (A. Losev).

Keywords: absolute music, idea, romanticism, instrumental music, philosophy of music, pure art.

Karpenko E. A., аспирантка, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, Славянск), konepark@mail.ru

Идея абсолютной музыки в контексте философии XIX века

Актуальность исследования идеи абсолютной музыки в измерении истории философии определяется необходимостью перезагрузки традиционных подходов к распределению отдельных дисциплин гуманитарного знания и пониманию истории в целом. Цель исследования заключается в реконструкции ключевых моментов концептуализации абсолютной музыки в XIX веке. Методы исследования: историко-философская реконструкция, метод контекстуального анализа, метод междисциплинарного обобщения в рамках подхода интеллектуальной истории, метод абстрагирования в рамках подхода истории идей. Исследование показало, что идея абсолютной музыки коррелирует с развитием инструментальной музыки в конце XVIII века. Развитие симфонической формы завершило становление идеи о том, что музыка является не так средством выражения мысли, как самой мыслью. Этот поворот в понимании музыки получил несколько линий развития: от Вагнеровской музыкальной драмы до представлений о чистой музыке Э. Ганслика. Вплоть до начала прошлого века идея абсолютной музыки продолжала привлекать внимание как композиторов (Ф. Бусони) и музыкальных критиков, так и философов (А. Лосев).

Ключевые слова: абсолютная музыка, идея, романтизм, инструментальная музыка, философия музыки, чистое искусство.

* * *

УДК 21(470)

Гарбар Г. А.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтва
(Україна, Миколаїв),
masha.garbar@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНА МОДЕЛЬ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ

В статті зроблено аналіз основних складових національної моделі культурного туризму України як універсальної моделі культуротворення. Проаналізувавши основні складові національної моделі культурного туризму, можна впевнено твердити про надзвичайно великий потенціал цього напрямку досліджень.

Ключові слова: національна модель, культурний туризм, культуротворення.

В XXI столітті активізувався процес самопізнання культури, звернення до культурних джерел, осягнення першооснов буття. Відбувається «зміщення епіцентру

всього людського буття до полюса культури» [1]. Культура становиться одним з стрижнів туристичного продукту. З огляду на це, проблеми розвитку культурного туризму, його вплив на культуру, економіку конкретних країн і регіонів набувають актуальності в умовах сьогодення. Українська культура створювалася нацією протягом достатньо тривалого періоду, коли формувались її особливості, матеріальна і духовна складові. Національний культурний туризм і заснований на цих особливостях.

Вивченню туризму як особливої сфери людської діяльності присвячено багато соціально-філософських, культурологічних, історичних та соціологічних розвідок в світовій й у вітчизняній літературі. Зокрема, природу і сутність туризму розглядали такі відомі дослідники, як Дж. Джаффарі, К. Річі, Дж. Уоркер, Є. Фромм, М. Гайдеггер та ін. Російський дослідник В. Квартальнов зробив вагомий внесок у розгляд туризму як специфічної сфери людської діяльності. Вивченню питання туризму як явища культури приділяли уваги такі дослідники, як: В. Е. Біржанова, В. А. Гордіна, Г. А. Карпова, Г. О. Мавріна, К. А. Наседкіна, В. А. Сіверс та інші.

Водночас коло проблем, пов'язаних з формуванням національного культурного туризму що є культурною практикою, до якої залучені широкі потоки людей та носії різних культур, залишаються недостатньо висвітленими.

Метою даної статті є аналіз основних складових національної моделі культурного туризму України як універсальної моделі культуротворення.

Щоб опрацювати національну модель культурного туризму, потрібно розглядати, перш за все, саму модель культури. По вертикалі її розподіляють на етнокультуру, інституалізовану культуру і культуру аматорську. Етнокультура, яку досліджує етнологія, проблема життя етносів, їх культурних світів – це особливий світ, який існує в редукованому трансформованому вигляді, складає цілісність національної культури. Це глибинний давній шар культури, який існує в Україні. Автентичне українське населення з українською мовою має свої регіональні ознаки, і це є важливою культурно-історичною реальністю, яка потребує адекватних туристичних заходів [4, с. 92]. Росіяни, які проживають величезним сектором в різних регіонах України: на Сході, Півдні, у Криму та ін., теж мають свою культуру. Румуни прийшли у XII ст. в Україну, Болгари у XVIII ст., Кримські татари ще з давніх часів, коли кримська орда рухалась на Давню Русь, Греки прийшли на Україну в VII ст. до н.е. Так, на острові Березань існує грецька колонія, що до цього часу має своєїрідну культуру. Вірмени з'явилися в Україні в X–XI ст. Поляки, які прийшли в XIV ст., таки утворюють свої своєїрідні поселення. Угорці з'явилися в VI–VII ст., євреї ... Румуни, Болгари, Кримські татари – це ті етноси, які сформувалися на території України в різні часи. Вірмени, поляки, угорці теж утворюють своєїрідні поселення. Євреї з давніх часів існують в Україні. Єврейська культура з синагогами, з її складом буття відома як культура, яка існувала паралельно з культурою України. Усі ці культури мають свою надзвичайно цікаву ауру, яка дає підстави говорити про ті культурні надбання, які існують на рівні етнокультур. Таким чином, ми бачимо, що етнічний характер культури потребує своєї локальної, елітарної програми національного туризму.

Якщо йдеться про інституалізовану культуру, яка визначається в пам'ятках мистецтва і пов'язана з такими

інституціями як обряди, звичаї, то це та культура, яка певною мірою дотикається до етнічної культури і разом з нею створює свій незалежний простір. Інституалізована культура залишається тим пластом культуротворчості, який зазначений як в шедеврах, пам'ятках, так і в живій творчості, що не згасає, існує та продовжує своє існування. Це програма особливого бачення і визначення культури, що потребує дбайливого і вчасного ставлення.

Аматорська культура, яка пов'язана з урбанізацією, виникненням великих міст, створюється на підставі звернення до регенерації народних ремесел. Це вже не тільки інституалізоване автентичне ремесло, а й аматорські колективи, хори, угруповання, які створюють різноманітні культурні осередки і потребують своєїрідної культурної програми, адаптації, регенерації і разом резервації. Така програма свідчить про субструктури культурного туризму, що пов'язані з розумінням культури як певним носієм цінностей, тобто аксіологічних визначень і засобів визначення діяльності людини.

Наступний крок моделювання культури туризму пов'язаний з масовим і локальним туризмом. Масовий туризм ґрунтується на рекреаційних потребах, на задоволенні загальних потреб в оздоровленні або здійсненні коротких турпроектів з відвідуванням пам'яток архітектури. У цьому ж контексті, важливо зазначити ще один пласт моделювання, який вирішує проблеми глобалізації і локалізації культурного потенціалу – елітний туризм, пов'язаний з різноманітними клубами, угрупованнями і специфічними програмами, якими опікуються різні неформальні угруповання. Потрібно створити абсолютно легітимну програму елітного туризму, яка б була спрямована на спілкування з етносами.

Наступна конфігурація проблем пов'язана з туризмом як певною сферою туристичної діяльності, або сегментами туристичної діяльності, які зазначаються як структурно-функціональні. Це комплекс послуг, що пов'язаний з подорожжю: готельно-ресторанне та побутове обслуговування.

Це та соціально-економічна сфера, яка фактично є індустрією туризму, але вона не може відбутися без культурного контексту. Культуру слід розглядати як діяльність, як поведінку, як стан. Це конституативні означувані культури, що мають відбитися у формуванні моделі культури туризму. Культурно-моральна складова забезпечує формування нової «соціальної етики», метизацію і гуманізацію туристського бізнесу [6, с. 173–175] в русі неопрагматизму. Найважливішим є те, що туризм стає одним із чинників створення універсальної етики, яка своєю чергою є вектором спрямування глобальних гуманістичних цінностей.

Нині, коли Україна впевнено крокує до європейської спільноти необхідно створити програму розвитку туризму, яка б не виглядала як суто економічний, маркетинговий конгломерат, а була б доповнена етичною й естетичною проблематикою туристичної діяльності. Діяльність, що пов'язана з туризмом, не може називатися лише туристичною культурою або культурним туризмом. Можна вживати й першу та другу номінацію, адже, вони мають бути адекватними реаліям туристичної діяльності.

Наступний глибинний моделюючий пласт, який особливо важливий для української культури – це всі ті міфогенні, міфоаналітичні реальності, які пов'язані з дорогою, прощанням, повертанням, з проблемою

гостя, якого зустрічають на дорозі, у готелі, іншому домі. Важливо, що туризм, культура туризму, особливо національна модель туризму, повинна адаптувати весь досвід подорожей, дороги та самоіснування на межі, як певної культури між іншими культурами. Отже, українська культура є культурою межовою, тому вона так складно вступає у відносини з різними державами: то з Польщею, то з Росією, то з Литвою, то з Угорщиною. Тобто, необхідно зрозуміти, що цей міфологічний пласт, який живе в звичаях, що залишаються у редукованому вигляді, обрядах, у вербальному світі пісень, теж має увійти в простір національної моделі українського туризму.

Отже, не має сенсу говорити про туризм як культуру, якщо немає правдивого образу дороги, немає правдивого глибинного образу мандрівки, коли людина йде і може не повернутися. Усе це є та дорога або великий шлях України, який має свої образи, свою поетику, він має бути репрезентованим у національній моделі туризму.

Варто зазначити, що засобами туризму, а саме завдяки його аксіологічним вимірам, формується життєвий і соціальний досвід особистості. Тому дисципліна «Туризм» повинна прийти й у школу, тому що ніхто не навчить культурі туризму, якщо у школі не буде сформована адекватна культурологічна дисципліна, яка б розглядала туризм не як споживацьку стратегію, а як культуротворчий простір самоідентичності людини в іншому, чужому або в спорідненому просторі культури.

Ще один вимір культуротворення, який ми вже визначили, – це визначення середовища, яке в туристичній теорії описується як турсресурс, рекреації, зони культури. Це предметне середовище, архітектурне середовище. Існує стратегія моделювання цього середовища або його типологізації – це вічне середовище, повсякденне, динамічне. Найбільше туристи орієнтовані саме на вічне середовище, тобто, на ті пам'ятки архітектури, які є знаковими та надзвичайно цінними. Отже, вони сприймаються в експрес-режимі й фактично поверхово, що дає змогу говорити про негативне розуміння туризму як девальвацією культурних цінностей, які визначаються в режимі швидких екскурс-бюро. Потрібно зазначити, що пам'ятки культури, які визначаються як вічне середовище, можуть існувати не обов'язково у великих центрах. Це може бути непомітна каплиця, але вона може мати величезний культурний історичний потенціал, бути святиною українського народу, як, наприклад, церква Богдана Хмельницького.

Усе це свідчить про те, що ми зараз стоїмо на порозі моделювання сфери туризму як певної культури, як простору споглядання, простору його адекватного бачення. Повсякденне середовище має можливість наблизитися до живого процесу існування етносів, субетносів, культур, де виникають контакти, живе спілкування – мовне, жестикулятивне. Ця повсякденність проєктується на вічне середовище. Головне зазначити, що сам побут як цінність, який має бути репрезентований як серединний рівень культури, є великою цінністю.

І останній рівень – це динамічний простір культури, пов'язаний з рекламою, з мобільним трансформативним простором віртуальної та будь-якої іншої інформації. Інтернет, де туристична діяльність набуває культуровимірних ознак саме як продукуючий механізм, який рекламує, презентує свою продукцію

в світі комунікативного простору, можна залучити до моделювання туристичної діяльності, до простору культурного туризму. Як ніколи активно культури взаємопроникають одна в одну. П'єр Тейяр де Шарден говорячи про «планетезацію» людства, зазначав, що народи і цивілізації досягли такого ступеня периферійного контакту, або економічної взаємодосяженості, або психічної спільності, що далі вони можуть зростати лише взаємопроникаючи один в одного [1]. Тобто, якщо суб'єктом культурного туризму є людина, яка є носієм культури і здатна ідентифікувати себе з будь-якою культурою, то зустріч з іншою культурою складається, як вже було зазначено, із декількох етапів: романтичний стан (захоплення), потім шок, а потім більш адекватне сприйняття.

У туристичній діяльності можна визначити такі параметри: мета, засіб, результат. Мета турподорожі – ознайомлення з пам'ятниками культури, які описані в буклетах, проспектах, позначені на картах, про які можна дізнатися із ЗМІ та Інтернету. Засоби – це вся мережа обслуговування. Результат – це те, що відбувається з самим туристом, який сприймає цінності, отримує нові відчуття, знайомиться з новими людьми, у наслідок чого утворюється та культурна аура, яку називають культурним діалогом, але вона в тій чи іншій мірі може бути зазначена як культуротворчість.

Висновки. Отже, суб'єкт культури – турист стає творцем культури та туризму разом. Культура не живе раз і назавжди як предметне або яексь об'єктне надбання. Вона кожен раз оживає в процесі споглядання, в процесі сприйняття цінностей. Аксіологія культуротворчості полягає в тому, що людина актуалізує ці цінності й робить їх своїми, привласнює їх або здійснює те, що грецькою мовою зветься «мімесис», уподібнення. Таким чином, відбувається та індифікація, яка допомагає засвоїти новий рівень культури й стати іншим сьогодні, у цій подорожі. Отже, суб'єкт туристичної культури поліфонічний, суб'єкт у туризмі – функціональний, поліетнічний, і його поліваріантність, поліморфність призводить до того, що його діяльність може бути полісистемною, що пов'язана з різними пластами культур, з різними образами цих культур, з різними суб'єктами культури. Модель розвитку культурного туризму України повинна бути комплексною і відображати етнокультурний, соціокультурний, особистісний, економічний аспекти та розвиватися в напрямках пізнання, збереження й взаємодії культур.

Проаналізувавши основні складові національної моделі культурного туризму, можна впевнено твердити про надзвичайно великий потенціал цього напрямку досліджень.

Список використаних джерел

1. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: два философских вступления в XXI век / В. С. Библер. – М., 1991. – С.289–291.
2. Де Шарден П. Т. Феномен человека (планетаризация людства) / П. Т. Де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
3. Квартальнов В. А. Культура и туризм – вместе / В. А. Квартальнов // Теория и практика физической культуры. – 2000. – №8. – С.2–3.
4. Культурный туризм як інструмент формування національної ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/23.htm>. – Назва з екрану.
5. Любовець О. М. Актуальні проблеми історії розвитку туризму на українських землях / О. М. Любовець // Філософія і культурологія туризму. – 2001. – С.90–99.

6. Сапожник Г. Туристський бізнес – етичний критерій / Г. Сапожник // Туризм у XXI столітті: тенденції і регіональні особливості: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 жовтня 2001 р.) / Редкол.: Цибух В. І. та інші. – К.: Знання України, 2002. – С.173–175.

7. Сіверс В. А. Культурологічні аспекти туризму [Електронний ресурс] / В. А. Сіверс, І. В. Братусь. – Режим доступу: <http://tourlib/net/statiukr/sivers/htm>. – Назва з екрану.

References

1. Bibler V. S. Ot naukouchenija – k logike kul'tury: dva filosofskih vstuplenija v XXI vek / V. S. Bibler. – M., 1991. – S.289–291.
2. De Sharden P. T. Fenomen cheloveka (planetarizacija ljudstva) / P. T. De Sharden. – M.: Nauka, 1987. – 240 s.
3. Kvartal'nov V. A. Kul'tura i turizm – vmeste / V. A. Kvartal'nov // Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury. – 2000. – №8. – S.2–3.
4. Kul'turnyj turizm jak instrument formuvannja nacional'noi' identychnosti [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/23.htm>. – Nazva z ekranu.
5. Ljubovec' O. M. Aktual'ni problemy istorii' rozvytku turizmu na ukrai'ns'kyh zemljah / O. M. Ljubovec' // Filosofija i kul'turologija turizmu. – 2001. – S.90–99.
6. Sapozhnyk G. Turysts'kyj biznes – etychnyj kryterij / G. Sapozhnyk // Turizm u XXI stolitti: tendencii' i regional'ni osoblyvosti: Materialy II-oi' Mizhnarodnoi' naukovopraktychnoi' konferencii' (10–11 zhovtnja 2001 r.) / Redkol.: Cybuh V. I. ta inshi. – K.: Znannja Ukrai'ny, 2002. – S.173–175.
7. Sivers V. A. Kul'turologichni aspekty turizmu [Elektronnyj resurs] / V. A. Sivers, I. V. Bratus'. – Rezhym dostupu: <http://tourlib/net/statiukr/sivers/htm>. – Nazva z ekranu.

Garbar G. A., doctor of philosophical science, professor, head of the department of social and humanitarian disciplines, Mykolaiv branch of Kiev National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), masha.garbar@mail.ru

National model of cultural tourism

In the article the analysis of the main components of the national model of cultural tourism of Ukraine as a universal model of culture creation. After analyzing the main components of the national model of cultural tourism, we can confidently say about the extremely high potential of this line of research.

Keywords: national model cultural tourism, culture creation.

Гарбар Г. А., доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин, Николаевский филиал Киевского национального университета культуры и искусств (Украина, Николаев), masha.garbar@mail.ru

Национальная модель культурного туризма

В статье сделан анализ основных составляющих национальной модели культурного туризма Украины как универсальной модели культуротворения. Проанализировав основные составляющие национальной модели культурного туризма, можно уверенно утверждать о чрезвычайно большой потенциал этого направления исследований.

Ключевые слова: национальная модель, культурный туризм, культуротворения.

***

УДК 001.89:81.13

Кирилюк О. С.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, Одеська філія Центру
Гуманітарної Освіти НАН України
(Україна, Одеса),
olexander.kyrylyuk@gmail.com

ПОЕТИЧНО–КРИЛАТИ ТА ПРОЗОВО–ПІШОХІДНІ ВИДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Рішення завдання дати нову типологію наукових досліджень на основі їх класифікації за ознаками отриманої новизни за допомогою аналітичного методу в результаті призвело до висновків про наявність «поетично-крилатого» і «прозово-пішохідного» їх видів. Перші мають своїм наслідком абсолютно нове знання, вони виводять (поіріст, поїезис) істину з «потасмного» (aletheia), дають принципово нове знання в новій парадигмі, здійснюють «прорив» за горизонт наявного знання. Другі також дають нове знання, але

воно формується у рамках старої парадигми на базі вже відомого знання. Основними видами цих досліджень є підсумково-узагальнюючі, типологічно-класифікаційні, уточнюючі, розвиваючі, кон'юнктурні, екстраполятивні, інформативні, реінтерпретаційні й такі, що підтверджують результати інших досліджень або роблять висновки за аналогією тощо. Цим двом видам досліджень відповідають певні типи вчених. Комбінаціями даних досліджень є поетично-поетичні, поетично-прозові, прозаїчно-поетичні і прозаїчно-прозові дослідження, котрі відповідають головним етапам розвитку науки.

Ключові слова: логіка і методологія науки, класифікація наукових досліджень, типи вчених, парадигма, істина, поїезис, алетейя.

Наукові дослідження у літературі зазвичай класифікують за видами їхнього зв'язку із суспільним виробництвом, за ступенем важливості, за галузевими виконавцями, відповідно до джерел фінансування та міри доведення їх до практичного використання, за місцем виконання (виробничі або лабораторні), їх ділять на комплексні та диференційовані. В залежності від методів вони розрізняються на теоретичні, теоретично-експериментальні та експериментальні, а від області виростання результатів – на фундаментальні чи прикладні [1]. Разом з тим нам не зустрічалися роботи, де класифікація наукових розвідок здійснювалася б на підставі специфіки їхньої новачності, у тому сенсі, котрий визначається, приміром, при розкритті новизни дисертаційного дослідження. Відповідно, метою цієї роботи є здійснення принципово нової типологізації наукових досліджень саме на цій підставі із залученням у межах аналітичного методу власного досвіду автора як експерта із захисту дисертацій, а задачами – розкриття видових відмінностей між тими дослідженнями, новизна яких знаходить прояв у прориві за наявні горизонти сучасного стану даної області знання, та тими, новизна яких за межі вже відомого знання не виходить, з одночасним визначенням конкретних форм останнього виду досліджень. Окрім цього, до задач також відноситься встановлення компліментарних варіантів окреслених видів наукових досліджень у контексті розвитку наукового пізнання (синкретична переднаука, класична, некласична та постнекласична наука), а також – спроба визначити деякі типові риси науковців, що належать до вказаних видів досліджень.

У цій статті, відразу звертаємо увагу, ми будемо говорити про теоретичні наукові розвідки, а не про науки у цілому чи наукові експерименти та досліді. Тобто, йтиметься власне про дослідження, а саме, про ті їхні типи, котрих ми назвали поетичними та прозовими, або, краще, «поетично-крилатими» та «прозово-пішохідними» дослідженнями. Останні отримали від нас таку свою назву з огляду на те, що «проза» з грецької перекладається як «піше слово», πεγος λογος, а англійське «pedestrianism» означає як прозаїчність, так і пішу ходьбу. Згідно обраного типу чи іншими вченими одного з наведених нижче видів дослідницької діяльності у підсумку отримуються не тільки відмінні за суттю своєї новизни знання, котрих, вслід за І. Кантом, можна розділити на аналітичні та синтетичні, але й відбувається набуття цими вченими особливих типологічних фахових рис.

Відмінності між першими та другими видами, як на нас, сходять до загальних відмінностей поезії та прози. Як явища мови, що постійно розвивається, поезія та проза відрізняються у цьому сенсі тим, що перша, маючи справу з непізнаним, невідомим об'єктом, наділяє його не буквальними, а переносними, метафоричними значеннями, часто-густо осмислюючи його у незвичних, іноді парадоксальних поняттях, тоді як проза вже визначений та вербально оформлений предмет пізнання

описує у відомих, недвозначних та буквальных термінах. Однак, як показало одне з недавніх досліджень ролі метафори у науці [2], вона є «не лише необхідним поетичним прийомом художньої літератури, живопису або кіно, але й компонентом наукових гіпотез та теорій» і, взагалі, лежить в основі будь-якого процесу отримання нового наукового знання.

«Поетичне» дослідження – це «про-із-введення» (рос. «про-из-ведение») знання з «потаємності». Тобто, такий тип дослідження є «*пойезисом*», виведенням знання через окрилене поетичне прозріння з прихованого до явного стану, чому воно і визначене нами як дослідження «поетичне». На відміну від нього «безкриле» дослідження як рутинний «пішохідний» «труд» є «прозаїчним» копанням у вже відомому матеріалі у «винесених на поверхню» «відвалах породи», через що статус метафори у них різний – перший вид через поєднання двох і більше на перший погляд несумісних понять утворює нову наукову метафору, другий же використовує її у вже апробованому вигляді.

У межах цього підходу загальноприйнятим є розуміння поезії та прози як різних за своєю суттю способів мислення, причому поетичне мислення не є прерогативою самої тільки красної словесності – воно повною мірою проявляє себе і в науці. Його нестрогий характер, коли, говорячи словами О. Потебні, за небагатьма рисами певного образу криється багатоманіття значень, дає йому значно більшу гнучкість та евристичність порівняно з мисленням «прозовим», коли останнє через чітко визначений зміст своїх понять часто при зустрічі з тим, що не піддається схопленню наявними засобами мови опису, зупиняється у своїх пізнавальних рухах, заходячи у глухий кут. Наукова «поезія» вдало оперує тим, що є ще не пізнаним, тоді як наукова «проза» з непізнаним у контакт не вступає – вона має справу з тим, що вже відлилося в усталені поняттєві форми та отримало статус консервативного знання. Розглянемо відмінності прозових та поетичних досліджень детальніше.

Сутність **прозово-пішохідних** досліджень зводиться до таких рис: 1) **парадигмальність** (ці дослідження ніколи не виходять за межі домінуючої парадигми даної науки, коли проблеми та пропонувані їхні рішення цілком ґрунтуються на наявному наборі фундаментальних теоретичних положень, законів та закономірностей, котрі на даному етапі розвитку конкретної науки вважаються безсумнівними та загальновизнаними); 2) умовно кажучи, **ноезисність** (подібного роду дослідження спрямовані не сам предмет пізнання, а на вже здобуте знання про нього). Цим визначається також його 3) **рефлексивність** (знання про знання), 4) **вторинність** (знання другого порядку) та 5) **ретроспективність** (ці дослідження ніколи не відкривають нових обріїв у наукових пошуках, вони тільки «обробляють» старе, вже здобуте знання, і вкрай рідко виконують прогностичну функцію – їхній вектор обернуто на минуле). Завдання цих досліджень полягає у кращому описі, більш копіткому вивченні, детальному уточненні, в узагальненні, класифікації чи типологізації на певних підставах та у поглибленні й розвитку за певним напрямком того наукового знання, що вже здійснилося. Тому у першому наближенні подібні дослідження можна звести до таких наступних форм:

1. Дослідження, метою яких **переказ (реферування)** інших праць – це роботи, змістом яких є переповідання

наявних точок зору на проблему у вигляді їх скороченого викладу, без власних узагальнень чи більш-менш глибокого аналізу. Це – найбільш примітивний вид «пішохідних» досліджень, якщо тільки переказ чужих думок, текстів, книг, статей чи ідей не несе в собі елементу їхньої авторської інтерпретації або не передує власним висновкам.

2. Дослідження **компілятивного** гатунку є близькими до попередніх, де авторських текст «пішохідного» науковця складається з частин і фрагментів чужих праць, скомпільованих у відповідності до його задуму. Найгіршим варіантом, що робить дані дослідження тотожними з попереднім типом, є виклад чужих ідей та думок без якої-небудь систематизації та класифікації у відповідності до оригінальної авторської ідеї компілятора. У випадку відсутності посилань на джерела такі роботи за своїм змістом є **плагіатом**.

3. **Підсумково-узагальнюючі** дослідження теж близькі до реферативних, але на відміну від них вони простим переказом не обмежуються. Навівши ті чи інші відомості щодо проблеми, взяті з різних джерел, вони роблять певні узагальнення, котрі репрезентують ці розбіжні точки зору в їх знятому вигляді, перетворюючи на деякі інтегральні конструкції, і, відштовхуючись від них, шляхом критичного аналізу обирають найбільш, на погляд авторів, прийнятні для вирішення тих задач, що вони їх перед собою поставили. Як варіант, такі дослідження передують викладу результатів власного дослідження у таких розділах дисертації чи авторефератів, як «Стан розробки проблеми».

4. До **типологічно-класифікаційних** досліджень відносяться роботи, в основу яких покладена класифікація накопичених знань за різними ознаками з метою формування більш чіткого уявлення про предмет дослідження, про підходи до нього або до тематичних проблем, експлікованих у дослідженні. Частково цей тип збігається з попереднім, оскільки занесення різних досліджень до одного класу вимагає відомого узагальнень, але у даному випадку класифікація входить до основного змісту роботи, а не до її вступної частини, і тут групування використаних робіт є когерентним конкретній тематиці структурних частин (пунктів, глав або параграфів) роботи даного автора.

5. **Уточнюючі** дослідження передбачають наявність у матеріалі аналізу достатньо загально викладених положень, які не деталізовані або не розвинуті. Через деталізацію цих висхідних матеріалів та положень їм надають змістовного розвитку через уточнений варіант раніше вже запропонованого рішення проблеми у рамках наявних у даному «пішохідному» дослідженні постановочних задач. У таких дослідженнях речення у розділі про наукову новизну починаються словами «Уточнено...».

6. **Розвиваючі** дослідження не тільки уточнюють наявні положення, але вносять до них деякі принципово значущі моменти, які збагачують та розвивають їх у межах домінуючої концепції, але без виходу з неї. У таких дослідженнях при викладі власної наукової новизни пишеться «Отримало подальший розвиток...».

7. **Підтверджуючі** дослідження закріплюють уже зроблені в інших роботах висновки, узагальнення та отримані результати при зміні, звуженні або розширенні предмету аналізу порівняно з попереднім або при обранні

зовсім нового предмету досліджень. Іноді це передбачає доповнення системи доказів правоти тієї чи іншої гіпотези на новому матеріалі, а також наявності у колі певної проблематики спірних положень, альтернатив або протилежних чи несхожих варіантів рішення проблеми, коли ці гіпотези, одна зі сторін альтернативи чи певна спірна точка зору шляхом доведення їхньої істинності на конкретних прикладах у даній «пішохідній» науковій роботі обґрунтовано підтверджуються. Таке дослідження у підсумку формулює висновок на кшталт «На широкому матеріалі підтверджено...».

8. **Кон'юнктурні** роботи є різновидом підтверджуючих, де предмет дослідження вивчення визначено поточним моментом. Ці праці через їх певну «нагальність» знаходять підтримку з боку державних офіційних органів та відповідно «зорієнтованих» організаторів науки, проте для цих робіт можлива швидка втрата їхньої наукової цінності (критика концепції розширення Всесвіту чи теорії конвергенції, «нові ліви», перебудова тощо). Основна задача таких робіт полягає у тому, щоб підтвердити положення, принципи та постулати, сформульовані поза наукою (у світогляді, ідеологічних настановах, державних документах, законотворчості тощо). До кола таких досліджень входять роботи з «модної» проблематики, коли тема дослідження визначається як «актуальна», але насправді мається на увазі, що вона – «прохідна», через що вже за кілька років її зміст і результати можуть виглядати анахронічними.

9. **Екстраполятивний** вид «пішохідного» дослідження доводить можливість, необхідність або правомірність перенесення результатів та висновків, отриманих у тій чи іншій галузі знання, а також застосованих у ній дослідницьких прийомів, методів і методик з однієї науки на іншу, або з одного відділу даної науки на інший. На підставі цього переносу отримуються нові результати в області, де раніше подібні дослідницькі результати не виявлялися, а методи – не застосовувалися, через що відбувається додаткове доведення евристичності та продуктивності теорії або концепції, результат, зміст або метод яких було екстрапольовано на інші області знання чи інкорпоровано до інших методологічних наукових операцій. Результат такого дослідження зводять, наприклад, до тверджень «Евристичний потенціал принципу «знизу–догори» виявився в тому, що він був успішно використаний не тільки у проекті «Геном людини», але й в межах комп'ютерних технологій, що дозволило наблизитися до створення концепції штучного життя».

10. **Роботи за аналогією** – це такий вид розвідок, які теж переносять дані, отримані при дослідженні одного предмета на інший предмет, званий прототипом, порівнюють два схожих предмета, припускаючи, що вони мають однакові властивості та роблячи висновок від подібності функцій до подібності структури, і навпаки. Їхньою метою є знаходження тотожностей, збігів чи схожості між різними об'єктами. Вони обґрунтовують можливість та доцільність перенесення методів, застосованих в одній області знання, на іншу область. Новаторська складова більшості таких досліджень утілюються у висловлюваннях на кшталт «Показано відповідність між структурою суспільства та структурною організацією соціальних комах», або що «Теорія систем та структурно–функціональний аналіз плідно працюють і в політології».

11. **Інформативні** – це такі дослідження, де наводяться дані, які або ніколи не були оприлюднені, або з якихось причин є важкодоступними. Дослідницька складова таких «пішохідних» робіт полягає у підборі публікацій, створенні довідкового апарату, написанні приміток та коментарів, що потребують доволі широких знань про предмет. До таких досліджень можна віднести видання рукописів чи перевидання стародруків з написанням передмов та післямов до них, наукових біобібліографій, завдяки чому отримується нове знання про предмет. Автори таких досліджень бачать новизну своїх розвідок у тому, що вони «Ввели у науковий обіг...», тобто, зробили доступним для наукового опрацювання маловідомий рукопис, документ тощо.

12. **Реінтерпретативні дослідження** вже відомим явищам, подіям, процесам, фактам, теоріям, гіпотезам чи їхнім тлумаченням дають свою інтерпретацію, або реінтерпретацію. Це відбувається шляхом введення знання про предмет, явище, подію, що інтерпретуються, у відмінну, але ідентичну за статусом систему значень. Іншими словами, нова інтерпретація має однаковий статус із попередньою інтерпретацією як за предметом, так і за апаратом опису.

Якщо говорити про **типові індивідуальні риси вчених прозових досліджень**, то їх переважна більшість не має особисто визначеної думки щодо проблематики, якою вони, зрештою, займаються – тематику їх роботи визначають або керівники, або наукові інституції та їхні підрозділи із своїми «плановими темами». Такі науковці розробляють ці теми без особистого натхнення, без жаги наукового пошуку, як певну рутинну роботу, часто – густо їм чужо та нецікаву. При цьому попереднє «перебування у проблемі» у них зазвичай цілком відсутнє, і їм доводиться для «занурення» у неї розпочинати, фактично, «з нуля». Тому справжнього наукової «насаги» та «окриленості» у таких дослідників за визначенням бути не може. Утім, іноді «пішохідні» вчені все ж таки здатні самі обирати тему, що їх зацікавить, але більший, ніж зазвичай, інтерес до неї не веде до значних «проривів» у даній науці, хоча і супроводжується чимось схожим на окриленість, але це скоріше можна вважати не окриленням, а ентузіазмом (не виключаючи й інших емоційно забарвлених мотивацій, починаючи від прагнення до самоствердження як ученого і закінчуючи зацікавленістю у матеріальних вигодах від отримання наукового ступеня чи від виконання добре профінансованих наукових тем).

За відсутності в їхній науковій роботі того, що зветься «пойезисом», тобто, «виведення» дечого з безвісної потаємності, їхні роботи ніколи не називають (рос.) «про–із–веденнями». Фактична рекомбінація вже відомої інформації у кращому випадку отримує назву «трудів», що відповідає суті їх здебільшого стресогенної, «трудної» праці над предметом досліджень (не секрет, що для багатьох захист дисертації чи здача планової теми – це стресова ситуація), але частіше це – просто «список наукових праць», «публікацій» тощо.

Разом з тим відсутність «пойезису» не виключає певної новизни та евристичності «пішохідних» робіт. Їхнім результатом є насправді нове знання, котре раніше було невідомим. Проте ця новизна, нарощування та збагачення знання залежить не стільки від «відкриттів» того, що до цього було приховано–утаємниченим, скільки від утворення відмінних від попередніх комбінацій та

рекомбінацій старого, вже відомого знання, перенесення методів, проведення паралелей тощо. До того ж сильна прив'язаність до джерел, як правило, переобтяжує такі праці цитатами та великим списком використаної літератури.

Ясно, що у «чистому» вигляді такі типи зустрічаються рідко, частіше ми бачимо їхнє спільне використання у межах одного дослідження.

Внаслідок того, що *поетично–крилаті* дослідження є суцільним антиподом «прозаїчно–пішохідних», то і всі їхні ознаки виступають щодо останніх антитестичними. Цими ознаками є: 1) *парадигмальна революційність*, оскільки у даних дослідженнях постановка пізнавальних задач та їхнє рішення передбачає вихід за межі домінуючих наукових парадигм та тематик, веде до спростування загальноновизнаних, усталених наукових теорій, концепцій, законів, уявлень чи закономірностей через введення нових фундаментальних основ даної науки та її світоглядного підґрунтя, включно із формулюванням нових законів, впровадженням нових термінів і понятійного апарату, розробкою принципово нових загальнотеоретичних принципів та норм. Дані дослідження мають також таку ознаку, як 2) *ноематичність* (дослідження такого кшталту спрямовані вже на пізнання феноменологічно, спекулятивно, теоретично або іншим чином даного предмету, а не на інше знання), через що вони є 3) *нерефлексивними* та 4) *первинними* дослідженнями, можна сказати – 5) *алетейними* (у сенсі «від–криття» чи «роз–криття» чогось до цього при–критого у самих речах). На відміну від «пішохідних» досліджень, вони є 6) *прогностичними*, спрямованими не у минуле, а у майбутнє, оскільки в них на підставі виявлення незнаних раніше законів та закономірностей визначаються нові перспективні тенденції розвитку даної галузі знання. «Пойезисність» даного типу досліджень дозволяє називати їхні оприлюднені результати (рос.) *«про–із–ведєніями»*, тому що вони, фактично, «виводять» за «взуду» («повід») з невідомості принципово нові знання про глибинну сутність предметів, процесів та явищ, тим самим стаючи «приводом» («поводом»), тобто, загальнотеоретичною базою для розвитку «пішохідних» досліджень.

Типові індивідуальні риси «поетично–крилатих» науковців також діаметрально протилежні рисам вчених прозових досліджень. «Поетичні» дослідники визначально мають настільки добрі базові та суміжні знання, що це дозволяє їм самостійно визначати найбільш перспективні та актуальні теми. Вони чітко відрізняють первинні та вторинні типи досліджень, добре «занурені» у тематику широкого профілю, здатні визначати не тільки пробіли в наявній номенклатурі тем, але й бачити перспективні, принципово нові напрямки досліджень, задаючи всю тональність розробок у підпорядкованих їм наукових інституціях. Ці вчені не відрізняють власне приватне життя і свою роботу, вбачаючи в ній сенс свого існування, живуть метою–мрією, без гонитви за матеріальними благами, що їх дають наукові регалії, працюють натхненно, зацікавлено, окрилено. Їхні наукові праці часто не мають ніяких посилань на інші джерела (тому що ще нема на кого посилатись), а обсяг програмних статей не витримує з точки зору офіційної науки ніякої критики (основна праця А. Ейнштейна була написана всього на декількох аркушах). Суть ставлення цих вчених до науки мітко висловив один видатний фізик – «Наука – це можливість задовольнити свою допитливість державним коштом».

Науковці поетичного складу мислення завжди виходять за граничні обрії пізнання (недарма В. Гейзенберг назвав одну зі збірок своїх статей «Кроки за горизонт»), де конечні речі та явища розступаються перед дослідниками, і перед їхнім очима відкривається жахаюча безодня. Сергій Кримський у своїх інтерв'ю Тетяні Чайці говорив, що у творчій особі є незнищиме бажання «пройти наскрізь», наслідком чого є відчуття екзистенційного жаху, коли перед нею розкривається безодня. Тому будь–яка творчість (одне із значень слова *ποίησις* – О. К.) – це ризик, ризик зустрічі з Князем п'їтьми. На цьому вістрі пізнання й знаходяться вчені поетичного складу мислення, більш того, вони, як і вже згадуваний німецький фізик–теоретик, один із творців квантової механіки, знають, що мова сучасної науки, зокрема, фізики, нездатна ні вербально, ні математично описати межові явища, і тому єдиний спосіб вченим на загальнозрозумілих началах «вхопити» їх – це скористатися мовою поетів.

«Крилато–поетичні» та безкрилі «пішохідні» дослідження не відгороджені одне від одного нездоланим муром, історія науки знає різні їхні комбінації, що відповідали типу науки певного часу. Розглянемо їх детальніше.

1. *Поетично–поетичні*. Це – притаманні *синкретичній протонауці* історично перші види досліджень, котрі були поетичним як за змістом, так і за формою. До них слід віднести відомі поеми Парменіда чи Лукреція Кара, твори Ксенофонта, вустами якого, як говорив Цицерон, «промовляють музи», епічні міфи тощо. Поступово поетична форма цих натхнених (рос.) «про–із–ведєний» змінилася на суцільно прозову, хоча поетичний зміст, якщо у них відбувалися дивовижні окрилені прозріння, залишився. Відповідність тогочасної мови поетичному ладу плавного руху–польоту у танці простежується в етимології слів «вірш», що сходять до танцювальної фігури обертання у танку (*viris*).

2. *Поетично–прозові*. З часом елементи поетичної мови, коли вживання її термінів стає «затертим», отримують всі ознаки прозового мислення. Це добре показує етимологія, коли первісні смисли слів необхідно вже спеціально реконструювати (так, хто тепер знає, що чисельник «один» у своїх витоках пов'язаний із назвою «непарного чоловічого органу»?)). У наукових дослідженнях це знаходить вираз у тому, що після формалізації революційної теорії, концепції чи ідеї і формування науки *класичного* типу колишня поетичність думок втрачається і домінуючим стилем мислення у науці стає проза, що дозволило у відповідній статті словника Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона говорити про тотожність прози та науки. Перехід від епістемології до гносеології через посилення прозового моменту подовжився у *некласичній науці*, що відзначилося подальшим усуненням поетичної полісемії та образності термінів, їхніх різночитань і розмитості та розробкою строгого і точного наукового поняттєво–категоріального апарату.

3. *Прозово–поетичні*. У ситуації, коли історично ствердилося «пішохідне» мислення та весь той формалізований апарат науки, без засвоєння котрого неможливе входження до системи існуючих наукових знань, вченим крилатого типу задля виходу за межі цієї системи доводиться знову звертатися до ненаукових типів раціональності (міфу, епосу, літератури тощо). Хоча у цілому їм доводиться частково користуватися мовою тієї

науки, якою вони займаються, це не виключає можливості наукового прориву через специфічне звільнення дослідника від оковів наявних прозових наукових знань шляхом навмисної відстороненості від них, особливо коли вони починають визнавати непридатність традиційного наукового апарату для опису об'єктів сучасної науки і бачать вихід у використанні для цього поетичної мови, через що наукові дослідження отримують всі ознаки крилато–поетичного пошуку. А оскільки це так, то, як не буває істинних та неістинних віршованих поем, результати такого роду досліджень теж перестають оцінюватися за такими критеріями, і це знаходить прояв у взаємно толерантному ставленні до інших точок зору у науці та веде до плюралізму теорій та концепцій. Крім того, колишнє прагнення за будь-що усунути особистісно–суб'єктивну складову наукового дослідження змінюється визнанням того, що підбір нової термінології та реанімація давніх ідей з позанаукових областей знання у межах *постнекласичної* науки (з її постулатом про вплив суб'єкта на пізнаваний об'єкт) залежить від суб'єктивних уподобань вчених–корифеїв, стиль викладу котрими своїх оригінальних концепцій, на відміну від знеособленої традиційної прозаїчної мови класичної науки, має всі ознаки художньо–поетичного, образного тексту та несе на собі відбиток неповторної авторської індивідуальності.

4. *Прозово–прозові*. Тут «трудна» праця з «прозаїчним» матеріалом закінчується таким само «пішохідним» результатом, до «великих відкриттів» справа не доходить, новизна, якщо вона є, не долає «пішу» безкрилість цих досліджень, котрі не можуть вирватися з домінуючої парадигми, порпляються у старих об'єктах науки та застрягають у путах віджилих систематичних ідей.

Список використаних джерел

1. Марцин В. С. Основы научных исследований / Марцин В. С., Миценко Н. Г., Даниленко А. А. и др. Учебное пособие. – Л.: Ромус–Полиграф, 2002 – 128 с.
2. Чекан Н. І. До питання про формалізацію «невідомого» у природознавстві / Наталя Іванівна Чекан // Сборник научных трудов SWorld. – Івано-Франківськ: МАРКОВА АД, 2014. – Т.20 – Філософія і філологія. Вып.4 (37). – С.77–81.

References

1. Marcin V. S. Osnovy nauchnyh issledovaniy / Marcin V. S., Micenko N. G., Danilenko A. A. i dr. Uchebnoe posobie. – L.: Romus–Poligraf, 2002 – 128 s.
2. Chekan N. I. Do py'tannya pro formalizaciyu «nevidomogo» u pry'rodoznavstvi / Natalya Ivanivna Chekan // Sbornik nauchny'h trudov SWorld. – Ivanovo: MARKOVA AD, 2014. – T.20 – Filosofiya i filologiya. Vy'p.4 (37). – S.77–81.

Kyrylyuk O. S., Ph.D., professor, head of the Odessa branch Philosophy department of the Center for Humanitarian Education NAS Ukraine (Ukraine, Odessa), olexander.kyrylyuk@gmail.com

Poetry–winged and prosaic–pedestrian types of scientific researches

The purpose of the article is to give a new typology of science researches by applying of the analytical method. As a result, there are the two classes of scientific researches – «Poetry–winged» and «Prosaic–pedestrian» ones. The basis of this classification is the difference in the novelty of these two types of researches. Poetry studies give us a completely new knowledge within the new paradigm. It brings out (poiesis, ποιησις) new knowledge that previously was «hidden» in things. As a result of this cognitive act new information looks as «undisguised» truth (aletheia), which opens the horizon of human knowledge. Prose studies producing new knowledge too, but it is formed within the old paradigm on the basis of well–known knowledge. This type of studies is briefly retelling works of other scientists or compiles it, summarizes and classifies, develops and confirms, clarifies and reinterprets the well–known knowledge. These two types of studies have their own type of scientists. Combinations of these studies are Poetic–Poetry, Poetic–Prose, Prose–Poetry and Prose–Prosaic type of researches, which are corresponding to the syncretism of proto–science, both classical science and non–classical one, and post–non–classical kind of the scientific knowledge.

Keywords: logic and methodology of science, the classification of the scientific researches, the types of scientists, paradigm, truth, poiesis, aletheia.

Кирилюк А. С., доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии, Одесский филиал Центра Гуманитарного Образования НАН Украины (Украина, Одесса), olexander.kyrylyuk@gmail.com

Поэтически–крылатые и прозаически–пешеходные виды научных исследований

Решение задачи дать новую типологию научных исследований на основе их классификации по признакам полученной новизны с помощью аналитического метода привело к выводам о существовании «поэтически–крылатого» и «прозаически–пешеходного» их видов. Первые имеют своим результатом совершенно новое знание, они выводят (ποίησις, ποιησις) истину из «потаянного» (aletheia), дают принципиально новое знание в новой парадигме, осуществляют «прорыв» за горизонт имеющегося знания. Вторые также дают новое знание, но оно формируется в рамках старой парадигмы на базе уже известного знания. Основными видами этих исследований является итогово–обобщающие, типологически–классификационные, уточняющие, развивающие, конъюнктурные, экстраполирующие, информативные, реинтерпретативные, подтверждающие результаты других исследований или делающие выводы по аналогии. Этим двум видам исследований отвечают соответствующие типы ученых. Комбинациями данных исследований являются поэтически–поэтические, поэтически–прозаические, прозаически–поэтические и прозаически–прозаические исследования, отвечающие основным этапам развития науки – синкретической протонауке, классической, неклассической и постнеклассической науке.

Ключевые слова: логика и методология науки, классификация научных исследований, типы ученых, парадигма, истина, пойэзис, алетейя.

* * *

УДК 128/129:7.01

Сгорова Д. І.,
магістр філософії, Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна
(Україна, Харків),
yegorovadaria@gmail.com

РОЛЬ ІРРАЦІОНАЛЬНОГО ВІДНОШЕННЯ ДО СМЕРТІ У МИСТЕЦТВІ

Розглядається взаємозалежність процесу творчості та відношення митця до смерті власної та як до явища взагалі. Зв'язок мистецтва та теми смерті виявляється на історично–антропологічному матеріалі зміни ролі смерті у житті людини та трансформації мистецтва у зв'язку з цим; на психоаналітичному матеріалі та теорії інстинкту смерті і аналізу процесу творчості з точки зору роботи підсвідомості; та власне на філософському та культурологічному матеріалі співставлення внутрішнього становища митця та використання теми смерті у творах різних жанрів. В статті робиться акцент на ірраціональні відчуття митця та слухача/глядача/читача щодо смертності. Мета дослідження – виявити роль ірраціональності у процесі створення витворів мистецтва, зокрема, впливу так названого психоаналітичного інстинкту смерті, а також екзистенційного переживання смерті, чи просто досвіду помирання. Як результат виявляється тісний взаємозв'язок особистого відношення митця до смерті з його творчістю.

Ключові слова: смертність, творчість, література, фотографія, досвід умирання.

Над темою того, яким чином насправді з'являються витвори мистецтва здавна замислювалися філософи, самі митці та мислителі різних напрямленостей. Одні митці розказують про кропітку, старанну та систематичну роботу, що не має нічого спільного з маренням чи напливом натхнення, інші розповсюджують думку про стан, що межує з безумством та безпам'ятством. Безсумнівно, багато що залежить від особистості автора, але *гіпотезою* даної статті є ствердження, що спільним для всіх витворів мистецтва є особливий зв'язок автора з переживанням смерті.

Відчуття реальності смерті є чи найважливішою складовою частиною можливості творити. Навіть стан у якому митець створює шедеври нерідко порівнюється з відчуттям вмирання. Воно проходить через усі види мистецтва та в певній мірі займає вирішальне положення.

Для початку слід звернутися до психоаналітичної теорії формування символів, з яких власне складається витвір мистецтва. Ханна Сігал порівнює процес творчості з депресивною позицією, над якою працювала Мелані Кляйн. Депресивна позиція – це поступова втрата та відновлення внутрішніх об'єктів. Тобто перша зустріч немовляти з депресивною позицією відбувається, коли він розпізнає матір, батька та інших людей як цілісний об'єкт, а не розщеплений, як раніше. Лише цілісний об'єкт можна полюбити, що призводить до тривоги та страху втрати коханого об'єкта як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі. Але у внутрішньому світі неконтрольовані імпульси жадібності та садизму нападають на коханий об'єкт, руйнують його, розривають на шматки, а потім почуття провини та туга за втраченим об'єктом викликає бажання відновлення. Саме в цей момент розвивається уявлення та відчуття внутрішньої та зовнішньої реальності.

Покликання митця – створення власних світів, нових реальностей і робиться це за допомогою успішного подолання депресивної позиції. Тож створення витвору мистецтва залежить не лише від таланту митця в тій чи іншій сфері, але й від роботи його підсвідомості. «Якщо жага до творчості вкорінена у депресивній позиції, і здатність до творчості залежить від успішного її опрацювання, це повинно означати, що нездатність визнати та подолати депресивну тривогу призводить до гальмування художнього вираження. <...> Щоб осягнути і символічно виразити депресію, художник повинен визнавати інстинкт смерті, в його як агресивних, так і в саморуйнівних аспектах, і приймати реальність смерті об'єкта і самості» [11]. Навіть почуття прекрасного неодмінно втілює в собі переживання депресії та смерті. Сігал вважає, що справжнє естетичне задоволення нам може принести лише «потворний» зміст в «прекрасній» формі. Тобто абсолютна гармонія, цілісність, ритмічність повинна бути порушена, але не зруйновано повністю. Таким чином, потворне в мистецтві – це вираження інстинкту смерті, тобто руйнування, а прекрасне – інстинкту життя, тобто бажання цілісності.

Нерозривний зв'язок мистецтва зі смертю базується ще й на тому, що будь-який сюжет, що зображується, замирає в мистецтві, втрачає свою активність. Адорно пише про це так: «Шлях до інтеграції художнього твору, що складає одне ціле з його автономією, є смерть моментів в цілому. Те, що в витворі мистецтва прагне вийти за свої рамки, за межі власної партикулярності, шукає власної гібелі, втіленням якої являється тотальність твору» [1, с. 80]. Тобто вічність твору можлива лише шляхом знищення всього живого у ньому. Повідомлення, яке несе в собі твір – повідомлення про гибель цілого. Це ж питання у руслі фотографії розглядає філософ Ролан Барт у праці «Камера люцида». Проблема полягає у тому, що в процесі фотографування, суб'єкт неодмінно стає об'єктом. «Не було б нічого забавніше судорожних спроб фотографів зробити модель «живою», якщо б при цьому вона не ставала їх пасивною жертвою. <...> Все відбувається так, нібито сам охоплений жахом фотограф веде титанічну боротьбу за те, щоб Фотографія не стала Смертю. <...> коли я виявляю себе на знімку, я переконуюсь, що став Все-Образом, тобто самою Смертю» [2]. Знову таки, фотографія, як і інші види мистецтва чинить смерть під приводом збереження життя. Але на відміну від більш вічних матеріалів, фотографія як папір псується та відмирає.

Ми бачимо, що і сам витвір мистецтва несе в собі зміст смерті, але й митець у момент створення будь-якого твору повинен бути в певному стані прийняття смерті. З цим згоден і філософ Теодор Адорно. Він, аналізуючи бажання витворів мистецтва до вічного життя, виявив насправді відчуженість самого процесу творчості від ідеї вічності. До ХХ століття вважалося, що мистецтво виступає проти смерті через свою протяжність у часі, виступає видимістю того, що непідвласне смерті. Але з приходом ХХ століття пропадає жага вторити «на віки». Це пов'язується з тим, що класичні твори, які були створені як раз для того, щоб існувати вічно, тепер втратили своє значення. Так трапилось через те, що процес створення чогось «на віки» для того, щоб стати причасним вічності, відмовляється від того, що відповідає духу часу. Адорно пише: «По всій ймовірності, вона <творча активність> набуває особливу гостроту лише в тих випадках, коли довге життя витворів стає сумнівною і витвори, відчуваючи свою слабкість і неспроможність, відчайдушно чіпляються за ідею «вічності». Те, що на огидному жаргоні націоналізму колись звалось неминуща цінність витворів мистецтва, все мертве, формально, апробоване, змішується з прихованими можливостями виживання витвору, з потаємними зародками його майбутнього життя» [1, с. 44]. Така ж неоднозначна ситуація з категорією трагічного в мистецтві: у той час, коли трагічне пов'язують зі злом та смертю, трагічне стає таким затвердженням смерті, яке дає сенс будь-якому стражданню та дає дорогу безкінечному. Тож те мистецтво, що претендує на щось більше, ніж роль розрадника, повинно стати подібним навіть найпохмурішим проявам реальності, а не потопати в грі фарб. Ідеал чорноти говорить про те, що «несправедливість, яку здійснює будь-яке радісне мистецтво, найповнішим втіленням якого є приємна розвага, – це несправедливість по відношенню до мертвих, до накопленої і німої болю» [1, с. 62]. Таке мистецтво має за мету не документувати реальність, а приносити насолоду від здібності до спротиву та протистояння.

Яскравим прикладом освітлення теми смерті та переживання цієї теми є Райней Марія Рільке. Вивчаючи його літературні роботи, філософ Отто Фрідріх Больнов показує яку роль його ідеї зіграли у екзистенціальній філософії. По-перше, ще на ранніх етапах своєї творчості Рільке розділив смерть власну та чужу: «Чужа смерть – це та, що підступає до нашого життя ззовні в якості чогось випадкового та застає нас перш, ніж життя наблизиться до своєї зрілості. Відповідно, власна смерть – та, що «Бог оплатив», вона витікає з внутрішньої обумовленості життя» [7]. Таким чином, у героїв Рільке і у людини в цілому виникає задача – перетворити чужу смерть у власну, опанувати її. Інше розділення – смерть «мала» та «велика». Мала – це та, що приходить раптово, це «умирання в знеособленому масовому бутті map», як зазначив Больнов. Наприклад, це умирання в госпіталях, тобто щось настільки звичне, що на нього навіть не звертають уваги. Але існує інша смерть – власна, яка витікає з неповторності життя кожної окремої людини. З цим також пов'язаний образ смерті як внутрішнього плоду людини у Рільке. Лише через таке відношення смерть стає особистою, індивідуальною, внутрішнім результатом, а життя набуває довершеності та завершеності. Тож найбільшим внеском Рільке до екзистенційної філософії є розуміння минулості, тобто розуміння того, що,

незважаючи на те, що людське буття знаходиться у стані руйнування, ще більш руйнівним для існування являється воля до продовження.

Інший майстер зображення смерті – Едгар По вважає, що для того, щоб говорити чи писати, потрібно бачити смерть. З одного боку він має на увазі, що кожен витвір мистецтва починається з кінця. По так описує процес написання «Ворону»: «Побачивши надану, чи скоріше, нав'язану мені в ході побудування можливості, я спочатку подумки визначив кульмінацію або заключне питання – те питання, на яке «nevermore» було б остаточною відповіддю; те питання, у відповідь на яке слово «nevermore» викликало б найбільше горе і відчай, яке тільки можливо уявити. І, можна сказати, що тут почався вірш – з кінця, де і повинні починатися всі витвори мистецтва» [10]. З іншої сторони, По звертається до вічного протистояння, говорячи, що буття існує та може бути виражено лише завдяки небуттю, точно так же і смерть – це подарована людині можливість говорити, та єдина можливість бути людьми. Коли людина померла, то вона не лише позбавляється життя, а й можливості померти.

Звертаючись ще до одного виду мистецтва – до розповіді, очевидно, що зв'язок зі смертю таких же нерозривний, як у фотографії та поезії. На цей зв'язок влучно вказує Вальєр Беньямін. Смерть та розповідь не просто пов'язані між собою, а взаємозалежні. Причина занепаду вміння розказувати – втрата цінності досвіду. Беньямін вважає, що це сталося через появу роману, що не передбачає передачу досвіду із уст в уста, навпаки, романіст знаходиться у ізоляції. Говорячи про взаємозалежність, розглянемо зміни, що відбулися з відношенням до смерті у XIX столітті. У цей період поривається традиція дивитись на те, як помирають люди. «Виявляється, ця зміна <образу смерті> того ж порядку, як і те, що потреба в передачі досвіду зникла по мірі того, як збіднювало мистецтво розповіді. Можна прослідкувати, як протягом століть в общинній свідомості думка про смерть втрачала помітність і силу впливу» [4]. Це мало негативний вплив на вміння розповіді, бо на смертному одрі прожите життя стає досвідом, тобто чимось значущим для тих, хто залишається жити. Філософ вважає, що саме авторитет смерті стояв на початку мистецтва розказувати. З однієї сторони, передсмертна розповідь має авторитет, а з іншої – має небувалу свободу, оскільки перед смертю можна розповісти все. На зміну розповіді приходить інформація, такий формат, який розповідає лише те, що відбувається поряд з читачем чи слухачем. Інформація може бути перевірена, у той час, як розповідь передбачає деякий рівень чудес, дивності. Важлива відмінність розповіді від інформації – відсутність пояснення.

Однак смерть у мистецтві з позиції глядача/читача/слухача може обернутися предметом порнографії, що збуджує насильство. Це ствердження може бути трактоване як метафорично, так і буквально. Щодо метафори, то Моріс Бланшо порівнює літературу і революційні дії. Він пише: «Революційна дія у всьому схожа с дією, що втілюється літературою: тобто тією, що крокує від нічого до всього, стверджуючою абсолют як подію і кожну подію як абсолют. Революційна дія вибухає с тією ж потужністю та легкістю, як і та дія письменника, якому для того, щоб змінити світ потрібно лише скласти декілька слів» [5]. Тобто письменник бажає абсолютної свободи, тим самим

бажає і своєї смерті. Таким яскравим письменником, у якого тісно переплелися смерть та свобода був Маркіз де Сад. Він перетворював свої найзбоченіші фантазії у політичну реальність. Так відноситься до насильства дозволило Саду його відношення до релігії. Він не був атеїстом, просто божественне в його розумінні зле та жорстоке.

Давній зв'язок смерті, релігії та мистецтва підкреслює також Батай. Він зазначає, що еротизм – не єдина гра, притаманна людині з доісторичних часів. Одразу ж за фізичним формуванням виникло мистецтво. Мистецтво не тотожне праці, оскільки не має цілі примноження чи вдосконалення. Більшість наскальних картин зображували тварин та були призначені магічно сприяти смерті цих тварин. Навіть у мистецтві Середньовіччя місце еротизму було виділене тільки поряд з смертю, а саме в пеклі. Ерос був відмічений печаткою прокляття. Світський живопис Ренесансу також пов'язував еротизм зі смертю, однак через земний садизм. Батай пише з цього приводу: «Але саме зі смертю – з образом всемогутньої смерті, що вселяє в нас жах, однак захоплює нас гнітючою привабливістю чаклунського страху, з образом смерті, з образом смертного тіну, а не з стражданням та болем» [3].

Деякі інші мислителі, такі як Адорно, вважають, що зі зв'язком релігії та мистецтва все ж слід порвати, незважаючи на те, що воно виникло в руслі релігії. Адорно вважає, що витвір мистецтва не є чимось абсолютним і абсолютне не присутнє у ньому безпосередньо.

Порівнявши літературні тексти Батая та Сада, С'юзен Зонтаг визнає більш порнографічними тексти саме Батая, оскільки останній зрозумів, що предметом порнографії є не секс, а смерть. «Всякий по-справжньому непристойний сексуальний пошук направлений на нагороду смертю, яка вище та багатіше за еротичну» [8]. Але у буквальному сенсі, мистецтво викликає нове насильство у реальному світі. Це легко ілюструється випадками, описаними С'юзен Зонтаг та Роланом Бартом. Зонтаг звертає увагу на те, що фотографії війни мають сильний вплив на політичні процеси, оскільки можуть бути використані різними способами. Так, одне і те ж фото, наприклад мертвої дитини можуть використати протилежні сторони, скидаючи вину в її смерті один на одного. Це дуже ефективна методика розпалу ненависті, агресії та своєрідний призив до дії. В обох випадках функція фотографії – приводити в шок, приголомшувати, залишатись у пам'яті на довгий час. Така дія фотомистецтва обумовлена роботою нашого мозку: «Пам'ять повниться стоп-кадрами; основний її елемент – одиночний образ. В епоху інформаційної надмірності фотографія дозволяє швидко сприйняти предмет чи подію і в компактній формі його запам'ятати. Фотографія – щось на зразок цитати, афоризма чи прислів'я. У кожного з нас зберігаються у пам'яті сотні фотографій, і до будь-якої можна в будь-який момент звернутися [9]. Однак в голові завжди залишається кадр у зв'язку з тими враженнями, які виникли при першому перегляді, тому фотографії в нашій пам'яті з тою інформацією, що супроводжувала знімок.

Нарешті у най буквальному сенсу фотографія може нерозривно нести у собі смерть. Барт приводить приклад позування комунарів на барикадах, яких після поразки Паризькою комуні були впізнали по фотографії та розстріляли.

Щодо становища творця, то Моріс Бланшо вважає, що будь-яка творчість співпричетна досвіду, але витвір –

це не відображення досвіду якоїсь конкретної людини, навпаки, в процесі творчості «я» автора знищується. Тож автор повинен мати не лише особливі відносини з буттям та досвідом, а й зі смертю: «щоб писати, необхідно володіти над собою перед обличчям смерті, необхідно встановити з нею відношення панування. <...> Мистецтво – це зв'язок зі смертю. Чому зі смертю? Тому що вона межа всього» [6, с. 87]. Відношення панування над смертю необхідно для того, щоб володіти собою, стати однією великою здатністю. Виходячи з цього, мистецтво є межею будь-якого контролю над собою. Для Бланшо панувати над смертю, значить вміти задовольнятися смертю, в момент помирання зберегти ясність погляду. Панування над смертю є рівновага, а не пристрасть, тобто це якесь уміння безстрашно відноситись до смерті героїв свого творіння і так же безстрашно померти самому.

Франц Кафка є гарною ілюстрацією такої безстрашності, за думкою Бланшо. Смерть в задоволеності означає невдоволення життям, тому помираючи в кінці творів герої Кафки буцімто все померли задовго до фізичної кончини. В момент, коли зв'язок з нормальним світом перерваний і бажання жити не лишається – людина вже мертва, будь то персонаж книги чи сам автор. Не дивлячись на те, що дане положення виводиться з життя і творчості Кафки, положення відторгнення від нормального світу характерно для дуже багатьох письменників. Однак не кожна ізоляція призводить до доведення до межі всіх можливостей і не кожне завершення безрадісного життя призводить до володіння смертю, тому не кожна людина в такому положенні письменник. Ось як Бланшо описує ситуацію Кафки: «Такої відстороненості, самотності владно вимагає від нього робота. <...> Його робота – писати. Він відгороджується від світу, щоб писати, а пише, щоб померти спокійно. Тим самим смерть, смерть з задоволенням, є відплата за мистецтво, ціль та виправдання письменництва» [6, с. 90]. Сама творчість, таким чином, представляється досвідом смерті.

Протилежною точкою зору на зв'язок творця і смерті являються романтичні мрії подолати смерть в своєму безсмертному геніальному творінні. Однак Бланшо вказує на примарність та неспроможність цих прагнень. Спільним в цих двох позиціях є бажання існування смерті, або для того, щоб ухилитися від неї, або для того, щоб заволодіти нею. Дізнаючись про свою смертність, людина бажає зробити її можливою, тобто стати смертним у найвищій, граничній ступені. Для нього смерть не дана, а щось таке, що потрібно створити. Так людина творить свою смерть, тим самим роблячи себе смертним та надаючи своїм творінням сенс та істину. Лише саме рішення бути безбутнім робить смерть можливою. Але рішення бути безбутнім абсолютно не тотожне самогубству.

Двоєкість можливості і свободи смерті полягає у тому, що з однієї сторони можливість ризикнути собою в смерті, а з іншої – невловимість смерті, оскільки вона не наступає і людина сама до неї не направляється. Саме тому самогубство являється не тою смертю, над якою людина панує. Смерть розглядається як бажання позбавитись від неї в майбутньому, усунути загадку майбутнього як такого взагалі. Однак майбутність, яка не відноситься ні до якого визначеного моменту і складає сутність смерті.

Стан рішення вбити себе і стан процесу творчості дуже нагадують один одного, як вважає Бланшо: «Безумство, від якого нам, однак, не відмовитись, не

відмовившись і від своєї долі (без можливості самогубства людство втратило б будь-яку рівновагу, перестало б бути нормальним); абсолютне право, єдине з всіх прав, що не являються виворотом якогось обов'язку, – а разом з тим, право це не супроводжується, не підкріплюється реальною можливістю, воно спрямовується вперед безкінечним містком, який в вирішальний момент обривається, стаючи ірреальним сном, але по ньому все ж необхідно реально пройти» [6, с. 104]. Дана характеристика підходить і до досвіду самогубства, і до досвіду художника. Це діяльність, коли навіть сам творець не знає, що він робить, їм керує сильне бажання, однак воно походить не з його волі. Але у той самий час творчість надає існуванню красу та зміст, що стримує людство від самознищення. Григорій Чхартшвілі дає характеристику творчості як спробу смертного подолати смерть: «Людина вбиває себе тоді, коли страх життя стає сильніше страху смерті. З художником це відбувається частіше, ніж зі звичайними людьми. Зате людині мистецтва дана компенсація особливого роду – він веде гру, яка створює ілюзію перемоги над смертю» [12]. Найбільша проблема в тому, щоб розрізнити грань ілюзії та не програти смерті.

Таким чином, відношення до смерті знаходить своє відображення у мистецтві. З точки зору приховування та соромлення смерті, деякі види мистецтва втратили свою силу, наприклад, відсутність безпосереднього контакту з помираючим призвело до занепаду розповіді як жанру. З іншого боку, люди мистецтва часто дотримуються іншої позиції, тобто постійного зштовхування з досвідом смерті. Їм це необхідно через те, що смерть – межа всього, а щоб створити щось, потрібно дійти до межі, знищити своє «я». Лише так витвір мистецтва може стати справжнім та навіть змінити світ. Смерть слугує мистецтву, а мистецтво служить їй, оскільки лише конечність може примусити людини створити щось дійсно велике.

Тож не лише люди мистецтва стикаються з відчуттям смертності, але кожна людина. Різниця полягає у тому, що митець не бореться раціонально зі страхом смерті, приводячи аргументи, чи будуючи теорії, але й не ігнорує його та не мириться з ним, навпаки, свідомо чи підсвідомо відображає відчуття смертності у своїх творах. Смерть присутня у будь-якому мистецтві шляхом відображення у тематиці твору, чи то незримим привидом знаходиться під час створення шедевра, чи то взагалі знаходиться глибоко але невід'ємно всередині митця.

Список використаних джерел

1. Адорно В. Теодор. Эстетическая теория / Пер. с нем. А. В. Дранова. – М.: Республика, 2001. – (Философия искусства). – 527 с.
2. Барт Р. Camera lucida / пер. с франц. Рыклин М. – М.: «Ad Marginem», 1997.
3. Багай Ж. Танатография Эроса // Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С.271–308.
4. Беньямин В. Маски Времени / Пер. Белобратова А. – СПб.: «Symposium», 2004. – 480 с.
5. Бланшо М. От Кафки к Кафке / Перевод Д. Кротовой. – М.: Логос, 1998.
6. Бланшо Морис. Пространство литературы / Пер. с франц. Большаков В. П., Дубин Б. В., Зенкин С. Н., Кротова Д., Офертас Ст., Скуратов Б. В. – М.: «Логос», 2002. – 288 с.
7. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма / Перевод С. Э. Никулина. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 222 с.
8. Зонтаг С. Мысль как страсть / Пер. с франц. Дубин Б. – М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – 208 с.
9. Зонтаг Сьюзен. Смотрим на страдания других / Пер. Гольшев В. – М.: «Ad Marginem», 2014.

10. По Э. Философия творчества / Пер. В. Рогова. – М.: «Издательство АСТ», 2003.

11. Сигал Ханна. Психоаналитический подход к эстетике.

12. Чхартшвили Г. Писатель и самоубийство. – Издательский дом: Захаров, 2006.

References

1. Adorno V. Teodor. Jesteticheskaia teorija / Per. s nem. A. V. Dranova. – М.: Respublika, 2001. – (Filosofija iskusstva). – 527 s.
2. Bart R. Camera lucida / per. s franc. Ryklin M. – М.: «Ad Marginem», 1997.
3. Bataj Zh. Tanatografija Jerosa // Tanatografija Jerosa: Zhorzh Bataj i francuzskaja mysl' serediny XX veka. – SPb.: Mifril, 1994. – S.271–308.
4. Ben'jamin V. Maski Vremeni / Per. Belobratova A. – SPb.: «Symposium», 2004. – 480 s.
5. Blansho M. Ot Kafki k Kafke / Perevod D. Krotovoj. – М.: Logos, 1998.
6. Blansho Moris. Prostranstvo literatury / Per. s franc. Bol'shakov V. P., Dubin B. V., Zenkin S. N., Krotova D., Ofertas St., Skuratov B. V. – М.: «Logos», 2002. – 288 s.
7. Bol'nov O. F. Filosofija jekzistencializma / Perevod S. Je. Nikulina. – SPb.: Izdatel'stvo «Lan'», 1999. – 222 s.
8. Zontag S. Mysl' kak strast' / Per. s franc. Dubin B. – М.: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo, 1997. – 208 s.
9. Zontag S'juzen. Smotrim na stradanija drugih / Per. Golyshev V. – М.: «Ad Marginem», 2014.
10. Po Je. Filosofija tvorcestva / Per. V. Rogova. – М.: «Izdatel'stvo AST», 2003.
11. Sigal Hanna. Psihoanaliticheskij podhod k jestetike.
12. Chhartshvili G. Pisatel' i samoubijstvo. – Izdatel'skij dom: Zaharov, 2006.

Egorova D. I., master of philosophy, Kharkiv National University Karazin (Ukraine, Kharkiv), yegorovadaria@gmail.com

The role of the irrational attitude towards death in art

This article considers the correlation between creative process and attitude of the artist towards the concept of their own death and death in general. A connection of art and the topic of death manifests itself on the historical– anthropological material concerning the shift in the role of death in human's life, and as a result in the transformation of art; on the psychoanalytic material and the theory of death instinct, as well as on the creative process analysis in relation to the unconscious; and on the philosophical and culturological material related to the comparison of inner state of artist and usage of the topic of death in other genres. The article is focused on the irrational sensations of mortality of the artist and the listener/viewer/reader. The purpose of the research is detecting the importance of irrationality in the creative process, for instance, the influence of so-called by psychoanalysts death instinct and also the existential sensation of death or just the experience of dying. As a result, we can see a close connection between the artist's personal attitude towards death and his art.

Keywords: mortality, art, literature, photography, experience of dying.

Egorova D. I., магистр філософії, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), yegorovadaria@gmail.com

Роль иррационального отношения к смерти в искусстве

Рассматривается взаимосвязь процесса творчества и отношения творца к смерти собственной и как к явлению в общем. Связь искусства и темы смерти выявляется на историко– антропологическом материале изменения роли смерти в жизни человека и трансформации искусства в связи с этим; на психоаналитическом материале и теории инстинкта смерти, а также анализе процесса творчества с точки зрения работы бессознательного; и собственно на философском и культурологическом материале сопоставления внутреннего состояния творца и использования темы смерти в творениях разных жанров. В статье делается акцент на иррациональные ощущения творца и слушателя/ зрителя/читателя относительно смертности. Цель исследования – выявить роль иррациональности в процессе создания произведений искусства, в частности, влияния так называемого психоаналитиками инстинкта смерти, а также экзистенциального переживания смерти, или же просто опыта умирания. Как результат выявляется тесная взаимосвязь личного отношения художника к смерти с его творчеством.

Ключевые слова: смертность, творчество, литература, фотография, опыт умирания.

* * *

УДК 21(470)

Бурлуцький А. В.,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри менеджменту шоу–бізнесу,
Національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ),
laureat@ukr.net

СЦЕНІЧНЕ МОВЛЕННЯ АКТОРІВ НОВОГО УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Виявляється специфіка сценічного мовлення в період становлення «нового українського театру» на прикладі аналізу творчості провідних акторів тієї доби Гната Юри, Амвросія Бучми, Наталії Ужвій. Фактори сценічного мовлення певного актора визначаються на основі застосування «прямому селективного аналізу».

Ключові слова: український театр, сценічне мовлення, характерні ознаки, Г. Юра, А. Бучма, Н. Ужвій.

Дослідження українського театрального мистецтва як соціокультурного феномену вимагає вивчення всіх складових його функціонування, оскільки вони становлять цілісну історію національної художньої культури. Значну роль у формуванні специфічних ознак національного театру відіграє сценічне мовлення, в якому закарбовані соціокультурні фактори певної доби. Тому визначення головних парадигм українського сценічного мовлення як соціокультурного феномену є важливим напрямком осмислення феномену українського театру. Зокрема, мета даної публікації полягає в з'ясуванні специфіки сценічного мовлення в період становлення «нового українського театру» (1920–1980–ті рр.) на прикладі аналізу творчості провідних акторів тієї доби.

В українській науковій думці нині практично відсутні дослідження сценічного мовлення як соціокультурного феномену. Запропонована стаття є продовженням попередніх публікацій та ґрунтується на аналізі існуючих розвідок в галузі вітчизняного театрознавства і особистих досліджень автора статті.

В історичному аспекті «новим українським театром» ми називатимемо епоху, коли театр як соціокультурний феномен вже являв собою цілісне усталене явище, проте, для нього характерний значний потенціал розвитку і становлення. Хронологічно мається на увазі період з початку ХХ ст. і донині. З цих позицій, період формування українського сценічного мовлення доцільно поділити на два етапи: «срібна» доба українського театру (українське Відродження, модерний український театр, театр Леся Курбаса) та український радянський театр (політичний театр 1930–1950–х рр., театр часів війни, театр естетичних новацій 1950–1960–х рр., «пошуковий» театр 1970–1980–х рр.).

Оскільки «новий театр має відповідати стилеві часу», аналіз специфіки сценічного мовлення цієї доби неможливо проводити за допомогою методологічних прийомів, застосовуваних для аналізу, наприклад, сценічного мовлення епохи «корифеїв». «Корифеї» своїми власними особистостями засвідчували самодостатність і самобутність української ментальності, адже українські актори того часу не мали професійної школи, прислухаючись в творчості до самих себе та (або) наслідуючи майстрів. Саме тому для аналізу цієї доби був обраний за провідний методологічний прийом чотирифакторного аналізу як такий, що найефективніше висвітлює детермінанти, тобто фактори впливу на їх сценічне мовлення, і в такий спосіб дозволяє визначити його специфічні особливості в кожному конкретному

випадку. Проте, з новою епохою українського театру фактори впливу на генезу сценічного мовлення докорінно змінюються, а отже, необхідно змінити й методи їх дослідження.

Оптимальним методом для вирішення цієї проблеми ми вважаємо «прийом селективного аналізу», який розглядатиме визначальні фактори сценічного мовлення певного актора, проявлені ним в певних ролях. Принцип вибірковості, що лежить в основі даного прийому, дозволить уникнути надмірної дескриптивності та простої констатації особливостей сценічного мовлення, натомість дасть змогу визначити особливості саме генези сценічного мовлення.

Оскільки кількість провідних акторів українського театру в цей період досить численна, ми обмежимося прикладами аналізу лише деяких з них, таких, що на нашу думку, найяскравіше репрезентують театральний стиль епохи взагалі і особливості сценічного мовлення зокрема: Гната Юри, Амвросія Бучми та Наталії Ужвій. Оскільки їх творчість неможливо віднести до якогось одного з виділених періодів (періоди, змінюючись досить швидко в концептуальному смислі, між тим демонстрували досить повільну спадковість щодо акторського складу), дослідивши сценічне мовлення означених постатей, ми можемо узагальнити висновки за весь період, окресливши особливості генези сценічного мовлення українського нового театру.

На формування творчої індивідуальності українського актора, режисера і певною мірою театального педагога Г. Юри великий вплив спричинила творчість корифеїв українського театру, вистави яких він бачив в різні роки, а з деякими з них був особисто знайомий. Саме цей факт дозволяє стверджувати, що він активно позиціонував в радянському театрі спадкоємність традицій української класики, в тому числі це відбувалося і в сценічному мовленні.

Слід наголосити на тому, що згідно з метою даного дослідження ми розглядатимемо сценічне мовлення Г. Юри як актора, абстрагуючись від його режисерської творчості. Сам він із гіркотою зізнався «З'їли моє акторство режисуря та порядкування театром» [1, с. 160], проте, за спогадами дослідників, його акторський талант був визначним і самобутнім.

Г. Юра вперше вступив на професійну сцену в антрепризі С. Максимовича, деякий час працював у львівському театрі «Руська бесіда» та київському «Молодому театрі». В 1920 р. він очолив театр імені Франка, створений у Вінниці і згодом переведений до Харкова, а потім – до Києва: «саме з цим театром нерозривно пов'язана вся діяльність Г. Юри» [9, с. 77].

Праця в групі Максимовича стала для Г. Юри першою зустріччю з широкою народною аудиторією і шляхом опанування азами сценічної професії, причому опанування самотужки, адже визначних акторів в групі не було. На початковому етапі сценічне мовлення Юри, як і інші елементи акторської майстерності, не були розвиненими: сам він, згадуючи про марні надії потрапити до трупи М. Садовського, зазначав: «Михайло Карпович добирав акторів... з гучним голосом, обов'язково співоких, а нічого цього в мене не було» [цит. за 1, с. 7].

Служба в армії в 1908 р. дещо відірвала його від театру, проте в жовтні 1913 р. він одержав запрошення від «Руської бесіди» і виїхав до Галичини. Через те,

що художній рівень тогочасного галицького театру не влаштував Юру, відбулося його зближення з Л. Курбасом та іншими мрійниками про «новий театр», з метою створення якого вони і залишили «Руську бесіду», створивши «Молодий театр».

В «Молодому театрі» Г. Юра проявив себе здебільшого як режисер, проте, виконував і певні ролі, в основному комедійні та характерні, як у власних постановках, так і у виставах інших режисерів.

У квітні 1919 р. «Молодий театр» злився з театром імені Шевченка, а коли після захоплення Києва денікінцями театральне життя в місті майже припинилося, Г. Юра з групою митців у Вінниці вступили до Нового Львівського театру, що складався переважно з галичан, які з іншими акторами «говорили різними мовами і, найголовніше, не розуміли одне одного» [11, с. 8]. Цей «штучний конгломерат» [11, с. 19] митців розпався, і ентузіасти, очолені Юрою, утворили новий мистецький колектив – театр імені Франка.

За три роки ним було зіграно десятки ролей, в яких між іншим, було виявлено багато особливостей сценічного мовлення.

Так, подією стала постановка в 1920 р. «Весілля Фігаро» П. Бомарше, перекладена українською самим Юрою, де він грав Фігаро, «розумного і спритного, гострого на язик» [1, с. 31].

При постановці п'єси М. Куліша «97» Г. Юра був захоплений «соковитою мовою персонажів» [1, с. 33], яку і сам майстерно відтворив в головній ролі Мусія Копистки. Критик Ю. Меженко зазначав, що Мусій Копистка Г. Юри – це «син українського народу, що володіє секретом говорити примітивною, але насправді надзвичайно образною, суто емоційною мовою» [5, с. 3].

Майстерне володіння позавербальними засобами сценічного мовлення продемонстрував Г. Юра в ролі Петра Малоштана в «Диктатурі» І. Микитенка: «Малоштана мучить кашель – довгий, надривний, з пищиками, із присвистами, із прокльонами, і артист майстерно обіграє цей кашель: Малоштан кашляв завжди по-різному, залежно від його настрою, внутрішнього стану» [1, с. 69].

В п'єсах І. Карпенка-Карого Юра-актор знайшов цікавий прийом поєднання сатиричних барв та драматичного підтексту. Так, в ролі Стьопочки («Житейське море») він провів останній монолог з граничним драматизмом, виявивши в душі персонажа – блазня та підлабунника гіркоту і ненависть, біль образи і відчай: «вся душа Стьопочки вилілася в цьому монолозі, несподіваним світлом опромінивши цю зламану життям істоту» [1, с. 124]. А в заголовній ролі Мартина Борулі Юра поєднує різні засоби сценічної виразності мовлення, щоб показати мужицьку простакуватість Борулі в контрасті з його прагненням до панства: «Боруля ... благоговійно бубонить молитву і тут же, не змінюючи навіть пози, прозовим тоном віддає ділові розпорядження» [1, с. 125].

Слід відзначити, що і як режисер, і як актор Г. Юра дуже дбайливо ставився до драматургії, точніше сказати до «правди драматургічного матеріалу», «правди автора» [6, с. 224]. В плані сценічного мовлення це проявлялося в тому, що він майстерно робив мовлення героїв своїм: дослідники відмічають його вміння «зробити свою майстерність непомітною, ... органічно зв'язаною з матеріалом» [1, с. 149].

Аналіз сценічного мовлення Г. Юри на основі запису з архіву Національного радіо України (читання віршу «Мені

однаково» Т. Шевченка) дозволяє зробити висновок, що він вмів майстерно використовувати власний ресурс сценічного мовлення: так, при дійсно не дуже тембрально багатому голосі він демонстрував безліч психологічних нюансів та «наскрізну дію», яку можна ясно вирізнити по його читанню.

Згідно з проголошеним педологічним прийомом селективного аналізу ми розмежуємо розгляд творчості А. Бучми як режисера та як актора, залишивши поза увагою також його ролі в кіно.

Амвросій Бучма – актор спочатку «Руської Бесіди», згодом один з найпопулярніших галицьких артистів, потім актор мистецького об'єднання Леся Курбаса «Березиль» і, нарешті – актор театру імені І. Франка.

Перша школа акторської майстерності – «Руська бесіда» на чолі з Й. Стадником – дала Бучмі досить високий рівень професійної майстерності і відточила вміння «виразно, з почуттям міри відтворювати емоції персонажів» [3, с. 89]. В ті часи, як зазначають дослідники, в акторському сценічному мовленні взагалі-то були поширені ««бельканто» в модуляціях, прикладжена підігнана логічність інтонацій з обов'язковим акцентом на граматично головному слові».

Проте, Бучма як рису творчої індивідуальності застосовував «синкопічний план малюнка образу» [3, с. 26], що, звичайно, відбивалося і на мовленні його персонажа. Наприклад, в ролі Макара Діброви з однойменної п'єси О. Корнійчука він відтворював розмовні інтонації з паузами посередині речення. Також в результаті складної роботи над монологом в кінці другої дії Бучма за згодою автора поступово, слово за словом, викреслював текст (було викреслено більше як пів сторінки), замінивши його величезною, майже чотиривхвилинною ігровою паузою і залишивши лише три слова: «Сину мій... сину!» [3, с. 31–32]. Таке «співаторство» А. Бучми стало ще одною яскравою особливістю творення ним аудіального образу персонажа. Наприклад, в репліці «Не генерал, а майор» Бучма додає частку «та» («Та не генерал...»), що знімає з репліки зайве менторство і наділяє фразу тонкою іронією. Коли дружина жартома скубе Діброву за чуприну, Бучма–Діброва до авторського «Чекай, чекай, останні обірвеш» додає «Залиш хоч на одну драку». В сцені із зятем він зве його не просто по імені, як написано у автора, а навмисне додає по–батькові, на відміну від останньої сцени, де коротке ім'я без офіційного по–батькові звучить по–родинному тепло. З іншого великого монологу Діброви–«міністра» Бучма залишив всього три речення, звільнивши глядачеві простір для творчої фантазії.

Таким чином, можна зробити висновок про тонке відчуття А. Бучмою авторської правди і знаходження особливих прийомів, особливо в галузі сценічного мовлення, для її художнього втілення.

Ще одним суто індивідуальним акторським прийомом А. Бучми, що відбилося й на сценічному мовленні, була контрастність у застосуванні засобів сценічної виразності. Так, у ролі Джеммі Хіггінса з однойменної п'єси Леся Курбаса комізм зовнішності і трагічний пафос його мовлення утворили нестриманий, майже «плакатний» контраст. Такий самий контраст був втілений Бучмою в ролі Каляєва («Напередодні» О. Поповського) – історичної постаті, терориста–есера, засудженого до страти: Бучма мав показати лицедія, який хизується роллю благородної жертви, і водночас природну людину, що намагається в

останні хвилини зберегти людську гідність. Це особливо яскраво видно в сцені написання прощального листа до матері [3, с. 32]. Спочатку Бучма – Каляєв витримував паузу, гладячи клаптик паперу, доводячи напруження до граничної міри, коли «якщо не заговорить Каляєв на сцені, закричить зал», а тоді з придиханням тихо виштовхував: «Мамо...». Наступні слова «Я вмираю, мамо» Бучма вимовляв ледь підкреслено, трохи скандуючи, несвідомо видаючи несамовитий жах. А далі жах неминучості уривав йому думку, і він хапався за позу і вимучував із себе пафосні, порожні, патетичні фрази: «Нехай ваше горе ... розтане в променях того сяйва... того сяйва...», яким світить перемога мого духу!...». Ці перші знайдені тоді Бучмою ноти гротеску яскраво прозвучать пізніше в образі Пузиря («Хазяїн» Карпенка–Карого).

В ролі Гайдая («Загибель ескадри» О. Корнійчука) А. Бучма в кульмінаційному монолозі знову застосував принцип синкопічності, чергуючи різні ритм і гучність мовлення з довгими напруженими паузами. На фоні похорону вбитої коханої Гайдай через силу «виштовхував із себе тихі слова, ... говорив надзвичайно стримано, ... ведучи монолог як одверту розмову з кожним глядачем особисто» [3, с. 73]. Взагалі, в цій ролі він ніби стримує, здається, неминучі вибухи темпераменту, демонструючи «силу, а не істеріку» [3, с. 77].

Так само яскраво ці риси творчого методу Бучми відбилися і на акустичному образі Платона Кречета з однойменної драми О. Корнійчука: природність і безпосередність філософських за змістом монологів поряд з діловою, позбавленою штучного пафосу мовою.

Ще один з професійних «секретів» А. Бучми – показ в кожній, навіть найменшій ролі якоїсь несподіваної для глядача риси, відмінної від звичайного її втілення – прийом «творчої несподіванки», характерний і для сценічного мовлення. Так, наприклад, в ролі негативного персонажа – Коломийцева («Останні» Максима Горького) Бучма створив образ «дитини і негідника» [3, с. 86], який відкреслював всіма деталями сценічної поведінки, в тому числі і сценічним мовленням. Він влітав на сцену з істеричним, сердитим криком, який починався ще за кулісами і обривався фальцетною нотою. За галасливою істерією Коломийцев – Бучма ховав тремтіння голосу від задушливого страху, в якому жив персонаж: «вульгарність верескливих нот у голосі суперечила елементарній вихованості» [3, с. 90]. В сцені смерті брата Коломийцев починає виголошувати фальшиві і непотрібні слова, запинаючись, імітуючи слюзи, і ображено замовкає на півслові, голосно сякаючись у хустку, перерваний дружиною.

Та й взагалі, інтонація для А. Бучми завжди мала велике значення у створенні характеру персонажа: «користуючись модуляціями гнучкого голосу, актор тонко розробляв звукову партитуру ролі» [3, с. 90].

А. Бучма був першим на українській сцені творцем образу Леніна (у виставі «Правда» за О. Корнійчуком). Характерним є те, що актор в ролі Леніна розмовляв на сцені українською мовою, якої сам Ленін не вживав. Тому Бучма особливо багато працював саме над акустичним образом Леніна. За записами була складена нотна–музична схема мовлення Леніна, але вона виявилася непридатною через іншу мелодику української мови. Треба було вичленили тільки окремі, знакові ленінські інтонації і якось вирішити питання з відомою

особливістю вимови Леніним звуку «р». Бучма застосував особливий риторичний прийом, пом'якшивши цей звук лише в перших двох–трьох фразах, щоб тактовно, але сміливо розв'язати цей момент: адже для тогочасних радянських людей, які обожнювали Леніна, вождь не міг гаркавити. В ролі Леніна Бучма, за висловами сучасників, демонстрував «натхненну одержимість», «пристрасність», «енергійність» [3, с. 97–98]. При передачі Бучмою мовлення Леніна створювалося враження, ніби думки його щойно народжуються в дану мить. Так, під час сцени написання рекомендації солдатів–селянину Ленін–Бучма чітко вимовляє кожне її слово. В телефонній розмові характерний контраст між уважним слуханням і швидким реагуванням на слова співрозмовника і поглядом ніби у простір, між тим не перериваючи нотаток у блокноті, розпочатих ще до дзвінка.

Одним з геніальних витворів актора, в тому числі і серед акустичних образів, став образ Миколи Задорожного («Украдене щастя» І. Франка), головною рисою якого стала художня достовірність, особливо яскрава саме в характері інтонацій. Критик І. Заболотна стверджує, що саме ця роль стала для Бучми «такою ж програмною, як Гамлет для Мочалова» [3, с. 103]. Так, наприклад, пісня Миколи в останній дії «Жу–ра–вель–вель–вель» нагадує стогін, плач, в якому проривається ридання його душі. В сценах, коли Микола говорить про свої почуття, Бучма «через ледь чутне придихання на імені «Анно», через зусилля, з яким виштовхуються слова, повні спотикань і скоромовки» [3, с. 103], показує, якою душевно чистою людиною є Микола, як важко йому проявляти зовнішній бік пристрасті найсильніших внутрішніх почуттів. Бучма–Микола майстерно заповнює паузи (наприклад, в сцені із рванням «казенної бумаги», арешту та особливо в сцені вбивства Михайла). Лише двічі за роль він скрикує: в сцені арешту: «Я невинний!» та в сцені вбивства: «Ось тобі мій жарт!» [10, с. 78–80], показуючи силу проявів почуттів Миколи.

В 1920–х рр. А. Бучма після операції на голосових зв'язках втратив баритон, який дозволяв йому співати навіть оперні арії, – його голос став, за визначенням сучасників, «маговим» [3, с. 142]. Проте Бучма так віртуозно володів мистецтвом сценічного мовлення, що голос його все одно «врізався в пам'ять назавжди», причому своєрідність бучмівського голосу надавала мовленню спеціальної ритміки: «із розірваністю поверхово–логічних зв'язків, з паузами посеред фрази» [3, с. 142]. Слід відмітити також використання Бучмою «спіралі спілкування» [6, с. 152] із залом: на виставах він уважно слухав зал і враховував його реакції, змінюючи відповідно свою сценічну поведінку, в тому числі і сценічне мовлення, тому на кожній виставі траплялося щось нове, несподіване, що виключало появу штампів та «утертість» тексту багато раз зіграної ролі.

Сам А. Бучма утверджував примат слова в мистецтві актора, наголошуючи на надзвичайній важливості сценічного мовлення в акторській творчості. Безперечним авторитетом в цьому питанні для нього був К. Станіславський із вченням про словесну дію. Бучма називав сценічне слово «одним із основних засобів виразності мистецтва актора» [2, с. 49], наголошуючи, що саме мовлення перш за все розкриває зміст людської природи, що інтонація є найважливішим засобом вираження думки. Бучма з гіркотю відмічав, що культура мови і слова в деяких театрах перебуває в загрозовому

стані. Причину цього він вбачав у малоуважності режисерів до мовлення акторів, навіть часте недотримання елементарних вимог логічного читання. На жаль, схожу тенденцію ми спостерігаємо і в сучасних театрах.

Дослідники творчості Н. Ужвій називали її «поетесою української сцени», адже всі ролі нею опоезовані в тому сенсі, що для сценічного втілення вона користувалася «добірними поетичними засобами, грала з натхненням співця і впевненого майстра» [4, с. 6], отже, саме «поетичність – сценічна стилістика Н. Ужвій» [4, с. 8].

Як зазначала артистка в автобіографії–анкеті, «перше знайомство з новими віяннями на театрі відбулося в Держдрамі (Український драматичний театр, згодом театр імені Жовтневої революції в Одесі – А. Б.)» [цит. за 4, с. 31], а не в київському театрі імені Шевченка, де вона робила перші професійні кроки. Під «новими віяннями» вона розуміє період пошуків нових форм – вміння володіти «і тілом, і жестом, і словом, і інтонацією виразною... (курсив мій – А. Б.)» [цит. за 4, с. 31].

Через сезон Н. Ужвій дебютувала на сцені «Березоля» в Києві, а потім переїхала з театром до Харкова – тодішньої столиці Радянської України. Під час роботи в «Березолі» Ужвій ніби шукала себе в його особливій системі з наявністю двох художніх тенденцій – «умовної і реалістичної» [8, с. 28]. Боротьба між цими двома тенденціями, звичайно, відбилася і на сценічному мовленні артистки, яка, як зазначали сучасники, мала «красивий співучий голос» [4, с. 9]. Також на сценічне мовлення Ужвій безпосередньо вплинуло і її особисте знайомство з майстрами літератури, участь в творчих дискусіях в галузі мистецтва та літератури.

Історик та теоретик театру П. Рулін у своїй статті «Два вечори в «Березолі», аналізуючи елементи сценічної майстерності актриси, особливо відмічав специфіку її сценічного мовлення: «...насамперед багатий на різноманітні модуляції голос..., безперечно, висуває цю акторку на одне з перших місць у «Березолі». А втім, можливо, що саме своїм голосом досягала Н. Ужвій найкращих своїх ефектів. Повний та гучний, він чудово віддає всі різноманітні зміни в настрої (її героїні – А. Б.)» [7, с. 136–137].

Отже, проаналізуємо особливості сценічного мовлення артистки в різних ролях цього періоду її творчості. В ролі Седі («Злива» С. Моема) Н. Ужвій продемонструвала «глибинний підтекст» та «вбивчий сміх» дівчини, яка відчула трагічне моральне падіння священнослужителя. Сміх як позавербальний засіб сценічного мовлення надалі став «одним з художніх знарядь виконавиці», був «багатозмістовним та багатобарвним» [4, с. 35].

В ролі Джулії («Змова Фієско в Генуї» Ф. Шиллера) Ужвій «показала багатючий арсенал своїх інтонаційних можливостей... Джулія – Ужвій то загрозувала, то співчувала, то воркувала...» [4, с. 37]. Критики особливо відмічають її вміння вести напружений, темпераментний діалог, змінювати модуляції голосу з дзвінких на м'які і ніжні. Запам'ятовується її «несамовитий вигук «О, який нечуваний обман!» [цит. за 4, с. 37], який був не награним, а цілком природним у даних пропонованих обставинах.

Вміння вести діалог – «філігранно відточений словесний двобій» [4, с. 38] – дослідники відмічають в Ужвій в багатьох ролях: пушкінської Марини Мнішек, шекспірівських Беатриче та Катарини, героїнь Мольєра, Бомарше, Гольдоні. Так, в ролі Марини Мнішек (переклад

українською М. Терещенка), за визначенням Дмитрія, «огидної гадуки» – Ужвій «і сичала, і жалила, обещувала і загрожувала», – відповідно змінюючи інтонації: «вони були то благородні, то зневажливі, то нищівні, то піддесливі, то осудливі, то гнівні... Слова звучали і як ніжний шепіт теплого вітерцю, і як грізні пориви бурі. Вони милували вухо, як чарівна пісня, і викликали образу і обурення» [4, с. 113].

В ролі тринадцятирічної дівчинки Маклени («Маклена Граса» М. Куліша) в сценічному мовленні Ужвій демонструвала приховану іронічність, тонку зміну наївності на серйозність, красномовні паузи. В сцені обурення гнівом «з вуст Маклени сиплються уривчасті слова, сповнені ненависті й огиди. Вона кричить... «Тиран, ти! Тиран!»..., наче задихається, ловить повітря..., мелодійний голос артистки набирає незвичної для неї різкості, металевого відтінку» [4, с. 42–43].

Останньою роботою Н. Ужвій в Харківському театрі була Маруся з драми М. Кропивницького «Дай серцю волю – заведе в неволю». В ній актриса продемонструвала, крім різнобарвної палітри інтонаційних відтінків, ще й вокальні дані, виливаючи біль своєї героїні в народній пісні «Чи я вплила, чи я вбрела...».

Після десятирічної роботи в «Березолі» в 1936 р. Н. Ужвій перейшла до столичного театру імені І. Франка, який підтримував «реалістичний напрям», «революційно-історичну лінію» [4, с. 61], де щиро віддавалася творчій праці в ролях з драматургії О. Корнійчука. Однією з перших героїнь, зіграних Ужвій в його п'єсах, стала Оксана із «Загибелі ескадри». В цій ролі її мовлення водночас «суворе і людяне, непримиренне і лагідне» [4, с. 48]. Н. Ужвій майстерно виявляє другий план ролі (живий людський характер, що криється під політичною заангажованістю п'єси): к в тоні голосу, так і в позавербальних засобах – лукавій усмішці, пристрасному подиху тощо.

Роль Ліди з «Платона Кречета» була практично протилежною ролі Оксани, адже ці героїні «репрезентують різні покоління, діють у різних умовах, мають відмінні біографії, життєві кредо, характери, темпераменти» [4, с. 55]. Отже, актрисі довелося шукати інші засоби для сценічного втілення цього образу, в тому числі і аудіальні. Внутрішнє сум'яття героїні вона передавала через неспокійну ритміку реплік, іронічність тону, застосовувала прийом, коли Ліди – Ужвій нібито не вистачає повітря.

Саме ці дві ролі, такі різні, Н. Ужвій вважала одними із найзначніших своїх творчих досягнень.

Під час великої вітчизняної війни колектив театру поставив цілу низку нових п'єс. Н. Ужвій не тільки грала у виставах, а й проявляла свої таланти в галузі публічного мовлення на патріотичних мітингах, зустрічах, зборах.

В повоєнних п'єсах О. Корнійчука Н. Ужвій мусить грати саме своїх сучасниць – Ярину («Приїздить в Дзвінкове») та Ольгу («Макар Діброва»). В образі Ольги Ужвій «відповідала за кожне своє слово, кожний вчинок», що і робить мовлення її в першій картині «гірким», інтонації в останній сцені – «сумними» [4, с. 66–67]. Втім, актриса тонко передає подвійне почуття прихованої любові і вимушену суворість, що особливо яскраво проявляється в зміні її інтонацій.

Дослідники відмічають вміння Н. Ужвій «органічно захити життям героїнь будь-якого фізичного і духовного ґарту» [4, с. 75]. Це, звичайно, стосується і сценічного

мовлення: і в печальних образах, і в цілісних, вольових натурах Ужвій знаходить індивідуальні риси, в тому числі і особливості мовлення та поза вербальні засоби їх сценічної характерності.

Особливості епохи зумовили переважання в репертуарі актриси ролей «революційної драматургії», таких як Любов Ярова (К. Трен'єв), Марія Романівна («Дівоча доля» Л. Дмитерка) тощо. Багато зіграла Н. Ужвій і матерів: «Фауст і смерть» О. Левади, «Пора жовтого листя» та «Вірність» М. Зарудного. Виконуючи ролі зрілих жінок, Н. Ужвій передавала особливий ліризм і поезію, а також глибокий народний дух цих образів. В голосах матерів Н. Ужвій чується «голос здорового глузду, життєвої мудрості, розумної перестороги... без будь-якого мітингового пафосу, скупі тверді слова, наче могутні хвилі моря» [4, с. 90]. Цікаво відмітити, що Ужвій грала матерів дванадцяти (! – А. Б.) національностей, доносячи голосом і поведінкою, крім духовного і психологічного життя, ще й національну природу своїх героїнь.

В ролях українського класичного репертуару в особливостях сценічного мовлення Н. Ужвій можна відзначити майстерно виконані довгі монологи та запальні репліки (Варка з «Безталанної» І. Карпенка-Карого), національну самобутність, проте узагальненість аудіального образу (Маруся Чурай з «Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького). В репліках Анни з «Украденого щастя» І. Франка чується «фанатична нестямя» [4, с. 104], вона не говорить, а задихаючись, шепоче ніжні слова. Боротьбу в душі героїні Ужвій передавала «кожною своєю співочою інтонацією» [4, с. 104]. Помітна співучість в інтонації була навмисною – Ужвій спеціально її підкреслила, дещо розтягуючи мову: «здавалося, Анна не говорить, а співає» [4, с. 104]. В такий спосіб актриса намагалася передати гуцульські особливості мовлення Анни. В цій ролі підтекст говорить більше за слова, які навіть у скрикуванні звучать придушено, без драматичної афектації.

Відомий московський критик Е. Міндлін, аналізуючи гру Н. Ужвій, писав: «Образи, створені актрисою, висловлюються неповторністю по музикальності, по красі голосом Ужвій, голосом, який неможливо забути, самий звук якого становить одну з найсильніших рис її обдарування. У драматичної актриси? Саме так. Звук голосу як елемент драматичного обдарування! Ледь чутні інтонації мови, то прискореної, то пісенно протяжливої, стають у неї одним із її найважливіших засобів творення образу». Дослідник творчості Ужвій Й. Кисельов приділяє увагу характеристичності її «унікального», «багатотонального» голосу, а також умінню «змістовно мовчати». Для характеристики голосу Ужвій в тій чи іншій ролі дослідник вживає безліч різноманітних епітетів: «спокійні, карбовані слова», «дзвінкий і зворушливий голос», «глухуватий», «життєрадісний», «напружено пристрасний», «гідний і недвозначний», «обурено гнівний», «надричний, збуджений» [4, с. 154–155] тощо. У справедливості цих характеристик ми мали змогу переконатися особисто, аналізуючи записи з архіву Національного радіо України, а саме «Плач Ярославни» зі «Слова о полку Ігоревім», «Катерина» Т. Шевченка, деякі вірші з «Кобзаря», виконані Н. Ужвій.

Сама Н. Ужвій не раз казала, що не може звикнути до зневаги слова на сцені, яке допускали дехто з її молодих колег (на жаль, цю тенденцію спостерігаємо і нині). Повчаючи молодь, вона завжди радила їм брати приклад

з уважного, шанобливого ставлення до сценічного слова видатних попередників та сучасних майстрів, ставлячи у приклад акторів МХАТу, особливо В. Качалова.

Отже, вивчення творчих принципів провідних репрезентантів «нового українського театру» на основі селективного аналізу дозволило окреслити характерні ознаки їх сценічного мовлення. Так, для Гната Юри специфічними були:

1. Максимальне використання досить скромного від природи ресурсу голосових даних.

2. Професійне опанування сценічним мовленням та іншими елементами акторської майстерності.

3. «Відчуття слова», яке проявлялося в сценічних перекладах українською зарубіжної класики.

4. Користування позавербальними засобами сценічного мовлення.

5. Органічне оволодіння мовленням персонажа.

6. Психологічна достовірність акустичного образу.

Характерними ознаками сценічного мовлення А. Бучми були:

1. Голос – спочатку багатий баритон, здатний до оперних арій, після операції на голосових зв'язках – «матовий», з особливою ритмікою.

2. Використання в сценічному мовленні «принципу контрасту» у застосуванні засобів мовної виразності.

3. Синкопичний малюнок партитури ролі, подвійність темпоритму.

4. Стрімкий, але сильний нерв як в тексті, так і в підтексті ролі.

5. Інтонація як головний засіб створення характеру персонажа.

6. Особливі прийоми зміни авторського тексту для більш тонкої передачі «авторської правди» драматургічного матеріалу.

7. Перше на українській сцені виконання ролі Леніна українською мовою.

Сценічному мовленню Н. Ужвій притаманні:

1. Дуже красивий співочий та сильний голос, багатий на модуляції.

2. Поетичність як сценічна стилістика.

3. Вміння вільно оперувати інтонаціями, використовуючи їх як засіб сценічної характеристики персонажу, в діалогах, монологів та репліках.

4. Різноманітне використання позавербальних засобів аудіального образу: сміху, плачу, задихання.

5. Красномовні паузи.

6. Вміння органічно передавати національні особливості мовлення.

7. Різноманітна палітра засобів голосової виразності та органічне їх втілення.

8. Поважне ставлення до ролі сценічного мовлення в професійній майстерності актора.

Список використаних джерел

1. Бобошко Ю. Гнат Юра / Ю. Бобошко. – К.: Мистецтво, 1980. – 180 с.
2. Бучма А. З глибин душі: статті, спогади / А. Бучма. – К.: Держлітвидання, 1939. – 187 с.
3. Заболотна В. Амвросій Бучма / В. Заболотна. – К.: Мистецтво, 1984. – 168 с.
4. Кисельов Й. Поетеса української сцени / Й. Кисельов. – К.: Мистецтво, 1987. – 186 с.
5. Меженко Ю. Син українського народу / Ю. Меженко // Пролетарська правда. – 1926. – 5 жовтня.

6. Наконечна О. Детермінанти створення і втілення сценічного образу в театральному мистецтві: монограф. / О. Наконечна. – Одеса: Астропринт, 2006. – 248 с.

7. Рулін П. Два вечори в «Березолі» / П. Рулін // На шляхах революційного театру. – К.: Мистецтво, 1972. – С.136–137.

8. Сердюк О. Кілька зауважень з приводу книжки про Мар'яна Крушельницького / О. Сердюк // Український театр. – 1975. – №1. – С.27–30.

9. Український радянський драматичний театр. – Харків: Видавництво Книжкової палати УРСР, 1957. – 287 с.

10. Франко І. Вибрані твори / І. Франко. – К.: Просвіта, 1996. – 268 с.

11. XX років театру імені Франка. – К.: Мистецтво, 1940. – 120 с.

References

1. Boboshko Yu. Gnat Yura / Yu. Boboshko. – K.: Mystetstvo, 1980. – 180 s.
2. Buchma A. Z glybyn dushi: statti, spogady / A. Buchma. – K.: Derzhlytvydannya, 1939. – 187 s.
3. Zabolotna V. Amvrosij Buchma / V. Zabolotna. – K.: Mystetstvo, 1984. – 168 s.
4. Kisel'ov J. Poetesa ukrains'koi stseny / J. Kisel'ov. – K.: Mystetstvo, 1987. – 186 s.
5. Mezhenko Yu. Syn ukrains'kogo narodu / Yu. Mezhenko // Proletars'ka pravda. – 1926. – 5 zhovtnya.
6. Nakonechna O. Determinanty stvorennia i vtilennia stsenichnogo obrazu v teatral'nomu mystetstvi: monograf. / O. Nakonechna. – Odessa: Astroprint, 2006. – 248 s.
7. Rulin P. Dva vechory v «Berezoli» / P. Rulin // Na shlyakhakh revoliutsijnogo teatru. – K.: Mistetstvo, 1972. – S.136–137.
8. Serdyuk O. Kil'ka zauvazhen' z pryvodu knyzhky pro Mar'yana Krushel'nyts'kogo / O. Serdyuk // Ukrains'kyi teatr. – 1975. – №1. – S.27–30.
9. Ukra'ns'kyi radyans'kyi dramatichnyi teatr. – Kharkiv: Vydavnytstvo Knyzhkovoї palaty URSR, 1957. – 287 s.
10. Franko I. Vibrani tvory / I. Franko. – K.: Prosvita, 1996. – 268 s.
11. XX rokiv teatru imeni Franka. – K.: Mistetstvo, 1940. – 120 s.

Burlutskiy A. V., Ph.D., Associate Professor, Department of Management WAC showbiz, National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), laureat@ukr.net

Elocution new Ukrainian theater actors

Determined the specific of a stage speech in the period of becoming of the «new Ukrainian theatre» on the example of analysis of work of key actors of that time of Gnat Yura, Amvrosij Buchma, Natalia Yviv. Determined the factors of a stage speech of certain actor on the basis of application of «reception of selective analysis».

Keywords: Ukrainian theatre, stage speech, characteristic signs, G. Yura, A. Buchma, N. Yviv.

Бурлуцький А. В., кандидат искусствоведения, доцент ВАК кафедры менеджмента шоу-бизнеса, Национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), laureat@ukr.net

Сценическая речь актеров нового украинского театра

Определяется специфика сценической речи в период становления «нового украинского театра» на примере анализа творчества ведущих актеров того времени Гната Юры, Амвросия Бучмы, Натальи Ужвий. Факторы сценической речи определенного актера определяется на основе применения «приема селективного анализа».

Ключевые слова: украинский театр, сценическая речь, характерные признаки, Г. Юра, А. Бучма, Н. Ужвий.

***

УДК 316.77+130.2

Масі Н. І.,
старший викладач, Одеський національний
політехнічний університет
(Україна, Одеса),
natalya7755@mail.ru

Яценко Л. С.,
старший викладач, Одеський національний
політехнічний університет
(Україна, Одеса),
lasenka58@mail.ru

ТЕНДЕНЦІ ІГРАЇЗАЦІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНО-ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Обґрунтовується теза про те, що віртуальне середовище, яке створюється за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій, здійснює істотний вплив на формування, перш за все, нової молодіжної комунікативної культури. Такі процеси, поряд з цілим рядом позитивних рис, характеризуються тенденцією іграїзації соціальних практик, роздвоєнням свідомості, ціннісно-змістовною дезорієнтацією членів молодіжної інформаційно розвиненої групи суспільства, для якої притаманні специфічні стилі поведінки, спілкування, проведення дозвілля, уявлень про світ, що втілюються в особливому молодіжному способі життя. Сучасна молодіжна комунікативна культура стає кібер-субкультурою, характерною для способу мислення та дії в молодіжному середовищі.

Ключові слова: молодіжна культура, іграїзація соціальних практик, інформаційно-телекомунікаційні технології, інформаційно-комунікативне середовище, комунікативна культура.

Культурний розвиток і культурні запити сучасної молоді у теперішній час дуже часто не відповідають пропозиції традиційних інститутів культури та суспільним уявленням про істинні культурні цінності. Сучасна молода людина опинилась в складній ситуації, тому що для суспільства в цілому період другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. характеризується суттєвими докорінними змінами, які здійснюють істотний вплив на розвиток духовної сфери людського життя, породжуючи такі масштабні й небезпечні явища, як розпад суспільства на окремі соціокультурні утворення, втрата самоідентичності, конфлікт поколінь тощо [1]. На нашу думку, інтенсивне поглиблення цього процесу сьогодні в значній мірі пов'язано з тотальною інформатизацією усіх сфер суспільної діяльності та побуту.

Сучасне суспільство – це не стільки розширення можливостей нагромадження і переробки інформації, скільки нові форми комунікації. Професор Р. Ф. Абдеев, спеціаліст з теорії пізнання і філософії інформаційного суспільства, ще у 90-х рр. ХХ ст. підкреслював, що основною характеристикою нового суспільства є наявність інформаційно-комунікативного середовища, яке необхідно розглядати у якості засобу, який дозволяє здійснювати соціокультурні функції в процесі взаємодії соціальних суб'єктів за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій, які, в такому випадку, природно перетворюються у субстанціональну підставу системи комунікацій, а інформаційно-комунікативне середовище стає новою формою побудови взаємин між людьми [1]. Результатом розгортання цього процесу стало створення так званого кіберпростору (віртуального співтовариства), який стає невід'ємною частиною повсякденних соціальних практик як аутентичних комунікацій в інформаційно-комунікативному середовищі, так і перенесених з реального соціального життя. З технічної точки зору поняття «кіберпростір» може бути визначено як певне узагальнене визначення технічних систем, в яких користувачам надається

інформація у візуальній, слуховій і тактильній формах про середовище; інакше кажучи, кіберпростір існує у формі даних, представлених у цифровому виді в комп'ютерних і аналогічних їм пристроях [3, с. 32]. У кіберпросторі виникає паралельне квазіжиття, зі своїми критеріями реальності, що веде до формування ігрових образів «Я». Комунікація у віртуальному просторі – це гра з правилами, які постійно змінюються, і такі ігри формують нові соціальні взаємодії та практики. Елементи гри можна знайти практично у всіх видах активності Інтернет-користувачів, що сприяє виробленню у них ігрового тезаурусу з елементами ризику, азарту, розважальності і несерйозності. Гра починає входити в процеси рефлексії як модель майбутньої ситуації, тобто йде процес перетворення всього життя на гру, а це дозволяє індивідам адаптуватися до віртуального комунікативного середовища. Підсумком стає створення нового типу поведінки і звичок – ігрових. При цьому, практично всі суб'єкти комунікативного середовища грають, переслідуючи цілком прагматичні цілі: так, одні грають заради соціальної, професійної чи іншої необхідності, а дехто взагалі бачить у цьому чи не єдиний спосіб вирішення всіх своїх життєвих проблем. Тепер поняття віртуальна комунікація включає все, що раніше звичайно позначалося як ігрова форма, і, насамперед, гра сама по собі [4, с. 28].

Перетворення на гру соціальних практик стає затребуваним у сучасних соціальних інститутах, комунікативна структура яких все більше віртуалізується. Віртуалізація, яка розпочалася в комунікативному середовищі мережі Інтернет, непомітно розтікається по повсякденній дійсності, наповнюючи її собою. Віртуальна реальність починає заміщати справжню реальність. Ігрові соціальні практики спочатку конструюються в комунікативному середовищі, а потім вони починають виявлятися й у інституалізованих соціальних практиках: економічній, політичній, соціальній, художній і інших сферах суспільного життя. Наприклад, для такого соціального інституту як економіка вже цілком характерні віртуальні маркетинг, реклама, іміджмейкерство, віртуальні магазини тощо [6, с. 45].

Інтернет застосовується і для підвищення ефективності всіх аспектів бізнесу; на цьому рівні світова мережа стає глобальним діловим середовищем, яке поєднує співробітників підприємств, їх клієнтів, партнерів, постачальників, виробників та учасників мережі продажів.

Подібна ігрова ситуація спостерігається і в політиці, де виникають віртуальні партії і рухи, які не існують самостійно, не орієнтовані на сутність справи, на боротьбу за владу, але виробляють образи боротьби, віртуалізуючи тим самим політичний простір. Сьогодні можна назвати одну важливу рису політики постіндустріального суспільства – віртуалізація, а точніше іграїзація влади, виборів, партій і, в цілому, всіх державних інституцій.

Іграїзація виявляється й у мистецтві, оскільки створення художнього твору нині перетворюється на «проект», тобто комплекс PR-акцій, які втрачають розбіжності між презентацією твору і власне художньою творчістю у її традиційному розумінні.

Ігрові практики впроваджуються й у систему освіти. Віртуалізацію освіти відрізняє саме інформативний характер, що найчастіше ускладнює процес навчання: «... учащиеся, имея навыки работы с компьютером и представление об информационных технологиях,

практически не имеют фундаментальной подготовки в структуре информации, методах ее организации и распространения» [2, с. 7].

Процес ігразації підступився також і до такого базового інституту як сім'я. У вигляді розсіювання батьківських функцій між батьками, педагогами і соціальними працівниками батьківство стає симуляцією, тобто «образом» материнства/батьківства, який не має адекватної відповідності у реальному житті. Віртуалізація сімейних відносин з усією очевидністю виявляється в гомосексуальних сім'ях, де лише симулюється шлюбна поведінка і, власне, сам шлюб; симулюється виконання статовікових ролей, характерних для інституціонального ладу, який припускає існування лише гетеросексуальних відносин. Відзначимо, що в деяких інформаційно розвинених країнах чи регіонах можлива ситуація, коли законослухняні громадяни одружуються з тваринами, рослинами і навіть з бездуховними предметами. А це вже цілком віртуальний шлюб, у якому немає партнера, а наявний лише його образ.

Потрібно акцентувати, що якісні зміни в культурі інформаційного світу підвищують її роль у розвитку і функціонуванні суспільства загалом. В цьому процесі особливе місце належить молодіжній культурі як специфічному, характерному тільки для певної соціальної групи стилю поведінки, спілкування, проведення дозвілля, уявлень про світ, які втілюються в особливому молодіжному способі життя. Молодіжна культура є культурою із власними специфічними способами мислення і різноманітних дій в своєму середовищі. Іншими словами, молодіжна культура – це система цінностей і знань молодих людей, пов'язаних з певним статусним положенням у системі соціокультурного відтворення. Молодіжна культура формується як результат складної системи взаємодії різноманітних субкультур, контркультур та соціокультурних гомогенних середовищ [5].

Для людської цивілізації молодіжна культура часто є «полігоном» успіхів всього суспільства; вона стає джерелом адаптації, дає молодій людині почуття впевненості і задоволення від перебування в колі друзів, собі подібних; вона сприяє формуванню у молодій людині позитивної чи негативної самооцінки. Спілкування з однолітками для молодшої людини надзвичайно важливе у особистісному самоствердженні. Оскільки авторитет дорослих знижується, виникає посилене бажання знайти місце серед однолітків. Період життя молодих людей, протягом якого вони є носіями молодіжної субкультури, починається в старших класах школи і продовжується, як правило, до створення власної сім'ї. Протягом цього періоду молодіжні субкультури вносять в життя підлітка веселощі, переживання, інші сильні емоції. Отже, молодіжна культура в молодіжному середовищі формується як для задоволення потреби самореалізації в соціумі, так і для проведення будь-якого дозвілля.

Молодіжні субкультурні угруповання створюються молодими людьми для молодих людей, тобто для себе; а тому вони покликані відповідати тим їх потребам і інтересам, які актуальні саме для них і саме в цей час. Вхідження молодшої людини в те чи інше молодіжне субкультурне утворення означає прийняття нею певних норм поведінки, цінностей, світосприймання, манер, стилю життя, а також зовнішніх атрибутів приналежності

до даного утворення, якими можуть бути зачіска, одяг, жаргон, прикраси тощо. Для тієї чи іншої молодіжної субкультури або контркультури значимі ідеї і цінності отримують зовнішнє відображення в обов'язковій для її членів символіці: за допомогою її молоді люди розпізнають «своїх»; вона виділяє даних молодих людей серед «чужих»; вона працює на об'єднання і зміцнення групи; вона дозволяє молодим людям демонструвати і відстоювати свою позицію в соціальному середовищі.

Прагнучи сформувати чи зберегти власне «Я» у світі масової культури, молоді люди мають потребу в альтернативному світі собі подібних. Хоча цей світ і виявляється тимчасовим, але він дуже значимий для них, оскільки в ньому можна відгукуватися на позитивну чи негативну реакцію на свої вчинки, слова, починання, а також орієнтуватися на думки тих людей, які їм не байдужі. Такі речі, а також багато чого іншого, до життя молодих людей привносять субкультурні утворення, в результаті чого молодь здобуває можливість, найчастіше в ігровій формі, одержувати те, чого вона позбавлена в повсякденному житті. Саме в субкультурних утвореннях молода людина може «створювати себе» і за допомогою групи подібних собі готуватися до вступу у доросле життя.

Одним з найважливіших факторів виникнення субкультурних утворень виступає ігрова природа людини, що особливо яскраво виявляється в дитячому, підлітковому і молодіжному віці. Гра – це форма прояву і утвердження суб'єктивності, спосіб самозахисту індивідуальності. При цьому, що до гри, інформаційно-комунікативне середовище припускає технологію інформаційної взаємодії, яка за допомогою сучасних операційних засобів мультимедіа створює ілюзію безпосередньої присутності в «екранному» світі. Така віртуальна реальність, у якомусь сенсі, є синтезом техніки і людської уяви. Її вплив на окрему людину та її психіку, на людське суспільство в цілому і його культуру важко переоцінити. Сьогодні віртуальна реальність активно освоюється молодими людьми, які йменують себе геймерами, хакерами, кіберпанками тощо. Сучасні комп'ютерні ігри все досконаліше імітують реальність. Хоча події, що відбуваються у грі, безумовно є менш «дійсними», ніж ті, які можна спостерігати на телеекрані, однак той факт, що гравець безпосередньо бере участь у цих подіях, створює набагато більший могутній ефект занурення у віртуальний світ. Крім того, дослідження показали, що, будучи не зовсім сьогоднішнім і залишаючи простір для фантазії, такий світ часто стає більш привабливим, ніж коли він є фотографічною копією реальної дійсності. На сьогоднішній день найбільшою популярністю користуються ігри, у яких людина протягом тривалого часу безвідривно спостерігає за тим, що відбувається на екрані, немов би очима свого персонажа, тобто уявляє себе тим самим персонажем [5].

Молоді гравці організовані за принципом клубу. Тим самим починає формуватися ігрове співтовариство. Соціальна спільнота геймерів є формою гомогенного соціокультурного середовища, що вперше в історії людства носить глобальний, наднаціональний, надкласовий і надполітичний характер. Руїнуючи звичні життєві стереотипи, ігрова поведінка, в той же час, компенсує дійсність, створюючи нову культурну реальність – нові змісти, цінності, міфи, ролі, відносини. Така реальність, як ми вже показали, надзвичайно співзвучна інформаційно-комунікативному середовищу,

яке створюється за допомогою новітніх засобів масової комунікації [7]. Умовно говорячи, створення іншої, нової молодіжної культури полягає в поетапному поєднанні реальних суспільних інновацій з культурною традицією шляхом «ігрової» діяльності молоді, яка реалізується у віртуальному просторі.

Необхідно відзначити, що молодіжна культура виникає не ізольовано, а як результат розвитку пануючої культури: вони постійно взаємодіють одна з одною, в результаті чого відбуваються динамічні зміни в обох. Причому й у домінуючій, й у молодіжній культурах, поряд зі збереженням традицій, йде постійне напрацювання нового з тією лише різницею, що, якщо норми і символи, створені і прийняті в рамках пануючої культури, задають основний принцип упорядкування всього суспільства, то норми і символи, створені і прийняті в рамках молодіжної культури, задають основний принцип упорядкування конкретного співтовариства. Подальша доля норм і символів, прийнятих у молодіжній культурі, буде залежати від цілого ряду факторів: наприклад, своєчасність і несвоєчасність, відповідність чи невідповідність потребам, готовність чи неготовність молодих людей до їх сприйняття, тощо. З урахуванням зазначеної тези можна спрогнозувати певні «сценарії життя» таких норм і символів у молодіжному середовищі: 1) вони можуть виявитися незатребуваними у рамках молодіжної культури; 2) вони можуть бути затребуваними лише в рамках конкретних субкультурних утворень; 3) вони можуть перейти в розряд домінуючих [5].

Виявляється, що молодіжна культура стає джерелом нових цінностей, моделей майбутнього розвитку, можливо, подолання існуючої суспільної чи культурної кризи. У цьому випадку можна говорити про культуротворчу роль молоді, яку вона здобуває в періоди суспільних змін уже не як вікової групи, а як нового покоління.

Молодіжній культурі належить найважливіша роль впровадження у повсякденне життя суспільства новітніх засобів масової комунікації. Прилучитися до віртуальності для молодої людини означає вийти за межі щоденності, змінити свою свідомість, миттєво актуалізуватися, виплеснути свої латентні можливості, глянути на світ інакше.

Володіння технологією раціонального використання інформаційних ресурсів суспільства є одним з компонентів інформаційної культури особистості. Інтернет забезпечує швидкий віддалений доступ до численних джерел інформації, що робить навички роботи в мережі важливим компонентом інформаційної культури особистості. Інтернет дає свободу ідентифікації: віртуальне ім'я, віртуальне тіло, віртуальний статус, віртуальну психіку, віртуальні звички, віртуальні переваги і віртуальні вади. З іншого боку, відбувається втрата, відчуження реального тіла, статусу, тощо. Звідси Інтернет стає засобом трансформації особистості і як індивідуальної характеристики, і як соціокультурного й історичного феномена.

Швидкий розвиток системи комунікації на основі інформаційно-телекомунікаційних технологій впливає на зміни, що відбуваються так само й у сфері молодіжних соціальних комунікацій, тобто в сфері спілкування молоді. Зростає числа інформаційних джерел, з якими вступають у контакт люди, у тому числі молоді, збільшення обсягу і розмаїтості відомостей, що одержуються по їх

каналах, веде до підвищення ступеня поінформованості з будь-яких сторін життя суспільства та залученості в різні сфери життя. Інформаційно-телекомунікаційні технології перетворюються на субстанціональну підставу молодіжної системи комунікацій. У підсумку, вони впливають на таку складову молодіжної субкультури, як спосіб життя [7].

Молоді люди за допомогою інноваційних методів і технологій виробляють і відтворюють духовний суспільний продукт, який впливає на формування суспільних смаків, звичок, ціннісних орієнтацій, поведінкової етики, естетичного смаку і естетичної свідомості. Віртуальна комунікація все більше прагне до освоєння всього різноманіття духовних і креативних сил молодої людини, охоплюючи практично всі сторони його культурного простору.

Формування нової молодіжної культури відбувається в умовах поетапного поєднання реальних суспільних інновацій із вже існуючою культурною традицією шляхом «ігрової» діяльності, яка реалізується у віртуальному просторі, що створюється за допомогою новітніх засобів масової комунікації та комп'ютерних технологій.

Сьогоднішнє молоде покоління, розчинившись у віртуальному просторі, створило для себе свій власний образ світу – світ необмежених можливостей. Він знаходиться під пильним контролем лише власної свідомості молодої людини. Питання тільки в тому, яка ця свідомість. Для молодих людей пропала й потреба в створенні молодіжної субкультури за старим типом. Немає необхідності кудись йти і думати, що робити; можна, не виходячи з дому, сидючи біля екрану монітора, спілкуватися з масою людей і одержувати навіть більше, ніж може дати традиційна «тусовка».

Таким чином, виникла молодіжна субкультура нового типу – кібер-субкультура. Молодих людей з цієї субкультури не побачиш такими, що «тусуються» на вулиці; їх субкультура розчинилася у віртуальній реальності. Вона подібна вірусу: невидима для оточуючих, але «вражає» все нових й нових молодих людей.

Молоді люди, які входять до співтовариств нової субкультури, не завжди знають один одного в обличчя; вони не знайомі і не знають одне про одного нічого в реальному житті, але їх дуже багато, причому по всьому світі, без кордонів. І це є основною відмінністю представників кібер-субкультури від традиційних молодіжних субкультур. Саме поширення інформаційно-телекомунікаційних технологій породило ці зміни в сучасній молодіжній культурі.

Стосунки зі світом будь-якої людини, у тому числі молодої, під впливом віртуальних комунікацій будуються сьогодні складно і суперечливо. З одного боку, вони сприяють розвитку особистості, розширюють культурне поле життя, породжують нові сенсоутворюючі центри; з іншого боку, здійснюють деформуючий вплив, змінюючи спосіб мислення і менталітет, шкалу культурних норм і цінностей.

Отже, формування сучасної молодіжної культури відбувається в межах декількох тенденцій, а саме:

– тенденції індивідуалізації, які полягають у розширенні спектру сценаріїв стилю життя, форм «включеності» у соціум за допомогою засобів масової комунікації і за допомогою підключення до глобальних інформаційних анклавів через комп'ютерну мережу;

– тенденції посилення психологічної залежності, коли в результаті довгого блукання у віртуальному інформаційному лабіринті втрачається контроль над своїми діями та тривалістю часу;

– тенденції експансії маніпулятивних практик, коли за допомогою новітніх інформаційних технологій підсилюється маніпулювання суспільною й індивідуальною свідомістю;

– тенденції росту симулятивних форм презентації соціальної компетентності, за яких дефіцит місця і часу приводить до того, що єдиною раціональною формою наукової дискусії стає нелогічна, неструктурована, але, разом з тим, ефективна презентація образу чи ідеї теорії; і на кінець:

– тенденції збагачення спектру соціальних технологій і механізмів вибудовування партнерських відносин.

Список використаних джерел

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 335 с.
2. Абрамова Е. М. и др. Опыт организации образовательного пространства // Образовательные порталы России. – М.: Технопечат, 2004. – Вып.1. – С.7–9.
3. Бондаренко С. В. Социальная система киберпространства // Научная мысль Кавказа. – Приложение. – 2002. – №12 (38). – С.32–39.
4. Зотов В. В. Регулирование жизнедеятельности человека в информационно-коммуникативной среде современного общества // Социально-гуманитарные знания: научно-образовательное издание. – 2008. – №10. – С.28–31.
5. Масі Н. І. Віртуалізація, глобалізація та фрагментація інформаційно-комунікативного середовища як фактори формування сучасної молодіжної культури // Вісник ХДАК: збірник наукових праць. – 2012. – Вип.36. – С.182–190.
6. Силаева В. П. Виртуальные паттерны культуры. – М.: «Сообщество профессиональных социологов», 2009. – 109 с.
7. Яценко Л. Е. Від текстового формату до інфографічного: філософсько-педагогічні роздуми // Гілея. Науковий вісник: збірник наукових праць. – 2016. – Вип.105 (№2). – С.307–310.

References

1. Abdeev R. F. Filosofiya informatsionnoy tsivilizatsii. – M.: VLADOS, 1994. – 335 s.
2. Abramova E. M. i dr. Opyit organizatsii obrazovatel'nogo prostranstva // Obrazovatel'nye portal'y Rossii. – M.: Tehnopechat, 2004. – Vip.1. – S.7–9.
3. Bondarenko S. V. Sotsial'naya sistema kiberprostranstva // Nauchnaya mysl' Kavkaza. – Prilozhenie. – 2002. – №12 (38). – S.32–39.
4. Zotov V. V. Regulirovanie zhiznedeyatel'nosti cheloveka v informatsionno-kommunikativnoy srede sovremennogo obschestva // Sotsialno-gumanitarnye znaniya: nauchno-obrazovatel'noe izdanie. – 2008. – №10. – S.28–31.
5. Masi N. I. Virtualizatsiya, globalizatsiya ta fragmentatsiya informatsiyno-komunikativnogo seredovischa yak faktori formuvannya suchasnoyi molodizhnoyi kulturi // Visnik HDAK: zbirnik naukovih prats. – 2012. – Vip.36. – S.182–190.
6. Silaeva V. P. Virtualnyie patterny kulturyi. – M.: «Soobshchestvo professionalnykh sotsiologov», 2009. – 109 s.
7. Yashchenko L. E. Vid tekstovogo formatu do Infografichnogo: filosofsko-pedagogichni rozdumi // Gileya. Naukoviy visnik: zbirnik naukovih prats. – 2016. – Vip.105 (№2). – S.307–310.

Masi N. I., senior lecturer, Odessa national Polytechnic University (Ukraine, Odessa), natalya7755@mail.ru

Yashchenko L. E., senior lecturer, Odessa national Polytechnic University (Ukraine, Odessa), lasenka58@mail.ru

Trends of the game play's process of social practices in the formation of value-semantic component of the communicative culture of modern youth

The article argues that the virtual environment that is created by using information and telecommunication technologies makes significant influence on the

formation, first of all, the new youth communication culture. Such processes along with a number of positive features, characterized by trends of the game play's process of social practices, duality of consciousness, axiological disorientation of members of the youth information and developed groups of society, has a specific behavior styles, communication, leisure, ideas about the world, which are embodied in a special youth lifestyle. Modern youth communicative culture becomes the cyber-subculture, characteristic ways of thinking and acting in the youth environment.

Keywords: youth culture, trends of the game play's process of social practices, information and telecommunication technologies, information-communicative environment, communicative culture.

Masi N. I., старший преподаватель, Одесский национальный политехнический университет (Украина, Одесса), natalya7755@mail.ru

Яценко Л. Е., старший преподаватель, Одесский национальный политехнический университет (Украина, Одесса), lasenka58@mail.ru

Тенденции игризации социальных практик в формировании ценностно-смысловой составляющей коммуникативной культуры современной молодежи

Дано обоснование тезиса о том, что виртуальная среда, созданная с помощью информационно-телекоммуникационных технологий, оказывает существенное влияние на формирование современной молодежной коммуникативной культуры. Такие процессы, наряду с целым рядом положительных черт, характеризуются тенденциями «игризации» социальных практик, раздвоенностью сознания и ценностно-смысловой дезориентацией членов «продвинутой» молодежной группы общества, для которой свойственны специфические стили поведения, общения, проведения досуга, представления о мире, воплощающиеся в особом образе жизни.

Ключевые слова: информационно-телекоммуникационные технологии, информационно-коммуникативная среда, игризация социальных практик, молодежная культура, коммуникативная культура.

***

УДК 316.346.2–005.2

Максюта М. Є.,
доктор філософських наук,
професор, Національний університет біоресурсів і
природокористування України
(Україна, Київ),
moskaliik_1993@mail.ru

Мала Я. Л.,
аспірантка, Національний університет
біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ),
moskaliik_1993@mail.ru

НАЦІОНАЛЬНА ОСОБИСТІСНІСТЬ ГІДНОСТІ ЖІНКИ (УКРАЇНСЬКИЙ ФЕМІНІЗМ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ)

В онтології єдності національної особистості і національного буття останнє, закорінене у культурних, економічно-господарських, духовно-моральних традиціях, у першу чергу синтезує громадсько значущі, достойні його здобутки творчо-самотворчого потенціалу людини – як гідність національного. Як політична та етична спільнота формується і утверджується у відносинах з іншими національними спільнотами у її окремішності, незалежності і з притаманними їй рисами національного характеру, самосвідомості та гідності. З точки зору об'єктивно-історичного поступу українського суспільства активізація та урізноманітнення проявів вітчизняних жіночих рухів у перші десятиліття ХХ ст. були своєчасними – вони відповідали нагальним потребам соціального і національного розвитку. Мається на увазі, що завдяки цим рухам все активніше та змістовніше формувалися, зміцнювалися національна культура та еліта, утворювалися її нові форми і т.д. Вітчизняний фемінізм «заповнював» надактуальні «ніші» у просторі модерної національної культури, формуючи і забезпечуючи, репрезентуючи нового її творця, який, виробленням нового змісту форм спілкування й творчості, освоював і нове поле цієї культури – культивував простір духовного буття українців в цілому. За покликом своєї долі українська жінка прагнула посідати ті надважливі для національно-культурного буття, для утворення нації особливо інтенсивні та духовно-морально змістовні «перетини» шляхів культури, своєю активністю власне їх і зніщюючи та реалізуючи, а не просто предоставляючи. Як гідна своєї нації, формами її творчо-самотворчого життя здійснення, вона індивідуально-особистісно «збирала» на полі української культури її здобутки і, разом з тим, стверджуючи також і якісно нові як способи особистісного самоздійснення. Як демонстрація національно стверджувальних смислів, жіночі рухи в Україні – це «відкриття» нових шляхів просування вітчизняної культури від минулого через поточасну сучасність до майбутнього.

Ключові слова: особистісність, гідність, жінка, фемінізм, жіночі організації, жіночий рух.

Особливості соціальних та національних процесів в Україні, українська бездержавність упродовж XIX і перших десятиліть XX ст. впливали також на зародження і розвиток, громадсько–політичний, духовно–культурний рівень і самосвідомість жіночих рухів, на формування взаємозв'язків між ними та суспільством в цілому. Як дійовий культуростверджувальний та громадсько–політичний чинник, вітчизняний фемінізм формувався у силовому полі пробудження й зміцнення української нації, боротьби за незалежність і українську державність.

Біля витоків зародження українського фемінізму в Галичині у другій половині XIX ст. було зростання зацікавленості представниць прекрасної статі громадськими питаннями, зокрема, організація допомоги нужденним, сиротам. Про активізацію вітчизняного феміністичного руху в 60–ті рр. XIX ст. свідчили намагання допомагати сільському населенню і що, зокрема, яскраво відображено українською класичною літературою XIX ст. Так, в 60–ті рр. активність жіночих рухів проявлялася також у подальшому зближенні із сільським населенням – із одночасною появою нових творів красного письменства, присвячених даній проблемі, – зображенню діяльності перших вітчизняних феміністичних об'єднань. Прикметно, що жіночі рухи поступово набували більшого розмаху, охоплювали не лише представниць інтелігенції, але й широкі селянські верстви. Селянки й робітниці т.зв. прогресивними колами суспільства не сприймалися лише як «інертна маса», хоча й потребували попередньої «підготовчої» роботи, аби стати свідомими учасниками громадського життя українського суспільства [13]. Зароджувалися і набували поширення жіночі рухи в Галичині у другій половині XIX ст., зосереджуючись на виборюванні прав жінок на самореалізацію завдяки вільно обраним сферам діяльності, можливостей отримувати освіту. Так, питання вивільнення, розвитку людських якостей індивідуальності жінки у цей період особливо активно заторкувалися в творчості І. Я. Франка [4].

У 80–90–ті рр. XIX ст. активними учасницями вітчизняного фемінізму були Н. Кобринська, І. Кравченко, К. Попович–Боярська, Є. Ярошинська. У перші десятиліття XX ст. український жіночий рух був представлений діяльністю і громадсько–політичною творчістю Олени Пчілки, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Мілени Рудницької–Лисяк, Марії Крушельницької, Марії Струтинської, Людмили Стершинської–Чернявської, Дніпрової Чайки (Людмили Василевської) [9]. Проблеми статей та гендерних відносин активно залучалися і вітчизняною освітою та вихованням [7]. Українські жінки, представниці вітчизняних феміністичних рухів демонстрували розуміння винятково великої ролі виховання та освіти молодого покоління. «Яке жіноцтво такий нарід. А темна неосвідомлена жінка – мати не могла виховати своїх дітей на свідомих членів нашої Батьківщини. Неосвідомлена мати не могла влити в серце своїх синів і доньок чувств великої любови, любови Рідного Краю» [3, с. 76]. Зародження й поступовий, усе інтенсивніший розвиток вітчизняних феміністичних рухів свідчили про все глибше усвідомлення українським суспільством органічної включеності жіночого буття в буття національно–культурне, необхідності піднесення на нові рівні громадської активності українського жіноцтва, і чи не в першу чергу – завдяки освіті.

Так, видатний український економіст, статистик, педагог і патріот першої половини XX ст. Й. Шимонович

у своєму лекційному курсі «Історія політичної економії», оприлюдненому 1920 р., зокрема, зазначав: «Міль у своїй книжці «Вільність» перший виступає в обороні жінок і вимагає пошанування їх прав, зауважуючи, що всі ті нещастя, які приходиться їм переносити, не залежать від їх волі» [5, с. 368]. Й. Шимонович цитує думки Міля: «Ніколи родини не стають численними з волі жінки, жінка, не говорячи про терпіння фізичні та припадаючи на неї частину невигід, мусить переносити на собі цілий тягар незносної хатньої праці» і т.д. Крім цього, наголошується, що Міль «стоїть за покращення стану жінок і пропонує дуже радикальні міри, як обмеження minimum'a числа родин. Так, наприклад, обтяження великою родиною він порівнює до такого негативного явища, як п'янство» [5, с. 368]. У цьому ж підручнику висвітлюється також заторкуване Мілем питання одруження та родинних стосунків. «Щоби запобігти нещастю, яке причинює на його думку надмірний зріст людности, пропонує він, щоби обов'язуюче право забороняло одруження бідаків, поки не докажуть вони, що «є в стані утримувати родину». І навіть засоби деяких урядів контингенту, прийняті в цьому напрямі, він схвалює» [5, с. 368].

Різносторонній за його тенденціями, завданнями та суб'єктами, вітчизняний жіночий рух першої половини XX ст. був, зокрема, представлений прямими проявами боротьби жіноцтва за свої права, розмаїттям форм духовного, культурного й політичного виховання та освіти. Але особливо позитивно стверджувальним та істотно його підсилюючим був чинник ідейно–національний. Репрезентуючи історично зформовані етнічні цінності та самосвідомість, «своє спільне», а відтак і будучи об'єднаною за її потенціалом, ідейно–національна орієнтація феміністичних програм служила й «невичерпним джерелом для дальшого розвитку жіночих рухів» [6, с. 99]. Умови і форми національно–культурної творчості, буття своєї нації сприймалися як максимально адекватні потребам та інтересам національної особистості, яка активно розвивала внутрішній світ, стверджуючи багатство індивідуальних якостей. Тому цілком об'єктивним є твердження, що особистісність української жінки збагачувалась і зміцнювалась в умовах поглиблення національної свідомості, «розуміння своєї єдності із нацією, усвідомлення жінкою своєї вартості, своїх сил, своїх досягнень, своєї єдності» [6, с. 99]. А відтак і утвердження її гідності.

Громадська діяльність і творчість представниць українського фемінізму другої половини XIX ст. найбільш адекватно можуть бути представлені в контексті різнопланової *національної праці* – як зманифестування потреб відродження та утвердження української нації, національно–культурного буття. Національна праця пов'язана із утвердженням, розвитком національної самосвідомості і національної ідеї як чинників духовно–культурного, надзвичайно історично тривалого і трагічного воз'єднання національного буття, але що, отже, означало й формування та збагачення національної особистості, визначальні чесноти якої – національна гідність, честь і відповідальність. Адже уперше після розпаду Київської Русі в XIII ст. об'єднання різних частин української землі мало місце аж у перші десятиліття XX ст. – 22 січня 1919 року.

В онтології єдності національної особистості і національного буття у першу чергу синтезуються

громадсько значущі, достойні його здобутки творчо–самотворчого потенціалу людини – як гідність національного. Як політична та етнонація спільнота формується і утверджуються у відносинах з іншими національними спільнотами у її окремішності, незалежності і з притаманними їй рисами національного характеру, самосвідомості та гідності. З точки зору об'єктивно–історичного поступу українського суспільства активізація та урізноманітнення проявів вітчизняних жіночих рухів у перші десятиліття ХХ ст. були своєчасними – вони відповідали нагальним потребам соціального і національного розвитку. Мається на увазі, що завдяки цим рухам все активніше та змістовніше формувалися, зміцнювалися національна культура та еліта, утворювалися її нові форми і т.д. Вітчизняний фемінізм «заповнював» надактуальні «ніші» у просторі модерної національної культури, формуючи і забезпечуючи, репрезентуючи нового її творця, який, виробленням нового змісту форм спілкування й творчості, освоював і нове поле цієї культури – культивував простір духовного буття українців в цілому. За покликком своєї долі українська жінка прагнула посідати ті надважливі для національно–культурного буття, для утворення нації особливо інтенсивні та духовно–морально змістовні «перетини» шляхів культури, своєю активністю власне їх і зініційовуючи та зреалізовуючи, а не просто представляючи. Як гідна своєї нації, формами її творчо–самотворчого життєздійснення, вона індивідуально–особистісно «збирала» на полі української культури її здобутки і, разом з тим, стверджуючи також і якісно нові як *способи особистісного самоздійснення*. Як демонстрація національно стверджувальних смислів, жіночі рухи в Україні – це «відкривання» нових шляхів просування вітчизняної культури від минулого через тогочасну сучасність до майбутнього.

Жіноча гідність зміцнюється, збагачується як складовий чинник формування та життєздійснення національної особистості української жінки. Особистісність ідейно–національних цінностей української жінки слугувала буттійнісною основою зародження, зміцнення і творчо–самотворчої реалізації її гідності. Гідною поставала особистість української жінки, духовно–моральний світ якої зманіфестував ідейно–національні цінності, як гідна усвідомлення й розуміння і величчя національних ідей, цінностей своєї нації, і неповторності краси національних почуттів. Саме ці чинники, зрештою, об'єднували українське жіноцтво на усіх етапах становлення та зміцнення вітчизняного фемінізму, особливо ж на його вихідних етапах.

Так, Жіночий Конгрес 23–27 червня 1934 р. у м. Станіславові, у якому брали участь представниці жіночих організацій з багатьох країн світу, особливо виразно продемонстрував «велич і красу національних почуттів, що єднали усіх у велику національну жіночу родину» [6, с. 97]. Високі почуття єдності, переживання спільної долі та причетності до національних духовних цінностей, національного оточення та рідної культури – усе це демонструвало рівень «національної свідомості, що в тяжкій боротьбі нашої за існування, за виборення прав на місце під сонцем так зросла й зміцнилася, як ми й сами того не уявляли» [6, с. 98], наголошувала одна з учасниць.

Гідність української жінки продемонстрував внутрішній світ духовних цінностей, почуттів, переживань своєї

власної причетності до історичних зрушень, національного самоутвердження українського народу і, отже, особистого переживання національно–духовного свята, коли дух нації набував чіткіших зреалізувань реальними формами й прагненнями відродження національного буття, демонстрації краси і не повторюваності українського світу і людини.

Вітчизняні феміністичні рухи 20–30-х рр. ХХ ст. спрямовувалися проти будь–яких форм приниження гідності жінки як особистості, зокрема, і з поширенням *штучного нав'язування* жінкам, як вважалося, історично і традиційно виправданих стереотипів і *світоглядової свідомості, і форм поведінки, видів життєдіяльності*, визначених статевими відмінностями. Адже проблема полягала і в тому, що встояти за надскладних нинішніх умов може лише у необмежуваності індивідуального саморозвитку та самоутвердження у її дійсності гідна особистість, онтологія якої «гарантована» її самоповагою в атмосфері максимально адекватного національно–культурного буття. Його змістом, потенційними можливостями нації як суб'єкта культурних процесів визначається сучасне та майбутнє як суспільства, так і особи.

Між тим нині для людини характерні, так би мовити, мінімізовані обов'язки, а разом з тим, і можливості практичної реалізації індивідуальних рішень у «віддаленому від держави способі життя» (К. Поппер); і зростання спокуси бути поза межами відповідальності – без збагнення загрози потрапляння у небуття за втрати непохитності в збереженні людської гідності, поваги і самоповаги. Гідність – не раз і назавжди здобута якість, навпаки, вона має і практично впроваджуватись, і, як немінучий тягар, усвідомлюватись життєвою необхідністю її доконечного відтворення й зміцнення, достойним особистості життєздійсненням, як обов'язкові життєві прояви; максимально по–людськи зманіфестований зміст зв'язку людини із її життям, неперервна «праця гідності» свідомою цього обов'язку особистості, підтримувана довічним її внутрішнім живим «виросуванням» індивідуально–особистісної захищеності – у недоторканності, збереженні людиною розбудовуваними й визнаними іншими кордонами «території гідності». Гідною є особистість, котра підтримується відповідними життєдіяльністю та вчинками: способом буття гідності є особистісність самоздійснення індивідуальності людини. А це означає, що гідність постає життєвою необхідністю для моральної особистості, про розгортання неперервного практичного вирішування пов'язаних із нею питань свідчить той факт, що, залишене без належної турботи, вона перетворюється на відкриту лакуну, що поглиблюється й розширюється до безслідної зникомості в ній совісті, честі та відповідальності, засадних чинників людського буття.

Моральна самосвідомість істотно важлива як чинник розвитку достойного змісту мислення, «гідного розуму», спроможного синтезувати, піднімаючи на належний рівень і традиційні, базові національно–культурні цінності, і нові джерела утвердження відповідально–самовідповідальної особистості як носія честі, котра, відтак, міцно залишається «в межах традиції слави даної спільноти» (С. Вейль), членом якої вона є. Тому і готовність адекватного поглибленого сприймання здобутків національної культури також є демонстрацією активності національної

особистості, її гідності, позаяк, зокрема, також увиразнює підготовленість до самостійної нової творчості. Це і є завжди гідна свого високого покликання особистість, бо духовно-інтелектуальні, національно-культурні здобутки вона спромагається стверджувати і зміцнювати своєю творчістю від імені соціального оточення виправданими її відданістю, достоїнством і повагою. Під таким кутом зору представлена творча активність національної особистості є гідною як наскрізно визначальним принципом відношення до національного світу: достойними поваги поціновується прагнення привносити у світ свої індивідуальні бачення й розуміння добро стверджуваності, взаємодопомоги, прогресивних перспектив його розвитку.

Особистість є вищим проявом людської індивідуальності у єдності її духовно-моральних та інтелектуальних якостей і властивостей, у їх формуванні та проявах здійснюється вона в умовах і формах національно-культурного буття. Стрижнем її життєздійснення є утвердження її індивідуальності в системі її потреб, інтересів, переконань, ідеалів та рис характеру; характер же змісту, наскрізно синтезуючого її утвердження, визначається особливостями національно-культурних традицій і цінностей, національно-ідейною атмосферою суспільства з їх епіцентром – буттям людини, національної особистості. О. Ольжич наголошував на доконечності для зміцнення «істоти» української нації стимулюючих творчо-історіотворчі зусилля ідей – козацького роду, «козацьких внуків» в період нової історії. Життєздійснення національної особистості щонайперше демонструє поступальність національно-культурних процесів, «національної кристалізації», супроводжуючись із реалізацією «потреб оновлення національного організму» визначених та спрямованих «національним принципом» національних особистостей. Буттєвій ініціативності національної особистості – у моральній силі, з її невичерпним джерелом, визначеним історичною закоріненістю у матеріальних і духовних здобутках української нації її творчо-самостворного життєздійснення як усе більш змістовне «самотвірності людини» (О. Ольжич).

Так, скажімо, на особливо дійову роль у формуванні національної особистості, рівня її моральності, національної честі, самоповаги і гідності вітчизняні громадські діячі початку ХХ ст., філософи та учасники вітчизняного феміністичного руху наголошували на історичних, духовних і культурних традиціях. В оповіданні О. Кобилянської «Аристократка» змальовується образ жінки, високі родичі якої були знищені царським урядом як «політичні злочинці», а доля закинула її у віддалені куточки України. Але, перебуваючи у надскладних умовах і фактично позбавлена засобів до існування, вона з гідною подиву мужністю гордо переносила життєві негаразди, і, більше того, віднаходила в собі сили, аби відгукуватись на звернення односельчан. «Кожий селянин, кожда жінка в селі знали і шанували її, для кожного мала пораду і щире слово» [2, с. 133]. Високий духовний її аристократизм проявлявся, по суті справи, у тому, що вона жила своїм минулим, – точніше, збережене до найменших дрібниць її минуле жило у ній своїм, активно надихаючим її особу життям, надавало їй наснагу. Пригадуючи своє славне минуле, вона «в таких хвилях неначе відживала... Її мутні очі оживлялися, похилена стать випростовувалася, а її руки ставали повні ласкавого пониження...» [2, с. 134]. Славне минуле національної особистості кристалізується у

своєрідному «ембріоні» гідного відношення до історичної дійсності. «Сильного духу, аристократка в повнім значенні слова, саме та, що ненавиділа з глибини серця малодушність, що воліла упадати з голоду, як приймати милостиню й коритися – скінчити життя в найбільших злиднях!» [2, с. 137]. Але вже її внук, котрий був «сином пригнобленої нації», коли йому виповнилося тринадцять років, поклявся їй стати своєму народові вірним.

Шляхетна національна особистість не може не відчувати і не переживати стан приниження «цілого угнетеного народу, по котрого струнах грають предивно-свавільну мелодію» [2, с. 138], руйнуючи пам'ять про славне минуле нації, як умову гідності особистості. Але ж стан подібних переживань гідної особистості є моральною гарантією практичного вирішення проблеми вивільнення нації, наголошує О. Кобилянська. Гідна українська жінка – національно свідомою, позаяк особистісність її буття життєво воз'єднує минуле, сучасне й майбутнє; і отже дана особистість викликає довіру, що є особливо значущою якістю: довіряти – значить покласти відповідальність за існуючу дійсність і майбутнє. Гідну особистість жінки делегує нації на шляхах її індивідуально-особистісного життєздійснення важливіших національно-духовних цінностей та потреб: лише сповнена даними життєвими інтенціями жінка є гідною, вона, за виразом Олени Теліги прагне: «Щоб взяти повно все, що нам належить, і злитись знову із своїм народом». Так, зображена Уляною Кравченко жінка повстає проти споконвічно сформованої атмосфери приниження і пригноблення людини, людського ества в жінці, котра, болісно сприймаючи несправедливе ставлення до жіноцтва, з одного боку, з іншого, проявляє гостру потребу утвердження, зміцнення своїх як індивідуальних, так і громадських значущих чеснот, а в першу ж чергу – своєї людської гідності. «Розкрий очі, вмій дивитися на все, що гарне, що в промінню сонця, у краплині роси дροжить, миготить... В серці красу і чисті думки переховай, живи любов'ю рідної землі, у хвилинах сумніву любов рятує, спасає... Душа жінки, що терпіла, більша від душі холодних скептичних мудреців, душа жінки повна інтуїції, натхнення, милосердя, спочуття... Але ти не знаєш себе, жінко, не знаєш вартості своєї гідності, як ті цвіти в борі, що можеш бути вільною, рівною братам своїм можеш бути» [8, с. 21]. Спрагла за людяність, любов'ю, звершенням людськості та гідності, жінка потребує повноти життя, успіху людських проявів її неповторної індивідуальності, як особистості національно свідомої. Причому українська жінка – максималістка, позаяк твердить: «Жити або не жити... Не животіти, жити цілою міццю свого «Я», бурєю думок, вогнем чуття!.. Усе знати, пізнати, усього зазнати, чару краси, глибини тайн... Не хочу сонного життя... півжиття... Не хочу півсвітла... сумерку... Життя! Світла повені!.. Усього – або нічого!..» [8, с. 22].

Високо поціновували творчість У. Кравченко, як намагання обстоювати високі феміністичні ідеї, неповторність і красу жіночої природи та жіночу гідність її сучасники. Так, С. Єфремов зазначав: «Програмовим лозунгом поступового галицького жіноцтва стала поезія Ю. Шнайдер «На новий шлях», що показує долю самотньої жінки на тому новому шляху боротьби за своє людське достоїнство. Градом пересудів, глузування, наклепу стріли філістери змагання жінки до людських ідеалів» [1, с. 514].

Гідність – найвища людська чеснота, те людське в індивіді, що слугує відповідними сходами піднесення та утвердження індивідуальності тому найстрашнішою є її втрата. Це було визначальним лейтмотивом творчості українських письменниць другої половини XIX – початку XX ст.

Гідність особистості – у спрямуваннях її життєздійснення на максимально досяжні самоствердження, самореалізування своїх творчо–самотворчих можливостей як самозвершення, коли, отже, людина переживає радість і щастя свого буття: по справжньому, істинно щасливою може бути лише гідна людина, досягаючи життєві процеси самоздійснення як джерело свого щастя. Щастя може набувати смислу лише у процесах його пошуку.

З метою адекватного розуміння суті проблеми жіночої гідності у єдності історичних процесів утвердження національно–культурного розвитку, розуміння внутрішнього взаємозініціювання зазначених процесів необхідно наголосити на тогочасних об'єктивних умовах жіночого буття, стані жінок у суспільстві. Для українського суспільства кінця XIX – перших десятиліть XX ст. культурно–просвітницька, філантропійна та етнографічна діяльність жіноцтва, тобто види діяльності, що свідчили про прагнення жінок до самостійної активності, сприймалася, по–перше, як цілковита несподіванка. Так, чим раз більше жінка визволялася зі своїх «спеціально жіночих пут», із «жіночих закутків» вдиралася у людські ряди», спільність не вірила власним очам, оглядалась здивовано в навкруги й запитувала: чи то правда? [9]. По–друге, метою все активнішого вивільнення жінки було її, по суті, особистісно стверджувальне прагнення, але «ідеалом» при цьому служив чоловік: «Жінка хоче стати і навіть мимо всіх перепон мусить стати чоловіком» [9]. Безперечно, тривалий час жінки ще не позбудуться споконвічно притаманній їм недовіри до самих себе, інерція переконаності у своїй меншовартості досить все ще досить відчутна. Але жінка, «мимо всього нині чи завтра, за десять, чи за сто літ мусить здобути собі право стати рівною чоловікові» [9]. У якості першої і визначальної мети постулювалося право на працю, завдяки чому, вважалося, відкривається шлях також до інших людських прав.

Зманіфестування особистісності інтенцій жіночої гідності розгортається на шляхах усе дійовіших проявів «жіночого духу», тих буттійнісних якостей жінки, завдяки яким вона, власне, й спромагається самоздійснюватися. Але при цьому особистісність жіночої гідності якраз і демонструє ретельне збереження й зміцнення традиційних національних цінностей жіночого буття, її покликання як жінки в родинно–побутовій сфері, із одночасною їх репрезентацією в формах буття суспільного. Жіночі людські якості є і повинні бути, безперечно, засобами збагачення, розвитку й поглиблення національних і культурних цінностей, по–своєму репрезентуючи в національно–культурному розвитку, у сфері освіти та виховання споконвічні національні духовні цінності, доконечність цінностей – мудрості, віри, надії, любові, добра і краси. «Ми віримо, що почування, довіри і воля української жінки це органічна складова частина скарбу народної душі та що її думка, її рада й її чин так само потрібні, так само необхідні і не заступні для розвитку і визволення нації, як сили мужеського духа» [10, с. 101]. Але це й означає, що жіноча гідність може й повинна

розглядатися не як даність, вона є здобутком творчо–самотворчої реалізації особистості, процесуальністю, як зорієнтованістю на більш високі духовні, моральні й інтелектуальні здобутки. Скажімо, подібні інтенції визначалися представницями українського фемінізму наприкінці 30–х рр. XX ст. За словами М. Струтинської: «Коли взяти під увагу глибокі переми, які в порівнянні з недавноминувшим виявляє сьогодні жіноча психіка, то сміливо можна сказати, що жіночий рух перейшов далеко свої організаційні можливості та в більшій або меншій мірі відбився на загалові жіноцтва» [12, с. 102]. Причому ці зміни виявилися помітними стосовно усіх без винятку соціальних прошарків – і соціально–активних, для яких безпосередніми здобутками трансформувалася їхній освітній, національно–культурний, духовно–моральний та інтелектуальний рівень. Але не менш значущими були внутрішні зміни й у «працьовичок усякого роду інституцій», й у «хатніх жінок». Національно–особистісні якості жіночого буття та відповідальності, у єдності все дійовіших проявів жіночої гідності, свідчили про усе помітніший вихід жінки із «затишку існування у чоловічій тіні»; коли для способу жіночого буття була характерна, зокрема, манера розбрюювати споконвічно узвичаєно «непоследовнітно нерозгаданого «жіночого сфінкса», «вічною дитячістю» [12, с. 103] і т.д., що не рідко ототожнювалася із жіночістю. Для сучасного світу усе більш виразні такі риси як спеціалізація, стандартизація, «механізація» життя і світогляду людини, запанування загальноприйнятих думок, уподобань та поведінки [12, с. 103]. Але за умов зростання негативних впливів і соціальних та національно–культурних обставин існування українців в «тюрмі народів», як і наслідків техніко–технічної цивілізації, українське жіноцтво демонструвало автентичні національні якості, прагнення до збереження і збагачення національно–культурно увиразненого особистісного «Я». Жіноцтво в цьому відношенні вигідно відрізнялося від чоловіків, наголошувала М. Струтинська. «Як рідко можна зустріти жінку бюрократа, так поширеного тепер, нестерпного типу! Проти змеханізування людини бунтується жіночий інстинкт життя» [12, с. 103]. Хоча тут мають місце переважно «природні» мотиви, які, вочевидь не були розвинені, тому з подібних випробувань «жінки виходять на загал переможцями, а навіть подекуди (зокрема в ділянці громадської праці) виправдують сподівання сучасного фемінізму, який чекає від них оживлення змеханізованої людської культури» [12, с. 104].

Внаслідок трагічних воєнних перипетій Першої світової війни на теренах України народ, за виразом О. Богачевської, був «заголоканий, переляканий, здеморалізований», молодь потопала в морі колонізації або русифікації, представники інтелігенції або знищувалися, або потрапляли в пастку всіляких обіцянок духовних благ. Але, наголошує авторка, існує сила, що «не дає завмирати народній душі, що дає нам запоруку на краще завтра. Це є любов до рідного, під впливом якої будиться в народі національна свідомість, охота до боротьби, новий запал до творчої праці» [11, с. 80]. Відтак усе помітнішими були прояви «національної свідомості і єдності» і, за умови «менш впливової ролі партійного тертя та особистісних амбіцій», національні й соціальні проблеми, переконана О. Богачевська, вирішувалися б значно успішніше. Тим більше, що на середину 20–х років

XX ст. цінності національної свідомості та національно-культурного розвитку і національної єдності мали усе вагомий вплив також на українське жіноцтво. Воно, зазначала О. Богачевська, «вже почувало обов'язок щось робити, а дана праця має започатковуватися у чи не найголовнішій, найвідповідальнішій ділянці активності української жінки – у «національному вихованні молодого покоління», цей процес має цілеспрямовано розвиватися заради формування «громадян ідейних, свідомих і готових до посвяти» [11, с. 80]. Цілком слушно при цьому наголошувалося на необхідності пробудження позиції виваженого, розсудливого відношення молодого покоління до тенденцій і потреб національного й соціального розвитку на засадах міцної волі, витривалості та віри в перемогу національних ідеалів. Вихована у єдності значених морально-духовних та інтелектуальних цінностей і вимог патріотична молодь спроможеться з честю брати участь в національно-культурному будівництві, гідно сприйматиме і всі несподівані повороти долі.

З викладеного, отже, випливає, що феміністичний рух у Галичині 20–х рр. XX ст. по суті представляв інтереси та завдання українського жіноцтва і в т.зв. Великій Україні і українок інших країн Європи й Америки.

Список використаних джерел

1. Єфремов Сергій. Історія українського письменства / за ред. М. К. Насенка. – Київ, 1995. – 538 с.
2. Кобилянська О. Ю. Людина: вибрані твори. – К.: Знання, 2014. – 206 с.
3. Блажеквич І. Жінка та політика / Іванна Блажеквич // Жіноча доля (Коломия). – 1972. – Ч.2.
4. Франко І. Я. З міста до Ольги Рошкевич (20.IX.1878 р.) // Франко І. Я. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К.: Держполітвидав, 1956. – С.131–138.
5. Шимонович Й. І. Історія політичної економії // Шимонович Й. І. Економічна україніка: Наукові праці. – Львів: ЛНУ, 2001. – С.297–429.
6. Мірна З. Вражіння з Українського жіночого конгресу в Станиславові // Жіноча доля. – 1934. – С.97–99.
7. Бичко А. Леся Українка: світоглядно-філософський погляд. – К.: Укр. центр духовної культури, 2000. – 186 с.
8. Кравченко У. Розгублені листочки / Автор вступ. ст. І. О. Денисюк. – Львів: Каменяр, 1990. – 80 с.
9. Головчанська У. Союз українок Галичини у 20х – 30х роках XX століття. – Івано-Франківськ, 1999 – 48 с.
10. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / укл. В. А. Передирій. – Львів, 1996. (Рудницька М. І.) – 191 с.
11. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / укл. В. А. Передирій. – Львів, 1996. (Богачевська-Хом'як М. Д.) – 191 с.
12. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / укл. В. А. Передирій. – Львів, 1996. (Струтинська М.) – 191 с.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2–х т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.

References

1. Jefremov Sergij. Istorija ukrai'ns'kogo pys'menstva / za red. M. K. Najenka. – Kyi'v, 1995. – 538 s.
2. Kobyljans'ka O. Ju. Ljudyna: vybrani tvory. – K.: Znannja, 2014. – 206 s.
3. Blazhkevych I. Zhinka ta polityka / Ivanna Blazhkevych // Zhinocha dolja (Kolomyja). – 1972. – Ch.2.
4. Franko I. Ja. Z mista do Ol'gy Roshkevych (20.IX.1878 r.) // Franko I. Ja. Vybrani suspil'no-politychni i filososf's'ki tvory. – K.: Derzhpolityvdav, 1956. – S.131–138.
5. Shymonovych J. I. Istorija politychnoi' ekonomii // Shymonovych J. I. Ekonomichna ukrai'nika: Naukovi praci. – L'viv: LNU, 2001. – S.297–429.
6. Mirna Z. Vrazhinnja z Ukrai'ns'kogo zhinochoho kongresu v Stanyslavovi // Zhinocha dolja. – 1934. – S.97–99.

7. Bychko A. Lesja Ukrai'nka: svitogljadno-filosofs'kyj pogljad. – K.: Ukr. centr duhovnoi' kul'tury, 2000. – 186 s.
8. Kravchenko U. Rozgubleni lystochky / Avtor vstup. st. I. O. Denysjuk. – L'viv: Kamenjar, 1990. – 80 s.
9. Golovchans'ka U. Sojuz ukrai'nok Galychyny u 20h – 30h rokah XX stolittja. – Ivano-Frankivs'k, 1999 – 48 s.
10. Ukrai'ns'ki periodychni vydannja dlja zhinok v Galychyni (1853–1939 rr.): Anotovanyj katalog / ukl. V. A. Peredyrij. – L'viv, 1996. (Rudnyc'ka M. I.) – 191 s.
11. Ukrai'ns'ki periodychni vydannja dlja zhinok v Galychyni (1853–1939 rr.): Anotovanyj katalog / ukl. V. A. Peredyrij. – L'viv, 1996. (Bogachevs'ka-Hom'jak M. D.) – 191 s.
12. Ukrai'ns'ki periodychni vydannja dlja zhinok v Galychyni (1853–1939 rr.): Anotovanyj katalog / ukl. V. A. Peredyrij. – L'viv, 1996. (Strutyns'ka M.) – 191 s.
13. Polons'ka-Vasylenko N. Istorija Ukrai'ny: U 2–h t. – Т.2. Vid seredyiny XVII stolittja do 1923 roku. – K.: Lybid', 1995. – 608 s.

Maksuta M. E., Ph.D., Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), moskalik_1993@mail.ru

Mala Y. L., graduate student, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), moskalik_1993@mail.ru

National ipseity of a woman's dignity (Ukrainian feminism of the first half of the 20th century)

In the ontology of national personality and national existence, the latter is ingrained in cultural, economic, spiritual and moral traditions. It synthesizes achievements of creative and self-creative potential of a person which are important for society, such as dignity of the national. Political and ethnic community is formed and consolidated in its relations with other national communities, in its singularity, independence and with characteristic features of national mentality, self-consciousness and dignity. From the viewpoint of objectively historical progress of Ukrainian society, activation and diversification of manifestations of domestic women's movements in the first decades of the 20th century were quite opportune – they corresponded to the urgent needs of social and national development. What is meant is that due to these movements, national culture and life were being formed and consolidated more and more actively, new forms of them were being created and so on. Domestic feminism «filled» all extra-topical «niches» in the space of modern national culture, forming, providing and representing its new creator that produced new content of communicative and creative forms, mastered new spheres of this culture – cultivating the space of spiritual existence of Ukrainians in general. At the call of her destiny a Ukrainian woman aspired to take her extra-important places for national and cultural existence, for creation of the nation, especially intensive and spiritually moral and meaningful places in the cultural ways. Her activity initiated and fulfilled those places, not just represented them. As a worthy member of her nation, she «harvested» the fields of Ukrainian culture the achievements of the latter with the help of the form of her creative and self-creative life-happening, her individual ipseity. In addition, she established qualitatively new principles of individual self-accomplishment. As a demonstration of national affirmative meanings, women's movements in Ukraine are the «discoveries» of new ways of advancement of domestic culture from the past through those times nowadays to the future.

Keywords: National ipseity; dignity; woman; feminism; women's organizations; women's movement.

Maksuta M. E., доктор філософських наук, професор, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), moskalik_1993@mail.ru

Mala Y. L., аспірантка, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), moskalik_1993@mail.ru

Национальная личность достоинства женщины (украинский феминизм первой половины XX века)

В онтологии единства национальной личности и национального бытия последнее, коренится в культурных, экономически-хозяйственных, духовно-нравственных традициях, в первую очередь синтезирует общественно значимые, достойные его достижения творчески самотворческого потенциала человека – как достоинства национального. Как политическое и этическое сообщество формируется и утверждается в отношениях с другими национальными сообществами в ее отделимости, независимости и с присущими ей чертами национального характера, самосознания и достоинства. С точки зрения объективно-исторического развития украинского общества активизация и разнообразие проявлений отечественных женских движений в первые десятилетия XX в. были своевременными – они отвечали насущным потребностям социального и национального развития. Имеется в виду, что благодаря этим движениям все активнее и содержательнее формировались, укрепились национальная культура и элита, образовывались ее новые формы и т.д. Отечественный феминизм «заполняет» сверхактуальные «ниши» в пространстве современной национальной культуры, формируя и обеспечивая, представляя нового ее создателя, который, выработкой нового содержания

форм общения и творчества, осваивал и новое поле этой культуры – культивировал пространство духовного бытия Украинской в целом. По зову своей судьбы украинская женщина стремилась занимать те сверхважные для национально-культурного бытия, для образования нации особенно интенсивные и духовно-нравственно содержательные «пересечения» путей культуры, своей активностью собственно их и инициированные и реализованные, а не просто представляя. Как достойная своей нации, формами ее творчески самотворческого жизнедеятельности, она индивидуально-лично «собирала» на поле украинской культуры ее достижения и, вместе с тем, утверждая также и качественно новые как способы личностного самоосуществления. Как демонстрация национально утвердительных смыслов, женские движения в – это «открытие» новых путей продвижения отечественной культуры от прошлого через тождашнюю современность к будущему.

Ключевые слова: личность, достоинство, женщина, феминизм, женские организации, женское движение.

* * *

УДК 314.156.(477)

Чуйкова О. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та біоетики,
Одеський національний медичний університет
(Україна, Одеса),
mallena07@inbox.ru

«СКЛЯНА СТЕЛЯ» І «ЛИПКА ПІДЛОГА» ЯК ПРОЯВ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ В КАР'ЄРИ: НЕЙРОБІОЛОГІЯ ПРО ЖІНОЧІЙ ПОТЕНЦІАЛ КЕРІВНИКА

Проблеми «скляної стелі» і «липкої підлоги» залишаються актуальними в сучасних державних інститутах освіти, медицині і так далі, включаючи подвійні стандарти в просуванні чоловіків і жінок. Гендерна наука створила спеціальний термін «ескалатор», що ілюструє прискорений темп без належної професійної креативності для просування співробітників чоловічої статі. Для жінок, що претендують на кар'єру і зарплатне зростання, створюється інша форма штучного утримування вгору – «липка підлога». Деякий час назад соціальну несправедливість утримування жінок вгору кар'єри і зарплати на користь чоловіків обгрунтовували міфами, стереотипами про жіночу інтелектуальну недостатність і чоловічу «відповідальність» за утримування сім'ї. Сучасна нейробіологія показала, що любові долі (керівні) розвинені у жінок, що мозок влаштований сармонійніше, консервативно і має багато переваг, у тому числі захист здоров'я жінки. Більше того, в стресових обставинах чоловіки самоусуваються від відповідальності за нащадків, а жінки, навпаки, ставлять метою захистити і підтримати дітей. Цьому відповідає теорія Голдберга про «контекстно-залежну» поведінку чоловіків і «контекстно-незалежну» поведінку жінок. Отже, природа і соціальні, економічні завдання відповідають жіночому типу мислення і завданню збереження людських, життєво важливих ресурсів.

Ключові слова: нейробіологія, любові долі, «скляна стеля», «липка підлога», гендер, кар'єра, діти.

Скляна стеля – це невидимий бар'єр, який ефективно перешкоджає просуванню людини по професійних сходах і зайнятті ним високих позицій у бізнесі або політиці. Такими працівниками, як правило, виявляються жінки. Протилежною скляній стелі є так звані ескалатори, які дозволяють за короткий термін добитися досить вражаючого кар'єрного зростання. Але несправедливість ситуації наступна: якщо на скляну стелю часто «наштовхуються» жінки, працюючи в галузях, що вважаються чоловічими (банківська справа і фінанси), то ескалатори «несуть» вверх молодих людей, що зробили ставку на кар'єру в тих професіях, в яких традиційно переважають пані (перукарі, лікарі, педагоги).

Дослідження, які доводять, що жінки мають навіть більш великий репертуар управлінських стратегій в порівнянні з чоловіками-керівниками і користуються ними більше вибірково та з метою захищати та підтримувати нащадків, а також про економічні збитки, фінансові та людські, (дитячі хвороби та смертність), якщо жінкам складають штучні умови «скляної стелі» та «липкої підлоги», щоб утримати від керівних посад,

високої зарплатні – це роботи О. К. Самарцевої, А. С. Чирикової, С. А. Ільїних, І. Е. Калабіхіна, С. Ю. Рошин, Ларрі Кехілл, Дебора Теннон й багато інших.

Синдром «липкої підлоги» іноді використовується нарівні з терміном «скляна стеля», але попри те, що поняття застосовуються при аналогічних явищах (неможливість просування по службі), розглядаються вони в абсолютно різних контекстах. «Скляна стеля» – це бар'єр до досягнення престижних посад. «Липка підлога» означає «прилипання» до посади з найнижчим рівнем доходу і престижу, без можливості просування по службі. Це явище стосується головним чином жінок таких професій, як покоївки, няні, офісний персонал, медсестри, вчителі та ін. Наші жінки, після закінчення різних навчальних закладів мають набагато менше шансів на ринку праці, ніж чоловіки. Працедавці не хочуть наймати молодих жінок, побоюючись, що ті незабаром підуть в декрет. Вони не хочуть брати на роботу і жінок зрілого віку, тому що, на їх думку – вони занадто старі, щоб відповідати вимогам, що пред'являються до співробітників в компанії, що динамічно розвивається. Працедавці також зазвичай дотримуються переконання, що родинні обов'язки жінки, що має дітей, негативно впливають на ефективність її роботи. Американські дослідники Этоу і Портнер з'ясували, що родинний стан жінки, наявність у неї дітей впливає на думку про неї інших людей і її службовий стан, незважаючи на сумніння в роботі. З'ясувалося, що якщо жінка – прекрасний працівник, але при цьому є матір'ю, то її вважають менш компетентною, чим так само добре працюючу жінку, що не має дітей.

Тут важливо згадати про те, що жінки, як правило, працюють старанніше, ніж чоловіки, тому, коли насправді трапляється так, що через родинні обов'язки жінка починає працювати трохи гірше, чим раніше, це часто означає лише те, що ефективність її роботи знизилася до рівня, типового для чоловіка без всяких родинних обов'язків. Розглянувши ці дані у своїй роботі, дослідники Білбі і Білбі іронічно помічають, що, оскільки жінки працюють явно краще, працедавці поступали б правильніше, якби дискримінували чоловіків. Також важливо мати на увазі, що навіть ті жінки, які не несуть особливо великих родинних зобов'язань, користуються в організаціях меншою владою, ніж чоловіки. Іншими словами, навіть якщо у жінки немає дітей, якщо її чоловік допомагає їй по будинку або вона може дозволити собі наймати прислугу, їй все одно дуже важко піднятися по службових сходах вище за невидиму «скляну стелю» [6; 7].

Усе це є, але зв'язувати усю провину тільки з реакцією працедавців було б занадто великим спрощенням. Одна з причин цього явища криється в менталітеті суспільства, що історично склався, який полягає в тому, що керівні посади «належать» чоловікам. Жінки розглядаються, передусім, як матері і дружини, хранительки домівки. А професійна діяльність – це так, щось другорядне. Дуже суттєвою перешкодою на професійному шляху жінки є подвійні стандарти в оцінці праці. Жінки, які намагаються підійнятися на верхівку корпоративної ієрархії, роблячи навіть маленький крок вперед, вимушені бути краще за чоловіків, увесь час доводити свою цінність, бути ефективнішими і допускати менше помилок, але зарплату і посаду все одно отримують невинувато низьку порівняно із зусиллями, що витрачаються.

І. С. Кльоцина знаходить ще одну значну відмінність, вона вважає, що чоловіки в кар'єрному просуванні

використовують природну агресивність: «В соціальній поведінці чоловіка характеризуються більш високим рівнем розвитку таких рис, як агресивність і домінантність, а жінки – доброзичливість і контактність» [5].

Гендерний чинник тісним чином пов'язаний з таким явищем, як вертикальна професійна сегрегація. Це гендерна сегрегація, яка полягає в асиметричному розподілі чоловіків і жінок в посадовій ієрархії. Вертикальна професійна сегрегація в стислому виді є різкою конкуренцією з боку чоловіків, значне їх просування по службових сходах і зниження соціального статусу жінок-колег. Вертикальна сегрегація дістала також назву «скляна стеля». «Скляна стеля» – це рівень в кар'єрі, вище за яке жінки практично не мають можливості піднятися. При цьому формальних обмежень для зайняття позиції немає. «Скляна стеля» може розглядатися як така, що невидима. Це кар'єрний бар'єр і у рамках внутрішньо-корпоративної кар'єрної піраміди, і у рамках професійної кар'єри, яка має на увазі не лише кар'єрне зростання усередині однієї фірми або державного інституту, але включає кар'єрні просування і підвищення професійного статусу в процесі переходу з однієї компанії в іншу. Модифікацією моделі «скляної стелі» є модель «скляної стелі» і «скляних стін». З «скляною стелею» також тісно пов'язано явище, що отримало визначення «липка підлога». Поняття «липкої підлоги» означає, що жінки в порівнянні з чоловіками довше затримуються на початкових позиціях в службовій ієрархії. Чоловіки на ранніх стадіях кар'єри швидше просуваються на наступні сходи службових сходів, тоді як молоді жінки довго затримуються на початкових етапах професійного шляху. Швидший кар'єрний старт чоловіків згодом забезпечує ним формування необхідного професійного і управлінського досвіду, і, таким чином, дозволяє їм обігнати жінок в зайнятті вищих керівних посад, тобто призводить до ситуації «скляної стелі» [3; 6].

Враховуючи різні бар'єри, що виникають в кар'єрному просуванні у жінок, можна виділити три напрями формування вертикальної сегрегації. По-перше, перешкоди в просуванні жінок по кар'єрних сходах. Цей вид вертикальної сегрегації є класичним проявом «скляної стелі» або поєднанням механізмів «скляної стелі» і «липкої підлоги». По-друге, створення різних кар'єрних шляхів для жінок і чоловіків – наприклад, у формування різних кар'єрних шляхів вносить свій внесок «липка підлога». Притримування жінок на ранніх стадіях кар'єри призводить до появи різних кар'єрних траєкторій. Але більшою мірою створення різних кар'єрних шляхів пов'язане з механізмом «скляних стін». Неявні соціальні стереотипи про те, що є відповідна робота для жінок і для чоловіків, можуть призводити до того, що їм надаються різні завдання, різні робочі місця. По-третє, дискримінація жінок при наймі на роботу. В цьому випадку можливі два варіанти: або у жінок в порівнянні з чоловіками буде менше вірогідність працевлаштування і більше тривалість пошуку роботи, або вони прийматимуться на робочі місця з меншою заробітною платою, на гірші позиції. У останньому випадку жінки мають гірші стартові можливості для кар'єри і в результаті неминуче зіткнуться з проблемою «скляної стелі».

Вертикальна сегрегація має декілька важливих наслідків. По-перше, вона закладає основу для гендерної нерівності в заробітній платні. Як показують дослідження, гендерний розрив в заробітках в економіці,

що досягає 40%, в основному пояснюється професійною і галузевою сегрегацією [6; 7]. Професійна сегрегація включає і вертикальну сегрегацію, оскільки розбиття на професійні групи відбувається по виконуваних функціях і при цьому враховується і посадовий рівень. По-друге, вертикальна сегрегація створює ситуацію, коли жінки мають менший доступ до економічних ресурсів і ухвалення рішень. Це у свою чергу породжує обмежені можливості в політичній сфері, і, таким чином, сприяє виникненню замкнутого круга. Для того, щоб змінити ситуацію, потрібні інституціональні перетворення, які не можуть бути проведені, оскільки існує обмежений доступ жінок до політичних інститутів. Ситуація зберігається, забезпечуючи ще менший доступ жінок до ресурсів і ще більше обмежуючи можливість інституціональних змін. По-третє, дискримінація жінок завдає збитку економіці за рахунок неповного використання керівних здібностей жінок. Так, за оцінками Урядової комісії Великої Британії з питань жінок і праці, втрати економіки країни від наявності бар'єрів для жінок у сфері праці склали 25–40 млрд. дол. (маються на увазі усі втрати, а не тільки від дискримінації жінок через механізм вертикальної сегрегації) [6; 7]. Жінки менше керують і менше заробляють, що призводить до дитячого неповноцінного харчування, потім хворобам і дитячій смертності, як пише І. Є. Калабіхіна у своїй роботі «Гендерний чинник в економічному розвитку Росії» і приводить варіанти впливу гендерної нерівності на економічні втрати [3]. Це найстрашніший і відомий факт, який досить приховувати.

Стереотипи про жіночий розум створюються, щоб дискваліфікувати спроби жінок обіймати керівні посади і, відповідно, більше заробляти заради потомства. Тому що функція жінок – захищати і підтримувати, тому що у жінок активна лімбічна частина мозку, спрямована на найважливіші цілі, – створювати саме життя, дітей, жити і підтримувати їх.

Гендерні дослідження показують, що стереотипи відносно керівництва жінок треба викривати і руйнувати. Нейродослідження підтверджують, що стереотипи про жіночу недостатність в плані управління і заробляння є цілеспрямованою стратегією висміювання і прищеплення комплексів жінкам. Але наслідки погані саме для дітей. Хоч би тому, що влада заради влади, зловживання владою, корупція характеризують стиль управління чоловіків. У жінок мета конструктивна, захищати і підтримувати нащадків, незважаючи на стресові обставини. Результати, отримані Ларрі Кехіллом, знайшли підтвердження в подібних дослідженнях у всьому світі: в умовах стресу жінки зосереджуються на вихованні дітей, а чоловіки відстороняються від справ. Така тенденція, що спостерігається у жінок, дістала назву «захист і підтримка». Згідно теорії Шелли Тейлор під назвою «захист і підтримка» (tend and befriend), в умовах стресу жінки схильні захищати своїх дітей і прагнуть знайти підтримку певної соціальної групи. Чому так відбувається, можливо, пояснить теорія Голдберга про «контекстно-залежну» поведінку чоловіків і «контекстно-незалежну» поведінку жінок [1].

Підкріплюючи теорію про «захист і підтримку» нащадків в стресових обставинах саме жінками на відміну від чоловіків є дослідження нейрофахівця Голдберга, який в результаті експериментів дійшов висновку, що у жінок контекстно-незалежна поведінка, у чоловіків –

контекстно-залежна поведінка. «Деякі випробовувані приводили свій вибір у відповідність з метою, і якщо цілі мінялися, то мінялися і їх вибори. Ми назвали цю стратегію ухвалення рішень контекстно-залежною. Інші випробовувані робили свій вибір, ґрунтуючись на стійких перевагах, незалежно від мети. Вони завжди вибирали блакитне, або червоне, або кругле, або квадратне. Ми назвали цю стратегію ухвалення рішень контекстно-незалежною. Чоловіки і жінки робили свій вибір вражаючи по-різному: чоловіки були більше контекстно-залежними, а жінки – «контекстно-незалежними» [1]. Таким чином, у чоловіків контекстно-залежна поведінка виражається в тому, що в стресових обставинах, у незгодах вони самоусуваються від рішення цих проблем, кидають дітей, нібито контекст-незгода вимагає цього. Жінка, навпаки, дотримуючись лінії контекстно-незалежної поведінки, незважаючи на загрози, стресові обставини відстоює право своїх дітей на життя і на якість життя, здоров'я, і намагається заручитися підтримкою якої-небудь соціальної групи, керівництва. Незважаючи на обставини, жінка наслідує свою мету – захистити нащадків. Правда, цю мету диктує їй лімбічна частина мозку, що відповідає за головні цілі і ресурси, і кортикальна, що управляє стилем рішення проблем. Враховуючи, що любові долі у жінок сильніші, ніж у чоловіків, жінка відрізняється вольовою установкою, організацією і моральністю в дотриманні головної мети збереження життя і якості здоров'я нащадків.

Дві системи в черепній коробці чоловіка рівні по силі, тому часто працюють вроздріб, один проти одного. Розсудлива система з її гордістю, безстрашністю, вірністю обов'язку, відданістю справі і інше постійно протистоять лімбічній з її нюхово-статевими біологічними схильностями. Парадокс полягає в тому, що кора великих півкуль виросла з нюхово-гормональної частини древнього мозку. Будь-яке рішення, прийняте розсудливою системою, на виході оцінюється з емоційно-статевої точки зору. У результаті і чоловікові важко зробити крок, що суперечить набору природженої програми поведінки, а боротьба між системами тільки руйнує його організм. За рахунок такої організації чоловік, а значить і його мозок, ненадійний, негармонійний і часто деструктивний. Зате досягається множинність варіантів мозку – те саме реформаторство, про яке нерідко говорять. Цю асиметрію роботи чоловічого мозку посилює робота дофаміну – (промійний нейротрансмітер, що бере участь в синтезі адреналіну, мелатоніну) у здорового мозку чоловіків і жінок працює майже однаково, при порушенні роботи дофаміну саме у чоловіків з'являється шизофренія, аутизм і інші порушення роботи мозку.

Любові долі відповідають за управлінські здібності, згідно теорії Голдберга, за мову, мислення, емоції, моральність, виробляє нейрони для складних рухів, сильніше, активніше у жінок, виробляє кращі вербальні навички у жінок [1]. Отже, любові долі у жінок розвинені краще – значить, жінки органічніше і послідовніше в прагненні обіймати керівні посади, ніж чоловіки. Таким чином, в прагненні кар'єрного зростання нейробіологія знаходиться на боці жінок. За рахунок домінування лімбічної системи мозок жінки влаштований декілька консервативно, зате ідеально збалансований, гармонійний і надійний. До речі, інтелект жінки може бути дуже високий, просто працює на основні цілі і завдання.

Інакше люди давно могли б зникнути. Отже, класична нейробіологія облаштування мозку чоловіків і жінок ніяк не дискредитує інтелектуальні можливості жінок, але дає традиційне розуміння мотивації жінок в кар'єрних спрямуваннях.

«Отже, картина характеру жіночої зайнятості досить специфічна. Чим вище статус працівника, тим менше на цьому рівні доля жінок. Це відноситься до усіх сфер праці і зайнятості. Так, професія «лікар» – переважно жіноча, тоді як головний лікар – посада, займана частіше чоловіками. Аналогічна ситуація простежується і в інших галузях, наприклад, в установах освіти [3]. Іншими словами, жінки-фахівці займають найчастіше не перші ролі, незначна частина жінок стає першими керівниками.

Дослідження в даному випадку переконливо доводять, що жінки мають навіть великий репертуар управлінських стратегій в порівнянні з чоловіками-керівниками і користуються ними більше вибірково. Соціологічні дослідження показують, що по стилю поведінки можна виділити декілька типів жінок-лідерів [2]. Перша група має усі ознаки своєї статі: м'якість, материнсько-опікунське ставлення до групи. Найчастіше лідери цього плану представляють гуманітарно-демократичний стиль поведінки. Друга група проявляє явні маскуліні якості і практично нічим не відрізняється від чоловіків-лідерів, а іноді і перевершує їх по жорсткості і рішучості. В основному їх поведінка характеризується авторитарним стилем. Третя група – дуже динамічні і гнучкі лідери з ознаками обох статей, з так званим, андрогінним (синтетичним) стилем поведінки, що легко адаптується до різних ситуацій і груп.

Таким чином, кар'єрні амбіції чоловіків і одночасно приниження жінок в професії не більше, ніж прояв особистої агресії і корпоративної змови, яка веде до збитку добробуту держави і нащадків. Низька оплата жіночої праці – це недоїдання дітей, дитячі хвороби, смертність. Останні нейробіологічні дослідження на боці жінок. Тільки агресія, гормон тестостерона, перевага в м'язовій, фізичній силі роблять чоловіків «видатними» у боротьбі з жінками за посади і високу зарплатню. Також чоловіча корпоративна змова і особливість «контекстно-залежного» облаштування мозку тримає високий рівень корупції в державі. Жінки «запрограмовані» на підтримку біологічного виду і виживання нащадків незалежно від поганих умов, що відноситься до «контекстно-незалежного» облаштування мозку. Тому чоловік, який легко усувається від обов'язків турботи і підтримки в стресових життєвих обставинах і легко користується контекстними «можливостями» посади егоїстично побалувати себе, природою вибракковується як другорядний вид, від якого треба позбавлятися природними способами (більше рання смерть, хвороби від шкідливих звичок, пошуку пригод і так далі). Жінка через природну установку на турботу і підтримку нащадків і людського виду в цілому є первинним видом. Консервативне облаштування мозку, гармонійний стан мозку, установка на «головні цілі» є особливістю жіночого мозку. Так чому ж керівні ролі в кар'єрі позиціонуються виключно як маскуліні, попри те, що це є визнаним стереотипом?

Аналіз, здійснений Т. В. Бендас, показав, що, хоча в цілому лідери-жінки і лідери-чоловіки не відрізняються по ефективності, існують умови, при яких відмінності

проявляються, а саме: 1) подібність гендерної і лідерської ролей. Чоловіки ефективніші, якщо роль лідера вимагає рішення задачі, а не збереження добрих стосунків в колективі, вони більше схильні до ризику; жінки ефективні в ситуаціях, коли потрібні комунікативні здібності, вони не люблять ризикувати, болючіше реагують на критику, грубість, зневагу. Певні чоловіки та жінки схильні використати неофіційні стосунки; 2) стать підлеглих. Чоловіки–лідери особливо продуктивні, коли керують чоловіками; 3) сфера діяльності. Проявляються значна перевага чоловіків в традиційно чоловічих областях і зайнятті (військові і спортивні організації) і невелика перевага жінок в областях, що вважаються жіночими (освіта, соціальна служба); 4) влада. Чоловіки частіше користуються владою, яку дає їм займана посада, і характеризуються авторитарним стилем керівництва, розглядають керівництво як серію угод з підлеглими, неохоче діляться з ними інформацією. Жіночий стиль керівництва у більшості випадків демократичніший, жінки частіше відмічають заслуги підлеглих, активніше взаємодіють з ними, запрошуючи їх до участі в керівництві фірмою [2].

Висновки. Таким чином, гендерний чинник істотно впливає на кар'єрний шлях жінки. Дослідження показують, що чоловічий і жіночий стилі керівництва взаємодоповнюють один одного і призводять до створення оптимальної моделі управління на усіх його рівнях. Попри те, що явних відмінностей лідерів – чоловіків і жінок дослідники не виділяють (жінки навіть добросовісніше, ефективніше, креативніше), проте жінки зустрічають більше перешкод в професійному зростанні, ніж чоловіки. В цілому стан справ в трудовій сфері такий, що жінкам набагато важче стати керівними працівниками. Таким чином, доведено, що найбільш достовірні пояснення очевидно низького, в порівнянні з чоловіками, статусу жінок в організаціях вказують на ситуативні, а не на внутрішньоособові чинники. Іншими словами, немає ніяких більш–менш переконливих доказів того, що особисті риси або шаблони поведінки, що властива жінкам, робить їх малоприсадибними для керівної роботи. Головними перешкодами на шляху жінок до високих і відповідальних постів являються традиційна кадрова політика державних інститутів, фірм, стереотипи, що припускають, що жінка не годиться для ролі лідера, і такі обставини, як неможливість набути на роботі необхідного досвіду і проявити необхідні якості (в силу характеру роботи), а також відсутність покровителів. Це дуже суттєво. Як відмічає Гейс, якщо ми перебуваємо під враженням, що чоловікам і жінкам надані рівні можливості для професійного зростання, ми можемо дійти неправильного висновку, що нижча оплата праці і нижче положення жінок в організаціях – наслідок їх нижчих здібностей. Іншими словами, ми знову робимо «фундаментальну помилку гендерної атрибуції». Таким чином, нейробиологічні дослідження підтверджують, що жінки мають навіть великий репертуар управлінських стратегій в порівнянні з чоловіками–керівниками і користуються ними більше вибірково. Отже, гендерна нерівність в економічній і професійній сферах призводить до того, що низький рівень освіти жінок, нерівність в доходах і в ухваленні домогосподарчих рішень веде до підвищення дитячих хвороб і дитячої смертності (внаслідок недоїдання, низького рівня імунізації, підвищеної захворюваності дітей). А також підтримує

високий рівень народжуваності при низькому рівні життя в країнах з розширеним відтворенням, знижує рівень освіти, інвестиції в людський капітал дітей.

Список використаних джерел

1. Голдберг Э. Управляющий мозг: Лобные доли, лидерство и цивилизация [Текст] / Элхонон Голдберг. – М.: Смысл, 2003. – 335 с.
2. Бендас Т. В. Методика изучения эффективности лидеров разного пола. Практикум по гендерной психологии [Текст] / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2003.
3. Ильных С. А. Гендерный фактор в карьере: «стеклянный потолок» и/или топ–менеджмент // Психология и социология / С. А. Ильных. – Новосибирский государственный университет экономики и управления «НИНХ» [Электронный ресурс]. – http://www.rusnauka.com/13_EISN_2014/Psihologia/14_168245.doc.htm
4. Калабахина И. Е. Гендерный фактор в экономическом развитии России [Текст] / Калабахина И. Е. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С.146–147.
5. Клецина И. С. Гендерная социализация. Учебное пособие [Текст] / Клецина И. С. – СПб., 1998.
6. Рошин С. Ю. Кто преодолевает «стеклянный потолок»: вертикальная гендерная сегрегация в российской экономике [Текст] / С. Ю. Рошин, С. А. Солнцев. – М.: ГУ ВШЭ, 2006.
7. Рошин С. Ю. Гендерные различия в заработной плате: микроэкономический анализ факторов и тенденций [Текст] / С. Ю. Рошин, О. А. Горелкина // Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

References

1. Goldberg Je. Upravljajushhij mozg: Lobnye doli, liderstvo i civilizacija [Tekst] / Jelhonon Goldberg. – M.: Smysl, 2003. – 335 s.
2. Bendas T. V. Metodika izucheniya jeffektivnosti liderov raznogo pola. Praktikum po gendernoj psihologii [Tekt] / T. V. Bendas. – SPb.: Piter, 2003.
3. Il'nyh S. A. Gendernyj faktor v kar'ere: «stekljannyj potolok» i/ili top–menedzhment // Psihologija i sociologija / S. A. Il'nyh. – Novosibirskij gosudarstvennyj universitet jekonomiki i upravlenija «NINH» [Elektronnij resurs]. – http://www.rusnauka.com/13_EISN_2014/Psihologia/14_168245.doc.htm
4. Kalabihina I. E. Gendernyj faktor v jekonomicheskom razvitii Rossii [Tekst] / Kalabihina I. E. – M.: MAKS Press, 2009. – S.146–147.
5. Klecina I. S. Gendernaja socializacija. Uchebnoe posobie [Tekst] / Klecina I. S. – SPb., 1998.
6. Roshhin S. Ju. Kto preodolevaet «stekljannyj potolok»: vertikal'naja gendernaja segregacija v rossijskoj jekonomike [Tekst] / S. Ju. Roshhin, S. A. Solncev. – M.: GU VShJe, 2006.
7. Roshhin S. Ju. Gendernye razlichija v zarabotnoj plate: mikroekonomicheskij analiz faktorov i tendencij [Tekst] / S. Ju. Roshhin, O. A. Gorelkina // Gendernoe neravenstvo v sovremennoj Rossii skvoz' prizmu statistiki. – M.: Editorial URSS, 2004.

Chujkova E. V., candidate of philosophical science, docent of the department of philosophy and bioethics of the Odessa National Medical University (Ukraine, Odessa), mallena07@inbox.ru

«Glass ceiling» and «sticky floor» as a display of gender inequality is in a career: neurobiology about woman potential of leader

The problems of the «glass ceiling» and «sticky floor» remain actual in the modern state institutes of education, medicine etc., plugging double standards in advancement of men and women. Gender science created the special term «escalator» illustrating a speed-up rate without due professional creativity for advancement of employees of sex of men. For women applying on career and salary advancement, other form of the artificial retaining is created down is «sticky floor». Some time back social injustice of retaining of women in down a career and salary in behalf on men grounded myths, by stereotypes about woman intellectual insufficiency and masculine «responsibility» for maintaining family. Modern neurobiology showed that frontal stakes (leading) are more developed for women, that a brain is arranged more harmoniously, conservatively and has many advantages, including defence of health of woman, further in the stress circumstances of man keep oneself aloof from responsibility for posterity, and women, vice versa, put an aim to protect and support children. The theory of Goldberg corresponds it about «contextsensitive» behavior of men and «context-independent» behavior of women. So, nature and social, economic tasks correspond to the woman type of thinking and task of maintenance of vitally important resources.

Keywords: neurobiology, frontal stakes, glass ceiling, sticky sex, gender, career, children.

Чуйкова Е. В., кандидат философських наук, доцент кафедри філософії та біоетики, Одеський національний медичинський університет (Україна, Одеса), mallena07@inbox.ru

«Стеклопотолок» и «липкий пол» как проявление гендерного неравенства в карьере: нейробиология о женском потенциале руководителя

Проблемы «стеклянного потолка» и «липкого пола» остаются актуальными в современных государственных институтах образования, медицины и т.д., включая двойные стандарты в продвижении мужчин и женщин. Гендерная наука создала специальный термин «эскалатор», иллюстрирующий ускоренный темп без должной профессиональной креативности для продвижения сотрудников мужского пола. Для женщин, претендующих на карьерный и зарплатный рост, создается другая форма искусственного удерживания внизу – «липкий пол». Некоторое время назад социальную несправедливость удерживания женщины внизу карьеры и зарплаты в пользу мужчин обосновывали мифами, стереотипами о женской интеллектуальной недостаточности и мужской «ответственности» за содержание семьи. Современная нейробиология показала, что лобные доли (руководящие) более развиты у женщин, что мозг устроен более гармонично, консервативно и имеет многие преимущества, в том числе защиту здоровья женщины, далее в стрессовых обстоятельствах мужчины самоустраняются от ответственности за потомство, а женщины, наоборот, ставят целью защитить и поддержать детей. Этому соответствует теория Голдберга о «контекстно-зависимом» поведении мужчин и «контекстно-независимом» поведении женщин. Итак, природа и социальные, экономические задачи соответствуют женскому типу мышления и задаче сохранения жизненно важных ресурсов.

Ключевые слова: нейробиология, лобные доли, стеклянный потолок, липкий пол, гендер, карьера, дети.

* * *

УДК 37.011/036+371.63

Чубарева О. О.,
викладач, Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ОСВІТА ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ЕСТЕТИЧНОГО В АКсіОЛОГІЧНОМУ ПОЛІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Формування збалансованої аксіологічної палітри сучасної молоді та студентів є невідкладним питанням гуманітарної політики держави, зокрема, системи освіти. Особливо важливим є естетично-аксіологічний вимір освітньої підготовки студентської молоді з огляду на те, що в українському суспільстві сформований особливий запит на спеціалістів, які володітимуть не лише високим професійно-компетентнісним рівнем, але й розвиненими громадянськими ціннісними орієнтирами та творчо-естетичним налаштуванням. У цьому контексті актуальним стає завдання естетизації освітнього простору освіти, адже цінності краси і творчості через випускників, через їх творче ставлення до професії та відповідальне ставлення до громадянських обов'язків транслюватимуться в українське суспільство в цілому, демократизуючи та гуманізуючи його. Однак лише за активної участі студентської спільноти можуть бути впроваджені в освіті аксіологічні орієнтири та ідеали, важливі для повноцінного розвитку самої молоді.

Ключові слова: людина, культура, освіта, естетика, краса, гуманізація освітнього простору, творчість.

Загальна гуманізація та демократизація суспільних відносин потребує відродження естетичного в ціннісній палітрі людини. «У людини все має бути прекрасним», «краса врятує світ»... Ці слова визначили майстрів слова як ніщо інше пояснюють важливість завдання естетизації життєвого процесу, виховання в людині відчуття прекрасного, а разом – доброго, справедливого, вічного. Особливу актуальність означене завдання має, насамперед, для студентів – майбутніх керівників, управлінців, організаторів та вихователів виробничих колективів. Основним чинником цього процесу є освіта. Естетизацію навчального процесу ми розглядаємо як одну з тенденцій її модернізації відповідно до потреб практики. Саме це є головною метою нашого дослідження.

Аналіз світових і національних тенденцій розвитку освітньої сфери свідчить про намір акцентувати її всебічну гуманізацію та аксіологізацію, адже тільки висока моральність нових генерацій дає сподівання на вирішення глобальних викликів і загроз сьогодні. Саме освіта має значний потенціал прищеплення кожній

окремій молодій людині здатності до ціннісних суджень про навколишню природу і соціальну реальність. Тож студенти в просторі вишу мають можливість освітніми засобами активно формувати особистісні компетенції аксіологічного, зокрема, й естетичного характеру.

Особливо важливим ми вважаємо естетично-аксіологічний вимір освітньої підготовки студентської молоді з огляду на те, що в трансформаційному українському суспільстві сформований особливий запит на спеціалістів, які володітимуть не лише високим професійно-компетентнісним рівнем, але й розвиненими громадянськими, соціально-політичними, особистісно ціннісними орієнтирами та творчо-естетичним налаштуванням. «В умовах сучасного кризового розвитку нашого суспільства вищим гуманним призначенням естетичного виховання є всебічний розвиток особистості, що являє собою інтелектуальну свободу, багатство її духовного життя, високу моральність, які ведуть до гармонійного її об'єднання з суспільством, з людством, допомагає відновленню естетичної культури суспільства як основи, що стверджує цінність людського життя. Тому основними завданнями ВНЗ на сучасному етапі стають: формування духовної сфери особистості студента, виховання її етичних та естетичних якостей» [5, с. 117]. Саме з огляду на таке завдання, що постає перед сучасною українською системою освіти, яка активно розвивається в демократично-гуманістичному напрямі, особливої актуальності набуває проблематика всебічної естетизації навчального процесу. Особливої гостроти така проблематика набуває у зв'язку з посттоталітарним статусом сучасної України, адже тривалий час у нашому суспільстві відбувалася справжня «деестетизація» освіти.

Тут ми маємо на увазі той факт, що в такому суспільстві всі естетичні засоби мали на меті досягнення прагнень диктаторів, а не розквіт культурного і мистецького життя задля естетичного розвитку мас. Його не могло бути в суспільстві, де повністю відсутня соціокультурна діалогічність та можливість особистісного ініціативно-творчого прояву. «Світоглядна система, що була покладена в основу радянської культури, не була спрямована на те, щоб відповідати на «вічні», «екзистенційні» питання про смисл життя, добро і зло тощо. Жодний діалог з тоталітарною ідеологією неможливий. Класична версія радянської культури володіла певним переліком «життєвих рецептів», але не була здатною виробити адекватні відповіді, зустрічаючись з новими питаннями» [1, с. 338]. Освіта була, радше, засобом нав'язування і засвоєння професійних та ідеологічних рецептів, порушення яких жорстко каралося. Освіта стала засобом тоталітарного механізму, вичавлюючи з життя людей будь-які творчі елементи, зокрема й естетичні, оскільки спрямовувала основний виховний вплив на формування в структурі особистості покірності й доміанти соціального над особистісним. Таким чином, можна стверджувати те, що в тоталітарному суспільстві освіта була одним з найефективніших інструментів деестетизації.

Незважаючи на те, що історія сучасної української незалежності налічує вже чверть століття, більшість соціально-функціональних систем національного суспільства так і не позбавилися посттоталітарного та авторитарного забарвлення. Тому й освітня система потребує нагального і якнайшвидшого реформування, щоб зовсім не втратити можливість виходу на певний

конкурентоспроможний рівень порівняно з провідними країнами Європи і світу. «В Україні, яка розвивається як незалежна та демократична країна, гостро постає завдання реформувати систему освіти. Діюча освітня система не в повній мірі задовольняє сучасні потреби українського суспільства і потребує поширення процесів гуманізації. Результатом цього процесу повинна стати гуманістична система освіти, яка створює умови для розвитку вільної творчої особистості з високим рівнем знань та духовності» [10, с. 194]. Такий результат може бути досягнутий виключно з урахуванням необхідності наскрізної естетизації освітнього простору національних університетів. Тільки в естетизованому навчальному просторі можна виховувати справді креативних і творчих особистостей, що в майбутньому можуть стати високими професіоналами й активними громадянами, здатними чітко формулювати і усвідомлювати власні погляди і переконання.

В цілому сучасна система освіти в нашій державі поки що рухається по навздогінній траєкторії і зі змінним успіхом намагається відповідати демократизаційним тенденціям, що відбуваються в суспільстві. А чи відбулася якісна трансформація національної системи освіти? З нашого погляду, поки що ні. При цьому важливо, щоб подальші демократизаційні та гуманізаційні зусилля наших освітян були наскрізь просякнуті принципом естетизації навчання і виховання.

Важливість естетизації соціокультурного простору національної системи вищої освіти полягає у тому, що цінності краси і творчості через випускників вітчизняних вишів, через їх творче ставлення до професії та відповідальне ставлення до громадянських обов'язків транслюватимуться в українське суспільство в цілому, демократизуючи та гуманізуючи його. «Враховуючи зміни у суспільному житті та безпосередньо в освіті, можна сказати, що сьогодні тенденція естетизації має амбівалентний характер. З одного боку, освіта, як ні яка інша сфера, повинна існувати за законами краси, набуття знань повинно здійснюватися в тому ж числі і через мистецькі форми. А з іншого – факти художнього життя суспільства стають «механізмами» розвитку соціальних явищ, в тому числі і в освіті. Таким чином, естетизація освітньої реальності представлена як двосторонній процес, у якому естетичне набуває соціальної форми, а соціальні явища змінюються під впливом самостійного естетичного начала» [2, с. 33–34]. Отже, завдання естетизації університетської освіти набуває загальносоціального та загальнонаціонального значення. Прищеплення молоді аксіологічних ідеалів краси, добра та справедливості, безумовно, є сферою відповідальності освіти, зокрема й вищої.

При цьому варто відзначити й роль держави у створенні законодавчими і регулятивними засобами відповідної атмосфери в системі вищої освіти, яка б реально сприяла розгортанню процесів демократизації, гуманізації та естетизації функціонування українських університетів. У посттоталітарному суспільстві, соціокультурна та освітня сфера якого тривалий час «деестетизувалася», держава повинна відіграти головну роль у процесі аксіологічного становлення нового покоління. Тим більше, що тільки всебічна аксіологізація та естетизація навчання і виховання національної молоді може, зрештою, привести до успіху демократизаційних реформ у державі в цілому.

Досвід виникнення, існування і розпаду тоталітарних та авторитарних режимів показав, що протистояти знелюдненій державній машині здатні лише творчі, активні, культурні та освічені люди. Звідси й значна актуальність гуманізації та підвищення якості вищої освіти в суспільствах, що переживають посттоталітарні трансформації, зокрема і в Україні.

Говорячи про освіту як чинник підвищення ролі естетичного в аксіологічному полі сучасних студентів, на нашу думку, передусім необхідно звернутися до проблематики естетизації змісту навчання, навчального простору, засобів навчання тощо. З погляду Лариси Настенко, подальша гуманізація та демократизація української вищої освіти обов'язково потребує «естетизації навчання і виховання, побуту студентів і культурологічного простору університету» [6, с. 19]. Багато дослідників вважає, що тільки шляхом усебічної естетизації університетського простору уможливіється повноцінний процес комплексно-структурного розвитку особистості кожної молодої людини. Таким чином, зміст, організація і засоби навчання потребують сьогодні наскрізної естетизації, що відбувалася б на основі принципу цілісності та інтегрованості навчально-виховного простору вищого навчального закладу.

Задля виконання такої мети в межах філософсько-освітніх досліджень необхідно розробляти парадигмальні програми всебічної естетизації навчання і виховання. На концептуальному рівні це означає необхідність вироблення загальноосвітніх принципів наповнення естетичним змістом усіх елементів університетського навчання і виховання, до яких входять пізнавальні та емоційні, когнітивні та творчі, гуманітарні та інноваційні елементи вищої освіти. «Концептуальною ідеєю моделі процесу формування естетичної культури майбутніх спеціалістів є інтеграція чотирьох компонентів: когнітивного, почуттєво-емоційного, діяльнісно-розвивального і професійно-педагогічного. Структурно модель процесу складається з трьох етапів: розвиток і систематизація естетичних знань; формування практичного досвіду в процесі творчої естетичної діяльності; підготовка до естетичного самовияву в професійній сфері. Засобами формування естетичної культури майбутніх спеціалістів є: зміст дисциплін; навчально-методичне забезпечення спеціальних дисциплін та методик навчання і виховання; художня самодіяльність; декоративно-прикладна творчість» [9, с. 511]. Щобільше, весь цей комплекс навчальних, методичних, виховних, організаційних засобів має вибудовуватися в певну цілісність, щоб на кожному етапі навчання студент відчував насиченість освітнього процесу аксіологічними орієнтирами краси і гармонії.

З огляду на це, у своєму дослідженні ми відстоюємо принцип цілісності та інтегративної наскрізності процесу естетизації навчання і виховання в університеті. Студенти мають постійно перебувати в культурному просторі, просякненому елементами краси, гармонійності і впорядкованості, щоб відчувати власну аксіологічну доречність і значущість. Основоположним принципом естетизації навчального процесу в університеті має бути естетична цілісність освітнього простору, адже цей принцип допоможе майбутньому фахівцеві і громадянину віднаходити прекрасне й естетичне в будь-якому виді діяльності. Окрім того, естетичне буде важливим

мотиваційним чинником професійної творчості та самовдосконалення, а також важливим орієнтиром при здійсненні ключових особистісно-громадянських та громадсько-політичних виборів.

Навчання в університеті має застосовувати аксіологічно-естетичну складову не лише у виховних цілях чи при вивченні гуманітарних дисциплін, але й при формуванні змістовної, наукової та практичної частини спеціальних дисциплін, орієнтованих на вироблення конкретних професійно-особистісних компетентностей майбутніх спеціалістів. «Розширення союзу з естетикою важливе не лише при розв'язанні проблем теорії виховання, а й при розгляді питань теорії навчання – і в цілому, і щодо застосування до навчання конкретних предметів, тобто в певних методиках. І не лише при вивченні тих дисциплін, які стикаються із мистецтвом безпосередньо, а й тих, що не пов'язані з ним. Такий союз необхідний і естетиці, котра все більше стає наукою, що вирішує конкретні завдання виховання особистості» [4, с. 47]. Отже, аксіологічні принципи естетики можуть стати невід'ємним елементом професійної, дослідницької, навчальної діяльності майбутніх спеціалістів, що особливо важливо сьогодні, коли в освіті все активніше застосовується принцип навчання впродовж життя. Кожен спеціаліст сьогодні має бути орієнтованим на безперервний процес самовдосконалення, який не може ефективно здійснюватися без багатого та різнобарвного аксіологічного підґрунтя.

Окрім того, системно естетизована освіта дає змогу повноцінно розкрити внутрішній креативний потенціал особистості як навчальними, так і виховними методами. Молода людина наче потрапляє в систему, у якій достеменно вивірені співвідношення між знанням і красою, мораллю і творчо-енергетичною мотивацією до індивідуальної самореалізації. «Естетизація освіти являє собою комплексну сукупність умов, що забезпечують теоретично, методологічно, змістовно, організаційно та методично органічну цілісність педагогічних вимог, соціально необхідних особистості якостей, які перетворюють навчально-виховний процес на безперервно формувальний простір, що дозволяє розвивати інтелект в органічній єдності з емоційним світом людини [3, с. 101]. Такий ефект естетизованого навчання і виховання дозволяє формувати майбутніх спеціалістів, які як в професійному, так і в громадсько-особистісному житті будуть проявляти себе творчо і креативно, відповідально ставитимуться до виконання фахових і громадянських обов'язків, постійно прагнутимуть до всебічного самовдосконалення.

Для того щоб справді формувати таку цілісну освітньо-виховну систему наскрізної естетизації навчального процесу, важливо, щоб усі суб'єкти педагогічної дії були зорієнтовані на аксіологічні орієнтири творчості і гуманізму. У сучасних умовах це особливо стосується професорсько-викладацького складу українських університетів. «Формування естетичної культури студентів має здійснюватися системно й методично. Викладач, розробляючи будь-яку тему навчальної дисципліни, має віднайти нішу, котру можна наповнити інформацією про прекрасне зі сфери музики, літератури, архітектури, живопису тощо» [11, с. 359]. Тільки за таких умов студент, майбутній спеціаліст, здатен повноцінно відчувати, що не лише мистецтво, але й його безпосередня майбутня трудова діяльність може бути

насиченою естетичними образами, наповнена глибокими аксіологічними, соціокультурними і творчими смислами та ідеалами.

Для забезпечення такої наскрізної естетизації змісту навчання, навчального простору, засобів навчання, з нашого погляду, у вітчизняних університетах мають почати повноцінно виконуватися такі завдання:

створення в навчальному закладі художньо-естетичного освітнього середовища: гармонізація міжособистісних відносин суб'єктів навчально-виховного процесу; створення сприятливого соціально-психологічного клімату; забезпечення естетики предметно-просторового середовища;

поглиблення змісту всіх ланок професійної підготовки майбутніх спеціалістів питаннями, заходами художньо-естетичної спрямованості;

залучення студентів до різних видів діяльності (навчальної, позанавчальної, виховної, практичної [7, с. 352–353].

Окрім того, важливим принципом естетизації навчального процесу є підвищення його комунікативності й діалогічності. Міжособистісна комунікація значно підвищує потенціал внутрішньої енергетичності естетичних почуттів і переживань, сприяє інтенсифікації їх світоглядного впливу на аксіологічні структури особистості молодого людини. Естетичний діалог дає змогу всебічно розглянути з неординарних позицій різні проблеми: наукові, дисциплінарні, професійно-спеціальні, особистісні, громадські, політичні, моральні тощо. «Основними характеристиками такого діалогу є висока культура відчуттів і сприймань, самовиховання почуттів, духовне багатство слова, введення в активний запас нових слів і розкриття їх емоційно-естетичного забарвлення, індивідуальна творчість» [8, с. 89]. Саме в діалозі відбувається реалізація функції естетичної культури, визначення проблем, особистісно значущих для суб'єктів спілкування, підвищується рівень реалізації естетичного самопізнання майбутніх спеціалістів. Отже, слід зазначити, що процес естетизації змісту навчання, навчального простору, засобів навчання має відповідати вимогам системної комплексності, інклюзивності, інноваційної гуманістичності та міжособистісної діалогічності.

Ще одним важливим імпульсом для всебічної естетизації соціокультурного простору української вищої освіти має стати відродження естетичного в освіті «руками студентів». Це означає, що лише за активної участі студентської спільноти можуть бути впроваджені в освіті аксіологічні орієнтири та ідеали, важливі для повноцінного розвитку самої молоді. Тому ключовим суб'єктом естетизації освіти, навчально-виховного процесу, науково-дослідної та організаційно-забезпечувальної діяльності в українських ВНЗ мають бути самі студенти. Лише сама молодь може свідомо і цілеспрямовано реалізовувати власні прагнення, розвиваючи та збагачуючи свою аксіологічну палітру.

Список використаних джерел

1. Архангельский Ю. Е. Советское искусство в зеркале тоталитаризма / Ю. Е. Архангельский // Вопросы современной науки и практики / Университет им. В. И. Вернадского. – 2010. – № 10–12 (31). – С. 338–341.
2. Бойко О. П. Естетичне та естетизація у освітньому просторі / О. П. Бойко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди». Дод. 1 до вип. 27. – Т. VIII (41) : Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». – К. : Гнозис, 2012. – С. 26–34.

3. Жданова С. Н. Концептуальные основы эстетического освоения мира учащимися в системе дополнительного образования / С. Н. Жданова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2006. – № 6, т. 1. – С. 99–105.

4. Карловас О. А. Формування естетичної культури особистості в процесі естетизації освіти / Олена Карловас // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – № 2(43). – С. 45–52.

5. Кохан І. І. Естетичне виховання у процесі особистісного та професійного розвитку майбутнього фахівця / І. І. Кохан // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2013. – № 1(14). – С. 117–119.

6. Настенко Л. Г. Педагогічні умови культурологічної підготовки майбутнього вчителя : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Лариса Настенко. – К., 2002. – 25 с.

7. Ревенко І. В. Обґрунтування системи підготовки майбутніх учителів гуманітарного профілю до художньо-естетичного виховання підлітків / І. В. Ревенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : збірник наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2014. – Вип. 36(89). – С. 349–354.

8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1972. – 244 с.

9. Титаренко В. П. Теоретичні основи формування естетичної культури майбутніх учителів трудового навчання / В. П. Титаренко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наук. праць. – К. ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. – Вип. 26. – С. 505–511.

10. Часова К. С. Гуманізація освіти в Україні: теоретичний аналіз / К. С. Часова // Педагогічний процес: теорія і практика : збірник наук. праць. – К. : ТОВ «Вид. підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – Вип. 4. – С. 194–201.

11. Якушева С. Д. Эстетическое воспитание в вузе / С. Д. Якушева // Управление качеством высшего образования: теория, методология, организация, практика : в 3 т. : коллективная научная монография. – СПб. : Смольный институт РАО ; Кострома : Изд-во КГУ, 2005. – Т. 1. – С. 351–368.

References

1. Arkhangelsky Y. E. Soviet art in the mirror of totalitarianism / Y. E. Arkhangelsky // Problems of modern science and practice. University V. I. Vernadsky. – 2010. – № 10–12(31). – P. 338–341.

2. Boiko O. P. Aesthetic and aesthetic quality of educational space / A. P. Boyko // Humanitarian Bulletin SHEI «Pereyaslav-Khmelnytsky Pedagogical University. H. Skovoroda. « – Annex 1 to no. 27. – Vol. VIII (41) : Special Issue «Higher education in the context of Ukraine's integration into Europe.» – K. : Gnosis, 2012. – P. 26–34.

3. Zhdanova S. N. Conceptual bases of aesthetic assimilation of the world pupils in additional education system / S. N. Zhdanova // Bulletin of the Orenburg State University. – 2006. – № 6, Vol. 1. – P. 99–105.

4. Karlovas O. A. Formation of aesthetic culture of the individual in the process of aesthetic education / O. A. Karlovas // Spirituality: Methodology, Theory and Practice. – 2011. – № 2(43). – P. 45–52.

5. Kohan I. I. Aesthetic education in the personal and professional development of future professional / I. I. Kohan // Scientific treasury Education Donetsk region. – 2013. – № 1(14). – P. 117–119.

6. Nastenko L. G. Pedagogical conditions of cultural training of future teachers. Thesis. ... K. Ped. N. : 13.00.04 - Theory and Methods of Professional Education / Larissa Nastenko. – K., 2002. – 25 p.

7. Revenko I. V. Justification of training future teachers of humanities to art-aesthetic education of teenagers / I. V. Revenko // Pedagogy formation of creative personality in higher and secondary schools: technologies. – Zaporozhye : CPU, 2014. – Vol. 36(89). – P. 349–354.

8. Sukhomlinskyi V. A. I give my heart for children / V. A. Sukhomlinskyi. – K. : Radyanska School, 1972. – 244 p.

9. Titarenko V. P. Theoretical Foundations of aesthetic culture of the future teachers of labor studies / V. P. Titarenko // Modern information technologies and innovative teaching methods in training: methodology, theory, experience problems. Collected Works. – Kyiv ; Vinnitsa : LTD «Planer», 2010. – Issue 26 – P. 505–511.

10. Chasova K. S. Humanization of Education in Ukraine: theoretical analysis / K. S. Chasova // Process Time Teaching: Theory and Practice. Collected Works. – K. : LLC «Publishing House «Edelweiss», 2013. – Issue 4 – P. 194–201.

11. Yakusheva S. D. Aesthetic education in higher school / S. D. Yakusheva // Quality Management of Higher Education: Theory, methodology, organization, practice: Collective monograph : The 3 volumes. – SPb. : Smolny Institute RAO; Kostroma : KSU Publishing House, 2005. – Vol. 1. – P. 351–368.

Chubareva O. O., Lecturer, National Pedagogical University Drahomanov (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

Education as a factor in increasing the role of the aesthetic in the axiological field of modern students

Formation of balanced axiological palette of modern youth and students is a matter of urgency state humanitarian policy, in particular the education system. It is particularly important axiological aesthetic dimension of educational training of students, taking into account the fact that the Ukrainian society formed a special request to the specialists who have not only the high level of professional competency, but also the development of civil values and creative aesthetic position. In this context it becomes urgent task aesthetization educational environment education because the values of beauty and creativity through their creative graduates in relation to the profession and responsibility in civic responsibilities will be broadcast in the Ukrainian society as a whole, democratizing and humanizing it. However, only with the active participation of the student community can be embedded in the education axiological orientations and ideals that are important for the full development of young people.

Keywords: people, culture, education, aesthetics, humanization of educational space, creativity.

Чубарева О. А., преподаватель, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова (Киев, Украина), gileya.org.ua@gmail.com

Образование как фактор повышения роли эстетического в аксиологическом поле современных студентов

Формирование сбалансированной аксиологической палитры современной молодежи и студентов является неотложным вопросом гуманитарной политики государства, в частности, системы образования. Особенно важно эстетически аксиологическое измерение образовательной подготовки студенческой молодежи с учетом того, что в украинском обществе сформирован особый запрос на специалистов, владеющих не только высоким профессионально-компетентным уровнем, но и развитыми гражданскими ценностными ориентирами и творческой эстетической установкой. В этом контексте является актуальной задача эстетизации образовательного пространства образования, ведь ценности красоты и творчества через выпускников в их творческом отношении к профессии и ответственности в гражданских обязанностях будут транслироваться в украинское общество в целом, демократизируя и гуманизируя его. Однако только при активном участии студенческого сообщества могут быть внедрены в образовании аксиологические ориентиры и идеалы, важные для полноценного развития самой молодежи.

Ключевые слова: человек, культура, образование, эстетика, красота, гуманизация образовательного пространства, творчество.

* * *

УДК 165.75

Готько Н. В.,
аспірантка, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ),
eran@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ПРОПЕДЕВТИКА ПРЕДМЕТУ ФІЛОСОФІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ: РАЦІОНАЛЬНІСТЬ АНАЛІТИКИ «СОЦІАЛЬНОЇ МОВИ» У МЕТОДОЛОГІЇ НЕГАТИВНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Метою статті є дослідження і системний аналіз змістовних, структурних і функціональних характеристик проблем суспільного виховання у контексті мови і раціональності, а також можливостей їх методологічного застосування у сферах суспільного виховання, пізнання, дослідженні процесів функціонування і розвитку суспільства та його інститутів.

Розкривається своєрідність раціональності і мови як ключових понять суспільного розвитку і освіти, аналізується їхній зміст, особливості та механізми реалізації при вивченні передумов і складових історичної суспільної, культурної, духовної і пізнавальної практики людей.

Ключові слова: свідомість, соціальні системи освіти і виховання, негативна діалектика, демократія, раціональність, розум, «техніка звільнення», автентична мова, інтенціональність.

У багатьох формах дослідження і аналізу людського буття, пов'язаних зі сферою взаємодії мови, свідомості,

суспільного виховання, освіти та існування людини розглядаються методології осягнення проблем пізнання світу та життєдіяльності людини в яких звертається увага на такі явища: природа істини; свідомість і її взаємодія з оточуючим світом; смисл і пізнавальні можливості; вплив мовної діяльності на соціальну активність та релігійність людини; психологічний аналіз «ігрових» та «рольових» різновидів поведінки людини у соціальній, духовній та мовній діяльності.

Дослідження вищезгаданих питань проводиться починаючи від розуміння світу людини як єдності смислів, що задаються структурами соціуму, до онтологічного розгляду явища мови, яка постає плюралістичним світом мов людського буття і соціальної взаємодії.

Тому важливо відповісти на питання про те, який інституційний контекст може бути заданий у системах освіти і виховання, щоб вони стали умовою перетворення соціуму на відкрите демократичне співтовариство. Істотною важкістю розвитку теорії і практики демократії освіти є й те, що в існуючих дослідженнях по демократизації вказані напрями, які розглядаються на основі уявлення про демократію, розробленого для розвинутих соціальних інститутів. Тому реалізація вказаної ідеї вимагає, по-перше, уточнення уявлення про демократію відповідно до сучасної соціально-культурної ситуації, а, по-друге, розробки напрямів трансформації освіти як специфічного соціального інституту розвитку людини, в якій вказане уявлення про демократію може бути втілене [1, с. 37].

Вирішення цього завдання обумовлює звернення як до соціальної теорії, що уточнює сучасне уявлення про демократію, так і до теорії освітньої організації. Сучасна соціальна теорія пропонує нове уявлення про демократію (*критична або плюралістична модель*), відмінне від традиційного ліберального розуміння, сутністю якого є подолання відчуження індивіда від суспільства і культури, різноманіття і глобалізації.

У концепції *негативної діалектики* критичної соціальної теорії [6, с. 19] і похідної від неї *«критичної мовно-раціоналістичної соціальної філософії освіти»* (цей міждисциплінарний напрям зараз репрезентують теоретики освіти й виховання, філософи, соціологи, психологи, педагоги, культурологи Д. Келлер, Р. Ліктмен, І. Бенджамін, Р. Якобі, Д. Купер, А. Яппе та ін.) з'являються нові поняття, які займають в ній ключові позиції. Мова йде про внутрішню єдність, конфігурацію безпосереднього, природного, *міметичного* і раціонального, понятійного, загального. Теодор Адорно накидає проект нового типу раціональності, що зберігає переваги понятійності і відновлює раніше «знехтувані» шари досвіду: життєвість, імпульсивність, природність. У парадоксальному духовному феномені міметичне, природне одухотворяється і зростає, а раціональне «пом'якшується» у смислі жорсткого ригоризму, непоступливої однозначності [8, с. 290].

Новий вигляд духовності протиставляється технологічному раціо, заснованому на принципі панування і тому відкидаючому все природне, імпульсивне, соматичне. Адорно цілком справедливо вважає: зрозуміти, що таке раціональність, залишаючись на рівні мислення, неможливо. Її джерела варто шукати у первинному відношенні людини до природи. В історії відношення виражалось природним принципом панування

і придушення, здійснювалося за схемою суб'єкт–об'єкт, що має на увазі однозначний кут зору. Сутність речей розкривається тільки як субстрат господарства, тобто односторонньо і перекручено.

У свою чергу, суб'єкт, який придушує зовнішню природу, повинен приборкати внутрішню природу, утворити не знаючу сумнівів самість, здатну стати суб'єктом влади і панування. Потреба у самозбереженні виражається категоріями трансцендентального суб'єкта, *трансцендентальної єдності апперцепцій*, які зводять людину винятково до органу мислення і звільненої від усього розслаблюючого, сумнівного, психологічного. Історія просвітництва, є самоствердженням індивіда як самозаперечення, історія жертви і зречення. Людина відрікається від своєї цілісності, життєвості, природності на угоду *організованій самості* [5, с. 58].

Новий тип раціональності починався б з радикальної зміни у відносинах із природою, з подолання принципу панування. Адорно висловлює актуальну ідею про необхідність зміни типу раціональності, про недоліки в сучасних умовах тільки суспільних перетворень: причини катастроф є вкоріненіми глибоше, у джерелах західноєвропейської цивілізації. Першою умовою повинні стати певне дистанціювання, практична незацікавленість, далекість від меркантильності, і тим самим дійсне наближення до природи. Адорно звертається до поняття «аура» В. Беньяміна: «У сонячний полудень, відпочиваючи, стежити за гірською грядкою на обрії чи за гілкою, яка кидає тінь на відпочиваючого, це називається вдихати ауру цієї гори, цієї гілки» [9, с. 89]. Якщо природу не зводити до об'єкта акції, до потенційного засобу практичних цілей, то вона оживе, стане багатоколірною і багатолікою. Речі, не перекручені аспектом панування, говорять не мовою логічних структур, а особливою мовою констеляції.

Констелятивні відносини, для яких є характерною рівноправність і відкритість, притаманні природі як такій, у той час як логічна ієрархія і логоцентризм породжені суб'єкт–об'єктними відносинами.

Але близьке, пестливе, любовне відношення до природи не означає повернення до архаїчного мімесису, уподібненню і наслідуванню природі. *Міметичне*, одухотворене раціональністю, якісно змінюється, здобуває риси естетичності. І тому нове відношення до природи уточнюється Адорно категорією *природопрекрасного* (*Naturschöne*). Природопрекрасне, вважає він, не може бути порожньою копією, відображенням – традиційно воно так і розумілося, будучи безсилим корективом до насильства над природою. Звичне поняття повинне почати рух і намацати біль рубців від ран, що нанесені людиною, спонукати до негайної панування над природою. «Свідомість виростає з досвіду природи тоді, коли воно, як імпресіоністський живопис, охоплює в собі її рубці» [7, с. 47]. Природопрекрасне – це скоріше не наявне, але образ непригніченої, вільної природи. «Прекрасне в природі те, що є як більше того, що є буквально в цьому просторі й у цьому місці... У «*Naturschöne*» грають, музично і калейдоскопічно, обмінюючись, природні і суспільні елементи» [8, с. 112].

Мімесис, перетворений раціональністю, не закреслює перспективу продуктивного освоєння природи. Дружне відношення до природи, навпаки, вперше дозволяє продуктивним силам розвиватися якісно, у той час

як насильство над природою вимагало нестримного кількісного росту. Техніка, яка дозволила постати категорії якості, не спотворювала б природу, не позбавляла б її живої, не заспокоїлої багатозначності, але сполучала б принципи реальності, характерний для «раціо» із принципом радості, властивим мімесису. Перевагу подібного проекту альтернативної техніки ніхто не стане заперечувати, як і те, що є потрібною конкретизація, «роботи креслення».

Викорінювання панування в його джерелах звільняє і внутрішню природу. Самість розвивається, особистість деперсоналізується. «Я» позбавляється привілеїв, розчиняючись у багатозначності природного. Тіло, втрачаючи тотожність, втрачає чіткі межі, поєднуючись із зовнішньою природою, приймаючи її в себе, немов вливаючи в атмосферу. Справжнє Я, не покликане панувати, не має потреб у твердості і жорсткості, конституюючи з конфігурації міметичного і раціонального. Ідея «розпилення» самості здається найбільш парадоксальною: розплавлення особистості загрожує вилитися в аморфність, нездатність діяти. Але ця думка містить глибокий гуманістичний зміст: самість, тотожність особистості має на увазі можливість маніпулювання. Нетотожність, навпаки, припускає самодетермінацію, відхилення від соціального маніпулювання.

Зокрема, Т. Адорно не декларує єдність мімесису і раціональності. Він шукає і знаходить конкретну форму їхнього співвідношення, у якій цілісність, єдність, ненасильницький синтез здійснюється за рахунок екстремального і вільного розвитку одиничного, міметичного – констеляція розуміється як новий естетичний тип організації понять, збереження цілісності і загальності без придушення особливого, вираження унікальності та одиничності страждання у формі загального. Ідея констеляції, за визнанням йде від Макса Вебера, який закликав не нав'язувати емпіричному досвідові соціальні поняття, але відповідно їх «компонувати». Думку про «компонування» підхопив Вальтер Бенямін, застосовавши новий термін «конфігурації», чи «констеляції», запозичений з астрономії [9, с. 32]. І Адорно, вторуючи Бенямінові й одночасно полемізуючи з ним, звертається до цього поняття вже у ранніх програмних творах.

Допомагаючи історичному факту здійснитися, комбінуються елементи історичної реальності, моделює їх за допомогою точної фантазії, створює їхні констеляції так довго, поки не утвориться фігура, що підказує рішення. Філософія тому відволікається від будь-якого «константного масштабу» і переходить у естетичну гру образів, безстрашно віддаючись ризику досвіду і починаючи все нові і нові спроби розгадки, інтерпретації історичної реальності. «Усе колишнє буття перетворюється в алегорію» [7, с. 335] і філософія повинна інтерпретувати, розшифрувати «експозицію історії як історії страждання світу». Оскільки історія, що втілилася в алегорії, позбавлена однозначності і продовжує перебувати в потенції, твердий лінійно-логічний зв'язок минулого, сьогодення і майбутнього вже не визнається. Минуле переміщується в сьогодення, майбутнє тікає у минуле. В основі історії, за Адорно, знаходяться відносини багатозначності і невизначеності. Адорно висловлює плідну думку про нові можливості логічного узагальнення, усі наслідки якого поки ще нами не усвідомлені.

Міметична мова, де ім'я передає сутність і в той же час унікальність речі, і є та мова, на якій висловлювалася б природа, урятована від насильства. Ідею міметичної мови Адорно запозичив у Беняміна, який під впливом «Каббали» уявляв сам акт творення як мовний. Бог висловлює у світ своє ім'я, чії літери і склади, «звучні фігури», організують колись хаотичну матерію. «Через акт найменування матерія упорядковується, імена сутнісно при цьому ніякі не зовнішні знаки, але структурні образи, які визначають внутрішню форму, духовну сутність речей» [6, с. 45].

Міметична мова тому не позначає, але безпосередньо називає сутність речей, як би переводить мову Бога на людську, стаючи при цьому «міфологізованою» молитвою, «формою божественного імені». Згідно Адорно, до міметичної мови є найближчим усне мовлення. Саме у живому слові, пластичному, податливому, мінливому виражається міметичне, безпосереднє, індивідуальне.

Міметичній раціональності з її узаконеною багатозначністю, дозволеною парадоксальністю властива особлива, естетична негативність, яка не піддається розшифровці за допомогою відомого ключа «трьох сторін логічного». Оскільки в констеляції відсутнє виведення з єдиного принципу і всі особливі моменти співіснують в одному логічному часі, гегелівська категорія «зняття», яка монополює зазіхає на пояснення діалектичного заперечення, є потісненою у своїх правах. Не спрямований вектор негативності характеризує констелятивні відносини, а багатомірність.

Естетична і мовна раціональність й дозволяє зробити той коперніканський переворот, про який він заявив на перших сторінках «Негативної діалектики»: усупереч традиції, що йде від Платона, вбачати благо і цінність не у вічному, незмінному, безумовному, а навпаки, у минулому, відкритому, негативному. Саме ця ідея додає колориту незвичайності його негативній діалектиці. Але благом може бути не абстрактне заперечення, яке знехтувало єдність і цілісність, впадаючи у безглузде руйнування, а процесуальна негативність констеляції. У цьому пункті дана ідея прямо перегукується із найбільш злободенними проблемами, які хвилюють людство сьогодні.

Рівнозначність позицій, реалізація загального через відносини особливих моментів, руйнування *логоцентризму*, акцент на негативність, відкритість – ці думки звучать особливо актуально, відповідно до настроїв часу, що висуває ідею правомірності, рівнозначності різних способів життя, здійснення загального через особливе та одиничне [2, с. 13].

Майбутнє тлумачиться як нереалізована, подавлена (у формі того, «чого немає») можливість, що існувала у Минулому, однак усунута «сьогоденням» – гнобительсько-експлуатаційною формою, якої набула людська цивілізація вже на самих ранніх стадіях людського розвитку і найбільш адекватною формою якої виявився капіталізм.

Це сукупність можливостей, які були наявними в Минулому, однак усунутих «сьогоденням», що реалізувало тільки одну з можливостей, перетворивши всі інші в неіснуючі, хоча і «реальні», шоправда «реальні» на особливий манер: поза «фактичність» і «даність», за її межами – як те, «чого немає», але що повинно бути. Повинно бути хоча б просто тому, що існуюча, реалізована, яка стала «фактом» можливість себе вже вичерпала. Майбутнє – ця нереалізована, але потребує

реалізації можливість з'являється як щось більш реальне, ніж «сьогодення», з тієї причини, що воно (Майбутнє) є вкоріненим в нереалізованих можливостях Минулого, тоді як можливість, обрана «сьогоденням», уже реалізувала і вичерпала себе. Перехід від сьогодення до майбутнього має бути «тотальною революцією», абсолютним розривом із сьогоденням, есхатологічною «катастрофою».

Класичний раціоналізм зазнає критики за те, що він орієнтувався на обмежений «буржуазний розум» [12, с. 249], приймаючи частину, до того ж історично обмежену, і в цій своїй обмеженості неістинну, за ціле, за Розум у вищому змісті. Гегелівська діалектика, виявляється, таким чином, історичною діалектикою «буржуазного розуму», історією придушення ним істинного Розуму, історією підміни останнього збочено-обмеженим (гнобительським) змістом. Ідея розуму – це недіалектичний момент у філософії Гегеля, тому що німецький мислитель сприйняв специфічно історичну форму розуму, у якій той виступив у гегелівські часи за реальність Розуму, як такого, а це було не що інше, як пристосування розуму до «гнобительських соціальних інститутів» – пристосування, яке увічніює «несвободу» [10, с. 57].

У своїй загальній формі, специфічно західна ідея розуму здійснилася в системі матеріальної та інтелектуальної культури (економіці, техніці, «способі життя», науці, мистецтві), що знаходить свій повний розвиток в індустріальному капіталізмі, і система цього розуму виявляє тенденцію до специфічного типу панування, яке стає долею сучасного періоду, – до раціональної бюрократії. «Формальна раціональність», постала як «капіталістична раціональність» – і ніяка інша; це раціональність «абстракції», що редукує якість до кількості і виступає на цій основі як «універсальна функціоналізація», перетворення в «чисту функцію» усього і вся. «Абстрактний розум» і розум, який здійснює панування над природою і людиною, – це є одним і тим же. Розум, що виступає як «формальний» і «технічний», – це і є буржуазний розум, розум у кінцевому рахунку капіталізованого панування над природою і людиною. «Формальність» і «абстрактність», «технічність» і «маніпулятивність» – це, як стверджує Г. Маркузе, «синонімічні визначення буржуазного розуму» [10, с. 76].

У силу відзначеного вище, поняття «буржуазного розуму» одержує логічно послідовне вираження в понятті «раціональної бюрократії», яка здійснює керування суспільством на основі «даних науки», тобто на основі усе того ж «формального раціо». У спеціалізованому науковому керівництві, здійснюваному бюрократичним апаратом капіталістичного суспільства, реалізується «найформальніше» і «найраціональніше» панування – це «уречевлення», що постало «як розум» – цей *«апофеоз уречевлення»*. Але якщо раціональність втілюється в бюрократичному керівництві і тільки в ньому, то, отже, реальна влада, влада, яка надає закони і визначає зміст формально-бюрократичної діяльності, повинна постати як «ірраціональна». Таким чином «поняття розуму» розкриває свій істинний зміст у понятті «харизми».

А це означає, що «*формальна раціональність*» призвела в кінцевому рахунку до виявлення ірраціонального, нерозумного характеру свого власного змісту, змісту «буржуазного розуму»: раціональність обернулася ірраціональністю, розум – нерозумним. І разом з тим усе, створене на основі цього «розуму», знайшло,

свою нерозумність та ірраціональність, більш того, усе, створене на основі «буржуазного розуму», знайшло себе як втілення нерозумності та ірраціональності панування над природою і людиною – капіталістичним пануванням.

А тим самим, виявилось і те, що «формальна раціональність» є не такою вже і «формальною», а «технічний розум» вже не є суто «нейтральним» у своїй «технічності». Як істинний зміст того й іншого на поверхню сплигло саме панування, «формальність», же і «технічність» буржуазного раціо постали в якості його ідеології. Щоправда, це – ідеологія особливого роду: втілювана в техніці, у речах, створених з її допомогою, в усьому предметному світі «капіталістичної цивілізації».

Поняття *технічного розуму* – ймовірно, саме є ідеологією. Не тільки його застосування, але вже сама техніка – це панування (над природою і людиною), методичне, наукове, розраховане і панування, що розраховує. Визначені цілі й інтереси панування не просто нав'язуються ззовні і заднім числом технічному апаратові – вони входять вже в саму його конструкцію; техніка постає як відповідний обставинам суспільно-історичний проект: у ньому запроєктовано те, що припускає зробити з людиною і речами суспільство і пануючі в ньому інтереси. Така мета панування є «матеріальною» і належить до форми самого технічного розуму.

До специфіки капіталізованої системи суспільства та його інститутів (зокрема – освіти, моралі, виховання), систем, відноситься те, що вона «абстрагується» від людини, є байдужою до її потреб і саме завдяки цій своїй байдужості стає усе більш продуктивною, методичною і раціонально розрахунковою. Але якщо технічний розум викриває себе в такий спосіб як політичний, то тільки тому, що він із самого початку був цим технічним і цим політичним розумом: обумовленим і обмеженим за допомогою визначеного інтересу панування. У якості політичного технічний розум є історичним [11, с. 92]. Звідси робиться висновок про минулий характер цього розуму, про можливість замінити його якісно новою раціональністю, на основі якої «*технічний розум*» може стати «*технікою звільнення*» і моделлю освіти/виховання.

Негативна діалектика саме у своєму другому образі – не прориву і руйнування, а багатошарового заперечення – включається у сьогоденні роздуми і суперечки про долі світу.

Але виразити ці можливості існуючого, які є наявними у модусі того, «чого немає», можливо тільки одним способом: «тотальним» руйнуванням існуючого, його «даності» і «фактичності». А це означає: навіть просте адекватне відтворення «того, що є», яке припускає облік скасованих ним можливостей (те, «чого немає»), тому що тільки так існує може бути відтворене в його справжній реальності, неможливе без повної ліквідації, хоча б уявної, усієї «даності» і «фактичності», так само як і усієї «мови фактів» і всіх теорій, які являють собою систематизацію цієї «мови». Тут існує внутрішній зв'язок між діалектичною думкою і прагненням зруйнувати владу фактів над світом і говорити мовою, яка не є мовою, що спирається на факти.

Оскільки сили, які викликали до життя «дані факти», що базують на них свою владу і розглядають цю останню як владу «самих фактів», виявляють тенденцію стати «тоталітарними», погрожуючи поглинути будь-які опозицію і нав'язати усім систему мислення, що спирається на згадані «факти», остільки будь-яка

мова, що заперечує ці «факти», виявляється усе більш ірраціональною, темною і штучною.

Засновники теорії мовних актів Дж. Остін та Дж. Сьорль акцентують увагу на **контексті використання мови**, а саме на тому, що не є даним в самому використаному виразі. Тобто йде мова про зміст акту мови. Направлений мовного акту до інших мовних або **парамовних** (які здійснюються за допомогою невербальних засобів) актів припускає їхню залежність від того, що називають «фоном невимовлених допусків і практик», а також «здогадами», «думками», «поглядами», «бажаннями», «намірами» та іншими «контекстуальними особливостями комунікативної ситуації». Особливість останніх полягає в тому, що вони відносяться до ментальної сфери суб'єкта, являючи собою певні **інтенціональні стани** (від англ. *intention* – «намір») і виражають певну ментальну направленість суб'єкта.

Інтенціональність не є чимсь необхідним лінгвістичним. Д. Сьорль приходиться до висновку, що не інтенціональність є висхідною від мови, а, навпаки, мова є похідною від інтенціональності: «Мова виводиться з інтенціональності» [4, с. 105].

На загальній основі прагнення до такої от мови, у «обріі» якого «факти», віднесені до того, «чого немає», втрачають свою реальність і об'єктивність, і «зустрічаються» «діалектика і поетична мова» – мова Малларме і Валері, сюрреалізму і Б. Брехта. «Загальний елемент», що поєднує діалектику й абстракціоністські течії мистецтва, системи освіти і виховання, полягає у пошуку «автентичної мови» – мови заперечення, зрозумілою як «Велика Відмова прийняти правила гри крапленими картами», нав'язані тими, хто має вигоди з «існуючих фактів», панує від їхнього імені [4, с. 69]. Завдання цієї «автентичної мови» полягає в тому, щоб зробити присутнім «відсутнє» (те, «чого немає»), тому що велика частина істини укладена саме в ньому: у нереалізованих можливостях сьогодення, у Майбутньому, яке має набагато більшу реальність та істинність, ніж сьогодення, яке загрузило в «даному» і «нааявному».

Ж. Лакан називає «свою формулою» наступну констатацію: *не суб'єкт щось говорить, а через нього щось мовиться*. Тобто, щоб звільнити мовлення суб'єкта, аналітична техніка вводить його у мову його бажання, тобто в *первинну мову*, на якій він говорить символами симптому. Цей виявлений символізм і є мовою. Усі ці символи відносяться до тіла, до відносин рідства, до народження, життя, смерті. Щоб стати дієвим, йому (символу) достатньо бути почутим. Звідси і властивість мовлення – дати зрозуміти те, що у ньому не висловлено, у силу його здатності «нагадувати» [3, с. 42].

Щось раптове, моментальне реалізується до спочиваючого, триваючого. Таке «загальне» Т. Адорно й називає «ненасильницьким синтезом», безпосереднім опосередкуванням. Констеляція утворить зовсім новий тип зв'язку загального та особливого, цілого і його моментів порівняно з дискурсивно-логічним мисленням. Технічна раціональність відтворювала на рівні логіки реальний принцип панування, підлаштовування особливого під загальне, що виражалось в ідеї системи: вивести весь зміст із єдиного першопринципу. Констеляція ж повинна слідувати зовсім іншому принципу: не підлаштовування особливого під загальне, не виведення з першопринципу, але примирення, рівнозначність моментів. Виразна сила

й артикуляція переносяться з загального на особливе, на деталі. Висуваючи на перші ролі особливе, він хоче його мислити і тому визнає необхідність загальності, цілісності, синтезу.

Понятійність, загальність, цілісність здійснюються не відповідно до принципів дискурсивного раціо, але виявляються вперше у відносинах одиничних моментів, що змінюються, у вічному становленні, круговороті, де ці окремі моменти самі перетворюються, розпливаються, трансформуються.

Виходячи з цього, Лакан формулює **висхідну форму** будь-якого людського мовлення: *форма, в якій висловлюється мова, сама по собі слугує визначенням суб'єктивності, тобто мова посилається на дискурс іншого*. В якості мови він наділений вищою функцією мовлення, оскільки вкладаючи в адресата деяку нову реальність, мовлення втягує в ситуацію і свого автора. Виділяючи функції мовлення і мови, Лакан відзначає, що виконуючи функцію символізації, мовлення спрямоване на трансформацію суб'єкта, якому вона адресується за допомогою встановлення його зв'язку з мовлячим, тобто створення ефекту означуючого.

Тому **функцією мови** (і на особистісному рівні, і в загальносуспільній, і зокрема, освітньо-виховній сферах) і є не *інформвання*, а *нагадування* – те, що я шукаю у мовленні – це відповідь іншого. Те, що створює мене як суб'єкт – це моє запитання; щоб отримати визнання від іншого я кажу, що те, що було, лише з урахуванням того, що буде. Щоб знайти його, я називаю його на ймення, яке, відповідаючи мені, він повинен або прийняти, або відкинути. *У мові я ідентифікую себе, але лише для того, щоб загубити себе у ній як об'єкт* [3, с. 79].

Список використаних джерел

1. Джохадзе И. Д. Демократия после Модерна. – М.: Праксис, 2006. – 112 с.
2. Зинченко В. В. Инструменталистский прагматизм, общественное развитие и неопрагматическая модель социального менеджмента // Актуальные вопросы педагогики, психологии, социологии. – Махачкала: Дагестанский государственный педагогический университет. – 2012. – Вып.1. – Т.3. – 256 с.
3. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. – М.: Гнозис, 1995. – 192 с.
4. Серль Дж. Р. Природа интенциональных состояний // Философия. Логика. Язык. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
5. Adorno T. W. Einleitung in die Musiksoziologie. Zwölf theoretische Vorlesungen. – Frankfurt a.M., 2008.
6. Adorno T. W. Negative Dialektik. – Frankfurt a.M.: Akademie, 2006. – 224 s.
7. Adorno T. W. Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2013. – 283 s.
8. Adorno T. W. Quasi una fantasia. Musikalische Schriften II. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1963. – 440 s.
9. Benjamin W. Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Rolf Tiedemann. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 47.5. Auflage. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990. – 216 s.
10. Marcuse H. Kritik der reinen Toleranz. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1993. – 127 s.
11. Reich Ch. The Greening of Society. – New York: Bantam Books, 2007. – 306 p.
12. Žižek S. Psychoanalysis and post-marxism. The Case of Alain Badiou / Žižek S. // The South Atlantic Quarterly. – Durham, Spring, 2008. – Vol.97, №2. – P.235–261.

References

1. Dzhohadze I. D. Demokratiya posle Moderna. – M.: Praksis, 2006. – 112 s.
2. Zinchenko V. V. Instrumentalistskiy pragmatizm, obshchestvennoe razvitiye i neopragmaticheskaya model sotsialnogo menedzhmenta //

Aktualnye voprosy pedagogiki, psihologii, sotsiologii. – Mahachkala: Dagestanskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet. – 2012. – Vyp.1. – T.3. – 256 s.

3. Lakan Zh. Funktsiya i pole rechi i yazyka v psihoanalize. – M.: Gnosis, 1995. – 192 s.

4. Serl Dzh. R. Priroda intentsionalnyh sostoyaniy // Filosofiya. Logika. Yazyk. – M.: Progress, 1987. – 336 s.

5. Adorno T. W. Einleitung in die Musiksoziologie. Zwölf theoretische Vorlesungen. – Frankfurt a.M., 2008.

6. Adorno T. W. Negative Dialektik. – Frankfurt a.M.: Akademie, 2006. – 224 s.

7. Adorno T. W. Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2013. – 283 s.

8. Adorno T. W. Quasi una fantasia. Musikalische Schriften II. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1963. – 440 s.

9. Benjamin W. Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Rolf Tiedemann. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 47.5. Auflage. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990. – 216 s.

10. Marcuse H. Kritik der reinen Toleranz. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1993. – 127 s.

11. Reich Ch. The Greening of Society. – New York: Bantam Books, 2007. – 306 p.

12. Žižek S. Psychoanalysis and post-marxism. The Case of Alain Badiou / Žižek S. // The South Atlantic Quarterly. – Durham, Spring, 2008. – Vol.97, №2. – P.235–261.

Hot'ko N. V., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net

Social propaedeutics of the subject of philosophy of public education: a rational analysis of «social language» in the methodology of negative dialectics

The aim of the article is the study and systematic analysis of the substantive, structural and functional characteristics of public education in the context of language and rationality, and their methodological applications in the areas of public education, the knowledge, the study of the processes of functioning and development of society and its institutions.

Reveals the originality of rationality and language as the key concepts of social development and education, analyzes their content, features and mechanisms of realization in the study of the historical prerequisites and components of social, cultural, spiritual and cognitive practices of people.

To the specifics of the capitalized system of society and its institutions (in particular education, morality, education) systems, is that it is «abstracted» from the man who is indifferent to his needs and it is thanks to this indifference becomes more productive, methodical and rational calculation. But if the mind reveals itself thus as political, because he from the start was technical and the political mind: due to limited and with a specific interest of domination. As a political technical reason is historical. Hence the conclusion about the transitory nature of mind, about the possibility to replace it with a new quality of rationality, which is the basis of «technical intelligence» can become a «technology of liberation» and a model of the education/training.

Keywords: consciousness, social system of education and upbringing, negative dialectics, democracy, rationality, the mind, «technology of liberation», authentic language, intentionality.

Готько Н. В., аспірантка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), lepan@ukr.net

Социальная пропедевтика предмета философии общественного воспитания: рациональность аналитики «социального языка» в методологии негативной диалектики

Целью статьи является исследование и системный анализ содержательных, структурных и функциональных характеристик проблем общественного воспитания в контексте языка и рациональности, а также возможностей их методологического применения в сферах общественного воспитания, познания, исследовании процессов функционирования и развития общества и его институтов.

Раскрывается своеобразие рациональности и языка как ключевых понятий общественного развития и образования, анализируется их содержание, особенности и механизмы реализации при изучении предпосылок и составляющих исторической общественной, культурной, духовной и познавательной практики людей.

Ключевые слова: сознание, социальные системы образования и воспитания, несатиная диалектика, демократия, рациональность, ум, «техника освобождения», аутентичный язык, интенциональность.

* * *

УДК 124.4+124.5:316.6

Лавлинский Р. А., кандидат философских наук, доцент, Донецкий национальный университет экономики и торговли им. Михаила Туган–Барановского (Украина, Кривой Рог), mercuriy84@mail.ru

Николенко К. В., старший преподаватель, Донецкий национальный университет экономики и торговли им. Михаила Туган–Барановского (Украина, Кривой Рог), Kseniya_nikolenko@mail.ru

ПРОБЛЕМА КРЕАТИВНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Проанализировано значение и роль креативности в условиях получения образования, прослежено личностные приоритеты и влияние на них креативной составляющей.

Для изучения феномена креативности в ретроспективе использовался исторический метод; анализ, синтез, обобщение – применялись в рассмотрении данного феномена на всех уровнях его существования.

Показана роль креативности на уровне личности, исследованы источники креативности, проанализирован аксиологический ценз образовательного процесса, выделены составляющие креативного процесса и личности.

Впервые рассмотрена креативность как аксиологическая составляющая образовательного процесса, выделен субъективный уровень креативности личности в рамках объективного образовательного процесса.

Материалы исследования могут использоваться при изучении таких дисциплин как философия, социальная философия, педагогика, психология, культурология и др.

Ключевые слова: креативность, креативный процесс, креативное мышление, система образования, образовательный процесс.

(статья друкується мовою оригіналу)

В современном мире отсутствуют жесткие статичные основания, которые бы ограничили креативный акт (например, в области высоких технологий, как предпосылка роста экономики), способствовали бы строгому соблюдению образца в выполняемой деятельности. Это способствует не просто развитию личности вообще, а высвобождает креативную активность отдельных лиц и общества в целом. На наш взгляд это один из факторов, обуславливающих интерес к феномену креативности, и с его помощью объясняется ее проявление во всех сферах жизни человека и ее интерпретация как аксиологической составляющей. Креативность является предпосылкой и продуктом общественного устройства, основанного на сознательном руководстве и планировании своей деятельности на основе всеобщей ценности креативности.

Вопросы креативности личности рассматривались в контексте личностных составляющих (Г. М. Юшкова, И. Ю. Максимова, С. И. Долуханов), также данный феномен анализировался как социальный компонент (Т. Амбайл, А. Н. Лук, Т. Г. Русяева, Е. Кельнер). Также осуществлялись попытки проследить феномен креативности в процессе учения, так анализировались методы и способы получения креативной информации (В. П. Мальцев) и осуществлялись поиски источников креативности внутри самой личности (И. Т. Кучерявий, О. И. Клепиков).

В условиях информационного общества, интеграционных и глобализационных процессов современности, креативность становится неременным требованием дальнейшего совершенствования условий существования. «Общество нуждается в стимулировании видов творчества и креативного процесса как такового. Такая устремленность позволяет преодолеть границы знания, выйти за пределы самости, является непрерывной

предпосылкой дальнейшего совершенствования креативного процесса и креативного продукта» [1, с. 75].

Исследователи, в частности Е. Кельнер, приходят к выводу о необходимости развития и стимулирования креативных способностей. Пути ее формирования, кроме упомянутого выше развития когнитивных способностей личности, усматривают в ряде материальных и моральных стимулов, акцент делается на различные моральные качества и культурные составляющие, регламентирующие наличие креативности и обуславливающие ее. Ставится вопрос о механизмах интеграции креативных способностей, духа новаторства и изобретательства в различных сферах деятельности с наличием реальных возможностей развивать и проводить новое в жизнь общества.

Креативный потенциал личности, в отличие от материально-технической или ресурсной базы, характеризуется неограниченным источником личностного и профессионального развития, что обеспечивает социальную адаптацию, сопутствует конкурентно способности, обеспечивает совершенствование процессуально-методологической базы жизнедеятельности человека [2, с. 335].

Преимущественно креативность в обществе формируется с помощью современной системы образования. Отметим, определенные изменения в ее системе, направленные на всестороннее развитие личности. Ранее в социально-политической, культурно-эстетической и образовательной сферах создавались общественные предпосылки развития креативности, то в настоящее время главным становится формирование самого процесса креативного мышления. Акцент на развитии креативного мышления имеет антропологическую ценность как способность личности к адаптации в разных условиях, способность и умение по-новому воспринимать устоявшиеся взгляды, идеи, знания и преобразовывать их в соответствии с необходимостью. Так, подвергается критике «процесс усвоения» знаний, основное значение получают «процессы переработки и применения», требующие большей самостоятельной деятельности индивида. Способность и готовность креативно развивать имеющиеся знания в форме производства действительно нового знания не только отражает интеллектуальный багаж личности, но и предполагает определенную сферу ее организации и направленности [3, с. 15].

Практически, система образования рассматривает креативное мышление как акт создания нового, только интеллектуальный багаж («обработка проблем», «решение проблем») напрямую зависит от личностных характеристик. К таким характеристикам отнесем обученный, опытный, полностью сконцентрированный на проблеме интеллект, мотивацию и стремление преодолеть теоретические и практические трудности, эмоции различного вида, сопровождающие рабочие стадии многолетних, порой безуспешных поисков (самого креативного акта). «За много тысячелетий эволюция когнитивной системы человека привела к появлению и развитию наивысших когнитивных способностей, формированию высокоразвитого интеллекта, способности продуцировать эффективные умственные процессы. Когнитивная информация не содержится в окружающей среде как некоторая данность. Ее нельзя отразить в зеркале либо сфотографировать с помощью органов чувств, а

потом ее преобразовать и обогатить, используя высшие когнитивные способности. Когнитивная информация должна быть создана, порождена когнитивной системой живых существ на базе сигналов, которые получены из окружающего мира [4, с. 92–94].

Креативность требует наличия таких качеств как самостоятельность и гибкость мышления, способность чувствовать проблему, фантазии, способности комбинировать и других видов аналитико-синтетического мышления. Также являются необходимыми сугубо психологические качества: упорство, уверенность в себе, выдержка, жажда знаний, стремление экспериментировать и т.д. Выделим фактор активного достижения цели, несмотря на систематические неудачи, в сочетании со способностью отложить на какой-то период сложную проблему, а впоследствии, вернуться к этому вопросу и взглянуть на него свежим взглядом, такой подход и способствует креативному прорыву. Именно такие задачи и призвана решать современная система образования, в которой воспитание и развитие креативной личности выступает одним из наиболее перспективных направлений.

Главной целью обучения должно быть ориентирование на приобретение обобщающей стратегии, создание определенного алгоритма получения знаний. Такой универсальной составляющей может выступить принцип известного российского исследователя А. Н. Лука – нужно «учить учиться». Ученый полагал, что креативность можно развивать, начиная с периода обучения в общеобразовательных учебных заведениях, а более активно закреплять полученные навыки возможно в высших учебных заведениях. Одним из условий формирования креативных способностей у студентов, является личность преподавателя. «Если преподаватель обладает высоким творческим потенциалом, то одаренные ученики добиваются блистательных успехов... Если же преподаватель сам находится где-то внизу шкалы «творческие способности», успехи учащихся, лишенных творческого блеска, оказываются более высокими... А ярко одаренные школьники не раскрываются, не реализуют своих возможностей» [5, с. 61]. Педагогу свойственно не просто передавать свой опыт и знания, а направлять воспитанников в их действиях и стремлениях. Если же сам педагог не обладает необходимыми данными, то это способно вызвать указанную выше ситуацию. Так как креативность зависит не только от внутренних факторов, но тесно связана с внешними факторами (например: возможности самого педагога), то мы можем констатировать наличие путей развития и формирования креативности личности.

Личность самого педагога, человека стремящегося развить креативность, должна соответствовать определенным параметрам «больше внимания уделять развитию самостоятельности, независимости в суждениях и оценке» [5, с. 64]. То есть развитие самобытности личности как обучаемого, так и обучающегося – один из основных факторов формирования креативности.

Креативные способности развиваются и проявляются в процессе креативной деятельности. Часто в обучении личность усваивает лишь определенные механизмы создания нового, прослеживает алгоритмы процессов, способных привести к креативным результатам. Но не является необходимым результатом этого само создание

креативного продукта. Креативность как таковая может раскрыться гораздо позднее.

При обучении креативной деятельности, у личности вырабатываются навыки, способности создавать, творить. При этом фактор новизны может и не соблюдаться, однако для осуществления креативности как таковой необходимо овладение накопленным опытом. Главная цель такой деятельности – формирования алгоритма креативного действия. Для обучения креативной деятельности, в процессе которой будут развиваться креативные способности самих личностей, необходимо практическое решение креативных задач [6, с. 96].

Креативный акт заключается в необходимости постоянного проникновения в неизвестное, требует физических, духовных, волевых и эмоциональных сил человека как в элементарном, непосредственном взаимодействии с природой, так и в его сегодняшней научно и технически опосредованной форме. Также в необходимости продуктивного, т.е. соответствующей природе человеческой цели, усвоения природы. Креативность проявляется не как частная элитарная способность отдельного индивида, а как необходимо объективное сущностное свойство человека. Это один из путей формирования креативности.

Выявлению и развитию креативности способствует ряд факторов, среди которых не последнее место занимают: учет возрастных особенностей, ведущий тип деятельности, методы обучения, условия семейного воспитания, наклонности и интересы индивида [7, с. 168].

Важнейшей составляющей формирования креативности в контексте образования выступает мораль. Человек креативный выступает одновременно существом, имеющим желания, стремления принадлежащим к общности и, отсюда ориентированный на определенную систему норм и ценностей. Данное явление можно проследить во взаимосвязи моральных и познавательных качеств у субъекта креативной деятельности, ориентированного на нравственное воспитание, проявляющиеся в различных явлениях, так или иначе связанных с моральной составляющей, обуславливающей весь процесс, либо подчеркивая высокие нравственные принципы, либо их полностью отрицая (корпоративная этика, промышленный шпионаж, интеллектуальная собственность).

В креативности как явлении можно выделить такие факторы: случайность, нестандартное мышление, мотивация, компетентность. Эти составляющие креативности охватывают все знания и умения, которыми овладевает человек на протяжении своей жизни. Случайность как фактор креативности может выступать в форме различных внутренних интенций личности. Рассматривая деятельность отдельных творцов, можно проследить, что креативность проявляется в различных условиях, под влиянием различных факторов, в различные периоды их жизни – то есть нельзя определить показатели пол, возраст, время и другие факторы, которые могли бы быть закономерными или наиболее благоприятными для креативности. Можно лишь проанализировать такие состояния, процессы и предпринимать попытки их воссоздания с целью проявления креативности. «Внося в мир какую-либо новую информацию, человек делает это практически неосознанно, по принципу «мне это нравится» [8, с. 134]. В креативном акте фактор

случайности может выступать определяющим: в виде совпадений определенных условий воплощающихся в нестандартных решениях человека; виде неожиданности открытия; в виде новых перспектив развития областей знания; в виде интуитивного способа решения проблемы.

Мотивация выступает составляющей стиля работы, связать ее можно, например, с упорным достижением цели. Так, для формирования креативности важным является именно мотивационный фактор. Потому как специфические умения человека, способствующие креативности, сложно выделить и указать их однозначно, однако мы можем влиять на другие факторы, такие как мотивация. Мотивируя должным образом личность, можно, получить желаемый результат – креативный продукт, креативность как личностное качество.

Как отмечает Т. Амбайл, компетентность и особенности мышления являются стратегическим сырьем для проявления креативности. Все ресурсы индивида зависят от мотивации, от того, как она используется человеком. Личностный ресурс может оставаться продолжительное время незадействованным, либо найти другое применение (трансформироваться для реализации в другой деятельности: способствовать развитию усидчивости и работоспособности в некреативной работе). Исследователь подчеркивает, что не всякая мотивация одинаково влияет на уровень креативности, не с помощью всякого фактора мы можем достичь желаемого результата [9, с. 18].

Мотивация как таковая, имеет определенную структуру, включающую в себя различные способы и методы. Комбинируя поощрение и стимулирование, раскрываются возможности и креативные потенциалы человека [10, с. 45].

Можно выделить два вида мотивации – внешнюю и внутреннюю. Внешняя мотивация – это стимулирование человека извне, осуществляемая путем комбинирования методов вознаграждения и наказания. Наиболее важной разновидностью представляется внутренняя мотивация, состоящая из интереса, увлечения, идущего изнутри желания что-то сделать. Принцип внутренней мотивации заключается в способности проявлять креативность более ярко, активно, если человеком движет значимость работы в целом, интерес, удовлетворенность, а не внешние воздействия.

Направить человека, его повседневный труд, в креативное русло возможно с помощью правильного формирования его мотивации. Личность, стремящаяся реализовать потребности общества, ответить на актуальные вопросы, решить неразрешенные проблемы (поиск лекарств от онкологических заболеваний, СПИДа, решение глобальных проблем современности и т.д.), может быть достаточно креативной, то есть, использование профессиональных навыков, удачное сочетание мыслительных операций может приводить к созданию нового. Важные проблемы и потребности социума выступают в таких случаях не просто катализатором, но и источником креативности. Ученый, художник, сотрудник предприятия – все они могут найти источник своего изучения в обществе, а важность и необходимость исследования будут анализироваться также им. Реальные проблемы способны породить креативный подход, подтолкнуть на неординарные решения.

Мотивация креативного процесса имеет определенные составляющие, которые при различных условиях и обстоятельствах способны приводить к появлению креативного замысла. А. Шавлов, Нобелевский лауреат,

считал, что «огромное значение имеет интерес к своему делу. Наиболее успешны не самые талантливые, а самые любопытные. Их снедает жажда найти ответ» [9, с. 32]. А. Эйнштейн говорил о внутренней мотивации как о радости поиска и познания. Д. Ирвинг, писатель-романист, комментируя безмерно долгие часы, потраченные на сочинительство, говорил: «Мною движет страсть. Объяснение моей работоспособности в том, что я не воспринимаю это как работу» [9, с. 23]. Формируя определенным образом внутреннюю мотивацию посредством влияния различных факторов, также возможно в результате сформировать креативного человека, настроенного на нестандартное решение существующих проблем. Появление креативного продукта обусловлено общественной необходимостью, проявляется в процессе переноса на внутренние возможности индивида внешних потребностей общества, в виде стимулирования личностного вклада, который и выступает одним из путей формирования креативности.

Отметим, что для развития интеллекта и нестандартного мышления требуется больше затрат, чем работа с мотивацией. Такие виды деятельности как участие в научных семинарах, профессиональных конференциях и т.д. расширяют знания индивида, способствуют креативной активности личности, путем формулирования и дальнейшей работой над поставленной проблемой. Тренинги по системе мозгового штурма, овладение различными методами решения задач и принципами так называемого горизонтального мышления обогащают инструментарий человека в достижении креативного процесса. Но, повысить внутреннюю мотивацию можно с помощью незначительных организационных изменений, общественной потребностью, как аксиологического критерия креативности, стимулирования амбиций и стремлений человека, определенной ориентации на его личный интерес. При стимулировании внутренней мотивации достичь креативности можно быстрее.

При рассмотрении процесса формирования и развития креативности личности, выделим эмоционально-нравственную составляющую. Художественный вкус, эстетические взгляды и степень выраженности эмоций и чувств напрямую обуславливают креативный процесс. Именно от них зависит, какие предпочтения руководят человеком, на какие новшества, изменения и упрощения социальной реальности личность способна (исходя из данных убеждений). Выше перечисленные составляющие поддаются воспитанию и развитию, поэтому развивая в человеке различные эстетические и нравственные стремления, возможно сформировать креативный потенциал личности. Причем данный потенциал может быть использован как в области художественного творчества, так при различных научных открытиях и озарениях.

С. И. Долуханов полагает, что развить креативное начало можно путем развития эстетического вкуса – именно он обуславливает креативный процесс, влияя не только на средства и методы, которые используются, но и на саму сущность креативности (что создается, как, для чего). Проблема поиска путей и средств развития креативности достаточно сложная и многокомпонентная, в данном случае представлена эстетическая составляющая креативного процесса. Исследователь устанавливает прямые пути развития креативности, креативных возможностей:

«развитие индивидуального креативного начала в человеке осуществляется в труде, общении, процессе обучения, в результате чего, отношение личности к действительности становится активно деятельным» [11, с. 38].

Важнейшей составляющей креативного развития человека является процесс социализации (введение в культурное пространство) осуществляющийся в различных воспитательных концепциях. Особенности формирования индивида направленные на аспекты преобразующей деятельности человека, изменение естественного состояния вещей в рамках воспитания необходимы для прогрессивного развития общества и общественной системы. Воспитание осуществляется с целью приобщения к трудовой деятельности.

Труд может носить креативный характер, так как направлен на активное преобразование действительности. В понятии труда раскрывается сущность креативности не как элитарной особенности, что ранее активно проявлялось в понимании творчества, а как повседневного акта создания нового, трансформации реальности, развития личности, обладающей навыками креативности. Путем формирования креативности в труде выступают способности человека к обобщению, к креативным актам как таковым. Сформировать определенное мировоззрение, способствующее усвоению нового, ориентированное на преобразование (как таковое) возможно, с помощью совокупности образовательных и воспитательных мер. Так, необходимость личности, генерирующей новые идеи, может стимулироваться и поощряться в детских дошкольных учреждениях, в школе и высших учебных заведениях. Различные упражнения, направленные на развитие когнитивных способностей личности и на формирование специфических качеств, таких как уверенность в себе, способность заявить о новом результате, отстоять взгляд, точку зрения, отличающуюся от общепринятой, могут служить основой для создания креативного продукта и на освоение личностью креативных черт как таковых.

Креативные основания могут быть почерпнуты из философской традиции, в виде определенных гипотез, предположений, сентенций, отражающих мировоззренческие составляющие человечества.

Для формирования креативного мышления необходимо усвоение всех составляющих элементов социального опыта, синтез рационально-логического и эмоционально-образного компонентов мышления, развитие креативных чувств, отражающих логико-смысловое, эмоционально-ценностное и чувственно-образное содержание личности. В креативном процессе необходимо присутствует связь интеллекта и эмоций: выбором в креативном мышлении руководят и чувство необходимости, и социальной значимости, и чувство всеобщей гармонии.

Выводы и перспективы исследования: существует ряд специфических особенностей, связанных с развитием креативных способностей. Необходимость формирования креативности подразумевает не просто пассивное освоение совокупности определенных культурных ценностей, алгоритмов создания нового, а способности креативно мыслить, усваивать ценности и осмысливать потребности общества и отдельных личностей. Развитие креативности происходит в процессе обучения и профессиональной деятельности человека. Ее развитие, в значительной степени зависит от

уровня овладения философскими знаниями, которое становится основой мировоззренческой позиции индивида. Она зависит от глубокого знания истории, общего эмоционального мира человека, широты тех проблем, которые человек стремится решить в креативном акте. Креативность предполагает наличие определенных личностных характеристик, которые можно культивировать как на индивидуальном, так и на общественном уровне. Для более успешного развития креативности необходима среда, обеспечивающая культурные, социальные и экономические стимулы.

Список использованных источников

1. Кельнер Е. Научно-техническая революция, творчество и мораль / Е. Кельнер // Вестник московского университета. Серия Философия. – 1980. – №3. – С.75–78.
2. Мальцев В. П., Шибкова Д. З. Методологические предпосылки развития учения креативности / В. П. Мальцев, Д. З. Шибкова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. Серия: Биологические науки и физика. – 2010. – №12. – С.334–342.
3. Русяева Т. Г. Когнітивні здібності вченого: набуті чи вроджені? Звідки беруться генії? / Т. Г. Русяева // Гуманітарний часопис. – 2008. – №3. – С.12–17.
4. Эволюция: дискуссионные аспекты глобальных эволюционных процессов / Москв. гос. ун. им. М. В. Ломоносова; Ин-т прикладной математики им. М. В. Келдеша РАН; под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева, А. В. Маркова. – М.: ЛИБРОКОМ, 2011. – 367 с.
5. Лук А. Н. Мышление и творчество. – М.: Политиздат, 1976. – 144 с.
6. Креативная лаборатория: диалог творческих практик: Монография / Ред.-сост. О. А. Карлова. – М.: Академический Проект, 2009. – 476 с.
7. Юшкова Г. М. Творческие способности, креативность и факторы их развития / Г. М. Юшкова // Вестник Коми государственного педагогического института. – 2010. – №8. – С.163–169.
8. Максимова И. Ю. Художественное творчество и парадоксы морали / И. Ю. Максимова // Наука. Религия. Общество. – 2007. – №1. – С.133–138.
9. Амбайл Т. Как убить творческую инициативу. Креативное мышление в бизнесе / Т. Амбайл. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 228 с.
10. Кучерявий І. Т., Клепиков О. І. Творчість—основа розвитку потенційних джерел особистості: Навч. посібник / І. Т. Кучерявий, О. І. Клепиков. – К.: Вища школа, 2000. – 342 с.
11. Долуханов С. И. Формирование эстетического вкуса творческой личности / С. И. Долуханов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1981. – №3. – С.36–41.

References

1. Kelner E. Nauchno-tehnicheskaya revolyutsiya, tvorchestvo i moral / E. Kelner // Vestnik moskovskogo universiteta. Seriya Filosofiya. – 1980. – №3. – S.75–78.
2. Maltsev V. P., Shibkova D. Z. Metodologicheskie predposylki razvitiya ucheniya kreativnosti / V. P. Maltsev, D. Z. Shibkova // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Biologicheskie nauki i fizika. – 2010. – №12. – S.334–342.
3. Rusaeva T. G. Kognitivni zdibnosti vchenogo: nabuti chi vrodzheni? Zvidki berutsya geniui? / T. G. Rusaeva // Gumanitarniy chasopis. – 2008. – №3. – S.12–17.
4. Evolyutsiya: diskussionnyie aspektyi globalnyih evolyutsionnyih protsessov / Moskv. gos. un. im. M. V. Lomonosova; In-t prikladnoy matematiki im. M. V. Keldesha RAN; pod red. L. E. Grinina, I. V. Pina, A. V. Korotaeva, A. V. Markova. – M.: LIBROKOM, 2011. – 367 s.
5. Luk A. N. Myishlenie i tvorchestvo. – M.: Politizdat, 1976. – 144 s.
6. Kreativnaya laboratoriya: dialog tvorcheskih praktik: Monografiya / Red.-sost. O. A. Karlova. – M.: Akademicheskii Proekt, 2009. – 476 s.
7. Yushkova G. M. Tvorcheskie sposobnosti, kreativnost i faktoryi ih razvitiya / G. M. Yushkova // Vestnik Komi gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. – 2010. – №8. – S.163–169.
8. Maksimova I. Yu. Hudozhestvennoe tvorchestvo i paradoksyi morali / I. Yu. Maksimova // Nauka. Religiya. Obschestvo. – 2007. – №1. – S.133–138.

9. Ambayl T. Kak ubit tvorcheskuyu initsiativu. Kreativnoe myshlenie v biznese / T. Ambayl. Per. s angl. – M.: Alpina Biznes Buks, 2006. – 228 s.

10. Kucheryaviy I. T., Klepikov O. I. Tvorchist—osnova rozvitku potentsiynih dzherel osobistosti: Navch. posibnik / I. T. Kucheryaviy, O. I. Klepikov. – K.: Vischa shkola, 2000. – 342 s.

11. Doluhanov S. I. Formirovanie esteticheskogo vkusa tvorcheskoy lichnosti / S. I. Doluhanov // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya. – 1981. – №3. – S.36–41.

Lavlinский R. A., PhD, associate professor, Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan–Baranovsky (Ukraine, Krivoy Rog), mercuriy84@mail.ru

Nikolenko K. V., Senior Lecturer, Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan–Baranovsky (Ukraine, Krivoy Rog), kseniya_nikolenko@mail.ru

Problem of creativity in the educational process

To analyze the significance and role of creativity in terms of education, track personal priorities and the impact on their creative component.

The historical method was used to study the phenomenon of creativity in retrospect; analysis, synthesis, generalization – were used in the examination of this phenomenon at all levels of its existence.

The role of creativity at the individual, investigate the source of creativity, analyzed axiological qualification of the educational process, marked components of the creative process and personality.

For the first time considered the creativity like axiological component of the educational process, highlighted the level of subjective creativity of the individual in the framework of the objective of the educational process.

Research materials may be used in the study of such disciplines as philosophy, social philosophy, pedagogy, psychology, culture, and others.

Keywords: creativity, creative process, creative thinking, the education system, the educational process.

Лавлинский Р. А., кандидат философских наук, доцент, Донецкий национальный университет экономики и торговли ім. Михайла Туган–Барановського (Україна, Кривий Ріг), mercuriy84@mail.ru

Ніколенко К. В., старший викладач, Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. Михайла Туган–Барановського (Україна, Кривий Ріг), kseniya_nikolenko@mail.ru

Проблема креативності в освітньому процесі

Проаналізовано значення й роль креативності в умовах отримання освіти, простежено особистісні пріоритети та вплив на них креативної складової.

Для вивчення феномену креативності в ретроспективі використовувалися історичний метод; аналіз, синтез, узагальнення – застосовувалися в дослідженні даного феномена на всіх його рівнях існування.

Показано роль креативності на особистісному рівні, досліджено джерела креативності, проаналізовано аксіологічний цез освітнього процесу, виокремлено складові креативного процесу та особистості.

Вперше розглянуто креативність як аксіологічну складову освітнього процесу, визначено суб'єктивний рівень креативності особистості в межах об'єктивного освітнього процесу.

Матеріали дослідження можуть використовуватись при вивченні таких дисциплін, як філософія, соціальна філософія, педагогіка, психологія, культурологія та ін.

Ключові слова: креативність, креативний процес, креативне мислення, система освіти, освітній процес.

***

УДК 1(091)

Разуменко О. О., кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), marushka85@i.ua

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ВЧИТЕЛЯ: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Розглядається роль вчителя в освітньо-виховному процесі. Показано, що основною діяльністю вчителя (педагога) є як соціальні так професійні функції. Акцентовано, що для сучасного вчителя необхідно володіти професійною культурою та розвивати професійні компетенції.

Ключові слова: освіта, вчитель, професійний розвиток, професійна культура, компетентності.

Розглядаючи роль освіти в історії людства, як західні так і українські вчені звертають увагу на невідповідність сучасної системи освіти об'єктивним вимогам суспільного розвитку. Сьогодні в різних соціально-економічних сферах відбуваються динамічні і, в той же час, кардинальні зміни. В цих умовах збільшується цікавість до людини, яка виступає фактором економічного прогресу, а отже є не просто фахівцем, а є людиною, яка орієнтується в сучасних змінах, є самостійною та відповідальною у прийнятті рішень, інтелектуальною. Тому формування такої особистості може здійснити тільки сучасна гуманізована освіта, яка постачає суспільству освічених, компетентних фахівців. При цьому сама освіта, завдяки прогресу науки, техніки, культурній та інформаційній революції, стає необхідним атрибутом повсякденного життя, а також за умов демократизації соціального життя, стає більш доступною для різних верств населення. За таких умов освіта не може залишатись сталою, вона повинна постійно оновлюватись. Орієнтація освітнього процесу не тільки на засвоєння знань, але й на розвиток умінь, навичок та компетентностей самостійно навчатися, знаходити і аналізувати нову інформацію та використовувати отримані знання у власній практичній діяльності, приводить до зміни функцій вчителя. А сама постать вчителя є ключовою фігурою освітнього простору сучасного суспільства. Саме від педагога залежить рівень освіченості громадян, культурний розвиток та духовність нації в цілому [6].

Постать вчителя та його функції і роль в суспільстві завжди була на певному рівні. У всі часи видатні діячі просвітництва високо цінили роль вчителя в житті суспільства. Посада вчителя важлива як ніяка інша, вище якої нічого не може бути під сонцем, – писав Я. А. Коменський [5]. На роль вчителя для прогресивного розвитку суспільства звертав увагу і К. Д. Ушинський в статті «Про користь педагогічної літератури» (1857), де він різноманітно, яскраво відобразив всі соціальні ролі та функції вчителя.

Проблеми зміни ролей і функцій вчителя на сучасному етапі розвитку української та європейської освіти висвітлюються в роботах українських науковців В. Г. Кременя, Л. П. Пуховської, І. Ф. Зязюна, Г. М. Сагача та ін.

Поняття професійного розвитку вчителів як наукового феномену представлена у таких аспектах: професійна освіта (С. Гончаренко, Н. Ничкало), філософія освіти (В. Андрущенко, І. Зязюн, А. Івін, В. Кремень), професійно-педагогічна підготовка вчителя (Л. Мітіна, Н. Мукан, М. Солдатенко, В. Янушевський), компаративно-педагогічні дослідження (Н. Авшенюк, Л. Пуховська) тощо. Науковий доробок зарубіжних учених свідчить про актуальність, інтенсивність вивчення й багатоаспектність проблеми професійного розвитку вчителів (Дж. Бісавз, І. Віллегас-Реймерс, А. Гарріс, А. Глетхорн, Л. Дерлінг-Хаммонд, М. Кедзіор, Б. Робертс, М. Соломон, Х. Тімперлей, Фіфлд та ін.).

У джерел створення теоретичної платформи дослідження професійної культури вчителя стояли О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс. Так, розуміючи культуру як форму самодетермінації індивіда в площині особистості, форму самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення, можна зазначити, що «культура – це форма вільного вирішення та перевірення своєї долі у свідомості її історичної та всезагальної

відповідальності» [2, с. 289]. А відповідальність за власні вчинки є однією з важливих детермінант рівня загальної та професійної культури вчителя, який формує майбутніх особистостей.

Значним вкладом у вивчення механізмів функціонування професійної культури є концепція соціального і культурного капіталу П. Бурдьє. Визначив специфіку культурного, соціального, символічного капіталу та встановив можливості їх конвертації, П. Бурдьє, тим самим, описав процес професіоналізації та реалізації будь-якої діяльності [4].

Мета даної статті, насамперед, полягає у визначенні основних функцій учителів та аналізі їх трансформацій у відповідності до загальноєвропейських освітніх змін.

Трансформації, що відбуваються в останній час в соціокультурному, економічному та освітньому просторі нашої країни, вимагають суттєвої перебудови діяльності педагога в професійному полі. Оскільки освітні послуги можуть досягти високої якості лише при наявності висококласних педагогів, які спроможні мобільно реагувати на всі зміни в освітньому середовищі, адекватно та компетентно виконувати свої професійні функції і постійно вдосконалювати власну педагогічну майстерність. Отже, перед вчителем (педагогом) стоять нові виклики. І, перш за все, професійний розвиток повинен розпочатися з набуттям професійної культури. Так, фахівці повинні мати уявлення про соціальну значимість свого виду праці, уяву про шляхи та засоби її реалізації, мати розвинуте почуття професійної гідності та відповідальності. Необхідно підкреслити, що професійна культура безпосередньо задає практику реалізації професійної діяльності, зокрема професійні ролі, а також способи їх виконання, формуючи тим самим соціальні технології поведінки. Функціонування певного працівника в полі професійної культури може розглядатися не тільки як процес організації професійної діяльності, а й як процес надання смислу професійній діяльності всередині професії і у соціальній системі в цілому [3, с. 106].

Формуючи сучасне інформаційне суспільство, Україна повинна враховувати досвід інших демократичних країн, де головною умовою добробуту кожного громадянина є знання, а вся система освіти ґрунтується на формуванні самодостатньої, інтелектуально розвиненої особистості, яка зможе бути конкурентоспроможною на міжнародному ринку праці. Тому підготовка сучасного вчителя повинна базуватися на принципах інноваційності та людиноцентризму, що націлена на підготовку такого вчителя, який спроможний робити все можливе, щоб допомогти кожній дитині пізнати саму себе і розвинути свої найкращі якості, забезпечивши цим власне повноцінне життя у прогресивному суспільстві. Учитель відкриває своїм учням шлях до знань та допомагає пізнавати світ і розуміти ідеї та цінності суспільства, поважати інших для того, щоб розібратись в самому собі [7].

Виконання такого завдання вчителем можливе лише тоді, коли сам вчитель (педагог) є фахівцем в своїй справі і володіє певними соціальними і професійними функціями. Так, соціальні функції педагога, разом з розвитком суспільства, набувають нових якостей, оскільки педагог живе в суспільстві і разом з суспільством переживає все що відбувається. Та при цьому, деякі функції проходять красною ниткою крізь різні історичні епохи. А саме,

педагог виконує роль «двигуна» в суспільстві, каталізатора суспільного прогресу. Вчитель, значною мірою, сприяє формуванню молодого покоління, яке володіє новими прогресивними технологіями, які швидко засвоюють все передове.

Професійний педагог повинен закласти спадковість у нерозривний зв'язок між історичним минулим суспільства і його перспективним майбутнім. Саме ця задача здійснюється завдяки молодому поколінню.

Іншою, специфічною функцією вчителя є роль «акумулятора», який накопичує у собі соціальний досвід. Виконуючи цю функцію вчитель виступає як зберігач та носій різноманітних суспільних цінностей: загальнолюдських, культурних, інтелектуальних, духовних тощо.

Також вчитель виконує особисто-суб'єктивну функцію, тобто, для освітньо-виховної роботи він використовує з загального фонду культури матеріал, який на його думку буде цінним. Отже, при формуванні та навчанні самого вчителя досить важливим є його культура, професійні якості тощо.

Досить важливою соціальною функцією вчителя є формування духовного світу молодої людини у відповідності з цінностями та принципами конкретного суспільства. Так, він формує у підростаючого покоління знання, поняття та переконання про правила людського співжиття у відповідності з принципами та нормами моралі, права та естетики.

Соціальні функції вчителя конкретизуються професійними. А саме, професійні функції вчителя безпосередньо відносяться до його навчально-виховної діяльності. Професійні функції реалізуються у відношенні до дітей та їх батьків, колег тощо.

Основними професійними функціями вчителя є виховна, навчальна, комунікативна, організаторська та корекційна. Виховна функція є основною, тому що вона постійна у часі та безперервна як процесі. Вчитель застосовує свої виховні здібності до всіх вікових груп людей. Саме завдяки вихованню відбувається ціленаправлене формування та розвиток різносторонньо та гармонійно розвинутої особистості.

Навчальна функція йде поряд з виховною. Навчання як розділ навчального процесу відноситься до сфери діяльності професійного вчителя (викладача). Систематичним навчанням може займатися тільки достатньо підготовлений професіонал. Але, все ж таки, навчання є головним засобом виховання. Вчитель, в процесі навчання, розвиває у дітей, головним чином, інтелектуальні та пізнавальні здібності, а також формує у них моральну та правову свідомість, естетичні почуття, екологічну культуру, працелюбність, духовний світ.

Як ми вже зазначали раніше, діяльність вчителя неможлива без професійної культури та комунікативної культури. Тому однією з важливих функцій професійної діяльності вчителя є комунікативна функція. Робота вчителя немислима без спілкування, і саме завдяки спілкуванню, в процесі спілкування вчитель впливає на вихованців, координує свої дії з діями колег, батьків учнів, проводить всю навчально-виховну роботу.

Головна задача вчителя не тільки навчити, а й розкрити потенціал своїх учнів. Тому важливою професійною функцією вчителя є організаторська. Маючи справу з різним групами вихованців, колегами, батьками учнів, вчитель

повинен узгоджувати з ними дії різного характеру, вчитель повинен знайти місце кожному учаснику педагогічної взаємодії, щоб його здібності були розкриті кращим чином.

Корекційна функція пов'язана з тим, що вчитель постійно відслідковує, діагностує процес навчально-виховної роботи, оцінює результати. І тому по ходу праці йому потрібно вносити корективи у свої дії та дії вихованців. Якщо навчально-виховний процес не корегувати, то його наслідки можуть бути непередбачені.

Розглянувши основні професійні функції вчителя, слід зазначити, що розглядатися окремо вони можуть тільки умовно. Так, навчальна функція є частковим випадком виховної, комунікативна обслуговує всі інші функції, організаторська співвідноситься з усіма попередніми, а корекційна є умовою успіху всієї навчально-виховної роботи і, отже, пов'язана з відповідними функціями.

З'ясувавши основні соціальні та професійні функції вчителя, які залишаються основою його професійної діяльності, хочеться ще раз наголосити, що сучасна система освіти в глобалізованому світі повинна теж рухатися вперед. Якщо традиційна система освіти орієнтувалася на знання як на ціль навчання, то сьогодні головною вимогою до випускників є не тільки знання, а й вміння орієнтуватися у знаннях, ціннісна орієнтація та можливість брати на себе відповідальність, участь у сумісному прийнятті рішень, вміння отримувати користь з досвіду тощо. Тому і вимоги до вчителів сьогодні змінюються. Вже недостатньо оперувати соціальними та професійними функціями, потрібно розвивати професійні компетентності, які дають змогу вміло організувати діяльність учнів, передавати їм певну суму знань до оволодіння здатності до активних дій.

Таким чином, можна зазначити, що сучасний вчитель повинен професійно розвиватися. Цей процес є довготривалим, «пов'язаним з удосконаленням їх професійної діяльності і забезпеченням успішності учнів. Ефективність професійного розвитку структурована: лідерство, знання, доступні ресурси, високий рівень співробітництва, відповідне оцінювання роботи й підтримка» [1, с. 154].

У зв'язку з цим, перед системою вищої освіти, постає завдання переорієнтації освіти, зміщення акцентів від знання на «компетентнісний» підхід, управління якістю освіти на основі аналізу освітніх досягнень, перегляду концепції викладання ряду дисциплін, зміни управлінських, організаційно-методичних умов, спрямованих в сукупності на підготовку фахівців з високим рівнем професійної культури. При цьому потрібно розуміти, що компетентність передбачає не стільки наявність у спеціаліста обсягу знань та досвіду, скільки здібності актуалізувати накопичені знання та вміння в життєвий момент, використання їх у процесі реалізації своїх професійних функцій компетентності: спеціальна та професійна компетентність, методична компетентність, соціально-психологічна, аутопсихологічна компетентність тощо.

Так, фахівці повинні мати уявлення про соціальну значимість свого виду праці, уяву про шляхи та засоби її реалізації, мати розвинуте почуття професійної гідності та відповідальності. Необхідно підкреслити, що професійна культура безпосередньо задає практику реалізації професійної діяльності, зокрема професійні ролі, а також способи їх виконання, формуючи тим самим соціальні технології поведінки. «Функціонування певного працівника в полі професійної культури може розглядатися не тільки

як процес організації професійної діяльності, а й як процес надання смислу професійній діяльності всередині професії і у соціальній системі в цілому» [3, с. 108].

Професійно компетентним можна назвати вчителя, який на достатньо високому рівні здійснює педагогічну діяльність, педагогічне спілкування, досягає стабільно високих результатів у навчанні та вихованні учнів. Розвиток професійної компетентності – це розвиток творчої індивідуальності, формування можливості сприйняття педагогічних новацій, здібностей адаптуватися у мінливому педагогічному процесі.

Отже, сучасному вчителю стає необхідним постійно підвищувати рівень своїх професійних компетентностей: предметної, методичної, комунікативної, інформаційної, загальнокультурної, правової.

Виходячи з сучасних вимог, які висуваються до вчителя, можна визначити основні шляхи розвитку його професійної компетентності. Це, перш за все, включення у процес безперервної освіти; праця у творчих або проблемних групах; інноваційна діяльність, участь у конкурсах професійної майстерності, мастер-класів, форумах тощо; узагальнення та розповсюдження власного професійного досвіду; підвищення кваліфікації; розвиток професійної компетентності через активні форми роботи з іншими педагогами. Але все це можливе при умові, що фахівець є активним суб'єктом, який пізнає та перетворює себе в процесі діяльності. Отже, без самоосвіти ідея особистісного та професійного розвитку вчителя нездійсненна. При цьому самоосвіта буде більш продуктивною, якщо в процесі самоосвіти буде реалізована потреба вчителя у власному розвитку і саморозвитку; вчитель повинен бути відкритим до змін, тобто усвідомлювати різні моменти своєї професійної діяльності, як позитивні так і негативні, визнавати свою недосконалість; використовувати педагогічну рефлексію, тобто діяльність повинна бути направлена на усвідомлення власних дій, своїх внутрішніх відчуттів, переживань та хвилювань, аналіз цієї діяльності та формулювання висновків, що є необхідним атрибутом вчителя-професіонала.

Таким чином, в основу професійного розвитку вчителя сучасності повинні бути покладені системний, особисто-орієнтований, діяльнісний, індивідуально-творчий підходи, які дозволяють подолати обмеженість традиційної масової репродуктивно-безособової підготовки учнів.

Список використаних джерел

1. Авшенюк Н., Костіна Л. Професійний розвиток учителя як проблема порівняльної педагогіки // Порівняльна професійна педагогіка. – №4 (2) / 2014. – С.150–156.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век [Текст] / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
3. Бойко О. П. Роль професійної культури у культурно-дозвілєвій сфері [Текст] / О. П. Бойко // Філософія науки: традиції та новації. Науковий журнал. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – №1 (7). – С.104–110. – (<http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/11907>).
4. Бурдьє П. Власть права: основы социологии юридического поля // Социальное пространство: поля и практики. – СПб., 2005. – С.75–128.
5. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори. У 2–х т. Т.2. – М.: Думка, 1982.
6. Bikvard V. Teacher Professional Development in Denmark / Birgitte Bikvard // Phi Delta Kappan. – 1997. – Vol.78, №8. – P.611–614.
7. Education and Training 2010: Progress Report (November 2003) / European Commission. – Brussel: Directorate General for Education and Culture, 2003. – 57 p.

References

1. Avshenyuk N., Kostina L. Profesiynnyy rozvytok uchytelya yak problema porivnyal'noyi pedahohiky // Porivnyal'na profesiyna pedahohika. – №4 (2) / 2014 – S.150–156.
2. Bibler V. S. Ot naukoucheniya – k logike kul'tury: Dva filosofskih vvedeniya v dvadcat' pervyy vek [Tekst] / V. S. Bibler. – M.: Politizdat, 1990. – 413 s.
3. Boyko O. P. Rol' profesiynoyi kul'tury u kul'turno-dozvillyeviy sferi [Tekst] / O. P. Boyko // Filosofiya nauky: tradytsiyi ta novatsiyi. Naukovyy zhurnal. – Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka, 2013. – №1 (7). – S.104–110. – (<http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/11907>).
4. Burd'e P. Vlast' prava: osnovy sociologii juridicheskogo polja // Social'noe prostranstvo: polja i praktiki. – Spb., 2005. – S.75–128.
5. Komens'ky Ya. A. Vybrani pedahohichni tvory. U 2–kh t. T.2. – M.: Dumka, 1982.
6. Bikvard V. Teacher Professional Development in Denmark / Birgitte Bikvard // Phi Delta Kappan. – 1997. – Vol. 78, №8. – P.611–614.
7. Education and Training 2010: Progress Report (November 2003) / European Commission – Brussel: Directorate General for Education and Culture, 2003. – 57 p.

Rozumenko O. O., Ph.D., Associate Professor, doctoral student of the Department of Philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), marushka85@i.ua

Teacher professional development: new perspectives

The article examines the role of teachers in the educational process. It is shown that the basis of the teacher is as social, as professional features. The attention that modern teacher should possess professional culture and develop professional competence.

Keywords: education, teacher professional development, professional culture, competence.

Разуменко О. О., кандидат педагогических наук, доцент, докторант кафедры философии, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков), marushka85@i.ua

Профессиональное развитие учителя: новые перспективы

Рассматривается роль учителя в образовательном-воспитательном процессе. Показано, что основой деятельности учителя (педагога) являются как социальные, так профессиональные функции. Акцентировано, что для современного учителя необходимо обладать профессиональной культурой и развивать профессиональные компетенции.

Ключевые слова: образование, учитель, профессиональное развитие, профессиональная культура, компетентности.

* * *

УДК 130

Гасанов Э. Л., кандидат исторических наук, Гянджинское отделение Национальной академии наук Азербайджана (Азербайджан, Гянджа), el-hasanov@mail.ru

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗОВ КЛАССИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

На основе исследования произведений культуры Азербайджана была изучена проблема отражения образов классиков отечественной литературы, в особенности поэзии в искусстве в период XX века.

Ключевые слова: симфоническая музыка, поэтический мир, хореографическое воплощение, историко-культурологическое исследование.

(статья друкється мовою оригіналу)

Нужно отметить, что выдающиеся азербайджанские композиторы У. Гаджибеков, К. Караев, Ф. Амров, Н. Аливердибеков создали замечательные образцы симфонической музыки, написали оперы и балеты, в основу которых легли поэмы классиков азербайджанской литературы и народные дастаны. Либретто и сценарии, как правило, отражают основную канву того или

иного произведения, описывают чувства и жизненные коллизии действующих лиц. Нередко в хореографических постановках создается и образ самого автора, который намного сближает либретто с оригиналом. Зритель в таком случае воспринимает все происходящее на сцене, как личное, сопереживая с рассказчиком. Автор многожанровых музыкальных шедевров Фикрет Амиров, один из знаменитых гянджинцев, начал свой творческий взлет с симфонической поэмы «Низами». И балетом же «Низами» был прерван его творческий путь. Этот факт весьма символичен, так как музыкальный гений композитора напоследок прозвучал его «лебединой песней», воспевшей гений поэтического слова Востока. Создавая музыку к балету, композитор с головой «окунулся» в жизнь Низами. В этом ему помогли материалы музеев Баку и Гянджи, многодневное пребывание на родине поэта. Здесь ознакомился с экспонатами Музея–мемориала Низами, расположенного в помещении древней мечети XIX века, раскрывшими некоторые тайны мыслителя.

Мавзолей великого Шейха, холодная мраморная гробница поэта навела минорные темы будущего произведения. Исполнения фольклорного хора, представления Театра поэзии Низами, хоть и отдаленно, позволили композитору почувствовать духовную атмосферу города прошлых времен. Автору хореографического произведения удалось неоднократно съездить на Гей–гель, изумрудные глубины которого поведали о страшном землетрясении, погребшем город под водой.

К этой знаковой в своем творчестве работе Фикрет Амиров приступил сразу же после завершения балета «Тысяча и одна ночь». Это вполне закономерно, ибо восточные сказки Шехерезады очень напоминали вставные новеллы из поэмы «Семь красавиц». Будоражившая на протяжении долгих лет творческое воображение музыканта идея хореографического воплощения образа Низами наконец–то получила четкие контуры. Удачно складывался процесс по сбору художественного и биографического материала. Композитор разработал несколько вариантов музыкального раскрытия темы. Все это подвело композитора к стартовой черте: кое–что из уже накопленного исключалось, заменялось или трактовалось в ином русле.

Еще во время очередной поездки Амирова в Гянджу он начал ощущать некую органическую связь с поэтическим миром Низами. Перед его взором, созерцающим Кяпаз, ясно вырисовывались и плавно парили в облаках ожившие Бахрам и Айша, Фархад и Ширин. Сам же Шейх величественно «восседал» на серебрящемся троне и с высот, из–за которых восходило солнце, взглядывался в будущее. Фактически автору музыки предстали картинки задуманного балета. Композитор внутренне все больше утверждался в мысли, что величайший поэт все эти годы неотступно «шел» за ним, не оставляя своего желания увидеть фантастический мир поэзии в гармоничном тандеме музыки и пластики. Балет, его язык в единстве с музыкой способен передать самые сокровенные движения души поэтических героев. В итоге Фикрет Амиров, «созрев» духовно и почувствовав профессиональную силу, взялся за перо. Балет задумывался как музыкально–хореографический триптих, состоящий из следующих частей: «Поэт и

Власть», «Поэт и Любовь», «Поэт и Лири». Планировалось использование и предыдущих симфоний: первую из них как вступление, а вторую – лейтмотивной темой. Уникальность этого хореографического произведения в его художественной многогранности. Здесь задействовано оркестровое звучание, инструментальное и вокальные соло, хореография. Композитор мастерски сочетает основные художественные средства: звучащий компонент, т.е. музыка и слово, а также хореографические движения. Тем самым автор добивается того, чтобы личность «бога» поэзии и философской мысли Востока раскрылась масштабнее, чем в случае звучания только музыки или только художественного чтения. Сам композитор признавался, что он находится в состоянии «взлета», т.е. приступает к оркестровке сочиненной партитуры балета. Но творческая судьба композитора прервалась именно на этой стадии работы. Остановившийся творческий полет продолжил друг и соратник по цеху, композитор М. Мирзоев, завершивший написание балета. Премьера спектакля состоялась в 1991–м году в Баку. Она начала было триумфальную судьбу балета, но опять вмешался злой рок. Партитура балета «Низами» еще хранится в запасниках национальной музыкальной сокровищницы и ждет своего звездного часа, чтобы вновь «ожил» Фикрет Амиров и воспетый им Низами.

Как следует из наименования частей триптиха, для хореографа–постановщика предоставляется широкое поле для творчества. Поэт мог быть воплощен и пылким влюбленным, и мудрым наставником, и творцом. В соответствии с музыкальным текстом формировалась и технически сложная хореография. Так, если поэт–юноша пребывает в состоянии «парения», окрыленности любовью, то хореографический язык предполагает каскады прыжков, вращений и выразительных па. Поэт–наставник для власть–державных характеризуется степенностью, взвешенностью речей и движений. Здесь при сохранении академичности форм и последовательности хореографического рисунка, основные движения рук, плеч, повороты и наклоны головы отражают национальный колорит.

Поэт–создатель шедевров литературного слова, подобно парящим в небе облакам, изображен в вариации из большого количества прыжков, символизирующих мир фантазии и творчества. Они обрываются мягкими вращениями, которые сопровождает мягкая кантелена национальных движений рук.

Благодаря такому решению, хореограф придает танцу поэтическую окраску, соответствующую замыслу этой части. Творческий союз А. Мамедова и Н. Назировой (либретто), В. Бударина (хореограф) и Т. Нариманбекова (декорации), мастерство артистов балета способствовало тому, что хореографический образ Низами воспринимался как образ поэта–гуманиста, сеятеля добра и справедливости. Трагическая судьба поэта–суфита, «Данко» национальной поэзии нашла отражение в балете хореографа Н. Назировой «Насими» на музыку Ф. Амирова. Балетмейстер–постановщик, преломив сквозь призму самостоятельного хореографического мышления ставшую легендой жизнь мученика за свои идеи Насими, сумел прийти к определенному философскому обобщению. Специфичность лирико–героической поэмы в том, что романтическое начало определило стиль хореографического повествования. Используя более сложную символику,

хореограф делает упор на четко обозначенные национальные мотивы. В итоге балет воспринимается как ожившие стихи поэта, характеризующиеся нетипичной образностью и художественной иносказательностью. Особой выразительностью отличается сцена казни поэта–бунтаря: она основана на смене ритмического рисунка отрывка. После «дикого» танца воинов, жаждущих крови, наступает танцевальная пауза, где мерно звучат ударные в оркестре. Казалось, что это сердцебиение Насими–гражданина. Несколько напоминающая окаменелость поза ясно символизирует гражданскую непоколебимость обреченного на гибель человека. В этом эпизоде «геометрия» выпяченных рук страдальца, их форма и четкая визуальная «расчлененность» оставляет незабываемое впечатление.

Если в двух предыдущих хореографических произведениях образы классиков поэзии выписаны авторами в относительно динамическом танцевальном ключе, то в постановке Г. Алексидзе по одноименной симфонической поэме К. Караева «Лейли и Меджнун» (2000–й год) дан образ–статуя глубокого старца восточной поэзии. Кроме солистов, влюбленных друг в друга романтических героев и кордебалета, на сцене присутствует и сам поэт. Безусловно, нелегкой оказалась творческая задача балетмейстера, которая состояла в том, чтобы в эпизодической роли суметь описать величие поэта. Ведь Физули, его литературное наследие охватило определенный творческий период в развитии восточной художественно–философской мысли. На протяжении последующих веков сформировалась «поэтическая школа» Физули. Постановщику, актерам и исполнителям партии поэта пришлось много поработать, чтобы зритель увидел достойное личности великого поэта хореографическое воплощение. В тридцати пятиминутном спектакле Физули–актер предстает на сцене в течении 25–и секунд в начале и 30–и секунд в конце. Несмотря на это, актеру, благодаря его мастерству и проникновенности чувствами поэзии Физули, удалось решить «сверхзадачу»: показать, что жизненный пульс автора поэзии бьется в унисон с сердцебиением его героев. Актер–исполнитель вспоминает: «Я воспринимал этот образ, как образ прародителя Лейли и Меджнуна, бессильного перед вердиктом судьбы. Он осознает трагичность положения: создать их поэтическим воображением своим он сумел, но уберечь–нет. Для меня Физули–автор была трагичной фигурой. Именно подобная эмоциональная канва определила выбор хореографического «языка» общения поэта, как со своими героями, так и со зрителем. Всеми фибрами души, каждой клеткой и мышцей своей я прочувствовал эту боль» [6, с. 6–7]. Сцены Лейли с Меджнуном построены хореографом на основе полифонического танцевального развития, а «выход» старца отмечается только пластической линией изобразительно–выразительного начала. Эффективность скульптурных поз, сочетающихся с природными данными актера, «письмо» телом придают особую величавость и изящество хореографическому облику поэта, завершая целостность его образа. Актер, являясь носителем достаточно выразительных пластических предпосылок, буквально «ворочит» движениями рук, поворотом головы и нескрываемой болью в глазах. Театральность этих мизансцен проявляется в продуманности грима и костюма, в интересной световой партитуре спектакля. Особенно удачна цветовая гамма легкого, развевающегося

балахона: ведущим является темно–серый окрас с редкими переходами в более холодный и мрачный. Ровный оклад чёрной бороды, темноватый грим, оттеняющий впалость щек истерзанного внутренними страданиями поэта, в контексте со звучащей музыкой позволил реализации пластического языка образа Физули. В финале спектакля Физули с широко–раскрытыми руками, словно гордая птица, берет под свою защиту молодых героев и взмывает с ними в небеса, символизирующие Вечность. Здесь актер превзошел даже самые технически сложные средства выражения: слегка заметным наклоном торса вперед, навстречу нуждающихся в его защите «детей», утверждает веру в добродетель. Если поэт гордой и статной поступью в начале действия подобен Мудрецу, то в финале он, Ангел–хранитель вечной Любви. Балет является своеобразным способом мировосприятия и отшлифованной художественной формой хореографического искусства. Его считают синтетическим видом искусства, в котором сплетаются музыка и ритм, движение и актерское мастерство, живопись и графика, пластика и декор. Все перечисленные составляющие характеризуют хореографический спектакль и расширяют его художественные возможности.

Список использованных источников

1. Низами Гянджеви. «Хосров и Ширин». – Баку, 2011.
2. Литература. Справочные материалы. – Москва, 1988.
3. Тимофеев Л. И., Тураев С. В. Словарь литературоведческих терминов. – Москва, 1994.
4. Гусейнов Р. Низами Гянджеви. – Баку, 2013.
5. Гасанов К. Н. Классический балет Азербайджана. – Баку, 1987.
6. Семенов С. С. Помним чудные мгновенья // «Наш век». – 2004. – №10.
7. Шихлинская Л. Узоры хореографических легенд азербайджанского балета. – Баку, 1996.

References

1. Nizami Gjandzhevi. «Hosrov i Shirin». – Baku, 2011.
2. Literatura. Spravochnye materialy. – Moskva, 1988.
3. Timofeev L. I., Turaev S. V. Slovar' literaturovedcheskih terminov. – Moskva, 1994.
4. Gusejnov R. Nizami Gjandzhevi. – Baku, 2013.
5. Gasanov K. N. Klassicheskij balet Azerbajdzhana. – Baku, 1987.
6. Semenov S. S. Pomnim chudnye mgnoven'ja // «Nash vek». – 2004. – №10.
7. Shihlinskaja L. Uzory horeograficheskikh legend azerbajdzhanskogo baleta. – Baku, 1996.

Hasanov E. L., PhD. of historical sciences, Ganja branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Ganja), el–hasanov@mail.ru

Scientific basis of research of images classics of Azerbaijan poetry

Based on the study of works of Azerbaijani culture was studied the problem of reflection images of the classics of literature, especially poetry in art during the twentieth century.

Keywords: symphonic music, poetic world, the embodiment of choreography, historical and cultural studies.

Гасанов Е. Л., кандидат історичних наук, Гянджинське відділення, Національна академія наук Азербайджану (Азербайджан, Гянджа), el–hasanov@mail.ru

Наукові основи дослідження образів класиків азербайджанської поезії

На основі дослідження творів культури Азербайджану була вивчена проблема відображення образів класиків вітчизняної літератури, особливо поезії в мистецтві в період ХХ століття.

Ключові слова: симфонічна музика, поетичний світ, хореографічне втілення, історико–культурологічне дослідження.

* * *

Зейналов А. Э.,
Нахчыванский государственный
университет (Азербайджан),
arifzeynalov49@gmail.com

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Анализируется проблема изучения русских фразеологизмов в азербайджанской аудитории. Рассматриваются наиболее эффективные приемы, используемые при преподавании русской фразеологии.

Ключевые слова: русская фразеология, азербайджанская аудитория, языковая среда, эквиваленты, перевод, система упражнений.

(статья друкується мовою оригіналу)

Изучение русской фразеологии в лингводидактическом аспекте, рациональный отбор учебного фразеологического материала и его усвоение азербайджанскими студентами, обучающимися по специальности «Учитель русского языка», является актуальной проблемой. Успешный отбор фразеологического материала, выбор критериев отбора материала, оптимальные приемы усвоения способствуют практическому освоению русской фразеологии.

Согласно учебной программе кафедры русского языка и литературы Нахчыванского государственного университета изучение русской фразеологии проводится на III курсе по специальности «Учитель русского языка» факультета международных отношений и иностранных языков в составе учебной дисциплины «Лексикология», на которую отводится 60 учебных часов, охватывающих один семестр.

Отсутствие языковой и культурной среды носителей русского языка требует учета условий обучения. Главными критериями отбора фразеологического материала должны быть доступность, употребляемость, стилистическая нейтральность фразеологических единиц, а также учет азербайджанского языка.

Практической целью изучения русской фразеологии в азербайджанской аудитории является ознакомление студентов с наиболее употребительными русскими фразеологизмами и использование их в своей речи.

На первых занятиях даются понятия о предмете и задачах фразеологии, свободных и несвободных словосочетаниях, классификации фразеологических единиц в узком и широком понимании (фразеологические сочетания, пословицы, поговорки, идиомы, крылатые слова, речевые штампы).

На практических занятиях презентация фразеологического материала начинается с чтения текстов в виде диалогов, в которых представлены ФЕ, подлежащие усвоению. Прежде всего, необходимо обратить внимание на речевые формулы общения, отображающие этикет русского народа.

Выражения, употребляющиеся в ритуалах приветствия, знакомства, прощания: «Здравствуйте!» «Добрый день!» «Давайте с Вами познакомимся!» «Меня зовут ...» «До свидания!» «Прощайте!» «Рад Вас видеть!».

Следует обратить внимание на выражения, употребляемые русскими при обращении к незнакомым лицам: «Гражданин!» «Гражданка!» «Профессор!» «Доктор!» «Молодой человек!» «Девушка!» «Господин!» «Товарищ!».

Предлагаются выражения, употребляющиеся при согласии принять помощь или отказаться от нее: «Вам помочь?» «Да, пожалуйста», «Спасибо, не надо».

Знание и употребление речевых формул – непереносимое условие адекватной коммуникации на русском языке.

Именно в текстах с диалогами прослеживается коммуникативная ситуация, в которой чаще всего используются фразеологизмы. Лучше всего подбирать тексты, отражающие российскую действительность, т.к. это вызывает живой интерес азербайджанской аудитории.

Во фразеологический минимум следует включить широкоупотребительные ФЕ такие, как: рукой подать на каждом шагу, чучело гороховое, в ногах правды нет, бабье лето, любой ценой, дело в шляпе, нечист на руку и др.

Наблюдения показывают, что в разговорной речи часто употребляются речевые штампы: всего хорошего, счастья в личной жизни, выполнить и перевыполнить и др.

Довольно часто в русской речи используются фразеологические сравнения с компонентом как, например: писать как курица лапой, быть похожим как две капли воды, жить как кошка с собакой, дрожать как осиновый лист, сидеть как в гостях и др.

Пословицы и поговорки – устойчивые изречения, которые выступают в русской речи как самостоятельные суждения, образно определяющие факт действительности и получающие конкретный смысл в тексте. Например: Что с возу упало, то и пропало; Любишь кататься, люби и саночки возить; Бедность – не порок; Господь не выдаст – свинья не съест; Посмотри – рублем подарит.

На занятиях по фразеологии следует обратить внимание также на крылатые слова, высказывания выдающихся людей: А Васья слушает да ест (Кр.); На деревню дедушке (Ч).

Большое место в работе над ФЕ отводится глагольно-именным устойчивым сочетаниям, т.к. подобные фразеологические сочетания часто используются в речи (выходить в свет, сбиться с ног, кривить душой, портить нервы, одержать победу).

Хотя такие ФЕ лишены эмоциональной окраски и образности, но, знакомясь с ними, азербайджанские студенты одновременно находят ответы на многие интересующие их вопросы.

Усвоение русских фразеологизмов происходит следующими путями: 1) объяснением ФЕ посредством русского языка, 2) нахождением азербайджанских эквивалентов ФЕ, 3) перевод ФЕ на азербайджанский язык.

Сопоставительное изучение русских и азербайджанских ФЕ исходит из потребностей практическому обучению русскому языку, а использование сопоставлений с азербайджанским языком носит явный характер в качестве эффективного приема обучения. Перевод как род литературной деятельности и как форма связей и контактов между народами и государствами – историческая необходимость. Пока существуют различные нации и языки, он будет расширяться, его формы будут совершенствоваться. В этом плане большое значение имеет Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «О художественном переводе образцов мировой литературы на азербайджанский язык» от 27 августа 2007 года, которое открыло широкие возможности для ознакомления азербайджанских читателей с шедеврами мировой литературы [1].

Практика преподавания русской фразеологии показывает, что одни ФЕ усваиваются легко (делать из

мухи слона, вставлять палки в колеса, пить горькую, тихо едешь – дальше будешь), а другие требует особых усилий при объяснении (бить баклуши, бежать сломя голову, зерно истины, вот тебе, бабушка, и юрьев день). В связи с этим на занятиях целесообразно сначала знакомить студентов с полными или частичными эквивалентами ФЕ. Поиск фразеологических эквивалентов по русско-азербайджанскому фразеологическому словарю вызывает живой интерес у студентов-азербайджанцев и является процессом плодотворным. Подбор эквивалентов помогает точнее ощутить семантику русских ФЕ, их констатирующую сферу и расширит ассоциативное восприятие устойчивых сочетаний русского языка.

Усвоение безэквивалентных ФЕ сопряжено с трудностями, которые объясняются разницей в языках, культуре, образном видении мира, менталитете русского и азербайджанского народов, например: держать камень за пазухой; вот тебе, бабушка, и юрьев день; лед тронулся; которые требуют историко-этимологического комментария. Одним из методов обучения фразеологии русского языка студентов-азербайджанцев является система упражнений, разнообразных по своему характеру, видам, целям, формам исполнения. «Под упражнением по русскому языку следует понимать, по мнению А. В. Текучева, выполнение учащимися учебного задания определенного типа, имеющего целью закрепление знаний по теоретическому курсу» [2, с. 79]. Затруднения проявляются и в том, что студенты-азербайджанцы уже обладают знаниями по фразеологии азербайджанского языка, в которых отражаются страноведческие и культурологические национальные азербайджанские концепты, не совпадающие с аналогичными явлениями в русской среде.

«Упражнения, по мнению А. Н. Щукина, предназначаются для закрепления, активизации учебного материала и организации контроля за качеством его усвоения» [3, с. 219].

Разработанная система упражнений и заданий должна способствовать не только пассивному усвоению ФЕ, но и их активизации и закреплению с помощью псевдокоммуникативных и коммуникативных упражнений.

Прочное усвоение русских ФЕ невозможно без выполнения разнообразных упражнений и заданий, в результате которых достигается правильное и уместное употребление русских ФЕ в речи. «Процесс усвоения языка связан не только с накоплением словарного запаса, но и с пополнением его словосочетаниями, с умением составлять словосочетания, реализовать значение одного слова распространением его другими словами» [4, с. 113].

Без знания грамматической структуры, способов образования словосочетаний и связи слов в предложении (согласования, управления, примыкания) невозможно правильное построение словосочетаний и употребление их в речи.

Чтобы избежать ошибок в употреблении ФЕ, которые могут быть вызваны нечетким представлением о семантике фразеологизма, игнорированием его стилистической принадлежности, нарушением грамматических норм или влиянием азербайджанской фразеологии, необходима длительная, кропотливая работа по изучению грамматики, стилистики, фразеологии русского языка.

Различающиеся по грамматической структуре от словосочетаний синтаксические фразеологизмы представлены менее многочисленной группой в русском языке (бабушка надвое сказала, след простыл, как корова языком слизала, старый конь борозды не портит). Синтаксическими фразеологизмами со структурой предложений целесообразно заниматься на последних занятиях по фразеологии.

Изучение русских фразеологизмов следует проводить по качественным учебникам с концентрически расположенным грамматическим материалом как эффективным способом обучения русскому языку как иностранному.

В этой статье мы не претендовали на полный охват данной проблематики, но в результате многолетних наблюдений над учебным процессом изучения фразеологии пришли к ряду выводов, с которыми хотели поделиться.

Список использованных источников

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «О художественном переводе образцов мировой литературы на азербайджанский язык» от 27 августа 2007 г. // Газета «Азербайджан». – 27 августа 2007.
2. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе. – Москва: Просвещение, 1980. – 419 с.
3. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – Москва: Высшая школа, 2003. – 325 с.
4. Блинов Г. И. Изучение связи слов на уроках русского языка. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1963. – 214 с.

References

1. Rasporjazhenie Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki Il'hamu Alieva «O hudozhestvennom perevode obrazcov mirovoj literatury na azerbajdzhanskij jazyk» ot 27 avgusta 2007 g. // Gazeta «Azerbajdzhan». – 27 avgusta 2007.
2. Tekuchev A. V. Metodika russkogo jazyka v srednej shkole. – Moskva: Prosveshhenie, 1980. – 419 s.
3. Shhukin A. N. Metodika prepodavaniya russkogo jazyka kak inostrannogo. – Moskva: Vysshaja shkola, 2003. – 325 s.
4. Blinov G. I. Izuchenie svyazi slov na urokah russkogo jazyka. – Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 1963. – 214 s.

Zeynalov A. E., Nakhchivan State University (Azerbaijan), arifzeynalov49@gmail.com

To study the problem of Russian phraseology in the Azerbaijan audience

The paper is devoted to the study of Russian phraseology in the Azerbaijani audience. The most effective methods used in the teaching of Russian phraseology are considered.

Keywords: Russian phraseology, Azerbaijani audience, language environment, equivalents, translation, system of exercises.

Зейналов А. Е., Нахчиванский державний университет (Азербайджан), arifzeynalov49@gmail.com

До проблеми вивчення російської фразеології в азербайджанській аудиторії

Аналізується проблема вивчення російських фразеологізмів в азербайджанській аудиторії. Розглядаються найбільш ефективні прийоми, які використовуються при викладанні російської фразеології.

Ключові слова: російська фразеологія, азербайджанська аудиторія, мовне середовище, еквіваленти, переклад, система вправ.

* * *

УДК 122.17.130.2

Буцикін Є. С.,
асистент кафедри філософії,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
yegorbutsykin@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКО–АНТРОПОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ЕТИЗОВАНОГО ПРОСТОРУ

Здійснюється філософсько–антропологічна концептуалізація феномену етизованого простору спираючись на трансцендентальні антропології Отто Больнова та Томаса Ренча і феноменологію Моріса Мерло–Понті. В межах статті було застосовано трансцендентально–антропологічний метод прояснення неусувних рис практичної та фактичної людської ситуації. Здійснено спробу схоплення у понятті феномену етизованого простору та проаналізовано його значущість для практичних орієнтацій людини. Розглянуто та проаналізовано конституцію абстрактно–математичного та людського просторів у результаті чого були прояснені поняття «живого центру», «етосу простору», «гетерогенного простору» та «гомогенного простору». В межах статті здійснено спробу прояснення трансцендентального стосунку етизованого простору до успішної мови етики, у якому остання постає вираженням унікальних рис характеру найближчого простору життя.

Ключові слова: етизований простір, гетерономний простір, трансцендентальна антропологія, живий центр, пережитий простір.

Будь–яке розрізнення в об'єктивному світі потребує гетерогенного простору, адже без специфічної констеляції речей неможливо щось обачити, почути, ширше – відчути як різне. Таким чином, інакшість як сутнісне визначення сенсу перцепції постає у стосунку або у межах унікального положення справ [4, с. 3].

Найширше застосування такої епістемологічної настанови схиляє розуміти світ як простори, що розгортаються з живого центру [3, с. 55]. Однак заперечувати значущість життєвих просторів, які обмежують чи перекичують характер свого центру, ми не можемо, передусім через те, що наявне емпіричне підтвердження успішності життя в їхніх межах. Ба більше, успіх практик взагалі можливий завдяки тому, що вони розгортаються у просторах зі звуженим, гранично–обмеженим центром. Отже, простір, який не передбачає редукції власних конституенцій, є неможливим простором. Він навіть не може розумітися як ідеал–простір, адже блокування розгортання людських практик прямопропорційне наближенню до нього як до взірця. Про це свідчать феномени гіперпам'яті чи гіперуваги, за яких людина ніби задихається під тиском сущого.

Істота, що діє у специфічний людський спосіб, приречена ширяти над сущим. Проте, якщо гострий зір для сокола чи, для орла – це перевага, то визначальним для людини є саме те, що вона слабка на зір. Адже свобода, як властивість волі, потребує особливої слабкості сприйняття, що дозволяє притлумлювати вплив тваринного Umwelt. Таким чином, будь–які життєві простори (вищесказане схиляє говорити у множині) завжди задаються співстосунком поміченого та непоміченого. Єдність цих конституенцій визначає унікальний $\eta\theta\sigma$ простору. Відповідно світ постає переплетенням етизованих просторів, яке людина здійснює у життєвих практиках.

Метою цієї статті є доведення того, що етика не може бути побудована по за філософською антропологією, так само як й філософсько–антропологічні аналізи не можуть бути повністю очищені від первинних розрізень, що іманентні просторам, в межах яких філософська антропологія віднаходить свій об'єкт.

Етика розуміється нами як наука, яка відповідає на питання щодо сенсу мовлення про добро; останнє

постає простим об'єктом, тобто таким, що неможливо аналітично розкласти без втрати його сутності [5, с. 6]. Добро саме по собі не може бути визначене (окрім як через те, що його супроводжує). Ми кажемо, що воно приносить задоволення, – робить вчинки гарними, – або постає предметом бажання лише тому, що цей паралелізм загально сприйнятливий. Саме здоровий глузд уможливило прекладність слова «добро» з однієї мови в іншу [5, с. 8]. Таке визначення центрального поняття етики – наївне, адже залишає непоміченим те, що за певних обставин англійське good може втрачати релевантні зв'язки з desire, pleasure, beauty, так само як і слова, що відповідають їм у інших мовах.

Філософська антропологія є дескриптивною дисципліною, що прояснює характер людського існування, який схоплюється у герменевтиці життєвої ситуації. З огляду на це, головним завданням філософської антропології постає висвітлення засад людської ситуації, а як трансцендентальна антропологія вона прояснює неусувні засади будь–якого ситуаційного розрізнення [1, с. 102]. Отже, етика має бути підсилена філософсько–антропологічними аналізами просторово–світових розрізень значущих для її предмету.

Відповідно до мети дослідження постають наступні цілі та завдання. По–перше, показати, що добро є простим об'єктом, однак таким, що має внутрішню структуру. По–друге, прояснити те, що речі, події чи життєві ситуації не можуть стверджуватися як добрі засобами аргументації, особливо такої, яка має у засновку причинний зв'язок. Також нашим завданням є довести, що на добро як об'єкт можна лише вказати. Відповідно, така етика вимагає значно ширшої (ніж суб'єктцентрична філософія свідомості) філософської науки про людину.

Запитання про значення чи сенс добра, з яким зіштовхується цивілізована людина, потребує родовидового визначення. Проте, раніше було сказано, що добро не піддається вербальній дефініції, однак ми здатні переформулювати наше запитання. Про необхідність переформулювання свідчить наступне: серед усіх предикатів, які можна підібрати до стола, за яким я працюю над цією статтею, міститься й «добрий». Проте, що означає словосполучення «добрий стіл»? Буденний досвід схиляє розуміти його як зручний, гарний, найчастіше – надійний. Легко помітити, що жодна з перерахованих якостей не забезпечує необхідності називати щось добрим, навіть якщо вони наявні всі одразу. Навпаки, річ може бути доброю тоді, коли вона не лише позбавлена згадуваних рис, але й наділена протилежними властивостями. Підтвердженням цього може стати невеликий розумовий експеримент.

Нехай все, що ви знаєте про стіл, за яким я працюю так, – це те, що він добрий. Далі я опишу два різні предмети і ви маєте зрозуміти, про який з них йдеться. При тому, що це – два реально існуючих столи. Отже, перший з них – це великий біля двох метрів в довжину та вісімдесяти сантиметрів в ширину, новий горіховий стіл італійського виробництва. Другий – невеликий, метр в довжину та півметра у ширину, невідомо де вироблений стіл жовтого кольору. За умови, що я дійсно переживаю один з цих предметів як добрий, принципово неможливо аргументувати, який саме з них є дійсно тим, за яким я зараз працюю, навіть якщо б ви мали не лише їхні описи, але й зображення. Це схиляє думати про дві речі: по–перше, про

необхідність уточнення Мурового порівняння добра та жовтого самого по собі. Дійсно, ми бачимо, що предикат «добрий» не віднаходиться аналітично, проте й не може сприйматися лише при зіштовхуванні з предметом, який вірогідно ним наділений. Інакше наш приклад з двома різними столами не мав би сенсу. Якщо добро є синонімом якоїсь можливої властивості предмета, сукупності властивостей або окремою властивістю – логічно неможливо, щоб два протилежних за основними ознаками предмети були тотожними етично. Проте саме життя вказує на таку тотожність. Це твердження підсилюється тим фактом, що обидва описи можуть містити вираження переживання цих предметів як добрих. Отже, здатність називати що–небудь добрим уможливується здебільшого поза тілом об'єкта спостереження, тобто залежить від включення предмета до певної життєвої ситуації. Тому ми маємо переформулювати головне питання етики наступним чином: «як взагалі можливо сприймати щось як добре»? Та інтерсуб'єктивно його розширити до питання про умови можливості доброго світу. Надалі ми можемо послуговатися родо–видовими визначеннями в тлумаченні природи добра, при тому не впадаючи у натуралістичну помилку. Проте, слід розуміти, що питання про сенс добра та про його конституції є різними і не можуть бути отождненими. Передусім слід зважати, що будь–які філософсько–антропологічні прояснення значущих рис фундаментальної ситуації вже містять у собі етичне, у цьому полягає сенс того, про що М. Мерло–Понті писав як про неможливість повної редукції.

Відповідно до мети та цілей дослідження ми ставимо перед собою наступні завдання:

- описати феномен почутого та промовленого слова про добро, послуговуючись феноменологічною концепцією мови як жесту Моріса Мерло–Понті;

- вказати просторову конституцію герменевтичної та епістемологічної сили мови про етичне на матеріалах філософії Отто Больнова.

Для підтвердження неможливості розбудови коректної мови етики без залучення філософсько–антропологічних аналізів ми послуговуємося концепцією мови Мерло–Понті. Передусім, вона є критикою раціонального походження мови [4, с. 175], разом з тим й дієвою концепцією промовляючого суб'єкта.

Володіти словом означає впізнавати його у акті мовлення. Оскільки буття думки неусувно передбачає її вираження, таким чином знімається принципова дихотомія між внутрішньої та зовнішньої мовами. По–перше, це вказує на те, що: «... існує спорідненість між емпіричними, або механістичними, та інтелектуалістськими психологічними теоріями, і проблему мови не вирішити, перескочивши від тези до антитези» [4, с. 176]. По–друге, що «іменування об'єктів не слідує за їх впізнаванням, воно і є це впізнавання» [4, с. 177]. Таким чином, комунікація, яка передбачає розуміння промовленого, не може ґрунтуватися лише на конструктивній функції свідомості, а має передбачати, щоб сенс сказаного вводився самими словами або був експлікований з невербального значення, яке іманентне мові [4, с. 179]. Інакше ми б зіштовхнулися принаймні з двома проблемами. Проблемаю в середині самої комунікації, яка б перетворилася на ілюзію, що підтримується інтерпритативною силою людської свідомості. Та проблемою сакрального змісту історичного передання. Адже якщо розуміти історію як те, що

конститується в ситуації відсутності пам'яті, то вона перетвориться на нескінченну кількість релятивних розповідей про минувшину. За таких обставин сутністю історії постало б саме конструювання, яке позбавлена будь–яких зв'язків з безпосереднім досвідом життя. Незважаючи на очевидність залежності історичної герменевтики від динаміки інтерпретувального буття, все ж мають існувати засади збереження інтерсуб'єктивності оновлювальної інтерпретації, «отже має існувати можливість підхоплення думки, яка спирається на мовлення» [4, с. 179], або на інші символи пережитого, від уламків античних будівель, до задокументованих розкладів руху потягів. В перспективі історичної герменевтики це виражається у концепції слідів історії як інструменту, за допомогою якого вона промовляє до нас.

Вивчення мови іншого не просто полегшується, але радше безпосередньо можливе лише за умов включення промовленого до контексту здійсненого. Під час такого навчання ми впізнаємо значення слів, спираючись на стиль їхнього промовляння. Таким чином мовлення має іманентний практичний інтелект, тобто здатність наділяти слова значеннями у відповідності до контексту дії. Перефразовуючи М. Мерло–Понті, деяку розумність, про яку не підозрює сам розум [4, с. 179]. Адже вивчене слово не є тьмяним образом минулого сприйняття, а радше сильним емоційним слідом, метафорою пережитого. Слово зрозуміле як символ фізіологічного вираження переживання характеру задіяної ситуації, або як пише Мерло–Понті: «можливе застосування тіла» [4, с. 181], відкриває шляхи до герменевтики як самої ситуації, так і значення слова. При тому, що розуміння, яке з необхідності включає часовість, спирається на здатність тіла «приймати пози», таким чином створюючи псевдотеперішне буття минулого, чи відсутнього. Французький філософ про це пише так: «Роль тіла у пам'яті досягається лише за умови, якщо пам'ять це не конституювальне усвідомлення минулого, але зусилля з відкриття часовості, яке відштовхується від імплікації теперішнього» [4, с. 181].

Мерло–Понті розуміє сенс слова як жестикуляцію, що відтінює характер ситуації, у якій щось промовляється, та характер суб'єктивності, що говорить. Застосувавши цей підхід в етиці, ми приходимо до наступних методологічних експлікацій. По–перше, будь–яка мова завжди є етизованою, тобто вона містить деяку практичну розумність, що спирається на гетерогенність простору практики. Для нас принциповим є підкреслення неможливості автономної мови етики, радше йдеться про стійкі щаблі мовленнєвого ряду, на кшталт головних нот музичної гами. Більше того, таке тлумачення вочевидь залежить не лише від внутрішньої особливості таких слів як «добро», «зло», «обов'язок» чи «відповідальність», але й від їх включення до специфічного мовленнєвого контексту. Цей ситуаційний акомпанемент забезпечує легкість переходу від взаємостосунку речень до положення справ, яке відповідає граматичній структурі мови. Запозичивши приклад з музичної сфери, ми можемо говорити про акордову послідовність, аналізуючи почуту мелодію. Заразом передбачати можливі мелодії, сприймаючи певну послідовність тризвуків, навіть за умови їхньої нескінченної кількості. Це свідчить про неможливість повноти інтерпретації та розуміння, та має стати основою критики будь–якої етики, що пропонує універсальні моральні приписи. Філософсько–

антропологічне розуміння природи мови, зважаючи на принципову неповноту етичних розвідок, схиляє тлумачити етику як постійне прояснення сенсу етичного, адже вони спираються на вже наявні, задані практичною ситуацією розрізнення. Йдеться про спектри потенційних дій, які не порушують можливості інтерсуб'єктивного простору спільного життя. При тому, що саме життя не може розумітися як щось універсальне, радше ми маємо казати про життя у множині. Лише розуміючи життя як існування, що розгортається на певних територіях, які мають унікальний ландшафт, ми можемо здійснювати раціональне прояснення практично можливого. Однак, це не свідчить про релятивність моральних приписів, адже змушує відшукувати неусувні фундаментальні факти, які забезпечують можливість обговорення моральних проблем між представниками різних культур. Таким чином, етика, яка претендує на вирішення сучасних проблем, має спиратися на філософську антропологію, яка постає трансцендентальною філософією. Філософська антропологія як дисципліна, що узасадничує етику, відповідає на таке питання: «Що є засадами фундаментальної гетерогенності простору, і які з цих засад є неусувними?».

Найочевидніший закид щодо такого тлумачення природи моралі полягає у порівнянні її з правом як наявним буттям ідеї справедливості. Адже якщо філософська антропологія, яка у нашому розумінні може ситуаційно ототожнюватися з етикою, має прояснювати спектри можливих дій без втрати наявного спільного світу, виходить, що імперативи права – це задокументовані результати такої діяльності.

На нашу думку, право завжди повне, неповним є той простір практики, який воно виражає. Можна навіть сказати, що в світі права мораль є зайвою. Тому питання щодо стосунку норм права та моралі можливе лише для істоти, яка є центром перетину двох різних просторів життя. Для того, щоб прояснити нашу позицію, звернімося до філософського–антропологічних аналізів феномену людського простору здійснених у філософській антропології Отто Больнова.

Німецький філософ розпочинає свої розвідки із зауваги щодо пріоритетних проблем у філософії кінця XIX та початку XX століття. Власне Больнов стверджує, що центральною зацікавленістю філософії у згаданий період була проблема часу, розпочата Анрі Бергсоном та введена до німецькомовного середовища Георгом Зимелем [3, с. 15]. Натомість питання значення простору для конституції людського світу не було проблематизоване. Отже, простір грав другорядну роль, адже поставав у взаємостосунку об'єктів досвіду як їх зовнішнє визначення. Відомо, що довершеності проблема висвітлення темпоральності людського існування набуває у філософії Мартина Гайдегера, під впливом якої у франкомовному середовищі (зусиллями Мориса Мерло–Понті, Жана–Поля Сартра та Ежена Мінковскі) відбуваються поглиблення та розширення аналізу часовості. У середині тридцятих років XX сторіччя, також під впливом філософії Гайдегера, з'являються перші аналізи просторовості людського існування, наслідком чого стає не завжди помітна у цих концепціях підпорядкованість та залежність простору від часу [3, с. 15]. У Франції першим подібним дослідженням можна вважати соціологічну працю графа Дюргайма «Дослідження досвідчуваного простору». Також, проблема

просторовості людського існування розгортається в межах теорії психопатології. Так, у Мінковскі поряд з поняттям пережитого часу, яке винесене у назву однієї з його головних робіт, використовуються поняття пережитої дистанції та пережитого простору. Німецьким перекладом останнього поняття користується Отто Больнов. На жаль, у сутю філософській царині питання конститутивної значущості простору не помічалось. Безпосередній, близький простір людський переживань залишається царинною міфологічних передсудів і перекручень. Подібна позиція чітко артикульована у роботі «Філософія символічних форм» Ернста Касирера, у якій філософ намагається розвинути людські уявлення про простір і час у відповідності до наукової картини світу.

Зміщення дослідницького акценту з проблеми часу до проблеми простору з наданням останньому преференцій, очевидно, є методологічним перекрученням. Радше йдеться про спробу автономних аналізів простору людських переживань та зацікавленість до нормативних експлікацій, які ми можемо отримати під час цих спроб.

Найлегшим способом, на думку О. Больнова, розпочати дослідження пережитого простору є його співставлення з абстрактним математичним простором природничих наук. Очевидно, що простір геометрії є лише одним з безлічі можливих абстракцій, проте саме він є найбільш вживаним та знайомим сучасній людині. Більше того, раз по раз навіть найближчий простір людських переживань зводиться до математичного простору, а це, вочевидь, перекручене уявлення, хибність якого намагається прояснити філософ.

Людина звикла відрізнити математичний чи фізичний час від часу людського. Відповідно має існувати подібне розрізнення і в сфері простору. Дійсно якщо мова заходить про простір людського життя ми схильні думати про абстрактно–математичний простір, який задається трьома променями і відповідно має три виміри. Коли ми розміщуємо деякі об'єкти у просторі нашого помешкання, нехай під час прибирання, ми здатні промальовувати уявні лінії траєкторії пересування речей. Також можемо вираховувати відстані, використовуючи метричну чи будь–яку іншу систему відліку. Однак, кожна зі згаданих процедур є абстракцією, яка має уможливлюватися в сфері конкретного, безпосереднього досвіду простору життя. Замовчування цього факту неминуче призводить до перекручень у розумінні сутності досвіду, серед яких радикально ідеалістичні концепції вроджених ідей або конструктивістко–сенсуалістичні уявлення про засади досвіду. Зважаючи на це, О. Больнов виділяє головні характеристики найближчого простору життя та абстрактного простору природничих наук. Позаяк, ознаки математичного простору не наявні у чистому вигляді у безпосередньому сприйнятті, німецький філософ стверджує їх вторинність та конститутивну залежність від досвіду пережитого простору.

Головною ознакою математичного простору є його гомогенність, оскільки жодна точка у порівнянні з будь–якою іншою точкою на вісі координат не має пріоритету. Те саме стосується й прямих, які задають площини та їхніх перетинів. Поряд з тим, абстрактний простір природничих наук не має особливого джерела розгортання, тобто не має визначеного конститутивного центру, про що свідчить незалежність результатів математичних процедур від характеру центру заданого

простору. Простір життя, натомість, має протилежні характеристики. Передусім він має визначений центр – людське тіло, продовженням якого постає простір. Людський простір, завдячуючи феномену гравітації, задається чітко визначеним нормалем, який ніби «витає» тіло людини, створюючи фундаментальний неусувний стосунок гори та низу. Поряд з тим, моторні можливості людини забезпечують рівноправність горизонтальних векторів руху, які опосередковані поверхнею Землі як площиною розгортання практики. Таким чином найближчий простір, на відміну від абстрактного простору математики, задається не трьома осями, а віссю та площиною [3, с. 18]. Затемнення згадуваних властивостей простору безпосереднього стосунку людини до життя завжди пов'язані з наявною складною практичною ситуацією. Передусім, можливі редукції сфер життєвого простору пов'язані з правилами успішності практики, що висвітлюються конститутивною позицією дівця. Так, значущість широти простору життя прямує до нуля, якщо ми рухаємося швидкісною магістральною дорогою, адже важливим є лише узбіччя, яке виступає контуром нашого спрямування. За таких обставин, кількість напрямів можливого розгортання дії (незалежно від того, чи вона спрямована волею, чи випадкова) загальнозначущим способом звужена. Північ, Захід, Схід чи Південь значущі в ситуації існування дороги, яка актуалізує їх. Принципово неможливо прямувати на Схід стежкою, адже стежина – це шлях яким блукають. Якщо ж її використати для того, щоб дістатися необхідної будівлі, галявини, ставка, то ці подорожі зазвичай не передбачають необхідності зв'язування їхнього напрямку зі сторонами світу. Подібне ще раз свідчить про первинність безпосереднього простору та його конститутивну значущість для інших просторів людського життя, розгортання яких зумовлене ускладненням пристосувальної активності людства.

Вище ми тлумачили мову як символізовану емоцію, герменевтична сила якої вкорінена в людській тілесності. Слова як жест – це завжди поза, тілесний стосунок до практичної ситуації. Вочевидь існує можливість реверсивного руху від характеру практичної ситуації до значення слова та навпаки. Розуміння почутого ґрунтується на тілесній можливості сприйняття спільної практичної ситуації, яка породжує значення промовленого. Відповідно буття зрозумілого слова залежить від наявності породжувальної ситуації. Це свідчить про неможливість існування словника фіксованих значень слів. Вірогідно, що значення слова здійснюється у практиці й разом виражає її характер. Зважаючи на те, що ми здатні мислити такі практичні ситуації, які є неусувними при розгляді засад розгортання будь-якої дії; ми можемо говорити про існування стійких слів, що виражають спільне у просторах, які людина може потенційно пережити. До таких слів належать головні поняття етики.

Якщо виходити з методологічного припущення, що слово виражає характер практичної ситуації, яка його породжує і існує лише разом з цією ситуацією, то має існувати доступ до такого знання. Подібні сліди пережитої ситуації містяться принаймні у морфологічній структурі слова. Звернімося до давньогрецького джерела слова «добро». Слова, яке залишило відбиток у багатьох європейських мовах.

Для прояснення сутності прислівника *δύαθός* доречно звернутися до фундаментального дослідження семантики

давньогрецького префікса *Ag*. Раїмо Антіла (автор згаданої роботи) обґрунтовує свої аналізи грецького «добрий» в межах розгляду значення, похідного від префікса *ag* іменника *αῦών* та суфіксу *ών*. Останнє американський філолог розтлумачує як зібрання (*assembly*), згромадження (*gathering*). Заразом Антіла підкреслює й значення, похідне від давньогрецького *αῦω*, що перекладається як потяг, загін, перегін (*drive*). Таким чином, *αῦών* постає не лише місцем згромадження чогось або когось, проте діяльністю та її результатом [2, с. 34]. Такі конотації відбито в англійському – *game* або українському – загін. Отже, *αῦών* – не лише визначений простір скупчення осіб чи предметів, але й практика, яка організовує їхнє положення стосовно один одного. Поряд з тим приєднання суфіксу *ών* вказує на множину, схоплену поняттям [2, с. 41]. Зважаючи на це, Антіла припускає, що первинним значенням давньогрецького *αῦών* було «місце боротьби», а згодом «місце для проведення ігор» при тому, що гру слід розуміти як метафору полонування [2, с. 57]. Таким чином, прислівник *δύαθός* застосовувався до особистісної чи безособової сили, яка зберігала положення справ, що поставало контуром актуальних дій. При тому, що таке збереження розумілося як виживання, але не лише особистості залученої до події, а також і самої практичної ситуації. Зважаючи на це, сенс військової перемоги полягає у підтриманні богами витісненні однієї практичної ситуації іншою. Відповідно, герой (саме до героїв Гомер найчастіше застосовує досліджуваний прислівник) – це воїн, який своєю перемогою, тобто виживанням, засвідчує право на загальність сповідуваної ним звичаєвості.

Це невелике звернення до емпіричних досліджень семантики класичних мов ілюструє безпосередній зв'язок онтології та грамматики, до аналізів якого має звернутися філософська антропологія для розбудови обґрунтованої етики.

Зважаючи на мету дослідження та відповідно до виконаних завдань, можемо зробити наступні висновки. В межах антропологічного повороту у європейській філософії, при відповіді на запитання про умови можливості досвіду, з'являється зацікавленість аналізами конститутивної значущості простору. Наслідком цих розвідок постає розуміння етизованості людського простору як наявності фундаментальної гетерогенності конституції простору життя. Значущість елементів пережитого простору завжди опосередкована ситуацією пристосування. Отже, її вираження має, послугувуючись поняттям М. Мерло-Понті, «жестуальну природу». Зважаючи на первинність фундаментальної етизації простору, яка уможлиблює подальші розрізнення, що виступають контуром, та певною мірою і границею пристосувальної діяльності, слід вважати мову етики такою, що виражає фундаментальний характер загальної практичної ситуації життя. Існування неусувних рис фундаментальної ситуації дозволяє говорити про антропологічну загальність мови етики. Оскільки значення таких слів як «добро», «обов'язок», «морально правильно» чи «неправильно» не мають чітко визначених словникових значень, а радше є скінченим омонімічним рядом, обмеженість якого обумовлена передусім наявністю неусувних рис фактичної та практичної фундаментальної ситуації. Отже, побудова коректної філософської етики поза філософсько-антропологічними проясненнями виявляється принципово неможливою.

Список використаних джерел

1. Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. – Київ, 2010. – 347 с.
2. Anttila Raimo. Greek and Indo-European Etymology I Action. – Philadelphia, 2000. – 314 p.
3. Bollnow O. F. Human Space. Translated by Christine Shuttleworth. – London, 2011. – 319 p.
4. Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. Translated from French by Colin Smith. – London, 1978. – 466 p.
5. Moore G. E. Principia Ethica. – London, 1922. – 232 p.

References

1. Rench T. Konstytucija moral'nosti. Transcendental'nja antropologija i praktyczna filozofija. – Kyi'v, 2010. – 347 s.
2. Anttila Raimo. Greek and Indo-European Etymology I Action. – Philadelphia, 2000. – 314 p.
3. Bollnow O. F. Human Space. Translated by Christine Shuttleworth. – London, 2011. – 319 p.
4. Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. Translated from French by Colin Smith. – London, 1978. – 466 p.
5. Moore G. E. Principia Ethica. – London, 1922. – 232 p.

Butsykin I. S., assistant of the Department of Philosophy, Taras Shevchenko National university of Kiev (Ukraine, Kiev), yegorbutsykin@gmail.com

Philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon

This paper is devoted to the philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon based on transcendental anthropology of Otto Bollnow and Thomas Rantsch and Maurice Merleau-Ponty's phenomenology. Within the article the method of transcendental and anthropological enlightenment of fundamental specific of practical and anthropological human situation is applied. An attempt of define the notion of ethic space and analyzed its significance for practical orientations. Considered and analyzed the constitution of abstract mathematical and human spaces were bringing clarify the concept of «living center», «ethos of space», «heterogeneous space» and «homogeneous space». Within the article is an attempt to clarify the transcendental relation of ethic space for successful language of ethics, in which the last is expression of unique traits of nearest life-space.

Keywords: ethic space, heteronomous space, transcendental anthropology, live center, experienced space.

Буцькин Е. С., ассистент кафедры философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), yegorbutsykin@gmail.com

Философско-антропологическая концептуализация феномена этизированного пространства

Осуществляется философско-антропологическая концептуализация феномена этизированного пространства, опираясь на трансцендентальную антропологию Отто Больнова и Томаса Ренча так же на феноменологию Мориса Мерло-Понти. В рамках статьи были применены трансцендентально-антропологический метод прояснения неустранимых черт практической и фактической человеческой ситуации. Предпринята попытка схватывания в понятии феномена этизированного пространства и проанализирована его значимость для практических ориентаций человека. Рассмотрены и проанализированы конституции абстрактно-математического и человеческого пространств, в результате чего были прояснены понятия «живого центра», «этоса пространства», «гетерогенного пространства» и «гомогенного пространства». В рамках статьи предпринята попытка прояснения трансцендентального отношения этизированного пространства к успешному языку этики, в котором последний является выражением уникальных черт характера ближайшего пространства жизни.

Ключевые слова: этизированное пространство, гетерономное пространство трансцендентальная антропология, живой центр, пережитое пространство.

* * *

УДК 378.14

Цзоу Ченжан,
аспірант кафедри соціальної філософії та філософії
освіти, Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gaokyiv@gmail.com

ВІРТУАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЯК СТАТЕГІЯ РОЗВИТКУ
ВИЩОЇ ОСВІТИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті здійснюється оцінка віртуального університету як теоретичного концепту та практики реалізації модернізаційних кроків в галузі вищої освіти в контексті викликів, які формулює перед освітою сучасне інформаційне

суспільство. Автор демонструє перспективи використання віртуальних технологій в освіті, а також здійснює експлікацію потенційних небезпек, що можуть виникати в контексті ревізії ідеї університету на початку третього тисячоліття, наголошуючи на потенціалі футурологічних досліджень в галузі філософії освіти, які здатні надати теоретичної обґрунтованості подальшій реалізації ідеї віртуального університету.

Ключові слова: віртуальний університет, інформаційне суспільство, глобалізація, вища освіта, дистанційна освіта, змішана освіта, модернізація вищої освіти, ідея університету.

На початку третього тисячоліття інтенсивний характер носять спроби теоретично обґрунтувати ефективну модель розвитку вищої освіти, здатної забезпечити університетам відповідність складним соціокультурним запитам суспільства глобальної доби. Процеси глобалізації історично співпали із бурхливим розвитком інформаційних технологій, що дозволило у соціогуманітарних науках говорити про цивілізаційний перехід від індустріального суспільства до постіндустріальної (інформаційної, знансвої) фази свого розвитку.

Актуальності пропонованому нами дослідженню додає діагностована П. Друкером кризова ситуація в бутті сучасних університетів, яка виводить на передній фронт досліджень спроби обґрунтувати нову університетську модель: «Сучасна система освіти задіює завелику кількість викладачів. Ми повинні зробити так, щоб їх стало якомога менше. Зараз освіта знаходиться на рівні сільського господарства 1750 року, коли двадцять селян забезпечували продуктами одного місцевого мешканця. Ми повинні підвищити ефективність праці вчителя, багаторазово посилити його вплив та значно збільшити продуктивність» [1, с. 284].

Дійсно, освіта не може втрати свій ефективний статус задля подальшого прогресу людства, особливо в епоху розриву (термін П. Друкера), коли суспільство дуже швидко змінюється. З одного боку, університет є консервативним соціокультурним феноменом із майже тисячолітньою традицією, а інновації у його бутті, здебільшого, сприймаються скоріше в якості загроз, аніж перспектив. З іншого боку, важко не помітити наявність кризових явищ в галузі вищої освіти, спричинених його невідповідністю запитам сучасного споживача освітніх послуг. Сучасні університети задля подолання цієї кризи мають знайти модель примирення традиції та інновацій задля продовження свого існування в якості соціокультурного феномену. В цьому плані, плідним вважаємо наступне твердження П. Друкера: організація, незалежно від цілей, повинна вміти позбавлятися від вчорашніх задач та скеровувати вивільнену енергію та ресурси на нові, більш продуктивні задачі: якщо організація збирається максимально використовувати свої можливості, вона повинна відмовлятися від непродуктивних та позбавлятися від застарілих напрямків діяльності [1, с. 169].

В зазначених умовах, в центрі уваги українських та закордонних філософів освіти перебуває ідея розбудови вищої освіти на засадах відкритості та застосування сучасних досягнень комп'ютерної індустрії: більшість авторів вважає, що закономірним виходом із цієї ситуації може бути ревізія ідеї університету, яка надала б вищим навчальним закладам характеру відповідності сучасним цивілізаційним запитам, серед яких одну із ключових ролей відіграє тенденція глобалізації, що орієнтує освітню галузь в бік комерціалізації, менеджеризму, «демаркації кордонів» для освітніх провайдерів [3, с. 215].

Однією із евристичних концепцій розбудови вищої освіти відповідно до сучасних соціальних запитів є ідея поширення університетів, діяльність яких укорінена у використанні комп'ютерних технологій та реалізованих із її допомогою технологій дистанційної освіти – віртуальних університетів. Останні кілька десятиріч віртуальні університети стають реальністю та символом інноваційності у галузі вищої освіти, проте, не можна сказати, що в теоретичному плані подоланими є фундаментальні протиріччя та конфліктогенні явища між ними й традиційною моделлю вищої освіти.

Сучасний дискурс філософії освіти, як ми вже зазначали, активно полемізує довкола перспектив поширення ідеї поширення віртуальних університетів. На тлі зазначеного, вжитку набувають низка термінів, за допомогою яких здійснюється концептуалізація університетів зазначеного гатунку: активно застосовуються терміни «віртуальний університет», «віртуальний кампус», «відкритий університет», «цифровий університет», «дистанційний університет» тощо. Хотілося би зазначити, що термінологічні відмінності між цими близькими поняттями, які претендують на визначення нової інституційної форми університетів, залишаються поза межами даної статті та мають бути досліджені окремо. В межах пропонованого дослідження ми, здебільшого, ототожнюємо ці поняття.

Щодо термінологічної бази досліджуваної нами проблеми також хотілося би навести наступну тезу: «Термін «віртуальний кампус», зазвичай, означає інституцію, що пропонує послуги електронного навчання через мережу Інтернет. Проте, ситуація зараз далеко від одноставного використання саме цього терміну. Дехто надає перевагу іншим термінам, як, наприклад «віртуальний університет», «цифровий університет», «цифровий кампус», або (зазвичай в Італії) «телематичний університет». Навіть більше, для деяких науковців слово «кампус» відсилає тільки до сфери вищої освіти, в той час як інші не бачать причин, які б заважали розширити його використання на сферу початкової та середньої школи, на весь приватний освітній сектор» [4, с. 22].

Отже, що сучасні дослідники зазвичай розуміють під поняттям «віртуальний університет»? Не прояснивши змісту ключового поняття дослідження, виглядає непродуктивним переходити безпосередньо до оцінки його в якості стратегічного орієнтиру модернізаційних процесів в галузі вищої освіти. Узагальнюючі наявні у сучасному дискурсі визначення, можна стверджувати, що під віртуальним університетом розуміється освітня інституція, що надає послуги вищої освіти за допомогою електронних засобів (зазвичай, Інтернету).

Віртуальний університет – це більш організована в інституційному плані наступна ланка розвитку ідей дистанційної освіти, яка пройшла еволюцію від поштових (паперових) форм навчання, через теле-радіо-відео формат аж до сучасного інтерактивного мережевого формату, долаючи переважну кількість обмежень, що властиві звичному університетському кампусу. В результаті зазначеної еволюції, станом на сьогодні можемо спостерігати логічну ситуацію, коли поширення ідей віртуального навчання, з одного боку, корелює із впровадженням сучасних досягнень інформаційних технологій в освіту, а з іншого – із модернізацією в контексті зближення просторів вищої освіти зі сферою

бізнесу, на перетині яких народжуються нові моделі взаємин замовників послуг, у вигляді представників бізнесу, та університетів, як їхніх постачальників [3, с. 240].

На нашу думку, віртуальний університет як горизонт модернізації в галузі вищої освіти в контексті сучасних цивілізаційних викликів, може вважатись таким, що забезпечує сучасні вимоги споживача освітніх послуг щодо доступності, гнучкості, інноваційності та орієнтованості на реальні запити ринку праці. Детальніше ці його вимоги виглядають наступним чином:

доступність – студенти бажають отримувати знання саме в режимі онлайн;

гнучкість – більшість студентів бажає, щоб навчальні курси були доступними будь-коли, без фіксованого розкладу, що враховувало б вимоги студентів, що працюють, або просто надаючи можливість вчитись у зручний час;

інноваційність – близько половини студентів хотіли б отримувати персоналізовані інструкції або тьюторінг в режимі онлайн, вважаючи досвід навчання у традиційних аудиторіях менш важливим;

сприяння майбутньому працевлаштуванню – студентам потрібні університети, що безпосередньо фокусуються на навчанні студентів, підготовлених до успішної роботи, потрібної виробництву або суспільству [8].

Аби надати нашому твердженню щодо потужного соціального запиту на реалізацію прав та свобод у сучасному суспільстві, наведемо тезу Р. Інглхарта та К. Вельцеля (авторів багаторічного проекту World Values Survey – Всесвітній огляд цінностей): «Високий рівень життєвої захищеності (existential security) та особистої незалежності людини фундаментальним чином змінює його безпосередній життєвий досвід, спонукаючи надавати першорядного значення цілям, що раніше стояли на другому плані, в тому числі отриманню свободи. Акцент в культурній сфері зміщується від колективу та дисципліни до свободи особистості, від групової норми до індивідуального різноманіття, від влади держави до особистої незалежності, породжуючи синдром, який ми визначили як цінності самовираження» [2, с. 12-13]. Дійсно, загально визнаним фактом є те, що перехід до постіндустріальної фази розвитку суспільства спричинило актуалізацію тенденцій демократизації та індивідуалізації, що слугувало додатковим чинником поширення ідей віртуальної освіти.

Сучасний студент вимагає від університету гнучкості, забезпечення простору свободи для реалізації широкого спектру можливостей його самореалізації; уникнення потенційних суперечностей із робочим графіком, адже велика кількість віртуальних студентів паралельно із освітою вибудовують власну кар'єру тощо. Завдяки віртуальним технологіям в освіті створені сприятливі умови для реалізації ідей lifelong learning (навчання протягом життя), адже віртуальний університет виходить за межі своїх фундаментальних цілей. Саме зазначений соціальний запит вивів дистанційну освіту з периферії систем вищої освіти, де вони існували не одне десятиріччя, на передній план інноваційного розвитку та спричинив безпосередньо її активну імплементацію у більш розвиненій, комп'ютерній формі. Дослідники процесів становлення віртуальних університетів у національних системах освіти

стверджують, що їхнє становлення було ініційовано більше ста років тому: «Ще у XIX ст. відділи кореспонденції, додаткові підрозділи університетів, а також орієнтовані на дистанційну освіту університети відкрили свої двері широкому спектру клієнтів, які з тих чи інших причин не могли безпосередньо відвідувати заняття, залишившись поза традиційними університетами. Цільова аудиторія, навчаючись за допомогою дистанційної освіти, розумілась як окрема, особлива, зазвичай, старша когорта у класичних університетах, як студенти, що отримали «другий шанс» з тих чи інших причин. Сьогодні ж, мільйони людей, традиційні студенти та працюючі дорослі, навчаються з використанням дистанційних методів навчання з безлічі причин та задля безлічі цілей» [6, с. 487].

Отже, хотілося би зазначити, що віртуальний університет є не стільки університетом, що зазнав трансформацій під тиском розвитку технологій, скільки відкриттям, покликаним забезпечити невід'ємні права людини на освіту. У сучасному постіндустріальному суспільстві небувалої актуальності набули так звані постматеріальні цінності (самореалізація, свобода, гендерна рівність тощо), в результаті чого освіта вимушена робити кроки щодо забезпечення максимальних можливостей для отримання бажаної освіти людиною незалежно від фізичних можливостей, відстані тощо. І віртуальний університет виглядає соціальним феноменом, здатним задовольнити зазначені потреби сучасного людства.

Проте, ми також намагаємось бути об'єктивними у оцінці потенціалу комп'ютерних засобів організації освіти та всебічно розглядати досліджуваний феномен, штучно не дистанціюючись від потенційних загроз. Ми поділяємо оптимізм щодо утилітарного значенню віртуальних технологій в освіті, проте розуміємо, що університет як особливе середовище для комунікації, трансляції специфічного академічного знання та життєвого досвіду, повноцінно не може бути повністю замінений системою віртуальних освітніх практик [3, с. 235]. Дійсно, існує загроза зниження якості навчання шляхом мінімізації безпосереднього контакту між викладачем та студентом, адже освіта є особливою сферою, у якій досвід інтерсуб'єктної взаємодії є надзвичайно важливим. Разом із тим, ми поділяємо підхід, згідно якого конструктивний пошук шляхів імплементації ідей віртуальної освіти не повинен сходити на рівень «демонізації» технологій, а обґрунтування їхньої доцільності чи недоцільності носило би неупереджений характер [3, с. 234].

Також, на нашу думку, варто прийняти до відома наступний аспект: для студента цінність навчання полягає у реалізації свого внутрішнього інтересу до вивчення тих чи інших відомостей шляхом творчого та не завжди легкого дослідницького шляху та інтелектуального напруження. Саме такі знання потенційно можуть бути включені до структури особистості, вони мають індивідуальну траєкторію отримання та особливий досвід засвоєння. Разом із тим, віртуальні університети можуть надмірно захопитись ідеєю зручності та легкості отримання знань, пошуку ефективних шляхів «монетизації» освіти тощо, які можуть ініціювати складні виклики. До того ж, стандартизація, процедурність надання освітніх послуг та мінімізація комунікативного простору, створює загрози і для викладачів, вступаючи у суперечність із ідеєю академічної свободи викладання, яка є фундаментальною складовою педагогічного процесу у традиційних університетах.

На наше тверде переконання, саме філософські та педагогічні аспекти віртуальних технологій у вищій освіті є актуальнішими за дебати довкола розвитку технологічних

компонентів: чи не втрапить освіта свою гуманістичну спрямованість завдяки комп'ютерній опосередкованості; чи не перетвориться таке складне соціокультурне явище як освіта на суху трансляцію знань тощо. Одне можна сказати напевно – фундаментальні зміни у онтології університетів спричинять низку складних трансформацій, які мають поставати об'єктом уваги філософів освіти, адже саме ця галузь філософського знання має методологічний потенціал для аналітики футурологічного характеру, оцінки співмірності модернізаційних кроків духу сучасної епохи та духу епохи, що чекає людство попереду. Не менш важливо, щоб застарілі педагогічні підходи та зміст освіти не отримали «реінкарнації» в умовах дистанційної освіти, щоб не відбувся у віртуальне освітнє середовище переніс підходів, які вже втратили свою актуальність, щоб важливі зміни стосувались не лише зміни технологічних засобів передачі інформації [3, с. 238].

Дискусія щодо гуманістичної, світоглядної ролі освіти набуває особливого звучання в контексті дискусій щодо втрат віртуальної освіти саме в контексті викладання гуманітарних дисциплін, в яких роль безпосереднього спілкування є особливою важливою. З цього приводу К. Едвардс, відомий дослідник суперечностей між класичною ідеєю університету та віртуальними, зазначає наступне: більшість дискусій щодо віртуальної вищої освіти виникає в контексті технічних, професійних, природничих та соціальних дисциплін, а у меншому ступеню, у контексті гуманітарних дисциплін, разом із тим, саме гуманітарії ініціюють дискусії щодо загроз традиційними цінностям університетів, актуалізують проблеми, що виникають при обґрунтуванні співвідношення самостійної роботи та безпосередньої комунікації із викладачем [5, с. 604].

Отже, маємо підстави перейти до формулювання висновків щодо потенціалу віртуального університету в якості стратегії, згідно якої може відбуватись модернізація сфери вищої освіти в умовах подальшого розгортання інформаційного суспільства. Нами були продемонстровані протиріччя між традиційним університетом та віртуальним університетом, який кидає виклики майже тисячолітній історії утвердження зазначеного соціокультурного феномену. Зазначені протиріччя між традиційною моделлю університету та віртуальною моделлю раціонально вирішуються шляхом впровадження ідеї змішаної освіти (blended education), яка уособлює собою теоретично виважений синтез традиції та інновації у освіті. На нашу думку, виправданим виглядає твердження, що у найближчі роки чи навіть десятиріччя ми будемо свідками подальшого розмивання меж між віртуальними та традиційними університетами у відповідь на нові соціокультурні та, не менш важливо, ринкові запити.

Список використаних джерел

1. Друкер П.Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества: Пер. с англ. / П.Ф. Друкер – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 336 с.
2. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
3. Свириденко Д.Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д.Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – 279 с.
4. Depover C. Developing countries in the e-learning era / C. Depover, F. Orivel. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002180/218002e.pdf>
5. Edwards K. Virtual Versus Classical Universities: Liberal Arts and Humanities / Kenneth Edwards // Higher Education in Europe. – 2001. – Vol. 26. – No. 4. – pp. 603-607.
6. Guri-Rosenblit S. Virtual Universities: Current Models and Future Trends / Sarah Guri-Rosenblit // Higher Education in Europe. – 2001. – Vol. 26. – No. 4. – pp. 487-499.

7. Hauser B. Practising virtual action learning at university / Bernhard Hauser // *Action Learning: Research and Practice*. – 2010. – Vol.7. – No.2. – pp. 229-235.

8. Rethinking What a «Traditional» College Education Entails: Five Misconceptions About the Online Learning Experience – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/tracy-lorenz/rethinking-what-a-traditi_b_5571263.html

9. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding // *Philosophy and Cosmology* – Kyiv, 2015. – Vol.14 – pp. 223-235.

References

1. Druker P.F. Epokha razryva: oriientiry dlya nashego menyayushchegosya obshchestva: Per. s angl. / P.F. Druker – M.: OOO «I.D. Vil'yams», 2007. – 336 s.

2. Inglehart R. Modernizatsiya, kul'turnyye izmeneniya i demokratiya: Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitiya / R. Inglehart, K. Vel'tsel. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2011. – 464 s.

3. Svyrydenko D.B. Akademichna mobil'nist': vidpovid' na vikliki globalizatsii: monografiya / D.B. Sviridenko. – K.: Vid-vo NPU imeni M.P.Dragomanova, 2014. – 279 s.

4. Depover C. Developing countries in the e-learning era / C. Depover, F. Orivel. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002180/218002e.pdf>

5. Edwards K. Virtual Versus Classical Universities: Liberal Arts and Humanities / Kenneth Edwards // *Higher Education in Europe*. – 2001. – Vol. 26. – No. 4. – pp. 603-607.

6. Guri-Rosenblit S. Virtual Universities: Current Models and Future Trends / Sarah Guri-Rosenblit // *Higher Education in Europe*. – 2001. – Vol. 26. – No. 4. – pp. 487-499.

7. Hauser B. Practising virtual action learning at university / Bernhard Hauser // *Action Learning: Research and Practice*. – 2010. – Vol.7. – No.2. – pp. 229-235.

8. Rethinking What a «Traditional» College Education Entails: Five Misconceptions About the Online Learning Experience – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.huffingtonpost.com/tracy-lorenz/rethinking-what-a-traditi_b_5571263.html

9. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding // *Philosophy and Cosmology* – Kyiv, 2015. – Vol.14 – pp. 223-235.

Zou Chengzhang, graduate student of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), gaokyiv@gmail.com

Virtual University As a Strategy of Higher Education Development at Informational Society.

This article estimates the virtual university as a theoretical concept and practice of realization of modernization steps in the field of higher education in the context of the challenges formulated before the formation of the modern information society. The author demonstrates the prospects of virtual technologies in education and provides the explication of potential dangers that may arise in the context of the revision of the idea of the university at the beginning of the third millennium. The author underlines the potential of futures researches at the field of philosophy of education which can provide theoretical justification to further implement the idea of virtual university.

Keywords: virtual university, information society, globalization, higher education, distance education, blended education, modernization of higher education, the idea of university.

Цзоу Ченчжан, аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна), gaokyiv@gmail.com

Віртуальний університет як стратегія розвитку вищого освіти в інформаційному суспільстві.

В статті проводиться оцінка віртуального університету як теоретичного концепта та практики реалізації модернізаційних кроків в області вищого освіти в контексті викликів, які формулює перед освітою сучасне інформаційне суспільство. Автор демонструє перспективи використання віртуальних технологій в освіті, а також здійснює експлікацію потенціальних небезпек, які можуть виникати в контексті ревізії ідеї університету в наші часи, підкреслюючи потенціал футурологічних досліджень в області філософії освіти, здатних надати теоретичну обґрунтованість подальшій реалізації ідеї віртуального університету.

Ключові слова: віртуальний університет, інформаційне суспільство, глобалізація, вище освіта, дистанційне освіта, змішане освіта, модернізація вищого освіти, ідея університету.

* * *

УДК 140.8

Шиндаулова Р. Б.,
кандидат педагогічних наук,
доцент, Казахська національна
консерваторія ім. Курмангазі
(Алмати, Республіка Казахстан),
sharabana1@mail.ru

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ НООГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ КАК СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ЭПОХИ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье анализируются парадигмальные основы ноогуманитической педагогики, которая интерпретируется в качестве новой тенденции в современном высшем образовании. Вызовы современности требуют новых мировоззренческих ориентиров, и именно мировоззренческий концепт ноогуанизма направлен на гармонизацию взаимодействия социоприродных систем, выработку адекватных воззрений и ценностных ориентаций у молодого поколения. Автор анализирует современные стратегии развития образования (ноосферная, гуманистическая и т.д.), содержанием которых выступает ноогуманитическая педагогика. В результате обосновывается потенциал ее интерпретации в качестве стратегии развития высшего образования эпохи глобализации.

Ключевые слова: ноогуманитическая педагогика, образовательная парадигма, ноосферная образовательная стратегия, гуманистическая стратегия.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В соответствии со значением понятия «парадигма», интерпретируемым в методологии науки как определенный этап развития науки, позволяющий исследователям работать в неких предзаданных рамках, очерченных фундаментальными открытиями, становящаяся ноогуманитическая педагогика также актуализировала в себе черты образовательных парадигм нооферно-экологической, гуманистической направленности, обретших устойчивое и актуальное значение в современной педагогике.

Следует отметить, что современные реалии, связанные с системными кризисами в экономике, экологии, духовно-социальной жизни общества, - обуславливают необходимость пересмотра мировоззренческих ориентиров и ценностей у индивида и в общественном сознании. Дух эпохи, разворачивающийся в контексте сложных глобализационных процессов, формулирует сложные вызовы образовательным системам в масштабах всей планеты: осью современных социокультурных трансформаций является глобализация, которая старается реализовать идею интеграции экономик и культур в единую систему, используя возможности отдельных государств.

В этом контексте, глубокая теоретическая, в том числе с использованием подходов философии образования, проработка глобальной повестки дня в образовании будет способствовать тому, чтобы реформы, которые реализуются в отечественных вузах, способствовали вхождению нашей страны в глобальное образовательное пространство на условиях полноправного участника и стратегического партнера, что трудно будет обеспечить, не прояснив ряд проблемных аспектов развертывания процессов глобализации образования, которые мы наблюдали во второй половине XX – начале XXI века [11, с. 224].

Развитие образовательных систем по аналогии разворачивается в координатах бинарной оппозиции «национальное-глобальное», актуализируя философско-образовательные исследования в данном контексте. В

большинстве стран системы образования осуществляют модернизационные процессы, реализуя тенденцию к международной интеграции, к взаимному сближению с другими национальными системами образования, а идеалом эти процессы видят формирование единого образовательного пространства для эффективного решения задач образовательного характера планетарного масштаба [2, с. 229].

В современной образовательной парадигме наметилась устойчивая тенденция актуализации ноосферных идей в соответствии с учением В.И. Вернадского и положениями концепции устойчивого развития общества, ориентированными на становление мировоззренческой модели коэволюционной, гуманистической и экофильной направленности. Появилось много работ, связанных с развитием комплекса соответствующих видов мировоззрений: ноосферного, экологического, гуманистического, экогуманистического и т.д., требующих, согласно логике поступательного развития, разработки концептуальных оснований ноогуманистически-ориентированного мировоззрения.

Ноогуманизм, трактуемый как «ноосферный гуманизм», характеризуется «стремлением человеческого сообщества к состоянию коэволюции с биосферой» [2, с. 33]. Под самим ноогуманистически-ориентированным мировоззрением, в широком смысле, понимается «отражение исторически определенного уровня духовно-интеллектуального развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженного в типах и формах организации жизнедеятельности людей, в их согласованных взаимодействиях с социоприродными системами и в создаваемых духовных и материальных ценностях» [3, с. 160].

В узком же смысле, в большинстве случаев под ним подразумевается система представлений, убеждений, чувств, потребностей, ведущих к формированию ноогуманистически-ориентированной личности, выбирающей совокупность нравственных принципов, убеждений, программ социальной жизни, направленных на устойчивое и гармоничное развитие социоприродного мира, характеризующих эмоциональный уровень жизнедеятельности человека, его готовность к анализу и решению проблем в соответствии со степенью интериоризованности указанных знаний, ценностей и включенностью их в его повседневный поведенческий статус [3, с. 160-161].

Оба этих определения, с нашей точки зрения, инициируют сложные процессы своего осмысления в современной философии образования. Разработке концепций ноогуманистической мировоззренческой подготовки предшествовал анализ предпосылок, способствующих их становлению. Была выявлена базовая категория ноогуманизма – социоприродного согласия, которая легла в основу мировоззренческого концепта ноогуманизма. Указанная категория отражает фундаментальную идею социоприродного гомеостазиса (А.И. Субетто), которая берет начало в античности, а затем будет блестяще развита представителями российской научной ноосферной школой (В.И. Вернадский, Н.Н. Моисеев, В.П. Казначеев, А.Д. Урсул и др.).

Если указанная идея рассматривалась ранее как бы разрозненно: либо в системе «человек-природа», либо «человек-социум», то в своих работах мы попытались

концептуально синтезировать проекции данной идеи в системе «человек-общество-природа», структурируя основы мировоззренческого концепта ноогуманизма и проистекающего из него спектра ноогуманистических ценностей нравственной, коммуникативной, экофильной направленности [4].

В разработанной на основе категории социоприродного согласия векторно-концептуальной модели «общество-природа» векторы предполагаемых ноогуманистически-нравственных изменений личности. Так называемый «человеческий» уровень указанной системы обуславливает психологический контекст ноогуманистических изменений, охватывающих когнитивные, психоэмоциональные механизмы (сознание, мышление, чувства и пр.) личности.

Вектор личностно-гомеостатической атрибуции, присущий данным изменениям, отражает их направленность к достижению сбалансированного психоэмоционального состояния мира внутреннего и внешнего. Это означает необходимость формирования в индивиде следующих копинговых качеств: стрессоустойчивости, резистентности, конгруэнтности и пр., олицетворяющих его психическое здоровье, которые, в идеале, должны координироваться с здоровьесберегающими технологиями образования и пр.

Проекция же категории социоприродного согласия на «социумном» уровне в триаде «человек-общество-природа» высвечивает специфический социокультурный контекст, актуализирующий необходимость становления у обучающегося консенсуально ориентированных, коммуникативных качеств (толерантности, эмпатии). Толерантность предстает как ноогуманистическая ценность, способствующая пониманию и терпимости индивида к Другому, установлению комфортных отношений в коллективе и, в конечном счете, его успешной самоактуализации в социуме.

Проекция категории социоприродного согласия на «природном» уровне в указанной триаде определяет биосферный (духовно-планетарный) контекст, способствующий формированию у индивида коэволюционной ориентации, которая структурирует у него экофильные установки, исполнение экологически-нравственных императивов и моделей поведения [4]. Данный мировоззренческий концепт позволил разработать ноогуманистический подход [5], модель педагогическую систему, педагогические условия [6] - составляющие педагогической концепции по формированию ноогуманистически-ориентированного мировоззрения [7].

Однако, возвращаясь к предпосылкам, высветившими становление ноогуманистического образования в качестве определенной тенденции, следует отметить концепцию ноосферного образованию, укрепившееся в понятийном поле педагогической науки во второй половине прошлого века. Идеи космизма, концепции устойчивого развития, нашедшие отражение в ноосферном образовании, придали последнему парадигмальные черты, поскольку ноосферная парадигма, в том числе ее образовательный аспект, являет собой концепт согласованного развития природы и человеческой цивилизации.

Основной посыл ноосферного образования, направленный на развитие личности в соответствии с коэволюционными принципами существования

социоприродных систем, находит отражение в не утратившей своего значения образовательной системе М. Монтессори, которая представляет собой теорию свободного космического воспитания и сенсорную методику обучения, включающую в себя тезис об изначальной одаренности ребенка, самоактуализацию личности ребенка в специально подготовленной развивающей среде, учитывающей его наклонности (принцип природосообразности); готовностью к творческой преобразовательной деятельности в соответствии с космическим планом творения; выработкой адекватных нравственных ценностей и мировоззрения.

Контент «ноосферной парадигмы» в конце прошлого века чрезвычайно обогатился комплексом ноосферных значений, претворенных представителями научной ноосферной школы в (В. И. Вернадский, Н. Н. Моисеев, В. П. Казначеев, О. Базалук, А. Д. Урсул и др.), как то: «ноосферизм», «ноогенез», императивы (нравственный, экологический, выживаемости) и пр. Ноосферная научная школа и накопившийся опыт ноосферной педагогической практики на постсоветском пространстве, - все это позволяет говорить о сложившейся ноосферной образовательной парадигме как устойчивом явлении в современной педагогике и «парадигмальном» потенциале становящейся ноогуманистической педагогики как ее составляющей части.

Как один из вариантов ноогуманистического проекта развития образования выступает космическое образование, рассматривающее личность не только в масштабах планеты, а и как неотъемлемую составляющую Вселенной. В частности, своей целью космическое образование видит формирование планетарно-космической личности, которая олицетворяет гармонию ума, души и тела, направленная на реализацию внутренних творческих потенциалов психики во благо эволюции человечества в масштабах Земли и космоса [8, с. 148].

При этом, характеристики планетарно-космической личности постоянно совершенствуются и выступают как образ человека будущего, а сама космическая педагогика, используя весь потенциал и искусство воспитания и обучения, призвана воплощать в новых поколениях основные характеристики образа человека будущего, формировать планетарно-космическую личность эффективно самореализующуюся во благо перманентного совершенства человечества [8, с. 149].

Есть основания утверждать, что ориентация на ноосферное мышление при подготовке современных студентов является адекватным ответом на те вызовы, которые формулирует перед ними глобализационный дух эпохи. Как отмечалось, ноосферное образование, своим посылом к глубокой взаимосвязи человека и природы (космоса), тесно связано с экологической парадигмой. Многовекторность парадигмальной значимости формирующегося ноогуманистически-ориентированного мировоззрения раскрывается и через его экологическую составляющую.

В равной степени предпосылки становления ноогуманистической педагогики как парадигмальной тенденции в современном образовании заложены и в гуманистическую парадигму, основывающейся на идеях гуманистической психологии (А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Бернс). Личностно-ориентированная парадигма позволяет осуществлять саморазвитие индивида, с

точки зрения роста ноогуманистических представлений, на основе принципов гуманистической педагогики: персонализации педагогического взаимодействия и диалогического принципа обучения, которые обуславливают равноправное сотрудничество его субъектов и возможности формирования личности с искомым мировоззрением. В рамках личности педагогики учащийся - субъект, который, исходя из собственных интенций и способностей, с помощью педагога, выбирает траекторию своего образования, дальнейшего развития, подвигающих его на пути самореализации. Личностно-ориентированное обучение, реализуемое на основе принципов гуманизации, признании уникальности каждого человека, направлено на формирование коммуникативных навыков и умений, воспитание толерантности – одной из ноогуманистических ценностей, которая, будучи реализованной на личностном, межнациональном, межгосударственном уровнях, в идеале, должна полноценно и адекватно отвечать на вызовы современности.

Именно в стремлении понять Другого, мотивы его деятельности, заложен один из рычагов социализации личности, возможность приобретения коммуникативных навыков, умения работать в коллективе, шире – формировать в себе планетарное мышление, эмпатию, конфликтологическую компетентность и пр. Неравнодушие, ответственность, активная гражданская позиция индивида в вопросах сохранности биосферы, атмосферы в коллективе, семье, собственного душевного здоровья – все эти личностные качества, на реализацию которых ориентирована становящаяся ноогуманистическая педагогика, безусловно, актуальны и должны реализоваться в современной системе образования.

Помимо ноосферно-экологической, гуманистической парадигм, методологически обогативших ноогуманизм, существует и его физическая составляющая, которая выражается в миротворяющей роли сознания как такового. По В. И. Вернадскому, человеческое сознание – геологопреобразующе значимо, ибо «ноосфера есть новое геологическое явление на нашей планете. В ней впервые человек становится крупнейшей геологической силой. Он может и должен перестраивать коренным образом по сравнению с тем, что было раньше» [1, с. 509]. Миротворяющее значение сознания находит отклик в квантовой теории, где локализация систем микромира осуществляется, как правило, наблюдателем (Р. Шредингер, Х. Эверетт и др.). В этой связи квантовая парадигма обосновывает принципиальную неустранимость роли человека как наблюдателя и интерпретатора физической реальности.

Подводя итоги данной статьи, можно сказать, что предпосылки становления ноогуманистической педагогики, зиждущиеся на основе парадигм ноосферно-экологической, гуманистической, квантовой парадигм, выявляют ее не как замкнутую систему знаний, а как систему-тенденцию, открытую для притока новых идей и учитывающей синергетические законы (энтропию, бифуркацию). Актуальность статусности становящейся ноогуманистической педагогики как парадигмальной тенденции в современной педагогической науке тем более очевидна на фоне меняющегося содержания современного образования от знаниецентрического компетентностному, ориентированного на формирование глобального,

полифункционально-толерантного мышления у субъектов обучения, коммуникабельность, быстрейший анализ изменяющихся условий поликультурного взаимодействия и адекватную профессиональную самореализацию в них. Образовательное воздействие, реализующее потенциал ноогуманистической педагогики, обладает потенциалом для формирования у будущего активного члена глобализированного общества мировоззренческих ориентаций, соизмеримых с социальной динамикой начала XXI века.

Список использованных источников

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
2. Сикорская Г.П. Ноогуманистическая модель эколого-педагогического образования и практика ее реализации: Дис. ... докт. пед. наук. – Екатеринбург, 1999. – 446 с.
3. Шиндаулова Р.Б. Педагогические условия формирования ноогуманистически-ориентированного мировоззрения // Сб. статей международной научно-практич. конф. «Современные концепции развития науки» (Курган 20.02.2016 г.) - Уфа: АЭТЕРНА, 2016. В 3 ч. Ч.2 - 208 с. Режим доступа: <http://aeterna-ufa.ru/sbornik/NK112-2.pdf>.
4. Шиндаулова Р.Б. Генезис ноогуманизма и формирование ноогуманистически ориентированного мировоззрения // Пси-фактор: психологические факторы жизнедеятельности: материалы XI международной научно-практической конференции (Новомосковск, 01 марта 2014г.). - Новомосковск, 2014. – С. 89–96. Режим доступа: <http://nura.ru/attachments/article/28/PSIF2014.pdf>.
5. Шиндаулова Р.Б. Ноогуманистический подход в контексте сравнительного анализа // European Social Science Journal – Европейский журнал социальных наук. – 2013. – № 9-1 (36) – С. 22-26. – Режим доступа: <http://mii-info.ru/data/documents/=D0=95=D0=96=D0=A1=D0=9D=202013-9-1.pdf>
6. Шиндаулова Р.Б. Педагогические условия формирования ноогуманистически-ориентированного мировоззрения. Сб. статей международной научно-практич. конф. «Современные концепции развития науки», состоявшейся 20 февраля 2016 г. в г. Курган. - Уфа: АЭТЕРНА, 2016. В 3 ч. Ч.2 - 208 с. С.160-165.
7. Шиндаулова Р.Б. Педагогическая концепция формирования ноогуманистически-ориентированного мировоззрения // Национальная ассоциация ученых. Россия. Азия. СНГ. – Екатеринбург, 2015. №6 (11). Ч. 1. – С. 81-85.
8. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality. / Philosophy and Cosmology. – Kiev: ISPC, 2012. – Vol. 11. – P.147–160.
9. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary-Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4) – Kyiv: ISPC, 2014. – P. 5-13.
10. Свириденко Д. Европейское университетское образование в XXI веке: анализ социокультурного контекста / Gənc alimlərin əsərləri (Труды молодых учёных) – Баку, 2014. – №10. – С. 54-57.
11. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding / Philosophy and Cosmology – Kyiv: ISPC, 2015. – Vol.14 – P. 223-235.
5. Shindaulova R.B. Noogumanisticheskiy podkhod v kontekste sravnitel'nogo analiza // European Social Science Journal – Yevropeyskiy zhurnal sotsial'nykh nauk. – 2013. – № 9-1 (36) – S. 22-26. – Rezhim dostupa: <http://mii-info.ru/data/documents/=D0=95=D0=96=D0=A1=D0=9D=202013-9-1.pdf>
6. Shindaulova R.B. Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya noogumanisticheskoy-oriyentirovannogo mirovozzreniya. Sb. statey mezhdunarodnoy nauchno-praktich. konf. «Sovremennyye kontseptsii razvitiya nauki», sostoyavsheysya 20 fevralya 2016 g. v g. Kurgan. - Ufa: AETERNA, 2016. V 3 ch. CH.2 - 208 s. S.160-165.
7. Shindaulova R.B. Pedagogicheskaya kontseptsiya formirovaniya noogumanisticheskoy-oriyentirovannogo mirovozzreniya // Natsional'naya assotsiatsiya uchenykh. Rossiya. Aziya. SNG. - Yekaterinburg, 2015. №6 (11). CH. 1. s. 81-85.
8. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality. / Philosophy and Cosmology. – Vol. 11. – Kiev: ISPC, 2012. – P. 147–160.
9. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary-Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4) – Kyiv: ISPC, 2014. – P. 5-13.
10. Sviridenko D. Yevropeyskoye universitetskoye obrazovaniye v XXI veke: analiz sotsiokul'turnogo konteksta / Gənc alimlərin əsərləri (Trudy molodykh uchonykh) – Baku, 2014. – №10. – S.-57.
11. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding / Philosophy and Cosmology – Vol.14 – Kyiv: ISPC, 2015. – P. 223-235.

References

1. Vernadskiy VI. Filosofskiyemy mysli naturalista. – M.: Nauka, 1988. – 520 s.
2. Sikorskaya G.P. Noogumanisticheskaya model' ekologo-pedagogicheskogo obrazovaniya i praktika yeye realizatsii: Dis. ... Dokt. ped. nauk. – Yekaterinburg, 1999. - 446 s.
3. Shindaulova R.B. Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya noogumanisticheskoy-oriyentirovannogo mirovozzreniya // Sb. statey mezhdunarodnoy nauchno-praktich. konf. «Sovremennyye kontseptsii razvitiya nauki» (Kurgan 20.02.2016 g.). – Ufa: AETERNA, 2016. V 3 ch. CH.2 – 208 s. – Rezhim dostupa: <http://aeterna-ufa.ru/sbornik/NK112-2.pdf>.
4. Shindaulova R.B. Genezis noogumanizma i formirovaniye noogumanisticheskoy oriyentirovannogo mirovozzreniya // Psy-faktor: psikhologicheskiye faktory zhiznedeyatel'nosti: materialy KHI mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (Novomoskovsk, 01 marta 2014g.). – Novomoskovsk, 2014. – С. 89-96. Rezhim dostupa: <http://nura.ru/attachments/article/28/PSIF2014.pdf>.

Shindaulova R. B., Ph.D., Associate Professor, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy (Almaty, Kazakhstan), sharabana1@mail.ru

The philosophical foundations of noohumanistic pedagogy as a strategy of development for higher education at globalization age

The article analyzes the paradigmatic foundations of noohumanistic pedagogy which is interpreted as a new trend in modern higher education. Modern challenges require new ideological orientations and ideological concept noohumanism aims to harmonize the interaction of socio-natural systems as well as produce the adequate views and values of the younger generation. The author analyzes the series of contemporary education development strategies (noospheric, humanistic etc.) and noohumanistic pedagogy is reviewed as a meaningful reinterpretation of mentioned strategies. As a result author substantiates the potential of mentioned pedagogy interpretation as a strategy of development of higher education of the globalization era.

Keywords: noohumanistic pedagogy, educational paradigm, noospheric education strategy, humanistic strategy.

Шиндаулова Р. Б., кандидат педагогічних наук, доцент, Казахська національна консерваторія ім. Курмангазі (Алмати, Республіка Казахстан), sharabana1@mail.ru

Філософські засади ноогуманістичної педагогіки як стратегії розвитку вищої освіти епохи глобалізації

У статті аналізуються парадигмальні основи ноогуманістичної педагогіки, яка інтерпретується в якості нової тенденції в сучасній вищій освіті. Виклики сучасності вимагають нових світоглядних орієнтирів, і саме світоглядний концепт ноогуманізму спрямований на гармонізацію взаємодії соціоприродних систем та вироблення адекватних поглядів й ціннісних орієнтацій у молодого покоління. Автором аналізуються сучасні стратегії розвитку освіти (ноосферна, гуманістична тощо), змістовним переосмисленням яких виступає ноогуманістична педагогіка. В результаті обгрунтовується потенціал її інтерпретації як стратегії розвитку вищої освіти епохи глобалізації.

Ключові слова: ноогуманістична педагогіка, освітня парадигма, ноосферна освітня стратегія, гуманістична стратегія.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327+341.171:061.1СС

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний
заклад «Центрально-Європейський університет»
(Україна, Київ),
sefinrof@ipnet.ua

НЕДОЛІКИ ПРОЦЕСУ БОРЬБИ З НЕЛЕГАЛЬНОЮ МІГРАЦІЄЮ В РАМКАХ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Метою даної статті є дослідження та аналіз недоліків процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: існуючі на сьогоднішній день інструменти, механізми, підходи, варіанти та засоби боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки не є в повній мірі досконалими, що відповідним чином позначається на результатах; відсутність колективного підходу, який передбачає консолідацію дій всіх учасників щодо протидії поширенню нелегальної міграції, створює ряд перешкод на шляху ефективного практичного подолання цієї загрози; недоліки процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки проявляються в кожному з основних варіантів вирішення даної проблеми (кожен з них (недоліків) має свою специфіку та ступінь суперечності, але всі вони об'єднані загальною тенденцією – відсутністю чіткого розуміння методології усунення непорозуміння щодо ефективності методів протидії нелегальній міграції на національному та наднаціональному рівнях).

Ключові слова: недоліки, нелегальна міграція, система європейської безпеки, загроза, Європейський Союз.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення недоліків процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: з'ясування обставин, які стали причинами цих недоліків; дослідження впливу цих недоліків на процес боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки; пропонування можливих варіантів подолання недоліків та ін.

В статті автором були використані матеріали вітчизняних та зарубіжних засобів масової інформації, а також таких зарубіжних дослідників як П. Гарріс, П. Гвастамачча, Д. Демраш, В. Ернандес, М. Заттерин, Д. Толі. В них були розкриті питання нелегального потрапляння до Європи мігрантів з країн Близького Сходу та Африки; посилення охорони національних кордонів європейських країн; виділення коштів країнам, які найбільше постраждали від нелегальних мігрантів; питання депортації мігрантів до Туреччини тощо.

Метою даної статті – є дослідження та аналіз недоліків процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки.

Стрімкий розвиток та розширення географічних меж нелегальної імміграції пояснюється різноманітними факторами економічного та політичного характеру. Посилення імміграційного контролю в європейських країнах, яке стосується практично усіх категорій мігрантів, обмежило можливості легального в'їзду і стало причиною активнішого використання нелегальних каналів. Міграційна ситуація, що склалася в Європі на початку нового тисячоліття, характеризується надзвичайно великими об'ємами міграції взагалі та нелегальною,

зокрема. Зростає кількість мігрантів, які були переправлені контрабандою. В результаті постійних воєнних конфліктів у світі, стихійних лих та катастроф надзвичайно виріс наплив біженців.

В останні роки нелегальна міграція для Європейського Союзу та Європи в цілому стала актуальною загрозою. Поширення міграційних потоків з країн Близького Сходу та Африки на європейський континент стало набувати транснаціональних рис. Заходи, які вживаються відповідними європейськими органами та структурами, поки що, не дають ефективного результату за рахунок своєї невідпрацьованості на практиці. Внаслідок цього, проблема стає ще більш складною і суперечливою щодо її вирішення. Мігранти продовжують прибувати до країн-членів Євросоюзу в пошуках кращого життя та роботи. Але не всі виявляють бажання працювати: є і такі, яких задовольняє тільки допомога по безробіттю, яка виділяється на основі європейського законодавства. Саме ця остання група і створює більше всього проблем для тих країн, де вона проживає. На підставі цього, створюється підґрунтя для появи таких похідних загроз, як тероризм, злочинність, торгівля наркотиками, поширення епідемії тощо. В такій ситуації постає актуальним питання про те, наскільки ефективними є ті заходи і засоби, які вживаються для боротьби з нелегальною міграцією і чому досі ця загроза не подолана. Чіткої відповіді на це питання, поки що, не має, але є сподівання, що все ж таки вона буде знайдена в найближчій перспективі.

Що стосується процесу боротьби з нелегальною міграцією, то його відліковою точкою можна вважати саміт ЄС, який відбувся в 2002 р. в Іспанії (м. Севілья). На ньому було визначено основні напрямки боротьби з нелегальною міграцією в Європі, яка зацікавлена в законній міграції. Після цього пропонувались різні варіанти зменшення ризиків від цієї загрози: більш ефективні механізми, які дозволяють перекрити чи обмежити надмірний потік нелегалів, а для скорочення чисельності іммігрантів і, перш за все, біженців – комплекс засобів, які скеровані на спрощення процедури повернення іммігрантів на батьківщину; держави, в яких спостерігається найбільш високий наплив нелегальних мігрантів, наполягали на запровадженні жорсткіших економічних санкцій стосовно держав, які не перешкоджають незаконному в'їзду своїх громадян в Європу; було запропоновано поставити надання економічної допомоги країнам, що розвиваються, в залежність від ефективності заходів, які вони провадять для стримання нелегальної міграції та ін.

Всі вони до теперішнього часу продемонстрували свою неефективність відносно кінцевої мети – повної ліквідації даної загрози. З одного боку, це пов'язано із високим рівнем ліберальності та демократичності європейського законодавства, в якому великий акцент зроблено на повазі прав людини. Саме це не дозволяє в повній мірі проводити цілеспрямовану ефективну політику щодо боротьби з нелегальною міграцією. З іншого боку, відсутнє єдине бачення шляхів та методів колективної протидії. На сьогоднішній день відсутнє чітке розуміння того, як, якими засобами потрібно вести боротьбу з нелегальними

міграційними потоками. Результатом цього, є продовження процесу прибуття мігрантів до Європи, що, в свою чергу, демонструє нездатність системи європейської безпеки запроваджувати на практиці ефективні механізми протидії.

Що стосується процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки, то цю загрозу можна визначити в якості гуманітарної катастрофи найбільшої після Другої світової війни. За 7 місяців 2015 р. в Європу прибуло більше 300 тис. мігрантів, з них понад 100 тисяч – у липні. Відсутність прозорих правил прийому та неконтрольоване переміщення біженців призводять до численних людських жертв на шляху до Європи та в Європі: за перші 5 місяців року в Середземному морі потонули понад 1800 мігрантів – у 20 разів більше, ніж за той самий період 2014 року [1]. Кількість мігрантів, які прибули в Європу морськими шляхами з початку 2016 року, перевищила 141 тисячу осіб. За даними Міжнародної організації з міграції, станом на 7 березня 131 тис. 847 біженців прибули до берегів Греції. Ще 9 тисяч 294 особи прибули морем до Італії [2]. Така ситуація не може не турбувати безпекові органи та структури Європейського Союзу, адже це є свідченням недосконалості механізмів боротьби із цією загрозою.

Одним із варіантів боротьби в рамках системи європейської безпеки є застосування фінансових та економічних інструментів. На період до 2020 р. Єврокомісією було вирішено виділити 2,4 млрд. євро в контексті боротьби з нелегальною міграцією [3]. Кошти будуть виділені з двох європейських фондів: Фонду внутрішньої безпеки та Фонду у справах біженців, міграції та інтеграції. Більше всього отримають південні прикордонні держави: Італія (548 млн. євро), Іспанія (512 млн. євро), Греція (475 млн. євро) [3]. Ці заходи є корисними з точки зору підтримки процесу боротьби з нелегальною міграцією і спонукають до активних дій. З іншого боку, це можна розцінити в якості недоліку, адже за рахунок фінансових інструментів цю загрозу можна в кращому випадку (за умови виконання та дотримання усіх правил, вимог, дій та кроків) зупинити на якійсь час, але не ліквідувати. Це буде тимчасовим успіхом, але не кінцевою перемогою. Тому цей варіант можна вважати частково прийнятним з безпекової точки зору.

Ще одним недоліком в процесі боротьби із нелегальною міграцією є прозорість та відкритість кордонів Європейського Союзу. В рамках системи європейської безпеки відсутній єдиний комплексний силовий механізм забезпечення безпеки та охорони кордонів. Це пов'язано з тим, що європейці звикли до того, що вони мають можливість безперешкодно пересуватись всередині ЄС в рамках Шенгенської зони. Донедавна це було дійсно виправдано, але з посиленням нелегальної міграції країни почали робити правила перетину кордону більш жорсткими для мігрантів аж до закриття. Так, наприклад, 9 березня 2016 р. Словенія закрила свій кордон для всіх, хто не має документів для проникнення в Шенгенську зону. Таке рішення було прийнято урядом Словенії. Вперше з моменту виникнення кризи мігрантів буде закритий шлях навіть для сирийців. Також перетин кордону буде заборонений і для тих, у кого є право на притулок [4]. Вслід за Словенією схожими діями відзначились Македонія та Сербія, які на таких самих підставах закрили і свої кордони. Певною мірою передбачуваною була реакція

Брюсселя на такі дії, які були інтерпретовані як порушення прав людини. На підставі цього виникає «замкнуте коло», в якому з одного боку держави роблять все можливе для того, щоб забезпечити себе від нелегальних мігрантів, а з іншого – колізії у законодавстві, які перешкоджають цьому процесу. Така ситуація вносить свої негативні корективи в процес боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки.

Не менш важливим недоліком, є високий рівень ліберальності та демократичності європейського законодавства, особливо щодо поваги прав людини. На сьогоднішній день, країни ЄС вже, певною мірою, модернізували своє національне законодавство щодо правил перетину кордонів, перебування на своїй території нелегальних мігрантів включно з уніфікацією стандартів візових документів та строків отримання статусу біженця. Натомість, вони продовжують стикатись із проблемою поєднання цих змін із нормами законодавства щодо прав людини. Такі колізії та розбіжності не сприяють продовженню ефективної протидії нелегальній міграції на теренах Європейського Союзу та Європи. Підтвердженням цьому, є заява голови підкомітету Європарламенту з прав людини О. Валенсіано відносно припинення депортації нелегальних мігрантів до Туреччини. Вона закликала не проводити депортацію поки для мігрантів не будуть забезпечені належні юридичні і гуманітарні гарантії [5]. Ця заява є свідченням наявності кола європейських політиків, які є прихильниками поваги прав людини. Своїми діями вони не тільки гальмують процес боротьби з нелегальною міграцією, але і створюють ряд додаткових проблем безпекового характеру в рамках системи європейської безпеки. Така ситуація, в підсумку, не сприяє ліквідації загрози.

Недолік боротьби з нелегальною міграцією також проявляється у недосконалості дій спільних поліцейських сил берегового патрулювання, які повинні ефективніше охороняти берегові кордони. Їх дії на сьогоднішній день обмежуються виявленням і порятунком нелегальних мігрантів, а після доправлення їх до поліцейських дільниць – вирішення питання про їх подальшу екстрадицію. Такі дії не є ефективними якщо розглядати проблему нелегальних мігрантів в комплексному відношенні. Скоріше, вони є корисними в межах тих акваторій, де вони застосовуються, тобто мають локальний характер. Ці поліцейські сили берегового патрулювання не є багаточисельними і високотехнічними щодо оснащення, що також не сприяє активній протидії мігрантам. Така ситуація в рамках системи європейської безпеки говорить про відсутність чітко визначених інструментів та підходів щодо боротьби з нелегальною міграцією.

В рамках системи європейської безпеки не застосовується колективний підхід та кооперативні дії щодо боротьби з нелегальною міграцією, що, в свою чергу, можна також розцінювати в якості недоліку. Навіть з вищенаведених прикладів можна побачити, що країни діють одноосібно, тим самим намагаючись забезпечити себе своїми власними силами на підставі свого національного законодавства. З одного боку це виправдані дії, адже законодавство ЄС не в змозі на сьогоднішній день надати більш ефективні альтернативні варіанти рішень щодо цієї проблеми. З іншого боку, – одноосібність дій не дає можливості забезпечити колективний захист зовнішніх кордонів Європи. Відтак,

ми маємо ситуацію, коли боротьба з нелегальною міграцією ведеться фрагментарно: є ряд країн-членів ЄС та європейських країн (Греція, Італія, Угорщина, Македонія, Словенія, Сербія, Польща), які активно діють в цьому напрямі (посилюють захист кордонів, долучаються до процесу охорони своїх акваторій, вирішують питання екстрадиції), а є і ті, які, здебільшого, діють в політичній площині (на рівні заяв, декларацій, пропозицій), тобто перебувають на теоретичному рівні. На підставі цього, створюється дисбаланс в системі європейської безпеки, який призводить до ускладнення процесу боротьби з нелегальною міграцією.

Підсумовуючи, автор робить висновок про те, що існуючі на сьогоднішній день інструменти, механізми, підходи, варіанти та засоби боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки не є в повній мірі досконалими, що відповідним чином позначається на результатах. Відсутність колективного підходу, який передбачає консолідацію дій всіх учасників щодо протидії поширенню нелегальної міграції, створює ряд перешкод на шляху ефективного практичного подолання цієї загрози.

Недоліки процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки проявляються в кожному з основних варіантів вирішення даної проблеми. Кожен з них (недоліків) має свою специфіку та ступінь суперечності. Але всі вони об'єднані загальною тенденцією – відсутністю чіткого розуміння методології усунення непорозумінь щодо ефективності методів протидії нелегальній міграції на національному та наднаціональному рівнях.

Для подолання вищенаведених недоліків потрібно:

– гармонізувати законодавчий рівень у відповідності до поставлених завдань (розробити більше нормативно-правових актів, обов'язкових до виконання; конкретних практичних програм, планів дій, заходів);

– запровадити більше силових методів та процедур протидії нелегальній міграції (збільшення чисельності різного роду операцій по нейтралізації нелегальних міграційних потоків; посилення охорони кордонів; розширення функціональних обов'язків поліцейських підрозділів; залучення, в разі необхідності, відповідних підрозділів інших безпекових організацій);

– усунути протиріччя щодо поваги прав людини в частині, яка стосується нелегальних мігрантів та біженців (чітке тлумачення статусів «переміщена особа», «біженець», «нелегальний мігрант», «мігрант», «емігрант» тощо; чітке визначення прав та обов'язків вищезазначених категорій; розробка відповідних процедур поведіння із нелегальними мігрантами);

– запровадити єдиний загальноєвропейський колективний підхід щодо протидії нелегальній міграції (розробка кооперативної нормативно-правової бази щодо міграційної політики; створення спеціальних колективних сил та підрозділів по боротьбі з нелегальною міграцією; запровадження спільних підходів та методів протидії).

В разі життя вищенаведених заходів, у перспективі стане можливим підвищення рівня ефективності боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки, а в кінцевому підсумку – повна ліквідація даної загрози.

Подальші наукові дослідження та розробки в контексті даної проблематики сприятимуть глибшому розумінню

сутності даного питання, а використання аналітичних методів допоможе відслідковувати позитивні зміни щодо ліквідації недоліків у процесі боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки. Актуальним в перспективі подальших розвідок вбачається пропонування альтернативних сценаріїв подолання вищенаведених недоліків. Матеріали даної статті будуть слугувати основою для подальших розробок в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Гарріс П., Демраш Д., Гвастамачча П., Толі Д., Ернандес В. Дорогами біженців: як мігранти потрапляють до Європи [Електронний ресурс] / ВВС Україна. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150603_migrants_vj_europe_journeys_it (09.06.2015). – Назва з екрану.
2. З початку року в Європу прибула 141 тис. нелегальних мігрантів [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство «Українські національні новини». – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1553423-z-pochatku-roku-v-yevropu-pribula-141-tis-nelegalnikh-migrantiv-mom> (08.03.2016). – Назва з екрану.
3. Єврокомісія виділяєє средства на боротьбу з міграційним кризисом [Електронний ресурс] / Euronews. – Режим доступу: <http://ru.euronews.com/2015/08/11/varying-reactions-around-europe-to-new-migrant-wave/> (11.08.2015). – Названня з екрану.
4. Заттерин М. Словенія блокувала потік мігрантів. «Балканський маршрут закрит» [Електронний ресурс] / InoPressa. – Режим доступу: <http://inopressa.ru/article/09Mar2016/lastampa/migrants2.html> (09.03.2016). – Названня з екрану.
5. У Європарламенті вимагають зупинити депортацію мігрантів до Туреччини [Електронний ресурс] / Еспресо. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2016/04/04/u_yevroparlamnti_vymagayut_zupynyty_deportaciyu_migrantiv_do_turechchyny (04.04.2016). – Назва з екрану.

References

1. Harris P., Demrash D., Hvastamachcha P., Toli D., Ernandes V. Dorohamy bizhentsiv: yak mihranty potrapliaiut do Yevropy [Elektronnyi resurs] / VVS Ukraina. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150603_migrants_vj_europe_journeys_it (09.06.2015). – Nazva z ekranu.
2. Z pochatku roku v Yevropu prybula 141 tys. nelegalnykh mihrantiv [Elektronnyi resurs] / Informatsiine ahentstvo «Ukrainskyi natsionalni novyny». – Rezhym dostupu: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1553423-z-pochatku-roku-v-yevropu-pribula-141-tis-nelegalnikh-migrantiv-mom> (08.03.2016). – Nazva z ekranu.
3. Evrokomyssiya vydeliaet sredstva na borbu s myhratsyonnym kryzysom [Elektronnyi resurs] / Euronews. – Rezhym dostupa: <http://ru.euronews.com/2015/08/11/varying-reactions-around-europe-to-new-migrant-wave/> (11.08.2015). – Nazvanye s ekrana.
4. Zatteryn M. Sloveniya blokyovala potok myhrantov. «Balkanskyi marshrut zakryt» [Elektronnyi resurs] / InoPressa. – Rezhym dostupa: <http://inopressa.ru/article/09Mar2016/lastampa/migrants2.html> (09.03.2016). – Nazvanye s ekrana.
5. U Yevroparlamnti vymahaiut zupynyty deportatsiiu mihrantiv do Turechchyny [Elektronnyi resurs] / Espreso. – Rezhym dostupu: http://espreso.tv/news/2016/04/04/u_yevroparlamnti_vymagayut_zupynyty_deportaciyu_migrantiv_do_turechchyny (04.04.2016). – Nazva z ekranu.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

Disadvantages of the process of combating illegal migration in the framework of the European security system

The aim of this paper is to study and analyze the shortcomings of the process of combating illegal migration in the framework of the European security system. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: currently existing tools, approaches, mechanisms, options and means to combat illegal migration in the framework of the European security system are not fully committed, and a corresponding impact on results; the absence of a collective approach, which provides for the consolidation of the activities of all participants with respect to counter the spread of illegal migration, creates a number of barriers to effective practice to overcome this threat; the shortcomings of the process of combating illegal migration in the framework of the European security system are shown in each of

the main variants of the problem solution (each of them (the shortcomings) has its own specific and content of contradictory, but they are all united by a common trend – no key is a clear understanding of the methodology to eliminate confusion with regards to the effectiveness of methods combating illegal migration at the national and supranational levels).

Keywords: the shortcomings, illegal migration, European security system, threat, European Union.

Вонсович А. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Украинско-Польское высшее учебное заведение «Центрально-Европейский университет» (Украина, Киев), sefinro@iprnet.ua

Недостатки процесса борьбы с нелегальной миграцией в рамках системы европейской безопасности

Целью данной статьи является исследование и анализ недостатков процесса борьбы с нелегальной миграцией в рамках системы европейской безопасности. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: существующие на сегодняшний день инструменты, механизмы, подходы, варианты и средства борьбы с нелегальной миграцией в рамках системы европейской безопасности не являются в полной мере совершенными, что соответствующим образом отражается на результатах; отсутствие коллективного подхода, который предусматривает консолидацию действий всех участников относительно противодействия распространению нелегальной миграции, создает ряд преград на пути эффективного практического преодоления этой угрозы; недостатки процесса борьбы с нелегальной миграцией в рамках системы европейской безопасности проявляются в каждом из основных вариантов решения данной проблемы (каждый из них (недостатков) имеет свою специфику и степень противоречивости, но все они объединены общей тенденцией – отсутствием четкого понимания методологии устранения недоразумений касательно эффективности методов противодействия нелегальной миграции на национальном и наднациональном уровнях).

Ключевые слова: недостатки, нелегальная миграция, система европейской безопасности, угроза, Европейский Союз.

* * *

УДК 327.5

Герасимович В. А.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
gerasimovich92@gmail.com

СПЕЦИФИКА ПОДГОТОВКИ, ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕГОВОРІВ

Вивчено особливості організації та проведення переговорного процесу в політиці. Проаналізовано етапи політичних переговорів, вивчено та розкрито практичні рекомендації ряду дослідників щодо підготовки до них, досліджено аспекти організаційної частини. У статті акцентовується увага на необхідності проведення комплексного аналізу по завершенню переговорів. Здійснена спроба актуалізувати тему врегулювання політичних конфліктів шляхом переговорів, враховуючи конфліктність політичного життя України.

Ключові слова: політичний конфлікт, політичні переговори, суспільство, конфліктність, врегулювання політичних конфліктів.

Необхідним та одним із найпоширеніших процесів, що притаманний політичній сфері, є переговорний. Відомо, що переговори – це один із ефективних способів врегулювання конфліктів та суперечностей, що виникають у політиці. Безперечно, переговори давно уже є об'єктом наукового дослідження різних дисциплін, а, враховуючи ступінь конфліктності суспільно-політичного життя, тема врегулювання конфліктів мирним, дипломатичним та цивілізованим шляхом не втрачає своєї актуальності.

Тема політичних конфліктів, їх врегулювання у тому числі шляхом переговорів значне поширення отримала в дослідженнях багатьох вчених, зокрема: (Л. Козера, Р. Дарендорфа, В. Мастенбурка, Р. Фішера, У. Юрі). У працях М. М. Лебедевої, І. О. Василенко переговори були досліджені з огляду на їхню політичну та практичну сторону. В Україні, зважаючи на високий рівень конфліктності політичного життя, темі дослідження

політичних переговорів не приділено достатньої уваги, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

Важливою передумовою проведення ефективних та успішних політичних переговорів є підготовка до них. Результат підготовки повинен полягати не лише в напрацюванні дій, виробленні аргументів та пропозицій, але й у готовності суб'єкта переговорного процесу вмільо імпровізувати на високому рівні.

Ухвалюючи рішення щодо участі у переговорах, треба критично оцінити не лише їх перспективи, а й власні сили, зважити усі «за» та «проти», переконалися в тому, що вони можуть принести бажаний результат. У переговорах не слід керуватися правилом Наполеона: «потрібно вступити в бій, а потім подивимося» [9, с. 126].

Фахівці стверджують, що обов'язковими складовими підготовки до переговорів є наступні: аналіз теми переговорів, політичної ситуації навколо якої вони відбуватимуться, розгляд усіх можливих варіантів майбутнього рішення, пошук інформації щодо учасників переговорного процесу, розробка інструкцій членам делегації. Важливим елементом підготовки до переговорів є чіткий аналіз сильних та слабких сторін учасників з метою ухвалення рішень з урахуванням належних висновків з даного співставлення.

Відомі дослідники Р. Фішер і У. Юрі виокремлюють два основних етапи у процесі підготовки до переговорів:

- стадія аналізу: збір інформації і діагноз ситуації навколо переговорів;
- стадія планування: розробка концепції переговорів і варіантів вирішення проблеми, визначення основної стратегії і тактики [10, с. 31].

Варто зазначити, що дослідники виокремлюють також етап узгодження організаційних питань із партнерами, суть якого полягає у визначенні порядку денного, місця та часу проведення переговорів, їхнього політичного статусу.

Відомий європейський бізнес-консультант Ф. Бег'юлі запропонував свій варіант детального планування підготовчого етапу політичних переговорів, виокремивши наступні стадії:

- постановка задач, збір інформації;
- аналіз позиції протилежної сторони і складання психологічного портрету партнерів;
- вибір стратегії і тактики, визначення концепції переговорів;
- вирішення організаційних питань: де, коли і як проводити переговори;
- самопідготовка: набуття впевненості в собі, вибір особистої лінії поведінки [1, с. 49].

Важливим підготовчим моментом на шляху успішних переговорів є ретельне вирішення організаційних моментів, що включає в себе наступне. По-перше, це формування складу делегації, яка повинна складатися з групи авторитетних та грамотних спеціалістів. Кількісний склад представників залежить від характеру та змісту питань, що стануть предметом переговорів. Склад делегації повинен бути оптимальним, оскільки велике представництво може призвести до різноманітних труднощів, пов'язаних з організаційною та технічною стороною проведення переговорів. Провідну роль у переговорному процесі відіграє голова делегації, який покликаний виконувати компетентно покладені на нього функції. Від його вміння знаходити спільну мову, рівня інтелекту, практичного професійного та життєвого

досвіду може залежати загальний успіх на переговорах. Слід розуміти, що делегація є прообразом єдиної команди, в якій грають на перемогу командною грою.

Одним із головних елементів організаційної частини переговорів є визначення місця, формату та часу переговорного процесу. Якщо предметом переговорів є пошук домовленостей про припинення військових дій, то такі переговори відбуваються на території нейтральної держави. У свою чергу, питання двостороннього характеру проводяться в країнах-учасниках переговорного процесу по чергово.

Організаційною стороною підготовки також є окреслення змісту формальних результатів переговорів, які оформлюються у вигляді конвенцій, угод, меморандумів, звернень, універсалів.

Власне, на підготовчому етапі здійснюється аналіз проблеми, позицій та учасників майбутніх переговорів, що вирішили покласти край конфліктній боротьбі. При аналізі проблеми з'ясовується її суть, можливі ускладнення у перебігу переговорів, визначаються підходи до її вирішення. Водночас осмислюються альтернативні варіанти вирішення.

На підготовчому етапі треба здійснити ряд дій, які б сприяли підвищенню результативності майбутніх переговорів. Дослідники пропонують наступні підготовчі акції:

- проведення економічної, юридичної, соціально-політичної та психологічної експертизи майбутнього перебігу, запропонованих варіантів рішення та результату переговорів;

- складання балансних графіків варіантів рішень, в яких відбувається оцінка негативних і позитивних наслідків, а при введенні шкали успіху кожен варіант матиме індекс успішності;

- проведення попереднього обговорення деяких фаз, етапів переговорів, можливо за методом «мозкового штурму» за участю так званого «адвоката д'явола», тобто того, хто б виступав у ролі майбутнього опонента;

- експертне опитування результатів різних варіантів рішення;

- підрахування ступеня ризику та невизначеності того чи іншого варіанту рішення [3, с. 237].

Важливим аспектом у підготовці до переговорів є культурний, який включає в себе опанування мінімумом знань з історії, культури та традицій опонента. Особливе значення культурна підготовка має у сфері міжнародних відносин, зовнішньоекономічної діяльності, міжнародного туризму [11, с. 137].

Сформувавши пакет пропозицій, пройшовши підготовчий етап, сторони безпосередньо вступають у переговорний процес, етапи якого слід розглянути.

Переговорний процес можна розділити на декілька етапів. Так, зокрема дослідники К. Селлі та С. Джейн пропонують умовний розподіл – позначають початкові стадії (першу пропозицію, обговорення, поступки) і завершення переговорів (остаточну пропозицію, підведення підсумків) [2, с. 44].

Відомий учений В. Мастенбрук стверджує, що переговори проходять наступні фази:

1. Підготовчу фазу, яка включає попередні неформальні консультації та напрацювання альтернативних угод;

2. Фазу початкового вибору позиції, де сторони логічно викладають один одному свої пропозиції, які спираються

на факти і докази. Зазвичай ця фаза використовується для прихованої або відкритої критики іншого боку;

3. Пошукову фазу, присвячену дискусіям, які можуть проходити у формі тиску або необмеженого пошуку інтегративного рішення;

4. Тупикову або фінальну фазу [6, с. 48].

Інший дослідник Ф. Бег'юлі виокремлює чотири основні стадії:

- початок переговорів: обмін думками, перші пропозиції;

- дебати;

- зона конкретних пропозицій;

- заключний етап: прийняття рішень і завершення переговорів [1, с. 112].

У переговорній практиці здебільшого виокремлюють три етапи в переговорах:

- початковий;

- дискусійний;

- заключний.

Завдання першого етапу переговорів полягає у дослідженні деяких позицій та інтересів зацікавлених сторін. На цьому етапі учасники викладають власні позиції, вносять пропозиції та вислуховують інформацію про позиції іншої сторони. Можна говорити про реалізацію інформаційно-комунікативної функції переговорів. Сторони ставлять «діагноз», намагаючись знайти «спільну мову», прагнуть отримати якомога більше інформації про інтереси один одного. Таким чином, знімається інформаційна невизначеність з проблеми, яка стоїть на порядку денному [7, с. 234].

Завдання другого етапу полягає в обговоренні та аргументації варіантів рішення проблеми, власне відбувається дискусія.

Під дискусією варто розуміти публічне обговорення якогось питання, але у контексті теорії переговорів. Тобто це така форма спільного обговорення проблеми, яка більше об'єднує, ніж роз'єднує опонентів. Метою кожного з етапів обговорення є не спростування тез опонента, а визначення міри істинності чи хибності всіх, у тому числі і своїх тверджень [11, с. 142].

Обговорюючи позиції, потрібно пам'ятати, що важливого значення набуває аргументація, яка потрібна для того, щоб опонент на переговорах розумів, на що сторона не може піти і за яких причин. У такій ситуації етап обговорення є логічним продовженням уточнення позицій. Аргументи суб'єктів переговорного процесу спрямовані на те, щоб обґрунтувати власну позицію або заперечити партнеру.

Завдання третього етапу – узгодження позицій і розробка домовленостей (підсумкових документів). Узгоджувати позиції, на думку ряду дослідників, необхідно в два прийоми: вироблення «загальної формули» і розробка деталей угоди. Після визначення рамок угоди починається робота над її текстом. Текст повинен обговорюватися, а згодом редагуватися. На цьому етапі можливе залучення експертів. Саме на цій фазі, як правило, стають відомими істинні наміри сторін, явно дають про себе знати їх інтереси [8, с. 39].

На думку М. Лебедевої, у реальній переговорній практиці послідовність етапів переговорів не завжди дотримується. Якщо головне для учасників переговорів – реалізація пропагандистської функції, то головним стане другий етап, до третього етапу справа може і не

дійти. Якщо метою переговорного процесу є з'ясування точок зору сторін, то основним стає перший етап. На третьому етапі постає потреба повернутися до першого етапу. У свою чергу, послідовність етапів залежить від пріоритетності цілей, функцій і типу переговорів. Вважається, що додержання такої послідовності ведення переговорів сприяє досягненню реальних результатів. При недотриманні існує ризик затягування переговорів або навіть їх провалу [5, с. 160].

Після завершення переговорів настає час аналізувати їх результати та визначати шляхи виконання досягнутих домовленостей. Переговори вважаються успішними, коли обидві сторони високо оцінюють їх підсумки.

Суб'єктивні оцінки результатів переговорів відіграють важливу роль, бо виконують роль індикатора загального успіху. Суб'єктивність у цьому значенні є мірилом «людяності» у людській взаємодії, а не чимось протилежним об'єктивному показнику вирішення справи.

У свою чергу, об'єктивним показником є ступінь вирішення проблеми, яка стояла у центрі конфлікту. У кінцевому підсумку успішність переговорів перевіряється реальною практикою – станом економічних, політичних, соціальних відносин між партнерами [11, с. 143].

По завершенню переговорного процесу необхідно провести змістовний аналіз підготовки, організації та проведення переговорного процесу:

- які поставали проблеми та як вони вирішувалися командою;
- що сприяло успіху (невдачі) переговорів, яка роль відводилася кожному члену команди та як ці ролі виконувалися;
- чому вчить поведінка партнера на переговорах;
- які фактори не було враховано при підготовці до ведення переговорів;
- що з досягнутого у цих конкретних переговорах можна використати в майбутньому? [4, с. 67–69].

Говорячи про переговорний процес, варто пам'ятати, що його найголівніший результат полягає не стільки в укладанні угоди між учасниками переговорів, скільки у забезпеченні додержання домовленостей. У тому разі, якщо учасники відповідально ставляться до взятих на себе зобов'язань та виконують рішення, які були ухвалені, то можна стверджувати, що переговорний процес завершився.

Список використаних джерел

1. Бэгулюи Ф. Переговоры: мастер-класс / Ф. Бэгулюи. – М., 2005. – 224 с.
2. Василенко И. А. Политические переговоры / И. А. Василенко. – М.: Инфа-М, 2010. – 396 с.
3. Ланцов С. Политическая конфликтология / С. Ланцов. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
4. Лебедева М. М. Вам предстоят переговоры / М. Лебедева. – М.: Экономика, 1993. – 271 с.
5. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов / М. Лебедева. – М., 1999. – 271 с.
6. Мастенбрук В. Переговоры / В. Мастенбрук. – Калуга: Калужский институт социологии, 1993. – 237 с.
7. Осеев А. А. Переговоры как регулятор социально-трудовых отношений. Критическая стадия начала переговоров [Текст]: монография / А. А. Осеев. – М.: АиФ ПРИНТ, 2001. – 366 с.
8. Саркисян Б. Победа на переговорах / Б. Саркисян. – СПб.: Питер, 1998. – 143 с.
9. Тюлар Ж. Наполеон / Ж. Тюлар. – М., 1996. – 234 с.
10. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М., 1996. – 98 с.

11. Цюрупа М. В. Основы конфликтологии та теорії переговорів [Навчальний посібник] / М. В. Цюрупа. – К.: Кондор, 2004. – 172 с.

- References
1. Bjeđ'juli F. Peregovory: master-klass / F. Bjeđ'juli. – M., 2005. – 224 s.
  2. Vasilenko I. A. Politicheskie peregovory / I. A. Vasilenko. – M.: Infа-M, 2010. – 396 s.
  3. Lancov S. Politicheskaja konfliktologija / S. Lancov. – SPb.: Piter, 2008. – 320 s.
  4. Lebedeva M. M. Vam predstojat peregovory / M. Lebedeva. – M.: Jekonomika, 1993. – 271 s.
  5. Lebedeva M. M. Politicheskoe uregulirovanie konfliktov / M. Lebedeva. – M., 1999. – 271 s.
  6. Mastenbruk V. Peregovory / V. Mastenbruk. – Kaluga: Kaluzhskij institut sociologii, 1993. – 237 s.
  7. Oseev A. A. Peregovory kak reguljator social'no-trudovyh otnoshenij. Kriticheskaja stadija nachala peregovorov [Tekst]: monografija / A. A. Oseev. – M.: AiF PRINT, 2001. – 366 s.
  8. Sarkisjan B. Pobeda na peregovorah / B. Sarkisjan. – SPb.: Piter, 1998. – 143 s.
  9. Tjular Zh. Napoleon / Zh. Tjular. – M., 1996. – 234 s.
  10. Fisher R. Podgotovka k peregovoram / R. Fisher, D. Jertel'. – M., 1996. – 98 s.
  11. Cjurupe M. V. Osnovy konfliktologii' ta teorii' peregovoriv [Navchal'nyj posibnyk] / M. V. Cjurupe. – K.: Kondor, 2004. – 172 s.

Gerasimovich V. A., postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), gerasimovich92@gmail.com

The specificity of the preparation, organization and conduct of political negotiations

The article is devoted to studying the peculiarities of organization and conduct negotiation process in politics. The stages of political negotiations are analyzed, practical recommendations of some researchers regarding the preparation to them are studied and revealed, the aspects of the organizational part are investigated. In the article attention is accented on the necessity of comprehensive analysis upon completion of the negotiations. An attempt is made to update the theme to settle political conflicts through negotiations, given the conflict of political life of Ukraine.

Keywords: political conflict, political negotiations, society, conflict, resolution of political conflicts.

Gerasimovich V. A., аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), gerasimovich92@gmail.com

Специфика подготовки, организации и проведения политических переговоров

Изучено особенности организации и проведения переговорного процесса в политике. Проанализированы этапы политических переговоров, изучены и раскрыты практические рекомендации ряда исследователей по подготовке к ним, исследованы аспекты организационной части переговоров. В статье акцентируется внимание на необходимости проведения комплексного анализа по завершению переговорного процесса. Осуществлена попытка актуализировать тему урегулирования политических конфликтов путем переговоров, учитывая конфликтность политической жизни Украины.

Ключевые слова: политический конфликт, политические переговоры, общество, конфликтность, урегулирование конфликтов.

***

УДК 323

Береза В. О.,
здобувач, кандидат педагогічних наук,
доцент, Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси),
gileya.org.ua@gmail.com

Роль політичної освіти і самоосвіти у політичній соціалізації особистості

Підкреслюється, що демократичні країни переконалися в перевагах існування спеціальних інститутів політичної освіти. Україна лише перебуває на шляху їх формування. Тому їй необхідно максимально спрямувати зусилля на генерування політичної компетентності та відповідальності громадян. Реалізувати це завдання можна переважно через заальностіні заклади і незалежні засоби масової інформації. Водночас демократична політична освіта має виховувати в особистості не тільки гуманістичні цінності, але

й усвідомлення прав та обов'язків, власного місця і ролі в державі. Кожний повинен зрозуміти, що без дієсно функціональної політичної системи воля окремої особистості не може бути належним чином реалізована.

Ключові слова: політична освіта, політична самоосвіта, політична соціалізація.

На переконання багатьох дослідників, сучасна політична культура українців характеризується браком знань про власні права й відповідальність за їх дотримання, слабким інтересом до участі у громадських справах і розв'язанні суспільних проблем, відстороненим ставленням до ухвалення суспільних рішень. Важливим аспектом питання щодо впливу засобів культури на політичну соціалізацію є роль політичної освіти, що посідає центральне місце серед різних форм і напрямів освіти. За словами М. Іванова, сьогодні у всіх індустріально розвинутих демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, що допомагають вирішувати завдання політичної соціалізації. Діяльність таких установ не можуть замінити засоби масової політичної комунікації – телебачення, радіо, газети, що дають звичайно лише поверхневу картину подій і передбачають уміння громадян самостійно та критично аналізувати одержувану інформацію [1, с. 66].

До переваг політичної освіти належить її цілеспрямований, системний, послідовний характер. Вона дає системне бачення реалій політичного життя, компенсуючи стихійність та різновекторність інших агентів політичної соціалізації. Так, з точки зору Л. Овдієнко, молоді, що навчається, активно цікавиться життям своєї країни, але відомості про це отримує переважно із засобів масової інформації, а не з розповідей учителів та викладачів. Недостатньо обізнаній людині досить складно розібратися самостійно в потоці різноманітної інформації, і це може зумовити виникнення політичного інфантилізму, який у майбутньому, здійснюючи власний вибір, віддасть перевагу популізму, авторитаризму і т. ін. Для того, щоб окреслити тенденції становлення політичної культури, необхідні як дослідження реального стану речей, так і історична реконструкція політичної культури (виходячи з визначення останньої як історичного досвіду у сфері політики), а тут може допомогти тільки освіта [2, с. 141].

Роль політичної освіти у процесі політичної соціалізації особистості розкривається через її зміст. Згідно з М. Івановим, зміст політичної освіти має бути спрямований на формування громадянської компетентності і відповідальності, надбання позитивного досвіду участі в громадському житті. Також важливими є опанування політичного словника, який слід розглядати як когнітивний компонент політичної культури та засвоєння демократичних настанов та цінностей, які ведуть до усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості, формування почуття власної гідності, толерантності, здатності до компромісу, лояльного і водночас вимогливого ставлення до влади, законслухняності, критичного сприйняття політичної інформації, усвідомлення можливості і цінності самостійного політичного вибору, усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві, усвідомлення себе як громадянина [3, с. 249].

В свою чергу, на думку І. Горбатенко, зміст політологічної просвіти складають неупереджені знання про закономірності соціально-політичного розвитку, про державні й політичні структури та інституції, їхній

устрій та функціонування, про демократичні принципи й процедури суспільно-політичної взаємодії. Метою політологічної просвіти, здійснюваної переважно через загальноосвітні заклади, незалежні засоби масової інформації, її наслідком постає громадянин, член правового суспільства, демократичної держави. Одне з найголовніших її завдань полягає у формуванні всебічно розвинутих особистостей, повноцінних громадян як сили, здатної захистити завоювання демократії. Цей напрямок поглиблення знань про суспільство покликаний формувати суспільні норми, згідно з якими за умов динамічного розвитку сучасної цивілізації всі проблеми мають розв'язуватися тільки шляхом взаємної згоди й зважання на інтереси всіх, а не через домінування однієї сили. Політологічна просвіта має допомогти розібратися в законах культури й правилах спільного для всіх життя [4].

Згідно з І. Жадан, політична освіта в загальноосвітній школі має здійснюватися в обсязі політичних знань рівня масової свідомості, тобто знань, які використовуються людьми в їхньому повсякденному громадському бутті. Їх зміст становить інформація про влаштування держави й суспільства взагалі, про наявну політичну систему, про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, про права і обов'язки громадянина і держави, про способи їх здійснення і захисту. Відповідно політична освіта як знаряддя суспільно-політичної соціалізації постає як процес засвоєння індивідом чинних норм і цінностей, ідеологем, форм політичної і громадянської культури, способів політичної взаємодії, прийомів впливу на владу та участі у розв'язанні суспільних проблем [5, с. 121].

При цьому дуже важливо орієнтувати політичну освіту на демократичні зразки. Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей і насамперед волі і гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає громадянину правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити свої місце і роль у державі, права й обов'язки. Головна її мета – навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти і захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, колективно вирішувати загальні проблеми. Вона спрямована також на формування в громадян поваги до демократичного порядку й забезпечує його державним і суспільним інститутам, тому що без твердого політичного порядку воля окремої особистості не може бути реальною. Крім того, демократична політична освіта покликана додати політиці людський вимір, стримувати прояву в політичних діях егоцентричної мотивації, нетерпимості й емоційній невірноваженості, а також ідеологічного класового чи націоналістичного ірраціоналізму, що нерідко виступає під прапором боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства [1, с. 66].

Серед інших політичних інститутів, що беруть участь у політичній соціалізації, особливе місце належить політичним партіям. В чому ж полягає роль політичних партій в системі політичної соціалізації особистості?

Як вважають Ю. Шайгородський та К. Меркотан, будучи виразниками потреб та інтересів своїх прихильників, партії безпосередньо чи опосередковано продукують норми та цінності широких верств населення [6, с. 13].

Згідно з Н. Гедіковою, громадсько–політичні організації – політичні партії, політичні об'єднання, рухи та інші як засоби політичної соціалізації, діючи в межах закону і порядку, сприяють політичній активності суспільства в цілому та особи зокрема, виробляють певні норми та принципи політичної культури, політичної діяльності, політичного світогляду. Особливе значення при цьому надається механізмові участі у виборах, соціалізації особи через підтримку діяльності політичних партій та рухів [7].

Б. Ісаєв, виокремлюючи серед інших функцій політичних партій функцію політичної соціалізації, її сутність вбачає у турботі партії про політичні настрої своїх членів та виборців, визнанні ними її політичного курсу, підтримці її партійної платформи, їх участь у партійній діяльності. Тобто політичні партії беруть активну участь у залученні людей до політики, здійснюють допомогу при входженні до політичної сфери, в отриманні знань, навичок та досвіду політичної діяльності. До цього близько примикає функція політичного виховання, про яку більше говорять у комуністичних та соціалістичних партіях, де існують спеціальні заходи щодо виховання партійного патріотизму, партійного духу, відданості партійній ідеології [8, с. 110].

Аналізуючи роль партій у суспільно–політичному житті, українські фахівці виокремлюють їхні соціальні функції, що містять у собі: роботу партії з масами з метою розширення своїх прихильників – майбутніх виборців; роз'яснення масам політичної і соціально–економічної ситуації, у якій живе суспільство, розробка пропозицій щодо платформи дій; соціально–політична освіта й об'єднання громадян на основі спільності інтересів; політичне виховання (соціалізацію) громадян, робота із молоддю з метою залучення до активної політичної діяльності, для забезпечення стабільності і наступності в розвитку суспільства [9, с. 104].

М. Іванов звертає увагу на властиву для сучасних політичних партій функцію політичної освіти. Якщо брати політичні партії, то в їх структурі також діють свої системи політичної освіти, за допомогою яких діють свої системи, партійні маси інформуються про цілі і завдання партії, програмні принципи її діяльності, стратегію і тактику. Потрібно зазначити, що системи партійної освіти включають в себе партійні школи, гуртки політичних знань, теоретичні та пропагандистські журнали та газети. Слід відзначити, що потужні партії мають свої телеканали та друковані видання або свої програми, які контролюються [3, с. 58].

Варто зауважити, що партії безпосередньо пов'язані з інститутами громадянського суспільства і разом з ними сприяють включенню індивідів до громадсько–політичної діяльності, засвоєнню ними необхідного досвіду. З точки зору Н. Ісхакової, у політичній сфері інститутами громадянського суспільства та власне політичними агентами соціалізації виступають політичні партії, різноманітні громадські об'єднання, громадсько–політичні організації, органи місцевого самоврядування, недержавні засоби масової інформації. Саме через політичні інститути громадянського суспільства індивіди, їх різноманітні об'єднання, соціальні спільності включаються у взаємодію з державою, відтворюють та реалізують політичні відносини у своїй політичній діяльності, засвоюють соціально–політичні норми,

процедури (засоби), принципи цієї взаємодії. Ці інститути покликані сприяти формуванню політичних якостей особи, які дають змогу їй виконувати роль суб'єкта політичних відносин та визначати своє місце у системі цих відносин [10, с. 93].

Н. Шеремко звертає увагу на роль партійної пропаганди у політичній соціалізації особистості. Партії, беручи активну участь у політичному процесі, формують політичні програми і намагаються впровадити їх у масову свідомість. Соціалізація здійснюється ними шляхом усної пропаганди й агітації – через засоби масової інформації, а також через символіку [11, с. 89].

В свою чергу Д. Кобрисенко пропонує розглядати політичні партії як референтні спільноти. В умовах істотної політизації громадського життя для великої частини громадян роль референтних спільнот виконують політичні партії – і не лише за ознакою членства в них, а й тоді, коли суб'єктивно важливим для особи є володіння базовими спільнототвірними характеристиками. Обираючи референтну спільноту як об'єкт ідентифікації, особа потрапляє під соціальний вплив, який дає їй відчуття психологічної захищеності та спрямовує її розвиток і функціонування. Важливість референтної спільноти полягає в тому, що її норми перетворюються на систему відліку не тільки для самооцінки, а й для оцінювання явищ соціального життя, формування індивідуальної картини світу. Референтність спільноти визначає останню як об'єкт, до якого особа зараховує себе психологічно, поділяє норми та цілі спільноти, орієнтується на них у своїй поведінці [12].

Важливо також підкреслити відмінності у процесі політичної соціалізації особистості в залежності від типу політичної системи, на що, зокрема, вказує Я. Арабчук. Так, прикладом однопартійності є діяльність у радянській період партії комуністів, що була єдиною «керівною і направляючою силою суспільства» та охоплювала своїм впливом і контролем діяльність усієї системи політичного виховання й освіти – від університетів марксизму–ленінізму до політичних кружків пенсіонерів, а також і такі найважливіші інститути політичної соціалізації, як дошкільні установи, школи, ВНЗ, виробничі колективи, армію. Тепер же при наявності величезного числа конкуруючих і маловпливових політичних партій й організацій політична соціалізація здійснюється стихійно і суперечливо. Основним її типом є конфліктний. При цьому особистість усе більше втрачає зміст і цінність політичного життя, знаходиться в постійному протиріччі з політичною реальністю. Однак багатопартійність, на яку нарікають в Україні, є особливою формою політичної соціалізації та відродження громадянського суспільства. Більшість політичних партій – це ще не інструмент політики, а школа становлення громадянина незалежної держави. Частина з них, навіть тих, що проходили бар'єр і ставали парламентськими партіями, зникають, частина об'єднується. Деякі залишаються на рівні політичних клубів. Але всі вони, і це потрібно зрозуміти, народжені потребами часу, щоб виконати неочікувану роль і роботу – створити нову, здатну до самостійних дій особистість [13, с. 212–213].

Серед різновекторних впливів численних агентів політичної соціалізації інтегруюча роль належить політичній самоосвіті особистості, що обумовлюється посиленням ролі особистісного чинника в сучасних

суспільно–політичних процесах. Процес політичної соціалізації також значною мірою визначається особистісним чинником, виступаючи в умовах сучасного суспільства як процес політичної самосоціалізації, де вирішальне значення має власна активність особистості з самоконструювання, самореалізації, самоосвіти й самовиховання.

Н. Пробийголова право на самосоціалізацію пов'язує з вибірковістю індивіда та відзначає наявність в сучасній українській політичній теорії і практиці значного інтересу до людського фактора, розуміння того, що особа виходить на політичний рівень не як віддалений і більш чи менш стихійний результат життя та діяльності людей та їхніх намірів. Вона починає залучатися до політичного процесу і впливати на нього самостійно [14, с. 90].

Як відзначає І. Парубчак, процес політичної соціалізації обумовлений особистісним, суб'єктивним фактором. Сама унікальність індивіда і є критерієм, який залишає за ним право на самосоціалізацію. Політична соціалізація при цьому розглядається як формування політично орієнтованої особи, яка вміє захищати свої соціально–політичні інтереси, має розвинену політичну свідомість і високий рівень політичної культури. Відповідно для перетворення індивіда на свідомий і активний суб'єкт державотворення необхідною є така система політичної соціалізації, що не тільки задає йому мотивацію до активності та створює умови й можливості для участі у політичному житті, але й водночас забезпечує індивіда необхідним обсягом знань і навичок практичної діяльності, формує в нього здатність розуміти політичну дійсність в державі [15].

За словами Т. Вольфовської, соціалізація як двосторонній процес, з одного боку, адаптує й інтегрує людину в суспільство завдяки присвоєнню нею соціального досвіду, норм, настанов, які притаманні як суспільству в цілому, так і окремим групам. Разом з тим особистість розвиває тенденцію до незалежності, свободи, формування власної позиції, розвитку індивідуальності. Смісл соціалізації розкривається на перетині таких її процесів, як адаптація, інтеграція, саморозвиток та самореалізація [16, с. 110].

Визначальну роль у процесі політичної самосоціалізації грає індивідуальний досвід особистості. На думку Н. Пробийголови, рівень політичної соціалізації не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується та передається від покоління до покоління. Здатність громадян приймати раціональні політичні рішення, брати участь в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного й цілеспрямованого опанування відповідними знаннями, досвідом [17, с. 74].

Щоб успішно адаптуватися до нового політичного середовища, молода людина змушена обирати і засвоювати стереотипи продуктивної поведінки, а також вчитися виробляти власне бачення громадсько–політичного життя. Розвиток здатності неупереджено сприймати та оцінювати політичну ситуацію й адекватно відображати різні події стає актуальним та першочерговим завданням політичної соціалізації [18].

Згідно з А. Карнаух, політична соціалізація передбачає доволі високу автономію особистості в процесі вибору політичних позицій, їх довольну заміну, а також

можливість керуватися в цьому процесі внутрішніми, часом несвідомими, перевагами й переконаннями. Остання обставина вказує на необхідність посилення цілеспрямованої педагогічної підтримки, орієнтованої на допомогу студентам в оволодінні вміннями політичної діяльності, формуванні і них цивілізованих уявлень про політичне життя в країні [19, с. 139].

Звідси впливає необхідність організації політичної самоосвіти особистості, розробки відповідних цілей, завдань та засобів їх реалізації, методичного, організаційного, матеріально–технічного, інформаційного забезпечення.

Головною метою політичної самоосвіти є набуття політичних знань, розвиток інтелекту, аналітичних здібностей, критичного мислення. Як зазначає М. Иванов, розвиток інтелекту відбувається, насамперед, через організацію індивідуальної роботи тих, хто навчається. Самостійна робота сприяє виробленню навичок формування власних суджень у процесі аналізу матеріалів і підготовки письмових звітів і усних повідомлень. При зіставленні різних позицій і установок виробляється здатність до логічного мислення. Розвиток вміння чітко і доступно викладати і захищати власну позицію, вислуховувати думки опонентів і дискутувати сприяє формуванню відкритої політичної культури [3, с. 239].

Окрім цього політична освіта має сприяти формуванню творчої, активної, відповідальної особистості. Зокрема, Т. Поснова, розглядаючи політичне виховання та політичну освіту як одну з неодмінних складових процесу виховання, метою якого є формування громадянської особистості – повноцінного члена суспільства, підкреслює, що в умовах демократизації виникає необхідність в появі творчої, активної особистості, якій притаманні здатність до критичного мислення, прагнення до самоосвіти та безперервного особистісного зростання [20, с. 136].

Центральний елемент політичної самоосвіти складають політична інформація і політичні знання. Відповідно ефективна політична самоосвіта потребує заходів з організації широкого доступу до них для всіх громадян. Для цього і держава, і бізнес–спільнота, і громадські організації мають налагодити випуск друкованих видань відповідної тематики. Так, згідно з М. Ивановим, надзвичайно важливо здійснити низку кроків у видавничій політиці. Держава повинна показати приклад випуску спеціальних тематичних освітніх брошур для різних вікових категорій читачів, від дитячого та шкільного віку до пенсіонерів, про основні права та обов'язки громадян України, про її політичну та виборчу систему. Необхідно всіляко стимулювати діяльність в цьому напрямку різноманітних громадських організацій і об'єднань. Вони повинні отримати як моральну, так і матеріальну підтримку з боку держави, фінансових груп, політичних партій [3, с. 263].

Серед іншого варто особливо підкреслити значення інформаційно–комунікаційних технологій у забезпеченні політичної самоосвіти особистості в сучасних умовах, зокрема, створення баз даних інформації з історії, правова, політології, соціології, спеціалізованих інтернет–порталів, поширення мультимедійних ресурсів і технологій, завдяки яким стає можливим збереження та поширення відео– та аудіозаписів виступів, лекцій, дискусій провідних фахівців у різних галузях соціогуманітарного знання.

Проте тільки інформаційного, організаційного та матеріально-технічного забезпечення політичної самоосвіти особистості недостатньо. Потрібне цілеспрямоване формування навичок пошуку, збору, аналізу великих інформаційних масивів, їх критичне осмислення та розвиток на цій основі особистого ставлення до політики, самооцінка свого місця в політичному житті, самоконструювання власної особистості у політичній проекції, що включає свідоме формування сталих політичних орієнтацій, настанов, переконань, ідеалів, норм, цінностей тощо.

Отже, у підсумку маємо ще раз підкреслити провідну роль власної активності особистості з політичної самоосвіти у процесі її політичної соціалізації. Окрім того, дія основних чинників політичної соціалізації, що були розглянуті вище, свого максимального ефекту досягає тільки за умови формування цілісної системи, в якій вплив політичного середовища, політичної культури, діяльності політичних партій, засобів масової інформації, закладів культури, політичної освіти є комплексним, узгодженим, науково обґрунтованим та спрямованим на розвиток вільної, критично мислячої, компетентної особистості.

Список використаних джерел

- Іванов М. С. Проблеми удосконалення політичної системи України в контексті формування нової політичної культури громадян / М. С. Іванов // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. – Політичні науки. – Миколаїв, 2005. – Вип.31. – Т.44. – С.64–67.
- Овдієнко Л. Н. Політична культура у контексті освітніх трансформацій: філософсько-культурологічний аспект / Л. Н. Овдієнко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: Агрпромовид України, 1999. – Вип.2. – С.136–143.
- Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства / М. С. Іванов. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
- Горбатенко І. А. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. А. Горбатенко. – К., 2007. – 20 с.
- Жадан І. В. Психологічна модель змісту політичної освіти учнівської молоді / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: ТОВ «Міленіум», 2002. – Вип.6. – С.121–130.
- Шайгородський Ю. Ж. Багатопартійність як чинник становлення політичної системи / Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан // Наукові праці ЧДУ ім. П. Могили. – Політичні науки. – Миколаїв, 2006. – Вип.41. – Т.54. – С.12–16.
- Гедікова Н. П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Н. П. Гедікова. – Одеса, 1999. – 19 с.
- Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем / Б. А. Исаев. – М.: Аспект-Пресс, 2008. – 367 с.
- Обушний М. І. Партологія / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – Київ: Арістей, 2006. – 432 с.
- Исхакова Н. Г. Особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації політичної системи України / Н. Г. Исхакова // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип.53. – С.83–95.
- Шеремко Н. М. Політична соціалізація у трансформаційному суспільстві: політологічний дискурс / Н. М. Шеремко // Нова парадигма. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип.81. – С.81–94.
- Кобрисенко Д. О. Політична партія як референтна спільнота / Д. О. Кобрисенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2011. – Вип.26. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Nsspp/2011_26/Kobrysenko.htm
- Арабчук Я. Роль політичних партій в соціалізації особистості / Я. Арабчук // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип.74. – С.209–213.
- Пробийголова Н. Особливості розвитку теорії політичної соціалізації / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С.88–95.
- Парубчак І. О. Гуманітарні аспекти концепції державного управління процесами політичної соціалізації особи в Україні / І. О. Парубчак [Електронний документ] // Демократичне врядування. – 2012. – №10. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik10/fail/Parubchak.pdf>
- Вольфовська Т. О. Інтерактивні вміння та їх становлення на різних етапах політичної соціалізації / Т. О. Вольфовська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: ТОВ «Вид-во «Сталь», 2002. – Вип.5. – С.98–113.
- Пробийголова Н. Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2005. – №4. – С.70–81.
- Вольфовська Т. О. До питання щодо ефективної політичної соціалізації: дослідження стереотипів молоді / Т. О. Вольфовська [Електронний документ] // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2009. – Вип.9. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2009_9/Volfovska.htm
- Карнаух А. Політична соціалізація студентської молоді: сутнісні характеристики, особливості, тенденції / А. Карнаух // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць]. – Львів: Видавництво Національний університет «Львівська політехніка», 2006. – Вип.17. – С.136–140.
- Поснова Т. П. Формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості студента / Т. П. Поснова // Соціальна психологія. – 2004. – №2. – С.134–139.

References

- Ivanov M. S. Problemy udoskonalennja politychnoi' systemy Ukrainy v konteksti formuvannja novoi' politychnoi' kul'tury gromadjan / M. S. Ivanov // Naukovi praci ChDU im. P. Mogyly. – Politychni nauky. – Mykolai'v, 2005. – Vyp.31. – T.44. – S.64–67.
- Ovdijenko L. N. Politychna kul'tura u konteksti osvithih transformacij: filosof's'ko-kul'turologichnyj aspekt / L. N. Ovdijenko // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – K.: Agropromvydav Ukrainy, 1999. – Vyp.2. – S.136–143.
- Ivanov M. S. Politychna osvita v konteksti politychnyh transformacij suspil'stva / M. S. Ivanov. – Mykolai'v: Vyd-vo MDGU im. P. Mogyly, 2004. – 280 s.
- Gorbatenko I. A. Politychna nauka i osvita v Ukraini: peredumovy vynyknennja, proces stanovlennja, perspektyvy rozvytku: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.01 / I. A. Gorbatenko. – K., 2007. – 20 s.
- Zhadan I. V. Psychologichna model' zmistu politychnoi' osvity uchniv's'koi' molodi / I. V. Zhadan // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – K.: TOV «Milenium», 2002. – Vyp.6. – S.121–130.
- Shajgorods'kyj Ju. Zh. Bagatopartijnist' jak chynnyk stanovlennja politychnoi' systemy / Ju. Zh. Shajgorods'kyj, K. P. Merkotan // Naukovi praci ChDU im. P. Mogyly. – Politychni nauky. – Mykolai'v, 2006. – Vyp.41. – T.54. – S.12–16.
- Gedikova N. P. Politychna socializacija osobystosti v period demokratyzacii' ukrain's'kogo suspil'stva: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / N. P. Gedikova. – Odesa, 1999. – 19 s.
- Isaev B. A. Teorija partij i partijnnyh sistem / B. A. Isaev. – M.: Aspekt-Press, 2008. – 367 s.
- Obushnyj M. I. Partologija / M. I. Obushnyj, M. V. Prymush, Ju. R. Shveda. – Kyi'v: Aristej, 2006. – 432 s.
- Ishakova N. G. Osoblyvosti procesu politychnoi' socializacii' v umovah transformacii' politychnoi' systemy Ukrainy / N. G. Ishakova // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2006. – Vyp.53. – S.83–95.
- Sheremenko N. M. Politychna socializacija u transformacijnomu suspil'stvi: politologichnyj diskurs / N. M. Sheremenko // Nova paradygma. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2008. – Vyp.81. – S.81–94.
- Kobrysenko D. O. Politychna partija jak referentna spil'nota / D. O. Kobrysenko // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii': zb. nauk. prac'. – K.: Milenium, 2011. – Vyp.26. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Nsspp/2011_26/Kobrysenko.htm
- Arabchuk Ja. Rol' politychnyh partij v socializacii' osobystosti / Ja. Arabchuk // Gileja: naukovyj visnyk. – K., 2013. – Vyp.74. – S.209–213.
- Probyjgolova N. Osoblyvosti rozvytku teorii' politychnoi' socializacii' / N. Probyjgolova // Politychnyj menedzhment. – 2004. – №6. – S.88–95.
- Parubchak I. O. Gumanitarni aspekty koncepcii' derzhavnogo upravlinnja procesamy politychnoi' socializacii' osoby v Ukraini

/ I. O. Parubchak [Elektronnyj dokument] // Demokratychne vrvjaduvannja. – 2012. – №10. – Rezhym dostupu: <http://www.lvivacademy.com/visnik10/fail/Parubchak.pdf>

16. Vol'fovs'ka T. O. Interaktyvni vminnja ta i'h stanovlennja na riznyh etapah politychnoi' socializacii' / T. O. Vol'fovs'ka // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – K.: TOV «Vyd–vo «Stal'», 2002. – Vyp.5. – S.98–113.

17. Probyjgolova N. Dejaki tendencii' procesu politychnoi' socializacii' molodi / N. Probyjgolova // Politychnyj menezhment. – 2005. – №4. – S.70–81.

18. Vol'fovs'ka T. O. Do pytannja shhodo efektyvnoi' politychnoi' socializacii': doslidzhennja stereotypiv molodi / T. O. Vol'fovs'ka [Elektronnyj dokument] // Problemy politychnoi' psihologii' ta i'i' rol' u stanovlenni gromadjanyna Ukrai'ns'koi' derzhavy: zb. nauk. prac'. – K.: Milenium, 2009. – Vyp.9. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2009_9/Volfovskaha.htm

19. Karnauh A. Politychna socializacija students'koi' molodi: sutnisni harakterystyky, osoblyvosti, tendencii' / A. Karnauh // Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' ta perspektvyvy rozvytku: [zbirnyk naukovykh prac']. – L'viv: Vydavnytvo Nacional'nyj universytet «L'vivs'ka politehnika», 2006. – Vyp.17. – S.136–140.

20. Posnova T. P. Formuvannja cinnisno–motyvacijnoi' sfery osobystosti studenta / T. P. Posnova // Social'na psihologija. – 2004. – №2. – S.134–139.

Bereza V. O., Ph.D., Associate Professor, Cherkassy National University named after Bohdan Khmelnytsky (Ukraine, Cherkassy), gileya.org.ua@gmail.com

The role of political education and self-education of political socialization

It is emphasized that democratic countries have seen the benefits of the existence of special institutions of political education. Only Ukraine is on the way of their formation. Therefore, it should be possible to focus efforts on the generation of political competence and responsibility of citizens. This task can be primarily through educational institutions and independent media. At the same time, the democratic political education should cultivate the personality not only human values but also the realization of the rights and duties of its own place and role in the state. Everyone should understand that without really functional political system of the individual will cannot be properly implemented.

Keywords: political education, political self-education, political socialization.

Берега В. А., соискатель, кандидат педагогических наук, доцент, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), gileya.org.ua@gmail.com

Роль политического образования и самообразования в политической социализации личности

Подчеркивается, что демократические страны убедились в преимуществах существования специальных институтов политического образования. Украина только находится на пути их формирования. Поэтому ей необходимо максимально направить усилия на генерирование политической компетентности и ответственности граждан. Реализовать эту задачу можно преимущественно через общеобразовательные учреждения и независимые средства массовой информации. В то же время демократическое политическое образование должно воспитывать в личности не только гуманистические ценности, но и осознание прав и обязанностей, собственного места и роли в государстве. Каждый должен понять, что без действительно функциональной политической системы воля отдельной личности не может быть должным образом реализована.

Ключевые слова: политическое образование, политическое самообразование, политическая социализация.

* * *

УДК 327.54:355.01:355.426

Кіндратець О. М.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя),
kin-el@yandex.ua

ВІЙНА ЯК ЧИННИК ЗМІНИ СВІТОПОРЯДКУ

Мета статті визначити особливості війн, що впливають на зміни світоустрою, дослідити процеси в міжнародних відносинах, які спостерігалися після завершення світових війн, досягнуті домовленості щодо створення

колективної системи безпеки. У дослідженні використано загальнологічні методи дослідження, компаративістський, історичний методи. Дослідження дало можливість прийти до наступних висновків: не всі війни змінюють світопорядок; деякі країни роз'язують війни з метою змінити свою роль і місце у світовій політиці; гібридні війни не є новим явищем; «холодна війна» в ХХ ст. була «гібридною» війною. Сучасний стан міждержавних відносин можна назвати «новою холодною війною». Ця війна в дечому схожа, але в дечому відмінна від «холодної війни» ХХ ст. «Холодні війни» теж вимагають зусиль світових лідерів щодо їх припинення та досягнення шляхом переговорів домовленостей по відновленню та зміцненню системи колективної безпеки.

Ключові слова: війна, світова війна, «холодна війна», «гібридна війна», світопорядок.

Міждержавні війни, метою яких є розширення територій та зон впливу, відіграють «світобудовні» функції. Деякі з цих війн впливають на регіональну архітектоніку, а інші приводять до зміни світоустрою. Перш за все до таких змін приводять «великі війни». Особливості «великих» війн такі: у них втягнуто багато народів; тривають доволі довго; змінюють світ; ведуть до значних втрат як матеріальних, так і людських.

Розширити зону впливу, як у минулому, так і нині, держава може і без традиційної війни. Це досягається за допомогою підтримки, ослаблення чи навіть «дистанційного» знищення певних режимів, в основному в тих у країнах, які мають або великі запаси стратегічних ресурсів, або важливе геополітичне становище. Руйнування держави не вводячи війська на її територію можна за допомогою використання технологій «керуваного хаосу». Найбільш ефективною ця технологія є в тих країнах, в яких є передумови виникнення хаосу навіть без зовнішнього втручання. Однією з таких передумов є відсутність єдності в політичній еліті, боротьба різних владних груп за власні інтереси. Загальне благо, державні та суспільні інтереси не є в таких країнах об'єднуючими політичну еліту. Крім цього об'єктами подібних атак можуть стати країни в яких існують ціннісні конфлікти, конфлікти ідентифікацій, що заважають консолідації суспільства. Цією ситуацією можуть скористатися інші країни.

Не всі країни, що перемагають у «великих» війнах, займають провідне місце в світосистемі. Це обумовлено рядом причин (економічних, фінансових, політичних, соціальних тощо). Країни–лідери світосистеми, які під час війни належали до одного табору, «були на одній стороні», часто починають розглядати одна одну не лише як конкурентів за світове панування, але і як противників та не виключають воєнних зіткнень між собою.

Дослідження нових загроз, видів війн та шляхів побудови нової системи безпеки набуває нині особливої актуальності. Ці проблеми досліджують як зарубіжні так і вітчизняні вчені, зокрема Р. Арон, З. Бжезінський, М. Харт, Х. Хофмайстер, С. Магда, М. Требін та інші.

Нинішня ситуація, яка склалася в Україні та світі вимагає нових підходів до вирішення військових конфліктів. Для України сьогодні важливо знайти способи виходу з війни та побудови післявоєнного миру. Звернення до історії дає можливість побачити як у минулому вдавалося зменшити небезпеку виникнення нових зіткнень між державами після закінчення «великих» війн. Як правило, відбувалися зустрічі представників країн, що приймали участь в цих війнах і за столом переговорів досягали домовленості та визначали умови миру. Вестфальський трактат 1648 р. був підписаний учасниками переговорів після тридцятилітньої війни в Європі. У ньому визнавалося існування спільних інтересів європейських держав, а

також необхідність радитися щодо вирішення певних питань. Після Наполеонівських війн в 1814–1815 відбувся Віденський конгрес. У Акті Священного Союзу, який закріплював рішення Віденського конгресу, говорилося про те, що правителі надалі мають керуватися заповідями миру, а також правди, любові та святої віри. Дві світові війни XX ст. теж завершилися укладанням мирних угод, а також створенням міжнародних організацій, які мали попередити нові світові війни (Паризька мирна конференція 1919–1920 рр., створення в 1919 р. Ліги Націй – першої міжнародної організації по підтримці миру та безпеки, а по завершенню Другої світової війни в 1945 р. в Сан-Франциско створення ООН). Кожного разу укладання мирних договорів, створення міжнародних організацій означало також формування системи колективної безпеки та міжнародного права. На певний час припинялися «великі війни». В цей період відбувалося відродження економіки, розвиток виробництва, зростання добробуту і т.д. Це чередування війни і миру, на жаль, продовжується і нині. Нові війни стають іншими, але не менш небезпечними. Так, у XX ст. після завершення II світової війни сталася ще одна «велика» війна – «холодна війна», на завершення якої ні провідні держави світу, ні міжнародні організації не відреагували належним чином. «Холодна» війна, яка, на думку вчених, тривала з 1947 по 1991 рік, тобто понад 40 років, теж привела до серйозних втрат і не тільки економічних. Президент супердержави – США, однієї з двох основних учасників цієї війни, Буш-старший поздоровив з перемогою в цій війні свій народ, та назвав суму (вона була величезна), в яку обійшлася ця перемога американському народу. Очевидно, і після цієї війни потрібно було зустрітися лідерам найбільш впливових країн світу, які були найбільш активними учасниками «холодної» війни, для вироблення правил поведінки в новій ситуації, що склалася після руйнування двохполюсної системи світоустрою. Хоча війна і була «холодною», однак її наслідки мали б бути усвідомленні і відображені в міжнародному праві. Однак, цього не сталося. Все що відбувалося потім – заяви США про особливу місію в сучасному світі та претендування на роль «світового поліцейського», складне і конфліктне формування багатополюсності нині, що негативно позначається на рівновазі в світі, претензії ядерної держави Росії на світове лідерство та виникнення реальної загрози нової світової війни – все це є свідченням відсутності реальних механізмів попередження ескалації конфліктів у світі, розкручування нової гонки озброєнь, виникнення нових конфліктів між основними гравцями світової політики, так званих «інтернаціоналізованих» конфліктів.

З часів оголошення припинення «холодної війни» відбулися певні події, які б мали привести до реформування ООН, зокрема Ради Безпеки (конфлікт в Югославії та залучення в цей конфлікт НАТО, війна США в Іраку в 2003 році та війна Росії проти Грузії в 2008 р., особлива «гібридна» війна Росії проти України, яка владою держави-агресора не визнається, але яка вже привела до втрати Українською державою контролю над частиною Донбасу та до анексії Криму тощо). Питання щодо реформування Ради Безпеки ООН піднімалося світовою спільнотою не один раз. Після Другої світової війни цілком справедливо країни, які перемогли фашизм, отримали за це преференції у вигляді як постійного членства в Раді Безпеці, так і право вето. Однак, деякі

з цих країн (США та СРСР) ще в роки «холодної» війни XX ст. та гонки озброєнь поставили світ на грань катастрофи (наприклад, Карибська криза). Вже тоді мало було виникнути питання про зміни, реформування Ради Безпеки, як і всієї організації ООН. Мають бути визначені нові умови, за яких держави можуть отримати статус постійних членів Ради Безпеки ООН, зберегти його чи втрачати. Однією з умов, очевидно, має бути послідовна миролюбна, неагресивна зовнішня політика держави. З моменту створення цієї організації пройшло більше ніж півстоліття. У наш динамічний час зміни відбуваються дуже швидко під впливом нових реалій.

У XX ст. світовий порядок тричі докорінно змінювався. Перші два рази зміни були наслідком світових війн. Третя зміна відбувала після завершення «холодної війни» та розпаду СРСР. Після Першої світової війни розпалися чотири імперії – Російська, Австро-Угорська, Османська та Німецька. Друга світова війна теж змінила становище багатьох країн: одні країни здобули незалежність; другі країни посилили свої позиції в світі (США, СРСР), а позиції інших навпаки послабшали (Великобританія, Франція). Крім того сформувалася біполярна світосистема – «соціалістична» та «капіталістична» блокова система. Ця система мала свої сильні і слабкі сторони. Біполярна система, яка зруйнувалася разом з розпадом Радянського Союзу, сприяла підтримці певної стабільності у світі. З. Бауман вказує на те, що розколюючи світ блокова політика одночасно формувала образ цілісності, кожному куточку і закутку земної кулі приписувала певну роль в «глобальному порядку речей» – тобто в конфлікті двох таборів і в рівновазі, яка підтримувалася, хоча і була крихкою [1]. А яка ситуація склалася в світі сьогодні? З. Бауман вважає, що з завершенням Великого розколу світ уже не здається цілісністю; він більше схожий на поле розсіяних і розрізнених сил, що згущаються в самих неочікуваних місцях [1].

Судячи з усього світ рухається, не дивлячись ні на що (економічну, фінансову, інформаційну, культурну і т.п. глобалізацію), не до «вічного» миру, а до нової «холодної війни» (в кращому випадку). Голова міжнародного комітету Держдуми Росії Олексій Пушков називає нинішні відносини між Росією та США «другою холодною війною» [2].

В умовах загострення енергетичних, екологічних, кліматичних та інших глобальних проблем, формування глобального світового суспільства намагання перебудувати світ для отримання більших територій, більшого впливу говорить про недалекоглядність сучасних політиків. Нова затьяжна «холодна» війна не дозволить об'єднати зусилля всіх народів у боротьби з явищами, які створюють небезпеку гибелі людської цивілізації. Всі країни світу потребують нового типу політиків, які здатні робити самі чи зважати на довготривалі прогнози вчених.

Ситуація, що склалася сьогодні у світі, примушує повернутися до визначення особливостей «холодної» війни та порівняння «холодної» війни XX ст. та тієї, яка розпочалася в XXI ст. Порівняння цих війн дозволило виявити наступні спільні риси: ці війни погіршують міжнародні відносини; засоби, які використовуються у цих війнах, майже однакові (таємні операції по підризу стабільності, шпигунство, політична пропаганда, диверсії тощо); як і в XX ст. в XXI ст. знову використовується образ зовнішнього ворога для відвернення уваги від

внутрішніх проблем та впливу на свідомість громадян; використовується ідеологія для єднання нації, збереження єдиної ідентичності, формування патріотизму, вірності курсу лідерів нації; існує небезпека переростання «холодної» війни в прямі зіткнення країн, що належать до різних блоків; «холодні» війни є різновидом «гібридної» війни.

Поняття «гібридна» війна почало вживатися не так давно. В Україні це поняття почало широко використовуватися науковцями, політиками, журналістами після того, як Росія анексувала Крим та вивела частину Донбасу з під контролю Української держави. Гібридною війною нині називають ту, в якій застосовують різні методи її ведення, включаючи й інформаційну війну. На думку М. П. Требін, «гібридна» війна, по-перше, поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом усієї «гібридної» війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум і душу людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб'єктами виступають також не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, Інтернет, інші засоби масової комунікації [3, с. 115].

Інформаційна війна займала важливе місце і в «холодній» війні ХХ ст., тільки тоді у Радянському Союзі вона називалася інакше – «психологічна війна» і то тільки для характеристики дій капіталістичних країн направлених проти країн соціалістичного табору. У однойменній книзі Д. Волкогонов описував так звані «суспільні» центри психологічних диверсій, міфотворчості тощо. Автор книги «Психологічна війна» Д. Волкогонов – історик, філософ, політолог та політик, у 1979–1984 роках він був начальником управління спецпропаганди («психологічної війни»). Засоби, методи, форми ведення «психологічної» війни, «контрпропаганди», які використовувалися спеціалістами в тій «холодній» війні, подібні до тих, які використовує Росія уже в новій «холодній», інформаційній війні. Лише до старих методів добавилися нові, більш досконалі, а крім того з'явилися нові технічні засоби миттєвого поширення інформації, яких не було в 80–х роках ХХ ст.

Серед методів, які розглядає Д. Волкогонов, є і такі: фальсифікація (повністю сфабриковані або частково підроблені варіанти реально існуючих документів, матеріалів, літератури); дискредитація керівних органів, суспільних організацій, політичних заходів, конкретних осіб і т.д.; залякування; поширення слухів, які представляють собою викривлену інформацію, яка не має під собою реальних підстав; створення ілюзорних стереотипів, «підтасовка карт» (події, факти підганяються під певну концепцію, версію, точку зору), «наклеювання ярликів» тощо [4, с. 127–134].

Є. Магда перераховує ті методи, які вже сьогодні Росія використовує в гібридній війні: «криве дзеркало»; «легітимний вигнанець»; «спекуляція на історії»; «заперечення очевидного»; «килимове бомбардування дезінформацією» і т.п. [5].

Дослідження впливу на свідомість та підсвідомість людей в умовах інформаційних війн знову стали актуальними, про що свідчить зростання кількості публікацій вітчизняних вчених, присвячених висвітленню цих проблем [5; 6; 7]. У ХХ ст. крім інформаційного впливу на свідомість громадян держав, які розглядалися як потенційний супротивник у війні, у «холодній війні» проводилися таємні операції спецслужб, а також відбувалися «інтернаціоналізовані» конфлікти, як то в Афганістані, Анголі, Північній Африці, В'єтнамі. Про деякі війни влада повідомляла (як то «виконання інтернаціонального обов'язку в Афганістані»), а деякі замовчувалися, оскільки неможливо було пояснити чим викликані дії «миролюбної» країни, країни, яка «бореться за мир у всьому світі», у віддаленому регіоні світу без втрати свого іміджу.

Політичні засоби, які застосовували держави впродовж історії людства у своїй миротворчій діяльності, були спрямовані або на еліту, або на народні маси політичних утворень. Великі держави в усі епохи проникали за допомогою агентів і грошей у суспільство малих держав, розкладаючи свідомість людей або вербуючи собі прихильників [8, с. 79].

Росія, як правонаступниця СРСР, намагається підвищити статус нинішньої війни в очах своїх громадян. Після заяв про те, що Україна «не держава», мати її в якості противника «великій» державі не годиться. Зовсім інакше громадяни Росії сприймають супердержаву США в якості ворога номер один. Саме тому росіян переконали, що Росія в небезпеці, а в Україні проти Росії воює США. Образ США як ворога з радянських часів не був повністю стертий в свідомості «радянських» росіян. Тому відновити цей старий стереотип було не так і важко. Значна частина молоді теж сприйняла цей стереотип – молоді люди максималісти, для молодіжної субкультури притаманний культ сила, а тому боротися з сильним чи навіть найсильнішим противником почесно, викликає гордість за самих себе, повагу до себе.

Отже, мрії про «вічний мир» не справдилися. У ХХІ ст. знову продовжуються змагання між державами за місце в світовій системі відносин. Ці змагання часом стають небезпечними. З'являються нові гарячі точки на карті планети. Такою гарячою точкою нині є і Україна.

Конфлікти, які виникають між окремими державами, можуть розростатися і тому небезпеку виникнення нової світової війни не потрібно недооцінювати. Нинішні реалії свідчать про недостатню ефективність створеної в минулому столітті системи колективної безпеки, а це означає, що необхідно реформувати ООН. Нинішня дисгармонія у світових відносинах виникла через перерозподіл ролей у світі, намагання в черговий раз змінити світоустрій. Відновлення порядку, стабільності у світі має бути предметом вивчення вітчизняних вчених.

Список використаних джерел

1. Бауман Зигмунт. Национальное государство и что дальше [Електронний ресурс] / Зигмунт Бауман // Отечественные записки. – 2002. – №6. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/users/zigmund-bauman>
2. В Госдуме открыто заявили о новой «холодной войне» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/12/8/7046766/>
3. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність [Електронний ресурс] / М. П. Требін // Український соціум. – 2014. –

№3. – С.113–127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoс_2014_3_13

4. Волкогон Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. – 2-е изд., доп. / Д. А. Волкогон. – М.: Воениздат, 1984. – 320 с.

5. Магда С. В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір [Електронний ресурс] / С. В. Магда // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – №5. – С.138–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29

6. Рубан Ю. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн / Ю. Рубан // Стратегічні пріоритети. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009. – №2 (11). – С.5–9.

7. Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни [Електронний ресурс] / О. О. Гойман // Грані. – 2015. – №1. – С.50–56. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_1_11

8. Арон Раймон. Мир і війна між націями: пер. с фр. / Раймон Арон; Під общ. рук. Віктор Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук. – Київ: Юніверс, 2000. – 688 с.

References

1. Bauman Zyhmunt. Natsyonal'noe hosudarstvo u chto dal'she [Elektronnyy resurs] / Zyhmunt Bauman // Otechestvennye zapysky. – 2002. – №6. – Rezhym dostupu: <http://www.strana-oz.ru/users/zigmund-bauman>

2. V Hosdume otkryto zayavyly o novoy «kholodnoy voyne» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://news.liga.net/ua/news/politics/4348146_u_derzhdum_rf_zayavili_pro_pochatok_drugo_kholodno_v_yni_z_ssha.htm

3. Trebin M. P. «Hibrydna» vinya yak nova ukrayins'ka real'nist' [Elektronnyy resurs] / M. P. Trebin // Ukrayins'kyi sotsium. – 2014. – №3. – С.113–127. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoс_2014_3_13

4. Volkohonov D. A. Psykholohycheskaya voyna: Podravnue deystviya ymperyalyzma v oblasti obshchestvennoho soznannya. – 2-е изд., доп. / D. A. Volkohonov. – М.: Voennydat, 1984. – 320 с.

5. Mahda Ye. V. Vykylyky hibrydnoyi viyny: informatsiynyy vymir [Elektronnyy resurs] / Ye. V. Mahda // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2014. – №5. – С.138–142. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29

6. Ruban Yu. Ukrayina yak sub'yekt i ob'yekt suchasnykh mizhnarodnykh informatsiynykh voyen / Yu. Ruban // Stratehichni priorytety. – К.: Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen', 2009. – №2 (11). – С.5–9.

7. Hoyman O. O. Manipulyvannya masovoyu svidomistyu v umovakh suchasnoyi hibrydnoyi viyny [Elektronnyy resurs] / O. O. Hoyman // Hrani. – 2015. – №1. – С.50–56. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_1_11

8. Aron Raymon. Myr i vinya mizh natsiyamy: per. s fr. / Raymon Aron; Pid obshch. ruk. Viktor Shovkun, Z. Borysyuk, H. Filipchuk. – Kyiv: Yunivers, 2000. – 688 s.

Kindratets O. M., Doctor of Political Sciences, Professor, Department of Political Science, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporozhye), kin-el@yandex.ua

War as a factor of change in the world order

The article aims to determine the characteristics of wars affecting the change world order, to investigate processes in international relations, which have been observed after the end of world wars, agreements reached after the war in order to establish a system of collective security. In the study commonly logical methods as well as comparative, historical methods were used. The study made it possible to come to the following conclusions: not all wars are changing the world order; some countries unleash war to change their role and place in world politics; hybrid warfare is not a new phenomenon; «cold war» in the twentieth century was a «hybrid» war. The current state of international relations can be called «new cold war». This war is in some way similar, but in some way different from the «cold war» of the twentieth century. «Cold war» also requires the efforts of world leaders for their suspension and achievement a negotiated agreement to restore and strengthen the system of collective security.

Keywords: War, World War I, the «cold war», «hybrid warfare», world order.

Kindratec E. H., доктор политических наук, профессор, профессор кафедры политологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), kin-el@yandex.ua

Війна як фактор змінення миропорядка

Цель статьи определить особенности войн, влияющие на изменения мироустройства, исследовать процессы в международных отношениях,

которые наблюдались после завершения мировых войн, достигнутые договоренности о создании коллективной системы безопасности. В исследовании использованы общелогические методы исследования, компаративистский, исторический методы. Исследование позволило прийти к следующим выводам: не все войны меняют миропорядок; некоторые страны начинают войны с целью изменить свою роль и место в мировой политике; гибридные войны не является новым явлением; «холодная война» в XX в. была «гибридной» войной. Современное состояние межгосударственных отношений можно назвать «новой холодной войной». Эта война в чем то похожа, но в чем то отличается от «холодной войны» XX века. «Холодные войны» тоже требуют усилий мировых лидеров по их пресечению и достижения путем переговоров договоренностей по восстановлению и укреплению системы коллективной безопасности.

Ключевые слова: война, мировая война, «холодная война», «гибридная война», мировой порядок.

УДК [327(100):141.72]

Климчук І. І.,
аспірантка кафедри міжнародних відносин і
дипломатичної служби, Львівський національний
університет ім. Івана Франка (Україна, Львів),
lasunka81@gmail.com

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ФЕМІНІСТСЬКИХ ПІДХОДІВ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Досліджено передумови формування та розвитку феміністських підходів у теорії міжнародних відносин. Проаналізовано гендерну складову та витоки нової концепції у феміністському вченні. Розглянуто основні теоретичні підходи в рамках феміністської епістемології, зокрема: феміністський емпіризм, феміністську позицію, феміністський постмодернізм (С. Гардінг), постмодерністський фемінізм (Кр. Сільвестер), ліберальний фемінізм; емпіричний фемінізм, аналітичний фемінізм та нормативний фемінізм (Ж. Труа). З'ясовано їхні спільні й відмінні положення, а також подано оцінку з погляду теорії і практики міжнародних відносин.

Ключові слова: феміністські підходи, теорія міжнародних відносин, гендер.

У порівнянні з іншими напрямками суспільних наук, розвиток феміністських підходів в теорії МВ відбувся з відносним запізненням. До ранніх праць, які успішно відзначилися у згаданий період часу, а тепер вважаються феміністською класикою належать: «Жінки і війна» (1987) Джин Бетке Ельштайн, «Банани, пляжі та військові бази (1989) Синтії Енлоу, «Гендер у міжнародних відносинах: феміністські підходи з досягнення глобальної безпеки» (1992) Дж. Енн Тікнер та «Феміністська теорія і міжнародні відносини у постмодерністську еру» (1994) Крістін Сільвестер. Не зважаючи на те, що ці праці різняться між собою у підходах, все ж їхні автори об'єднані спільною метою – переосмислення теоретичних параметрів дисципліни з феміністських перспектив.

Основною феміністського теоретичного напрямку є *гендер* – ідеологічно та соціально зумовлена різниця між чоловіками і жінками, протилежна до біологічних відмінностей між статями. На думку феміністів гендер складається з концепцій нерівності у владних відносинах і соціальних структурах та має важливе значення як для жіночого так і чоловічого досвіду. Варто зауважити, що саме феміністський рух кінця 1980–х років заклав основи для досліджень гендерних відносин.

Важливу роль у впровадженні феміністських підходів в теорію міжнародних відносин відіграли три важливих конференції: перша відбулася у 1988 році під егідою часопису «Міленіум: журнал міжнародних досліджень» в Лондонській економічній школі (London School of Economics), друга у 1989 році в Університеті Південної Каліфорнії (University of South California, USC), а третя у 1990 році в жіночому коледжі Велеслі (США, штат Массачусетс) (Wellesley college), де були представлені перші феміністські дослідження міжнародної політики.

Поступово почав зростати попит на спеціалізовану періодику у цьому напрямку, тому почали з'являтися відповідні фахові видання: «Міжнародний феміністський політичний часопис» («International Feminist Journal of Politics»), «Жіночі дослідження міжнародний форум» («Women's Studies International Forum»), «Періодичне видання жіночих досліджень» («Women's Studies Quarterly»), «Феміністський огляд» («Feminist Review»), «Знаки» («Signs: Journal of Women in Culture and Society and Meridians: Feminism, Race, Transnationalism»), «Жінки і політика» («Women and Politics») «Феміністські дослідження» («Feminist Studies») і т.д. Також подальші здобутки сприяли прийняттю у 2000 році резолюції ООН 1325 «Жінки, мир і безпека» («Women, Peace & Security») та створенню у 2010 році структури ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок «ООН жінки» («UN Women»).

Не вважаючи на те, що феміністи прагнуть досягнути гендерної рівності й сприяти трансформації глобальних соціальних ієрархій, все ж вони по-різному уявляють шляхи реалізації цих задач. Відповідно, в рамках теорії міжнародних відносин фемінізм не є узгодженою епістемологією, оскільки пов'язаний з різними теоретичними підходами, серед яких: *феміністський емпіризм (feminist empiricism)*, *феміністська позиція (standpoint feminism)* та *феміністський постмодернізм (feminist postmodernism)* – класифікація запропонована С. Гардінг. К. Сільвестер додає до цього переліку *постмодерністський фемінізм (postmodern feminism)*. Досить часто у феміністській літературі зустрічається *ліберальний фемінізм (liberal feminism)*. Ж. Труа натомість виділяє *емпіричний фемінізм (empirical feminism)*, *аналітичний фемінізм (analytical feminism)* та *нормативний фемінізм (normative feminism)*.

Родонаачальниками феміністського теоретичного напрямку вважаються Кр. Сільвестер (Chr. Sylvester), С. Гардінг (S. Harding), С. Енлоу (C. Enloe), Дж. Е. Тікнер (J. A. Tickner), Дж. Б. Ельштайн (J. B. Elshtain). Питання розвитку феміністського вчення в теорії міжнародних відносин займають провідне місце у наукових роботах таких зарубіжних вчених як Ж. Труа (J. True), М. Мінтром (M. Mintrom), Б. Акерлі (B. Ackerly), С. Окін (S. Okin), С. Чарлтон (S. Charlton), Дж. Еверет (J. Everett), Р. Конел (R. Conell), М. Портер (M. Porter), Е. Джуд (E. Judd), Е. Прюгл (E. Prugl). У вітчизняному науковому просторі дана проблематика порушується лише спорадично і є, відповідно, малодослідженою.

Метою нашої статті є комплексний аналіз наведених феміністських підходів з урахуванням їхнього впливу на теорію і практику міжнародних відносин.

Суть *емпіричного фемінізму* полягає у розкритті андроцентричного змісту класичної школи міжнародних відносин та залученні у дисципліну жінок-науковців. Представники цього напрямку вважають, що науковці досить часто піддаються впливу соціальних очікувань щодо гендерних ролей в науці. На думку Дж. Флокс: «чоловіки-науковці не переймаються тим, як їхній інтелект може «зашкодити» дослідженню, водночас жінки-науковці намагаються врахувати гендерний чинник» [5, р. 629]. Наприклад, К. Гілліган, у праці «На різних голосах: психологічна теорія та жіночий розвиток» («In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development» 1982) підтвердила, що Кольбергова шкала (Kohlberg scale) морального розвитку несвідомо тестує

етичну проблематику з чоловічої позиції, де хлопці, будучи традиційними об'єктами дослідження мислять в рамках справедливості, на відміну від дівчат, для яких етика піклування є важливішою [6].

Без сумніву, існує безліч схожих упередженностей у класичних теоріях міжнародних відносин, кожна з яких виникає на рівні висунення припущення щодо структур та ключових акторів системи. У міру того як основні концепти дисципліни відбиралися для аналізу лише тому, що це мало сенс для чоловіків, відбувався розвиток хибних припущень, які стали виявлятися лише зі збільшенням числа жінок-науковців в академічному середовищі.

Феміністські емпіристи досліджують також витоки соціально-сформованих упередженостей щодо ролі і місця жінки в суспільстві та державі. Вони, зокрема, довели, що сучасні держави та капіталістичні ринки є сформованими в ієрархічний спосіб, причому чоловіки перебувають на вищих щаблях, що призвело до нерівного розподілу матеріальних благ. Ринкова система, функціуючи у тісній співпраці з державою, витіснила будь-які види діяльності жінок до приватної сфери. З розвитком капіталізму, традиційна жіноча праця стала частиною цієї економічної системи й підпала під контроль з боку чоловіків. Капіталізм став залежним від необлікованої жіночої праці. Натомість важливі ролі в бізнесі та політиці відводилися чоловікам. Відповідно рішення, що приймалися у цих площинах, зокрема щодо забезпечення трудових прав та соціальних фондів приймалися на користь чоловіків, позбавивши жінок можливості отримувати певні преференції чи загальний доступ до цієї сфери [1, р. 204]. На думку Дж. Б. Ельштайн слід викреслити усі соціальні упередження з наукових досліджень та відтворити жіночу присутність на фоні цих систем, що у свою чергу посприє важливій історичній трансформації [2, р. 90–91]. *Емпіричний фемінізм* у версії Ж. Труа полягає у тому, щоб привернути увагу до жінок та гендерних аспектів міжнародних відносин на емпіричному рівні.

Дослідження емпіричного фемінізму в теорії міжнародних відносин набули у 1990-х роках різноманітних методологічних та предметно-змістовних форм. Зокрема, проведені дослідження під рубрикою «жінки у міжнародних подіях» (WID), а згодом «гендерні здобутки» (GAD) документально підтвердили упереджене ставлення чоловіків до даних наукових розробок, що призвело до слабкої реалізації проектів з гендерної проблематики і незадовільних результатів політики в рамках боротьби з бідністю та передачі повноважень громадам [11].

Емпіричні дослідження підтвердили взаємозв'язок економічного добробуту малорозвинутих держав з гендерною політикою, що полягає у забезпеченні жінок освітою, належним медичним обслуговуванням, кредитним фінансуванням та сільськогосподарською технікою. Також, феміністські теоретики документально підтвердили вплив глобалізаційних процесів на підсилення соціально-економічної нерівності між чоловіками і жінками, зокрема, на поширення жіночої бідності або «фемінізацію бідності» у зв'язку з борговою кризою у країнах Третього світу і реалізацією політики структурної перебудови економіки на Півночі і на Півдні [10].

Також, феміністські емпіричні дослідження розкрили гендерну складову міжнародних організацій,

в яких домінує переважно чоловіча еліта. Поступове втілення державами стратегічних ініціатив з досягнення статевої рівності дозволило жінкам долучитися до процесів з реалізації політичних рішень. Наприклад, на сьогодні жінки очолюють більшість агентств ООН. Згідно з феміністськими дослідженнями, жінки все ж зосереджені у менш впливових агентствах ООН і, як правило, зайняті в якості помічників–секретарів і лише поступово заповнюють пости, пов'язані з глобальною безпекою і програмами розвитку. Що ж до зовнішньополітичної сфери, то там також спостерігається позитивна динаміка гендерної рівності, зокрема станом на 2010 рік 26 жінок очолювали Міністерства закордонних справ по цілому світу [4]. На сьогодні, серед чоловічих і жіночих політичних еліт та простих громадян побутує переконання, що жінки–лідери налаштовані проти застосування сили у міжнародній політиці та підтримують політику втручання в гуманітарних цілях. Позитивне ставлення до статевої рівності наповнило новим змістом такі поняття як толерантність, права людини, демократія і тяжіння до більш мирного врегулювання міжнародних конфліктів.

Проте, етатистська орієнтація відвертає увагу від численних недержавних акторів, зокрема так званих «суспільних маргіналів», до яких належать жінки, які працюють в секс індустрії, біженки чи просто домашні служниці, матері, громадські активісти. Висвітлення такого виду локальної діяльності, дало змогу феміністам виявити нові форми міждержавної солідарності та ідентичності. Останнім часом, жінки відіграють ключові ролі в таких міжнародних рухах, як заборона протипіхотних мін, кампанія за ядерне роззброєння, охорона довкілля, феміністська мережа проти насильства над жінками і т.д. Спостерігаючи за зростанням транснаціональної жіночої мережі, вчені–феміністи відзначили нових фемінних суб'єктів, які дали поштовх для розвитку нових форм колективної діяльності. Так звані альянси укладені між жіночими організаціями і представниками урядів або міжурядовими акторами сприяють створенню міжнародних політикоправових механізмів з гендерного рівноправ'я та реалізації програм гендерної рівності на національному рівні.

Реалізація гендерної концепції на практиці є головною ціллю *ліберальних феміністів*. Їхні зусилля спрямовані на досягнення рівноправ'я жінок, рівного доступу до здобуття освіти, врахування жіночого трудового чинника в економіці шляхом розширення ліберальних прав, демократії, міжнародних інститутів та вільної торгівлі.

Ліберальні феміністи успішно імплементували свої програми на практиці. Зокрема вони досягнули успіху у розповсюдженні аргументів на користь залучення жінок у політику, вдаючись до пропагандистсько–агітаційної політики з внесення гендеру у порядок денний наукових досліджень. «Гендерний мейнстрім» (Gender mainstreaming) постав як відома концепція ООН, що пропагує жіночі права. Колишній держсекретар США Г. Клінтон, яка належить до числа ліберальних феміністів також активно сприяє залученню жінок у політику, а уряд Великобританії визначив запобігання сексуального насильства під час військових дій головною ціллю свого зовнішньополітичного курсу.

Незважаючи на ці досягнення, ліберальні феміністи часто піддаються критиці через «спрошене» ставлення до

проблеми розширення прав та можливостей для жінок, яке вони окреслюють фразою «долучити й «розчинити» жінок» («add women and stir») в інститутах урядування, військовій сфері чи бізнесі, не уточнюючи ієрархію останніх [12, р. 161].

Наближеною до теорії феміністського емпіризму є *феміністська позиція*. Саме праці С. Гардінг виокремили цей підхід в окрему теорію, як спробу визначити елементи жіночого голосу й позиції щодо сприйняття реальності, а також, опираючись на політичну боротьбу та феміністські дослідження, перетворити ці елементи у «моральні та наукові обґрунтування, яким слід надати перевагу при інтерпретації та поясненні суті і соціальних аспектів життя» [8, р. 26]. Поставлений акцент менше стосується зображення жінок у ролі «жертв» упередженностей, а спонукає до оцінки феміністської позиції через дослідження жіночого досвіду, наголошуючи на тому, що жіноча точка зору на міжнародну політику розвине нове та краще бачення.

Також, феміністи застосували у своїх дослідженнях психоаналітичний метод для кращого усвідомлення набуття гендерної ідентичності індивідуумом [8, р. 131]. Немовлята–хлопці починають відчувати здатність до абстракції та трансцендентності з моменту усвідомлення матері як біологічного не–Я, а рідше як окремого об'єкта, а не продовження себе. Патріархальні суспільні норми підсилюють захисну реакцію у поведінці індивідуума, визначаючи це як відповідний чоловічий гендер, що відповідає хлопчачій поведінці викоринювати, звинувачувати, не погоджуватися, створювати протилежні моделі чи відкидати материнський світогляд. На думку Н. Хартсок: «світогляд протилежних статей засвідчує, що один з них має сенс за умов абстрактності та недосяжності, натомість інший – позбавлений сенсу та принижує гідність, оскільки конкретність та необхідність лежать в основі низки дуалізмів: абстрактний/конкретний, розум/тіло, культура/природа, ідеальний/реальний, сталий/змінний. Ці дуалізми вросли в гендер, де перша частина асоціюється з виключно чоловічими характеристиками» [9, р. 241]. Успішне подолання чоловіками травми відбувається в процесі індивідуалізації виокремлення від жінки через звернення до розуму та відмову від емоційних зв'язків.

На відміну від хлопців, у дівчат інший досвід індивідуалізації. Мати не вирізняє себе як якийсь абстрактний об'єкт, а це означає, що травма, яку зазнає особа в процесі індивідуалізації настає набагато пізніше, під час досягнення дівчатами психостатевої зрілості. У ранньому дитинстві відсутність подразнюючих відкриттів щодо до матері закладають фундамент для емпатичної, вразливої ідентичності. Це виховується практикою соціалізації, яка прирівнює фемінність до сфери материнської діяльності зі збереження сім'ї, особистого втручання та щоденної жіночої домашньої праці. Жінка через взаємодію з протилежною статтю наближається до дихотомій та абстракцій чоловічого світогляду. Поєднання для жінки розумової та щоденної праці постає як відтворення безперервної низки зобов'язань.

Таким чином, використання психоаналітичного методу представникам теорії феміністської позиції дало змогу збагнути процес формування статевої та гендерної ідентичностей, а також пояснити причини гендерної нерівності у соціумі, намагаючись виявити пласти

несвідомого, емоційного, сексуального, притаманних усім людям [6].

Представники феміністської позиції вважають, що жінки мають своє уявлення про міжнародну політику. Маючи певний доступ до влади, вони мислять та діють інакше ніж чоловіки. На їхнє переконання, слід залучати якомога більше жінок до органів влади, тому що вони можуть привнести нове бачення та підхід до міжнародної політики. Це залучення має відбутися не лише на рівних підставах, чи тому, що це «справедливо», а через те, жіноча мораль наповнена материнськими інстинктами та миролюбством, що має неодмінно знайти своє відображення у світовій політиці.

Аналітичний фемінізм у версії Ж. Труа розглядає теоретичні основи міжнародних відносин, розкриваючи дискримінацію за статевою ознакою, яка на думку феміністів цього напрямку охоплює основні ключові концепції теорії міжнародних відносин і перешкоджає точному та всесторонньому сприйняттю цієї наукової сфери. Розроблена феміністськими теоретиками гендерна концепція посиляється на асиметричність маскуліності і фемінності у соціальному компоненті, які протистоять природності «біологічних» чоловічих і жіночих відмінностей. Провідний образ маскуліності зазвичай асоціюється з автономією, суверенітетом, об'єктивністю та універсальністю, водночас, коли фемінність асоціюється з відсутністю чи браком цих характеристик. Тому, більшість ключових концепцій міжнародних відносин походять з відповідного суспільно-політичного контексту, де інституціонувався маскуліна гегемонія. Феміністські послідовники вважають, що поняття влади, суверенітету, автономії, анархії, безпеки та типологія рівнів аналізу у теорії міжнародних відносин існують нерозривно з гендерним розподілом на суспільну та приватну сфери. Проте, це твердження не сприйняли представники традиційних шкіл, оскільки дискурсивний розподіл на внутрішню і зовнішню політики не полягає у апріорному визнанні приватної сфери у державі, що асоціюється з фемінністю, емоціями, суб'єктивністю, репродуктивними функціями жіночого організму і т.д. На думку феміністських аналітиків незалежність внутрішньої політики від зовнішньої та розподіл на суспільну і приватну сфери не можуть слугувати основою дисциплінарних рамок, оскільки зовнішня анархія підтримує гендерну ієрархію всередині і назовні [3, р. 131].

Феміністські теоретики розглядають державу як централізований органайзер гендерної влади, що іноді вдається до маніпуляцій суспільною і приватною сферами задля власної внутрішньої консолідації і зовнішньої легітимації. Також феміністські теоретики запропонували альтернативний погляд на людину, який враховує репродуктивні функції, тобто природно взаємозалежність, уникаючи універсальних абстракцій «людина/державка», а вимагаючи, натомість, зовнішню культурно-історичну контекстуалізацію для того, щоб адекватніше відобразити складність і невизначеність моделі людського посередництва і суспільної формації чи структури.

Щодо тлумачення понять влади і безпеки, феміністські теоретики переконані у тому, що внутрішні і зовнішні соціальні відносини не лише підтримують зовнішню політику держав, але й зокрема, доповнюють державу як територіальний орган влади, який володіє монополією

на застосування легітимної сили. Згідно з феміністським аналізом безпеки, держави під приводом захисту постають в ролі «захисників-протекторів», які своїм існуванням спричиняють загрозу назовні і тому, самі визначають ціну небезпеки, яку вони несуть усередину «захищеному населенню». Таким чином, гендерний аналіз показав, що чоловіки забезпечують неповну безпеку, консолідувавши свою владу над людьми і державами, зокрема над жінками і територією від якої вони залежать через джерела ресурсів та соціокультурну і біологічну репродукцію владних відносин. Отже, аналітичний фемінізм поєднав у собі основні напрями фемінізму, зосереджених на гендерній проблематиці.

Феміністський постмодернізм теж пов'язаний з гендерною концепцією. Послідовники цього підходу поділяють певну невпевненість щодо «себе, гендеру, науки, соціальних відносин, монокультури, а також телеологічних, ієрархічних, цілісних чи бінарних шляхів мислення та буття» [5, р. 622]. Тобто вони постають у ролі скептиків і вбачають небезпеку у несприйнятті жіночої поведінки, яка не слугує прикладом правдивої історії про жіночу сутність, коли жінку звинувачують у про-чоловічій поведінці у суспільній сфері. Також вони заперечують уявлення про жіночність, що не підтверджується історично та ігнорують вплив класу, раси і культури на ідентичність та життєвий досвід.

На думку С. Гардінг: «нам слід очікувати розбіжностей у когнітивних стилях пізнання та світосприйнятті людей, які залучені у різнопланову суспільну діяльність» [8, р. 189]. Чи матимуть вони спільну позицію? С. Гардінг вважає це неможливим. Проте, на її переконання, – «спільна феміністська позиція можлива за умов її витоків з політичної боротьби «опозиційних свідомостей», тобто йдеться про опозиційні сили, які прагнуть до створення «історії, побудованої на реальних подіях» та «до унітарності з культурного погляду» [8, р. 247].

Дж. Б. Ельштайн у праці під назвою «Жінки і війна» (1987) дотримується постмодерністських підходів. Її метод полягає у дослідженні політичних заяв та суспільних ідентичностей, які були документально зафіксовані шляхом інтерв'ю та розповідей про війну. Автор усвідомлювала, що цей підхід трактуватиметься як нетрадиційний, проте вона вважала, що це необхідно для того, щоб «залишити відкритим предмет вивчення та збагнути напрям його дослідження і не нав'язати стандартної формули довкола різнопланового та парадоксального матеріалу» [2, р. 91]. Дж. Б. Ельштайн критично ставиться до загальноприйнятої позиції, яка полягає у тому, що «справжні жінки» не мають жаги до війни. На її думку: «війна руйнує і водночас формує з чоловіка та жінки особливі ідентичності» [2, р. 166]. Згідно теорії міжнародних відносин, війна є витвором чоловіків, жіноча ж причетність до війни зводиться до ролі другого плану. Гуманістична позиція Ельштайн щодо розкриття ролі чоловіка і жінки під час війни може виглядати дещо проблематичною [13], проте вона спонукує до креативного та більш точного переосмислення так званих «історичних ампутацій», які мають відношення до жіночої діяльності, яка була вилучена з поля зору класичної школи міжнародних відносин та закріпила чоловічу діяльність «за центральною частиною сцени».

Слід наголосити, що часто послідовників цього теоретичного напрямку звинувачують у нормативній

нерозбірливості, зокрема, через їхнє заперечення суб'єкта, який діє цілісно і самостійно й самої категорії «жінка».

Постмодерністський фемінізм полягає у необхідності врахування статевої приналежності суб'єкта пізнання та його ціннісної орієнтації. Представники постмодерністського фемінізму в теорії міжнародних відносин, зокрема Кр. Сільвестер займаються дослідженням впливу лінгвістики та суспільних норм на створення і реконструкцію гендерних ієрархій. Зокрема зосередженість на гендерній природі наукового мовного стилю дало змогу по-новому підійти до розуміння таких традиційних дихотомій як: об'єктивність/суб'єктивність, культура/природа, суспільний/приватний чи національний/міжнародний та по-новому переосмислити такі концепції як держава, влада та безпека [12, р. 57]. Феміністи цього напрямку відхиляють будь-які твердження про те, що окрема теорія є спроможною розкрити усю повноту людського досвіду [12, р. 25–26]. На їхню думку, не існує єдиного автентичного жіночого досвіду чи позиції, які можна було би застосувати в якості шаблону для пояснення світової політики.

Нормативний фемінізм постає своєрідним підсумком гендерних теоретизувань. Адже на думку К. Сільвестер усі форми феміністського теоретизування є нормативними, оскільки допомагають поставити під сумнів деякі значення та інтерпретації теорії міжнародних відносин [14, р. 248]. Феміністські теоретики цілком свідомо увійшли у сферу міжнародних відносин, розглядаючи соціально-політичний контекст і власний суб'єктивний підхід як частину теоретичного роз'яснення явищ та процесів. Феміністські послідовники порушують питання визначення дихотомій сфери міжнародних відносин, увага до якого підсилюється через урахування маскуліно-фемінних відмінностей, наприклад, як асоціація жінки з миром, співпрацею, суб'єктивністю і «м'якою» внутрішньою політикою, а чоловіка, – відповідно з війною, змаганнями, об'єктивністю і «високою» міжнародною політикою. З позиції нормативного фемінізму, гендерні розбіжності не лише стосуються маскуліно-фемінних відносин, а постають як пізнавальний підхід. Отож, гендер слід трактувати як аналітичний інструмент, який живиться своєю винятковістю і так само як традиційні теорії міжнародних відносин має бути вивчений належним чином [14].

У 1990-х роках у наукових колах розпочалася полеміка щодо застосування гендера в теорії міжнародних відносин і загалом у феміністських дослідженнях. Зокрема, один з напрямів критики стосувався того, що використання гендера як аналітичної категорії приховує інші форми утиску, широко розповсюдженні у світовій політиці. Тобто, гендерні дослідження теорії міжнародних відносин є упередженими «ідеями», які складно застосувати у глобальному контексті, оскільки культурно-історично сформовані гендерні відносини не можуть бути однаковими. Зрозуміло, що соціокультурні практики, які наповнюють гендер сьогодні є напрочуд глобальними, проте вони є зміненими на місцевому рівні через вплив специфічних історичних і дискурсивних контекстів. Отже, впровадження гендерної концепції має бути спершу обґрунтоване на локальному рівні й «внутрішнім» аналізом. Представники нормативного фемінізму визнають, що феміністський напрям в теорії міжнародних відносин досі ще не досягнув розквіту і,

як вважає К. Сільвестер, «фемінізм є дослідницьким принципом, здатним «перебувати у різних місцях», висвітлюючи важливі аспекти ... міжнародних відносин, трактуючи їх на свій лад ... Існує багато видів і змінних форм фемінізму ... це досить складне явище з багатьма внутрішніми протиріччями» [14, р. 269].

Феміністська ідентичність і солідарність є, до певної міри, проблематичними у площині досягнення нормативної цілі позбутися «гендерних шаблонів» у суспільно-політичних відносинах, які залежать від політично сформованої «гендерної природи жінки». Отже, ознайомлення з жіночим досвідом з різних країн, слугує прикладом теорії нормативного фемінізму, який підтверджує існування безлічі підходів у дослідженні світової політики, кожен з яких розкриває різні аспекти політичної реальності.

Внесок феміністського вчення в теорію міжнародних відносин оцінити доволі складно. Це пов'язане, в першу чергу з тим, що цей теоретичний напрям не є єдиною цілісною теорією. Це радше теоретичний дискурс, що складається з багатьох конкурентних підходів та теорій, які спираються на різні епістемології. Незважаючи на цей недолік, усі феміністи в теорії міжнародних відносин підтримують гендерну концепцію. З іншого боку, застосування ними етнографічного підходу дало змогу підкреслити важливість індивідуального досвіду та соціальних відносин, на відміну від державної поведінки та абстрактних категорій. Таким чином, феміністи вийшли за межі традиційної сфери міжнародних відносин, зосередившись на індивідуумах та громадській діяльності. Проаналізовані різновиди фемінізму мають важливе значення для теорії і практики міжнародних відносин, адже визнання тісного зв'язку між гендером, теоретичними ідеями, ідентичностями, нормами й вимірами міжнародної політики та економіки дає змогу вченим поглянути на світову політику з інших перспектив.

Список використаних джерел

1. Dunne Timothy, Kurki Milja, & Smith Steve. International Relations Theories: Discipline and Diversity [Text] / Timothy Dunne, Milja Kurki & Steve Smith. – Oxford: OUP, 2000/2010. – 204 p.
2. Elshain Jean Bethke. Women and War [Text] / Jean Bethke Elshain. – Great Britain: The Harvester Press, 1987. – P.90–166.
3. Enloe Cynthia. Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics [Text] / Cynthia Enloe. – London, 1989. – 131 p.
4. Female Foreign Ministers – Worldwide Guide to Women Leadership. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.guide2womenleaders.com/foreign_ministers.htm.
5. Flax Jane. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory [Text] / Jane Flax // Signs. – 1987. – №12. – P.622–629.
6. Gilligan Carol. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development [Text] / Carol Gilligan. – Cambridge: Harvard University Press, 1982.
7. Goldstein Joshua. International Relations [Text] / Joshua Goldstein. – New York: Longman, 2003.
8. Harding Sandra. The Science Question in Feminism [Text] / Sandra Harding. – Ithaca: Cornell University Press, 1986. – P.26–247.
9. Hartsock Nancy. Money, Sex and Power: Towards a Feminist Historica Materialism [Text] / Nancy Hartsock. – Boston. MA: Northeastern University Press, 1985. – 241 p.
10. Porter Marilyn and Judd Ellen. (eds.) Feminists Doing Development: A Practical Critique [Text] / Marilyn Porter and Ellen Judd. – London: Zed Books, 1999.
11. Rathgeber Eva M. Gender and Development in Action [Text] / Eva M. Rathgeber in Marchand M. H. and Parpart J. L. eds., Feminism/ Postmodernism/ Development: A Practical Critique. – London: Routledge, 1995.

12. Steans Jill. Gender in International Relations: An Introduction [Text] / Jill Steans. – Polity Press: Cambridge, 1998. – P.25–161.

13. Sylvester Christine. Patriarchy, Peace and Women Warriors in Force Leed Peace: Meanings, Politics, Strategies [Text] / Christine Sylvester. – New York: Praeger Press, 1989.

14. Sylvester Christine. Feminist International Relations: An Unfinished Journey [Text] / Christine Sylvester. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P.248–269.

Klymchuk I. I., PhD student at the Department of International Relations and Diplomacy of the Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), lasunka81@gmail.com

The formation and development of feminist's approaches in the international relations theory

In the article the author studied preconditions of formation and development of feminist approaches in the international relations theory. Gender components and sources of the new conception in the feminist theory are analyzed here. The author considered the main theoretical approaches within the frames of feminist epistemology such as: feminist empiricism, standpoint feminism and feminist postmodernism (S. Harding), postmodern feminism (by Chr. Sylvester), liberal feminism; empirical feminism, analytical feminism and normative feminism (J. True). Also the author clarified their common and diverse principles and their contribution in to the international relations theory and practice.

Keywords: feminist approaches, international relations theory, gender.

Клымчук И. И., аспирантка кафедры международных отношений и дипломатической службы, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), lasunka81@gmail.com

Формирование и развитие феминистских подходов в теории международных отношений

Автор исследовал предисловия формирования и развития феминистских подходов в теории международных отношений. Проанализировано гендерную составляющую, а также истоки новой концепции в феминистском учении. Рассмотрено основные теоретические подходы в рамках феминистской эпистемологии в частности: феминистский эмпиризм, феминистскую позицию, феминистский постмодернизм (С. Хардинг), постмодернистский феминизм (Кр. Сильвестер), либеральный феминизм; эмпирический феминизм, аналитический и нормативный феминизмы (Ж. Труа). Также автор выяснил их общие и отличительные положения, а также подана оценка с позиции теории и практики международных отношений.

Ключевые слова: феминистские подходы, теория международных отношений, гендер.

* * *

УДК 32–027.21:330.368

Колісниченко Р. М.,
кандидат політичних наук, доцент,
директор, Кіровоградський інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(Україна, Кіровоград),
RMK7@ukr.net

ГЛОБАЛІСТИЧНА СВІДОМІСТЬ В УМОВАХ ДИСПРОПОРЦІЙ ГЛОБАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано типологію глобалістичної свідомості за ставленням до глобальних економічних диспропорцій. Розкрито сутність економічно–нейтрального, метрополістичного, державно–егоїстичного, економічно–традиційного, соціалістичного та соціально–прогресивного типів глобалістичної свідомості. Запропоновано шляхи подолання диспропорцій сучасного розвитку глобальної економіки.

Ключові слова: глобалістична свідомість, глобальні економічні диспропорції, типологія.

Одними з найвагомійших перепон на шляху розв'язання переважної більшості глобальних проблем людства є глибокі диспропорції розвитку світової економіки, яскраво виражена нерівномірність розподілу світового багатства й людських можливостей. Нестача у багатьох регіонах планети матеріальних ресурсів, необхідних для здійснення модернізації виробництва, запровадження нових

екологічно чистих технологій та проведення ефективної екологічної політики негативно відбивається на сучасному стані навколишнього природного середовища. Політично зумовлена бідність, слабкість соціального захисту значної частини людства поглиблює планетарну демографічну кризу, провокує поширення небезпечних захворювань, посилює світові воєнні, зокрема терористичні, загрози, порушення прав людини, нехтування основними принципами демократії. Трансформація практично усіх глобальних проблем відбувається під відчутним впливом світових економічних процесів. Відтак, у цьому аспекті виникає необхідність розкриття ступеню раціональності сприйняття людьми глобальних економічних проблем і особливостей ставлення до них з боку суспільства. Власне, вся економічна складова глобалістичної свідомості людства набуває особливої ваги, справедливо потребуючи детального вивчення її сутності, типології й об'єктивних можливостей майбутнього розвитку.

Процеси становлення планетарної свідомості людства аналізували О. Бабкіна, Д. Беттельгейзе, В. Горбатенко, С. Зеленов та інші дослідники [1; 5; 11, с. 107–108; 12, с. 218–220]. На вивченні сучасних світових економічних тенденцій, особливостей диспропорцій глобальної економіки зосередилися А. Вдовічен, Г. Глуха, Ю. Козак, В. Козик, В. Поляков, Р. Щенін, експерти авторитетних міжнародних організацій і багато інших вчених [2; 3; 7, с. 15–17; 8; 9, с. 202–205; 10, с. 23–32; 16; 17]. Проте типологія й розвиток глобалістичної свідомості в умовах глобальних економічних диспропорцій залишаються недостатньо вивченими.

Метою статті є аналіз глобалістичної свідомості в умовах диспропорцій глобального економічного розвитку.

Глобалістична свідомість є специфічною формою суспільної свідомості, що являє собою ступінь інтересу до глобальних проблем людства, рівень знань, уявлень, оцінок стосовно значення, змісту, особливостей глобальних проблем, суспільної діяльності, яка здійснюється з метою їхнього розв'язання, усвідомлення оптимальних способів подолання глобальних проблем сучасності, необхідності участі у їх вирішенні, суб'єктивної готовності до такої участі, а також рівень розвитку глобалістичної самосвідомості [6].

Під економічною складовою глобалістичної свідомості варто розуміти частину глобалістичної свідомості, що відображає ставлення до глобальних економічних проблем, зокрема, таких як значна диспропорційність економічного розвитку країн і регіонів, нерівномірність розподілу світового багатства, бідність значної частини людства.

За ставленням до глобальних економічних диспропорцій слід виділити наступні типи глобалістичної свідомості: економічно–нейтральний, метрополістичний, державно–егоїстичний, економічно–традиційний, соціалістичний та соціально–прогресивний. Економічно–нейтральна глобалістична свідомість відрізняється низьким ступенем обізнаності стосовно глобальних економічних диспропорцій та відсутністю інтересу до питань їх подолання. Суспільне поширення цього типу глобалістичної свідомості нівелює можливості людства щодо вирівнювання глобального соціально–економічного розвитку.

Представники метрополістичного типу глобалістичної свідомості, не зважаючи на середній рівень інформованості про сучасні глобальні економічні проблеми, наполягають

на збереженні існуючих постколоніальних відносин, заснованих на високорентабельній експлуатації ресурсів залежних країн розвиненими державами, а відтак на припиненні надання міжнародної допомоги країнам, що розвиваються. Використання бідних країн у якості джерел дешевої сировини, робочої сили й ринку збуту готової продукції є достатньо прибутковою справою для представників великого капіталу розвинених країн, зорієнтованих перш за все на отримання максимального прибутку. Руйнування світової системи постколоніального визиску означатиме для них втрату впливу й експлуатаційних можливостей, що неодмінно призведе до зменшення обсягу фінансових ресурсів.

Бажання громадян розвинених держав продовжити постколоніальну експлуатацію породжує наполягання на припиненні міжнародної допомоги бідним країнам, адже по мірі розвитку економік залежних країн відбувається послаблення їх економічної залежності від колишніх метрополій.

Проте, слід розуміти, що світова система постколоніалізму стоїть на службі великого капіталу, який в гонитві за прибутками ігнорує законні інтереси більшості населення планети. Залежні країни, не маючи розвинутого промислового виробництва, постачають на світові ринки сировинні ресурси, що з економічного погляду є неефективним. Доходи бюджету цих країн повністю залежать від світових цін на такі ресурси. Покриття дефіциту бюджету залежних країн відбувається за рахунок зовнішніх кредитів. Тому замість того, щоб вкладати кошти у зміцнення наукового потенціалу, модернізацію виробництва, як основну передумову економічного зростання, вони змушені витратити значну частину бюджетних надходжень на погашення зовнішніх боргів перед міжнародними фінансовими інститутами та розвиненими державами.

Недосконалість такої системи в сучасному світі пояснюється такими негативними наслідками, як обмеження суверенітету незалежних країн, гальмування їх науково-технічного розвитку, значна матеріальна диференціація суспільства, посилення соціальної напруги, агресивних настроїв серед населення тощо.

Ненадання міжнародної допомоги країнам, що її потребують, сприятиме посиленню світових соціально-економічних диспропорцій, поширенню бідності, голоду, зниженню рівня освіченості населення, частки його охоплення медичним обслуговуванням, антисанітарії, хвороб, надасть поштовх загостренню світових демографічної й екологічної криз, посиленню воєнно-політичних, зокрема терористичних загроз. Ідеї представників метрополістичного типу глобалістичної свідомості є несправедливими з точки зору гармонійного розвитку людства. Їх популяризація в суспільстві не лише не сприяє подоланню економічних глобальних проблем, а й призводить до їх загострення разом з переважною більшістю інших світових проблем сучасності.

В основі державно-економічного типу глобалістичної свідомості лежить ідеологія державного егоїзму, заснована на перевазі інтересів розвитку своєї країни над загальними інтересами всього людства, їх абсолютному ігноруванні. Така система цінностей передбачає переконання у необхідності прискорення економічного зростання лише своєї держави, нехтуючи інтересами більшості населення планети. Носії цього типу глобалістичної свідомості негативно ставляться до абсолютного скасування

міжнародної допомоги економічно слабким країнам, проте виступають за значне зменшення щорічних обсягів такої міжнародної допомоги. Аргументація подібних поглядів, як правило, базується на необхідності економії бюджетних ресурсів держав-донорів, значних сумах коштів, які щорічно виділяються розвиненими державами на допомогу бідним країнам, їх неефективному використанні, а також достатніх результатах такої міжнародної підтримки.

Поява економічно потужних держав у середовищі країн, що розвиваються, сприймається як зростання конкуренції на глобальному ринку товарів, послуг і капіталу. Отже, зміцнення економічних, а відтак і політичних позицій країн, що розвиваються, розцінюється розвиненими країнами як обмеження їх впливу на економічні і політичні процеси у світі.

Представники державно-економічної глобалістичної свідомості можуть спиратися на статистичні дані міжнародних організацій, зокрема ООН, за підрахунками якої протягом 2004–2014 років обсяг офіційної допомоги в цілях розвитку, наданої країнами-членами Комітету сприяння розвитку Організації економічного співробітництва і розвитку, збільшився на 66% і у 2014 р. становив 135,2 млрд. доларів США. Об'єм щорічної допомоги низки провідних країн, таких як Данія, Люксембург, Норвегія, Об'єднане Королівство і Швеція перевищує встановлений ООН цільовий показник офіційної допомоги розвитку у розмірі 0,7% ВВП [13, с. 62–66].

В якості аргументу на користь доцільності зменшення обсягів допомоги країнам, які розвиваються використовуються наявні позитивні результати надання міжнародної підтримки, що виявляються у якісній зміні показників соціально-економічного розвитку слабких країн. Досягнутий рівень розвитку країн, що розвиваються розцінюється цілком достатнім для їх подальшого нормального існування і в умовах значного скорочення обсягів іноземної допомоги.

Зокрема, увага може акцентуватися на даних ООН, згідно яких кількість людей в світі, котрі живуть в умовах крайньої бідності (менше 1,25 долара США на день) у період з 1990 р. по 2015 р. зменшилася більше, ніж на половину: з 1,926 млрд. (36%) до 836 млн. (12%) осіб. За цей час показник абсолютної бідності у регіонах, що розвиваються знизився у 3,3 рази: з 47% до 14% населення. При відносно незначному зменшенні частки зайнятого населення у загальній чисельності населення регіонів, що розвиваються з 64% у 1990 р. до 61% у 2015 р. спостерігаються суттєві якісні зміни у доходах працівників (табл. 1) [13, с. 14–21].

Як бачимо, упродовж 1991–2015 рр. частка вкрай бідних людей серед працюючого населення регіонів, що розвиваються скоротилася майже з половини (49%) до 11%. Загальна питома вага бідних та вкрай бідних працівників зменшилася з понад двох третин (68%) до менше, ніж однієї третини (27%) населення, що працює. Більше, ніж удвічі – з 18% до майже половини (48%) збільшилася частка працівників, які належать до категорій середнього класу.

Наведені позитивні зрушення у соціальній структурі населення країн, що розвиваються можуть бути використані представниками державно-економічного типу глобалістичної свідомості у якості аргументу на користь достатності успішних соціальних змін у бідних країнах для того, щоб на цій основі довести недоцільність

Співвідношення чисельності соціальних категорій працюючого населення регіонів, що розвиваються у 1991 р. та 2015 р.(за даними ООН)

Рік	1991	2015
Категорія працюючого населення регіонів, що розвиваються		
Сформований середній клас з доходами понад 13 доларів США на день	5%	13%
Середній клас, що формується з доходами від 4 до 13 доларів США на день	13%	35%
Наближені до межі бідності з доходами від 2 до 4 доларів США на день	14%	25%
Бідні середнього ступеня з доходами від 1,25 до 2 доларів США на день	19%	16%
Вкрай бідні з доходами менше 1,25 доларів США на день	49%	11%

подальшого виділення фінансової підтримки слабким країнам у тих обсягах, в яких вона на сьогодні виділяється.

Проте, перелічений вище комплекс аргументів на користь справедливості поглядів носіїв державно-економічної глобалістичної свідомості має суттєві недоліки, що роблять його недостатньо переконливим. Сучасний глобалізований світ є єдиною системою, структурні елементи якої тісно пов'язані між собою складними різномірними зв'язками. Прояви державного егоїзму в певній країні можуть мати відчутні наслідки у віддалених регіонах планети й спроможні знайти своє відображення у процесах глобального характеру, викликати ланцюгову реакцію змін стану суспільних відносин за принципом бумерангу. Так, значне зменшення обсягів допомоги бідним країнам може призвести до різкого падіння рівня життя населення цих країн, що стане причиною посилення агресивності, формування сприятливих умов для поширення тероризму, здатного вилитися у криваві терористичні атаки проти заможних «державних егоїстів». Поширення хвороб, викликаних економією на фінансуванні медичних програм, може набути ознак епідемій, що поширюються планетою. Економія на екологічних проєктах негативно відображається на стані навколишнього середовища з відповідними наслідками. Отже, ідеологія державного егоїзму є згубною для світового співтовариства і непринятною в сучасному цивілізованому світі.

Сприйняття країн, що демонструють успішне економічне зростання виключно в якості конкурентів не зовсім об'єктивне. У державах, які стрімко розвиваються по мірі економічного розвитку формується потужний ринок товарів і послуг, що створює підґрунтя для економічного співробітництва на взаємовигідній основі. Проявами такого співробітництва можуть бути міжнародна торгівля, інвестування в економіку цих країн, здійснення на їх території успішної підприємницької діяльності, залучення до підтримки міжнародних проєктів, спрямованих на подолання глобальних проблем та інше.

Не дивлячись на успіхи у подоланні бідності на планеті регіональний характер цього процесу протягом останніх 25 років виявився нерівномірним. Якщо показник бідності у Східній Азії знизився з 61% до 4% населення, у Південній Азії – з 52% до 17%, то частка бідного населення Африки, південніше Сахари продовжує залишатися більшою 40%. У Західній Азії питома вага бідних людей з 2011 р. до 2015 р. навіть дещо зросла [13, с. 14–21].

У сучасному світі понад 800 млн. людей продовжують жити в умовах крайньої злиденності і страждати від голоду. Понад чверть (27%) працюючого населення регіонів, що

розвиваються належать до бідних категорій населення з доходами менше 2 доларів США на день. Більше 160 млн. дітей, віком до 5 років мають недостатній зріст через тривале недоїдання. Кожного дня близько 16000 дітей помирають, не доживаючи до 5 річного віку з причин, що можна було усунути. Майже половина працівників змушені працювати на умовах нестабільної зайнятості і рідко мають можливості користуватися сучасними благами цивілізації. Кожна третя людина (близько 2,4 млн. осіб) не має доступу до нормальних санітарно-технічних засобів. Більше 880 млн. міського населення продовжують мешкати у нетрях [13, с. 9].

Наведені дані переконливо свідчать про гостру необхідність продовження надання міжнародної допомоги бідним країнам у обсягах не менших за сьогоднішні, чим доводиться неприпустимість практичної реалізації поглядів носіїв державно-економічної типу глобалістичної свідомості, здатних лише загострити існуючі проблеми глобальної економіки.

Економічно-традиційна глобалістична свідомість характеризується позитивним ставленням до ідеї усталеності обсягів і характеру міжнародної допомоги країнам, що розвиваються на існуючому рівні. Рациональність таких кроків може пояснюватися, з одного боку, неприйнятністю ідей державно-економічного типу глобалістичної свідомості щодо обмеження підтримки країн «третього світу», з іншої сторони – успіхами поступового вирівнювання світового економічного розвитку, підтвержені відповідними статистичними даними міжнародних організацій, що обумовлює відсутність потреби збільшувати допомогу бідним країнам.

З метою визначення сучасних тенденцій трансформації глобальних економічних диспропорцій, на основі аналізу офіційних даних МВФ, нами математично розраховано співвідношення часток населення розвинених країн та країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому народонаселенні з частками їх ВВП у світовому ВВП за вибрані роки у період з 1984 р. по 2014 р. (табл. 2) [16].

Як бачимо, протягом 30 років частка ВВП розвинених країн у світовому ВВП скоротилася з 77,4% до 60,7%, відповідно аналогічний показник країн, що розвиваються і з ринком, що формується зріс з 22,6% до 39,3% (на 16,7%). Слід врахувати, що частка населення розвинених країн у світовому народонаселенні зменшилася, а відповідний показник країн, що розвиваються і з ринком, що формується збільшився на 5%. Разом з тим, різниця між часткою населення розвинених країн у світовому народонаселенні та часткою їх ВВП у світовому ВВП скоротилася з 57,8% до 46,1%, так само як і дисбаланс між часткою населення

Таблиця 2

Співвідношення часток населення розвинених країн та країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому народонаселенні з частками їх ВВП у світовому ВВП за вибрані роки у період з 1984 р. по 2014 р.,% (розраховано на основі аналізу даних МВФ)

Показник \ Рік	1984	1994	2004	2014
Частка населення розвинених країн (37 країн) у світовому народонаселенні	19,6	16,8	15,6	14,6
Частка ВВП розвинених країн у світовому ВВП	77,4	81,9	78,5	60,7
Різниця між часткою населення розвинених країн у світовому народонаселенні та часткою їх ВВП у світовому ВВП	57,8	65,1	62,9	46,1
Частка населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується (152 країни) у світовому народонаселенні	80,4	83,2	84,4	85,4
Частка ВВП країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому ВВП	22,6	18,1	21,5	39,3
Баланс між часткою населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому народонаселенні та часткою їх ВВП у світовому ВВП	-57,8	-65,1	-62,9	-46,1

країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому народонаселенні та часткою їх ВВП у світовому ВВП, який зменшився на аналогічний відсоток. Таким чином, протягом вказаного періоду світова диспропорція співвідношення часток населення з частками ВВП у світових показниках зазначених груп країн скоротилася на 11,7%, що може бути підставою для спроб доведення правильності поглядів носіїв економічно-традиційного типу глобалістичної свідомості.

Методом математичного аналізу з використанням даних МВФ нами визначено динаміку співвідношення річного ВВП на душу населення між групою розвинених країн та групою країн, що розвиваються і з ринком, що формується протягом зазначеного періоду (табл. 3) [16].

Як видно, у період з 1984 р. по 2014 р. різниця показників ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується у відсотковому вираженні зменшилася з 1404% до 902%. Тобто, якщо у 1984 р. річний ВВП на душу населення розвинених країн перевищував аналогічний показник країн, що розвиваються і з ринком, що формується на 1404%, то у 2014 р. таке перевищення зменшилося до 902%. Відповідно спостерігається зменшення темпів зростання різниці показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується протягом кожного з трьох останніх десятиліть. Якщо у період з 1984 р. по 1994 р. темп зростання різниці вказаних

показників становив 13457 доларів США (233%), то протягом 2004–2014 рр. темп зростання цієї диспропорції склав 7184 долара США (122%), тобто зменшився на 6273 долара США (111%).

За даними ООН, значно збільшилася і частка безмитного імпорту розвинених держав (за виключенням нафти і зброї), завезеного з найменш розвинених країн, що у 2014 р. становила 84% продукції, імпортованої з цих країн. Частка надходжень від експорту, витрачена на обслуговування зовнішнього боргу у країнах, що розвиваються упродовж 2000–2013 рр. зменшилася з 12% до 3% [13, с. 62–66].

Зазначені результати обробки статистичних даних засвідчують поступове пом'якшення диспропорцій глобального розвитку і можуть використовуватися представниками економічно-традиційного типу глобалістичної свідомості для аргументації достатності сьгоднішніх обсягів допомоги бідним країнам та недоцільності їх збільшення.

Між тим, детальний аналіз особливостей трансформації глобальної економіки дає підстави вважати вказані вище аргументи носіїв зазначеного типу глобалістичної свідомості непереконливими. Не можна забувати, що не зважаючи на поступове гальмування темпів посилення глобальних диспропорцій за окремими показниками глобального розвитку, сучасний стан світової економіки залишається дуже далеким від справедливого. Якщо станом на 2014 р. частка населення розвинених

Динаміка співвідношення річного ВВП на душу населення між групою розвинених країн та групою країн, що розвиваються і з ринком, що формується за вибрані роки у період з 1984 р. по 2014 р. (розраховано на основі аналізу даних МВФ)

Показник \ Рік	1984	1994	2004	2014
Річний ВВП на душу населення у розвинених країнах (37 країн) у млн. доларів США	10897	24683	34550	44969
Річний ВВП на душу населення у країнах, що розвиваються і з ринком, що формується (152 країни) у млн. доларів США	776	1105	1750	4985
Різниця показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується у млн. доларів США	10121	23578	32800	39984
Різниця показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується у %	1404	2234	1974	902
Динаміка зростання різниці показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується за попереднє десятиліття у млн. доларів США		13457	9222	7184
Динаміка зростання різниці показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується за попереднє десятиліття у %		233	139	122

країн у світовому народонаселенні становила всього 14,6%, то частка ВВП цієї групи країн у світовому ВВП складає 60,7%. У той час як частка населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується у світовому народонаселенні сягає 85,4%, частка ВВП цих країн у ВВП світу дорівнює лише 39,3%, тобто на 46,1% менше за можливий справедливий пропорційний рівень.

Окрім того, за показниками, вираженими у доларах США, диспропорційність глобального економічного розвитку продовжує значно посилюватися. Різниця показників річного ВВП на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються і з ринком, що формується у грошовому еквіваленті продовжує невинно зростати протягом кожного з трьох останніх десятиліть і за період з 1984 р. по 2014 р. збільшилася майже у чотири рази: з 10,121 млрд. доларів США до 39,984 млрд. доларів США (на 29,863 млрд. доларів США). При цьому, протягом останнього з вибраних десятиліть зазначена різниця показників виражених у доларах США значно збільшилася, що дає

підстави прогнозувати збереження тенденції поглиблення вказаної світової диспропорції в майбутньому.

Динаміка далеко не всіх показників трансформації зовнішнього боргу країн, що розвиваються має позитивні прогнози. У 2011 році на зміну тенденції зменшення частки експортних надходжень країн, що розвиваються, витрачених на обслуговування зовнішнього боргу, прийшла тенденція протилежного характеру. Упродовж 2011–2013 рр. зазначений показник збільшився з 2,9% до 3,1% і, згідно експертних прогнозів Світового банку, зростатиме в подальшому. При цьому, гранти на зменшення боргових зобов'язань країн, що розвиваються протягом 2013–2014 рр. скоротилися на 87%: з 3,6 млрд. доларів США до 476 млн. доларів США. Разом з тим, починаючи з 2010 р. загальний зовнішній борг країн, що розвиваються зріс на 33% і, як прогнозують експерти ООН, продовжуватиме зростати, що свідчить про посилення економічної вразливості та необхідність лібералізації умов кредитування, більш активної реструктуризації й списання зовнішніх боргів бідних країн [13, с. 62–67].

На фоні загального збільшення обсягу товарів, імпортованих у розвинені країни з бідних країн без сплати митних зборів, викликають занепокоєння підходи до розмитнення товарів за категоріями. Найнижчі середні ставки митних зборів розвинених держав на продукцію найменш розвинених країн встановлені на продукти сільського господарства. Митні тарифи на текстильні вироби є майже втричі вищими, ніж на сільськогосподарську продукцію. При цьому розмір мита на готовий одяг є вдвічі більшим у порівнянні з текстильними виробами [13, с. 62–67].

Таким чином, митна політика розвинених держав спрямована на встановлення істотних обмежень на імпорт промислової продукції з бідних країн, що позбавляє останніх суттєвих стимулів до її виготовлення та гальмує економічний розвиток. Адаже розвиток саме промислового високотехнічного виробництва є важливою умовою підвищення ефективності економіки й забезпечення економічного зростання. З цього випливає логічний висновок про актуальність перегляду й лібералізації митної політики розвинених держав для стимулювання промислового виробництва у слабких країнах.

Таким чином, проаналізовані вище особливості світового економічного розвитку доводять необхідність посилення допомоги країнам, котрі її потребують. Це засвідчує неприйнятність практичної реалізації пропозицій представників економічно-традиційної глобалістичної свідомості щодо незмінності обсягів міжнародної допомоги на існуючому рівні, оскільки подібні обмежувальні кроки матимуть негативний вплив на глобальний розвиток й перешкоджатимуть гармонізації глобальної економічної системи.

соціалістичної глобалістичної свідомості звертають увагу на показники глибокої світової матеріальної диференціації людства, підтвержені статистичними даними. Якщо різниця між доходами найбагатших та найбідніших 20% людства, що мешкають відповідно у найбагатших і найбідніших країнах у 1820 р. становила 3:1, то у 1990 р. ця різниця збільшилася до 60:1, а у 1997 р. – зросла до 74 :1 [14].

За деякими оцінками ООН, протягом 1990 – 2010 рр. загальна нерівність доходів, що вимірюється індексом Джині у світі зменшилася. Але не можна сказати про зменшення різниці між доходами переважної більшості населення планети та найбагатших верств людства. За даними ООН, розподіл світового багатства між категоріями населення світу відбувається вкрай нерівномірно (табл. 4) [4, с. 65].

Як бачимо, на долю однієї п'ятої найзаможнішого та наближеного до найзаможнішого населення світу припадає 94% світового багатства. Один відсоток найбагатшого населення планети володіє майже половиною (48%) всього багатства світу. При цьому частка переважної більшості (80%) людства є у вісім разів меншою і становить лише 6% загальносвітового багатства. Згідно експертних підрахунків, на долю 80 найбагатших людей припадає стільки ж багатства, скільки і на долю 3,5 млрд. найбіднішого населення планети [4, с. 65].

Означена нерівність грубо порушує принципи справедливого розподілу матеріальних благ, створює істотні перепони на шляху як економічного розвитку, так і досягнення соціальної захищеності більшої частини населення планети, що переконливо свідчить про гостру необхідність подолання вказаної диспропорції глобального розподілу ресурсів. Натомість, протягом

Таблиця 4

Розподіл світового багатства між категоріями населення світу станом на 2014 р. (за даними ООН)

Категорія населення світу	Питома вага у світовому народонаселенні	Частка світового багатства
Найбагатше населення	1%	48%
Населення, наближене за рівнем доходів до найбагатшого	19%	46%
Переважає більшість населення	80%	6%

Соціалістична глобалістична свідомість базується на ідеології соціалізму (від лат. *socialis* – суспільний), що утверджує ідеал суспільного устрою, заснований на різноманітних формах суспільної власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особи [11, с. 619]. Практична реалізація означених соціалістичних ідей передбачає загальнопланетарну націоналізацію основних засобів виробництва та глобальний перехід усіх країн світу до планової економіки паралельно з посиленням міжнародної підтримки бідних країн.

Метою переведення світової економіки на соціалістичні рейки проголошується подолання гіпертрофованого глобального розриву між рівнями доходів заможних та соціально незахищених верств людства, утвердження принципів соціальної справедливості. Представники

останніх десятиліть експертами відмічається тенденційне посилення і без того різкої нерівності доходів. Згідно статистики ООН, у період з 1976 р. по 2011 р. частка річного сукупного доходу 1% найбагатшого населення США зросла більше, ніж удвічі: з 9% до 20% доходів населення. Схожа тенденція відмічається в Об'єднаному Королівстві, де доля доходів 1% найбагатших громадян упродовж 1980–2007 рр. збільшилася з 7% до 13%. За підрахунками британської добродійної організації «Oxfam», частка найзаможнішого 1% людства у багатстві світу у період з 2009 р. по 2014 р. зросла з 44% до 48% і станом на 2016 р. має становити понад 50% з високими перспективами подальшого тенденційного збільшення [4, с. 65; 15].

За цих обставин, очевидною є висока актуальність припинення негативних тенденцій посилення глобальних нерівномірностей, що є підставою для пропозицій

представників соціалістичної глобалістичної свідомості стосовно побудови світового соціалізму, що надасть можливість абсолютно подолати розрив у доходах різних категорій населення. Втім, командно-адміністративний тип економіки має низку вагомих недоліків, зокрема, таких як пригніченість приватної ініціативи, слабка зацікавленість працівників у результативності трудової діяльності, низька продуктивність праці, що робить планову економіку менш ефективною у порівнянні з економікою ринкового типу. З цього випливає висновок про неповну відповідність ідей носіїв соціалістичної глобалістичної свідомості глобальним соціально-економічним потребам людства.

Соціально-прогресивна глобалістична свідомість, так само як її соціалістичний тип, характеризується високим ступенем компетентності щодо особливостей глобальних економічних проблем. Головною ознакою цього типу глобалістичної свідомості є підтримка ідей, спрямованих на гармонізацію світових відносин шляхом становлення нового економічного світового порядку на основі вирівнювання глобального соціально-економічного прогресу. З метою справедливого перерозподілу світового багатства на користь більшості населення планети пропонується:

– одночасне запровадження на глобальному рівні типової прогресивної шкали оподаткування прибутків великих підприємств та певної кількості дрібних і середніх підприємств, що належать одному чи групі власників;

– збільшення податків на значні суми депозитів, страхових внесків, дороге майно, предмети розкоші тощо;

– встановлення міжнародного фінансового контролю за рухом капіталу з метою виявлення неплатників податків, відмивання незаконно отриманих коштів та інших фінансових порушень.

Здійснення цих синхронних кроків під жорстким контролем міжнародних організацій забезпечить знецінення політичного впливу великого бізнесу, відкриє можливості для нівелювання надмірного розриву у доходах багатих і бідних категорій людства, гарантує соціальну справедливість при збереженні високоєфективної ринкової економіки.

Система цінностей соціально-прогресивної глобалістичної свідомості передбачає пріоритетність справедливих інтересів людства над інтересами будь-якої країни чи регіону, що у практичній площині означає здійснення дієвих кроків, націлених на усунення надмірної різниці у рівнях розвитку розвинених країн та країн, що розвиваються. Зокрема, пропонується:

1) збільшення обсягу міжнародної допомоги, що надається бідним країнам до рівня, достатнього для належного зростання їх економічних показників;

2) посилення міжнародного контролю за ефективним використанням коштів міжнародних організацій та держав-донорів, які виділяються для здійснення соціально-економічних реформ у країнах, що розвиваються;

3) значно активніше скасування зовнішніх боргів бідних країн;

4) лібералізація митної політики розвинених держав для стимулювання розвитку високотехнологічного виробництва готової продукції у країнах, що потребують підтримки;

5) передача країнам, що розвиваються сучасних виробничих технологій, стимулювання розробки ними

власних технологій, шляхом створення науково-дослідних інститутів, підтримкою запровадження ефективних виробничих новацій тощо.

Для остаточного звільнення сучасної цивілізації від пережитків постколоніалізму представники соціально-прогресивної глобалістичної свідомості наполягають на перегляді угод, укладених незможними країнам з транснаціональними корпораціями та наданні цим країнам можливостей самостійно розпоряджатися власними природними ресурсами, що суттєво сприятиме зміцненню їх економічного потенціалу. Разом з тим, неабияка увага звертається на актуальність оптимізації у бідних країнах регуляторних та інших умов для розвитку, перш за все дрібного та середнього, підприємництва, формування сприятливого інвестиційного клімату, що забезпечуватиме зростання обсягів виробництва й підвищення рівня життя населення.

Висновки. Запропонована типологія економічної складової глобалістичної свідомості відображає сучасні закономірності розвитку світової економіки і спрямована на висвітлення можливих шляхів вирішення глобальних економічних проблем. Результатом втілення в життя перелічених пропозицій представників соціально-прогресивної глобалістичної свідомості має стати вирівнювання показників зростання світової економіки, ресурсного забезпечення, соціального захисту, що матиме вияв у довгоочікуваному подоланні бідності, голоду, існуючих гострих глобальних диспропорцій в умовах становлення соціально орієнтованого приватного підприємництва. Очікувані соціально-економічні досягнення матимуть відчутний позитивний вплив на розв'язання решти глобальних проблем сучасності. Очевидною залишається необхідність створення належних умов для максимального поширення соціально-прогресивного типу глобалістичної свідомості серед населення планети в інтересах гуманістичного розвитку всього людства. Значна роль глобалістичної свідомості у розв'язанні проблем глобальних трансформацій обумовлює високу перспективність подальших досліджень у напрямку детального аналізу особливостей її світового становлення.

Список використаних джерел

1. Беттельгейзе Д. Д. Феномен планетарної свідомості: філософсько-антропологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Д. Д. Беттельгейзе. – Х., 2007. – 19 с.
2. Вдовічен А. А. Причини диспропорційного розвитку світової економіки / А. А. Вдовічен // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2013. – Вип.2. – С.75–82.
3. Глуха Г. Я. Глобалізація та економічне зростання / Г. Я. Глуха // Академічний огляд. – 2014. – №1 (40). – С.17–23.
4. Доклад о человеческом развитии 2015. Труд во имя человеческого развития / Пер. с англ.; Программа развития ООН. – М.: «Весь Мир», 2016. – 284 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2015_report_ru.pdf
5. Зеленев С. А. Теоретико-методологічні основи планетарного виховання студентської молоді: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / С. А. Зеленев. – Луганськ, 2009. – 44 с.
6. Колісніченко Р. М. Глобалістична свідомість: поняття, структура, типологія / Р. М. Колісніченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2012. – Вип.9. – С.117–124.
7. Міжнародна економіка: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Козак Ю. Г., Лук'яненко Д. Г., Макогон Ю. Г. та ін.]; За ред.

Ю. Г. Козака, Д. Г. Лук'яненко, Ю. В. Макогона [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 560 с.

8. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – 9-тє вид. / Козик В. В., Панкова Л. А. – К.: Знання, 2013. – 469 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/pbooks/book-37/ua/chapter-1932/>

9. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник для бакалавров / под ред. Р. К. Щенина, В. В. Полякова. – М.: Юрайт, 2013. – 446 с.

10. Мировая экономика и международный бизнес: учебник / кол. авторов; под общ. ред. д-ра экон. наук, проф. В. В. Полякова и д-ра экон. наук, проф. Р. К. Щенина. – 5-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2008. – 688 с.

11. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

12. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.

13. Цели развития тысячелетия: доклад за 2015 год. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2015. – 73 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2015/Russian2015.pdf>

14. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки: Підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К.: Знання, 2011. – 646 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1675110942360/politekonomiya/zrostannya_nerivnosti_dohodiv

15. BBC. 1% багатих мають половину статків людства – Oxfam. – 19 січня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/01/150119_wealth_vj_oxfam_it

16. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weoselgr.aspx>

17. The World Bank. Gross national income per capita ranking table based on the World Bank Atlas method and purchasing power parity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/data-catalog/GNI-per-capita-Atlas-and-PPP-table>

References

1. Bettelgeyze D. D. Fenomen planetarnoyi svidomosti: filosofsko-antropologichnyi aspekt: avtoref. dis. ... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.04 «Filosofska antropologiya, filosofya kulturi» / D. D. Bettelgeyze. – H., 2007. – 19 s.

2. Vdovichen A. A. Prichini disproportsiyного rozvitku svitovoyi ekonomiki / A. A. Vdovichen // Visnik Chernivetskogo torgovelno-ekonomichnogo Institutu. Ekonomichni nauki. – 2013. – Vip.2. – S.75–82.

3. Gluha G. Ya. Globalizatsiya ta ekonomichne zrostannya / G. Ya. Gluha // Akademichnyi ogyad. – 2014. – №1 (40). – S.17–23.

4. Doklad o chelovecheskom razvitii 2015. Trud vo imya chelovecheskogo razvitiya / Per. s angl.; Programma razvitiya OON. – M.: «Ves Mir», 2016. – 284 s. [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupa: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2015_report_ru.pdf

5. Zelenov E. A. Teoretiko-metodologichni osnovi planetarnogo vihovannya studentskoyi molodi: avtoref. dis. ... d-ra. ped. nauk: spets. 13.00.07 «Teoriya ta metodika vihovannya» / E. A. Zelenov. – Lugansk, 2009. – 44 s.

6. Kolisnichenko R. M. Globalistichna svidomist: ponyattya, struktura, tipologiya / R. M. Kolisnichenko // Naukoviy chasopis Natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni M. P. Dragomanova. – Seriya 22. Politichni nauki ta metodika vikladannya sotsialno-politichnih distsiplin. – 2012. – Vip.9. – S.117–124.

7. Mizhnarodna ekonomika: pidruch. dlya stud. visch. navch. zakl. / [Kozak Yu. G., Luk'yanenko D. G., Makogon Yu. G. ta in.]; Za red. Yu. G. Kozaka, D. G. Luk'yanenka, Yu. V. Makogona [3-тє вид.]. – К.: Tsentr uchbovoyi literatury, 2009. – 560 с.

8. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб. – 9-тє вид. / Козик В. В., Панкова Л. А. – К.: Знання, 2013. – 469 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/pbooks/book-37/ua/chapter-1932/>

9. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyie ekonomicheskie otnosheniya: uchebnik dlya bakalavrov / pod red. R. K. Schenina, V. V. Polyakova. – M.: Yurayt, 2013. – 446 с.

10. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyiy biznes: uchebnik / kol. avtorov; pod obsch. red. d-ra ekon. nauk, prof. V. V. Polyakova i d-ra ekon. nauk, prof. R. K. Schenina. – 5-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2008. – 688 с.

11. Politologichnyi entsiklopedichnyi slovník / Uporyadnik V. P. Gorbatenko; Za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Gorbatenka. – 2-е вид., dop. i pererob. – К.: Geneza, 2004. – 736 с.

12. Politologiya: pidruchnik / Red. O. V. Babkina, V. P. Gorbatenko. – К.: VTs «Akademiya», 2003. – 528 с.

13. Tseli razvitiya tyisyacheletiya: doklad za 2015 god. – Nyu-York: Organizatsiya Ob'edinennyih Natsiy, 2015. – 73 с. [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupa: <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2015/Russian2015.pdf>

14. Yuhimenko P. I. Istoriya ekonomiki ta ekonomichnoyi dumki: Pidruchnik / P. I. Yuhimenko, P. M. Leonenko. – К.: Znannya, 2011. – 646 s. [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupu: http://pidruchniki.com/1675110942360/politekonomiya/zrostannya_nerivnosti_dohodiv

15. VVS. 1% bagatih mayut polovinu statkiv lyudstva – Oxfam. – 19 slchnya 2015 [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/01/150119_wealth_vj_oxfam_it

16. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2015 [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupu: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weoselgr.aspx>

17. The World Bank. Gross national income per capita ranking table based on the World Bank Atlas method and purchasing power parity [Електронний ресурс]. – Rezhim dostupu: <http://data.worldbank.org/data-catalog/GNI-per-capita-Atlas-and-PPP-table>

Kolisnichenko P. M., Ph.D., Associate Professor, Director, Kirovograd Institute of Interregional Academy of personnel management (Ukraine, Kirovograd), RMK7@ukr.net

Globalistion consciousness in conditions of imbalances of global economic development

Analyzed the typology of globalistion consciousness attitude to global economic imbalances. Solved essence the economic-neutral, metropolis, state-selfish, economic-traditional, socialist and social-progressive types of globalistion consciousness. Proposed ways to overcome the imbalances of the modern global economy.

Keywords: globalistion consciousness, global economic imbalances, typology.

Kolesnichenko P. H., кандидат политических наук, доцент, директор, Кировоградский институт Межрегиональной Академии управления персоналом (Украина, Кировоград), RMK7@ukr.net

Глобалістическе сознание в условиях диспропорций глобального экономического развития

Проанализирована типология глобалістического сознания по отношению к глобальным экономическим диспропорциям. Раскрыта сущность экономически-нейтрального, метрополистического, государственно-эгоистического, экономически-традиционного, социалистического и социально-прогрессивного типов глобалістического сознания. Предложены пути преодоления диспропорций современного развития глобальной экономики.

Ключевые слова: глобалістическое сознание, глобальные экономические диспропорции, типология.

***

УДК 327.2

Лаврук Т. П., кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, філософії права і юридичної психології, Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького (Україна, Івано-Франківськ)

КОНЦЕПТ ГЕОПОЛІТИКИ: ПРОСТОРОВА ТА ЕКОНОМІЧНА ДЕТЕРМІНАНТИ

Геополітична діяльність сучасності суперечлива, що зумовлює потребу прискіпливої уваги до концептуальних обґрунтувань її трансформації. Превалювання географічної детермінанти в класичних теоріях обґрунтовано відповідними аспектами світового політичного процесу. Просторовий фактор як базовий доповнено економічним, який модернізував і саму геополітику, і основоположні аспекти наукових гіпотез.

Ключові слова: геополітична діяльність, інтерпретація, трансформація, змістовні параметри, географічний чинник, економічна детермінанта.

Істотною детермінантою політики є природно-географічне середовище. Часто вирішальний вплив на перебіг політичних процесів, динаміку подій і тенденцій, структурних та інституційних перетворень і т. ін. справляють

саме геополітичні фактори. Геополітика є сферою знань, котра окреслює закономірні зв'язки між географічними умовами та політикою, залежність політичних процесів від географічного статус-кво. Енциклопедія Britannica пов'язує геополітику з використанням географії в інтересах досягнення політичної мети: геополітика слугує виразненню політики з урахуванням факторів впливу на неї природного середовища. В енциклопедії Americana геополітика витлумачується наукою, котра оперує в симбіотичній єдності географічними, соціоісторичними, політичними та іншими факторами, що справляють істотний вплив на стратегічний потенціал держави.

Політичний поділ світу не співпадає з його поділом на географічні регіони. Таке неспівпадіння створює в кожному випадку сукупність специфічних протиріч між різними державами щодо територіального поділу, природних ресурсів тощо [10, с. 68–69]. Історія розвитку ідей географічного детермінізму віддзеркалює історію поступового просторового ущільнення землі: відтоді, як а) простір в багатьох місцях був вільним, б) через етапи поступового його заселення, освоєння, розподілу і завоювання, в) до кінця XIX – початку XX століття, коли практично все було заселено й поділено, тому держави вже не могли дозволити собі розкіш розв'язувати свої демографічні та ресурсні проблеми шляхом освоєння вільних земельних і сировинних обширів. Як закономірний наслідок – виникла якісно нова геополітична ситуація, значення якої усвідомила саме геополітика.

На переконання О. Мауля, якщо сфера геополітики – це просторові потреби і вимоги держави, то політичну географію цікавлять передовсім просторові умови буття держави. Якщо політична географія розглядає особливості й закономірності політичних пріоритетів з точки зору простору, то геополітика – навпаки – розглядає простір з точки зору політики. Політична географія акцентує увагу на значущості географічного середовища та його впливу на політику держави. Натомість геополітика основне вістрі уваги спрямовує на розкриття і дослідження можливостей активного використання політикою факторів географічного середовища і впливу на них в інтересах безпеки держави.

Виникнення геополітики на межі XIX–XX століть обумовлене не тільки логікою наукового знання, але й потребою осмислення нових політичних реалій. Геополітика є сферою знання і мистецтвом управління просторовою складовою суспільної дійсності. Як зазначав А. Гетнер, географічна причинність є природним мотивом людських дій. У свою чергу Р. Челлен інтерпретував геополітику як насамперед засіб привертання уваги політичних діячів до ролі географічних характеристик в управлінні державою. До слова, до цієї дефініції схилився і К. Хаусхофер. Безперечно, множинність сучасних інтерпретативних образів геополітики – свідчення полісубстанціональності геополітичного як такого.

З точки зору етимології термін «геополітика» складається з двох грецьких слів: *geo* – земля та *politicos* – все, що пов'язане з містом: держава, громадянин. Введення в науковий обіг терміну «геополітика» пов'язують якраз з іменем шведського науковця і суспільного діяча Р. Челлена, який вивчав системи управління з метою виявлення шляхів, котрі сприяють творенню ефективної держави. Він здійснив спробу проаналізувати «анатомію політичної сили та її географічні основи» в своїй основній праці –

«*Staten som Lifsform*». Автор наголошував на необхідності органічного поєднання п'яти взаємопов'язаних між собою елементів політики: економополітики, демополітики, соціополітики, кратополітики та геополітики. При цьому він відреконував геополітику наукою, котра виходить із розуміння держави географічним організмом, феноменом у просторі.

«Геополітика розглядає простір не тільки й не стільки щодо державних кордонів, скільки з точки зору насиченості цього простору конкретною політикою. Тому за всієї можливості географічного, кількісного вимірювання політичного простору пріоритетним є уявлення про нього як про царини, зони, межі дії політики, влади, політичних ідей, сповідуваних теорій. Домінуючим чинником впливу на світ (регіон, країну тощо) сьогодні дедалі впевненіше стає політичний простір, справжні кордони якого окреслені там, де перестають діяти та чи інша політика, її процеси, ідеї, теорії» [5, с. 58].

Саме геополітика значною мірою визначає стереометрію міжнародної політики. У книзі «Велика шахівниця» З. Бжезинський стверджує, що Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі [2, с. 194]. І хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак глобальне верховенство США вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття), всесвітнім розмахом і способом застосування. Загалом він аргументовано довів, що чим далі, тим більше правила світової політики і міждержавних взаємин визначають не ідеологічні акценти, а геополітичні аргументи. Саме реалії геополітичного гатунку набувають вирішальних ознак, коли йдеться про необхідність зробити знаковий крок на міжнародній арені.

Ретроспективний огляд засвідчує, що геополітичні доктрини можна поділити на глобальні, які стосуються моделювання розподілу політичних сил та центрів у межах усього світу чи великих культурно-цивілізаційних регіонів, та національно-державні, які виходять з географічних передумов та інтересів окремих держав і націй. Такий поділ є відносним, адже часто національно-державні геополітичні доктрини набували глобального значення, за ідеями глобального характеру приховувалися вузькі національно-державні інтереси.

Так, сформульовані Ж. Боденом уявлення про виразний корелятивний зв'язок суспільства із середовищем згодом були розвинені Ш. Монтеск'є, який писав: «Якщо невеликі держави за своєю природою повинні бути республіками, держави середньої величини – підкорятися монарху, а обширні імперії – полягати під владою деспота, то звідси випливає, що для збереження принципів правління держава повинна зберігати свої розміри і що дух цієї держави змінюватиметься залежно від розширення і звужень меж її території» [7, с. 266]. На рубежі XIX – XX століть ці уявлення отримали інтелектуальну підтримку вчених, які висунули ідею зіставлення історії людства з історією природи (К. Ріттер), сформулювали антропогеографічні принципи політичних досліджень (Ф. Ратцель, Х. Маккіндер) і електоральної географії (А. Зігфрід), обґрунтували найрізноманітніші сценарії міжнародної стратегії держав (К. Хаусхофер, А. Мехен), оформивши самостійні наукові напрямки – політичну географію та геополітику.

Загалом, впродовж еволюції географічної парадигми як форми політичної думки вирішальне значення в поясненні

природи політики відводилося різним чинникам, наприклад, «Хартленду» – середньому «серцю» землі, що включає райони Євразії (Х. Маккіндер), «Римленду» – котрий віддзеркалює міць океанічних держав (Н. Спайкмен), факторам «грунту», які характеризують положення країни, її простір та межі (Ф. Ратцель) або ж різним тенденціям розвитку географічного середовища. Проте, сутність підходу географічної парадигми залишалася первісною: особливості перебігу політичних процесів залежать від географічного середовища та ієрархії його компонентів. Сенс даної парадигми А. Тойнбі сформулював так: перспективи розвитку цивілізацій перебувають у безпосередній залежності від ступеня ворожості середовища. Сутність же політичного мистецтва полягає в протистоянні цим силам. Воно є відповіддю на виклики середовища. К. Хаусгофер насамперед є одним з розробників ідеї панрегіоналізму. Оскільки перспективи широтного розширення великих держав, на його думку, стали обмеженими, то вони увійшли у фазу меридіональної експансії.

Витоки геополітики пов'язують з деякими концептуальними положеннями відомого німецького географа Ф. Ратцеля, викладеними в його працях «Закони просторового росту держав», «Політична географія», «Море як джерело могутності народів». Він розглядав держави як біологічні організми, що мають певні цикли розвитку, обґрунтовуючи таким чином потребу у розширенні їхнього життєвого простору. Тільки значний простір може забезпечити домінуючі позиції держави в світі. Вчений обґрунтував можливість створення світової держави (Weltmacht).

А. Меган основну увагу приділив впливу морів і океанів на історичний розвиток людства. Він вивів шість фундаментальних чинників ефективного розвитку і збереження морської сили: географічне положення, фізична «відповідність» держави (природа її узбережжя чи наявність у держави природні гавані, естуарії, затоки і т.п.), обширність території, кількість жителів, національний характер (комерційні устремління і морська сила реально базуються на миролюбності і широкій торгівлі), управлінський характер (чи управлінська політика реагує на вигоди від сприятливих можливостей, пов'язаних з природними та демографічними особливостями, від яких залежить морська сила).

Очевидно, що детермінативний вплив природного середовища на політику не може пояснити всі фактори її формування і розвитку, а відтак – і сформувати достовірний і вичерпний концептуальний образ політики. Сучасний період ускладнив інтерпретацію геополітики, ввівши нові одиниці вимірювання, способи узагальнення відомостей тощо [8, с. 32–33]. Так, деякі теоретичні підходи істотно пом'якшили однозначність геодетермінізму. Наприклад, представники школи «людської географії» (Ж. Брюн) стверджують, що географічне середовище утворює «лише канву людської діяльності», даючи людині можливість «вишивати по ній свій малюнок». Ідеї цього географічного посибілізму (фр. *possibilite* – можливість) значно похвалили й посилили теоретичну аргументацію географічної парадигми, дозволяючи більш гнучко й реалістично пояснювати вплив природного середовища на суспільну свідомість і політичні процеси.

Нерозривний зв'язок даного концептуального підходу з практичними проблемами, тобто можливість пояснити

з його допомогою ті чи інші аспекти поведінки держав та інших політичних акторів, сприяла формуванню особливої галузі політологічних знань – геополітики [11, с. 70]. Спочатку завдання геополітики вбачалася в аналізі географічного впливу на відносини світової політики, пов'язані зі збереженням територіальної цілісності, суверенітету й безпеки. Згодом представники геополітики стали більш широко інтерпретувати відносини політично організованого співтовариства і територіального простору, намагаючись виявити особливу логіку владних взаємодій, сформовану державами залежно від географічних чинників (наявності сухопутних або морських кордонів, протяжності території тощо).

Останніми роками все більш впливовим стає тлумачення геополітики як сукупності фізичних та соціальних, матеріальних та моральних ресурсів країни, що складають той потенціал, використання якого (а в деяких випадках навіть просто його наявність) дозволяє державі домагатися своїх цілей на міжнародній арені. Одним з його представників є П. Галлуа – генерал військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин. Він вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. І саме володіння нею вивірнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Недооціненою, в його інтерпретації, є роль масової поведінки людей, що не враховувала традиційна геополітика. Він прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П. Галлуа виокремив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижачка експлуатація людською навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) «фаза бумеранга», коли природа починає «мстити» людині, змушуючи їх «рахуватися з собою». На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконавання П. Галлуа настають часи неконфронтаційної геополітики – науки, яка вивчає відносини між владною політикою у міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться. Очевидно, мав рацію Кристофер Еліот який зазначав: «Ідеї, подібні до імперій та рас, мають свої природні межі» [12, с. 12].

На відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П. Тейлор, англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії», проорокує панування в виробництві, торгівлі та фінансовій сфері. Французький географ, економіст і політик Ж. Атталі вважає, що панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоеконіміки. Наступила «ера грошей». Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. На передній

план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Надання економічним індикаторам статусу ключових геополітичних факторів сучасності не суперечить сутнісним канонам геополітики, а лише приводить її у відповідність до сучасного статус-кво. Саме економічні розрахунки є пріоритетними при балансуванні співвідношення політичного суверенітету та відкритості для зовнішнього впливу; саме економічне середовище є невід'ємною складовою частиною географічного середовища кожного індивіда і країни. Втім, економічна складова містить не лише перспективи, а й небезпеки, загрози. З цього приводу варто прислухатися до німецького геополітика О. Мауля, який зауважив, що економічне проникнення за своєю суттю є експансіоністським – воно має аналогічний ефект, що й територіальна окупація.

Вперше політичну сферу як інформаційно-комунікативну систему інтерпретував К. Дойч. Застосований ним підхід згодом отримав теоретичне продовження. Зокрема, Ю. Габермас зробив акцент на комунікативних діях і відповідних елементах політики (цінностях, нормах), відреконструював їх в якості основ соціально-політичного дійсності. К. Гаджиев розглядає геополітику «як дисципліну, що вивчає основоположні структури та суб'єкти, глобальні або стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування та еволюції сучасного світового співтовариства» [3, с. 154].

Серед основних напрямків модернізації класичної геополітики є а) відмова від жорсткого детермінізму при оцінці політики тих чи інших держав; б) перегляд уявлень про визначальну роль географічного простору; в) перехід від глобальних геополітичних моделей до регіонального геополітичного аналізу [9, с. 42]. Ідею «технічної держави» сформулював Г. Шельскі, висунувши на передній план не соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади. Відповідно до цього підходу, орієнтиром і водночас засобом діяльності слід вважати логіку сучасної техніки, її вимоги, що мають імперативний характер. Влада технократії, підвищення ефективності використання техніки перетворюють державу і політику в цілому в інструмент раціонального і безпомилкового регулювання соціальних відносин. Згодом у розвиток цих поглядів і в обґрунтування «інформаційного суспільства» низка вчених запропонувала гіперраціоналістське тлумачення політичних комунікацій, відводячи комп'ютерній техніці вирішальну роль у подоланні соціальних хвороб (голоду, фобій, політичних чвар тощо).

К. Мангейм відреконструював геополітику «географічною філософією мас». Еліас Канетті пов'язує виникнення маси, натовпу з посиленням у людей почуттів солідарності й страху, які «втягує в себе всіх і вся» [4, с. 317]. Гюстав Лебон вирішальне значення відводить фактору уникнення відповідальності: «У натовпі індивід менш схильний приборкувати ці інстинкти, бо натовп анонімний, тому дозволяє всім причетним до нього уникнути відповідальності» [6, с. 168]. Еволюція натовпу двоїста: вона здійснюється в результаті розвитку духовних зв'язків між людьми, а також у спосіб виникнення внутрішніх ієрархічних структур. Наповнення людських відносин у натовпі різними ідеями робить його або «вичікуючим, слухаючим, манифестуючим», або «діючим» (Габріель Тард), або «танцюючим» (зводячи

сутність діяльності до безцільного акціонізму – Герберт Блумер), або агресивним. Організація та ієрархізація натовпу, вибудовування в ньому внутрішніх зв'язків перетворює його у різновид корпорації – з відповідними стереотипними, інтерпретаційними, ціннісними та іншими особливостями.

Безперечно, модернізація традиційної геополітики неможливе також без відповіді на деякі «вічні» запитання (на кшталт що слід вважати ідеалом – однополярність, біполярність чи поліцентризм?) та уточнення геополітичних категорій і понять – зокрема, інтересів (якими вони мають бути – національними чи державними?), державної потужності, експансії, балансу сил тощо. Разом з тим виразних ознак набули щонайменше два типи факторів, геополітичне значення яких з часом або залежно від конкретного об'єкта може змінюватися. В першому випадку йдеться про роль військової сили при розв'язуванні геополітичних проблем; зразком фактора другого типу є кількість населення.

Оновлена версія геополітики вимагає доповнення географічних факторів іншими значущими на сучасну пору критеріями, котрі у взаємозв'язку формують геополітичну модель сучасного світу. Необхідно також переглянути ієрархію таких критеріїв. Врахування нових факторів при аналізі сучасної і перспективної геополітичної структури світу та її змісту має неабияке значення. Насамперед до таких нових чинників слід віднести посилення впливу економічних процесів на еволюцію геополітичної ситуації на планеті. Це сучасна аналогія «Realpolitik» – німецького терміну, який століття тому вказував, що для досягнення поставленої мети необхідно використання насамперед силових методів.

Список використаних джерел

1. Аптер Д. И. Сравнительная политология: вчера и сегодня // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина, Х.–Д. Клингемана. – М., 1999. – 422 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. Гаджиев К. С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
4. Канетти Э. Масса // Психология масс. Хрестоматия. – Самара, 1998. – 386 с.
5. Лазоренко Олена В., Лазоренко Олена О. Футурологія політики // Сучасність. – 1999. – №9. – С.52–60.
6. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: «Макет», 1995.
7. Монтескье Ш. Е. Избранные произведения. – М.: Наука, 1955. – 314 с.
8. Плешаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь. – 1994. – №10. – С.32–34.
9. Поздняков Э. А. Геополитика. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – 96 с.
10. Тихонравов Ю. В. Геополитика. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 368 с.
11. Цымбурский В. Л. Геополитика как мироведение и род занятий // Полис. – 1999. – №4. – С.68–77.
12. Eliot Ch. Hinduism and Buddhism. Vol.1. – London. 1921.

References

1. Apter D. I. Sravnitel'naja politologija: vchera i segodnja // Politicheskaja nauka. Novye napravlenija / Pod red. R. Gudina, H.–D. Klingemana. – M., 1999. – 422 s.
2. Bzhezins'kyj Z. Velyka shahivnyca. – L'viv – Ivano-Frankiv's'k: Lileja–NV, 2000. – 236 s.
3. Gadzhiev K. S. Geopolitika. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1997. – 384 s.
4. Kanetti Je. Massa // Psihologija mass. Hrestomatija. – Samara, 1998. – 386 s.
5. Lazorenko Olena V., Lazorenko Olena O. Futurologija polityky // Suchasnist'. – 1999. – №9. – S.52–60.

6. Lebon G. Psihologija narodov i mass. – SPb.: «Maket», 1995.
7. Montesk'e Sh. E. Izbrannye proizvedeniya. – M.: Nauka, 1955. – 314 s.
8. Pleshakov K. V. Geopolitika v svete global'nyh peremen // Mezhdunarodnaja zhizn'. – 1994. – №10. – S.32–34.
9. Pozdnjakov Je. A. Geopolitika. – M.: Progress; Kul'tura, 1995. – 96 s.
10. Tihonravov Ju. V. Geopolitika. – M.: INFRA–M, 2000. – 368 s.
11. Cymburskij V. L. Geopolitika kak mirovedenie i rod zanjatij // Polis. – 1999. – №4. – S.68–77.
12. Eliot Ch. Hinduism and Buddhism. Vol.1. – London. 1921.

Lavruk T. P., candidate of political sciences, associate professor of philosophy, philosophy of law and legal psychology, Ivano–Frankivsk University of Law named Korol' Daniel of Galich (Ukraine, Ivano–Frankivsk)

The concept of geopolitics: spatial and economic determinants

The geopolitical reality of modern times is contradictory, which makes the need for meticulous attention to conceptual studies of its transformation. The prevalence of geographical determinants in the classical theory has proved by relevant aspects of the global political process. A spatial factor as a main one has been supplemented with economic foundations, which has modernized both the geopolitics and the fundamental aspects of scientific hypotheses.

Keywords: geopolitical validity, interpretation, transformation, content parameters, geographical factor, economic determinants.

Лаврук Т. П., кандидат политических наук, доцент кафедры философии, философии права и юридической психологии, Ивано–Франковский университет права им. Короля Данила Галицкого (Украина, Ивано–Франковск)

Концепт геополитики: пространственная и экономическая детерминанты

Геополитическая действительность современности противоречивая, что обуславливает необходимость пристального внимания к концептуальным обоснованиям ее трансформации. Превалирование географической детерминанты в классических теориях обоснованно соответствующими аспектами мирового политического процесса. Пространственный фактор как базовый дополнен экономическим, который модернизировал и саму геополитику, и основополагающие аспекты научных гипотез.

Ключевые слова: геополитическая действительность, интерпретация, трансформация, содержательные параметры, географический фактор, экономическая детерминанта.

***

УДК 316.46:17.022.1:32

Мадрига Т. Б., кандидат политических наук, преподаватель кафедры политических институтов та процесів, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ), vasylyshyn@yandex.ru

ІМІДЖ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Розглядається сутність та основні види іміджу. Проаналізовано технології, які використовуються для формування іміджу і здатні забезпечити політичному лідеру підтримку електорату на виборах. Охарактеризовано портрет ідеального політика за результатами соціологічних опитувань.

Ключові слова: імідж, іміджологія, види іміджу, образ політичного лідера, технології формування іміджу.

У сучасній практиці політичного суперництва проблема формування іміджу політичного лідера набула важливого теоретичного і практичного значення. Підвищений інтерес науковців до проблематики іміджу політичного лідера пов'язаний, перш за все, з розвитком інституту виборів та появою на політичному олімпі представників нової генерації, котрі прагнуть відобразити прагнення значної частини суспільства і тим самим забезпечити симпатії до власної персони. Симпатії до особистості кандидата

мають значний вплив на електоральну поведінку і залежать саме від іміджу політичного діяча. Тому, власне політичний імідж здійснює істотний вплив на розстановку політичних сил у суспільстві.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування феномену іміджу, опис його основних видів, аналіз ефективних технологій формування політичного іміджу.

Із принципом лідерства, стилем, особою лідера тісно пов'язаний його образ або, як зараз говорять, імідж політичного лідера. Спостерігаючи за політичним лідером, у суспільстві поступово формується уявлення про притаманний йому стиль владної діяльності, тобто манеру прийняття рішень, способи, механізми організації виконання цих рішень, врешті, його поведінку.

Значний внесок у розвиток теоретико–методологічних уявлень про природу іміджу політика зробили Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд, К. Юнг, Е. Дюркгейм, Г. Лассвелл, Н. Макіавеллі. Погляди Н. Макіавеллі, сформульовані у праці «Володар» та Г. Лебона – у праці «Психологія соціалізму», є прикладом науково–прикладного обґрунтування практичної цінності цього феномену. Вони розробляли не тільки теоретичні аспекти іміджу, а й наводили аргументи практичного застосування цього концепту. Зокрема, Н. Макіавеллі переконливо показав, яке значення для державного діяча має володіння відповідною «личиною» (маскою), а Г. Лебон інтерпретував сенс іміджування як засобу досягнення політичного успіху завдяки ефекту «особистої чарівності» [17, с. 11].

Питаннями теоретичного обґрунтування іміджу в цілому, так і політичного іміджу зокрема, займаються такі вітчизняні дослідники, як Н. Барна, В. Бебик, Г. Почепцов, С. Кара–Мурза, В. Королько, Л. Кочубей, А. Пахарев, В. Полторак, Ф. Рудич, Є. Тихомирова. У цьому аспекті варто згадати дослідження російських науковців А. Акаїомової, Л. Гозмана, В. Грачова, О. Дейнеки, Г. Дилигенського, Є. Єгорової–Гантман, Д. Ольшанського, Є. Перелігіна, В. Шелеля, Є. Шестопала. Різні аспекти формування та функціонування іміджу України лежать в сфері наукових інтересів таких дослідників: Е. Берніс, П. Біленчук, О. Білорус, В. Бондаренко, О. Бойко, Л. Браун, Б. Брюс, Д. Бурстін, Д. Видрін, Д. Вількокс, Б. Грушин, В. Горбулін, Ф. Джефкінс, А. Дмитрієв, Е. Доценко, О. Зернецька, Б. Зільберт, І. Ігнат'єв, Ю. Кашлев, В. Королько, П. Лайнбарджер, О. Литвиненко, У. Ліппмен, С. Макаренко, Дж. Марконі, Є. Марчук, Л. Нольте, М. Ожеван, В. Оссовський, Г. Почепцов, М. Слюсаревський, В. Тертична, О. Швець.

Слово «імідж» походить від англійського «image» – образ, картинка. Можна виділити кілька основних підходів до розуміння цього поняття: образ, що формується цілеспрямовано [14, с. 229]; емоційно забарвлений образ, що склався в масовій свідомості та має характер стереотипу [11, с. 123]; обмірковане уявлення чогось побаченого раніше – конкретного чи абстрактного [15, с. 711].

Вітчизняні і зарубіжні фахівці з іміджології намагаються визначити сутність поняття «імідж» з різних позицій.

В. Королько, слідом за словником Вебстера, вважає імідж «штучною імітацією або піднесенням зовнішньої форми якогось об'єкта і, особливо, особи» [7, с. 294]. Є. Єгорова–Гантман називає іміджем «спеціально створюваний, навмисно формований політичний образ для досягнення поставлених цілей» [4, с. 5].

У політологічному енциклопедичному словнику наведене наступне визначення іміджу як «уявлення про характер того чи іншого об'єкта». У вузькому сенсі по відношенні до пропаганди та реклами імідж постає як «цілеспрямовано сформований образ – уявлення, який за допомогою асоціацій наділяє об'єкт (явище, особистість, товар тощо) додатковими цінностями (соціальними, політичним, соціально-психологічними, естетичними та ін.) і завдяки цьому завжди сприяє більш цілеспрямованому й емоційному його сприйняттю» [12, с. 17]. Однак є й інші, більш загальні визначення. «Політичний імідж – це сукупність представлень, сприйняття і переконань, що має індивід чи група індивідів про різні політичні явища чи товари» [12, с. 84].

Один з засновників іміджології на пострадянському просторі Г. Почепцов визначає імідж як засіб комунікації, яка пов'язує політика з його аудиторією. Спираючись на дану важливу особливість іміджу, автор визначає його як «віддзеркалення» інтересів аудиторії і політика та «намагається поєднати ці інтереси, піти від одностороннього тиску зверху, властивого тоталітарному суспільству». У результаті цієї взаємодії «населення отримує той інформаційний і політичний продукт, який найбільше відповідає його інтересам» [13, с. 484].

Російська дослідниця В. Волкова дає наступне визначення політичного іміджу – «це сформований у масовій свідомості емоційно забарвлений образ певного політичного лідера чи політичної організації, який має характер стереотипу». На практиці політичний імідж зв'язується в першу чергу з іміджем політичного лідера, тобто відбувається його персоналіфікація. Американські фахівці визначають політичний імідж, як «сильне враження, яке виникає в умах виборців, коли вони думають про конкретного політика» [3, с. 94].

Узагальнюючи ці та інші визначення варто відзначити, що імідж являє собою узагальнений образ-уявлення про політичні суб'єкти, який цілеспрямовано конструюється відповідними фахівцями – іміджмейкерами.

На сучасному етапі розвитку суспільства, в умовах слабкості ідеологічної артикуляції та відповідно, зниження ролі ідеологій, які не виступають основою політичного самовизначення українського виборця, продовжується посилюватись вплив особистісного чинника на виборчі пріоритети. Електоральний вибір населення залишається персоналізованим, оскільки чітко зберігається тенденція персоналіфікації образів сучасних політичних партій і блоків, коли імідж лідера визначає досягнутий нею результат на виборах. Особистісний фактор відіграє важливу роль у сприйнятті людьми політичного життя суспільства. Його вплив особливо помітний на президентських виборах у феномені так званого «відхиляючого голосування», коли особистість кандидата настільки імпує виборцям, що вони голосують за нього всупереч партійної прихильності.

Населення сприймає не реальну фігуру політика, а його імідж – певну модель, наділену спеціально розробленими характеристиками, що закріплюється в масовій свідомості у вигляді стереотипу.

Імідж політичного лідера формується на основі двох чинників: індивідуальних характеристик самого політика та очікувань електорату. Проте варто враховувати, що оскільки людство вступило в інформаційну стадію розвитку, вагомий вплив на суспільну думку і формування політичного іміджу сучасних лідерів здійснюють засоби

масової інформації, за допомогою яких професійні іміджмейкери здатні за короткий проміжок часу «привести» того чи іншого кандидата на виборну посаду. ЗМІ перетворилися на потужний і дієвий канал формування іміджу, оскільки виборці голосують, як правило, за імідж, який засоби масової комунікації сформували кандидату, а не за його програму. «Невелика група професійних політичних консультантів, – справедливо пише російський дослідник А. Максимов, – здатна просто перевернути хід кампанії, перетворити визнаного лідера в аутсайдера, а нікому досі не відому людину зробити лідером суспільної думки» [9, с. 50].

Дослідження показало, що в суспільній свідомості існує досить виразний імідж «ідеального президента». Респонденти визначили основні риси характеру, що, на їхню думку, повинні бути властиві іміджу ідеального президента України: мудрість і розважливість назвали 68,8% опитаних, інтелігентність – 68,1%, гнучкість – 56,0%, розум – 47,5%, почуття гумору – 29,8%, комунікабельність – 27,0%, людяність – 27,0%, кмітливість – 22,7%, наполегливість – 22,0%, мужність – 21,3%, працездатність – 19,2%, колегіальність – 16,3%, обережність – 8,5%, хитрість – 7,1%, акуратність – 7,1%, емоційність – 5,0%, закоханість – 4,3%, упертість – 4,3%. Такі риси характеру як твердість, войовничість, романтизм, авантюризм, авторитаризм набрали від 1,4 до 2,1% переваг. Як можна побачити з приведених даних, обов'язковими рисами характеру лідера нації є мудрість, розважливість, інтелігентність, гнучкість, розум. Набагато відстають такі риси, як почуття гумору, комунікабельність, кмітливість, наполегливість, мужність, працездатність і колегіальність. У визначеній мірі риси характеру, що експерти бажали б бачити в особистості ідеального президента, є також і характеристиками українського національного характеру, української ментальності [10, с. 94].

За результатами соціологічного опитування молоді, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у 2004 р. вдалося сформувати портрет ідеального політика, майбутнього Президента України. Ідеальний вік для президента України, на думку молоді, коливається від 40 до 50 років. Щодо статі, все доволі традиційно: за чоловіка-президента проголосували б 50% і лише 7% респондентів вважає, що з обов'язками президента могла б впоратись жінка. 54% опитаних вважає, що глава держави має бути фахівцем у сфері економіки та фінансів, 21% – у сфері юридичних наук. Респонденти дотримуються думки щодо потрібності кандидату досвіду керівництва органами виконавчої влади. Що ж до роботи у Верховній Раді України, то 32% вважають, що кандидат повинен мати досвід депутатської діяльності, 38% – що такий досвід не зайвий, але не обов'язковий. Крім того, кандидату, на думку респондентів, не завадять зв'язки як з українськими, так і з зарубіжними фінансово-промисловими групами.

Президентом, на думку молоді, має стати чесна людина – 64%, з високими розумовими здібностями – 73%, активна у спілкуванні з людьми – 58%, людина з досвідом успішної керівної діяльності – 60%, з лідерськими та організаторськими якостями – 65%, обов'язкова, відповідальна, наполеглива у праці – 72%, патріот – 56%, людина, яка б поважала права громадян – 65%, вміла розв'язувати економічні проблеми – 75%. Тільки 21%

респондентів вказали на те, що зовнішність має бути головною характеристикою майбутнього президента, тоді як 31% – навпаки, вважають її менш важливою за інші. Вираз обличчя, міміка відіграють велику роль для 9% опитаних, а манера одягатися – тільки для 2% респондентів [8].

В суспільній свідомості існує досить чіткий імідж «ідеального президента». За результатами соціопитування, проведеного компанією Research & Branding Group, незалежно від регіону проживання, більшість жителів країни (53%) хотіли б бачити на посаді президента насамперед сильного лідера. При цьому сильне лідерство більш важливе для виборців західних областей (59%), а ефективність роботи і здатність вирішувати проблеми – для жителів Південного–Сходу країни (47%).

Відповідаючи на запитання про найважливіші якості для людини з погляду респондентів, яку вони б воліли бачити на посаді президента, 52% опитаних хотіли б бачити президентом компетентну і відповідальну людину. 41% – людину, яка довела ефективність своєї роботи і здатна вирішувати проблеми. За твердість, уміння відстоювати свою позицію висловилися 25,8% опитаних, досвід роботи в сфері управління важливий для 24,4%, уміння сформувати команду – для 20%. Цінують дипломатичність, уміння йти на компроміси 15,9% респондентів, гарного організатора – 13,4%, «новизну», нестандартність поглядів – 8,2%, вагалися з відповіддю – 1,6% опитаних [6].

Наприклад, понад 75% членів парламенту Великобританії назвали однією із трьох найважливіших якостей успішного прем'єр-міністра рішучість. Принциповість вважають важливою рисою 68% парламентаріїв, інтелект – 49%. Чесність у список включили менше третини депутатів.

Існують для виборців і дещо інші критерії. Дослідники з'ясували, що у Фінляндії кандидати з приємною зовнішністю отримують на виборах більше голосів [5].

В Росії восени 1999 р. після появи на політичній арені В. Путіна незалежний дослідницький центр РОМІР провів аналіз іміджів російських політичних лідерів і за спеціальною методикою вивів профіль «ідеального» президента. Виявилось, що в той час фігура В. Путіна відповідала уявленням росіян про ідеального політичного діяча. Найбільш вагомими причинами голосування за кандидатуру В. Путіна були такі: «може навести порядок в країні», «вселяє повагу і довіру», «в його руках реальна влада», «приємна, симпатична людина», «має майбутнє, перспективи», «може захистити інтереси людей», «чесна людина, він не причетний до скандалів». Не важко помітити, що важливим компонентом самоствердження нового лідера країни, перш за все, є стиль його поведінки, а не державної діяльності. В 2015 р. в Росії експертно-аналітичний центр РАНХіГС провів дослідження образу ідеального політичного лідера серед представників сфери державного управління та політики, наукового і бізнес-співтовариств. Дослідження показало, що в Росії ідеальному політику не потрібна різноманітність якостей, досить бути цілеспрямованим, володіти політичною силою волі, бути порядним і чесним.

При цьому найбільш значущі особистісні характеристики, з точки зору експертного співтовариства: цілеспрямованість, наполегливість і сила волі (26%); лідерські та організаторські якості (23%); порядність,

чесність, безкорисливість (19%); розум, інтелект, освіченість (18%); харизматичність і комунікабельність (16%). Серед професійних характеристик лідируючі позиції зайняли: професіоналізм, компетентність, стаж і досвід роботи (39%); аналітичні здібності, вміння приймати рішення (24%); управлінські здібності (20%). В особливостях поведінки важливо відзначити такі характеристики, як: відкритість (27%), рішучість (24%), відповідальність (19%), активність і енергійність (15%), гуманізм (15%) і лідерство (13%). Також лідер повинен володіти такими якостями: патріотизм (49%), діяльність на благо суспільства (35%), твердість своїх особистих переконань (19%), гуманізм і толерантність (18%), релігійність (11%).

Варто відзначити, що експерти з США, що проводили схожі дослідження в Америці, виявили значущість таких важливих для політика характеристик: розуміння проблем американців, чесність, сильні лідерські здібності, як політик розділяє цінності громадян, здатність керувати державою. Так, на рейтинг президента США значно впливають його акції виходу в народ. На відміну від американських респондентів, при всій значущості соціальних проблем в суспільстві і запити на соціально орієнтованого політичного лідера, у російських респондентів все-таки переважають state-centric політичні погляди (патріотичні і консервативні). У той же час політичний лідер в Росії асоціюється з авторитетом, цілеспрямованістю і владою [16].

Для вивчення процесу формування іміджу політичного лідера бажано звернути увагу різноманітні типології іміджу, котрі побудовані на основі певних критеріїв.

За механізмом формування та поширення виокремлюють імідж:

1) який стихійно виник у масовій свідомості (його формування й упровадження триває впродовж певного часу. Проте він є досить сталим, бо не лише спирається на асоціювання щойно створеного образу з традиційним, а й сам стає таким. У масовій свідомості завжди діють «консервативні інстинкти, настільки ж непохитні, як і в первісних людей». Маса «найстійкіші охоронці традиційних ідей і затяті супротивники їхніх змін»);

2) який штучно сформований і цілеспрямовано впроваджений у масову свідомість за допомогою різного інструментарію і прийомів (може формуватися в максимально стислі, до кількох місяців, терміни). У цьому разі він зникає із суспільної свідомості майже так само швидко, як і впроваджується.

Згідно зі сферою функціонування виділяють такі типи іміджу: об'єктивний чи реальний (поточний, сприйманий) імідж – це враження, яке склалося про кандидата (його образ) у виборців; суб'єктивний (дзеркальний) імідж – уявлення кандидата і його команди про те, яким є образ лідера в очах виборців; модельований імідж – образ, який намагається створити «команда» і залучені фаворити; бажаний (самоімідж) – той, який кандидат чи політична організація повинні мати в очах виборців; необхідний (ідеальний) – той, якого очікують виборці. Залежно від того, які емоції він покликаний спонукати, імідж можна класифікувати як позитивний і негативний [1].

Вітчизняні автори визначають в українській політичній практиці дещо інші, ніж на Заході, але ближчі до наших реальні типи політичних іміджів, що використовувалися кандидатами в народні депутати. Зокрема, В. Бебик пропонує таку їх класифікацію:

– «діловий імідж», який щонайкраще характеризується ідеологією: «ми заробили гроші для себе, заробимо їх і для вас»;

– «інтелектуальний імідж», що виник на підставі твердження: для роботи в парламенті необхідні професіонали;

– «народний імідж», що будувався на класичній популістській основі, на прагненні сформувавши позитивне ставлення до себе як до «свого хлопця»;

– «політичний імідж», який формувалася на контрастному протиставленні соціалістів (формальних або прихованих) і націонал – демократів. В обох випадках ставка робилася на певні, добре відомі базові цінності основних політичних сил суспільства, а власне імідж створювався на декларуванні прихильності до цих цінностей, а не на підставі особистісних характеристик кандидатів;

– «жіночий імідж», що створювався на основі кредо: «Схоже на те, що чоловіки вже нічого не зможуть зробити. Обирайте жінок. Вони зроблять цей світ кращим»;

– імідж «місцевого жителя», що будувався на підставі постулату «Я – свій, я тут живу і нікуди не дінуся, тому що в мене тут родичі, сім'я...» [2, с. 52–53].

У науковій літературі мають місце ряд способів, які можна використати для формування іміджу і які здатні забезпечити політичному лідерові підтримку електорату і перемогу на виборах.

1. Декларація причетності. Даний спосіб є ефективним коли статус певної особи, партії чи організації досить великий і має значний вплив на свідомість людей. В даному випадку політичному суб'єкту потрібно інформувати населення лише про те, що він підтримує певного кандидата. У такому випадку особистісні характеристики іміджу кандидата відходять на другий план.

В умовах коли існує обмежена інформація про особисті якості кандидата, власне приналежність до певної політсили є детермінуючим чинником електорального вибору. В різні періоди, це була «Наша Україна–Народна Самооборона», Об'єднання «Самопоміч», «Блок Петра Порошенка «Солідарність».

2. Створення міжособистісного контрасту кандидатів. Цей спосіб заснований на порівнянні особистісних характеристик кандидатів, їх професійних статусів, віку, зовнішності, статі, освіти тощо. Основне завдання міжособистісного контрасту полягає в порівнянні за найбільш вигідними для того чи іншого кандидата параметрами.

Під час президентських виборів 2004 р, лідерами виборчих змагань були В. Ющенко і В. Янукович, і власне В. Ющенко був уособленням якісно нового лідера держави – «ідеальний кандидат», на якого так довго чекав народ. Неабияку роль відіграли професійні здібності В. Ющенка, які він проявив на посаді Прем'єр-міністра України. А діяльність очолюваного ним Кабінету Міністрів України, порівняно з попередніми урядами, здавалася величезним здобутком. Населення починало поступово відчувати позитивні зміни у своєму матеріальному становищі, покращення якого асоціювалося з результатами роботи Ющенка–прем'єра. Крім того, В. Ющенко позиціонувався як фаховий економіст, професійний банкір, ефективний і порядний керівник, цілеспрямований, розважливий, патріотичний, харизматичний, жорсткий, рішучий політик, здатний змінити політичний режим і забезпечити

країні розвиток. Він мав величезний рівень довіри. Штабом опозиційного кандидата була задіяна технологія залякування «донецьким беспределом» і натякання, що в разі перемоги В. Януковича Україна стане мало не диктаторською державою й опиниться в ізоляції. Для цього «5 канал» демонстрував програми, які розповідали про бандитизм на Донеччині й кримінальне минуле В. Януковича. Його змальовували як ставленника Росії.

Наприклад, в 2010 році В. Янукович будував свою рекламну кампанію вже на критиці діяльності Ю. Тимошенко та її уряду, тому більшість телевізійних роликів містили негатив, завершальні акорди яких доносили основне гасло – «Віктор Янукович – ефективний лідер, з яким Україна запрацює».

3. Створення ідеологічного контрасту. Даний метод подібний до попереднього. Відрізняється він тим, що побудований виключно на ідеологічних факторах (комунізм, антикомунізм, консерватизм, лібералізм тощо). Так, в Україні на початкових етапах незалежності виборча боротьба відбувалася саме на ідеологічних контрастах і це позначалося на депутатському корпусі всіх рівнів.

4. Ставка на базову проблему. Даний елемент полягає у тому, що кандидат повинен порушити суспільно важливу проблему і перетворити передвиборчу кампанію на своєрідний народний референдум.

Під час президентських виборів 2014 р. рекламна кампанія А. Яценюка мала на меті донести до виборця основне гасло – «Врятувати країну» та позиціонувати його як сильну, вольову, впевнену у власних силах людину, яка справді врятує країну завдяки новій індустріалізації, продуктивному селу, здоровим освіченим людям та боєздатній армії. В 2014 р. комунікативна стратегія П. Порошенка мала на меті донести до виборців основний меседж «Жити по-новому» і в умовах політичної кризи та прагненні пересічних громадян до кардинальних змін в системі влади використовувались певні психологічні операції з поєднанням технології демонстрації власних можливостей задля формування громадської думки щодо доцільності голосування за П. Порошенка, який позиціонувався як єдиний кандидат від демократичних сил.

5. Формування позитивного іміджу кандидата є надзвичайно важливим елементом передвиборчої кампанії для політика, оскільки процес формування політичного іміджу тривалий. Серед принципів формування позитивного іміджу слід особливо виділити: представлення кандидата кращим ніж він є насправді, максимальне приховування недоліків кандидата, створення умов, за яких виборці самі б домалювали позитивні риси кандидата, яких він не має.

Наприклад, під час президентської виборчої кампанії 2004 р. В. Янукович позиціонувався як надійний, послідовний, справедливий політик, «дбайливий господар», який конкретними справами демонструє турботу про розвиток держави. Власне, таке акцентування на цих характеристиках мало на меті відволікти увагу виборців від деяких сторінок його біографії, зокрема йдеться про судимість В. Януковича.

У 2010 р. Рекламна кампанія В. Ющенка відзначалася рекламуванням не самого кандидата, а його досягнень. Відеоролики під назвою «Я – за Ющенка» продемонстрували позиції людей з різних соціальних прошарків і з різних регіонів стосовно

доцільності підтримки діючого Президента України. Вони підтримували В. Ющенко за те, що він забезпечив свободу, громадянське суспільство, за те, що є патріотом і любить Україну, здійснює українську політику, відроджує село, підтримує культуру, мистецтво та народну творчість, відновлює правдиву історію.

В 2014 р. в умовах складної суспільно-політичної ситуації в країні, неоголошеної війни РФ проти України, телевізійна політична реклама під час президентської виборчої кампанії як ніколи раніше продемонструвала прагнення кандидатів сформувати суспільну думку у бажаному для них напрямку, для чого перебільшувались власні можливості, створювались загрози та приховувались слабкі сторони.

6. Створення негативного іміджу конкурентам. Напад на імідж конкурента здійснюється, як правило, у вигляді компромату, що часто є порушенням політиком норм та правил моралі.

Під час парламентських виборів 2006 р. Партія регіонів вдалася до негативного образу її конкурентів (критика помаранчевої влади, використання прикметника «оранжевые» для створення негативного ставлення до подій 2004 р.), що вилилося у негативну стратегію.

«Наша Україна» використала в свою чергу заборонену технологію так званого 25-го кадру, яка впливала на підсвідомість реципієнта. Проявом такої технології виступив фільм «Загроза. Страшна правда», який був антирекламою проти Партії регіонів. Зокрема, на кадри з лідерами ПР було накладено кадри із зображенням черепа синього кольору (кольорова гама ПР), і таким чином створювався образ «справжніх бандитів у владі», нарощувалося почуття тривоги в аудиторії, формувался образ страшної загрози для кожної окремої людини.

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що оскільки створення іміджу має на меті, перш за все, оперування масовою свідомістю, то саме від добре продуманих та спланованих способів впровадження потрібного образу у свідомість, залежать можливості отримати електоральні симпатії. Тому без цілеспрямованої роботи кандидата на виборну посаду над створенням його позитивного образу із залученням фахівців із різних сфер (психологів, соціологів, політологів, іміджмейкерів) йому годі й сподіватися на перемогу.

Список використаних джерел

1. Акайомова А. Комунікативні властивості іміджу та його класифікація [Електронний ресурс] / А. Акайомова // Віче. – 2011. – №22. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2798/>
2. Бебик В. М. Базові засади політології: теорія, методологія, практика [Монографія] / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
3. Волкова В. В. Іміджологія: Учебно-методическое пособие / В. В. Волкова. – Ставрополь: СевКавГТУ, 2005. – 168 с.
4. Егорова-Гантман Е. Политическая реклама / Е. Егорова-Гантман. – М.: Центр политического консультирования «Никола-М», 1999. – 240 с.
5. Ідеальний політик [Електронний ресурс] // Forbes. – 2014. – 22 травня. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1371571-idealnij-politik>
6. Ідеальний президент України: відповідальний лідер, здатний вирішувати проблеми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/04/15/3883038/>
7. Королько В. Г. Основы публич рилейшнз / В. Г. Королько. – М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 2000. – 528 с.
8. Майбутній президент – очима молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?artID=2421&section=article>
9. Максимов А. А. «Чистые» и «грязные» технологии выборов: Российский опыт / А. А. Максимов. – М., 1999. – 448 с.

10. Плазова Т. М. Технології формування іміджу політичного лідера / Т. М. Плазова // Вестник СевГТУ / Ред. М. С. Колесов. – Севастополь: Изд-во Севастоп. нац. техн. ун-та, 2007. – Вып.84: Политология. Политическая культура и политическая идеология. – С.94–97.

11. Политическая имиджология: [кол. моногр. / под общ. научн. ред. Л. Г. Лаптева, Е. А. Петровой]. – М.: РИЦАИМ, 2006. – 276 с.

12. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

13. Почепцов Г. Г. Имиджология / Г. Г. Почепцов. – 4-е изд. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2004. – 576 с.

14. Современный словарь иностранных слов. – М., 1997. – 442 с.

15. Социальная философия: [словарь / сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов]. – М., 2003. – 649 с.

16. Ученые определили портрет идеального политика для россиян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/591144>

17. Шепель В. М. Имиджология. Как нравиться людям / В. М. Шепель. – М.: Народное образование, 2002. – 345 с.

References

1. Akajomova A. Komunikativni vlastyivosti imidzhu ta joho klasyfikacija [Elektronnyj resurs] / A. Akajomova // Viche. – 2011. – №22. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/2798/>

2. Bebyk V. M. Bazovi zasady politologii: teoriya, metodologiya, praktyka [Monografija] / V. M. Bebyk. – K.: MAUP, 2000. – 384 s.

3. Volkova V. V. Imidzhologija: Uchebno-metodicheskoe posobie / V. V. Volkova. – Stavropol': SevKavGTU, 2005. – 168 s.

4. Egorova-Gantman E. Politicheskaja reklama / E. Egorova-Gantman. – M.: Centr politicheskogo konsul'tirovanija «Nikolo-M», 1999. – 240 s.

5. Ideal'nyj polityk [Elektronnyj resurs] // Forbes. – 2014. – 22 travnja. – Rezhym dostupu: <http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1371571-idealnij-politik>

6. Ideal'nyj prezident Ukrainy: vidpovidal'nyj lider, zdatnyj vyrishuvaty problemy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/04/15/3883038/>

7. Korol'ko V. G. Osnovy pablik rileyshnz / V. G. Korol'ko. – M.: Real-buk; K.: Vakler, 2000. – 528 s.

8. Majbutnij prezident – ochyma molodi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?artID=2421&section=article>

9. Maksimov A. A. «Chistyje» i «grjaznyje» tehnologii vyborov: Rossijskij opyt / A. A. Maksimov. – M., 1999. – 448 s.

10. Plazova T. M. Tehnologii' formuvannja imidzhu politychnogo lidera / T. M. Plazova // Vestnik SevGTU / Red. M. S. Kolesov. – Sevastopol': Izd-vo Sevastop. nac. tehn. un-ta, 2007. – Вып.84: Политология. Политическая культура и политическая идеология. – С.94–97.

11. Politicheskaja imidzhologija: [kol. monogr. / pod obshh. nauchn. red. L. G. Lapteva, E. A. Petrovoj]. – M.: RICAIM, 2006. – 276 s.

12. Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk. – K.: Genesa, 1997. – 400 s.

13. Pohepcov G. G. Imidzhologija / G. G. Pohepcov. – 4-е изд. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2004. – 576 с.

14. Sovremennyj slovar' inostrannyh slov. – М., 1997. – 442 с.

15. Social'naja filosofija: [slovar' / sost. i red. V. E. Kemerov, T. H. Kerimov]. – М., 2003. – 649 с.

16. Uchenye opredelili portret ideal'nogo politika dlja rossijan [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://izvestia.ru/news/591144>

17. Shepel' V. M. Imidzhologija. Kak нравit'sja ljudjam / V. M. Shepel'. – М.: Narodnoe obrazovanie, 2002. – 345 с.

Madryga T. B., Ph.D in political science, lecturer at the department of political institutions and processes, SHEE «Carpathian National University named after Vasyl Stefaniuk» (Ukraine, Ivano-Frankovsk), vasylyshyn@yandex.ru

Image of political leader: theoretical and practical aspects

The analysis an essence and main types of image. The analysis technologies used to create the image and able to provide political support to the leader of the electorate in elections. The characteristic portrait of the ideal politician for the results of opinion polls.

Keywords: image, the science of image, image types, image of political leader, the technology of image formation.

Мадрыга Т. Б., кандидат политических наук, преподаватель кафедры политических институтов и процессов, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск), vasylyshyn@yandex.ru

Имидж политического лидера: теоретические и практические аспекты

Рассматривается сущность и основные виды имиджа. Проанализированы технологии, используемые для формирования имиджа и способы обеспечить политическому лидеру поддержку электората на выборах. Охарактеризовано портрет идеального политика по результатам социологических опросов.

Ключевые слова: имидж, имиджелогия, виды имиджа, образ политического лидера, технологии формирования имиджа.

* * *

УДК 327.51

Набі І. М. А.,
аспірант кафедри міжнародних відносин
і дипломатичної служби факультету міжнародних
відносин, Львівський національний університет
ім. Івана Франка (Україна, Львів),
nabiemal1990@gmail.com

СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

Досліджуються основні принципи та особливості сучасного міжнародного порядку, проблематика якого є однією із центральних в рамках сучасної теорії міжнародних відносин. Міжнародний порядок включає в себе наукові уявлення про природу сучасних міжнародних відносин, їх рушійні сили та закономірності. Будь-які розв'язання найважливіших дилем теорії міжнародних відносин – суб'єктивності, інтересів, «війни та миру» – так чи інакше відображаються в концептуальному розумінні міжнародного порядку.

Проаналізовано стихійні та організаційні механізми підтримання сучасного міжнародного порядку. Було зроблено висновок про те, що дослідження сучасного міжнародного порядку визначається тим станом турбулентності, в якому перебуває сучасна міжнародна система, коли порядок, що сформувався після закінчення Другої світової війни і проіснував більше 70 років, фактично, перебуває в стадії стагнації, а новий, через складність, інтенсивну трансформацію і постійний динамізм структури міжнародної системи знаходиться лише на початковій стадії свого формування.

Ключові слова: міжнародний порядок, структура міжнародної системи, полярність, постбіполярність, гетерогенність, Вестфальський міжнародний порядок.

Проблематика сучасного міжнародного порядку залишається однією із найбільш дискусійних в рамках теорії міжнародних відносин. Це пояснюється, в першу чергу, складністю та проблематичністю наукового завдання вироблення єдиної комплексної концепції міжнародного порядку, яка б найбільш точно відображала сучасний стан та особливості структури міжнародних відносин.

Проблема полягає в тому, що його формування – процес складний і тривалий, його фундаментальні принципи зароджуються в ході зіткнення національних інтересів держав, гострих конфліктів на внутрішньополітичному і міжнародному рівнях, коригуються в процесі реалізації та постійної трансформації зовнішньополітичних стратегій наймогутніших міжнародних акторів.

В теорії міжнародних відносин, зокрема в рамках теорії міжнародного порядку, неодноразово здійснювалися численні спроби осмислення значення сучасного міжнародного порядку, його особливостей та специфіки. Зокрема, цим питанням займалися як представники західної школи дослідження міжнародних відносин, так і вітчизняні теоретики. Серед представників американської та британської школи, особливу наукову цінність для дослідження поняття сучасного міжнародного порядку, становлять праці таких вчених, як Х. Булл, Дж. Айкенберрі, С. Мендловиц, Г. Кіссінджер,

Дж. Міршаймер, Зб. Бжезинський, Р. Гілпін, Дж. Кіркпатрік, Роберт і Річард Когеїни, Ч. і К. Капчани, Ф. Кратохвілл, Дж. Раггі, Дж. Розенау, Е. Марі–Слоутер, Р. Фолк, Ф. Фукуяма, Р. Швеллер, С. Хофман та інші.

Якісними працями в дослідженні окремих аспектів проблематики міжнародного порядку вирізняються й українські вчені, серед яких особливо слід відзначити С. Галаку, Л. Губерського, Є. Камінського, М. Капітоненку, А. Конверського, О. Коппель, В. Копійку, В. Мадісона, М. Мальського, М. Мацяха, В. Манжолу, О. Пархомчук, Ю. Пахомова, Г. Перепелицю, І. Хижняка, В. Хоніна, В. Шахова, М. Шепелева, С. Шергіна, С. Юрченка та інших.

Міжнародний порядок, що сформувався після розпаду Радянського союзу, є, по суті, особливим та унікальним конструктом. Мова йде не лише про незвичний для історії мирний характер змін структури міжнародної системи, невизначений статус полярності, нові види конфліктів.

Постбіполярна конструкція є першим в історії прикладом виходом міжнародної політики за межі традиційних міжнародних відносин, перетворення у глобальний взаємозв'язаний світ, аналогів якому в історії немає. Еволюцію постбіполярного конструкту складно спрогнозувати, а тим більше пояснити за допомогою раніше відомих прикладів з історії. Традиційне пояснення конфліктів між могутніми державами за сферу впливу більше не є самодостатнім, а потребує багатьох додаткових концепцій і гіпотез.

Сьогодні можна говорити лише про початковий етап формування постбіполярного (дослідники використовують також термін поствестфальського) міжнародного порядку [7, р. 123]. Його головними атрибутами є:

1. Високий ступінь взаємопов'язаності акторів міжнародних відносин, навіть у випадку їх антагоністичності.

2. Діалектичне посилення і водночас зменшення ролі держав у світовій політиці в контексті диференційованості, фрагментарності та гетерогенності міжнародної системи.

3. Підвищення рівня політичного ризику, загроз, нових викликів для миру та стабільності у світі, а отже і якісна трансформація і вироблення нових способів їх попередження та уникнення [9, р. 56].

Неможливо не помітити, що сьогодинішні міжнародні відносини, незважаючи на збереження певних подібних атрибутів, істотно відрізняються від так званого вестфальського періоду. Мова йде не лише про число та склад держав, а власне – фундаментальні принципи міжнародного співробітництва.

Вестфальський період міжнародної системи ґрунтувався на спадковості. Постбіполярний світ буде ґрунтуватиметься на гетерогенній багатогранній варіативності [2, с. 320].

Механізми постбіполярного порядку включатимуть в себе складні, взаємозалежні комплекси наднаціональних, національних і безумовно транснаціональних акторів та їх інтеракцій. Сьогодні складно уявити, що суверенітет може бути локалізованим в рамках автономних моністичних правових системах. Швидше за все він буде розподілений, формуючи поліцентричний міжнародний порядок. Очевидно, що в контексті сучасних тенденцій часто перебільшують традиційне використання військової сили, як панацеї чи гарантії досягнення поставлених цілей тими міжнародними акторами, які грають за власними правилами.

Варто зауважити, що сучасні міжнародні відносини будуються на основі як доцентрових так і відцентрових тенденцій. Парадоксально, але мабуть, однією із найважливіших ознак сучасної міжнародної системи є взаємопов'язаність та фрагментарність, що поєднуються як діалектичний конструктор протилежностей.

Суперечлива природа цих протилежностей дозволяє говорити про те, що XXI століття значно відрізнятиметься від попередніх більш ніж трьохсот років. Фактично аксіомою серед науковців є думка про те, що старий (Вестфальський) міжнародний порядок може співіснувати з подальшим зростанням взаємопов'язаності світу і глобалізації [4, с. 112].

Традиційні міждержавні конфлікти поступово витісняють внутрішньополітичні локальні конфлікти, особливо актуальними серед яких є конфлікт влада – опозиція (що може представляти як внутрішні, так і зовнішні сили). Власне міжнародні відносини сьогодні відбуваються не на міжнародній арені, а всередині держави. Приводом для таких гібридних конфліктів формально можуть послужити так звані *конфлікти ідентичності*: політичні, етнічні, релігійні. Їх небезпека полягає в тому, що на даний момент інститути безпеки (насамперед ООН) та держави не вміють адекватно на них реагувати і мають обмежений інструментарій методів протидії [1, с. 45]. В першу чергу це стосується багатоетнічних країн, слабких держав, всередині яких спостерігається високий рівень одних суспільних груп до інших, або до центральної влади. Цим часто користуються у власних зовнішньополітичних цілях інші актори, які намагаються дестабілізувати, або встановити власний вплив у таких державах.

Якщо біполярний міжнародний порядок стримував появу таких конфліктів нав'язуванням глобальної холодної війни, то в постбіполярному світі їх виникнення та розповсюдження є звичайною практикою. Мова йде як про українську кризу, як приклад гібридизації конфліктів між великими державами, так і про транснаціональні процеси створення мережі терористичних організацій, які загрожують самій сутності державності, виходять за кордони держав, за межі їх суверенітету [5, с. 453].

Вирішення та врегулювання таких конфліктів вимагає якісно нових інструментів і механізмів взаємодії держав, які Ялтинсько–Потсдамський порядок у його сучасній інтерпретації не може забезпечити.

Мабуть найнебезпечнішою загрозою для миру та стабільності у світі сьогодні є міжнародний тероризм. При чому, якщо події 11 вересня 2001 року символізували собою початок нової епохи та зіткнення державних і транснаціональних інтересів, то сучасна боротьба з ІДІЛ вже ведеться за збереження самого поняття державності. Такі зміни, в першу чергу викликані збільшенням дисбалансів всередині гетерогенної міжнародної системи. Ці зміни запустили появу асиметричних загроз, до яких міжнародне співтовариство та інститути виявились неготовими.

В рамках біполярної міжнародної системи, асиметричні конфлікти періодично виникали, однак мали периферійний статус [10, р. 97]. Сьогодні ж це пряма загроза усім цивілізованим державам, яка відходить не лише із зовнішнього світу, а саме від периферії, а також з боку внутрішніх груп. Також можна говорити і про те, що черговий етап історичного розвитку невпинно наближається до системному військовому конфлікту.

Метою дискусій щодо конфігурації структури постбіполярного міжнародного порядку є визначення певного універсального детермінуючого принципу, або правила, що регулював би увесь спектр відносин в міжнародній системі. Як приклад наводять наявність двох полюсів в епоху холодної війни і логіку біполярного протистояння, що пояснювала всі міжнародні конфлікти того часу.

Однак, сьогоднішня структура міжнародних відносин не припускає подібного спрощення. Очевидно, що наприклад, сучасні дослідники не можуть ані емпірично довести, ані спростувати гегемонію Сполучених Штатів.

В сучасній міжнародній системі не існує і не може існувати універсального принципу, який регулював би відносини між усіма акторами. В той же час, система включає в себе дві принципово різні структури, кожна з яких керується власними правилами розвитку [11, р. 221].

Постбіполярний міжнародний порядок неоднорідний, багатогранний та гетерогенний. Власне, у сучасних міжнародних відносинах може існувати кілька порядків, оскільки міжнародна система складається з великого числа підсистем. Кожна з них відрізняється одне від одного за цілим рядом параметрів: починаючи від географічної локації, закінчуючи рівнем соціально-економічного розвитку.

В міжнародній системі порядок підтримується за допомогою механізмів двох типів: організованих та стихійних.

Організовані механізми припускають застосування комплексу цілеспрямованих свідомих дій, здійснюваних за допомогою системи управління з метою впорядкування міжнародних відносин. Такі механізми діють у всіх соціальних системах, створених людиною, оскільки їх відмінною особливістю є цілеспрямованість [13, р. 65].

За такої моделі, міжнародний порядок підтримується за допомогою певних організацій, насамперед таких глобальних, як ООН, МВФ, Міжнародний суд та інших. Існують також інститути впорядкування міжнародних відносин на регіональному, субрегіональному та інших рівнях [12, р. 38].

Міжнародні організації виробляють норми і правила, що регулюють відносини суб'єктів світової політики, контролюють їх дотримання, застосовують санкції проти порушників. Разом з тим, організовані механізми підтримки міжнародного порядку далеко не завжди ефективні та мають обмежені можливості.

Крім цілеспрямованої діяльності певних організаційних структур, порядок у світі підтримується і стихійними механізмами самоорганізації. В їх основі лежать об'єктивні процеси та явища (наприклад, загальносвітові та глобальні проблеми), які встановлюють і зміцнюють зв'язки між державами і недержавними акторами, роблять їх взаємозалежними і змушують (несвідомо чи усвідомлено) дотримуватися певних правил у відносинах одне з одним. У міжнародних відносинах діє, за словами А. Сміта – «невидима рука», яка впорядковує та спрямовує розрізнені дії акторів світової політики [9, р. 72].

У зіткненнях і переплетеннях їх інтересів і зусиль методом «спроб і помилок» створюються моделі та шляхи політичної поведінки, правила, звичаї та норми. Спроби змінити правила на свою користь породжують компенсаторні процеси, опір інших акторів, що призводить до відновлення рівноваги і порядку в міжнародній системі.

Необхідність держав стихійно підтримувати порядок обумовлюється, з одного боку, дефіцитом ефективних централізованих механізмів впорядкування в світі, з іншого – наявністю у суб'єктів міжнародної політики певних спільних інтересів: безпека, підтримання добробуту, вирішення екологічних проблем та ін. Як вже було зазначено, якщо в світі взагалі не будуть дотримуватися міжнародних «правил гри», неможливо гарантувати реалізацію вище названих інтересів, а відповідно виживання людства [6, с. 2]. В результаті, виникає своєрідна система самоорганізації «елементів міжнародної» системи [6, с. 6].

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що позиція зміцнення міжнародного порядку видається обґрунтованою в тому випадку, коли співвіднести її з фрагментарністю сьогодишнього світу. В одній частині процес ескалації конфліктів (Африка, Близький та Середній Схід, Закавказзя та ін.). В іншій ситуація буде кардинально іншою – дія міжнародного права, повага до прав людини, стабільність і розвиток економіки. Цьому є кілька пояснень. По-перше, під впливом процесу глобалізації світ стає все більш взаємозалежним, а зростання кількості внутрішніх зв'язків зміцнює впорядкованість системи. По-друге, значна частина людства все більше усвідомлює необхідність підпорядкування міжнародних зв'язків певним правилам і нормам по цілком практичним міркуванням: зважаючи на масштаби глобальних проблем і конфліктів, без цього неможливо вижити, гарантувати безпеку. Тому, міжнародний порядок стане більш зрілим в довгостроковій перспективі, набуваючи системної стійкості, хоча цей процес і буде пов'язаний з протидією протилежних тенденцій.

Міжнародний порядок як структура публічних (міжнародно-правових і політичних) та латентних принципів міжнародних відносин є прямим наслідком закріплення ситуативного компромісу між ключовими та найсильнішими акторами системи міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2000. – 686 с.
2. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э. Я. Баталов. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 376 с.
3. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945–1995) / А. Д. Богатуров. – М.: Конверт – МОНФ, 1997. – 353 с.
4. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век / П. Кеннеди. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 302 с.
5. Мальский М. З. Теория международных отношений: учебник / М. З. Мальский, М. М. Мацяк. – К.: Знання, 2011. – 406 с.
6. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие / П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
7. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics / H. Bull. – L.: Macmillan, 1977. – 329 p.
8. Cox R. W. Production, Power and World Order: Social Forces in the making of History / W. R. Cox. – N. Y.: Columbia University Press, 1987. – 380 p.
9. Evans G. The Dictionary of World Politics. International order / G. Evans, J. Newnham. – N. Y.: Simon & Schuster, 1990. – 704 p.
10. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars / J. Ikenberry. – Princ.: Princeton University Press, 2001. – 320 p.
11. Hoffman S. Primacy of World Order: American Foreign Policy since the Cold War / S. Hoffman. – N. Y.: McGraw–Hill, 1980. – 352 p.

12. Nye J. Soft Power: the Means to Success in World Politics / J. Nye Jr. – N. Y.: PublicAffairs, 2005. – 191 p.

13. Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A theory of Change and Continuity / J. N. Rosenau. – Princ.: Princeton University Press, 1990. – 504 p.

References

1. Aron R. Myr i vyina mizh nacyamy / R. Aron. – K.: Univers, 2000. – 686 s.
2. Batalov E. Y. Mirovoe razvitie i mirovoy poraydok (analiz sovremennykh amerikanskih koncepciy) / E. Y. Batalov. – M.: «Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2005. – 376 s.
3. Bogaturov A. D. Velikie derzhavy na Tyhom okeane. Istoria i teoria mezhdunarodnyh otnosheniy v Vostochnoy Aziyi posle vtoroy mirovoy voyny (1945–1995) / A. D. Bogaturov. – M.: Konvert – MONF, 1997. – 352 s.
4. Kennedy P. Vstupaya v 21 / P. Kennedy. – M.: Vesj Mir, 1997. – 480 s.
5. Malsky M. Z. Teoriya mizhnarodnyh vidnosyn: pidruchnik / M. Z. Malsky, M. M. Mazyakh. – K.: Znannya, 2011. – 406 s.
6. Tsygankov P. A. Teoriya mezhdunarodnyh otnosheniy: Uchebnoe posobie / P. A. Tsygankov. – M.: Gardaryky, 2004. – 590 s.
7. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics / H. Bull. – L.: Macmillan, 1977. – 329 p.
8. Cox R. W. Production, Power and World Order: Social Forces in the making of History / W. R. Cox. – N. Y.: Columbia University Press, 1987. – 380 p.
9. Evans G. The Dictionary of World Politics. International order / G. Evans, J. Newnham. – N. Y.: Simon & Schuster, 1990. – 704 p.
10. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars / J. Ikenberry. – Princ.: Princeton University Press, 2001. – 320 p.
11. Hoffman S. Primacy of World Order: American Foreign Policy since the Cold War / S. Hoffman. – N. Y.: McGraw–Hill, 1980. – 352 p.
12. Nye J. Soft Power: the Means to Success in World Politics / J. Nye Jr. – N. Y.: PublicAffairs, 2005. – 191 p.
13. Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A theory of Change and Continuity / J. N. Rosenau. – Princ.: Princeton University Press, 1990. – 504 p.

Nabi I. M. A., PhD student at the Faculty of International Relations of the Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), nabiemal1990@gmail.com

Specificity and characteristics of contemporary international order

The article reviews basic principles and features of modern international order problems. Contemporary international order is one of the most important within the modern theory of international relations. It includes scientific understanding of the nature of international relations, their driving forces and laws. Resolution of the major dilemmas within the theory of international relations, such as subjectivity interests, «War and Peace» – somehow appear in the conceptual understanding of international order.

In the article was analyzed spontaneous and institutional mechanisms of the modern international order. It was concluded that the study of contemporary international order is determined by turbulence, which exists in the modern international system. It was formed after the Second World War and lasted more than 70 years, and, in fact, nowadays is stagnating. The new difficulty, intense and constant transformation of dynamic structure of the international system is only at the initial stage of formation.

Keywords: international order, the structure of the international system, polarity, postbipolarity, heterogeneity, Westphalian international order.

Набі І. М. А., аспірант кафедри міжнародних відносин і дипломатическої служби факультета міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), nabiemal1990@gmail.com

Специфика и особенности современного международного порядка

Исследуются основные принципы и особенности современного международного порядка, проблематика которого является одной из центральных в рамках современной теории международных отношений. Международны́й порядок включает в себя научные представления о природе современных международных отношений, их движущие силы и закономерности. Любые решения важнейших проблем теории международных отношений – субъектности, интересов, «войны и мира» – так или иначе отражаются в концептуальном понимании международного порядка.

Проанализированы стихийные и организационные механизмы поддержания современного международного порядка. Был сделан вывод о том, что

исследования современного международного порядка определяется состоянием турбулентности, в котором находится современная международная система, когда порядок, сформировавшийся после окончания Второй мировой войны и просуществовал более 70 лет, фактически, находится в стадии стагнации, а новый, из-за сложности, интенсивную трансформацию и постоянный динамизм структуры международной системы находится только на начальной стадии своего формирования.

Ключевые слова: международный порядок, структура международной системы, полярность, постбиполярность, гетерогенность, Вестфальский международный порядок.

* * *

УДК 327

Остап'як В. І.,
кандидат політичних наук,
директор Навчально-методичного центру політичних
та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського
національного університету ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ),
vasiliy.ostapiak@gmail.com

ЕКОНОМІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Проводиться дослідження налагодження партнерства в умовах подальшої глобалізації. Доводиться необхідність досліджувати налагодження партнерства в глобальних вимірах з врахування політичної та економічної складової. Зазначається необхідність дослідження економічного партнерства в системі міжнародних відносин з врахуванням економічної складової поряд з політичними чинниками. Підкреслюється значущість економічних процесів котрі впливають на налагодження партнерства в усіх його вимірах (глобальному, регіональному та місцевому). Зазначається про необхідність подальшого дослідження економічних процесів в глобальному просторі, котрі впливають не тільки на фінансову систему світового співтовариства, але й формують політичні запити в процесі глобалізації. Запропоновано проводити подальше дослідження налагодження партнерства в системі міжнародних відносин з врахуванням економічних імперативів.

Ключові слова: партнерство, глобалізація, економіка, геополітика, Україна.

В сучасному світі проводиться формування новітніх політичних, економічних та соціальних систем, що впливають на існування людства. Потрібно по новому підійти до дослідження та осмислення ролі партнерства в глобальному просторі, що формує також новий світовий порядок. До прикладу варто проаналізувати та детально розглянути партнерство в його економічних вимірах. Вважаємо, що економічне партнерство здатне трансформувати систему міжнародних відносин, також через значну залежність світового співтовариства від глобальних ринків. Відбуваються і значні та блискавичні зміни в політичній складовій розвитку та трансформації глобальних процесів, що взаємозалежні від світових фінансово-економічних трендів. Геоекономіка викликає структурні зміни, як інституційні, так і регіональні, впровадження яких необхідне для забезпечення безпечного розвитку національної економіки [1, с. 7–9].

Доволі актуальним видається дослідження та формування партнерства в контексті налагодження економічних взаємозв'язків. Зрозуміло, що налагодження економічних та політичних партнерських взаємовідносин не тільки покращує комунікацію на міждержавному рівні, але й сприяє гармонізації міждержавних відносин. Відповідно проводячи вдалу економічну політику можна спостерігати не тільки ріст економічного та фінансового добробуту населення, але й покращення соціальних показників конкретних держав, що налагоджують таке партнерство.

Відповідно вважаємо, що економічне міждержавне партнерство є складовою політичного партнерства, що в системі міжнародних відносин виступає антикризовим

чинником розвитку, як окремих держав так і об'єднань чи міждержавних союзів, що ґрунтуються на паритетному партнерстві. Спостерігаємо, що економічне партнерство здатне покращити не тільки політичні взаємозв'язки між певними країнами, але й прискорити процеси глобалізації чи у випадку України інтеграції в ЄС.

Підкреслимо значущість дослідження економічного партнерства, як основної складової паритетного партнерства, що здатне нівелювати кризові та конфліктні прояви в політичному та економічному просторах. Доволі актуальним є дослідження налагодження економічного партнерства в контексті політичних процесів сучасної України котра потерпає від «гібридної війни» спровокованої Російською Федерацією, котра ми так вважаємо відстоює попри політичних також і власні економічні інтереси пов'язані з промисловим потенціалом нашої країни.

Бачимо, що доволі вагомим залишається питання налагодження ефективного партнерства між Україною та ЄС від швидкості змін та інтеграційних перетворень залежатиме не тільки шлях котрий формує Київ в Західному напрямку, від швидкості економічних реформ залежатимуть і політичні реформи, котрі загалом становлять інтерес в формуванні національної безпеки. Відповідно від швидкості та якості проведених реформ залежатиме подальший розвиток та трансформація нашої країни у глобалізаційних викликах та ефективність подолання «гібридної війни».

Тому варто підкреслити, що налагодження економічного партнерства є ключовим елементом в побудові стабільного та євроінтеграційно спрямованого розвитку України. Відповідно економічний фактор здатен посприяти в налагодженні і формуванні не тільки фінансово-економічного сектору, але в стабілізації політичного життя України, а відтак економічне партнерство здатне забезпечити налагодження та нівелювання «гібридної війни», що неминуче може призвести до стабілізації політичної ситуації в регіональних, а відтак і глобальних вимірах.

Варто згадати напрацювання таких, авторів, зокрема, Ж. Атталі, Д. Гартена, Е. Люттвака, П. Лоро, П. Савона, К. Жанна, Ф. Рочча, В. Дергачов, Е. Кочетов, О. Неклесса, М. Пивоварова, В. Рогов, Ю. Хромов, Ю. Шишков, І. Алексєнко, Т. Андрущенко, О. Білоруса, С. Вовканича, У. Бека, В. Іноземцева, М. Косолапова, Д. Метоуза, Й. Рендерса, В. Беренса, О. Неклесси, В. Співака, А. Уткіна, М. Чешкова, Є. Макаренко, І. Погорської, Є. Федуняка, О. Шевчука та ін.

Мета і завдання дослідження. Вважаємо пріоритетним завданням в здійсненні нашої наукової розвідки дослідити становлення економічного партнерства, котре здатне конструктивно вплинути на конфліктогенні фактори розвитку суспільств перехідного типу. Вважаємо, що дослідження економічного партнерства варто проводити саме в контексті налагодження політичного партнерства, як неодмінного складового імператива інтеграційних трансформацій.

Варто зазначити, що після розпаду Радянського Союзу низка країн соціалістичного табору опинилася в умовах формування нової економічної моделі існування, котра мала б трансформуватися та адаптуватися до умов подальшої глобалізації. Глобалізації в широкому розумінні з поступовим процесом глобальних перетворень економічного, соціального, культурного та політичного простору кожної держави.

Вважаємо, що подальше формування нової економічної моделі розвитку України варто запроваджувати з використанням та впровадженням економічного партнерства. Спостерігаємо, що економічна складова розвитку нашої країни після розпаду СРСР залишалася тісно взаємопов'язаною з великими за обсягом і структурою промисловими регіонами РФ. Саме така спорідненість і залежність української промисловості від економічних регіонів нашого Східного сусіда зумовила подальші деструктивні процеси та неспроможність ефективної адаптації до глобальних фінансово-економічних ринків. Низький рівень диверсифікації українських промислових підприємств та значна зорієнтованість на торгівлю сировиною, без залучення та розвитку власних виробничих потужностей призвела до значних та деструктивних процесів, в економічному та політичному середовищі, котре неспроможне якісно адаптуватися до викликів глобального світового ринку та виконує роль сировинного придатку, для розвинених транснаціональних корпорацій.

Через значну залежність економіко-промислового комплексу України від РФ та значного політичного і економічного впливу Москви на фінансово-економічний розвиток нашої країни залишається доволі складним налагодження партнерства зокрема в економічному і політичному вимірах з ЄС. Проте членство в ЄС гарантує зміцнення національної безпеки України, захист її від агресії та територіальних претензій [2, с. 108].

Доволі значним залишається відсутність залучення та розвитку аграрного комплексу України та налагодження партнерських фінансово-економічних відносин з ЄС. Наша країна з найбільшими за об'ємами в Європі запасами чорнозему має виступати стратегічним і провідним гравцем в галузі сільського господарства в ЄС та РФ. Та в умовах розгортання значних протистоянь та гібридної війни реалізація такої стратегії призупинена.

Проте варто підкреслити, що потенціал аграрно-промислового комплексу в структурі налагодження економічного партнерства є значним і пріоритетним. Завдяки реалізації та нарощуванню інвестиційного потенціалу аграрного сектору України, завдяки впровадженню інвестиційної привабливості можна розвивати також економічне партнерство з ЄС та іншими країнами, що безумовно може вивести Україну в лідери світового економіко-аграного простору. Відповідно стабілізація та розвиток аграрного комплексу стимулюватиме розвиток політичного партнерства з країнами котрі налагодили економічне партнерство.

Відповідно пріоритетність розвитку та налагодження аграрнопромислового комплексу та застосування партнерства в економічному векторі розвитку країни, може вивести сільськогосподарський сектор в головне джерело експортних операцій. Проте задля забезпечення якісних змін в агропромисловому комплексі потрібно проводити налагодження комунікацій і співпраці в взаємозалежних ланках і підрозділах сільського господарства. Співробітництво України з Європейським Союзом необхідне для технологічного оновлення вітчизняного сільськогосподарського виробництва, підвищенню рівня зайнятості на селі. Виробничі технології більшості українських сільськогосподарських підприємств відстають від тих, що їх використовують провідні європейські країни [3]. Відтак маємо на увазі

потребу реалізації та налагодження економічного партнерства на мікрорівні, що варто досліджувати уже не з точки зору політичних, а економічних процесів.

Спостерігаємо значну залежність економічного партнерства в його глобальних вимірах та налагодження партнерства в агропромисловому комплексі України котра загалом потерпає від відсутності досконалої логістики та впровадження новітніх економічних підходів до реалізації економічного партнерства, котре відповідно динамічно впливає на налагодження політичного партнерства в глобальному просторі.

На відміну від аграрнопромислового сектору доволі важливим в налагодженні ефективного економічного партнерства залишається енергетичний сектор української економіки. Зазначимо, що налагодження та розвиток енергетичного сектору варто проводити з врахуванням специфіки сучасних реалій глобалізації, та з врахуванням подальшого політичного руху України та інтеграції в ЄС.

Передусім потрібно розробити дієву стратегію розвитку енергетичного сектору України, адже від рівня енергетичної незалежності, від рівня забезпечення та диверсифікованості енергетичного ринку залежить рівень стабільності економічної системи, а відтак і рівень стабільності розвитку, що безумовно впливатиме на стабільність формування економічного партнерства, а відтак і паритетного партнерства в системі міжнародних відносин. Тому, доволі важливим є забезпечити стабільність енергетичного сектору, від рівня розвитку котрого залежить не тільки промисловий потенціал, країни і економіки, але й всі сфери сучасного життя держави, котра здійснює євроінтеграційний рух.

Також потрібно детально розглянути питання налагодження безпеки в формування енергетичного сектору нашої країни задля забезпечення ефективного партнерства з ринками ЄС. Варто проводити політику пошуку та диверсифікації маршрутів та шляхів поставки енергетичних ресурсів задля збереження національної безпеки. Ми спостерігаємо, що партнерство зокрема в економічних вимірах енергетичного сектору здатне забезпечити національну безпеку в енергетичному секторі завдяки реалізації та розробці ефективних партнерських стратегій, котрі варто реалізовувати в системі міжнародних відносин.

Спостерігаємо, що партнерство по своїй суті володіє потенціалом налагодження та забезпечення безпеки в національних вимірах, шляхом налагодження паритетного партнерства з іншими економічними суб'єктами, котрих можна залучати в програми національної безпеки шляхом економічного співробітництва. Тому економічне партнерство в енергетичній сфері є доволі актуальним в подальших дослідженнях.

Наступним видом економічного партнерства варто все ж таки вказати саме партнерство в військовому секторі економіки України. Саме військово-економічні відносини є визначальними в побудові безпеки, зокрема економічної безпеки нашої країни у викликах глобальних загроз. Найбільш конфліктогенним процесами в нашій країні варто назвати перш за все конфлікт на сході країни та окупацію півострова Крим Російською Федерацією. Саме тому впровадження ефективних стратегій розвитку військово-промислового комплексу та налагодження військово-економічної безпеки поряд з забезпеченням розвитку аграрного сектору економіки і забезпеченням

енергетичної безпеки є найбільш пріоритетними напрямками розвитку партнерства в економічній площині. С. Поляков зазначає що, партнерство з ЄС є важливим фактором реформування Збройних Сил України [4].

Варто також зауважити, що людську історію весь час супроводжують війни та інші катаклізми, чи протистояння котрі формуються на основі військових протистоянь. Відповідно у сучасному суспільстві де зростає кількість населення також зростає кількість запитів населення відтак і рівень потреб, що в подальшому буде призводити до виникнення локальних, регіональних жорстких конфліктів котрі можна нівелювати шляхом застосування військової кооперації, співробітництва та партнерства. Саме військово-економічне партнерство може виступати запорукою стабілізації та ефективно коригувати сталий розвиток в системі міжнародних відносин.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки нашого наукової розвідки варто підкреслити про багатогранність партнерства, зокрема партнерства в економічному просторі у викликах подальшої глобалізації світового співтовариства. Багатогранність економічного партнерства продиктована різноманітністю економічних процесів та сфер економічного буття. Вважаємо за доцільне вказати на те, що економічне партнерство невід'ємно взаємопов'язане з політичним партнерством, а від так з паритетністю партнерства в системі міжнародних відносин. Відповідно партнерство може забезпечити економічну безпеку країні, від так можуть забезпечити – розвинена виробнича інфраструктура, сучасні комунікації, ефективна підтримка виробника, сприяння держави у просуванні товарів, захист виробництва від демпінгу та інші фактори, що складають основу конкурентоздатності регіональних умов господарювання [5, с. 70–83].

Ми відібрали основні напрямки економічного партнерства котре на нашу думку вартувало б розвивати і котре загалом розвиватиметься в процесі налагодження євроінтеграційних трансформаційних перетворень. Доцільним є також подальше дослідження налагодження економічного партнерства в усьому спектрі його проявів, а зокрема в аграрному, енергетичному і військово-економічному секторах.

Перспективним нам видається також дослідити інші сфери налагодження економічного партнерства та його взаємозв'язку із політичним партнерством, котре також виступає ключовим фактором перетворень в глобальному просторі. Вважаємо за доцільне підкреслити те, що ефективне економічне партнерство варто реалізовувати в глобальному просторі з збереженням національних інтересів України та врахуванні кон'юктур світових ринків.

Список використаних джерел

1. Рогов Ю. В. Формирование стратегии развития национального хозяйства: Геоэкономический подход. Автореф. дисс. ... д.э.н. – Иркутск, 2003. – 24 с.
2. Михайлова Л. И. Евроекономическая интеграция: навчальний посібник / Л. И. Михайлова, Н. В. Волченко, Т. О. Зінчук, С. М. Кваша. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 136 с.
3. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / Б. Й. Пашавер, О. В. Шубравська, Л. В. Молдован та ін. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 432 с.
4. Поляков С. Ю. Військове співробітництво України і Європейського Союзу як фактор зміцнення законності і правопорядку в Збройних Силах України // Форум права. – 2013. – №1. – С.788–792.
5. Неклеса А. Геоэкономическое измерение реформ // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 1996. – №10.

References

1. Rogov Ju. V. Formirovanie strategii razvitiya nacional'nogo hozjajstva: Geojekonomicheskij podhod. Avtoref. diss. ... d.j.e.n. – Irkutsk, 2003. – 24 s.
2. Myhajlova L. I. Jevroekonomichna integracija: navchal'nyj posibnyk / L. I. Myhajlova, N. V. Volchenko, T. O. Zinchuk, S. M. Kvasha. – K.: Centr uchbovoi literatury, 2013. – 136 s.
3. Vyklyky i shljahy agroprodovol'chogo rozvytku / B. J. Pashaver, O. V. Shubravs'ka, L. V. Moldovan ta in. – K.: In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrai'ny, 2009. – 432 s.
4. Poljakov S. Ju. Vijs'kove spivrobotnytctvo Ukrai'ny i Jevropejs'kogo Sojuzu jak faktor zmichennja zakonnosti i pravoporjadku v Zbrojnyh Sylah Ukrai'ny // Forum prava. – 2013. – №1. – S.788–792.
5. Neklessa A. Geojekonomicheskoe izmerenie reform // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodne jekonomicheskie otnoshenija. – 1996. – №10.

Ostapjak V. I., PhD (in Political Science), Director of the Training Center of Political Research and European integration of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), vasilij.ostapiak@gmail.com

Economic partnership in the geopolitical terms

A study in terms of establishing partnerships further globalization. We have to investigate the need for establishing partnerships with global dimensions consideration the political and economic component. The necessity of economic partnership research in international relations, taking into account the economic component along with political factors. Emphasized the importance of economic processes that affect partnership building in all its dimensions (global, regional and local). Noted the need for further study of economic processes in the global environment, which affect not only the financial system of the world community, but also form political demands in the process of globalization. A conduct further studies establishing partnerships in international relations, taking into account economic imperatives.

Keywords: partnership, globalization, economics, geopolitics, Ukraine.

Ostapjak V. I., кандидат политических наук, директор Учебно-методического центра политических и евроинтеграционных исследований Прикарпатского национального университета им. Василя Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), vasilij.ostapiak@gmail.com

Экономическое партнерство в геополитическом пространстве

Проводится исследование налаживания партнерства в условиях дальнейшей глобализации. Доказывается необходимость исследовать налаживание партнерства в глобальных измерениях с учетом политической и экономической составляющей. Отмечается необходимость исследования экономического партнерства в системе международных отношений с учетом экономической составляющей наряду с политическими факторами. Подчеркивается значимость экономических процессов влияющих на налаживание партнерства во всех его измерениях (глобальном, региональном и местном). Отмечается о необходимости дальнейшего исследования экономических процессов в глобальном пространстве, которые влияют не только на финансовую систему мирового сообщества, но и формируют политические запросы в процессе глобализации. Предложено проводить дальнейшее исследование налаживания партнерства в системе международных отношений с учетом экономических императивов.

Ключевые слова: партнерство, глобализация, экономика, геополитика, Украина.

***

УДК 323.213

Піддубний С. А.,
аспірант, Маріупольський державний університет
(Україна, Маріуполь),
gileya.org.ua@gmail.com

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ СІМ'Ї У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ

Аналізуються різні наукові трактування загальнотеоретичного поняття «сім'я» у контексті дослідження сімейної політики. Автор на основі опису сучасної структури сім'ї, залучення різного рівня статистичної інформації та співставленні соціологічного, демографічного і нормативно-правового змісту сімейних відносин виводить найбільш об'єктивне, на його думку поняття «сім'ї» для політологічного аналізу. Застосовуються методи контент-аналізу, індукції, аналогії, гіпотетико-дедуктивний, здійснюються порівняльно-пізнавальні операції. Використання широкого спектру методів надає змогу дійти висновку, що термін сім'я є складним і не може бути узагальненим. З'ясовано основні проблемні моменти наукового дискурсу на сучасному етапі

дослідження соціальної політики захисту сім'ї. Внаслідок аналізу і співставлень автор робить висновок, що термін «сім'я» у політологічному дослідженні виступає не як інститут, а як мала соціальна група, яка формує в подальшому платформу для існування політичного інституту органів соціального забезпечення та продукує політичний процес – виконання державною соціальної функції перед суспільством.

Ключові слова: сім'я, структура сім'ї, соціальний захист сім'ї, державна політика.

Україна переживає трансформацію, поступову, але невідворотну. Перехід від постіндустріального і техногенного суспільства до інформаційного супроводжується становленням не тільки нації, державності, але і якісними змінами такого важливого соціального інституту, як сім'я. Розвиток сім'ї, її збереження та поліпшення умов життя членів сім'ї є важливими державними завданнями, що створює цілу систему політичних інститутів, метою яких є виконання окреслених завдань. Досліджуючи державну політику у сфері соціального захисту сім'ї, перш за все, ми повинні з'ясувати, що означає ключовий термін «сім'я» у політологічному аналізі. Дослідження наукового об'єкту вимагає від нас чітко окресленого поняття, на якому ґрунтується весь подальший науковий пошук.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що на даному етапі наукового дискурсу щодо поняття «сім'я» не сформульовано досі узагальнюючого визначення. Це пояснюється, перш за все, відсутністю єдиного поняття «сім'я» в українській науці та законодавстві. Недостатньо досліджено загальну структуру сім'ї в умовах трансформації суспільства.

Проблему трактування й визначення терміну «сім'я» досліджували в радянські часи Л. Шалагінова, З. Янкова, Р. Маненкова, Л. Короткевич, Є. Ворожейкін, які першими висунули ідею узагальнення поняття в науковому обігу. На сучасному етапі дискурсу проблемою виведення єдиного загальнонаукового терміну «сім'я» в Україні займаються В. Деріга, С. Ничипоренко, А. Байдалакіна, Г. Лозова, Ф. Фомін, Г. Баєва, С. Сиротенко, І. Жилінкова. У Росії авторитетними з цього дискусійного питання залишаються роботи С. Сорокіної, О. Черкасова, М. Антакольської. Відсутність загальнонаукового роз'яснення поняття й феномену «сім'я», яке б відобразило повноту змісту, мету й функції сім'ї, вимагає від наукової спільноти продовження роботи над цим питанням.

Метою статті є визначення базового визначення терміну «сім'я», пояснення його змісту з політологічної точки зору із залученням статистичної інформації та на основі досягнень соціології, правознавства, демографії як невід'ємної константи формування суспільно-політичних процесів сучасної України в умовах трансформації.

Державна політика щодо соціального захисту сім'ї є багатовекторною. Серед основних напрямків державної політики щодо сім'ї провідними є матеріальний, психологічний, інформаційний, виховний, профілактичний та контролюючий напрямки. Соціальний захист сім'ї є складовою сімейної політики держави, який скерований на допомогу сім'ям та членам сім'ї, що опинилися в колі постійних соціально вразливих груп. Це пояснюється тим, що сім'я – невід'ємний елемент суспільного розвитку, що визначає рух держави та її політичних інститутів. Наукове дослідження вимагає від нас визначення і тлумачення терміну «сім'я», формування категоріальної відповідності завданням політологічного аналізу.

Складність визначення терміну «сім'я» підкреслюється в офіційному демографічному словнику

ООН: «Визначення сім'ї як одиниці обліку змінюється залежно від мети дослідження. При цьому можуть бути використані у різному сполученні такі ознаки: спорідненість або свояцтво, тобто наявність між особами, які складають сім'ю, певного ступеня родинних стосунків; економічна ознака, на підставі якої сім'ю часто називають господарством; територіальна ознака, що полягає у спільному проживанні; і юридична ознака» [1, с. 3]. Велика кількість наукових і методологічних ознак вимагає більш детального аналізу для виведення узагальнюючого терміну «сім'я» для політологічного дослідження.

Розглядаючи сучасну українську сім'ю, звертаємося до соціології, яка визначає основні ознаки сім'ї: шлюбні зв'язки, зв'язки спорідненості, спільний побут та спільний сімейний бюджет [2]. Для достовірного дослідження залуцаємо статистичну інформацію, що ілюструє соціально-демографічний стан України.

В умовах, коли суспільство змінює свій традиційний лад і переживає трансформацію, на початку XXI ст. оновлюється наукова класифікація сучасної сім'ї. Під час аналізу соціальної політики України доцільно використовувати наступні характерні ознаки сім'ї, стосовно яких провадиться формування системи соціального захисту.

Першочерговою для аналізу є ознака за кількістю й характером сімейних пар, які проживають разом і ведуть спільне господарство, виховують дітей:

- розширена (складна) сім'я – складається із сімейних пар та дорослих дітей, які проживають разом;
- нуклеарна (проста) – складається з однієї сімейної пари, можливо, з дітьми.

Показово, що вже за характером сімейних пар українська наука використовує не тільки соціологічні визначення, але й демографічні. В статистиці народонаселення та демографічній науці сім'ю трактують як поєднану узами спорідненості чи свояцтва групу осіб, які спільно проживають та мають спільний бюджет [3, с. 3], а не сімейні пари. Тому часто замість понять сім'ї (простої чи складної) використовується більш сучасне і універсальне визначення «домогосподарство», яке є сукупністю осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні, ведуть спільне господарство. Одночасно ці особи можуть перебувати в родинних стосунках, стосунках свояків, не перебувати в будь-яких з них або бути і в тих, і в інших [4, с. 9].

Під час переписів населення в аналізі статистичних даних демографи використовують поняття домогосподарства, але О. Гладун визначає, що основою домогосподарства все ж таки залишається сім'я [5, с. 88]. З цього робимо висновок, що демографічне поняття «домогосподарство» є більш ширшим за поняття «сім'я», і тому категорії «сім'я» і «домогосподарство» не можуть бути тотожними. Домогосподарство є похідним від сім'ї в умовах деформації традиційної моделі сім'ї, спричинене трансформацією суспільно-економічних і демографічних процесів в сучасному суспільстві і відображає різні сімейні утворення і партнерські зв'язки.

Розглянувши питання співвідношення категорій «сім'я» та «домогосподарства» треба звернути увагу не тільки на якість сімейних пар, а й на рівні збереження і функціонування їх у сучасних умовах. Це можна прослідкувати завдяки порівнянню кількості укладання та кількості розривів шлюбів, що є єдиною законною підставою існування і розпаду сім'ї.

В масштабах України показник розлучення і шлюбності у 2014 році дорівнювалися майже 295 тис. шлюбів, а кількість розлучень сягнула позначки 37 тисяч розлучень. Обрання Донецької області об'єктом статистичного спостереження не є випадковим. Донецький регіон характеризується найбільшою кількістю населення, що є наслідком промислової урбанізації, у структурі населення проявляються найбільш характерні для перехідного етапу демографічні зміни – стрімке старіння та зменшення народжуваності. Використовуючи дані Державної служби статистики України, на прикладі Донецької області (без урахування тимчасово окупованих територій). У 2014 році було зареєстровано органами реєстрації актів цивільного стану 21 741 шлюбів, а розлучилося 3 344 сімей, що відповідає загальноукраїнському показнику. Статистика свідчить про падіння рівня розлучень за останні 5 років. Підтвердженням цього є те, що у 2010 році кількість шлюбів сягала майже позначки 306 тис., а розлучень 125 тис, тобто майже третина всіх шлюбів розпалася. Спираючись на відкриті дані 2014 року цей показник зменшився, а саме лише кожна сьома сім'я в Україні розпадається [6].

Аналіз статистичних даних надає можливість простежити тенденції розвитку української сім'ї, але постає проблема в подальшому більш детально розглянути причини і передумови великого відсотку розлучуваності в українських сім'ях.

Через погіршення соціально-економічних умов і зростання інтенсивності депопуляції важливим для здійснення соціального захисту сім'ї є розподіл сімей за ознакою наявності батьків і кількості дітей:

- повна сім'я (є обидва члени сімейної пари);
- неповна (один із батьків виховує дітей);
- бездітні;
- одностітні;
- малодітні (дві дитини);
- багатодітні (трьох і більше дітей);
- опікунська (діти які виховуються в прийомних сім'ях).

За матеріалами статистичної інформації щодо сімей за 1 квартал 2015 року у місті Маріуполі налічується 151 027 сімей, з яких лише 81 094 мають дітей. Розбіжність між цифрами пояснюється великою кількістю бездітних сімей та сімей, які складаються з літнього подружжя і вже живуть окремо або втратили дітей.

З наведеної кількості сімей з дітьми за статистичними даними лише 1692 сім'ї є багатодітними. Цікавим є той факт, що у багатодітних сім'ях виховується 5922 дитини, що майже в 3 рази перевищує кількість самих сімей. Неповні сім'ї з дітьми складають 6524, у яких виховується 7332 дитини. Це є свідченням того, що як мінімум 9 тисяч сімей є соціально вразливою групою і потребують державної підтримки [7, арк. 1].

Для сучасного українського суспільства характерним залишаються ще два типи сім'ї, а саме: трьохпоколінна повна сім'я, яка уособлює спільне проживання та діяльність прабабків, батьків і дітей. Це є продуктом традиційного укладу української сім'ї і відсутності в більшості випадків можливості відокремлення молоді сім'ї від старшого покоління.

Протилежною першій стає неповна сім'я з розривом поколінь, а саме коли баба і дід (прабабки) виховують або опікуються над онуками. Останній варіант особливо розповсюджений у сім'ях трудових мігрантів і є

відображенням складного матеріального становища в українському суспільстві початку XXI ст. Означених сімей у місті Маріуполі налічується 191, що складає 0,2% від загальної кількості сімей. Хоча офіційно сімей трудових мігрантів лише 79, у яких виховується 59 дітей.

Ці показники демонструють невеликий відсоток деформованих типів сімей за ознакою кількості і повноти членів родини, але ця тенденція набуває розмаху через збільшення трудової еміграції в країні з більш сприятливими умовами для заробітку.

Виходячи з ознаки складу сім'ї і гострої проблеми її негативної трансформації, демографічної кризи (яка відображається в попередніх статистичних даних), держава ставить перед собою завдання популяризації повної сім'ї, сприяння багатодітності, усиновлення і бере на себе часткове забезпечення означених сімей через систему соціальних виплат, субсидій та пільг, хоча станом на 2016 рік соціальні державні стандарти підвищені, але реальна допомога істотно зменшилася.

Сучасна система соціальної роботи та допомоги сім'ям розрізняє сімейні союзи за віковими особливостями:

- сім'я молодіжна (тільки створилась, оформилась);
- молода сім'я (сім'я, яка зустрілась з першими несподіваними для них перешкодами);
- сім'я, яка чекає дитину (помітно змінюються відносини подружжя: дружина не залишається без уваги, з'являється надзвичайна турботливість один про одного);
- сім'я середнього подружнього віку (від 3–х до 10–и років подружнього життя). Найкритичніший, найвідповідальніший період в житті сім'ї: з'являється нудьга, одноманітність стереотипів у взаємовідносинах подружжя, відбуваються розриви і відновлення шлюбів.
- сім'я старшого подружнього віку (10–20 років подружнього життя).
- літня подружня сім'я – сім'я, яка прожила не один десяток років спільно. Ця сім'я виникає після вступу в шлюб їх дітей, появи онуків [2].

Надана вище класифікація сім'ї за віковими ознаками дає змогу науковцям визначити можливості й потенціал сім'ї на різних стадіях її існування. В умовах старіння народонаселення України важливим для держави є збереження позитивної тенденції створення шлюбів, їх перебування в стадії молодого, середнього і старшого подружнього віку, які можуть забезпечувати репродуктивну функцію. Якщо для молоді родини першочерговими є проблеми матеріального забезпечення, роботи, житла, народження дітей, то для літньої сім'ї постає завдання підтримки здоров'я подружжя, допомоги і уваги з боку дітей. Не менш важливим є той факт, що через диспропорцію в тривалості життя чоловіків і жінок в Україні поширене явище передчасного розпаду шлюбів середнього і старшого подружнього віку, спричинене смертю одного з членів подружжя.

За інформацією управління статистики міста Маріуполя відзначаємо, що станом на 2015 рік 341 літня особа проживають у статусі «самотні». Догляд за ними покладений на соціальні служби, які за добровільною угодою здійснюють дожиттєвий догляд.

Актуальною в роботі органів із забезпечення соціального захисту сім'ї є ознака за якістю психологічних взаємин і атмосфери в сім'ї:

- благополучна;
- стабільна;

- нестабільна;
- дезорганізована.

Останні два типи сімей викликають занепокоєння держави і суспільства. Більшість таких сімей створюють умови для недостатньої або негативної соціалізації дітей як майбутніх членів суспільства. Тому в Україні важливою є діяльність органів і служб, які опікуються неповними, багатодітними, неблагополучними сім'ями, дітьми-сиротами тощо. Основним завданням стає захист державними органами (правоохоронними, соціальними, судовими) членів сім'ї від насилля та порушення їх прав, а також невиконання батьками обов'язків, покладених на них шлюбом або спорідненістю.

Наводячи приклад міста Маріуполя за ознакою благополучності сім'ї статистичні органи станом на 2015 рік фіксують: 15 сімей, де один з батьків перебуває у місцях позбавлення волі, 366 сімей, у яких діти за письмовою згодою батьків знаходяться в інтернатних закладах, 866 сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах і під соціальним наглядом. Загалом батьківських прав позбавлені 182 сім'ї [7, арк. 1]. Ця статистика відображає гостру потребу в перегляді сімейної політики яка повинна бути зорієнтована на стимулювання сімейного благополуччя, тому що першочерговим завданням держави є створення належних умов для виконання сім'єю її соціальних функцій, пов'язаних з турботою і вихованням дітей, формуванням особистості, доглядом за непрацездатними батьками [8].

Отже, проаналізувавши українську сім'ю за соціологічними ознаками робимо висновок, що сім'я виступає як союз, заснований на шлюбі чи кровному спорідненні невеликої групи людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Сім'я поєднує біологічні функції разом із соціальним призначенням, яке змінюється в залежності від умов і тенденцій розвитку суспільства [9, с. 52].

Поняття сім'ї як соціального і політичного явища, є складним, неоднозначним і має різноманітні прояви свого існування. Все це викликає значні складнощі при встановленні його змісту, зокрема у правозастосовній, законотворчій діяльності [10, с. 130].

Поряд із соціологічним і демографічним аспектами, політологічний аналіз вимагає нормативно-правового роз'яснення терміну «сім'я». Це пов'язано з тим, що державна політика на першому етапі є нормотворчою. Саме закони, накази, постанови, розпорядження, інструкції та інші види юридичних, нормативних, регламентаційних актів визначають діяльність органів центральної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в галузі соціального захисту сім'ї, молоді і дітей.

В Україні чітко не визначений правовий статус сім'ї, який би характеризував її як соціальний інститут. Законодавством держави регламентовано переважно сімейні права членів суспільства, що вимагає подальшого доопрацювання і узагальнення як самого терміну «сім'я», так і соціальної політики, об'єктом якої є сім'я [11, с. 85].

Проаналізувавши основні нормативно-правові акти України, констатуємо розмитість і різноплановість визначення поняття «сім'я». Стаття 3 Сімейного кодексу України відзначає, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, навіть якщо подружжя, батьки і

діти не проживають разом через поважні причини. Визначається проблема того, що сім'я – це, перш за все, об'єднання людей на основі шлюбу або інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [12]. Але Сімейний кодекс України не розкриває змісту сім'ї, не пояснює її ознак, а лише вказує на місце сім'ї в суспільстві: первинне й основне [13, с. 30].

Якщо брати до уваги лише ознаки сім'ї, зафіксовані в п. 2. ст. 3 Сімейного кодексу України, без урахування підстав, визначених в п. 4 ст. 3, виникає ситуація, коли ці ознаки можуть бути притаманні будь-якій групі людей, які живуть разом, ведуть спільне домашнє господарство і пов'язані, наприклад, взаємними борговими зобов'язаннями, що аж ніяк не можна назвати сім'єю. Суперечливим залишається прив'язка підстав виникнення сім'ї до моральних засад, оскільки особиста, суспільна й офіційна мораль є оціночною категорією [14, с. 121]. Моральний чинник у законодавстві трактується як добровільність шлюбу, довіра і взаємна підтримка подружжя, взаємна відповідальність батьків і дітей. Але на сьогодні вектори суспільної моралі змінюються і тому виникають поняття гостьового і фіктивного шлюбу, шлюбу за розрахунком, що не є об'єктом соціального захисту з боку держави, але впливає на соціально-демографічну ситуацію в країні.

Через колізії в трактуванні сім'ї законодавець надає роз'яснення, що сім'я ґрунтується, в першу чергу, саме на шлюбі – добровільному сімейному союзі осіб різної статі, що є зареєстрованим державним органом реєстрації актів цивільного стану. Тобто шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення. Шлюб надає права подружжю з подальшим гарантуванням майнових і немайнових прав, а, наприклад, спільне проживання без реєстрації – лише сімейні права [15].

Подане роз'яснення є прикладом розбіжностей у визначенні терміну «сім'я» правовою наукою, яка одночасно визначає права та обов'язки подружжя, але не скасовує відповідальність за утримання членів родини навіть в умовах не укладання шлюбу або його розриву. Це спостерігається в інших законодавчих актах, що в свою чергу ускладнює механізми надання соціального захисту з боку держави.

Наприклад, Закон України №1105–XV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [16] визначає, що призначення страхових виплат у разі смерті потерпілого відбувається у разі юридичного стану (кровна спорідненість, шлюбні відносини) або фактичного, ситуативного стану та за обставинами (дгляд за дітьми, інвалідність, наявність фактичного утримання без юридичного обов'язку) [10, с. 135], що посилює плутанину в тлумаченні нормативного визначення терміну «сім'я».

Отже, сім'я постає як складне соціальне явище, тому неможливо оформити в правовій науці узагальнююче поняття. Багатогранність сім'ї виявляється в різному суб'єктному складі кожної сім'ї, в наявності в її членів персоніфікованих, з огляду на їх становище в сім'ї, прав та обов'язків. Складність цього явища також виявляється в тому, що суб'єктом сімейних правовідносин виступає не сама сім'я як колективне утворення, а кожен член сім'ї окремо. Ця обставина призводить до того, що в юридичній науці не може бути єдиного визначення сім'ї.

Г. Лозовою з юридичної точки зору було виділено два найбільш оптимальних визначення поняття «сім'я»,

які запропонували дослідники сімейного права в Росії та Україні:

– об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинних зв'язках, усиновленні чи інших формах сімейних відносин між особами та характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, забезпечуючи продовження роду і виховання дітей [14, с. 120];

– це коло осіб, які пов'язані між собою спільністю життя, а також правами й обов'язками, що впливають із шлюбу, спорідненості, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання та покликаними сприяти укріпленню та розвитку сімейних відносин на принципах моралі [17, с. 9].

Отже, поняття «сім'я» розроблене галузевими науками, його можливо застосовувати виключно в межах відповідної галузі, а тому дуже часто охоплює другорядні ознаки, не характерні для інших галузей, і не згадує про конститутивні ознаки сім'ї, які мають загальнотеоретичне значення [9, с. 54].

Для подолання такого стану речей і відходу від суто галузевого трактування поняття «сім'я», сучасні українські вчені запропонували провадити дискурс з точки зору різних методологічних підходів.

У науковій літературі при визначенні поняття сім'ї використовують також логічний підхід, який визначає сім'ю як соціальний інститут та фактологічний підхід, що відповідно визначає сім'ю як малу соціальну групу [11, с. 85].

Згідно з логічним підходом, сім'я як соціальний інститут характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, правами та обов'язками, які регулюють відносини між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами.

Іншими словами, логічний підхід орієнтований на виявлення специфіки соціального феномена сім'ї, що характеризується сукупністю стійких, повторюваних ознак. З цієї позиції сім'ю розглядають як форму інституціоналізації відповідальності, обов'язку та інших соціальних норм, центром яких є шлюбний союз [18, с. 112].

Поняття соціального інституту відображає значення сім'ї у взаємодії з іншими соціальними інститутами та соціальними процесами. Характерними для сім'ї як соціального інституту є її стабільність, споконвічність, можливість зберігати та передавати від покоління до покоління норми й цінності, які панують у суспільстві.

Фактологічний підхід описує розподіл населення за групами, в основі якого лежить шлюб і родинні зв'язки. Згідно з цим підходом, сім'ю визначають як засновану на шлюбі або кровній спорідненості чи усиновленні малу соціальну групу, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною відповідальністю та взаємодопомогою.

Унаслідок аналізу різних підходів до визначення терміну «сім'я» такі вчені, як С. Ничипоренко, В. Деріга та К. Арабаджи дійшли висновку, що фактологічний і логічний підходи об'єднуються і виступають в якості єдиної підстави розгляду сім'ї як інституту та як малої соціальної групи поняття «шлюб». У більшості визначень сім'ї об'єднуються обидва підходи – і логічний, і фактологічний, тобто дослідники виходять із того, що сім'я – це соціальна система, якій притаманні одночасно риси соціального інституту і малої соціальної групи [19, с. 110].

Висновки. Отже, розглянувши різні підходи до визначення і трактування поняття «сім'я», виходячи з її сучасної структури і скерованості державної політики захисту сім'ї, більш об'єктивним для політологічного аналізу є наступне трактування поняття сім'ї як малої соціальної групи, заснованої на добровільному шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною відповідальністю та взаємодопомогою. Цей підхід у визначенні терміну обумовлений увагою політологічного дослідження до категорій структури сім'ї та стану соціально-економічного й морально-психологічного захисту соціально вразливих груп.

Держава бере на себе зобов'язання захисту саме такої моделі сім'ї, яка гарантує вирішення важливих суспільних завдань і є основою національного й державного розвитку в умовах трансформації українського суспільства.

Таким чином, ми довели, що сім'я виступає як мала соціальна вразлива група яка вимагає належного функціонування політичного інституту, а саме системи органів соціального захисту в умовах постійної трансформації суспільства і держави, і формує політичний процес – оновлення соціальних стандартів.

Список використаних джерел

1. Многоязычный демографический словарь. Русское издание. ООН. – Нью-Йорк, 1964.
2. Соціологія: навч. посібник / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К.: «Кондор», 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya
3. Бездырев К. Развитие семьи и демографическая политика / К. Бездырев // Семья сегодня. – М., 1979. – Вып.28. Народонаселение. – С.3.
4. Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації. – К.: Державний комітет статистики України, 2001.
5. Гладун О. М. Домогосподарства: функції та проблеми дослідження / О. М. Гладун // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – №1. – С.88.
6. Шлюбність та розлучуваність. Демографічний паспорт України. Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c_files/pasport.files/pasport/00/03_06.htm
7. Статистична інформація щодо сімей на 1 квартал 2015 року // Поточний архів управління статистики у м. Маріуполі. – Арк.1.
8. Визначення напрямів соціальної політики української держави в контексті трансформації інституту сім'ї. Аналітична записка відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. Грудень 2013 / О. Кочемировська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Family2014-f2dfc.pdf>
9. Байдалакіна А. Теоретичні проблеми визначення «сім'я» в умовах суспільних наук / А. Байдалакіна // Підприємство, господарство і право. – 2007. – №3.
10. Баєва Г. Доктринальне тлумачення понять «сім'я» та «член сім'ї» у контексті відшкодування шкоди як соціальної виплати / Г. Баєва // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – №2 (41).
11. Арабаджи К. Г. Державна сімейна політика в Україні в умовах соціальних реформ / К. Г. Арабаджи // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2014. – №1 (45). – С.85.
12. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №21–22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>
13. Сімейне право України / За ред. В. С. Голанчука. – К., 2002.
14. Лозова Г. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу / Г. О. Лозова // Університетські наукові записки. – 2006. – №1 (17).
15. Шлюб – першооснова сім'ї. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 16.12.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0074323-11>
16. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №46–47. – С.403.

17. Жилинкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Харк. нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000.

18. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С. В. Ничипоренко. – Умань: Видавництво «Сочинський», 2011.

19. Деріга В. В. Основні поняття та категорії дослідження державної сімейної політики / В. В. Деріга // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Державне управління: наук. журн. / Чорном. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2012. – Вип.190. – Т.202. – С.110.

References

1. Mnogojazychnyj demograficheskij slovar'. Russkoe izdanie. OON. – N'ju-Jork, 1964.

2. Sociologija: navch. posibnyk / V. V. Verbec', O. A. Subot, T. A. Hrystjuk. – К.: «Kondor», 2009. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com/18540516/sotsiologiya/shlyub_simya_ponyattya_sutnist_tipologiya

3. Bezdyrev K. Razvitie sem'i i demograficheskaja politika / K. Bezdyrev // Sem'ja segodnja. – М., 1979. – Vip.28. Narodonaselenie. – S.3.

4. Instrukcija shhodo provedennja Vseukrai'ns'kogo perepysu naselennja 2001 roku i zapovnennja perepysnoi' dokumentacii'. – К.: Derzhavnyj komitet statistyky Ukrai'ny, 2001.

5. Gladun O. M. Domogospodarstva: funkcii' ta problemy doslidzhennja / O. M. Gladun // Demografija ta social'na ekonomika. – 2005. – №1. – S.88.

6. Shljubnist' ta rozluchuvannist'. Demografichnyj pasport Ukrai'ny. Derzhavnyj komitet statistyky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c_files/pasport_files/pasport/00/00_03_06.htm

7. Statystychna informacija shhodo simej na 1 kvartal 2015 roku // Potochnyj arhiv upravlinnja statistyky u m. Mariupoli. – Ark.1.

8. Vyznachennja naprjamiv social'noi' polityky ukrai'ns'koi' derzhavy v konteksti transformacii' instytutu sim'i'. Analitichna zapyska viddilu social'noi' polityky Nacional'nogo instytutu strategichnyh doslidzen' pry Prezydentovi Ukrai'ny. Gruden' 2013 / O. Kochemyrovs'ka [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Family2014-f2dfc.pdf>

9. Bajdalakina A. Teoretychni problemy vyznachennja «sim'ja» v umovah suspil'nyh nauk / A. Bajdalakina // Pidpryjemstvo, gospodarstvo i pravo. – 2007. – №3.

10. Bajeva G. Doktrynal'ne tlumachennja ponjat' «sim'ja» ta «chlen sim'i'» u konteksti vidshkoduvannja shkody jak social'noi' vyplaty / G. Bajeva // Visnyk Akademii' pravovyh nauk Ukrai'ny. – 2005. – №2 (41).

11. Arabadzhy K. G. Derzhavna simejna polityka v Ukrai'ni v umovah social'nyh reform / K. G. Arabadzhy // Derzhava ta regiony. Serija: Derzhavne upravlinnja. – 2014. – №1 (45). – S.85.

12. Simejnyj kodeks Ukrai'ny // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2002. – №21–22. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>

13. Simejne pravo Ukrai'ny / Za red. V. S. Gopanchuka. – К., 2002.

14. Lozova G. Zakonodavche vyznachennja sim'i' ta shljubu / G. O. Lozova // Universytet'ski naukovy zapysky. – 2006. – №1 (17).

15. Shljub – pershoosnova sim'i'. Roz'jasnennja Ministerstva justycii' Ukrai'ny vid 16.12.2011 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0074323-11>

16. Zakon Ukrai'ny «Pro zagal'noobov'jazkove derzhavne social'ne strahuvannja» // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1999. – №46–47. – S.403.

17. Zhylinkova I. V. Problemy pravovogo rezhymu majna chleniv sim'i': avtoref. dys. ... dokt. juryd. nauk: 12.00.03 / Hark. nac. juryd. akademija Ukrai'ny im. Jaroslava Mudrogo. – H., 2000.

18. Nychyporenko S. V. Molodizhna simejna polityka v Ukrai'ni / S. V. Nychyporenko. – Uman': Vydavnytvo «Sochins'kyj», 2011.

19. Derіга V. V. Osnovni ponjattja ta kategorii' doslidzhennja derzhavnoi' simejnoi' polityky / V. V. Derіга // Naukovi pracj [Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly kompleksu «Kyjevo-Mogylyjans'ka akademija»]. Serija: Derzhavne upravlinnja: nauk. zhurn. / Chornom. derzh. un-t im. Petra Mogyly. – Mykolai'v, 2012. – Vyr.190. – Т.202. – S.110.

Piddubny S. A., graduate student, Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), gileya.org.ua@gmail.com

The concept and essence of family in political analysis

This article analyzes the various scientific interpretation of the general theoretical concept of «family» in the context of the study of family policy. The author based on the

description of contemporary family structures, involving different levels of statistical information and comparison of the sociological, demographic and legal content of family relationships brings the most objective notion of «family» for political analysis. The techniques of content analysis, induction, analogy and hypothetical–deductive one are applied, the comparative cognitive operations are carried out. Using a wide range of methods allows concluding that the term family is complex and cannot be generalized. It was found the main problem areas of scientific discourse at the present stage of the study of social policy to protect the family. As a result of analysis and comparisons the author concludes that the term «family» in political science research appears not as an institution but as a small social group that forms a platform for the future existence of the political institution of social security and produces the political process – implementation of the state social functions to the society.

Keywords: family, family structure, social protection of the family, public policy.

Піддубний С. А., аспірант, Маріупольський державний університет (Україна, Маріуполь), gileya.org.ua@gmail.com

Понятие и сущность семьи в политологическом анализе

Анализируются различные научные трактовки общетеоретического понятия «семья» в контексте исследования семейной политики. Автор на основе описания современной структуры семьи, привлечения различного уровня статистической информации и сопоставления социологического, демографического и нормативно–правового содержания семейных отношений выводит наиболее объективное понятие «семьи» для политологического анализа. Применяются методы контент–анализа, индукции, аналогии, гипотетико–дедуктивный, осуществляются сравнительно–познавательные операции. Использование широкого спектра методов дает возможность сделать вывод, что понятие «семьи» не может быть обобщено. Выявлены основные проблемные моменты научного дискурса на современном этапе исследования политики социальной защиты семьи. Вследствие анализа и сопоставлений, автор делает вывод, что термин «семья» в политологическом исследовании выступает не как институт, а как малая социальная группа. Эта малая социальная группа в итоге формирует платформу для существования политического института органов социального обеспечения и вырабатывает политический процесс – выполнение государством социальной функции перед обществом.

Ключевые слова: семья, структура семьи, социальная защита семьи, государственная политика.

* * *

УДК 323.213

Руденко А. Ф., студентка філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), a.f.rudenko@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ

Розглядаються основні наукові концепції інтерпретації феномена «електронного уряду». Увага зосереджена на взаємозв'язку демократичного процесу і функціонування електронного уряду. Автор мав на меті з'ясувати концептуальні передумови становлення феномена «електронного уряду» і визначити основні підходи до його інтерпретації. Актуальність дослідження зумовлена роллю інформації в сучасному суспільстві. Е–демократія призначена для розширення участі громадян в управлінні на всіх рівнях. Концепція електронної демократії та електронного уряду тісно пов'язані з теорією постіндустріалізму і теорією транзитології. Увага була також приділена аналізу основних підходів до визначення електронного уряду. Поняття концепції «електронного уряду» пропонує нові інструменти прямої демократії, а також можливість постійного діалогу з громадянами на громадському рівні. Таким чином, ця стаття є кроком на шляху до розуміння феномену е–уряду.

Ключові слова: електронне врядування, електронна демократія, інформаційне суспільство, демократизація.

Україна сьогодні перебуває в процесі усталення демократії. Демократія, джерелом влади у якій є народ, передбачає прозорість діяльності органів державної влади, активне залучення громадян до прийняття рішень та обговорення громадянами шляхів розвитку суспільства. Зважаючи на ці орієнтири, особливої уваги набуває готовність і здатність органів державної влади та місцевого самоврядування використовувати ефективні інструменти та механізми взаємодії з громадянами.

Інтернет–технології, що забезпечують інформаційну взаємодію органів влади з населенням та інститутами

громадянського суспільства, отримали у науковій літературі стійке найменування «електронного уряду» (e-Government). Воно розглядається як єдиний соціально відповідальний та інформаційно відкритий, з постійним зворотним зв'язком, інститут [5].

Автор мав на меті – з'ясувати концептуальні передумови становлення феномену «електронного врядування» та визначити основні підходи до його тлумачення.

Існує декілька теорій, що описують вплив е-урядування на громадську активність та розвиток демократії. Поняття електронної демократії та її вияв – електронний уряд, тісно взаємопов'язані з теорією постіндустріалізму, теорією «інформаціоналізму», теорією транзитології.

Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла [1] стала першою спробою зрозуміти суть нового інформаційного простору і комунікаційних технологій як основних чинників переходу до нової форми демократії. «Люди хочуть мати можливість впливати на рішення, що впливають на їх життя», – писав Д. Белл. Він доводить, що в постіндустріальному суспільстві революція участі є однією з реакцій на професіоналізацію суспільства і почастішання прийняття рішень технократами [1, с. 491].

Теорія «трех хвиль» О. Тоффлера також акцентувала увагу на ролі інформаційно-комунікативних технологій в перетворенні сфери політики, економіки та культури сучасного суспільства. Тоффлер зазначає, що з використанням комп'ютерів, телефонів, супутників, освічені громадяни можуть вперше в історії взяти участь у виробленні власних політичних рішень [12]. Фактично він передбачив е-петиції та е-референдуми.

«Батьком-засновником» концепції інформаційного суспільства став видатний японський вчений Й. Масуда. Для реалізації демократичних цінностей в інформаційному суспільстві варто навести такі докази з праці Й. Масуди «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [масу].

По-перше, зазнає змін манера поведінки пересічних громадян. Вони будуть навіть ще менше задовольнятися матеріальними речами, ніж зараз: «їх головним бажанням буде самореалізація» [3, с. 111]. В інформаційному суспільстві, де потреба у самовдосконаленні стане мотивацією дій, процес задоволення людських потреб перетвориться на процес використання інформації, вибору дій і досягнення цілей. Тому в інформаційному суспільстві «потреби людей щодо участі у прийнятті рішень і управлінні економічною, соціальною та політичною системами стануть сильнішими».

По-друге, у сучасному суспільстві «влада держави і комерційних установ дуже зміцніла», а «політичні рішення, прийняті такими масовими організаціями не можуть справляти далекосяжних впливів на життя пересічних людей». Прикладом тут можуть служити такі питання, як: розвиток атомної енергетики, екологія, інфляція та ін. І вирішити ці питання можна «лише проведенням національного або місцевого референдуму», в якому можуть брати участь громадяни і приймати відповідне політичне рішення [19].

По-третє, «багато питань, які ми маємо вирішувати, є справами, які стосуються всього людства, є глобальними, що не знають національних кордонів і вирішення яких впливає на життя всіх людей» [9, с. 115].

І по-четверте, «технічні труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у

виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп'ютерно-комунікативних технологіях. Зокрема, розвиток комунікаційних технологій «дає можливість вирішувати проблеми персоналу, часу та коштів» [3, с. 113].

Таким чином, можна стверджувати, що електронна демократія покликана розширити участь громадян в управлінні на всіх рівнях влади і протягом усього циклу підготовки і прийняття соціально значущих рішень. Тому науково-технічний прогрес дозволяє використовувати технології інформаційної взаємодії між усіма учасниками процесів управління [2, с. 142–143].

Механізмом, спроможним забезпечити баланс інтересів, Й. Масуда вважає демократію участі, що замінить демократію парламентських систем (представницьку демократію). Як пише Й. Масуда: «Це буде політика участі громадян, політика, при якій управління буде здійснюватися самими громадянами» [19]. Технологічною базою для такої демократії є розвиток інформаційної мережі, можливість копіювання прогресивних політичних моделей і наявність зворотного зв'язку, що дозволяє враховувати думку не тільки більшості, але й меншості [19].

Для інформаційного суспільства характерне багатометрове громадянське суспільство з автономією та доповнюваними функціями, а головною метою такого суспільства є реалізація цінності часу та досягнення повноцінного життя для кожної людини, на відміну від досягнення національного добробуту як мети індустріального суспільства [9, с. 108].

Побудова громадянського суспільства є основою демократії в умовах інформаційного суспільства, адже саме громадяни беруть пряму участь у вирішенні політично значущих питань. З приводу цього Й. Масуда визначає основні засади впровадження демократії в інформаційному суспільстві: «всі громадяни повинні брати участь у прийнятті рішень, або принаймні їх найбільша кількість», співробітництво та взаємодопомога («дух синергії»), доступність та прозорість всієї інформації, що стосується проблеми, врахування думки меншості на засадах консенсусу та взаємопогодження, участь громадян в ухваленні та реалізації прийнятого рішення» [19].

На початку 1990-х рр. з'являється інформаціональна концепція М. Кастельса. Автор тритомної праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996–1998) пропонує досліджувати мережеве суспільство, яке він називав «інформаціональне». Вивчаючи економіку і політику сучасного йому суспільства, Кастельс приходив до висновку про трансформацію класичного капіталізму в «інформаціональний капіталізм» [7]. Інформаціоналізм в його інтерпретації означає «вплив знання на знання як основне джерело продуктивності». Кастельс констатує кризу демократії і шукає шляхи виходу з нього. На думку вченого, причинами кризи були: падіння довіри до політичної системи, поглинання ЗМІ державною бюрократією і неефективність законодавства, що спирається на принципи ліберальної демократії. Вихід з кризи проглядається Кастельсом на таких напрямках як:

1. створення місцевого самоврядування на засадах децентралізації;

2. використання електронних комунікацій і перехід від ієрархічної системи управління до мережевої з встановленням горизонтальних комунікацій громадян з органами влади та управління;

3. знаходження нових символів і смислів політичної риторики [10].

Кастельс пропонує теорію мережевого суспільства. Актори утворюють мета-мережі на транснаціональному рівні та систему «децентралізованої концентрації» з безліччю взаємопов'язаних завдань. Кастельс зазначає, що ІКТ призвели до панування «мережевого суспільства», де процеси відбуваються в новому типі простору, яке він називає «простір потоків». Це простір, що містить безліч обмінів і домінує в «просторі місць» територіально визначених держав, регіонів, завдяки своїй гнучкості і сумісності з новою логікою мережевого суспільства. Вузли та хаби в цьому просторі потоків утворюють соціальну організацію цього мережевого суспільства [4, с. 181].

Концепція «інформаційного суспільства» доповнюється теорією третьої хвилі С. Хантінгтона, яка аналізує основні тенденції сучасного світу – глобалізацію, інформатизацію і демократизацію як основоположні фактори сучасного розвитку [13].

Сучасні концепції електронної демократії можна розбити на два великих напрямки – прямої демократії і комунітарної демократії. Представники першого напрямку в цілому слідує курсом, визначеним І. Масуда, розвиваючи ідеї прямої демократії. Так, наприклад, на думку Л. Гроссмана, впровадження нових ІКТ здатне привести до формування третьої, після античної та представницької, великої епохи демократії. Згідно з його спостереженнями, «найбільші втрати в сьогоденному процесі реструктуризації і відродження громадського впливу несуть традиційні інститути, що служили основними посередниками між державою та її громадянами, – політичні партії, профспілки, громадські асоціації та навіть традиційні ЗМІ» [18, с. 16]. Таким чином, на думку Л. Гроссмана, високу ймовірність реалізації набуває втрачений ідеал античної демократії, коли всі громадяни поліса брали постійну участь в політиці.

На думку Б. Барбера, демократія участі, яка прийде за допомогою нових інформаційних технологій на зміну представницької, скасує як представництво політичних професіоналів, так і правління експертів і бюрократів [14]. У новаторській роботі Е. Коррадо і Ч. Файрстоуна розглядаються проблеми використання комп'ютерних мереж в якості інтерфейсу для проведення виборів і референдумів. На думку цих авторів, Інтернет здатний забезпечити пряме спілкування громадян і держави, хоча це і пов'язано з певними проблемами технічного властивості і забезпечення безпеки [15].

Серед прихильників гуманітарного підходу концепції електронної демократії слід назвати імена А. Етціоні і Х. Рейнгольда. За словами представників даного підходу, Інтернет став зручним місцем зустрічей для різних груп за інтересами, професійних співтовариств, споживчих асоціацій і т.п. Інтернет-спільноти виникають навколо певних електронних ресурсів та експлуатують природне прагнення людей до спілкування з однодумцями.

А. Етціоні розробив концепцію теледемократії, згідно з якою майбутнє сучасної демократії спирається на розвиток дистанційних засобів масової комунікації. При цьому він наполягав на тому, що основа майбутнього демократичного устрою повинна знаходитися не в руках професійних політиків, а в руках громад [16]. Мережеві

суспільства на відміну від традиційних ієрархічних владних відносин побудовані на інших принципах політичного управління. Вони характеризуються незалежністю членів мережі, множинністю лідерів, добровільністю зв'язків, об'єднуючою метою, множинністю рівнів взаємодії.

Х. Рейнгольд, інший провідний популяризатор теми Інтернету і політики, називає Мережу «великим зрівнювачем», здатним «вирівняти баланс влади між громадянами і політичними баронами». У найбільш екстремальній формі прихильники концепції «електронної демократії» малюють картини самоврядування громадян за допомогою електронних опитувань громадської думки, без будь-якої участі професійних політичних комунікаторів, представників, посередників і т.п. Крім того, мережевий підхід значно трансформує державний апарат, перетворюючи ієрархічну структуру традиційної держави в мережу автономних агентств [11].

Аргументи прихильників електронної демократії досить очевидні. Однак вони при детальному аналізі не витримують критики. Гіпотеза про те, що Інтернет сам по собі здатний викликати демократизацію авторитарних режимів, не знайшов підтвердження на практиці. Дійсно, як пишуть німецькі дослідники Кеохане і Ней, «авторитарні держави стикаються з великими труднощами, намагаючись контролювати доступ своїх громадян до всесвітньої мережі». Але Китай досить успішно справляється з впливом Інтернету як за допомогою адміністративних, так і за допомогою технічних засобів [2].

Більш того, концепція е-демократії не знайшла підтвердження в практиці демократичних режимів, тому що в демократичних державах існує широка мережа громадських посередників, які не зацікавлені в зменшенні свого впливу. Це політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації та інші структури громадянського суспільства. Всі вони, як показує практика, не тільки не втратили свого значення в нових умовах, але, навпаки, з великим розмахом використовують Інтернет не лише під час виборів, як в періоди найбільш інтенсивної політичної комунікації, а й у своїй повсякденній діяльності.

Американські вчені К. Хілл і Дж. Хьюз відзначають, що «... Інтернет не змінює людей, він просто дозволяє їм робити те ж саме по-іншому ... Всупереч утопічним уявленням, Інтернет навряд чи перетворить незацікавлених, неінформованих, байдужих громадян в зацікавлених, інформованих і активних кібергромадян...» [5]. Згідно з їх думкою, розвиток інформаційних технологій може сприяти зростанню політичної пасивності, оскільки комерціалізація мережевих ЗМІ призводить до переважаючого розважальних ресурсів.

Таким чином, демократичні інститути влади і структури громадянського суспільства не просто пасивно адаптуються до нових технологій, але намагаються контролювати їх впровадження з метою підвищення ефективності демократичної системи. З іншого боку, авторитарні режими також намагаються контролювати Інтернет, обмежуючи до нього доступ громадянам і створюючи свої варіанти «електронного уряду» [2]. Але, все ж процеси інформатизації наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. безсумнівно призвели до збільшення можливостей і форматів використання е-технологій в процесах демократизації.

Більшість дослідників погоджуються, що суть електронного уряду полягає в використанні віртуального

простору для вдосконалення моделей надання послуг і підвищення ефективності функціонування органів влади.

Швейцарські вчені М. Фінгер та Г. Пеко [17, с. 6] виділили три основні підходи до визначення електронного врядування. Згідно із першим електронне врядування ототожнюється лише із задоволенням потреб громадян за допомогою надання послуг через Інтернет. Такий підхід є достатньо обмеженим та характерним для країн, в яких електронне врядування перебуває на початковому етапі розвитку, адже електронне врядування передбачає надання набагато ширших можливостей, ніж надання послуг через Всесвітню мережу. Другий підхід трактує електронне врядування як, власне, процес урядування та взаємодію, тобто як специфічну форму співпраці між громадянами, приватним сектором та державою як у виробленні політики, так і в наданні послуг. Третій – визначає електронне врядування як певний інструмент (чи то для демократизації суспільства, чи, приміром, трансформації публічного сектору тощо). Цей підхід потребує відповідної аргументації, адже не завжди електронне врядування може слугувати, наприклад, інструментом демократизації суспільства, адже в деяких країнах (зокрема, Сінгапур) інформаційно-комунікаційні технології, навпаки, використовуються для посилення контролю громадян з боку держави [6, с. 210].

Український дослідник І. Куспляк у своїх роботах виділяє три основні підходи до поняття «електронне урядування». Відповідно до першого підходу повноправним елементом в структурі електронного уряду є електронна демократія і участь. Трактуються це як «електронна реалізація узаконених демократичних шляхів або процедур прийняття рішень» на практиці зводяться, в основному, до електронних виборів і електронного голосування. Другий підхід, розділяється більшістю представників гуманітарно-соціальної сфери, навпаки, розглядає електронне урядування як частину електронної демократії. Третій підхід виходить з того, що вектори соціальної дії в даному випадку різноспрямовані: «електронне урядування» створюється за ініціативою «зверху» і для обслуговування інтересів держави, «електронна демократія», покликана, в першу чергу відображати інтереси громадян, що утворюють локальні географічні спільноти та, відповідно, створюватися «знизу» [8].

Традиційно у рамках «Електронного уряду» виокремлюють три сфери взаємодії або так звані модулі:

- поміж державними органами та громадянами (Government-to-Citizen);
- поміж державними органами та бізнесом (Government-to-Business);
- поміж державними органами між собою (Government-to-Government).

Вказані модулі включають в себе численні елементи: свободу доступу громадян до державної інформації; переведення державних органів на без паперове діловодство; встановлення для всіх державних органів показників ефективності роботи та їх регулярний контроль, який проводиться як парламентом, так і громадянами; введення в державних органах пластикових карт для ідентифікації держслужбовців тощо [4].

Розглянувши основні наукові концепції провідних світових вчених нового етапу розвитку людства – побудови інформаційного суспільства, можна дійти висновку, що

система взаємодії «влада–народ» зазнаватиме значних трансформацій. Зокрема, значний внесок щодо розвитку постіндустріального суспільства у контексті становлення якісно нових принципів комунікативної взаємодії державного управління та громадськості у своїх роботах зробили Й. Масуда та М. Кастельс, автори основних теоретичних положень для ефективного функціонування так званої «демократії участі». Вагоме значення мають концепції «третьої хвилі» О. Тоффлера, С. Хантінгтона, які наголошують на інформатизації та демократизації суспільства.

Слід підкреслити, що необхідність вивчення феномена електронного врядування, спочатку було пов'язано із необхідністю дослідження трансформацій у державному секторі та вивчення умов його пристосування до нових обставин оточуючого середовища, зумовлених стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та їхнім проникненням у державний сектор. Сьогодні нагальним є питання дослідження е-урядування як механізму демократизації політичної системи та суспільства у цілому.

Список використаних джерел

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
2. Быков И. А. «Электронная демократия» vs «электронное правительство»: концептуальное противостояние? / И. А. Быков // Политэкс: Полит. экспертиза. – 2005. – Вып.3. – С.69–79.
3. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
4. Європейські публічні комунікації: культура, політика, технології. Колективна монографія / А. Л. Шинкарук, В. М. Парфенюк, Е. Я. Кац. – Рівне, 2013. – 416 с.
5. Ирхин Ю. «Электронное правительство»: теория и практика / Ю. Ирхин // Государственная служба. – 2008. – №4. – С.163–173.
6. Карачай В. А. Теоретико-методологічні аспекти проблеми демократизації українського суспільства за допомогою електронного врядування / В. А. Карачай // Політологічні записки. – 2013. – №2. – С.206–217.
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: [пер. с англ.] / Мануэль Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
8. Куспляк І. С. Електронне урядування як інструмент формування прозорості та відкритої політичної влади: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / І. С. Куспляк; Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – О., 2012. – 17 с.
9. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія: навч. посібник / Ф. М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
10. Обрывкова Н. О. Электронная демократия в современном постиндустриальном обществе / Н. О. Обрывкова: Автореф. дисс. канд. полит. наук: 23.00.02. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
11. Сморгунів Л. В. Сетевий підхід к політике и управлению // Полис. – 2001. – №3. – С.103–112.
12. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер; [пер. с англ.]. – М.: Издательство: АСТ. – 2010. – 795 с.
13. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
14. Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – San Francisco: University of California Press, 1984. – 320 p.
15. Corrado A., Firestone C. Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics. – Washington: The Aspen Institute, 1996.
16. Etzioni A. The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda. – N. Y.: Touchstone, 1993.
17. Finger M. From e-Government to e-Governance? Towards a model of e-Governance / M. Finger, G. Pecoud // Electronic Journal of e-Government. – 2003. – Vol.1. – Issue 1. – P.1–10.
18. Grossman L. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age. – N. Y.: The Viking Press, 1995. – 304 p.
19. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Washington: World Future Soc., 1983. – 523 p.

References

1. Bell D. Gryadushchee postindustrialnoe obshchestvo: Opyt sotsialnogo prognozirovaniya / pod red. V. L. Inozemtseva. – M.: Academia, 2004. – 788 s.
2. Bykov I. A. «Elektronnaya demokratiya» vs «elektronnoe pravitelstvo»: kontseptualnoe protivostoyanie? / I. A. Bykov // Politeks: Polit. ekspertiza. – 2005. – Vyp.3. – S.69–79.
3. Dmitrenko M. A. Politichna sistema Ukrayini: rozvitok v umovah globalizatsiyi ta informatsiyoi revolyutsiyi / M. A. Dmitrenko. – K.: Znannya Ukrayini, 2008. – 544 s.
4. Evropeyski publichni komunikatsiyi: kultura, politika, tehnologiyi. Kolektivna monografiya / A. L. Shinkaruk, V. M. Parfenyuk, E. Ya. Kats. – Rivne, 2013. – 416 s.
5. Irhin Yu. «Elektronnoe pravitelstvo»: teoriya i praktika / Yu. Irhin // Gosudarstvennaya sluzhba. – 2008. – №4. – S.163–173.
6. Karachay V. A. Teoretiko-metodologichni aspekti problemi demokratizatsiyi ukrayinskogo suspilstva za dopomogoyu elektronnoho vryaduvannya / V. A. Karachay // Politologichni zapiski. – 2013. – №2. – S.206–217.
7. Kastels M. Informatsionnaya epoha: ekonomika, obshchestvo i kultura: [per. s angl.] / Manuel Kastels. – M.: GU VShE, 2000. – 608 s.
8. Kusplyak I. S. Elektronnoe vryaduvannya yak instrument formuvannya prozoroyi ta vidkrytoi politichnoyi vladi: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / I. S. Kusplyak; Derzh. zakl. «Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushinskogo». – O., 2012. – 17 s.
9. Kirilyuk F. M. Novitny politologiya: navch. posibnik / F. M. Kirilyuk. – K.: Tsentr uchbovoyi literaturi, 2009. – 564 s.
10. Obryvkova N. O. Elektronnaya demokratiya v sovremennom postindustrialnom obshchestve / N. O. Obryvkova: Avtoref. diss. kand. polit. nauk: 23.00.02. – Sankt–Peterburg, 2006. – 20 s.
11. Smorgunov L. V. Setevoy podhod k politike i upravleniyu // Polis. – 2001. – №3. – S.103–112.
12. Toffler E. Tretya volna / E. Toffler; [per. s angl.]. – M.: Izdatelstvo: AST. – 2010. – 795 s.
13. Hantington S. Tretya volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka. – M.: ROSSPEN, 2003. – 368 s.
14. Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – San Francisco: University of California Press, 1984. – 320 p.
15. Corrado A., Firestone C. Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics. – Washington: The Aspen Institute, 1996.
16. Etzioni A. The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda. – N. Y.: Touchstone, 1993.
17. Finger M. From e-Government to e-Governance? Towards a model of e-Governance / M. Finger, G. Pecoud // Electronic Journal of e-Government. – 2003. – Vol.1. – Issue 1. – P.1–10.
18. Grossman L. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age. – N. Y.: The Viking Press, 1995. – 304 p.
19. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Washington: Word Future Soc., 1983. – 523 p.

Rudenko A. F., student of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), a.f.rudenko@gmail.com

The theoretical foundations of understanding the phenomenon of e-government

The article considers the key scientific concepts of interpretation of the phenomenon of «e-government». The attention is focused on the relationship of the democratic process and the functioning of electronic government. The author had a purpose to find out the conceptual prerequisites of becoming the phenomenon of «electronic government» and to identify the main approaches to its interpretation. This study is really topical subject now because of the role of information in modern society. E-democracy is designed to increase the participation of citizens in governance at all levels. The concept of e-democracy and electronic government are closely linked with the theory of post-industrialism and transitory theory. Attention was also paid to the analysis of the main approaches to the definition of e-government. The concept of «e-government» concept offers new instruments of direct democracy and the possibility of a permanent dialogue with citizens at a public level. So, this article is a step to understanding the phenomenon of e-government.

Keywords: e-government, e-democracy, information society, democratization.

Rudenko A. Ф., студентка філософського факультета, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), a.f.rudenko@gmail.com

Теоретические основы осмысления феномена электронного правительства

Рассматриваются основные научные концепции интерпретации феномена «электронного правительства». Внимание сосредоточено на взаимосвязи демократического процесса и функционирования электронного правительства. Автор имел целью выявить концептуальные предпосылки становления

феномена «электронного правительства» и определить основные подходы к его интерпретации. Актуальность исследования обусловлена ролью информации в современном обществе. Э-демократия предназначена для расширения участия граждан в управлении на всех уровнях. Концепция электронной демократии и электронного правительства тесно связаны с теорией постиндустриализма и теорией транзитологии. Внимание было также уделено анализу основных подходов к определению электронного правительства. Понятие концепции «электронного правительства» предлагает новые инструменты прямой демократии, а также возможность постоянного диалога с гражданами на общественном уровне. Таким образом, эта статья является шагом на пути к пониманию феномена э-правительства.

Ключевые слова: электронное правительство, электронная демократия, информационное общество, демократизация.

* * *

УДК 32.01:[316.772.4–021.131:316.621]

Свідерська О. І.,
здобувач кафедри теорії та історії
політичної науки, Львівський національний
університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів),
sviderska.olja@gmail.com

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІРТУАЛЬНОЇ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Досліджено віртуальні прояви масової політичної поведінки у добу поширення Інтернету, використовуючи аналітичний метод, визначено й охарактеризовано такі її види: астротерфінг; флешмоб; ресстрація та підписання електронних петицій; віртуальне голосування; поширення демомотиваторів та медіа-вірусів. З'ясовані позитивні та негативні аспекти віртуальної масової поведінки та її впливу на політичний процес. Попри те, що дослідники говорять про неможливість перетворення Інтернету в абсолютний інструмент комунікації між великими групами людей, вплив кіберпростору набирає все більшого масштабу та залучає не тільки молодь, а й представників усіх вікових груп. Він стає так званим «паралельним світом», в якому часто перебуває сучасна людина. Також інтернет-середовище може сприяти симулюванню індивідуальної політичної активності, або ж відіграти для нього роль мотиваційного компонента прояву політичної поведінки у реальному політичному процесі.

Ключові слова: віртуальна масова політична поведінка, астротерфінг, політичний флешмоб, електронна петиція, віртуальне голосування, демомотиватор, медіа-вірус.

Стрімкий розвиток кіберпростору та неймовірно високе залучення людини до нього дає змогу говорити про такий різновид масової політичної поведінки як віртуальна поведінка. Дослідження впливу Інтернету на політичні процеси сучасного суспільства, активність громадян набувають все більшої актуальності й стали предметом аналізу психології, соціології, культурології й безперечно – політології. Психологи вказують на позитивні аспекти «перебування» індивіда в інтернет-середовищі: анонімність спілкування й «розчленення» себе в електронному просторі, в якому індивід – набір технічних даних, зафіксованих у ір-адресі; Інтернет долає географічну дистанцію, сприяє подоланню расових, вікових, статевих та фізіологічних перешкод комунікації, відкриваючи якісно новий спосіб асинхронних комунікацій, знімаючи в свою чергу обмеження часових поясів і розпорядку дня. Інтернет-спілкування розвиває взаєморозуміння, толерантність і готовність прийняти погляди Інших, їхні відмінності, сприяє виробленню спільних цінностей. Проте, уявна анонімність індивіда, виступаючи засобом впливу на формування думки людини, може спонукати її до реальних політичних дій та вчинків і сприяти формуванню різних проявів масової політичної поведінки, в тому числі і неконвенційних. Одночасно анонімність Інтернет-комунікації може сприяти маніпулюванню інформацією, радикалізації

расової, етнічної та ін. нетерпимості, заклинам до неправомірних і навіть антидержавних дій. Більше того: постає питання про те, чи кожна людина усвідомлює свою роль у масовій віртуальній акції, і наскільки сильне в неї переконання відносно тієї чи іншої політичної події, яку вона підтримує чи засуджує. Динамічний і суперечливий вплив Інтернет-простору на політичну поведінку індивідів, їхню соціалізацію, ідентичність визначають актуальність політологічних досліджень віртуальної активності.

Віртуальна масова політична поведінка більшої мірою відображена у працях західних вчених Т. Вестен, У. Бек, Г. Монбют, Б. Бібмбер, У. Ліпман, І. Ейдмен та ін. в Україні і загалом на теренах пострадянських держав її досліджували менш активно. Особливу увагу масова поведінка у віртуальній реальності привертає у кризових ситуаціях (під час революцій, бунтів, повстань, проведення воєнних дій). Дослідженням кіберпростору та його взаємозв'язку з політичними процесами займалися дослідники С. Туронок, Т. Жванія, А. Ільїн, О. Зеліна, А. Зенкова.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз віртуальних проявів масової політичної поведінки у сучасному суспільстві.

Глобальний розвиток електронних мережевих комунікацій, зазначає С. Туронок, є невід'ємним від широкого загалу культурних, соціальних, економічних та політичних змін, масштаб яких дозволяє характеризувати їх революційними, епохальними змінами, які відкривають нову еру в історії людської цивілізації [4, с. 51]. Взаємозв'язок між доступом до інтерактивних комунікацій і розвитком політичного процесу має не тільки статистичний, а й змістовний (смісловий) характер вираження. Сенс масової комунікації учасників кіберпростору полягає в тому, що кожен індивід, який отримує інформацію з допомогою мережевого каналу, рівною мірою здатний прийняти участь у творенні та просуванні громадського дискурсу, тобто має можливість чути і бути почутим.

Феномен Глобальної Мережі робить новий акцент на аргументації більш ранніх концепцій технологічного детермінізму – уявленні про зниження ролі політичних еліт та інституційних посередників. Політична функція Інтернету, відповідно цій концепції, полягає в забезпеченні постійного суспільно-політичного диспуту з можливістю електронного зворотного зв'язку в реальному часі між владою і громадянами [4, с. 51]. Суть цієї концепції полягає у тому, що громадяни стають менше залежними від державних чиновників, експертів, політичних організацій, груп інтересів, асоціацій і ЗМІ в питаннях збору, організації та обміну інформацією, формуванні громадської думки, мобілізації політичної участі, тощо. У найекстремальнішій формі вимальовується картина самоврядування за допомогою електронного опитування громадської думки без участі професійних політичних комунікаторів [9, р. 57–69].

Домінуючою соціально-психологічною основою для мережевих спільнот стали принципи індивідуалізму, свободи самовираження і самопрезентації, прагнення рівного і вільного доступу до будь-якої інформації. Фактично єдиними обмеженнями виступають правила і закони спілкування писані самими інтернет-ресурсами (протоколами).

Інтернет відкриває унікальні можливості осмисленої політичної ідентифікації для масових політичних рухів та ініціатив, перш за все неконвенційного спрямування, які не мають стійких зв'язків у чинних інституційних структурах і усталених соціальних нормах і правилах. Існування кіберпростору спрощує мобілізацію народних мас у реалізації проблем політичного і неполітичного характеру. Він здатен об'єднувати «розпорочених» однодумців, які не мають в реальному житті інших зв'язків, окрім Інтернету, тим самим радикально знижуючи організаційні та інформаційні витрати, надаючи безпрецедентні можливості щодо збору коштів, прямого маркетингу суспільно-політичних ідей і підтримки вільного дискурсу [3].

Свого часу У. Ліпман, критикуючи технологічний оптимізм «епохи радіо» зазначав, що ідея поінформованих громадян, які виступають в ролі колективних лідерів громадських справ, є утопією, оскільки передбачає існування «надкомпетентних» індивідів, спонукає інформаційні і комунікативні медіа до виконання найскладніших функцій держави і громадянського суспільства. У. Ліпман стверджує, що інформаційні медіа не здатні «транслявати весь обсяг суспільного життя людства так, щоб кожен індивід міг винести компетентну думку з кожного питання» [8, р. 362]. Ще одним негативним фактором масштабності Інтернету є різке зниження якісних характеристик його аудиторії, що сприяє падінню освітнього, вікового, професійного, матеріального і культурного рівня всього суспільства. Загальнодоступний характер Мережі робить її об'єктивним дзеркалом суспільства, що відображає часом негідні сторони людської природи.

Можливість доступу до інформації активістами, не залежно від фінансових та інституційних можливостей, знижує залежність політичної активності від стабільних публічних інститутів. Така ситуація може сприяти зростанню нестабільності та непередбачуваності політичного процесу. Очевидно також, що нові можливості і проблеми, породжені інформаційно-комунікативною революцією і сучасними технологіями Інтернету будуть привертати увагу і цікавість наукової, політичної та економічної спільноти, а також широкої громадськості.

Політична поведінка більшості користувачів віртуального простору характеризується ситуативністю, емоційністю, некритичністю в сприйнятті інформації, відсутністю чіткої політичної позиції з багатьох ключових питань.

Можна виділити кілька форм віртуалізації прояву масової політичної поведінки у сучасному суспільстві: астротерфінг, організація і проведення політичних флешмобів, подача і реєстрація петицій, віртуальне голосування, поширення демомотиваторів і медіавірусів.

Одним із сучасних методів впливу на масову політичну поведінку в Інтернет середовищі є астротерфінг – створення суспільної думки, яке здійснюється шляхом використання сучасного програмного забезпечення для витіснення реальних людей на веб-форумах. Анонімність Мережі дає численним організаціям і органам влади можливість проводити астротерфінгові операції, тобто підроблені кампанії, орієнтовані на широкий загал, які створюють враження, ніби велика кількість людей вимагає чогось або виступає проти чогось. Форуми наповнюються коментарями нібито незацікавлених осіб, які пропагують якість політичного продукту або гідність політичного

актора, водночас дискредитуючи інший продукт або актора. Коли форум «кишить» коментарями «за», які на перший погляд належать різним людям, виникає видимість широкої підтримки політичного дискурсу. Насправді ж, всі коментарі зазвичай написані однією людиною, яка ховається за різними ніками. В результаті виникає складність відрізнити реальну людину від такої, що «працює» на формування певної громадської думки. Астротерфінг використовують у випадках неспівпадіння інтересів громадськості та представників влади чи політичних партій. Цей метод, як засіб вирішення конфлікту шляхом продукування штучної або неправдивої громадської думки, в кінцевому результаті формує реальну громадську думкою, яка є вигідною для суб'єкта впливу [7].

Надзвичайно популярним є також «флешмоб» (з англ. flash mob – «спалахуючий натовп»). Він розглядається задалегідь спланованою через соціальні мережі масовою акцією, в якій велика група людей раптово з'являється в громадському місці, протягом декількох хвилин учасники акції виконують раніше обговорений сценарій дії і одночасно швидко розходяться.

Політичний флешмоб яскраво свідчить про те, що в сучасному інформаційному суспільстві політична і соціальна активність неможлива поза форматом ігрового шоу. Популярність подібних акцій означає послідовне проникнення ігрових технологій в політичну сферу життя суспільства, що веде до її карнавалізації.

Постійний розвиток віртуального політичного простору змінює фокус уваги мас. Дедалі частіше у фокусі уваги масової свідомості опиняється не реальна, а символічна політика. Згідно з визначенням С. Поцелуєва, символічна політика – це «особливий вид політичної комунікації, спрямованої не так на раціональне осмислення, як на навіювання стійких переконань за допомогою інсценування візуальних ефектів. Символічна політика – це не просто дія із застосуванням символів, а сама дія виступає символом» [5, с. 62]. Суть символічної політики у віртуальному політичному просторі полягає у високотехнічній маніпуляції масовою свідомістю за допомогою впровадження стійких стереотипів за рахунок використання аудіовізуальних і графічних ефектів.

При написанні та масовому електронному підписі петицій спрацьовує самоорганізація, як один з основних механізмів функціонування мережевих спільнот. Інтеракція у Мережі припускає наявність спільних поглядів на певну соціальну чи політичну проблему. Спільнота, що формується в кіберпросторі, консолідує колективні інтереси, які визначають атмосферу спілкування і соціальні зобов'язання. Тому можна стверджувати, що мережева спільнота – це специфічна форма соціальної структури, встановлена емпіричними дослідженнями як атрибут інформаційної епохи.

Поширення в віртуальному політичному просторі політичних мемів і демотиваторів також розглядається як форми масової віртуальної поведінки. Демотиватор – це зображення з провокаційним інформаційним наповненням, яке містить реальний або нереальний сатиричний образ на злобу дня, що руйнує якийсь–небудь з стереотипів, нав'язаних політичною рекламою або гостро висміює соціальні та економічні проблеми сучасного суспільства. За допомогою демотиваторів в масову свідомість проникають образи і світоглядні штампи [2].

Ще однією формою віртуальної політичної поведінки виступають медіа–віруси. «Медіа–віруси» можна розглядати як політичні міфи, що стають технологією маніпуляції масовою свідомістю. Вони виступають своєрідним транзитним середовищем через яке відбувається екстраполяція необхідної інформації для здійснення зміни масового сприйняття певних політичних подій. І. Ейдмен, детально розглядаючи процес трансформації масової свідомості в умовах еволюції політичного кіберпростору, допускає ймовірність появи нового різновиду контреліти, яка виконуватиме роль інтернет–революціонерів. Основною функцією інтернет–революціонерів буде організація масових дій користувачів Мережі, задаючи їм цілеспрямованість та ефективність [6, с. 337].

На сьогодні масова політична активність у віртуальному просторі є однією з найважливіших сфер політичної реалізації сучасної людини. Інтернет відіграє значну роль у формуванні різних сторін масової свідомості. У сучасній постмодерній, інформаційній реальності такі поняття, як новини, факти, істини втрачають своє первісне значення. Створюються політично заангажовані мегарозповіді (наративи), легітимація яких ставиться під сумнів. Їх слід сприймати радше не як інформацію, подану ЗМІ, а як елементи вистави, які народ приймає на віру. Тут спрацьовує ефект мас, адже їм не тільки дуже важко виокремити правду, вони і не хочуть її почути. Крім того, у них майже відключена пам'ять, що робить вчорашню брехню вже нікому не потрібною, вона забувається, і забувається бажання її викрити. Цей стан суспільної амнезії створюють не тільки цілеспрямовані маніпуляції свідомістю, але і цілком природні особливості епохи гіперреальності, при якій інформаційні потоки дозволяють людині «ковзати» від однієї новини до іншої, не даючи їй можливості включати критичне мислення і проникнути вглиб проблем. Якби це не звучало парадоксально, але прогрес інформації призводить до зниження інформованості. За рахунок збільшення кількості інформації падає якість і народжується псевдоінформаційний спам, зростає ентропія [7].

Ідентифікація для людини постіндустріальної епохи перестала бути пов'язаною з групою та державою, і більше полягає у прагненні абстрагуватись від політичного життя суспільства. Як наслідок відбувається професіоналізація політики та деполітизація суспільства. Як зазначає У. Бек, в сучасних західних демократіях паралельно з ростом впливу віртуального політичного простору зростає частка «змінних виборців», які на кожних виборах голосують по–іншому. Через цей фактор політичний процес стає непередбачуваним. Якщо всього кілька десятиліть тому такий «мандрівний електорат» знаходився в межах 10%, то на початку XXI ст. його частка становить уже 40% від загального числа виборців [1, с. 287–288].

Отже, підводячи підсумки, можна стверджувати, що розвиток кіберпростору зумовлює формування та прояви нових, абсолютно інших форм масової політичної поведінки. Інформаційно–комунікативні технології мають змогу знижувати величезні матеріальні витрати на мобілізацію та організацію колективної дії, з якими постійно стикаються політичні лідери, опозиціонери, активісти та ініціативні люди. Найбільшого розвитку така тенденція може набути у групах, які знаходяться поза рамками традиційних інститутів. Хоча, варто вказати і

на те, що сучасні політики, можновладці, навіть відомчі органи намагаються йти «в ногу з часом», створюючи свої інтернет-сторінки чи профілі у соціальних мережах, даючи тим самим доступ до інформації широким колам суспільства. Мережеві технології активно сприяють зменшенню інституційного впливу на розвиток сучасного суспільства, а одним із факторів, що обмежує можливості отримання і осмисленого аналізу актуальної інформації, буде вже не стільки контроль політичних еліт-посередників, скільки інформаційне перевантаження, «шум» в якому будуть губитися дійсно цінні та об'єктивні повідомлення. Оскільки постійний розвиток кіберпростору породжує нові форми масової політичної поведінки, стає зрозумілим, що даний процес впливатиме на якісну зміну інституційних норм, порядків та сформованих механізмів політичного процесу.

Список використаних джерел

1. Бек У. Общество риска на пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
  2. Докинз Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз; пер. с англ. Н. Фоминой. – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – 512 с.
  3. Ильин А. Н. Интернет как альтернатива политически ангажированным СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/article/4596>
  4. Туронко С. Г. Интернет и политический процесс / С. Г. Туронко // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С.51–63.
  5. Поцелуев С. П. Символическая политика как инсценирование и эстетизация / С. П. Поцелуев // Полис. – 1999. – №5. – С.62–75.
  6. Эйдман И. В. Прорыв в будущее. Социология Интернет-революции / И. В. Эйдман. – М.: ОГИ, 2007. – 384 с.
  7. Monbiot G. The Need to Protect the Internet from «Astroturfing» Growsever More Urgent. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.theguardian.com/environment/georgemonbiot/2011/feb/23/need-to-protect-internet-from-astroturfing>
  8. Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – New-York, 1934. – 362 p.
  9. Westen T. Digital Election Scenario / Westen T. // Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics. – Washington, 1996. – P.57–69.
- References
1. Bek. U. Obshestvo ruska na puti k drugomu modernu / U. Bek; per. s nem. V. Sedelnika, N. Fedorovoj. – М.: Progress-Tradicia, 2000. – 354 s.
  2. Dokinz R. Egoistichnyj gen / R. Dokinz: per. s ang. N. Fominoj. – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – 512 с.
  3. Iljin A. N. Internet kak al'ternativa politicheski angazhrovannym SMI [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.politstudies.ru/article/4596>
  4. Turonok S. G. Internet i politicheskij process / S. G. Turonok // Obshestvennyye nayki i sovremennostj. – 2001. – №2. – S.51–63.
  5. Pocelyjev S. P. Sumvolicheskaja politika kak insceniurovanie i estetyzacija / S. P. Pocelyjev // Polis. – 1999. – №5. – S.62–75.
  6. Ejdman. I. V. Proryv v budushee. Socyologija Internet-revoljucii / I. V. Ejdman. – М.: OGI, 2007. – 384 s.
  7. Monbiot G. The Need to Protectthe Internet from«Astroturfing» Growsever More Urgent. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.theguardian.com/environment/georgemonbiot/2011/feb/23/need-to-protect-internet-from-astroturfing>
  8. Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – New-York, 1934. – 362 p.
  9. Westen T. Digital Election Scenario / Westen T. // Elections in Cyberspace: Towards a New Era in American Politics. – Washington, 1996. – P.57–69.

Sviderska O. I., a postgraduate student of The Department of Theory and History of Political Science at Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), sviderska.olja@gmail.com

Theoretical and methodological aspects of virtual mass political behaviour in modern societies

The manifestation of virtual mass political behaviour in the era of the Internet expansion has been investigated. Using the analytical method, the following types of

virtual mass political behaviour have been defined and described: astroturfing; flash mob; registration and signing of the electronic petitions; virtual voting; demotivators and media viruses. Some positive and negative aspects of virtual mass behaviour and its impact on the political process have been clarified. Despite the stated impossibility of the Internet's becoming an ultimate tool of communication between large amounts of people, the impact of the Cyberspace is not only getting greater and greater, but is involving people of various age groups. It is becoming the so called «parallel world», where the modern man often stays. So, the Internet can help individual simulate political activity or might play the role of motivational component of the manifestation of political behaviour in a real political process.

Keywords: *astroturfing; flash mob; electronic petitions; virtual voting; demotivators and media viruses.*

Sviderska O. I., соискатель кафедры теории и истории политической науки, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), sviderska.olja@gmail.com

Theoretical and methodological aspects of virtual mass political behaviour in modern societies

Исследованы виртуальные проявления массового политического поведения во время распространения Интернета, используя аналитический метод, определены и охарактеризованы такие его виды: астротерфинг; флешмоб; регистрация и подписание электронных петиций; виртуальное голосование; распространение демотиваторов и медиа-вирусов. Выявлены положительные и отрицательные аспекты виртуального массового поведения и его влияния на политический процесс. Несмотря на то, что исследователи говорят о невозможности преобразования Интернета в абсолютный инструмент коммуникации между большими группами людей, влияние киберпространства набирает все больший масштаб и привлекает не только молодежь, но и представителей других возрастных групп. Он становится так называемым «параллельным миром», в котором часто находится современный человек. Также интернет-среда может способствовать симуляции индивидом политической активности, или же сыграть для него роль мотивационного компонента проявления политического поведения в реальном политическом процессе.

Ключевые слова: *виртуальное массовое политическое поведение, астротерфинг, политический флешмоб, электронная петиция, виртуальное голосование, демотиватор, медиа-вирус.*

* * *

УДК 165.72:327.29](4–6ЄС)(045)

Тарнавський О. Р.,
аспірант кафедри політології та державного управління,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці),
tarnavskiy.omelian@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ТИПОЛОГІЙ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

Метою дослідження є комплексний аналіз процесу формування поняття і типологій євроскептицизму як феномену, що вивчається сучасною політичною наукою.

Для досягнення поставленої мети ми використовували наступні дослідницькі методи: історичний, щоби зрозуміти концепт євроскептицизму в історичному контексті; порівняльний – для виявлення відмінностей між різними типологіями дослідженого феномену; синтезу і аналізу – з метою систематизувати та узагальнити отримані результати дослідження.

Результати дослідження показали, що в сучасній політичній науці існує багато типологій євроскептицизму, але класичною вважається та, яка виділяє «жорсткий» і «м'який» євроскептицизм. Було також виявлено основну ознаку будь-якого із типів євроскептицизму – повна або часткова неприязнь/неприйняття ЄС чи/та європейської інтеграції, окремої чи всіх політик ЄС.

Ключові слова: *ЄС, євроінтеграція, євроскептицизм, єврофобія, єврооптимізм, антиєвропеїзм.*

У процесі підготовки та створення Європейського Союзу і після його остаточного формування, серед науковців та активістів громадянського суспільства європейських країн, окрім позитивного сприйняття євроінтеграції почало зароджуватися й протилежне ставлення до неї у вигляді євроскептицизму як однієї із форм опозиції новоствореній організації. З часом ідею євроскептицизму почали використовувати у своїх програмах різні політичні партії. Від них не відставали громадські організації, які пропагували або заперечували євроскептичні позиції у мітингах, зібраннях та в інших

формах публічної діяльності. Така публічна активність викликала інтерес дослідників, які почали вивчати її у наукових працях. Набуття феноменом євроскептицизму інституціоналізованої форми призвело до того, що він трактується сьогодні в політичній науці як політична ідея і науковий концепт.

Не важко помітити, що в тому чи іншому вигляді євроскептичні настрої притаманні й українському суспільству, попри офіційно проголошений курс на європейську інтеграцію нашої держави. Це, у свою чергу, ще більше стимулює нас до вивчення обраної проблематики з тим, щоби достеменно зрозуміти явище євроскептицизму.

Євроскептицизм як суспільно-політичне явище почав проявлятися у Великобританії у 1950-х рр. XX століття. Сам термін «євроскептицизм» вперше було вжито у виданні *The Times* в середині 80-х рр. XX ст. Тоді йшлося про те, що «корінь євроскептицизму – у позиції Великобританії проти французько-німецького домінування в ЄС» [5, с. 14, 16].

Євроскептицизм спочатку ототожнювали з більш давнім терміном «анти-маркетинг», який означав негативне ставлення людей до участі Великобританії в Європейському Економічному Співтоваристві. У зв'язку з цим, Оксфордський тлумачний словник дає наступне визначення терміну «євроскептики»: «...це особи, які виступають проти тісних зв'язків з ЄС» [7]. Але було би помилково зводити сутність цього явища до критичних настроїв щодо процесів євроінтеграції у одній окремій країні. Вони в тій чи іншій формі поширені у всіх країнах ЄС, мають різні ідеологічні основи та засоби аргументації своєї позиції. Крім того, сприймати дане визначення Оксфордського словника як єдине і остаточне теж не варто, оскільки термін євроскептицизм має значно ширший зміст. Про це йтиметься далі.

Виникнення євроскептицизму є логічним і зрозумілим явищем, навіть більше – нормальним у демократичних суспільствах. Адже воно, власне, демонструє, наскільки та чи інша нація готова приймати чи протистояти різним глобальним катаклізмам, утворенням і викликам. У даному випадку перед європейськими державами на початку 1950-х рр. постав виклик створення нового типу міжнародної організації, яка передбачала вельми тісні стосунки між її членами. При цьому суспільства різних країн побоювалося інколи протилежних наслідків інтеграційних процесів. З одного боку, перед ними з'явилася проблема збереження національного суверенітету, з іншого боку існувала боязнь моноцентричного керівництва ключових держав-засновниць нового утворення – Франції та Німеччини. Українська дослідниця С. Артьомова вважає, що однією з причин євроскептицизму є панічний страх перед глобалізацією [1, с. 49]. На її думку, він виступає в контексті реакції на глобалізацію з боку політичних партій, що сповідують ліву ідеологію. В такому контексті євроскептицизм постає як форма захисту національної ідентичності. Таке припущення заслуговує на увагу хоча б через те, що питання національної безпеки та ідентичності було важливим не тільки у повоєнний час, але й нині залишається пріоритетним для більшості держав.

Поширення ж євроскептицизму як ідеї та наукової концепції було зумовлено, в т.ч., наявністю великої кількості літератури по цій тематиці, яка виходила на ринок, збираючи різні випадки євроскептицизму.

Практика євроскептицизму була різною: від абсолютної відстороненості/боязні щодо євроінтеграції до часткового заперечення її успішності.

Відколи дослідники почали вивчати євроскептицизм, у них виникло досить багато контрверсійних думок із приводу філософської сутності і типології євроскептицизму як суспільно-політичного і, що важливо, наукового феномену. Для прикладу, аналізуючи суть і перспективи розвитку даного явища, відомі вчені Пол Таггарт і Алекс Щербяк у своїй праці «Теоретизування євроскептичних партій: проблема визначення, вимірювання і причинність» сформулювали типологію євроскептицизму. У ній вони виділили «твердий євроскептицизм» – незгода з ідеєю Європейського Союзу в цілому, заперечення ідеї європейської інтеграції, небажання участі своєї країни в цьому Союзі; «м'який євроскептицизм», який охоплює значно ширший спектр позицій – боязнь ідеї євроінтеграції, критика окремих її аспектів, відображення опозиційності стосовно конкретних дій ЄС, які не відповідають чи не відповідатимуть інтересам власної держави [8, с. 6, 8]. З того часу більшість вчених, які займаються європейськими студіями, опираються на дану типологію. Тому її заслужено можна вважати класичною.

На думку П. Тагарта і А. Щербяка, є два спрощених методи оцінки, чи є партія «жорстким євроскептиком» [8, с. 6]. По-перше, якщо назва партії формулюється з приставкою «анти-ЄС». Другий спосіб полягає в тому, що публічна позиція євроскептиків очевидно антиєвропейська і їхня активність іноді виражається в якості умовної підтримки членства в ЄС, але де-факто вони виступають проти членства в ЄС.

«М'який» євроскептицизм вважається таким, коли його прихильники використовують риторику оспорування стосовно певної європейської проблеми, як частину їх політичного репертуару. Дослідники вважають, що сучасний проект європейської інтеграції рухається вперед, а статус-кво постійно зазнає змін [8, с. 22]. У цьому, на наш погляд, немала заслуга саме євроскептиків, які перманентно критикують ЄС за його недосконалість.

Британські дослідники, представники євроскептичної школи університету Сассекса Роберт Хармсен і Менно Спінг, у своїй книзі «Євроскептицизм: партійна політика, національна ідентичність та європейська інтеграція» абсолютно погоджуються з тим, що євроскептицизм можна і варто ділити на «м'який» і «твердий» [5, с. 18]. Але, водночас, учені, досліджуючи філософські засади британського євроскептицизму, доходять до висновку, що, наприклад, «...євроскептицизм Британії в основному пов'язаний із загальною психікою королівства. Він у собі містить як і післявоєнну образу, так і специфіку національних відносин. Британці вважають, що вони інакші і це теж є складовою причин євроскептицизму» На думку дослідників, ЄС потенційно може позбавити королівство його унітарності і єдності [5, с. 13, 14].

Ентоні Фостер бачить прямиий зв'язок між британським євроскептицизмом і національними почуттями інакшості, особливо після 2 світової війни» [4]. Євроскептицизм у Британії можна розглядати загалом з двох позицій: боязні і недолюблюваності всього європейського, не тільки ЄС, і через національну «інакшість» британців [5, с. 150]. На нашу думку, британський євроскептицизм є дійсно особливим і специфічним, і дуже схожий на швейцарський варіант євроскептицизму, який характеризується

традиційним нейтралітетом Швейцарії щодо якихось військових чи/та політичних союзів, зокрема щодо членства в ЄС та НАТО. Тим не менш, на даний момент Великобританія є членом ЄС понад 40 років, що свідчить про відносно невеликий вплив євроскептиків на політику Сполученого Королівства. Хоча червневий референдум 2016 року може суттєво змінити цю ситуацію.

За словами Р. Хармсена і М. Спінгана, з 1992 року тема євроінтеграції стає буденною для всіх країн-членів тодішнього ЄС. На такому ж рівні обговорення був і євроскептицизм. Збільшився також громадський контроль над процесами євроінтеграції. Чим більше розширювався ЄС, тим більше зростав рівень критичного дискурсу євроінтеграції. На думку дослідників, це зумовлено питанням національної безпеки держав-членів. Автори зауважують, що коли йде мова про громадський євроскептицизм у Британії, то слід говорити про пасивний євроскептицизм [5, с. 134, 135]. Тобто, існує багато євроскептичних організацій та активістів громадянського суспільства, але насправді активність свою вони проявляють здебільшого в Інтернеті.

Дещо іншу позицію висловлює інший відомий британський науковець Кріс Флуд у своїй праці «Євроскептицизм: концептуальна проблема». На думку вченого, перше використання терміну «євроскептицизм» засвідчено у 1991 році у Британському Національному Корпусі – збірник 100 мільйонів слів писемного та усного мовлення з широкого кола джерел [3, с. 2]. За його словами, донедавна будь-які наукові праці про євроскептицизм були відсутні. Станом на 2002 рік термін євроскептицизм мав дуже аморфне тлумачення, оскільки відбувалося жваве обговорення його розуміння.

Автор аналізує термін «євроскептицизм» і зазначає, що перша частина цього слова «євро» означає ЄС. Друга ж «скепсис» – сумнів. «Ізм», на думку К. Флуда, надає слову ознаки справжнього терміну, яке має конкретне визначення [3, с. 3]. Учений дає таке визначення євроскептицизму: «...погляди і думки, представлені в дискурсах і поведінці (починаючи від участі в організованій політичній акції для голосування на виборах і референдумах і відповіді на опитуваннях громадської думки), які висловлюють сумніви щодо бажання і/або переваг і/або довгострокової життєздатності усього європейського або/та європейської інтеграції в якості мети або в загальних рамках, або в конкретних аспектах цієї структури, інститутів, процесів і політики і / або того, що може або відбудеться в майбутньому» [Там само].

На наш погляд, це досить широке визначення, яке охоплює майже всі аспекти євроскептицизму. Щодо типології явища євроскептицизму, то К. Флуд погоджується із П. Таггартом і А. Щербяком, які, як вже йшлося, виділяють «м'який» і «жорсткий» євроскептицизм.

Конкретизуючи прояв євроскептицизму на практиці, М. Спінгінг та Р. Хармсен, відзначають, що загалом євроскептицизм є маргінальним явищем, який підтримується на рівні нижче середнього, і то через побоювання певної частини суспільства щодо вагомості національної валюти власної держави, її безпеки і т.д. у межах ЄС. Але більша частина прихильників ЄС знаходяться в очікуванні нової Європейської соціальної моделі як результату євроінтеграції [8, с. 27].

На сторінках своєї праці вчені переконують, що євроскептицизм обов'язково пов'язує два рівня: європейський

і національний, на яких перетинаються різні інтереси, цінності і т.д., що спричинюють виникнення євроскептицизму. На їх думку, євроскептицизм обмежує просування гомогенності європейського суспільства [8, с. 33].

Класичний поділ євроскептицизму на «жорсткий» і «м'який» є чітким орієнтиром для подальшого розвитку концепції євроскептицизму як наукового феномену. На теперішній час існують також й інші типології, які значно розширюють його, доповнюють і дають можливість чіткіше зрозуміти специфіку та особливості євроскептичних настроїв.

Так, на відміну від інших дослідників, одні із теоретиків євроскептицизму Петр Копекі і Кас Мюдде обстоюють дещо іншу позицію щодо типологізації євроскептицизму. «Хоча ми визнаємо, що початкове визначення євроскептицизму було оптимальним, ми все ще бачимо чотири слабкі місця в розробці даного концепту», – йдеться у їхній праці «Два боки євроскептицизму» [6, с. 300]. По перше, на їх думку, «м'який» євроскептицизм є надто широким поняттям, відповідно до якого всі розбіжності з будь-яким політичним рішенням ЄС можуть бути включеними в нього. По-друге, відсутнє чітке розмежування між «жорстким» і «м'яким» євроскептицизмом. По-третє, критерії, які використовуються для такої типології, залишаються незрозумілими [6, с. 301]. На погляд цих авторів, так виходить тому, що важко пояснити інші форми євроскептицизму, які все частіше з'являються на практиці. По-четверте, «м'який» і «жорсткий» євроскептицизм не роблять чіткого розмежування між ідеями європейської інтеграції, з одного боку, і Європейським Союзом як втіленням цих ідей на практиці, з іншого боку [Там само]. В результаті, термін «євроскептицизм», на нашу думку, часто помилково приписують партіям та ідеологіям що, насправді є проєвропейськими, а також тим, які по своїй суті різко антиєвропейські.

З огляду на цю проблему, П. Копекі і К. Мюдде запропонували альтернативний спосіб категоризації опозиції ЄС шляхом визначення терміну євроскептицизм по відношенню до інших (партія) позиції щодо «ЄС». Опираючись на визначені Девідом Істоном відмінності між різними формами підтримки політичних режимів, вони розрізняють «дифузну» і «конкретну» підтримку Європейської інтеграції. Під дифузійною підтримкою П. Копекі і К. Муд мають на увазі підтримку загальних ідей європейської інтеграції, що лежать в основі ЄС.

Критерії підтримки європейської інтеграції в цілому, а також скептицизм з приводу європейської інтеграції, на думку вчених, значно спрощують процес розуміння євроскептицизму як такого. Перший вимір, «підтримка ідеї європейської інтеграції», відокремлює єврофілів від єврофобів. Єврофіли вірять в ключові ідеї європейської інтеграції, що складають основу ЄС: узаконене співробітництво на основі об'єднаного суверенітету (політичний елемент) та інтегрована ліберальна ринкова економіка (економічна складова). Єврофілами можуть називатися й ті, хто вбачає у європейській інтеграції проект створення нової наднаціональної держави (наприклад, федералісти), а також ті, хто бачить європейську інтеграцію виключно в економічній точці зору (наприклад, функціоналісти) [6, с. 301].

Єврофоби, у свою чергу, не підтримують (і навіть часто виступають проти) загальної ідеї європейської інтеграції. Вони приймають цю позицію, оскільки

серед них можуть бути націоналісти, соціалісти, або ізоляціоністи, або ж просто тому, що вони вважають, що ідея європейської інтеграції є божевільям перед обличчям різноманітності європейських держав. Правда, щодо останнього критерію, представники знаходяться у меншості. Бо навіть націоналісти часто висловлюють деяку підтримку ідеї співробітництва між європейськими державами. Тим не менш, важливо те, що тут вони не в змозі підтримувати одну або кілька ідей, які передбачають європейську інтеграцію.

К. Флуд особливу увагу приділяє категоріям єврооптиміст, єврореаліст, європесиміст, єврофіл, єврофоб, посилаючись на таких авторів як П. Копекі і К. Мюдде. Єврофілами вони називають людей, що віддані євроінтеграції. Єврофобами – навпаки. Єврооптимісти – ті, які підтримують ЄС на даному етапі його розвитку, європесимісти не вважають, що ЄС функціонує добре і навряд чи функціонуватиме відмінно у майбутньому. П. Копекі і К. Мюдде також виділяють євроентузіастів, які формуються з єврофілів і єврооптимістів. Єврореалісти – це об'єднані єврофіли і європесимісти на ідеологічній основі. Вони не вірять у цілковиту і бездоганну інтеграцію ЄС. І, нарешті, євроскептики – ті, хто не вірить в ідеали європейської інтеграції та користь від участі в ЄС [3, с. 4].

У свою чергу, К. Флуд формує власну типологію прихильників та противників ЄС на основі критерію ставлення до євроінтеграції. Зокрема, він виділяє:

– Реджекціоністів: виступають проти членства в ЄС або участі в якомусь конкретному інституті ЄС.

– Ревізіоністів: виступають за повернення до стану справ, що були перед підписанням великих договорів, або по відношенню до всієї конфігурації ЄС або у ставлення до однієї або декількох політик ЄС.

– Мінімалістів: ті, що приймають статус-кво, але чинять опір подальшій інтеграції або всієї структури ЄС, або ж деяких конкретних сфер ЄС.

– Градуалістів: підтримують подальшу інтеграцію або системи в цілому або певної політики ЄС до тих пір, як процес відбувається повільно і з великою обережністю.

– Реформістів: виступають за конструктивну взаємодію, наголошуючи на необхідності поліпшення однієї або декількох існуючих установ і / або політики.

– Максималістів: підтримують розвиток ЄС, штовхаючи вперед існуючі процеси в напрямку більш високих рівнів інтеграції або/і всієї структури ЄС або деякі конкретні його політики [3, с. 5].

Пропонуючи таку типологію, К. Флуд уточнює, що він не намагався здійснити ідеологічну типологію прихильників чи противників ЄС. Тобто, поділ відбувався на основі конкретних дій. І ті чи інші дії можуть вчиняти як політичні партії правого, лівого крила, так і окремі індивіди, незалежно від політичної орієнтації. Але це не означає, що критерій ідеології потрібно взагалі відкинути. К. Флуд вважає, що при розгляді ставлення до ЄС, потрібно аналізувати різні фактори: ідеологію, політичний аспект, інституційні чинники, національний розподіл партій, груп тиску [3, с. 6].

На сторінках своєї праці, К. Флуд запитує, які географічні рамки євроскептицизму, адже приставка «євро» може стосуватися як Європи загалом, так і ЄС зокрема. Там же дає відповідь: «коли ми говоримо про євроскептицизм, то розуміємо під ним скептицизм щодо ЄС (EU-scepticism)» [3, с. 6, 18].

На думку П. Таггарта і А. Щербяка, євроскептицизм як правило, використовується в ролі загального, всеохоплюючого терміну, що герметизує різномірне розшарування відносин, які виступають проти європейської інтеграції в цілому і перебувають в опозиції до ЄС зокрема. Дослідники визнають, що інші політологи, які намагалися запозичувати і адаптувати термін для аналізу впливу європейської інтеграції на внутрішню політику і партійні системи національних держав, зіткнулися з низкою концептуальних труднощів [8, с. 6].

Однак, подібні ускладнення намагався подолати К. Флуд, спробувавши зрозуміти філософську та ідеологічну основу євроскептицизму. Дослідник вважає, що на відміну від націоналізму, «ЄС-скептицизм» є чисто негативним поняттям, як антикапіталізм, антимілітаризм або антисемітизм. У політичному і економічному дискурсі, переконаний К. Флуд, євроскептицизм є ідеєю, яка фокусує весь негатив, спрямований у бік ЄС. На ступінь радикальності євроскептицизму впливають багато факторів, серед яких є і національні політичні особливості [3, с. 8].

Ліві євроскептики, наголошує автор, атакують ЄС на підставі його прихильності до ліберального капіталізму, дерегулюванню, вільній торгівлі і глобалізації. Всі ліві групи вимагають перерозподілу, соціальної Європи з основним розширенням економічних прав трудящих, сильною підтримкою для державного сектора, державних послуг, соціального забезпечення і основних досягнень в області захисту навколишнього середовища. Всі виступають за більш відкрите європейське громадянство: вони заперечують Шенген-зону, оскільки вона має занадто обмежувальний характер і винятковість у намірах в напрямку потенційних іммігрантів і прохачів притулку. Всі захищають необхідність повністю демократизувати Європу, яка дає повний простір для прийняття рішень на національному та регіональному рівнях, а також на наднаціональному рівні, з важливим аспектом підзвітності національних парламентів власним суспільствам [3, с. 9].

Автор помічає також відмінність серед євроскептиків у Франції, де «зелені єврофедералісти» виступають за захист національних інтересів і віддають перевагу конфедеративній інтергаверменталістській моделі ЄС. Натомість ліві євроскептики, як вище зазначалося, навпаки прагнуть розширити кордони ЄС і не обмежуватися Шенген-зоною. К. Флуд пояснює позицію лівих євроскептиків тим, що вони ставлять перед ЄС такі ж вимоги, як перед державою загального добробуту.

Цікавим є твердження Кріса Флуда, що євроскептицизм не є ідеологією, а лише ідеєю і підходом основної ідеології, і останній знаходиться на окраїні однієї із них. З ним, безперечно, можна погодитися.

Отож, класичний поділ євроскептицизму на «м'який» і «жорсткий» під впливом наукових пошуків різних вчених назав серйозних доповнень. Безсумнівно, фундаментом варто визнати саме первинну типологію, яку критикували, наслідували і брали за основу для визначення інших типів євроскептицизму.

Висновки. Євроскептицизм є доволі новим поняттям як в інформаційному просторі, так і в науковому обігу. Воно має багато значень, але всі вони в кінці кінців мають на увазі одне – невіра, недовіра, сумнів, дорікання всьому, що стосується Європейського Союзу, європейської інтеграції тощо. У цьому власне і полягає зміст даної наукової категорії та суспільно-політичного феномену.

Очевидно, що термін євроскептицизм носить публіцистичне походження, але через велику увагу науковців за останні 20 років, він все частіше стає об'єктом наукових досліджень. За цей час учені узгодили розуміння щодо самого терміна, в якому «євро» означає ЄС, а «скептицизм» – сумнів. Більшість дослідників та експертів з європейських студій вважають, що будь-який сумнів певної держави-члена ЄС щодо європейських інституцій є проявом євроскептицизму. У книзі Ентоні Форстера «Євроскептицизм в сучасній британській політиці. Опозиція Європі в консервативній та лейбористській партіях з 1945 р.» автор зазначає, що Уїнстон Черчилль, Гарольд Вільсон, Маргарет Тетчер, всі вони були євроскептиками, хоча і кожен по-своєму [4]. Це, у свою чергу, дає підстави висловитись, що концептуальні межі розуміння сутності даного поняття поки що недостатньо вивчені і багатьма науковцями трактуються по-різному.

Тому станом на сьогоднішній день зміст поняття євроскептицизм та визначення його ідеологічних засад є неоднозначними, а, отже, не повною мірою, а часом і помилково зрозумілими. Але, посилаючись на авторів проаналізованих праць, тим не менш, можемо з упевненістю сказати, що дане поняття/явище фокусується на ідеях, думках, діях, що спрямовані на якусь критику, неприйняття і зневіру стосовно Європейського Союзу. У цьому ракурсі також немає сумніву, що євроскептицизм стосується не Європи загалом, а саме ЄС як інтеграційного об'єднання. Ідейні натхненники і послідовники даної концепції, ймовірно, навіть не передбачали, наскільки широкого розголосу набуде євроскептицизм у майбутньому. Але з іншого боку, все таки, це логічний процес, коли громадянська чи інша активність населення ЄС, спрямована на спротив останньому, викликають зацікавленість наукових діячів. Так сталося і з євроскептицизмом, спочатку як із суспільно-політичним явищем, а тепер вже як із науковим концептом.

Типології євроскептицизму та їх невелика кількість демонструють те, що даний концепт і суспільне явище є досить неоднозначним та контроверсійним серед науковців, що власне сприяє породженню нових підходів до його вивчення і нових типологій для його валідної класифікації. Теоретичне протистояння поміж дослідниками, в результаті, призводять до чіткішого розуміння і сприйняття досліджуваного явища. Ідейні засади євроскептицизму, з огляду на проаналізовані типології, можна визначити як такі, що базуються на неприйнятті та протидії Європейському Союзу як політичного, економічного та культурного об'єднання держав. Деякі вчені, вивчаючи концепт євроскептицизму, намагаються виходити з національних особливостей різних держав. На наш погляд, це, з одного боку, виправданий підхід, оскільки дозволяє оцінити причини і напрямки розвитку євроскептичних настроїв у країнах-членів ЄС. З іншого боку, євроскептицизм, ймовірно, варто досліджувати як комплексне явище, притаманне сучасному розвитку Європейського Союзу. Можливо, саме інституції та певні процеси в ЄС призвели до виникнення євроскептицизму. Ця гіпотеза потребує подальшої перевірки.

В Україні суспільно-політичний феномен євроскептицизму поки що не має якогось чіткого розуміння як, наприклад, на Заході. Ба більше, в українському суспільстві багато хто його навіть не розуміє.

Однак, варто визнати, що самі прояви євроскептицизму простежуються. Однією із особливостей українського типу «євроскептицизму», на наш погляд, є те, що він характеризується не сумнівом українців щодо надійності ЄС, його інститутів чи, власне, безпеки національного суверенітету у контексті євроінтеграції України, збереження власної самотності, що характерно для багатьох держав-учасниць ЄС, а, що дійсно важливо, сумнівом щодо потенційного вступу України до ЄС, прийняття нашої держави у лави країн-членів ЄС і т.д. Така ситуація цілком претендує на науковий розгляд і з цієї позиції може сформуватися окремий тип євроскептицизму, який буде базуватися на самопозиціонуванні держав, які не є членами ЄС, але прагнуть ними стати. Дане припущення може слугувати предметом подальших наукових досліджень у цій галузі.

Список використаних джерел

1. Арт'омова С. С. Євроскептицизм у сучасному геополітичному дискурсі Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.03.03 / С. С. Арт'омова; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.
2. Нечаюк І. О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина XX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Нечаюк Інна Олексіївна; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. – К., 2013. – 20 с.
3. Flood C. Euroscepticism: a problematic concept [Electronic source] / Chris Flood // UACES. – 2002. – Access mode: <http://uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf>.
4. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties Since 1945 [Electronic source] / Anthony Forster // Psychology Press. – 2002. – Access mode: https://books.google.com.ua/books/about/Euroscepticism_in_Contemporary_British_P.html?id=8ozm8EJ3Tl8C&redir_esc=y.
5. Harmsen R. Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration / R. Harmsen, M. Spiering. – New York, Amsterdam, 2004. – 291 p. – (European Studies). – (An Interdisciplinary Series in European Culture, History and Politics; book 20).
6. Kopecky P. The Two Sides of Euroscepticism [Electronic source] / P. Kopecky, C. Mudde // European Union Politics. – 2002. – Access mode: <http://eup.sagepub.com/content/3/3/297.full.pdf>.
7. Oxford Learners Dictionaries [Electronic source]. – 2016. – Access mode: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>.
8. Taggart P. Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality [Electronic source] / P. Taggart, A. Szczerbiak // Sussex European Institute. – 2003. – Access mode: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-12.pdf&site=266>.

References

1. Art'omova Je. S. Jevroskeptycyzm u suchasnomu geopolitychnomu dyskursi Jevropejs'kogo Sojuzu: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 21.03.03 / Je. S. Art'omova; Dnipropetr. nac. un-t im. O. Gonchara. – Dnipropetrovs'k, 2014. – 20 s.
2. Nechajuk I. O. «Jevroskeptycyzm» u procesi jevropejs'koi' integracii' (druga polovyna XX – pochatok XXI st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Nechajuk Inna Oleksii'vna; Dyp. akad. Ukrai'ny pry M-vi zakordon. sprav Ukrai'ny. – K., 2013. – 20 s.
3. Flood C. Euroscepticism: a problematic concept [Electronic source] / Chris Flood // UACES. – 2002. – Access mode: <http://uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf>.
4. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties Since 1945 [Electronic source] / Anthony Forster // Psychology Press. – 2002. – Access mode: https://books.google.com.ua/books/about/Euroscepticism_in_Contemporary_British_P.html?id=8ozm8EJ3Tl8C&redir_esc=y.
5. Harmsen R. Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration / R. Harmsen, M. Spiering. – New York, Amsterdam, 2004. – 291 p. – (European Studies). – (An Interdisciplinary Series in European Culture, History and Politics; book 20).
6. Kopecky P. The Two Sides of Euroscepticism [Electronic source] / P. Kopecky, C. Mudde // European Union Politics. – 2002. – Access mode: <http://eup.sagepub.com/content/3/3/297.full.pdf>.

7. Oxford Learners Dictionaries [Electronic source]. – 2016. – Access mode: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com>.

8. Taggart P. Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality [Electronic source] / P. Taggart, A. Szczerbiak // Sussex European Institute. – 2003. – Access mode: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-12.pdf&site=266>.

Tarnavskiy O. R., graduate student of the Department of Political Science and Public Administration, Chernivtsi National University Yuri Fedkovych (Ukraine, Chernivtsi), tarnavskiy.omelian@gmail.com

The formation of concept and typologies of Euroscepticism

The aim of the research lies in a comprehensive analysis of a formation process of the concept Euroscepticism and its typologies as a phenomenon being studied by a modern political science.

We used the following research methods in order to achieve the aim: historical – to understand the concept euroscepticism in a historical context; comparative – to identify differences between the various typologies of the chosen phenomenon; method of synthesis and analysis – to organize and summarize the results of the study.

The results showed that there were a lot of typologies of euroscepticism in modern political science, however the classic typology was the one that separate «hard» and «soft» euroscepticisms. It was also found out the major sign of any type of Euroscepticism – full or partial hostility/rejection of the EU and/or European integration, one or all of the EU policies.

Keywords: the EU, European integration, euroscepticism, europhobia, eurooptimism, anti-europeanism.

Тарнавський Е. Р., аспирант кафедри політології та державного управління, Черновицький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), tarnavskiy.omelian@gmail.com

Формирование понятия и типологий евроскептицизма

Целью исследования является комплексный анализ процесса формирования понятия и типологий евроскептицизма как феномена, который изучается современной политической наукой.

Для достижения поставленной цели мы использовали следующие исследовательские методы: исторический, чтобы понять концепт евроскептицизма в историческом контексте; сравнительный – для выявления различий между разными типологиями исследованного феномена; синтеза и анализа – с целью систематизировать и обобщить полученные результаты исследования.

Результаты исследования показали, что в современной политической науке существует много типологий евроскептицизма, но классической считается та, которая выделяет «жесткий» и «мягкий» евроскептицизм. Было также обнаружено основной признак любого из типов евроскептицизма – полная или частичная неприязнь/неприятие ЕС и/или европейской интеграции, отдельной или всех политик ЕС.

Ключевые слова: ЕС, евроинтеграция, евроскептицизм, еврофобия, еврооптимизм, антиевропеизм.

* * *

УДК 327

Чорна Л. В., кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України (Україна, Київ), lika7@ukr.net

АЛГОРИТМ ЗЛОВЖИВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ ІДЕАЛАМИ

Аналізуються основні ознаки викривлення суспільних ідеалів, що є основною передумовою деформації політичної і правової свідомості суспільства. Розглянуто особливості перетворення ідеалу на утопію, підміни істинних ідеалів хибними, застосування насильницьких методів для втілення ідей суспільного розвитку. Показано можливі вияви антиісторизму в обраному контексті. На підставі проведеного дослідження сформульовано алгоритм зловживання суспільними ідеалами та наведено основні положення, необхідні для коректного розуміння суспільного ідеалу, а також для запобігання повної відмови від нього.

Ключові слова: ідеал, суспільний ідеал, утопія, нігілізм, державотворення, суспільний розвиток.

Останнім часом Україна зіткнулася з великою кількістю проблем, що підлягають невідкладному вирішенню задля забезпечення можливості продовжувати державотворчі суверенні процеси. Серед першочергових

завдань суспільного розвитку задекларовано такі питання, як розвиток громадянського суспільства, збереження територіальної цілісності, відновлення довіри до усіх гілок державної влади, підвищення рівня політичної та правової свідомості громадян. Проте на фоні вирішення наведених проблем зовсім замало уваги приділяється пошуку кореневої причини їх виникнення. Наявність, можна констатувати, що усі заходи з покращення суспільного життя починаються з трансформації наслідків, а не усвідомлення істинних глибинних передумов кризових явищ. Так, усі державні події, що мають місце в Україні протягом останніх десятиріч, відбуваються на небезпечному фоні масового скепсису та нігілізму, можна сказати за наявності певних ознак деформації суспільної свідомості. Намагаючись покращити певні зовнішні умови суспільного життя, усі зусилля прикладаються до зміни форми, тоді як зміст та внутрішні процеси або залишаються поза увагою, або на них просто–напросто не вистачає часу в сучасній неспокійній державній атмосфері. Разом з тим, ніщо не залишається на місці. Як відомо, в нашому дуальному світі все рухається в двох напрямках: розвитку або деградації, еволюції або інволюції. Отже, і процеси, що мають місце у людській свідомості не є сталими. Говорячи про нинішню ситуацію в Україні, слід в першу чергу звернути увагу на таку «базову умову» успішності будь–яких державних реформ, як стан суспільної свідомості. Як зазначено вище, найяскравішими рисами нинішньої суспільної свідомості є скепсис, зневірення та нігілізм, які водночас є наслідками усього історичного минулого незалежної України, та поряд з цим і причинами гальмування подальшого суспільного розвитку. Адаже за відсутності віри народу у потенціал держави та її владних представників, досить складно втілити будь–які, навіть найширші, задуми з покращення суспільного життя.

Дослідженню проблеми розуміння феномену ідеалу та поняття суспільного ідеалу присвятили роботи С. М. Булгаков [1], Е. В. Ільєнков [2], В. Краус [3], І. Кант [4], П. І. Новгородцев [5], Є. М. Трубецькой [6], С. Л. Франк [7]; сучасні вітчизняні філософи та політологи: В. Ю. Барков [8], В. П. Заблоцький [9], В. О. Корнієнко [10], Т. В. Розова [11], З. Ф. Самчук [12], М. Т. Степико [13]; сучасні зарубіжні дослідники: О. М. Величко [14], Г. Г. Володазов [15], Ю. Габермас [16], В. А. Лекторський [17], С. В. Мяснікова [18], І. С. Шатіло [19] та багато інших.

Разом з тим, в українській науці державного управління не достатньо уваги приділено філософському осягненню даного питання, особливо в контексті його ролі в суспільному розвитку та державотворенні, що й зумовило обрання зазначеної проблематики для подальшого вирішення важливих наукових та практичних завдань в цій сфері.

Мета статті. На підставі наведеного, в силу обмеженості обсягу даної наукової статті, пропонується осмислити проблему відмови від суспільного ідеалу як одну з основних причин критичного стану людської свідомості, що завжди буде перепорою на шляху позитивних соціальних змін. З цією метою на основі теоретичного аналізу буде показано алгоритм зловживання суспільними ідеалами як передумову нігілістичного мислення. Вивчення даного питання буде проведено з використанням загальнонаукових методів системного і структурного аналізу, принципу історизму. Результати

проведеного аналізу можна використати в якості пропозицій з вдосконалення теоретичної та практичної роботи в сфері українського державотворення.

На перший погляд може здаватися, що причинно-наслідковий зв'язок між відмовою від суспільного ідеалу як орієнтиру суспільного розвитку та масовим розповсюдженням політичного та правового нігілізму досить розмитий. Проте можна дійти до простого умовиводу: якщо людина не знає своєї найвищої мети у житті та не має віри у найвищі цінності, вона не буде й мати тієї основи свого розвитку, що надасть їй можливість бути впевненою у вірності обраного шляху. Аналогічна доля спіткає і суспільство, що не обрало для себе найважливіший орієнтир розвитку, який дозволяв би фокусуватись не лише на негайних матеріальних та фізичних потребах, а й на відповідному своїм особливостям духовному ідеалі.

Хоча віра людини в ідеал є настільки ж непохитною, наскільки є сильним бажання бачити його здійсненим, велика сила цього бажання породжує значні розчарування в людства. «Усвідомлення факту нездійсненності якого-небудь ідеалу в результаті тривалого і цілеспрямованого руху до нього призводить до виникнення однієї з трьох можливих ситуацій: відмови від самого ідеалу; свідомого пониження якісної «планки» ідеалу, що водночас не супроводжується відмовою від визнання його цінності та істинності в якості тенденції; підміні змісту ідеалу при збереженні видимості вірності початковій ідеї» [17, с. 146].

Так, зокрема, критики ідеалу гуманізму наполягають на тому, що головним мотивом людської діяльності завжди буде особистий інтерес, егоїзм, стремління використати іншого, схильність до домінування, що в свою чергу буде призводити до соціальної й культурної нерівності та конфліктів. На їх думку, слід обмежитись створенням таких соціальних, економічних і політичних механізмів, що не дозволятимуть конфліктам руйнувати самі соціальні відносини. Представники таких поглядів підкреслюють недоцільність культивування будь-яких високих суспільних ідеалів, оскільки спроби розвитку сутнісних сил людини, зменшення відчуження та експлуатації свідчать лише про намагання втілення утопій, сумний досвід чого вже отриманий. З огляду на наведене в якості запоруки успішного суспільного розвитку пропонується деідеологізація та відсутність будь-яких соціальних ідеалів за наявності суто технологічних правил, норм і процедур діяльності.

На противагу вказаній точці зору в кращих традиціях критичної рефлексії висловлюється В. О. Лекторський, який не погоджується із запропонованою відмовою: «Саме тверезий і реалістичний аналіз людини, її культурного і соціального світу свідчить про незнищену роль ідеалів, ціннісних систем і морально-світоглядних орієнтирів, поза якими і без яких уся людська діяльність втрачає сенс та критерії оцінки, у зв'язку з чим стає неможливою» [17, с. 107].

При цьому, з іншого боку, цілком зрозумілими є причини відмови, зокрема, нашого суспільства від єдиного суспільного ідеалу. Нещодавній історичний досвід побудови «світлого майбутнього» насильницькими методами назавжди відбився у нашій свідомості. Як точно підкреслює російська вчена, відома дослідниця утопії В. Чалікова: «Обпікшись на молоці утопії, ми стали дути

на воду ідеалу, мрії і взагалі уявлення про майбутнє. Небезпеки, закладені в утопії, змусили нас знехтувати небезпекою абсолютного негативізму, і антиутопічне заперечення непомітно перетворилося в норму ставлення до дійсності» [20].

Тому перед тим, як оцінювати ті, чи інші суспільні ідеали, необхідно брати до уваги причини й передумови їх можливого викривлення та зловживання ними. При цьому слід зазначити, що аналіз різних ознак деформації суспільних ідеалів дозволив окреслити своєрідний алгоритм цього процесу. Отже, до уваги пропонується послідовний опис основних критеріїв зловживання ідеалами із зазначенням можливих наслідків.

Першочерговою небезпекою для життєспроможності суспільного ідеалу є спроби змішування таких категорій, як ідеал та утопія. Згідно з поглядами австрійського дослідника В. Крауса, утопія, так само, як і ідеал є проекцією бажання, але вона чітко обмежена сферою уявляючої гри та фантазії. Ідеали також виходять за межі реальності, проте вони є метою пов'язаних з дійсністю прагнень, навіть при усвідомленні їх недосяжності. У разі належності ідеалів до області фантастики та утопічних конструкцій, зображення земного раю, вони перестають бути ідеалами. Доцільно в цьому контексті згадати вислів К. Поппера: «Керуючись найкращими намірами спорудити небеса на землі, романтичність здатна перетворити цей світ тільки на пекло – одне з тих, що люди створюють для собі подібних» [21, с. 172]. При цьому протягом XVIII–XIX століть спроби видати утопію за ідеали, призводили до істотних соціальних катастроф. Змішування утопій з ідеалами, що урочисто вживалось Марксом, Леніним, Сталіним, Мао, Гітлером спричинило рокове введення в оману багатьох народів.

Цілком закономірно, що критичне ставлення до утопії, притаманне сучасному світосприйняттю людини, досить часто переноситься на відмову від ідеалів як конструктивних її елементів. В людській свідомості ці два поняття ототожнюються та зливаються. Проте, маючи в своїй основі ідеал, утопія не є тотожною йому. Водночас, поняття ідеалу в якості елемента утопічної свідомості відрізняється від поняття ідеалу як такого. Адже причиною його деформації в рамках утопічної свідомості є сприйняття його як досяжної мети. На відміну від абсолютної мети, яка завжди залишається попереду та виступає в якості орієнтиру, ідеал як здійснена мета утопічної свідомості розуміється як кінцевий результат діяльності. В межах утопічної свідомості відбувається викривлення природи ідеалу шляхом трактування його як мети. В утопії ідеал являє собою кінцевий пункт розвитку суспільства та наочний образ бажаного довершеного суспільства. Отже, ідеал в утопічній свідомості стає проектом. «Підміна ідеалу метою перетворює утопію з зайнятого та небезкорисного літературного жанру на якийсь вид політичної декларації або навіть політичної програми. З явища чисто духовного пошуку, що виробляє «прекрасні вимисли», звернені до уяви та почуття людини, покликано розвивати та збагачувати їх, утопія стає явищем свідомості соціально-політичної, а часто й політичної, виступаючи як заклик та план дій, що вимагає свого реального втілення» [17, с. 176].

На відміну від пошуку ідеалу як способу духовного освоєння світу та виявлення в ньому прекрасного, утопізм як форма мислення намагається здійснити

радикальне перетворення в світі відповідно до свого ідеалу, застосовуючи «технічний» підхід до реальності. Більш того, для здійснення проекту утопізму засобом та матеріалом буде виступати людина, природа, культура тощо. Утопічна свідомість має дуже специфічні практичні очікування від ідеалу. «Ствердження можливості ідеалу як факта емпіричної дійсності складає суть утопізму» [17, с. 177]. Таким чином, як підкреслював Г. Флоровський, перетворення категоричного імперативу на історичне пророцтво, принципове зрівняння цінності й факту створює утопічну установку на перетворення ідеалу в реальність [22]. У зв'язку з цим ідеал, що розумівся спочатку як кінцева мета суспільних змін стає ідолом, який потребує вже не осмислення та осягнення, а служіння та жертвопринесення. Перефразовуючи В. Соловйова, що попереджав про небезпеку такої метаморфози ідеалу, слід завжди пам'ятати про два важливих питання під час захоплення «зовнішнім суспільним ідеалом»: перший – це «що робити?», а другий і більш важливий – це «чи готові самі «робителі»?» [23, с. 309]. Наслідком перетворення утопії на зовнішній суспільний ідеал завжди є знецінення особистості та її деградація, насилля над людьми й суспільством, що виправдовується високими цілями. Така ситуація має місце, оскільки незалежно від готовності людини проводити внутрішню роботу ідеал вже приймається. Відкидаючи можливість поступового творчого впливу ідеалу на реальне людське життя, утопізм виправдує будь-які засоби його досягнення. Ідея довершеного суспільства, що панує у свідомості, стає ідолом, за нею визнається право «всесвітнього божества», у зв'язку з чим усі жертви виглядають прийнятно. Це не тільки викривляє саму суть ідеалу, а руйнівню діє на життя людей, про що свідчить нещодавнє минуле. Проте такий сумний довід має навчити не відмови від ідеалу як такого, а розбірливості та правильному розумінню його природи задля запобігання викривлень, притаманних утопічній свідомості.

Досить часто в погоні за певним ідеалом, мислителі піддавалися спокусі прискорити його здійснення, не беручи до уваги необхідність «історичного визрівання ідеї». Так, на місце історії іноді ставилася людська воля, що яскраво продемонстрували, зокрема, диктатори ХХ століття. Таке зловживання суспільним ідеалом є характерним саме для утопічного мислення, адже останнє завжди сповідує «антиісторизм», прагнучи якнайшвидше замінити існуючий соціальний порядок новим, довершеним. Крім того, іронія полягає в тому, що відкидаючи історичний процес як необхідний для поступового звершення усіх еволюційних змін, «антиісторизм» одночасно полягає в тому, що з історичного минулого «вирізаються» неадаптовані до сучасності моделі суспільного порядку та копіюються як засіб вирішення усіх бід майбутнього. Отже, наступною помилкою у сприйнятті природи ідеалу, що спричиняє істотні суспільні проблеми є використання певних аспектів суспільного порядку минулого історичного періоду без урахування конкретних особливостей етапу суспільного розвитку та усього спектру притаманних тому чи іншому суспільству рис. Так, Г. Водозазов називає дану проблему такою, що потребує конкретно-історичного й ситуативного вирішення, наводячи сумні приклади в історії, зокрема, коли людство намагалось застосувати досвід античності щодо спроб ліквідації приватної власності задля розв'язання певних

соціальних завдань після революції 1917 року в Росії [15]. Немоżliво створити єдиний стандарт суспільного ідеалу, що задовольняв би усі потреби людства в усі часи. Завжди слід пам'ятати про ризик перетворення такого стабільного «ідеалу–панацеї» на ідола.

«По-справжньому обґрунтований суспільний ідеал не може ані суперечити сутності суспільного буття, ані бути незалежним від нього. Він повинен витікати із пізнання цієї сутності. Тому для нього не може бути індиферентним історичний досвід людства, адже саме в ньому і через нього пізнається онтологічна сутність людини і суспільства. Плани майбутнього ідеального устрою суспільства заслуговують на увагу лише в тому разі, якщо вони враховують увесь попередній досвід людства і вибудовуються на розумінні іманентної сутності суспільного життя, а не протиставляють йому самочинні побудови власної думки» [7, с. 24–25].

Вельми важливою та небезпечною ознакою зловживання суспільним ідеалом є вжиття насильницьких заходів, що йде «пліч-о-пліч» із бажанням одномоментної заміни минулого сучасним. Проте насилля та ідеал взаємовиключають одне одного. Як приклад, можна навести події Французької революції, під час якої Національні Збори 3 вересня 1791 року проголосили ідеали свободи, рівності, дотримання прав людини, належність влади народові, недопущення спричинення шкоди іншим внаслідок реалізації своєї свободи, розуміння закону як висловлення загальної волі та ін. Отже, була сформульована ідеальна програма. Але в подальшому розпочався терор, арешти, диктаторський режим, масові покарання, політичний хаос та економічна розруха. Аналогічна ситуація повторювалася і в нашій історії: революція 1917 року та її криваві і жорстокі наслідки протягом подальших десятиліть радянського періоду. Як влучно підкреслював Вольфганг Краус, Карл Маркс відкрито закликав до насилля, що було великим гріхопадінням по відношенню до ідеалу. При цьому він наводить цитати з двох статей: «Ми ніколи цього не приховували. Наше підґрунтя – не правове підґрунтя, це революційне підґрунтя» (Стаття «Буржуазія та контрреволюція», 10 грудня 1848 року); «...народи переконаються, що є лише один засіб скоротити, спростити, сконцентрувати смертельні муки нового суспільства, тільки один засіб – революційний тероризм»; «...будь-яка соціальна реформа залишиться утопією, поки пролетарська революція і феодальна контрреволюція не поміряться силою зброї в світовій війні» («Контрреволюція в Відні», 7 листопада 1848 року) [3, с. 178].

При цьому доречним є твердження Манеса Шпербера в його праці «Сім питань про насилля» про те, що насилля є засобом для втілення лише чогось тимчасового, а глибинні еволюційні зміни відбуваються не швидко, а поступово та повільно, з покоління в покоління, змінюють людський образ життя [3, с. 179]. Що стосується «ідеалів», проголошених Гітлером, то це яскравий приклад застосування насилля у значному масштабі в невеликому періоді часу при впровадженні націонал-соціалізму. Крім того, в даному випадку мова йшла не про суспільний ідеал, а про неадекватні ідеї, що вступали в істотну суперечність з правами людини, проголошували розділ рас, існування людей другого сорту, що підлягали винищенню. Наведені деструктивні за своєю суттю ідеї завдяки потужній пропаганді позиціонувалися як ідеали, метою яких було

збудження як найкращих, так і найгірших сил в людині. Провина за це мала бути покладена як на ідеали, так і на тих, хто хибним шляхом намагався їх втілити.

Таким чином, характерним для людського шляху до ідеалу постає парадоксальне протиріччя: намагання створити високоморальнісний та ненасильницький світ з використанням засобів насилля в умовах несвободи, нерівності та ненависті. Саме ці заходи сприймаються як ефективні в досягненні заповітної мрії, після чого вже можна бути їх не використовувати. Разом з тим, навіть сама найшляхетніша мета ніколи не має права виправдовувати низькі та негідні заходи. Адже ці заходи та характер їх використання завжди зумовлюють сам результат усієї діяльності. В жодному разі, порочні методи досягнення бажаного не призведуть до настання благості. Так, з найдавніших часів людство хоча і було свідоме того, що зі злом можна боротися лише добром та перемогати тільки за допомогою любові, проте відверто ігнорувало цю істину.

Стремління людства до суспільного ідеалу є уособленням шляху людини до Бога. І цей шлях не може бути покращений або прискорений насильницькими негуманними методами, як в фізичному, так і в духовному сенсі. Людське, не поєднане з Божественним стає приземлено-дрібним, егоїстично-нікчемним. Божественне, не втілене в практичних справах людини, залишається безплідною й туманною премудрістю [15, с. 832]. Таким чином, виключно духовний статус ідеалу є не зовсім вірним, оскільки в даному випадку не враховується природний практицизм людини. Саме в подвійній природі ідеалу полягають і його життєвість, і його суперечливість.

На складному шляху втілення суспільного ідеалу особливо уважно слід відшукувати ту міру втручання в суспільне життя та державний режим, що дозволить одночасно і подолати безчинство правлячої сили, і запобігти перетворенню реформаторської влади на нову тиранію [15, с. 514].

Однією з передумов неспроможності втілити у практику ідеальні конструкції виступає також недосконалий механізм «перекладу» найвищих цінностей та абстрактних істин на мову конкретики задля втілення. Уся історія людства є уособленням процесу виникнення ідеалів, діяльності, направленої на їх здійснення, виявлення неминучого неспівпадіння задуманого та реалізованого, внесення відповідно до цього змін до початкового ідеалу або до методів його втілення, і в кінцевому підсумку – формування нового ідеалу. Це свідчить про те, що деформаційні особливості на шляху здійснення ідеалів є нормою, яка водночас може призвести й до трагедії на певному етапі суспільного розвитку [15, с. 515–516].

Отже, іншою помилкою, що неминуче призводить до деформації ідеалів, є занадто узагальнене уявлення про такі найважливіші цінності, покладені на основи суспільного ідеалу, як ідеї свободи, рівності та справедливості. «Так, погано усвідомлене, невизначено прописане, невміло конкретизоване поняття «свобода» перетворюється в реальності на анархію, якусь «вольницю» («роби, що забажаєш», «ковтай свободи, скільки зможеш проковтнути»), свободу «без берегів», гоббсівську «війну всіх проти всіх», що в кінцевому рахунку обертається «несвободою» – пануванням сильних над слабкими. А занадто загальне, абстрактне уявлення про рівність

здатно при здійсненні його на практиці, обернутися «зрівнялівкою», знищенням людського багатоголосся, багатобарвності, тим самим перетворюючи веселий, вируючий різноманітними проявами світ на сумовите животіння подібних один одному роботів» [15, с. 517].

Отже, слід коректно та уважно наповнювати абстрактні принципи ідеалу конкретним змістом відповідно до існуючої епохи та її особливостей, задля уникнення свавільного тлумачення та застосування найвищих людських цінностей у повсякденному житті.

В цьому контексті необхідно розмежовувати ідеали на істинні та хибні. Хибним є той ідеал, що «об'єктивно веде до руйнування і особистості, і соціуму. Хибний ідеал виростає на ґрунті духовної та душевної неповноцінності, аморальності, калічить свідомість та самосвідомість людини, тягне його до антигуманних, нелюдських справ та вчинків» [17, с. 118]. Істинним є такий ідеал, що сприяє процесу удосконалення людини та суспільства, основою якого є висока моральність, відповідальність, хвилювання за свою долю та майбутнє суспільства. Відмінність істинного ідеалу від хибного полягає, зокрема, в наслідках його втілення. Лише хибний ідеал може завести в глухий кут, пригнічувати та руйнувати моральну, духовну та фізичну природу людини. Водночас, покликанням істинного ідеалу є просвітлення і піднесення життя [17, с. 118].

При цьому слід наголосити на важливості врахування психічної конституції людини. Адже «спроби філософії розглянути людину з позицій духовно-абстрактних, трансцендентно захмарних висот призвели до того, що і сама людина була перетворена на абстракцію, позбавлену свого життєвого коріння та перешкоджаючу нам в спробах розуміння конкретно конкретну людину. Людина – це розум та уява, свідомість та несвідомість, фантазії та емоції, пороки та збочення. І все це слід враховувати, говорючи про людину, що стоїть перед вибором ідеалу» [17, с. 119–120].

Безумовною проблемою в даному сенсі є питання нав'язування людині певних ідеалів. Так, психічною основою будь-якого тоталітаризму є так званий синдром «як усі» [17, с. 124]. Вказаний стадний інстинкт в усі часи вдало застосовувався правителями-диктаторами задля досягнення цілей шляхом насадження людям певного ідеалу та спрямування мас у чітко завданому напрямі. Навіть найкращий за своїм змістом ідеал стане перепоною на шляху людського розвитку, якщо він не був обраний людиною самостійно. Та людина, у якій понад розумом превалює стадний інстинкт не в змозі виробити власний світогляд та обрати свій власний ідеал, адже завжди буде приймати запропоновану зверху картину світу. Це є закономірним для людської психіки, оскільки розділивши із владою її картину світу, людина ототожнює себе із владою, відчуваючи себе так само могутньою. І на доповнення до цього слід підкреслити, що саме та людина, яка не наповнює своє життя самостійно, не робить свій життєвий вибір на підставі розуміння власних талантів, в більшій мірі і схильна до прийняття будь-яких ідеалів зверху, щоб хоч якось заповнити пустоту свого існування. «Безпросвітність тьмяного і смутного існування, з одного боку, та гостра потреба заповнити внутрішню пустоту та надати сенсу своєму існуванню з іншого, – ось основа готовності людини прийняти будь-яку ідеологію та будь-якого вождя за обіцянку гарного, хвилюючого життя, наповненого пристрасною боротьби за або проти якого-небудь ідеалу, навіть якщо ця боротьба призведе до власної загибелі» [17, с. 129].

Задля уникнення таких необачних людських кроків Карл Ясперс пропонує виробляти в людях волю до добра, навчати їх мислити, виносити самостійні рішення. Не набувши цього людство може вступити в фазу свого розвитку, де «в житті не буде свободи та звершень, в царство чорної злости, що не знає гуманності» [24, с. 160].

Разом з тим, надзвичайно істотною перешкодою для можливості людини розмежовувати істинні та хибні ідеали, вільно обираючи еволюційний розвиток, є маніпулювання колективним несвідомим при використанні участі мас для втілення реформаторських мрій. Так, одним із засобів втілення ідей Французької буржуазної революції, комунізму та націонал-соціалізму, була участь мас. Детально розібрав це питання В. Краус, розуміючи, що той, хто розчиняється в ірраціоналізмі, первісних емоціях не в змозі прагнути ідеалу. Спираючись в своїх роздумах на дослідження таких видатних мислителів, як Гюстав Лебон, Зигмунд Фройд, Карл Гюстав Юнг, Герман Брох, австрійський вчений наголошував, що масова поведінка руйнує усі передумови правильного підходу до ідеалу. Перетворюючись на масу, незалежно від своїх особливих психічних рис, окремі індивіди долучаються до колективної душі, завдяки чому їх відчуття, думки та дії вже набувають зовсім іншого характеру, ніж були до того у кожного окремо. Будучи імпульсивною, мінливою та збудливою, маса майже завжди керується несвідомим та не може витримувати жодної відстрочки між своїм бажанням та його здійсненням. Вона володіє почуттям вседозволеності, для індивіда в масі зникає поняття неможливого [3, с. 181–184]. За таких обставин у людини втрачається здатність свідомо обирати вищі цінності та цілі, відрізняючи істинне та хибне, що знов-таки свідчить про можливість викривлення суспільного ідеалу. Отже, не вдаючись до глибокого аналізу усіх методів політичної пропаганди та маніпулювання свідомістю, слід підкреслити, що спроби керування людьми шляхом впливу на них під час масових заходів можуть містити ознаки зловживання суспільними ідеалами.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можна окреслити алгоритм викривлення та зловживання суспільними ідеалами:

– підміна суспільного ідеалу як недосяжного та динамічного орієнтиру суспільного розвитку на сталий взірець бажаної моделі суспільства; перетворення ідеалу на утопію.

– антиісторизм, що проявляється в двох іпостасях: 1) в заміщенні поступового історичного визрівання еволюційних змін людською волею до якнайшвидшої заміни сучасного майбутнім; 2) у вириванні з контексту фрагментів історичного досвіду та сліпому копіюванні певного аспекту історичної моделі минулого у сучасне без урахування усіх необхідних обставин як минулого, так і сучасного;

– життя насильницьких заходів: намагання створити високоморальнісний та ненасильницький світ з використанням засобів насилля в умовах несповоди, нерівності та ненависті;

– недосконалий механізм «перекладу» найвищих цінностей та абстрактних істин на мову конкретики задля втілення: занадто узагальнене уявлення про ідеї свободи, рівності та справедливості, покладені до основи суспільного ідеалу;

– підміна істинних ідеалів хибними та нав'язування останніх людині шляхом маніпулювання колективним

несвідомим при використанні участі мас для втілення реформаторських мрій.

Таким чином, за наявності хоча б однієї з наведених ознак починається викривлення ідеалів, що може стати знаменням жахливих часів та перетворити обітований рай на пекло.

Задля того, щоб уникнути небезпеки як зловживання суспільними ідеалами, так і повної відмови від них, що в обох випадках веде до масового нігілізму, слід дотримуватись певних правил «техніки безпеки» з формування та слідування ним. Так, необхідно пам'ятати про наведені вище ознаки можливого зловживання ідеалами, а також враховувати наступні положення.

Суспільний ідеал має сприйматися не як результат або досягнута мета, а як безкінечний шлях вільного розвитку, а також має відправлятися від ідеї існування абсолютного у відносному, у зв'язку з чим необхідно постійно пам'ятати про його неповне здійснення та мінливу природу. При цьому жодний суспільний ідеал не може бути виправданий, якщо в жертву ідеї «світлого майбутнього» приноситься теперішнє людини. При цьому слід раз і назавжди відмовитися від думки знайти спосіб відкриття абсолютної форми життя та засобів здійснення земного раю, рівно як і від надії досягнення в майбутньому «такої блаженної пори, яка могла б стати останньою стадією і заключним періодом історії». Суспільний ідеал має сприйматися як лінія горизонту, з якою порівнював його Кант, яку людина ніколи не зможе досягнути її, але втрапивши її, не буде усвідомлювати й перспективи свого розвитку.

Повертаючись до осмислення проблем сучасного державотворення в Україні, слід наголосити, що головною загрозою для державності України наразі є не зовнішні вороги, а внутрішні. Основним викликом для нашого суспільства є не жахливий соціально-економічний стан, а психологічний стан українського народу, що характеризується відсутністю віри як в окремі політичні персоналії, так і в можливість найближчого виходу з замкненого кола державної неспроможності. І нажалю, ця проблема не може бути вирішена на матеріально-побутовому рівні. Її розв'язання пов'язується з можливістю віднайдення суспільного ідеалу в якості тих світоглядних ціннісних орієнтирів, що єднатимуть людей на духовному рівні та сприятимуть зародженню в них віри не лише в краще майбутнє, а в гідне сьогодення.

Разом з тим, слід пам'ятати, що процес вибору та слідування суспільному ідеалу як ціннісному орієнтирові суспільного розвитку є неймовірно відповідальним та складним. Адже задля духовного підйому народу України та благополучного еволюційного розвитку суспільства важливим є не лише свідомий вибір самого суспільного ідеалу, а дотримання усіх перелічених вище заходів з «техніки безпеки» на шляху до нього з метою запобігання його викривлень та перетворення на чергового ідола.

Список використаних джерел

1. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с.
2. Ильинков Э. В. Об идолах и идеалах. – М.: Политиздат, 1968. – 312 с.
3. Вольфганг Краус. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах. – Эссе / Пер. с нем. А. Карельского, Е. Капеловой и Э. Венгеровой. – М.: Радуга, 1994. – 256 с.
4. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах. [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: «Мысль»,

1964. (Философ. наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии). – Т.3. – 799 с.

5. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев // Приложение к журналу «Вопросы философии». – М.: Издательство «Пресса», 1991. – С.13–522.

6. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Сост. А. П. Полкова, П. П. Апрышко. – М.: Республика, 1994. – 432 с.

7. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).

8. Барков В. Ю. Социально-политический идеал в массовом сознании Украины. – К.: Стило, 1999. – 32 с.

9. Заблоцкий В. Либерализм: идея, идеал, идеология / Віталій Заблоцький. – Донецьк: Янтра, 2001. – 366 с.

10. Корниенко В. А. Эволюция политического идеала (опыт истории). – Киев – Винница, 1996. – 264 с.

11. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен / Т. В. Розова; НАН Украины, Ин-т философии. – О.: [б.в.], 1996. – 128 с.

12. Самчук З. В. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору: [моногр.]: у 2 т. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009.

13. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико; НАН України; Ін-т філософії. – К.: Знання, 1998. – 250 с.

14. Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур. – СПб.: Издательство Юридического института, 1999. – 235 с.

15. Водолазов Г. Г. Идеалы и идолы. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы. – М.: Культурная революция, 2006. – 864 с.

16. Габермас Ю. Філософський дискурс сучасності / Ю. Габермас; [переклад]. – К.: Український філософський фонд, 1998. – 158 с.

17. Идеал, утопия и критическая рефлексия. РАН, Институт философии; отв. ред. В. А. Лекторский. – М.: РОССПЭН, 1996. – 302 с.

18. Мясникова С. В. Проблема социального идеала в философско-литературных произведениях А. А. Богданова, Е. И. Замятина, А. П. Платонова. – Екатеринбург, 2006. – 128 с.

19. Шагило И. С. Мировоззренческие коллизии XX века и проблема разработки современного социального идеала / Российск. заочн. ин-т текст. и легк. пр-сти. – М., 2001. – 90 с.

20. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.: Пер. с разн. яз. / Сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чапиковой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.

21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Раймонд Поппер; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.

22. Флоровский Г. Метафизические предпосылки утопизма // Вопросы философии. – 1990. – №10.

23. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. 2-е изд. Т.2 / Общ. ред. и сост. А. В. Гульги, А. Ф. Лосева; Примеч. Л. Кравца и др. – М.: Мысль, 1990. – 822 с.

24. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

References

1. Bulgakov S. Rozmysly. Tvorcha spadshhyna u konteksti XXI stolittja / Za red. V. D. Bazylevycha. – К.: Znannja, 2006. – 903 s.

2. P'enkov Je. V. Ob idolah i idealah. – М.: Politizdat, 1968. – 312 s.

3. Vol'fgang Kraus. Nigilizm segodnja, ili Dolgoterpenie istorii. Sledy raja. Ob idealah. – Jesse / Per. s nem. A. Karel'skogo, E. Kacevoj i Je. Vengerovoj. – М.: Raduga, 1994. – 256 s.

4. Kant Immanuel. Sochinenija v shesti tomah. [Pod obshh. red. V. F. Asmusa, A. V. Gulygi, T. I. Ojzermana]. – М.: «Mysl'», 1964. (Filosof. nasledie. Akad. nauk SSSR. In-t filosofii). – Т.3. – 799 s.

5. Novgorodcev P. I. Ob obshhestvennom ideale / P. I. Novgorodcev // Prilozhenie k zhurnalу «Voprosy filosofii». – М.: Izdatel'stvo «Pressa», 1991. – S.13–522.

6. Trubeckoj E. N. Smysl zhizni / Sost. A. P. Polkova, P. P. Apyrshko. – М.: Respublika, 1994. – 432 s.

7. Frank S. L. Duhovnye osnovy obshhestva. – М.: Respublika, 1992. – 511 s. – (Mysliteli XX v.).

8. Barkov V. Ju. Social'no-politicheskij ideal v massovom soznanii Ukrainy. – К.: Stilos, 1999. – 32 s.

9. Zabloc'kyj V. Liberalizm: ideja, ideal, ideologija / Vitalij Zabloc'kyj. – Donec'k: Jantra, 2001. – 366 s.

10. Kornienko V. A. Jevolucija politicheskogo ideala (opyt istorii). – Kiev – Vinnica, 1996. – 264 s.

11. Rozova T. V. Utopija kak sociokul'turnyj fenomen / T. V. Rozova; NAN Ukrainy, In-t filosofii. – О.: [b.v.], 1996. – 128 s.

12. Samchuk Z. V. Svitogladni osnovy social'no-filosofs'kogo doslidzhennja ideologii': problema kryterii'v ta priorytetiv vyboru: [monogr.]: u 2 t. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009.

13. Stepyko M. T. Buttja etnosu: vytoky, suchasnist', perspektivy (filosofs'ko-metodologichnyj analiz) / M. T. Stepyko; NAN Ukrainy; In-t filosofii'. – К.: Znannja, 1998. – 250 s.

14. Velichko A. M. Gosudarstvennye idealy Rossii i Zapada. Paralleli pravovyh kul'tur. – SPb.: Izdatel'stvo Juridicheskogo instituta, 1999. – 235 s.

15. Vodolazov G. G. Idealy i idoly. Moral' i politika: istorija, teorija, lichnye sud'by. – М.: Kul'turnaja revolucija, 2006. – 864 s.

16. Gabernas Ju. Filososf'kyj dyskurs suchasnosti / Ju. Gabernas; [pereklad]. – К.: Ukrai'ns'kyj filososf'kyj fond, 1998. – 158 s.

17. Ideal, utopija i kriticheskaja refleksija. RAN, Institut filosofii; отв. ред. V. A. Lektorskij. – М.: ROSSPJeN, 1996. – 302 s.

18. Mjasnikova S. V. Problema social'nogo ideala v filososfko-literaturnyh proizvedenijah A. A. Bogdanova, E. I. Zamjatina, A. P. Platonova. – Ekaterinburg, 2006. – 128 s.

19. Shatilo I. S. Mirovozzrencheskie kollizii XX veka i problema razrabotki sovremenного social'nogo ideala / Rossijsk. zaocn. in-t tekst. i legk. pr-sti. – М., 2001. – 90 s.

20. Utopija i utopicheskoe myshlenie: antologija zarubezhn. lit.: Per. s razn. jaz. / Sost., obshh. red. i predisl. V. A. Chalikovoi. – М.: Progress, 1991. – 405 s.

21. Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy / Karl Rajmond Popper; [per. z angl. O. Kovalenko]. – К.: Osnovy, 1994. – Т.1. – 444 s.

22. Florovskij G. Metafizicheskie predposylki utopizma // Voprosy filosofii. – 1990. – №10.

23. Solov'ev V. S. Sochinenija v 2 t. 2-e izd. T.2 / Obshh. red. i sost. A. V. Gulygi, A. F. Loseva; Primech. L. Kravca i dr. – М.: Mysl', 1990. – 822 s.

24. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. – М.: Politizdat, 1991. – 527 s.

Chorna L. V., PhD in Political Science, assistant professor, doctoral student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lika7@ukr.net

The algorithm of social ideals misuse

The article analyzes the main features of social ideals distortion, which is the main premise of deformation of society political consciousness and sense of justice. The author examines the peculiarities of transformation of the ideal to utopia, substitution of true ideals for false ones, the application of forcible methods for realization of social development ideas. The article reveals possible manifestations of anti-historical method in given context. The algorithm of social ideals misuse is formulated. There are pointed out the principal propositions to prevent complete renunciation of social ideal.

Keywords: ideal, social ideal, utopia, nihilism, state building, social development.

Черная Л. В., кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры философии, теории и истории государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины (Украина, Киев), lika7@ukr.net

Алгоритм злоупотребления общественными идеалами

Анализируются основные признаки искажения общественных идеалов, что является основной предпосылкой деформации политического и правового сознания общества. Рассмотрены особенности преобразования идеала в утопию, подмены истинных идеалов ложными, применение насильственных методов для воплощения идей общественного развития. Показаны возможные проявления антиисторизма в выбранном контексте. На основании проведенного исследования сформулирован алгоритм злоупотребления общественными идеалами и приведены основные положения, необходимые для корректного понимания общественного идеала, а также предотвращение полного отказа от него.

Ключевые слова: идеал, общественный идеал, утопия, нигилизм, государственное строительство, общественное развитие.

* * *

УДК 327

Шустенко С. О.,
магістр, Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
sofiashustenko@mail.ru

КОНЦЕПЦІЯ ЄВРАЗІЙСТВА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ВИМІРІ СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Досліджується концепція євразійства в інформаційному вимірі сучасної геополітики.

Актуальність теоретичного і практичного значення даної статті полягає у тому, що з розвитком інформаційних технологій та виникненням нового інформаційного виміру геополітики змінилися сфери впливу акторів міжнародних відносин, тяжіючи до панування в інформаційному просторі.

У статті здійснюється дослідження формування основних ідей концепції євразійства, аналізуються основні форми існування та розповсюдження євразійства в інформаційному просторі.

Визначено, що з розвитком інформаційних технологій звичні границі впливу певної держави перестають існувати лише в географічному чи політичному просторах. На перший план зараз виходить інформаційний простір, який за своєю значимістю випереджає інші сфери впливу. Саме тому на сьогоднішній день дуже важливо приділяти увагу вивченню саме інформаційного виміру геополітичної думки.

Ключові слова: євразійство, глобалізація, інформаційний простір, сучасна геополітика.

При вирішенні багатьох міжнародних проблем політичного характеру актуальним залишається вплив становлення сучасної геополітики на політичне життя суспільства і міжнародні відносини. Ця проблема пов'язана, з одного боку, зі зміною протягом останніх десятиріч розвитку політичної та соціальної думки, а з другого – залежністю процесу глобалізації від розвитку геополітичної думки. Головною метою статті є аналіз геополітичної концепції євразійства в інформаційних координатах геополітики. Отже, актуальним постає концепція євразійства в інформаційному вимірі.

Актуальність теми зумовлюється тим, що з розвитком інформаційних технологій та виникненням нового інформаційного виміру геополітики змінилися сфери впливу акторів міжнародних відносин, тяжіючи до панування в інформаційному просторі.

Впливовими представниками сучасної геополітики можна вважати С. Коена, А. Тойнбі, С. Хантінгтона, З. Бжезінського, В. Колосова. При цьому варто зазначити, що хронологічний підхід, подібно до сутнісного, не може розглядатися як догма, оскільки в різні періоди в різних країнах розвивалися одні й ті самі концепти геополітики.

Розміри національних територій впливають на силу держави у боротьбі за свої інтереси. Природні ресурси і розподіл їх по території країни зумовлюють густоту населення, інтенсивність його соціальних зв'язків і опосередковано впливають на формування структури господарства; геопросторове положення відносно найближчих сусідів створює потенційних супротивників чи союзників і тим самим – проблему безпеки. Топографія території країни впливає на силу чи слабкість внутрішніх соціальних і економічних зв'язків; разом із кліматом створює певні передумови виробництва сільськогосподарської продукції, визначає можливості внутрішньої комунікації й зовнішньої торгівлі. Географічний фактор інколи ігнорують, однак політичні прорахунки, невдачі та поразки знову ставлять його на перший план. Цього вчать уроки Афганістану, Балкан, Іраку, Кавказького регіону, країн Африки. Ось чому оцінка силових позицій держави має починатися з аналізу її географії. За Р. Челленом, міць держави формується із

сув'язі факторів природно-географічних властивостей, господарства, народу та форми державного правління [1].

У сучасній геополітиці увага акцентується на суспільно-географічних та політичних чинниках. Сила держави спирається на стабільну економіку, духовно-моральну і соціальну єдність народу, сильні збройні сили. Однак це не все: вона залежить також від специфічного положення держави в загальносвітовому і регіональному просторах. Самозбереження держави як певної культурно-історичної спільноти життєво необхідне для неї. З погляду геополітики це завдання набуває особливого змісту. Оскільки територія є іманентною частиною держави, то самозбереження – це насамперед захист цієї території, або, іншими словами, збереження територіальної цілісності держави. Саме це є запорукою політичної й економічної незалежності. Якщо на передній план виходять інші фактори, то рано чи пізно держава стає залежною від сильніших суб'єктів міжнародного права [2, с. 424]. Економічні, демографічні, екологічні, зовнішньоторговельні завдання держави, пов'язані з колом її національних інтересів, також великою мірою зумовлюються її географічним положенням.

Основна ідея інформаційних війн за простір у посткласичну епоху полягає в нав'язуванні потенційному супротивнику програмованого та керованого інформаційного образу світу. Г. Кіссінджер сформулював новий зміст геополітики наступним чином: «Знання світогляду супротивника важливіше за об'єктивну реальність». У центрі уваги сучасного геополітика не картографія географічного земного простору, а картографія людської душі, символічний капітал культури, віртуальний світ символів.

Отже, канали комунікації перетворюються на віртуальну силову арену геополітичної боротьби. Проміжні результати цієї глобальної геополітичної боротьби за простір, на думку І. О. Василенко, стають реальними та помітними після чергових «гуманітарних антитерористичних операцій» в результаті яких на карті світу зникають цілі держави та народи, зображені в ЗМІ як «вісь зла».

У сучасному суспільстві інформація та інфосфера є інструментом перетворення географічного простору в геополітичний. Інформаційний ресурс активно впливає на географічний простір, імідж держави, наприклад, визначає розвиток соціально-географічної системи країни. Більшість країн мають геопросторові образи, закріплені в суспільній свідомості у вигляді вербалізованих стереотипів, але держава може формувати і власні геополітичні образи, смисли або контексти. Геополітичний образ можна визначити як політичний метаобраз, що ефективно використовує структурні знання та образи, які мають просторовий вимір [3].

На сьогоднішній день концепція євразійства є основною геополітичною думкою Російської Федерації. Головна ідея даної концепції полягає у тому, щоб створити систему управління континентом на основі певної нерухокої платформи, якою в свою чергу у даній геополітичній думці є Росія, яку також називають «вузлом євразійства», бо вона ніби є центром впливу на інші країни континенту внаслідок свого географічного положення. Ідею євразійства для потреб німецької могутності використовував ще Карл Хаусхофер. А вслід за ним євразійство розуміється Петром Савицьким як

євразійський центрзм, де Росії належить особлива, виняткова роль.

У даній концепції Україні відведена не найзначніша роль, адже вона вбачається як одна із складових великого руського народу і не несе у собі великої окремої національної цінності. І навпаки, як стверджується, має зазнати свого розквіту лише примирившись із своїм місцем у межах євразійського панування Росії. Дані ідеї сьогодні активно висвітлюються через різноманітні канали інформаційного зв'язку, що іде всупереч інтересам України, тому важливо розглянути яким саме чином концепція євразійства представлена у інформаційному просторі геополітики, який має вплив та до чого це може призвести.

«Євразійство як альтернативна мережа в системі постмодерну», так називає О. Дугін засоби інформаційної маніпуляції. Слід також зазначити, що він скоріше розглядає не самі засоби впливу, а диференцію людей, з огляду на те через який медійний канал вони сприймають інформацію. Серед них він виділяє наступні: інтелектуали, телемаси, мережевики.

Розглянемо кожен із даних типів детальніше. Політологія постмодерну передбачає в якості головного суб'єкта політичної реальності фігуру інтелектуала. Незважаючи на видимість зрозумілості, це абсолютно нова політологічна і соціальна реальність. Інтелектуал постмодерну якісно відмінний від своїх попередників у фазі модерну – від інтелігента і вченого. Інтелігент зайнятий пошуком сенсу життя, буття, суспільства. Він захоплений розгадкою моральної, етичної, онтологічної та естетичної проблем. Ці проблеми тяжіють над ним, складають суть його буття і дій.

На відміну від інтелігента, інтелектуал постмодерну повністю вільний від цієї проблематики: він не шукає сенсу, він оперує смислами. Він вільний від етичних переконань та від фундаменталізму [4, с. 177]. Таким чином О. Дугін вбачає, що інтелектуали в свою чергу не лише піддаються сучасним трендам, але і самі їх створюють, саме тому вони є фундаментальною основою сьогодення.

Наступний прошарок населення має назву телемаси. Якщо інтелектуали – це суб'єкт постмодерну, то телемаси – об'єкт. Маси в постмодерні переходять у нову площину. У традиційному суспільстві мас не було, були еліти. У суспільствах модерну маси є і грають роль суб'єкта. Модерн створений для мас [5, с. 573]. В той же час О. Дугін зазначає, що у постмодерні маси одночасно існують і не існують. Так як вони переходять в нову реальність, вони стають віртуальними масами. Віртуальна маса складається з телеглядачів. З виникненням телевізійних комунікацій виокремлюється особливий прошарок населення, який починає не тільки отримувати інформацію завдяки даному каналу зв'язку, але й починає сприймати світ через нього, тобто віртуально.

Крім того О. Дугін зазначає, що характерною особливістю телемас є інертність. Замість класового інтересу, базису або залишків колективного несвідомого, пов'язаного з культурою та традицією, у телемас лише нав'язуване уявлення про світ та традиції [5, с. 584]. Таким чином телемаси і справді виступають об'єктом, на який впливають інтелектуали створюючи при цьому для них необхідну і найвигіднішу реальність.

Особливу увагу О. Дугін приділяє глобалізації, розглядаючи її як проект постмодерну. Заявляючи при

цьому, що глобалізація дійсна тільки в тій мірі, в якій дійсний постмодернізм. Глобалізація стає реальною на рівні контактів світових інтелектуалів, через їхню малу кількість. На рівні телемас глобалізація проявляється завдяки, наприклад, міжнародним телеканалам новин, як CNN чи BBC [4, с. 183]. І справді завдяки існуванню телебачення ми можемо в будь-який момент дізнатись про різні події з усього світу, які в свою чергу можуть бути не повністю прозорими, але все ж сприяють глобалізації. Найяскравішим прикладом прояву глобалізації є мережа Інтернет, яка в свою чергу майже зруйнувала межі між країнами в інформаційному просторі.

О. Дугін також пояснює етапи євразійської інтеграції саме через інформаційний простір. Для того, щоб досягти її необхідно виконати наступний план дій [5, с. 590]:

- інтегрувати інтелектуалів країн СНД (ЄврАзЕС);
- запустити єдиний «інтеграційний канал» (де телемаси Євразії будуть споглядати безперервний «спектакль інтеграції»);
- зареєструвати домен .ea.

Такий план дій передбачає вплив на всі прошарки населення, які виділяє О. Дугін, що в свою чергу спричинить не тільки масове розповсюдження ідей євразійства, але і спричинить його інтеграцію в межах необхідних територій. Слід зауважити, що можливим це стає саме завдяки пануванню в інформаційному просторі.

Таким чином за концепцією євразійства існує певний проект інформаційного впливу. Він полягає у тому, щоб поєднати євразійських інтелектуалів. Створити основний телевізійний канал «Перший канал–Євразія». А також передбачити створення основних інформаційних каналів із доменом .ea для забезпечення впливу в мережі Інтернет. Масштаби даного проекту доволі великі, але початок їм уже покладено, так як для розповсюдження основних ідей євразійства широко використовуються відомі соціальні мережі. Завдяки таким каналам можливе подальше захоплення інформаційного геополітичного простору не тільки Російської Федерації, але і всіх країн, що їх О. Дугін вважає істинно євразійськими. Що абсолютно іде всупереч національним інтересам України.

Крім того ми можемо стверджувати про існування виконавців ідейного руху євразійства на існуванні тематичних організацій. Так, існує некомерційне партнерство «Євразійська академія телебачення і радіо» (САТР). Вона позиціонує себе як постійно діюча професійна некомерційна організація, створена 1 жовтня 2001 року на Міжнародній конференції в день відкриття ІV Євразійського Телефоруму.

Країнами своєї міжнародної компетенції партнерство вважає: Австралію, Азербайджан, Вірменію, Болгарію, Білорусь, Грузію, Ізраїль, Казахстан, Канаду, Киргизстан, Латвію, Литву, Естонію, Росію, Сполучені Штати, Таджикистан, Україну, Узбекистан, Францію [6]. З огляду на даний перелік країн зонами впливу виступають не тільки країни минулого СРСР, але й країни–члени ЄС та США, що говорить про спробу розповсюджувати ідеї євразійства і на територіях впливових акторів міжнародних відносин, зробивши дану концепцію ще більш реальною в очах світової спільноти.

Основна мета «Євразійської академії телебачення та радіо» є світова співпраця для розвитку та закріпленню міжнародного співробітництва медіа спільноти країн Євразії. У зв'язку з цим організація підтримує ініціативи

та здійснює свої власні програми та проекти в галузі ЗМІ, науки і культури, освіти і просвітництва, а також права за ініціативи президіуму ЄАТР. Основний захід, що проводить організація називається «Євразійський телефорум» – міжнародний комплексний проект, який щорічно проходить у Москві з 1998 року. Він вважається найчисельнішою зустріччю професіоналів медіа спільноти та національних еліт країн СНД і далекого зарубіжжя.

В рамках даного дослідження особливо цікавими стають цілі та задачі ЄАТР, які полягають у наступному:

– розвиток відкритого інформаційного і культурного простору країн євразійського регіону;

– створення і реалізація механізму взаємозв'язку на індивідуальному та суспільному рівні телекомпаній країн регіону, а також всіх організацій та приватних осіб, що беруть участь у діяльності електронних засобів масової інформації;

– розвиток міжнародного співробітництва в медіа-сфері;

– підвищення кваліфікації та обмін досвідом працівників електронних ЗМІ в країнах Євразії;

– організація та проведення роботи з аналізу та розповсюдженню інформації, що сприяє подальшому розвитку електронно-інформаційного простору.

Як бачимо з цілей та задач окреслених у програмі «Євразійської академії телебачення і радіо», дана організація була створена саме для того, щоб втілювати в реальність проект описаний О. Дугінін.

Програмними для ЄАТР є сприяння створенню загального відкритого інформаційного простору для країн СНД, нових країн на пострадянському просторі, інших країн Європи та Азії, міжкультурні комунікації, встановлення партнерських відносин та зв'язків на міжнародному рівні. Крім того, як говорить у програмі організації, на даний момент вона є найбільш представленою, авторитетною та впливовою організацією на пострадянському просторі професійних організацій, пов'язана діяльність якої пов'язана із розвитком двосторонніх та багатосторонніх гуманітарних зв'язків між професіоналами електронних ЗМІ країн – учасниць СНД [6].

Із представленої інформації стає очевидним ототожнення країн СНД з євразійським регіоном. І хоча дана організація не бере на себе відповідальності заявити про це напряму у своїй програмі, ми чітко бачимо перехід від окреслення сфер впливу на акторів міжнародних відносин, в тому числі країн СНД, які часто називають країнами Євразії чи країнами євразійського регіону. Таким чином, ми можемо сказати, що в основному дана організація покликана створити єдиний інформаційний простір в рамках окреслених нею територій і сповідувати на них ідеї євразійства.

Виходячи з концепції євразійства проект інформаційного впливу полягає у тому, щоб поєднати євразійських інтелектуалів в одному місці і змусити їх інтегруватися, а також створити Перший канал-Євразія, основним напрямом якого буде: «суспільством євразійського видовища». Також передбачається панування на віртуальній території .ea. Масштаби даного проекту доволі великі, але зазначено, що початок їм уже покладено, так як для розповсюдження основних ідей Євразійства широко використовуються соціальні мережі Facebook, VKontakte, Youtube, Live journal

та інші. Завдяки даним каналам можливе подальше захоплення інформаційного геополітичного простору не тільки Російської Федерації, але і всіх країн, які О. Дугін вважає істинно євразійськими. Що абсолютно іде всупереч національним інтересам України. Крім того слід відзначити, що останнім часом всі простори інформаційної геополітики стають все важливішими та більш значущими в сучасному інформатизованому суспільстві. З розвитком інформаційних технологій звичні границі впливу певної держави перестають існувати лише в географічному чи політичному просторах. На перший план зараз виходить інформаційний простір, який за своєю значимістю випереджає інші сфери впливу. Саме тому на сьогоднішній день дуже важливо приділяти увагу вивченню саме інформаційного виміру геополітичної думки.

Список використаних джерел

1. Монтеск'є Ш. Л. Про дух законів [Електронний ресурс] / Ш. Л. Монтеск'є // Монтеск'є. Вибрані твори. – Режим доступу: http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_lui/montes01/1-montes01.html.
2. Панарин А. С. Философия политики / А. С. Панарин. – М.: Новая школа, 1996. – 424 с.
3. Яценко Б. П. Політична географія і геополітика / Б. П. Яценко. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
4. Дугін А. Г. Геополітика постмодерну / А. Г. Дугін. – М.: Амфора, 2007. – 177 с.
5. Дугін А. Г. Основи геополітики / А. Г. Дугін. – М.: Арктогея, 1997. – 590 с.
6. Яцюк Д. К. Об Академии [Електронний ресурс] / Д. К. Яцюк // Евразийская Академия Телевидения и Радио. – Режим доступу: <http://eatr.ru/about/>.

References

1. Montesk'je Sh. L. Pro duh zakoniv [Elektronnyj resurs] / Sh. L. Montesk'je // Montesk'je. Vybrani tvory. – Rezhym dostupu: http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_lui/montes01/1-montes01.html.
2. Panarin A. S. Filosofija politiki / A. S. Panarin. – M.: Novaja shkola, 1996. – 424 s.
3. Jacenko B. P. Politychna geografija i geopolityka / B. P. Jacenko. – K.: Lybid', 2007. – 256 s.
4. Dugin A. G. Geopolityka postmodernu / A. G. Dugin. – M.: Amfora, 2007. – 177 s.
5. Dugin A. G. Osnovy geopolityky / A. G. Dugin. – M.: Arktogeja, 1997. – 590 s.
6. Jacjuk D. K. Ob Akademii [Elektronnyj resurs] / D. K. Jacjuk // Evrazijskaja Akademija Televidenija i Radio. – Rezhym dostupu: <http://eatr.ru/about/>.

Shustenko S. O., master of the Institute of international relations Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), sofiashustenko@mail.ru

Eurasian concept in the informational dimension of modern geopolitics

The scientific article studies the Eurasian concept in the informational dimension of modern geopolitics.

Relevance of theoretical and practical significance of this article is that the sphere of actors influence on international relations recently has changed with the development of informational technologies and the emergence of new informational measuring of geopolitics, tending to dominate in the informational space.

The article examines the formation of the main ideas of the Eurasian concept and it analyzes the main forms of existence and spread of the Eurasianism in the informational space.

It was determined that the traditional frontiers of the influence of certain states cease to exist just in the geographical or political space with the development of the informational technologies. The informational space comes at first place, which in its significance advances other spheres of influence. That is why nowadays it is important to pay attention to the study of the informational measurement of the geopolitical thought.

Keywords: eurasianism, globalization, informational space, modern geopolitics.

Шустенко С. А., магистр, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), sofiashustenko@mail.ru

Концепція євразійства в інформаційному виміренні сучасної геополітики

Исследуется концепция евразийства в информационном измерении современной геополитики.

Актуальность теоретического и практического значения данной статьи заключается в том, что с развитием информационных технологий и возникновением нового международного измерения геополитики изменились сферы влияния акторов международных отношений, тяготея к господству в информационном пространстве.

В статье осуществляется исследование формирования основных идей концепции евразийства, анализируются основные формы существования и распространения евразийства в информационном пространстве.

Определено, что с развитием информационных технологий привычные границы влияния определенного государства перестают существовать только в географическом или политическом пространствах. На первый план выходит информационное пространство, которое по своей значимости опережает другие сферы влияния. Именно поэтому на сегодняшний день очень важно уделять внимание изучению именно информационного измерения геополитической мысли.

Ключевые слова: евразийство, глобализация, информационное пространство, современная геополитика.

* * *

УДК 323.2(477)

Буравченко Р. В.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, Черкаський
державний технологічний університет
(Україна, Черкаси),
gatyla@ukr.net

**Політичний режим сучасної України:
перспективи еволюції**

В окремі країни в певний історичний період тип політичного режиму визначається рядом чинників соціального, економічного і ментально-свідомого (масово психологічного) характеру. Для визначення типу політичного режиму сучасної України необхідно насамперед врахувати взаємозв'язки та співвідношення даних чинників в контексті історичного розвитку української державності, вплив зовнішніх, геополітичних факторів. Також необхідно здійснити порівняльно-історичний аналіз, визначаючи можливість розвитку тієї чи іншої моделі взаємовідносин влади і суспільства.

Ключові слова: політичний режим, суспільство, Україна, структура, класифікація, розвиток, авторитарний, тоталітарний, демократичний.

XXI ст. виявило проблему мімікрії авторитарних та тоталітарних режимів. Вищезазначені режими намагаються через пересмикування фактів, фальсифікації висновків, псевдонаукові дослідження дискредитувати ознаки демократичного режиму, виставити їх як «не справжню» демократію, «знаходячи» в класичних демократичних режимах тоталітарні і авторитарні риси. В результаті Революція Гідності України в 2013–2014 рр., був скинутий авторитарний режим, який досить довгий час виставляв себе як демократичний, більш того представники режиму публічно визначали такі характеристики «демократії», які притаманні скоріше авторитарному режиму чи тоталітарному, наприклад «стабільність». В той же час на основних ознаках демократії – строковість, змінність і черговість влади, підконтрольність її народу, проплачені «політологи» і «експерти» прагнули не акцентувати.

Ще більше пересмикування в визначенні політичних і державних режимів допускає сучасне керівництво Російської федерації. Здійснивши неприховану анексію суверенної території України – Автономної Республіки

Крим, розв'язавши і підтримуючи антиконституційні дії сепаратистів на в районах Донеччини і Луганщини, керівництво Російської федерації прагне представити політичний і державний режими як України так і країн ЄС, США, Канади та Австралії як тоталітарні, «фашистські», «антидемократичні», в той же час політичний і державний режими Російської федерації апіорі вважаються «справжньою демократією». Відповідно, перед політичними науками в даний момент постає проблематика, щодо чіткості визначення характеристик як класичних типів політичних режимів, так і проміжних, гібридних, з метою не допущення пересмикування і фальсифікації.

Сучасні політичні науки (згідно плюралістичного підходу) визначають наступні теоретичні підходи щодо визначення «політичного режиму»: 1) інституціональний або політико-правовий, який ототожнює політичний режим з формами правління і державного устрою, він акцентує увагу на формально-юридичних характеристиках, а саме на особливостях поділу державної влади і співвідношення між гілками влади, на типах урядових структур; 2) соціологічний підхід робить акцент на характері відносин між державою і суспільством, які склалися реально і неов'язково відповідно до продиктованих конституцією та іншими правовими актами норм політичної поведінки; 3) широке або системне трактування політичного режиму виходить за межі суто політико-правового або тільки соціологічного аналізу і розглядає його через співвідношення кількох компонентів, що дає змогу відрізнити одні типи політичних режимів від інших [14, с. 165–166]. Авторитарні та тоталітарні режими, які намагаються довести, що вони демократичні, акцентують увагу згідно інституціонального підходу саме на формальних чинниках (демократичність Конституції, законодавства, наявність юридично закріпленого поділу влади) і ігнорують практичне втілення даних юридичних норм. Те що вивченням поняття «політичний режим» протягом довгого часу займалася юридична наука, зокрема теорія держави і права, спрощує процес мімікрії вищезазначених недемократичних режимів. Однак, сучасна наукова громадськість прагне до розробки нового і системно-комплексного його бачення, «прикриття» юридичних можливостей формального представлення вищезазначених режимів як демократичними. Так як політичний режим є соціально значимим і необхідним елементом форми держави, який впливає не тільки на теорію, але й на практику. Відповідно вивченням цього терміну також займаються і політичні науки, які при визначенні терміну використовують всі три теоретичні підходи, що сприяє всебічному аналізу проблематики.

Особливостям розкриття сутності політичного режиму присвячена увага таких вчених, як К. Бондарева, С. Кіреєва, Г. Курсова, Ю. Левіна, І. Шакірзянова. Також існують різні точки зору, висвітлені дослідниками в межах політології: О. Борисенков, Н. Данилюк, В. Муляр, О. Циганков. Розгляд в науковій літературі з різних точок зору окремих сторін теорії та практики особливостей політичного режиму не виключає необхідності комплексного вивчення цього поняття, а також з'ясування того, як саме різновид характеру його функціонування здійснює вплив на політичні позиції суспільного життя [11, с. 44, 48]. Останніми науковими доробками, які стосуються

проблематики є дослідження на здобуття кандидатського і докторського наукового ступню С. Вонсовича, А. Головченко, О. Мазур, С.–В. Кривенко, М. Дем'яненка [1–3; 5; 6; 9; 10]. С. Вонсович розкрив специфіку транзитологічних теорій, в яких вивчаються механізми динаміки переходу від авторитарних чи тоталітарних політичних режимів до демократичних, демократизацію і консолідацію цих режимів. А. Головченко вибравши об'єктом дослідження політичні режими Центрально–Східної Європи виявила результати трансформації політики країн даного регіону в умовах глобального процесу демократизації та можливість використання їх досвіду Україною, О. Мазур розглядає політичний режим як феномен певного політичного порядку з метою вироблення концепції демократичного політичного режиму, як системи формування і виробництва базових політичних практик. В дослідженні було запропонована концепція демократичної трансформації політичного режиму в Україні, взявши за основу баланс вертикальних і горизонтальних змін політичної влади. С.–В. Кривенко розробила схему порівняння семантичної структури політичних інституціональних дискурсів демократичного та недемократичного режимів і політичного дискурсу про ворога. М. Дем'яненко дослідив популізм як політичний феномен, характерний для більшості сучасних політичних режимів. Можна констатувати про наявність серйозних, комплексних та системних наукових досліджень щодо політичних режимів.

Основною метою даної роботи є дослідження різноманітних теоретичних підходів до визначення поняття політичного режиму, розкриття його сутності, виокремлення та характеристика існуючих видів, а також висвітлення його становища у політичному житті суспільства України. Завданнями даної роботи є всебічний аналіз видів політичних режимів, теоретичних підходів до визначення політичних режимів, сутності сучасного розвитку і специфічних рис, а також історії та перспектив розвитку політичного режиму України.

Спроби типологізувати політичні режими, як організації політичної влади робилися ще античними авторами [14, с. 163–165]. Сучасні політичні науки пропонують різні концепції щодо визначення поняття та класифікації політичних режимів. Так відомий дослідник проблематики політичних режимів А. Циганков схиляється до думки, що політичний режим – це сукупність владних структур, які в значній мірі контролюють або задають способи функціонування і відтворення політичного співтовариства [15, с. 10; 16, с. 9–12]. Зазначене визначення політичного режиму найчастіше зустрічається у сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі з політичних наук. При цьому політичний режим неодмінно розглядається як складовий елемент владних відносин та політичної системи. Згідно з класичною теорією у політичній науці виділяється три основні концепції у визначенні, дослідженні та позиціонуванні політичних режимів. Перша – політико–правова, друга – соціологічна, третя – системна. У першому випадку головна увага приділяється формально–юридичним, процедурним характеристикам здійснення влади, у другому – її соціальним підставам і походженню, в третьому – комплексний аналіз не тільки формальних чинників, а й практичне їх втілення [4, с. 61; 15, с. 11].

Саме в межах політико–правової концепції найбільш докладно та аргументовано розглядається проблематика

взаємозв'язку політичного режиму та легітимності політичної влади. Соціологічна концепція аналізу політичних режимів ґрунтується на дослідженні зв'язків між суспільством і державою, які реально склалися (не обов'язково у відповідності до наказаних конституцією та іншими правовими актами норм політичної поведінки). Згідно із зазначеною теорією режим розглядається не тільки як метод встановлення та підтримки балансу у взаєминах суспільства та держави. Одне з характерних у даному відношенні визначень політичного режиму належить М. Дюверже, який розглядав його в одному випадку як «структуру правління, тип людського суспільства, що відрізняє одну соціальну спільноту від іншої», а в іншому – як «посадання системи партій, способу голосування, одного або декількох типів ухвалення рішень, однієї або декількох структур груп тиску» [4, с. 61; 7; 13, с. 85; 15, с. 11].

Існує кілька методів класифікації політичних режимів. Хоча в сучасній політичній науці класичною є модель поділу політичних режимів на демократичні, авторитарні та тоталітарні, все ж треба зазначити, що загальна наукова вживаність зазначеної класифікації не виключає наявності інших моделей класифікації і типологізації політичних режимів, зокрема проміжних чи фрагментарних. Аналізуючи концептуальну модель класифікації політичних режимів на демократичні, авторитарні і тоталітарні, необхідно зазначити, що серед дослідників немає єдності в тому, що треба розуміти під демократичним політичним режимом, чим і користуються антидемократичні режими. В історичній ретроспективі виділяються традиційна (грецька, полісна, пряма) та сучасна (ліберальна, представницька) форми демократії [4, с. 65–68; 15, с. 11].

Необхідно зауважити, що авторитаризм властивий будь–якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Нейтралізувати цю тенденцію може лише спротив громадянського суспільства, наявність у нього реальних важелів впливу на державу. Причинами встановлення авторитарних політичних режимів можуть бути риси загальнонаціонального харизматичного політичного лідера як авторитарної особистості, надзвичайні обставини – соціальні конфлікти, стан війни, стихійні лиха тощо. Об'єктивні підстави авторитаризму можуть бути пов'язані також з активною перетворюючою діяльністю влади, особливо в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого. Авторитарні режими вважаються природними або виправданими в умовах зламу старих суспільних структур, у процесі переходу від традиційного до індустріального стану суспільства або від тоталітаризму до демократії, і що найбільш парадоксально – в умовах захисту суспільства з незрілою демократичною культурою від тоталітарних тенденцій. Це пов'язано зі здатністю авторитарного правління жорсткими іноді недемократичними методами забезпечити суспільний порядок, особливо в екстремальних ситуаціях, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні актуальних конкретних завдань.

На відміну від тоталітаризму авторитарним формам влади притаманні певні елементи демократизму, зокрема автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, відмова від тотального контролю над суспільством,

єдиної загальнообов'язкової ідеології. За авторитарних режимів зберігається недержавний сектор економіки, держава безпосередньо не втручається в економічні процеси. Пом'якшені варіанти авторитаризму допускають поділ влади, багатопартійність, діяльність громадських організацій, проведення виборів до представницьких органів влади. Однак при цьому домінує виконавча влада, апарат правлячої партії зрощується з державним апаратом, переважають силові методи правління. Це означає наявність за авторитарного політичного режиму громадянського суспільства, підпорядкованого державі [4, с. 65–68; 17, с. 311–312].

Історичний досвід дозволяє констатувати: можуть існувати різновиди демократичних, авторитарних і тоталітарних режимів. Більше того кожен політичний режим є унікальним як в контексті його появи, так і стосовно легітимаційних методів та технологій, які сприяли його формуванню та забезпечують його існування. У даному випадку принципово важливим для виділення різних типів політичної стабільності і різних типів режимів виявляється відношення правлячої еліти до імперативів соціально-економічного розвитку. В цілях самозбереження та завоювання легітимності, еліта прагне підтримувати порядок, що склався, захищаючи суспільство від воєн, конфліктів і революцій. Проте раніше або пізніше перед режимом виникає дилема – виступати ініціатором соціально-економічних змін або опиратися їх настанню, ризикуючи в результаті бути усуненими з політичної арени. З цієї точки зору влада залежно від соціально-економічної ситуації може сприяти збереженню в суспільстві стабільності двома шляхами – або за рахунок прихильності традиції, або на шляхах ефективного соціально-економічного розвитку. Доцільно зауважити, що будь-яка концепція класифікації політичних режимів у своїй основі, поміж інших важливих елементів, має яскраво виражену та значиму легітимаційну складову. Легітимність та політичний режим є нерозривними поняттями як у царині політичної теорії, так і в політичній практиці [8, с. 149–152; 15, с. 12].

Спочатку змішані, проміжні політичні режими, як моделі демократичних переходів, почали з'являтися в латиноамериканських державах, а після розвалу Радянського Союзу – на теренах пострадянських держав. Як свідчить історичний досвід, гібридні політичні режими, як правило, не в змозі забезпечити стабільне продовження перехідних процесів, у зв'язку з чим, американський політолог З. Бжезинський пропонує розглядати їх як режими, що знаходяться у проміжному стані на шляху або до демократії, або до авторитаризму. До таких режимів учений відносить країни, політичне і економічне майбутнє яких є незрозумілим і залишиться таким, ще десятиліття або навіть більше [12, с. 284–285]. Процес реформування в них йде з величезними труднощами, конституційна реформа, приватизація, свобода засобів масової інформації поєднуються з економічним хаосом, відсутністю ефективною фінансовою дисципліни, безконтрольно зростаючою інфляцією і безробіттям, крайнім паразитизмом представників капіталу, взаємним небажанням режиму і опозиції йти на будь-які поступки. Британський політолог українського походження Т. Кузьо, аналізуючи тип політичного режиму, який сформувався в пострадянській Україні, розглядає її як «гібридну державу», стверджує, що тут сформувався змагальний

авторитарний режим. Змагальним авторитаризмом Т. Кузьо вважає режим, у якому поєднуються дві тенденції. З одного боку, домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, з іншого – діяльність опозиції, яка перешкоджає олігархічним групам установити повністю авторитарний режим. Т. Кузьо вважає, що основною причиною, завдяки якій в Україні так і не встановився (у крайньому випадку до сьогодні) в повному об'ємі авторитарний режим, були роз'єднаність провладних політичних еліт і досить сильна опозиція [12, с. 285]. Аналізуючи процеси становлення гібридних політичних режимів у колишніх пострадянських країнах, Т. Карозерс виділяє шість характерних для них ознак, а саме: а) інтереси громадян не повністю беруться до уваги або ігноруються; б) рівень політичної участі в період між виборами як при «делегативній демократії» є низьким; в) правові норми часто порушуються; г) результати виборів є неправдивими і тому фактично нелегітимні; д) максимально низький рівень довіри до державних інститутів; е) функціонування держави в цілому є незадовільним. «Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, що дають мало користі для країни і мають слабку підтримку населення», – наголошує вчений [12, с. 285].

Підстави для ствердження, що в Україні сформувався гібридний політичний режим, дає поєднання залишків старої радянської системи та нових економічних і політичних інститутів. На думку вчених, на пострадянську Україну сильний вплив мають радянські інститути, зокрема на політичній устрій, практику управління і непослідовність проведення реформ. У даному контексті цікавою є класифікація основних етапів переходу від тоталітарного до демократичного режимів, запропонована В. Шейнісом у його аналізі політичного розвитку Росії і всього посткомуністичного простору, починаючи з другої половини 1980-х рр. Шейніс виділив три основні фази політичного циклу. Перша – криза і морально-політична ізоляція колишнього режиму; створення широкої антибюрократичної коаліції, що йде до влади з розпливчатою демократичною і ринковою програмою. Друга – перемога або напівперемога цих коаліцій; вихід на авансцену «нової», часто ще більш хижацької бюрократії; дискредитація переможців в очах населення, розмивання його соціальної бази, втрата електорату і розпад коаліцій. Нарешті, третя фаза – повернення до влади лідерів і організацій, генетично пов'язаних з колишнім режимом і що зуміли акумулювати масове розчарування і ностальгію за старим порядком, що і відбулося в 2010 році [12, с. 285–286].

Концентрація влади відверто авторитарного режиму В. Януковича була досягнута антиконституційними діями. Насамперед формуванням «коаліції» шляхом підкупу депутатів та нехтуванням політичного вибору українського народу на дострокових виборах в 2007 році. Неконституційне перенесення місцевих виборів, не призначення місцевих виборів в ряді міст, в тому числі і Києві, зміна виборчого законодавства на більш маніпулятивне і недемократичне і нарешті – зміна Конституції не Верховною Радою, як це передбачено Конституцією, а Конституційним Судом. Більш того т.зв. «чорна бухгалтерія» Партії регіонів, яка була нещодавно обнародована, свідчить, що відбувалися масштабні фальсифікації та підкупи виборчих і судових структур.

Все це в кінцевому випадку і склали базис протестів, які вилилися в Революцію Гідності 2013–2014 рр. Відмова підписувати договір про асоційоване членство в ЄС стала лише приводом, а не причиною народного виступу. На жаль в Україні так і не відбулася остаточна інституалізація демократичного режиму, не були сформовані демократичні політичні інститути, які б сприяли рішенню соціально-економічних проблем, що залишилися від тоталітарного режиму. Не в останню чергу причиною цього стала агресія з боку РФ проти України. У ситуації, коли існує загроза суверенітету країни демократичні засоби як правило дають більше важелів супротивникам демократії, зв'язуючи ініціативність демократичних груп [12, с. 286].

Підсумовуючи, щодо історії та перспектив розвитку політичного режиму України зазначимо, що передбачити подальші напрямки процесу трансформації політичного режиму України в контексті Революції гідності складно. Він залежатиме, на наш погляд, від значної кількості внутрішніх і зовнішніх факторів політичної й соціально-економічної ситуації. По-перше, незважаючи на те, що за результатами позачергових виборів сформована в основному ідеологічно гомогенна проукраїнська та проєвропейська більшість, здатна демократизувати політичну систему та політичний режим, можливе суперництво між виконавчою та законодавчою гілками влади, що надаватиме режимові нестабільності. По-друге, важливим чинником стане наявність політичної волі правлячої верхівки до проведення масштабних політичних та соціально-економічних реформ. По-третє, на трансформацію політичного режиму впливатиме зовнішній фактор, зокрема агресія з боку Росії. В разі подальшої воєнної ескалації буде послаблено громадський контроль і тиск суспільства на процеси демократизації режиму. Увагу політично активного сегменту українського соціуму та інститутів громадянського суспільства буде зосереджено на війні. І нарешті, не малозначним буде рівень впливу на прийняття політичних рішень неінституціоналізованих структур – кланово-олігархічних угруповань, груп тиску тощо. Отже, політичний режим носитиме певний час ознаки та риси власне перехідного, поставторитарного гібридного олігархічного політичного режиму. В той же час аналіз історичних гібридних демократично-авторитарних режимів, з сильно розвинутими індивідуалістичними тенденціями в суспільстві та розвинутим громадянським суспільством, які волонтерським, патріотичним і добровольчим рухом зупиняла навалу зовнішнього ворога (Фінляндія в 1939–1940 рр., Україна в 2014–2015 рр.) дає можливість стверджувати, що після зупинення навали політичний режим України матиме передумови до еволюції в бік класичного демократичного типу, яким є сучасний режим Фінляндії.

Список використаних джерел

- Вонсович С. Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект) [Текст]: монографія / С. Г. Вонсович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ПП Мошак М. І., 2008. – 200 с.
- Вонсович С. Г. Концептуальні засади політичної транзитології [Текст]: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки» / Сергій Геннадійович Вонсович; М–во освіти і науки України, Київ, нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 36 с.
- Вонсович С. Г. Сутність та еволюція тоталітаризму як теорії і політичної практики [Текст]: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Вонсович Сергій Геннадійович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 203 арк.: табл. – арк. 190–203.
- Гелей С. Д. Політологія [текст]: навч. посіб.: 8–ме вид. перероб. та доп. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 348 с.
- Головченко А. В. Політика держав Центрально-Східної Європи в контексті глобального процесу демократизації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / А. В. Головченко; кер. роботи К. М. Вітман; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2015. – 19 с.
- Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія [Текст]: автореф. дис. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Михайло Миколайович Дем'яненко; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2016. – 20 с.
- Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2002. – 560 с.
- Кельман М. С. Загальна теорія держави і права [Текст]: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Київ: Кондор, 2006. – 477 с.
- Кривенко С.–В. О. Семантична парадоксальність політичного дискурсу (теоретико-методологічний аналіз) [Текст]: автореф. дис. канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки» / Соломія–Василіна Олександрівна Кривенко; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2016. – 20 с.
- Мазур О. Г. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні [Текст]: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Оксана Геннадівна Мазур; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – Одеса, 2015 – 35 с.
- Назаренко О. А. Політичний режим: сучасний погляд юридичної теорії / О. А. Назаренко // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право» – 2014 – №2 – С.44–47. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/2_2014/11.pdf.
- Пантелейчук І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту / І. В. Пантелейчук // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – №2. – С.282–289.
- Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Карчевська О. В., Мазур О. Г., Михайловська О. Г., Новакова О. В., Пашина Н. П., Пробийголова Н. В. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 304 с.
- Теорія політики: Учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.
- Цокур Є. Г. Типологія політичних режимів у контексті специфіки їх легітимації / С. Г. Цокур // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2009. – Т.122, Вип.109. – С.10–14.
- Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995. – 296 с.
- Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник / П. П. Шляхтун. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 451 с.

References

- Vonsovych S. G. Dyskurs totalitaryzmu (politologichnyj aspekt) [Tekst]: monografija / S. G. Vonsovych; Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K.: PP Moshak M. I., 2008. – 200 s.
- Vonsovych S. G. Konceptual'ni zasady politychnoi' tranzytologii' [Tekst]: avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: spec. 23.00.01 «Teorija ta istorija polit. nauky» / Sergij Gennadijovych Vonsovych; M-vo osvity i nauky Ukraïny, Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2015. – 36 s.
- Vonsovych S. G. Sutnist' ta evolucija totalitaryzmu jak teorii' i politychnoi' praktyky [Tekst]: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Vonsovych Sergij Gennadijovych; Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2006. – 203 ark.: tabl. – ark.190–203.
- Gelej S. D. Politologija [tekst]: navch. posib.: 8-me vyd. pererob. ta dop. / S. D. Gelej, S. M. Rutar. – K.: «Centr uchbovoi' literatury», 2012. – 348 s.
- Golovchenko A. V. Polityka derzhav Central'no-Shidnoi' Jevropy v konteksti global'nogo procesu demokratyzacii': avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 / A. V. Golovchenko; ker. roboty K. M. Vitman; Nac. un.-t «Odes'ka jurydychna akademija». – Odesa, 2015. – 19 s.
- Dem'janenko M. M. Populizm jak politychnyj fenomen i manipuljatyvna tehnologija [Tekst]: avtoref. dys. kand. polit. nauk: spec. 23.00.02 «Politychni instytuty ta procesy» / Myhajlo Mykolajovych Dem'janenko; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo. – Kyi'v, 2016. – 20 s.

7. Djuverzhe M. Politicheskie partii / Per. s franc. – M.: Akademicheskij Proekt, 2002. – 560 s.

8. Kel'man M. S. Zagal'na teorija derzhavy i prava [Tekst]: pidruchnyk / M. S. Kel'man, O. G. Murashyn. – Kyi'v: Kondor, 2006. – 477 s.

9. Kryvenko S.–V. O. Semantichna paradoksal'nist' politychnogo dyskursu (teoretyko–metodologichnyj analiz) [Tekst]: avtoref. dys. kand. polit. nauk: spec. 23.00.01 «Teorija ta istorija polit. nauky» / Solomija–Vasylyna Oleksandrivna Kryvenko; L'viv's'kyj nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka. – L'viv, 2016. – 20 s.

10. Mazur O. G. Konceptualizacija politychnogo rezhymu v umovah demokratychnoi' transformacii' v Ukraїni [Tekst]: avtoref. dys. ... d–ra polit. nauk: spec. 23.00.02 «Politychni instytuty ta procesy» / Oksana Gennadii'vna Mazur; Pivdenoukrai'ns'kyj nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni K. D. Ushyn's'kogo. – Odesa, 2015 – 35 s.

11. Nazarenko O. A. Politychnyj rezhym: suchasnyj pogljad jurydychnoi' teorii' / O. A. Nazarenko // Elektronne naukovе fahove vydannja «Porivnjał'no–analitичne pravo» – 2014 – №2 – S.44–47. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pap.in.ua/2_2014/11.pdf.

12. Pantelejchuk I. V. Politychnyj rezhym v Ukraїni: problemy demokratychnogo tranzytu / I. V. Pantelejchuk // Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnja. – 2010. – №2. – S.282–289.

13. Politologija: Navchal'nyj posibnyk / Shhedrova G. P., Baranov's'kyj F. V., Karchevs'ka O. V., Mazur O. G., Myhajlovskaja O. G., Novakova O. V., Pashyna N. P., Probygolova N. V. – Lugans'k: Vyd–vo SNU im. V. Dalja, 2011. – 304 s.

14. Teorija polytyky: Uchebnoe posobyе / Pod red. B. A. Ysaeva. – SPb.: Pyter, 2008. – 464 s.

15. Cokur Je. G. Typologija politychnyh rezhymiv u konteksti spetsyfyky i'h legitymacii' / Je. G. Cokur // Naukovi pracі [Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly]. Ser.: Politologija. – 2009. – T. 122, Vyp. 109. – S. 10–14.

16. Cygankov A. P. Sovremennye politicheskie rezhimy: struktura, tipologija, dinamika. – M.: Interpraks, 1995. – 296 s.

17. Shljahunt P. P. Politologija: istorija ta teorija: pidruchnyk / P. P. Shljahunt. – K.: Vydavnycho–poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet», 2010. – 451 s.

Buravchenko R. V., Ph.D in History, Assistant Professor, Department of Philosophy, Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), garyla@ukr.net

Political regime in present Ukraine: prospects of evolution

The type of political regime in the country in a certain historical period determine social, economic and psychological factors–conscious. Determining the type of political regime in modern Ukraine, you must first of all take into account the political relations in the context of the historical development of the Ukrainian State, the influence of external geopolitical factors. It is also necessary to carry out a comparative historical analysis, develop a model correlations of power and society.

Keywords: regime, political, society, Ukraine, structure, classification, development, authoritarian, totalitarian, democratic.

Буравченко Р. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры философии, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), garyla@ukr.net

Политический режим современной Украины: перспективы эволюции

В определенный исторический период тип политического режима в стране определяют социальные, экономические и психологически–сознательные факторы. Для определения типа политического режима в современной Украине, нужно, прежде всего, принять во внимание политические отношения исходя из контекста исторического развития украинского государства. Также обязательно необходимо учитывать влияние внешних геополитических факторов. Для достижения поставленной задачи необходимо провести сравнительный исторический анализ, разработать модели соотношений власти и общества.

Ключевые слова: политический, режим, общество, Украина, структура, классификация, разработка, авторитарный, тоталитарный, демократический.

* * *

Гісса О. К.,
здобувач кафедри міжнародної інформації,
Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці),
gissa-gissa@rambler.ru

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЧНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Проведено дослідження суспільного євроскептицизму в Україні. Метою наукової розвідки стало виявлення основних приводів негативного ставлення до євроінтеграції України серед населення. В результаті аналізу соціологічних опитувань, електоральної поведінки громадян та антиєвропейських мітингів було визначено основні причини євроскептичних настроїв серед громадян України. Наведено результати соціологічних досліджень з питань сприйняття громадянами Угоди про зону вільної торгівлі (ЗВТ) та Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Основну увагу автор приділяє аналізу економічних, історичних, політичних та світоглядних причин, що мають вплив на позицію громадян з питань євроінтеграції. Аналіз виявлених причин євроскептицизму показав, що для проведення успішної зовнішньої політики в сфері євроінтеграції реальних реформ потребують, зокрема, ті напрями внутрішньої політики України, котрі безпосередньо пов'язані з соціально–економічною сферою та з інформаційною безпекою держави.

Ключові слова: євроскептицизм, суспільний євроскептицизм, євроінтеграція, Європейський Союз, зовнішня політика.

Останні десятиліття надзвичайної актуальності набула тема європейської інтеграції України. Євроінтеграційні прагнення українців стали предметом не лише політичних маніпуляцій під час виборів, але і приводом для революційних рухів серед населення, визначаючи основу як внутрішньої, так і зовнішньої політики України. Втім, процес євроінтеграції України важко назвати однозначним, адже як засвідчують соціологічні опитування, кількість українців, які не бачать майбутнього України в якості члена Європейського Союзу, тобто євроскептиків, є досить високим і складає, за різними даними від 35% до 45% [1]. На нашу думку, цей показник є досить високим, а отже потребує детального вивчення та аналізу причин виникнення подібних громадських настроїв.

На даний момент в українській науковій думці проблемі євроскептицизму приділяється недостатньо уваги, а існуючі дослідження в основному пов'язані з проблемою загальноєвропейського євроскептицизму і не торкаються проблем євроскептицизму в Україні. Тому основними джерелами для дослідження проблеми євроскептицизму в Україні є результати соціологічних опитувань, аналітичні статті в українських та зарубіжних періодичних виданнях, програми політичних партій, виступи українських і європейських високопосадовців та офіційні документи, які стосуються питань євроінтеграції України.

Саме тому метою даної статті є дослідження причин суспільного євроскептицизму в Україні, адже без їх визначення і вирішення неможливо подолати євроскептичні настрої в Україні, а це, в свою чергу, ускладнить процес євроінтеграції України.

Провівши аналіз соціологічних опитувань, електоральної поведінки громадян та масових антиєвропейських мітингів ми виокремили декілька основних причин євроскептицизму серед громадян України.

1. Першою та однією з основних причин виникнення євроскептицизму в Україні, на нашу думку є особливості історичного розвитку нашої держави. За результатами соціологічних опитувань, ми бачимо, що найбільша кількість противників ЄС зберігається серед прихильників Митного Союзу, а отже, прихильників Росії. Звісно, при

цьому не можна відкидати економічну складову, але важливу роль в цьому питанні відіграє і розвиток, який різні регіони України проходили впродовж своєї історії. Так, одній частині України судилося більше знаходитись під впливом західних країн, іншим під впливом Росії. Саме тому у визначенні зовнішньо-політичного курсу перед Україною споконвіку стояв складний вибір між збереженням нейтралітету, співпрацею з країнами Заходу чи Московським царством. І хоча геополітична карта світу значно змінилась протягом останніх століть, Україна і досі стоїть перед вибором свого шляху, як і за часів гетьманства Богдана Хмельницького 1648–1657 рр., коли сусідні держави (Польща, Московська держава, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України і українська зовнішня політика постійно змінювалась підтримкою тієї чи іншої зовнішньополітичної сили, а відносини з державами, що на даний час є членами Європейського Союзу були досить суперечливими. Саме з тих пір, на нашу думку, можна говорити про виникнення противників західного шляху розвитку нашої держави. Однією з причин поділу України на Лівобережну (відійшла до Російського царства) і Правобережну (залишилась в складі Речі Посполитої), окрім складної внутрішньо-політичної ситуації, тиску з боку іноземних держав, стало невдоволення утисками з боку Речі Посполитої, в складі якої знаходилась значна частина сучасних українських земель.

Складним був вибір і для Гетьмана Івана Мазепи. Незважаючи на офіційну підтримку Російського царя Петра I і на заборону міжнародних дипломатичних зносин, зафіксовану у «Коломацьких статтях» – угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, він мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Речі Посполитій, Гіраїв у Криму, а під час Північної війни 1700 р. невдоволення Московською політикою призвело до переходу І. Мазепи на бік шведів. Втім, цей союз виявився недовгим і через агресивну позицію Москви, і через слабку підтримку серед населення, яке недовіливо поставилось до союзу з неправославною країною.

Наступні два століття Україна була розділена і зовсім не мала впливу на вибір зовнішньополітичного курсу, адже її землі знаходились в складі Австрійської та Російської імперій, а згодом Радянського Союзу та ряду держав ЦСЄ. Так, довгий період перебування під впливом Росії став причиною формування великої групи населення схильної бачити майбутнє України не в складі об'єднаної Європи, а разом з країнами колишнього Радянського Союзу.

2. Не менш важливою причиною євроскептицизму серед українських громадян є також економічні фактори. Зазначимо, що економічна частина Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, яка вступила в дію з 1 січня 2016 року тією чи іншою мірою охоплює основні сфери та галузі економіки і, звісно, має як свої переваги, так і недоліки, які викликали занепокоєння серед українських підприємців.

В 2014 році в рамках проекту «Дослідження ділової думки. Підприємства» Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій було здійснено Опитування українських промислових підприємств, пов'язане з поглядами бізнесу на розвиток міжнародної торгівлі. В опитуваннях взяли участь більше 300 великих, середніх і малих підприємств, які представляють різні галузі промисловості [2, с. 10].

Так, згідно результатів, малі та середні підприємства України мало представлені на європейському ринку та не очікують суттєвих переваг від створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Разом з цим, вони відносно менше побоюються можливих негативних наслідків, пов'язаних із лібералізацією торгівлі з ЄС. Зокрема, малий та середній бізнес менше, ніж великий, ризикне постраждати від санкцій з боку Росії та від можливого скасування режиму вільної торгівлі між Україною та Російською Федерацією. Дослідження показують, що серед великих виробників 30% працюють на європейських ринках, а відповідна частка середніх підприємств становить 17,1%, а малих – лише 3%. Так, 68,2% великих промислових підприємств України вважають, що виграють від запровадження ЗВТ з ЄС. Однак, такі позитивні очікування мають тільки 39,3% середніх та 35,9% малих підприємств.

Через достатньо високий рівень занепокоєння підприємців ми вважаємо за необхідне більш детально розглянути деякі особливості Угоди про ЗВТ з ЄС та зовнішньоекономічної ситуації загалом.

За даними Держстату, сьогодні Україна експортує товари і послуги в 224 країни і території світу, основними ринками збуту є Азія (33,5% від загального обсягу експорту), Європа (33,2%), СНД (20,4%) [3]. Диверсифікація експортних поставок невелика: майже три чверті експорту забезпечують три галузі – АПК та харчова промисловість, металургійний комплекс і машинобудування. Тобто товарний експорт представлений в основному сировиною і продуктами низького ступеня переробки. З огляду на це зрозуміло, що падіння світових цін на типовий український експорт, скорочення світової торгівлі в 2015 року, перенасиченість європейського ринку через застосування Росією ембарго на європейські товари в поєднанні з внутрішніми проблемами позначилися на стані експортної діяльності України – за перше півріччя 2015 року падіння експорту склало 33,6%. Це вкотре продемонструвало вразливість української економіки до коливань світової кон'юнктури сировинних ринків [4, с. 20].

За задумом, за умови успішної реалізації, Угода про ЗВТ має суттєво наблизити економічну систему України до економічної системи Євросоюзу на основі взаємної лібералізації руху товарів, капіталів та послуг, а також гармонізації значної частини законодавчої бази України з нормами та практиками ЄС. До 2014 року, як ми вже зазначали, товарообіг між Україною та ЄС регулювався Угодою про партнерство та співробітництво (УПС) [5, с. 50] та Загальною системою преференцій (ЗСП) [6]. Згідно з УПС сторони застосовували одна до одної режим найбільшого сприяння (РНС). У той же час, ЗСП дозволяла застосовувати більш низькі тарифи, ніж при РНС, до більш ніж 6000 товарів. Українські виробники активно використовували ці переваги. Рівень використання оцінювався від 75% до 100% [7, с. 123]. А з 2016 року ЄС скасував ввізне мито для українських товарів стосовно більш ніж 98% кодів товарної номенклатури. Щодо деяких кодів встановлені тарифні квоти, в межах яких товари імпортуються в ЄС без сплати мита.

Варто зазначити, що підписання Угоди про ЗВТ значно вплинуло на відносини з Російською Федерацією. Так, протягом січня–серпня 2014 року спостерігалось загальне падіння обсягів торгівлі з Митним союзом Росії, Білорусі

та Казахстану (РБКМС), тоді як у торгівлі з ЄС вдалося забезпечити позитивну динаміку експорту. В 2014 році, коли до девальвації гривні, уповільнення економічної активності та військового конфлікту, додалися, з одного боку, проблеми в торгівлі з Росією та, з іншого, автономні торговельні преференції ЄС, це справило значний вплив на характер торгівлі з обома партнерами [8, с. 32].

Торговельні відносини з Росією завжди відзначались перемінливою стабільністю. Важливою рисою цих відносин є застосування нетарифних обмежень, які мають суттєвий вплив на торгівлю. Торговельні протистояння посилились у 2013–2014 роках, коли Україна взяла курс на підписання Угоди про Асоціацію з ЄС. Хоча, теоретично, будь-яка країна може підписувати ЗВТ із різними країнами, але створення Україною ПВЗВТ із ЄС розглядається в Росії як загроза економічним інтересам, що, відповідно, веде до зростання торговельних бар'єрів [9, с. 5].

З огляду на вищевикладене можна підсумувати, що економічна інтеграція з Євросоюзом викликає занепокоєння серед підприємців через такі основні причини:

- необхідність приваблювати значні фінансові ресурси задля імплементації європейських норм і стандартів;
- необхідність модернізації виробництва;
- страх не витримати конкуренцію після напливу в країну дешевших європейських товарів;
- ризик не витримати конкуренцію на Європейському рівні;
- небажання втрачати великий ринок збуту в Російській Федерації.

Економічна складова є причиною виникнення особливого для України типу євроскептицизму – євроскептицизму олігархів. Політична система України побудована таким чином, що значний вплив на правлячу еліту чинять олігархи, або ж олігархи особисто представлені в Парламенті чи Уряді в разі, якщо їх бізнес-інтереси тісно пов'язані з Росією.

3. Недостатня поінформованість громадян про євроінтеграцію та Європейський Союз в цілому є ще однією причиною, що перешкоджають розвитку довіри до ЄС. Соціологічні дані свідчать про суперечливе та неоднозначне ставлення українських громадян до європейської інтеграції. Незважаючи на те, що на державному рівні було декілька спроб налагодити підтримку євроінтеграційного курсу всі вони не давали бажаного результату. Так, наприклад, Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 років (затверджена Указом президента України від 13 грудня 2003 року №1433) [10] та Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008–2011 роки (затверджена Кабінету міністрів України від 2 липня 2008 р. №594) [11] не були виконані через недостатнє фінансування [12].

Про це свідчать і численні дослідження громадської думки. Наприклад, в 2008 році на запитання «Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС?» лише 4,5% опитаних визнали свій рівень високим, а близько 50% – низьким [13]. В 2013 році в рамках проекту «Дослідження обізнаності цільових груп та стратегія комунікаційної кампанії щодо Угоди про асоціацію

Україна – ЄС, включно із ЗВТ», який фінансувався Урядом Великої Британії через Посольство Великої Британії в Україні було проведено дослідження обізнаності цільових груп щодо питання укладання Угоди про асоціацію Україна–ЄС [14, с. 13].

Дослідники прийшли до висновку, що інформаційна кампанія щодо вступу до Митного Союзу була набагато активніша ніж кампанія щодо підписання Угоди про асоціацію і тим більше подальшої євроінтеграції, незважаючи на офіційно проголошений євроінтеграційний курс. В результаті такої політики рівень обізнаності цільових груп населення виявився дуже низьким. В рамках дослідження було проведено аналіз інформаційного поля к контексті підписання Угоди про асоціацію. Основними проблемними моментами у висвітленні засобами масової інформації питань що стосуються підписання Угоди про асоціацію стали такі:

– інформація щодо угоди про Асоціацію та зону Вільної торгівлі – не диверсифікована та не адаптована для різних цільових груп;

– одноманітність інформації про ЄС, примітивність викладу, масовий «передрук» і цитування одних і тих же джерел, причому таких, що мають низький рівень довіри аудиторії;

– інформація про співпрацю між Україною та ЄС подавалась відірвано від контексту Угоди та ЗВТ, при цьому, наводились узагальнені дані;

– відсутність конкретних та зрозумілих широкому загалу прикладів досягнутих результатів;

– подача інформації про євроінтеграційні процеси з використанням «міфів», стереотипів, шаблонів та оціночних суджень (у Митному союзі – «корумповані країни», Росія прагне відновити імперію тощо; «ЄС на межі розвалу», «ЄС – бюрократична структура» тощо);

– різна інтерпретація фактів (від «Україна підпише Угоду про асоціацію вже найближчим часом», «Україна взагалі не підпише Угоди про асоціацію», «Якщо у 2013 році УА не буде підписано, то її не буде підписано ніколи», «ЄС не зацікавлений у підписанні Угоди», «Угоду не буде підписано саме за нинішньої влади» тощо);

– трансляція завідомо неправдивих меседжів («Угоду буде підписано після виборів», настане «ізоляція України»);

– кількість коментарів представників ЄС періодично переважає кількість коментарів представників української влади. У відповідних ситуаціях позиція ЄС, трансльована як через Брюссель, так і через представництво ЄС в Україні, є проактивною, Російської Федерації – реактивною, а українська влада тяжіє до пасивності або вичікування;

– відсутність системної, послідовної, координованої інформаційної кампанії [14, с. 17].

Наступним державним кроком на шляху до покращення ситуації стало ухвалення Урядом 27 березня 2013 року «Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року» [15], а 18 вересня 2013 р. – Плану заходів з її виконання [16]. Втім, цікаво зазначити, що діючий на той час Уряд М. Азарова з одного боку сприяв європейській інтеграції, розробляючи подібні концепції, а з іншого, раптово відмовився підписувати Угоду про асоціацію. При цьому, незважаючи

на зміну владних еліт, Концепція залишилась незмінною, а отже продовжує діяти.

Звісно, про результати впровадження даної Концепції та її ефективність судити поки що зарано, втім, враховуючи ситуацію, яка склалася на Півдні і Сході країни можна констатувати, що великого впливу на противників євроінтеграції вона не вчинила.

4. Останньою, однак, не менш важливою причиною українського євроскептицизму серед громадян є, на нашу думку, релігійні переконання та страх втратити національну самобутність. Саме релігійні переконання та прадавні стереотипи породили серед українців неприязнь до сексуальних меншин. Жодна акція протесту, що відхилила ідеї євроінтеграції не проходила без гасел, що принижували б людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та пов'язували Європейський Союз з пропагандою нетрадиційних сімей та незвичного для України способу життя. Окрім того противники ЄС досить часто висловлюють побоювання, що інтеграція до ЄС буде означати «тотальне окатоличення» та втрату національних традицій.

Це, на нашу думку, основні причини значно посилюють євроскептичні настрої серед частини населення України.

Зрозуміло, що для того, щоб подолати негативне ставлення громадян до євроінтеграції необхідно знайти вирішення проблем, які викликають такі настрої, провести якісні реформи у внутрішній політиці держави та забезпечити захист економічних інтересів України. Окрім того, враховуючи складну політичну та економічну ситуацію та військовий конфлікт на Сході України, на нашу думку, необхідно розробити нову Концепцію інформаційної політики щодо євроінтеграції, яка включала б в себе не лише пункти, що стосуються роз'яснення переваг та недоліків євроінтеграції, але могла б відповідати на сучасні загрози інформаційній безпеці України, серед яких інформаційна агресія та дезінформація з боку третіх країн. Для цього доцільно було б провести професійну оцінку сучасного стану інформаційного поля України та, в першу чергу, вирішити існуючі в ньому проблеми і використовуючи світовий досвід розробити нову інформаційну стратегію, яка б могла гідно протистояти насамперед геополітичним викликам початку ХХІ століття.

Список використаних джерел

1. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (динаміка, 2011–2015) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=865
2. Торговельна політика України: погляд бізнесу. Спеціальний звіт Інституту економічних досліджень та політичних консультацій. – Київ, 2014.
3. Географічна структура експорту–імпорту послуг (1996–2014) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державного комітету статистики. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gsp_u.html
4. Пидоричева І. Видення України: от сырьевого экспорта к осознанной новой индустриализации // Зеркало недели. – 2015. – №49. – С.20.
5. Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами–членами від 14.06.1994 р. // Офіц. вісн. України. – 2006. – №24. – С.50.
6. Revised EU trade scheme to help developing countries applies on 1 January 2014 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської комісії. – Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/december/tradoc_152015.pdf

7. Mid-term Evaluation of the EU's Generalized System of Preferences. Report. – CARIS, University of Sussex. – 2010.

8. Наслідки створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС / Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, 2014.

9. Cenusa D., Emerson M., Kovziridse T., Movchan V. Russian punitive trade policy measures towards Ukraine, Moldova and Georgia. – CEPS WD 300, 2014. – №400. – P.5.

10. Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 років [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003>

11. Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008–2011 рр. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/594-2008-p>

12. Експерти обговорили, яким має бути інформаційне забезпечення євроінтеграції [Електронний ресурс] / Офіційний сайт MediaSapiens. – Режим доступу:

http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/eksperti_obgovorili_yakim_mae_buti_informatsiynne_zabezpechennya_evrointegratsii/

13. Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС? (Регіональний розподіл) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=124

14. A blueprint for enhancing understanding of and support for the EU–Ukraine Association Agreement including DCFTA in Ukraine. – Key Communications. – Київ, 2013.

15. Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/168-2013-p>

16. Розпорядження КМУ «Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/754-2013-p>

References

1. Jakym integracijnym naprjamom maje jty Ukrai'na? (dynamika, 2011–2015) [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sayt Centru Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=865
2. Torgovel'na polityka Ukrai'ny: pogljad biznesu. Special'nyj zvit Instytutu ekonomichnyh doslidzhen' ta politychnyh konsul'tacij. – Kyi'v, 2014.
3. Geografichna struktura eksportu–importu poslug (1996–2014) [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sayt Derzhavnogo komitetu statystyki. – Rezhym dostupu: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gsp_u.html
4. Pidorycheva I. Videnie Ukrainy: ot syr'evogo jeksporta k osoznannoju novoj industrializacii // Zerkalo nedeli. – 2015. – №49. – S.20.
5. Ugoda pro partnerstvo i spivrobotnytvo mizh Ukrai'noju, Jevropejs'kymu spivotvarystvam ta i'h derzhavam–chlenamy vid 14.06.1994 r. // Ofic. visn. Ukrai'ny. – 2006. – №24. – S.50.
6. Revised EU trade scheme to help developing countries applies on 1 January 2014 [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sayt Jevropejs'koi' komisii'. – Rezhym dostupu: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/december/tradoc_152015.pdf
7. Mid-term Evaluation of the EU's Generalized System of Preferences. Report. – CARIS, University of Sussex. – 2010.
8. Naslidky stvorennja poglyblenoi' ta vseosjazhnoi' zony vil'noi' torgivli mizh Ukrai'noju ta JeS / Instytut ekonomichnyh doslidzhen' i politychnyh konsul'tacij, 2014.
9. Cenusa D., Emerson M., Kovziridse T., Movchan V. Russian punitive trade policy measures towards Ukraine, Moldova and Georgia. – CEPS WD 300, 2014. – №400. – P.5.
10. Derzhavna programa informuvannja gromads'kosti z pytan' jevropejs'koi' integracii' Ukrai'ny na 2004–2007 rokiv [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sayt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003>

11. Derzhavna cil'ova programa informuvannya gromads'kosti z pytan' jevropejs'koi' integracii' Ukraini'ny na 2008–2011 rr. [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/594–2008–p>

12. Eksperty obgovoryly, jakym maje buty informacijne zabezpechennja jevrointegracii' [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт MediaSapiens. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/eksperti_obgovorili_yakim_mae_buti_informatsiynne_zabezpechennja_evrointegratsii/

13. Jak Vy ocinjujete riven' svojej' poinformovanosti pro JeS? (Regional'nyj rozpodil) [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт Centru Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=124

14. A blueprint for enhancing understanding of and support for the EU–Ukraine Association Agreement including DCFTA in Ukraine. – Key Communications. – Kuiv, 2013.

15. Rozporjadzhennja KMU «Pro shvalennja Konceptii' realizacii' derzhavnoi' polityky u sferi informuvannya ta nalagodzhennja komunikacii' z gromads'kistju z aktual'nyh pytan' jevropejs'koi' integracii' Ukraini'ny na period do 2017 roku» [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/168–2013–p>

16. Rozporjadzhennja KMU «Pro zatverdzhennja planu zahodiv shhodo vykonannya Konceptii' realizacii' derzhavnoi' polityky u sferi informuvannya ta nalagodzhennja komunikacii' z gromads'kistju z aktual'nyh pytan' jevropejs'koi' integracii' Ukraini'ny na period do 2017 roku» [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт Verhovnoi' Rady Ukraini'ny. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/754–2013–p>

Hissa O. K., PhD student of International Information Chair, Yuri Fedkovich Chernivsi National University (Ukraine, Chernivtsi),

The reasons of the eurosceptical moods in Ukraine (according to the results of sociological researches)

In the article, the research of the public euroscepticism in Ukraine is conducted. The aim of the study was to identify the main reasons of negative attitudes towards the European integration of Ukraine among the population. According to the results of the analysis of public opinion polls, electoral behavior of citizens and anti-European meetings the main reasons euroscepticism among citizens of Ukraine have been identified. The results of sociological research on the public perception of the Agreement on free trade area (FTA) and the Association Agreement between Ukraine and the European Union are shown. The main attention is paid to the analysis of economic, historical, political and ideological factors affecting the position of citizens towards the European integration. Analysis of the revealed reasons of Euroscepticism has shown that for the conduction of the successful foreign policy in the sphere of European integration, real reform will be required, in particular, in those areas of internal policy of Ukraine, which are directly connected with the socio-economic sphere and the information security of the state.

Keywords: euroscepticism, public euroscepticism, European integration, European Union, foreign policy.

Gissa A. K., соискатель кафедры Международная информация, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы), gissa-gissa@rambler.ru

Причины возникновения евроскептических настроений в Украине (по результатам социологических исследований)

Проведено исследование общественного евроскептицизма в Украине. Целью научного исследования стало выявление основных поводов негативного отношения к евроинтеграции Украины среди населения. В результате анализа социологических опросов, электорального поведения граждан и антиевропейских митингов были определены основные причины евроскептических настроений среди граждан Украины. Приведены результаты социологических исследований по вопросам восприятия гражданами Соглашения о зоне свободной торговли (ЗСТ) и Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом. Основное внимание автор уделяет анализу экономических, исторических, политических и мировоззренческих причин, влияющих на позицию граждан по вопросам евроинтеграции. Анализ выявленных причин евроскептицизма показал, что для проведения успешной внешней политики в сфере евроинтеграции в реальных реформах нуждается, в частности, те направления внутренней политики Украины, которые непосредственно связаны с социально-экономической сферой и информационной безопасностью государства.

Ключевые слова: евроскептицизм, общественный евроскептицизм, евроинтеграция, Европейский Союз, внешняя политика.

* * *

УДК 7.045:303.094.4

Богомолец О. В.,
доктор медичних наук,
народний депутат Верховної Ради України,
колекціонер (Україна, Київ),
bogomolets7@gmail.com

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ДОМАШНІХ ІКОНАХ СЛОБОЖАНЩИНИ

Розкриваються особливості візуалізації української ідентичності в домашніх іконах Слобожанщини. Обґрунтовується думка про те, що народний іконопис Слобожанщини, хоча й характеризувався позитивною спорідненістю з професійним, все ж мав власну своєрідність – вона чітко проглядається у моносюжетності та в особливій увазі до богородичного циклу ікон, і особливо тих, що відзначалася здатністю до чудотворення. Жадання дива та гостра необхідність у заступництві надприродних сил, і особливо Богородиці, були зумовлені, з одного боку, зовнішньою загрозою та нестабільністю життя, а з іншого – звірою, зумовленою русифікацією еліти. У висліді цього, саме Слобожанщина стає першим регіоном, який в модерний період, витворює з себе нову провідну верству, яка розпочала процес утвердження етнічної ідентичності українського народу.

Ключові слова: іконопис, народний іконопис, професійний іконопис, домашня ікона, православ'я, ідентичність.

Відродження символічного ряду української культури премодерного та модерного періоду, є одним із найважливіших чинників формування об'єктивного та незангажованого вивчення історії українського народу та колізій становлення державності. Адаже, як відомо, українці – народ «неісторичний», його історія позначена аж двома переривами «національної екзистенції» (І. Лисяк–Рудницький), які, подекуди ставали плідним ґрунтом для формування політичних та наукових спекуляцій навколо процесу його становлення як державного народу, що має власну історію, культуру та традиції тощо. Позбутися останніх можна лише у випадку відтворення етнічної ідентичності населення окремих українських регіонів та формування на їх основі цілісної концепції розвитку української нації, в межах якої будуть враховані не тільки інтенції активної та свідомої провідної верстви, але й світоглядні орієнтації народу, який, в умовах «неісторичності», виступав тим субстанційним фундаментом, на тлі якого витворювалася і еліта, і держава.

Провідне значення в процесі відродження української етнічної ідентичності, відіграла Слобожанщина. Цей регіон, за слушним зауваженням Д. Багалія, формувалася в умовах жорсткого протистояння різних держав, відповідної їм культури та релігійності. Остання, особливо в премодерний період, була головним етнодемаркаційним маркером, що який виявлявся особливостях громадського життя, відповідній йому духовній та матеріальній культурах, одним із виявів якої є слобожанська домашня народна ікона.

Без уваги на важливе значення слобожанської домашньої ікони в процесі становлення етнічної ідентичності українського народу, на жаль сьогодні, вона не отримала належного наукового вивчення. Окремі її аспекти висвітлені у працях В. Отковича, О. Найдена, П. Жолтовського, Д. Степовика, Л. Міляєва, О. Осадчої та ін., які зосередили свою увагу насамперед на мистецькій своєрідності українського народного іконопису в цілому, дистанціюючись від висвітлення його регіональних особливостей й тим більше впливу на становлення етнографічної своєрідності чи етно– та націєтворчого значення.

Зважаючи на сказане, метою нашої роботи є висвітлення світоглядної своєрідності народних домашніх ікон Слобожанщини крізь призму етно– та націєтворчого значення сформованої на їх тлі української релігійності.

Перш ніж говорити про своєрідність домашніх ікон Слобожанщини. Хотіло б звернути увагу на умови становлення цього етнографічного регіону. Адже, як відомо, після монголо–татарської навали територія цього краю була сильно спустошена, а її повторне заселення значно гальмувала кочова стихія, що йшла з південних районів та Криму. Без уваги на складні життєві умови, все ж у др. пол. XVII ст. ситуація кардинально змінюється, й розлогі простори східної частини Дикого Поля починають швидко заселятися. Основну масу населення території склали переселенці з Правобережної України. Покидати рідні домівки змушували не тільки перманентні воєнні дії, що велися на цій території, насамперед, вкрай тяжке соціально–економічне, політичне, релігійне становище. Будучи не в силі миритися з таким життям, люди залишали домівки, і з сумом та пісню вирушали на пошуки кращої долі:

*Та йдуть люди поселяне
Все з дочками та з синами,
Покидають ґрунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки.*

Особливо сильною та болючою була міграція з Правобережної України, в епоху «Руїни», коли ця територія стала ареною політичної боротьби і її спустошували і свої, і чужі [1, с. 6]. В даному контексті можемо задати 70–80 рр. XVII ст., коли гетьман Іван Самойлович зробив спробу повернути єдність козацької України – ослабити ворога зсередини, позбавивши його посполитих людей. З цією метою, він організував «Великий загін», або масове переселення людей на територію Лівобережної України. Ймовірно, саме про ці події свідчить народна пісня:

*Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Йди з нами козаками на Україну на слободу.
На Україні всього много, і паши, і браги,
Не стоять там вражі ляхи, козацькі враги;
На Україні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаком як з паном,
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом як з бідою.*

Перебуваючи на території Правобережної України на зламі XVII – XVIII ст., літописець С. Величко зазначав, що населення було частково перебите, частково захоплене в полон, частково переселилося на територію Росії: «В містах правобережних лічені люди залишилися, натовпами втікають піші на ліву сторону в наші міста» [1, с. 6]. При цьому, зауважував літописець, масово переселялися не тільки селяни та світське міське населення, але й духовенство.

Втікаючи світ за очі з правого, «ляшського берега Дніпра», «на лівий московський», люди «тут селилися слободами, займаючи землі поволі, скільки хватало насилу» [9]. Крім того, переселенці заводили хутори, розводили пасіки, будували млини і займалися різними промислами. В цілому, на думку Д. Багалія, немає підстав сумніватися в тому, що українці, які заселили територію Слобідської України, запозичили зі своєї історичної

батьківщини майже всі промисли і ремесла, звідти вони запозичили й повагу до шкільної науки та релігійно–моральних звичаїв [1, с. 7].

Варто зауважити, що українці були надзвичайно консервативними, й навіть в умовах співжиття, з менш чисельними російськими переселенцями, а саме «загонами російських служивих людей» [1, с. 8], головним завданням яких було заселення та оборона краю від татарських кочівників, вони виявляли неабияку культурну стійкість та відособленість [6, с. 110]. Формуючи поліетнічні поселення, українці часто проявляли високий рівень відособленості з поміж інших переселенців, зважаючи, що «лучче своє латане, ніж чуже хапане» [6, с. 110]. У висліді цього, російські переселенці, які, за свідченням Д. Багалія, стояли на нижчому, порівняно з українцями, культурному рівні, поступово переймали українські промисли та спосіб господарювання. Вони могли входити до усіх організованих спілок та спільнот, які набули в українському середовищі неабиякої живучості, перетворившись з часом на добровільні товариські об'єднання навколо церкви [6, с. 112].

В цілому, від самого початку Слобожанщина була сільським, і що найголовніше хліборобським регіоном. Ймовірно, саме в час її заселення й виникла місцева легенда про походження українців: «Йшов по полю Христос і св. Петро, а на зустріч їм іде весілля з п'яних мужиків, – кричать, співають, лаються, звістно, п'яні люди. Побачив один Христа й Петра та й гукнув до них: «Чого ви вештаєтесь? Робили б краще хліб, а не тинялись без діла по світу!». Св. Петро й каже Христові потихеньку: «З цього будуть українці, що весь свій вік хліб будуть робити». Далі як гукне з воза другий: «Чого ви тут ходите? Бач, і чобіт на вас нема. Хоч би ходаки (лапті) сплели, а то волочаться, де весілля іде». А Петро знов потихеньку каже Христові: «Від цього чоловіка підуть москалі–лапотники». Далі на возі ще один щось хотів крикнути, та тільки з–п'яну і протяг – ве! ве! Христос так і зробив, що від першого пішли українці–хлібороби, від другого москалі–лапотники, а третього він обернув у ведмедя і від нього пішли ведмеді» [9].

Наведена М. Сумцовим слобожанська легенда про походження українців, цікава у кількох зрізах. Перше, що привертає увагу, це те, що уявляючи власне походження, населення Слобожанщини, яка формувалася на території підвладній тогочасному московському уряду, чітко відрізняло себе від великоросів, які, зазначає Д. Багалій, поряд з «південноросійськими вихідцями з Польщі» заселили територію краю [1, с. 4]. При цьому, показово є згадка, про культивованого у північних районах Росії, ведмедя, що, безумовно, є опосередкованим доказом твердження дослідника, що міграція великоросів йшла саме з цих територій. Варто відзначити, що чітке розрізнення культурних відмінностей українців та великоросів на теренах Слобожанщини, частіше за все зберігалася аж до часу формування етнодемаркації, що розпочалася в XIX ст. Показовим з цього приводу, може бути свідчення І. Лисяка–Рудницького, який в цілому підкреслюючи рудиментарний рівень етнічної та національної свідомості українського простонароддя, все ж підкреслював, що ««Хохол» і «кацап» ніколи не вважали, що належать до одного народу», як мінімум в силу того, що «відрізнялися ... мовою, одягом, традиціями, народними піснями, прислів'ями, фольклором, домашнім устроєм, способом життя та громадською організацією» [4, с. 474].

Досить важливим та цікавим моментом згаданої легенди є її християнський мотив, зокрема, той факт, що саме Христос, в очах населення Слобідської України виступає не тільки творцем народів, але й їхніх етнокультурних відмінностей. Дана особливість, дає всі підстави говорити про те, що християнська віра, в середовищі простонароддя поширювалася та утверджувалася завдяки православному духовенству, яке мігрувало разом з широкими масами простонароддя, оселяючись та працюючи разом з ними. Наше припущення, повністю підтверджується й розвідками Д. Багалія, який розкриваючи особливості життя в краї, акцентував увагу на постійній небезпеці, що йшла від татар та, відповідно, боротьбі з нею. Адже, постійна руйнація території, поселень і навіть храмів, робила життя на Слобожанщині надзвичайно нестабільним. Кожен заможний сьогодні, вже завтра міг стати злиднем через руйнацію та спалення. Інколи, там де ще нещодавно було село, з'являлися великі пустища. Не кращою була ситуація й в містах, що жили не тільки під пильним оком воевод та війська в цілому, але й в умовах страшних обмежень в можливостях розвитку господарства: «і вдень і, і вночі воевода повинен був тримати всюди караул; на ріллі і сінокос жителі могли виходити тільки тоді, коли нічого не було чути про татар і при тому, «Не малими людьми й з мушкетами і всякою зброєю». Місто і острог на ніч замикалися і ключ був у воеводи. Худобу літом можна було виганяти «тільки в супроводі військової людей...»; В жаркі літні дні лазень топиту було не можна, з вогнем пізно не сидіти, а їжу готувати потрібно було на віддалі від житла в особливих печах» [1, с. 10–11]. Все, зумовлювало активізацію усіх верств населення й брати участь «у захисті свого краю, а разом з тим і всієї Росії від татар: великоруські і малоруські поселенці, козаки, міщани, навіть монахи; ці останні «відсиджувалися» од ворога і брали під свою опіку поранених» [1, с. 9–10].

В цілому, старші обмеження та нестабільність життя населення, що у випадку біди мало локалізуватися в містах, сприяли більш тісному спілкуванню міського та сільського населення. Цьому значно сприяло й те, що у своєму культурному розвитку, ці світи не дуже відрізнялися, адже, консервативні за способом мислення сільські жителі, не мали можливості замикатися на власному сакральному просторі, будучи змушені розширювати горизонт свого життя, вони приймали культурні здобутки, вподобання, естетичні смаки та релігійні уявлення, які диктувало місто.

Поширення церковного світогляду, яке відбувалося завдяки локалізації населення навколо активного та рівного у своєму побутовому житті духовенства та постійне спілкування з містом та притаманною йому християнською культурою та архітектонікою, мало вагомое значення утвердження та поширення серед народу, церковного світогляду, традицій та обрядів. Не став виключенням й іконопис – на Слобожанщині, набагато більше, ніж в інших українських регіонах, народний іконопис та домашня ікона, зокрема, були наближені до зразків професійної ікони. Однак, на наш погляд, на відміну від київських, чи волинських домашніх ікон, де часто зустрічаються імітаційні ікони, домашні ікони Слобожанщини, не імітаційні. Крім того, їх не можна назвати ні наївними, ні професійними. Народні домашні ікони Слобожанщини, це свого роду синкретичні, з

мистецького погляду, образи, з глибоко закладеним світоглядним змістом, який можна зрозуміти тільки крізь призму емоційного настрою населення. Дана особливість особливо чітко проглядається в надзвичайно поширених на цій території образах Коронування Богородиці.

Розкриваючи зміст ікони «Коронування Богородиці», відразу ж привертає увагу походження змісту та загальної архітектоніки образу, запозиченого, як відомо, із західноєвропейського мистецтва. Розповсюдження цього образу на теренах України, на наш погляд, було зумовлене тим культурним діалогом, який вела професійна вітчизняна культура в XVI – XVII ст. У підсумку цього, створювалися нові типи образів, які, крім усього, втілювалися новими мистецькими засобами, збагачуючи і урізноманітнюючи, в першу чергу, професійну православну культуру. Що стосується проникнення нових мистецьких тенденцій в середовище простонароддя, то, на наш погляд, це було спричинене тими соціокультурними і мілітарними проблемами, які зумовили тісний внутрішній діалог усіх прошарків місцевого населення. Важливе значення в процесі формування нового естетичного смаку, на думку В. Паньок, мали й життя та творчість Г. Сквороди, «який разом з іншими українськими богословами та мислителями брав участь у опрацюванні нової барокової теорії образу. Так, слідом за поширенням на Україні західного догмату про Непорочне зачаття він розробляє нову естетико–моралістичну алегорію і у своїй «Мелодії» пише: Глянь–но! Це Діва стоїть, утробою пречиста! Яблуко, змій, місяць, світ унизу променистий, Яблуко – плотьська тоє принада безчесна, Тягне, як змій, тебе плоть ця хитра й чудесна» [7, с. 158–159].

В цілому визнаючи правомірність зроблених Т. Паньок висновків, все ж хотілося б нагадати, що для вшанування Богородиці, українці не потребували ані естетичних теорій, ані зовнішнього впливу. Цей образ, на наш погляд, був архетипним, а тому відразу ж після прийняття християнства, набув неабиякого поширення. Що стосується архітектоніки самого образу, то цілком очевидно, що його поширення могло бути запозиченим з західноєвропейського мистецтва, оскільки вона була цілком суголосна спільному для усього християнського світу Об'явленню Івана Богослова: «І з'явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на її голові вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу» (Об'явлення 12:1,2).

Прояви західноєвропейського впливу на розвиток слобожанського іконопису, проглядаються й в інших образах Богородиці, яку тут, частіше за все пишуть з короною. Такий образ Богородиці, в свідомості народу, міг виникнути тільки завдяки знанню церковної традиції та практики, де Богородиця часто згадується як цариця: «... по правіці Твоїй стала цариця в офірському щирому золоті... Вся оздоба царської дочки усередині, шата ж її погаптована золотом. У шати гаптовані вбрану провадять її до Царя... Замість батьків Твоїх будуть сини Твої, їх по цілій землі Ти поставиш володарями. Я буду Ім'я Твоє згадувати по всіх поколіннях, тому то народи по вічні віки Тебе славити будуть!» (Псалми 44:10–18). Власне, саме такою й зображували Богородицю майстри на Слобожанщині. Особливо ж виразно, дана особливість проявилася на теренах Луганщини – тут набули неабиякого поширення образи з окладами, які виготовлялися з дорогих

тканин та прикрашалися з кольоровими камінцями, бісером тощо. Дещо менш, та все ж поширеними були такі ікони і в інших регіонах Слобожанщини.

Підкреслюючи вплив західноєвропейської традиції на професійний та народний іконопис і, зокрема, домашню ікону Слобожанщини, не варто розглядати його, як пряме запозичення. Навпаки, професійні майстри, переосмислюючи привнесені зразки, формували власний, український іконописний стиль, що виявлявся в інтенції на цілковиту, тілесну присутність святого, зростає відчуття одномірної масивності, яке доповнюється спробою передати рух [8, с. 64]. Ця особливість була дуже характерною для ікон Слобожанщини, образи на яких відтепер позначаються глибоким психологічним переживанням, що виявляється в т.зв. «внутрішньому русі». Останній, явище притаманне переважно для ікони барокового типу, де «зовнішня дія не передається зовсім або вона була мінімальною, але й святому ликові дуже ясно прочитуються схвильованість, якась зверненість до живої віруючої людини, котра споглядає ікону, – одним словом, своєрідний «рух емоцій». Це, – зауважує Д. Степовик, – стосується в першу чергу ікон з одиничними постатями чи з малим числом персонажів. Що ж до багатоперсонажних ікон, то тут рух зовнішній і рух внутрішній, духовний, набули більшої суголосності» [8, с. 69].

Творчість народних майстрів–іконописців, формувалася під впливом майстрів професійних, що чітко засвідчують елементи баковості в народній домашній іконі. Ця особливість, на наш погляд, була зумовлена великою кількістю церков та монастирів, що існували на цій території. Так, П. Алєпський, мандруючи Україною, дивувався великій кількості храмів, в багатому убранстві – ажурною різьбою золочених дерев'яних іконостасів, «які зовсім нічим не різняться від карбованих із золота», іконами, православними, але з «красотами живопису», що їх українські майстри перейняли «від франкських і польських живописців–художників» [2, с. 9].

Правомірність даних висновків підтверджує й «Історико–статистичний опис Харківської єпархії» (1857), де детально описується 18 діючих на території єпархії монастирів. Крім того, Філарет (Д. Г. Гумілевський) доводить, що навколо значної кількості храмів існували братства зі школами та шпиталями, аналогічні до тих, які були в Києві, Луцьку та Львові [10]. Подібне твердження знаходимо й у М. Сумцова, який, досліджуючи рівень розвитку освіти на Слобожанщині зауважує, що «кожне село, а села тоді були здебільшого не дуже великі, мало школу. Ці школи були цілком народними, громадськими, хоч звалися церковними, і за учителів в них були звичайно дяки» [9]. При цьому, дослідник окремо підкреслює наявність великої кількості малярських шкіл [9] – тут навчали найбільш здатні малярі. Зважаючи ж на те, що більшість шкільних вчителів, отримували релігійну освіту – у братських школах та колегіумах, при церквах та монастирях, маємо всі підстави говорити про неабиякий вплив церковного православ'я на світогляд населення Слобожанщини. Це, в свою чергу, розривало замкнутий та консервативний простір сільської культури, формуючи передумови для постання, надродинних етнічних спільнот.

Розкриваючи своєрідність та витоки Слобожанського іконопису, не можна проігнорувати й соціальної структури місцевого населення, основу якого тривалий час формувало «одно селянство під назвою козацтва, з двома

головними тісно злученими обов'язками – військовим і хліборобським. Невеличка старшина та нечисленне духовенство не мали значіння» [9]. Всі ці соціальні верстви у єдності своїй боролися проти зовнішнього ворога – і проти татар, що тривалий час спустошували землі, і проти впливу російського елементу, й особливо церковної культури, і проти Польщі. Тривалим і виснажливим для України був і період «Руїни», що супроводжувалися постійними суперечками за гетьманську булаву. Неспроможність подолати суперечності, зумовлювала знецінення в очах народу морального авторитету політичного проводу та сподівання тільки на божественне заступництво. Останнє в свідомості народу було тісно пов'язане з Покровою. Звичайно, вшанування Покрови було притаманне й іншим православним народам, однак, як слухно зауважує Д. Степовик, «тільки в Україні вона стала національною іконою» [8, с. 66].

Аналізуючи причини та особливості образів Покрови, Д. Степовик, підкреслює, що при такому «масовому поширенні ікони Покрови можна було б сподіватися, що будуть вироблені якісь взірці, стандарти. Проте, – продовжує дослідник, – цього не сталося» [8, с. 66]. При чому, як свідчать наявні сьгодні зразки, зауваження Д. Степовика, стосується як церковних ікон, написаних професійними іконописцями, так і народних домашніх ікон. На наш погляд, ця особливість, як мінімум на Слобожанщині, була обумовлена тісною єдністю народного та церковного світогляду, що формувалася під впливом складних соціокультурних умов життя. У підсумку цього, образ Богородиці Покрови, можна було зустріти і на хмаринці в оточенні святих праведників, і в церкві в оточенні православних людей, і на навіть в оточенні козацьких гетьманів. Ця іконописна особливість, на думку Д. Степовика, сформувалася у результаті своєрідності українського релігійного світогляду, й особливо того, що більшість українських, як правило простих людей, буди схильні зближувати святих і несвятих людей, у підсумку чого утверджувалася ідея про можливість спасіння. Дана особливість проявилася не тільки в богородичному комплексі ікон, але й домашній іконі в цілому – тут святі зображувалися досить реалістично та тілесно, у підсумку чого формувалося уявлення про те, що вони знаходяться серед простих людей, виступаючи їх заступниками в буденному житті.

Важливу роль в процесі утвердження різноманітності народного іконопису, відіграла й уява народних іконописців. Частина з них, зважаючи на високий рівень освіти в регіоні, звичайно ж могла навчатися у численних малярських школах та засвоїти окремі техніки ікономалювання. Разом з тим, немає підстав сумніватися, що на Слобожанщині, менше ніж в інших регіонах, на їх творчість впливали народні сподобання чи власне розуміння божественного. Сприяли цьому урізноманітненню іконописної традиції й іконописні осередки – монастирські та церковні малярські школи, які у висліді загальної орієнтації слобідського населення. Так, Філарет (Д. Г. Гумілевський), звертає увагу на те, що «до відкриття в 1667 р. Белгородської кафедри, переселенці з–за Дніпра, з потребами про храмах і священників, інші ставилися прямо в Москву, інші ж до Києва Деякі ж церкви, і саме ті, які влаштувалися в Білопільському окрузі, і по відкритті кафедри в Белгороді залишилися у веденні Московського патріарха Після патріаршества

перейшли вони в ведення Московської Синодальної контори» [10]. У висліді цього, можна припускати, що формування регіональних відмінностей іконопису, відбувалося в залежності від орієнтації на Київ, куди постійно проникали тенденції західноєвропейського мистецтва, чи Москву, з притаманною їй орієнтацію на візантизм, а в окремі періоди, прагнення на відтворення в іконописі аскези. Звичайно, немає підстав говорити про те, що інтенція на аскезу прижилася чи поширилася на теренах Слобожанщини, чи інших українських регіонах, в той час як орієнтація на візантійський іконопис залишається подекуди досить виразною.

Важливого значення та свого завершеного вигляду, набуло на Слобожанщині й вшанування чудотворних ікон. Звичайно, «жадання дива – це прояв всієї барокової ментальності» [8, с. 66], яка на Слобожанщині підсилювалася переживаннями спільної драми – спочатку перманентна мілітарна криза, згодом – втрата провідної верстви та покріпачення населення. При цьому, варто зауважити, що культ чудотворних образів на Слобожанщині, було зумовлене загальними інтенціями місцевого релігійного світогляду з притаманним йому вшануванням образів Богородиці. Саме «завдяки ним втомлене людське серце знаходить відпочинок, стривожена душа – спокій, і вся людська особистість відновлює свої сили» [5].

Варто відзначити, що вшанування чудотворних ікон було тісно пов'язане з церковною практикою, а тому й більше поширилося в тих регіонах, де вона глибше проникла в «життєвий світ» людини. Зважаючи ж на особливості життя на теренах Слобожанщини, стає цілком зрозумілим виникнення та глибоке вшанування такої великої кількості чудотворних ікон. Серед них варто насамперед згадати Пугівльську, Молчанську чудотворні ікони Божої матері та образ Охтирської Богородиці [8, с. 70]. До цих чудотворних образів приходила велика кількість людей у пошуках розради та спасіння від життєвих негараздів. Часто народні іконописці відтворювали чудотворні образи Богородиці. Однак, новостворені народні ікони, хоча в цілому й відповідали своєму первообразу, все ж часто були орієнтовані на естетичні вподобання простонароддя, а тому втрачали ряд традиційних для цього типу іконографії рис. Так, в народних іконах, Охтирську Богородицю зображували без омофору й з розпущеним волоссям – вона видавалася молодою дівчиною зі смирним, лагідним та дещо стомленим поглядом спрямованим подекуди до зовнішнього спостерігача, а подекуди – до розп'яття Христа. Тло народних чудотворних ікон Богородиці Охтирської прикрашали квітами, що полегшувало входження ікони в сакральний простір українського дому та обрядову практику людини.

Висновки. Етнографічна своєрідність Слобожанського населення стала як результат синтезу та переробки окремих елементів етнографічної своєрідності українців Правобережної України у нову культурну цілісність, особливість якої визначалася більш виразним впливом церковного православ'я та професійної культури. Цьому значно сприяла перманентна зовнішня загроза з боку татар, яка з одного боку, виступала сильним гальмом у розвитку культури та промисловості, однак, з іншого, – відкривала можливість для діалогу різних соціальних світів у підсумку чого формувався відносно гомогенний культурний простір, який відіграв важливе значення

в процесі формування національної самосвідомості українського народу.

Народний іконопис Слобожанщини, хоча й характеризується позірною спорідненістю з професійним, все ж має й власну своєрідність, що чітко проглядається у монособожетності та особливій увазі до богородичного циклу ікон, і особливо тих, що відзначалася здатністю до чудотворення. Жадання дива та гостра необхідність у заступництві надприродних сил, й особливо Богородиці, були зумовлені, з одного боку, зовнішньою загрозою та нестабільністю життя, а з іншого – зневірою, зумовленою русифікацією еліти. У висліді цього, Слобожанщина стає першим регіоном, який в модерний період, витворює з себе нову провідну верству й розпочинає процес утвердження етнічної ідентичності українського народу.

Список використаних джерел

1. Багалей Д. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д. Багалей. – Харьков: Издание книжного магазина Д. Н. Полухтова, 1889. – 43 с.
2. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть / П. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 159 с. – (Нариси з історії укр. мистецтва)
3. Даренська В. Українське бароко як світоглядний стиль / В. Даренська // Українознавство. – 2013. – №1. – С.105–109.
4. Лисяк–Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни / І. Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / [пер. з англ. М. Базік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С.471–483.
5. Максименко М. Чудодійна заступниця Слобожанщини: Охтирська Божа Матір [Електронний ресурс] / М. Максименко // Східний інститут українознавства імені Ковальських. – Режим доступу: https://keui.files.wordpress.com/2013/12/53_maksymenko.pdf
6. Малороссия: [Полтавская, Харьковская и Черниговская губернии] / сост.: Б. Г. Карпов, А. Я. Пора–Леонович, Ф. А. Виноградова [и др.; предисл.: В. Семенов]. – 1903. – IX, 517 с.
7. Паньок Т. В. Конвергенція слобожанської ікони у процесі становлення барокового іконопису на Україні / Т. В. Паньок // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. – 2007. – №4. – С.156–165.
8. Степовик Д. Історія української ікони Х–XX ст. / Д. Степовик. – К.: Либідь, 2004. – 442 с.
9. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично–Етнографічна розвідка [Електронний ресурс] / М. Сумцов // Культурно–Історична бібліотека під ред. Проф. Д. І. Багалія. – Режим доступу: http://dalizovut.narod.ru/sumcov/sumc_so.htm
10. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко–статистическое описание Черниговской епархии. Книга первая: общий обзор епархии / Филарет. – Чернигов: Типография Г. Л. Шапиры, 1873. – 152 с.

References

1. Bagaley D. Zaselienie Har'kovskogo kraja i obshhij hod ego kul'turnogo razvitiya do otkrytiya universiteta / D. Bagaley. – Har'kov: Izdanie knizhnago magazina D. N. Poluehtova, 1889. – 43 s.
2. Bilec'kyj P. Ukrai'ns'ke mystectvo drugoi' polovyny XVII – XVIII stolit' / P. Bilec'kyj. – K.: Mystectvo, 1981. – 159 s. – (Narysy z istorii' ukr. mystectva)
3. Daren's'ka V. Ukrai'ns'ke baroko jak svitogljadnyj styl' / V. Daren's'ka // Ukrai'noznavstvo. – 2013. – №1. – S.105–109.
4. Lysjak–Rudnyc'kyj I. Ukrai'ns'kyj nacional'nyj ruh naperedodni pershoi' svitovoi' vijnny / I. Lysjak–Rudnyc'kyj // Lysjak–Rudnyc'kyj I. Istorychni ese: v 2 t. / [per. z angl. M. Bazik, U. Gavryshkiv, Ja. Grycaka ta in.]. – K.: Osnovy, 1994. – T.1. – S.471–483.
5. Maksymenko M. Chudodijna zastupnyca Slobozhanshyny: Ohtyrs'ka Bozha Matir [Elektronnyj resurs] / M. Maksymenko // Shidnyj instytut ukrai'noznavstva imeni Koval's'kyh. – Rezhym dostupu: https://keui.files.wordpress.com/2013/12/53_maksymenko.pdf
6. Malorossija: [Poltavskaja, Har'kovskaja i Chernigovskaja gubernii] / sost.: B. G. Karpov, A. Ja. Pora–Leonovich, F. A. Vinogradova [i dr.]; predisl.: V. Semenov]. – 1903. – IX, 517 s.
7. Pan'ok T. V. Konvergencija slobozhans'koi' ikony u procesi stanovlennja barokovogo ikonopysu na Ukrai'ni / T. V. Pan'ok // Visnyk Harkivs'koi' derzhavnoi' akademii' dyzajnu i mystectv. Mystectvoznnavstvo. Arhitektura. – 2007. – №4. – S.156–165.

8. Stepovyk D. Istorija ukrai'ns'koi' ikony X–XX st. / D. Stepovyk. – K.: Lybid', 2004. – 442 s.

9. Sumcov M. F. Slobozhanje. Istorychno–Etnografichna rozvidka [Elektronnyj resurs] / M. Sumcov // Kul'turno–Istorychna Biblioteka pid red. Prof. D. I. Bagalija. – Rezhym dostupu: http://dalizovut.narod.ru/sumcov/sumc_so.htm

10. Filaret (D. G. Gumilevskij) Istoriko–statisticheskoe opisanie Chernigovskoj eparhii. Kniga pervaja: obshhij obzor eparhii / Filaret. – Chernigov: Tipografija G. L. Shapiry, 1873. – 152 s.

Bogomolets O. V., Doctor of Medical Science, people's deputy of Ukraine, collector (Ukraine, Kyiv), bogomolets7@gmail.com

Visualization of Ukrainian identity in Slobozhanshchina home icons

The article reveals the peculiarities of visualization of Ukrainian identity in the Slobozhanshchina home icons. The thought that Slobozhanshchina folk icon painting, although characterized by a moderate affinity with a professional, yet also has its own uniqueness, clearly visible in mono plot structure and special attention to the Blessed series of icons, especially those celebrated on ability to wonderworking being substantiated. The desire of miracles and urgent need for patronage of supernatural, and especially the Virgin, were due, on the one hand, the external threat and instability of life, and with another – lack of faith derived from russification of elite. In this outcome, Slobozhanshchina is the first region that in the modern period creates himself a new top layer and begins the process of strengthening the ethnic identity of the Ukrainian people.

Keywords: icon painting, folk icon painting, professional icon painting, home icon, Orthodoxy, identity.

Богомолец О. В., доктор медицинских наук, народный депутат Верховной Рады Украины, коллекционер (Украина, Киев), bogomolets7@gmail.com

Визуализация украинской идентичности в домашней иконе Слобожанщины

Раскрываются особенности визуализации украинской идентичности в домашних иконах Слобожанщины. Обосновывается мысль о том, что слобожанская народная иконопись, хотя и характеризуется кажущимся родством с профессиональной, все же имела и собственное своеобразие, которое четко просматривается в моносюжетности и особом внимании к богородичному циклу икон, особенно тех, что отмечалась способностью к чудотворению. Жажда чуда и острая необходимость в покровительстве сверхъестественных сил, и особенно Богородицы, были обусловлены, с одной стороны, внешней угрозой и нестабильностью жизни, а с другой – унынием, обусловленным русификацией элиты. В результате этого, именно Слобожанщина становится тем регионом, который в XIX в. создает из себя элиту, которая начала процесс утверждения этнической идентичности украинского народа.

Ключевые слова: иконопись, народная иконопись, профессиональная иконопись, домашняя икона, православие, идентичность.

***

УДК 314.15:343.343.6:(4–11)«19/20»

Касьянова М. М.,

кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Донецького національного університету (Україна, Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН В КРАЇНІ Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Досліджені та проаналізовані міграційні процеси нелегальної міграції українських громадян до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. У формуванні політичної діяльності цих країн помітну роль відіграв необхідність виявлення ступеню впливу нелегальних міграційних процесів на стан національної безпеки кожної, а також потреба у координації зусиль щодо вироблення таких міжнародних та національних правових норм, котрі б дозволили надійно запобігти нелегальній міграції шляхом узгодження підходів усіх держав до модернізації та оптимізації засобів подолання цього загрозливого явища.

Для того, щоб регулювати та тримати під контролем процеси міграції, а особливо нелегальну її форму, країнам Східної Європи слід виробити та дотримуватися єдиних вимог та норм поведінки суб'єктів у цій сфері. Тому автором були запропоновані конкретні кроки щодо регулювання нелегальної міграції.

Ключові слова: міграція, нелегальна міграція, незаконна міграція.

У період з кінця ХХ – початку ХХІ ст. міграційні процеси набули масштабних обертів. Кожна країна, як повноцінний суб'єкт міжнародних відносин бере участь у них. Одним з найпоширеніших видів міграції є нелегальна. У зазначений період відмічається тенденція розвитку та поширення нелегальних форм переміщення населення до Російської Федерації, Республік Молдова та Білорусь.

Попри численні спроби та дії з боку міжнародної спільноти стосовно регулювання міграційних процесів, їх статистика значно виросла. У Програмі дій Міжнародної конференції ООН з народонаселення й розвитку 1994 р. зазначається, що «з врахуванням зростання тенденцій до міграції населення у країнах, що розвиваються, особливо у зв'язку з тим, що чисельність самозайнятого населення постійно збільшується, очікується, що масштаби незареєстрованої чи нелегальної міграції будуть збільшуватися [1]. У свою чергу, у Резолюції XVII сесії МОП (2004 р.) зазначалось, що «чисельність мігрантів з нерегульованим статусом зростає, чому сприяє ріст неофіційних форм зайнятості, недостатня кількість робітників для брудних, непрестижних й небезпечних робіт й відсутність можливостей для легальної трудової міграції... відсутність законодавчого регулювання міграційних процесів й національної політики у цій сфері у ряді країн сприяє зростанню кількості нелегальних мігрантів» [2].

Науковий інтерес даного дослідження представляють праці О. Левцун [3], С. П. Бритченко [4], І. І. Серова [5] та ін. Ступінь вивченості даної проблеми є доволі низьким і потребує детального аналізу аналітичних доповідей та нечисельних досліджень з даної тематики, які представлені публікаціями стосовно різноманітних аспектів подій.

Джерелами даної статті стали безпосередньо конференції та симпозіуми з міграції [6; 9], угоди та закони [7; 10; 11; 12] щодо нелегальної міграції українських громадян до країн Східної Європи.

Метою статті є висвітлення та аналіз передумов та причин нелегальної міграції українських громадян до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Аналізуючи явище нелегальної міграції, слід враховувати певну складність через відсутність уніфікованого визначення поняття нелегальної міграції та паралельне використання багатьох термінів, які описують цей процес. Так, терміни «нелегальна», «нерегульована», «незаконна», «прихована», «незадокументована» міграція широко використовуються. За словами професора з Європейської Комісії Елсбет Гілд «не менш важливо брати до уваги особливості національного законодавства, яке чітко встановлює – «хто може перетинати кордон, а хто ні», бо у такий спосіб кожна держава чітко визначає незаконність перебування особи на певній території [8].

Для послідовного аналізу та розуміння нелегальної міграції розглянемо такі категорії як «незаконна міграція» та «незаконний мігрант». Серед наукових робіт зустрічається також поняття «нелегальний мігрант», що доволі часто ототожнюється з раніше запропонованими визначеннями.

На міжнародному рівні були спроби обрати єдиний термін для даної категорії осіб. Так, на Міжнародній конференції з народонаселення та розвитку в 1994 р., було запропоновано використовувати термін «особи без документів» [6]. Цей термін не відображає сутності, адже незаконним може стати мігрант, який в'їхав з

дотриманням всіх вимог законодавства (наприклад, маючи національний паспорт та візу), але не виїхав з країни після закінчення дозволеного терміну перебування. На Міжнародному симпозіумі з міграції в Бангкоку 1999 р. був рекомендований до використання термін «особа з неврегульованим статусом» [9]. Даний варіант визначення є більш прийнятним, але також не відображає всіх аспектів перебування та діяльності мігрантів на території країни перебування, що порушили правила діяльності у країні перебування.

На території Східної Європи розташовані країни Співдружності Незалежних Держав, тому доцільним є розглянути, яким чином відбулись процеси нелегальної міграції у основних нормотворчих документах цих країн. Відповідно до статті 1 Угоди про співробітництво держав – учасниць СНД у боротьбі з незаконною міграцією «незаконними мігрантами є громадяни третіх держав і особи без громадянства, які порушили правила в'їзду, виїзду, перебування або транзитного проїзду через територію сторін, а також громадяни сторін, які порушили правила перебування на території однієї з сторін, встановлені її національним законодавством» [7].

Розглянемо приклад з нормативними документами РФ. В законодавстві Російської Федерації є визначення як іноземців, що законно, так і незаконно перебувають на території Російської Федерації. Так, відповідно до статті 2 Федерального закону «Про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства в Російській Федерації» іноземний громадянин, що законно перебуває в Російській Федерації визначається як «особа, яка має дійсний вид на проживання, або дозвіл на тимчасове проживання, або візу та (або) міграційну карту, або інші передбачені федеральним законом або міжнародним договором Російської Федерації документи, які підтверджують право іноземного громадянина на перебування (проживання) в Російській Федерації» [10]. Згідно зі статтею 25.10 Федерального закону «Про порядок виїзду з Російської Федерації та в'їзду в Російську Федерацію», іноземний громадянин, що незаконно перебуває на території Російської Федерації є або особа без громадянства, яка в'їхала на територію Російської Федерації з порушенням встановлених правил, або не має документів, що підтверджують право на перебування (проживання) в Російській Федерації, або втратила такі документи і не звернулася з відповідною заявою до територіального федерального органу виконавчої влади, уповноваженого на здійснення функцій з контролю та нагляду у сфері міграції [11]. На відміну РФ, у Законі Республіки Білорусь «Про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства в Республіці Білорусь» [12] відсутнє чітке визначення понять законного та незаконного мігранта, що ускладнює врегулювання міграційних питань стосовно іноземних громадян.

Отже, для своєчасного та адекватного реагування на виклики нелегальної міграції необхідно для початку налагодити та довести до єдиного стандарту термінологічний апарат як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні.

Державного регулювання в сучасних умовах потребує саме нелегальна міграція, яка характеризується тим, що її суб'єкти залишають країну свого постійного проживання та опиняються на території інших держав без офіційного дозволу. І. Прибиткова та Ю. Римаренко виділяють

певні ознаки нелегального переміщення мігрантів [13, с. 106]: залучення особи–посередника, що займається нелегальним переправленням мігрантів; надійне укриття в пунктах пропуску; перетин кордону із супроводом; влаштування на роботу в країні призначення; перехід грошей до інших рук; незаконні в'їзд або перебування; добровільність переміщення.

У структурі ж зовнішньої трудової міграції громадян України за ступенем легальності можна виділити чотири якісно відмінні рівні [3]:

- офіційна трудова міграція – переміщення українських громадян, які виїжджаючи за кордон, декларують участь у трудовій діяльності як мету виїзду і є легальними трудовими мігрантами в країнах, що приймають (саме їх і фіксує офіційна статистика);

- неофіційна легальна міграція – поїздки наших співвітчизників за кордон з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні–реципієнті; учасники таких поїздок не можуть бути відстежені вітчизняною статистикою, але при цьому стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах – реципієнтах;

- успішна нелегальна міграція – поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн;

- міграція жертв злочинних угруповань – торгівля людьми та інші випадки перебування громадян України в нелегальних умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

Міжнародна організація з міграції оприлюднила соціологічні дані щодо нерегульованої міграції та загрози торгівлі людьми в Україні, за якими нелегально працюють за кордоном 40% українських громадян. Про це повідомив прес-центр ООН [14].

Вивчаючи дану проблематику, необхідно зазначити, що нелегальна міграція, як і легальна, має свої види, типи та класифікацію. Розглянемо найпоширеніший вид нелегальної міграції – трудову.

Нелегальна міграція для держав колишнього СРСР була майже відсутня. Тому, будь-яких програм боротьби з нею не було. Після здобуття Україною незалежності проблема нелегальної міграції з кожним роком зростає. Українці живуть і працюють у державах–реципієнтах мігрантів переважно нелегально. Однак за нелегальним статусом мігрантів, що масово прибувають до держав–реципієнтів, стоїть радше нова соціальна дійсність, аніж зв'язок зі злочинністю чи маргінальністю, на якому часто акцентують на Заході [15, с. 4–5]. У тому, що стосується міжнародної міграції, державне втручання зазнає дедалі відчутніших обмежень головним чином унаслідок динаміки ринків праці. Міграційні потоки дедалі більшою мірою виходять з–під контролю національної політичної влади і мають тенденцію породжувати нову політичну і соціальну реальність [15, с. 5].

Для вирішення проблеми нелегальної трудової міграції необхідно врегулювати трудові відносини, створити безпечні умови, гідний рівень оплати та розширити сфери застосування праці. Сучасна міграція є невід'ємним характерним явищем глобального світу, яке ставить нові виклики перед суспільством. Незважаючи на те, що цей процес пов'язаний зі значними негативними проявами,

міграційні потоки зупинити не можливо. Відтак, необхідно спрямувати їх у русло, за яким буде шануватися гідність особи, свобода вибору при опорі на аксіому, згідно з якою духовний аспекти життя особистісної та суспільної самореалізації людини має набагато більший пріоритет, ніж матеріальний [16].

Серед всіх країн Східної Європи, більшість українських громадян працює на території РФ, при чому в основному поза правовим полем. Діяльність багаточисленних фірм-посередників підсилює цей стан речей. Вони підбирають персонал серед громадян України, передаючи його надалі російським партнерам в обхід російського законодавства. Як правило, в Росії роботодавці не зацікавлені в оформленні відповідних документів, особливо якщо це стосується некваліфікаційного персоналу (сфера будівництва, обслуговування та подібні до них). Викликано це необхідністю витратити кошти на легальне оформлення кожного з працівників. Легалізація іноземного працівника передбачає для роботодавця оплату спеціального внеску, розмір якого коливається в залежності від кваліфікації такого працівника. Крім того, легалізація накладає на роботодавців додаткові зобов'язання з гарантування виплати мінімальної заробітної плати, соціального і медичного забезпечення працівника, а також створення належних умов праці. Легалізація також позбавляє їх переваг, які вони отримують у разі працевлаштування нелегалів: можливості виплачувати меншу, ніж російському громадянину, заробітну плату, відсутності соціальних зобов'язань, гнучкості під час звільнення та найму на роботу і т.д.

Однією з основних причин розвитку та процвітання нелегальної міграції є те, що легалізація не вигідна й самому працівникові, оскільки в такому разі, навіть якщо його заробіток і підвищується до мінімального рівня, реальна сума, виплачена йому роботодавцем, *de facto* зменшується. Такі чинники призводять до того, що 90% трудових мігрантів перебувають у сфері тіньової економіки, яку контролює, в основному, криміналітет [17]. Як результат, спостерігаються значні порушення прав трудових мігрантів.

У таких випадках зростає кількість звернень до дипломатичних представництв України в Росії. Тільки до Консульства Посольства України в Російській Федерації (м. Москва) в середньому щорічно звертається до мільйона громадян. Серед цікавих для них питань 50% стосуються соціальної сфери, 20% – цивільної, а 15% – адміністративної. Найбільше скарг надходить від громадян України, які перебувають у Москві, Московській області та прикордонних із Росією регіонах [4].

Найпоширенішими порушеннями прав і свобод громадян України на території Російської Федерації, пов'язаними з трудовими правовідносинами, є:

- порушення правил прийому на роботу (без укладання трудових контрактів);
- порушення умов праці, а саме – недотримання санітарних норм у приміщеннях, де проживають українські трудові мігранти, що має забезпечувати адміністрація відповідних підприємств;
- істотна розбіжність в оплаті праці порівняно з громадянами Росії.

Міністерство закордонних справ України також фіксує факти відмови керівників окремих підприємств у працевлаштуванні громадянам України, які постійно

проживають на території РФ, через українське громадянство. Така ситуація змушує їх приймати російське громадянство [4].

Як відомо, існують проблеми і зі здійсненням медичного страхування, хоча між нашими державами підписано відповідну міждержавну угоду з цього питання. Крім того, залишає бажати кращого і процедура перетину українсько-російського державного кордону.

Міграційні процеси – це наша реальність, яку потрібно спрямувати в максимально кероване русло [18]. Не лише у країнах Східної Європи стурбовані зростанням міграційних процесів та їх нелегальним характером. Так, в Україні для вирішення проблем нелегальної міграції, 4–5 вересня 2008 р. у м. Києві проходила 8–ма Європейська конференція міністрів у справах міграції. Там було оприлюднено текст 176-сторінкової тематичної доповіді, яку підготували експерти Ради Європи [19]. Було розкрито основні причини, проблеми та перспективи вирішення питання стосовно участі українців у міграційних процесах та напрямки підвищення рівня легалізації даних процесів.

У контексті зустрічі було встановлено, що виріс відсоток випадків, коли організують і контролюють потоки нелегальних мігрантів міжнародні кримінальні угруповання. Для них робота з нелегалами стала буденною справою та набула регулярного характеру, адже цей вид діяльності приносить чималі здобутки у грошовому еквіваленті. Складності у даному випадку додає той факт, що окрім подібних підприємців у прикордонних населених пунктах, представники міграційних служб країн також йдуть на злочин та нехтують правилами перетину кордону. У світлі цього факту надзвичайно важливою бачиться співпраця між правоохоронними та прикордонними органами сусідніх держав, спрямована на виявлення і припинення діяльності міжнародних злочинців.

До головних напрямків незаконного переміщення мігрантів відносяться Брянсько-Чернігівський і Сумський на кордоні з Російською Федерацією, Гомельсько-Чернігівський на кордоні з Республікою Білорусь, Чернівецько-Кельменецький на кордоні з Республікою Молдова, на заході України – Берегівський, Великоберезнянський і Виноградівський на кордоні зі Словаччиною і Угорщиною.

Кожна з країн Східної Європи, в тому числі і Україна усвідомлює небезпеку нелегальної імміграції для регіону. Подібні занепокоєння викликані масштабними наслідками, які спровокують нелегальні процеси. Так країни Східної Європи характеризуються найбільш інтенсивними та взаємопов'язаними потоками нелегальної міграції. Кожна з держав є джерелами потоків нелегалів як одна до одної, так і до країн світу. Росія та Україна одночасно є основними країнами транзиту, а також використовуються як країни прямування. Канал через Росію та Україну, що далі прямує до ЄС, активно поставляє до ЄС нелегальних мігрантів із країн СНД, а також мігрантів з Китаю, В'єтнаму, Індії та інших азійських країн. Нелегальні мігранти потрапляють на російську територію через кордони Монголії, Китаю і далі прямують до Західної Європи через Литву і, у більшості випадків, через Україну. Наявний безвізовий режим між Росією та Україною значно посилює можливості незаконного потрапляння в Україну. Після цього мігранти прямують до кордонів України зі Словаччиною та Польщею [20].

У формуванні політичної діяльності цих країн помітну роль відіграє необхідність виявлення ступеню впливу

нелегальних міграційних процесів на стан національної безпеки кожної, а також потреба у координації зусиль щодо вироблення таких міжнародних та національних правових норм, котрі б дозволили надійно запобігти нелегальній міграції шляхом узгодження підходів усіх держав до модернізації та оптимізації засобів подолання цього загрозового явища.

Для того, щоб регулювати та тримати під контролем процеси міграції, а особливо нелегальну її форму, країнам Східної Європи слід виробити та дотримуватися єдиних вимог та норм поведінки суб'єктів у цій сфері. Серед таких кроків пропонуємо наступні:

- нормативне врегулювання відносин з прикордонними державами стосовно обов'язків й відповідальності у боротьбі з нелегальною міграцією;
- упровадження ефективних механізмів реалізації нормативної бази;
- здійснення раціональної діяльності для формування єдиної облікової системи (міграційного центру) іноземців й осіб без громадянства;
- розробки міграційних програм;
- прогнозування міграційних процесів й кооперації з питань державного регулювання у сфері нелегальної міграції серед зазначених країн;
- забезпечення захисту прав мігрантів, що проживають або здійснюють свою діяльність на території країн Східної Європи.

Список використаних джерел

1. ООН. Програма дійсвий Международной конференции по народонаселению и развитию 1994 г. – Нью-Йорк: ООН, 1994.
2. Справочник по терминологии в области миграции. – М.: МОП, 2011.
3. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема / О. Левцун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/print.php?part=project_u&m_id=4040
4. Бритченко С. П. Деякі питання регулювання імміграційних процесів в Україні / С. П. Бритченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №8 (22). – С.32–40.
5. Серова І. І. Доктринальні підходи до вивчення міжнародно-правової протидії нелегальної міграції / І. І. Серова // Часопис Київського університету права. – 2012. – №1. – С.343–346.
6. Міжнародна конференція з народонаселення та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/icpd_rus.pdf
7. Угода про співробітництво держав – учасниць СНД у боротьбі з незаконною міграцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_078
8. Interview with Professor Elspeth Guild conducted on April 21, 2008 in the College of Europe, Bruges [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ceps.eu/content/elspeth-guild>
9. Міжнародний симпозиум з міграції в Бангкоку 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/main/site/policy_and_research/rcp/APC/BANGKOK_DECLARATION.pdf
10. Федеральний закон «Про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства в Російській Федерації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/zakony/ob-inostrancah/>
11. Федеральний закон «Про порядок виїзду з Російської Федерації та в'їзду в Російську Федерацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/10135803/3/>
12. Закон Республіки Білорусь «Про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства в Республіці Білорусь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon 0104.html>
13. Міжнародно-правові проблеми протидії нелегальній міграції та торгівлі жінками / Відп. ред. Ю. Рymarенко, Ю. Шемшученко, Я. Кондратьєв; – Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – С.106.
14. ООН повідомляє про різке зростання міграції в Україні // Gazeta.ua. – 31 липня 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/life/oon-povidomyaye-pro-rizke-zrostannya-migraciyi-v-ukrayini/640041>
15. Марков І., ерм. Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О., Селешчук Г. та ін. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / За ред. І. Маркова. – Львів, 2009.
16. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Інститут регіональних досліджень; Наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с.
17. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном [Текст]: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. – К.: Омбудсман України, 2003. – 190 с.
18. Європейська міграція в цифрах та узагальненнях // Дзеркало тижня. – 3 жовтня 2008. – №37.
19. Тематична доповідь експертів Ради Європи до 8-мої Європейської конференції міністрів у справах міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://8emc.mvc-expo.com.ua/img/zstored/File/Issue_paper_en.pdf
20. Клишко-Оверченко Ю. Політика Європейського Союзу у Чорноморському регіоні: зусилля по протидії нелегальній міграції / Ю. Клишко-Оверченко // Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Серія «Політична освіта». – 2009. – №13. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kas.de/Ukraine

References

1. ООН. Programma deystviy Mezhdunarodnoy konferentsii po narodonaseleniyu i razvitiyu 1994 g. – Nyu-York: ООН, 1994.
2. Spravochnik po terminologii v oblasti migratsii. – M.: MOP, 2011.
3. Levtsun O. Zovnishnia trudova mihratsiia v Ukraini yak demografichna problema / O. Levtsun [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://dialogs.org.ua/print.php?part=project_u&m_id=4040
4. Brytchenko S. P. Deiaki pytannia rehulivannia immihratsiinykh protsesiv v Ukraini / S. P. Brytchenko // Biuletен Ministerstva yustytzii Ukrainy. – 2003. – №8 (22). – S.32–40.
5. Sierova I. I. Doktrynalni pidkhody do vyvchennia mizhnarodno-pravovoi protydii nelegalnoi mihratsii / I. I. Sierova // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2012. – №1. – S.343–346.
6. Mizhnarodna konferentsiia z narodonaselennia ta rozvytku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/icpd_rus.pdf
7. Uhoda pro spivrobitnytstvo derzhav – uchasnys SND u borotbi z nezakonnoiu mihratsiieiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_078
8. Interview with Professor Elspeth Guild conducted on April 21, 2008 in the College of Europe, Bruges [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.ceps.eu/content/elspeth-guild>
9. Mizhnarodnyi symposium z mihratsii v Bankhoku 1999 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/main/site/policy_and_research/rcp/APC/BANGKOK_DECLARATION.pdf
10. Federalnyi zakon «Pro pravove stanovyshe inozemnykh hromadian i osib bez hromadianstva v Rosiiskii Federatsii» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakonbase.ru/zakony/ob-inostrancah/>
11. Federalnyi zakon «Pro poriadok vyizdu z Rosiiskoi Federatsii ta vizdu v Rosiisku Federatsiiu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://base.garant.ru/10135803/3/>
12. Zakon Respubliki Bilorus «Pro pravove stanovyshe inozemnykh hromadian i osib bez hromadianstva v Respublitsi Bilorus» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon 0104.html>
13. Mizhnarodno-pravovi problemy protydii nelegalnii mihratsii ta torhivli zhinkamy / Vidp. red. Yu. Rymarenko, Yu. Shemshuchenko, Ya. Kondratiev; – In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. – K., 2003. – С. 106.
14. ООН povidomliaie pro rizke zrostannia mihratsii v Ukraini // Gazeta.ua. – 31 lypnia 2015. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gazeta.ua/articles/life/oon-povidomyaye-pro-rizke-zrostannya-migraciyi-v-ukrayini/640041>
15. Markov I., yerm. Boiko Yu., Ivankova-Stetsiuk O., Seleshchuk H. ta in. Na rozdorizhzi. Analitichni materialy kompleksnoho doslidzhennia / Za red. I. Markova. – Lviv, 2009.
16. Rehionalna mihratsiina polityka ta mekhanizmy yii realizatsii / NAN Ukrainy, Instytut rehionalnykh doslidzhen; Nauk. red. U. Ya. Sadova. – Lviv, 2011. – 528 s.
17. Karpachova N. I. Stan dotrymannia ta zakhystu prav hromadian Ukrainy za kordonom [Tekst]: Spetsialna dopovid Uповnovazhenoho

Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny / N. I. Karpachova; Uprovnovazhenii Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny. – K.: Ombudsman Ukrainy, 2003. – 190 s.

18. Yevropeiska mihratsiia v vsyfrakh ta uzahalnenniakh // Dzerkalozhzhnia. – 3 zhovtnia 2008. – №37.

19. Tematychna dopovid ekspertiv Rady Yevropy do 8–moi Yevropeiskoi konferentsii ministriv u spravakh mihratsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://8emc.mvc-expo.com.ua/img/zstored/File/Issue_paper_en.pdf

20. Klymko–Overchenko Yu. Polityka Yevropeiskoho Soiuzu u Chornomorskomu rehioni: zusyillia po protyidii nelehalnii mihratsii / Yu. Klymko–Overchenko // Predstavnytstvo Fondu Konrada Adenauera v Ukraini. Serii «Politychna osvita». – 2009. – №13. – 32 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.kas.de/Ukraine

Kasianova M. M., PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

Illegal migration of Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe (end of XX – beginning of XXI century)

The paper investigated and analyzed migration illegal migration of Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe late XX – early XXI century. In forming the political activities of these countries plays an important role the need to identify the degree of influence of illegal migration on the state of national security of each, as well as the need to coordinate efforts to develop international and national legal norms, which would allow reliably to prevent illegal migration by harmonizing the approaches of all States to the modernization and optimization of the ways of overcoming this dangerous phenomenon.

In order to regulate and keep under control migration, in particular irregular in its form, the Eastern European countries should develop and adhere to uniform requirements and norms of behavior of subjects in this area. Therefore, the author proposed specific steps to regulate illegal migration.

Keywords: migration, illegal migration, illegal migration.

Касьянова М. Н., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Донецкого национального университета (Украина, Винница), докторант Киевского национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Незаконная миграция украинцев в страны Восточной Европы (конец XX – начало XXI ст.)

Исследованы и проанализированы миграционные процессы незаконной миграции украинцев в страны Восточной Европы конца XX – начало XXI ст. В формировании политической деятельности этих стран заметную роль играет необходимость выявления степени влияния незаконных миграционных процессов на состояние национальной безопасности каждой, а также потребность в координации усилий по выработке таких международных и национальных правовых норм, которые бы позволили надежно предотвратить незаконную миграцию путем согласования подходов всех государств к модернизации и оптимизации средств преодоления этого опасного явления.

Для того, чтобы регулировать и контролировать процессы миграции, особенно незаконную ее форму, странам Восточной Европы следует выработать и придерживаться единых требований и норм поведения субъектов в этой сфере. Поэтому автором были предложены конкретные шаги по регулированию незаконной миграции.

Ключевые слова: миграция, незаконная миграция, незаконная миграция.

* * *

УДК 327(73:477)

Манчуленко О. Г.,
аспірантка кафедри міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), manchulenko.senny79@gmail.com

УКРАЇНА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США: АСПЕКТИ ФІНАНСОВО–ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Розглядається становлення двосторонніх відносин між Україною та США, місце України в зовнішній політиці США, довготривале партнерство та активізація співробітництва США з Україною в сфері безпеки та оборони протягом останніх двох років. Мета наукової розвідки – проаналізувати особливості та причини зростання зацікавленості США до України, особливо у світлі сучасних подій. Автор характеризує активізацію двостороннього

співробітництва через призму подій, які відбулися протягом останніх двох років: анексія Автономної республіки Крим, окупація частин Донецької та Луганської областей. Також аналізується характерне зростання військової–технічної кооперації та зростання фінансової допомоги, особливо у безпековому секторі. Автор аналізує залежність подальших перспектив України в зовнішній політиці США від ефективності впровадження реформ та виконання взятих на себе зобов'язань.

Ключові слова: зовнішня політика, стратегічне партнерство, конфлікт, Консолідований закон про бюджетні асигнування, міністерство оборони, технічна допомога, США, Україна.

Президентські повноваження Віктора Януковича достроково завершилися у зв'язку із прийняттям 22 лютого 2014 р. Верховною Радою України постанови «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Це було спричинено довготривалими протестами, поштовхом до яких стала відмова підписати «Угоду про асоціацію» із ЄС. Для стабілізації ситуації був обраний новий уряд, що мав рішучі наміри підняти на новий рівень відносини із ЄС та США. Подальші події після Революції Гідності – анексія Криму та окупація частини Донецької та Луганської областей, спричинили зайняття Україною однієї з топ позицій в зовнішній та безпековій політиці США. Про це свідчить як надання прямої фінансової допомоги, так і кредитні гарантії, необхідні для проведення ключових реформ та зміцнення сектору безпеки. Була отримана гуманітарна допомога для внутрішньопереміщених осіб. Сполучені Штати рішуче засудили анексію Росією Криму та її вторгнення в Східну Україну і, разом з ЄС, ввели та посилювали санкції проти російських громадян і ключових компаній.

Проте все вищезазначене свідчить, що зацікавленість США в Україні, аж ніяк не продиктована життєво–важливими інтересами, а тільки тими кризовими явищами, які ми спостерігаємо протягом двох останніх років. Тому, в разі повного завершення чи замороження ситуації хоча б на Сході України або невдачі проведення обіцяних реформ, офіційний Київ не зможе й надалі розраховувати на топ позиції в зовнішній політиці США. Зважаючи на провідну роль США в забезпеченні стабільності та безпеки нашої держави, тема даної наукової розвідки є досить актуальною.

Метою статті є аналіз позиції України в зовнішній політиці США. Поставлена мета зумовлює вирішення наступних завдань: проаналізувати двосторонні відносини України та США протягом останніх двох років; охарактеризувати місце України в зовнішній політиці США; проаналізувати військово–фінансову допомогу США, надану протягом останніх двох років.

Тема дослідження за актуальністю займає одне з провідних місць у контексті аналізу зовнішньої політики США та місця в ній України. Про це засвідчує і та кількість робіт американських дослідників та аналітиків, присвячених даній проблематиці. Зокрема, можна виділити дослідження С. Сестановича, В. Мореллі, Х. Брандса, К. Д'юєка, А. Гетьманчук, І. Мединського, а також нормативні документи, такі як Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Хартія про стратегічне партнерство між Україною та США.

Активізація двостороннього співробітництва та зростання ролі України в зовнішній політиці США відбулися на тлі розгортання воєнного конфлікту на території України. У зв'язку із останніми подіями, які розпочиналися як українська криза, а зараз вивели Росію

в ранг однієї з основних загроз безпеці США, останні почали приділяти більше уваги українському питанню.

Правовим підґрунтям змін, які відбулися після Революції Гідності, стали президентські, парламентські та місцеві вибори, які відповідали всім міжнародним стандартам та продемонстрували міжнародній спільноті, в тому числі, США, що Україну можна розглядати як партнера.

У зв'язку із динамікою розгортання конфлікту, реакція США проявляється у трьох напрямках: (1) зміцнення українського уряду; (2) підтвердження підтримки союзників по НАТО; і (3) запровадження санкцій щодо Росії з метою сприяння змін в російській політиці [7]. Ці напрямки були окреслені колишнім послом США в Україні Стівеном Пайфером в 2014 р. і відтоді вони практично не зазнали змін, за винятком розширень та уточнень. Також, упродовж двох років, окремим пунктом слід виокремити співпрацю в сфері безпеки та оборони, яка розвивається в багатьох напрямках, зокрема, у сферах, пов'язаних з фінансовою та технічною допомогою, спільними навчаннями, нелетальним озброєнням тощо. Незважаючи на активізацію співробітництва, слід зазначити, що основною причиною залишається конфлікт, який розгорнувся на території України, а російська агресія, в свою чергу, переважно не вважається прямою екзистенційною загрозою для США, окрім загрози, яку вона представляє для європейської безпекової архітектури [12].

У «Хартії про стратегічне партнерство між Україною та США», підписаній 19 грудня 2008 р., чітко зафіксовано: «співробітництво між двома демократичними державами ґрунтується на спільних цінностях та інтересах» [16].

Однак наразі спільні цінності проартикульовані в двосторонньому діалозі значно чіткіше, ніж спільні інтереси. Вашингтон і Київ практично досягнули межі у тому, що стосується політичної риторики, зустрічей на вищому рівні та важливих символів [1]. Для реалізації стратегічного партнерства, зазначеного у Хартії, потрібно чітко сформулювати також реалістичні інтереси обох сторін на коротку, середньострокову та довгострокову перспективу, щоб ідентифікувати точки дотику й зосередитись саме на них. Інакше українсько-американське партнерство доцільніше буде кваліфікувати як патронаж [12].

В цьому контексті слід згадати заяву Президента США Барака Обами, про те, що національний інтерес США «бачити як український народ сам зможе визначити свою власну долю» [8]. Сполучені Штати і наші союзники готові допомогти Україні в повній мірі реалізувати потенціал. Проте, не слід сподіватися на те, що підтримка виходитиме за зазначені межі, особливо без належної відданості України зобов'язанням.

Дуже важливо розуміти, що навіть незважаючи на зростання зацікавленості США Україною, остання протягом довгого періоду розглядалася лише через призму відносин із РФ та в більш широкому геополітичному контексті, на базі чого у США сформульовано два ключові інтереси щодо України. В основі першого і базового інтересу щодо України перебуває не безпосередньо Україна. Базовий інтерес США – це принцип «Європи цілісної, вільної і в мирі» (Europe whole, free and at peace), а Україна наразі є важливим елементом до реалізації цього принципу. Україна важлива для США тому, що європейська безпека важлива. Другий інтерес – Україна як модель

успішного реформування та демократичного розвитку для інших країн регіону, включно з Росією. Тобто, йдеться теж не лише про Україну, а про регіональний вимір, у якому Україна є надзвичайно важливим елементом [12].

Для кращого розуміння україно-американських відносин, слід звернутися до процесу їх започаткування. США встановили дипломатичні відносини з Україною в 1991 році, після розпаду СРСР та здобуття незалежності. Політика США була і залишається зосереджена на зміцненні демократичної, процвітаючої держави і на допомозі Україні тісніше інтегруватися в Європу та євроатлантичні структури. Одним із ключових документів, що визначає та виводить на новий рівень двосторонні відносини є «Хартія про стратегічне партнерство» від 19 грудня 2008 р., в якій підкреслюється важливість двосторонніх відносин і розширення співпраці в галузі оборони, безпеки, економіки і торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну. Між США і Україною також укладено двосторонній інвестиційний договір. Також діючою є Рада з торгівлі та інвестицій для співпраці в торговельно-інвестиційній сфері та для збільшення комерційних і інвестиційних можливостей шляхом виявлення і усунення перешкод для двосторонньої торгівлі [11].

Слід зазначити, що протягом більш ніж двох десятиліть, Україна є надійним міжнародним партнером Сполучених Штатів в сфері безпеки та оборони. Після розпаду СРСР, на території України розміщувався третій за величиною ядерний арсенал, в тому числі 1900 стратегічних ядерних боєголовок. Україна відмовилася від цього арсеналу, передавши ядерні боєголовки Росії [15].

Після падіння режиму Саддама Хусейна, Україна стала частиною коаліційних сил в Іраку. А в 2012 році вона доклала значних зусиль у виведенні зі своєї території останнього високозбагаченого урану в рамках міжнародних зусиль по консолідації запасів ядерного збройного високозбагаченого урану і плутонію з США на чолі [7].

В рамках угоди, за якою Україна відмовилася від свого ядерного потенціалу, Сполучені Штати, Великобританія і Росія підписали в 1994 році Будапештський меморандум, що містив гарантії поваги суверенітету і територіальної цілісності нашої держави, та забороняв використання або погрози застосування сили проти України [13]. Незаконне захоплення і приєднання Криму до Росії є грубим порушенням зобов'язань за цим документом, так само, як постійна підтримка Росією сепаратистів на сході України. Сполучені Штати і Великобританія повинні виконувати свої зобов'язання щодо підтримки України, здійснюючи тиск на Росію, щоб припинити дії, які порушують взяті Москвою на себе зобов'язання.

До активізації двосторонніх відносин, США також залишалися надійним фінансовим партнером України. Про це свідчать дані Управління торгового представника США, згідно з якими Україна знаходиться на 80-му місці за величиною торговельного обороту з \$ 2,2 млрд. в загальному обсязі торгівлі в 2014 р. Американський експорт в Україну включає вугілля, обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські продукти, морепродукти. Структура імпорту з України включає залізо і сталь, неорганічні хімічні речовини, нафту, літаки і сільськогосподарську продукцію [5].

З початком кризи в Україні наприкінці 2013 р., в центрі зусиль США стала підтримка зусиль України

з реформування та розширення співробітництва та інтеграції з Європейським Союзом. Сполучені Штати, у співпраці з ЄС і міжнародними фінансовими інститутами, надають фінансову і технічну допомогу Україні.

Сполучені Штати також надали військово-технічні засоби Україні, але відмовилися постачати зброю, побоюючись ескалації конфлікту з Росією і зменшити шанси на політичне врегулювання. Проте, президент Обама сказав в лютому 2015 р., що варіант надання Україні зброї залишається на порядку денному в адміністрації. Критичним моментом у двосторонніх відносинах залишається процес реформування в Україні на чому під час свого візиту наголосив віце-президент Джозеф Байден, зазначивши, що підтримка США фактично залежить від виконання взятих на себе зобов'язань [5].

Схожу заяву зробила і помічник Держсекретаря США Вікторія Нуланд, яка позитивно оцінила прогрес України у впровадженні реформ, але й водночас попередила офіційний Київ, що попереду ще багато завдань, які необхідно виконувати. Крім того, в квітні 2016 року, віце-президент США Джозеф Байден, вітаючи прем'єр-міністра Володимира Гройсмана у зв'язку з його обранням, підкреслив, що в ім'я збереження міжнародної підтримки України, нова команда повинна йти вперед за програмою реформ України [5].

Вслід за політичною підтримкою, США активно надавали фінансову допомогу. За даними Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) Україна отримала близько \$ 4 млрд. у якості допомоги протягом 1990–2012 рр. У зв'язку із кризою, яка почалася наприкінці 2013 року, Сполучені Штати зобов'язалися надати більш \$ 760 млн. на допомогу Україні, на додаток до \$ 2 млрд. кредитних гарантій. На додаток до вищезазначеного, США направили в Україну економічних і технічних консультантів, які співпрацюють із різними міністерствами [6].

Україна знаходиться серед найбільших отримувачів допомоги США. У нещодавно підписаному Консолідованому законі про бюджетні асигнування на 2016 р. вона отримує \$ 525 млн. у вигляді економічної допомоги, в тому числі і для кредитних гарантій, що на \$ 96 млн. більше, ніж обговорювалося спочатку, а також \$ 85 млн. у вигляді військової допомоги, що на \$ 42,5 млн. більше від першопочаткових виділених коштів. Додаткові \$ 50 млн. виділяються для регіональної воєнної допомоги, що на \$ 45 млн. більше, ніж вимагалось та \$ 250 млн. для летального і нелетального обладнання та підготовки українських сил безпеки [10].

У період із серпня 2014-го по вересень 2015 років Міністерство оборони США в рамках програми продажу озброєння іноземним державам видало чотири підряди американським компаніям на постачання озброєння Україні. Йдеться про надання радіосистем компанією Hargis Corp., безпілотних літальних апаратів від компанії AeroVironment, Inc., автомобілів «Хаммер» від компанії AM General та радіолокаційних радарів стеження від компанії Raytheon [14].

У процесі підготовки бюджету на 2017 р., адміністрація подала запит на включення \$ 192,4 млн. для економічних фондів підтримки (ESF) України, щоб продовжувати боротьбу з корупцією, реформу уряду, підтримку громадянського суспільства, а також інших демократичних ініціатив. Запит також включав \$ 2,9 млн. для Міжнародної військової освіти і підготовки і

\$ 42 млн. для Іноземного військового фінансування (FMF) допомоги Україні [3].

Технічна допомога США була спрямована на стабілізацію фінансового сектору; проведення реформ в сільськогосподарському секторі; поліпшення ділового клімату; підтримку конституційних реформ; зміцнення громадянського суспільства задля залучення і контролю процесу реформ; підтримки незалежних засобів масової інформації.

Допомога також має на меті підтримку України в процесі розробки законів і нормативних актів по боротьбі з корупцією, яка однією з найбільших проблем України. Технічна допомога також використовується для підвищення енергетичної безпеки, в тому числі з рахунок підвищення ефективності використання енергії. Крім того, Сполучені Штати надають гуманітарну допомогу Україні у співпраці з Верховним комісаром ООН у справах біженців та іншими міжнародними організаціями з метою підвищення спроможності України надавати допомогу внутрішньо переміщеним особам [5].

У своєму виступі перед Сенатом США у березні 2016 року помічник Держсекретаря США Вікторія Нуланд заявила, що «так як жодна реформа в Україні неможлива без безпеки, більше \$ 266 млн. з нашої підтримки були зосереджені в секторі безпеки, спрямовані на навчання близько 1200 солдатів і 750 співробітників української національної гвардії і надання: 130 НММВВs, 150 тепловізорів і 585 приладів нічного бачення, більш 300 захищених радіостанцій, 5 роботів із утилізації вибухонебезпечних боєприпаси, 20 контр-мінометних радарів, і понад 100 броньованих цивільних позашляховиків. У бюджеті 2016, ми плануємо навчити і озброїти ще більше представників прикордонної служби, військових і берегової охорони, щоб допомогти Україні забезпечити свій кордон, захистити і стримувати від атак в майбутньому, і реагувати на контрабанду» [6].

Також доцільно розглянути питання про надання протитанкової зброї та переносних ЗРК, особливо з урахуванням того, що Україна, на прохання США і НАТО, ліквідувала багато зі своїх переносних зенітно-ракетних комплексів, щоб уникнути їх викрадення і застосування терористами [7]. І, нарешті, військові США повинні продовжувати свою програму військових навчань, яка була частиною програми двостороннього військового співробітництва США-Україна протягом більше 15 років.

Все ще дискусійним та чутливим залишається питання постачання Україні летального озброєння, оскільки Президент США постійно наголошує на пріоритетності вирішення конфлікту дипломатичним шляхом. Проте, незважаючи на таку позицію, США все-таки збільшили військову допомогу Україні. На таке рішення вплинуло багато чинників, зокрема, постійне порушення режиму тиші та невиконання терористами Мінських домовленостей, тиск з боку Республіканської більшості в Конгресі та численні рекомендації експертів та аналітиків щодо доцільності надання летального оборонного озброєння.

Оскільки, в бюджеті Конгрес зарезервував 50 млн. доларів для надання Україні летального озброєння, це дозволяє Адміністрації постачати гранатомети, міномети, стрілецьку зброю [14]. Відкритим залишається питання чи буде використана ця можливість.

Це важливо не лише для виконання зобов'язань США за міжнародними угодами, але й для збереження довіри

до гарантій безпеки в майбутньому. Також допомога Україні має більш стратегічне значення, оскільки показує необхідність реагувати на виклик Росії європейській безпеці шляхом порушення нею фундаментального післявоєнного правила, згідно з яким, держави не повинні використовувати військову силу для зміни міжнародних кордонів.

Саме тому, з початку конфлікту США збільшили військову допомогу Україні та залишили можливість постачання летального озброєння з метою не розпалювання конфлікту, а задля стримування Росії від подальшої ескалації, шляхом демонстрації підтримки України. Українська армія, професійність та озброєння якої зростають, зможе стати вагомим чинником для деокупації території на сході України, так і повернення АР Крим і міста Севастополь.

Отже, варто зазначити, що двосторонні відносини між Україною та США мають довготривалу історію. Проте, лише події, які відбуваються в Україні, як частині європейського безпекового сектору, змусили США підняти на новий рівень відносини з Україною та почати приділяти набагато більше уваги українському питанню. Причини, які спонукали до підвищення зацікавленості з боку США не свідчать про наявність спільних стратегічних інтересів, які б довготривало підтримували на одному рівні місце України в зовнішній політиці США. Важливими аспектами, які впливатимуть в подальшому на позиції офіційного Києва в дискурсі зовнішньої політики Вашингтону, є питання конфлікту на сході та його статусу, можливість чергового перезавантаження у відносинах із Росією, питання європейської безпеки на порядку денному у нової адміністрації, спроможність України втілити реформи та виконати взяті на себе зобов'язання.

Питання надання Україні військової допомоги також прямо залежить від розгортання конфлікту та можливості Києва самостійно підтримувати безпеку власної держави. Останні роки продемонстрували активну як фінансову, так і технічну допомогу США, яка дозволила Україні стати одним із найбільших реципієнтів американської допомоги. Слід додати, що надання такого рівня допомоги потребує консолідації всього політичного істеблішменту: Конгресу, виконавчої гілки влади та Президента, що є безпрецедентним для України. Проте, знову ж таки, питання впровадження реформ та боротьби із корупцією є ключовим елементом подальшої співпраці та зростання рівня наданої допомоги.

Політичний аспект двосторонніх відносин був позначений подіями, які почали відбуватися наприкінці 2013 р. та отримали назву «Революція гідності», і продовжилися у зв'язку із необхідністю початку політичних переговорів по врегулюванню анексії Криму та конфлікту на сході України, який призвів до тимчасової окупації частин Донецької та Луганської областей. Проте і в цьому контексті слід зазначити, що політична підтримка прямо залежатиме від успіху України в процесі реформування та виконання взятих на себе зобов'язань.

Отже, причинами, які вплинули на зростання зацікавленості та уваги з боку США до України, стали проблеми, які знаходилися поза межами контролю України. Проте, саме офіційний Київ має наразі всі інструменти та засоби, які б забезпечили тільки зростання зацікавленості з боку США та продовження більш тісної співпраці.

Список використаних джерел

1. Are Ukraine and the U.S. allies or not? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://in.reuters.com/article/rojansky-ukraine-idINL1N0YY23820150612>.
2. Brands H. What Good Is Grand Strategy: Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush / Hal Brands, 2014. – 288 p. – (1st edition).
3. Congressional Budget Justification [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/236395.pdf>.
4. Dueck C. The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today / Colin Dueck, 2015. – 336 p. – (1st edition).
5. Morelli V. Ukraine: Current Issues and U.S. Policy [Електронний ресурс] / Vincent L. Morelli. – Режим доступу: <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33460.pdf>.
6. Nuland V. Testimony on Ukraine [Електронний ресурс] / Victoria Nuland. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2015/oct/248032.htm>.
7. Pifer S. Ukraine, Russia and the U.S. Policy Response [Електронний ресурс] / Steven Pifer. – Режим доступу: <http://www.brookings.edu/research/testimony/2014/06/05-ukraine-russia-us-policy-response-pifer>.
8. Rubin E. U.S. Foreign Policy Toward Ukraine [Електронний ресурс] / Eric Rubin. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2014/mar/223023.htm>.
9. Sestanovich S. Maximalist: America in the World from Truman to Obama / Stephen Sestanovich, 2014. – 416 p. – (1st edition).
10. Summary: Consolidated Appropriations Act, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.appropriations.senate.gov/news/minority/summary-consolidated-appropriations-act-of-2016>.
11. U.S. Relations With Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/3211.htm>.
12. Гетьманчук А. Аудит зовнішньої політики: Україна–США [Електронний ресурс] / Альона Гетьманчук. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/0B7i_OSucRX5wakQ3VWdUejV0Vkk/view.
13. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.
14. Мединський І. Летальне озброєння США для України: механізми і наслідки [Електронний ресурс] / Іван Мединський. – 2016. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/US_weapons_ukr.pdf.
15. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Украины об утилизации ядерных боезарядов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_132.
16. Хартія про стратегічне партнерство між Україною та США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/pi/eur/rls/or/142231.htm>.

References

1. Are Ukraine and the U.S. allies or not? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://in.reuters.com/article/rojansky-ukraine-idINL1N0YY23820150612>.
2. Brands H. What Good Is Grand Strategy: Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush / Hal Brands, 2014. – 288 p. – (1st edition).
3. Congressional Budget Justification [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/documents/organization/236395.pdf>.
4. Dueck C. The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today / Colin Dueck, 2015. – 336 p. – (1st edition).
5. Morelli V. Ukraine: Current Issues and U.S. Policy [Elektronnyj resurs] / Vincent L. Morelli. – Rezhym dostupu: <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33460.pdf>.
6. Nuland V. Testimony on Ukraine [Elektronnyj resurs] / Victoria Nuland. – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2015/oct/248032.htm>.
7. Pifer S. Ukraine, Russia and the U.S. Policy Response [Elektronnyj resurs] / Steven Pifer. – Rezhym dostupu: <http://www.brookings.edu/research/testimony/2014/06/05-ukraine-russia-us-policy-response-pifer>.

8. Rubin E. U.S. Foreign Policy Toward Ukraine [Elektronnyj resurs] / Eric Rubin. – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2014/mar/223023.htm>.

9. Sestanovich S. Maximalist: America in the World from Truman to Obama / Stephen Sestanovich, 2014. – 416 p. – (1st edition).

10. Summary: Consolidated Appropriations Act, 2016 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.appropriations.senate.gov/news/minority/summary-consolidated-appropriations-act-of-2016>

11. U.S. Relations With Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/r/pa/ci/bgn/3211.htm>.

12. Get'manchuk A. Audyt zovnishn'oi' polityky: Ukrai'na–SShA [Elektronnyj resurs] / Al'ona Get'manchuk. – Rezhym dostupu: https://drive.google.com/file/d/0B7i_OSuRX5wakQ3VWdUejV0Vkk/view.

13. Memorandum pro garantii' bezpeky u zv'jazku z pryjednannjam Ukrai'ny do Dogovoru pro nerozpovsjudzhennja jadernoi' zbroji' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

14. Medyns'kyj I. Letal'ne ozbrojennja SShA dlja Ukrai'ny: mehanizmy i naslidky [Elektronnyj resurs] / Ivan Medyns'kyj. – 2016. – Rezhym dostupu: http://iwp.org.ua/img/US_weapons_ukr.pdf.

15. Soglaszenie mezhdru Pravitel'stvom Rossijskoj Federacii i Pravitel'stvom Ukrainy ob utilizacii jadernykh boezarjadov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_132.

16. Hartija pro strategichne partnerstvo mizh Ukrai'noju ta SShA [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/142231.htm>

Manchulenko O. G., Ph.D. student in Political Sciences, Department of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), manchulenko.senny79@gmail.com

Ukraine in U.S. foreign policy: aspects of financial and technical assistance

The article examines the establishment of diplomatic relations between Ukraine and the United States, its place in U.S. foreign policy, long-term partnership and the stimulation of security cooperation between the United States and Ukraine during the last two years. The purpose of the article is to analyze the features and reasons which provoked this level of interest by the United States towards Ukraine due to recent events. The last two years were marked by such unprecedented acts condemned by international community and law, as annexation of Crimean peninsula, occupation of some parts of Donetsk and Lugansk regions, which helped to stimulate the bilateral cooperation between Ukraine and U.S. Also, the article discloses the development and improvement of military-technical cooperation and the increase of financial assistance, particularly in defence and military sectors. The author analyses the dependence of Ukrainian further perspectives in U.S. foreign policy from the effectiveness of reform implementation, as well as the fulfillment of assumed obligations.

Keywords: Foreign policy, strategic partnership, conflict, Consolidated appropriations act, department of defence, technical assistance, USA, Ukraine.

Манчуленко О. Г., аспирантка кафедри міжнародних отношеній, Черновицький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Черновці), manchulenko.senny79@gmail.com

Україна во внешней политике США: аспекты финансово-технической помощи

Рассматривается становление двусторонних отношений между Украиной и США, место Украины во внешней политике США, долгосрочное партнерство и активизация сотрудничества США с Украиной в сфере безопасности и обороны в течение последних двух лет. Цель научного исследования – проанализировать особенности и причины роста заинтересованности США в Украине, особенно в свете современных событий. Автор характеризует активизацию двустороннего сотрудничества через призму событий, которые произошли в течение последних двух лет: аннексия Автономной республики Крым, оккупация частей Донецкой и Луганской областей. Также анализируется рост военной-технической кооперации и рост финансовой помощи, особенно в секторе безопасности. Акцентируется внимание на зависимости дальнейших перспектив места Украины во внешней политике США от эффективности реформ и выполнения взятых на себя обязательств.

Ключевые слова: внешняя политика, стратегическое партнерство, конфликт, Консолидированный закон о бюджетных ассигнованиях, министерство обороны, техническая помощь, США, Украина.

* * *

УДК 32.019.51

Мищенко А. Б.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
Факультет журналістики та міжнародних відносин,
Київський національний університет культури
та мистецтв (Україна, Київ),
mishenko.ab@gmail.com

СУСПІЛЬНА ДОВІРА ЯК ГАРАНТІЯ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Трансформація держави передбачає проведення системних змін у соціально-політичній, культурній та фінансово-економічній сферах. Головною метою статті є аналіз впливу рівня довіри громадян до інститутів влади в певні періоди її функціонування. При використанні порівняльного та статистичного методів вдалося виявити суттєву відмінність рівня підтримки громадянами дій влади щодо проведення реформ в залежності від періоду та тривалості її перебування на ключових посадах в країні представників однієї ідеології, партії, політичної групи. У статті розглядаються основні чинники та виклики, які визначають важливість впровадження системних реформ в Україні як країни перехідного типу від авторитаризму до демократії. Було визначено, що ключовим аспектом у запровадженні структурних змін є період перебування на посаді певної політичної сили або партії, її однорічність або вміння консолідуватися з опосередкованими конкурентами, та рівень довіри громадян до основних інститутів влади.

Ключові слова: держава перехідного типу, довіра, міжнародна спільнота, реформа, трансформація.

Розвиток країни в перехідний період потребує більших зусиль та рішучості для формування довготривалої перспективи сталого розвитку країни. Тому виокремлення основних чинників, що дозволяють владі швидко та радикально змінити ту чи іншу сферу, викоринивши залишки радянських зразків управління, є вкрай важливим для подальшого становлення успішної України.

Разом з тим проводити такого типу зміни є можливим тільки маючи суттєву підтримку зі сторони громадян, що часто називають суспільною довірою або кредитом довіри, яким наділяються представники влади, отримавши перемогу на виборах. Більш гострим та актуальним це питання стає для суспільств, що трансформуються, адже автоматично потребує радикалізації кроків та дій влади, щоб здійснити певні зміни. З практичної точки зору – це можуть бути: прийняття нормативно-правових актів різними структурами влади, публічність заходів та інформаційно-пропагандистська робота з суспільством тощо.

Досить важливими залишаються невирішені питання оперативності та вчасності здійснення реформ саме в трансформаційних державах, що прямо впливає на настрої громадян та рівень їхньої довіри до чинної політичної влади. Відповідно, держава втрачає політичний потенціал як в середині країни, так і поза її межами, тобто в роботі з міжнародною спільнотою.

Варто підкреслити, що питання реформування є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Т. Парсон, Ю. Полунєєв, І. Пригожин, Г. Хакен розробили теоретичні основи моделювання соціальних та економічних реформ, намагаючись максимально охопити всі можливі фактори впливу на результат реалізації моделі. В. Баштанник [3], Ю. Ватуля [4], С. Кравченко [5], Н. Нижник намагались врахувати стан та перспективи безпосередньо українського реформування та його вплив на суспільні процеси в країні. Позитивним та одночасно й ризикованим в даному підході є вузька спеціалізація в одній галузі, що унеможливує детальний аналіз прямого впливу реформування певної сфери на інші та країну загалом. З іншого боку ряд

макро–дослідників намагаються давати лише поверхневі рекомендації та аналізувати системно вплив тієї чи іншої реформи, що виключає можливість глибинного та якісного аналізу внутрігалузевих змін та їх впливу на окремі суспільні групи.

Пострадянський розвиток України сприяв появі великої кількості праць, які аналізували помилки тоталітарного політичного режиму, обґрунтовували шляхи трансформації та необхідності формування партнерської взаємодії між громадянином та державою на основі довіри, – це Т. Алексєєва, С. Бистрицький, В. Волинець, А. Гальчинський, О. Дашаківська, І. Сікора та багато інших. Серед іноземних вчених варто виокремити роботи Н. Діннелло, Г. О’Донелла, Е. Еванса, С. Уайтфілда, Д. Ловелла, С. Шацького, П. Штомпки, які концентрують увагу на поясненні процесів, що час від часу виникають у пострадянських країнах в процесі їх якісного переходу до демократії.

Відповідно, метою даного дослідження є аналіз впливу рівня довіри громадян до інститутів влади в певні періоди її функціонування, що прямо і опосередковано впливає на можливість впровадження реформи в країні.

Так, достеменно відомо, що довіра – це соціальний феномен, який розкриває глибинні почуття людини по відношенню до когось або чогось. Вона є результатом як раціонального акту мислення – аналізу, так й ірраціонального, – що ґрунтується на несвідомій вірі. Ці дві складові визначають якість тих соціально–правових рішень, які приймає громадянин, перебуваючи на владній посаді (але не лише), або оцінюючи дії влади.

Відповідно, довіра – це сукупність раціональних та ірраціональних переконань особи, що дозволяють робити ставки на майбутні дії іншої людини, якій вона добровільно передає ряд своїх повноважень [6, с. 64].

Незважаючи на трагічні події (Революція Гідності 2013–2014 років, анексія Криму та проведення антитерористичної операції на сході України), політична влада в країні все ще зберігає ознаки реформаційності та інноваційності в підходах.

Варто зазначити, що значна частина суспільства негативно ставиться до ключових кроків Президента та Уряду країни, про це свідчать опитування, які проводились Інститутом Горшеніна у березні 2016 року. Так більшість громадян (69,8%) вважають, що країна рухається в неправильному напрямку, на протипагу меншості (20,4%), які позитивно сприймають ситуацію в країні й дії влади [7].

Також критичність моменту додає втрата часу на проведення реформ, про що свідчать дані опитування – 73,1% не бажають жертвувати своїм благополуччям заради проведення реформ, – однак 21,2% опитаних вважає, що в країні проводяться реальні реформи [7]. Все це свідчить про те, що діюча влада не має достатньої підтримки громадян на проведення структурних змін, а в боротьбу за цих песимістів починають підійматися популістичні політичні групи (партії).

Також варто згадати про проведене комплексне дослідження Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова у липня 2015 року під назвою «Реформи в Україні: громадська думка населення». У дослідженні зокрема зазначається, що переважна більшість українців не вірять в успішність реформ, які зараз намагається здійснювати влада: 32% мають певну надію, однак загалом не вірять у це, а 30% зовсім позбавлені такої віри. Натомість, лише 30% в цілому вірять, що реформи увінчаються успіхом [8].

Цей результат в першу чергу свідчить, що українське суспільство уже на початку свого реформування, песимістично сприймає зміни або неготове до них. Відповідно, майже 25 років незалежності підтвердили формування феномену «суспільства втраченої довіри», який сформувався на основі масової недовіри до органів державної влади та більшості політичних інститутів. Воно стало результатом використання найменш ефективних механізмів легітимації влади, розчарування у неможливості влади поламати олігархічний спосіб організації влади, викорінення корупційного бюрократичного апарату. Використання раціонально–легальних механізмів у вигляді виборів та референдумів було лише певним симулякром залучення суспільства у процес прийняття рішень, головним інструментом в цьому випадку є заангажовані ЗМІ та політичні технології різного забарвлення (білі, чорні, сірі).

Розчарування у вищеписаних демократичних процедурах, їх дискредитація, призвели до тих двох революцій, які уже відбулися в житті українського народу: «Помаранчева» (2004 р.) та «Гідності» (2013–2014 рр.). Адаже неможливість мирним шляхом і правовими процедурами впливати на дії влади, змусив суспільство застосовувати масові виступи та демонстрацію сили як єдиний механізм тиску на прийняття рішень політичною елітою певного періоду розвитку України.

Незважаючи на все, за даними того ж опитування Фонду «Демократичні ініціативи» переважна більшість українців (54%) підтримує продовження ринкових реформ заради подолання соціально–економічної кризи в країні. Перехід до планової економіки як панацеї назвали 20% опитаних [8]. Тобто, загалом п’ята частина суспільства ще вірить в можливість діючої влади провести реформи в країні, які змінять її назавжди.

Під тиском МВФ, від співпраці з яким залежить фінансова стабільність держави, та інших західних партнерів, Україна намагається впроваджувати та реалізовувати ключові реформи.

До таких варто віднести наступні:

– Реформи поліції – найяскравіша та найбільш оперативно втілена в життя.

– Реформа юстиції – відкриття основних реєстрів власності, налагодження процесу видачі біометричних паспортів, відкриття Єдиного вікна тощо.

– Реформа державного управління – прийняття Закону про електронне декларування доходів і майна вищими посадовими особами, нові правила держзакупівель і т.д.

– Реформа боротьби з корупцією – створення Національного та антикорупційного бюро України, створення спеціалізованої антикорупційної прокуратури тощо.

– Децентралізація влади – це передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно [2].

– Реформа освіти – прийнято Закон України «Про вищу освіту» №1556–VII [1], який вступає в дію з 20 травня 2016 року, що прямо й опосередковано надає ВУЗам можливість більш самостійно управляти навчальними закладами та розпоряджатися майном і доходами. А також задекларовані наміри Міністерства освіти і науки України щодо комплексного перегляду умов та програм навчання в загальноосвітніх школах різного рівня.

Найважчим та досить лобістським залишається проведення системних змін в системі охорони здоров'я країни, закупівлі ліків та введення страхового медичного обслуговування. Досить неоднозначним є також проведення структурних змін в сфері оподаткування та митного контролю.

Загальне поширення втоми та песимізму щодо можливості проведення реформ в Україні стало також небажання значної частини суспільства бути значною складовою загального процесу реформування, впливати на нього та діяти спільно з іншими по їх впровадженню.

Про це свідчить знову ж опитування Фонду «Демократичні ініціативи», яке доводить, що відносна більшість українців (51%) зізналася в тому, що не готова докладати особисті зусилля заради успіху реформ у країні: 28% – бо вважають, що цим мають займатися органи державної влади, а 23% – бо не вірять в успіх реформ. З іншого боку, 28% готові уважно стежити за інформацією про прогрес реформ у ЗМІ, 13% – набувати знань, потрібних для орієнтування в реформах, 11% – брати участь у публічних обговореннях [8].

Відповідно, Україна рухається до покращення умов життя своїх громадян, але часто отримує несхвальну реакцію суспільства на ці дії. Саме тому стає важливим зрозуміти критичність часу, який має певна політична команда, перебуваючи на ключових посадах в країні.

Відомий грузинський реформатор Каха Бендुकідзе визначав період, який потрібен владі для проведення найбільш болісних змін – це перші 12–15 місяців від дня отримання основних повноважень.

За його словами: «реформи потрібно робити швидко. Інакше з'являються групи, які зацікавлені в тому, щоб реформи ніколи не були завершені. Приклад – олігархи. Але для того щоб реформи були дійсно швидкими, країні потрібен або готовий план, або команда реформаторів (а краще і те, і інше), і в будь-якому випадку – набір основних принципів, які будуть допомагати приймати рішення в умовах цейтноту. Принцип, який сповідуємо ми: країни і суспільства веде до успіху тільки вільна творчість вільних людей» [9].

Далі, суспільство починає досить критично та прискіпливо оцінювати будь-який крок політиків – представників влади. Зникає так звана суспільна терпимість або готовність до сприйняття критичних радикальних змін.

Якщо ж влада уже пройшла цей рубіж, то далі стає все складніше оперувати до ірраціональних почуттів громадськості – віри, толерантності, сподівання, надії, – а стає доречним свідоме та раціональне, публічне й відкрите презентування основних напрямків дій та змін, що впроваджуються. Інакше, можливі нові суспільні вибухи.

Отже, основними чинниками, що визначають успішність проведення реформ в країнах, що трансформуються, зокрема й в Україні, є:

1. Тривалість перебування при владі представників однієї політичної групи;
2. Рівень суспільної довіри;
3. Тиск громадянського суспільства;
4. Вплив та підтримка міжнародної спільноти тощо.

Також слід виокремити позиції, при яких представники політичної влади за різних форм правління отримують можливість в короткостроковій та довгостроковій перспективі проводити реформи.

За президентської форми правління – цей процес є простішим, адже дозволяє одній людині системно та якісно впроваджувати ключові зміни. Для цього йому потрібен лояльний або контрольований (більшість очолює партія Президента) Парламент. За результатами реалізації реформ всі політичні дивіденди осідають також на Президентів, таким чином або підвищують рівень довіри громадян до його дій, або повністю знищують політичний рейтинг. Прикладом може стати впровадження основних реформ в Грузії Президентом М. Саакашвілі.

За парламентської форми правління – важливо сформулювати дієву, однорідну коаліцію, що швидко та якісно зможе забезпечувати нормативно-правову підтримку Уряду, а той в свою чергу – реалізовувати підписану коаліційну угоду.

Найбільш складним видається процес облаштування швидкого та якісного поступу країни в перехідний період за змішаними формами правління, адже ці типи найбільш схильні до нестійкого управління та розмитістю повноважень основних гілок влади. За такого типу досить вдалим є дія принципу стримувань та противаг (Президент–Уряд, Уряд–Парламент), який унеможливує зловживання та узурпацію влади, однак може призводити до стагнації системи в тому випадку, коли ключові гравці мають протилежні бачення на впровадження тих чи інших змін. Прикладом може бути реалізація в Україні медичної реформи, коли парламентський комітет не підтримував починання та основні законопроекти, які намагалося запровадити Міністерство охорони здоров'я України.

Таким чином, можна виділити основні виклики, які характеризують діяльність чиновницького апарату в Україні щодо втілення та впровадження реформ:

1. відсутність фахових урядовців, що часто призводить до залучення іноземців;
2. залежність від олігархічних груп, тобто пряме і опосередковане лобювання інтересів окремих бізнес-структур;
3. страх втрати політичного рейтингу для осіб, які приймають ключові рішення;
4. рівень підтримки громадян;
5. тотальна війна з РФ.

Таким чином, в результаті даного дослідження були виокремлені основні чинники та обґрунтовані ключові виклики для політичної влади в Україні щодо впровадження комплексних та системних реформ як країни перехідного типу. Поряд з цим був проведений аналіз впливу рівня суспільної довіри та оперативності реалізації радикальних змін в державному й громадському житті, а також в соціально-економічній сфері розвитку держави.

Окремо слід зазначити, що протягом усіх років незалежності більшість суспільства схильна недовіряти політикам та владі загалом, критикувати їх та висловлювати скептицизм щодо можливості якісних змін в країні, що доводять репрезентативні дослідження різноманітних соціологічних служб.

В подальшому потребує дослідження питання виокремлення найбільш ефективних механізмів реалізації конструктивних реформ в Україні із максимальним залученням громадськості з врахуванням перехідного етапу розвитку України та її соціально-політичних особливостей. Саме відкритість і публічність дій влади суттєвим чином може відозмінити стан «суспільства втраченої довіри» та забезпечити підтримку значної його частини до основних інститутів держави.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про вищу освіту» №1556–VII [Електронний ресурс] / ВРУ. – 01.07.2014. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. 5 необхідних кроків для проведення реформи [Електронний ресурс] / Децентралізація влади. – Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/5_steps
3. Баштанник В. В. Трансформація державного управління в контексті європейських інтеграційних процесів: монографія / В. В. Баштанник; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2010. – 389 с.
4. Ватуля Ю. Сучасні теорії та моделі державного управління у західній науці і практиці та Україна [Електронний ресурс] / Ю. Ватуля. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardup/2010_1/2_90-99.pdf
5. Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження: [монографія] / С. О. Кравченко. – К.: НАДУ, 2008. – 296 с.
6. Мищенко А. Б. Політична довіра у легітиміційних процесах суспільного інформаційного розвитку / А. Б. Мищенко // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. редактор М. С. Тимошик. – Число 1. – У 2-х ч. – Ч.2. – К.: КНУКІМ, 2013. – С.63–67.
7. Общественно-политические настроения населения Украины. Блок 1: Политика, рейтинги [Електронний ресурс] / Інститут Горшеніна. – 23.02.2016. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2652_obshchestvennopoliticheskie.htm
8. Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва. – 2015. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/reformi-v-elenija-hm>
9. Школа реформ: 7 уроков Кахи Бендукидзе [Електронний ресурс] / Ліга.нет. – 01.12.2015. – Режим доступу: http://www.liga.net/opinion/260263_shkola-reform-7-urokov-kakhi-bendukidze.htm

References

1. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» №1556–VII [Elektronnyy resurs] / VRU. – 01.07.2014. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
2. 5 neobkhidnykh krokiv dlya provedennya reformy [Elektronnyy resurs] / Detsentralizatsiya vlady. – Rezhym dostupu: http://decentralization.gov.ua/5_steps
3. Bashtannyk V. V. Transformatsiya derzhavnoho upravlinnya v konteksti yevropeys'kykh intehratsiynykh protsesiv: monohrafiya / V. V. Bashtannyk; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy, Dnipropetr. rehion. in-t derzh. upr. – D.: DRIDU NADU, 2010. – 389 s.
4. Vatulya Yu. Suchasni teoriyi ta modeli derzhavnoho upravlinnya u zakhidniy nautsi i praktysi ta Ukrayina [Elektronnyy resurs] / Yu. Vatulya. – Rezhym dostupu: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardup/2010_1/2_90-99.pdf
5. Kravchenko S. O. Derzhavno-upravlins'ki reformy: teoretyko-metodolohichne obgruntuvannya ta napryamy vprovadzheniya: [monohrafiya] / S. O. Kravchenko. – K.: NADU, 2008. – 296 s.
6. Mishchenko A. B. Politychna dovira u lehitymatsiynykh protsesakh suspil'noho informatsiynoho rozvytku / A. B. Mishchenko // Ukrainy's'kyu informatsiynyyu prostir: Naukovyy zhurnal Instytutu zhurnalistyky i mizhnarodnykh vidnosyn Kyuyiv's'koho natsional'noho universytetu kul'tury i mystetstv / Hol. redaktor M. S. Tymoshyk. – Chyso 1. – U 2-kh ch. – Ch.2. – K.: KNUKIM, 2013. – S.63–67.
7. Obshhestvenno-politicheskie nastroyeniya naseleniya Ukrainy. Blok 1: Politika, rejtingi [Elektronnyy resurs] / Instytut Horsheniina. – 23.02.2016. – Rezhym dostupu: http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2652_obshchestvennopoliticheskie.htm
8. Reformy v Ukraini: hromads'ka dumka naselennya [Elektronnyy resurs] / Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Il'ka Kucheriya. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/reformi-v-elenija-hm>
9. Shkola reform: 7 urokov Kakhy Bendukidze [Elektronnyy resurs] / Liha.net. – 01.12.2015. – Rezhym dostupu: http://www.liga.net/opinion/260263_shkola-reform-7-urokov-kakhi-bendukidze.htm

Mishchenko A. B., PhD in Political Science, Associated Professor Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), mishchenko.ab@gmail.com

Public trust as guarantee of reforms in the transition period Ukraine

Transforming the state involves systematic changes in the socio-political, cultural, financial and economic spheres. The main purpose of the article is to analyze the influence of public trust in the institutions of power in certain periods of operation. Using comparative and statistical methods helped detect a significant difference between the level of public support for government action on reforms, depending on the period and duration of stay in primary positions in the country, representatives of one ideology, party, political group. This article describes the main factors and challenges that define the importance of implementing systemic reforms in Ukraine. A key aspect in the implementation of structural changes is the duration and uniformity of office of a political group and the level of public confidence to the basic institutions of government

Keywords: state transition, trust, international community, reform, transformation.

Мищенко А. Б., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Факультет журналистики и международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), mishchenko.ab@gmail.com

Общественное доверие как гарантия проведения реформ в период трансформации Украины

Трансформация государства предусматривает проведение системных изменений в социально-политической, культурной и финансово-экономической сферах. Главной целью статьи является анализ влияния уровня доверия граждан к институтам власти в определенные периоды ее функционирования. При использовании сравнительного и статистического методов удалось выявить существенное отличие уровня поддержки гражданами действий власти по проведению реформ в зависимости от периода и длительности его пребывания на ключевых должностях в стране представителей одной идеологии, партии, политической группы. В статье рассматриваются основные факторы и вызовы, которые определяют важность внедрения системных реформ в Украине как страны переходного типа от авторитаризма к демократии. Было определено, что ключевым аспектом во внедрении структурных изменений является период пребывания в должности определенной политической силы или партии, ее однородность или умение консолидироваться с опосредованными конкурентами, и уровень доверия граждан к основным институтам власти.

Ключевые слова: государство переходного типа, доверие, международное сообщество, реформа, трансформация.

* * *

УДК 327.7

Нагорна М. М.,
аспірантка кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), mixasjka@mail.ru

Вплив європеїзації на реформування системи публічного адміністрування та місцевого самоврядування постсоціалістичних країн: уроки для України

Аналізується вплив процесу європеїзації на систему публічного адміністрування та становлення і розвиток місцевого самоврядування постсоціалістичних країн ЦСЄ, які стали членами ЄС. У відповідності до системних особливостей об'єкта та предмета дослідження основними науковими методами, що використовувалися, були історичний, формально-юридичний та порівняльний. На основі названих методів нам вдалося проаналізувати передвступний досвід постсоціалістичних країн ЦСЄ на шляху до вступу в ЄС. Європейська інтеграція позитивно вплинула на розвиток місцевої демократії. Доказом цьому є прагнення країн-кандидатів ЄС після розпаду комуністичного режиму взяти просередній курс у формування як зовнішньої, так і внутрішньої політики, зокрема адміністративної. Без перебільшень такої досвід є надзвичайно актуальним та корисним для України, адже його вивчення сприяє реалізації стратегічних завдань адміністративної реформи, яка має на меті створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави.

Ключові слова: Європейський Союз, європеїзація, європейська інтеграція, посткомуністичні країни, політика адміністративної обумовленості.

Проблематика європеїзації посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) вже не одне десятиліття знаходиться на дослідницькому порядку денному учених, які завдяки розширенню

ЄС на посткомуністичний простір мають можливість аналізувати процес європейської інтеграції як країн-кандидатів, так і країн, що стали членами ЄС в 2004–2007 рр. Так як європеїзація посткомуністичних країн ЦСЄ не завершується одним набуттям членства в ЄС, вона потребує детального наукового осмислення, адже даний процес дає величезний обсяг емпіричного матеріалу. Науковці спостерігають і цікавляться роллю, яку ЄС відіграв в обумовленні політичних та соціально-економічних змін, які відбулися в країнах-кандидатах в процесі інтеграції в ЄС, а також життєздатністю політичних та економічних систем країн, які вже стали членами ЄС.

Загальновідомо, що країни, які у своїй зовнішньополітичній стратегії обирають євроінтеграційний курс, тобто стають на шлях європейської інтеграції, підлягають «критерію відповідності» певним вимогам, які висуває ЄС. Останнім часом для дослідників європейської інтеграції дуже популярною стала концепція європеїзації, яка, незважаючи на існуючі теоретичні розбіжності стосовно того, що власне вважати європеїзацією, звідки вона походить та як впливає на політичну систему й суспільне життя, застосовується переважно для осмислення та аналізу змін у внутрішній політиці тієї чи іншої держави, що спричинені процесом європейської інтеграції [17, с. 45].

Однак, у своєму дослідженні ми будемо акцентувати нашу увагу саме на аналізі змін у системі публічного адміністрування та розвитку місцевого самоврядування країн, що стали на шлях європейської інтеграції.

Європейська інтеграція посткомуністичних країн ЦСЄ, зокрема досвід нових держав-членів ЄС, накопичений ними як на етапі підготовки до вступу, так і після набуття членства в ЄС, є не тільки надзвичайно цікавим з погляду наукового осмислення сучасних трансформаційних процесів в Європі, а й практично корисним для європейських країн, зовнішньополітичним пріоритетом яких є вступ в Європейський Союз. Для України, як посткомуністичної країни, що з кінця 90-х років реалізовує національну стратегію європейської інтеграції, цей досвід також набуває виразного практичного виміру, оскільки його аналіз і вивчення дає можливість уникнути помилок попередників, запозичити перевірені часом інструменти та механізми виконання критеріїв вступу, скоротити в часі ряд важливих реформ. Урешті-решт, успішна європейська інтеграція посткомуністичних країн є вагомим аргументом на користь суттєвої активізації цього курсу в Україні, прискорення необхідних для його реалізації реформ, а також дає необхідні орієнтири для успішного проведення адміністративної реформи та процесу демократизації загалом [17, с. 12].

Метою нашого дослідження є аналіз впливу європеїзації на систему публічного адміністрування та розвитку місцевого самоврядування в країнах ЦСЄ.

Предметом дослідження є система публічного адміністрування та місцевого самоврядування постсоціалістичних країн.

Об'єктом дослідження є вплив європеїзації на систему публічного адміністрування та місцевого самоврядування постсоціалістичних країн.

Варто відмітити, що після наймасштабнішого в історії ЄС розширення на Схід, дослідження процесу європеїзації посткомуністичних країн набуло широкої популярності серед дослідників як європейських та американських, так і серед вітчизняних. Серед вітчизняних наукових

розвідок варто виділити дослідження творчих колективів під керівництвом І. А. Грицяка [9] (кафедра європейської інтеграції НАДУ) та Л. Л. Прокопенка [18] (кафедра права та європейської інтеграції ДРІДУ НАДУ), які здійснюються в межах комплексного наукового проекту Національної академії державного управління при Президенті України «Державне управління та місцеве самоврядування», відповідно в Києві та Дніпропетровську. На особливу увагу заслуговують дослідження європейського врядування ряду інших вітчизняних науковців, зокрема В. Баштанника [19], В. Стрельцова, І. Грицяка [9; 10], М. Лахижі, І. Озимок, О. Оржель, А. Колодій, Т. Пустовіт [19], Л. Прокопенка [13], О. Рудіка [20], Н. Шаповалової та ін. Серед зарубіжних науковців варто виділити роботи Л. Андонової, М. Вахудової, Х. Граббе, Б. Колер-Кох, Б. Ліпперт, У. Седелмаєра, Г. Умбах, Ф. Шиммельфенніга та ін.

Однак, попри зростаючу загальну кількість наукових праць з питань європейської інтеграції України, дослідження процесу європеїзації та його впливу на Україну в цілому й національну систему державного управління та розвитку місцевого самоврядування зокрема, має спорадичний і ситуативний характер, усе ще знаходиться на периферії наукових інтересів вітчизняних науковців. Тому дослідження впливу європеїзації на реформування органів державної влади та місцевого самоврядування є не тільки актуальним, але й практично корисним. Події, які відбуваються на теренах Української держави необхідно аналізувати кожного дня, адже врахування нами всіх зауважень і застережень з боку як наших політологів, так і ЄС може слугувати ефективним містком у європеїзації та входження України до ЄС.

Аналізуючи процес європеїзації на посткомуністичному просторі спостерігаємо, що посткомуністичні країни ЦСЄ по-різному реагували на адаптаційний тиск з боку ЄС. І хоча умови, в яких опинялися посткомуністичні країни ЦСЄ на різних етапах політичної трансформації та адаптації відповідних етапів процесу європеїзації були схожими, все ж виявляємо ряд відмінних один від одного варіантів національних відповідей на адаптаційний тиск. Для України, яка впевнено крокує шляхом європейської інтеграції, є дуже корисним досвід посткомуністичних країн ЦСЄ, які вже набули членство в ЄС. Тому політичні системи цільових країн, які еволюціонували після падіння комунізму та вимоги політичної системи ЄС є передумовою нашого подальшого більш детального аналізу адаптаційних моделей та їх варіацій.

Однак перш ніж аналізувати адаптаційний тиск з боку ЄС на посткомуністичні країни ЦСЄ варто відмітити вплив європейської інтеграції на політичні процеси держав-членів, який розпочався ще на зламі 1970–1980-х рр. Саме на цьому так званому першому етапі дослідження основною була гіпотеза про вплив ЄС на політичні системи згідно принципу «зверху–вниз». Другий етап розпочався з 1990-х років, який передбачав зворотній вплив національних політичних тенденцій на європейський політичний процес («знизу–вверх»). І власне сам процес європеїзації розпочався лише на початку 2000-х років і його основним завданням стало з'ясування причин бажання європейських країн адаптуватися до норм ЄС та шляхів/методів, за допомогою яких ця адаптація відбувається [17, с. 45].

Що стосується процесу європеїзації, то спрощений підхід до розуміння цього процесу базується на припущенні, що з 1992 р. з моменту підписання Маастрихтського договору – політика у країнах ЄС та власне політика Європейського Союзу підлягають єдиним закономірностям, тенденціям та мають спільні політичні наслідки. Прибічники другого підходу розглядають процес європеїзації як більш складний феномен. Вивчається процес взаємодії між європейським та національними рівнями політичного процесу. Європеїзація визначається як процес, в рамках якого сфера національної внутрішньої політики стає предметом Європейського творення політики [2, с. 598].

Одним з основних аспектів студій європеїзації є модель так званої «Присутності Європейського Союзу», де норми ЄС у чистому вигляді експортуються у національну політику. Роль альтернативи виконує модель «Пристосування як елементу членства в ЄС», відповідно до якої держави вимушені модифікувати політичний процес під тиском перспектив чи факту членства [6, с. 50].

В рамках вивчення європеїзації було сформовано концепт «багаторівневого управління», заснований на трьох теоретичних підвалинах. По-перше процес прийняття рішень у Європі розглядається як такий, що розподілений між акторами наднаціонального, національного та субнаціонального рівня, які є різними за природою – публічними, неурядовими та приватними. По-друге, процес колективного прийняття рішень державами-членами веде до часткової втрати контролю державних органів влади над політичним процесом. По-третє, політичні арени різних суспільств стають взаємопов'язаними, інтегрованими. Виходячи з вищесказаного, можемо говорити, що концепція «багаторівневого управління» трактує європеїзацію як процес постійних політичних змін.

Новітнім аспектом дослідження європеїзації є так звана «Європеїзація за межами Європи», тобто вплив політичних норм, вироблених в середовищі європейських співтовариств на держави, які не є членами ЄС.

Процес європеїзації можна простежити за допомогою аналізу причин та моделей здійснення децентралізації у країнах ЦСЄ. Саме європейські стандарти публічного управління, з одного боку, та прагнення центральноєвропейських держав набути членства в ЄС, з іншого, значно пришвидшили правове оформлення передачі частини управлінських функцій державою органам влади регіонального рівня та місцевим територіальним громадам [15, с. 143–144].

Специфікою перетворень було те, що якщо країни-члени Європейського Союзу наприкінці ХХ ст. здійснювали перехід від системи місцевого самоврядування до місцевого врядування, то центральноєвропейські кандидати вертикальну систему публічного управління заміняли горизонтальною, тобто здебільшого здійснювали управлінські зміни під тиском зовнішнього середовища [17, с. 46]. Зокрема, Рада Європи застосовувала стратегію політичної обумовленості і була ініціатором концепції субнаціональної – місцевої та регіональної демократії як такої, що відповідає основним європейським цінностям: демократії, правам людини та верховенству права. Для досягнення своїх статутних цілей остання використовувала правові інструменти–договори (конвенції, хартії) та рекомендації.

У сфері місцевої та регіональної демократії основними правовими механізмами є Європейська хартія місцевого самоврядування (схвалена 15 жовтня 1985 р.) [11], Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні [14].

Наприклад, Республіка Польща подала заяву щодо вступу в ЄС у квітні 1994 р., а через рік Рада Міністрів Європейського Союзу прийняла рішення про започаткування процедури переговорів щодо вступу. Підставою для цього стало досягнення Копенгагенських критеріїв: політичних (стабільність функціонування демократичних інститутів, верховенство права, дотримання прав людини та захист меншин), економічних (функціонування ринкової економіки та спроможність витримати конкуренцію і дію ринкових сил у середині Співтовариства) та здатності адаптуватися до вимог членства в ЄС. На саміті у Люксембурзі в грудні 1997 р. зазначалося: «відповідність Копенгагенським політичним критеріям є передумовою початку будь-яких переговорів про вступ» [16, с. 40], однак робився наголос також на тому, що прийняття рішення щодо початку переговорів зовсім не означає їх успішного й одночасного завершення. Результати переговорів та подальший вступ різних держав–аплікантів будуть залежати від ступеня відповідності кожної з них Копенгагенським критеріям.

Варто відмітити, що децентралізація системи публічного управління як така не була зазначена серед вимог, однак стала важливою для забезпечення таких політичних критеріїв як незалежність, прозорість, відповідальність і ефективність публічних інститутів.

Що стосується Копенгагенських критеріїв то, цільовим для аналізу є політичний критерій, тому зупинимось на характеристиці політики адміністративної обумовленості, яку інститути ЄС проводять щодо регіону, в такий спосіб змушуючи запроваджувати *acquis communautaire*, включно з новими стандартами управління. Політику обумовленості вважають комплексом вимог (проведення адміністративної реформи та реформи місцевого самоврядування), які країни–кандидати на вступ в ЄС мають виконати з метою приведення національних адміністративних систем у відповідність до Копенгагенських критеріїв вступу. Виділяють п'ять основних інструментів здійснення політики обумовленості. Одним із них є так зване відкриття воріт, тобто започаткування з країнами регіону переговорів щодо вступу до ЄС. Іншими формами впливу є запровадження механізмів бенчмаркінгу та моніторингу для нагляду за процесом здійснення реформ, імплементація норм європейського права та створення необхідних інститутів. Також слід згадати консультування та «подвоєння», у рамках яких європейські бюрократи передають навички «європеїзації» [16, с. 38].

Виділяють декілька періодів політики обумовленості. Для першого періоду (1989–1993 рр.) було характерне становлення політики обумовленості в ЄС, а її розвиток ґрунтувався на досвіді імплементації європейської політики розвитку. У цей період обумовленість стосувалася переважно питань захисту прав людини, запровадження демократичних принципів та забезпечення демократичної стабільності в цілому. Під час другого періоду (1993–1997 рр.) політика обумовленості була спрямована не лише на питання демократії та прав людини, а й на питання єдиного внутрішнього ринку та його потенційну імплементацію країнами–кандидатами. У

період 1997–2004 рр. адміністративна обумовленість стала більш суворою та комплексною, оскільки Комісія при Європейській Раді почала щорічно оцінювати досягнення державами–кандидатами цілей етапу підготовки до вступу, публікуючи відповідні звіти [16, с. 39].

Варто відмітити, що з 1997 по 2002 рр. Комісія оприлюднювала позитивні висновки щодо виконання вимог політичного критерію вступу країнами ЦСЄ. Зазначалося, що дана країна «демонструє всі риси демократії, якій притаманні стабільні державні інститути, гарантування верховенства права, права людини та повага до прав меншин» [1; 2]. Відзначалося задовільна але стабільна робота всіх трьох гілок влади, що є дуже важливим, оскільки для ЄС стабільність державних інститутів має ключове значення. Однак під питанням залишилася судова система країн–кандидатів. У звітах йшлося про необхідність докладання додаткових зусиль у напрямку підвищення ефективності судової системи, особливо у контексті підготовки до вступу, та зняття обмежень у доступі громадян до правосуддя. Крім того, наголошувалося на незавершеності процесу децентралізації, зокрема в питанні передачі повноважень регіонам та муніципалітетам у Чеській Республіці та фінансової реформи в системі місцевого самоврядування. Залишилися невирішеними питання боротьби з корупцією, зокрема в судовій системі, підвищення ефективності публічної служби (Польща), захисту прав етнічних меншин (Угорщина, Чеська Республіка) та реформи правової системи (Чеська Республіка) тощо [4; 5]. Та все ж загальна оцінка Комісії залишилася позитивною.

У Стратегічному документі Комісії «Назустріч розширенню Європейського Союзу» (2002 р.) зазначалося: «у ряду країн було досягнуто прогресу у розробці та зміцненні механізмів гарантування належного виконання судових рішень, а також у покращенні доступу громадян до правосуддя. У більшості країн зроблені подальші кроки у розв'язанні проблеми нерозглянутих судових справ» [7].

Варто відмітити, що ще до початку переговорів Європейська Комісія у липні 1997 р. вказувала на потребу вдосконалення територіальної організації Польщі та її інституційних структур. І хоча законодавче закріплення у 1998 р. формування повітів у Польщі – як другого рівня місцевого самоврядування – було зумовлене насамперед внутрішніми чинниками, рекомендації Комісії зіграли роль «козирної карти» для прибічників децентралізації. Що стосується Чеської Республіки, то вона у 1997 р. була оцінена ЄС як країна, в якій «відсутні представницькі органи самоврядування між рівнем держави та муніципалітетів». Це стосувалося і Словаччини, що стало додатковою причиною для перенесення початку переговорів на більш пізній період [17, с. 48].

Вищесказане дає нам підстави стверджувати, що прагнення до вступу в ЄС, яке було основним орієнтиром внутрішньополітичного розвитку країн ЦСЄ у 1990–х – на початку 2000–х рр., стало ще й додатковим стимулом для здійснення децентралізації управління, зокрема формування ефективного місцевого самоврядування.

Варто відмітити, що основними провідниками у здійсненні процесу децентралізації в країнах ЦСЄ були представники експертного середовища, сформованого з представників «старої» та «нової» Європи, які розробляли зміст змін до нормативно–правової бази посткомуністичних країн. Наприклад в Польщі, експерти

з академічного середовища відіграли значну роль у проведенні реформ ще на зламі 1980–90–х років, зокрема у сфері децентралізації влади. У деяких країнах, де це не вдалося тоді, експерти сказали своє слово через десятиліття, вже під впливом ЄС. Однак в країнах, де експертна спільнота сприймається як ресурс державою чи політичними силами лише в період виборчих кампаній, багато реформ, зокрема децентралізації, все ще є не завершеними, як, наприклад, в Україні.

Отже, можемо зробити висновок, що важливим чинником здійснення демократичних реформ у регіоні ЦСЄ було міжнародне середовище, зокрема вплив європейських регіональних структур, які використовували стратегію політичної обумовленості, надаючи «вінагороду» взамін на здійснені досягнення у сфері реформування системи влади та управління.

На початку 2000–х рр. політичний процес стає об'єктом європеїзації, що означало пристосування норм і практики політики до стандартів, вироблених у середовищі Європейського Союзу. Взамін «нові демократії» після вступу до ЄС отримали можливість долучитися до творення нормативних взірців управління. Країни, які не мають чіткої перспективи членства в ЄС, є об'єктом впливу цієї організації. Хід децентралізації в регіоні ЦСЄ демонструє, що політика «батого і пирога», що здійснювалася ЄС, була важливим, а у випадку зі Словаччиною та Чеською Республікою, основним фактором проведення регіоналізації держав та формування субнаціональних рівнів управління.

Отже, можемо зробити наступний висновок: впровадження вищеперахованих принципів у реформуванні регіональної політики позитивно вплинуло на розвиток місцевої демократії. Прикладом цьому є досвід посткомуністичних країн ЦСЄ, які після розпаду комуністичного режиму взяли проєвропейський курс у формуванні як зовнішньої, так і внутрішньої політики, зокрема адміністративної.

Аналіз реформування регіональної політики постсоціалістичних країн вказує, що обрана модель організації влади та управління на субнаціональних рівнях була компромісом між інтересами внутрішніх політичних акторів та зовнішніми впливами ЄС, зокрема конфігурацією правлячих політичних сил. Зрозуміло – виникла проблема координації управління політико–адміністративною системою, адже в різних державах були розвинені різні процедури реалізації демократії – безпосередньої чи представницької. Однак запровадження єдиних норм європейської політики, які стосувалися місцевої демократії, таких, як наприклад, реалізація принципів: 1) деконцентрації владних повноважень від національних органів влади до територіальних; 2) деволюції (передача від держави виборним органам місцевої влади частини повноважень і ресурсної бази, що забезпечує автономність у прийнятті рішень); 3) субсидіарності (пріоритет, за інших рівних умов, прав меншої, нижчої за ієрархією рівнів спільноти порівняно з більшою, вищою) все ж мінімізувало конфліктність системи управління. Скажемо більше – позитивно вплинуло на процес формування місцевих органів влади, їх політичну та фінансову спроможність впливати на розвиток та благоустрій свого краю, а місцевим жителям бути залученими та мати реальні важелі впливу на суспільно–політичне життя регіону [17, с. 40].

Розглядаючи перспективи розвитку місцевого й регіонального самоврядування в Об'єднаній Європі, можна відзначити одну загальну тенденцію: у переважній більшості сучасних держав триває дифузія влади, що проявляється в тому числі в створенні, розширенні, зміні функцій і повноважень різних органів публічного врядування. Місцеві органи самоврядування можуть виявитися жертвою цього процесу (коли він здійснюється на користь органів прямого державного управління або незалежних адміністративних структур). У кожному разі дроблення влади, у тому числі інституціональне, усе більшою мірою супроводжується тенденцією до інтеграції різних органів управління в рамках єдиної публічної сфери.

Таким чином, на сьогодні значна частина суверенних повноважень держав переходить до наднаціональних інститутів ЄС. Регіони стають самостійними суб'єктами міжнародних відносин у рамках наддержавних інститутів, що підтверджується і прийняттям Асамблеї регіонів Європи 4 грудня 1996 р., Декларації про регіоналізм у Європі, одним з основних принципів якої є положення, відповідно до якого статус регіону може бути змінений тільки при згоді й участі самого регіону безпосередньо [8].

Незважаючи на протиріччя різних моделей здійснення місцевого самоврядування у всій Європі, очевидна зацікавленість міжнародних організацій з питань місцевого самоврядування в об'єднанні зусиль по виробленню загальних підходів у здійсненні регіональної та місцевої влади, що свідчить про перспективи встановлення загальноєвропейських стандартів в області здійснення місцевого самоврядування.

Щодо вітчизняних реалій євроінтеграції, то, на наш погляд, Україна, як і будь-яка держава, що прагне бути членом Євросоюзу, нині розглядається як сторонній елемент, здатний спровокувати ризики хиткому внутрішньому балансу достатньо переважаного європейської політико-адміністративної системи. ЄС потребує нової стратегії безпеки. З одного боку, Європи стомилася від України, а з другого – ясно одне, це не ті категорії, які реально пояснювали б відносини Євросоюзу та України. На наш погляд, сигналом того, що ЄС має досить сторонню позицію щодо України, є як останні заяви Єврокомісара із зовнішніх зносин та політики сусідства Беніті Ферреро-Вальднер про необхідність активізації інтеграції нашої держави в східному напрямі, так і те, що для української сторони послаблюються політичні умови надання фінансової підтримки за одночасного посилення умов економічних. Така ситуація підтверджує: в політичному плані інтерес до України виникає лише як до потенційного джерела ризиків зовнішнього оточення. І цьому в принципі є логічне пояснення. Ситуація на Сході не може не привернути на себе увагу. Звичайно, для Європейського Союзу Україна поки-що є джерелом ризику. Вирішення питання на Сході, стабільність роботи всіх гілок влади та довершеність процесу децентралізації стане кроком назустріч Європейському Союзу Українській державі.

Однозначно, європейське врядування повинно стати важливим чинником європеїзації державного управління в Україні і слугувати підґрунтям для формулювання, уточнення або перегляду вимог ЄС, які, у свою чергу, спонукатимуть до відповідних реформ. А проведення

реформ – це приведення до життя державного механізму. Без реформ неможливим видається і повноцінне функціонування як державних органів, так і органів місцевого самоврядування. Тільки щоденний аналіз подій, які відбуваються на теренах Української держави, врахування всіх побажань та застережень з боку ЄС може пришвидшити процес європеїзації України з перспективою недалекого членством в ЄС. Ми йдемо не новим шляхом. Всі посткомуністичні країни-члени ЄС вже пройшли цей не легкий шлях. Звичайно, кожна країна мала свої національні особливості вступу в ЄС, однак у нас є їх практика. Саме передвступний досвід країн ЦСЄ є надзвичайно актуальним та корисним для України, адже його вивчення сприятиме реалізації стратегічних завдань адміністративної реформи, яка має на меті створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвиненої, правової, цивілізованої європейської держави.

Список використаних джерел

1. Agenda 2000 – Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union, DOC/97/17. – Access mode: www.dpt.gov.tr/.../Cek%20Cumhuriyeti%20Agenda%202000.pdf.
2. Agenda 2000 – Commission Opinion on the Poland's Application for Membership of the European Union, DOC/97/16. – Access mode: www.dpt.gov.tr/DocObjects/.../Polonya%20Agenda%202000.pdf.
3. Borzel T. Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain // Journal of Common Market Studies. – 1999. – Vol.37. – No.4. – P.597–616.
4. European Parliament: Resolution on the Regular Report from the Commission on Poland's progress towards accession, A4–0148/99. – Access mode: www.europarl.europa.eu/enlargement/positionep/resolutions/a4014899_en.htm.
5. European Parliament: Resolution on the Regular Report from the Commission on Czech Republic's progress towards accession, A4–0157/99. – Access mode: www.europarl.europa.eu/enlargement/positionep/resolutions/a4015799_en.htm.
6. Lodge M. Varieties of Europeanisation and the National Regulatory State // Public Policy and Administration. – 2002. – Vol.17. – No.2. – P.43–67.
7. Towards the enlarged European Union: Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by each of the candidate countries. – COM(2002)700 final. – Access mode: www.fifoost.org/EU/strategy_en_2002/index.php.
8. Асамблея Європейських регіонів. Декларація щодо регіоналізму в Європі 1996. – Серед, 4 грудня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.ru/2013/03/1996.html>
9. Грицяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія / І. А. Грицяк. – К.: К.І.С., 2006. – 389 с.
10. Грицяк І. А. Розвиток європейського управління у контексті впливу на державне управління в Україні / І. А. Грицяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/phil0/05giaduu.pdf>
11. Європейська хартія місцевого самоврядування (укр./рос), Страсбург, 15 жовтня 1985 року (Хартію ратифіковано Законом №452/97–ВР (452/97–ВР) від 15.07.97). Дата підписання: 6 листопада 1996 р. Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036
12. Європейська хартія місцевого самоврядування // Кравченко В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні / В. Кравченко, М. Пітчик. – К.: Арарат–Центр, 2001. – С.61–64.
13. Європеїзація публічного адміністрування в Україні в контексті європейської інтеграції: матеріали наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 17 грудня 2009 р., заг. ред. Л. Л. Прокопенка. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009. – 224 с.
14. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (укр./рос), Страсбург, 5 лютого 1992 р. Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_318
15. Лендвел М. О. Між реформою та імітацією: моделі децентралізаційних проектів у країнах Центральної і Східної

Європи // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій: Матеріали міжнародної наукової конференції для студентів, аспірантів, науковців. – У 6 ч. – Суми: РВВ СОІППО, 2008. – Ч.1. – С.142–145.

16. Ленд'єл М. О. Вплив процесів європеїзації на вдосконалення стандартів і практики управління у регіоні Центральної Європи / Мирослава Олександрівна Ленд'єл // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №1 (22). – С.37–43.

17. Ленд'єл М. О. Європеїзація політичного процесу в країнах Центральної та Східної Європи як чинник здійснення децентралізаційної реформи / Мирослава Олександрівна Ленд'єл // Наукові записки. – Т.82: Політичні науки. – Київ, 2008. – С.44–49.

18. Процес європеїзації та його особливості в посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи: наук. розробка / авт. кол.: Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, В. В. Баштанник та ін. – К.: НАДУ, 2010. – 36 с.

19. Пустовіт Т. Процеси децентралізації та розвитку місцевого самоврядування у країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України / Т. Пустовіт // Ефективність державного управління. – 2008. – Вип.16/17. – С.480–487.

20. Рудік О. Вплив європеїзації на політичну трансформацію посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи / О. Рудік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2010_2/10romcse.pdf

References

1. Agenda 2000 – Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union, DOC/97/17. – Access mode: www.dpt.gov.tr/.../Cek%20Cumhuriyeti%20Agenda%202000.pdf.

2. Agenda 2000 – Commission Opinion on the Poland's Application for Membership of the European Union, DOC/97/16. – Access mode: www.dpt.gov.tr/DocObjects/.../Polonya%20Agenda%202000.pdf.

3. Borzel T. Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain // Journal of Common Market Studies. – 1999. – Vol.37. – No.4. – P.597–616.

4. European Parliament: Resolution on the Regular Report from the Commission on Poland's progress towards accession, A4–0148/99. – Access mode: www.europarl.europa.eu/enlargement/positionep/resolutions/a4014899_en.htm.

5. European Parliament: Resolution on the Regular Report from the Commission on Czech Republic's progress towards accession, A4–0157/99. – Access mode: www.europarl.europa.eu/enlargement/positionep/resolutions/a4015799_en.htm

6. Lodge M. Varieties of Europeanisation and the National Regulatory State // Public Policy and Administration. – 2002. – Vol.17. – No.2. – P.43–67.

7. Towards the enlarged European Union: Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by each of the candidate countries. – COM(2002)700 final. – Access mode: www.fifoost.org/EU/strategy_en_2002/index.php

8. Asambleja Jevropejs'kyh regioniv. Deklaracija shhodo regionalizmu v Jevropi 1996. – Sereda, 4 grudnja 1996 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://constituanta.blogspot.ru/2013/03/1996.html>

9. Grycjak I. A. Jevropejs'ke upravlinnja: teoretyko–metodologichni zasady: monografija / I. A. Grycjak. – K.: K.I.S., 2006. – 389 s.

10. Grycjak I. A. Rozvytok jevropejs'kogo upravlinnja u konteksti vplyvu na derzhavne upravlinnja v Ukraїni / I. A. Grycjak [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/phil0/05giadu.pdf>

11. Jevropejs'ka hartija miscevoogo samovrjaduvannja (ukr./ros), Strasburg, 15 zhovtnja 1985 roku (Hartiju ratyfikovano Zakonom №452/97–VR (452/97–VR) vid 15.07.97). Data pidpysannja: 6 lystopada 1996 r. Oficijnyj pereklad [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036

12. Jevropejs'ka hartija miscevoogo samovrjaduvannja // Kravchenko V. Konstytucijni zasady miscevoogo samovrjaduvannja v Ukraїni / V. Kravchenko, M. Pityck. – K.: Ararat–Centr, 2001. – S.61–64.

13. Jevropei'zacija publicznego administruvannja v Ukraїni v konteksti jevropejs'koi' integracii': materialy nauk.–prakt. konf., m. Dnipropetrovs'k, 17 grudnja 2009 r., zag. red. L. L. Prokopenka. – D.: DRIDU NADU, 2009. – 224 s.

14. Konvencija pro uchast' inozemciv u suspil'nomu zhytti na miscevomu rivni (ukr./ros), Strasburg, 5 ljutogo 1992 r. Oficijnyj pereklad [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_318

15. Lend'el M. O. Mizh reformoju ta imitacijeu: modeli decentralizacijnyh proektiv u kraїnah Central'noi' i Shidnoi' Jevropy // Innovacijnyj rozvytok suspil'stva za umov kros–kul'turnyh vzajemodij: Materialy mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' dlja studentiv, aspirantiv, naukovciv. – U 6 ch. – Sumy: RVV SOIPPO, 2008. – Ch.1. – S.142–145.

16. Lend'el M. O. Vplyv procesiv jevropei'zacii' na vdoskonalennja standartiv i praktyky upravlinnja u regioni Central'noi' Jevropy / Myroslava Oleksandrivna Lend'el // Strategichni pryorityty. – 2012. – №1 (22). – S.37–43.

17. Lend'el M. O. Jevropei'zacija politychnogo procesu v kraїnah Central'noi' ta Shidnoi' Jevropy jak chynnyk zdjysnennja decentralizacijnoi' reformy / Myroslava Oleksandrivna Lend'el // Naukovi zapysky. – T.82: Politychni nauky. – Kyїv, 2008. – S.44–49.

18. Proces jevropei'zacii' ta joga osoblyvosti v postkomunistychnyh kraїnah Central'noi' ta Shidnoi' Jevropy: nauk. rozrobka / avt. kol.: L. L. Prokopenko, O. M. Rudik, V. V. Bashtannyk ta in. – K.: NADU, 2010. – 36 s.

19. Pustovit T. Procesy decentralizacii' ta rozvytku miscevoogo samovrjaduvannja u kraїnah Central'no–Shidnoi' Jevropy: dosvid dlja Ukraїny / T. Pustovit // Efektyvnist' derzhavnoogo upravlinnja. – 2008. – Vyp.16/17. – S.480–487.

20. Rudik O. Vplyv jevropei'zacii' na politychnu transformaciju postkomunistychnyh kraїn Central'noi' ta Shidnoi' Jevropy / O. Rudik [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2010_2/10romcse.pdf

Nahorna M. M., post-graduate student Department of Political Science and State Administration, State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (Ukraine, Uzhhorod), mixasjka@mail.ru

The impact of the Europeanization concerning reforms on public system administration and local self-government of the post-socialist countries: lessons for Ukraine

The influence of the process of Europeanization on the system of the public administration and establishing and development of the local government in the CEE post-socialist countries that became the members of the EU is analyzed in the given article. According to the systemic characteristics of the object and subject of the research, there were used the following basic scientific methods: historical, formal-legal and comparative. Based on the mentioned above methods we were able to analyze the pre-admission experience of the CEE post-socialist countries on its way to access the EU. European integration has positively affected the development of the local democracy. The proof of this is the pursuit of the EU accession countries, after the collapse of communism, to take the pro-European course into the formation of both foreign and internal policy, including the administrative one as well. Without exaggeration, such experience is extremely up-to-date and useful for Ukraine as far as its study contributes to the realization of the administrative reform's strategic objects aiming at the formation of such a system of public administration that will provide the establishing of Ukraine as a highly-developed, legal and civilized European country.

Keywords: European Union, Europeanization, European integration, post-communist countries, policy of administrative stipulation.

Нагорная М. М., аспирантка кафедры политологии и государственного управления, ГВУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород), mixasjka@mail.ru

Влияние европеизации на реформирование системы публичного администрирования и местного самоуправления постсоциалистических стран: уроки для Украины

Анализируется влияние процесса европеизации на систему публичного администрирования и становление и развитие местного самоуправления постсоциалистических стран ЦВЕ, которые стали членами ЕС. В соответствии с системными особенностями объекта и предмета исследования основными научными методами, что использовались, были исторический, формально-юридический и сравнительный. На основе названных методов нам удалось проанализировать предвступительный опыт постсоциалистических стран ЦВЕ на пути к вступлению в ЕС. Европейская интеграция положительно повлияла на развитие местной демократии. Доказательством этому является стремление стран-кандидатов ЕС после распада коммунистического режима взять проевропейский курс в формировании как внешней, так и внутренней политики, в том числе административной. Без преувеличений такой опыт является чрезвычайно актуальным и полезным для Украины, ведь его изучение способствует реализации стратегических задач административной реформы, которая имеет целью создание такой системы государственного управления, которая обеспечит становление Украины как высокоразвитого, правового, цивилизованного европейского государства.

Ключевые слова: Европейский Союз, европеизация, европейская интеграция, посткоммунистические страны, политика административной обусловленности.

* * *

УДК 351.858:316.774(477)

Щурко О. М.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук,
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Україна, Львів),
bosja-ret@i.ua

ДИНАМІКА ОБРАЗУ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ РЕЙТИНГАХ (2014–2016 РР.)

Метою статті є розглянути особливості сприйняття міжнародного образу України в контексті становлення світового інформаційного суспільства. Динаміка перцепцій образу держави відображається через результати опитувань громадської думки та звіти рейтингових агентств. Для України в сучасних суспільно-політичних реаліях ефектне управління державними іміджевими стратегіями є необхідною умовою для ведення активної внутрішньої та зовнішньої політики і захисту національних інтересів.

Ключові слова: міжнародний образ України, іміджеві стратегії, рейтингові агентства.

У зв'язку з подіями 2014 року, що відбулися в Україні, тимчасовою анексією Криму та окупацією частини території Донецької та Луганської областей, потребує кардинального переосмислення потреба формування і трансформації образу нашої держави. В контексті творення новітньої стратегії позиціонування у світі важливою є проблема конструювання позитивних іміджів України як всередині держави для роз'яснення громадянському суспільству дій влади і ситуаційних рішень у всіх галузях суспільно-політичного життя, так і у міжнародному середовищі для позиціонування й чіткого окреслення дій держави в умовах визначення сучасних європейських геополітичних пріоритетів розвитку.

На тлі світових системних криз, протистояння і протиборства за можливість регулювати важливі політичні міжнародні рішення, володіння позитивним міжнародним іміджем стає одним із основних ресурсів та капіталів. Протистояння держав зміщується в сферу віртуальних комунікацій, де взаємодіють вже не реальні держави, а їх образи, наповнені символічною знаковою інформацією. Починають виявлятися тенденції до виникнення проблем переходу індустріальних держав до світового постіндустріального інформаційного суспільства [17], де володіння та контроль над інформаційними потоками переважають значимість матеріальних цінностей і стають головним показником могутності держав. Уявна цифрова «реальність», мережа Інтернет стає визначальним чинником впливу на свідомість людей, середовищем конструювання суспільних настроїв, електоральних очікувань та політичної поведінки членів громадянського суспільства. Сучасні держави проєктивного типу активно регулюють інформаційне середовище, контролюють через створення спеціальних державних інституцій, що забезпечують моніторинг контенту який впливає на іміджі влади, репутацію, авторитет і образ держави загалом. Таким чином забезпечується достатній рівень впливовості, політичної сили та волі для вирішення потенційних проблем чи ситуацій на користь країни, що прагне максимально впливати на перебіг світових політичних процесів і обумовлює прийняття важливих геополітичних рішень. Інтроєктивні держави недостатнім чином усвідомлюють необхідність захисту свого іміджу, неактивно взаємодіють у внутрішньому і міжнародному інформаційному середовищі, втрачаючи впізнаваність, контроль над інформаційним полем та в майбутньому можуть поставити під загрозу суверенітет країни.

У XXI столітті політика більшою мірою, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну, у встановленні та підтримці постійних зв'язків між її суб'єктами, тобто політика неможлива без опосередкованих форм спілкування та спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою і громадянами.

Якщо одна людина або невелике об'єднання ще може якось упродовж хоча б незначного проміжку часу практично повністю замкнути чи контролювати всі висхідні інформаційні потоки всередині себе, то на рівні державних об'єднань це зробити дуже складно або практично неможливо. Адже держава має цілу низку ознак, які унеможливають приховування невігідної чи компрометуючої інформації – неоднозначний склад населення, труднощі жорсткого регулювання через величини географічного масштабу, через діяльність інших держав, яка спрямована на пошук інформації про те, що відбувається усередині держави та суспільства, розвиток інформаційних технологій тощо. Отже, усі конструктивні чи деструктивні процеси, які відбуваються всередині держави, чи за її межами, усі її дії на міжнародній арені формують в решти світу загальне уявлення про цю державу. Управління інформаційними потоками та контроль за джерелами масової інформації (державними і приватними) у сучасному світі не є цензурою, а ефективним інструментом забезпечення національної безпеки, дає можливість запобігати як зовнішнім, так і внутрішнім реальним чи потенційним загрозам [18] в усіх сферах суспільно-політичного, економічного чи культурного життя держави.

Впливати на міжнародний образ держави у вигідному для себе ракурсі суспільства намагалися ще віддавна, для презентації своєї держави на міжнародному рівні як могутньої, здатної себе захистити, багатой, з високим рівнем згуртованості народу, для того, щоб запобігати військовим експансіям з боку інших держав, щоб перерозподілити природні ресурси, територію та володіння людським капіталом. Уже в цивілізованих суспільствах такий ефект був досягнений за допомогою дипломатичних відносин із застосуванням зовнішніх прийомів комунікації, але міжнародне співтовариство не завжди довіряло таким фактам, тому намагалося збагнути умови існування та спосіб мислення населення, які воно демонструвало у повсякденному житті.

Із розвитком сучасних технологій та політичної культури суспільств, участь громад в політичному житті держав та міжнародному спілкуванні значно зросла та модифікувалася. Історично міжнародне спілкування відбувалося на рівнях дипломатичних представництв та закордонних місій, що у сучасному світі сприймають як спадщину радянської епохи, та перейшло на рівень міжособистісного спілкування через міграції населення, туризм та через глобальну мережу Інтернет. Інформаційно-комп'ютерна революція інтегрувала Україну в глобальний інформаційно-аналітичний простір, але через відсутність кваліфікованих дій державної влади в галузі інформаційної присутності у світовому комунікаційному просторі Україна була недостатньо репрезентована в Інтернеті. Система розповсюдження позитивної інформації про державу за кордон була фактично незадіяною. Тому міжнародний образ України відповідав моделям слаборозвинених держав, відомості про українську державу були

негативного плану, трансливалися російською мовою. Офіційні сайти, які могли б на досить високому рівні представляти Україну у світовій мережі, були переважно російською мовою. Це уможливило практично безкарно проєктивним державам, (особливо Росії), впливати на міжнародний образ України, трансливати свої месиджі, дискредитувати Українську державу на міжнародному рівні. Відсутність контрольованого інформаційного поля, кризових іміджевих стратегій, нездатність влади реагувати на інформаційні провокації спричинили уразливість до зовнішніх маніпуляцій суспільною свідомістю та громадською думкою, унеможливили здійснення ефективною внутрішньої і міжнародної політики, поставили під загрозу економічну, політичну та воєнну безпеку України.

Традиційні перцепції суспільств, економіки та політики ґрунтуються на стереотипах минулого і є досить інерційними, їх можна змінити через технології суспільного переконання [1, с. 150]. Дослідження та аналіз природи людської психіки призвів до виникнення наук, які містять знання, що необхідні для масових маніпуляцій свідомістю цілих суспільств та в добу інформаційної епохи еволюціонували до грандіозних масштабів і досягають небачених результатів. Активно використовується теорія «масової дистрибуції ідей», обумовлена зростанням можливостей інформаційно-комунікативних технологій та гіпершвидкостями інформаційних потоків. Створені світові PR агенції та компанії, які здатні розробити іміджеві кампанії не лише для просування брендів товарів, створити імідж людини чи організації, а й активно впливати на конструювання іміджів цілих держав і впливати на світові політичні процеси через сучасні ЗМІ.

Громадська організація «Разом» і «Агентство іміджу України» об'єдналися для роботи над спільним міжнародним проєктом ОКО, який здійснює моніторинг світових ЗМІ та визначає ключові теми, які транслиються у світовий медіа простір про Україну та її імідж. За безсезонних основними темами були – Надія Савченко, корупція і Чорнобиль [4]. У травні 2016 р. трендовими були теми, що стосувалися міжнародної політики України, особливості діяльності уряду та взаємодії із суспільством і Криму [7].

Особливості сприйняття світовим співтовариством образу України загалом та його окремих чинників і складових, їх відповідність загально визнаним міжнародним демократичним стандартам, найточніше виявляються у результатах соціологічних досліджень та опитувань, які проводять закордонні рейтингові агентства [15; 2; 6; 16].

Згідно Звіту Уряду за 2015 рік в Україні подано показники, що підтверджують позитивні тенденції у його діяльності й наведені такі оцінки рейтингових агентств:

«Міжнародні рейтингові агенції покращили суверенний рейтинг України:

- Fitch: із «Restricted Default» до «CCC»;
- Moody's: із «Ca» до «Caа3»;
- Standard & Poor's: із «Selective Default» до «B-/B».

Україна піднялась на 29 пунктів у рейтингу Doing Business в цілому відносно 2014р., а в темі реєстрації підприємств – на 40 пунктів за рік;

Світовий банк прогнозує ріст ВВП України у 2016 р. на 1%, у 2017 – на 2%, а в 2018 – на 3%;

Згідно з Індексом світової конкурентоспроможності Світового економічного форуму, Україна підвищила наступні показники:

- ефективність Уряду – на 11 пунктів порівняно з 2014 р.;
- прозорість формування державної політики – на 32 пункти порівняно з 2013 р.

У рейтингу відкритості державних даних Global Open Data Index України посіла 58 місце зі 134 країн, 34% відкритості.

У третьому кварталі 2015 року з'явилося помірне зростання економіки: 0,7% у порівнянні з другим кварталом» [3].

Слід зазначити, що позитивне зростання показників низки економічних рейтингів цілком не відображають реальне становище іміджу України, а швидше – підвищення кредиту довіри та очікувань іноземної аудиторії. Значна частина оцінкових даних міжнародних рейтингових інститутів відображають зростання негативних тенденцій та зниження показників й індексів у багатьох важливих суспільно-політичних галузях нашої держави: за Індексом сприятливості ведення бізнесу від Світового банку Україна посіла у 2014 р. 112 місце з 189 країн-учасниць дослідження [5]. Такі показники, на думку експертів Transparency International Ukraine, зумовлені повільними темпами руйнування корупційних схем, 26 балів зі 100 можливих і 142 місце зі 175 позицій – такі показники України в Corruption Perceptions Index від Transparency International [8]. Високий рівень корупції та недостатній рівень незалежності судів значним чином вплинули і на оцінку рівня демократії Freedom House, у рейтингу якого Україна у 2014–2015 рр. оцінена як «частково вільна» країна [19]. 12 місце з індексом 7,2 – у рейтингу GTI (Global Terrorism Index) за 2015 рік. П'яте місце за кількістю жертв одного теракту, серед найбільш небезпечних країн (Ірак, Нігерія, Сирія, Південний Судан) через збитий літак Malaysia Airlines, де загинули 298 осіб [21]. За оцінками експертів з Інституту миру та Центру миру і вивчення конфліктів Сіднейського університету, яка складає рейтинг рівня миролюбності в 162 країнах світу, Україна в 2014 р. посіла 141 місце, продемонструвавши найрізкіше зниження Індексу – мінус 30 позицій [20]. Серед 100 країн світу бренд «Україна» опустився на 68-у позицію: його оцінили в \$ 44 млрд. (\$ 80 млрд. і 53-е місце в 2014–му) [23].

Попри негативні тенденції значно покращуються показники, що демонструють потенціал для розвитку технологічних та інноваційних продуктів. За даними Світової організації інтелектуальної власності, Україна посідає 14-ту позицію серед 143 країн світу за рівнем інноваційної спроможності, а у Глобальному індексі інноваційності рейтинг України у 2014 р. підвищився із 71-ї до 63-ї позиції [24]. За результатами міжнародної оцінки розвитку електронного урядування у 2014 році «United Nations E-Government Survey 2014. E-Government For The Future We Want» Україна посіла 87 місце серед 193 країн-членів Об'єднаних Націй. У 2012 році – 68 місце, у 2010 році – 54 місце [25]. Проте, Україну віднесено до групи країн із високим індексом розвитку електронного урядування через потужний розвиток ІТ індустрії, впровадження в органах державної влади та державних установах значної кількості систем електронного документообігу, інформаційних систем, інформаційних ресурсів та баз даних з обробки інформації та надання електронних послуг населенню. У 2015 році Україна посіла 31 позицію серед 124 країн світу за рейтинговою оцінкою розвитку людського капіталу, оприлюдненою

Всесвітнім економічним форумом, піднявшись на 32 позиції, порівняно з 2014 роком [22].

Дослідження громадської думки стосовно України та можливих перспектив її членства в ЄС проводилось у Великобританії, Іспанії, Італії, Німеччині, Польщі та Франції з 29 травня по 4 червня 2015 року компанією TNS на замовлення Інституту світової політики у рамках проекту «Нова європейська політика: Заповнюючи прогалину в інформації», який здійснюється за підтримки проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)». Досить цікавими є результати цього опитування – більшість громадян країн-членів ЄС (60%) погоджуються з тим, що в Україні відбувається збройний конфлікт, інспірований Росією. Найбільше підтримують це твердження поляки (75%). Найменше так вважають французи (46%) і британці (49%). П'ята частина респондентів не знають, що відбувається в Україні. Загалом було зроблено такі основні висновки: серед асоціацій про Україну домінують негативні образи. Три ключові – війна, Росія, бідність. Нейтральні або позитивні асоціації пов'язані із окремими особистостями, переважно спортсменами, громадськими діячами, представниками шоу-бізнесу, а також із привабливістю культури і туристичними пам'ятками. Проте, лише 1% респондентів вважає, що Україні не можна дозволяти вступати в ЄС. 30% європейців вважає, що Україні варто надати членство в Євросоюзі, аби захистити державу від нових зазіхань Росії. Європейці вважають вирішальними для європейської інтеграції України проблеми подолання корупції та олігархії [10].

Спостерігаються також негативні оцінки дій української влади та кризи довіри до неї і всередині держави. У 2014 р. для 46,8% українських громадян головним очікуванням було зниження рівня корупції, яка входить до переліку п'яти найголовніших проблем, які потребують першочергового вирішення: досягнення миру (79%), поліпшення матеріального становища людей (48%), забезпечення економічного зростання (43%), боротьба з корупцією (34%), зміцнення гривні, боротьба з інфляцією, зупинення зростання цін (30%) [11]. Згідно з опитуванням Міжнародної фундації виборчих систем (IFES), проведеним у квітні 2014 р., 21% українців значною мірою погодилися, що корупція стала неминучим складником їхнього життя [9].

За результатами дослідження, Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно із соціологічною службою Ukrainian Sociology Service проведеного у період з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. в 11 регіонах України, найбільшою довірою в суспільстві користуються волонтерські рухи, церква і армія [13]. Сторінку Міністерства оборони України в Facebook, яка є однією з найпопулярніших офіційних інтернет ресурсів органів державної влади – з початку 2014 року відвідало понад 1,5 млн. осіб. Результати опитування «2015–й: політичні підсумки – думка населення» відображають такі основні тенденції: зростання недовіри до владних органів, інстанцій, російських ЗМІ, 60% населення вважають, що події в Україні відбуваються у неправильному напрямку, основними почуттями людей, коли вони думають про майбутнє України, є надія (39%) і тривога (39%), але попри те – не змінилася громадська думка щодо вибору зовнішньополітичних орієнтацій, вступу до ЄС та НАТО [12]. У квітні 2016 року ситуація не покращилася, вже 72,2% опитаних вважають що ситуація в країні розвивається у

неправильному напрямку, 72,7% не покладають надії на завершення політичної кризи після обрання нового уряду, рівень довіри до влади також суттєво знизився [14].

Загалом слід зазначити, що позитивні зміни в іміджах і образі України найбільше пов'язані з діяльністю суспільства, неполітичної еліти, активізацією громадянського суспільства, а негативні – з діяльністю політичної еліти й інститутів влади та управління, що підтверджує тенденції попереднього етапу.

Варто зауважити, що кризові явища, що впливають на невисокі показники рейтингів України не є лише проблемою пострадянських республік чи держав перехідного «транзитного» типу, у сучасному світі практично усі держави залучені до вирішення та подолання негативних явищ в економіці, політиці, культурі та інших галузях суспільного життя. Виникають загрози стабільності та світовому світопорядку, що склався після Другої Світової війни, інспіровані державами, які прагнуть зайняти лідерські позиції, реалізувати свої інтереси не шляхом відкритої чесної конкуренції, а через ведення гібридних інформаційних воєн, створення реальних чи потенційних загроз міжнародній безпеці в цілому.

Держави світові лідери, усвідомлюючи, що ХХІ століття – епоха влади інформаційного капіталу значно більшою мірою, ніж економічної чи військової потужності, активно захищають свій інформаційний простір, транслюють, трансформують та конструюють постійно нові активні іміджі, які забезпечують їхнє фінансове процвітання, гарантії свобод, захист від основних загроз, а також стійку репутацію, авторитет та можливість впливати на усі світові процеси, транслювати свої цінності, культуру та вносити власні правила в міжнародні комунікації, тобто творити міжнародну (світову) політику.

Тому, на нашу думку, урядом України повинна проводитись політика позиціонування держави із залученням фахівців у галузі PR-технологій та іміджування для створення за допомогою політичних та маркетингових технологій ефективного, позитивного міжнародного образу для його трансформації відповідно до реальної ситуації, вимог та стандартів цивілізованого світу.

Список використаних джерел

1. Бернейс Э. Манипуляция общественным мнением: как и почему // Полис. Политические исследования. – 2012. – №4. – С.149–159.
2. Гребініченко О. Ю. Міжнародні рейтинги держави як фактор зовнішніх інформаційних впливів / О. Ю. Гребініченко // Нова парадигма. – 2008. – №76. – С.151–163.
3. Здійснюємо реформи змінюємо Україну. Звіт Уряду 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248703577
4. Купчинська І. Закордонна Україна: як і що писали світові ЗМІ про нашу державу у березні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://reinvent.platfor.ma/zakordonna-ukrayina3/>
5. «Легкість ведення бізнесу в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>
6. Наше місце в світових рейтингах (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://ukr.segodnya.ua/life/stories/nashe-mesto-v-mirovyh-reytingah-infografika-684681.html>
7. Огляд преси за 12.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.ukroko.org/archives/5641>
8. Прес реліз Україна. «І через рік після Майдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5053.html>

9. Результати опитування IFES в Україні «Громадська думка в Україні 2014 р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifes.org/sitecore/shell/Controls/Rich%20Text%20Editor~/media/CF2B9B24EF7642EFB23679CD65110277.pdf>
10. Результати опитування «Що думають європейці про Україну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/1570.html>
11. Результати соціологічного дослідження «Громадська думка: підсумки 2014 року», проведеного 19–24 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=573
12. Результати соціологічного дослідження «2015–й: політичні підсумки – думка населення», проведеного 15 по 25 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/2015-i-politichni-pidsumki-dumka-naselenja-hm>
13. Результати соціологічного дослідження «Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ.? – загальнонаціональне опитування», проведеного з 22 по 27 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>
14. Результати соціологічного дослідження «Оцінка громадянами ситуації в країні», проведеного з 22 по 26 квітня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=748
15. Тихомирова Є. Б. Імідж України в контексті міжнародних рейтингів / Є. Б. Тихомирова // Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. – К.: КиМУ, 2010. – Вип.1. – С.90–107.
16. Україна у глобальних рейтингах: підсумки 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/story/>
17. Хабермас Ю. Проблема легітимациі позднего капитализма. – М.: Праксис, 2010. – 272 с.
18. Херманн Михаэль К. Политическая коммуникация: воздействие средств массовой информации на общество в современных государствах. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://NetHistory.Ru/biblio/1043179735.html>
19. Freedom in the World 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf 632015
20. Global Peace Index 2014 Global Rankings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2014>
21. Global Terrorism Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>
22. Human Capital Report 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/>
23. Nation Brands 2015. The annual report on the world's most valuable nation brands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_2015.pdf
24. The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation // World Intellectual Property Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2014.pdf
25. United Nations E-Government Survey 2014. E-Government For The Future We Want» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nc.gov.ua/menu/publications/doc/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf
- References**
1. Berneys E. Manipulyaciya obschestvennym mneniem: kak i pochemu // Polis. Politicheskie issledovaniya. – 2012. – №4. – С.149–159.
2. Grebinichenko O. Yu. Mizhnarodni reytingi derzhavi yak faktor zovnishnih informacijnih vpliviv / O. Yu. Grebinichenko // Nova paradigma. – 2008. – №76. – С.151–163.
3. Zdiysnyujemo reformi zminyinujemo Ukrajinu. Zvit Uryadu 2015 rik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/public/article?art_id=248703577
4. Kupchinska I. Zakordonna Ukrajinu: yak i scho pisali svitovi ZMI pro nashu derzhavu u berezni [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://reinvent.platfor.ma/zakordonna-ukrayina3/>
5. «Legkost vedeniya biznesa v Ukraine» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.doingbusiness.org/data/explore/economies/ukraine/>
6. Nashe misce v svitovih reytingah (infografika) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://ukr.segodnya.ua/life/stories/nashe-mesto-v-mirovyh-reytingah-infografika-684681.html>
7. Oglyad presi za 12.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.ukroko.org/archives/5641>
8. Pres reliz Ukrajinu. «I cherez rik pislya Maydanu Ukrajinu lishajetsya naykorumpovanishoyu krajinoyu Jevropi» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5053.html>
9. Rezultati opituvannya IFES v Ukrajinі «Gromadska dumka v Ukrajinі 2014 r.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifes.org/sitecore/shell/Controls/Rich%20Text%20Editor~/media/CF2B9B24EF7642EFB23679CD65110277.pdf>
10. Rezultati opituvannya «Scho dumayut jevropejci pro Ukrajinu» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/1570.html>
11. Rezultati sociologichnogo doslidzhennya «Gromadska dumka: pidsumki 2014 roku», provedenogo 19–24 grudnya 2014 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=573
12. Rezultati sociologichnogo doslidzhennya «2015–y: politichni pidsumki – dumka naselennya», provedenogo 15 po 25 grudnya 2015 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/2015-i-politichni-pidsumki-dumka-naselenja-hm>
13. Rezultati sociologichnogo doslidzhennya «Komu bilshe dovirayut ukrajinci: vladi, gromadskosti, ZMI.? – zagalnonacionalne opituvannya», provedenogo z 22 po 27 lipnya 2015 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>
14. Rezultati sociologichnogo doslidzhennya «Ocinka gromadyanami situacii v krajinі», provedenogo z 22 po 26 kvitnya 2016 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=748
15. Tihomirova Je. B. Imidzh Ukrajinі v kontekstі mizhnarodnih reytingiv / Je. B. Tihomirova // Problemi mizhnarodnih vidnosin: Zb. nauk. pr. – K.: KiMU, 2010. – Vip.1. – С.90–107.
16. Ukrajinu u globalnih reytingah: pidsumki 2015 roku [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/story/>
17. Habermas Yu. Problema legitimacii pozdnego kapitalizma. – М.: Praksis, 2010. – 272 s.
18. Hermann Mihael K. Politicheskaya kommunikaciya: vozdeystvie sredstv massovoy informacii na obschestvo v sovremennyh gosudarstvah. – [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://NetHistory.Ru/biblio/1043179735.html>
19. Freedom in the World 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf 632015
20. Global Peace Index 2014 Global Rankings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2014>
21. Global Terrorism Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>
22. Human Capital Report 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/>
23. Nation Brands 2015. The annual report on the world's most valuable nation brands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_2015.pdf
24. The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation // World Intellectual Property Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2014.pdf
25. United Nations E-Government Survey 2014. E-Government For The Future We Want» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nc.gov.ua/menu/publications/doc/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf
- Shchurko O. M.**, Candidate of political sciences, docent, Associate Professor of Humanities, National Army Academy named Hetman P. Sahaydachnoho (Ukraine, L'viv), bosja-ret@i.ua
- Dynamics of Ukraine's image in the international rankings (2014–2016)**
- The aim of the article is to consider the particular perception of the international image of Ukraine in the context of forming global information society. Dynamics perceptions image showing the state through opinion polls and reports of rating agencies. For Ukraine in the current socio-political realities of effective management of public image strategy is a prerequisite for maintaining active domestic and foreign policy and defense of national interests.*
- Keywords:** international image of Ukraine, branding strategy, the rating agencies.

Щурко Е. М., кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных наук, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), bosjagen@i.ua

Динамика образа Украины в международных рейтингах (2014–2016 гг.)

Целью статьи является рассмотрение особенностей восприятия международного образа Украины в контексте становления мирового информационного общества. Динамика перцепций образа государства отражается через результаты опросов общественного мнения и отчеты рейтинговых агентств. Для Украины в современных общественно-политических реалиях эффективное управление государственным имиджем и стратегиями является необходимым условием для ведения активной внутренней и внешней политики и защиты национальных интересов.

Ключевые слова: международный образ Украины, имиджевые стратегии, рейтинговые агентства.

* * *

УДК 327.56(519.5)

Кан Ден Сик,

кандидат политических наук, доцент кафедры Восточной филологии, Киевский национальный лингвистический университет, член Консультативного Совета по мирному и демократическому объединению Кореи (Украина, Киев), kme112000@yahoo.com

Анализ экономического роста Республики Корея и пути дальнейшего развития

Проанализированы причины динамического роста экономики Республика Корея, роль государства в проведении экономических реформ и патриотизм корейцев, а также рассмотрены причины, недостатки и просчеты экономической политики, которая привела к определенному дисбалансу в экономике. Наводятся примеры удачного использования профицита трудовых ресурсов, описана политика поощрения инвестиций и правильного распределения иностранного капитала, стратегии увеличения экспорта. Показано как корейцы умело воспользовались технологическими и научными достижениями, накопленными в развитых странах мира. Описана сущность реформ – повышение эффективности конкурентоспособности рыночной системы, индустриальная реструктуризация и реформы в управлении. Поиск путей развития источников интенсивного роста экономики и активизации роли институтов в структуре экономики и формировании направлений развития интенсивной экономики, улучшения системы образования. Кроме того, рассматриваются новые направления экономической политики – макроэкономическая стабильность и либерализация, интеграция со странами АТР и США. Для детального рассмотрения вышеперечисленных пунктов был использован метод исторического анализа.

Ключевые слова: Республика Корея, интеграция, страны АТР, США, экономические реформы, профицит трудовых ресурсов, поощрение инвестиций, иностранный капитал, увеличение экспорта, технологические достижения, рыночная система, индустриальная реструктуризация, конкурентоспособность, макроэкономическая стабильность.

(статья друкується мовою оригіналу)

Республика Корея – одна из немногих стран США, которая достигла мощного экономического успеха за сравнительно короткий промежуток времени: для достижения таких результатов США понадобилось 100 лет, а Японии 50 лет. Однако анализ динамики роста экономики показывает, что за последнее время рост замедлился, причем не только в Республике Корея, но и в таких странах как Япония, Китай и в Тайване. По сравнению с Японией замедление роста в РК ниже. Естественно, чтобы удержать темпы роста экономики нужно найти новые способы, а для этого необходимо выработать новую стратегию. Очевидно, для этого необходимо проанализировать роль государства, причины, недостатки и просчеты экономической политики, которые привели к некоторым дисбалансам в экономике на примере Республики Корея, Японии и Тайваня. К тому же последние перемены в мировой политике показывают, что

необходимо пересмотреть стратегический курс развития экономики на долгосрочный период, с этим сопряжены поиски новых перспектив развития. Иными словами, эти страны находятся на стадии перехода к новой фазе развития. Поэтому есть смысл проанализировать динамику экономического роста за последние 30 лет. Несмотря на видимость легкого достижения результатов, было много сложностей в развитии экономики этих стран. Сегодня для преодоления имеющихся препятствий и достижения перспективы на новые десятилетия нужно искать новые возможности и пути.

Многих корейцев волнует вопрос, сможет ли РК войти и удержаться в группе развитых стран мира. Как известно уровень роста ВВП в РК был невысоким до 1961 г. и только лишь с принятием первого пятилетнего плана экономического развития стран (1962 г.) начался рост. Однако уже в 60–70-х годах темпы роста РК и Тайваня превзошли все развитые страны мира в периоды их экономического подъема. Так самый высокий уровень темпов был достигнут США в период 1886–1913 гг. и составил 4,3%, соответствующие показатели за период 1913–1938 гг. в Японии составили 4,5% [1]. Даже рост экономики в Японии в период реставрации Мейдзи с 1868 г. и до начала Второй мировой войны, являющийся одним из самых высоких и быстрых, не может сравниться с показателями РК и Тайваня в 60–70-е года. И только в послевоенный период Япония достигла показателей Кореи и Тайваня.

Ежегодные темпы роста Японии в 1950–1970 годы составили приблизительно 10%. За последние 30 лет РК и Тайвань смогли превратиться из традиционно сельскохозяйственных в индустриальные страны. Преобразования, которых удалось достигнуть, сравнимы с теми, которые проходили развитые страны за столетний период. Даже Япония, чей доход на душу населения составил около 17% дохода США, в конце Второй мировой войны и в послевоенный период удалось перерасти из экономической и технологически отсталой страны в развитое государство. Таким образом, Япония также прошла путь трансформации за короткий срок. Следует отметить несколько интересных фактов. Во-первых, в Японии, РК и Тайване имелись схожие целевые капиталы, и им удалось добиться больших успехов в сжатые сроки. Во-вторых, они достигли роста экономики практически в одно и то же время, а именно, после окончания Второй мировой войны. Эти два фактора говорят о том, что они имели общие факторы, приведшие их к быстрому экономическому подъему.

Одним из интересных факторов является схожие характеристики целевого капитала. Корея имеет ограниченные запасы природных ресурсов и земель, пригодных для ведения сельского хозяйства (около 20% площади). Природные ресурсы Японии и Тайваня тоже не лучше корейских. Из-за недостатка природных ресурсов всем трем субъектам приходилось импортировать большую часть промышленного сырья. Кроме того, несмотря на то, что производительность на единицу площади в сельском хозяйстве одна из самых высоких в мире, им приходится импортировать значительное количество сельхозпродуктов. Но, в отличие от скудных природных ресурсов, Корея была богата трудовыми ресурсами. Так в 1992 году население Кореи составляло 43,7 млн. человек [2]. Таким образом, на начальных

стадиях развития в РК, наблюдался профицит трудовых ресурсов. РК удалось эффективно использовать профицит трудовых ресурсов. К тому же, потенциальная рабочая сила характеризовалась относительно высоким уровнем образования, грамотности и готовностью к работе на протяжении долгих часов за низкую плату. Появилось много руководителей, которые умело использовали политику государства, поощрявшей инвестиции с выгодными банковскими займами и распределением иностранного капитала. Многие ученые, экономисты, и сегодня считают, что секрет успеха РК заключается в применении стратегии, ориентированной на увеличение экспорта. Именно эта стратегия, основанная на трудоемких отраслях обрабатывающей промышленности, на первых порах в начале 60-х годов позволило Кореи перебороть имеющиеся внутренние ограничения. Эта стратегия оказалась успешной, сопровождалась благоприятной международной обстановкой в 60х годах [5].

Итак, давайте рассмотрим поподробнее факторы, которые способствовали динамическому росту экономики РК, Японии и Тайваня. Во-первых, умелое использование профицита трудовых ресурсов для развития отрасли обрабатывающей промышленности. Во-вторых, умелое использование накопленных развитыми странами технологических и научных достижений. Еще в 1962 году Александр Гершенкрон предполагал, что скорость индустриализации в развивающихся странах намного выше, чем в развитых. В целом, это объясняется тем, что развивающиеся страны могут воспользоваться возможностью использования технологических достижений развитых стран, т. е. они имели возможность «конденсировать» процесс, при котором технологические новации разрабатывались в развитых странах. Профессор Казуси Охакава охарактеризовал быстрые темпы развития азиатских развивающихся стран как «сжатый рост», а профессор Чо Сун назвал их конденсированным ростом [3].

Да, опыт Республики Корея, Тайваня, и, в меньшей степени Японии, подтверждают теорию Гершенкрона [4], но они ещё имели ряд благоприятствующих факторов, таких как: во-первых, возможность импортировать капитал и технологии, одновременно с тем не увеличивать долю экспорта; во-вторых, возможность выхода на рынок развитых стран без должного развития внутреннего рынка. Информационная доступность неограниченные рынки продукции, стандартизации продукции, по меркам развитых стран, позволили не развивать внутренние рынки развивающимся странам, иными словами они могут экспортировать товары до того как появится спрос на них на внутреннем рынке. В-третьих, за счет разработки ресурсосберегающих технологий, за краткий срок ресурсосодержание производимых товаров было значительно снижено. Таким образом, ресурсы стали менее ограничивающим фактором, чем в предвоенные годы. Все эти факторы позволили РК, Японии и Тайваню за сравнительно короткий срок достичь огромных экономических успехов. В чем же заключается роль государства?

Теория Гершенкрона выдвигает предположение, что развивающиеся страны стремятся установить свою индустриальную структуру не так, как это происходит в развитых странах, и чем более отсталая страна, тем сильнее будет роль государства, что, в свою очередь, приводит к более неравномерному и непоследовательному

развитию. Неравномерность развития корейской экономики является так же следствием активного вмешательства корейского правительства, что в свою очередь, обусловлено необходимостью скорейшего развития в связи с высокой численностью населения. Однако, это вовсе не означает, что развитие было бы не возможно без вмешательства государства. Скорее всего, правительство дало свободу и направление для развития экономики, придав при этом уникальный корейский колорит. Многие специалисты считают, что все структурные характеристики корейской экономики, не сбалансированные отношения между конгломератами и мелкими предприятиями, трудовые отношения, структура финансовой индустрии интерпретируются только в контексте политики государства.

Ещё одной отличительной особенностью развития корейской экономики заключается в относительно экстенсивном характере развития. Конденсированный рост Кореи за последние три десятилетия является примером экстенсивной модели развития. Это означает, что он состоялся в основном благодаря использованию имеющихся внутренних и импортированных ресурсов и технологий. Однако, чтобы поддержать высокие темпы роста экономики, страна должна искать источники интенсивного развития, т.е. те, которые улучшают продуктивность имеющихся ресурсов посредством внутренних инноваций и реформ. В чем же заключается сущность реформ? Это, прежде всего, повышение эффективности конкурентоспособной рыночной системы, индустриальной реструктуризации для достижения баланса в экономике и реформ в правительственном управлении.

Но экономика развивающихся стран должна быть готова к тому, что ресурсы конденсированного роста будут рано или поздно истощены и необходимо будет культивировать источники интенсивного роста. При этом если экономика страны подготовлена для трансформирования из конденсированного в интенсивный рост, то этот процесс произойдет значительно легче. Ярким примером, когда конденсированный рост трансформировался в интенсивный, является Япония в 1955–73 годах. За этот период японская экономика достигла конденсированного роста, но в то же время сумела развить источники интенсивного роста благодаря улучшению технологических возможностей и усовершенствованию корпоративной культуры и производственных отношений. Следует отметить, что, несмотря на это, Япония сегодня испытывает большие трудности для дальнейшего интенсивного развития экономики. Она сегодня находится практически на стадии застоя, а это говорит о том, что нужны новые подходы, новые стратегии.

В корейской экономике источники интенсивного роста не были ещё полностью культивированы и нынешние экономические трудности объясняются именно этим фактом. Таким образом, можно сделать вывод, что государство РК приняло участие в схеме распределения ресурсов, обозначило роль институтов в установлении структуры экономики и сформулировало направление её развития.

Опыт динамического развития Японии, Республики Корея и Тайваня показал, что немаловажную и главную роль сыграла инновационная политика правительства, поэтому есть смысл рассмотреть роль правительства в

проведении инновационной политики на примере Южной Кореи.

Многие ученые корееведы считают, что успех корейской экономики во многом зависит от национального характера корейцев, таких черт как трудолюбие, целеустремленность, патриотизм. Известный экономист, лауреат Нобелевской премии 2006 г., Эдмунд Фелис сказал, что экономический успех во многом зависит от характера нации. Естественно, нельзя успех или провал присваивать только национальному характеру и, тем не менее, такой субъективный фактор играет немаловажную роль и стимулирует изменения поведения на национальном уровне. По мнению известного политика и экономиста РК, Чо Суна, самым важным фактором экономического успеха Кореи было сильное стремление корейцев жить лучше и готовность жертвовать на благо своей страны и процветания следующих поколений. Для социальной сплоченности очень важна роль политической и социальной элиты. Национальная элита играет ключевую роль на начальном этапе государственного становления, который сейчас переживают многие страны, в том числе и Украина. Они должны быть готовы жертвовать ради национального развития и благополучия граждан. Если личные интересы ставятся выше национальных и социальных, это крайне негативно скажется на мотивации людей работать, не покладая рук, на благо развития государства. Некоторые экономисты пришли к выводу, что одним из самых главных факторов, определяющим результат экономического развития, является патриотизм. Однако анализ динамики развития экономики РК показал, что немаловажную роль играет инновационная политика государства.

Немалую роль в проведении инновационной политики в Республике Корея сыграло правительство. Ниже рассмотрим самые важные инновационные мероприятия, проведенные правительством. Правительство провело ряд важных инновационных мер в ходе первой пятилетки, такие как снижение стоимости корейской воны для отражения рыночной стоимости валюты при обмене; резкое увеличение процентной ставки в банковских институтах для увеличения финансовых сбережений; стимуляция притока иностранного капитала с целью компенсации недостатка внутренних сбережений. Эта политика позволила наметить новый подход к экономическому развитию и принесла свои результаты. Проведения реформирования системы валютного обмена позволило увеличить экспорт, но это не означало либерализацию импорта. Даже наоборот, правительство укрепило систему импортных квот и установило специальные тарифы – более высокие на потребительские товары. Политика увеличения экспорта и ограничения импорта проводились одновременно.

Кроме того, процентные ставки по сберегательным счетам были подняты в сентябре 1965 года с 15 до 30%; ставки по ссудам были также соответственно подняты для увеличения сбережений и стимулирования эффективного использования займов. Увеличение процентных ставок привело к повышению сберегательных депозитов посредством переноса значительного количества фондов из неорганизованных финансовых систем в организованные. Политика повышения процентных ставок способствовала эффективному использованию банковских займов и стабилизации цен, и кроме того принесла неожиданный

эффект – большой приток иностранного капитала. Все это сделало возможным повышение уровня инвестиций.

Также, с целью привлечения иностранного капитала, правительство обязало внутренние банки гарантированно покрывать валютные займы местных компаний в случае их банкротства. Более того, государство гарантировало ремиссию инвестиции и прибыль от прямых иностранных инвестиций.

Таким образом, политика поощрения иностранного капитала оказалась успешной. Компании импортировали капитал из-за рубежа, нанимали рабочую силу, производили и продавали трудоемкую продукцию и получали значительную прибыль. Уровень зарплаты был низким, как следствие профицита трудовых ресурсов, делая тем самым трудоемкое производство конкурентоспособным на мировом рынке. В последующих пятилетних планах стимулирование экспорта стало приоритетным направлением экономической политики, и при этом использовались различные методы для достижения максимального роста. Льготные кредиты для экспортеров, налоговые субсидии, установление зон свободной торговли и освобождение от тарифов на импорт сырья для производства экспортной продукции.

Когда экспортное производство было под угрозой из-за инфляции, правительство производило девальвацию национальной валюты для поддержания выгодных условий для экспорта. Но следует подчеркнуть, что политика стимулирования экспорта, безусловно, была эффективной, но, к сожалению, она повлекла за собой перекос индустриальной структуры в пользу экспортного производства, крупного бизнеса и неравного распределения средств. Затем пришлось правительству производить коррективы в пользу национальных производителей.

Одновременно с изменением корейской экономики изменился и рынок труда. Избыток рабочей силы уже в 80-х годах перешел в дефицит, страна с низкой оплатой труда превратилась в страну с высоким уровнем зарплат. Экономика начала переориентироваться от трудоемких к высокотехнологическим отраслям. Как правило, нехватка рабочей силы случается во всех экономически развитых странах, но Корея столкнулась с этой проблемой на слишком ранней стадии развития. Для корейской экономики с населением 43 млн. человек, чей доход на сумму населения составлял только 6 500 долларов, острая нехватка как обычного, так и высококвалифицированного труда не было нормальными явлениями. Это признак того, что страна теряет конкурентоспособность в трудоемких отраслях промышленности ещё до того как ей удалось получить преимущество в высокотехнологичных областях. Эти факторы побудили государство запустить программу финансирования высокотехнологических отраслей, определенных государством.

То, что необходимо Корею в этот период – это всплеск инновации, как говорил Шумпетер, во всех отраслях и во всех компаниях, а не только в одной области высоких технологий. В областях с низким и средним применением технологий, которые имеют огромную важность в корейском контексте, существует намного больше возможностей для инновации. Экономическое развитие в большей степени зависело от этих незначительных инноваций. На самом деле они являются определяющими факторами долгосрочного развития высоких технологий.

При этом ответственность за инновацию во всех областях промышленности лежит на промышленных и общественных институтах, а не государстве, за исключением редких случаев.

В финансовых сферах тоже было немало перекосов, так на начальном этапе индустриализации политика высоких процентных ставок произвела неожиданный эффект – приток иностранного капитала, а корейское правительство активно направляло этот приток на развитие тяжелой и химической промышленности и инфраструктурных проектов. Однако такая политика привела к потерям и усложнениям внутренних корейских банков, поэтому правительству пришлось несколько раз снижать банковские ставки по вкладам, и к 1972 году снова вернулась к системе низких процентных ставок. Таким образом, в 70–х годах политика индустриальной нацеленности совместно с политикой максимизации экспорта привели к расширению крупных компаний. Правительство привело несколько реформ в 80–е годы. Эти реформы включали денационализацию коммерческих банков, либерализацию иностранного банковского сектора, введение новых финансовых инструментов, некоторое ослабление контроля над процентными ставками и либерализацию фондового рынка. Эти реформы дали толчок для развития небанковских финансовых учреждений, но работа банков не была нормализована, поскольку государственный контроль над банками был ещё довольно высок, несмотря на приватизацию банков. После проведения ряда исследований пришли к выводу, что основным направлением финансовой реформы должно быть создание интегрированного финансового рынка и предоставление предпринимателям возможности управлять финансовым сектором. В настоящее время рынок управляется администраторами, которые руководствуются административным долгом, а не финансовыми предпринимателями, которые бы действовали согласно финансовым правилам.

Итак, подводя итоги финансового развития Кореи за последние десятилетия, можно сказать, что самым важным источником экономического роста РК является технологический резерв, который Корея получила за счет накопления развитых стран. Корея смогла модернизировать свои собственные институты, достигла высоких показателей роста экономики за счет стратегии направленной на рост экспорта, которая помогла стране в полной мере использовать профицит трудовых ресурсов и компенсировать недостаток натуральных ресурсов. Как известно, в экономике любой страны внешние и внутренние секторы неразрывно связаны, Корея не является исключением. Модель корейской внешней торговли отражает рост промышленности, компаний, индустриальные отношения и структуры финансов.

В последнее время произошли колоссальные изменения в международной экономической политике, особенно в Азиатско-Тихоокеанском регионе. В частности, это быстрые структурные преобразования, создание общих рынков и в то же время, возросшие трения и конкуренция между торговыми партнерами в регионе. Все эти перемены заставляют РК пересмотреть свою стратегию роста, то есть появляется необходимость в более тщательном анализе и поисках приоритетов будущей международной экономической политики.

Стратегия роста экспорта была энергично принята правительством совместно с представителями бизнеса

и трудящихся. Кроме того, необходимо подчеркнуть и фактор благоприятной международной обстановки, которой воспользовались корейцы, а также сплоченность правительства, предпринимателей и трудящихся, и большую роль правительства в разработке инновационных мер. Инновацией в отношении организационных мер послужило создание Совета по экономическому планированию, возглавляемого заместителем премьер-министра, который был ответственный за планирование национальной экономики и координирование политики. Были созданы официальные и неофициальные агентства, включая Корейский институт развития, а также был создан Научный комитет по оценке планирования для внедрения и эффективности экономического плана. Успех корейской экономики в 60–е годы связан с характерными путями расстановки приоритетов и достижение приоритетных целей, то есть правительство приложило все усилия для успеха индустриализации. Фактически, все меры, предпринимавшиеся государством, были направлены на поддержку бизнеса, в том числе денежные и фискальные. В 60–е годы, как уже было сказано, приоритетным направлением была стимуляция экспорта, увеличение занятости и привлечение инвестиций. Меры, разработанные для достижения этих целей, включая изменения валютных курсов, привлечения иностранного капитала, денежные и фискальные реформы, чтобы экономика соответствовала механизмам рынка. Политика стимуляции экспорта имела успех благодаря приоритетам и мерам, принятым для привлечения инвестиций в трудоемких отраслях промышленности, в которых Корея имела сравнительное преимущество. Кроме того государство обеспечило экономику должной инфраструктурой. Были построены дороги, порты и коммуникационные системы. Государство также создало базовую институциональную структуру для внедрения экономического плана, в том числе законы и правила (законодательная база) для привлечения иностранного капитала и инвестиций рынка труда и рынка капитала. Государство определило приоритетным развитие тяжелой и химической промышленности наряду с максимализацией экспорта и доходов. Нацеленность данных видов промышленности на производство железа, стали, цветных металлов, продукции машиностроения, электроники и нефтехимии, а также на судостроение частично объяснялось стремлением развивать оборонную промышленность, а частично – стремлением ускорить индустриальную структуру за счет развития передовых отраслей промышленности.

Будущее направлений экономической политики – макроэкономическая стабильность и либерализация с уменьшением роли государства. Главная перспектива корейской экономики – продолжение достижений без ослабления и стабильность. Имеющуюся на сегодняшний день некоторую структурную нестабильность, промышленный дисбаланс и неравенство при распределении можно легко преодолеть, главное – поддерживать темпы роста. Политика по-прежнему должна быть направлена на стимуляцию роста с уклоном в сторону технологического прогресса. Кроме того, экономическая политика будущего должна основываться на новых перспективах, а это означает переход экономики из экстенсивного роста в интенсивный. Основным пунктом нового направления является изменение существующих

институциональных структур, реструктуризация социально-экономических институтов. Только эти институты могут изменить в Корею дорогостоящую и неэффективную экономическую структуру.

Нужен новый взгляд на отношения с окружающими странами и в первую очередь с КНДР, Японией, Китаем, Тайванем. Поскольку РК стала важным игроком на международной арене, как лидер новых индустриальных стран, как часть сообщества стран АТР, которая занимает важное стратегическое положение в США. При этом Корея должна придерживаться принципов свободной торговли и системы многосторонней торговли. Корея должна принять экстраординарное решение, нужно видение, выдержка и смелость для того, чтобы осуществить все поставленные задачи: темпы роста экономики и мирное демократическое объединение. Сейчас Корея развивается в условиях жесткой международной конкуренции и единственным правильным способом с ней справиться является соперничество по международным правилам. Кроме того необходимо учесть фактор сильного национализма, но нельзя оставаться его заложником, необходимо найти метод конструктивного использования на благо нации.

С точки зрения мировой экономики Корея находится на стадии перехода. Она достигла нынешнего положения благодаря правильной инновационной политике в послевоенный период. Конкурентное преимущество Кореи в трудоемких производствах было разрушено повышением зарплаты, снижением продуктивности и трудностями в достижении технологического прорыва. Технологический отрыв от развитых стран уменьшается медленно, отрыв от развивающихся стран значительно уменьшился, отрыв от стран АСЕАН почти исчез. Следовательно, РК нельзя останавливаться на достигнутом, поэтому нужен новый подход – интеграция со странами АТР и в первую очередь со странами США. И, конечно же, стратегически правильный подход по отношению Северной Кореи. Сегодня, понятно, что в ближайшее время, скорее всего, в Северной Кореи серьезных изменений не будет, поэтому необходимо её побуждать – принять политику «открытых дверей» и реформ в первую очередь в области экономики.

Таким образом, совершенно ясно, что источником динамического роста экономики в прошлом – низкий уровень оплаты труда, избыток трудовых ресурсов, высокий рост производительности труда, высокий уровень инвестиций, политика авторитарного правительства, уделявшаяся экономическому развитию внимание и благоприятная международная обстановка. Но все это в прошлом, а сегодня необходимо найти новый источник роста производительности труда, новые инновации в технологических отраслях и управлении, в правительственной структуре, социальная дисциплина и стабильность. Таким образом, в целом можно определить будущее направление экономической политики как макроэкономическая стабильность с макроэкономической либерализацией. Для достижения и проведения структурных реформ государство должно продолжать играть ключевую роль, то есть должно предоставить платформу для установления нормальных рамок роста в будущем.

Итак, подводя итог можно сделать следующие выводы. На данном этапе развития необходимо пересмотреть роль государства, поскольку целевое экономическое планирование и инструменты экономической политики, направленные на достижение экономических целей, больше

не генерируют долгосрочный рост, поэтому государство должно изменить свою структуру и организацию. Необходимо создать институты для установления систем свободных конкурентных цен, восстановить баланс в экономической структуре, поощрение малого и среднего бизнеса, предоставить равные возможности, помочь конгломератам сконцентрироваться в своей деятельности посредством специализации, установить гармоничную промышленную структуру и улучшить систему образования с целью развития трудовых ресурсов.

Список использованных источников

1. Myohei Shinohaza, Nihon-Kei-Zai no Seicho to Jung Kang (The Growth and Cycles of the Japanese Economy), Tokyo, Sobunsha, 1961, p.6.
2. National Statistics Office, 1992, Social indicators in Korea.
3. Ohkawa Kazushi, Keizai Hatten to Nippon no Keiken, Tokyo, Daimei-do, 1970, p.33.
4. Gerschenkzon Alexander, 1962, Economic Backwardness in historical perspective, New York: Frederick A. Pzaeger.
5. Cho Soon, 1987, Economic development and social development in the Process of modernization". Kyong Je Hak Yon Gu 35: 215 – 25. Seoul (in Korean).

Kan Den Sick, Candidate of Political Sciences, Associate Professor of Oriental Studies Department of Kiev National Linguistic University, member of The Advisory Council on Democratic and Peaceful Unification of Korea (Ukraine, Kyiv), kme112000@yahoo.com

Analysis of the economic growth of the Korean Republic and the ways of further development

This article analyzes the causes of the dynamic economy growth of the Republic of Korea, the role of the state in economical reforms and patriotism of Koreans, as well as examines the causes, shortcomings and failures of economic policy, which has led to a certain imbalance in the economy. There are given the examples of successful use of the surplus labor force, described a policy of encouraging investments and the proper distribution of foreign capital, the export increasing strategy. It is shown as Koreans skillfully took advantage of the technological and scientific achievements gained in the developed world. We describe the essence of the reforms – improving the efficiency of the market system competitiveness, industrial restructuring and governance reforms. Finding ways to the intensive economic growth development and strengthen the role of the institutions in the economy structure and the formation of intensive economy development areas and the education system improving. It also covers the new areas of economic policy – macroeconomic stability and liberalization, integration with the countries of Asia-Pacific region and Northeast Asia. For a detailed consideration of the above items was used the method of historical analysis.

Keywords: Republic of Korea, integration, Asia-Pacific Region, Northeast Asia, economic reforms, surplus labor, investment promotion, foreign capital, export increase, technological advancements, market system, industrial restructuring, competitiveness, macroeconomic stability.

Kan Den Sick, кандидат політичних наук, доцент кафедри Східної філології, Київський національний лінгвістичний університет, член Консультативної Ради з питань мирного та демократичного об'єднання Кореї (Україна, Київ), kme112000@yahoo.com

Аналіз економічного зростання Республіки Корея та шляхи подальшого розвитку

Проаналізовано причини динамічного зростання економіки Республіки Корея, роль держави в проведенні економічних реформ і патріотизм корейців, а також розглянуто причини, недоліки і прорахунки економічної політики, яка привела до певного дисбалансу в економіці. Наводяться приклади вдалого використання профіциту трудових ресурсів, описана політика заохочення інвестицій та правильного розподілу іноземного капіталу, стратегії збільшення експорту. Показано як корейці зміло скористалися технологічними та науковими досягненнями, накопиченими в розвинених країнах світу. Описана сутність реформ – підвищення ефективності конкурентоспроможності ринкової системи, індустріальна реструктуризація та реформи в управлінні. Розвиток джерел інтенсивного росту економіки та активізації ролі інститутів в структурі економіки та формуванні напрямків розвитку інтенсивної економіки, поліпшення системи освіти. Крім того, розглядаються шляхи нового напрямку економічної політики – макро економічна стабільність і лібералізація, інтеграція з країнами АТР і Північно-Східної Азії. Для детального розгляду перерахованих вище пунктів був використаний метод історичного аналізу.

Ключові слова: Республіка Корея, інтеграція, країни АТР, Північно-Східна Азія, економічні реформи, профіцит трудових ресурсів, заохочення інвестицій, іноземний капітал, збільшення експорту, технологічні досягнення, ринкова система, індустріальна реструктуризація, конкурентоспроможність, макро економічна стабільність.

* * *

Ниязов Х. Г.,
кандидат политических наук,
научный работник, Институт по Правам Человека
Национальной Академии Наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку),
xalid-555@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА)

Анализируются характерные черты государственной информационной политики, отличающиеся в последние годы глубоким содержанием, рассматриваются вопросы, влияющие на информатизацию общества. Основываясь на конкретные факты, автор пытается обосновать деятельность и влияние информационной политики государства. Автор, также показывая основные задачи информационной политики государства, анализирует роль института медиа, осуществляющих эту миссию. Статья посвящена одной из наиболее важных проблем, стоящих перед страной в области социального развития – проблеме формирования открытого информационного общества и проводимой Азербайджанской Республкой в этом направлении целенаправленной политике.

Ключевые слова: СМИ, информационная политика государства, информационные технологии, свобода слова, независимые медиа, информационное общество.

(статья друкється мовою оригіналу)

В обществе информационная политика всегда была неотъемлемым составляющим компонентом государственной политики, средством или инструментом, регулирующим все сферы общественно-политической жизни, в особенности взаимоотношения между гражданским обществом и прессой. Успешная реализация информационной политики зависит от уровня политического сознания и политической культуры общества.

В учебном пособии под названием «Информационная политика», вышедшем под редакцией российского исследователя В. Д. Попова говорится, что, являясь отраслью практической деятельности, информационная политика государства выдвигает на передний план императивность психосоциального воздействия масс, а в определённой степени и наличие тоталитаризма [1, с. 120].

Основными принципами формирования информационной политики государства являются системность, целостность, единство, научность, качественное и количественное единство информации.

Информационная политика государства при помощи образовательной, гуманитарно-просветительной, социальной, обличающей, контролирующей, интеграционной, мобилизационной функций ещё более укрепляет политику в социуме, оказывает неоценимую помощь в обеспечении гражданского единства.

Наряду со стимулированием новых направлений информационного сектора, Азербайджан продолжает непрерывную деятельность по организации информационных ресурсов, поддержанию и укреплению материально-технической базы этого сектора.

В современных условиях повышается роль и значение средств массовой информации как определяющего средства влияния на формирование и обеспечение общественного мнения. Именно поэтому реализация правовых, экономических, организационных и технологических мероприятий, направленных на обеспечение информационной безопасности и урегулирование личных, общественных и государственных интересов СМИ, составляет одно из основных направлений осуществления информационной политики государства.

Информационная политика: от идеологического щита к инструменту вещания

Под понятием информационная политика государства подразумеваются вопросы, связанные с деятельностью СМИ. В последние годы этот процесс стал носить всеобщий характер. Сегодня в понятие информационная политика государства введены определение информационных прав граждан и организаций, определённые в Конституции страны, а также включены и некоторые аспекты информационной безопасности. В этом смысле информационная политика государства изучается в тандеме с политической системой общества.

Когда мы говорим об информационной политике, то различаем её экономический, военный, социальный и прочие виды. Но информационная политика по сравнению с политическим опытом и политической теорией является очень молодой отраслью. Поэтому исследователи и деятели науки пока ещё не нашли единую формулу, определяющую сущность этого понятия. Один из самых распространённых подходов заключается в том, что информационная политика государства – это комплекс политических, правовых, экономических, социально-культурных мероприятий, направленных на обеспечение конституционного права граждан, на информационное выступление (выражение мыслей и взглядов). Для того, чтобы достичь определённых политических целей, выдвинутых информационной политикой государства, нужно воспринимать её как политическое влияние: в этом случае субъекты информационной политики при помощи информации в рамках своих личных интересов способны воздействовать на мозг, психику, поведение людей, а также на государство и гражданское общество [2, с. 19].

Ю. А. Нисевич ищет значимость информационной политики во взаимных и обоюдных информационных отношениях общественно-политических и социально-экономических сфер жизни, а также в процессах, направленных на их усовершенствование. В этом случае, он подходит к отмеченной политике как к комплексу национальных интересов, нашедших отражение в тактике, задачах государственного управления, законах, управлении и методах их реализации [3, с. 9].

И. Мелюхин, напротив, определяет информационную политику государства как институт, регулирующий не только деятельность телекоммуникации, информационных систем не охватывающих СМИ, но в то же время как комплекс всего производственного и взаимосвязанного процесса, связанный с образованием, защитой, производством, трансляцией и распространением всех видов информации – деловой, развлекательной, научно-творческой, новаторской, а также как институт, регулирующий деятельность государственных органов [4, с. 31].

Таким образом, в итоге можно отметить, что под информационной политикой государства, в основном подразумевают регулирующую деятельность государственных органов, направленную на развитие информационного сектора. В этом плане информационная политика понимается как одно из главных, новых требований века, направленных на обеспечение информирования, реализации системы информационных технологий, информационной инфраструктуры и информационных ресурсов для создания научно-технических, производственно-технологических и организационно-экономических условий.

Существует правительственная и неправительственная информационная политика. По словам известного исследователя В. Д. Попова информационная политика является социально–политической составляющей социальной информатизации и в этом аспекте информационная политика является информатизацией СМИ. А СМИ в свою очередь формируют идеологические, политические, экономические и другие взгляды, влияют на поведение, культуру и другие сферы деятельности людей [2, с. 8]. Информационная политика государства должна, прежде всего, защищать интересы самого государства, граждан, общества, интересы отдельных лиц, и в определённой форме обеспечивать защиту интересов самого государства. Это фундаментальный принцип проведения информационной политики государством. Напротив, неправительственная информационная политика служит государству, но может не обеспечивать интересы гражданского общества.

В качестве объекта информационной политики выступает информационная сфера общества. Под информационной жизнью общества подразумеваются субъекты, участвующие в информации, информационной инфраструктуре и сборе, формировании и её вещании, здесь она воспринимается также и как синтез систем, реализующих и регулирующих общественные отношения. В качестве объекта здесь можно указать информационное пространство.

Основными субъектами информационного пространства как объекта управления информационной политикой государства, являются государственные органы, неправительственные общественно–политические объединения.

Сегодня происходит целый ряд изменений в направлении основного содержания государственной политики, в отношении медиа, связанного с динамическим развитием информационных технологий. В этом смысле, прежде всего, важно уделить внимание фактору информатизации. Основным фактором здесь является создание оптимальных условий для удовлетворения потребностей граждан в области информационного спроса путём претворения в жизнь информационно–коммуникационных технологий. Один из моментов, определяющих скоростное продвижение, связан с этим. Сегодня ни в ком не вызывает сомнения тот фактор, что дорога, ведущая в информационное общество – это дорога в будущее мира. К основным особенностям информационного общества относятся:

- создание глобальной информационной среды;
- массовое использование информационных и телекоммуникационных технологий, создание новых форм социальной и экономической деятельности;
- преобразование информации в товар, создание и развитие рынка информации и знаний;
- совершенствование системы образования, поднятие уровня профессиональной и общей культуры путём расширения возможностей сотрудничества информационных систем на международном, национальном и региональном уровнях;
- созданием среды, считающейся важным условием демократического развития и обеспечивающей права граждан и социальных институтов в направлении получения, распространения и использования информации.

Развитие современной информационной системы и телекоммуникационных технологий, превращение Азербайджана в страну космической промышленности

также является особенностью этого этапа. Потому что всё это не только приводит в движение информационный выход общества, но и характеризуется формированием новой информационной средой. С другой стороны, нужно учитывать и тот фактор, что социально–экономическое развитие Азербайджана, вступление правовых реформ на качественно новую ступень развития, углубление развития гражданского общества и расширение политического плюрализма всё более увеличивает потребность общественности в информации и всё это начинает более сильно влиять на содержание информационной политики государства.

В целом, возрастает роль информационного сектора в жизни общества. Информационный сектор охватывает комплекс производства и отношений не только телекоммуникации, информационных систем и СМИ, а также создание любых вызовов информации (деловой, развлекательной, научно–образовательной, информационной и др.), их охрану, разработку, показ и передачу.

В настоящее время государством проводится широкомасштабная информационная политика, основу которой составляет создание единого информационно–телекоммуникационного пространства. Задачи информационного государства можно подразделить на следующие:

- модернизация информационно–телекоммуникационных структур и их развитие;
- рациональное использование национальных информационных ресурсов, обеспечение свободного доступа к ним;
- обеспечение граждан информацией, несущими социальную значимость;
- развитие независимых СМИ;
- создание необходимой информационно–правовой базы для функционирования информационного общества.

Как и во всех цивилизованных странах, для перехода к информационному обществу, первостепенной задачей правительства Азербайджана было создание благоприятных условий для информационного политического государства. В Азербайджанской Республике создание информационного общества составляет один из приоритетов политики государства. В настоящее время не только в Азербайджане, но и во всём мировом пространстве политика информирования общества и особенно процесс, социально–экономического и научно–технического развития общества находится в центре внимания и превратился в предмет широкого исследования.

Выдающуюся научную роль информатизации дал А. Д. Урсул: «Информатизация – как управленческий, информационный ресурс с целью создания информационного общества, является процессом системной деятельности, развивающимся при помощи информационных средств. На основе этого рождается очередная современная форма цивилизации» [5].

Медиа (вещательное) пространство Азербайджана в контексте глобальных вызовов

Мировой опыт однозначно утверждает, что для создания благоприятных условий для перехода к информационному обществу ведущую роль играет создание государством соответствующей законодательно–правовой базы и регулярное её совершенствование, внедрение внутри государства информационных технологий. В особенности следует отметить, что в регионе размещения Азербайджана,

он является первым государством с космической промышленностью, что даёт ему большие преимущества. В результате этого, процесс информатизации общества прогнозируется более усиленно.

Как логическое завершение процессов модернизации общества, отчётливо вырисовывается целый ряд базисных элементов информационной политики. К примеру, можно привести превращение в предмет открытых обсуждений всех основных мероприятий в государстве и обществе, связанных с информационной политикой, а также учёт общественного мнения. Одновременно, независимо от позиций, занимаемых в обществе, в политике учитываются интересы всех участников этой информационной деятельности. Но здесь самый главный интерес связан с обеспечением учёта интересов граждан Азербайджана. В социальной сфере как один из ведущих элементов следует отметить оказание финансовой и других видов материальной помощи со стороны государства субъектам, направившим свою деятельность на развитие информационной политики.

За последние десять лет прошлого века вступление суверенного Азербайджана на качественно новую ступень экономического развития, стадию строительства правового государства создало широкую потребность информатизации общества и всего мирового пространства. Это в свою очередь развило предпосылки для разработки, подготовки, реализации информационной политики государства как самой актуальной задачи. Высоко оценивая право граждан общества на получение информации, общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев имел фундаментальные заслуги в отмеченном направлении: создание правовой базы, основы для информационной политики, развитие человеческого фактора, развитие права граждан на получение информации, её распространение и использование, укрепление экономического, социального и интеллектуального потенциала страны, создание устойчивой, конкурентоспособной экономики, основанной на информации и знаниях.

В результате комплекса проводимых мероприятий в этой сфере Азербайджан достиг больших успехов. Особенно были вложены большие инвестиции в распространение новых технологий. Гейдар Алиев всегда с чувством особой признательности относился не только к основным субъектам и объектам информационной политики медиа, но и к журналистам: «Труд журналиста необычен, довольно объёмен, требует особого усердия, отваги, храбрости, самопожертвования, влюблённости в свою профессию» [6].

В эпоху независимости были сделаны серьёзные шаги в направлении создания основ информативно-правовой базы информационной политики. В Конституции Азербайджанской Республики, принятой на основе референдума 1995 года, закреплено обеспечение прав и свобод граждан, как одна из основных задач государства. В соответствии с 50 статьей Конституции Азербайджанской Республики, каждый гражданин имеет право в любое время законным путём получать, находить, передавать, готовить и распространять информацию [7].

Наряду с этим, следует особо отметить принятую Гейдаром Алиевым 22 июня 1998 года «Государственную Программу по защите прав человека», а также подписанный позже Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым указ «О мероприятиях по обеспечению свободы слова, мысли и печати в Азербайджанской Республике» [8]. Именно последний

указ о снятии государственной цензуры с печати послужил серьёзным толчком для стремительного развития СМИ и определил основные направления государственной программы, играющей важную роль в жизни общества.

Одновременно с этим указом были приняты следующие законы: «Об информации, информатизации и защите информации», «О средствах массовой информации», «О вещании телевидения и радио», «Об информационной свободе», «Об общественном телевидении и радиовещании». Были также учтены конструктивные отзывы и предложения Европейского Союза. Одним словом, законодательство Азербайджанской Республики о средствах массовой информации состоит из Конституции Азербайджанской Республики, «Законе о средствах массовой информации», «О вещании телевидения и радио», «О свободе печати», «О правилах рассмотрения жалоб граждан», «О вещании», «О государственной тайне», «Об авторских и других правах граждан» и прочих законодательных актов. Несмотря на то, что между законами Азербайджанской Республики и другими межгосударственными, межправительственными и международными соглашениями существуют разногласия, данные международные договоры и указы применяются на практике. Всё это свидетельствует о формировании совершенной законодательной базы в области СМИ.

Вышеуказанное, оказывая значительное и серьёзное влияние на содержание информационного общества, создаёт правовые основы права получения информации со стороны правительства, политических институтов, в том числе со стороны средств массовой информации. Президент Азербайджана Ильхам Алиев 31 июля 2008 года указом «Об утверждении концепции государственной поддержки развития средств массовой информации в Азербайджанской Республике» положил новую веху в отношении развития свободы слова [9]. В связи с этим, можно заявить о начале нового этапа в направлении последовательного и полного обеспечения граждан правом на получение информации и свободами мысли, слова и информации, отражаемых в Конституции Азербайджанской Республики, как об основной сути информационной политики государства.

Интегративные функции СМИ

СМИ, участвуя в формировании общественной мысли, процессе социального урегулирования, путём достижения определённого отношения к себе, побуждают людей на определённые поступки, деятельность. К этой проблеме нужно отнестись с той призмы, что, прежде всего, в любом демократическом и правовом государстве и обществе каждый гражданин обладает правом быть информированным о процессах, происходящих внутри государства и в целом в мире, и это его желание регулируется законом. Т.е. как показывает богатый мировой опыт, без гласности не возможно существование демократии, без демократии бессмысленно говорить о гласности. В свою очередь гласность и демократия не могут существовать без свободных, равноправных медиа. Упомянутая объективная реальность подтверждает, что средства массовой информации являются такими полноправными компонентами демократического общества, как парламент, органы исполнительной власти, свободные суды. С этих же позиций, упоминание о средствах массовой информации, как о четвёртой власти является своевременным и уместным.

Но в любом случае роль СМИ в формировании государственной политики определяется их политическими возможностями. Во-первых, в любом государстве и обществе существуют общественные ценности, открывающие возможность для совместного проживания людей. Одной из первоочередных задач СМИ является пропаганда общественных ценностей, общественного мнения и согласия. Во-вторых, осуждение государственной политики, её критика, несогласие, доведение до правительства общественного мнения, безусловно, участие общества в подготовке государственной политики без СМИ невозможно. Другими словами, СМИ выступают и как пропагандисты государственной политики, и как организаторы в деле участия граждан в общегосударственных мероприятиях. В-третьих, СМИ непосредственно ответственны за формирование психологической среды в обществе, создание доверия к государству и к медиа. По этой простой причине государство ответственно за поддержку СМИ и заинтересовано в урегулировании его деятельности. Роль, которую играют СМИ в политической системе, их влияние на политическую жизнь, общество обуславливается проведением определённой политики в области СМИ.

Можно выделить два основных метода проведения государственной политики в области СМИ. Один из них – идеологический метод, который господствовал в оставшемся уже в истории Советском Союзе. В то время, когда СМИ были «коллективными пропагандистами, агитаторами и организаторами», медиа подчинялась партийным органам, а существование цензуры обеспечивало контроль партии над СМИ. Такая стандартная ситуация имела место во всех странах, входивших в СССР, в том числе и в Азербайджане. После развала Советского Союза прекратился идеологический контроль над СМИ.

Но в настоящее время в некоторых странах мира, где всё ещё существуют авторитарные и тоталитарные режимы, проводится в жизнь идеологический контроль над СМИ. В современное время СМИ являются одними из основных средств, выражающих интересы общества, различных социальных групп и отдельных лиц. Их деятельность носит важное общественно-политическое значение, потому что характер информации, адресованной аудитории, определяет отношение СМИ к общественным процессам. По этой причине, как признаёт большинство политологов, СМИ не только дают информацию, сообщения, но и пропагандируют определённые идеи, взгляды, знания, политические прогнозы, и таким образом участвуют в социальном управлении. Иными словами, СМИ превращаются в один из основных субъектов политики, вплотную участвуют в формировании общественного мнения, разработке и подготовке определённого социального строя. В этом смысле, являясь субъектом информационной политики, в любом цивилизованном обществе уделяется особое внимание деятельности СМИ. Также нужно принять во внимание и тот факт, что одновременно СМИ играют важную роль в подготовке и реализации информационной политики. А информационная политика путём формирования производства и распространения всех видов информационных субъектов, актуализирует и реализует свои интересы [2, с. 36].

В области СМИ существует экономический метод осуществления государственной политики, который используется прямыми и косвенными путями. Косвенный путь предусматривает государственное урегулирование рынка влияния медиа и объединяет в себе рекламу,

почтовые услуги и концентрацию других льготных услуг. А прямое влияние осуществляется в форме дотации СМИ с целью поддержки плюрализма или финансирования определённых проектов медиа. Как отмечалось выше, с целью спасения рынка медиа от импортированных из-за рубежа грантов и проектов, было предпринято создание фонда поддержки СМИ при Президенте Азербайджанской Республики и его ощутимая финансовая «инъекция» прессе, которая обеспечивает развитие информационной политики государства в правильном направлении и является гарантом народной идеологии.

Сегодня СМИ являются одними из основных средств отражения интересов общества, отдельных социальных групп, отдельных лиц. Потому что характер информации, адреса аудитории определяют отношение СМИ к общественным процессам. По этой причине, как утверждают ведущие политологи современности, функции СМИ не ограничиваются только информацией, дачей определённых сообщений, они также пропагандируют определённые идеи, взгляды, политические программы и тем самым участвуют в управлении. Иными словами, СМИ превращаются в один из основных субъектов политики путём формирования общественного мнения, вплотную участвуют в формировании определённого социального строя. В этом смысле, являясь субъектом информационной политики, в любом цивилизованном государстве уделяется большое внимание деятельности СМИ. Также не нужно забывать и о том факторе, что СМИ играют неосценимую роль в деле подготовки и реализации информационного политики государства. А информационная политика в свою очередь является актуализацией и реализацией своих интересов в обществе путём формирования всех видов информационных субъектов, их переработки, содержания и распространения [10, с. 16].

Одним из основных характерных черт сферы информационной политики современного Азербайджана является развитие гражданского общества, значительные сдвиги в деле достижения конструктивного диалога между государством и обществом, правительством и народом. И наконец, одним из основных базисных элементов информационной политики государства является решение проблемы в области информационного политического государства, прежде всего, правовым, а не административным путём. В любом случае становится очевидным, что информационная политика опирается на социальную структуру общества.

Приоритетной целью социального развития Азербайджана является строительство открытого информационного общества. В отмеченном направлении за последние годы делается много и по итогам можно справедливо отметить, что в Азербайджане создано открытое информационное общество. В этом контексте всё больше людей вовлекаются в социальные и политические процессы. Подойдя к этой проблеме с международных позиций, следует отметить, что это форсирует процесс интеграции Азербайджана в Евроатлантическое пространство, вовлекает нашу страну в более интенсивной форме в процесс глобализации, создаёт гарантии для международного информационного диалога.

С позиций современных требований в целом, уровень развития информационных и коммуникационных технологий в стране является показателем военно-политического и социально-экономического потенциала страны. В этом смысле Азербайджан не составляет исключения и для перехода в информационное общество, создаются благоприятные условия, строится информационное общество, что и составляет основной приоритет государственной политики.

В 1998 году был принят закон Азербайджанской Республики «Об информации, информатизации и защите информации», предусматривающий сбор, обработку, хранение и распространение информационных ресурсов на основе информационных систем, технологий и использование их в отношении защиты информации и информационных процессов, регулирующих отношения, которые определяют права субъектов, участие их в процессе информатизации [11].

На формирование информационной политики государства непосредственное влияние оказывает геополитическая конкуренция. Когда мы говорим о геополитической конкуренции в том или ином пространстве, то это означает конкуренцию геополитических субъектов, в результате которой один из субъектов преобладает над другим, другой в своё время теряет это пространство, что, безусловно, влияет на его безопасность [10]. В настоящее время в мире существует множество регионов и государств с геополитическим пространством. Среди них есть и регион Южного Кавказа, где и располагается Азербайджан. Геополитическая конкуренция за этот регион оказывает влияние на всё пространство Южного Кавказа, в том числе и на информационную политику Азербайджана. Но конкуренция за информационное пространство здесь более отчётливо себя проявляет. В этом смысле для того, чтобы выйти победителем в этой конкуренции, нужно обладать передовой информационной инфраструктурой.

Информационная война, информационное противостояние проявляет себя в этом контексте. В реализации всех этих процессов, в достижении определенных результатов СМИ выполняют неосценимую миссию. Ибо, в реализации вышеупомянутых процессов, являясь объектом и субъектом прессы, медиа выполняет конкретную функцию. Прежде всего, потому, что проявления информационной политики государства на местном, региональном и глобальном уровне, её скорость зависят от медиа. Являясь участником этого процесса, медиа напрямую влияет на то, в какой форме общество воспринимает этот процесс. В то же время, наличие факта политизации СМИ является неотъемлемой частью политики.

Заключение. В современной политологии под средствами массовой информации (СМИ) понимается оперативный инструмент информирования граждан, социальных групп, государства о событиях, происходящих в мире, регионе, конкретной стране, внутри самого государства, а также комплекс вещательных каналов, выполняющих специфические социальные функции. В политике социальная информация, т.е. сообщения об интересах людей и их деятельности представляют особый интерес. С этой же призмы медиа, выполняющая основную функцию «передачи» информации потребителям, различается рядом особенностей.

В первую очередь это сбор, обработка и распространение информации для широкого потребителя. В зависимости от характера информации, предоставленной аудитории, важное общественно-политическое значение имеет в этом смысле деятельность отдельных общества, различных социальных групп, отдельных лиц. Потому что это, прежде всего, определяется отношением этих субъектов к политическим событиям. Именно по этой причине можно категорично заявить, что роль СМИ не ограничивается только дачей определённой информации, они, осуществляя пропаганду определённых идей, взглядов, знаний, политических прогнозов, участвуют в процессе управления.

Список использованных источников

1. Информационная политика. Учебник. – Москва: АСТ, 2004.
2. Попов В. Д. Информациология и информационная политика. – Москва: РАГС, 2001. – 118 с.

3. Нисневич Ю. А. Информация и власть. – Москва: Мысль, 2000. – 175 с.

4. Индустрия российских средств массовой информации. Проект доклада на общероссийской отраслевой конференции «Индустрия СМИ: направления реформ». – Москва, 2000. – 314 с.

5. Урсул А. Д. Информатизация общества. – Москва: Наука, 1990. – 191 с.

6. Гейдар Алиев. Речь Гейдара Алиева на торжественной презентации специального номера журнала «Огонёк», посвящённого Азербайджану. – Музей Истории Азербайджана. – 1 июня 1996 г.

7. Конституция Азербайджанской Республики. – Баку, 2009.

8. Указ Президента Азербайджанской Республики «О дополнительных мерах по обеспечению свободы слова, мысли и информации». – Баку, 6 августа 1998.

9. Указ Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 31 июля 2008 года // president.az

10. Семенов В. А. Этногеополитические аспекты безопасности. – М.: РАГС, 2000. – 226 с.

11. Закон Азербайджанской Республики «Об Информации, информатизации и охране информации» // <http://ict.az/az/index.php?option>

References

1. Informacionnaja politika. Uchebnik. – Moskva: AST, 2004.
2. Popov V. D. Informaciologija i informacionnaja politika. – Moskva: RAGS, 2001. – 118 s.
3. Nisnevich Ju. A. Informacija i vlast'. – Moskva: Mysl', 2000. – 175 s.
4. Industrija rossijskix sredstv massovoj informacii. Proekt doklada na obshherossijskoj otraslevoj konferencii «Industrija SMI: napravlenija reform». – Moskva, 2000. – 314 s.
5. Ursul A. D. Informatizacija obshhestva. – Moskva: Nauka, 1990. – 191 s.
6. Gejdar Aliev. Rech' Gejdara Alieva na torzhestvennoj prezentacii special'nogo nomera zhurnala «Ogonjok», posvjashhonnogo Azerbajdzhanu. – Muzej Istorii Azerbajdzhana. – 1 ijunya 1996 g.
7. Konstitucija Azerbajdzhanskoj Respubliki. – Baku, 2009.
8. Ukaz Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki «O dopolnitel'nyh merah po obespecheniju svobody slova, mysli i informacii». – Baku, 6 avgusta 1998.
9. Ukaz Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki Il'hama Alieva ot 31 ijulja 2008 goda // president.az
10. Semenev V. A. Jetnogeopoliticheskie aspekty bezopasnosti. – M.: RAGS, 2000. – 226 s.
11. Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki «Ob Informacii, informatizacii i ohrane informacii» // <http://ict.az/az/index.php?option>

Niyazov Kh. G., candidate of political sciences, researcher, Institute of Human Rights at the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), xalid-555@mail.ru

State information policy of Azerbaijan and the Media

The article takes into account factors that effect on the information society and analyzes the characteristics of the national information policy, recently acquired a wider content. The author, noting these factors explain the role of the media sector in the life of society. The author also indicates the main duties of the state information policy and examines the role of the Media in its implementation. The article is devoted to one of the main goals of social development of Azerbaijan – the formation of an open information society and the achievement of this goal as a result of the taken steps in this direction.

Keywords: mass-media, information policy of the state, information technology, freedom of expression, information society.

Ніязов Х. Г., кандидат політичних наук, науковий працівник, Інститут з Прав Людини Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), xalid-555@mail.ru

Державна інформаційна політика і засоби масової інформації (на прикладі Азербайджану)

Аналізуються характерні риси державної інформаційної політики, що відрізняються в останні роки глибоким змістом, розглядаються питання, що впливають на інформатизацію суспільства. Грунтуючись на конкретні факти, автор намагається обґрунтувати діяльність і вплив інформаційної політики держави. Автор, також показуючи основні завдання інформаційної політики держави, аналізує роль інституту медиа, який здійснює цю місію. Стаття присвячена одній з найбільш важливих проблем, що стоять перед країною в області соціального розвитку – проблеми формування відкритого інформаційного суспільства і цілеспрямованої політики яку проводить Азербайджанська Республіка в цьому напрямку.

Ключові слова: ЗМІ, інформаційна політика держави, інформаційні технології, свобода слова, незалежні медіа, інформаційне суспільство.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Петренко І. М.,
доктор історичних наук, професор кафедри
педагогіки, культурології та історії, Полтавський
університет економіки і торгівлі (Україна, Полтава),
sandra2007_2007_@ukr.net

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ЛУКАШЕНКО А. І.
ОБРАЗ БОГА І ДИЯВОЛА
ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ТА СУСПІЛЬНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В ЄВРОПІ / А. І. Лукашенко. –
К.: КИМУ, 2016. – 468 с.**

Християнський дуалізм лежить в основі християнського віровчення, на основі якого сформувалася повсякденна історія християнської цивілізації. Монографія А. І. Лукашенко є відповіддю на виклик часу, а саме пошук людини різних систем цінностей, в епоху науково-технічного прогресу та інноваційних технологій. Крім того, даним дослідженням торується новий шлях історичних досліджень. Слід підкреслити, що вказана тема практично не була предметом спеціального наукового дослідження в Україні. В Україні це по суті перша робота присвячена даній проблематиці, тому вибір авторкою проблеми християнського дуалізму та його впливу на тенденції повсякденного життя християн, на наш погляд, є цілком вмотивованим і доцільним.

Монографія А. І. Лукашенко побудована на значній кількості опублікованих джерел. Ретельний аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків XIX–XX ст. засвідчують не тільки про добросовісність авторки, а й про вміння синтезувати досягнення попередників і виходити на недостатньо вивчені питання. Рецензована робота має продуману структуру, побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволило всебічно розкрити порушену в дослідженні проблематику.

Вибір хронологічних меж, які охоплюють, фактично пізній палеоліт – сер. XVII ст. не викликає заперечень. Адже саме цей час позначений в середньовічній історії як період виникнення дуалістичного світосприйняття а згодом затвердження та трансформація християнської ідеології на теренах Європи.

В першому розділі авторка дослідила джерельну базу, історіографію проблеми та стан наукового напрямку – повсякденна історія, а також запропонувала власний підхід до вивчення порушеної в монографії проблематики. Так, авторці вдалося поєднати суспільствознавчі, філософські, історичні, та спеціально історичні підходи у напрацьованні власного плану-схеми наукового пошуку. В другому розділі дослідниця чітко і вірно проаналізувала феномен християнського дуалізму, його витоки та вплив на формування християнських догматів, понять про гріховність та чесноти, на яких ґрунтувалося повсякденне життя християн.

В третьому, четвертому та п'ятому розділі авторка за запропонованим планом-схемою аналізує повсякденні реалії Західної Європи, Візантійської імперії та Російської держави

в соціальній, економічній і духовно-політичній сфері, які в ту епоху, не могли не базуватися на християнській категоріях, стрижневою ідеєю яких був дуалізм.

Окремі розділи присвячені проблемам есхатологічних очікувань та практиці екзорсизму, на які безумовно вплинули християнські образи Бога і Диявола і які стали повсякденною реальністю європейських країн.

Підсумки дослідження є цілком вмотивованими, виваженими, носять конструктивний характер і показують значимість проведеної роботи. Достовірність отриманих наукових результатів забезпечена, з одного боку, залученням великої кількості документального матеріалу, а з іншого його критичним підбором і аналізом.

Висновки, зроблені автором, свідчать про те, що вдалося розв'язати широке коло завдань поставлених у роботі, що сприятиме подальшому розвитку наукових досліджень означеної проблематики в історичній науці.

В цілому ж, аналіз дослідження, здійсненого А. І. Лукашенко не викликає заперечень стосовно здобутих результатів, однак існують й певні зауваження щодо його змісту.

По-перше, не достатню увагу авторка приділила дослідженню повсякденних реалій в системі координат християнського дуалізму на теренах Візантії, а саме в мистецько-культурному контексті;

По-друге, в дослідженні потрібно було б більше уваги присвятити аналізу культурних аспектів повсякденного життя Західної та Східної Європи, наскрізним мотивом яких і був християнський дуалізм.

По-третє, оскільки дослідниця володіє німецькою мовою, потрібно було б залучити до дослідження якомога більше джерел та історіографії на згаданій іноземній мові.

Проте, зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку монографії.

Монографія А. І. Лукашенко «Образ Бога і Диявола та їх вплив на повсякденне життя та суспільно-трансформаційні процеси в Європі», виконана на належному науковому рівні та відповідає вимогам до робіт такого типу.

Petrenko I. M., doctor of historical sciences, professor of pedagogy, culture and history, Poltava University of Economics and Trade (Ukraine, Poltava), sandra2007_2007_@ukr.net

Review of the monograph: Lukashenko A. I. Image of God and the Devil, and their impact on everyday life and the social and the transformation processes in Europe / A. I. Lukashenko. – M.: KIMU, 2016. – 468 p.

Петренко І. М., доктор исторических наук, профессор кафедры педагогики, культурологии и истории, Полтавский университет экономики и торговли (Украина, Полтава), sandra2007_2007_@ukr.net

Рецензия на монографию: Лукашенко А. И. Образ Бога и Дьявола и их влияние на повседневную жизнь и общественно-трансформационные процессы в Европе / А. И. Лукашенко. – М.: КиМУ, 2016. – 468 с.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Солдатенко В. Ф. Василь Шахрай і його творчість в історіографічному дискурсі (Ч. 2)	7
Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Русько–літописний варіант Символу Віри та теологічні системи латинської і візантійської триадології	9
Юрченко О. О. Генеза та зміст нумерологічного матеріалу в оригінальних пам'ятках козацького літописання: «Літопис Самовидця» (друга половина XVII–XVIII століття)	15
Омельчук Б. А. Західний вектор культурно–економічних зв'язків княжого Галича	18
Тлеуш В. М. Особливості організації губернаторської влади в Катеринославській губернії	21
Гринчак М. О. Джерельна база дослідження великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній пореформеної доби.	27
Поливач М. А. Формування наукового світогляду П. Д. Пшеничного	31
Апостол М. В. Життєвий і творчий шлях академіка НААН М. В. Зубця (1938–2014).	35
Балян І. В. Науково–педагогічна діяльність професора М. М. Кулешова з екологічного напрямку у біологічній науці	38
Павленко С. Ф. Джерела з історії корпусів Київського національного університету імені Тараса Шевченка першої половини XX ст. в особовому фонді П. Альошина.	43
Пословська А. В. Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині	47
Бойко Ю. О. Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України: історія створення та діяльність	50
Січка М. Л. Наукові дослідження історії українського мистецтва у Всеукраїнській академії наук	55
Олешко Н. П. Висвітлення української наддніпрянською пресою боротьби українців за виборчу реформу до Галицького сейму початку XX ст.	61
Ніронович І. І. Реклама в українських науково–технічних виданнях у міжвоєнній Польщі (1918–1939 рр.)	65
Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр.	68
Лаврут О. О. Відлуння Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» в Українській РСР: досвід перших років	70
Ластовець Н. О. Освітній рівень та вікова сегрегація українських дипломатичних представників початку XX століття.	74
Лісов О. С. Діяльність радянських спецслужб в Україні у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): новітня вітчизняна історіографія	77
Ніколаєва Н. Б. Репресії НКВД проти підозрілих радянській владі київських викладачів і науковців одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р.	81
Ярошинський О. Б. Стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України в теорії лідерів ОУН(б): кінець 1950–х – 1980–ті рр.	85
Лук'яненко О. В. Відображення посвячення колективів педінститутів УРСР доби «відлиги» у періодиці епохи (Ч.2)	90
Сайфудінова Е. В. Отношение к труду и профессиональной деятельности молодых людей в конце XX – первых десятилетиях XXI вв. (Ставлення до праці і професійної діяльності молодих людей в кінці XX – перших десятиліттях XXI ст.)	94
Корсак Р. В., Фуртій В. В. Україна – ЄС: співробітництво у сфері туризму (початок XXI ст.)	99
Священко З. В. Особливості аграрних перетворень в Польщі у другій половині XX ст.	103
Фалько С. А. Военно–инструкторская миссия под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.) (Військово–інструкторська місія під керівництвом полковника К. В. Церпицького в Бухарський емірат (1884 р.)	106
Исмаилов У. С. Исследование государственности истории Азербайджана XV–XVI веков в советской историографии (Дослідження державності історії Азербайджану XV–XVI століть в радянській історіографії)	115
Омаров А. Взаимоотношения между Азербайджанским государством Сефевидов и Англии в XV–XVII веках (Взаємини між Азербайджанською державою Сефевідів і Англії в XV–XVII століттях)	117
Мамедов М. А. Организация информационного обеспечения читателей в научно–отраслевых библиотеках (опыт работы Республиканской научно–технической библиотеки) (Організація інформаційного забезпечення читачів в науково–галузевих бібліотеках (досвід роботи Республіканської науково–технічної бібліотеки)	121
Abbasova E. I. Metal working art in Aghsu (Металообробне мистецтво в Агсу)	126
Гасанов Б. К. Развитие хлопководства в Карабахском регионе Северного Азербайджана в начале XX века (Розвиток бавовництва в Карабахському регіоні Північного Азербайджану на початку XX століття)	128

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вашкевич В. М. Исторична еволюція наукової картини світу	133
Козачинська В. В. Експлікації самості: «розмикання» виміру Я	139
Іванова Н. В. Параметри «лінійного» та «продуктивного» мислення в інтелектуально–рефлексивній діяльності.	143
Качмар О. В. Тролінг як форма соціальної та індивідуальної агресії у віртуальних мережах	147
Кірик Т. В. Суспільство і медицина у XXI столітті: філософський аналіз нових явищ і протиріч	150
Гнилицька І. С. До питання про епістемологічний статус історії	154
Нарядько Г. Я., Карапетров В. В. Роль средств массовой информации в развитии элементов панорамного мышления (Роль засобів масової інформації в розвитку елементів панорамного мислення)	158
Петренко Д. В. Феномен техники в контексте философской антропологии (Феномен техніки в контексті філософської антропології)	161
Полянська В. І. Спільність ідей російського формалізму, структуралізму і англо–американської Нової критики.	165
Сазонов В. В. Формування сучасної екологічної політики держави	169
Суський Я. С. Репрезентація людини у теорії соціальних систем	172
Цвібель А. О. Теоретичні витоки філософії прагматизму	176
Чернишов В. А. Благодійність як вид технологій «м'якої сили»	180
Джалілова О. М. Ризик у сучасному суспільстві: соціально–філософський аналіз	182
Стокалич І. С. Філософська антропология Н. Бердяева в оцінке О. Клемана (Філософська антропология М. Бердяева в оцінці О. Клемана)	186
Довбня В. М. Філософсько–педагогічна спадщина Григорія Ващенко як культурно–історичне явище	191

Лаута О. Д., Пугач Х. Р. Темпоральність досвіду Е. Гусерля як одна з ключових засад сприйняття інформації	194
Ленард-Крисків І. В. Кастократичний принцип створення української національної спільноти як ознака закритого суспільства: Микола Міхновський	197
Лукашенко А. І. Другий осьовий час світової історії: формування духу капіталізму в межах дуалістичного світогляду християнства	201
Бегей О. І. Стан та майбутнє релігії в секулярному суспільстві	203
Вергелес К. М. Російська релігійна філософія XIX – початку XX століття у контексті сучасних глобалізаційних проблем	207
Шевчук В. М. Інтеграція церкви «Слово життя» в Східній Україні	210
Лишний Б. В. Динаміка розвитку мережі православних релігійних організацій на території Волині	213
Maskevich O. L. Value orientations of the modern Ukrainian family: religious studies perspective (Ціннісні орієнтири сучасної української сім'ї: релігієзнавчий аспект)	215
Мельничук В. В. Осмислення глобальних екологічних проблем у православному віровченні: філософсько-релігієзнавчий аналіз	218
Карпенко О. О. Ідея абсолютної музики в контексті філософії XIX століття	222
Гарбар Г. А. Національна модель культурного туризму	226
Кирилук О. С. Поетично-критичні та прозово-пішохідні види наукових досліджень	229
Сгорова Д. І. Роль ірраціонального відношення до смерті у мистецтві	233
Бурлуцький А. В. Сценічне мовлення акторів нового українського театру	237
Масі Н. І., Яценко Л. Є. Тенденції ігразації соціальних практик у формуванні ціннісно-змістовної складової комунікативної культури сучасної молоді	243
Максюта М. С., Мала Я. Л. Національна особистісність гідності жінки (український фемінізм першої половини XX століття)	246
Чуйкова О. В. «Скляна стеля» і «липка підлога» як прояв гендерної нерівності в кар'єрі: нейробіологія про жіночий потенціал керівника	252
Чубарева О. О. Освіта як чинник підвищення ролі естетичного в аксіологічному полі сучасних студентів	256
Готько Н. В. Соціальна пропедевтика предмету філософії суспільного виховання: раціональність аналітики «соціальної мови» у методології негативної діалектики	259
Лавлинский Р. А., Николенко К. В. Проблема креативності в освітньому процесі (Проблема креативності в освітньому процесі)	264
Разуменко О. О. Професійний розвиток вчителя: нові перспективи	268
Гасанов Э. Л. Научные основы исследования образов классиков азербайджанской поэзии (Наукові основи дослідження образів класиків азербайджанської поезії)	271
Зейналов А. Э. К проблеме изучения русской фразеологии в азербайджанской аудитории (До проблеми вивчення російської фразеології в азербайджанській аудиторії)	274
Буцикін Є. С. Філософсько-антропологічна концептуалізація феномену етизованого простору	276
Цзоу Ченчжан. Віртуальний університет як стратегія розвитку вищої освіти в інформаційному суспільстві	280
Шиндаулова Р. Б. Философские основания ноогуманистической педагогики как стратегии развития высшего образования эпохи глобализации (Філософські засади ноогуманістичної педагогіки як стратегії розвитку вищої освіти епохи глобалізації)	283

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Вонсович О. С. Недоліки процесу боротьби з нелегальною міграцією в рамках системи європейської безпеки	287
Герасимович В. А. Специфіка підготовки, організації та проведення політичних переговорів	290
Берега В. О. Роль політичної освіти і самоосвіти у політичній соціалізації особистості	292
Кіндратець О. М. Війна як чинник зміни світопорядку	297
Климчук І. І. Формування і розвиток феміністських підходів у теорії міжнародних відносин	300
Колісниченко Р. М. Глобалістична свідомість в умовах диспропорцій глобального економічного розвитку	305
Лаврук Т. П. Концепт геополітики: просторова та економічна детермінанти	312
Мадрига Т. Б. Імідж політичного лідера: теоретичні і практичні аспекти	316
Набі І. М. А. Специфіка та особливості сучасного міжнародного порядку	321
Остап'як В. І. Економічне партнерство в геополітичному просторі	324
Піддубний С. А. Поняття і сутність сім'ї у політологічному аналізі	326
Руденко А. Ф. Теоретичні засади осмислення феномену електронного врядування	331
Свідерська О. І. Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах	335
Тарнавський О. Р. Формування поняття та типології євроскептицизму	338
Чорна Л. В. Алгоритм зловживання суспільними ідеалами	343
Шустенко С. О. Концепція євразійства в інформаційному вимірі сучасної геополітики	349
Буравченко Р. В. Політичний режим сучасної України: перспективи еволюції	352
Гісса О. Причини виникнення євроскептичних настроїв в Україні (за результатами соціологічних досліджень)	356
Богомолець О. В. Візуалізація української ідентичності в домашніх іконах Слобожанщини	360
Касьянова М. М. Нелегальна міграція українських громадян в країни Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.)	365
Манчуленко О. Г. Україна в зовнішній політиці США: аспекти фінансово-технічної допомоги	369
Мищенко А. Б. Суспільна довіра як гарантія проведення реформ в період трансформації України	373
Нагорна М. М. Вплив європеїзації на реформування системи публічного адміністрування та місцевого самоврядування постсоціалістичних країн: уроки для України	376
Щурко О. М. Динаміка образу України в міжнародних рейтингах (2014–2016 рр.)	382
Кан Ден Сик. Аналіз економічного росту Республіки Корея і пути дальнішого розвитку (Аналіз економічного зростання Республіки Корея та шляхи подальшого розвитку)	386
Ниязов Х. Г. Государственная информационная политика и средства массовой информации (на примере Азербайджана) (Державна інформаційна політика і засоби масової інформації (на прикладі Азербайджану)	391

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Петренко І. М. Рецензія на монографію: Лукашенко А. І. Образ Бога і Диявола та їх вплив на повсякденне життя та суспільно-трансформаційні процеси в Європі / А. І. Лукашенко. – К.: КиМУ, 2016. – 468 с.	396
--	-----

 CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Soldatenko V. F. Basil fraudster and his work in historiographic discourse (P. 2)	7
Hai-Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Rus–chronicle version of the Creed and theological systems of Latin and Byzantine triadology	9
Yurchenko O. O. The genesis and content of numerological material in the original monuments Cossacks chronicle: «the Chronicle of Samovydyets» (the second floor. XVII–XVIII centuries)	15
Omelchuk B. A. Western vector of cultural and economic relationships of principal Halych	18
Tleush V. M. The peculiarities of the organization of the governor power in Katerynoslavs'ka guberniya	21
Greenchak M. O. Scientific sources of studying large industrial bourgeoisie of south Ukrainian provinces of post–reform period	27
Polyvach M. A. Formation of P. D. Pshenychnyi scientific outlook	31
Apostol M. V. The life and career of academician NAAS M. V. Zubets (1938–2014)	35
Balyan I. V. Scientifically and pedagogical activity of Professor M. M. Kuleshov from ecological direction in biological science	38
Pavlenko S. F. Sources on the history of housings of the Kyiv National Taras Shevchenko University the first half of the twentieth century in the personal fond of P. Al'oshyn	43
Poslovska A. V. Archaeological research sources in masonry castles of Volyn	47
Boiko J. O. The Institute of encyclopedic research of National Academy of Sciences of Ukraine: creation and activity	50
Sichka M. L. The issues of Ukrainian art history researches in the art–historical institutions of All–Ukrainian Academy of Sciences	55
Oleshko N. P. Covering the Struggle of the Ukrainians for the Reform of the System of Elections to the Galician Sejm by the Naddnipyanska Press at the Beginning of the XX Century	61
Nironovych I. I. Advertising in the Ukrainian scientific and technical publications in interwar Poland (1918–1939)	65
Mahorin G. L. Forms of resistance of the Ukrainian peasantry during Golodomor of 1932–1933	68
Lavrut O. A. Echo law «On strengthening the link with school life and further development of the education system in the Ukrainian SSR»: First Experience years	70
Lastovets N. O. The educational level & age segregation Ukrainian's diplomatic representatives on the beginning XX century	74
Lisov O. S. Soviet secret services activity in Ukraine in the period of the Second World War (1939–1945): contemporary national historiography	77
Nikolaeva N. B. Repressions against suspicious for the NKVD and Soviet power Kiev teachers and researchers after the beginning of the German–Soviet war on June 22, 1941	81
Yaroshynskiy O. B. The strategy of liberation of the native people and the restoration of state independence of Ukraine in the theory of the leaders of the OUN(b): the end of the 1950s – 1980s	85
Lukyanko O. V. The display of the daily life of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» in the periodical press of the epoch (P.2)	90
Saifudinova O. V. Attitude to work and professional activity of young people in the late twentieth century – the first decades of the XXI century	94
Korsak R. V., Furtiy V. V. Ukraine – EU: cooperation in tourism beginning of the XXI century	99
Svyaschenko Z. V. Features agricultural transformation in Poland in the second half twentieth century	103
Falco S. A. Military advising and training mission under the command of Colonel K. V. Tserpitsky to the emirate of Bukhara (1884)	106
Ismaylov U. S. Study of the history of Azerbaijan state XV–XVI centuries in soviet historiography	115
Omarov A. Mutual relations between the Azerbaijani state of Sefevi and England in XV–XVII centuries	117
Mammadov M. A. The organization of information prevising of readers in branch scientific libraries (experience of activity of the republican scientific–technical library)	121
Abbasova E. I. Metal working art in Aghsu	126
Hasanov B. K. The development of cotton production in the Karabakh region of Northern Azerbaijan in the beginning of XX century	128

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Vashkevych V. M. The historical evolution of scientific world	133
Kozachynska V. V. Explications of the Self: «extension» of the «I» – dimension	139
Ivanova N. V. The parameters of «linear» and «productive» thinking in the intellectual–reflective activity	143
Kachmar O. V. Trolling as a form of social and individual aggression in the virtual networks	147
Kiryk T. V. Society and medicine in the XXIst century: the philosophical analysis of the new phenomena and contradictions	150
Hnylytska I. S. To the issue of the epistemological status of the history	154
Naradko G. Ya., Karapetrov V. V. The role of the media in the development of elements of panoramic thinking	158
Petrenko D. V. The phenomenon of technology in the context of philosophical anthropology	161
Pojjanskaya V. I. The generality of the ideas of Russian formalism, structuralism and Anglo–American New criticism	165
Sazonov V. V. Formation of modern ecological policy of the state	169
Suskyi Y. S. Representation of human in the theory of social systems	172
Tsvibel A. O. Theoretical sources of the philosophy of pragmatism	176
Chernyshov V. A. Charity as a kind of «soft power» technologies	180
Dzhalilova O. V. The risk in modern society: socio–philosophical analysis	182
Stokalich I. S. Philosophical anthropology Berdyaev in assessing O. Clément	186
Dovbnya V. M. Philosophical–pedagogical heritage of Hrihory Vashchenko as a cultural–historical phenomenon	191
Lauta O. D., Pugach H. R. E. Husserl temporality of experience as one of the key principles of perception	194
Lenard-Kryskiv I. V. Caste principle of creating a Ukrainian national community as a feature of a closed society: Mykola Mikhnovskyy	197

Lukashenko A. I. The second time axis of world history: the formation of the spirit of capitalism within dualistic worldview of Christianity	201
Behei O. I. The state and future of religion in secular society	203
Vergeles K. M. Russian religious philosophy of XIX – early XX century in the context of contemporary globalization issues	207
Shevchuk V. M. Integration of the church «Word of Life» in Eastern Ukraine	210
Lyshnij B. V. The dynamics of development of the network of Orthodox religious organizations on the territory of Volyn	213
Maskevich O. L. Value orientations of the modern Ukrainian family: religious studies perspective	215
Melnichuk V. V. Understanding of global environmental issues in the Orthodox doctrine: philosophical and religious analysis	218
Karpenko O. O. Idea of absolute music in the philosophical context of the 19th century.	222
Garbar G. A. National model of cultural tourism	226
Kyrylyuk O. S. Poetry–winged and prosaic–pedestrian types of scientific researches	229
Egorova D. I. The role of the irrational attitude towards death in art.	233
Burlutskiy A. V. Elocution new Ukrainian theater actors	237
Masi N. I., Yashchenko L. E. Trends of the game play's process of social practices in the formation of value–semantic component the communicative culture of modern youth	243
Maksuta M. E., Mala Y. L. National ipseity of a woman's dignity (Ukrainian feminism of the first half of the 20th century)	246
Chujkova E. V. «Glass ceiling» and «sticky floor» as a display of gender inequality in a career: neurobiology about woman potential of leader	252
Chubareva O. O. Education as a factor in increasing the role of the aesthetic in the axiological field of modern students.	256
Hot'ko N. V. Social propaedeutics of the subject of philosophy of public education: a rational analysis of «social language» in the methodology of negative dialectics.	259
Lavlinskiy R. A., Nikolenko K. V. Problem of creativity in the educational process	264
Rozumenko O. O. Teacher professional development: new perspectives	268
Hasanov E. L. Scientific basis of research of images classics of Azerbaijan poetry	271
Zeynalov A. E. To study the problem of Russian phraseology in the Azerbaijan audience	274
Butsykin I. S. Philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon	276
Zou Chengzhang. Virtual University As a Strategy of Higher Education Development at Informational Society	280
Shindaulova R. B. The philosophical foundations of noohumanistic pedagogy as a strategy of development for higher education at globalization age	283

POLITICAL SCIENCES

Vonsovyeh O. S. Disadvantages of the process of combating illegal migration in the framework of the European security system	287
Gerasimovich V. A. The specificity of the preparation, organization and conduct of political negotiations.	290
Bereza V. O. The role of political education and self–education of political socialization	292
Kindratets O. M. War as a factor of change in the world order.	297
Klymchuk I. I. The formation and development of feminist's approaches in the international relations theory	300
Kolisnichenko P. M. Globalistion consciousness in conditions of imbalances of global economic development	305
Lavruk T. P. The concept of geopolitics: spatial and economic determinants	312
Madryga T. B. Image of political leader: theoretical and practical aspects	316
Nabi I. M. A. Specificity and characteristics of contemporary international order.	321
Ostapyyak V. I. Economic partnership in the geopolitical terms	324
Piddubny S. A. The concept and essence of family in political analysis	326
Rudenko A. F. The theoretical foundations of understanding the phenomenon of e–government	331
Sviderska O. I. Theoretical and methodological aspects of virtual mass political behaviour in modern societies.	335
Tarnavskiy O. R. The formation of concept and typologies of Euroscepticism	338
Chorna L. V. The algorithm of social ideals misuse	343
Shustenko S. O. Eurasian concept in the informational dimension of modern geopolitics	349
Buravchenko R. V. Political regime in present Ukraine: prospects of evolution.	352
Hissa O. The reasons of the euroskeptical moods in Ukraine (according to the results of sociological researches).	356
Bogomolets O. V. Visualization of Ukrainian identity in Slobozhanshchina home icons	360
Kasianova M. M. Illegal migration of Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe (end of XX – beginning of XXI century).	365
Manchulenko O. G. Ukraine in U.S. foreign policy: aspects of financial and technical assistance	369
Mishchenko A. B. Public trust as guarantee of reforms in the transition period Ukraine	373
Nahorna M. M. The impact of the Europeanization concerning reforms on public system administration and local self–government of the post–socialist countries: lessons for Ukraine.	376
Shchurko O. M. Dynamics of Ukraine's image in the international rankings (2014–2016)	382
Kan Den Sick. Analysis of the economic growth of the Korean Republic and the ways of further development.	386
Niyazov Kh. G. State information policy of Azerbaijan and the Media	391

SCIENTIFIC LIFE

Petrenko I. M. Review of the monograph: Lukashenka A. I. Image of God and the Devil, and their impact on everyday life and the social and the transformation processes in Europe / A. I. Lukashenko. – M.: KIMU, 2016. – 468 p.	396
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Солдатенко В. Ф. Василий Шахрай и его творчество в историографическом дискурсе (Ч.2)	9
Гай-Ныжык П. П., Батрак О. П. Русько-летописный вариант Символа Веры и теологические системы латинской и византийской триадологии	9
Юрченко О. А. Генезис и содержание нумерологического материала в оригинальных памятниках казацкого летописания: «Летопись Самовидца» (вторая пол. XVII–XVIII столетий)	15
Омельчук Б. А. Западный вектор культурно-экономических связей княжеского Галича	18
Тлеуш В. М. Особенности организации губернаторской власти в Екатеринославской губернии	21
Гринчак М. А. Источниковая база исследования крупной промышленной буржуазии южно-украинских губерний пореформенной эпохи	27
Польвач М. А. Формирование научного мировоззрения П. Д. Пшеничного	31
Апостол М. В. Жизненный и творческий путь академика НААН М. В. Зубца (1938–2014)	35
Баян И. В. Научно-педагогическая деятельность профессора Н. Н. Кулешова из экологического направления в биологической науке	38
Павленко С. Ф. Источники по истории корпусов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко первой половины XX ст. в личном фонде П. Алешина	43
Пословская А. В. Археологические источники в исследованиях каменных замков Волыни	47
Бойко Ю. А. Институт энциклопедических исследований Национальной академии наук Украины: история создания и деятельность	50
Сичка М. Л. Направления научных исследований по истории украинского искусства в искусствоведческих учреждениях Всеукраинской академии наук	55
Олешко Н. П. Освещение украинской надднепрянской прессой борьбы украинцев за избирательную реформу в Галицкий сейм в начале XX в.	61
Ниронович И. И. Реклама в украинских научно-технических изданиях в межвоенной Польше (1918–1939 гг.)	65
Махорин Г. Л. Формы сопротивления украинского крестьянства во время Голодомора 1932–1933 гг.	68
Лаврут О. А. Эхо Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» в Украинской ССР: опыт первых лет	70
Ластовец Н. А. Образовательный уровень и возрастная сегрегация украинских дипломатических представителей начала XX века	74
Лисов А. С. Деятельность советских спецслужб в Украине в период Второй мировой войны (1939–1945 гг.): новейшая национальная историография	77
Николаева Н. Б. Репрессии НКВД против подозрительных для советской власти киевских преподавателей и ученых сразу после начала немецко-советской войны 22 июня 1941 г.	81
Ярошинский О. Б. Стратегия освобождения родного народа и восстановления государственной независимости Украины в теории лидеров ОУН(б): конец 1950-х – 1980-е гг.	85
Лукьяненко А. В. Отображение повседневной жизни коллективов пединститутов УССР времен «оттепели» в периодике эпохи (Ч.2)	90
Сайфудинова Е. В. Отношение к труду и профессиональной деятельности молодых людей в конце XX – первых десятилетиях XXI вв.	94
Корсак Р. В., Фуртий В. В. Украина – ЕС: сотрудничество в сфере туризма (начало XXI века)	99
Священко З. В. Особенности аграрных преобразований в Польше во второй половине XX в.	103
Фалько С. А. Военно-инструкторская миссия под руководством полковника К. В. Церпицкого в Бухарский эмират (1884 г.)	106
Исмаилов У. С. Исследование государственности истории Азербайджана XV–XVI веков в советской историографии	115
Омаров А. Взаимоотношения между Азербайджанским государством Сефевидов и Англии в XV–XVII веках	117
Мамедов М. А. Организация информационного обеспечения читателей в научно-отраслевых библиотеках (опыт работы Республиканской научно-технической библиотеки)	121
Аббасова Э. И. Металлообрабатывающее искусство в Агсу	126
Гасанов Б. К. Развитие хлопководства в Карабахском регионе Северного Азербайджана в начале XX века	128

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вашкевич В. Н. Историческая эволюция научной картины мира	133
Козачинская В. В. Экспликация самости: «размыкание» измерения Я	139
Иванова Н. В. Параметры «линейного» и «продуктивного» мышления в интеллектуально-рефлексивной деятельности	143
Качмар А. В. Троллинг как форма социальной и индивидуальной агрессии в виртуальных сетях	147
Кирик Т. В. Общество и медицина в XXI веке: философский анализ новых явлений и противоречий	150
Гнилицкая И. С. К вопросу об эпистемологическом статусе истории	154
Нарядько Г. Я., Каралетров В. В. Роль средств массовой информации в развитии элементов панорамного мышления	158
Петренко Д. В. Феномен техники в контексте философской антропологии	161
Полянская В. И. Общность идей русского формализма, структурализма и англо-американской Новой критики	165
Сазонов В. В. Формирование современной экологической политики государства	169
Суский Я. С. Репрезентация человека в теории социальных систем	172
Цвибель А. А. Теоретические истоки философии прагматизма	176
Чернышов В. А. Благотворительность как вид технологий «мягкой силы»	180
Джалилова А. Н. Риск в современном обществе: социально-философский анализ	182
Стокалич И. С. Философская антропология Н. Бердяева в оценке О. Клемана	186
Довбня В. Н. Философско-педагогическое наследие Григория Ващенко как культурно-историческое явление	191
Лаута Е. Д., Пугач К. Р. Темпоральность опыта Е. Гуссерля как одна из ключевых основ восприятия информации	194

Ленард-Криськів Ї. В. Кастократический принцип создания украинского национального сообщества как признак закрытого общества: Николай Михновский	197
Лукашенко А. И. Второе осевое время мировой истории: формирование духа капитализма в пределах дуалистического мировоззрения христианства	201
Бегей О. И. Состояние и будущее религии в секулярном обществе	203
Вергелес К. Н. Русская религиозная философия XIX – начала XX века в контексте современных глобализационных проблем	207
Шевчук В. Н. Интеграция церкви «Слово жизни» в Восточной Украине	210
Лишний Б. В. Динамика развития сети православных религиозных организаций на территории Волины	213
Маскевич Е. Л. Ценностные ориентиры современной украинской семьи: религиоведческий аспект	215
Мельничук В. В. Осмысление глобальных экологических проблем в православном вероучении: философско–религиоведческих анализ	218
Карпенко Е. А. Идея абсолютной музыки в контексте философии XIX века	222
Гарбар Г. А. Национальная модель культурного туризма	226
Кирилюк А. С. Поэтически–крылатые и прозаически–пешеходные виды научных исследований	229
Егорова Д. И. Роль иррационального отношения к смерти в искусстве	233
Бурлуцкий А. В. Сценическая речь актеров нового украинского театра	237
Маси Н. И., Яценко Л. Е. Тенденции игризации социальных практик в формировании ценностно–смысловой составляющей коммуникативной культуры современной молодежи	243
Максюта М. Е., Мала Я. Л. Национальная личность достоинства женщины (украинский феминизм первой половины XX века)	246
Чуйкова Е. В. «Стеклопанный потолок» и «липкий пол» как проявление гендерного неравенства в карьере: нейробиология о женском потенциале руководителя	252
Чубарева О. А. Образование как фактор повышения роли эстетического в аксиологическом поле современных студентов	256
Готько Н. В. Социальная пропедевтика предмета философии общественного воспитания: рациональность аналитики «социального языка» в методологии негативной диалектики	259
Лавлинский Р. А., Николенко К. В. Проблема креативности в образовательном процессе	264
Разуменко О. О. Профессиональное развитие учителя: новые перспективы	268
Гасанов Э. Л. Научные основы исследования образов классиков азербайджанской поэзии	271
Зейналов А. Э. К проблеме изучения русской фразеологии в азербайджанской аудитории	274
Буцький Е. С. Философско–антропологическая концептуализация феномена этицированного пространства	276
Цзоу Ченчжан. Виртуальный университет как стратегия развития высшего образования в информационном обществе	280
Шиндаулова Р. Б. Философские основания ноогуманистической педагогики как стратегии развития высшего образования эпохи глобализации	283

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Вонсович А. С. Недостатки процесса борьбы с нелегальной миграцией в рамках системы европейской безопасности	287
Герасимович В. А. Специфика подготовки, организации и проведения политических переговоров	290
Берега В. А. Роль политического образования и самообразования в политической социализации личности	292
Киндратец Е. Н. Война как фактор изменения миропорядка	297
Кльмичук И. И. Формирование и развитие феминистских подходов в теории международных отношений	300
Колесниченко Р. Н. Глобалистическое сознание в условиях диспропорций глобального экономического развития	305
Лаврук Т. П. Концепт геополитики: пространственная и экономическая детерминанты	312
Мадрыга Т. Б. Имидж политического лидера: теоретические и практические аспекты	316
Наби И. М. А. Специфика и особенности современного международного порядка	321
Остапьяк В. И. Экономическое партнерство в геополитическом пространстве	324
Пиддубный С. А. Понятие и сущность семьи в политологическом анализе	326
Руденко А. Ф. Теоретические основы осмысления феномена электронного правительства	331
Свидерская О. И. Теоретико–методологические аспекты виртуального массового политического поведения в современных обществах	335
Тарнавский Е. Р. Формирование понятия и типологий евроскептицизма	338
Черная Л. В. Алгоритм злоупотребления общественными идеалами	343
Шустенко С. А. Концепция евразийства в информационном измерении современной геополитики	349
Буравченко Р. В. Политический режим современной Украины: перспективы эволюции	352
Гисса А. Причины возникновения евроскептических настроений в Украине (по результатам социологических исследований)	356
Богомолец О. В. Визуализация украинской идентичности в домашней иконе Слобожанщины	360
Касьянова М. Н. Нелегальная миграция украинцев в страны Восточной Европы (конец XX – начало XXI ст.)	365
Манчуленко О. Г. Украина во внешней политике США: аспекты финансово–технической помощи	369
Мищенко А. Б. Общественное доверие как гарантия проведения реформ в период трансформации Украины	373
Нагорная М. М. Влияние европеизации на реформирование системы публичного администрирования и местного самоуправления постсоциалистических стран: уроки для Украины	376
Щурко Е. М. Динамика образа Украины в международных рейтингах (2014–2016 гг.)	382
Кан Ден Сик. Анализ экономического роста Республики Корея и пути дальнейшего развития	386
Ниязов Х. Г. Государственная информационная политика и средства массовой информации (на примере Азербайджана)	391

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Петренко И. М. Рецензия на монографию: Лукашенко А. И. Образ Бога и Дьявола и их влияние на повседневную жизнь и общественно–трансформационные процессы в Европе / А. И. Лукашенко. – М.: КиМУ, 2016. – 468 с.	396
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 109 (6)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В и п у с к 109 (6)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
109 e d i t i o n (6)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 29.04.2016 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 46,96. Наклад 90 пр. Зам. № 270

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна